
© Národní galerie v Praze, 2008
ISBN 978-80-7035-396-7

S/

SLEZSKO
ZEMĚ KORUNY ČESKÉ
HISTORIE A KULTURA
1300–1740

Helena Dáňová – Jan Klípa – Lenka Stolárová (eds.)

ÚVOD

O SLEZSKU V ČESKÉ HISTORICKÉ (NE)PAMĚTI

Vít Vlnas 9

I KONFESIONALIZACE A JEJÍ PROJEVY
V UMĚLECKÉ TVORBĚ

ZAPOMNIANY KLASZTOR FRANCISZKANÓW BOSYCH (BERNARDYNÓW)
W CIESZYNIE

SPORY RELIGIJNE W XVI–XVII WIEKU NA ŚLĄSKIEJ PROWINCJI
Janusz Spyra 19

AUTONOMIE UND VERBUNDENHEIT IM ORDO CRUCIFERORUM CUM
RUBEA STELLA: DIE HOSPITÄLER ST. FRANZISKUS IN PRAG UND
ST. MATTHIAS IN Breslau ALS „MUTTERHÄUSER“ DES ORDENS
(VORNEHMLICH 1310–1492)

Christian-Frederik Felskau 31

ZACHOVANÁ DÍLA Z KŘÍŽOVNICKÉHO KONVENTU VE VRATISLAVI

Marek Pučalík 51

SLEZSKÉ MOTIVY VE VÝVOJI ČESKÉ HISTORIOGRAFIE A LEGENDISTIKY

Jarosław Malicki 59

REKATOLIZACE VE SLEZSKU V 17. A NA POČÁTKU 18. STOLETÍ
(NA PŘÍKLADU JEZUITSKÉHO ŘÁDU)

Ivana Čornejová 69

SESTRY ALŽBĚTINKY V KONFESNĚ ODLIŠNÝCH MIKROSVĚTECH
ČESKÝCH KORUNNÍCH ZEMÍ

Veronika Čapská 81

II SLEZSKO V ČESKÉM STÁTĚ V OBDOBÍ STŘEDOVĚKU
A RANÉHO NOVOVĚKU

SLEZSKO V ČESKO-POLSKÝCH VZTAZÍCH OD 9. STOLETÍ
DO SMRTI VÁCLAVA III.

Svatomír Černín 93

LENNÍ LISTINY Z LET 1271–1348 A INTEGRACE SLEZSKÝCH VÉVODSTVÍ
DO SVAZKU ZEMÍ KORUNY ČESKÉ

Přemysl Bar 103

SPOLEČNÉ POUTO

SLEZSKÁ KNÍŽATA VE VZTAHU K JANU LUCEMBURSKÉMU A KARLU IV.

Lenka Bobková 115

BEZPROSTŘEDNÍ MAJETKY A ZÁSTAVY ČESKÝCH KRÁLŮ VE SLEZSKU
V LETECH 1331–1378 A JEJICH SPRÁVA

Mlada Holá 129

OBSAH DÍLU A

ČESKÝ KRÁL VE VRATISLAVI PROMĚNY VZÁJEMNÉHO VZTAHU PANOVNÍKA A JEHO MĚSTA OD 14. STOLETÍ DO ZAČÁTKU 16. STOLETÍ Jana Wojtucka	145
STRUKTURY MOCI A MOC STRUKTUR SLEZSKÁ KNÍŽECTVÍ V ČASECH HUSITSKÉ HROZBY Martin Čapský	163
„DĚDICTVÍ“ ZIKMUNDA JAGELLONSKÉHO EMANCIPAČNÍ ZÁPAS STAVŮ OPAVSKÉHO A HLOHOVSKÉHO VÉVODSTVÍ SE ZEMĚPANSKOU MOCÍ NA SKLONKU STŘEDOVĚKU Petr Kozák	177
MINSTRBERSKO-OLEŠNICKÁ KNÍŽATA V OBDOBÍ REFORMACE A RENESANCE POTOMCI SLEZSKÉHO KNÍŽETE KARLA I. MINSTRBERSKO- -OLEŠNICKÉHO Radek Fukala	191
KAMIONKA BOLESŁAWIECKA JAKO PRZEDMIOT WYMIANY HANDLOWEJ POMIĘDZY ŚLĄSKIEM A CZECHAMI DO I POŁOWY XVIII WIEKU Andrzej Olejniczak	207

III   SYMBOLY, OBRAZY, STEREOTYPY

POSTRZEGANIE CZECH I CZECHÓW NA ŚLĄSKU W XIV I POCZĄTKACH XV WIEKU Antoni Barciak	215
WOJNY HUSYCKIE I HUSYCI NA ŚLĄSKU W OPINII ŚLĄZAKÓW Lucyna Harc	223
SPOLEČNÉ DĚJINY? SLEZSKÁ REDAKCE ANONYMNÍ „ČESKÉ KRONIKY“ 15. STOLETÍ Marie Bláhová	233
WAFFEN DER TUGEND UND DER POESIE BRESLAUER FIGURENGEDICHTE FÜR FERDINAND III. Elisabeth Klecker	245
HISTORYCZNE UNIVERSUM KORONY KRÓLESTWA CZECH A KARTOGRAFIA Bogusław Czechowicz	265
OBRAZ ŚLĄSKA W KARTOGRAFII 1500–1700 W KONTEKŚCIE KULTUROWY Anna Kozioł	281

IV ŽIVOTNÍ STYL, REPREZENTACE, KULTURNÍ INVESTICE

**UMĚNÍ JAKO NÁSTROJ KATOLICKÉ REFORMY A PROTIREFORMACE
KONFESIONALIZACE A MECENÁT VRATISLAVSKÝCH A OLOMOUCKÝCH
BISKUPŮ NA PŘELOMU 16. A 17. STOLETÍ**

Ondřej Jakubec 293

**PARY KOPUŁOWYCH KAPLIC BAROKOWYCH PRZY KOŚCIOŁACH
CYSTERSÓW NA ŚLĄSKU I KATEDRZE WROCŁAWSKIEJ ORAZ ICH
RZYMSKIE PIERWOWZORY**

Andrzej Józef Baranowski 213

**RODOVÁ PAMĚŤ A „SEBEPŘEDSTAVENÍ“ V PODÁNÍ
KRYŠTOFA VÁCLAVA Z NOSTIC (1648–1712)**

**PŘÍSPĚVEK K REPREZENTAČNÍM STRATEGIÍM BAROKNÍ
SLEZSKÉ ŠLECHTY**

Jiří Kubeš, Marie Marešová, Pavel Panoch 247

**„...DAMIT ER RUHM UND EHRE, ICH ABER CONTENTO DARVON HABE“
UMĚLCI, UMĚLEČTÍ ŘEMESLNÍCI A AGENTI VE SLUŽBÁCH KRYŠTOFA
VÁCLAVA NOSTICE**

Lubomír Slaviček 377

**RANĚ NOVOVĚKÁ OPAVA – REZIDENČNÍ MĚSTO
HORNOSLEZSKÉ ŠLECHTY?
(NĚKOLIK PŘÍKLADŮ Z POZŮSTALOSTNÍCH INVENTÁŘŮ)**

Petra Mašitová 393

**SLEZSKÁ MĚSTA POZDNĚ BAROKNÍHO OBDOBÍ – HOSPODÁŘSKÉ
A KULTURNÍ SKVOSTY, ANEBY LOKALITY PROVINČNÍHO VÝZNAMU?**

Irena Korbelářová, Rudolf Žáček 403

ÚVOD

U/

O SLEZSKU V ČESKÉ HISTORICKÉ (NE)PAMĚTI

Vít Vlnas

Naši polští kolegové a přátelé, kteří stáli u zrodu „slezského“ projektu, s oblibou citují epigram Karla Havlíčka Borovského, jeho slavnou řečnickou otázku „*Vrahu Rakušane, / kams nám Slezsko dal?*“ Obávám se, že tento vášnivý výkřik, interpretovaný jako projev povědomí o česko-slezské vzájemnosti je v kontextu českého 19. století spíše ojedinělý. Nazývají královnu Marii Terezii vrahem není nijak galantní, ovšem obviňovat ji z toho, že „*nám*“ (komu vlastně?) korunní zemi prohrála, je zcela nehistorické a nespravedlivé. Žádný z českých panovníků neučinil pro Slezsko tolik, co tato královna: bohužel až ve chvíli, kdy bylo pozdě. Příznačné ovšem je, že naplno vstupuje slezská problematika do syntetických prací o českých dějinách právě až v době tereziánských válek. Teprve tehdy začíná být Slezsko opožděně pojímáno jako historicky „naše“ území. Dva faktory ovšem toto českoimperialistické pohoršení nad nedostatečnou péčí habsburské dynastie o integritu Koruny svatováclavské poněkud brzdí. Nebýt ztráty Slezska (a zhruba o století předtím i ztráty obou Lužic), nezískalo by posléze českojazyčné etnikum postavení většinové populace na zbylém historickém území korunních zemí a nadcházející národní obrození (české i německé) by tak mohla probíhat podle jiného scénáře, než podle kterého se nakonec odvíjela. Po pruském vpádu navíc zůstala Praha jediným „opravdovým“ velkoměstem na území Koruny české, neboť Vratislav, její tradiční ekonomický i kulturní konkurent, se ocitla v jiném státě. Také proto zůstává Havlíčkův výkřik spíše výjimkou a žal nad ztrátou Slezska v českém historickém povědomí není nijak hluboký. Na rozdíl od Kladska, jehož spojení s územně i národnostně českým prostředím bylo vždy vnímáno jako těsnější.

Rezervovaným vztahem vůči Slezsku (minimálně k jeho větší – „pruské“ – části) navázala česká historiografie na dědictví staršího rakouského dějepisce. Do hlavního proudu výkladu českých dějin vstupuje Slezsko zpravidla jen v několika klíčových momentech. Kromě již zmíněného období tereziánského se o Slezsku v našich dějepisech hovoří v první řadě tehdy, když se sluší podtrhnout mocenský rozmach a politický význam celku korunních zemí: v období vlády Lucemburků, zvláště Karla IV. Pro vykladače husitství je Slezsko především útočištěm katolické opozice – tedy nepřátelskou cizinou. Historikové bělohorského období v něm naopak spatřují spojeneckou enklávu, sdílející protihabsburské postoje s českými stavy a pokračující v boji i po pádu Prahy a útěku Fridricha Falckého do Vratislavi. Budiž zdůrazněno, že česká historiografie současnosti netrpí potřebou oprašovat jakékoliv morální nároky na Slezsko jako ztracenou korunní zemi. Bohužel, tato netečnost se na „metropolitní“ úrovni často promítá i do vztahu k dějinám „rakouského“ Slezska, tedy onoho cípu historického hornoslezského teritoria, jenž zůstal součástí dnešního českého státu.

Roztříštěnost novodobého výzkumu dějin Slezska přirozeně vyplývá ze státoprávní minulosti regionu, který jako celek náležel do svazku Koruny české (respektive habsburského soustátí) a později připadl Pruskému království, s nímž sdílel další osudy ve sjednoceném Německu. V roce 1945 přešlo Slezsko pod svrchovanost Polska, ovšem jako válkou značně zdevastovaná země, dobrovolně i z donucení opuštěná většinou původního obyvatelstva. Odtud pramení i základní stereotypy v nazírání na slezskou historii. Německé dějepisce se může v tomto ohledu pochlubit jistě nejsolidnějším fundamentem. Není to ale tak dlouho, co pro historiky německého jazyka končily dějiny Slezska rokem 1945, po němž následovalo jakési bezčasí provázené civilizační katastrofou. Vzpomínky na Slezsko jsou pro jeho někdejší obyvatele vzpomínky na idealizované, nevinné dětství. Norbert Conrads, význačný dějepisec „německého Východu“, se vážně obával, že jeho spoluobčané se jednou budou na dějiny Slezska dívat podobně jako dnes pohlížíme na dějiny dávných Etrusků či Velkomoravské říše. Nestalo se tak, ovšem současně nelze nevidět, že politickokorektní floskule či ploché eurofráze v části novější silikánní produkce v německém jazyce jen chatrně zastírají letité představy o německé kulturní

1. Elias Hainzelmann podle Antonína Martina Lublinského, *Císař Leopold I. jako Aeneas, detail: Alegorie habsburských dědičných zemí, univerzitní teze Leopolda Zikmunda z Franckenbergu, 1681, mědiryt, Praha, Národní knihovna České republiky. Foto podle: Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 41, č. k. III.5.6.*

1. Elias Hainzelmann wg Antona Martina Lublinsky'ego, *Cesarz Leopold I. jako Eneasz, detal: Alegoria habsburskich ziem dziedzicznych, Tezy uniwersyteckie Leopolda Sigismunda von Franckenberg, 1681, miedzioryt, Praga, Národní knihovna České republiky. Foto wg Śląsk – perla w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 41. s. 415, nr III.5.6.*

1. Elias Hainzelmann after Antonius Martin Lublinski, *Emperor Leopold I. as Aeneas, detail: Allegory of Habsburg Hereditary Lands, University thesis of Leopold Sigismund of Franckenberg, 1681, engraving, Prague, National Library of the Czech Republic. Photo from: Silesia – a Pearl in the Bohemian Crown. Three Periods of Flourishing Artistic Relations. Catalogue, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Prague 2006, p. 41, cat. no. III.5.6.*

hegemonii v daném prostoru: německé nikoliv ve smyslu univerzální myšlenky říšské, nýbrž v resentimentech „maloněmeckého“ nacionálního uvažování příznačného pro 19. a 20. století.

Polská dějepisná produkce po roce 1945 se v první fázi snažila především legitimizovat historické právo svého etnika na Slezsko. Byl to zajímavý paradox: intelektuální elita Poláků, želících územních ztrát na východě, se polemicky střetávala s historickou obcí německou, která se po dlouhá desetiletí pokoušela zmírnit ve vlastním národě obdobné trauma. Představu historiografie jako pokračování války jinými prostředky nutkavě vnukává četba produkce vzniklé na obou stranách. Domnělé „ovládnutí“ minulosti země zde sloužilo jako zástupný argument pro reálný nárok na dané teritorium. Abych se nestrefoval jen do cizích řad: druhý díl katalogu *Slezsko – perla v České koruně*, který vyšel v Praze roku 2007, obsahuje stati českých a polských kolegů, záměrně směřované na klíčová, leč mnohdy kontroverzní témata. Společná supranacionální učebnice dějepisu, jak patrně, zůstává hudbou vzdálené budoucnosti dokonce i v případě mikroregionu Slezska. Aby bylo jasno, jsem tomu rád.

Jedním z emblémů „slezského“ projektu byla skupina alegorických postav symbolizujících habsburské dědičné země. Jde o výřez z rytiny z roku 1681, provedené augšpurským Eliášem Hainzelmannem podle předlohy Antonína Martina Lublinského. Přestože teze vyšla z vratislavského Athenea, hraje mezi personifikacemi jednoznačně prim Čechie se svým heraldickým lvem. Druhá z královen, Hungarie, pokleká s gestem, jehož smyslem je dík císaři za odpor vůči turecké expanzi. Silesia, průmyslové srdce mocnářství, stojí v hloučku až zcela vlevo a její hrdá heraldická orlice působí značně ochočeným dojmem. A to ještě není vůbec nic ve srovnání s politicky silně nekorektním upozaděním Silesie na pražské univerzitní tezi Františka Ferdinanda Gallase z roku 1657, provedené Bartholomäem Kilianem podle Karla Škréty. Zatímco dobře drezírovaný dvouocasý lev provádí pod dohledem Leopolda I. v aréně habsburského světového divadla své vpravdě globální hrátky, Silesia je odsouzena k trpnému přihlížení – a navíc z druhé řady, ztracena mezi personifikacemi dalších habsburských držav. „*Ludens in orbe*“: „*Hraji si na jeho (tj. císařově) pevné zemi*“, vyjadřuje český lev své pocity citátem z biblické Knihy přísloví. Popravdě řečeno, jsou chvíle, kdy docela rozumím pohnutkám slezských stavů, vlastizrádně, leč o to radostněji holdujících pruskému Fridrichovi Velikému.

V české státní ikonografii 19. století prošel obraz Slezska pozoruhodnou proměnou, jak patrně z Alegorie zemí koruny svatováclavské, obrazu Vojtěcha Hynaise z roku 1881 na schodišti královské lóže Národního divadla. Zatímco Čechy a Morava, oděny do šatů v heraldických barvách, jsou zde podány jako nádherné mondénní dámy pařížského polosvěta, Slezsko nejapně vklíněné mezi obě starší sestry vyobrazil malíř v podobě jakéhosi nedochůdčete, které sotva uzvedne znakový štít. Samozřejmě, je to už jen ono trapné torzo zvané rakouským Slezskem, jehož povahu geografického novotvaru mohl umělec vyjádřit jen stěží výstižněji. Neocenitelný František Žákavec ve svém *Chrámě znovuzrození* praví, že zatímco Čechii lze označit za „*beauté officielle, krasavici státní a rasovou*“, pak Morava je prý „*mladá bruneta, typu trochu lidovějšího a přístupnějšího*“. Na Slezsku náš vlastenecký interpret sice oceňuje jeho „*rozkošnou portretovou francouzskou hlavinku*“, avšak ostentativní pózu, již se tato lolitka takřka urážlivě odvrací od svatováclavské koruny, pomíjí mlčením. Mnohem přílehavější komentář podle mého soudu podal český učitel a příležitostný básník Josef Zdeněk Stehlík. V libretu pro školní besídky s námětem holdu české mládeže prezidentu Masarykovi přisoudil alegorické postavě Slezska následující promluvu:

*„Jsem Slezsko – třetí česká země.
Však jenom část tu zbyla ze mě,
na půlnoci nader kus
mi lačně urval zrádný Prus.“*

Do jaké míry zachytil Vojtěch Hynais důsledky této operace, ponechávám na laskavém uvážení čtenářstva.

Aforisticky řečeno: zatímco pro Němce zůstává Slezsko zemí ztracenou a pro Poláky zemí nesamozřejmou, pro Čechy zůstává zemí zapomenutou, přestože její jméno figuruje už v preambuli české ústavy. Nemyslím, že by se tyto historické stereotypy měly bezprostředně vyvracet či napravovat – to by samozřejmě vedlo jen k vytvoření stereotypů nových. Pro tuto chvíli postačí, když se pokusíme zjistit, z jakých kořenů kdy a proč vyrostly stereotypy stávající. Věřím, že tato publikace k tomu poskytuje dostatek příležitostí.

O ŚLĄSKU W CZESKIEJ (NIE)PAMIĘCI HISTORYCZNEJ

Vít Vlnas

Nasi polscy koledzy i przyjaciele uczestniczący w powstaniu projektu „śląskiego“ z upodobaniem cytują epigram Karola Havlíčka Borovského, jego słynne pytanie retoryczne „*Vrahu Rakušane, / kams nám Slezsko dal?*“ (*Zabójco Austriaku, / gdzieś dał nam Śląsk?*). Obawiam się, że ten pełny płomienia okrzyk, interpretowany jako wyraz świadomości wzajemności czesko-polskiej można w kontekście XIX wieku uważać raczej za wyjątkowy. Nazywanie królowej Marii Teresy zabójcą nie jest bynajmniej kurtuazyjne, jednak winić ją za to, że „*nam*“ (tak naprawdę komu?) przegrała Śląsk, jest zupełnie niehistoryczne i niesprawiedliwe. Żaden z władców czeskich nie zrobił bowiem dla Śląska tyle co królowa Maria Teresa: niestety dopiero w momencie, kiedy już było za późno. Ciekawy jest jednak fakt, że problematyka śląska pojawia się w czeskich pracach syntetycznych, poświęconych dziejom czeskim, dopiero w okresie wojen terezańskich i dopiero wtedy pojmuje się Śląsk jako „nasz“ obszar historyczny. Dwa czynniki jednak częściowo hamują owe czesko-imperialistyczne oburzenie nad niewystarczającą uwagą poświęcaną integralności ziem Korony św. Wacława ze strony dynastii Habsburgów. Bez utraty Śląska (i mniej więcej stulecie wcześniej także obu Łużyc) czeska grupa etniczna nie uzyskaby później pozycji populacji większościowej na pozostałych terenach Korony Czeskiej i nadchodzące odrodzenia narodowe (czeskie i niemieckie) mogłyby przebiegać prawdopodobnie według innego scenariusza, niż wedłuch którego je w rzeczywistości zrealizowano. W dodatku po inwazji pruskiej pozostaje Praga jedynym „prawdziwym“ wielkomiejskim centrum na ziemiach Korony Czeskiej, gdyż Wrocław, będący od zawsze jej ekonomicznym i kulturalnym konkurentem, znalazł się w innym państwie. Także z tego powodu stanowi okrzyk Havlíčka raczej wyjątek, a żał nad utratą Śląska w czeskiej świadomości historycznej nie jest specjalnie głęboki w odróżnieniu od Ziemi Kłodzkiej, której więzi terytorialne i narodowościowe z środowiskiem czeskim uważano zawsze za głębsze.

Przez powściągliwy stosunek do Śląska (przynajmniej do jego większej – „pruskiej“ części) nawiązuje czeska historiografia na spuściznę starszego dziejopisarstwa austriackiego. Do głównego nurtu interpretacji dziejów czeskich wstępuje Śląsk zwykle tylko w kilku kluczowych momentach. Oprócz wzmiankowanego okresu panowania Marii Teresy mówiono o Śląsku w naszych podręcznikach historii dopiero w przypadku konieczności akcentowania rozmachu i znaczenia politycznego całości ziem Korony Czeskiej: w okresie panowania Luksemburgów, mianowicie Karola IV. Dla interpretatorów husytyzmu jest Śląsk przede wszystkim ostoją opozycji katolickiej, a więc wroga obczyzną. Historycy okresu pobiałogórskiego widzą Śląsk jako sojuszniczą enklawę, dzielającą wrogie stosunki do Habsburgów z szlachtą czeską i kontynuującą walkę również po upadku Pragi i ucieczce „króla zimowego“ Fryderyka do Wrocławia. Trzeba podkreślić, że obecna historiografia czeska nie czuje potrzeby otrzepywania z kurzu jakichkolwiek praw moralnych do Śląska jako ziemi utraconej. Ten brak zainteresowania na poziomie „metropolitalnym“ niestety czasami kształtuje także stosunek do dziejów Śląska „Austriackiego“, czyli do skrawka dawnego terytorium górnośląskiego, który pozostał częścią obecnego państwa czeskiego.

Fragmentaryczność nowoczesnych badań w zakresie dziejów Śląska wynika naturalnie z przeszłości państwowoprawnej regionu, którego całość należała do ziem Korony Czeskiej (wzgl. do monarchii habsburskiej) a później przynależał do Królestwa Pruskiego, dzielając z nim dalsze losy w ramach zjednoczonych Niemiec. W 1945 r. Śląsk znalazł się w obrębie Polski jako ziemia zdewastowana w wyniku wydarzeń wojennych, porzucona dobrowolnie, czy też z przymusu przez większość pierwotnych mieszkańców. Tutaj więc należy szukać źródła podstawowych stereotypów w stosunku do historii śląskiej. Dziejopisarstwo niemieckie może się pod tym względem na pewno poszczycić najsolidniejszym fundamentem, jednak niedługo temu

W/

dla historyków języka niemieckiego dzieje Śląska zamykały się rokiem 1945, po którym następował związany z katastrofą cywilizacyjną okres pustki. Wspomnienia Śląska w świadomości byłych mieszkańców kształtują się do postaci idealizowanej arkadii dzieciństwa. Norbert Conrads, znany dziejopisarz „niemieckiego Wschodu“, poważnie obawiał się, że jego ziomkowie będą kiedyś patrzeć na dzieje Śląska w podobny sposób, jak dzisiaj patrzymy na dzieje dawnej cywilizacji Etrusków albo na Państwo Wielkomorawskie. Tak się w końcu nie stało, jednak nie można pominąć faktu, że kwieciste frazesy polityczne albo płytkie opinie proeuropejskie w części nowoczesnej niemieckojęzycznej produkcji o tematyce śląskiej tylko nieudolnie kryją długoletnie wyobrażenia o niemieckiej hegemonii kulturalnej na tych ziemiach, może nie w sensie uniwersalnej idei rzeszy, ale w resentymentach „małoniemieckich“ poglądów nacjonalnych, charakterystycznych dla wieku XIX i XX.

Polskie prace historyczne po 1945 r. w pierwszym etapie dążyły mianowicie do legalizacji praw historycznych własnego etnikum w stosunku do Śląska. W tym kontekście pojawiał się ciekawy paradoks: polska elita intelektualna, żalująca utraty ziem wschodnich, natrafiała na historyczną gminę niemiecką, dążącą na przestrzeni długich dziesięcioleci do złagodzenia własnych narodowych traumatów podobnego typu. Wyobrażenie historiografii jako kontynuacji walki za pomocą innych środków wynika z lektury dzieł powstałych po obu stronach. Pozorne „opanowanie“ przeszłości kraju funkcjonuje tutaj jako zastępczy argument dla realnego prawa do danego terytorium. Żeby jednak nie mówić tylko o obcych: druga część katalogu *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej*, wydany w Pradze w 2007 roku, zawiera artykuły czeskich i polskich kolegów, celowo nastawione na kluczowe, czasami jednak też kontrowersyjne tematy. Wspólny supranacjonalny podręcznik historii, jak widać, pozostaje marzeniem na daleką przyszłość, nawet w przypadku mikroregionu Śląska. Jednak trzeba dodać, że jestem temu rad.

Jednym z emblematów „śląskiego“ projektu była grupa figur alegorycznych, symbolizujących habsburskie kraje dziedziczne. Chodzi o wycinek sztychu z 1681 roku wykonanego przez augsburskiego Eliasa Hainzelmana według wzoru Marcina Antoniego Lublińskiego. Aczkolwiek tezy podchodzą z wrocławskiego Atheneum, na pierwszym planie pomiędzy personifikacjami znajduje się Czechia z lwem heraldycznym. Druga z królowych – Hungaria, kłęką w dziękczynnym geście za cesarską ochronę przed ekspansją turecką. Silesia – serce przemysłowe monarchii, umieszczona jest w grupie zupełnie na lewo i jej wyniosły orzeł heraldyczny robi wrażenie oswojonego ptaka. To jednak nie jest niczym w porównaniu z politycznie wątpliwym przedstawieniem Silesii na praskich tezach uniwersyteckich Františka Ferdinanda Gallasa z 1657 roku, wytworzonych przez Bartholomea Kiliana według Karla Škréty. Podczas gdy dobrze tresowany lew dwuogoniasty wykonuje pod nadzorem Leopolda I w arenie habsburskiego teatru świata swoje sztuczki globalne, Silesia jest zmuszona do biernego oglądania – w dodatku z drugiego rzędu, zagubiona pomiędzy personifikacjami innych posiadłości habsburskich. „*Ludens in orbe*“. „*Bawię się na jego (tj. cesarza) pewnym gruncie*“, wyraża lew swoje uczucia za pośrednictwem cytatu z biblijnej Księgi Przysłów. Prawdę mówiąc, czasami rozumiem pobudki stanów śląskich, które zdradziecko, a jednak z radością składają hołd królowi pruskiemu Fryderykowi Wielkiemu.

W czeskiej ikonografii narodowej XIX wieku doznał obraz Śląska ciekawej zmiany, jak widać na Alegorii ziem korony świętego Wacława, obrazie Vojtěcha Hynaisa z 1881 roku na schodach loży królewskiej Teatru Narodowego. Odziane do strojów w kolorach heraldycznych Czechy i Morawy wyobrażone są jako śliczne eleganckie damy z paryskiego półświatka, zaś Śląsk stojący pomiędzy oboma starszymi siostrami malarz pokazał w postaci jakiegoś chuchra, ledwie podnoszącego tarczę herbową. Oczywiście to już tylko ubogi tors byłego Śląska, nazywany

2. Bartholomäus Kilian podle Karla Škréty, Český lev v habsburském „theatru mundi“, univerzitní teze Františka Ferdinanda Gallase, 1657, mědiryt. Foto podle: Appuhn-Radtke, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*, Weissenhorn 1988, s. 83, č. 2.

2. Bartholomäus Kilian wg Karola Škréty, Lew czeski w habsburskim „theatrum mundi“, Tezy uniwersyteckie Franza Ferdynanda Gallasa, 1657, miedzioryt. Foto wg Appuhn-Radtke, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*, Weissenhorn 1988, s. 83, nr 2.

2. Bartholomäus Kilian after Karel Škréta, Lion of Bohemia in the Habsburg „theatro mundi“, University Thesis of Franz Ferdinand Gallas, 1657, engraving. Photo from: Appuhn-Radtke, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*, Weissenhorn 1988, p. 83, no. 2.

Śląskiem austriackim, którego charakter sztucznego tworu geograficznego artysta nie mógł wyrazić bardziej odpowiednio. Nieoceniony František Žákavec w swoim *Chramie odrodzenia* mówi, że gdy Czechię można uważać za „*beauté officielle, krasawicę państwową i rasową*“, to Morawy są „*młodą szatynką, typu bardziej ludowego i przystępnego*“. W przypadku Śląska nasz patriotyczny autor ocenia wprawdzie jego „*rozkoszną główkę francuską*“, jednak ostentacyjną pozę, w której Lolitka ta odsuwa się niemal wyzywająco od korony świętego Wacława, przechodzi milczeniem. Autorem bardziej trafnego komenarza jest według mojego mniemania czeski nauczyciel i poeta okolicznościowy Josef Zdeněk Stehlík. W libretcie dla uroczystości szkolnych z wątkiem hołdu czeskiej młodzieży prezydentowi Masarykowi przypisał postaci alegorycznej Śląska poniższą przemowę:

*„Jsem Slezsko – třetí česká země.
Však jenom část tu zbyla ze mě,
na půlnoci nader kus
mi lačně urval zrádný Prus.“*

*„Jestem Śląsk – trzecia ziemia czeska.
Część tylko ze mnie jednak pozostaje,
na północy piersi kawał
chciwie mi Prus wiarołomny wyrwał.“*

Do jakiego stopnia Vojtěch Hynais przedstawił konsekwencje tej operacji, pozostawiam do łaskawego rozważenia czytelnikom.

Mówiąc aforystycznie: dla Niemców Śląsk pozostaje krajem utraconym, dla Polaków krajem nieswojskim a dla Czechów krajem zapomnianym, chociaż jego nazwa występuje już w preambule czeskiej konstytucji. Nie wydaje mi się potrzebne bezpośrednio obalanie albo korygowanie takich stereotypów historycznych, które naturalnie prowadziłyby tylko do stworzenia nowych. W chwili obecnej wystarczy dążyć do poznania korzeni, przyczyn i czasu powstania istniejących stereotypów. Mam nadzieję, że niniejsze wydawnictwo stanowi taką okazję.

ABOUT SILESIA IN THE BOHEMIAN HISTORICAL MEMORY AND OBLIVION

Vít Vlnas

Our Polish colleagues and friends who stood at the cradle of the “Silesian” project favour quoting the epigram written by the Czech poet Karel Havlíček Borovský – his famed rhetorical question *“You Austrian, You murderer / What have You done to our Silesia?”* I suspect that this passionate outcry, interpreted as an expression of awareness of Silesian-Bohemian solidarity, was rather isolated in the context of Bohemia in the 19th century. Not only is it far from gallant to slander Queen Maria Theresa of Austria as a murderess, but it is also totally non-historical and unfair to blame her for losing the crown country to “us” (to whom exactly?). No Bohemian ruler whomsoever has done so much for Silesia as this queen: it, alas, happened only when it was too late. But it is symptomatic that the Silesian issue fully entered the synthetic writings on Bohemian history as late as in the period of the Silesian wars in the early reign of Maria Theresa. At that very time Silesia began to be, belatedly, perceived as “our” territory from the historical point of view. There are nevertheless two factors which somewhat hinder this Bohemian-imperialist nuisance over the Habsburg dynasty’s insufficient care of the integrity of the St Wenceslas Crown. Were it not for the loss of Silesia (as well as the loss of the two Lusatias about a century before), the Czech-language ethnic would not have subsequently gained the position of majority population in the remaining historical territory of the crown countries, and the following national revivals (both in Bohemia and Germany) could have thus followed a very different scenario than they eventually did. After the Prussian invasion, Prague moreover remained the only “authentic” metropolis in the area of the Bohemian Crown because Wrocław – its traditional economic and cultural competitor – ended up in a different state. This is also why Havlíček’s vociferation remains rather exceptional and the grief over the loss of Silesia is none too deep in Czech historical awareness. It is contrary to the case of Kłodzko, whose links to Bohemia, both territorially and nationally, have always been felt as closer.

By its reserved attitude towards Silesia (at least towards its larger – “Prussian” – part), Czech historiography mirrored the heritage of older Austrian historiography. Silesia usually only enters the mainstream interpretations of Bohemian history in certain crucial moments. Apart from the above-mentioned Theresian era, our historiographies mainly talk about Silesia when it seems appropriate to underline the power expansion and political significance of the whole of the crown countries: in the period of the Luxemburg reign, especially of Charles IV. To interpreters of Hussite movement, Silesia first and foremost represents a place for asylum for the Catholic opposition – in other words, a hostile foreign country. Historians specializing in the post-White Mountain period, on the contrary, view it as an allied enclave which shared anti-Habsburg stands with Bohemian estates and continued to fight even after the fall of Prague and the flight of Friedrich von Pfalz to Wrocław. It must be emphasized that contemporary Czech historiography does not suffer from the need to resurrect any moral claims to Silesia as a country lost to the Crown. It is unfortunate that indifference can also often be found at the “metropolitan” level of the attitude towards the history of the “Austrian” Silesia; it is the tip of the historical Upper-Silesian territory which remained part of, what is today, the Czech state.

The fragmented character of contemporary research focusing on Silesian history naturally departs from the region’s past related to constitutional law – a region which, as a whole, was part of the union of the Bohemian Crown (or, later, the Habsburg monarchy) and then fell to the Prussian Kingdom to share its destiny with it in the united Germany. In 1945, Silesia passed to the sovereignty of Poland, but as a country extensively devastated by war and both voluntarily and forcefully abandoned by the majority of the former population. From here also stem the basic stereotypes in viewing Silesian history. German historiography in this respect can certainly pride itself with the most solid fundament. But it was not so long ago that, to German historians,

3. Vojtěch Hynais, *Alegorie zemí Koruny české*, 1881, olej na plátně, Praha, Národní divadlo.
Foto archiv autora.

3. Vojtěch Hynais, *Alegoria ziem Korony Św. Wacława*, 1881, olej, płótno, Praga, Národní divadlo.
Foto wg zdjęć z archiwum autora.

3. Vojtěch Hynais, *Allegory of the Lands of the St Wenceslas Crown*, 1881, oil on canvas, Prague, National Theatre.
Photo author's archive.

the history of Silesia ended in 1945, followed by some kind of timelessness accompanied by a civilization disaster. Memories of Silesia are memories of an idealized, innocent childhood to its former inhabitants. Norbert Conrads, the distinguished Wrocław historian of the “German East”, seriously feared that his fellow-citizens would eventually perceive the history of Silesia in a similar way as we today perceive the history of the ancient Etruscans or the Great Moravian Empire. Although this did not occur, at the same time we cannot ignore that the politically correct rhetoric or the shallow Euro-phrases which can be found in the part of a more recent German-written production dealing with Silesia only weakly obscure the aged ideas of German cultural hegemony in the given territory: “German” not in the sense of the universal imperial idea but in the re-sentiments of the “lesser-German” national thinking, symptomatic of the 19th and 20th centuries.

Polish production in the field of historiography from the post-1945 period mainly tried, in the first stage, to legitimize the historical right of its ethnic claim to Silesia. This was an interesting paradox: the intellectual elite of the Poles, who mourned the territorial losses on the East, polemically clashed with the German community of historians who tried to soothe a similar trauma in their own nation for many decades. The idea of historiography as a continuing war conducted by different means is compulsively suggested by the productions written on both sides. Here, the presumed “mastering” of the country’s history served as a substitutive argument for factual title to the given territory. But I do not want to only take aim at other ranks: the second part of the catalogue “Silesia – A Pearl in the Bohemian Crown”, published in Prague in 2007, contains essays written by Czech and Polish colleagues which are intentionally aimed at crucial, albeit often controversial subjects. It is rather apparent that a shared supranational textbook of history can still only be hoped for even in the case of the Silesian micro-region. Let me nevertheless make it clear that I am glad about this.

One of the emblems of the “Silesian” project was a group of allegorical figures symbolizing Habsburg hereditary countries. It is a cut-out from a 1681 engraving executed by the Augsburg artist Elias Hainzelmann after the model by Antonín Martin Lublinský. Although the university thesis came from the Wrocław Atheneum, the primary role among the personifications is unambiguously played by Bohemia and its heraldic lion. The second queen – Hungary – kneels down with a gesture whose meaning is to give thanks to the emperor for resisting the Turkish expansion. Silesia – the industrial heart of the monarchy – stands in the bunch on the very far left and its proud heraldic eagle looks considerably tamed. But this is nothing in comparison with the politically strongly incorrect overshadowing of Silesia in the Prague university thesis of František Ferdinand Gallas from 1657, executed by Bartholomäus Kilian after Karel Škréta. While the well-exercised two-tailed lion conducts its verily global rollicking under the supervision of Leopold I in the arena of the Habsburg global theatre, Silesia is doomed to just passively watch – and moreover from the second row, lost among the personifications of other Habsburg domains. “*Ludens in orbe*” – “*I am playing on his* (i.e. the emperor’s) *solid ground*” – is how the Bohemian lion expresses its feelings by quoting from the biblical Book of Proverbs. Frankly, there are moments when I perfectly understand the motives of the Silesian estates who traitorously but the more joyfully paid homage to the Prussian Friedrich the Great.

The image of Silesia in the Bohemian state iconography of the 19th century underwent a remarkable change, as is obvious from the Allegory of the Lands of the St Wenceslas Crown – the 1881 painting by Vojtěch Hynais on the staircase of the royal box in the National Theatre in Prague. While Bohemia and Moravia, clad in gowns of heraldic colours, are presented as

fascinating worldly ladies of the Parisian *demi-monde*, Silesia – inanely squeezed between its two older sisters – was captured by the painter in the form of a weakling who can barely lift the heraldic coat-of-arms. And it is, of course, already merely the ridiculous torso called “Austrian Silesia”, whose character of geographical neologism could not been expressed more aptly by the artist. The invaluable František Žákavec claims in his *Temple of Rebirth* that while Bohemia can be described as “*beauté officielle, a belle of state and race*”, Moravia is reportedly “*a young brunette, of a little more plebeian and more available type*”. And although our patriotic interpreter appreciates the “*delightful little French portrait head*” of Silesia, he remains stiffly silent about the ostentatious pose by which this little Lolita almost offensively turns away from the St Wenceslas Crown. A much more fitting comment was, in my opinion, provided by the Czech teacher and occasional poet, Josef Zdeněk Stehlík. His following speech was attributed to the allegorical figure of Silesia in the libretto written for school parties on the subject of Czech youth paying homage to President Masaryk:

*“I am Silesia – the third Bohemian country.
But here remained only part of me –
A piece of my chest was greedily torn from me
In the north, by Prussian treachery.”*

I leave for the kind consideration of readers to what extent Vojtěch Hynais succeeded in grasping the consequences of this operation.

Aphoristically put: while Silesia remains a lost country to the Germans and a non-self-evident country to the Poles, it is a forgotten country to the Czechs, even though its name figures in the preamble of the Czech Constitution. I do not think that these historical stereotypes should be instantly disproved or rectified – for that would, of course, merely result in new stereotypes. It may suffice for the time being that we try to find out when, why and from which roots the existing stereotypes grew. I truly believe that the present publication provides more than enough opportunities for that.

KONFESIONALIZACE A JEJÍ PROJEVY
V UMĚLECKÉ TVORBĚ

ZAPOMNIANY KLASZTOR FRANCISZKANÓW BOSYCH (BERNARDYNÓW) W CIESZYNIE

SPORY RELIGIJNE W XVI–XVII WIEKU NA ŚLĄSKIEJ PROWINCJI

Janusz Spyra

Przeszłością zakonu franciszkanów na Śląsku zajmowało się i zajmuje, wielu autorów, większość jednak pomija milczeniem fakt istnienia klasztoru franciszkanów – obserwantów w Cieszynie. Duża w tym „zasługa” uważanego przez długie lata za autorytet w tej dziedzinie Luciusa Teichmanna, który w swojej monografii o franciszkanach-obserwantach na Śląsku nie wymienił klasztoru bernardynów w Cieszynie.¹ Rzadko można o nim znaleźć wzmiankę w nowszych pracach historyków niemieckich, czeskich czy polskich. Przykładowo w swojej historii kościoła katolickiego na Śląsku Józef Mandziuk napisał o nim tylko jedno zdanie: „W końcu w 1540 r. książę Wacław Adam zlikwidował klasztor w Cieszynie, obserwantów wygnał z miasta, a ich świątynię oddał luteranom”.² Zdanie to, które nie odpowiada prawdzie ani w jednym elemencie, można by uznać za kwintesencję wiedzy polskiej historiografii o klasztorze bernardynów w Cieszynie. Pomijają też klasztor w Cieszynie autorzy czescy.³

1. Głównym powodem jest brak źródeł historycznych dotyczących dziejów tej placówki franciszkańskiej. Wydana kilka lat temu syntetyczna praca o franciszkanach na Śląsku autorstwa Gabrieli Wąs, wymienia cieszyński klasztor „aż” w trzech miejscach. Autorka szerzej bowiem wykorzystuje tradycję zawartą w dziełach samych franciszkanów, przede wszystkim XVII-wiecznego dziejopisa zakonu Bernharda Sanniga.⁴ Zdaje sobie sprawę, że jego z kolei źródłem była praska kronika prowincjalna obserwantów spisana w latach 1510–1520, którą uważa za zaginioną.⁵ Kronika prowincjalna obserwantów, a dokładnie „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae” dawno się jednak odnalazła, oryginał przechowuje Muzeum Narodowe w Pradze.⁶ W tym źródle znajdują się dwie podstawowe informacje dotyczące klasztoru w Cieszynie, powtarzane przez Sanniga i innych autorów, mianowicie o jego założeniu w 1476 r. i likwidacji w 1542 r. Autorem kroniki jest Michael z Karyntii (zm. 1534), minister prowincji czeskiej w latach 1526–28 i 1531–33, a jego dzieło uzupełniali po 1553 r. dwaj anonimowi pisarze. Jednym ze źródeł Michaela z Karyntii był rękopis innego franciszkanina Eberharda Ablauffa de Rheno (zm. 1528) pt. „De novella plantatione provincie Austriae, Bohemiae et Poloniae, quo ad fratres minores de observantia Cronica”, obejmujący lata 1451–1528. Tu znajdował się pierwszy fragment dotyczący Cieszyna.⁷

Dodajmy, że poza tymi dwoma wzmiankami „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae” wymienia Cieszyn jeszcze tylko dwa razy. Pierwszy raz w 1525 r., kiedy prowincja czeska została podzielona na trzy kustodie: czeską, morawską (do której zaliczono m.in. Opawę) oraz śląską, do której należało dziewięć klasztorów m.in. Bytom i Cieszyn. Druga wzmianka dotyczy pobytu wizytatora Kaspara z Kremže, który 13 sierpnia 1528 r. przybył do Bytomia, skąd udał się do

1 Teichmann, Lucius: *Die Franziskaner-Observanten in Schlesien vor der Reformation*, Breslau 1934.

2 Mandziuk, Józef: *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 2 (1520–1742), Warszawa 1995, s. 56.

3 Np. pisząc o śląskich klasztorach w ramach powstałej w 1469 r. prowincji czeskiej bernardynów Šmahel wymienia Opawę i Krnov, ale o Cieszynie milczy. Brak też Cieszyna w załączonym do jego artykułu zestawieniu klasztorów franciszkańskich powstałych przed 1500 r. (Šmahel František: „Intra et extra muros”. Społeczna rola franciszkanów obserwantów i klarysek na ziemiach czeskich od połowy XIV do końca XV wieku. In: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, ed. J. Kłoczowski, Kraków 1983, s. 321).

4 Wąs, Grażyna: *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000 s. 98–99, 119, 123.

5 Ibidem, s. 98.

6 „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae”, rękopis w zbiorach biblioteki Národního muzea w Pradze, Rukopisy, inv. č. VIII F 75. Pierwotnie w archiwum klasztoru franciszkańskiego w Pradze, po II wojnie jego los był długo nieznan. Informację o aktualnym miejscu przechowywania podał już Šmahel, „Intra et extra muros” (przyp. 3), s. 318, przypis 215.

7 Zaginiony pod koniec II wojny światowej rękopis znany jest jedynie w postaci fotografii. Fragmenty opublikował Hlaváček, Petr: Prameny k dějinám slezských františkánů-observantů. In: *Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu*, ed. J. Kostowski, Wrocław 2005, s. 84–89.

Cieszyna. Stąd wezwał ważniejszych franciszkanów na naradę do Głubczyc.⁸ Kilka uzupełniających informacji dotyczących m.in. prób reaktywowania klasztoru w Cieszynie znaleźć można w dziełach B. Sanniga. Inny dziejopis zakonu, F. Gonzaga wspomina klasztor w Cieszynie pod wezwaniem św. Trójcy, w którym, zanim nie został przez heretyków „ad nihilum reduxerunt“, przybywało w niektórych latach 18 braci.⁹

2. Niewiele też znaleźć można o cieszyńskich franciszkanach w lokalnej historiografii. O założeniu klasztoru franciszkanów w Cieszynie przez księcia Przemysława II pierwszy napisał Eleazar Tillisch w wydanej w 1588 r. najstarszej kronice książąt cieszyńskich. Píše krótko pod rokiem 1475, że „stiftet und erbauet dieser Hertzog Primislaus ein Kloster für das Stadt Teschen nach Mitternacht, und seß darein Fratres Minorum de Observantia genant“.¹⁰ Za nim wiadomość tę powtarzają inni dziejopisowie, m. in. Schickfus, oraz Lucae w 1689 r., ten ostatni dodając, że w 1477 r. Przemysław II założył klasztor prawem książęcym [„recht Fürstlich“].¹¹ Informację tę powtarzają późniejsze rękopiśmienne kroniki cieszyńskie, a na pocz. XIX w. pierwsi historycy m.in. Szersznik (zob. niżej), a za nim Heinrich.¹² W swojej czterotomowej kronice Cieszyna powstałej w pierwszej połowie XIX w. Alois Kaufmann przyjął natomiast, że klasztor powstał w 1470 r.¹³

Pochodzące z lokalnych źródeł informacje na temat funkcjonowania klasztoru przed jego likwidacją są skąpe i praktycznie ograniczają się do faktów zanotowanych w najstarszej księdze miejskiej Cieszyna z lat 1468–1722, która zaginęła w czasie drugiej wojny światowej.¹⁴ Znajdowały się w niej m.in. nazwiska osób, które już w 1470 r. darowały „dolnemu“ klasztorowi złote i srebrne przedmioty mszalne i paramenty.¹⁵ W tej samej księdze znajdowały się zapisy o prywatnych donacjach na rzecz bernardynów z 1507 r. (dwa złote), z 1518 r. (20 złotych guldenów) oraz z 1521 r. (też dwa złote), jak też wzmianka z 1510 r. o posesji przy ogrodzie bernardyńskim.¹⁶ Zestawienie przywilejów, których odpisy otrzymał z archiwum książęcego Wojciech Gagatkowski, pierwszy po reformacji katolicki proboszcz i dziekan cieszyński (od 1613 r.) zawiera wzmiankę o zatwierdzonej przez księcia cieszyńskiego Kazimierza II w 1490 r. donacji 10 węgierskich złotych ze wsi Olbrachcice dla dwóch kleryków,

---

8 Národní muzeum Praha, Rukopisy, inv. č. VIII F 75, pag. 120, 326. Zawartość tej księgi szczegółowo omówił Minařík, Klemens: Vikáři české františkánské provincie od r. 1451 až do r. 1517. In: *Sborník historického kroužku* 15, Praha 1914, s. 200–218 a Minařík, Klemens: Vikáři české františkánské provincie od r. 1451 až do r. 1517. In: *Sborník historického kroužku* 16, 1915, s. 1–9; idem, Provincialové frantiskánské české provincie v letech 1517–1600. In: *Sborník historického kroužku* 17, Praha 1916, s. 1–10.

9 Gonzaga, Franciscus: *De origine seraphicae religionis Franciscanae, Eiusq; progressibus, de Regularis Obseruantie institutione, forma, administrationis, ac legibus, admirabilique eius propagatione*, Venetiis 1603, pag. 527. Wypis z tej edycji dzieła Gonzagi znajduje się dokumentacji franciszkanów z przełomu XVII i XVIII w., o której niżej, przypis 55.

10 Tillisch, Eleazar: *Kurtze Vorzeichniss Bericht und Auszug von dem Stammling und Ankunfft der Hertzoge zu Teschen und Groß-Glogaw*, [Freiberg am Meissen] 1588.

11 Schickfuss, Jacobus: *New vermehrete schlesische Chronika*, Buch IV, Jena [1625], s. 121; Lucae, Friderico: *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien*, Frankfurt am Main 1689, s. 679.

12 Heinrich, Albin: *Versuch über die Geschichte des Herzogthumes Teschen von den ältesten bis auf gegenwärtige Zeit*, Teschen 1818, s. 109–111.

13 Kaufmann, Aloys: *Gedenkbuch der Stadt Teschen*, herausgegeben und kommentiert von Ingeborg Buchholz-Johanek unter Mitwirkung von Janusz Spyra (Bibliotheca Tessinensis IV, Series Polonica 2), Teil I, Cieszyn 2007, s. 135–136.

14 Gojniczek, Wacław – Spyra, Janusz: *Losy i zawartość najstarszej, obecnie zaginionej, księgi miejskiej Cieszyna z lat 1468–1722*, Katowice 2001, s. 27–33.

15 Kaufmann, *Gedenkbuch* (przyp. 13), Teil I, s. 136.

16 Książnica Cieszyńska w Cieszynie, Archiwalia Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Spuścizna Franciszka Popiołka, sygn. 44/313; Kaufmann, *Gedenkbuch* (przyp. 13), Teil I, s. 144; Peter Anton: *Geschichte der Stadt Teschen*, Teschen 1888, s. 134.

z czego jeden dla kaplicy pod wezwaniem św. Trójcy „extra muros Teschinensis”.¹⁷ W rachunkach miejskich z 1519 r. znajdujemy zapis o zapłacie robotnikowi, który „proti bosakom plod hradil”.¹⁸ W 1540 r. mieszczenie Cieszyna, przede wszystkim sukiennicy, otrzymali przywilej gwarantujący im m. in. prawo korzystania z wałów za klasztorem „bosaków”.¹⁹ Potwierdza to lokalizację klasztoru, za którym znajdowały się wały nad potokiem Bobrówką oraz określanie ich już teraz mianem „bosaków” (czyli franciszkanów bosych).

Faktem, związanym z dziejami cieszyńskich franciszkanów, o którym często wypowiadali się lokalni autorzy były, rzecz jasna, okoliczności likwidacji cieszyńskiego klasztoru. W przeciwieństwie do historyków opierających się wyłącznie na tradycji zakonnej badacze cieszyńscy mieli do dyspozycji jeden oryginalny i ważny dokument, mianowicie akt przekazania w 1545 r. przez księcia cieszyńskiego Wacława (III) Adama majątku klasztoru miastu z przeznaczeniem dla tzw. szpitala mieszczańskiego (czyli przytułka dla biednych, starych i chorych mieszkańców)²⁰. Większość lokalnych dziejopisów wnioskowała na tej podstawie, że klasztor został zlikwidowany w 1545 r. Natomiast co do okoliczności likwidacji ukształtowały się dwie przeciwstawne tradycje. Podstawy pierwszej znajdujemy w rękopiśmiennej kronice Aloisa Kaufmanna, który stwierdził, że w prawie kompletnie zachowanych materiałach miejskich z tego okresu (co jest dużą przesadą) brakuje śladów aktów przemocy skierowanych przeciwko Kościołowi katolickiemu. Poza tym książę przekazał miastu grunt oraz budynki w całości, nie były więc zniszczone. Przyjmuje więc, że franciszkanie, pozbawieni poparcia księcia oraz hojności wiernych, sami dobrowolnie opuścili klasztor.²¹ W taki sam sposób, wygodny dla protestantów, wypowiada się większość autorów piszących o historii reformacji w księstwie cieszyńskim, np. Michejda czy Patzelt.²² Jest to dla nich argument za oddolnym charakterem reformacji na tym terenie w pierwszej połowie XVI w.

Istniała jednak druga, przeciwstawna tradycja opisu końca cieszyńskich franciszkanów. Według niej usunięcie zakonników odbyło się siłą, przez tłum mieszczan na czele z burmistrzem, którzy mnichów wypędzili, klasztor zburzyli, a z jego resztek zbudowali wielką szubienicę. Informacja ta pochodzi z listu przeora cieszyńskich dominikanów do cesarza Ferdynanda III z 1645 r., przy czym autor listu (stwierdzając „jak się mówi”), sam przyznaje, że powtarza jedynie krążące opowieści. Ta sama relacja dodaje, że na ratuszu mieszczenie kazali wymalować malowidło przedstawiające wilka w franciszkańskim habicie głoszącego kazanie dla gęsi; każdą, która się do niego zbliżała, wilk chwycił za gardło. Poza tym protestanci zbezczeszcili obraz św. Franciszka umieszczony u podstawy krzyża na Frysztackiej Bramie strzelając do niego z rusznic.²³ Wersję przymusowego usunięcia franciszkanów z Cieszyna z zastosowaniem siły często powtarzano w XVIII w., a podsumował ją w końcu tego stulecia ks. Leopold Jan Szersznik zapisując, że mieszczenie pod wodzą burmistrza z resztek klasztoru wystawili na miejscu klasztoru szubienicę. Traf chciał, że pierwszym, który na niej zawisł, był syn owego

---

17 Archiwum parafii rzymsko-katolickiej św. Marii Magdaleny i dziekanatu cieszyńskiego (obecnie depozyt w Książnicy Cieszyńskiej w Cieszynie), sygn. 1, s. 176.

18 Archiwum Państwowe w Cieszynie, Akta miasta Cieszyna, sygn. 705, f. 88.

19 Státní okresní archiv Karviná, Slezská muzejní společnost Orlová, inv. č. 32.

20 Zob. niżej, przypis 46.

21 Kaufmann, *Gedenkbuch* (przyp. 13), Teil I, s. 154–157. Podobną linię i tok myślenia prezentują m.in. Mathias Kasperlik, Gottlieb Biermann, Anton Peter i Franciszek Popiołek.

22 K Michejda, Karol: *Dzieje kościoła ewangelickiego w księstwie cieszyńskim*, Cieszyn 1909; Patzelt, Herbert: *Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien*, Dulmen 1989. Ten ostatni (s. 22) wypowiada nawet zdanie, że klasztor i kościół franciszkanów zostały zniszczone później, ponieważ w mieście istniało za dużo świątyń w stosunku do potrzeb.

23 List w języku czeskim cytuje Peter, *Geschichte* (przyp. 16), s. 135, bez podania źródła. Niestety, nie udało się go odszukać.

burmistrza.²⁴ Tradycję tę do drukowanej literatury historycznej wprowadził Albin Heinrich, za którym poszli dalsi autorzy.²⁵

Generalnie także wiedza lokalnych autorów na temat cieszyńskich franciszkanów ogranicza się do podstawowych faktów, mianowicie założenia klasztoru i jego likwidacji, w obu przypadkach w oparciu o przekazy różnej wartości, interpretowane bez znajomości kontekstu historycznego. Lokalni autorzy umieli oczywiście wskazać miejsce położenia klasztoru, który leżał poza murami miasta nad potokiem Bobrówka (obecnie między ul. J. Michejdy a linią kolejową). Z tego powodu zwany był „dolnym“, w odróżnieniu od klasztoru dominikanów²⁶. Miejsce to do dzisiaj zwane jest „Bosak“, ale mimo tego większość lokalnych autorów nie była pewna, o jaki odłam franciszkanów chodziło. Niemal wszyscy zakładali, że był to mały konwent, złożony poza klasztorem jedynie z kościoła i ogrodu. Przeczą temu odkrycia Leopolda Jana Szersznika (1747–1814), najwybitniejszego przedstawiciela cieszyńskiego oświecenia, ex-jezuity, który działał w Cieszynie jako prefekt pojezuickiego gimnazjum, a przeszedł do historii jako uczony oraz fundator muzeum i biblioteki. Zainteresowanie przeszłością, m.in. Kościoła katolickiego, stało za zamysłem skupienia terenu, wcześniej zajmowanego przez klasztor franciszkanów. Szersznik stał się właścicielem większości tego terenu, urządził tu duży ogród botaniczny, który w 1790 r. udostępnił mieszkańcom miasta. W trakcie jego urzędowania, podczas regulacji Bobrówki, na głębokości sześciu stóp odkrył 54 ludzkie groby. Pogrzebał je na cmentarzu przy pobliskiej kaplicy św. Jerzego, zaś w swoim ogrodzie na pamiątkę zmarłych bernardynów postawił pomnik w formie piramidy. Fakt istnienia w tym miejscu klasztoru franciszkanów upamiętnił usypując pagórek z krucyfiksem na górze nazwany Górą Kalwarią oraz wznosząc „sztuczną ruinę“ w postaci bramy wjazdowej²⁷.

3. Informacje na temat cieszyńskiego klasztoru bernardynów, zachowane w tradycji franciszkańskiej, z drugiej pochodzące z lokalnych źródeł historycznych pozwalają na ogólny zarys dziejów klasztoru bernardynów w Cieszynie. Trudniej nakreślić rolę, jaką pełnili w miejscowej społeczności, zwłaszcza wobec braku miejskich archiwaliów sprzed połowy XVII w.

W Polsce i w Czechach pierwsze klasztory franciszkańskie powstały w 30. latach XIII w., ok. 1239 wyodrębniły się z prowincji saskiej tworząc prowincję czesko-polską. W 1451 r. wewnątrz prowincji czesko-polskiej franciszkanów powstała nowa kustodia austriacko-polsko-czeska obserwantów, czyli zwolenników ścisłego przestrzegania (obserwacji) pierwotnej reguły św. Franciszka. Tych ostatnich zwano też bernardynami (od jednego ze swoich duchowych przywódców, Bernardyna ze Sieny), albo bosakami, ze względu na obyczaj chodzenia bez obuwia. Po kilkunastu latach doszło do jej podziału na trzy prowincje: polską, austriacką i czeską, do której należały także klasztory na Śląsku²⁸.

---

²⁴ Ibidem, s. 135; Spyra, Janusz: Leopold Jan Szersznik (1747–1814), prekursor muzealnictwa na Śląsku i jego działania muzealne od 1790 r. In: *Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník* 1, Cieszyn 2003, s. 23–24.

²⁵ Heinrich, *Versuch* (przyp. 13), s. 109–111. Jeszcze w drugiej połowie XIX w. zapisał ją Zaniбал, Robert: *Księstwa Cieszyńskiego powieści, osobliwości, lud i jego obyczaje, śpiewy itd.*, rękopis w Książnicy Cieszyńskiej w Cieszynie, s. 8–9 (rozdział pt. Bosak, czyli klasztor OO Franciszkanów).

²⁶ Nieporozumieniem jest lokalizacja przy ul. Srebrnej, którą zgłosił I. Panic (Panic, Idzi: Z dziejów Ratusza i Rynku w średniowieczu. In: *500 lat ratusza i rynku w Cieszynie 1496–1996*, eds. I. Panic – M. Makowski, Cieszyn 1996, s. 11–12). Jedyny znany autentyczny dokument dotyczący klasztoru franciszkanów, mianowicie darowizna księcia Wacława z 1545 r. jednoznacznie umiejscawia go „przed miastem Tiessynem, u Brany Frysztackey“.

²⁷ Ozdobił ją datami 1475 i 1535, które uważał za daty założenia i zniszczenia klasztoru, oraz stosownymi napisami pamiątkowymi; Spyra, *Leopold Jan Szersznik* (przyp. 24), s. 17–32.

²⁸ Wąs, Gabriela: Franciszkanie-obserwanci na Śląsku w średniowieczu. Zarys historii. In: *Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu* (przyp. 7), s. 21–50, gdzie dalsza literatura.

W drugiej połowie tego stulecia powstały dalsze konwenty²⁹, określane ogólnie mianem drugiej formacji. Wymienia je „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae“, w której też zapisano, że w 1476 r. obserwanci, dzięki zasłudze ówczesnego wikariusza czeskiej prowincji Jakuba z Wielkiego Głogowa, pozyskali klasztor Najświętszej Trójcy w Cieszynie³⁰. Jest to informacja przejęta z dzieła Eberharda Ablauffa de Rheno³¹, niestety, nic więcej tu nie znajdujemy na temat okoliczności powstania klasztoru w Cieszynie. Jakuba z Głogowa, który pierwszy raz został wybrany na stanowisko wikariusza w 1465, potem w 1474 r. i pełnił tę funkcję po kolejnych wyborach na kapitułach do 1477 r.³² uznać należy za inicjatora powstania klasztoru, ale jego fundatorem był niewątpliwie ówczesny książę cieszyński Przemysław II, panujący w latach 1431–1477.³³ Założenie nowej placówki zakonnej wymagało współdziałania władz zakonnych i świeckich, zasługą Jakuba było zapewne uzyskanie stosownych zezwoleń kościelnych oraz personelu nowej placówki, natomiast książę oddał na potrzeby klasztoru ziemię poza murami miasta, zapewne też poniósł znaczną część kosztów związanych z budową i urządzeniem klasztoru.³⁴ Z drugiej strony Przemysław II praktycznie nie dysponował większą gotówką, zrozumiałe są więc informacje, że do wyposażenia klasztoru włączyły się osoby prywatne. Niestety, nie wiemy, o kogo dokładnie chodzi, czy o mieszczan, czy szlachtę, zapewne w większości o tych pierwszych³⁵. Brak natomiast śladów udziału władz miejskich czy miasta jako całości. Ogólnie jednak zarówno założenie klasztoru, jak jego późniejsze funkcjonowanie zależało w pierwszym rzędzie od władzy książęcej. Sądząc z opisu majątku przy jego likwidacji klasztor został nieźle uposażony, był też dość liczny. Informacja zapisana przez F. Gonzagę, iż w najlepszych latach przebywało tu po kilkunastu zakonników, koresponduje bowiem z odkryciami dokonanymi przez Szersznika (o ile faktycznie były to groby zakonników).

Nie dysponujemy żadnymi informacjami na temat wewnętrznego życia cieszyńskiej wspólnoty bernardynów, ani na temat pozycji, jaką zajmowali w życiu miasta. Zapewne nie różniła się specjalnie od sytuacji w innych miastach śląskich tej wielkości i znaczenia. Niektórzy autorzy przypuszczają, że motywem fundacji księcia Przemysława II była chęć ożywienia życia religijnego w Cieszynie przez sprowadzenie zakonu zreformowanego, a także że prowadziło to do sporów i rywalizacji z dominikanami³⁶.

---

29 Klasztory obserwantów często powstawały w miejscowościach, w których głosił kazania Jan Kapistran. Dało to asumpt twierdzeniu, że także klasztor w Cieszynie zawdzięcza mu swoje powstanie (Kaufmann, *Gedenkbuch* (przyp. 13), Teil I, s. 135), co nie jest prawdą.

30 „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae“, Národní muzeum Praha, Rukopisy, inv. č. VIII F 75, pag. 120. Podobnie Sannig, Bernardus: *Chronica de origine et constitutione Provintiae Bohemiae ordinis fratrum minorum s. Francisci reformatorum eiusdemque conventuum*, rękopis z 1678 w Národním archivu v Praze, księga nr 20, inv. č. 412, f. 61v–62. Por. Minařík, *Vikáři* (przyp. 8), s. 212.

31 „Eodem anno susceptus est locus Teschnensis per patrem vicarium fratrem Jacobum supradictum“ (Hlaváček, *Prameny* (przyp. 7), s. 85).

32 A potem w latach 1480–1483 i 1487–1488 (Wąs, *Franciszkanie-obserwanci* (przyp. 28), s. 43). Okres sprawowania urzędu przez Jakuba wyklucza więc możliwość założenia klasztoru w Cieszynie w 1470 r., jak podaje Kaufmann, *Gedenkbuch* (przyp. 13), Teil I, s. 136 w oparciu o zaginioną najstarszą księgę miejską. Zapewne błędnie odczytał datę 1476.

33 Miejsce pochodzenia Jakuba zapewne nie było bez znaczenia, bo władcą głogowskim w połowie XV w. był brat Przemysława II, książę Władysław, który w 1458 ufundował klasztor franciszkanów w Górze. W 1465 r. wdowa po nim Małgorzata ufundowała klasztor franciszkanów-obserwantów w Głogowie (Hlaváček, *Prameny* (przyp. 7), s. 79; Wąs, *Franciszkanie-obserwanci* (przyp. 28), s. 38).

34 Zajęcie w późniejszym czasie nie tylko ziemi i obiektów, ale też mienia ruchomego świadczy, że cieszyński książę uważał klasztor za lokowany na podstawie "prawa książęcego", o czym wspomina F. Lucae (zob. wyżej, przypis 11)

35 Zob. wyżej, przypis 15. B. Sannig napisał, że klasztor powstał ze składek gminy miejskiej (Wąs, *Klasztory* (przyp. 4), s. 119).

36 Gayda, Andreas: Die kirchlichen Verhältnisse in Teschen im Kontext der spätmittelalterlichen Krisenlandschaft (um 1500). In: *Die konfessionellen Verhältnisse im Teschener Schlesien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, hg. von P. Chmiel – J. Drabina, Ratingen 2000, s. 34–35.

Bardziej uzasadnionym wydaje się przypuszczenie, że miała ona związek z promowaniem obserwantów przez króla Macieja Korwina, zwierzchnika księcia, aby pomagali mu zwalczać herezję husycką i promować idee krucjaty antytureckiej. Niewykluczone, że cieszyńscy franciszkanie w czasach króla Władysława Jagiellończyka stali po stronie władcy w akcji silniejszego wiązania Śląska z Koroną czeską. Ówczesny książę cieszyński Kazimierz II, długoletni starosta generalny Śląska, należał do największych protagonistów króla.³⁷

Jak wspomniano częściej dyskutowano kwestię likwidacji klasztoru bernardynów w Cieszynie, przy czym wypowiedzi lokalnych autorów z reguły zależały od ich stanowiska wobec reformacji. Jedyną wiarygodną wersję końca klasztoru zawiera jednak rękopis „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae“, który przynosi lakoniczną, ale bardzo treściwą informację, iż w 1542 r., w poniedziałek po niedzieli *Quasi modo geniti* [17 kwietnia], po nagłej śmierci gwardiana Antonina a Pirnis w klasztorze w Cieszynie pozostał tylko jeden franciszkanin, którego książęcy urzędnik [Capitaneum] rozkazał odwieźć do Bytomia. Klasztor ze wszystkimi przynależnościami, fundacjami i księgami zostały zajęte³⁸. Sannig dodaje uzupełniające informacje, m.in. że książę przywłaszczył sobie cenne zbiory ksiąg liturgicznych³⁹. Jak więc widać bernardyni ani nie opuścili klasztoru dobrowolnie w efekcie odwrócenia się od nich miejscowych wiernych, ani nie zostali usunięci siłą przez cieszyńskich protestantów. Nie zostały też zniszczone zabudowania klasztoru.⁴⁰ Znajdowała się w nim nieliczna już obsada, ale na wyludnienie klasztoru wpływ mógł mieć rozwój reformacji na Śląsku, jak też nękające kraj epidemie (np. w 1507, 1521), które dotknęły inne konwenty franciszkańskie. Co jednak najważniejsze klasztor w Cieszynie został zlikwidowany odgórnie, decyzją władz książęcych.⁴¹

Odpowiedź na pytanie, kto wydał rozkaz wywiezienia ostatniego franciszkanina do Bytomia, czego nasze źródło nie określa, jest jednak bardziej skomplikowana. Jak bowiem przyjmuje literatura przedmiotu, panujący nominalnie od 1528 r. książę Waław (III) Adam osobiste rządy objął dopiero w 1545 r., wcześniej władza regencyjna spoczywała w rękach jego teścia, morawskiego magnata Jana z Pernstejna. Pernstejn jest powszechnie uważany za neoutrakwistę, wrogie kroki wobec instytucji Kościoła katolickiego wydają się być całkowicie zrozumiałe. Z drugiej strony wiadomo, że Pernstejn

---

³⁷ Wąs, Grażyna: Kształtowanie się nowych form świadomości religijnej i społecznej we Wrocławiu i na Śląsku w drugiej połowie XV i pierwszym dwudziestoleciu XV w. na przykładzie stosunków między radami miejskimi a klasztorami franciszkańskimi. In: *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“* 55, Wrocław 2000, z. 1, s. 1–27; Pindur David: *Těšínsko za vlády piastovského knížete Kazimíra II. (1477–1528)*, Frýdek-Místek 2004, s. 1–80.

³⁸ „*Anno Domini 1542 feria secunda post Dominica Quasi modo geniti in loco n[ost]ro Těschinen. post subitaneam mortem V. P. Antonii a Pirnis Guardiani, alter Fr. eius (erant tamen [?] duo ibidem pro loco deputati) post aliquot dies praeter ejus voluntatem, a loco praefato per Capitaneum illis Ducis in curru ad locum Bithumien. perductus, Monasterium et omnes ejus Suppellectilem, una cum eleemosyna copiosa in suum prophanum transtulerunt usum, Nobisque etiam obnixie rogantibus libros chorales reddere detrectaverunt. Sicq. inopinate loco nostro ibidem, et rebus domesticis fraudati sumus*“ („Chronica Fratrum“ Minorum de observantia Provinciae Bohemiae“, Narodní muzeum Praha, Rukopisy, inv. č. VIII F 75, pag. 344.

³⁹ „*Facta eius modi translatione avarus Princeps iam pridem spolys Ecclesiasticis, omnem suppellectilem Ecclesiasticam et Conventus cum praeclaris Libris choralibus diripuit, suaeq. [ue], Fecit potestatis*“ (B. Sannig, *Chronica de origine* (przyp. 30), f. 61v–62. Por. Wąs, *Klasztory* (przyp. 4), s. 119 przypis 100. Kiedy w 1615 r. książę Adam Waław starał się o sprowadzenie franciszkanów z powrotem do Cieszyna, przekazał im m.in. księgi z klasztoru franciszkanów. Jak więc widać cenniejsze rzeczy książęcy dwór po prostu zachował dla siebie.

⁴⁰ Jeszcze w 2 dekadzie XVII w. klasztor stał pusty, ale stał (zob. przypis 50).

⁴¹ O dziwo blisko faktów historycznych był autor (czy kompilator), podpisujący się inicjałem „T“, popularnego cyklu pt. Pamiątki Cieszyna, który ukazał się na łamach polskiego tygodnika „Gwiazdka Cieszyńska“ (1853 nr 18, s. 304). Powołując się na dzieło Wrbczańskiego wspominał, że franciszkanie w 1542 r. otrzymali rozkaz natychmiastowego opuszczenia swojej siedziby i udali się do Bytomia, a protestanci zabrali całe wyposażenie klasztoru i kościoła, a budynki zburzyli.

starał się w sprawach wiary nie narzucać swojego światopoglądu, a w czasie swojej regencji w księstwie cieszyńskim unikał kroków radykalnie wpływających na istniejące stosunki społeczne.⁴² Poza tym tradycja franciszkańska wyraźnie wskazuje właśnie na księcia jako osobę, w imieniu której przymusowo wywieziono ostatniego franciszkanina z Cieszyna. Sannig np. wyraźnie wiąże polecenie wywiezienia z osobą księcia, w tym już czasie luteranina⁴³. Zachował się też (nieznany literaturze) przekaz, że już w 1541 r. książę Waław Adam rozkazał radzie miejskiej zorganizować mieszczan w formie pospolitego ruszenia (Landsturm) i zaopatrzyć się w broń dla obsadzenia umocnionych miejsc na granicy księstwa w Jabłonkowie, Bielsku, Boguminie i samym Cieszynie. Z kolei już w 1542 r. cesarz Ferdynand II zezwolił księciu na swobodne dysponowanie majątkiem po swojej śmierci⁴⁴. Wydaje się więc, że proces przejmowania przez księcia Waława (III) Adama władzy z rąk Jana z Pernstejnu zaczął się wcześniej, i że 1545 r. należy uznać za jego etap końcowy⁴⁵. Ostatecznie dokumentem wystawionym 21 grudnia 1545 r. książę Waław (III) Adam stwierdził: „Jakoż jssmy mieli a nam nalezielo misto a klasster Bosaczky przed miestem naszym Tiessynem u Brany Frysstadske, a my chticz, aby to chudym lidem a Sspitali Tiessynskemu k dobremu a uzitecznemu przysslo, nadawame to wsseczko misto, kde byl klasster, kostel z ornaty a wssemy klinoty, z stavenim i zahradami, k tomu nalezitymi chudym nyniejszym a budauczym w Sspitalu Tiessynskemu...“. W dalszej części książę nakazuje obecnym i przyszłym władzom Cieszyna, by odpowiednio dbali o darowiznę⁴⁶.

Istotnym jest fakt, że nie tylko przy założeniu, ale także przy likwidacji cieszyńskiego klasztoru bernardynów decydująca rola przypadła księciu oraz jego otoczeniu, udział władz miejskich oraz mieszczan był drugorzędny. Podobną sytuację możemy zresztą zaobserwować w odniesieniu do wszystkich fundacji i instytucji kościelnych zarówno w średniowieczu, jak i w 1 poł. XVI w. w Cieszynie i innych miastach księstwa cieszyńskiego. Były one zbyt ubogie, aby w znaczącym stopniu przejąć utrzymanie instytucji kościelnych, a co za tym idzie by móc rościć pretensje do wpływania na ich funkcjonowanie czy określanie ich miejsca w lokalnej społeczności. Na dodatek mieszczanie, mimo wewnętrznej samorządności, we wszystkich sprawach byli nazbyt zależni od feudalnego pana. Pamiętając o nikłej bazie źródłowej można wnioskować, że na śląskiej prowincji, jaką stanowiło księstwo cieszyńskie, także w ciągu kilku kolejnych dekad po wystąpieniu Lutra nie zaznaczyły się wyraźniejsze dążenia mieszczan do wprowadzenia jego idei w życie. Podważa to często spotykane twierdzenie o oddolnym charakterze reformacji na Śląsku Cieszyńskim⁴⁷.

---

42 Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Teil 2, Wien 2003, s. 150; Válka, Josef: Politika a nadkonfesijní křesťanství Viléma a Jana z Pernštejna. In: *Pernštejnové v českých dějinách*, ed. P. Vorel, Pardubice 1995, 173–183; Pindur, *Těšínsko* (przyp. 37), s. 79.

43 „*quo tempore cum mandato Principis Tiessinensis Lutheranae haeresis veneno intoxicati, accessit Capitaneus Principis eiusdem, et violenter ex eodem eripuit, atque in curru suo celeriter transuexit ad Conventum nostrum Bitumensem, ultimum Fratrem n[ost]rum observantium Laicum, socium recenter defuncti Patris Antony a Pirnis praesidentis Tieschinensis*“ (Sannig, *Chronica* (przyp. 30), f. 61v–62).

44 Grundbuch des kais. königl. privilegirten Teschner Scharfschützen Corps, rękopis w Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, Dział Historii, sygn. MC/H/276, nr 2 i 3; *Listinář Těšínska. Codex diplomaticus ducatus Tessinensis. Sbírka listinného materiálu k dějinám knížectví Těšínského*, eds. E. Němec – E. Šefčík, č. 1–10, Český Těšín 1955–1986, nr 498. Jan Pernštejn ostatni akt dotyczący księstwa cieszyńskiego podpisał w 1544 r. (ibidem, nr 502).

45 W Cieszynie prawdopodobnie istniała grupa szlachty i urzędników, być może sprzyjająca ideom reformacyjnym, która z objęciem władzy przez młodego księcia wiązała wielkie nadzieje, wskazując mu kroki które miały umocnić jego władzę i majątek. Wkrótce po objęciu władzy przez księcia Waława (III) Adama doszło do całkowitej zmiany elit dworu książęcego: ród Czelów z Czechowic i ich klientów zastąpiła rodzina Rudzkich z Rudz.

46 Státní okresní archiv Karviná, Archiv města Český Těšín, inv. č. 21.

47 Autor najlepszej jak dotąd monografii dziejów protestantyzmu na Śląsku Cieszyńskim (Wagner, Oskar: *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/20* (=Studien und Texte

4. Przez następne kilkadziesiąt lat obowiązującym wyznaniem w księstwie cieszyńskim było wyznanie luterzańskie. Co się działo z obiektami klasztoru franciszkańskiego źródła milczą, miasto niewątpliwie starało się z daru księcia uzyskiwać dochody na utrzymanie mieszczańskiego szpitala, ostatecznie grunty dawnego klasztoru rozparcelowano. Zasady reformacji książę wprowadzał w życie niemal osobiście, narzucając mieszczanom regulacje odnoszące się do spraw kościoła i szkoły, podobnie jak regulował ich działalność ekonomiczną czy funkcjonowanie władz miejskich. Jednak jego władza słabła, m.in. na skutek chronicznych długów, Cieszyn zaś przeżywał dość długi okres gospodarczego rozwoju.⁴⁸ W drugiej połowie XVI w. doszło też do wykształcenia się świadomej swoich celów elity miejskiej, wychowanej w duchu protestanckim. Identyfikowała się ona zapewne z przekonaniem, w dużych ośrodkach miejskich powstałym już w 2 poł. XV w., że właśnie miasta są „Corpus Christianum im kleinen“, a jego władze są władne określać i decydować także o duchowym i moralnym życiu mieszkańców⁴⁹. Pokazują to wydarzenia po 1609 r., kiedy syn i następca Wacława (III) Adama – książę Adam Wacław zdecydował się na konwersję do Kościoła katolickiego. Przywrócił duchownych katolickich, zwrócił majątki wypędzonym dominikanom, podjął też kroki by z powrotem osiedli w Cieszynie franciszkanie. W materiałach czeskich franciszkanów zachowało się pismo Adama Wacława z 19. kwietnia 1614 r. do protektora zakonu, biskupa ołomunieckiego i kardynała Franciszka Dietrichsteina, w którym książę wyrażał żal, że kościół przed Cieszynem ojców „Bosakuw rzadu Swateho Frantisska de obserwantia Reformatis“ od lat stoi pusty. Prosił o jak najszybsze przysłanie dwóch braci w celu odnowienia tego kościoła, którym obiecywał stosowną pomoc⁵⁰. Na kapitule generalnej w Brnie 15. listopada 1614 r. stwierdzono, że do kapituły należą bracia m.in. z Cieszyna, franciszkanie rzeczywiście więc osiedli na nowo w Cieszynie⁵¹. Byli to nawiązujący do obserwantów tzw. reformaci, którzy zapewne przybyli z Italii w 1608 r. Odnowiło to dawne dyskusje o ich wewnętrzne podporządkowanie w ramach zgromadzenia, a ciągnące się spory zakończyły się ucieczką obcych (zapewne włoskich i polskich) reformatów z Czech.⁵² Z kolei kronika polskiego klasztoru bernardynów w Zebrzydowicach w Małopolsce mówi, że w 1615 r. na zaproszenie księcia cieszyńskiego dwaj miejscowi bernardyni (o. Sebastian z Niegocina i Ludwik Boguski), przybyli do Cieszyna w celu nawracania luteran. Otrzymali od księcia pergaminowy psalterz zabrany przez jego ojca z klasztoru obserwantów w Cieszynie.⁵³ Jakże były

---

zur Kirchengeschichte und Geschichte, Bd IV, 1–2, Wien – Köln – Graz 1978, s. 11–19) wskazuje jeszcze na mieszczaństwo jako warstwę społeczną zainteresowaną we wprowadzeniu reformacji. Nie daje jednak na to żadnych dowodów, a jego wywód w odniesieniu do XVI w. skupia się na działaniach władców cieszyńskich.

⁴⁸ Spyra, Janusz: Gospodarka komunalna Cieszyna w świetle miejskich ksiąg rachunkowych z XVI–XVII w. In: *Z badań nad dziejami politycznymi i społeczno-gospodarczymi Cieszyna od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. I. Panic, Cieszyn 2005, s. 47–50.

⁴⁹ Wąs, *Kształtowanie się* (przyp. 37), s. 20–24; Gojniczek, Wacław: Elity władzy w Cieszynie na przełomie XVI i XVII wieku. In: *Samorządowość i elity władzy w Cieszynie na przestrzeni dziejów*, ed. I. Panic, Cieszyn 2002, s. 73–88.

⁵⁰ Národní archiv Praha, Řád františkánů, inv. č. 3080.

⁵¹ „Chronica Fratrum Minorum de observantia Provinciae Bohemiae“, Národní muzeum Praha, inv. č. VIII F 75, pag. 354.

⁵² W 1615 r. reformaci dysponowali w ramach prowincji czterema konwentami: w Ołomuńcu, Uničovie, Gliwicach i w Cieszynie (Elbel, Martin: *Bohemia Franciscana. Františkánský řád a jeho působení v českých zemích 17. a 18. století*, Olomouc 2001, s. 11–13, 24–27, 124).

⁵³ Wyczawski, Hieronim: *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987, s. 209. Zdaniem autora niewykluczone, że także w następnych latach bernardyni udawali się z Kalwarii do Cieszyna z misjami. Można dodać, że wiązało się to z próbami przejścia niektórych klasztorów

owoce ich pracy nie wiadomo, zapewne jednak niewielkie. Teraz bowiem dążenie władcy do narzucenia mieszczanom wyznania panującego spotkało się z ich zdecydowanym oporem. Od 1609 r. mieszczanie Cieszyna i innych ośrodków miejskich w księstwie cieszyńskim aktywnie bronili prawa do wyznawania religii chrześcijańskiej w wersji ewangelicko-augsburskiej, powołując się m.in. na przywilej podpisany przez tegoż księcia Adama Waława w 1598 r. W czasie wojny trzydziestoletniej cieszyńscy mieszczanie trzykrotnie (1619, 1622, 1626 r.) usuwali katolickich kapłanów wprowadzając siłą na ich miejsce luterzańskich pastorów, w 1619 r. stając na granicy otwartego buntu przeciwko legalnemu władcy⁵⁴. Najlepiej pokazuje to ogromną zmianę, jaka w okresie reformacji dokonała się m.in. w podejściu do kwestii wyznaniowych w społeczności prowincjonalnego miasta.

Także więc przy próbach odnowienia klasztoru bernardynów w Cieszynie czynnikiem sprawczym był cieszyński książę, a niepowodzenie misji w dużej mierze wzięło się ze sporów wewnętrznych wewnątrz zgromadzenia. Tym razem jednak ważnym czynnikiem było zdecydowanie niechętne stanowisko większości cieszyńskich mieszczan i władz miejskich, które być może zwróciły bernardynom budynki klasztorne, ale nie zamierzały oddać uzyskanych wcześniej gruntów. Mówiąc inaczej: w prowincjonalnych ośrodkach miejskich na Śląsku, przynajmniej Cieszyńskim, miasta jako całość odgrywały niewielką rolę w fundowaniu instytucji kościelnych, m.in. konwentów franciszkanów drugiej formacji. Także ich udział we wprowadzaniu w życie idei reformacji Marcina Lutra był ograniczony. Dopiero po kilkadziesiąt lat, z początkiem XVI i XVII w. widać zdecydowane i mające szerokie poparcie dążenie władz miejskich do współdecydowania o sprawach religii, co w przypadku Cieszyna oznaczało trwającą przez niemal stulecie walkę o uznanie praw luterńskiej części mieszkańców miasta. Rola idei reformacyjnych była w tym na pewno znaczna, ale równie ważny był zanotowany w tym okresie rozwój ekonomiczny oraz zachodzące ogólne przemiany społeczne.

5. Dopiero w końcu XVII w. po raz kolejny franciszkanie wrócili do projektu odnowienia placówki w Cieszynie, a oparciem akcji stał się klasztor w Raciborzu. Zachowaną w tej sprawie korespondencję w aktach czeskich franciszkanów otwiera pismo Christopha Antona Kampfa z Cieszyna z 27. sierpnia 1699 r. do przełożonych franciszkanów w Raciborzu, w którym informuje, że w cieszyńskim archiwum miejskim nie znalazł żadnych materiałów dotyczących klasztoru w Cieszynie. Nie wiadomo też jak się to stało, że kościółek [Kirschel] został zburzony, zaś ogród znalazł się w posiadaniu cesarskiego poborcy ceł i podatku piwnego Jagoscha. Mały ogród, zwany „Bossack“, należy do szpitala mieszczkańskiego, ale dokładniejszych informacji nie udało mu się zebrać.⁵⁵ Po dalszych krokach, w czasie których strona zakonna zaopatrzyła się w wypisy ze starych dokumentów, m.in. z cytowanej często kroniki praskiej, franciszkanie wystąpili do władz Cieszyna o restytucję swojego klasztoru. Długotrwała korespondencja, oficjalnie rozpoczęta w 1702 r., pokazuje dość jasne stanowisko władz miejskich. Nie negują, że klasztor istniał, ale został w czasach reformacji całkowicie zniszczony. Jako katolicy opowiadają się oczywiście za tym, aby dla dobra wiary chrześcijańskiej obserwanci prowadzili działalność w Cieszynie, ale bez

---

obserwanckich na Śląsku przez braci prowincji polskiej. Ostatecznie w 1683 r. papież Innocenty XI zakazał prowincjałowi i braciom prowincji polskiej zakładać i przejmować rezydencje w Raciborzu, Opolu i Cieszynie, które należały do prowincji czeskiej (Národní archiv Praha, Řád františkánů, inv. č. 317).

⁵⁴ Landwehr von Pragenau, Moritz: *Geschichte der Stadt Teschen*, bearbeitet von W. Kuhn, Würzburg 1976, s. 46–48.

⁵⁵ Národní archiv Praha, Řád františkánů, inv. č. 3080.

naruszenia praw wspólnoty miejskiej. Inaczej mówiąc zgadzając się na ponowne ufundowanie placówki bernardynów w mieście nie dopuszczają możliwości zwrotu wcześniej posiadanych przez nich nieruchomości.⁵⁶ W następnych latach franciszkanie usiłowali uzyskać dla swoich planów poparcie miejscowych notabli, m.in. starosty ziemskiego Henryka Ferdynanda Larischa. Jednak wszystkie te zabiegi, trwające do 1710 r., nie doprowadziły do żadnego rezultatu⁵⁷.

---

⁵⁶ Ibidem; W sprawozdaniach z posiedzeń rady miejskiej Cieszyna z lat 1699–1720 brak jakiegokolwiek wzmianki na temat tej kwestii (Archiwum Państwowe w Cieszynie, Akta miasta Cieszyna, sygn. 39).

⁵⁷ Elbel, *Bohemia Franciscana* (przyp. 52), s. 124. Jeszcze w 1714 r. Tomasz Franciszek Penkala, sekretarz urzędu ziemskiego w Cieszynie ustanowił fundację w wysokości 100 talarów śląskich, ulokowanych na 6% rocznie, które miały być wypłacane zakonnikom klasztoru św. Ducha w Raciborzu do czasu aż zostanie odnowiony klasztor franciszkanów-obserwantów w Cieszynie (Národní archiv Praha, Řád františkánů, inv. č. 3080).

ZAPOMENUTÝ KLÁŠTER BOSÝCH FRANTIŠKÁNŮ (BERNARDINŮ) V TĚŠÍNĚ

NÁBOŽENSKÉ SPORY VE SLEZSKÉ PROVINCI V 16. A 17. STOLETÍ

Existence kláštera bernardinů v Těšíně je v literatuře zpravidla opomíjena, a to vinou mizivého počtu zmínek o něm jak ve františkánské tradici, tak v lokálních pramenech, těšínské provenience. Je známo, že klášter byl založen v roce 1476 knížetem Přemkem II. Těšínským za spoluúčasti tehdejšího vikáře české bernardinské provincie Jakuba z Velkého Hlohova. Sestával z kostela, zahrady a klášterních stavení, v nichž v nejlepších letech

přebývaly až dvě desítky mnichů. Nedochovaly se informace o jejich interním životě ani o roli, kterou se hrávali v životě města. V roce 1542 byl poslední tamní mnich z rozhodnutí knížecí moci nuceně přesunut do Bytomi. Navzdory opakovaným tvrzením nebyla při likvidaci těšínského konventu role města a měšťanů zanedbatelná, rozhodující však byla vůle knížete. Tento fakt proto oslabuje přesvědčení o charakteru reformace v Těšínském knížectví, která prý byla zaváděna zdola. Teprve po letech byly její ideje zakořeněny natolik silně, že se značná část měšťanstva po roce 1609 úspěšně vzepřela proti-reformačním krokům nového těšínského knížete, jakož i pokusům o znovuoživení kláštera bernardinů v Těšíně.

THE FORGOTTEN MONASTERY OF THE BAREFOOT FRANCISCANS (THE BERNARDINES) IN CIESZYN

RELIGIOUS DISPUTES IN THE SILESIAN PROVINCE IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

The existence of the Bernardine monastery in Cieszyn has usually been omitted from professional literature, particularly due to the infinitesimal number of reports about it in both the Franciscan tradition and in the local sources of Cieszyn provenance. It is known that the monastery was established in 1476 by Duke Przemko II of Cieszyn under the participation of the vicar of the Bohemian Bernardine province, Jakub of Głogów. The monastery consisted of a church and a garden and of monastic buildings where almost twenty monks resided in the institution's heyday years. But no information survived about either their internal life or the role which they played in the life of the city. In 1542, the last local

monk was forcefully displaced to Bytom by the duke's decision.

In spite of repeated claims, the role the city and its burghers played in the liquidation of the Cieszyn monastery was far from insignificant; the decisive element, however, was the will of the duke. This fact therefore undermines convictions concerning the character of the Reformation in the Cieszyn Duchy, which was, reportedly, introduced from "below". It was only after many years, when the Reformation ideas had become so strongly enrooted that a considerable part of the bourgeoisie successfully opposed the anti-Reformation steps taken by the new Cieszyn duke after 1609 as well as the attempts to revive the local Bernardine monastery.

RESUMÉ

SUMMARY

PŘEMYSLIDISCHE UND PIASTISCHE INTERESSEN IN DER GRÜNDUNGS- UND FRÜHPHASE

Um das Verhältnis zwischen dem Prager Franziskushospital und dem Breslauer Matthiasstift in der hier interessierenden Epoche zu ergünden, lohnt es, zunächst deren Anfänge zu rekapitulieren, aus denen sie ihr jeweiliges historisches Selbstverständnis herleiteten.¹ Dabei wäre es nicht einmal überzogen, die Frühgeschichte des Hospitals in der böhmischen Kapitale als Scheitern eines dem religiösen Aufbruch des 13. Jahrhunderts entspringenden Projekts zu lesen, das vom Engagement der Přemysliden Agnes von Böhmen (1211–1282) lebte und bei der heute nach ihr bezeichneten Klosteranlage in Prag seinen Anfang nahm.² Denn das von der Prinzessin gemeinsam mit einem Inkusenkloster gegründete und dem hl. Franziskus geweihte Hospital wurde schon wenige Jahre nach seiner 1234 zum Bezug fertigen Errichtung räumlich und rechtlich vom Frauenkloster wie dem Willen seiner Mitgründerin getrennt.³

Die lange unter dem Einfluss der Minoriten stehende Wohlfahrtseinrichtung war zwar schon im Zuge ihrer Erbauung mit Schenkungen seitens der Herrscherfamilie, insbesondere ihres mährischen Zweiges, ausgestattet und schließlich als přemyslidische Seelheilstiftung abgesichert worden,⁴ doch gilt ihre Umplatzierung als Ergebnis widerstreitender Interessen, die in erster Linie von Papst Gregor IX. (1227–1241) und der dem weiblichen Franziskanertum immer stärker zuneigenden Agnes vorgebracht wurden.⁵ Die Erhebung der Hospitalbruderschaft zu einem mit Augustinerregel ausgestatteten *ordo canonicus* 1237 sowie die Gewährung eines eigenen Abzeichens 1252, die aus ihr die Kreuzträger mit dem roten Stern, die *cruciferi cum rubea stella*, machte und die mit ihrer endgültigen Niederlassung zu Füßen der Prager Judithbrücke einherging, markieren wichtige Etappen in der Umwandlung des zwischenzeitlich unter dominikanischer Aufsicht stehenden Spitals (1238) zum autonomen Ordensverband.⁶

1 Historischer Abriss: Buben, Milan Michael: *Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společností katolické církve v českých zemích. I. díl: Řády rytířské a křížovníci*, Praha 2002, S. 133–152. Zum Wandel des Selbstbildes des Ordens: Starnawska, Maria: Das Bild der Kreuzherren-Hospitaliterorden (der Chorherren des heiligen Grabes, der Kreuzherren mit dem roten Stern, der Chorherren des heiligen Geistes) auf polnischem Gebiet in der Frühen Neuzeit. In: *Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden*, hg. von R. Czaja – J. Sarnowsky (Ordines militares Colloquii Torunensia Historica Bd. XIII), Toruń 2005, S. 243–252, bes. S. 248f.

2 Polc, Jaroslav: *Agnes von Böhmen. Königstochter – Äbtissin – Heilige* (= Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder Bd. 6), München 1989; Beran, Josef: *Blahoslavená Anežka Česká* (= Súl země Bd. 7), Řím 1974. Zur Einordnung – Felskau, Christian-Frederik: Von Brabant bis Böhmen und darüber hinaus. Zu Einheit und Vielfalt der 'religiösen Frauenbewegung' des 12. und des 13. Jahrhunderts. In: *Fromme Frauen – Unbequeme Frauen? Weibliches Religiosentum im Mittelalter* (= Hildesheimer Forschungen Bd. 3), hg. von E. Klueting, Hildesheim – Zürich – New York 2006, S. 67–103.

3 *Codex diplomaticus regni Bohemiae* (fortan CDB) III–1. Ed. G. Friedrich. Praha 1942. S. 65f., Nr. 62 (Schutznahme König Wenzels I., 21. 3. 1234); demnächst dazu Felskau, Christian-Frederik: Imitatio und institutionalisierte Armenfürsorge: Das 'Modell Elisabeth' und die mulieres religiosae in Ostmitteleuropa (ca. 1200 – 1280). In: *Elisabeth und die neue Frömmigkeit in Europa*, hg. von C. Bertelsmeier-Kierst (im Druck). Klostermonografie – Soukupová, Helena: *Anežský klášter v Praze*, Praha 1989.

4 2.10.1234: Schenkung des Bruders, Markgraf Přemysl (†1239): CDB III–1, S. 90–92, Nr. 85; Schenkung Königin Konstanzes 1235 *pro remedio animae suae*: a.a. O, S. 121–123, Nr. 103; endlich das Seelgerät Wenzels I. 1253: CDB IV–1, S. 487, Nr. 292++.

5 Elm, Kaspar: Klara von Assisi und Agnes von Prag – Na Františku und San Damiano. In: *Franziskus von Assisi. Das Bild des Heiligen aus neuer Sicht* (= Beihefte zum *Archiv für Kulturgeschichte* 54), hg. von D. R. Bauer – H. Feld – U. Köpf, Köln – Weimar – Wien 2005, S. 227–250; Alberzoni, Maria P.: *Servus vestrum et ancillarum Christi omnium*. Gregorio IX e la vita religiosa femminile, *Franciscan Studies* 64, 2006, S. 145–178; zuletzt: Felskau, Agnes von Böhmen und die Klosterranlage der Klarissen und Franziskaner in Prag. Leben und Institution, Legende und Verehrung, 2 Bde., Nordhansen 2008, hier Bd. 1, S. 276–286.

6 *Omnipotens deus* (14. 4. 1237), *Vota devotorum ecclesie* (22. 4. 1238), *Precibus dilecte in Christo* (10. 10. 1250: Auftrag an Bischof Nikolaus von Újezd) und die Verleihung am 17. 6. 1252 durch Bf. Nikolaus in: CDB III/1, S. 231, 195–198,

AUTONOMIE UND VERBUNDENHEIT IM ORDO CRUCIFERORUM CUM RUBEA STELLA: DIE HOSPITÄLER ST. FRANZISKUS IN PRAG UND ST. MATTHIAS IN BRESLAU ALS „MUTTERHÄUSER“ DES ORDENS (VORNEHMLICH 1310–1492)

Christian-Frederik Felskau

Kaum gradliniger gestaltet sich die Frühgeschichte des 1248 erstmals urkundlich erwähnten Elisabethhospitals⁷ in Breslau, das auf das karitative Engagement Hedwigs von Schlesien (1174–1243) und ihrer Versorgung von dreizehn pauperes zurückgeht und, im Gegensatz zum Prager Spital, auf dem Gelände der fürstlichen curia errichtet wurde.⁸ Die Armenanstalt hatte, und dies sollte auf die Gestaltung ihres zukünftigen Verhältnisses zum Prager Haus des im Aufbau befindlichen Ordensverbandes nicht ohne Wirkung bleiben, ihre eigene, in den lokalen Traditionen verhaftete und eng mit den Interessen der schlesischen Piasten verknüpfte Geschichte.⁹

Die Eingliederung des Breslauer Hospitals in den Orden der Kreuzträger mit dem roten Stern markieren drei Urkunden der Jahre 1253 und 1257.¹⁰ Schon die auf Annas von Schlesien (†1253), der Schwester der Prager Gründerin und Gemahlin des 1241 bei Liegnitz/Legnica gefallenen Piasten Heinrich des Frommen (Henryk Pobożny II.), schon die auf Annas Betreiben hin von ihren Söhnen und Brüdern ausgestellten Stiftungsurkunden von 1253 legen den Almosenerhalt, die Schenkungen sowie die Anniversarien zuallererst für die Herzoginwitwe fest und verfügen überdies die Errichtung einer ecclesia sancti Mathie samt Konvent.¹¹ In Bezug auf die Rechtsstellung der Institution heißt es, sie sei nach dem ordo und dem habitus jener Brüder zu führen, die im Prager Franziskushospital dienten.¹² Nähere Festlegungen bezüglich des Rechtsverhältnisses der nunmehrigen piastischen Stiftung zum Prager Haus werden allerdings nicht getroffen.

Nr. 160, 184; CDB IV/1, S. 350f., 422f., Nr. 191, 245. Überblick bei Machilek, Franz: Die selige Agnes von Böhmen und der Orden der Kreuzherren mit dem roten Stern. In: *Von der alten zur neuen Heimat. Vierzig Jahre Ackermann-Gemeinde in Bamberg*, hg. von F. Kubin – A. Rieber, Bamberg 1986, S. 22–34; Rüther, Andreas: Ordensneugründungen und Anpassungsvorgänge im spätmittelalterlichen Klosterwesen Prags, Breslaus und Krakaus. In: *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, hg. von J. Bahlcke – K. Lambrecht – H.-C. Maner, Leipzig 2006, S. 55–70, hier S. 59–61.
⁷ Die Urkunde vom 28. 10. 1248 *Schlesisches Urkundenbuch* (fortan SUB), 6 Bde (971–1300). Bearb. H. Appelt – W. Irgang, Wien – Köln – Graz 1963–1998, hier Bd. II, S. 220 f., Nr. 350. Weiß, Adolf: *Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, Breslau 1888, S. 57, 60–62, macht die Anwesenheit thüringischer Siedler für die Wahl des Weihenamens verantwortlich. Korrekturen bei: Kleist, Ewald Frhr. von: Das Breslauer Matthiasstift des Ordens der Kreuzherren mit dem roten Stern. In: *Festschrift des königlichen St. Matthiasgymnasiums zur Jahrhundertfeier 1811–1911*, [Berlin 1911], S. 96–145; sonst: Sossalla, Jan: Przyczynki do historii Krzyżowców z czerwoną gwiazdą, *Nasza Przyszłość* 23, 1966, S. 199–237.

⁸ Vita sanctae Hedwigis (um 1300). In: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, Tomus IV, ed. A. Semkowitz, Lwów 1884, S. 501–655, hier S. 522f., 550; dazu: Słoń, Marek: *Die Spitäler Breslaus im Mittelalter*, Warszawa 2001, S. 133f.; Karte: Piekalski, Jerzy: Wrocław – miasto Henryka IV. In: *Ślask w czasach Henryka IV. Prawego* (= Wratislavia antiqua Bd. 8), ed. K. Wachowsky, Wrocław 2005, S. 39–48, hier S. 40.

⁹ Rüther, Andreas: Between International Horizon and Regional Boundary: the Bohemian Crossiers of the Red Star in Silesia. In: *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*, hg. von J. Sarnowsky, Aldershot – Hamphire 1999, S. 103–114; Małachowicz, Edmund: *Książęce rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu*, Wrocław 1994, S. 13f.

¹⁰ SUB III, S. 50–53, 170f., Nr. 60f., 257. Zur Gründungsphase: Felskau, Christian-Frederick: Das Franziskus-hospital in Prag und das Matthiasstift in Breslau. Über den schwierigen Beginn einer Beziehungsbalance beim Aufbau eines ostmitteleuropäischen Hospitalordens, der Kreuzbrüder mit dem roten Stern. In: *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit* (= Völker, Staaten und Kulturen in Ostmitteleuropa Bd. 1), hg. von H.-W. Rautenberg, München 2006, S. 59–92, hier S. 77–88.

¹¹ Zur Fürstin: Ewald, Walter: Die Franziskanische Armutsbewegung in Schlesien. War die Herzogin Anna (†1265), die Schwiegertochter der hl. Hedwig, eine Terziarin des Franziskanerordens?, *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte* 40, 1982, S. 207–221; Gąsiorowska, Patrycja: Fundacje Anny Śląskiej (1204–1265), *Studia Franciszkańskie* 11, 2001, S. 223–244.

¹² SUB III, S. 50, Nr. 60: videlicet fratribus Cruciferis stellatis et sororibus ordinis beati Augustini sub eadem regula et signo degentibus ad servicium supradicti hospitalis uniformiter deputatis. Volumus eciam, quod idem hospitale regatur secundum ordinem et habitum fratrum eorum, qui hospitali sancti Francisci Pragensis deserviunt. Bestätigung der Stiftung durch Innozenz IV. (1243–1254) 1254; vgl. siehe auch: Michalski, Maciej: Dobrowolne

Wohl auch deshalb kann die 1257 aufgesetzte Erklärung des Vorstehers des Elisabethspitals als dessen nachträglich verordnete Unterstellung in den vom Prager Haus angeführten Verband gedeutet werden, die nur zwischen den Zeilen etwas von möglichen Widerständen errahnen lässt.¹³ Laut dem nach „freiem Willen“ aufgesetzten Schriftstück habe der Meister des Prager Hospitals, Albert von Sternberg (1237–1248), das Breslauer Haus einst aus den Händen Annas erhalten und Brüder dort eingesetzt.¹⁴ In Anbetracht der dem herzoglichen Eigenspital in Breslau¹⁵ mit den Stiftungsurkunden eingeräumten Wahl eines eigenen Magisters und seiner explizit auf Schlesien beschränkten Ausdehnung legen diese drei normativen Texte zentrale Bestandteile des rechtlichen Fundaments der Breslauer Kreuzträger über das Spätmittelalter hinaus fest. Man möchte hinter den Verfügungen zum Elisabethhospital, dessen Name alsbald vom Patrozinium der Konventskirche verdrängt werden sollte,¹⁶ eine Strategie Ottokars II. (1251–1278) erkennen, die Fürstentümer der Piasten über kirchen-, ordens-, und kulpolitische Maßnahmen enger in seine Einflussosphäre einzubinden.¹⁷ Zugleich nehmen sie kommende Konflikte zwischen den beiden Häusern vorweg, insofern sie den längst nicht immer einvernehmlichen Rahmen von Eigenständigkeit und Unterordnung abstecken, innerhalb dessen sie ihre gegenseitigen Kontakte hinfert gestalteten.

Nicht allein in Bezug auf die Einhaltung der Regel traten noch vor dem Aussterben der Přemysliden in männlicher Linie 1305 wohl erste Krisensymptome im Orden auf, der sich durch den Erwerb bzw. die Inkorporation weiterer Hospitäler in Mies/Střibo (1244), Brüx/Most (Ende der 1240er Jahre), Eger/Cheb (1270/71) und Klattau/Klatovy (vor 1288) für den böhmischen¹⁸

---

ubóstwo a działalność charytatywna w żywotach trzynastowiecznych księżnych polskich. In: *Curatores pauperum. Źródła i tradycje charytatywnej Europy Środkowej*, hg. von A. Barciak, Katowice 2004, S. 95–104.: *Les registres d'Innocent IV*, 4 Bde., hg. von É. Berger, Paris 1887–1911, hier Tomus IV, S. 397, Nr. 7433.

13 3. – 12. 1257, SUB III, S. 170 f., Nr. 257: Ego frater Henricus magister hospitalis sancte Elizabeth in Wratislauia ordinis Cruciferorum Stellatorum hospitalis sancti Francisci in Praga una cum fratribus meis spontanea voluntate recognoscimus, quod de domo hospitalis sancti Francisci Pragensis domus nostra et congregacio fratrum fundate sunt et originem acceperunt. Nam frater Albertus condam magister hospitalis sancti Francisci Pragensis hospitale nostrum sancte Elizabeth in Wratislauia a domina Anna ducissa Zlesie eiusque filiis, duce Boleslao, Henrico, Conrado, Ladislao, constructum et dotatum [...] ibique fratres instituit sub sua oboedientia suique ordinis regula et sorores deo et infirmis perpetuo servituros.

14 Idem. Zum Vorsteher Albert: Palacký, František – Sternberg, Zdeněk: *Dějiny rodu Sternbergů. Geschichte der Familie Sternberg* (= Do nitra askiburgionu Bd. 14), Moravský Beroun 2000, S. 15 f. Siehe auch die barocke Gründungsdarstellung aus dem Kapitelsaal von St. Franziskus mit Albert: Pučálík, Marek: *Ikografie Řádu křižovníků s červenou hvězdou*, Praha 2003, Beilage, Abb. 3 (Diplomarbeit Katologická teologická fakulta Univerzity Karlovy).

15 Terminologie: Eistert, Kurt: Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren mit dem roten Stern vom Breslauer Matthiasstift. In: *300 Jahre Matthiasgymnasium zu Breslau 1638–1938. Eine Erinnerungsschrift*, Breslau 1938, S. 1–51, hier S. 8. Er bringt mit dem Titel das herzogliche Recht in Verbindung, den Stiftsmeister zu bestätigen und zu präsentieren; über einen solchen Anspruch schweigen aber nicht nur die erwähnten Stiftungsurkunden, sondern auch spätere Quellen. Kunstgeschichtliche Besprechung des Baus: Kaczmarek, Romuald: *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, Wrocław 1999, S. 146–152; ders., Witkowski, Jacek: *Hl. Matthiaskirche / Matthiasgymnasium*, Wrocław 1997.

16 Sloń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 135, Anm. 9, mit den urkundlichen Bezeichnungen.

17 Kurz Michałowski, Roman: Die Heiligenkulte sowie die staatlichen und ethnischen Grenzen: Polen und die Nachbarländer vom 10. bis zum 14. Jahrhundert. In: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa* (= Europa im Mittelalter Bd. 7), hg. von K. Herbers – N. Jaspert, Berlin 2007, S. 339–360, hier S. 348; Felskau, *Das Franziskushospital* (wie Anm. 10), S. 89f., mit Erwägungen zu weiteren Einflusskräften.

18 Auf eine Darlegung der Überlieferung in den Einzelfällen wird verzichtet; siehe Listung bei Lorenz, Willy: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (= Veröffentlichungen des Königsteiner Instituts für Kirchengeschichte Bd. 2), Königstein 1964, S. 19f., 23–25. Die behauptete Existenz von Kreuzträgern beim Wiener Bürgerspital beruht, wie Pohl-Resl, Brigitte: *Rechnen mit der Ewigkeit. Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter* (= Mitteilungen des Instituts

sowie in Kreuzburg/Kluczbork (1253), Bunzlau/Bolesławiec (vor 1256), Hohensalza/Inowrocław (Kujawien, vor 1268), Münsterberg/Ziębice (1282), Schweidnitz/Świdnica (1283), Liegnitz (1288) und Brest/Brześć (um 1294) für den schlesischen Zweig mittlerweile erheblich ausgedehnt hatte.¹⁹ Jedenfalls gemahnen die Statuten von 1292, die die Höflinge Bernhard von Kamenz, der praepositus des Meißener Kapitels, und Bruder Heidenreich, Abt des Sedlitzer Klosters, als kurial bestellte Visitatoren aufsetzten, zur Einhaltung der Beichtpflicht, der Fastenregeln sowie zum gemeinsamen Konventleben.²⁰ Das Verbot des Schuldenmachens und des Waffentragens (bis auf Ausnahmen) wie die Einhaltung eines einheitlichen Ordensgewandes lesen sich als weitere Reaktionen auf eine in Misskredit geratene *vita communis*, der man so Herr zu werden suchte.²¹

Auf der anderen Seite dürfte es der Entwicklung der Ordenshäuser in Breslau wie in Prag auf ihrem Weg „vom Dienst zur Herrschaft“ Rechnung getragen haben, dass die Verpflichtung zur Barmherzigkeit, das Gebot der *caritas*, hier bereits weitgehend in den Hintergrund tritt.²² Die Gültigkeit dieser allerdings recht problematisch überlieferten Vorschriften ist für das Breslauer Haus immer wieder in Zweifel gezogen worden. Auch ihre Verfasser bieten keinen sicheren Aufschluss in der Frage: Zwar ist Heidenreich als Breslauer Kanzler 1283 belegt, dafür sollten aber Meißener Geistliche künftig allein gegenüber dem Prager Spital Kontrollaufgaben ausüben.²³ In Hinblick auf das dort erlassene Verbot der Aufnahme von Schwestern jedenfalls wurden unterschiedliche innere Verfasstheiten beider Spitäler vermutet, sind doch diensttuende *sorores* weit länger für St. Matthias bezeugt, als mit dem Verdikt vereinbar gewesen wäre.²⁴ Und auch die weiter unten noch zu erläuternden so genannten *constitutiones* Zdenkonis von 1404 gestehen dem schlesischen Spital eine allerdings ausdrücklich getrennt wohnende Schwesternschaft zu.²⁵

---

für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband Bd. 33), Wien – München 1996, S. 15–21, nachweisen konnte, hingegen auf einer Fälschung.

¹⁹ Starnawska, Maria: *Działalność szpitalna zakonów krzyżowych w miastach średniowiecznych na ziemiach polskich*. In: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6 – 8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego* (= Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I, Colloquia Bd. 4), eds. M. Derwich – A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław/Opole 2000, S. 257–268, hier S. 268 (Tabelle); eadem: *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, S. 118–127, 402 (Grafik).

²⁰ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (Universitätsbibliothek Breslau), Sign. IV Q 198 a., Blatt 36–41 (ferner NStBr.); Abdruck Jacksche, Franz: *Geschichte des ritterlichen Ordens der Kreuzherren mit dem roten Sterne*, Prag 1904, S. 144–146, Anhang IV (hiernach ferner StA1292). Papst Nikolaus IV. (1288–1292) hatte am 15. 3. 1291 die Visitatoren bestimmt und angewiesen; vgl. dazu *Regesta diplomatica nec non epistula Bohemia et Moravia* (ferner RBM), Hrsg. J. Emler et alii, Praha 1890–2004, hier Bd. II, S. 678f., Nr. 1578 (27. 6. 1292). Zu Bernhard von Kamenz: Dvořáková-Malá, Dana: Biskup Bernard z Kamence, zakladatel, kanclář, rádce a diplomat. In: *Dvory a rezidence ve středověku* (= Mediaevalia Historica Bohemica Supplementum Bd. 1), ed. D. Malá-Dvořáková, Praha 2006, S. 107–121.

²¹ StA1292 (wie Anm. 20), S. 146. Das Dokument außerdem in: *Regula, statuta et constitutiones ordinis crucigerorum*, Prague 1880, S. 20–25.

²² Zitat Elm, Kaspar: *Reform- und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen. Ein Überblick*, in: *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (= Berliner Historische Studien Bd. 14, Ordensstudien Bd. VI), hg. von K. Elm, Berlin 1989, S. 3–19.

²³ Siehe z.B. die Berufung der Regensburger und Meißner Bischöfe sowie des Dekans des Vyšehrad Kapitals zu *judices conservatores* des Prager Spitals durch Johannes XXII. In: *Lettres communes de Jean XXII (1316–1334)*, 16 Bde., hg. von G. Mollat et alii, Paris 1921–1946, Tomus IV, S. 263, Nr. 17229 (26. 4. 1323). Warum die Prager und Olmützer Bischöfe, die über weite Strecken des 13. Jhds. als Konservatoren der Einrichtung fungierten, diese Aufgabe verloren, ist nicht sicher festzumachen.

²⁴ StA1292, S. 146: *Sorores eciam maneant in ordine jam recepte nulla prorsus ipsum ordinem receptura, nisi cui sine graui scandalo non poterit denegari*. Vgl. Eistert, *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 9.

²⁵ Idem. Zur Quelle siehe die Erläuterungen unten.

BEZIEHUNGEN IM 14. JAHRHUNDERT – ZWISCHEN STAGNATION UND PROSPERITÄT, GLEICHKLANG UND RIVALITÄT

In dem mal als Blüte, mal als Krisenzeit plakatierten Jahrhundert²⁶ machte der Orden mit seinen beiden verbandsleitenden Spitälern offenbar eine vergleichsweise disparate Entwicklung durch. Auf dem Höhepunkt seiner Wirkmächtigkeit unter Karl IV. (1346/47–1378) zählte er immerhin nicht weniger als 60 geistliche Einrichtungen, also Hospitäler, Kirchen und Kapellen, als ihm zugehörig und war somit unter den regional verankerten Hospitaliterorden der bedeutsamste. Schon unter dem Luxemburger Johann dem Blinden (1310–1346), vor allem aber unter seinem Sohn Karl erlebte der böhmische Verband der Kreuzträger eine ausgesprochen prosperierende Epoche, wie sich an Hospitalerwerbungen in Aussig/Ústí nad Labem (vor 1327), Kouřim/Kauřim (1338), Leitmeritz/Litoměřice (vor 1342), Budweis/České Budějovice (1351), Pisek/Písek (1351–1369) und endlich Schüttenhofen/Sušice (1352) erkennen lässt.

Längst hatte er eine herausragende politische und wirtschaftliche Stellung im Königreich Böhmen eingenommen, die sich auch äußerlich zur Schau stellen ließ: Nach einem Dokument des Jahres 1381 erhielt der Meister von St. Franziskus, der selbigem zufolge hinter dem König den vierten Rang in der Herrschaftshierarchie einnahm, die Erlaubnis, einen prächtigen Ring an der Hand zu führen,²⁷ während den Brüdern von päpstlicher Seite das Tragen einer cupputia cum leripiis, einer pelzbesetzten Kapuze, zugebilligt wurde.²⁸ In Anbetracht der auf dem Konzil von Vienne (1311/12) allenthalben vorgebrachten Klagen über die mangelhafte (wirtschaftliche) Führung der Hospitäler war die Solidität gerade der böhmischen cruciferi indes keine Selbstverständlichkeit, wiewohl sie den Gründungsmotiven gehörig widersprach, die schließlich alle Zuwendungen und Erträge ausnahmslos ad usum pauperum investiert sehen wollten.²⁹

Eine wesentliche Erklärung für die Entfaltung des Prager Hauses dürfte in der Unterstützung der Herrscher zu finden sein. Besonders der 'staatsfromme' Karl IV. tat sich dabei hervor, indem er beispielsweise für den böhmischen Verband bei dessen Streit mit den Bürgern der (Alt-)Stadt Prags 1343 Partei ergriff und dafür die Kreuzträger zu deren Vorteil der Landesgerichtsbarkeit enthob³⁰

---

26 Moraw, Peter: Die Länder der Krone Böhmen, König Johann (1310–1346) und Kaiser Karl (1346/57–1378). In: *Die Blüte der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert* (= Quellen und Studien des Deutschen Historischen Instituts Warschau Bd. 14), hg. von M. Löwener, Wiesbaden 2005, S. 143–168; Graus, František: *Pest-Geißler-Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit* (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte Bd. 86), Göttingen 1987.

27 Hammerschmied, Jan Florian: *Prodomus gloriae Pragenae: continens Urbium Pragenarum Foundationes, Pragensium à Fide Christi suscepta Religionis Catholicae Fervores...*, Vetro-Pragae 1723, S. 62; Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 29; Jacksche, Franz: *Geschichte des ritterlichen Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 20), S. 28.

28 *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia* (fortan MVB), 7 Bde., hg. von L. Klicman et alii, Praha 1903–2001, hier Tomus V-2, S. 821–824, Nr. 1134, 1187, 1226, 1505 (Bestätigung der Rechte u. Freiheiten vom 21. 8. 1355). Nicht unwesentlich bei dem Zugeständnis dieses Kleidungsstückes dürfte gewesen sein, dass der Orden damit in seinem äußerlichen Erscheinungsbild mit der Nobilität des Johanniterordens gleichziehen konnte (sicut Cruciferi Hierosolymitani propter nobilitatem).

29 Vgl. Kanon XXVII des Konzils: Dekrete der ökumenischen Konzilien. In: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, hg. von J. Wohlmuth – G. Alberigo et alii, 3 Bde., Paderborn etc. 2002, S. 374–376.

30 *Regesta Imperii VIII. Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV. 1346–1378* (fortan RI VIII), Bearb. A. Huber, Innsbruck 1877, S. 16, 720, Nr. 171, 6877. Zum Herrscher: Drake Boehm, Barbara: Der gläubige Herrscher. In: *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437*, hg. von J. Fajt, München – Berlin 2006, S. 137–147.

oder sich gerne bereit zeigte, bestehende Privilegien des Ordens bestätigen zu lassen.³¹ Wenzel IV. (1378–1419) führte die ordensfreundliche Politik seiner Vorgänger im Grundsatz fort.³² Getrübt wurde die generell positive Entwicklung allein durch die Abtretung des erst wenige Jahre zuvor dem Orden zugesprochenen Hospitals in Böhmisches Budweis/České Budějovice 1359 und durch die große Feuerbrunst vom 28. 11. 1378 unter Ordensmeister Friedrich II. (1363–1378), die erheblichen Personen- wie Sachschaden hinterließ.³³

Zum weitgehenden Erfolg des Franziskusspitals trug ferner bei, dass der Orden durch sein Recht auf Einzug der bei der Über- oder Unterquerung der Prager Judithbrücke fälligen Brückensteuer eine wichtige Einnahmequelle ...³⁴ und darüber hinaus, trotz gelegentlicher Anfechtungen, weitgehend von Leistungen wie Zehnten, Zöllen und anderen Abgaben befreit war.³⁵ Das enge Verhältnis zwischen König und Ordensleitung, die sich seit der Přemyslidenzeit aus dem loyalen mächtigen Landadel wie schon zu Anfang den Sternbergern rekrutierte, fand demnach im 14. Jahrhundert eine nahezu ungebrochene Fortsetzung.³⁶ Denn auch der aufstrebende Adel verfügte mit der Einrichtung über ein willkommenes Instrument, seinen Einfluss innerhalb der civitas zu sichern und auszubauen.³⁷ Das Prager Ordenshaus mit seinem Hospital, in dem gegen 1362 immerhin 80 bis 90 Kranke von vielleicht 30 Laienbrüdern gepflegt wurden,³⁸ zeigte seinerseits eine geschickte und sehr wohl breit gefächerte Wirtschaftsführung: Bereits zum Ausgang des 13. Jahrhunderts lassen sich, wie eine Urkunde des Brüxer Bürgers Konrad von 1284 belegt, Aktivitäten des Franziskusspitals als lokales wie überregionales Geldinstitut feststellen.³⁹ Derartiges Gebaren, wie sehr es auch Praktiken

---

31 Etwa RI VIII, S. 682, Nr. 6408 (1343); RBM V–4, S. 442, Nr. 845 (1350).

32 Archiv der Kreuzherren mit dem roten Stern in Prag, Liber aureum, fol. 436: Mandat Kg. Wenzels an den Ordensmeister Zdenko (2. 4. 1399); vgl. Bestätigung der Urkunde durch Kaiser Sigismund 1437. In: *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437)*, Bearb. W. Altmann, Innsbruck 1896, S. 417, Nr. 12024. Kurz dazu *Kniha památní na sedmisetleté založení českých křižovníků s červenou hvězdou* (1233–1933), Praha 1933, S. 45.

33 Köpl, Karl: *Urkundenbuch der Stadt Budweis in Böhmen* (= Städte- und Urkundenbücher aus Böhmen Bd. 1), Prag 1901, S. 54, 74, Nr. 85, 107. Die Abtretung wird mit Überlastung des Meisters begründet, doch dürften andere Gründe sicherlich noch mit hineingespielt haben.

34 Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 33f., mit Listung der erhobenen Taxen; vgl. nur RI VIII (wie Anm. 30), S. 682, Nr. 6410.

35 Symptomatisch der 1317 unter dem Ordensleiter Rudigier aus Trier (1313–24) gefällte Schiedsspruch des Propstes Maingott von Passau, der 1327 und 1344 zur wiederholten Befreiung von der Abgabenlast führte; vgl. RBM III, S. 173–176, Nr. 431. Zusammenfassend Jacksche: *Geschichte des ritterlichen Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 27), S. 21f.; Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 29.

36 Die Bedeutung der Sternbergersippe schlägt sich auch in der Agneslegende (vor/gegen 1338) nieder, wonach sie in die Gunst von gleich drei Wundern gelangten; *Legenda blahoslavené Anežky a čtyři listy sv. Kláry*. Kritický rozbor textový i věcný legendy a čtyř listů s nejstarším (původním) textem milánského rukopisu, hg. von J. K. Vyskočil, Praha 1932, S. 121f., 132. Für das Hospital sind zahlreiche, unter Beteiligung der Sternberger abgeschlossene Rechtsakte überliefert, für unsere Zeit siehe nur RBM III, S. 35f., 469–471, Nr. 104, 1177–1179. Palacký, František: Die Sternberge. In: *Hormayers Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, s. 1. 1825, S. 282–320.

37 1401 kauften die Sternberger ein Stadthaus innerhalb der Prager Altstadt; Tomek, Václav V.: *Dějepis města Prahy*, Praha 1892, S. 201; Nový, Rostislav: Šlechtická rezidence v předhusitské Praze, *Documenta Pragensia* 9, 1991, S. 7–26; Patze, Hans: Die Hofgesellschaft Kaiser Karls IV. und König Wenzels in Prag. In: *Kaiser Karl IV. 1316–1378. Forschungen über Kaiser und Reich*, hg. von H. Patze, Neustadt an der Aisch 1978, S. 733–773, hier S. 781f.

38 Vyskočil, Jan K.: *Arnošt z Pardubic a jeho doba*, Praha 1947, S. 365. Die Begrenzung auf 30 Laienbrüder erschließt sich allerdings erst aus einem Dokument des Jahres 1381; vgl. Liber aureum, fol. 365, 449; Hammerschmied, *Prodromus gloriae Pragenae* (wie Anm. 27), S. 62; in kleineren Spitälern wurden bei Kranken von 3–5 Ordensbrüdern gepflegt; vgl. für Schweidnitz und Eger Svobodný, Petr: Die Spitäler in Böhmen und Mähren im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. In: *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hg. von M. Schentz, München 2008, S. 351–380.

39 RBM II, S. 574f., Nr. 1329; dazu kurz bei Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 34; später etwa RBM V–4, S. 467, Nr. 902 (1350): der reiche Patrizier Henzlin Frenczlini bestätigt, seine bei den Brüdern

anderer Hospitalorden nachzubilden mochte, stellte offenbar erst den Auftakt einer im 14. Jahrhundert dann forcierten Entwicklung der Verpfändung dar, auf die noch einzugehen ist.

Welche Bedeutung das Prager Mutterhaus in herrschaftspolitischer wie in lokaler, wirtschaftlicher Hinsicht einnahm, verdeutlicht sich einmal mehr anhand der 1348 offiziell vorgenommenen Gründung der Prager Neustadt, die Kaiser Karl wesentlich auf Ordensgrund durchführte und wofür er St. Franziskus hohe Ausgleichszahlungen tätigte.⁴⁰ Mit dem prachtvollen Breviar des Großmeisters Leo (1352–1362) von 1356 liegt daneben ein Zeugnis aus der Gemeinschaft vor, das ihren nicht minder hohen künstlerischen Rang unterstreicht.⁴¹ Im liturgischen Kalendarium dieser Handschrift wird Prinzessin Agnes als fundatrix des Ordens gedacht; eine Memoria der schwesterlichen Mitstifterin des Breslauer Hauses (26. 8.) findet sich in dem liturgischen Gebetsgedenken allerdings nicht.⁴²

Dem Matthiasstift wird, obschon es schwer fällt, hier ein klares Bild zu zeichnen, ein mit St. Franziskus korrespondierendes Gedeihen in dieser Epoche kaum zu bescheinigen sein.⁴³ Größere Zuwächse an Besitzungen oder Spitälern blieben, abgesehen vom Kauf zweier Dörfer in seiner näheren Umgebung (1305 Wüstendorf, 1332 Schreckendorf), in der ersten Hälfte des Säkulums aus.⁴⁴ Erst an dessen Ausgang sollte das Stift durch den Zukauf der Dörfer Grebelwitz, Margareth (beide 1393) und Merzdorf (1397) wieder eine aktivere Erwerbspolitik verfolgen, die dann allerdings zu ernsthaften finanziellen Belastungen und Überschuldungen führte.⁴⁵ Mehr noch: die Hospitäler in Schweidnitz und später Liegnitz mussten 1347 bzw. 1417 an die Räte der jeweiligen Städte abgetreten werden.⁴⁶ Obwohl St. Matthias in Breslau selbst zahlreiche Versorgungsgüter besaß, seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts an Zinsgeschäften partizipierte, die die städtische Kanzlei

---

des Hospitals gehaltenen Gelder empfangen zu haben. Zu entsprechenden Tendenzen in anderen Hospitalorden: Drossbach, Gisela: Der Hospitalorden von Santo Spirito in Sassia als Geldtransfer-Netz. In: *Kommunikation und Region* (= Forum Suevicum Bd. 4), hg. von C. A. Hoffmann, R. Kießling, Konstanz 2001, S. 231–248.

⁴⁰ RBM V–1, S. 150f., Nr. 297 (1348); RBM V–4, S. 668, Nr. 1426 (1352). Machilek, Franz: Praga caput regni. Zur Entwicklung und Bedeutung Prags im Mittelalter. In: *Stadt und Landschaft im deutschen Osten und in Mitteleuropa*, (= Studien zum Deutschtum Bd. 17), hg. von Fr. B. Kaiser – B. Stasiewski, Köln – Wien 1982, S. 67–126, hier S. 88; Crossley, Paul – Opańc, Zoë: Prag. Die Krone des böhmischen Königtums. In: *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden*, S. 197–217. Siehe auch Karls Bestätigung des Ordensbesitzes: RBM V–1, S. 192, Nr. 377.

⁴¹ Praha, Národní knihovna České republiky, Sign. XVIII F 6: Brevier des Großmeisters Leo. Vgl. Hlaváčková, Hana: Brevier des Großmeisters Leo. In: *Schlesien, die Perle in der Krone Böhmens*, Hrsg. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, S. 107–109 (mit Abb. I.4. 10.A. Antlitz Christi, I.4. 10.B Stiftungsbild mit Agnes). Siehe ferner Brodský, Pavel: Neznámá miniatura mistra křižovnického breviře, *Časopis národního muzea, řada historická* 154, 1985, S. 121–124.

⁴² Brevier des Großmeisters Leo, fol. 4v. (2. März): Obiit agnes fundatrice ordinis fratrum cruciferorum cum stella. Siehe auch die Gründungsdarstellung: idem, fol. 2r. Am 4. März feierte der Orden mit *der translatio sciti. Wenceslai* eine *duplex* (fol. 4v.). Immerhin beging das Prager Haus aber auch das Hedwigsfest (15. 10.) mit einer *simplex* (fol. 7r.). Eine vollständige Auswertung dieses liturgischen Zeugen steht noch aus.

⁴³ Umfänglich bei Dittrich, Paul: Die Besitzungen und wirtschaftlichen Verhältnisse des Matthiasstiftes bzw. der Kreuzherren mit dem roten Stern. In: *Festschrift des königlichen St. Matthiasgymnasiums zur Jahrhundertfeier 1811–1911*, [Breslau 1911], S. 5–95.

⁴⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Repertorium 66, Nr. 40, 166; Überblick bei Starnawska, Maria: Crusade Orders on Polish Lands during the Middle Ages. Adaption in a Peripheral Environment, *Quaestiones mediaevi* 2 (1997), S. 121–142, hier S. 141; vgl. auch Słoń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 139.

⁴⁵ Idem; Dittrich, *Die Besitzungen* (wie Anm. 43), S. 59–63.

⁴⁶ Fibiger, Michael J.: *Series et acta magistrorum Wratislaviensium sacri militaris ordinis crucigerorum cum rubra stella hospitalis sancti Mathiae* (= Scriptores rerum Silesiacarum Bd. 2), Breslau 1839, S. 302; *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, Liegnitz 1866, S. 310, Nr. 499; siehe auch Dola, Kazimierz: Szpitale średniowiecznego Śląska, *Rocznik teologiczny Śląska Opolskiego* 1, 1968, S. 239–292; 2, 1970, S. 177–208, hier Teil 1, S. 273, 285; vgl. die Gegenposition von Słoń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 137, Anm. 20.

protokollierte,⁴⁷ und durchaus über eine reiche Grundausrüstung verfügte,⁴⁸ konnte es sich offenbar nicht in solchem Maße von Abgaben befreien, wie es St. Franziskus seit seiner frühen Privilegierung durch die Přemysliden, aber auch durch päpstliche Intervention möglich war.⁴⁹ So musste das Stift nach Ausweis der Register des Fürstentums aus den Jahren 1363, 1425 und 1443 die königliche Steuer, die Bede, entrichten und führte außerdem in erheblich umfänglicheren Maße den Zehnten für zahlreiche seiner Besitzungen ab.⁵⁰ Gleichwohl überrascht es, dass St. Matthias unter seinem Meister Nikolaus I. (1355–1361) während des längeren Aufenthalts Karls IV. in Breslau zur Jahreswende 1358/59 nicht zum Zuge kam, obwohl mehrere der vielen aus diesem Anlass angefertigten Privilegierungen gerade der Intensivierung der Beziehungen beider Zentralorte dienten.⁵¹ Es mag in einer Linie mit dieser insgesamt nüchternen Einschätzung der Ökonomie und der Rolle der Einrichtung stehen, wenn auch auf künstlerischem Gebiet nichts aus jener Zeit überliefert ist, was sich an dem erwähnten Prager Prachtbreviar des Ordens messen ließe.⁵²

Ähnlich wie im Falle von St. Franziskus in Prag sind gleichwohl wiederkehrende Versuche seitens der Breslauer Geistlichkeit oder der städtischen Obrigkeit überliefert, sich des Spitals zu bemächtigen, was wiederum für dessen anhaltend großes Gewicht spricht. Diese sich im 15. Jahrhundert im Übrigen fortsetzenden Angriffe sind in Anlass und Verlauf zugleich aber in den breiteren Horizont von Verbürgerlichungstendenzen zu stellen, denen sich das Spitalwesen insgesamt ausgesetzt sah.⁵³ Der 1318 unternommene Vorstoß des Breslauer Bischofs Heinrich I. von Würben (1302–1319), wegen der wörtlich: „eingerissenen Missstände“ das Visitationsrecht im Matthiasstift nach dem neu gefassten *ius canonicum* für sich zu beanspruchen, wird deshalb nicht von vornherein als ein Indiz für dessen Reformbedarf, sondern zuvörderst als Ausdruck von Begehrlichkeiten Driliter zu werten sein.⁵⁴ Interessant ist in jedem Fall die von Erfolg getragene Reaktion der Breslauer Kreuzträger

⁴⁷ Sloń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 143f., bes. Anm. 66, mit Quellenangaben.

⁴⁸ Ausführlicher bei Dittrich, *Die Besitzungen* (wie Anm. 43), S. 40–43.

⁴⁹ Siehe nur die Zehntbefreiung von 1313 (RBM III, S. 66–68, Nr. 159), die nicht, wie Reicke, Siegfried: *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter* Bd. 1: Das deutsche Spital, Geschichte und Gestalt, Bd. 2: Das deutsche Spitalrecht (= Kirchenrechtliche Abhandlungen Bd. 111–112), Stuttgart 1932, Nachdr. Amsterdam 1961, Bd. 1, S. 187, Anm. 6, meint, dem Orden als Ganzem, sondern nur dem Prager Haus gilt; eine Untersuchung der Behandlung beider Ordenszweige durch den Apostolischen Stuhl wäre eine der lohnenswerten Aufgaben in diesem Kontext.

⁵⁰ Roučka, Bohuslav: Špitály, jejich majetek, správa a postavení v daňovém systému českého feudalismu, *Právní historické studie* 12, 1966, S. 41–90, hier S. 79f.; vgl. allein die urkundlichen Verfügungen zur Leistung des Zehnten von 1352 in RBM V–4, S. 646f., 653f., Nr. 1372, 1390.

⁵¹ Siehe nur RBM V–2, S. 67, Nr. 86.

⁵² Das einzige Stifterbild aus der Epoche (1. Hälfte 14. Jhd., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Sign. IV F 193), das Anna von Schlesien mit ihrem Gemahl zeigt, ist franziskanisch und von ungleich bescheidenerer Qualität; siehe Małachowicz: *Książęce rezydencje* (wie Anm. 9), S. 30f. [Abb. dazwischen]. Auch das Tafelbild Annas von 1480 stammt aus dem benachbarten Klarenstift, vgl. Ewald: *Die Franziskanische Armutsbewegung* (wie Anm. 11), S. 217. Für St. Matthias sonst nur noch die jüngst entdeckten Wandmalereien in der Matthiaskirche, dazu: Kaczmarek, Witkowski: Gotyckie malowidła w wieży kościoła św. Macieja we Wrocławiu, *Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego* 4, 2007, S. 3–15. Zur Baugeschichte: Małachowicz: *Książęce rezydencje* (wie Anm. 9), S. 119–137.

⁵³ Früh lässt sich dies in Breslau anhand des bald nach 1318 gegründeten ersten Gemeindefospitals, des *spitale corpo santo*, ablesen; kurz dazu Bianchi, Francesco – Sloń, Marek: Le riforme ospedaliere del Quattrocento in Italia e nell'Europa centrale, *Ricerche di storia sociale e religiosa, nuova serie* 69 (2006), S. 7–45, hier S. 32. Ein weiterer Versuch des Breslauer Stadtrates, die Kontrolle über das Spital zu übernehmen, ist 1424 dokumentiert, siehe Fibiger: *Series et acta magistrorum Wratislaviensium* (wie Anm. 46), S. 309f.; allg. Kälble, Mathias: Sozialfürsorge und kommunale Bewegung. Zur Bedeutung von Hospitälern für die politische Gruppenbildung in der Stadt. In: *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler* (= Vorträge und Forschungen Bd. LXV), hg. von N. Bulst – K.-H. Spieß, Ostfildern 2007, S. 237–272.

⁵⁴ Zum kanonischen Recht im Nachklang des Konzils von Vienne Feine, Hans E.: *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die Katholische Kirche*, Köln 1964⁴, S. 238f. Der Vorgang ist dokumentiert in: *Regesten zur schlesischen Geschichte*

in der Angelegenheit, bestanden sie doch in dem an Papst Johannes XXII (1316–1334) gerichteten Protestschreiben darauf, das Prager Hospital St. Franziskus besäße das Visitationsrecht „durch ersessenes Recht“, ohne hierfür jedoch Präzedenzfälle, geschweige denn bestehende Rechtstitel geltend zu machen.⁵⁵

Wie gestaltete sich, abgehoben von einzelnen Vorkommnissen wie dem Geschilderten, nun aber grundsätzlich das Verhältnis der beiden Spitäler der Kreuzträger mit dem roten Stern in Schlesien und Böhmen während der Luxemburgerzeit zueinander? In diesem Punkt wurde argumentiert, der Prager Ordensleitung sei spätestens nach der Gelangung Schlesiens unter Oberlehnsherrschaft der böhmischen Könige 1327 verstärkt daran gelegen gewesen, aus dem eher losen Verhältnis einen nexus activus zu machen.⁵⁶ Deshalb hätten 1344 unter dem Großmeister Ulrich (1324–1351) auch erstmals Gesandte aus Prag am Generalkapitel des schlesischen Ordenszweiges teilgenommen.⁵⁷

Tatsächlich dürfte in der Wahl des Stiftsmeisters auf dem Generalkapitel der traditionell engste Berührungspunkt zwischen beiden Häusern zu sehen sein, obgleich sich etwaige Befugnisse von St. Franziskus und seinem Meister aus den vor 1404 überlieferten Normen nicht herauslesen lassen. Auch reichen die von der Forschung darüber hinaus erschlossenen Quellen bei näherer Betrachtung kaum aus, um Grundsätzliches bezüglich der bilateralen Beziehungen oder auch bloß ihren Tendenzen konstatieren zu können.⁵⁸ Vielmehr deuten die überlieferten Zeugnisse auf ein zwischen Konkurrenz und Kooperation pendelndes Verhältnis beider Einrichtungen hin. In titularischen Belangen liegen immerhin einige, das Argument der Rivalität stützende Notizen vor, wenn beispielsweise der 1305 erstmalig und hernach sporadisch vom Prager Hospitalvorsteher verwendete Titel eines Großmeisters (supremus magister) ab 1316 ebenfalls vom Breslauer Haus für dessen Leitungsamt beansprucht wurde,⁵⁹ woraufhin die Prager Brüder ihrem Anstaltsvorsteher nunmehr den Titel eines generalis magister verliehen.⁶⁰

Näheren Aufschluss über die wechselseitigen Kontakte bietet indes das von drei Händen zwischen 1313 und 1324 und dann bis ungefähr 1360 fortgeführte Nekrolog der Breslauer Kreuzträger.⁶¹ Wenn

---

1316–1326 (= Codex diplomaticus Silesiae Bd. 18), hg. von C. Grünhagen, Breslau 1898, S. 80f., 101, 110, Nr. 3792, f. 3844–3846, 3872.

⁵⁵ Idem; resümierend Eistert: *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 9f.

⁵⁶ Zitat: idem. Zur Integration der Kronnebenländer Hlaváček, Ivan: Politische Integration der Böhmisches Krone unter den Luxemburgern. In: *Fragen der politischen Integration im mittelalterlichen Europa* (= Vorträge und Forschungen Bd. LXIII), hg. von W. Maleczek, Ostfildern 2005, S. 325–374, hier S. 348, 353f.; Ptak, Marian J.: Schlesien und seine Beziehungen zu Polen, Böhmen und dem Reich. In: *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation* (= Völker, Staaten und Kulturen in Ostmitteleuropa Bd. 2), hg. von D. Willowiet – H. Lemberg, München 2006, S. 35–50.

⁵⁷ Eistert: *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 10, jedoch ohne Quellennachweis. Auf dem Generalkapitel des schlesischen Zweiges 1344 ist in Anwesenheit des *cellarius hospitalis Pragensis* Hyazinth dem Großmeister die Huld erwiesen worden, vgl. Jacksche: *Geschichte des ritterlichen Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 27), S. 117.

⁵⁸ So sind etwa die Nachrichten, der Breslau Meister Johann III. Claviger (1361–1370) habe sich 1369 zur Schlichtung eines Streites nach Prag begeben (Jacksche: idem), allzu vage, um für eine Kennzeichnung des Verhältnisses zu dienen.

⁵⁹ Eistert: *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 9; siehe auch MVB V-2, S. 795, Nr. 1463.

⁶⁰ Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 31.

⁶¹ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Sign. IV Q 198 a, Blatt 42–63. Auswertung Starnawska, Maria: Nekrolog krzyżowców z czerwoną gwiazdą. In: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8–11 V 1996 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego* (= Opera ad historiam monasticam spectantia, series 1, colloquia 2), hg. von M. Derwich – A. Pobóg-Lenartowicz, Opole – Wrocław 1996, S. 211–219; kurz Słoń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 145f.

hier unter den von Maria Starnawska analysierten insgesamt 637 Eintragungen gerade einmal 29 Ordensmitglieder Prager Provenienz, davon 21 Brüder und acht Schwestern⁶² Erwähnung finden, erhellt sich die Geringfügigkeit im personellen Austausch beider Hospitälern.⁶³ Andererseits zeugt die ebenfalls nur marginal im Nekrolog verzeichnete Herrschermemoria sehr wohl von andauernder Verbundenheit, denn neben dem Fürstenpaar Anna und Heinrich dem Frommen wird der Jahrtage Heinrichs des Gerechten (IV., 1256–1290), des Stifters der Schweidnitzer und Münsterberger Hospitäler und großzügigen Förderers der Breslauer Kreuzträger,⁶⁴ und nun auch König Wenzels I. (†1253), des Bruders der hl. Agnes, gedacht, der hier allerdings, im Gegensatz zum Prager liturgischen Festkalender mit seinem Agnesgedenken, als Stifter des Prager Hauses ausgewiesen ist.⁶⁵ Dagegen fehlt es in der Schrift an einem Eintrag zu Annas Schwester.

INTERNES ZERWÜRFNIS UND ÄUSSERE ANGRIFFE – HERAUSFORDERUNGEN DES 15. JAHRHUNDERTS

Obschon das Schlagwort vom „Kampf“, mit der die bereits für die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts als angespannt geltenden Beziehungen beider Häuser etikettiert wurden, in dieser Zuspitzung kaum mehr haltbar erscheint,⁶⁶ steuerten die Friktionen zwischen ihnen zu Beginn des 15. Jahrhunderts untrüglich ihrem Höhepunkt entgegen. Auslöser für den am Ende offen ausgetragenen Zwist der Spitäler dürfte eine 1402 anberaumte Visitation durch den Prager Generalminister gewesen sein. Im Umfeld dessen weigerte sich St. Matthias, die dabei anfallenden Kosten – vermutlich nicht nur für Kost und Logis – zu übernehmen und bestritt im Weiteren überhaupt das Visitationsrecht von St. Franziskus.⁶⁷ Der erst zwei Jahre später getroffene, als *constitutiones* Zdenkonis oder *conventio amicabile* bezeichnete Vergleich zwischen dem Prager Meister Zdenko (1380–1407) und seinem Breslauer Kollegen Franz Schönfeld (1404–1405) gab dem Verhältnis beider Häuser in der Folge ein die Unabhängigkeit des schlesischen Verbandes in mehreren Angelegenheiten stärkendes rechtliches Fundament.⁶⁸ Das Matthiasstift erklärt darin, zwar weiterhin unter der Jurisdiktion von St. Franziskus als Oberhaupt des Gesamtordens zu stehen, weshalb dessen Meister das Breslauer Haus, allerdings höchstens alle drei Jahre und mit nur kleinem Gefolge visitieren dürfe; ferner könne dieser den Vorsteher

---

⁶² Aus der Nennung der *sorores* lässt sich allerdings nicht schlussfolgern, St. Franziskus habe, entgegen der Forschungsmeinung, auf eine Fortsetzung des schwesterlichen Krankendienstes bestanden und so womöglich die Statuten umgangen, schließlich kann es sich bei den Genannten um vor 1292 aufgenommene Ordensschwwestern handeln.

⁶³ Zur Frage ordensinterner Kommunikation und Migration Rehberg, Andreas: Una categoria di ordini religiosi poco studiata: gli ordini ospedalieri. Prime osservazioni e piste di ricerca sul tema „Centro e periferia“. In: *Gli ordini ospedalieri tra centro e periferia* (= Ricerche dell' Istituto storico germanico di Roma Bd. 3), hg. von A. Rehberg – A. Esposito, Roma 2007, S. 15–70.

⁶⁴ SUB V, Nr. 26, 73; vgl. Irgang, Winfried: Heinrich IV. und die Kirche. In: *Ślask w czasach Henryka IV.* (wie Anm. 8), S. 31–37. Siehe die Karte Piekalski, Jerzy: Wrocław – miasto Henryka IV. In: *Ślask w czasach Henryka IV.* (wie Anm. 8), S. 39–48.

⁶⁵ Starnawska: *Nekrolog krzyżowców z czerwoną gwiazdą* (wie Anm. 61), S. 218. Mit gewissem Recht lässt sich von Agnes' Bruder als „marginalisiertem Stifter“ sprechen, insofern die Agneslegende wie viele nachkommende Erzählwerke seinen gewichtigen Anteil an der Gründung ausblende; Terminologie nach: Zajic, Andreas H.: Vorbemerkungen zu einer Frühgeschichte des Dominikanerinnenklosters Imbach. Mit einem Nachtrag zu CDB V/2 und 3, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115, 2007, S. 35–75.

⁶⁶ Zitat: Eistert: *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 7.

⁶⁷ Repertorium 66, Nr. 351–355.

⁶⁸ Repertorium 66, Nr. 355; eine kritische Edition dieses wichtigen Dokuments steht immer noch aus.

von St. Matthias unter bestimmten Umständen absetzen und sei berechtigt, über Streitigkeiten des Breslauer Konvents als oberste Rechtsinstanz zu urteilen.⁶⁹ Das Breslauer Stift konnte aber dafür durchsetzen, dass dem Meister des Franziskusspitals weitergehende Eingriffe und Visitationsrechte gegenüber den unter seiner Leitung stehenden Hospitälern auch künftig verwehrt blieben. Im Interesse der *stabilitas loci* beider Verbandshäuser sollten außerdem Versetzungen zwischen ihnen nur in Ausnahmefällen erfolgen.

Falls es, wie zuweilen behauptet, das Ziel der Breslauer Kreuzträger gewesen sein sollte, sich vom Prager Haus gänzlich loszusagen, war es jedoch gescheitert. Offenbar standen aber stärker ökonomische als administrative Fragen, konkreter: der Zugriff von St. Franziskus auf die *temporalia* des Breslauer Schwesterspitals im Vordergrund des Streits. Immerhin stellte sich die finanzielle Lage von St. Matthias, vornehmlich wohl durch die zitierten Dorfankäufe, schon ausgangs des 14. Jahrhunderts als einigermaßen prekär dar. Selbst der Ausbau der Spitaldomäne, der 1410 durch den Erhalt des Schlüssels zum Matthiastor, über das ein erheblicher Teil der Wareneinfuhr ins Zentrum der Breslauer Besiedlung floss, einen günstigen Abschluss fand, und das fast zeitgleich zugestandene Privileg des freien Warenverkehrs auf der Ohle – die abgabenfreie Nutzung der Oder hatte das Stift bereits erhalten – vermochten an der anhaltend bedenklichen Situation wenig zu ändern.⁷⁰

Wenn die wegen ausbleibender Schuldentilgung 1421 vom Breslauer Bischof exkommuniziert, sich mit einer Bittschrift an den Prager Großmeister wendenden Stiftsbrüder Naturkatastrophen für ihre Situation verantwortlich machen, zeugt dies nicht zuletzt von mangelnder Einsicht in die Ursachen, was mitunter erklärt, weshalb Meister Georg von Niemand (1405–1421) kurzfristig seines Amtes enthoben wurde.⁷¹ Mit dem chronischen wirtschaftlichen Druck auf die Breslauer Einrichtung scheint nicht nur die zitierte Abtretung des Liegnitzer Hospitals an den Rat der Stadt in kausalem Zusammenhang zu stehen. Die 1422 von Papst Martin V. (1417–1431) beauftragte Untersuchung über die Gründe ihrer Verschuldung zeigt, dass die Krise auch in der ersten Amtshälfte Stiftsmeisters Peter Schöbichen (1421–1430) noch nicht überwunden war.⁷² Schließlich befahl 1424 König Sigismund (1419–1437, Kaiser ab 1433) zwei Ratmännern der Stadt Breslau, die Verwaltung des Stiftes, zumindest vorübergehend, zu übernehmen.⁷³

Die größten Erschütterungen der Ordensgeschichte sowohl für das Prager wie das Breslau Haus brachten eindeutig die Hussitische Vorreformation und die Zerwürfnisse und Kriegshandlungen in ihrem Gefolge mit sich.⁷⁴ Während dem böhmischen Verband bereits im Vorfeld der Aufstände, 1411, die Propstei Pöltenberg von Jodok von Mähren (†1411) entzogen

---

⁶⁹ Idem.

⁷⁰ Repertorium 66, Nr. 385, 531, 497, 716; außerdem: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Wrocławia/Dokumente der Stadt Breslau, Nr. 2296, ad 8. II. 1439; zu den Archivalien am Ort Stelmach, Roman: *Materiały archiwalne do dziejów szpitalnictwa na Śląsku od średniowiecza po czasy nowożytne* w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu. In: *Curatores pauperum* (wie Anm. 8), S. 353–370.

⁷¹ Der Brief, an Großmeister Zdenko (Sdenken, obersten Meister der Creutz Trager mit dem Sterne) gerichtet, ist bei Jacksche: *Geschichte des ritterlichen Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 27), S. 120, Anm. 1, abgedruckt. Da Zdenko nur bis 1407 das Amt versah, bleiben zentrale Fragen seiner historischen Einordnung weiterhin ungeklärt.

⁷² Repertorium 66, Nr. 431.

⁷³ Kleist: *Das Breslauer Matthiasstift* (wie Anm. 7), S. 102; Stoń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 142.

⁷⁴ Umfassend Šmahel, František: *Die Hussitische Revolution* (= MGH Schriften Bd. 43–45), 3 Bde., Hannover 2002f.; Hilsch, Peter: Die Kreuzzüge gegen die Hussiten: geistliche und weltliche Macht in Konkurrenz. In: *Konfessionelle Pluralität* (wie Anm. 6), S. 201–215.

wurde,⁷⁵ er vor allem aber seinem Mutterhaus St. Franziskus bis weit in die 1450er Jahre entfremdet blieb und ihm zudem die Hospitäler in Schüttenhofen (1420), Leitmeritz (1421), Klattau (1421), Aussig (1426) und Mies (1426) abgenommen wurden,⁷⁶ gingen dem schlesischen Zweig nach den Abtretungen von Schweidnitz und Liegnitz auch noch seine Filiationen in Bunzlau, Münsterberg und, besonders empfindlich, die Besitzung Kreuzburg verlustig.⁷⁷ Die Klosterwirtschaft des Breslauer Stifts brach hernach fast völlig zusammen (1432), so dass der mit kirchlichen Zensuren belegte Meister die Mehrzahl der ihm verbliebenen Güter verpfänden musste. Nachdem der Konvent des Spitals zwischenzeitlich erneut, wohl infolge der Pestwelle ab 1460, unter Kontrolle des Rates gestellt worden war, konnten seine Vermögenswerte zu einem guten Teil ausgangs des 15. Jahrhunderts mit Unterstützung König Wladislaws (II.) Jagiełło (†1516) zurückgewonnen werden.⁷⁸

Die Folgen des Hussitismus erschöpften sich indes nicht in dem Entzug der Besitztitel und anderer Vermögenswerte. Der innere Zusammenhalt des Ordens dürfte, wenngleich diese Phänomene nur recht oberflächlich beleuchtet worden sind, durch die mit ihren jeweils eigenen Problemen kämpfenden Häuser zusätzlich belastet worden sein. So machte die Hungersnot der Jahre 1433/34 vieles von der vorsichtigen Konsolidierung des Matthiasstifts wieder zunichte, während es sich schon bald darauf in langjährigen Streitigkeiten mit dem Breslauer Domkapitel um Pfarrechte an der örtlichen Elisabethkirche verwickelt sah.⁷⁹ Nachrichten über den 1460 auf das Amt resignierenden Hochmeister Andreas Pesmet aus Klattau, der sich ins Breslauer Matthiasstift zurückzog, um dort beim Generalkapitel von 1466 seinen Nachfolger Nikolaus Puchner (1461–1490) wegen Nichterscheinens zu exkommunizieren,⁸⁰ Nachrichten wie diese machen nur exemplarisch deutlich, wie weit sich die beiden Häuser in organisatorischer, mehr aber noch in geistlicher Hinsicht voneinander entfernt hatten. Die Annahme allerdings, die Differenzen ließen sich in eine vom Breslauer Haus vertretene strengkatholische Richtung und eine vom Prager Hospital behauptete, den gemäßigten Utraquisten gegenüber wohlwollendere Position aufschlüsseln, ist bislang die fälligen Beweise schuldig geblieben.⁸¹ Viel eher stellte sich die Situation des böhmischen Verbandes unter dem auf dem ‘Exilkapitel’ in Eger gewählten Meister Erasmus (1428–1454) als viel zu ungeordnet dar, als dass von dem innerböhmischen Ordensschisma klare politische Signale hätten ausgehen können. Gerade das Ringen des sich im Egerland sammelnden

---

⁷⁵ Siehe Kaukal, Bruno: Die Propstei Pöltenberg und der ritterliche Kreuzherrenorden mit dem roten Stern, *Südmährisches Jahrbuch* 42, 1993, S. 37–49, mit leichten Fehlern.

⁷⁶ Eingehend Bělohávek, Václav: *Dějiny českých křižovníků s červenou hvězdou*, Praha 1930, S. 70–79; kurz Svobodný: Die Spitäler (wie Anm. 38), S. 361.

⁷⁷ Repertorium 66, Nr. 901; Fibiger: *Series et acta magistrorum Wratislaviensium* (wie Anm. 46), S. 329.

⁷⁸ Ludwigs Urkunde: Bauch, Gustav: *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation: der Universität Breslau zum Hundertjährigen Jubiläum* (= Codex diplomaticus Silesiae Bd. 26), Breslau 1911, Anhang, Nr. 7. Bezüglich Wladislaws Urkunde Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 52, Anm. 87, mit Verweis auf das Liber electionum generalium ac magnorum magistrum, (fol.) 62, im Archiv der Prager Kreuzherren; Słoń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 140.

⁷⁹ 1474 wurde diese Auseinandersetzung durch päpstlichen Schiedsspruch zugunsten des Stifts entschieden; Dittrich, *Die Besitzungen* (wie Anm. 43), S. 16.

⁸⁰ Von Bienenberg, Karl J. Biener: *Analekten des Militärkreuzordens mit dem rothen Sterne*, Prag – Wien 1787², S. 77f.

⁸¹ Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 51, verweist auf die Aufnahme des Ordens in die franziskanische Gebetsgemeinschaft während des Aufenthalt von Johannes Kapistran als Zeichen für die altkatholische Position des Großmeisters Erasmus. Zur Fortsetzung im 16. Jhd.: Eistert: *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 11.

Ordensrumpfes, der sich immerhin der Unterstützung König Ladislaus' Posthumus (1444–1457) erfreute,⁸² dürfte nicht unerheblich zu dem verbandsübergreifenden Verlust an Einheit beigetragen haben.

HISTORISCHE UND NORMATIVE RAHMENBEDINGUNGEN FÜR NÄHE UND FERNE – SCHLUSSFOLGERUNGEN

Die hier mehr punktuell denn in genügender Breite erörterten, sich im Laufe ihrer Entwicklung ergebenden Reibungsflächen zwischen den beiden Wohlfahrtsanstalten könnten womöglich durch Beobachtungen zu unterschiedlicher Größe und Personal- bzw. pauperes-Bestand ergänzt werden,⁸³ doch sollen sie nicht verdrängen, dass sich St. Matthias und St. Franziskus auf eine Vielzahl sie verbindender Wesenszüge stützen konnten, die über das hinausgingen, was die Regeln, Statuten oder Ordinanz an organisatorischem, geistlichem und lebensalltäglichem Rahmen vorgaben. So wird man hinsichtlich des Sozialprofils beider Mutterhäuser von einer gewissen gesellschaftlichen Homogenität wenigstens in gewissen Grundzügen ausgehen können: Zwar erfreuten sich die Spitäler durchaus der Beliebtheit zumindest bei Teilen des vermögenden Patriziats, das mittels Schenkungen oder Stiftungen intensivere Beziehungen zu ihnen unterhielt und sicherlich auch zahlreiche Ordensmitglieder stellte.⁸⁴ Tonangebend, jedenfalls in der üblichen Besetzung der führenden Ämter, dürfte aber hier wie dort der hohe, landsässige Adel bzw. einflussreiche Höflinge gewesen sein, die von sich aus wenig Bindungen zum urbanen Umfeld mitbrachten.⁸⁵ Das tendenziell schlechte Verhältnis zur städtischen Obrigkeit, das beiden Häusern gemein war, beruhte nicht ausschließlich auf ökonomischen Interessenkonflikten, sondern besaß in ihrer mangelnden städtischen Verankerung einen zusätzlichen Grund.

In den Rahmen dieser Überlegungen gehören mehrere, die innere Gestalt beider Einrichtungen gleichermaßen und dennoch in unterschiedlicher Form prägende Prozesse, die gemeinhin mit den Begriffen „Klerikalisierung“ und „Verpfändung“ umschrieben und auch hier nur angerissen werden sollen. Die eingangs zitierten Gründungsurkunden des Ordens, die auf die Rechtsstellung der Ordensgeistlichen zwar knapp, aber wohlwollend eingehen, zeigen bereits, dass der Orden, schon zum Zwecke der Ausübung der Gottesdienste und weiterer Aufgaben im Umfeld der cura animarum, die Aufnahme von Klerikern in seinen Reihen vorsah.⁸⁶ Während zunächst lediglich der Prior für die geistliche Führung vornehmlich der Ordensbrüder Verantwortung trug, signalisieren die Statuten

---

82 Liber aureum, fol. 579; von Bienenberg: *Analekten* (wie Anm. 80), S. 78.

83 Das Matthiasstift hatte nach Dokumenten aus dem Jahr 1507 zwischen 10 und 20 Ordensbrüder und 30 Arme standen in seiner Obhut; vgl. Dokumenty miasta Wrocławia, Nr. 8524, 9403, ad V.1507.

84 Das beste Beispiel für das Breslauer Haus stellt zweifelsohne der Großmeister Ivo Graufleisch (1446–1460) dar, dessen Familie im Übrigen zu den größten Förderern zählte, dazu kurz Słoń: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 144. Liste der Vorsteher bei Lorenz: *Die Kreuzherren mit dem roten Stern* (wie Anm. 18), S. 134f.

85 Diese Grundtendenz sieht sich in einer Auswertung der Breslauer Meister (siehe vorstehende Anm.) bestätigt; ihr zufolge besaß lediglich der Vorsteher Ludwig Beckenschläger (1432–1436) als zweiter Sohn des *consul* und Schöffen Thilo (1377–1415) verwandtschaftliche Beziehungen in den Breslauer Rat hinein; vgl. Pusch, Oskar: *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741* (= Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, Reihe B, Bd. 33, 35, 38, 39, 41), Dortmund 1986–1990, hier Bd. 1, S. 114–117.

86 CDB III–1, S. 197, Nr. 160: ordinationes clericorum, qui ad ordines fuerint promovendi. Trotz Korrekturen durch die Forschung immer noch Reicke: *Das deutsche Spital I* (wie Anm. 49), S. 182–189, II, S. 23–39, der hier allerdings unzureichend zwischen geistlichem und weltlichem Leiter unterscheidet.

von 1292, die dem Prager Haus drei bzw. vier Priester vorschreiben, dass geistliche Ordensangehörige mittlerweile eine stärkere Position eingenommen hatten.⁸⁷ Auch beim Breslauer Haus lassen sich ähnliche Tendenzen beobachten. Dort suchte Heinrich IV. dem wachsenden Einfluss der Priesterschaft im Orden 1278 nach einem Streit um die Besetzung der dem Matthiastift inkorporierten Pfarrkirche St. Elisabeth entgegenzuwirken, indem er verfügte, dass dessen Magister, Prokuratoren, Rektoren, Dispensatoren sowie andere Amtsträger aus dem Kreis der Laien zu rekrutieren seien und nicht mehr clerici im Stift sein sollten, als für die Versorgung der Kranken unbedingt nötig.⁸⁸ Die dennoch unaufhaltsam gegenläufige Entwicklung hat Marek Słon detaillierter für das Stift nachgezeichnet. Was die Stellung des Klerikerstandes im jeweiligen Verband anbelangt, ging offensichtlich der böhmische Ordenszweig dem Breslauer wohl um einiges voran.⁸⁹ Die Karrieren der einzelnen Großmeister spiegeln diesen allgemeinen Trend recht gut wider, wobei ein gewisses Aufholen von St. Matthias in dieser Hinsicht immerhin zu bemerken ist: Hatten die leitenden magister bereits im 14. Jahrhundert in Prag mehrheitlich, in Breslau vereinzelt ein geistliches Amt inne,⁹⁰ so wurde, zumindest für Breslau, der Klerikerstand spätestens mit dem dortigen Stiftsmeister Heinel (1476–1483) zur dauerhaften Voraussetzung für die Erlangung dieser Position.⁹¹

Die Zurückdrängung des Laienstandes und die nicht zuletzt über Inkorporationen und Patronatsrechte voranschreitende Dominanz der Priester im Orden führte in seinen beiden Haupthäusern, wenn diese Vereinfachung erlaubt sein mag, unweigerlich zum Verblassen ihres karitativen Auftrags.⁹² Dieser Wandel vom Spital- zum Seelsorgeorden wirkte sich nicht zuletzt auf sein Selbstverständnis aus. Auch St. Matthias hatten in diesen Belangen mit den Diskrepanzen zwischen den Gründungsmotiven und seiner zeitgenössischen Existenz wohl mehr als einmal zu kämpfen: Dem auf dem Breslauer Generalkapitel 1378 vorgetragenen Versuch des örtlichen Vorstehers Johann Zebinwirt (1370–1391), die Wohltätigkeit erneut zum zentralen Inhalt des Konventslebens zu machen, war, wie manch späterer Maßnahme, jedoch ein höchstens vorübergehender Erfolg beschieden.⁹³

Trotzdem geriet das bruderschaftliche, sich im Dienst an den Armen, Kranken oder auch Findelkindern⁹⁴ bekräftigende Element im Ordensleben zusehends in den Hintergrund, bis es von den klerikalen domini und ihren priesterlichen Diensten weitgehend diktiert wurde. Die gegen 1482 von

---

⁸⁷ StA1292, S. 145: volumus, ut rasuras alteris faciant septimanis et eorum numerus taliter augmentetur, quod Prage tres vel quator ad agendum divinum officium continue demorentur, et alias in domibus amotis secularis presbiteris collectentur.

⁸⁸ SUB IV, S. 226f., Nr. 342.

⁸⁹ 1270 hatte der böhmische Zweig nach Bergmann, Kurt: *Überblick über die Geschichte des ritterlichen Kreuzherrenordens mit dem roten Stern*, Adler 13, 1983–1985, S. 99–103, hier S. 99, bereits 17 Patronatskirchen inne; dagegen verfügte St. Matthias nach Słon: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 147, zu Beginn des 14. Jhds. gerade einmal über eine Pfarrei, und zwar St. Elisabeth.

⁹⁰ 1397 wird für den Meister von St. Franziskus erstmals eine geistliche Jurisdiktion festgestellt; vgl. MVB V–2, S. 640, Nr. 1192.

⁹¹ Eistert: *Beiträge zur Geschichte des Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 15), S. 15.

⁹² Zur Inkorporation grundsätzlich Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte* (wie Anm. 54), S. 338–343. Zur Inkorporation der beiden Pfarrkirchen St. Stephan und St. Heinrich und Kunigunde auf Neustädtischem Grund im Zuge der Gründung der Prager Neustadt: *Kniha památní* (wie Anm. 32), S. 44f.; zu ihrer Lage: Crossley, Opačić: *Prag. Die Krone des böhmischen Königtums* (wie Anm. 40), S. 199. 1344 werden in diesem Zusammenhang erstmals Spital und Kloster von St. Franziskus getrennt voneinander erwähnt (RBM IV, S. 585, Nr. 1438).

⁹³ Słon: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 170.

⁹⁴ Idem: *Spitäler des mittelalterlichen Breslau im Leben der Stadt und der Kirche*, in: *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum* (= Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa Bd. 1), hg. von J. Köhler, R. Bendel, Münster 2002, S. 265–280, hier S. 269, hat die Aufnahme von Findelkindern in der zweiten Hälfte des 13. Jhds. in der Breslauer Anstalt nachweisen können; vgl. SUB, S. 278, Nr. 265 (1275).

dem beachtlich lange regierenden Prager Großmeister Nikolaus Puchner in Auftrag gegebenen Tafelbilder, von denen eines Agnes, die Mitstifterin von St. Franziskus, bei der Krankenverpflegung zeigt,⁹⁵ wirken angesichts der skizzierten Umorientierung als Reminiszenzen eines die Stiftungsintentionen einfangenden Selbstbildes, das seiner widersprüchlichen Gegenwart nichts mehr ernstlich entgegenzusetzen hatte. Die 1492 zuerst für die Breslauer Stiftsbrüder eingeführte Bezeichnung der crucigeri, der „Kreuzherren“ also anstelle der bisherigen Kreuzträger, verschaffte dem gewandelten Profil beider Wohlfahrtseinrichtungen folglich nur noch nominell einen angemessenen Ausdruck.⁹⁶

Der kontinuierliche Wandel im gesellschaftlich-geistlichen Profil der Ordenshäuser in Prag und Breslau steht offenbar allenfalls begrenzt in kausaler Beziehung zu den strukturellen Veränderungen ihrer jeweiligen Wirtschaftsführung. Auch hier wurden die wichtigsten, teils nur angedeuteten Entwicklungsschritte bereits für das Breslauer Stift analysiert und für das Prager Mutterhaus zumindest beschrieben.⁹⁷ Es lassen sich in diesem Belang allerdings kaum nennenswerte Unterschiede zwischen den beiden Häusern behaupten, zumal qualitative Angaben nicht nur für die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts – ab 1278 können Pfründner als familiares der Spitäler identifiziert werden – mal spärlich, mal unvollständig fließen. Hält man die seit der Mitte des 14. Jahrhunderts in größerer Zuverlässigkeit überlieferten Präbenden für aussagekräftig, spricht deren insgesamt bescheidene Vergabe keineswegs dafür, auch nur eines der beiden Spitäler als vorrangige Versorgungsanstalt für Donaten bzw. Pfründennehmer zu charakterisieren.⁹⁸ In diesen, der Sorge um das Seelenheil entspringenden Geschäften klingen nichtsdestoweniger Veränderungen in der inneren Verfassung an, die, gemeinsam mit dem steigenden Klerikeranteil, Hospitalleben und –alltag prägten.

Die skizzierten Ähnlichkeiten wie Friktionen beider Häuser im Laufe ihrer knapp zweihundertfünfzigjährigen Geschichte lassen in der Ausschnitthaftigkeit ihrer Darbietung zahlreiche Forschungsdesiderate erahnen, die angegangen werden müssten, um ihr Verhältnis tiefer auszuloten als bisher geschehen.⁹⁹ Diese Feststellung zielt vor allem auf eine Vielzahl unerschlossener, bisweilen auch nur unbeachteter Überlieferungsstücke, die für vergleichende Fragestellungen unbedingt

---

⁹⁵ Weiterhin besteht Uneinigkeit in der Identifizierung der abgebildeten Heiligen im Haupttafelbild; siehe Royt, Jan – Vlnas, Vít: Das schlesische Himmelreich im böhmischen Barock und umgekehrt. In: *Schlesien, die Perle in der Krone Böhmens. Geschichte, Kultur, Kunst*, hg. von M. Kapustka – J. Klípa – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Praha 2007, S. 313–326, (mit Abb.), wonach es sich um Hedwig von Schlesien handele, was sich aus dem dargestellten Fürstenhut und dem Umstand ableite, dass Agnes von Böhmen in einem weiteren Teil des Altarbildes eine eigene Darstellung erhält; vgl. Pučalík: *Ikonografie* (wie Anm. 14), Beilage, Abb. 12; vgl. Felskau: *Agnes von Böhmen* (wie Anm. 5), S. 853–855.

⁹⁶ Repertorium 66, Nr. 710.

⁹⁷ Słoń, Marek: Hospital and Old Age in Late-Medieval Wrocław, *Acta Poloniae Historica* 84, 2001, S. 31–52, hier S. 36, wonach der Orden innerhalb des Zeitraumes von 1324 bis 1360 sechs Präbenden verzeichnete, von denen jedoch vier Einrichtungen des Ordens in anderen Orten Schlesiens oder in Kujawien lagen. In Bezug auf die überlieferten Renten seien dem Stift im Zeitraum von 1350 bis 1520 nicht mehr als 40 Legate in der Höhe von 126 Mark und somit eine knappe Drittel von dem zugegangen, was das örtliche Heiliggeistspital erhalten habe (a.a.O., S. 50, Anm. 70). Für Prag siehe die einschlägigen, zitierten Arbeiten.

⁹⁸ Frank, Thomas: *Die Sorge um das Seelenheil in italienischen, deutschen und französischen Hospitälern*, in: *Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit. Frankreich, Deutschland und Italien. Eine vergleichende Geschichte. Hôpitaux au Moyen âge et au Temps modernes. France, Allemagne et Italie. Une histoire comparée* (= Pariser Historische Studien Bd. 75), hg. von G. Drossbach, München 2007, S. 215–224, hier S. 219, mit den unterschiedlichen Bezeichnungen für diese Hospitalassoziierten; vgl. Reicke: *Das deutsche Spital* II (wie Anm. 49), S. 187–212. Pfründenverkäufe wurden, bis auf eine Ausnahme bislang nicht festgestellt.

⁹⁹ Lokal ansetzender Vergleich samt statistischer Auswertung bei Słoń: Klasztor – szpital – miasto Wrocław w średniowieczu. In: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym* (wie Anm. 19), S. 268–276; idem: *Die Spitäler Breslaus* (wie Anm. 8), S. 299–303.

heranzuziehen und auszuwerten sind.¹⁰⁰ In erster Linie wäre hier an den weder kritisch noch vollständig edierten Codex der Breslauer Universitätsbibliothek zu denken, welcher die Reformstatuten des Jahres 1292 sowie den vorgestellten Nekrolog, daneben aber auch die zeitlich nicht näher eingeordneten constitutiones et modus vivendi fratrum hospitalis sancti Francisci Prage de recepcione noviciorum führt, deren Handschrift mit großer Wahrscheinlichkeit dem 14. Jahrhundert angehört und keine Entsprechung in den bislang veröffentlichten normativen Texten findet.¹⁰¹

Dieses Anliegen ist umso dringlicher, als die im konstitutionellen Teil enthaltenen Verfügungen an mehreren Stellen auf das Matthiasstift, genauer: auf die Rechtsstellung seines Magisters eingehen. In jenen Passagen werden die Machtbefugnisse beider Hospitalleiter etwa bezüglich des Erhalts von Erwerbsmitteln, der Ausbildung der Ordenskleriker an den theologischen Schulen beider Städte oder der Sendungsbefugnis der Oberen mit solchem Bedacht gleichrangig benannt, dass man das Heikle an der Normierung ihrer Beziehung zu fassen glaubt.¹⁰² Insgesamt vermitteln die Satzungen den Eindruck einer von weitgehender Autonomie gehagenen Ebenbürtigkeit beider Einrichtungen, jedenfalls finden sich nirgends in dem Dokument Passagen, die einer Suprematie des Prager Magisters das Wort reden.¹⁰³ Den hohen Grad an beidseitiger Unabhängigkeit, der sich ihnen entnehmen lässt, empfinden sicherlich beide Hospitäler als in ihrem ureigensten Interesse liegend. Und doch wird man mit Blick auf das 16. Jahrhundert, in dem die Reformation neue Herausforderungen brachte und das Prager Mutterhaus des Ordens von seinem seit 1404 normierten Bestätigungsrecht des Breslauer Meisters¹⁰⁴ in so eigennütziger, ja fast schon erpresserischer Weise Gebrauch machte, fragen dürfen, ob nicht gerade die durch die vorangehenden Jahrhunderte immer wieder verteidigte Distanz zwischen St. Franziskus und St. Matthias auch ihren Teil zu sporadischer Disharmonie beitrug.

---

¹⁰⁰ Zur Orientierung Pražák, Jiří: *Katalog rukopisů křesťanské knihovny nyní deponovaných ve Státní knihovně ČSSR*, Praha 1980 (die in kommunistischer Zeit entzogenen Archivalien wurde Mitte der 1990er Jahre rückerstattet, werden aber aus archivalischen Gründen weiterhin in der Nationalbibliothek verwahrt); Starnawska, Maria: Die Ritter- und Hospitaliterorden in der Diözese Breslau im Mittelalter. In: *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum*, hg. von J. Köhler – R. Bendel, 2 Bde., Münster 2002, S. 283–297 (ungedruckte Quellen).

¹⁰¹ NStBr., Blatt 1–36. Die Konstitutionen sind beträchtlich umfangreicher als jener Druck der frühneuzeitlichen Konstitutionen bei Jacksche: *Geschichte des ritterlichen Ordens der Kreuzherren* (wie Anm. 27), S. 147–149, Anhang V, die auf einer Abschrift der Jahre 1636/37 beruhen, aber wesentlich ältere Elemente enthalten sollen.

¹⁰² Nur die Auszüge: nullus ad ordine hospitalii recipiatur nisi de speciali licencia magistri Pragensis vel Wratislavicensis. [...] fratres clerici scolas theologie in wratislavia ... et in praga [...]. Nullus quoque transferatur admanendum nisi despeciali licentia magistri Pragensis qui ubique fratres potest mitent ut magistri wratislaviensis qui per poloniam tantum mitent potest fratres; nach NStBr., Blatt 31–33.

¹⁰³ Andererseits: Für die Raumbindung spricht etwa auch, dass 1397 neben dem Abt von Strahov auch der Abt Breslaner Benediktinerabtei St. Vinzenz zu conservatores der Prager wohlfahrts = austalt berufen wurde; MVB V-2, S. 613, 639, Ndr. 1134, 1187

¹⁰⁴ Siehe auch die Wahlbestätigung von 1473 durch den Prager Meister, in der die Kompetenzen seines Breslauer Kollegen aufgezählt werden; Repertorium 66, Nr. 637.

AUTONOMIE A JEDNOTA V ORDO CRUCIFERORUM CUM RUBEA STELLA: ŠPITÁLY SV. FRANTIŠKA V PRAZE A SV. MATĚJE VE VRATISLAVI JAKO „MATEŘINCE“ ŘÁDU (ZEJMÉNA V LETECH 1310–1492)

Příspěvek nejprve připomíná specifické počátky obou špitálů v českém i slezském centru, jejich svébytný statut a označení za přemyslovské, resp. piastovské fundace, jak bylo ustanoveno již před vznikem řádu křížovníků s červenou hvězdou nebo v době jeho založení. V jistém protikladu ke staršímu bádání článek konstatuje za lucemburského období velmi diferencovaný, třenicemi i jednotou poznamenaný vzájemný vztah obou zámožných institucí, jejichž sebepochopení se stále proměňovalo. Tyto vazby, jak ostatně dokazuje zhodnocení nekrologů vratislavských křížovníků s červenou hvězdou, byly v základních rysech rezervovanější, než by naznačoval politický svorník v podobě České koruny. Dohoda o regulaci vnitřních vztahů, přijatá roku 1404, zohledňuje široce pojatou autonomii obou mateřských domů, přičemž potvrzuje nejvyšší vůdčí roli pražského řádového domu sv. Františka. V 15. století se toto odcizení ještě prohloubilo v reakci na otřesy husitské protoreformace, které vedly k vnitročeskému schismatu. Oba řádové domy navíc čelily narůstajícím hospodářským problémům, obecným tendencím k zesvětštění a tlakům ze strany města, případně biskupů, které sotva ponechaly prostor pro společnou správu na řádové úrovni, nemluvě o koordinovaném politickém manévrování. Závěry příspěvku se ještě jednou odvolávají na vnitřní tlaky volající po reformě stále silněji klerikalizovaných a zároveň díky četným obročím stále blahobytnějších institucí. Diferencovanější

soud o zásadních oblastech vnitřního, lokálního či vzájemně zaměřeného dopadu těchto snah však dosud není možný vinou nedostatečného zhodnocení dochovaných pramenů.

RESUMÉ

STRESZCZENIE

AUTONOMIA I JEDNOŚĆ W ORDO CRUCIFERORUM CUM RUBEA STELLA: SZPITAL ŚW. FRANCISZKA W PRADZE I ŚW. MACIEJA W WROCŁAWIU JAKO „DOMY MACIERZyste” ZAKONU (MIANOWICIE W LATACH 1310–1492)

Niniejsze studium poświęcone jest specyficznym początkom obu szpitali w ośrodku czeskim i śląskim, których niezależny status jako fundacji przemysłdowskich, wzgl. piastowskich powstał już przed założeniem zakonu krzyżowników z czerwoną gwiazdą albo w czasie jego założenia. W pewnym odróżnieniu od starszych badań artykuł niniejszy stwierdza bardzo zróżnicowany stosunek wzajemny tych zamownych instytucji w okresie panowania rodu Luksemburgów, charakteryzowany starciami i jednością, których wzajemne zrozumienie było bardzo zmienne. Na podstawie oceny nekrologów krzyżowników z czerwoną gwiazdą z Wrocławia można stwierdzić, że wymienione stosunki były z punktu widzenia cech podstawowych bardziej powściągliwe, niż można oczekiwać na podstawie faktu politycznego elementu łączącego w postaci Korony Czeskiej. Uгода w sprawie regulacji stosunków wewnętrznych uchwalona w 1404 roku wprowadza szeroko pojmowaną autonomię obu domów macierzystych, potwierdzając najwyższą pozycję przywódczą praskiego domu zakonnego św. Franciszka. W XV wieku obcość ta dalej się pogłębia w następstwie proto-reformacji husyckiej, prowadzącej do schizmy wewnątrz Czech. Oba domy zakonne dodatkowo borykały się z narastającymi problemami gospodarczymi, ogólnymi tendencjami do laicyzacji oraz z naporem miasta, ewentualnie biskupów, które nie pozostawiały wystarczającą przestrzeń do wspólnej administracji na pozio-

mie zakonu, nie mówiąc już o koordynowanym manewrowaniu politycznym. Wnioski niniejszego artykułu jeszcze raz odwołują się do narastającego napięcia wewnętrznego dążącego do reformy tych silnie klerykalizowanych i dzięki licznym prebendom też coraz bogatszych instytucji. Bardziej zróżnicowana ocena wewnętrznych, lokalnych albo wzajemnych konsekwencji tych dążeń nie jest jednak możliwa z powodu niewystarczającej analizy zachowanych źródeł.

AUTONOMY AND UNITY IN ORDO CRUCIFERORUM CUM RUBEA STELLA: THE HOSPITALS OF ST FRANCIS IN PRAGUE AND ST MATTHIAS IN WROCŁAW AS “DOMESTIC” INSTITUTIONS OF THE ORDER (ESPECIALLY BETWEEN 1310 AND 1492)

The essay opens with the specific beginnings of the two hospitals in the Bohemian and Silesian centres. The hospitals, whose peculiar status as well as the titles of Přemyslid and, respectively, Piast foundation, were established either before or in the period of the foundation of the Order of the Knights of the Cross with the Red Star. In opposition to older research, the essay discusses the mutual relations of the two wealthy institutions (whose self-perception constantly changed over the course of time). During the Luxemburg era, this relationship was rather differentiated and characterised by both squabbles and unity. The relationship – as is, after all, proved by the interpretation of obituaries of the Wrocław Knights of the Cross with the Red Star – was basically more reserved than the political bolt in the form of the Bohemian Crown would suggest.

The agreement concerning the regulation of internal relations, passed in 1404, took the widely conceived autonomy of the two “domestic” houses into account, at the same time vindicating the higher, leading role of the Prague house of St Francis. In the course of the 15th century, this split even deepened as a consequence of the upheavals of the Hussite proto-Reformation, which resulted in a schism in Bohemia. The two houses of the order moreover faced increasing economic problems, general tendencies towards secularization and pressures from the side of the city or, eventually, bishops, who left only little space for shared administration on the level of the order, let alone for any coordinated political manoeuvring.

The conclusions of the essay again discuss the inner pressures that called for reform of the increasingly more secularized and also – thanks to numerous benefices – increasingly wealthy institutions. More differentiated judgement as to the significant impact of these efforts in the sphere of internal administration or mutual relations, however, does not yet allow for sufficient evaluation of the surviving sources.

SUMMARY

ZACHOVANÁ DÍLA Z KŘÍŽOVNICKÉHO KONVENTU VE VRATISLAVI

Marek Pučálík

Ohledně rozšíření křížovníků s červenou hvězdou do Slezska a Polska panují dohady, kdy přesně se zde usadili. Stejně jako v 16. století v Čechách i zde věřili, že přišli z Betléma a jejich zakladatelkou byla císařovna Helena. Do Slezska by dospěli roku 1230 z Prahy, kde se betlehemité snad usadili u kostela sv. Petra na Poříčí a přijali řeholi sv. Augustina. Do Prahy je prý přivedla Anežka Přemyslovna.

Protože však Anežka ustavila řád křížovníků v Praze až roku 1233, museli do Slezska dorazit později. Prvním mistrem byl podle všeho Merboto a malá komunita se usadila v Kluczborku (Kreuzburg). Když město a špitál zničili Mongolové, přesunula se do Vratislavi.¹ Nově založený řád byl do Slezska povolán zejména ke kolonizaci a k rozvoji duchovní a špitální péče. O přímé uvedení do Slezska se zasloužila Anežčina sestra Anna, dcera Přemysla Otakara I. a manželka Jindřicha II. Nápomocni nové komunitě byli především její synové Jindřich III., vévoda vratislavský, Boleslav, vévoda lehnický, Konrád, vévoda hlohovský a Vladislav, salcburský arcibiskup. Řeholní bratři dostali kostel sv. Matěje u Odry. Záhy jim byl předán špitál sv. Alžběty a další majetek v blízkém i vzdáleném okolí. Za Merbotova nástupce Jindřicha² se řád rozšířil do Polska a Kujavska. Zpočátku byl skutečně spíš hospitálního zaměření, neboť zde bylo méně kněží než laiků. Zdá se, že již koncem 13. století počet kněží podstatně stoupl, přestože Jindřich IV. listinou nařizuje, aby v čele konventu stál bratr laik.³ Magistr u Sv. Matěje měl panovníkem propůjčeno na věčné časy nejvyšší soudcovské právo (*ius ducale dicasterii*) nad řádovými poddanými. Byl volen z bratří a měl nad nimi moc, ale v důležitých hmotných záležitostech a vizitacích byl podřízen velmistru pražskému.

Řádový znak tvořil kříž s šesticípou hvězdou, nad ním vévodská koruna s kloboukem mistra a polopostava sv. Matěje se sekerou. Po roce 1738, kdy magistr Daniel Schlecht obdržel práva infulovaného preláta, byla ke znaku připojena berla, infule a meč. Na rozdíl od spolubratří českých, kteří od počátku 18. věku zavedli užívání maltézského kříže, slezští si ponechali až do zrušení kříž kotvicový. Klobouk velmistra pražského (*galerus*) byl z bílého hedvábí se zlatou šerpou, vratislavský mistr měl klobouk černý. Slezský představený byl staven na stejnou rovinu maltézskému komturovi ve Vratislavi a na synodách seděl před barony, preláty a infulovanými opaty.

Křížovníci slezští měli kromě práce duchovní i špitály, a to jak ve Vratislavi, tak u řádových komend. Také se věnovali mládeži, zejména studentům, které v konventu živil. Až do osudného zrušení vydržoval řád ve Vratislavi i vlastní školu a sirotčinec.

Jak již bylo řečeno, rozšířil se křížovnícký řád i do Polska; stalo se tak za mistra Jindřicha (1257–1270). Zde jsou doloženy špitály ke cti sv. Ducha ve Vladislavi a v Břehu Kujavském. Po roce 1590 se ale odloučili polští bratři a dali se pod pravomoc vladislavského biskupa. Později místní komunita asi vymřela a pokusy ji obnovit v 18. století nebyly úspěšné.⁴

Po oslabení slezské řádové větve v husitských válkách, kdy někteří bratři dosáhli mučednické palmy, se jiní přiklonili k protestantismu, ale většinou zůstali udržovateli katolické víry, což jim bylo od jinověrců vyčítáno. Století šestnácté byla doba tápání a boje s luteránstvím. Snad největší krize řádu nastala za třicetileté války. Světlou postavou byl mistr Jindřich Hartmann (1629–1654), jenž uvedl do Vratislavi jezuity a sám byl velmi zbožný. Jezuité delší dobu bydleli s křížovníky pod jednou střechou a oba řády se podílely na uchování katolické víry ve Slezsku. Se životem křížovníků v konventu sv. Matěje je nerozlučně spojena osoba Johanna Schefflera, který konvertoval a po kněžském svěcení

1 Hradec, Josef: Konvent Vratislavský. In: *Dějiny českých křížovníků s červenou hvězdou*, ed. V. Bělohávek (pseudonym V. Svatohor), Praha 1930.

2 Jindřich byl mistrem asi mezi léty 1257–1270.

3 Hradec: Konvent Vratislavský (cit. v pozn. 1), s. 22.

4 Ibidem, s. 37–39.

1. Florian Bartholomäus Comeus Strachovsky podle Johanna Jacoba Eybelwiesera (Eibelwissera), Infulovaný prelát Daniel Schlecht, 1739, mědiryt, J. J. Eybelwiser pInxit 1739, B. Strahowsky fc. Wratislaviae.

žil mezi léty 1668–1677 s bratry v klášteře. Myslím také, že svou mystickou tvorbou ovlivnil i duchovní proudy matějovských bratří.⁵ Všeobecně představovala doba barokní silné vzepětí jak na poli duchovním, tak kulturním. I přes četné výtky pražských vizitátorů na nákladný život mistra a bratří se situace celkem stabilizovala, než přišel osudný 27. listopad 1810 a s ním i dekret o zrušení. Nic nepomohly přimluvy obracející se na vzornou špitální péči a duchovenskou službu na faráích.

Získání rytířského titulu pro celý řád zásluhou velmistra arcibiskupa Valdštejna bylo novým impulsem ke stavební činnosti. Zatímco v Praze po roce 1675, kdy byly schváleny nové konstituce a řád uznán císařem i papežem za rytířský, nevyvstaly v klerikálním prostředí žádné problémy, ve Slezsku tuto skutečnost museli noví rytíři tvrdě dokazovat.

Od doby generálního převora Pospíchala, který znovu utužil soudržnost obou konventů, navštěvovali pražští velmistři ten vratislavský a slezští bratři se přirozeně dovolávali týchž privilegií. O mohutných stavebních aktivitách dodnes svědčí vratislavský konvent, postavený dle plánů J. B. Matheye. Konvent s letní a zimní prelaturou a observatoří byl stavěn mezi léty 1680–1715. Se stavbou započal mistr Jan Neborak. Práce včetně výmalby se táhla tedy poměrně dlouho ještě za mistra Michaela Josefa Fibigera a nástupce Ignáce Magneta.⁶ K freskové výzdobě byl povolán Willmannův spolupracovník Johann Jakob Eybelwieser. V kupoli vymaloval oslavu svatého Kříže, založení pražského a vratislavského konventu a komendy v Minstrberku, Svídnici, Klucborku, Boleslavi, Mostě, Chlumu sv. Maří, Chebu a Hradišti sv. Hippolyta (proboštsví). Uměnímilovný Magnet dal také vybudovat nové chrámy na půdorysu kříže ve Svídnici a v Minstrberku. Pro Minstrberk bylo objednáno plátno pro hlavní oltář s motivem Nalezení svatého Kříže od Eybelwiesera.⁷

Nejen vratislavský konvent s prelaturami a knihovnou, ale i ostatní slezské komendy měly jistě vybrané zařízení. Zrušením staroslavného kláštera sv. Matěje 29. listopadu 1810 byl slezské řádové větvi učiněn konec. V době zrušení tam měl řád dvaatřicet členů. Bratři dostali plat na výživu a majetek konventu byl mezi 23. a 26. dubnem 1811 vydražen. Snad posledním členem byl Benedikt Rother, který žil později jako světský kněz diecéze vratislavské ještě v roce 1863.⁸

V pražském konventu se nám zachovalo několik památek na matějovský konvent. Jak dokládá Hradec,⁹ nabídl vratislavský magistr Bohumír Scholz po zrušení portréty mistrů, ale pražský velmistr je nepřijal, obává se, že tomu bude odporovat zrušovací komise. Žádal jen o sedmnáct listin z archivu, které si poté odvezl do Prahy. Jsou to:

I. 1254: Privilegium super molendinum hospitalis Wrat.

II. 1257: Magistri Wrat. Subjacent Magistro pragensia.

III. 1257: Idem. (Cop.)

IV. 1278: Henricus dux Silesiae confirmat omnia privilegia Wrat. Crucigeris, statuit, ut fratres laici sint magistri, rectores et dispensatores, ut plures sacerdotes non habeant, quam pro theatrum et infirmorum splatit grunt necessarii et quod non obligentur comparere vel respondere coram ullo, nisi ipso duce.

V. 1318: Henricus, eppus Wrat. dat epistolas refutatorias ad papam, quo appellarunt Crucigeri ob attentatam ab eo in Hospitali visitationem.

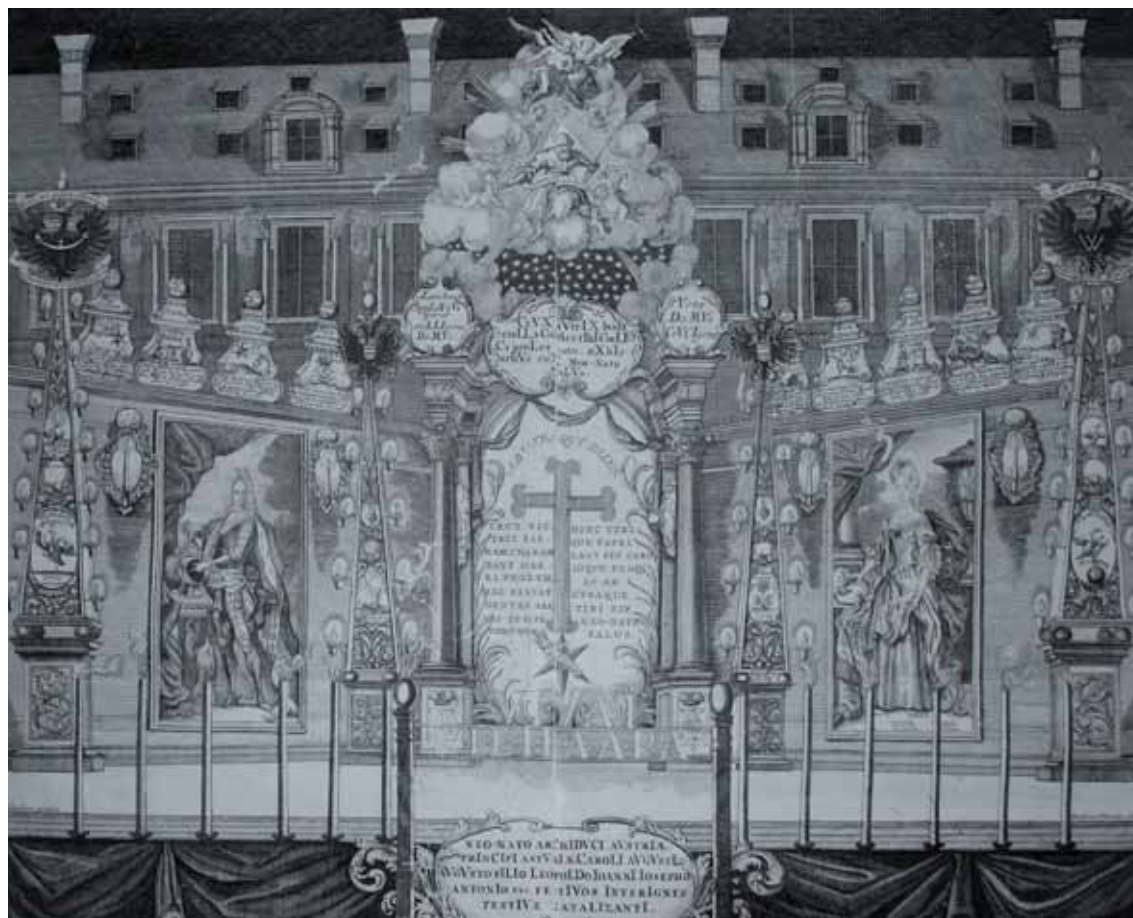
⁵ Pučálík, Marek: *Ikografie řádu křižovníků s červenou hvězdou*, diplomová práce obhájená na Teologické fakultě UK v Praze 2003, nepublikováno.

⁶ Hlásá to nápis na kupoli letní prelatury: „Praesentem Neborak primus quam ceperat aedem, continuat Fibiger, finit haec omnia Magnet. A. 1715.“

⁷ Za upozornění děkuji dr. Andrzejowi Kozielowi, dnes se obraz nachází v Kozielkowě.

⁸ Catalogus sacri ac militaris ordinis crucigerorum cum rubea stella conventus pragensia editus ad initium anni MDCCCLXIII.

⁹ Hradec: *Konvent Vratislavský* (cit. v pozn. 1), s. 111.

2. Christian Wickler podle Johanna Jacoba Eybelwiesera (Eibelwiesera), *Příležitostná architektura k počtě narození následníka trůnu Leopolda Jana v dubnu 1716*, Eybelwisser pinxit, Cristian Winckler fecit.

VI. 1318: Joannes XXII. Pont. Ad instantiam et appell. gen. et conv. In puncto visitationis in Hospit. S. Matth. Wratisl., nominat judices et commissarios apostolicos, dui inter Henricum Eppum et Gen. Mag. Litem appellatione remota decident.

VII. 1320: Boleslaus, dux Sil. dat licentiam vendendi molendinum in Polonia gen. magistro Prag., cavetque nihil in suis tetros ab ordine alienaci dabere sine ipsius aut theatrum prag. Voluntate.

VIII. 1324: Vidimus duarum literarum, quibus conv. Wratisl. fatetur originem et omnia accepisse a Pragensia, ideo se eidem subjectum esse.

IX. 1343: Conventus Wratisl. petit a gen. magistro pro Polonia crucigeris confirmationem 4 articulorum.

X. 1384: Instrumentum notarii publici coram quo Wratisl. constituunt procuratores ad petendam a Zdencone gen. mag. confirmationem.

XI. 1392: Zdenko, gen. magister, confirmat Petrum noelectum magistrum Wratisl. et per impositionem manuum suarum et prioris prag. (cuius officium id esse asseritur) administrationem plenam, etiam in temporalibus concedit.

XII. 1404: Instr. amicabile compositionis inter conv. et mag. Pragensem et wratislaviensem in puncto faciendae visitationis notario publico roboratum.

XIII. 1404: Amicabilis compositio Prag. et Wratisl. conventuum.

XIV. 1404–? Supplicatio theatrum Hosp. S. Matth. Wratisl. ad summum mag. Zdenkonem pertinens, in dua petunt indebitati et damnificati konsilium et auxilium.

XV. 1434: Conv. Wratisl. petit ratificari electionem et confirmari electum mag. Joannem a gen. mag. Pragensi.

XVI. 1435: Wratislav. Crucigeri constituunt ad suas causa coram gen. magistro procuratores.

XVII. 1527: Decretum electionis Greg. Quicker in mag. Wratisl. per conventum fratrum domus Wratisl.-Wenceslao de Hradessin factum.

Kromě těchto listin se zachovaly některé barokním portréty vratislavských mistrů na faře ve Starém Kníně. Jak se tam dostaly, zůstává záhadou. Poněvadž je mezi nimi i portrét probošta z Hradiště sv. Hippolyta a některých velmistřů z Prahy, spolu se sérií řádových působišť, můžeme předpokládat, že sem doputovaly druhotně z pražského konventu¹⁰ nebo zde dekorovaly velmistrovsky pokoje k letnímu pobytu. Je tedy zachováno šest tříčtvrtečních podobizen a všechny jsou adjustovány do jednoduchých černých rámců se zlacenou lištou. Některé se dají připsat Eybelwiesserovi, ovšem všechny jsou v dosti špatném stavu a nedovolují ani řádně přečíst legendu v dolní části plátna:

I. Mistr Ignác Magnet, před 1720, olej na plátně, 117 × 79,5 cm. Obraz je stejný jako stejnomenné plátno na faře v Gajkowě. Autorem je pravděpodobně J. J. Eybelwiesser.

II. Mistr Jindřich Hartman, kolem 1700, olej na plátně, 142 × 110 cm.

III. Mistr Jan Heinze z Blankenburgu, kolem 1700, olej na plátně, 142 × 110 cm.

IV. Mistr Daniel Josef Schlecht, před 1744, olej na plátně, 117 × 80 cm. Ze srovnání se stejnomennou rytinou je pravděpodobné, že autorem bude Eybelwiesser.

V. Neznámý vratislavský mistr, po 1700, olej na plátně, 165 × 130 cm.

VI. Neznámý vratislavský mistr, před 1700, olej na plátně, 163 × 132 cm.

V klášterním archivu zůstaly ještě dvě pozoruhodné grafiky:

I. Tříčtvrteční portrét prvního infulovaného mistra Daniela Schlechta, mědiryt na papíře, 31 × 17,5 cm. Signováno J. J. Eybelviser Pinxit 1739, B. Strahowsky fc. Wratislawiae. Magistr v medailonu, pod ním veduta vratislavského konventu a mistrův řádový znak obohacen infulí a berlou.

II. Mědiryt zpodobňující příležitostnou architekturu na průčelí vratislavského křížovnického konventu k počtě narození následníka trůnu Leopolda Jana v dubnu 1716, 48 × 38,5 cm. Signováno Eybelwisser pinxit., Christian Winckler fecit.¹¹

Z knižního fondu vratislavské řádové větve je nutno vzpomenout „Propria Officia Sanctorum Sacri Ordinis Crucigerorum cum Rubea Stella Wratislaviae Anno Domini 1664“. Impressit Ignatius Schubart, Aulicus Typographus Nissensis (402 s., 15 × 10 mm, vazba pevná, kožená, původně na bocích s dvěma sponami, křížovnický konvent v Praze – řádová knihovna).¹²

Z původního zařízení pražského generalátu se ještě dochovalo plátno se zobrazením sv. Hedviky. Dle J. Hradce je obraz darem vratislavského konventu do Prahy v 18. století. Ve spodní části má nápis: „*S. Hedwigis: Duc: Silesiae, Socrus B. Annae Fundatricis Hospit: S: Math. Wratis*“. Slezská kněžna je oděna do hermelínového pláště a klečí před Ukřižovaným.

Obraz navazuje na silný kult sv. Hedviky u slezských křížovníků. Její snacha Anna Přemyslovna se zasadila o uvedení křížovníků do Slezska ještě za života Anežky Přemyslovny. Dle řádové tradice

---

¹⁰ Buď v roce 1442, když byl klášter zabrán, nebo po roce 1450.

¹¹ Tato velmi zajímavá grafika je zachována ve dvou kusech.

¹² Na první straně připsáno rukou „*Ord Crucigeroru cu Rubea stella Pragae*“. Kniha nesignována. Proprium pravděpodobně dovezeno v roce 1997 ze Starého Knína spolu s mnoha dalšími, také vratislavského původu. Dnes bohužel ztraceny.

Hedvika založila křížovníkům kostel ve Vsi sv. Kateřiny a věnovala domy s pozemky, kde později bratři vybudovali špitál. V každém slezském řádovém kostele dali vystavět oltář k její pouti. Ve vratislavském špitále byl uchováván prst světice, v kostele ve Vsi sv. Kateřiny její rámě a v konventu pohár, zvaný sv. Hedviky. Ten prý daroval klášteru Ondřej I. opat z Janušova roku 1567. Jednou za rok se naplnil vínem a bratři z něho pili. Po zrušení se dostal do různých muzeí a od roku 1945 je nezvěstný.¹⁴

Pořadí křížovníckých mistrů ve Vratislavi:

- I. Merbot 1240–1257
- II. Jindřich I. 1257–1270
- III. Walter I. 1270–1305
- IV. Konrád I. 1305–1313
- V. Jan I. 1313–1323
- VI. Siegfried 1323–1326
- VII. Walter II. 1326–1332
- VIII. Jan II. 1332–1340
- IX. Konrád II. 1340–1344
- X. Jindřich II. 1344–1355
- XI. Mikuláš I. 1355–1361
- XII. Jan III. 1361–1370
- XIII. Jan IV. 1370–1391
- XIV. Petr I. 1391–1404
- XV. František Schönfeld 1404–1405
- XVI. Jiří 1405–1421
- XVII. Per Stöbichen 1421–1430
- XVIII. Jan ze Steinau 1430–1432
- XIX. Ludvík Beckensloer 1432–1436
- XX. Jan z Wohlau 1436–1450
- XXI. Ivo Granfleisch 1450–1460
- XXII. Jakub z Olavy 1460–1464
- XXIII. Jan z Němčí 1464–1470
- XXIV. Mikuláš z Olešné 1470–1472
- XXV. Matěj Stadtkencht 1472–1476
- XXVI. Martin Heinel 1476–1483
- XXVII. Ondřej Heune 1483–1506
- XXVIII. Matěj Schöbel 1506–1510
- XXIX. Eduard Sculteti 1510–1527

13 Hradec, Josef: *Pohár sv. Hedviky, Od Karlova mostu – zprávy řádu křížovníků s červenou hvězdou v Praze* 1, 1930, s. 60–64.

14 Hradec popisuje pohár: „*Jest to válcovitá nádoba , nahoře zvonovitě rozšířená ze skla žlutavě-zeleného, na okraji zdobená rozličnými malbami v barvě červené. Okraj jest pozlacen proužkem zlata, hodně již vybledlého. Pod okrajem jsou vyryta slova (lat.): ‚Ke cti a chvále všemohoucího Boha a památce sv. Hedviky, vévodkyně slezské, B. (art.) M. (andel.) tento pohár dal okrášliti‘. Noha poháru jest pozlacená a zdobena čtyřmi medailony, na nichž jsou obrazy svatých a čtyř evangelistů, mezi nimiž pak čtyři štítky se znaky: křížovníckým a začátečními písmeny magistra Mandela (1567–1582), dále opata kláštera sv. Vincence, Jana Cyruse (1561–1586), potom kláštera lučeneckého a opata Jana VII. (1562–1568), konečně kláštera janusovského a opata Ondřeje (1554–1577).“*

XXX. Řehoř Quicker 1527–1539
XXXI. Timotej Jarvač 1539–1550
XXXII. Tomáš Smetana 1550–1567
XXXIII. Bartoloměj Mandel 1567–1582
XXXIV. Mikuláš Otto 1583–1590
XXXV. Jan Heinze z Blankenburgu 1590–1609
XXXVI. Eliáš Bachstein 1609–1624
XXXVII. Melichar Fest 1624–1629
XXXVIII. Jindřich Hartmann 1629–1654
XXXIX. Jan Weinrich 1654–1663
XL. Pavel Blachník 1664–1673
XLI. Jan Neborak 1673–1695
XLII. Michael Josef Fibiger 1696–1712
XLIII. Ignác Magnet 1722–1732
XLIV. Jakub Mathes 1722–1732
XLV. Daniel Schlecht 1732–1745
XLVI. Kryštof Josef Hellmann 1745–1758
XLVII. Jan Karel Jenisch 1758–1777
XLVIII. Karel Quintel 1777–1786
XLIX. Jan From 1786–1805
L. Bohumír Scholz 1805–1810

ZACHOWANE DZIEŁA Z KONWENTU KRZYŻOWNIKÓW W WROCŁAWIU

Krzyżownicy z czerwoną gwiazdą znaleźli się w Wrocławiu po 1233 roku, po założeniu tego zakonu przez Agnieszkę Przemyślidównę. Na Śląsk przychodzą pod patronatem Anny Przemyślidówny, siostry Agnieszki. Osiedlili się przy rzece Odrze w Wrocławiu i w szerokich okolicach. Na początku w zakonie tym było więcej braci laików aniżeli księży. Na czele gałęzi śląskiej stał Mistrz, nosząc czarny galerus z złotą wstęgą, w odróżnieniu od Wielkiego Mistrza praskiego, który nosił biały. Krzyżownicy od początku zajmowali się duszpasterstwem i wychowaniem młodzieży, mianowicie jednak działalnością szpitalniczą. W odróżnieniu od swoich braci z Pragi nie przyjęli w XVIII wieku

SURVIVING WORKS FROM THE WROCŁAW MONASTERY OF THE KNIGHTS OF THE CROSS WITH THE RED STAR

The Knights of the Cross with the Red Star arrived in Wrocław after 1233, i.e. shortly after the establishment of the Order in Prague by Agnes the Premyslid. They were introduced to Silesia by Agnes' sister, Anne. In Silesia, the Order settled along the river Oder in Wrocław as well as in the wider surroundings. It must be noted that, initially, the Order had more layman brothers than priests. The head of the Silesian branch was a master who wore a black *galerus* (i.e. tall shoulder-guard) with a golden sash, contrary to the Prague master whose *galerus* was white.

From the beginning, the Knights of the Cross devoted themselves to religious administration and education of youths but also, and predominantly, to hospital activities. Contrary to their co-brothers from Prague,

krzyża małańskiego do swego godła, pozostawiając starszy krzyż kotwiczny. Główny konwent zakonu znajdował się w Wrocławiu, z kościołem św. Macieja i wybudowanym na podstawie planów J. B. Mathey wystawnym klasztorem, któremu podlegała sieć parafii, szpitali i cztery komendy zakonne. Zakon w Wrocławiu został niestety zniesiony w ramach sekularyzacji w 1810 roku. Po zniesieniu gałęzi śląskiej przeniesiono niektóre zabytki do konwentu praskiego, chodzi mianowicie o dwanaście ważnych dokumentów, sześć obrazów Mistrzów i obraz św. Jadwigi. Poza tym znajdują się w archiwum dwie cenne grafiki związane z klasztorem w Wrocławiu oraz niektóre księgi zakonu. Na czele konwentu wrocławskiego stanęło 50 Mistrzów. Ostatnim żyjącym członkiem był jeszcze w 1863 roku Benedikt Rother.

they did not incorporate the Maltese cross into their coat-of-arms, sticking to the older, killick one instead. The main church of the Order with the church of St Matthew and an imposing monastery was in Wrocław, while the latter was designed by the architect, J. B. Mathey. The Order moreover controlled a network of parishes and hospitals, and four commendams.

The Wrocław branch of the Order was abolished during the 1810 secularization. After the abolishment of the Silesian branch, several relics were transferred to the Prague monastery. These were twelve significant documents, six master paintings and the painting with St Hedwig. Archives also hold two rare prints related to the Wrocław monastery and several books of the Order.

A total of fifty masters headed the Wrocław monastery during its time. Its last living member was Benedikt Rother in 1863.

STRESZCZENIE

SUMMARY

SLEZSKÉ MOTIVY VE VÝVOJI ČESKÉ HISTORIOGRAFIE A LEGENDISTIKY

Jarosław Malicki

V kontaktech mezi národy, mezi obyvateli vzdálených i blízkých zemí je jazyk výtvarného umění velice účinným prostředkem komunikace. Tuto pravdu potvrdila i výstava Slezsko – perla v České koruně. Vzájemné ovlivňování a prolínání, dialog kulturních okruhů ve Slezsku s tvůrčím prostředím Čech a Moravy byl možný díky přenosu informací a hodnot prostřednictvím obrazů, ve specificky omezené situaci vysílání a přijímání uměleckých komunikátů. Šíře pojatý dialog sousedních zemí, Slezska, Čech i Moravy určitě probíhal v oblasti verbálního dorozumění, které doprovázelo veškeré vztahy v rovině ekonomické a politické, kulturní i umělecké. Ve svazku korunních zemí nebyly jazyky, jak se zdá, překážkou – univerzální latina, společná všem zemím, němčina a čeština, blízká lužické srbštině a slezské polštině, usnadňovaly kontakt. Řada textů vzniklých na různých místech českého soustátí působila v širším dosahu než úzká zemská pospolitost. Texty byly současně výsledkem kulturní výměny mezi jednotlivými zeměmi. Dá se to říci o dokumentech právní povahy a užitkových písemnostech, stejně jako o dílech slezské, české a moravské historiografie a hagiografie nebo o kancionálové tvorbě, propojené v korunních zemích četnými svazky.

Předmětem zájmu v Čechách a na Moravě se stalo Slezsko ještě v dobách, kdy bylo součástí piastovského státu. Kulturní ráz jeho vztahů se společností přemyslovské monarchie vytvářely zpočátku rodinné, krevní svazky členů vládnoucích rodů, kontakty církevních hodnostářů a blízké styky klášterních komunit (často v společné řádové organizaci). Později v rámci českého soustátí posilovaly kulturní výměnu i právně politické faktory. Je pravda, že od 15. století narážel tento dialog často na překážky konfesní a nacionální povahy: slezská katolická pravověrnost se dostala do protikladu vůči českému husitismu a zároveň slezská většinová německost vůči konfesně vymezené českosti,¹ pozdější opozice vyznačovaly relace luteránství k bratrství, protestantismu k protireformaci, slezského partikularismu a národnostních koncepcí k českým supremačním tendencím a nakonec k českému a moravskému zemskému izolacionismu. Avšak přes všechna omezení se Slezsko po celou dobu koexistence v Koruně sv. Václava podílelo na vytváření okruhu společenské komunikace korunních zemí. Česká kulturní veřejnost přijímala a postupně adaptovala jak reálie, tak i některá známá témata a motivy ze slezského písemnictví. Výmluvná svědectví lze najít od 14. století v českých právních a administrativních písemnostech, ale též v narativních pramenech, mj. v *Pulkavově kronice* nebo později ve *Starých letopisech českých*.² Mezi novověké knihy, jež hojně reflektují slezské písemnictví, patřil například Veleslavínův *Historický kalendář*,³ rozsáhlá *Historie církevní* Pavla Skály ze Zhoře⁴ či Balbínova *Miscellanea*⁵ a Beckovského *Poselkyně*.⁶ Česky psané bratrské a luteránské kancionály Jana Amose Komenského, Jiřího Třanovského, Kašpara Motěšického a ve větší míře Jiřího Sarganka přejímaly slezský písňový repertoár, jehož stopy se potom nacházely i v domácích katolických zpěvnících.⁷

1 Srov. Šmahel, František: *Idea národa v husitských Čechách*, 2. opravené vydání, Praha 2000, s. 204.

2 *Přibíka z Radenína řečeného Pulkavy kronika česká*, Fontes rerum Bohemicarum (dále FRB) V, eds. J. Emler – J. Gebauer, Praha 1893, s. 211–325; *Staré letopisy české (Texty nejstarší vrstvy)*, (FRB), eds. A. M. Černá – P. Čornej – M. Klosová, Series nova, tomus II, Praha 2003; *Staré letopisy české (z vratislavského rukopisu)*, Prameny k dějinám Československým I, ed. F. Šimek, Praha 1937.

3 Zejména jeho druhé doplněné vydání: Daniel Adam z Veleslavína: *Kalendař Hystorycky. Krátké a Summownj poznamenánj wssechněch dnůw gednohokažděho Měsíce, přes celý Rok* [...], w Starém Městě Pražském [1590] (*Knihopis* č. 59).

4 Vydání části textu Pavel Skála ze Zhoře: *Historie česká od roku 1602 do roku 1623*, ed. K. Tieftrunk, v Praze 1865–1870; Pavel Skála ze Zhoře: *Historie česká. Od defenestrace k Bílé Hoře*, ed. J. Janáček, Praha 1984.

5 Balbín, Bohuslav: *Miscellanea historica regni Bohemiae. Decadis I. Liber 1–5*, Pragae 1679–1683.

6 Beckovský, Jan František: *Poselkyně Starých Příběhůw Českých Aneb Kronyka Česka* [...], Djl Prwnj, W Králowském Starém Městě Pražském [1700] (*Knihopis* č. 1044); Beckovský, Jan František: *Poselkyně starých příběhůw českých*, ed. A. Rezek, Praha 1879–1880.

7 Viz Malura, Jan: České exulantské kancionály doby baroka a Dolní Slezsko. In: *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, eds. Z. Tarajło-Lipowska – J. Malicki, Wrocław 2003, s. 81–88.

Řada podobných případů je dokladem překonávání uzavřeného zemského obzoru a zároveň i konfesního hlediska. Svědčí o snaze udržet a vědomě rozvíjet identitu komunity obyvatel českého soustátí. A proto se slezské motivy, prolínající vyprávěním o událostech dějin (historiografie), vyprávěním o faktech ze života osob (biografie) a vyprávěním týkajícím se popisu země (topografie), staly součástí tematického materiálu, jež poskytují dějiny národní literatury.

Tyto motivy, ať jde o jednoduché zmínky nebo o rozsáhlejší pasáže, lze klasifikovat různými měřítky. Rysy jednotlivých žánrů, střety historiografie a biografie, historiografie a topografie, faktografie a fikce, opozice vyprávění historie *profanae* a *sacrae* nebo protiklad tradice psané a mluvené či tradice a současnosti nabízejí několik možností odlišného třídění a popisu. Proto jsem se rozhodl přidržel se kritéria pouze obecně tematického a představit vývoj slezské problematiky ve středověké a raně novověké české literatuře rozdělený do tří zmíněných skupin – historiografie, biografie, topografie.

V první skupině převažují kronikářské zprávy, vyprávějí o politickém dění, hlavně o válečných událostech, obsahující zpočátku reálie jihozápadní části polského státu, později (od druhé poloviny 14. století) reálie Slezska. Témata, jež se v historiografii opakují od doby *Kosmovy kroniky*, byla občas pozdějšími kronikáři rozpracována a začala se osamostatňovat jako zvláštní kronikářské relace, hagiografické motivy, historická *exempla* v náboženské próze, populární historická čtení aj. Tímto charakteristickým vývojem procházela vyprávění o Břetislavově nájezdu v roce 1039, o císařsko-českém tažení do Polska v roce 1109, o tatarském vpádu do Slezska a na Moravu v roce 1241, zmínky o česko-slezských politických svazcích koncem 13. století, později též líčení husitských spanilých jízd do Slezska a také zprávy o událostech třicetileté války a o slezských válkách. Zřetelné pokusy o beletrizaci některých motivů nacházíme v *Kronice české* Václava Hájka z Libočan.⁸ Hájkův popis událostí ve Slezsku v roce 1109 nebo politického dění po smrti krále Přemysla Otakara II., na němž se podílel vratislavský kníže Jindřich IV., byl rozšířen o informace převzaté z polské a slezské historiografie a byly v něm zdůrazněny některé prvky vyprávění (např. zavraždění knížete Svatopluka v důsledku zrady, otrávení knížete Jindřicha jako Boží trest).⁹ Na vyprávění navazovali pozdější autoři. Aktualizaci a změny je možno pozorovat u tatarského vpádu, k čemuž se ještě vrátíme, a také u zpráv o husitských bojích ve Slezsku. Nadšené líčení českých válečných úspěchů, typické pro *Staré letopisy české* a skladby Vavřince z Březové,¹⁰ nahradily v 16. století střízlivější informace (např. v *Kalendáři historickém*),¹¹ i kritický tón (u Hájka)¹², kdežto v 17. století (u Balbína a Beckovského) už převládl odpor k loupežení a násilí husitů a objevila se chvála věrnosti slezských knížat a měst českému králi nebo pravé víře.¹³ Novověcí čeští dějepisci měli k dispozici také díla slezské humanistické a barokní historiografie, podle nichž uváděli i nové údaje a reálie, dříve českou tradicí nezmiňované. Pro líčení bojů ve Slezsku v 17. a 18. století byly důležité dobové zdroje informací. Díky dostatečnému množství materiálu z 18. století víme, jak velký zájem budily u široké veřejnosti válečné zprávy. Události slezských válek zpracovali – dříve než profesionální historiografie – autoři kramářských písní a tzv. městských kronik. Důsledná pozornost věnovaná dění ve Slezsku a emocionální reakce dokládají, že se zde projevovalo vědomí příslušníků českého státu, jejich přesvědčení o těsném propojení Čech, Moravy, Lužic a Slezska.¹⁴

8 Václav Hájek z Libočan: *Kronyka Czeská*, w Menssijm Miestie Pražském 1541 (*Knihopis* č. 2867).

9 Ibidem, f. 158v, 261r.

10 Z Březové, Vavřinec: *Píseň o vítězství u Domažlic*, eds. K. Hrdina – B. Ryba, Praha 1951.

11 Adam z Veleslavína: *Kalendař Hystorycky* (cit. v pozn. 3), s. 129, 157, 265, 441, 515.

12 Hájek: *Kronyka Czeská* (cit. v pozn. 8), f. 403rv, 419rv.

13 Balbín, Bohuslav: *Miscellanea* [...]. *Decadis I Liber IV*, s. 167–171; Beckovský: *Poselkyně* I (cit. v pozn. 6), s. 728–785.

14 Viz Fiala, Jiří: *Dobové české slovesné reflexe slezských válek*, Olomouc 2001; *České písně ze slezských válek*, ed. J. Fiala, Olomouc 2001, s. 40; Malicki, Jarosław: Ke zprávám o Slezsku ve východočeských městských kronikách

Druhý proud slezských motivů ve zprávách týkajících se osob přicházel do českého prostředí nejprve díky hagiografii. Pozdně středověké varianty legendy o sv. Vojtěchovi – přidáním kladských motivů – otevřely cestu jejímu dalšímu rozšiřování o slezské prvky. Tento směr vývoje naznačil už Hájek (cesta přes Kladsko),¹⁵ pak jej uplatnil v samostatném zpracování barokní spisovatel Kašpar Drauschovius s využitím prvků slezské tradice (kázání v Opolí a otisk světcovy nohy v kameni).¹⁶ V tehdejších dílech věnovaných úctě sv. Vojtěchovi (*Rosa Bœmica* Matěje Boleluckého, *Bellum religionis* Václava Jandity) se objevuje i motiv známý z barokní ikonografie – translace světcových ostatků do vlasti (se slezskými reáliemi v popisu Břetislavova tažení do Polska).¹⁷

Zdrojem informací pro česká hagiografická a historiografická zpracování se staly na přelomu 13. a 14. století legendy o slezské kněžně sv. Hedvice. První vznikly v druhé polovině 13. století ve středisku slezských cisterciáků v Lubuši (*První život sv. Hedviky* z pera mnicha Engelberta, *nedochovaný*),¹⁸ později na přelomu 13. a 14. století byl pořízen *Větší a Menší život sv. Hedviky*, texty povahově františkánské, pocházející z okruhu působení vratislavských minoritů, kteří rovněž pečovali o ostatky knížete Jindřicha Pobožného, jenž padl v bitvě s Tatary.¹⁹ Františkánskou povahu měl též životopis kněžny Anny (*Anna beatissima*), Jindřichovy manželky, navazující na život sv. Hedviky.²⁰ V Čechách se objevila slezská legenda sv. Hedviky v rukopisech *Zlaté legendy* a později v dominikánském *Staro-českém pasionálu*,²¹ spojovaném, podobně jako ikonografické doklady jejího kultu ve 14. století, s mecenášstvím kancléře Jana ze Středy. Ta a další svědectví, jež dokumentují propagaci slezské patronky v Čechách a na Moravě, lze pokládat za projev tendence směřující k symbolickému propojení kultury českých a polských zemí, zejména složek charakteristických pro společnost 13. a 14. století. Projevilo se to mj. zdůrazňováním idey společného původu Čechů a Poláků, rozšiřováním kultu sv. Stanislava a Václava, vyslovením přemyslovských nároků na polskou korunu a snahou o těsnější spojení slezské a české církve.²²

Dokladem české recepcce života sv. Hedviky a zároveň velmi blízkých vztahů českého a slezského panovnického rodu jsou motivy Hedvičina života zřetelné v českých legendách o sv. Anežce.²³ V tomto případě měla *Legenda o sv. Hedvice* úlohu hagiografického modelu – františkánsky zpracovaný typ Hedvičiny svatosti byl vzorem pro samu Anežku a pro podání jejího života (shody jsou zřejmé v asketických a charitativních motivech, ale i samotné Anežce se „obraz velké světice vtiskl v duši“ díky osobní zkušenosti ještě v dětství).²⁴

---

z 18. století. In: *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, eds. V. Petrbock – R. Lunga – J. Tydlitát, Boskovice 1999, s. 79–91.

¹⁵ Hájek: *Kronyka Czeská* (cit. v pozn. 8), f. 96r.

¹⁶ Drauschovius, Kašpar Petr: *Welesławna Památka Swatého WOGTJECHA* [...], w Starém Městě Pražském [1643] (*Knihopis* č. 2094), f. E1v–E2r.

¹⁷ Bolelucký, Matěj Benedikt: *ROSA BŎEMICA sive Vita Sancti Woytiechi* [...], Pragae [1668] (*Knihopis* č. 1206), s. 386, 442–443, 451; Jandit, Václav: Krátká zpráva, která dle jakých pravidel Čechové jazyku českém v tyto časy komedije skládají a k spatření vydávají. In: *České baroko. Studie, texty, poznámky*, ed. Z. Kalista, Praha 1941, s. 235–236.

¹⁸ Viz Jażdżewski, Konstanty K.: *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)*, Wrocław 1993, s. 97–98.

¹⁹ Pater, Józef: Wprowadzenie. In: *Legenda świętej Jadwigi*, Wrocław 1993, s. 11–17.

²⁰ *Vita Annae ducissa Silesiae*, Monumenta Poloniae Historica (dále MPH) IV, ed. W. Semkowicz, Kraków 1884, s. 656–661.

²¹ *Pasionál muzejní*, rukopis Knihovny Národního muzea v Praze, sign. III D 44, f. 22–27.

²² Viz Barciak, Antoni: *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, Katowice 1992.

²³ *Život Swatě Anežky Dcery Přemysla Ottakara Prvnjho*. [...], w Starém Městě Pražském [1643] (*Knihopis* č. 17618), f. B1r, E1r; *Život Blahoslavené Anyžky Panny Ržádu Swatě* [...], w Praze 1666 (*Knihopis* č. 17605), f. A2v. Viz *Legenda o blahoslavené Anežce*, ed. Z. Kalista, Praha 1941; Nechutová, Jana: *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000, s. 122–123.

²⁴ Kybal, Vlastimil: *Svatá Anežka česká*, Brno 2001, s. 74.

Zmínky o sv. Hedvice se objevily ve 14. století i v české historiografii (Pulkava). Kromě života sv. Hedviky se pramenem mohly stát rovněž *Martimiani* Martina Poláka, známé v českých zemích. Motivy ze životopisů obohatily česká kronikářská vyprávění o detaily tatarského vpádu do Slezska a na Moravu, v 17. století byly čím dál rozsáhlejší (Paprocký, Balbín, Pešina). Nejvíce údajů ze života sv. Hedviky použil Jan František Beckovský ve svém popisu tatarského vpádu v prvním díle *Poselkyně starých příběhův českých*.²⁵ Motiv sv. Hedviky na bojišti ukazuje také práce z pera Františka Beckovského, jediný samostatný český tisk o Hedvičině životě, šest jiných zpracování bylo otištěno v souborech životů svatých.²⁶ Je příznačné, že slezská světice byla spojována s lehnickou bitvou také v ikonografii 17. a 18. století.²⁷

Koncem 18. století se v Čechách četlo – kromě života sv. Hedviky – rovněž vyprávění o hlavní postavě lehnické porážky – zbožném knížeti Jindřichovi a také o jeho choti Anně, Anežčině sestře. Oba texty z populárního zpracování Josefa Schiffnera vydal česky Jan Rulík.²⁸

Od středověku byla v dominikánském prostředí živá vzpomínka na blahoslaveného Česlava. O jeho zázracích ve Vratislavi v době tatarského ohrožení se zmiňoval *Život sv. Jacka*, jež v druhé polovině 14. století napsal v klášteře dominikánů v Krakově Stanislav, krakovský lektor, a také jedno z kázání Peregrina z Opolí.²⁹ U vratislavských dominikánů se nacházel rukopis *Dominikánské historie* z pera bratra Humberta a nedokončený Česlavův život. V klášteře vzniklo v 15. století *Officium B. Ceslai Confessoris Ordinis Praedicatorum*, zmiňující se mj. o jeho pražské epizodě.³⁰ Z těchto pramenů čerpal Abraham S. Bzowski, autor spisu o bl. Česlavovi *Tutelar Silesiae*, vydaném na začátku 17. století.³¹ Legenda o zázraku bl. Česlava se v českém písemnictví šířila díky Bzovskému v souvislosti s vyprávěním o tatarském vpádu (které z Długoszových *Annales* přejala tištěné kroniky Měchoviova, Kromerova a slezského Curea). Je možné, že *Officium* nebo jiný doklad kultu pronikl do českých dominikánských klášterů již dříve a lokální tradice se v klášterech rozvíjela již předtím, než se zprávy o Česlavovi a jeho zázraku znásobily barokní historiografií (Balbín, Beckovský). Ve středověku neznámá zpráva o Česlavovi jako prvním převoru klementinského kláštera v Praze byla v českém prostředí připomenuta vydáním *Tutelar*, tedy na začátku 17. století. Tradice Česlavova kultu u českých a moravských dominikánů je dnes známá z podání autorů 19. a 20. století, ale její charakteristické motivy (zakladatel konventu v Praze a v Brně, přítel Jindřicha Moravského, oslavná etymologie jména

---

²⁵ Beckovský: *Poselkyně* I (cit. v pozn. 6), s. 391–399.

²⁶ Idem: *Život Svaté HEDWJKY Kněžny Slezské*. [...], v Praze 1695 (*Knihopis* č. 1050). Srov. Linka, Jan: Svatá Hedvika v česky tištěné literatuře 17. a 18. století. In: *Wrocław w Czechach – Czesi we Wrocławiu*. (cit. v pozn. 7), s. 55–64.

²⁷ *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 332, 334.

²⁸ Šiffner, Josef: *Wypsanj Žiwotů swatých Patronů Českých, podlé hystoryckého věku*, [...] *w Český gazyk přeloženo od Jana Ruljka* III, Praha 1802 (*Knihopis* č. 15369), s. 167–191.

²⁹ *De vita et miraculis sancti Iacchonis (Hyacinthi) ordinis fratrum praedicatorum*. MPH IV, ed. L. Ćwikliński, Lwów 1884, s. 818–903; de Opole, Peregrini: *Sermones de tempore et de sanctis*. In: *Studia Przeglądu Tomistycznego*, ed. R. Katarzyński, Warszawa 1997, s. 597–604.

³⁰ *Officium B. Ceslai Confessoris Ordinis Praedicatorum*, ed. J. C. de Montbach, Breslau 1862; nověji *Archiv für schlesische Kirchengeschichte* 46, 1988, s. 63–66.

³¹ Bzowski, Abraham: *Tutelar Silesiae seu De vita rebusque praeclare gestis beati Ceslai Odrovansii Ordinis Praedicatorum commentarius*, Kraków 1608 (Wrocław 1703). Viz Galar, Anna, Postać bl. Czesława w nowożytniej literaturze hagiograficznej polskiej i zachodnioeuropejskiej (XVI i XVII w.). In: *Świętynia Czesław, Patron Wrocławia*, ed. M. Derwich, Wrocław 2006, s. 75–84. Srov. Derwich, Marek: Bl. Czesław – życie i rozwój kultu. In: *Świętynia Czesław, Patron Wrocławia*, ed. M. Derwich, s. 15–26; M. Sikorski, *Globus igneus. Świętynia Czesław, Mongolia i cud z ogniem*, Bystrzyca Kłodzka 2005, s. 127–211.

„Česlav“ /sláva Čechů/) poukazují na dřívější dobu, snad i před beatifikaci.³² Dochovaná ikonografie dokládá šíření kultu bl. Česlava už po blahorečení.³³

Slezské reálie se objevovaly rovněž v životopisech a dalších literárních zpracováních biografických motivů pozdějších česko-slezských světců: Matěje Burnatia, Melichara Grodzického a Jana Sarkandra.³⁴ České autory zajímal zvláště Sarkandrův život a umučení, před zahájením beatifikačního řízení vydal jeho životopis moravský historik Jan Jiří Středovský, vznikly též veršované legendy Jiřího Protivína Žálkovského, Bohumíra Bílovského či Jakuba Jana Dukata.³⁵ Hornoslezské reálie zde ovšem netvořily žádný zvláštní celek, nevztahovaly se (jako u sv. Hedviky) k jiným známým vyprávěním.

Větší podíl slezských reálií by bylo možno najít v novověké nehagiografické biografii, například ve spisech líčících životy Albrechta z Valdštejna a Gideona Laudona. Slezsko bylo v obou případech dějištěm utvářející se legendy. Zpráva Jaroslava Rašina z Rýzmburka a apologie Václava Červenky z Věžnova ovlivnily Balbínovu *Historii jičínské koleje*, Pěšinův *Prodromus Moraviographiae* a Beckovského *Poselkyni*.³⁶ Byly pak zpracovávány pozdějšími autory až k Durychovým trilogiím. Laudonovy příběhy pronikly už asi ze soudobého zpravodajství do kramářské, poté zlidovělé písně a „pololidové“ memoaristiky. Koncem 18. století byla jeho legendová biografie přeložena do češtiny.³⁷ Uvedené dva příklady světské legendistiky odkazovaly publikum na rozsáhle popsany kontext válek, na pozadí příznivém pro heroické (ale odlišné) postavy.

Třetí tematická složka – topografie – se začala vědomě rozvíjet snad až v 16. století. V historiografických pracích šlo především o popisy hranic a reálií, jež s nimi souvisely – u česko-slezské a moravsko-slezské hranice to byly popisy hor. Původně se v kronikách používala převážně pouhá lokalizační určení (Odra, Nisa, Bobr,³⁸ Polský les,³⁹ Sněžné hory⁴⁰). Obširnější český popis Slezska lze najít teprve v Muensterově *Kosmografii české* (obsah tvořila především historická fakta),⁴¹ pak se Slezsku věnovali v zvláštních kapitolách Stránský a Balbín. První knihy Balbínových *Miscellaneí* obsahují kromě informací historických také přírodovědné detaily k popisu Slezska.⁴² Ožívání poutnické zbožnosti reflektovaly historicko-topografické mariánské monografie, z nichž první, *Diva Wartensis*, je věnována místu přesně na hranicích Čech a Slezska. Balbín zde navázal na vyprávění o tatarském vpádu (směr tažení ze Slezska do Kladska naznačil již Dalimil)⁴³ a připsal vítězství nad pohany P. Marii. Vartská

32 Srov. Foltýn, Dušan: *Obraz błogosławionego Czesława w czeskiej historiografii i hagiografii* (cit. v pozn. 31), s. 151–158.

33 Srov. *Błogosławiony Czesław* (cit. v pozn. 31), fot. 30–32.

34 Balbín: *Miscellanea* (cit. v pozn. 13), s. 74–81; viz *Bohemia sancta. Životopisy českých světců a přátel Božích*, ed. J. Kadlec, Praha 1989, s. 227–230, 239–242.

35 Žálkovský, Jiří Protivín: *Tortura seu elogium vitae mortisque [...] Joannis Sarcander de Scoczovia*, Olomutii 1689; Bílovský, Bohumír Hynek: *Ecclesiasticus Cherub, Cýrkewnj Cherubjn A nebo Slawný a stalý w Ohni a Mukách Wjry a Swate Spowědi Zástupce: Jan Sarkander* [...], w Brně 1703 (*Knihopis* č. 1139); Středovský, Jan Jiří: *RUBINUS MORAVIAE. Id est: Venerabilis Joannis Sarcandri de Skoczovia* [...], Brunae 1712 (*Knihopis* č. 15767); Dukat, Jakub Jan: *Phoenix moravicus* [...] *Aneb Žiwot Welebného JANA SARCANDRA Skočowského* [...], w Litoměřicích 1725 (*Knihopis* č. 2140).

36 Viz Kalista, Zdeněk: *Valdštejn. Historie odcizení a snu*, Praha 2002, s. 256.

37 Kramerius, Václav Matěj: *Laudonův Život, a geho Hrdínsstj Činowé* [...], w Praze 1789 (*Knihopis* č. 17625).

38 *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Monumenta Germaniae. Scriptores rerum Germanicarum, nova series, Band 2, Berlin 1923, s. 195, 214, 231.

39 *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu 1*, eds. J. Daňhelka – K. Hádek – B. Havránek – N. Kvítková, Praha 1987, s. 455.

40 *Přibíka z Radenína řečeného Pulkavy kronika česká* (cit. v pozn. 2), s. 212.

41 Muenster, Sebastian: *Kosmograpfia Česká*, w Praze 1554 (*Knihopis* č. 5969), f. 276r–277v.

42 Balbín: *Miscellanea* (cit. v pozn. 13), s. 2–20, 34–35, 73–77, *Liber III*, s. 48–62; řadu detailů k popisu Krkonošských hor (*Liber I*, s. 11–14) převzal Balbín z knížky Johannese Preatoria: *Daemonologia Rubinzalii Silesii Das ist / Ein Ausführlicher Bericht / Von den wunderbarlichen / sehr Altern und weitbeschrienen Gespenste Dem Rübezah! [...]*, zu Arnstadt 1662, s. 11–12, 51–90, 183.

43 *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 2*, Praha 1988, s. 314.

soška se spojením s touto událostí stala symbolem obrany české země, „*Strážnou Matkou*“, která „*bojuje a vartuje*“ na slezské hranici.⁴⁴ Tento motiv opakovali jiní barokní spisovatelé, mj. Jan Tanner a Augustin Sartorius.⁴⁵ Již Václav Hájek z Libočan začal spojovat místa a hodnoty, významné slezské reálie s historií Čech a s *historiae sacrae*. Svatováclavské kostely ve Svídnici, Vratislavi a Zhořelci, místa spojená s kněžnou Annou (její vratislavské fundace, Křesov, Valdštát), se svatou Hedvikou (Třebnice, Lehnice, Krosno) a s Česlavem (vratislavský hrad) uvádí a zdůrazňuje Beckovský,⁴⁶ ale opakovali je i jiní historikové. V Balbínových *Miscellaneích* se slezské lokality a osobnosti staly součástí *Bohemiae sanctae*. Na ono posvátné české universum navazuje později rovněž Jiří Kruger, jenž uvádí mnoho slezských reálií v popisech milostných mariánských obrazů a četných památek na obyvatelé českého nebe.⁴⁷

K topografické složce se řadí rovněž bájně postavy, jež se váží ke konkrétním místům. Jednak jde o fantastickou bytost obývající slezsko-české pohraničí Krakonoše-Rybrcoula, jednak o legendární zakladatele, také fiktivního krále Slez a knížete Vratislava.

Pověst o Krakonošovi se šířila v kolonizačním prostoru krkonošského podhůří od středověku a postupně pronikala do kulturního vědomí v Čechách. Jeho postava byla zobrazena na slezských hranicích na Klaudiánově mapě Čech. Na začátku 17. století se o Krakonošovi zmínil Havel Žalovský ve spisu *O zlých andělech a ďáblích*.⁴⁸ Za hlavní pramen slezských motivů spojených s postavou Krakonoše lze považovat Praetoriovu *Daemonologii*.⁴⁹ Používal ji Balbín v *Miscellaneích*, objevila se i v populárním Krameriově tisku z konce 18. století (*Rybrcol v Krkonošských horách*).⁵⁰ Pověst o hoře Slezí a králi Slezovi, od kterého prý byl odvozen název Slezsko, se do českého kulturního prostoru dostala prostřednictvím Münsterovy *Kosmografie*,⁵¹ nebyla však později v českém písemnictví často připomínána a rozvíjena. Větší popularitu získal fiktivní kníže Vratislav – zakladatel Vratislavi. Původní Kosmův Vlastislav, syn českého knížete Vojena, kníže lučanský, v pozdějších verzích *Kosmovy kroniky* a u některých dalších středověkých kronikářů zmiňovaný jako Vratislav, byl prostřednictvím nepřesné zmínky u Eneáše Silvia zapůjčen do slezské historiografie jako pán Žatce a zároveň zakladatel slezské metropole (tak to chápal mj. Bartoloměj Stein, autor popisu Vratislavi a Slezska ze začátku 16. století).⁵² O několik desítek let později použil tuto postavu český utrakvistický dějepisec Martin Kuthen ze Šprymsberka. V jeho podání byl Vratislav vladařem vedlejších zemí – Lužic a Slezska a vládl Srbům a Slezanům, tj. Němcům, kteří zapomněli svou řeč a užívají té, „*kteréz se od Čechů nedobře vyučili*“, roku 798 prý kníže Vratislav založil „*Vratislav, město v Slezích*“.⁵³ Kuthenův eponym Vratislavi se zřejmými figurativními

---

⁴⁴ Balbín, Bohuslav: *Diva Wartensis seu Originis et Miracula magnae Dei hominumque Matris Mariae* [...], Pragae 1655, s. 140–141.

⁴⁵ Tanner, Jan: *Svatá Cesta Z Prahy do Staré Boleslawě K Neydustogněssj Rodičce Božj Panně Maryi* [...], w Praze 1679 (*Knihopis* č. 16056), f. 40v–41r; Sartorius, Augustin: *Marianischer ATLAS Oder Beschreibung Der Marianischen Gnaden Bilder* [...], zu Prag 1717, s. 567–569.

⁴⁶ Beckovský: *Poselkyně* I (cit. v pozn. 6), s. 163, 347, 392–395, 412–413.

⁴⁷ Kruger, Jiří: O lásce Blahoslawené Panny Marye k Zemjm Česke/ Morawské a Slezské a Pobožnosti Českého Národu k též Blahoslawené Panně [...]. In: *Přepodiwná Matka Swato Horská Marya | W Zázcacých | a Milostech swých na Hoře Swaté nad Městem Přjbrami Hor Střjbrných | den po dni wjc a wjc se stkwěgjcý* [...], ed. B. Balbín, w Litomyssli [1666] (*Knihopis* č. 943), s. 451–472.

⁴⁸ Viz Koudělková, Eva: *Krkonoš v literatuře. Kapitoly k literárnímu ztvárnění látky o Krakonošovi*, Liberec 2006, s. 9–15.

⁴⁹ Ibidem, s. 16–17, 41–45; Praetorius: *Daemonologia* (cit. v pozn. 42), s. 93–113.

⁵⁰ *Rybrcol na Krkonoských horách. Nebo: Zaklený a wyswobožený Prync. Stará smyslená hystorye*, w Praze 1794 (*Knihopis* č. 15143).

⁵¹ Muenster, Sebastian: *Kosmograffia Česká*, f. 276v.

⁵² Malicki, Jarosław: Legendarny założyciel Wrocławia w tradycji czeskiej historiografii, *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich* 4, eds. A. Paszkiewicz – Ł. Kusiak-Skotnicka, Wrocław 2003, s. 31.

⁵³ Martin Kuthen ze Šprymsberka: *Kronyka o založenij Zemie České*, w Starém Městě Pražském 1539 (*Knihopis* č. 4628), f. C4r.

rysy se v české historiografii ujal. Připomínali ho Daniel Adam z Veleslavína, Bohuslav Balbín, Tomáš Pěšina, Jan František Beckovský aj.⁵⁴

Jaké závěry vyplývají z tohoto přehledu? Za prvé je nutno si uvědomit, že česká historiografie (a česká literatura) ve středověku a raném novověku – pokud jde o Slezsko – nemlčela. Byla období tišší, ale vznikala rovněž díla zběhlá ve slezské problematice (Veleslavínův *Kalendář historický* nebo Balbínova *Miscellanea*). Opravdové zapomnění zavládlo až několik desetiletí po ztrátě Slezska, v 19. století. Za druhé – zdá se, že výše uvedené slezské motivy plnily alespoň zčásti v českém písemnictví ideovou funkci. Je zřejmé, že v pasáži o Vratislavovi byl obsažen jakýsi předobraz České koruny, interpretace spojení a odlišnosti jednotlivých částí českého soustátí. O svazku korunních zemí vypovídalo přesvědčení o společném osudu Slezska, Čech a Moravy, opakovaně aktualizované v ličeních tatarského vpádu. Proto jsou zprávy o válce ve Slezsku doprovázeny důrazem na rozhodující úlohu česko-moravského boje v celé válce s Tatary; již v *Kronice tzv. Dalimila* byl vyjádřen názor, že mongolský útok byl zastaven právě na Moravě.⁵⁵ Stejnou asociaci opakuje i *Galerie* Josefa Šiffnera, vydaná na začátku 19. století: „*A tu ti zuřiví Tartarové, kterým Poláci a Slezané odolati nemohli, od Čechův a Moravanův dvakrát bití, poražení a zahnaní byli. A to se vše původem, opatrností a udatností Jaroslava z Šternberka dalo a vykonalo*“.⁵⁶

Proto se čeští spisovatelé vraceli i k dalším, dílčím motivům, které měly ukázat spojení Slezska s českými zeměmi (fundace kněžny Anny, její úloha po bitvě u Lehnice, svazky Česlava s českými kláštery, čeští ochránci, bojující proti Tatarům – vartská P. Marie a svatý Václav). Spolu s jinými hagiografickými motivy, svatou Hedvikou a husitskými mučedníky, k nimž bylo možno přiřadit i Jana Sarkandra, se tak v katolické literatuře českého baroka vytvořil obraz Slezska jako součásti *Bohemiae sanctae*. Byl to nepřiliš věrný pozitivní obraz Slezska, vedle něhož existovaly rovněž představy zasažené negativním hodnocením, stížnosti na „bežbožné“ zákroky slezské „luteránské rotý“ (Kruger)⁵⁷ nebo na lstivé a zrádné jednání „volnostpánů Vratislavanů“, kteří podle slov Karla Staršího ze Žerotína chtěli jen, „aby ve všem rovnost byla“, a v podání kramářské písně „jsou na tom zůstali, aby se [Brandeburkovi] pod moc dali, za pána uznali“.⁵⁸

---

⁵⁴ Malicki: *Legendarny założyciel Wrocławia* (cit. v pozn. 52), s. 32.

⁵⁵ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 2* (cit. v pozn. 43), s. 314.

⁵⁶ Schiffner, Josef: *Gallerye aneb Wyobrazenost neyslowněgssjch a negznamenígssjch Osob Země České*, [...] Díl druhý, Praha 1804 (*Knihopis* č. 15366), s. 144.

⁵⁷ Kruger: *O lásce Blahoslavené Panny Marye k Zemím Čzeské/ Morawské a Slezské* (cit. v pozn. 47), s. 456.

⁵⁸ *Listy Karla Staršího z Žerotína*, ed. F. Hrubý, Brno 1937, s. 321.

⁵⁹ Píseň nová o nynější zimního času nespravedlivě začaté a slezskou zem hubící vojně krále Brandenburka. In: *České písně ze slezských válek*, ed. J. Fiala, Olomouc 2001, s. 19.

STRESZCZENIE

MOTYWY ŚLĄSKIE W ROZWOJU CZESKIEJ HISTORIOGRAFII I LEGENDYSTYKI

Wśród rozmaitych świadectw wspólnoty dziedzictwa kulturowego Śląska oraz Czech i Moraw do niezwykle wymownych należą dzieła dawnego piśmiennictwa. W wiekach średnich i we wczesnym okresie nowożytnym składnikami tradycji literackiej na Śląsku i na ziemiach czeskich stały się tematy i motywy związane ze wspólnymi dla tych regionów wydarzeniami historii oraz zaczerpnięte z tradycji literackiej sąsiadów. W szczególności w piśmiennictwie czeskim na uwagę zasługują relacje o wydarzeniach historycznych, motywy biograficzne i topograficzne podejmowane, powtarzane oraz twórczo rozwijane przez kolejne pokolenia pisarzy.

Występujące głównie w czeskiej historiografii motywy dotyczące stosunków polsko- i śląsko-czeskich wykazują w kolejnych ujęciach wzrost znajomości realiów i tradycji historycznej Śląska w Czechach. Można tu również zaobserwować, co było stałe, a co zmienne w czeskim widzeniu spraw śląskich. Przykładowo, od połowy XIV w. stałą tendencją czeskiej historiografii było podkreślanie odwiecznych praw władców czeskich do Śląska; zmieniała się zaś ideowa perspektywa relacjonowania poszczególnych wydarzeń, co widać m.in. z porównania wzmianek o najeździe tatarskim czy o husyckich walkach na Śląsku. W relacji o najeździe Tatarów na Śląsk i Morawy na uwagę zasługują wątki fikcyjne, często pożywki legendowej fikcji dostarczały dzieła hagiograficzne. Śląskie legendy o św. Jadwidze, bł. Czesławie, warianty żywota św. Wojciecha przenikały stopniowo do czeskiej historiografii i hagiografii (w przypadku *Legendy św. Jadwigi* można też mówić o oddziaływaniu na płaszczyźnie modelowej). Również biografie nowożytnych Ślązaków (św. Jan Sarkander, Maciej Burnatius, Marcin Stredonius) stały się kanwą czeskich utworów hagiograficznych. Śląskie realia bywały też tłem legendowych ujęć biografii wybitnych wodzów walczących na Śląsku Albrechta z Valdštejna i Gideona Laudona. Motywy topograficzne

przenikały się z legendowymi, wiązały postaci i miejsca (m.in. w podaniu o czeskim założycielu Wrocławia) i wypełniały specyficzny czeski obraz Śląska, czytelny zwłaszcza w piśmiennictwie wczesnonowożytnym.

SILESIAN MOTIFS AND THE DEVELOPMENT OF CZECH HISTORIOGRAPHY AND LEGEND STUDIES

One of the most meaningful, amongst the varied, testimonies to the shared cultural heritage of Silesia, Bohemia and Moravia are the works of ancient literature. During the Middle Ages and the early modern period, subjects and motifs either drawn from the literary tradition of the neighbouring countries or linked with historical events common to all the above-mentioned regions became part of the literary tradition both in Silesia and the Bohemian lands. In the framework of Bohemian literature, reports informing about historical events, as well as biographical and topographical motifs which were grasped, repeated and creatively developed by many generations of writers, are especially worth mentioning.

Especially the motifs appearing in Bohemian historiography which are concerned with Polish-Bohemian and Polish-Silesian relations testify, in the framework of the Bohemian lands, to an increasing awareness of Silesian realia as well as the country's historical tradition. It can also be observed which elements were, in the framework of the Bohemian view of Silesian matters, permanent – and which kept changing over the course of time. From the mid-14th century, for example, the constant tendency of Bohemian historiography was to emphasize the traditional rights of Bohemian rulers to Silesia. On the other hand, there were changes in the ideological perspectives through which individual historical events were viewed. This is rather apparent if we compare reports about the Tartar assault or Hussite invasions of Silesia.

The reports on the Tartars' plundering of Silesia and Moravia are remarkable due to their fictive elements, while their descriptions as they appeared in legends were often drawn from hagiographic works. Silesian legends about St Hedwig and Czesław the Blessed as well as the variants of St Adalbert's life gradually permeated Bohemian historiography and hagiography (while in the case of the Legend of St Hedwig, we can

directly speak about model influences). And, equally, biographies of Silesians from the modern era (St John Sarkander, Matěj Burnatius, Martin Středa [Stredonius]) became the basis of Bohemian works in the field of hagiography. Silesian realia were also used to serve as a background for legendary conceptions of biographies of outstanding military leaders waging war in Silesia, such as Albrecht of Wallenstein and Gideon Laudon. Topographical and legendary motifs permeated, interweaving individual figures and places (e.g. in the story told about Bohemians establishing Wrocław), and completed a specific Bohemian picture of Silesia, which was especially legible in early modern literature.

SUMMARY

REKATOLIZACE VE SLEZSKU V 17. A NA POČÁTKU 18. STOLETÍ (NA PŘÍKLADU JEZUITSKÉHO ŘÁDU)

Ivana Čornejová

Netřeba pochybovat o tom, že Slezsko bývalo skutečnou perlou České koruny. Tato perla v koruně byla současně nejen ozdobou drahocenného celku, ale i vzácným solitérem, symbolizujícím svou jedinečností fakt, že i osudy jednotlivých zemí Koruny české šly nezřídka vlastní cestou a jejich vzájemné vztahy se často rozbíhaly různými směry.

Stejnou měrou to platí i pro dějiny náboženské: zatímco Čechy se odchýlily od římské církve už za husitské revoluce a pozdější nástup luterské reformace oslovil převážně jen německy mluvící obyvatelstvo v příhraničí a Morava se více přidržela Říma, na slezská knížectví a města (kde německy mluvící obyvatelé měli značnou převahu) zapůsobilo mocné učení Martina Luthera. Reformace kalvínská měla (tentokrát téměř shodně) ve všech těchto korunních zemích význam spíše okrajový – kalvinismem byla v Čechách a na Moravě nejvíce ovlivněna Jednota bratrská, ve Slezsku pak urození a zástupci vyšších vrstev městského obyvatelstva a v poslední fázi i knížata – někteří Piastovci, poněkud oportunně si tak usnadňující cestu k výhodným sňatkům. Po roce 1613, kdy kalvínskou konfesi přijal braniborský kurfiřt, i slezští Hohenzollernové. Janu Jiřímu Krnovskému přinesl jeho kalvinismus úctu a ocenění po nastolení Fridricha Falckého na trůn a on sám, na rozdíl od pomazaného vzdoropanovníka hájil stavovské a konfesijní zásady posléze skutečně až do „těch hrdel a statků“.¹

Podobně i rekatolizační projekty a postup snah o znovuzískání ztracených pozic katolické církve se v jednotlivých zemích (nejen České koruny, ale celého soustátí) lišil. V Čechách se o rekatolizaci pokoušel už Ferdinand I. – nepříliš úspěšně mezi obyvatelstvem (především městským), nicméně díky němu došlo po dlouhých desetiletích sedisvakance k obsazení arcibiskupství a uvedení řádu Tovaryšstva Ježíšova. Na Moravě se o prosazování katolicismu už před Bílou horou zasloužili olomoučtí biskupové (Vilém Prusinovský z Víckova, Stanislav II. Pavlovský, či František Dietrichštejn), ale ve Slezsku rekatolizační úsilí naráželo na odpor, který se pokoušel prolomit Rudolf II. Ovšem dosáhl spíš pravého opaku – jak známo Slezané, poté co se s českými stavy spojili ve vzájemně výhodné konfederaci, vymohli i pro sebe Majestát náboženských svobod. Ačkoliv Slezsko nebylo z hlediska správního homogenním celkem, luterství se tu naopak stalo nejvíce jednotícím vyznáním. Postavení katolických vratislavských biskupů nebylo zanedbatelné (ostatně zdejší biskupský stolec byl ustaven shodně s tím ve Hnězdně roku 1000), ovšem církevně správně patřilo pod polskou svrchovanost do roku 1641 (formálně dokonce až do roku 1732).²

Státem a jeho orgány vedená rekatolizace „shora“ mohla pak všude přijít ke slovu až po porážce stavů na Bílé hoře a následných událostech. Z církevních řádů připadla značná role jezuitům – Tovaryšstvo Ježíšovo se však stalo hybnou silou rekatolizace už v druhé polovině 16. století. Tedy v Čechách a na Moravě – mezi lety 1556–1618 vzniklo v Čechách (včetně Kladska) pět řádových kolejí, na Moravě dvě, ale ve Slezsku ani jediná. Po Bílé hoře i v neklidných časech třicetileté války se uskutečnily fundace téměř všech kolejí starého Tovaryšstva v Čechách a na Moravě. Celkem jich tehdy vzniklo třináct: největší zakladatelský ruch nastal po roce 1623, tedy po založení samostatné České provincie Societatis Jesu. Tento jezuitský fundační „boom“ trval až do roku 1651.

¹ Bohužel stále postrádáme moderní církevní dějiny jednotlivých zemí. To platí i pro Slezsko. Odkazy na náboženskou situaci lze vyhledat např. u Norberta Conradse – *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, ed. N. Condras, Berlin 2002 (partie týkající se let 1469–1740 z pera vydavatele zmíněného díla byly vydány v polském překladu *Książęta i stany. Historia Śląska (1469–1740)*, Wrocław 2005). Přehled náboženských dějin Slezska s odkazy na literaturu přináší i Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter 2*, Wien 2004, s. 63–69.

² Ibidem, s. 63. Náboženské situace se dotýká také Van Eickels, Christine: *Schlesien im böhmischen Ständestaat. Voraussetzungen und Verlauf der böhmischen Revolution von 1618 in Schlesien*, Köln 1994. O J. J. Krnovském napsal přehlednou monografii Fukala, Radek: *Role Jana Jiřího Krnovského ve stavovských hnutích*, Opava 1997.

Česko-moravskou výjimkou je potom jen velmi pozdní a už méně významná fundace v Doupově z poloviny 18. věku (1756). Až v pobělohorském období se počíná jezuitům dařit ukotvení i ve Slezsku.³ Ovšem zde se často musel akt založení opakovat, protože se jej napoprvé nepodařilo uvést do života a zakladatelská činnost zde pokračovala plynule až do počátku 18. věku. V Čechách a na Moravě jezuité nedlouho po ustavení nejstarších kolejí získávají pro tyto ústavy i právo zřídit akademii, obecné učení nadané všemi patřičnými privilegii – tedy především udílet obecně platné akademické grady, hodnosti bakalářů a doktorů, případně licenciátů. A ve Slezsku se poštěstilo založit univerzitu opět až se značným zpožděním – Universitas Leopoldina vzniká až v roce 1702. V tomto případě šlo dokonce o vůbec první slezskou vysokou školu, ač počátky snah o její zřízení – byť konfesionálně odlišné – spadají už do první čtvrtiny 16. věku.⁴

Jezuité si po dlouhý čas museli ve Slezsku vystačit s nepravidelnou misijní činností a posléze zakládáním misijních domů (rozhodně tu neplatil v Tovaryšstvu zažitý přímočarý postup směřující od nejnižších řádových sídel po ty nejvyšší – misie – rezidence – kolej). První lokalitou, kde vznikla jezuitská kolej bez větších obtíží, byla Nisa (1622). O zdejší jezuitský dům při kostele Nanebevzetí P. Marie se zasadil přímo vratislavský biskup arcivévoda Karel, synovec Ferdinanda II. Jeho zaujetí pro řád Tovaryšstva Ježíšova podporoval mimo jiné i jeho osobní zpovědník Kryštof Scheiner, jinak i proslulý matematik a astronom. Vzápětí začaly v Nise fungovat školy – *studia inferiora* i *superiora*, vyučovalo se tu v gymnáziu, na filozofii a teologii. V prvotním plánu se v Nise počítalo se vznikem plné jezuitské dvoufakultní (resp. třífakultní) univerzity, ale projekt se nikdy nepodařilo realizovat. Jezuité vedle školské činnosti začali intenzivně rozvíjet i misijní práci. V roce 1625 vypracoval jeden z členů řádu Kryštof Weller obsáhlý program rekatolizace Slezska, který byl zaslán do Vídně. Ve svém memoriálu akcentoval nejprve zásahy světské moci – tedy například udílení statků a stavovských práv ve všech slezských teritoriích jedině katolíkům, aby byl zajištěn větší prostor pro rozvoj rekatolizační činnosti duchovenstva.

V pořadí na druhém místě v chronologickém pořadí stála Opava (která jako jediná po slezských válkách zůstala na území Koruny české). Kolej u Sv. Jiří zakládali v letech 1625–1629 Karel z Liechtenštejna (Karel držel Opavské knížectví v zástavě od roku 1614, takže o rekatolizaci

---

³ V současné době postrádáme moderní dějiny Tovaryšstva Ježíšova ve Slezsku (ostatně to platí i pro celou Českou provincii – zatím alespoň probíhají nové výzkumy pramenného materiálu, především v ústředním řádovém archivu – Archivum Romanum Societatis Iesu). S důvěrou se ovšem lze obrátit na dílo klasika jezuitské historiografie Aloise Kroesse, jenž o slezských kolejích pojednává ve svém stěžejním díle – Kroess, Alois: *Geschichte der Böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu* II/1–2, Wien 1927, 1932. Historii jednotlivých jezuitských řádových domů zpracoval ve 20. a 30. letech 20. století v přínosných materiálových studiích Hoffmann, Herrmann: *Die Jesuiten in Glogau*, Breslau 1927; idem: *Die Saganer Jesuiten und ihrer Gymnasium*, Breslau 1929; idem: *Die Jesuiten in Schweidnitz*, Breslau 1930; idem: *Die Jesuiten in Brieg*, Breslau 1931; idem: *Die Jesuiten in Deutschwarthenberg*, Breslau 1931; idem: *Die Jesuiten in Hirschberg*, Breslau 1934; idem: *Die Jesuiten in Oppeln*, Breslau 1934 (kompletní bibliografie prací obsažena in: Hoffmann, Herrmann: *Im Dienste des Frieden. Lebenserrinerungen eines katholischen Europäers*, Stuttgart – Aalen 1970).

⁴ K dějinám univerzity ve Vratislavi nejpodrobněji: Kulak, Teresa – Pater, Mieczysław – Wrzesiński, Wojciech: *Historia Uniwersytetu Wrocławskiego 1702–2002*, Wrocław 2002; Rabe, Carsten: *Alma mater Leopoldina. Kolleg und Universität der Jesuiten in Breslau 1638–1811*, Köln – Weimar – Wien 1999. V obou dílech je citovaná i starší literatura a jsou obsaženy i zmínky o pokusech o starší nekatolická založení vysokého učení v největším slezském městě. Je vskutku hodno pozornosti (ovšem negativní), že vznik univerzity ve Vratislavi téměř zcela opomíjí neprávem ceněná kniha Davies, Norman – Moorhouse, Roger: *Mikrokosmos. Portrét jednoho středoevropského města*, Praha 2006. Oproti některým oslavným recenzím musím konstatovat, že hlavní autor Davies (jenž nepracuje sám, příslušnou heuristiku pro něj vykonává osobní „rešeršér“ Moorhouse) starším dějinám nerozumí vůbec a zdá se, že se o jejich pochopení ani nesnaží. Kniha je spíš snůškou dojmů, ale přitom ji nelze nazvat postmoderním dílem, protože postrádá odpovídající koncept a nadhled – je zahlcena náhodně vybranými a často i špatně přečtenými fakty.

usiloval už před Bílou horou, podobně jako na svých dalších statcích, v jezuitech získal mocné spojení) školství se tu rozvíjelo na nižším stupni – gymnáziu. Karel z Liechtenštejna požádal o vyslání otců přímo řádového provinciála patera Jiřího Rumera – z Olomouce sem přibyl pater Gulden a z Prahy pater Severini. Oba hned zahájili česká i německá kázání. Zanedlouho museli ovšem své nové působiště opustit vinou tažení Mansfeldových oddílů. Na počátku roku 1627 zemřel dobrodinec jezuitů Karel z Liechtenštejna. V podpoře katolického živlu a jezuitů na Opavsku po něm pokračoval jeho bratr Maxmilián, jenž se stal poručníkem Karlova neplnoletého synka a oporu získal i v Albrechtovi z Valdštejna. Nicméně jezuitům se v Opavě nedařilo a v roce 1632 jim naděje na vybudování koleje zmařil zásah komtura řádu německých rytířů z Bruntálu Jiřího Viléma Elkershausena, který získal zpět pro řád dočasné působiště jezuitů – farní kostel Nanebevzetí P. Marie.⁵

Bezesporu zajímavé je založení v Zaháni – lenní Knížectví zaháňské udělil Ferdinand II. roku 1627 Albrechtovi z Valdštejna v čase jeho kulminující válečnické slávy. Nebylo to však zadarmo, Valdštejn si Zaháňsko koupil za více než 150 000 zlatých. Velký vojevůdce měl dobré zkušenosti s Tovaryštvem ze svého sídelního východočeského města Jičína, kde jeho přičiněním vznikla v roce 1623 kolej.⁶ Zaháň se mu zdála rovněž vhodným místem pro vybudování jezuitského sídla – uskutečnění svého záměru se chopil hned roku 1628. Jako první sem přibyli dva otcové z Hlohova, Albrecht z Valdštejna pak zárodky řádového domu intenzivně podporoval. Snažil se usnadnit jezuitům i misijní práci, a to všemi prostředky. V listopadu 1629 dal popravít jednoho mládence, který těžce zranil horlivého misionáře Augustina Neumanna, když se hotovil vystoupit na kazatelnu.⁷ Jezuitské působení v Zaháni přerušil už saský vpád v roce 1632 a smrt vévody frýdlantského vzala zdejšími otcům oporu; fundace nepřežila svého dárce, a tak se založení opakovalo v roce 1652.

Poměrně snadno se jezuité uchytili ve Svídnici, kde Ferdinand II. (tehdy byly Knížectví svídnicko-javorské i opolsko-ratibořské knížectvími dědičnými) zřídil v roce 1629 rezidenci, kterou jeho syn o deset let později povýšil na kolej. Na několik dalších let se dům Tovaryšstva stal centrem rekatolizace i díky obligátním školám a misiím. Jezuité se dokázali iniciativně postavit proti dragonádám a konfiskacím, ale nezdráhali se udávat zdejší luterány pro neúčast na mších či neúčast při velikonoční zpovědi a svatém přijímání. Právě zde však jezuité na počátku zakotvili po nájezdech liechtenštejnských dragounů v letech 1628–1629, čímž se otevřela cesta ke striktnímu uplatňování císařského pojetí rekatolizace. Ačkoliv před rokem 1628 místní evangelíci projevovali vůči katolíkům vstřícnost – městská rada například bez větších potíží schválila restituci dominikánského kláštera, jenž byl za povstání předán luteránům, po tomto datu naopak nastal útlak nekatolíků, vyhánění luterských kněží a kazatelů, stejně tak i uzavírání škol. Z takového zvratu poměrů profitovali zejména jezuité, řád, který se těšil nejvyšší panovnické přízni.⁸

Podobně se ve stejné době jezuité hodlali usídlit i v Hlohově, kde už v roce 1625 Jiří z Oppersdorfu zamýšlel uvést kolej do života, ovšem fundace se zdařila až o osm let později, opět až za

---

⁵ Kroess: *Geschichte der Böhmischen Provinz* II/1 (cit. v pozn. 3), s. 324–326.

⁶ Valdštejnova jičínská fundace se těšila pozornosti badatelů – nejpodrobněji se rozepsal někdejší významný ředitel zdejšího gymnázia František Lepař (jeho jméno nyní gymnázium nese): K dějinám gymnasia Jičínského. In: *Výroční zpráva c. k. gymnasia vyššího v Jičíně za šk. r. 1885/6*. O koleji a školách jsem psala ve dvou studiích Albrecht z Valdštejna a počátky koleje v Jičíně. In: *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, suppl. 3, Valdštejnská loggie a komponovaná barokní krajina okolí Jičína, Semily 1997, s. 24–29 a Jičínské gymnázium za jezuitů. In: *Jičínské gymnázium 1624–1999. Almanach k 375. výročí založení*, Jičín 1999, s. 9–19 (v obou studiích bibliografie).

⁷ Kroess: *Geschichte der Böhmischen Provinz* II/1 (cit. v pozn. 3), s. 321.

⁸ K tomu podrobně Deventer, Jörg: *Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707*, Köln – Weimar – Wien 2003, zejm. s. 156–247.

podpory Ferdinanda II. Hlohovští jezuité počali vyučovat na nižších studiích a misijně působit v okolí, především v krkonošském podhůří, kde se obyvatelé téměř bezvýhradně hlásili k luterství.

Hezké vyprávění z misie (pozdější rezidence) v Jelení Hoře, příslušející k této koleji, zachytil jezuitský historik poloviny 18. věku Joannes Schmidl (ve 20. století na něj upozornil největší znalec jezuitské historie ve Slezsku Herrmann Hoffmann).⁹ Jezuité se tu u obyvatel hor, zvaných německy *Riesengebirge*, česky Krkonoše – *Cerconossi* či latinsky *Montes gigantei*, setkávali ke své nevelké libosti s mnoha důkazy, že lidé více než v Boha, či ochranu českého krále, věří v záštitu mocného dobro-dince tohoto pohoří na pomezí Čech a Slezska. Onoho ochránce, jenž dokázal činit dobro i brutálně trestat lidi nehodné, zvali němečtí obyvatelé pohoří *Rubicalem* – *Ribenzallem* či *Rübezahlem*, zdejší Češi jej jmenovali Krakonošem. Hrozného i dobrotivého ducha znal i Bohuslav Balbín, ten ale o něm zpravoval spíše z hlediska vlastivědného, nevadil mu jako škodlivá nepatřičná pověra. Balbín se o tajemném vládcí krkonošských hor zmiňuje například v rukopise kroniky jičínské koleje,¹⁰ ale také v obširném spisu *Miscellanea regni Bohemiae, čili Rozmanitosti Království českého*.¹¹ Horskému duchu věnuje Balbín značnou pozornost: nejčastěji jej nazývá obecně „zjevením“, duchem, jenž je strážcem pokladů, zjevuje se v podobě myslivce, ale také se mění v kohouta, nezkroceného koně nebo číhajícího havrana. Vezmeme-li v úvahu zdroj krakonošovských vyprávěnek, tedy dílo spisovatele příslušejícího k řádu Tovaryšstva Ježíšova, jistě neudiví Balbínovo líčení, že nevyzpytatelný horský vládce byl vlídný a přívětivý k členům jezuitského řádu, kteří v dobách třicetileté války prchali přes Krkonoše před Švédy.¹² Jezuitského zaujetí postavou horského ducha si ale nebyl vědom autor prvního německého svodu krakonošovských pověstí Paul Johannes Praetorius, jenž zachytil podobu místních slezských pověstí poprvé v roce 1662.¹³

Snem Tovaryšstva Ježíšova bylo zejména pevně zakotvit v největším a nejvýznamnějším ze slezských měst – ve Vratislavi. První misie tu začala působit už v posledních dvou desetiletích 16. století, ale pro silné averze obyvatelstva museli jezuité na čas ustoupit. Druhý pokus byl učiněn roku 1638, kdy Ferdinand III. založil fundaci pro kolej, ale opět se ji nepodařilo prosadit, takže úspěch zaznamenal až Leopold I. v roce 1659, kdy Tovaryšstvo zřídilo kolej při kostele P. Marie na Písku. Bezprostředně poté se rozběhla výuka na gymnáziu (tedy podle jezuitské terminologie na nižších studiích) a záhy i na filozofii, přidaly se teologické kurzy, pro studenty byl zřízen seminář a konvikt. Jestliže bylo některé slezské město kandidátem na sídlo obecného učení, byla to právě Vratislav. Je až s podivem, jak dlouho trvalo povýšení škol při zdejší koleji na univerzitu. Přitom v druhé polovině 17. století se vlastním vysokým učením už honosila téměř každá země v říši i habsburské monarchii (a Slezsko rozhodně nebylo nevýznamným regionem ani po stránce ekonomické ani kulturní). Úspěchu dosáhl osobními zásluhami až Friedrich Wolff z Lüdinghausenu, vynikající řádový diplomat, jenž působil i v císařských službách. Právě on se zasloužil o vznik vratislavské univerzity. Lüdinghausen pobýval ve vratislavské koleji už od roku 1687, stal se tu dvojnásobným

---

⁹ Hoffmann, *Die Jesuiten in Hirschberg* (cit. v pozn. 3), s. 46–47. Hoffmann zde čerpá ze spisu řádového historika 18. století Schmidl, Joannes: *Historie Societatis jesu Provinciae Bohemiae*, Pragae 1749, I/6, pag. 11.

¹⁰ *Historia collegii Giczinensis Societatis Iesu...* Knihovna Národního muzea v Praze, sign. VIII D 22, pag. 5–6.

¹¹ Český výbor tohoto díla vydala Zdeňka Tichá v překladu Heleny Businské, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea regni Bohemiae)*, Praha 1986.

¹² Ibidem, s. 65.

¹³ Praetorius, Paul Johannes: *Daemonologia Rubinzalii Silesii*, Lipsko 1662–1665; idem: *Satyrus Etymologicus*, Leipzig 1672. Moderní výbor z těchto prací v českém překladu vydal Ort, Jan: *Paul Johannes Praetorius, Krakonoš. Pravdivé a nadmíru žertovné, ale i strašidelné příběhy, které se udály v Čechách a ve Slezsku*, Hradec Králové 1970.

rektorem, trojnásobným děkanem teologie a poté, po roce 1702 prvním kancléřem Leopoldinské univerzity.¹⁴

Wolff se začal o povýšení škol na plnoprávnou univerzitu starat systematicky poté, co se stal roku 1694 rektorem zdejší koleje. Jeho snažení ovšem naráželo na nepochopení, ba i odpor městské rady, jejíž představitelé se celkem oprávněně obávali, že vznik takové katolické školy bude výrazným impulsem pro posílení rekatolizačních tendencí. Radní poslali stížný pamětní list přímo císaři do Vídně, ale jejich memoriál byl sestavován ve spěchu a postrádal razantní argumentaci, takže Wolffova výřečnost a zběhlost v diskusích ohrazení městské rady dokázala lehce překonat. Páni radní totiž nepřiliš prozíravě argumentovali například tím, že univerzita by rozmnožila počty žebráků, protože by se jistě na vysokém učení shromažďovali houfci nemajetných studujících.¹⁵ Takové výhrady byly jen málo platné a mj. dokládaly i hrubou neznalost jezuitského školství – školy byly sice otevřeny všem vrstvám obyvatelstva, i těm nejbědnějším, ale o nemajetné bylo běžně postaráno díky nadacím a seminářům. Pokud se ale městští otcové obávali, že studentský živel naruší poklidný život ve městě, měli pravdu, protože studenti se starali o rušení klidu spořádaných obyvatel ve všech městech, kde univerzity sídlily, lhostejno zda šlo o lokality katolické či nekatolické.¹⁶ Ovšem žádné výhrady městské rady, i kdyby byly sebevíce pádné či oprávněné, nemohly převážit podporu, kterou vzniku nové univerzity věnoval osobně císař Leopold I. Jakkoliv byla zásluha Friedricha Wolfa o realizaci vratislavské univerzitní fundace prvořadá, zdá se, že k uklidnění situace mezi otci Tovaryšstva a městskou radou přispěl až profesor teologie Jakub Mibes, jenž se stal rektorem koleje v roce 1701.¹⁷

Založení vratislavské univerzity se významně podepsalo na dalším rozvoji vzdělanosti ve Slezsku, když na zdejším vysokém učení mohli vyhledávat plody ducha a zejména být ozdobeni akademickými grady studenti, kteří předtím odcházeli do Prahy, Olomouce, Krakova či Vídně. Současně se univerzita zapojila na vyšší úrovni do systému řádového školství v rámci České provincie Tovaryšstva Ježíšova, v jejímž rámci docházelo k peregrinaci učitelů a do jisté míry i studentů. Vratislavská univerzita ale zůstala omezena jen na jezuitské bezprostřední domény – filozofickou a teologickou fakultu (k níž se často i jako tzv. fakulta jazyků přičleňovaly dvě nejvyšší třídy gymnázia – poetika a rétorika). Lékařská a právnická fakulta, ačkoliv se o jejich vzniku uvažovalo a jejich existence by pochopitelně byla žádoucí i pro město a další světské představitele, nebyly nikdy uvedeny do života. Je možno vyslovit oprávněnou domněnku, že v daném případě jezuité nehodlali podporovat založení světských fakult i vedeni obavami, že by tam stěží působili výhradně katoličtí profesori.

Kromě výše uvedených kolejí se s větším zpožděním podařilo ještě další založení: v letech 1673–1681 se tak stalo v Opolí (s vyhlášeným poutním místem v Piekarech, úcta k P. Marii piekarské se šířila rychle jak do Polska, tak do Čech a na Moravu).¹⁸ V roce 1685 se o vznik koleje v Břehu, kde

---

14 O něm srov. Čornejová, Ivana – Fechtnerová, Anna: *Životopisný slovník pražské univerzity. Filozofická a teologická fakulta 1654–1773*, Praha 1986, s. 522–524. Wolff pocházel z východu Evropy – livornského Dünaburgu (dnes Daugavpils v Lotyšsku), díky vstupu do řádu později působil ve střední Evropě.

15 Kulak – Pater – Wresniński: *Historia Uniwersytetu Wrocławskiego* (cit. v pozn. 4), s. 18–19.

16 Popisu studentských excesů, zejména hromadných nepokojů, tzv. tumultů, se věnuje početná literatura, tento fenomén byl oblíben především starší německou historiografií. K vratislavským záležitostem srov. např. dílo cit. v pozn. 14, s. 24–25. O podobných záležitostech v Olomouci zpravuje Fiala, Jiří: *Dějiny jezuitského konviktu v Olomouci*. In: *Jezuitský konvikt. Sídlo uměleckého centra Univerzity Palackého v Olomouci. Dějiny – Stavební a umělecké dějiny – Obnova a využití*, eds. J. Fiala – L. Mlčák – K. Žurek, Olomouc 2002, s. 99–100. O analogických excesech v Praze jsem psala v článku Raková, Ivana: *Bouře studentů pražské univerzity ve druhé polovině 17. století*, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 21/2, 1981, s. 7–21, kde obsaženy i základní odkazy na starší německou literaturu.

17 O jeho životě a díle zpravuje Čornejová – Fechtnerová: *Životopisný slovník* (cit. v pozn. 14), s. 284–286.

18 O účtě k P. Marii piekarské u nás psal podrobně Havlík, Jiří: *Kult svatých patronů proti moru 1679–1680*. In: *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*, ed. I. Čornejová, Praha 2003, s. 332–362 (bibliografie).

předtím působily jen krátkodobě dvě misie Tovaryšstva, zasloužil Leopold I. Císař při zakládání slezských kolejí Tovaryšstva projevoval skutečně osobní iniciativu, protože on sám i jeho duchovní rádci právem viděli v jezuitském řádu, jenž byl nejen nejpočetnější ve srovnání s jinými řády působícími v zemích Koruny české, ale navíc se stabilně těšil největší podpoře mezi habsburskými vládci středoevropského soustátí.¹⁹ V prvním desetiletí 18. věku přibyla v pořadí poslední kolej v Lehnici. Všechny jezuitské řádové domy byly součástí České provincie Tovaryšstva Ježíšova do roku 1755, kdy se odštěpila nová Slezská provincie Societatis Jesu. K dělení nedošlo z interních řádových pohnutek, ale pod tlakem nové politické situace, kdy po prohraných slezských válkách většina Slezska připadla protestantskému Prusku.²⁰ Je pozoruhodné, že jezuité pak přijal pod ochranu pruský král Friedrich II. hlásící se k luterské konfesi – cenil si především jejich pedagogických úspěchů – a na tom nic nezměnilo ani zrušení Tovaryšstva v roce 1773, které pruský panovník odmítl na svých územích akceptovat a angažoval osvědčené jezuitské pedagogy jako učitele „královských škol“.

Jezuité se navzdory trudným začátkům se slezským prostředím částečně szili už na sklonku 17. století. Museli ovšem respektovat existenci tolerovaného protestantského obyvatelstva, což na druhé straně nebylo překážkou jejich misijním aktivitám ani vzniku polemických spisů. Jejich působení ve zdejším prostoru byl vymezen menší časový úsek – ve srovnání s Čechami či Moravou měli zpoždění více než padesát let a bezmála dvacet let před sanací řádu se slezské řádové domy ocitly rázem v nové provincii a v nové situaci. Slezská řádová provincie byla postavena do nepříliš obvyklé situace – jezuité pokračovali (dlužno říci, že nerušeně) ve své činnosti v novém státě s převažujícím luterským vyznáním, k němuž se hlásil i pruský panovník.

Začala jsem svůj výklad přehledným stručným srovnáním religiózní situace v jednotlivých zemích Koruny české, které všechny byly podrobeny rekatolizaci, ale způsoby provádění se lišily. I když v Čechách probíhala rekatolizace pomaleji, než se dříve soudilo a než by se dalo vyvodit ze striktních opatření v legislativní rovině, zhruba do osmdesátých let 17. století rekatolizační akce dospěla ke svému konci, na vrchol úvodního snažení usilujícího o naprosté vymýcení jinověří. Rozptýlené skupiny evangelíků bez regulérní duchovní správy žily povýtce z ústně tradovaných zvyklostí (jejich největší koncentrace byla ve východních a severovýchodních Čechách), lépe na tom byli jen luteráni, kteří se mohli orientovat na své souvěrce za hranicemi, kde snadno nacházeli adekvátní duchovní správu a útěchu. Na Moravě existovaly pro katolicismus, jak známo, lepší „startovní podmínky“, protože Moravské markrabství nebylo tak zasažené ani husitskou revolucí, ani následnou evangelickou vlnou, ani luterstvím. Více vstřícnosti zde potom sice našly kalvínsky orientované skupiny věřících, ale na rozdíl od Čech zde agresivní rekatolizace započala už před Bílou horou. Zasloužili se o ni především František z Dietrichštejna, Karel z Liechtenštejna a ani čerstvý konvertita Albrecht z Valdštejna si nepočínal na svých moravských statcích s velkým porozuměním pro své někdejší evangelické souvěrce.²¹ Po Bílé hoře se tlak proti evangelíkům jak v Čechách, tak na Moravě postupně sjednotil – jeho vnějším výrazem se stala vrcholná právní norma – Obnovené zřízení zemské vydané pro Čechy v roce 1627 a pro Moravu o rok později.

Situace ve Slezsku byla ovšem naprosto odlišná. Nelze se domnívat, že by habsburští vládci ve Vídni byli k Slezanům shovívavější *sua sponte*. Příznivější podmínky pro protestanty nezajistila ve

---

¹⁹ To pěkně dokládá naposledy i Knoz, Tomáš: *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty*, Brno 2006, s. 622–657.

²⁰ Informativní přehled o založení řádových domů ve Slezsku: Čornejová – Fechtnerová: *Životopisný slovník* (cit. v pozn. 14), s. 558–562.

²¹ K Valdštejnovi a jeho moravskému působení srov. Janáček, Josef: *Valdštejnova pomsta*, Praha 1992. O situaci na Moravě přehledně Válka, Josef: *Morava reformace, renesance a baroka*, Brno 1993, s. 78–114 a také Knoz: *Pobělohorské konfiskace* (cit. v pozn. 19), s. 75–91.

Slezsku žádná tolerance z centra, ale vynucené ohledy na mezinárodní politickou situaci, faktické rozložení sil. Tak tomu bylo po drážďanském akordu v roce 1621, po pražském míru roku 1635 i po míru vestfálském, jenž přiznal omezenou náboženskou svobodu podle předválečného stavu pro některá knížata a město Vratislav. Na druhé straně měl císař právo provádět rekatolizaci v dědičných a stavovských knížectvích, ale ani stavové ani poddaní neměli být nuceni k emigraci nebo podrobeni násilnému zabírání statků. Dokonce směli navštěvovat evangelické bohoslužby v sousedních zemích nedaleko hranic, pokud ovšem přitom nenarušovali „veřejný pořádek“ a zachovávali věrnost svému pánu. V dědičných knížectvích si mohli luteráni, jak známo, zřizovat po roce 1648 tzv. mírové kostely, které však nesměly mít věže. Zatímco v Uhrách závisela tolerance Vídně k nekatolickým vyznáním na vnitropolitické situaci – hlavně na cyklicky se opakujících povstáních uherské aristokracie,²² která byla pro monarchii skutečnou hrozbou, pro Slezsko měly rozhodující význam především zahraničně politické vlivy. Mluvíme tu jednak o záštitě mocných evropských protestantských vládců, ať už to byl zprvu saský kurfiřt Jan Jiří nebo potom švédští králové, jednak o možnosti navštěvovat příhraniční evangelické chrámy budované těsně za hranicemi katolických knížectví. Jejich návštěva byla v roce 1669 zeměpanským nařízením pod přísnými tresty zakázána, ale toto opatření se nesetkalo v praxi s úspěchem. Vedle toho přicházela v úvahu i schválená možnost provozovat domácí, neveřejné nekatolické bohoslužby. To se ovšem týkalo jen vyšších vrstev společnosti, především šlechty. Až do první čtvrtiny 18. století neměla ale slezská luterská církev ani vlastní správní organizaci.²³

Tři slavné „mírové kostely“ vystavěné ve Svídnici, Hlohově a Javoru, byly spíš poněkud okázalou úlitbou a vnějším naplněním závěrů vestfálských ujednání – rozhodně nemohly postačovat potřebám početných slezských luteránů. Jak už jsem zmínila, jejich architektonická podoba se musela podříditi omezujícím a de facto ponižujícím předpisům, které byly na první pohled patrné: nesměly mít věže a zvonice a mohly se stavět pouze ze dřeva. Náprava byla zjednána až v 18. století, v úplnosti až poté, co Slezsko připadlo Prusku. V padesátých letech 17. věku se Ferdinand III. pokusil vliv luterství ve Slezsku co nejvíce omezit a protestanti pod tlakem reformačních komisí pozbyli více než šest set stávajících kostelů a před koncem století se zdála zdejší existence protestantismu fatálně ohrožena. Slezští nekatolíci měli ale proti rekatolizačnímu tlaku habsburských panovníků a jejich vlád oporu: záštitou slezských protestantů za třicetileté války byl Jan Jiří Saský, později se stali jejich ochránci monarchové švédští, jejichž iniciativy završil Karel XII. roku 1707 v Altranstädtu, kde se Josef I. smluvně zavázal šetřit práva protestantů a dodržovat články vestfálského míru.²⁴ Zakončily se tak náboženské kontroverze, které ve zdejší oblasti probíhaly v období bezprostředně následujícím po Bílé hoře i v druhé polovině 17. století, vyvolávané nejen heterogenním náboženským prostředím ve Slezsku, ale i nesystematickou a nejednotnou konfesijní politikou Vídně, jež nedokázala držet závazky protestantům, ale ani je nemohla rázně zlikvidovat.

Na počátku 18. věku se situace stabilizovala – protestanti získávají větší záruky, zvětšuje se počet jejich svatyní, na druhé straně ačkoliv plošná rekatolizační akce ve Slezsku skončila neúspěchem, pevně tu zakotvuje jak světská katolická církevní správa, tak řeholní společenství, mezi nimiž jsou nejmocnější právě jezuité – a to tradičně jak co do počtu členů, tak do počtu řádových domů, které jsou od počátku 18. věku promyšleně rozmístěny po celém regionu. Velkým pozitivem

---

22 K tomu např. Morawiec, Małgorzata: Die schlesische Friedenskirchen. In: *Der Westphalische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturellen Umfeld – Rezeptionsgeschichte*, hg. von D. Heinz, München 1998, s. 741–756 (bibliografie). O situaci v Uhrách informuje přehledně Kontler, László: *Dějiny Maďarska*, Praha 2001, s. 134–172.

23 Conrads, *Książęta i stany* (cit. v pozn. 1), s. 134–136.

24 Conrads, Norbert: *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707–1709*, Köln – Wien 1971.

jak pro vzrůst vlivu Továřstva, tak pro ohlas ve společnosti jsou jeho školy, především univerzita ve Vratislavi – naopak pretenze protestantů plně uspokojilo až připojení k Prusku.

František Šmahel kdysi nazval náboženskou situaci v předbělohorských Čechách tolerancí z nutnosti. Je ale vůbec termín tolerance termín adekvátní? Šlo už tehdy o skutečnou toleranci v moderním slova smyslu? Nebylo to spíše vzájemné respektování rozdílných konfesijních táborů vynucené reálným rozložením sil ve stavovské obci, protože vliv panovníka byl více než okrajový?²⁵ V pobělohorském Slezsku je možno o podobné toleranci z nutnosti hovořit rovněž – toleranci vnucené habsburským panovníkům ve Vídni zahraničními protestantskými protektory. Toleranci, kterou se ovšem ve Vídni snažili zvrátit, vždy kdykoliv se to zdálo jen trochu možné. Zamezit působení protestantů se panovníkům a vídeňské vládě nepodařilo nikdy, naopak po slezských válkách (a to bývá zmiňováno jen velmi okrajově) počíná nabývat vrchu pruským státem organizovaná antikatolická agitace.*

---

²⁵ Ostatně nahlédneme-li do slovníku klasické latiny, zjistíme, že slovo *tolerantia* se překládá ve smyslu *snášení, snášenlivost, trpělivost*. Ano, vzájemná snášenlivost vyžaduje vždy i trpělivost. Výstižné pojednání o toleranci přinesl i Válka, Josef: Tolerance, či koexistence? K soužití různých náboženských vyznání v českých zemích v 15. až 17. století, *Studia Comeniana et historica* 18, 1988, č. 35, s. 63–75.

* Studie vychází z výzkumu v rámci grantového projektu GA ČR č. 404/06/0828 a Výzkumného záměru MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes, jehož nositelem je Filozofická fakulta UK v Praze.

REKATOLIZACJA NA ŚLĄSKU W XVII I NA POČZĄTKU XVIII WIEKU (NA PRZYKŁADZIE ZAKONU JEZUICKIEGO)

Projekty rekatolizacji i procesy w ramach dążenia do ponownego osiągnięcia utraczonej pozycji kościoła katolickiego w poszczególnych krajach (nie tylko Korony Czeskiej, ale również w ramach całej monarchii) różniły się. Na Śląsku spotykało się dążenie do rekatolizacji z oporem, którego przerwaniem bez powodzenia zajmowano się od czasów panowania Rudolfa II – wiadomo, że Ślązacy zjednoczeni z czeskimi stanami w wzajemnie korzystnej konfederacji wymogli również dla siebie swobodę wyznaniową na podstawie tzw. Listu Majestatycznego. Aczkolwiek Śląsk z punktu widzenia administracyjnego nie należał do obszarów jednolitych, luteranizm funkcjonował na tych terenach jako element jednoczący. Pozycja biskupów katolickich w Wrocławiu była niebagatelna (zresztą tutejsze biskupstwo założono tak jak w Gnieźnie w 1000 r.), jednak nie podlegali administracji kościelnej w krajach Korony Czeskiej, ale zwierzchności polskiej do 1641 roku (formalnie nawet do 1732 roku).

Rekatolizacja prowadzona przez państwo „odgórnie“ możliwa była dopiero po klęsce sił protestanckich pod Białą Górą. W następującym okresie jezuitom udało się uzyskać pozycję też na Śląsku, aczkolwiek właśnie tutaj często pojawia się konieczność powtórzenia aktu założenia domów zakonnych ze względu na ich nieudane powołanie do życia po raz pierwszy. Działalność założycielska kontynuowana jest ciągle aż do początku XVIII wieku. W Czechach i na Morawach jezuita niedługo po założeniu najstarszych kolegiów uzyskują dla tych instytucji prawo do utworzenia akademii, powszechnych szkół wyższych z wszystkimi potrzebnymi przywilejami. Na Śląsku udało się założenie uniwersytetu również z dużym opóźnieniem – Universitas Leopoldina powstaje

w 1702 r. Tym razem chodziło nawet o w ogóle pierwszą śląską szkołę wyższą.

Jezuici zżywają się lepiej z środowiskiem śląskim dopiero na początku XVIII wieku, przestrzegając fakt istnienia tolerowanych mieszkańców protestanckich, co z drugiej strony nie stało na przeszkodzie ich działaniom misyjnym ani pisaniu polemicznych tomów. Ich działanie na tych terenach w porównaniu z Czechami albo Morawami ogranicza się do krótszego okresu czasu – przede wszystkim rozpoczyna pięćdziesiąt lat później i w dodatku domy jezuickie na Śląsku prawie dwadzieścia lat przed sanacją zakonu znalazły się po przegranych wojnach w nowej prowincji i nowej sytuacji. Sytuacja śląskiej prowincji jezuickiej (powstała w 1755 r.) w ramach państwa pruskiego była nietypowa – jezuita kontynuują (zresztą bez przerwy) swoją działalność w nowym państwie o przeważającym wyznaniu luteranckim, które było również konfesją panującego. Swoją działalność kontynuują również po 1773 roku, ponieważ król pruski nie szanował znieszenia zakonu jezuitów przez papieża.

STRESZCZENIE

SUMMARY

THE PROCESS OF RE-CATHOLICISATION IN SILESIA IN THE 17TH AND EARLY 18TH CENTURIES (AS EXEMPLIFIED BY THE JESUIT ORDER)

The re-Catholicisation projects and the progressive attempts of the Catholic Church to regain its lost positions markedly differed not only within the countries of the Bohemian Crown, but also within the framework of the entire Habsburg monarchy. In Silesia, re-Catholicisation efforts faced opposition which Rudolf II had already tried to break. He, however, achieved quite the contrary – it is widely known that the Silesians, too, after uniting the Bohemian estates and thus forming a mutually advantageous confederation, succeeded in gaining the Charter of Religious Freedoms. Although Silesia in no way represented a homogeneous unit from the administrative aspect, Lutheranism there became the most unifying phenomenon. The position of the Wrocław Catholic bishops was far from insignificant (for that matter, the Episcopal see was, accordingly, established in Gniezno in 1000) but, from the religious and administrative point of view, it was not subordinated to Bohemian lands and was under the Polish sovereignty to 1641 (and formally even as late as to 1732) .

The re-Catholicisation, conducted from “above” – i.e. by the state and its authorities – then could come into play only after the defeat of the estates at the Battle of the White Mountain. And it was also in the post-White-Mountain period that the Jesuits gradually succeeded in establishing themselves in Silesia. In many cases, however, the Jesuit houses must have been established there repeatedly, since the first efforts to bring the Order into life there had had failed and the founding activities proceeded there until the early 18th century. In Bohemia and Moravia shortly after the foundation of the oldest colleges, Jesuits were moreover awarded the right to establish

academies for these institutions – i.e. universities endowed with all relevant privileges. Silesia was at the same time lucky to found a university, but only with a considerable delay – the Universitas Leopoldina came to existence only as late as in 1702, even though it was the very first Silesian general university.

Jesuits became more acclimatized to the Silesian environment only in the early 18th century. They nevertheless had to respect the existence of the locally tolerated Protestant population which, on the other hand, did not hamper either their missionary activities or their polemic writings. Jesuits’ activities in the Silesian territory were given a shorter span of time as compared to Bohemia and Moravia. They could launch them more than fifty years later and, almost twenty years before the reconstruction of the Order – after the lost wars – the Silesian Jesuit monasteries all of a sudden found themselves to be in a new province and in a new situation. Silesian monastic province (established in 1755) was in a rather unusual situation in the framework of the Prussian state – because Jesuits continued and it must be said that they could act so rather without any disturbance in their activities in the new state with the prevailing Lutheran religion to which even the ruler professed. And they could continue in their activity even after 1773, because the Prussian king did not respect the abolishment of the Order, promulgated by the Pope.

SESTRY ALŽBĚTINKY V KONFESNĚ ODLIŠNÝCH MIKROSVĚTECH ČESKÝCH KORUNNÍCH ZEMÍ

Veronika Čapská

Alžbětinky představovaly v raném novověku jediný ženský špitální řád v habsburské monarchii. Ačkoliv jejich průnik na pole systematicky požímané charitativní péče je mezi ženskými řády ve středoevropském prostoru zcela výjimečný, dosud jim nebyl věnován soustavnější zájem nebo pozornost překračující rámec příležitostného zpracování historie jednotlivých konventů.¹ Samotné bádání ztěžuje také okolnost, že péče věnovaná řádovým písemnostem a knihovnám stála u alžbětinek ve stínu starosti o nemocné.

V závěru 17. a v 18. století se řád rozšířil do většiny zemských měst a také některých dalších královských měst podunajské monarchie [příloha 1]. Pozdně barokní konventy se špitály alžbětinek se staly trvalou součástí topografie městských organismů a sloužily jako nemocniční areály hluboko do 20. století, případně svému účelu slouží dodnes. Výjimku představovala dvě města ve Slezsku, Vratislav a Těšín, kde se usazenému řádu nepodařilo trvalé barokní komplexy vůbec vybudovat.² Již zřejmý pohled tedy vyvolává otázku po situaci obou slezských klášterů alžbětinek a jejich zakotvení v městském prostředí ve srovnání s ostatními domy řádu ve střední Evropě. Právě využití komparativního přístupu by nám mohlo pomoci tyto dva slezské domy lépe vyprofilovat a zároveň, jelikož jde o spojité nádoby, prohloubit naše chápání ostatních mimoslezských domů alžbětinek a řádu jako celku.³

S jednotlivými konventy alžbětinek se dá poměrně dobře pracovat jako se srovnávacími jednotkami: řádové domy byly autonomní, nevytvářely se provinční či generální řádové struktury, s nimiž by bylo nutno při komparaci počítat. Rovněž odpadá závislost na představených mužské větve. Alžbětinky sice byly třetím řádem sv. Františka, ale jejich původní cášské vazby na františkány se uvolnily a domy podléhaly vždy přímo místním biskupům.⁴

Jednotlivé konventy alžbětinek byly navíc modelovány podle stále stejného schématu. Sestry měly svůj způsob skloubení vedení špitálu a kláštera (částečně zakotvený v konstitucích), kterého se držely. Kontinuitu posiloval také úzus, kdy se při zakládání uplatňovala v podstatě malá skupina osvědčených sester – matek zakladatelek. Dobře je to patrné např. na případu prvních sester působících ve Vratislavi, z nichž Marie Johanna Vogelmayerová vstoupila k alžbětinkám již v jejich prvním konventu na území habsburské monarchie – ve Štýrském Hradci, patřila k zakladatelské generaci sester ve Vídni, ale posléze i v Praze a po krátké epizodě ve Vratislavi byla vyslána do Kadaně, kam ze Slezska

1 Většina dosavadní produkce vznikla k připomenutí výročí založení konventů. Srov. Sauer, Joseph: *Die Elisabethinerinnen in Breslau. Denkschrift zur einhundertjährigen Jubelfeier der Stiftung ihres Klosters*, Breslau 1837; Postřihač, Antonín – Lenz, Jaroslav: *Dějiny kláštera a nemocnice alžbětinek v Praze Na Slupi. Na oslavu dvěstěletého trvání (1722–1922)*, Praha 1922; Flodrová, Milena: *Konvent sester alžbětinek v Brně 1749–1999*, Brno 1999; Makowski, Mariusz – Nowosielska, Marta: *250 lat klasztoru sióstr elżbietanek, Cieszyń 1753–1903–2003*, Wrocław 2003. Za laskavé zprostředkování titulu bych ráda vyjádřila své poděkování dr. Mariuszowi Makowskému a dr. Věře Tomolové. Pražskému konventu alžbětinek se recentně věnovala Ebelová, Ivana: *Nemocnice milosrdných bratří v Praze na Františku a nemocnice alžbětinek na Novém Městě pražském*. In: *Curatores pauperum. Źródła i tradycje kultury charytatywnej Europy Środkowej*, ed. A. Barciak, Katowice 2004, s. 207–216; eadem: *Založení a činnost nemocnice alžbětinek na Novém Městě pražském v 18. století a pohled do nemocnice milosrdných bratří na Starém Městě pražském*, *Paginae historiae* 12, 2004, s. 74–94.

2 V Těšíně byl ovšem mezi lety 1902–1903 vystaven neobarokní špitál alžbětinek a nabízí se úvaha, zda se při jeho projektování nemohla uplatnit také snaha o aluzi na barokní období jako éru nejvitálnějšího rozvoje řádu. Recentně k architektuře neobarokního domu alžbětinek Šopák, Pavel: *Opava – Těšín: paralely architektonického vývoje od konce 18. století do první světové války*, *Cieszyńskie Studia Muzealne – Těšínský muzejní sborník* 3, 2008.

3 Blíže k historické komparaci srov. např. Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung*, In: *Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, hg. von H.-G. Haupt – J. Kocka, Frankfurt am Main – New York, s. 9–45.

4 Funkci duchovních správců u alžbětinek pak zastávali např. v Praze servité, v Těšíně jezuité a v Brně kapucíni.

odcházela spolu s Marií Viktorií Greibichovou, která skládala sliby rovněž ještě v Praze podobně jako Marie Magdaléna Glencková, třetí ze skupiny, jejíž kroky vedly z Vratislavi pro změnu do Těšína, kde opět sehrála klíčovou roli při konstituování a stabilizaci nového domu.⁵

S ohledem na nastíněnou personální provázanost, ale také se zřetelem k poměrně rychlému sledu, v jakém konventy vznikaly – prakticky během jedné vlny v první polovině 18. století –, se domnívám, že lze bez větších problémů srovnávat konventy alžbětinek i s diachronními přesahy na časové ose. Rovněž mimořádná setrvačnost až nehybnost, kterou se klášterní prostředí vyznačuje a jež badatele většinou frustruje, se naopak při komparativním pohledu jeví jako výhodná, a budu tudíž pracovat i s mírně časově opožděnými fundacemi v Kadani a v Těšíně, neboť v nastíněném kontextu by opomenutí obou domů bylo spíše nelogické a neúčelné.

Vedle srovnání hmotné vybavenosti a stavební úrovně bydlení bych se chtěla zaměřit také na komparaci úzce souvisejícího zakotvení alžbětinek v městských organismech a na proměny a paralely v přístupu státní moci k řádu.

Městské rady si při povolování řádových domů se špitály kladly poměrně obdobné podmínky. Patřil mezi ně většinou závazek odebírat potraviny a pivo přímo ve městě, platit dávky a platy plynoucí ze zakoupených nemovitostí, nepoškozoat prodejem léků místní lékárníky na jejich živobytí a samozřejmě nežebrot.⁶ K posledně zmíněné podmínce alžbětinky vždy uváděly, že jejich řádové konstitute vybírání almužen po mendikantském způsobu přímo zakazují, a sestry tedy ani podle svých vlastních stanov nesmí zatěžovat místní obyvatelstvo žebráním.⁷

Jmenované požadavky byly ovšem standardní a nevypovídají prakticky nic o přístupu či postoji městských rad k řádu. Nahlédnout za tuto nepříliš sdělnou hradbu elementárních pravidel soužití nám umožňuje srovnání s konkrétní praxí: těšínské alžbětinky např. v přehledech příjmů z počátku sedmdesátých let 18. století uvádějí výtěžek z prodeje medikamentů z konventní lékárny (kolem 90 zl. ročně).⁸ Záleželo tedy patrně na toleranci místních lékárníků, respektive na jejich vnímání míry ohrožení vlastních příjmů. Jinak vstřícná městská rada v Kadani např. při vyjednávání o řádové fundaci opakovaně zdůrazňovala, že v ní zasedají dva lékárníci, kteří hájí svá práva. Kdaňští také vyjadřovali naději, že stavba konventu poskytne práci městským kameníkům a řemeslníkům.⁹ Vzhledem ke skutečnosti, že rokokový mobiliář řádového kostela pochází především z dílny místního řezbáře Karla Waitzmanna a při realizaci stavby klášterního komplexu dostal příležitost regionální stavitel Jan Kryštof Kosch, lze usuzovat, že přání radních bylo naplněno.¹⁰

Kdaňští měšťané si kladli ještě jinou podmínku, která si zaslouží pozornost i obecně v kontextu ženského řádového života v pozdním baroku. Pokoušeli se stanovit horní finanční hranici pro věno přijímaných sester a vyvíjeli tlak, aby se do kláštera bez větších problémů mohly dostat i zcela nemajetné uchazečky, přednostně z Čech a korunních zemí, nejspíše však mysleli právě na zájemkyně z řad žen z Kadaně a okolí. Od zámožných kandidátek nemělo být

---

⁵ Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1), s. 219. Marie Magdaléna Glencková např. figuruje v seznamu pražských sester z roku 1739 jako chórová novicka. Bylo jí tehdy 25 let. Národní archiv v Praze (dále NA v Praze), Archiv pražského arcibiskupství (dále APA), sign. C 120–3, inv. č. 3491, kart. 2106 (alžbětinky Slup), nepag.

⁶ Srov. např. pro pražský konvent Ebelová: *Založení* (cit. v pozn. 1), s. 75 a pro konvent kdaňský NA v Praze, Česká dvorská kancelář (dále ČDK), sign. IV B 100, inv. č. 691, kart. 376, nepag.

⁷ Srov. např. NA v Praze, ČDK, sign. IV B 100, inv. č. 691, kart. 376, nepag.

⁸ Srov. Zemský Archiv Opava (dále ZA Opava), Královský úřad v Opavě (1742–1782) (dále KÚ), sign. 15/53, inv. č. 984, kart. 666, nepag.

⁹ NA v Praze, ČDK, sign. IV B 100, inv. č. 691, kart. 376, nepag.

¹⁰ Poche, Emanuel a kol.: *Umělecké památky Čech* 2, Praha 1978, s. 15–17.

vyžadováno věno vyšší než 1500 zlatých rýnských, včetně výbavy, u chudších dívek pak mělo tvořit pomyslný finanční strop 500 zl. a zcela nemajetné ženy měly být přijímány úplně bez nároku na věno. Určitou kontrolu si městská rada snažila zajistit uložením povinnosti klášteru vykazovat ve vyúčtováních na konci roku výši věna či jeho odpuštění u přijímaných sester.¹¹ Samo město tedy působilo na zpřístupnění klášterního ideálu širšímu množství zájemkyň.

Městská rada v Brně vystupovala vůči alžbětinkám velmi vstřícně, dokonce jim poskytla bezplatně 20 000 pálených cihel na stavbu konventního komplexu.¹² Oba slezské kláštery získávaly z městského prostředí omezenější podporu, několikrát se jim však dostalo příznivých intervencí a finančních příspěvů od panovnických dvorů, jak uvidíme níže.

Pro konstituování domů alžbětinek a vlastní zahájení špitální péče bylo nezbytné především získat hned v počáteční fázi několik fundací na první lůžka. Množství takových lůžek lze také využít k prvotní orientaci a odhadu významu řádových špitálů pro jednotlivá města [příloha 2]. Při pohledu na počty nemocničních lůžek v českých korunních zemích, je patrné, že se velmi dynamicky rozvíjel brněnský dům, což vynikne zejména při srovnání s pražským špitálem, který navzdory mnohem delší kontinuitě (od roku 1719) počtem lůžek nijak dramaticky nepřevyšoval brněnský ústav. Mezi brněnskými fundátory bylo také poměrně hodně měšťanských podporovatelů, mj. i člen známé brněnské kupecké rodiny Köfflerů.¹³ Rozvoj řádového konventu lze patrně spojovat také s rozmachem Brna ve druhé polovině 18. století a úměrně rostoucími potřebami chudinské a medicínské péče.

Jako kapacitně srovnatelné se jeví oba konventy ve dvou menších královských městech, Kadani a Těšíně, kde se počet lůžek dlouhodobě ustálil na čísle deset, respektive jedenáct, což představovalo určitou minimální variantu v základní podobě konstituovaného špitálu. Uvedená čísla se však týkají pouze lůžek, jejichž provoz byl kryt z výnosů fundálního kapitálu, a na nichž tudíž mohly být nemocné ženy ošetřovány zdarma. Nejsou to tedy konečné počty lůžek a nad tento základní rámec zajištěné bezplatné charitativní péče si mohly zájemkyně, pro něž nezbylo fundované lůžko, hradit pobyt a ošetřování u alžbětinek z vlastních zdrojů. V účtech těšínských alžbětinek jsou takové pacientky označovány jako „*Kostfrauen*“ platící si své náklady („*Kostgeld*“). Zmíněné pojmy byly používány jak pro mladší pacientky, např. s dětmi, tak pro další důležitou skupinu klášterních klientek: zestárlé ženy, pro které nebyla nemocniční lůžka určena a jež byly přijímány zejména kvůli finančnímu přilepšení pro konvent.¹⁴ Šlo obvykle o tradiční podporovatelky řádu, ochotné platit za pobyt a péči ve stáří a také skýtající naději na testamentární odkaz ve prospěch špitálu.

I u tak malých konventů, jako představoval Těšín či Kadaň, je tedy nutno počítat s mnohem větším dosahem jejich působení, než by prostý počet fundovaných lůžek napovídal. Těšínské alžbětinky měly například mnoho pacientek z přilehlých oblastí Moravy a Polska. Právě na základě argumentace o léčení žen z Moravy byla těšínskému konventu povolena v „hladových“ sedmdesátých letech 18. století na Moravě mimořádná sbírka. Při všech řádových domech se zároveň ambulantně ošetřovalo i ve fortně, kde se prováděly zejména extrakce zubů, pouštění žilou a ošetřování menších úrazů.¹⁵

---

11 NA v Praze, ČDK, sign. IV B 100, inv. č. 691, kart. 376, nepag.

12 Flodrová: *Konvent sester* (cit. v pozn. 1), s. 8.

13 Srov. ZA Opava – pobočka Olomouc, Arcibiskupství Olomouc (1144–1961), sign. Bb 135, inv. č. 2117, kart. 445 (Alžbětinky na Starém Brně, vizitační protokol z roku 1770), nepag.

14 Srov. ZA Opava, KÚ, sign. 15/53, inv. č. 984, kart. 667, nepag.

15 Srov. např. NA Praha, APA, sign. C 120/3, inv. č. 3491, kart. 2106, nepag.

U vratislavského špitálu dosáhl počet lůžek roku 1743 čísla osmnáct, později ovšem rostl jen pozvolna.¹⁶ Jediné podrobnější zprávy o fundátorech máme od Josepha Sauera, který měl ještě ve třicátých letech 19. století k dispozici konventní archiv. Všichni Sauerem jmenovitě zaznamenaní zřizovatelé nadací byli z řad šlechty, tedy živlu městskému prostředí spíše cizího.¹⁷ Jedno lůžko bylo dokonce fundováno samotným císařem Karlem VI., což je v kontextu ostatních domů alžbětinek v českých zemích výjimečná pomoc. Karel VI. dokonce vratislavským sestrám přispěl stavebním materiálem v hodnotě 1500 zl. a roční podporou ve formě tří hromad dříví a dvou beček soli.¹⁸ Přístup Karla VI. ostře kontrastuje s jeho rezervovaností k uvedení alžbětinek do Prahy.¹⁹ I malý ženský konvent tak císař zjevně vnímal jako určitý opěrný bod k posílení katolictví ve většinově protestantském městě.

Ve prospěch řádu Karel VI. zasáhl také při jeho závažném konfliktu s městskou radou, zdaleka nejvirulentnějším sporu, do něhož se alžbětinky s měšťany v českých korunních zemích dostaly. V roce 1739 si chtěl řád ke svým stávajícím dvěma domům na Novém Městě přikoupit ještě sousední dům Jana Jakuba Langerera.²⁰ Magistrát však proti záměru důrazně vystoupil, argumentoval, že alžbětinky mají dostatečné prostory a že se z panovnické vůle nesmějí pozemky dostávat do mrtvých rukou. Podle interpretace městské rady císař sestrám schválením fundace (6. listopadu 1736) povolil zakoupit pouze nezbytný pozemek z tehdy nashromážděného kapitálu, nedovolil jim však každý rok přikupovat další domy („*von Jahr zu Jahr mehr Häuser an sich zu bringen*“), z čehož by se mohl stát pro město nevýhodný precedens.²¹

O vyhrocení sporu svědčí samotná formulace měšťanů, že alžbětinky mají v úmyslu postupně skoupit celou čtvrť, na což již má městská rada důkazy: „*ihre Gedanken allein dahin abzielen, nach und nach endlich das sämmtliche Viertel an sich zu ziehen, wovon bereits andere data verhanden*“. Důkazem se patrně myslela jednání, která mezitím zahájila představená o koupi jiného sousedícího domu Anny Rosiny Korbové, dědičky rodiny Henningů.²²

Představená Marie Johanna Vogelmayerová hájila záležitost rozšiřování tím, že řádový špitál je obecně prospěšným zařízením k užítku lidem bez ohledu na katolickou či augsburskou konfesi – se zjevnou narážkou na nepřízeň převážně luteránských měšťanů. Výtky městské rady vyvracely sestry mj. stížností, že nikdo z radních se nebyl osobně na místě podívat, aby posoudil, v jakých prostorách žijí a ošetřují nemocné. Patrně právě v důsledku uvedené výhrady vznikl na základě očitého svědectví popis provizorního konventu se špitálem datovaný k 9. září 1739,

---

16 Srov. Ebers, Johann Jacob Heinrich: *Das Armenwesen der Stadt Breslau nach seiner früheren und gegenwärtigen Verfassung dargestellt; nebst einer Versuch über den Zustand der Sittlichkeit der Stadt, in alter und neuer Zeit*, Breslau 1828, s. 148; anonymní dílo *Fragmente aus der Geschichte der Klöster und Stiftungen Schlesiens von ihrer Entstehung bis zur Zeit ihrer Aufhebung im November 1810*, Breslau 1811, s. 392; Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1), s. 27, k pozdějšímu nárůstu lůžek pak s. 34–35.

17 Ibidem, s. 18, 20, 24, 36–37.

18 Ibidem, s. 24.

19 Ebelová: *Založení* (cit. v pozn. 1), s. 74.

20 Samotné usazování řádu ve Slezsku byla složitá anabáze. Sestry byly nejprve na přelomu let 1735–1736 pozvány do Břehu, kde se jim však nepodařilo získat dostatečné množství zbožných darů k zabezpečení kláštera. Počátkem dubna 1736 přesídlily řeholnice do Vratislavi, kterou nakonec upřednostnily před Břehem. I zde však čelily při zakládání konventu četným obtížím. Srov. Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1), s. 5–13. Stručné a přehledné heslo je konventu alžbětinek věnováno v encyklopedii Vratislavi. Harasimowicz, Jan a kol.: *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2001, s. 816. Recentně resumuje působení alžbětinek ve Vratislavi také Mandziuk, Józef: *Historia kościoła katolickiego na Śląsku III, 1 (1742–1845)*, Warszawa 2007, s. 196–197.

21 NA v Praze, ČDK, sign. IV B 101, inv. č. 734, kart. 402, nepag.

22 Ibidem. Rovněž Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1), s. 25–26.

který pak sloužil jako podklad v celé kauze.²³ Vzhledem k tomu, že nemáme dochováno žádné ikonografické zobrazení původního špitálního celku alžbětinek na vratislavském Novém Městě, představuje popis cenné zachycení hmotných podmínek bydlení a špitální péče řádu, tím spíše, že prostory sloužily svému účelu pouze s dalšími dílčími úpravami až do roku 1793. V textu, kde alžbětinky popisují provizorní srostlici klášterních budov, se odráží hodnocení většiny místností jako malých a nevyhovujících. Stav bydlení nejvýmluvněji dokládá zmínka o třech celách sbitých z dřevěných prken, které se v zimním období stávaly neobyvatelnými [příloha 3].²⁴

Jádrem zmíněného sporu mezi městskou radou a řádem se stala interpretace císařského povolení alžbětinkám k zakoupení nezbytných pozemků. Představy konšelů a řeholnic o dostatečném prostoru se pochopitelně výrazně lišily. Konfesní argumentace se objevuje teprve v pozadí, doslova „uzávorkovaná“, jako např. ve formulaci alžbětinek, že podle zdravého rozumu nemohl mít císař na mysli malou a nedostatečnou fundaci a následně v závorce: „(*jak se domnívá nekatolický magistrát*)“ – (*wie der unkatholische Magistrat vermeinet*).²⁵

Ve skutečnosti však samozřejmě konfesní otázka nebyla tak podružná. Alžbětinky dokonce připouštěly, že pobyt v jejich špitále může být podnětem ke konverzi nekatolických nemocných. Založit spor na interpretaci císařského rozhodnutí však nebyla ze strany měšťanů příliš prozíravá strategie. Záleželo především na panovníkovi, v jakém smyslu bude své rozhodnutí korigovat. Dne 25. června 1740 vydal Karel VI. alžbětinkám velmi příznivý dekret, v němž dostaly nejen povolení převzít dva zakoupené domy, ale na základě své prosby ještě souhlas k potenciální koupi pěti jiných sousedících domů, pokud by je v budoucnu potřebovaly a disponovaly nezbytnými finanční prostředky.²⁶

Později skutečně byly přikoupeny další dva domy.²⁷ Pro pozici alžbětinek ve městě je však příznačné, že se jim dlouhodobě nedařilo shromáždit prostředky na novostavbu či rozsáhlejší renovace řádového komplexu, dokonce za tímto účelem nevznikly ani velkoryseji koncipované stavební plány, jak je máme dochovány například pro konvent v Brně. Tam byla částečně realizována původní architektonická vize Františka Antonína Grimma; prvotní představy byly ovšem velkorysejší. Mělo jít o čtyřkřídlou dispozici, do níž zasahoval chrám se vstupem obklopeným předstupujícími křídly, která měla vytvářet *cour d'honneur* podle vzoru vídeňského kláštera vizitantek.²⁸ Pražský špitální komplex alžbětinek vyrostl podle projektu Kiliána Ignáce Dientzenhofera rovněž jako čtyřkřídlá stavba, k níž přiléhal nevelký kostel P. Marie Bolestné.²⁹ Patrocinium Matky Boží Bolestné si alžbětinky oblíbily a najdeme je také u konventních kaplí ve Vratislavi a v Těšíně. Nejen v tomto ohledu působil pražský konvent jako určitý vzor pro další filiace. V Kadani se příklad pražského mateřského domu promítl také do podoby nově budovaného kláštera. Místní stavitel Jan Kryštof Kosch provedl stavbu konventu právě podle pražského předobrazu.³⁰

---

²³ Popis je doprovázen plánkem velmi schematického charakteru, který je podstatně méně sdělný než samotný text. NA v Praze, ČDK, sign. IV B 101, inv. č. 734, kart. 402, nepag.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Srov. Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1), s. 29–32.

²⁸ Kroupa, Jiří: Materiály k brněnským stavebním dějinám 18. století. In: *Uměleckohistorický sborník*, ed. J. Sedlář, Brno 1985, s. 264.

²⁹ Blíže např. Vilímková, Milada: *Stavitelé paláců a chrámů. Kryštof a Kilián Ignác Dientzenhoferové*, Praha 1986, s. 144–146.

³⁰ Z popudu fundátorky hraběnky Karolíny Schönkirchové podnikl Koch cestu do Prahy a konvent zaměřil. Srov. Vlček, Pavel – Sommer, Petr – Foltýn, Dušan: *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1998, s. 284.

Slezské alžbětinky si ve druhé polovině 18. století nemohly novostavby konventních komplexů dovolit, byly schopné investovat nejvýše do průběžných nejnezbytnějších oprav. Ve Vratislavi, podobně jako v Těšíně, klášterní budovy postupně chátraly. Podnět k řešení situace vratislavského konventu nakonec zavdali bezprostřední sousedé, kteří si roku 1792 stěžovali na magistrátu, že se obávají sesutí či zřícení některých částí sešlého klášterního komplexu. Na místo byla vyslána stavební komise, která potvrdila hrozící nebezpečí a doporučila ihned snést štít jednoho z domů. Podle odhadu komisařů by si ovšem nutné opravy vyžádaly obdobné výdaje jako novostavba. Na zásah pruského krále Fridricha Viléma II. mohly řeholnice s pacienty přesídlit do zachovalejší budovy rušeného kláštera františkánů při kostele sv. Antonína.³¹ Ostatně k obdobnému projevu podpory, jinak ze státní disciplinace nevyjímáným alžbětinkám, sáhl i císař Josef II., který řádu předal sistovaný konvent františkánů v Budapešti.³²

Situace konventu v Těšíně vykazuje mnohé shodné rysy s Vratislaví. Na řízení veřejných záležitostí v Těšíně se sice v 18. století téměř výlučně podíleli měšťané katolického vyznání, město však mělo také silnou protestantskou tradici posílenou v roce 1709 zřízením „milostivého kostela“. ³³ Samy alžbětinky si navíc uvědomovaly jistou odlehlost a provinčnost města, která se promítala do jejich možností získávat zámožnější uchazečky, jejichž věna by pomohla stabilizovat konvent. Představená Marie Aloisie de Samin komentovala v listu ze 14. července roku 1779 svou svéráznou němčinou obtíže se získáváním kandidátek následovně: „*und nacher Tessen dürfen wir uns wenig Hoffnung machen eine reiche zu bekommen*“.³⁴

Alžbětinky si pro své účely postupně adaptovaly dva domy na severovýchodní straně těšínského rynku. První zakoupily roku 1754 od hraběte Jana Kašpara Wilczka za 2 900 zl. a zřídily v přízemí malou domácí kapli, chór, sál nemocných a hovornu, v patře pak umístily šest cel, místnost ke společným pracím, apotéku a refektář. K provizornímu konventu přiléhala zahrada s malým domkem pro fundátorku Marii Frankovou, ovdovělou těšínskou obchodnici s vínem, která měla mezi alžbětinkami dceru.³⁵

Nadání na špitální lůžka zajistila z velké části místní šlechta z okruhu rodin Skrbenských a Chorinských³⁶ K rozšíření vlastní klášterní stavby však přispěla opět intervence z prostředí habsburského domu. Císař František Štěpán Lotrinský věnoval klášteru 1000 zl. a 23 tisíc cihel na zvětšení konventu³⁷ V roce 1761 sestry přikoupily za 1200 zl. sousední dům Františka Jagoše. O nouzovém a prozatímním stavu konventu však svědčí zřícení komína a části kleneb koncem šedesátých let 18. století, kdy byla vážně poškozena celá stavba.³⁸

Jelikož sestry neměly na renovaci, zažádaly si o povolení zemské sbírky almužen. Jako podpůrný argument uvedly, že v poslední době ošetřily na tisíc nemocných, mezi nimi čtyřicet duševně chorých, což je údaj, který není zcela bez zajímavosti.³⁹ Minimálně pro závěr 18. století máme doloženu péči o psychicky nemocné také ve Vratislavi, zatímco v Praze se alžbětinky

---

31 Podrobněji srov. Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1), s. 42–50. K chudinské péči ve Vratislavi v éře osvícenství srov. např. Harc, Lucyna: *Działalność charytatywna w okresie fryderycjańskim*. In: *Curatores pauperum* (cit. v pozn. 1), s. 194–206.

32 Pelliccia, Guerrino – Rocca, Giancarlo: *Dizionario degli Istituti di perfezione* 3, Roma 1976, s. 1119.

36 K měšťanské společnosti Těšina a dalších měst knížectví v 18. století, včetně špitální sítě, blíže srov. Korbelařová, Irena: *Města na Těšínsku v 18. století*, Český Těšín 2005.

34 ZA Opava, KÚ, sign. 15/ 53, inv. č. 984, kart. 667, nepag.

35 ZA Opava, KÚ, sign. 15/ 53, inv. č. 984, kart. 666, nepag.

36 ZA Opava, KÚ, sign. 15/ 53, inv. č. 984, kart. 667, nepag.

37 Makowski – Nowosielska: *250 lat klasztoru* (cit. v pozn. 1), s. 12–13.

38 Ibidem, s. 13.

39 ZA Opava, KÚ, sign. 15/ 21 D, inv. č. 909, kart. 639, nepag.

jejich přijímání vehementně bránily a úspěšně svůj postoj uhájily.⁴⁰ Za svůj úkol totiž považovaly péči o vyléčitelně nemocné, jak také odpovídalo systému fundovaných lůžek, na nichž se měli nemocní střídát. V obou slezských městech si tak udržení konventů vyžadovalo mnohem větší adaptaci sester na místní podmínky a ochotu upouštět od preferovaných zásad.

O chronickém nedostatku prostředků vratislavských a těšínských alžbětinek svědčí také umístění kaplí do jedné z místností zakoupených domů. Těšínské alžbětinky přistoupily k vybudování prostornější kaple teprve na přímé razantní vybídnutí biskupa Philipa Gottharda Schaffgotsche.⁴¹

Ačkoli prvotní podněty k založení obou slezských domů zavdaly měštky, na fundování špitálních lůžek, klíčových pro uspokojivé fungování konventů, se měšťané podíleli minimálně. Soužití alžbětinek s městským prostředím Vratislavi i Těšína bylo komplikované a vyžadovalo si častější intervence jak šlechty, tak panovnických dvorů.

Prameny z prostředí ženských řádů nejsou ve středoevropském prostoru většinou bohaté a jejich studium leží v českých zemích dosud spíše stranou badatelského zájmu. Komparativní přístup by mohl být jednou z cest, jak nedostatečnost pramenných stop překonat.*

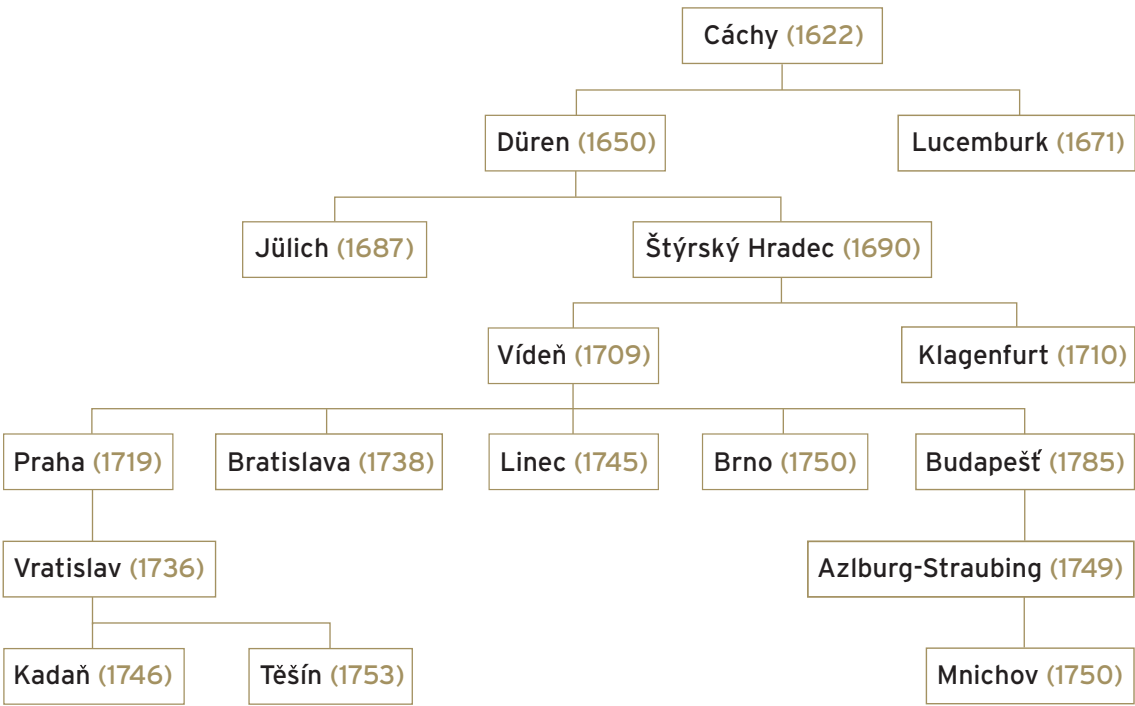
⁴⁰ Sauer: *Die Elisabethinerinnen* (cit. v pozn. 1). Ebelová: *Založení* (cit. v pozn. 1), s. 79.

⁴¹ Kaple byla vysvěcena v roce 1773. Podle klášterní kroniky, kterou cituje Mariusz Makowski, biskup při své návštěvě křičel na fundátorku Marii Frankovou, ať dá vybudovat větší kapli. Srov. Makowski – Nowosielska: *250 lat klasztoru* (cit. v pozn. 1), s. 13. Do klášterního archivu v současném konventu alžbětinek mi bohužel nebyl umožněn přístup. O disciplinačním tlaku Philipa Gottharda Schaffgotsche na konvent svědčí také biskupův rozzlobený list z 5. září 1774 adresovaný představené těšínského konventu, v němž si stěžuje na přijetí dvou kandidátek bez jeho souhlasu, zatímco mužské kláštery si jeho svolení vyžadují. ZA Opava, KÚ, sign. 15/53, inv. č. 984, kart. 667.

* Studie vychází v rámci výzkumného záměru MSM4781305905 – Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy.

PŘÍLOHA 1

Filiační schéma cášských alžbětinek (do konce 18. století)

PŘÍLOHA 2

Přehled špitálů alžbětinek podle počtu lůžek

konvent	rok založení	údaj k roku	počet lůžek
Praha – Nové Město	1719	1760	37
Vratislav – Nové Město	1736	1743	18
Kadaň	1746	1765	11
Brno	1749/50	1770	31
Těšín	1753	1770	10

PŘÍLOHA 3

Popis konventu alžbětinek ve Vratislavi zaslaný církevnímu oddělení České dvorské kanceláře

Bresslau den 9.t[e]n *Septembris* 1739

Bey der anheunt vorgenommenen Beaugens[c]heinigung des Raums in dem Closter der *Elisabethiner* Jungfrau hat sich geäus[s]ert, dass gleich hinter dem Eingang durch die Pforte an der rechten Hand aus einem ehemahls gewesenen Zimmer und daran gelegenen Stubencammer eine Capelle *adjoustiret* worden.

An der lincken Seiten des Eingangs ist ein *compendioses* Sprachzimmerle dermahlen *adaptiret* und neben demselben weiter hinunter linckerhand das Kranckenzimmer in welchem dermahlen Eylf *fundirte* Better und so viel Krancke befindl[ich] auch stehen noch etliche ungestiftete Better da.

An dem Kranckenzimmer ist linckerhand ein Stück des Gartens zur (sic) Begräbnuss der etwa sterbenden *Patienten* abgesondert.

Eine Stiegen hoch im ersten Stock kommet man in das *Novitiat*, so gar nicht gross ist, aus solchem in zwey andere kleine Stübchen, in deren einem zwey Schwestern beysammen wohnen müssen. Aus solchen in einem *Tractu* kommet man in ein etwas geraumes Zimmer, so das Gemein- oder Arbeit[s]zimmer, in welchem zu gewissen Arbeitsstunden alle Schwestern beysammen seyn; und wann sich ihre Anzahl vergrössern sol[l]te, viel zu klein wäre; aus solchem ist ein s[c]hmales längliches Behaltnuss zur Wäsche.

Au[s]ser diesem Arbeitszimmer ist ein klein Vorhäusel und s[c]hmal Gang auf welchem ein Mittelmässiges Zimmer.

Das *Refectorium* ist viel kleiner als das Arbeitszimmer, und kaum vorjetzo geräum genug.

Gegen der Schantz ist der Oberinzimmer sehr s[c]hmahl und unförmlich lang, man kan[n] bey dem Mitte darin stehenden Ofen kaum vorbegehen.

Von solchem gegenüber ist die *Apothecen* in welcher vorjetzo hinlänglicher Platz.

Ferner seynd noch al[l]da ein Zimmer und darneben befindl[iche] Cammer;

Auf dem Bodem (sic) ist zimlicher Raum zu denen Kraütern. Und auf der einen Seiten drey mit Bre[t]ter vers[c]hlagene Cammern, in welchen sich vier Schwestern dermahlen behelfen müssen, im Schneegestöber zu Winterszeit aber nicht bestehen können.

Es ist auch noch, wann man durch den nicht grossen Garten kommet, eine Wohnung für den Geistl[ichen], eine andere vor den Glöckner, und dann vor den Haussknecht. Aus[s]er diesen aber noch einige schmale und enge Gebäudel, allwohin au[s]ser gedachten dreyen Wohnungen kein Theil des Closters angeleget werden kan[n].

Die völlige Grösse des gantzen Platzes mit dem unentbe[h]rlich[ichen] Garten wird der Grundriss samt dabey befindlichen Beschreibung nach dem Maasstab klärlich anzeugen.

Ansonsten meldet die Oberin und anwesende Geistl[iche] wie Sie alle *onera*, wie sie nahmen hätten, gleich anderen Bürgern entrichten mu[s]sten, als da seynd kay[ser]l[iche] Steuern, *Recrouten* und Rimontagelder, Ring- und Gassenwache, Bürgerwache, Vermögen oder Türckensteuer, Karn- und Wassergeld. Soldaten*quartier* und in *Summa* alle *Sorten* der bürgerl[ichen] *onerum* trageten, auch über dies bey *Tradirung* der Häuser wegen der alle 25 Jahr zu verneuern habenden Versportelung sich *reversiren* müssen.

STRESZCZENIE

SIOSTRY ELŻBIETANKI W MIKROŚWIATACH O RÓŻNEJ KONFESJI W RAMACH ZIEM KORONY CZESKIEJ

Pod koniec XVII i w ciągu XVIII wieku działają siostry elżbietanki w większości miast ziemskich oraz w niektórych innych miastach królewskich Monarchii Habsburskiej [załącznik nr 1]. Aczkolwiek ich wczesne dążenia do systematycznie pojmowanej opieki charytatywnej stanowią w Europie Środkowej w ramach zakonów żeńskich zupełny wyjątek, nie poświęcono tej problematyce jak dotąd szerszego zainteresowania, przekraczającego ramę okazynego opracowania historii poszczególnych konwentów.

Późnobarokowe konwenty z szpitalami sióstr elżbietanek są integralnym elementem topografii miast. Wyjątek stanowią dwie miasta na Śląsku, mianowicie Wrocław i Cieszyn, gdzie wybudowanie stałych zespołów barokowych osiedlonemu zakonowi w ogóle nie udało się. Studium z wykorzystaniem metody komparatywnej nastawione jest na specyficzną sytuację obu klasztorów śląskich sióstr elżbietanek oraz ich zakotwienie w środowisku miejskim, w porównaniu z pozostałymi domami tego zgromadzenia na Ziemiach Korony Czeskiej.

Aczkolwiek pierwsze impulsy do założenia obu śląskich domów wychodziły od mieszczek, w fundowaniu łóżek w szpitalu, kluczowych w celu odpowiedniego funkcjonowania konwentów, bierze udział przede wszystkim szlachta, a więc stan w środowisku miejskim raczej obcy, sami mieszczaństwo uczestniczą w fundowaniu minimalnie, w odróżnieniu np. od miasta Brna, gdzie stosunek fundatorów mieszczańskich był wyraźnie większy. Współżycie elżbietanek z środowiskiem miejskim w Wrocławiu i Cieszynie było skomplikowane i wymagało częstych interwencji z strony szlachty albo dworu. Bardzo ostry konflikt rozgorzał się między Radą Miejską Wrocławia i klasztorem w Wrocławiu. Spór dotyczący możliwości poszerzenia konwentu rozstrzygnął cesarz Karol VI na

rzecz elżbietanek. W związku z tym konfliktem powstał też bardzo cenny opis zespołu klasztorowego, rejestrujący materialne warunki mieszkania i opieki szpitalnej w pomieszczeniach, które w tym celu tylko z częściowymi poprawami wykorzystywano aż do 1793 roku [załącznik nr 3].

W podobnych warunkach prowizorycznych funkcjonował w drugiej połowie XVIII wieku konwent elżbietanek w Cieszynie, również w kryzysowych sytuacjach wspierany przez interwencje dworu habsburskiego. W odróżnieniu od pozostałych domów zgromadzenia na ziemiach czeskich oraz w monarchii habsburskiej elżbietanki na Śląsku długookresowo nie miały powodzenia w gromadzeniu środków przeznaczonych do wybudowania nowych albo do większej rekonstrukcji obu istniejących zespołów klasztorowych. Budynki klasztorne raczej stopniowo marnieją i pod koniec XVIII wieku znajdują się już w stanie awaryjnym.

Słowniczek:

elżbietanki = e Elisabethinen (występuje również forma *Elisabethinerinnen*, jest jednak rzadziej używana i mniej praktyczna).

NUNS OF THE ST ELISABETH ORDER IN THE CONFESSIONALLY DISTINCT URBAN MICRO-WORLDS OF THE CZECH LANDS

The Order of St Elisabeth and its members (*die Elisabethinen*) spread to the most capital cities as well as some royal towns of the Habsburg monarchy in the late 17th and during the 18th centuries [Annex No. 1]. Although the early arrival of the Order's nuns to the sphere of systematically perceived charity care was extremely exceptional amongst the female orders in the Central-European environment in the given period, the previous interest paid to St Elisabeth nuns has been rather inconsistent and has not exceeded the scope of occasional historical essays dealing with particular convents.

The late-baroque convents hosting the St Elisabeth nuns' hospitals became an inseparable part of the topography of city organisms. The only exceptions were two Silesian cities – Wrocław and Cieszyn – for, even though the Order settled there, its members did not manage to establish permanent local Baroque complexes. The present essay, applying a comparative approach, focuses on the specific situation of these two Silesian St Elisabeth convents and on the fact of how firmly they were anchored in the city environment, as compared to other houses of the order in the Lands of the Bohemian Crown.

Even though the initial stimuli to establish the two above-mentioned Silesian houses came from women burghers, the funding of the hospital beds – which was crucial for the convents' satisfactory operation – was mainly given by the nobility, i.e. an element rather foreign to the city environment, while burghers themselves financed them to only a minimum extent (contrary, for example, to the Moravian city of Brno where the number of burgher founders was significantly higher). The co-existence of the St Elisabeth nuns with the city environments of both Wrocław and Cieszyn was complicated

and often required interventions from not only the nobility but also the rulers' courts. The Wrocław convent faced especially serious conflict with the local city council. The controversy over the possibility of extending the convent grounds was ruled on by Emperor Charles VI in favor of the St Elisabeth nuns. But the dispute with the city resulted in the origination of a valuable, survived description of the architectural complex of the Order, which also captures the material conditions of living and hospital care in the spaces that served their purpose with only partial reconstructions until as late as 1793 [Annex no. 3].

In the latter half of the 18th century, the convent of the St Elisabeth nuns in Cieszyn, also supported from the environment of the Habsburg court in crisis situations, operated under similarly provisional conditions. Contrary to other monastery houses in the Czech lands and the Habsburg monarchy in general, the Silesian St Elisabeth nuns did not, on a long term basis, succeed in obtaining funds either for the building of new convents or for the more extensive renovations of the two complexes administered by their order. It can rather be said that their buildings gradually decayed and were in a critical condition towards the end of the 18th century.

SUMMARY

SLEZSKO V ČESKÉM STÁTĚ V OBDOBÍ STŘEDOVĚKU
A RANÉHO NOVOVĚKU

I. SLEZSKO OD POČÁTKU 9. STOLETÍ DO PÁDU VELKÉ MORAVY

Území pozdějšího Slezska se stalo součástí Velké Moravy za knížete Svatopluka. Se zmínkami o kmenech žijících na slezském území se setkáváme už u Geografa Bavorského.¹

Mezi nimi mají v 9. století dominující postavení Slezané a Dědošané. K ovládnutí Poodří došlo přibližně v letech 876–879. O připojení Slezska k Velké Moravě se zmiňuje i kronikář Kosmas: „... *podrobil Čechy, ale i jiné země odtud až k Odře a odtamtud do Uher až k řece Hronu* ...“²

Oblasti Poodří, které byly Svatoplukem ovládnuty, měly v rámci Velké Moravy jen podružné postavení. Ve stoletích pozdějších se však stávají významným faktorem ve vývoji česko-polských vztahů, územím, na němž se střetají vlivy české, polské, německé a později i uherské, z kteréhožto soupeření vychází nakonec vítězně feudální český stát.

Velká Morava, jejíž součástí bylo i Slezsko, zmizela na počátku 10. století nenávratně v šeru věků a na jejím místě vznikly nové státní útvary, které ve své základní podobě přetrvaly staletí. O vedoucí postavení na území Slezska soupeří od té doby státy český a polský, které se je snaží ovládnout.

II. ÚLOHA SLEZSKA V ČESKO-POLSKÝCH VZTAZÍCH OD PÁDU VELKÉ MORAVY DO SMRTI PŘEMYSLA OTAKARA II.

Dějiny Slezska v první půli 10. století nejsou příliš jasné. Tzv. slezské valy táhnoucí se od Hlohova ke Krosnu nad Odrou měly podle některých názorů sloužit jako ochrana proti Maďarům,³ pravděpodobnější je ovšem asi verze, že měly zabránit nájezdům z Čech, protože maďarské útoky v té době tak daleko na sever nezasahovaly. Roku 921 mělo Slezsko připadnout k českému státu knížete Vratislava I.⁴ Zprávy o jeho vládě v Poodří se však opírají jen o jméno města Vratislavi.⁵

Roku 936 získal český stát území Slezanů, Dědošanů, Bobřanů a Třebovanů, které bylo v tzv. zakládací listině pražského biskupství označeno za území Chorvátů.⁶ Na příslušnost Slezska k českému státu můžeme usuzovat rovněž z toho, že například výprava Geronova se v roce 963 zastavila u Odry, a dále i z toho, že dokument císaře Oty I. z roku 955 vyznačuje hranici míšeňského biskupství na Odře na východě.

Roku 1000 náleželo už Slezsko k panství Boleslava Chrabrého, nejvýznamnější osobnosti polských dějin 11. století, který se roku 999 zmocnil Krakova, patřícího do té doby českému knížeti, v letech 999–1003 ovládl Moravu a vrcholem jeho úspěchů bylo ovládnutí Prahy roku 1003. O rok později musel na nátlak císaře, k němuž se uchýlili vypuzení Přemyslovci, Prahu vyklidit. Jeho boje s císařem o západní polskou hranici ukončil budyšínský mír roku 1018.

Po roce 1018 ubývá zpráv o česko-polských a moravsko-polských vztazích, což souvisí hlavně s úmrtím kronikáře Thietmara. Další zprávy o událostech ve Slezsku pocházejí z poloviny 11. století. Kolem roku 1050 bylo Slezsko připojeno k Polsku, jehož panovník se zavázal za jeho držení platit českému knížeti tribut ve výši 500 hřiven stříbra a 30 hřiven zlata.

SLEZSKO V ČESKO-POLSKÝCH VZTAZÍCH OD 9. STOLETÍ DO SMRTI VÁCLAVA III.

Svatomír Černín

1 *Historia Śląska*, cz. 1, *do połowy XIV w.*, ed. K. Maleczyński, Wrocław 1960, s. 127.

2 *Kosmova kronika česká*, přel. K. Hrdina, Praha 1972, kap. XIV, s. 34.

3 *Historia Śląska* (cit. v pozn. 1), s. 199.

4 *Ibidem*, s. 199.

5 Macůrek, Josef: *Češi a Poláci v minulosti I.*, Praha 1964, s. 38.

6 *Ibidem*, s. 38.

V roce 1061 vpadl polský kníže Boleslav Štědrý do Holasicka a pokusil se o dobytí Hradce.⁷ Nájezd českého knížete Vratislava II. přes Kladsko do Polska byl už předzvěstí česko-polské války, která proběhla v letech 1072–1076 a jejímž zakončením byl neúspěšný Vratislavův vpád do Polska. Pád polského knížete Boleslava II. Smělého umožnil navázat opět přátelské styky. Zlepšení bylo korunováno sňatkem Vladislava Heřmana s Juditou, při kteréžto příležitosti byl obnoven polský tribut ze Slezska.

Zadržení tributu po smrti Vratislavově posloužilo jako důvod k dalšímu ničivému českému útoku na Slezsko.⁸ Roku 1093 se stalo Slezsko údělem Zbyhněvovým a Kladsko bylo jako zvláštní území propůjčeno v léno Boleslavovi, synu Heřmana a Judity. O tři roky později musel Zbyhněv uprchnout před vojsky Břetislava II. do Kruszwice a Boleslav získal celého jeho území vyjma Vratislav. V letech 1097–1100 jsme svědky bojů mezi Heřmanem a juniory, jejichž důsledkem byl další růst feudální rozdrobenosti ve Slezsku. Roku 1099 byl Boleslav jmenován mečníkem českého knížete a došlo rovněž k novému stanovení česko-polské hranice ve Slezsku, kdy pohraničními místy byly Kozlí a Ratiboř.⁹ Po smrti knížete Heřmana bylo Polsko rozděleno mezi jeho syny Zbyhněva a Boleslava, mezi nimiž záhy propukly boje, během nichž byl Zbyhněv podporován z Čech, Pomořan a později od císaře Jindřicha V., kdežto Boleslav získal pomoc z Uher a Haliče.¹⁰

Léta 1102–1115 jsou ve znamení třináctileté česko-polské války. Výsledkem tažení českých knížat Bořivoje II. a Svatopluka bylo získání Ratiboře.¹¹ Druhá etapa války probíhala v letech 1108–1110, kdy polské vojsko dobylo Ratiboř a vpadlo do Čech. Roku 1109 se uskutečnilo další velké tažení proti Polsku, jehož účastníci vstoupili na slezské území u Ilawy, překročili Odru u Krosna a postupovali dále po jejím levém břehu k Hlohovu, kam dospěli 24. srpna.¹² Boleslav byl, jak se zdá, tažením zaskočen, protože ještě 10. srpna válčil s Pomořany.¹³ Po neúspěšném obléhání Hlohova táhla výprava dále k Vratislavi, již se pokusila oblehnout. Válka byla ukončena na sjezdu v Nise roku 1115, kde se český kníže Vladislav I. spolu s olomouckým knížetem Otou a se Soběslavem sešli s polským knížetem na dvoudenním sjezdu, na němž byl uzavřen přátelský spolek.

Za vlády českého knížete Soběslava I. pokračuje dále přátelský poměr česko-polský, třebaže v letech 1132–1135 podniklo jeho vojsko několik vpádů do Slezska na podporu Bély I., při nichž se Kladsko a Opavsko staly součástí českého státu.¹⁴ Česko-polské nepřítelství bylo ukončeno na setkání Soběslava I. s Boleslavem Křivoústým,¹⁵ po jehož smrti roku 1138 byl v Polsku zaveden seniorát a vlády ve Slezsku se ujali Vladislav Vyhnanec (1138–1146) a poté Boleslav Kadeřavý (1146–1163).

Roku 1158 získal český kníže Vladislav II. pro sebe a své potomky titul českého krále a císař Fridrich I. Barbarossa rovněž potvrdil jeho nárok na poplatek ze Slezska.¹⁶

Slezsko se poté stalo údělem synů Vladislava II. Polského, kteří je dostali v hranicích z roku 1146 s Opavskem a zemí lubušskou bez Kladska.¹⁷ Taktéž za vlády českého knížete

---

⁷ Ibidem, s. 50.

⁸ *Historia Śląska* (cit. v pozn. 1), s. 210.

⁹ Macůrek: *Češi a Poláci* (cit. v pozn. 5), s. 52.

¹⁰ *Historia Śląska* (cit. v pozn. 1), s. 212.

¹¹ Ibidem, s. 213.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, s. 214.

¹⁴ Palacký, František: *Dějiny národu českého* I, Praha 1968, s. 293.

¹⁵ Macůrek: *Češi a Poláci* (cit. v pozn. 5), s. 53.

¹⁶ Ibidem, s. 55.

¹⁷ *Historia Śląska* (cit. v pozn. 1), s. 324.

Soběslava II. byly česko-polské vztahy přátelské, neboť roku 1176 se setkáváme na české straně v boji o staré české území v oblasti *silva Boemica* s polskou pomocí.

Polsko propadá po smrti posledního seniora Měška III. Starého zcela feudální anarchii. Panství jednotlivých piastovských větví se dále drobí a zmenšují, jejich význam poklesá. Pokus o opětovné sjednocení vzešel ze Slezska, kde se vytvořila konsolidovaná država Jindřicha I. Bradatého a Jindřicha II. Pobožného, knížat vratislavských.

Jindřich I. se okamžitě po smrti posledního seniora pokusil ovládnout Krakov, což se mu povedlo roku 1211.¹⁸ Města se však musel dočasně vzdát a po mnoha peripetiích je nakonec plně ovládl až roku 1232.¹⁹ I poté nadále rozšiřoval svou državu získáním Velkopolska až po Vartu a posunul její hranice až ke Hnězdu.²⁰

Jeho syn Jindřich II. udržel takřka celé dominium svého otce a připojil k němu roku 1239 i Hnězdo.²¹ Roku 1241 se objevily na území Polska první houfy Mongolů, kteří dobývali a vypalovali jedno polské město za druhým. Jindřich II. se jim postavil do cesty 9. dubna u Lehnice, kde bylo jeho vojsko Mongoly rozprášeno a on sám v bitvě padl. České vojsko vedené Václavem I. bylo v den bitvy vzdáleno jeden denní pochod od bojiště, avšak Jindřich II. nevyčkal jeho příchodu, chtěl je Mongoly porazit sám bez české pomoci. Václav I. pak psal německým knížatům: „*V době, kdy [Tataři] byli v Polsku, my jsme s naším vojskem byli knížeti [Jindřichovi] tak nablízku, že jsme k němu mohli den poté, co byl zabit, dorazit se vši naší mocí. An však, běda, s námi se neporadiv a nedotázav se nás, utkal se s nimi, a tak se stalo, že byl bédně zabit.*“²² Jindřichova smrt byla i koncem jeho slezské monarchie.

Dobré česko-polské poměry se zkality ke konci vlády Václava I. v souvislosti se zápasem o babenberské dědictví. Tehdy Daniel Romanovič společně s Boleslavem Krakovským a Vladislavem Opolským napadli roku 1253 Opavu v době, kdy bylo české vojsko upoutáno bojem s Maďary a Bavory. Nový český král Přemysl Otakar II. získal pak po uzavření budínského míru na svou stranu Vladislava Opolského.

Přemysl navázal rovněž přátelské styky s knížetem Boleslavem Stydlivým, který mu roku 1253 daroval relikvii sv. Stanislava.²³ Za svého tažení do Prus se Přemysl Otakar II. zastavil v prosinci 1254 ve Vratislavi, kde se setkal se slezskými knížaty, přičemž asi bylo cílem českého krále upevnit si vliv na dvoře Jindřicha III. Vratislavského.²⁴

Za beatifikačního procesu sv. Hedviky, ženy Jindřicha I. Bradatého, byl mezi osobami vyslanými do Říma i děkan vyšehradské kapituly.²⁵ O něco později pak Přemysl Otakar II. vyvíjel snahu, aby byla sv. Hedvika uctívána v cisterciáckých klášterech v Polsku i v Čechách.²⁶ Roku 1269 fundovali biskupové ze zemí Přemyslových oltář ke cti sv. Hedviky v Lucce.²⁷ Díky Přemyslovým plánům v jeho slezské politice se tak stali sv. Stanislav a sv. Hedvika patrony i českých zemí.

V nové válce česko-uherské a v bitvě u Kressenbrunnu byla polská knížata v obou táborech. Na české straně bojovali Jindřich III. Vratislavský a Vladislav Opolský, na straně uherské pak

---

¹⁸ Ibidem, s. 336.

¹⁹ Ibidem, s. 347.

²⁰ Ibidem, s. 349.

²¹ Ibidem, s. 352.

²² Palacký: *Dějiny* VI (cit. v pozn. 14), s. 131, č. 192.

²³ Barciak, Antoni: W sprawie polityki Przemysła Otokara II. wobec Polski, *Przegląd historyczny* 68, 1974, č. 3, s. 545.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, s. 546.

²⁶ *Regesten zur Geschichte Schlesiens* II, hg. von C. Grünhagen, Breslau 1875, č. 1439, 1557.

²⁷ *Regesta Bohemiae* II, ed. J. Emler, Praha 1872, č. 2297.

Boleslav Krakovský a sieradzky kníže Lešek Černý. Po smrti knížete Jindřicha III. Vratislavského roku 1266 se stal poručníkem jeho dětí kníže Vladislav Vratislavský, který byl už od roku 1257 titulárním proboštem vyšehradským a kancléřem Království českého.²⁸ Roku 1270 se Vladislav vzdal poručnictví ve prospěch Přemysla Otakara II. a odebral se do Itálie. Ve Vladislavově průvodu se nacházeli i mnozí Čechové, mezi nimi i pozdější olomoucký biskup Dětřich.²⁹ Roku 1265 se pak Vladislav stal arcibiskupem salcburským.³⁰ V jeho službách byl už od roku 1262 významný pisatel 13. století Witelo,³¹ který byl spolu s magistrem Dětřichem členem poselstva Přemysla Otakara II. k papeži Řehoři X. do Lyonu roku 1274.³² Po roce 1270 zastupoval Witelo zájmy českého krále a Jindřicha IV. Vratislavského u kurie.³³

Za války česko-uherské roku 1270 se počet polských spojenců českého krále opět rozrostl. V jeho táboře se nacházeli Boleslav Lehnický, Konrád Hlohovský, Jindřich IV. Vratislavský a Lešek Černý se svým bratrem. Válečné události roku 1271 se odehrávaly i ve Slezsku, které se stalo obětí nájezdu uherských spojenců Boleslava Stydlivého a Konráda Čerského, kteří zaútočili na statky Přemyslova věrného spojence Jindřicha IV. Vratislavského. Roku 1273 pak Boleslav Stydlivý zpusťil Opolsko až k Odře. Při vypuknutí feudálních rozbrojů ve Slezsku, během nichž Boleslav Rogatka uvěznil Jindřicha IV. Vratislavského, se Přemysl Otakar II. ujal osobně vlády ve Vratislavsku.

V letech 1277–1278 se Přemysl Otakar II. snažil získat polská knížata k boji s Rudolfem Habsburským. Na sjezdu knížat v Opavě roku 1277 se jednalo o česko-polském spojení proti Habsburkovi a o rok později spatřil světlo světa tzv. manifest Přemysla Otakara II. polským knížatům, v němž se odvolával na pokrevní příbuznost obou národů, původ od jednoho předka.³⁴ Manifest je do jisté míry i výrazem změn v politické orientaci okolí Přemysla Otakara II. a snad jej můžeme považovat za jakýsi první příklad propagování panslavismu (ovšem ne ve smyslu panslavismu 19. století).

III. VÁCLAV II. A JEHO CESTA ZA POLSKOU KORUNOU

Po smrti Přemysla Otakara II. na Moravském poli se ucházel o poručnictví nad Václavem II. kníže Jindřich IV. Vratislavský, čemuž byla nakloněna i královna vdova Kunhuta. Poté, co se poručníkem stal Ota Braniborský, byl vratislavský kníže odškodněn Kladskem, což jej neuspokojilo. V únoru 1281 byla na jeho popud vytvořena protičesky a protihabsbursky zaměřená koalice, jejímiž členy byli ještě Jindřich III. Hlohovský, Jindřich Lehnický a Přemysl II. Velkopolský.³⁵

---

²⁸ Burchard, Józef: Związki Witelona s Wrocławiem, *Śląski kwartalnik historyczny – Sobótka*, 1974, č. 4, s. 451.

²⁹ *Regesta diplomatica nec non epistolaris Bohemiae et Moraviae*, t. II, opera J. Emler, Praeae 1882, č. 267, 394, 396, 400, 529, 964.

³⁰ Burchard: *Związki* (cit. v pozn. 28), s. 451.

³¹ Wutke, Konrad: Über die Datierung einer Urkunde betr. Kattern z. J. 1260 bzw. 1264, *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Schlesiens* 44, 1910, s. 339.

³² Burchard: *Związki* (cit. v pozn. 28), s. 453.

³³ Ibidem.

³⁴ Pośpiech, M.(?): Problem autentyczności manifestu Przemysła Ottokara II. do książąt polskich, *Studia historyczne* 15, 1972, č. 4, s. 537; Ulanowski, Bolesław: Przyczynki źródłowe do ostatnich lat panowania Ottokara II., *Scriptores rerum Polonicarum*, 12, Kraków 1888, č. 9.

³⁵ Maleczyński, Karol: Polska, Austria, Czechy i Brandenburgia w latach 1279–1290, *Wieki średnie*, separát, 1962, s. 196.

Na sjezdu v Nise roku 1284 se Jindřich IV. pokusil o ustavení koalice proti Václavu II., jejímiž členy byli podle všeho Mikuláš Opavský, Bolek Opolský, Jindřich III. Hlohovský a snad i Záviš z Falkenštejna.³⁶ Na počátku roku 1285 došlo ke sblížení vratislavsko-braniborskému a Václav II. podnikl v červenci a srpnu 1287 proti Jindřichovi IV. válečnou výpravu, jejíž výsledky nejsou známy.³⁷ Ještě v létě 1289 dával Václav II. v Opavě dohromady protivratislavskou koalici.³⁸

Roku 1288 zemřel Lešek Černý a vlády v Malopolsku se chopil Jindřich IV. Vratislavský, který vyslal posly do Říma s žádostí o udělení královského titulu.³⁹ Nároky na Krakovsko uplatňovali rovněž Boleslav Plocký a Vladislav Lokýtek. Jindřich IV. našel podporu u části rytířstva v čele s kastelánem Sulkiem z Miedźwiedze, který mu vydal Wawel.⁴⁰ V čele opozice proti Jindřichovi stál biskup Pavel z Przemankova.⁴¹ Mezi Jindřichem IV. a Boleslavem Plockým a Vladislavem Lokýtkem, kteří měli podporu krakovské opozice, vypukla válka, z níž vyšel vítězně Jindřich IV., který však byl nucen postoupit Lokýtkovi Sandoměřsko, takže jeho vláda zůstala omezena na Knížectví krakovské.

Změnu v orientaci české zahraniční politiky přineslo s sebou uvěznění a poprava Záviše z Falkenštejna roku 1290. České zájmy se začaly obracet více k Polsku a Slezsku, kde už 9. ledna 1289 uznal kníže Kazimír Bytomský lenní svrchovanost českého krále,⁴² čímž byl položen základní kámen k vybudování systému lenních vztahů slezských knížat k českým králům.

V červnu 1290 zemřel Jindřich IV. Vratislavský, který v závěti rozdělil své državy takto: Vratislavsko – Jindřich III. Hlohovský, Krakovsko – Přemysl II. Velkopolský a Kladsko – Václav II. Jeho poslední vůle však nedošla naplnění ani ve Vratislavsku, kde se chopil moci Jindřich Lehnický,⁴³ ani v Krakovsku, které se stalo oblastí zájmu českého krále Václava II., jenž měl v Krakově oporu u vdovy po Leškovi Černém kněžny Grifiny, sestry královny Kunhuty, a u skupiny měšťanů podporujících kdysi Jindřicha IV. Vratislavského.⁴⁴

Český král Václav II. přijal 17. ledna 1291 v Olomouci hold Měška a Boleslava Opolských, kteří se stali dalšími leníky českého krále ve Slezsku, do něhož pak zamířila jeho armáda.⁴⁵ Vojenské střetnutí s Přemyslem II. Velkopolským se nakonec nekonalo, poněvadž ten byl nucen ustoupit, a dle smlouvy z 10. dubna 1291 začal Václav II. užívat titulu *dux Cracovie et Sandomirie*.

Avšak ani obsazení Krakova neznamenal konec snah Václava II. o získání polské koruny. Václavův náměstek v Krakově pražský biskup Tobiáš z Bechyně odrazil útok Vladislava Lokýtky i Přemysla Poznaňského, který se poté zřekl nároků na Krakov.⁴⁶

V létě 1292 shromáždil Václav II. potřebné vojsko a vytáhl proti Vladislavu Lokýtkovi. Během tohoto tažení holdovala Václavovi II. knížata opolská, páni na Opolí, Ratiboři, Bytomi

---

³⁶ Ibidem, s. 197.

³⁷ Ibidem, s. 198.

³⁸ Ibidem, s. 199.

³⁹ Maleczyńska, Ewa: Versuche der Wiederrichtung eines geeinten polnischen Staates in Anlehnung an Schlesien im 13. Jh., *Beiträge zur Geschichte Schlesiens*, Berlin 1958, s. 183.

⁴⁰ Silnicki, Tadeusz – Gołąb, Kazimierz: *Arcybiskup Jakub Świnka i jego epoka*, Warszawa 1956, s. 215.

⁴¹ Ibidem, s. 216.

⁴² *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, II, hg. von C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1883, s. 412, č. 1.

⁴³ Silnicki – Gołąb: *Arcybiskup* (cit. v pozn. 40), s. 219.

⁴⁴ Palacký: *Dějiny* II (cit. v pozn. 14), s. 142.

⁴⁵ Ibidem, s. 142; Fiala, Zdeněk: *Přemyslovské Čechy*, Praha 1965, s. 183; *Archivum coronae regni Bohemiae* (dále *ACRB*), Tomus I, opera V. Hrubý, Pragae 1935, s. 104, č. 68.

⁴⁶ Palacký: *Dějiny* II (cit. v pozn. 14), s. 145.

a Těšíně, jejichž panství tvořilo bránu ke Krakovu a do Malopolska. V Opolí se k Václavovu vojsku připojil Ota Braniborský.⁴⁷ V táboře českého krále byli Boleslav Mazovský, Mikuláš Opavský i arcibiskup Jakub Šwinka. Lokýtek, obležený v Sieradzi, opuštěný všemi spojenci a zrazen i církevní hierarchií, kapituloval. Vzdal se všech svých území a svou vlastní državu přijal z rukou Václava II. jako léno.⁴⁸ Český král se stal pánem Malopolska. Jako vykonavatelé moci českého krále vystupovali v Malopolsku hejtmani (starostové): Boleslav Opolský (1292), Tas z Vízmurka (1294), Hynek z Dubé (1294–1295) a Mikuláš Opavský (1295).

Ve Hnězdně byl 26. června 1295 korunován polským králem Přemysl II. Velkopolský, který však byl krátce po korunovaci zavražděn. Roku 1296 se pak dohodli Vladislav Lokýtek a Jindřich Hlohovský o rozdělení dědictví pro Přemyslu II. Velkopolském. Lokýtkovo postavení však začalo slábnout a on sám se dostával do neřešitelné finanční situace. Toho využil český král Václav II., který si smlouvou v Klece z 27. srpna 1299, dle níž půjčil Lokýtkovi 4000 hřiven, připravil pozice pro rozhodující úder.⁴⁹ Své nároky na polskou korunu upevnil Václav II. mimo jiné i sňatkem s Alžbětou Rejčkou a rovněž císař Albrecht Habsburský mu listinou z 29. června 1300 dal v léno vše, co si na Lokýtkovi dobude. Vladislav Lokýtek byl nucen uprchnout do ciziny, a tak už nic nebránilo, aby byl Václav II. korunován ve Hnězdně za polského krále.⁵⁰ Personální unie česko-polská se stala skutkem. Václav II. se však při organizování správy v Polsku dopustil stejných chyb jako jeho otec Přemysl Otakar II. v zemích rakouských a alpských. V čele správy Polska stáli čeští šlechtici a místní feudálové byli odsunuti do pozadí, čímž nebyly nijak posíleny jejich sympatie k Václavu II. Proto se při návratu Vladislava Lokýtky přidali rychle na jeho stranu, a česká vládní moc v Polsku se začala rychle hroutit.

Nový český král Václav III. se pokusil o upevnění své královské moci v Polsku, avšak během válečného tažení byl 4. srpna 1306 zavražděn v Olomouci. Jeho smrt byla i koncem personální unie česko-polské. Slezská knížata, která byla leníky českého krále, obnovila po vymření Přemyslovců své takřka nezávislé postavení. Vyřešení vztahu Slezska k českému státu se pak stalo úkolem nové lucemburské dynastie.

---

⁴⁷ Ibidem, s. 145.

⁴⁸ *Regesta Bohemiae et Moraviae* II, eds. K. J. Erben – J. Emler, Pragae 1855, č. 1590.

⁴⁹ *ACRBI*, s. 104, č. 68.

⁵⁰ Fiala: *Přemyslovské Čechy* (cit. v pozn. 45), s. 186. Náladu na Václavově hnězdenské korunovaci charakterizuje do jisté míry i poznámka arcibiskupa Jakuba Šwinky ke králi Václavovi II. za slavnostního kázání protonotáře Wulfinga z Ostrova: „...*tento by výborně kázal, kdyby nebyl psí hlava a Němec.*“

ŚLĄSK W STOSUNKACH CZESKO-POLSKICH OD IX WIEKU DO ZGODU WACŁAWA III.

W okresie wielkomorawskim Śląsk był tylko peryferią tego państwa, następnie jego teren został ogniskiem sporów pomiędzy nowo powstającym czeskim i polskim państwem. Za panowania Wratysława I był prawdopodobnie częścią księstwa czeskiego, następnie przyłączony przez Bolesława Chrobrego do Polski. Ciąg dalszy walki czesko-polskiej o Śląsk zamyka w 1054 r. układ z Quedlinburgu, według którego Śląsk zostaje częścią Polski, władca polski jednak zobowiązany był do wypłaty księciu czeskiemu rocznego trybutu ze Śląska. Zatrzymanie wypłaty po śmierci króla czeskiego Wratysława I było pretekstem do wznowienia konfliktów, w trakcie których książęta polskie ingerują do niepokojnych stosunków czeskich na początku XII wieku, kiedy dochodzi do zawieszenia czeskich dążeń do uzyskania Śląska. Interesy czeskiej polityki zagranicznej znów zwracają się w kierunku Śląska i Polski za panowania Wacława I i jeszcze wyraźniej za panowania Przemysła Ottokara II, dążącego do uzyskania wpływu na książęta śląskie i polskie, by uczynić z nich sprzymierzeńców, które to dążenie odniosło w znacznym stopniu sukces. Pewnym wyrazem tych tendencji jest również manifest Przemysła Ottokara II dla książąt polskich z 1278 r., dokumentujący zmiany orientacji politycznej w środowisku tego króla w czasie zakończenia jego zmagania z cesarzem Rudolfem I. Habsburgiem. Czeskie tendencje do opanowania Śląska kulminują w czasach panowania Wacława II, mianowicie w okresie po straceniu Zawiszy z Falkensteinu, kiedy to czeski król zwraca swoją uwagę na Polskę. Niektórzy książęta śląscy złożyli hołd lenny Wacławowi II, który opanował również Małopolskę i w 1300 r. doszło do jego koronacji na króla Polski

w Gnieźnie, w wyniku czego powstaje wspólna, wewnętrznie niestabilna, monarchia czesko-polska, zanikająca po zamordowaniu Wacława III. Walka o uzyskanie Śląska przechodzi w spadek na nową dynastię Luksemburską.

STRESZCZENIE

SUMMARY

SILESIA IN BOHEMIAN-POLISH RELATIONS FROM THE 9TH CENTURY TO THE DEATH OF WENCESLAS III

In the period of the Great Moravian Empire, its marginal part was solely represented by Silesia, whose territory later transformed into an epicentre of disputes between the newly originating Bohemian and Polish states. Under the reign of Vratislav I, it probably became part of the Bohemian Duchy in order to later be incorporated into Poland by Boleslaw the Brave. It was yet another “round” of the Bohemian-Polish fight which ended with the 1054 Quedlinburg Treaty, on the basis of which Silesia became part of Poland whose ruler, however, was obliged to pay tribute *pacis* for its territorial possession to the Bohemian Duke. The situation after the death of the Bohemian King Vratislav I became a pretext for further clashes during which Polish dukes interfered in the disorderly Bohemian conditions in the early 12th century, which dampened the interest of the Bohemian side in Silesia.

The interests of Bohemian foreign policy turned to both Silesia and Poland under the reign of Wenceslas I and, even more intensively, Přemysl Ottokar II. The aim of the latter king – to exert Bohemian influence on Silesian and Polish dukes and turn them into his allies – was in part crowned by success. A certain expression of these efforts was also Přemysl’s 1278 manifesto to the Polish dukes that documents the changes of political orientation in the circles around the king in the era of his ending the fight with Emperor Rudolf I of Habsburg.

The climax of Bohemian efforts to gain control over Silesia came with the period of Wenceslas II or, more precisely, the period following the execution of Závěš of Falkenstein when the Bohemian king turned his attention to Poland. He became the feudal lord of several Silesian dukes, gained control over

Małopolska (Little Poland; Kraków region) and, in 1300 in Gniezno, was crowned Polish king. The subsequence of the latter act was the formation of the Bohemian-Polish union which, however, was not entirely solid and disintegrated after the assassination of Wenceslas III. The ensuing fight for controlling Silesia then passed onto the shoulders of the new Luxemburg dynasty.

LENNÍ LISTINY Z LET 1271–1348 A INTEGRACE SLEZSKÝCH VÉVODSTVÍ DO SVAZKU ZEMÍ KORUNY ČESKÉ

Přemysl Bar

První Lucemburkové na českém trůnu v mnohém navazovali na politiku svých předchůdců, českých králů z přemyslovského rodu. Předpokládá se, že nejenak tomu bylo i v případě integrace Slezska a slezských vévodů do svazku českých zemí, pro který Karel IV. začal užívat pojem *Corona regni Bohemie*. V interpretaci slezských lenních listin byl doposud téměř výhradně uplatňován právně historický přístup.¹ Přesto dnes není zřejmé, nakolik mohou lenní listiny objasnit integrační proces Slezska do zemí Koruny české. Chronologický rámec je vymezen vydáním údajně první lenní listiny pro slezského vévodu v roce 1271 a dnem 7. dubna 1348, kdy vydáním čtrnácti privilegií završil římský a český král Karel IV. předcházející právní a správní vývoj Českého království, které bylo pevnou součástí říše.

Jako nejstarší slezská lenní listina bývá v literatuře označován dokument, který 24. listopadu 1271 vystavil ve Vratislavi vévoda Jindřich IV. Probus.² Text listiny se sice dochoval pouze v různých rukopisných opisech formulářových sbírek, avšak historikové vesměs nepochybují o její pravosti.³ Tuto skutečnost potvrzuje sled událostí, které proběhly ve Vratislavi na podzim roku 1271, na což před časem upozornil Winfried Irgang.⁴

Mladý vévoda Jindřich, dědic Vratislavského vévodství, pobýval zřejmě v letech 1270 a 1271 v Praze.⁵ Nelze vyloučit, že se zúčastnil válečné kampaně v česko-uherské válce⁶ a že byl Přemyslem

¹ Nejsoustavněji se tématem zabýval Orzechowski, Kazimierz: Lenna zależność książąt śląskich od Czech w świetle aktów z lat 1327, 1329 i 1336, *Śląski kwartalnik historyczny, Sobótka* 20, 1965, s. 17–35; idem: Stosunek prawny książąt śląskich do króla czeskiego w świetle aktów z r. 1289 i 1291, *Zeszyty Naukowe WSP Opole – Historia Śląska* 1, 1966, s. 7–20. Širší souvislosti viz von Grawert-May, Gernot: Das staatsrechtliche Verhältnis Schlesiens zu Polen, Böhmen und dem Reich während des Mittelalters (Anfang des 10. Jahrhunderts bis 1526), *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte NF*, Band 15, Aalen 1971; Pustejovsky, Otfried: Schlesiens Übergang an die Böhmisches Krone. Machtpolitik Böhmens im Zeichen von Herrschaft und Frieden, *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*, Bd. 13. (Im Auftrage des Instituts für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte hg. von Bernhard Stasiewski), Köln – Wien 1975; Menzel, Josef Joachim: Schlesiens Trennung von Polen und Anschluss an Böhmen im Mittelalter, *Zeitschrift für Ostforschung* 27, 1978, s. 262–274, Orzechowski, Kazimierz: *Historia ustroju Śląska*, Wrocław 2005. Srov. Kejř, Jiří: O státoprávním postavení Slezska do roku 1526. (Na okraj knihy G. von Grawert-Maye), *Právněhistorické studie* 18, 1974, s. 287–295, který odmítl celkovou koncepci, argumentaci a práci s prameny Gernota von Grawert-May, u něž ocenil pouze právní přesnost. Lenní listiny z hlediska ceremonií a prezentace královského majestátu analyzovala Bobková, Lenka: Prezentace královského majestátu v korunních zemích za vlády králů Jana a Karla. In: *Lesk královského majestátu ve středověku. Pocta Prof. Františka Kavkovi, CSc. k nedožitým 85. narozeninám*, eds. L. Bobková – M. Holá, Praha – Litomyšl 2005, s. 61–79.

² Szczur, Stanisław: *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 300. Text listiny viz *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, I, (dále *LBUS I*), hg. von C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1881, s. 61–62, č. 1.

³ Jeho věrohodnost stejně jako všech ostatních, které se dochovaly ve formulářových sbírkách, odmítl uznat pouze Šebánek, Jindřich: Počátky a rozvoj feudalismu ve Slezsku. In: *K otázkám dějin Slezska. Diskuse a materiály z konference*, ed. A. Grobelný, Ostrava 1956, s. 17.

⁴ Irgang, Winfried: Die Jugendjahre Herzog Heinrichs IV. von Schlesiens (†1290), *Zeitschrift für Ostforschung* 35, 1986, s. 336–337, který prokázal, že v tomto případě jde o diktát notáře Oty, který v letech 1271–1273 stylizoval listiny Jindřicha IV. Rovněž svědeční řada odpovídá době, do níž se listina hlásí, s tím, že je třeba emendovat vročení z roku 1270 na 1271. V listopadu 1270 se totiž Přemysl Otakar II. pohyboval kdesi na jihu v Kraňsku. Denní datum – 24. listopadu – je patrně správné i s ohledem na listinu Přemysla Otakara II., kterou vydal téhož dne ve Vratislavi; viz: *Codex diplomaticus et epistularis regni Bohemiae*, (dále *CDB V.2*), s. 275–276, č. 647. Zbývá jen podotknout, že přes tato pozitivní zjištění nebyla tato listina vydána v *Schlesisches Urkundenbuch*.

⁵ *CDB V.2*, s. 229–230, č. 625; *Schlesische Urkundenbuch*, (dále *SUB I*), s. 90, č. 120. K osobě vévody viz Pietrzykowski, Ryszard: *Henryk IV Probus*, Warszawa 1948; Zielenka, Zbigniew: *Henryk Prawy*, Katowice 1982; Boras, Zygmunt: Niedoszły król Polski – Henryk Probus (Prawy). In: idem: *Książęta Piastowscy Śląska*, Katowice 1974, s. 126–156 a Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów Śląskich I, (Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy)*, Wrocław 1973, s. 161. Z novější literatury viz Bar, Přemysl: *Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus a poslední Přemyslovci* (v tisku).

⁶ Jindřich IV. Probus se ocitl mezi spojenci českého krále v textu mírové smlouvy, viz *CDB V.2*, s. 258, č. 637. O přímé účasti ve válce hovoří Ottokars Österreichische Reimchronik. In: *Monumenta Germaniae Historica*, (dále *MGH*), *Deutsche Chroniken* V.1, s. 143, v. 10836–10839.

Otakarem II. pasován na rytíře.⁷ Teprve na podzim roku 1271 se český král s mladým vévodou a četným doprovodem, o němž svědčí listina Přemysla Otakara II. vydaná ve Vratislavi,⁸ vydal na cestu z Prahy do Slezska. Slavnostního předání vlády do rukou mladého vévody se zúčastnil opolský vévoda Měšek a vratislavský, lubušský a pasovský biskup.⁹

Přistupme však k samotnému obsahu listiny, která měla právně ukotvit vztah mezi právě nastoupivším vévodou a přemyslovským panovníkem. Jindřich IV. Probus se s poukazem na svůj nízký věk podřizuje vůli a ochraně českého krále.¹⁰ Dále v ní slibuje neuzavírat žádné manželství ani spojenecké svazky bez výslovného souhlasu českého krále a na jeho pokyn se dostavit na místo, které určí král.¹¹ Vratislavský vévoda potvrzuje, že ve svém vévodství bude vládnout právoplatně jen s podporou přítomných biskupů a urozených,¹² jimž současně skládá slavnostní slib, že dodrží vše, k čemu se zavázal.¹³ Jinak mají biskupové a svěští urození plné právo vypovědět vévodovi poslušnost a přimknout se k českému králi.¹⁴

Interpretaci této první údajné lenní listiny nebyla dosud věnována soustavná pozornost. Ačkoliv její pravost zdá se být prokázána, za lenní listinu ji považovat rozhodně nelze. Stačí poukázat na absenci výskytu termínu *feudum* nebo *ius feudi* a odkaz na nedospělost Piastovce, stejně tak označení Přemysla Otakara II. jako *pater alter*. Pojem spíše popisuje vymezení práv poručníka nad dospívajícím vévodou.¹⁵ Nanejvýš můžeme uvažovat o „lenní“ závislosti v širším slova smyslu.

Listina Kazimíra Bytomského z 10. ledna 1289 už lenní listinou bezpochyby je.¹⁶ Velmi podrobně popisuje nejen právní skutečnost (lenní vztah), ale i rituální průběh oblenění. Kazimír

---

7 Viz nedatovaný dokument z formulářové sbírky, *Das urkundliche Formelbuch des königlichen Notars Henricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokars II. und Wenzels II. von Böhmen*, ed. J. Voigt, *AÖG* 29, 1863, s. 58–59, č. L: „Promittimus eciam dicto domino regi, quod a nullo alio nisi ab ipso decorabimur vel decorari permittemus aut procurabimus in honore cinguli militaris ...“

8 CDB V.2, s. 275, č. 647: „Testes vero, qui praesentibus interfuerunt, sunt hii: Andreas camerarius Bohemiae, Purcardus marschalcus Boemiae, Dytricus subcamerarius Boemiae, Diwissius dapifer, Hartleb camerarius Moraviae, Nezamizl pincerna, Bznata dapifer, Zmylo de Brumow, Zmylo de Belcow ...“

9 O jejich přítomnosti svědčí listina vydaná 26. listopadu 1271 *in castello Wratislaviensi* *illustri principis Henrici ducis Slesie*. Viz *SUB* V, s. 107, č. 149.

10 *LBUS* I, s. 61, č. 1: „... nos Henricus dei gracia dux Slezie annorum immaturitatem cosideracionis oculo diligencius intuentes de ubertate quoque sanioris baronum nostrorum consilii fideliter informati karissimi patrum nostri domini Othakari serenissimi Boemie regis cum omni dicione terrarum nostrarum et cum universis et singulis per districtum nostri domini constitutis tutele et gubernacioni voluntate non coacta sed libera omnino et salubriter duximus submittendos.“

11 Ibidem, s. 61, č. 1: „... promittimus bona fide, quod nexu matrimonialis contractus nos numquam ligabimus vel aliqua alia amicitia seu aliter quoquo modo sine sua consciencia et consensu ... ad suam iussionem seu vocationem ad ipsum, ubicunque fuerit, ibimus et pro sue arbitrio voluntatis iterum ad propria revertemur.“

12 Ibidem, s. 62, č. 1: „... per industriam baronum tam suorum quam nostrorum iudicemur terrarum nostrarum dominium posse legitime gubernare ...“

13 Ibidem, s. 62, č. 1: „Super quibus per nos inviolabiliter observandis spontaneum prestitimus iuramentum venerabilibus patribus et dominis Thome episcopo Wratislaviensi et Wilhelmo epsicopo Lubucensi, presentibus baronibus nostris ...“ Doklady o přísaze panovníka svým šlechticům máme i z českého prostředí z doby Václava II., viz Libor, Jan: Lenní přísahy a přísahy věrnosti na dvoře posledních Přemyslovců. In: *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Problémy, názory, otázky. Sborník příspěvků z konference konané dne 18. října 2005 v Brně*, k vydání připravil M. Wihoda ve spolupráci s D. Maláťákem, Brno 2006, s. 103–104.

14 *LBUS* I, s. 62, č. 1: „Quod si ... fuerimus transgressores ... recedendi a nobis cum omnibus nostris et adherendi domino regi plenam et liberam habeant facultatem.“

15 Podobně hodnotí listinu von Grawert-May: *Das staatsrechtliche Verhältnis* (cit. v pozn. 1), s. 99, podle kterého „diese Bindung an Böhmen war staatsrechtlich ohne Bedeutung“.

16 *Archivum coronae regni Bohemiae*, (dále *ACRB*) I.1, s. 48–52, č. 32; *SUB* IV, s. 317–319, č. 410. K její interpretaci viz Orzechowski: *Stosunek prawny* (cit. v pozn. 1), s. 7–13 a von Grawert-May: *Das staatsrechtliche Verhältnis* (cit. v pozn. 1), s. 101.

Bytomský nejprve vzpomíná na to, že už jeho otec Vladislav Opolský byl věrným a poslušným vazalem Přemysla Otakara II., který se mu za jeho službu odvděčil blíže nespecifikovanými *honores*. Vévoda Kazimír jde o krok dál, než jeho otec. Odevzdává své panství (*ducatus, dominium*) se všemi obyvateli (*barones, nobiles, terrigenae, cives, incolae*) do rukou českého krále Václava II.,¹⁷ aby je obdržel zpět jako léno (*in feudum et iure feudi*). Stalo se tak symbolicky předáním kopí do rukou českého krále (*resigno publice per vexillum meum eundem ducatum meum*). Vévoda Kazimír se musel vzdát všech privilegií, která mu zaručovala suverenitu, tzn. právo nebýt podřízen žádnému jinému knížeti (*quod nulli alteri principi poterant subici vel debebant*).¹⁸ Rovněž jeho potomci a nástupci měli pod touž přísahou vstupovat do lenního svazku s českým králem. Kazimír Opolský měl být hotov vždy vojensky podpořit svého nového lenního pána, což byl vlastně závazek šlechticů Českého království (*tanquam vester vasallus quilibet sive baro regni vestri*). Na několika místech se zdůrazňuje, že bytomský vévoda složil lenní slib pod přísahou, aniž bylo blíže specifikováno, o jaký druh přísahy jde (*promitto corporali interposito iuramento in presentia testium*). Běžným typem přísahy byl při těchto příležitostech slib složený na ostatky sv. Kříže, jak je to výslovně doloženo v jiné listině z roku 1291 (*in ligno crucis dominice corporali prestito iuramento*).¹⁹

Jelikož se tedy v lenní listině objevují pojmy *ducatus* a *dominium*, nejde zde jen o osobní lenní vztah dvou suverénů, z nichž jeden se této své suverenity vzdává nebo ji do značné míry omezuje. Stálost takového vztahu byla zaručena slibem, že legitimní dědici na obou stranách budou tento vztah při každé změně na královském nebo knížecím stolci obnovovat. Listina nepočítá s možností bezprostřední vlády českého krále ve Slezském vévodství v případě smrti bezdětného Piastovce a nejsou v ní zmíněny žádné povinnosti českého krále jako seniora k svému vazalovi.

Dne 17. ledna 1291 vydali v Olomouci opolští vévodové, bratři Měšek a Boleslav, listinu, v níž potvrzují vojenskou pomoc českému králi Václavu II.²⁰ V historiografii dosud nenastala shoda, zda pojmát i tuto listinu jako svědectví o složení lenních slibů hornoslezskými Piastovci nebo jen jako smlouvu o vzájemné pomoci suverénních vládců.²¹ Zběžná interpretace obsahu listiny spíše napovídá, že jde o „vojenský pakt.“ Opolští vévodové se zavázali slibem, že budou podporovat českého krále s celým svým vojskem a celou svou mocí proti komukoli. Případného vojenského tažení se mají vévodové účastnit osobně, pokud účast přislíbí i český král. Pokud by tažení postihla území Čech, Moravy, Polska, Slezska, Krakovska a země *Sclavie*, povedou Piastovci svá vojska do boje na vlastní náklady, avšak v případě, že by Václav II. měl v úmyslu táhnout do Uher nebo Německa, přísluší jim finanční náhrada, jejíž výše má být dohodnuta před výpravou.²² Měšek

---

17 K vládě Václava II. viz Libor, Jan: *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006, který analyzoval fungování a správu královské domény, a tradičně pojatá biografie – Charvátová, Kateřina: *Václav II. Král český a polský*, Praha 2007.

18 *ACRB* I.1, s. 51, č. 32: „... *renunciavi expresse atque renuntio tenore presentium in omnibus premissis ... privilegiis seu indulgentiis, quibus a sede apostolica vel a Romano imperio seu a quibuscumque aliis vel alio Polonie principibus est provisum, ne Alemanie vel alii principibus se subiciant et eis homagium faciant ...*“

19 Ibidem, s. 68, č. 41. K přísahám na dvoře Václava II. viz Žemlička, Josef: Rituál přísahy a koruna Václava II. In: *Lesk královského majestátu* (cit. v pozn. 1), s. 35–46.

20 *ACRB* I.1, s. 66–68, č. 41.

21 Proti lennímu vztahu se rozhodně vyslovil von Grawert-May: *Das staatsrechtliche Verhältnis* (cit. v pozn. 1), s. 101–102 a Orzechowski: *Stosunek prawny* (cit. v pozn. 1), s. 13–18, který tvrdí, že listina „*nie posiada żadnych cech stosunku lennego*“. Srov. Vaniček, Vratislav: *Velké dějiny země Koruny české III. 1250–1310*, Praha – Litomyšl 2002, s. 420.

22 Tuto výjimku obdrželi i slezští vévodové v lenních listinách Jana Lucemburského, viz Orzechowski: *Lenna zależność* (cit. v pozn. 1), s. 28.

s Boleslavem navíc slíbili, že českým oddílům nechají volně přístupné své hrady a opevnění ve svých vévodstvích. Za slíbené služby obdrží Piastovci podíl na případných územních ziscích a pokud upadnou do zajetí, český král se zasadí o jejich vysvobození. Opolští vévodové rovněž trvají na tom, aby byli zahrnuti do mírových smluv, které Václav II. v budoucnu uzavře s jakýmkoli polským knížetem (*ex principibus Polonie*).

Kazimierz Orzechowski má sice pravdu, že v dokumentu chybějí pojmy jako *dominus noster* nebo *feudum*, které jsou charakteristické pro lenní listiny, její text však obsahuje klauzuli, že pokud český král požádá oba Piastovce, aby se osobně zúčastnili tažení i v případě jeho vlastní absence, mají tak učinit.²³ Vojenská pomoc, kterou jsou povinni vévodové českému králi, je v listině nazvána slovy *servicio* a *subsidium*. Termíny označují jeden ze závazků vazala k lennímu pánovi, i když vztah smluvních stran není těmito pojmy vyjádřen *expresis verbis* jako v lenní listině Kazimíra Bytomského, který se olomouckého setkání osobně zúčastnil. Závěr Orzechowského, že tato smlouva o vzájemné vojenské podpoře nemohla být ani předstupněm budoucího lenního poměru, je příliš radikální. Opolští vévodové totiž lenní slib nakonec před Václavem II. skutečně složili. Stalo se tak v srpnu 1292 v Opolí, kde český král soustřeďoval hlavní vojenské posily k tažení do Malopolska.²⁴

Mezi holdujícími vévody v Opolí byl i Kazimír Bytomský, který složil slib věrnosti při početném slavnostním setkání v Praze již roku 1289. Opakování aktu přísahy spolu s ostatními Piastovci ukazuje, že lenní sliby a jejich stvrzení v podobě listin nebyly pouze jednorázovými právními úkony. Pro jejich „životnost“ bylo ceremoniální opakování již jednou složeného slibu patrně velmi důležité, ne-li nezbytné.

Proces integrace slezských vévodství do Českého království se paradoxně kvůli polské politice Václava II. dočasně zastavil.²⁵ Český král se sice ujal opatrovnictví nad nezletilými vévody ve Vratislavi v roce 1301, ale stalo se tak až po hnězdenské korunovaci. Lze proto předpokládat, že Václav II. odvozoval svůj nárok ve Slezsku z titulu polského krále.²⁶

Nové impulsy přišly s nástupem Jana Lucemburského na český trůn v roce 1310.²⁷ Mladý, teprve čtrnáctiletý panovník však byl dlouho zaneprázdněn říšskými a vnitřními záležitostmi Českého království, které odváděly jeho pozornost od Slezska a Polska. Teprve ve dvacátých letech a zejména po bitvě u Mühldorfu se mu naskytla příležitost prosadit nárok na Polské království, který Jan Lucemburský převzal jako dědic posledních Přemyslovců spolu s polskou titulaturou (*rex Polonie*).

Podle Jiřího Spěváčka „*získáním několika slezských knížectví a zejména Vratislavska do lenního dědičného svazku s českým králem nepovažoval Jan Lucemburský, ani jeho slezští leníci za cosi zcela nového, ale pouze za restituci stavu, jaký existoval za vlády posledních Přemyslovců, avšak na vyšší úrovni, odpovídající novým politickým podmínkám v Polsku*“.²⁸ Svědčí však lenní listiny Jana Lucemburského z rozmezí let 1327–1331 o kontinuitě lucemburské politiky vůči slezským vévodům s přemyslovským obdobím?²⁹

---

23 ACRB I.1, s. 67, č. 41: „... nos, ut in persona propria procedamus, specialiter ipse dominus rex duxerit requirendos, et tunc nos ambo vel alter nostrum cum hominibus utriusque tenebimur procedere loco ...“

24 Zbraslavská kronika, *Fontes rerum Bohemicarum* (dále FRB) IV, s. 54: „In hiis quoque regalium festivitatum solempniis Opuliensis, Rtiboriensis, Butumensis et Tiessinensis duces, quatuor uterini fratres, ad regem veniunt, qui ducatus suos ab ipso suscipientes in feodo suis imperiis amodo voluntarie parere promittunt.“

25 Dąbrowski, Jan: Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402. In: *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, Tom I, ed. St. Kutrzeba, Kraków 1933, s. 339.

26 Jurek, Tomasz: Polska pod władzą obcego króla. Rządy czeskie w latach 1291–1306. In: *Król w Polsce XIV i XV wieku*, eds. A. Marc – M. Wilamowski, Kraków 2007, s. 92.

27 K osobě a vládě krále Jana viz Spěváček, Jiří: *Jan Lucemburský a jeho doba 1296–1346. K prvnímu vstupu českých zemí do svazku se západní Evropou*, Praha 1994; Bobková, Lenka: *Velké dějiny zemí Koruny české* IVa. 1310–1402, Praha – Litomyšl 2003, s. 26–212.

28 Spěváček: *Jan Lucemburský* (cit. v pozn. 27), s. 418.

29 Pustejovsky: *Schlesiens Übergang* (cit. v pozn. 1), s. 94–134; Bobková: *Velké dějiny* (cit. v pozn. 27), s. 104–108.

První etapa oblenění za vlády Jana Lucemburského proběhla roku 1327 na třech místech: v únoru v Opavě a Bytomí a v dubnu ve Vratislavi. Bylo vyhotoveno šest listin a lenní hold složili vévodové Vladislav Kozelsko-Bytomský,³⁰ Lešek Ratibořský,³¹ Boleslav Opolský³² a Kazimír Těšínský.³³

Soubor listin Jana Lucemburského a slezských vévodů z roku 1327 vykazuje určité shodné rysy. Marně bychom v nich však hledali odkaz na podobné smlouvy uzavřené v letech 1271, 1289 a 1291 mezi českým králem a slezskými vévody. Důraz byl položen na svobodný čin vévody, který se rozhodl stát vazalem českého krále (*princeps et vasallus noster esse decrevit*). Všechny listiny Jana Lucemburského opakují při definování panství slezských vévodů, které je určeno daleko precizněji, stejné schéma. Lešek Ratibořský například odevzdává jako léno „*terram suam Ratibor cum suis civitatibus et castris, videlicet Ratbor civitas cum castro, Cosla, Sor et Plesna civitatibus et Klewicz civitas sibi obligata, Ribinek castro cum oppido, cum eciam villis hominibus vasallis ac militibus ad ipsas et ipsam septantibus*“.³⁴ Vévodství je vždy konkrétně pojmenováno a navíc jsou vypočítávána konkrétní města a hrady, které vévodovi přímo přináležejí. Rovněž se na několika místech opakuje, že se vévoda stává vazalem se všemi povinnostmi „*tamquam princeps et vasallus noster ac regni nostri Boemie*“. Tento obrat se objevuje i v lenní listině Kazimíra Bytomského z roku 1289. Oproti listinám z doby posledních Přemyslovců slíbil Jan Lucemburský svým vazalům ochranu před vnějším nebezpečím a jednotlivým slezským vévodům udělil další specifická práva. Leškovi Ratibořskému například ponechal právo v případě nedostatku právoplatných dědiců předat vlastní vévodství ještě za života komukoli z vévodů s tím, že lenní poměr k českému králi zůstane zachován.³⁵ Stejně tak Kazimíru Těšínskému potvrdil přednostní dědický nárok na Osvětimské vévodství, pokud by vévoda Jan Osvětimský zemřel bez dědiců.³⁶

Listina vydaná 6. dubna téhož roku ve Vratislavi,³⁷ v níž do právního vztahu s českým králem vstupuje vévoda Jindřich VI. Vratislavský, je natolik odlišná od ostatních písemností, že byly vysloveny pochybnosti, zda vůbec jde o lenní listinu v pravém slova smyslu.³⁸ Český král vévodovi potvrzuje doživotní držení vratislavské země.³⁹ Šlo patrně o právní ochranu před nároky jeho bratra, vévody břežského Boleslava.⁴⁰ Dále český král prohlašuje každý právní úkon, který by vedl k umenšení nebo přímo zcizení práv vratislavského vévodství, i kdyby

---

30 *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, II, (dále *LBUS* II), hg. von C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1883, s. 417–418, č. 2–3.

31 Ibidem, s. 379–380, č. 1.

32 Boleslav Opolský skládal lenní slib dvakrát: 17. února v Opavě a 5. dubna ve Vratislavi. Viz *LBUS* II, s. 303–304, č. 5–6.

33 Ibidem, s. 559–561, č. 1–2.

34 Ibidem, s. 379, č. 1.

35 Ibidem, s. 379, č. 1: „*Quibus [dědici] si caruerit, extunc ipsam terram suam post ipsius Lesconis decessum iure congruo possidendam possit in vita sua alicui principum ad nos heredes et successores nostros reges Bohemie antedictos debitum per foedales semper habenti respectum et valeat resignare.*“

36 Ibidem, s. 560, č. 2: „*Ad maioris quoque expressionem gratie nostre prefato Kazimiro concedimus et favemus, ut si illustrem Johannem ducem Osswieczimensem fratruelem suum principem nostrum dilectum sive in futurum quosunque principes et dominos Osswieczimenses absque liberis legitimis ex se genitis decedere contigerit, quod extunc ipsius vel ipsorum terra et ducatus Osswieczimensis ad eundem Kazimirum ac heredes ipsius in perpetuum plene devolvatur et habeatur.*“

37 *LBUS* I, s. 66–67, č. 8. Český král navíc vydává vratislavským měšťanům privilegium se slibem, že nikdy nezruší pevný svazek vratislavské země s českým královstvím. Ibidem, s. 68, č. 9: „*... quod ipsam terram a predicti regni nostri Boemici unione nullis unquam temporibus vendicionis, permutacionis ... vel cuiuscunque alienacionis titulo disiungemus.*“

38 Orzechowski: *Lenna zależność* (cit. v pozn. 1), s. 30.

39 *LBUS* I, s. 66, č. 8: „*promittimus ... quod idem ... dominus Henricus dux Slesie et dominus Wratizlaviae ... debet esse tocuis vite sue temporibus et permanere civitatis Wratizlaviae ... atque tocuis terre Wratizlaviensis verus cum plena possessione dominus et non alter ... ita quod nullum debeant habere dominum verum, quamdiu vixerit.*“

40 Naznačuje to díkce samotné listiny, ale i zpráva Petra Žitavského, viz *Zbraslavská kronika* (cit. v pozn. 24), s. 285.

kvůli tomu bylo českým panovníkem vydáno zvláštní privilegium, za neplatný.⁴¹ Pokud by vévoda zemřel bez dědiců, připadne jeho doména českému králi, který mu ale udělil *potestas conferendi*.⁴² Zvláštní postavení vratislavského vévody potvrzuje i Zbraslavská kronika. Podle jejího autora dal Jan Lucemburský vévodovi doživotně do správy Kladsko a plat z královské komory ve výši tisíc hřiven stříbra ročně.

Vydavatel listiny přechází mlčky jednu zásadní skutečnost: vratislavské vévodství bylo lénem českého krále už od roku 1290. V červenci a září onoho roku vydal římský král Rudolf I. Habsburský pro českého krále Václava II. tři listiny, jimiž ho oblenil vratislavským vévodstvím a dalším územím, které držel jako říšské léno nedávno zemřelý vévoda Jindřich IV. Probus (23. června 1290).⁴⁴ Pravost těchto listin, jejichž originály se dodnes nacházejí v českém korunním archivu, nebyla nikdy zpochybněna, o Vratislavsku jako říšském lénu však byly vysloveny jisté pochybnosti.⁴⁵ Není možné zde provádět hloubkovou analýzu problematiky. V kontextu této studie stačí pouze konstatovat, že se Václav II. v rozporu se záměrem vydavatele a příjemce listin vratislavského vévodství nikdy neujal, neboť českého krále plně zaměstnal zápas o polskou korunu. Jan Lucemburský musel mít povědomí o těchto dokumentech, proto se musí za jejich opomenutím skrývat určitý záměr. O jejich existenci věděli zcela jistě i ve Slezsku, neboť roku 1324 římský král Ludvík IV. Bavorský udělil vratislavskému vévodovi Jindřichu VI. právo odkázat vévodství svým dcerám, případně manželce. Privilegium odkazuje na příslušnost vratislavského vévodství k říši.⁴⁶ Proč Jan Lucemburský záměrně zatajil říšskou svrchovanost nad vratislavským vévodstvím? Český král přece uznával Ludvíka IV. Bavorského za právoplatně zvoleného římského krále. Sám sice v letech 1313 a 1314 usiloval o římský trůn, avšak s ohledem na habsburskou kandidaturu a nemožnost získat širší podporu pro vlastní osobu dal na radu Petra z Aspeltu a Balduina Trevírského, aby byl kurfiřtský hlas českého krále odevzdán ve prospěch bavorského vévody Ludvíka. Čerstvě zvolený římský král se Janu Lucemburskému odvděčil mimo jiné tím, že mu v listině vydané 4. prosince 1314 slíbil pomoc při znovuzískání území, které kdysi držel Václav II.⁴⁷ Roku 1314 šlo o pouhou proklamaci, protože jak Ludvík IV. Bavorský, tak Jan Lucemburský museli

---

41 *LBUS* I, s. 67, č. 8: „... ex quocunque proposito et occasione a terra Wratislaviensi, eius iuribus et dominio predictis ... attemptatus fuerit alienari ... eciam si de hoc nostras ... regum Boemie receperint literas speciales, exnunc prout extunc libera ex eleccione sepedictis feodalibus, civibus ac aliis predictae terre Wratislaviensis incolis precipimus firmiter et mandamus, quod huiusmodi mandatum, quemadmodum coram fidei bene convenit et honori, reputare debeant irritum et inane.“

42 *Ibidem*, s. 66, č. 8: „Eciam si quodcunque feodum suo tempore vacare contigerit, illud a nobis debet suscipi, sed idem dominus dux Henricus prefatus debet habere conferendi ipsum plenariam potestatem.“

43 *Zbraslavská kronika* (cit. v pozn. 24), s. 285: „Huic rex provinciam Glacensem ad tempora vite ducis possidendam pro ducatu assignat, sibi que deputat mille marcas argenti annis singulis a fisco regio, quoad vixerit percipiendas.“

44 *ACRB* I.1, s. 60–61, č. 36; s. 63–65, č. 38–39.

45 Tuto skutečnost odmítl zejména Maleczyński, Karol: Polska, Austria, Czechy a Brandenburgia w latach 1278–1290. In: *Wieki średnie. Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 198–199. Srov. Włodarski, Bronisław: *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów 1931, s. 91–92, 115; Nowacki, Bronisław: *Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335*, Poznań 1985, s. 31; von Grawert-May: *Das staatsrechtliche Verhältnis* (cit. v pozn. 1), s. 104.

46 *LBUS* I, s. 65, č. 7: „Hinc est quod vobis tenore presentium facimus esse notum, quod nos hac consideracione ad petitionem illustris Heinrichi ducis Vratislaviae principis et affinis nostri dilecti ac propter obsequia, que nobis et imperio utilia in futurum impendere poterit et debebit, civitatem Vratislaviensem, oppidum Newenmark et castrum Uras cum eorum pertinentiis et appendicibus universis, que quondam Henricus dux Vratislaviensis illustris bone memorie dictus der biderbe hertzog Heinrich [Jindřich IV. Probus] olim ab imperio tenuit et possedit, eidem Heinricho duci ... favorabiliter et gratiose in feodum a nobis et imperio tenendum per ipsos et habendum contulimus et concessimus ...“

47 *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, Tomus V, *MGH Leges* IV., s. 157, č. 165: „Et specialiter omnia castra, terras, possessiones dominia et iura, que umquam possedit dive memorie rex Wenzelaus socer suus ubicunque

hlavně řešit problémy na svých územích. Situace se změnila až ve dvacátých letech a zejména po bitvě u Mühldorfu roku 1322, kdy k vítězství bavorské strany přispěla i vojska českého krále. Vztahy mezi Lucemburkem a Wittelsbachem sice nebyly v té době právě ideální, ale při vyhlášení římské jízdy jmenoval Ludvík IV. Bavorský českého krále vikářem pro německou část říše.⁴⁸ Na otázku, proč tedy král Jan pominul tři listiny Rudolfa I. Habsburského z roku 1290, není možné za současného stavu našeho poznání dát jednoznačnou odpověď.

Stojí však za pozornost, jak obezřetně dala královská kancelář vyhotovit obsah listiny pro vratislavského vévodu. Tím, že nepoužila pojmy jako *feudum*, *vasallus* nebo *princeps noster*, byla již předem zpochybněna námitka případných kritiků, že jde o protiprávní zasahování do lenních vztahů mezi Vratislavským vévodstvím a říší. Přísně vzato, dokument zaručuje pouze vzájemnou vojenskou podporu a upravuje nástupnictví po smrti vévody Jindřicha VI. Vratislavského. Na druhou stranu odstavec o nezcizitelnosti Vratislavska z Českého království integruje vévodství s panstvím Jana Lucemburského daleko silněji než u lenního slibu. Tentýž závazek vzal na sebe český král i v případě Hlohovska,⁴⁹ jehož vévoda nesložil českému králi lenní slib, ale prodal mu roku 1331 své vévodství za dva tisíce hřiven stříbra.⁵⁰

První etapa integrace slezských vévodství do Českého království vyvrcholila dne 7. dubna 1348, kdy Karel IV. jako římský a český král vydal soubor čtrnácti listin, jehož páteř tvoří confirmace starších privilegií, která přemyslovští panovníci obdrželi od římských králů. Dvě státoprávní listiny (tzv. moravská a slezská) a zakládací listina univerzity pak uzavírají tento jedinečný celek. Mezi stvrzovacími listinami se ocitl i trojlístek Rudolfových privilegií z roku 1290, čímž Karel IV. nejen potvrdil jejich obsah, ale je i vyznamenal jako základní ústavní dokumenty Českého království. Proč pro Karlovu koncepci byly důležité právě tyto listiny a nikoli okázalá listina vévody bytomského Kazimíra z roku 1289 nebo některá z četných listin jeho otce? Klíčovým kritériem zde byla bezesporu osoba vydavatele – římský král nebo císař, který udělil v minulosti českému knížeti nebo králi zvláštní výsady. Pro srovnání uveďme dokumenty, které byly ten den slavnostně confirmovány:

- listina z 18. ledna 1158, kterou římský císař Friedrich I. Barbarossa dává právo českému knížeti nosit o pěti svátečních dnech královskou korunu⁵¹
- zlatá bula sicilská z 26. září 1212⁵²
- zlatá bula ulmská z 26. července 1216, kterou římský král Friedrich II. potvrzuje volbu Václava I. na českého krále⁵³

---

fuerint dum vixit in partibus Polonie, Grachovie [Krakov], Missen et alibi, ac promittimus et eficiemus pro posse nostro, quod idem rex Boemie eisdem pacifice gaudere valeat et eum in eisdem tuebimur ac ea sibi concedemus in feudum et defendemus ...“

48 Bobková: *Velké dějiny* (cit. v pozn. 27), s. 100–101: „Ludvík Bavor se snažil udržovat s Janem kontakty, hrál však vůči němu evidentně dvojí hru a český král mu zřejmě oplácel stejnou mincí.“

49 *LBUS* I, s. 135, č. 14.

50 *Ibidem*, s. 134, č. 13: „... pro duobus milibus marcarum Polonici pagamenti, quadraginta octo grossos Pragensium denariorum pro marca qualibet computando, quas ab ipso domino rege recepisse paratas ...“

51 *ACRB* II, s. 41–43, č. 50. Český překlad viz Bláhová, Marie – Mašek, Richard: *Karel IV. Státnické dílo*, Praha 2003, s. 83–87.

52 *ACRB* II, s. 43–47, č. 51. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 88–96. K místu Zlaté buly sicilské v historické paměti viz Wihoda, Martin: *Zlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti*, Praha 2005.

- listina římského krále Richarda Cornwallského z 9. srpna 1262, kterou potvrzuje léna a území ovládaná českým králem⁵⁴
- potvrzení kurfiřtské hodnosti českému králi, které 4. března 1289 vydal Rudolf I. Habsburský⁵⁵
- tři listiny Rudolfa I. Habsburského o Vévodství vratislavském jako uprázdněném říšském lénu vydaném 22. července, 25. a 26. září 1290⁵⁶
- potvrzení kurfiřtství českému králi, které 26. září 1289 vydal Rudolf I. Habsburský⁵⁷
- privilegium od Albrechta Habsburského ze dne 17. listopadu 1298 pro českého krále, který není povinen u císařského dvora nosit korunu⁵⁸

Jan Lucemburský zřejmě ignoroval trojici lenních listin Rudolfa Habsburského patrně z týchž důvodů, pro které je naopak Karel IV. slavnostně potvrdil. Jestliže první Lucemburk na českém trůnu nechtěl připomínat lenní příslušnost Vratislavska k říši, a proto lenní aspekty ze vztahu mezi českým králem a vratislavským vévodou raději zcela vyloučil, jeho syn tuto skutečnost naopak silně podtrhuje, neboť všechny jeho konfirmace ze dne 7. dubna 1348 záměrně směřovaly k tomu, aby potvrdily vznešenou pozici *Corona regni Boemie* v římské říši.

Karel IV. navíc akcentoval význam Vratislavi, která zastínila ostatní slezská vévodství, a jako by na jejím příkladě byl symbolicky vyjádřen vztah celého Slezska k českým zemím. Touto optikou je potřeba číst tzv. slezskou listinu obsahující „historickou“ pasáž o postupné integraci Vratislavského, tedy Slezského vévodství: *„A jakkoli vznešené vévodství vratislavské a slezské se všemi svými náležitostmi spadalo odedávna pod užitečné a přímé panství slavných někdejších českých králů, našich předků, a pod Korunu království českého – jak to jasně dosvědčují listiny svatého římského krále Rudolfa, jehož památku je třeba si připomínat, našeho předchůdce, z nichž první oznamuje, že mezi slavnými Otakarem, někdejším českým králem, našim nejdražším pradědem, na straně jedné a Jindřichem, vévodou vratislavským, na straně druhé, bylo skrze krále Rudolfa učiněno jakési uspořádání, totiž, že řečený král Otakar se v případě, že Jindřich, vévoda vratislavský a slezský, zemře dříve, má stát vévodovým ástupcem v již uvedeném vévodství vratislavském a slezském a na všech jeho územích a panstvích, zatímco v druhé z nich král Rudolf – když řečený vévoda Jindřich již více nebyl na tomto světě – za mnohé vítané služby, jež slavní čeští králové prokázali Svaté říši římské, výše řečeného krále Otakara a jeho dědice i nástupce, české krále, slavnostně uvedl do vévodství vratislavského a slezského a do řečených území a panství, jež byla právě uvolněna –, přec slavný Jan, někdejší český král, náš již řečený otec, se slavným Jindřichem, sedmým a posledním vévodou vratislavským a slezským, dokud oba ještě trávili svůj život na tomto světě, uzavřel a projednal jakési uspořádání, totiž že řečený vévoda Jindřich má za souhlasu již řečeného rodiče po dobu svého života držet kladské území a kraj se všemi jeho manstvími, lény ... ovšem tak, že po jeho smrti jeho vévodství, to znamená vratislavské a slezské a svrchu řečené panství kladské, přejdou bez*

53 ACRB II, s. 47–49, č. 52. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 97–101.

54 ACRB II, s. 49–50, č. 53. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 102–106.

55 ACRB II, s. 50–53, č. 54. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 107–110.

56 ACRB II, s. 55–58, č. 57–59. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 111–121.

57 ACRB II, s. 53–54, č. 55. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 123–126.

58 ACRB II, s. 54–55, č. 56. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 127–131.

*jakýchkoli potíží do užívání a vlastnictví našeho již řečeného otce, jeho dědiců a nástupců, českých králů, a Koruny království českého; tedy přesně tak, jak postupem času dospělo uspořádání k zamýšlenému cíli, když nás řečený otec po dobu svého života a po smrti řečeného vévody držel a vlastnil vratislavské vévodství a uvedenou kladskou zemi a když my v dnešní době, jakožto český král, držíme obojí ve svém vlastnictví a na obojím vládneme.“*⁵⁹

Karel IV. položil velmi silný důraz na Vratislavsko, ačkoliv právě na něm byl složitý vývoj vztahu mezi slezským vévodou a českým králem nejlépe patrný. V právně historické argumentaci se zmiňuje o údajné smlouvě o přímém nástupnictví mezi Přemyslem Otakarem II. a Jindřichem IV. Problem, kterou potvrdil Rudolf Habsburský, a o podobné smlouvě krále Jana z roku 1327 s aktuálně vládoucím vratislavským vévodou. Karlova soustředěná pozornost na Vratislavsko přesně zapadá do jeho celkové koncepce připojení Slezská k České koruně, a to ze dvou důvodů:

Vratislavsko se jako jediné slezské vévodství mohlo „pyšnit“ lenní podřízeností k říši (viz listiny Rudolfa Habsburského z roku 1290).

Smlouva o nástupnictví už z doby vlády Přemysla Otakara II. a pak za krále Jana Lucemburského umožňovaly přímou vládu českých králů ve Slezském vévodství na rozdíl od lenní podřízenosti vévodů.

Lenní vztahy hrály v tomto politickém projektu Karla IV. jen roli předstupně k budoucí bezprostřední podřízenosti Slezska českému králi a České koruně.

Návaznost politiky Lucemburků vůči slezským vévodstvím na politiku posledních Přemyslovců není na základě lenních listin jednoznačně prokazatelná. Ani jeden z dokumentů Přemysla Otakara II. nebo Václava II., který konstituoval svrchovanost českého krále nad slezskými vévody, se nestal přímým vzorem pro podobné listiny Jana Lucemburského, ani nebyl potvrzen Karlem IV. Král Jan postupoval při uzavírání lenních vztahů zřejmě podle vzorů, které znal ze západní Evropy. Jeho přístup ukazuje, že lenní slib nebyl jediným prostředkem. Smlouva o nástupnictví a koupi, jako v případě Vratislavi a Hlohova, mohla být stejně účinným, ne-li účinnějším nástrojem, jak začlenit domény slezských Piastovců do *regnum Boemie*.

Vše se nakonec odvíjelo od momentálních mocenských poměrů ve střední Evropě, jak je vidět na osudu trojice listin Rudolfa Habsburského z roku 1290, v nichž se Vratislavsko prohlašuje říšským lénem. Jan Lucemburský o nich taktně pomlčel, ale jeho syn, který se honosil titulem římského krále, je naopak slavnostně potvrdil a zakomponoval do svého projektu *Corona regni Boemie*. V tzv. slezské listině ze 7. dubna 1348 se její autor pokusil ustanovit Slezsko jako vedlejší zemi České koruny. Sám text listiny však svědčí o rozmanitosti právních vztahů mezi slezskými vévody a českým králem. Právě proto nemohl proces integrace do svazku zemí České koruny skončit v roce 1348. Tehdy však započala nová etapa, která rozhodla o osudu Slezska v následujících stoletích.

---

⁵⁹ *ACRB* II, s. 63-67, č. 61. Český překlad viz Bláhová – Mašek: *Karel IV.* (cit. v pozn. 51), s. 137-139.

STRESZCZENIE

AKTY LENNE Z LAT 1271–1348 ORAZ INTEGRACJA KSIĘSTW ŚLĄSKICH DO ZWIĄZKU ZIEM KORONY CZESKIEJ

Studium koncentruje się na aktach lennych, sporządzonych przez książęta śląskie albo królów czeskich z rodu Przemyślidów i Luksemburczyków. Pierwsza część studium poświęcona jest analizie dokumentów księcia wrocławskiego Henryka IV Prawego (Probus) z r. 1271, księcia Kazimierza Bytomskiego z r. 1289 oraz Piastów górnośląskich z r. 1291. Tylko akty księcia bytomskiego można uważać za akty lenne w samym znaczeniu tego słowa. Pozostałe dokumenty nie zawierają elementów formalnych charakterystycznych dla stosunku lennego, jednak stoją u podstaw pewnego rodzaju podporządkowania Piastów śląskich wobec króla czeskiego.

Podobnie różnorodne środki prawne stosowane były również przez Jana Luksemburczyka w związku z jego ekspansją na Śląsk. Poza aktami lennymi spotykamy się również z umową sukcesji (region wrocławski) oraz umową kupna (region głogowski). Wymienioną tendencję polityczną kontynuuje też jego syn Karol IV, dążąc do ujednolicenia stosunków księstw śląskich wobec króla czeskiego na wspólnych podstawach prawnych, których kamieniem węgielnym powinno być bezpośrednie podporządkowanie królestwu czeskiemu. Stosunki lenne jednak przeważają i pozostają głównymi więzami łączącymi księstwa śląskie z królestwem czeskim.

Odrębny problem reprezentują trzy akty Rudolfa Habsburskiego dla Wacława II z 1290 r., na podstawie których król rzymski przekazuje księstwo wrocławskie jako uwolnione feudum Rzeszy Rzymskiej po księciu Henrykowi Prawym (Probus). Cel będący przedmiotem wymienionych trzech aktów nie został w czasach ostatnich Przemyślidów spełniony. Jan Luksemburczyk o ich istnieniu dyskretnie milczy. Dopiero Karol IV ujawnił przedmiotowe akty, które na podstawie kon-

firmacji uzyskują identyczny status jako dokumenty typu Złotej Bulli Sycylijskiej. Akty bowiem odpowiadają ogólnej koncepcji Karola IV, przede wszystkim ze względu na fakt ich wydania przez króla rzymskiego, co w konsekwencji potwierdza supremację Rzeszy Rzymskiej nad Śląskiem.

FEUDAL DOCUMENTS FROM 1271 TO 1348 AND INTEGRATION OF SILESIAN DUCHIES TO THE UNION OF LANDS OF THE BOHEMIAN CROWN

The essay focuses on feudal documents issued by either Silesian dukes or Bohemian kings of the Přemyslid and Luxemburg dynasties. The first part analyzes documents issued by the Wrocław Duke Henry IV called Probus in 1271, Duke Kazimierz of Bytom in 1289 and the Upper-Silesian Piasts in 1291. Only the Bytom document, however, can be labelled as feudal in the proper sense of the word. But, although the other two documents lack formal features of feudal relationship, they constituted a certain kind of subordination of the Silesian Piasts to the King of Bohemia.

Similarly varied legal norms were applied by John of Luxemburg upon his expansion into Silesia during the 1320s and 1330s. Apart from feudal documents, these also encompass the covenant on succession (the Wrocław region) and sale (the Głogów region). The given political course was later adopted by John's son, Charles IV, who tried to legalize and unify relations between the Silesian duchies and the Bohemian King and His Kingdom, the planned cornerstone of this being the duchies' direct subordination to the Crown of Bohemia. Feudal relations nonetheless prevailed, maintaining the principal tie that connected the Silesian duchies to the Bohemian Kingdom.

A specific chapter of the essay concerns three documents issued by Rudolph Habsburg for Wenceslas II and dated 1290, by which the Roman King accorded Wenceslas the Wrocław Duchy as the vacant Imperial fief after Henry called Probus. The purpose for which the three documents were conceived was not fulfilled under the reign of the last Přemyslids, and John of Luxemburg tactfully accepted their existence in silence. It was only Charles IV

who brought them to daylight and his ceremonial confirmation elevated them to the same level as the decrees of rank of the Golden Bull of Sicily. They fitted well into Charles' conception especially because they were issued by the Roman King and confirmed the imperial sovereignty over Silesia.

SUMMARY

SPOLEČNÉ POUTO

SLEZSKÁ KNÍŽATA VE VZTAHU K JANU LUCEMBURSKÉMU A KARLU IV.

Lenka Bobková

Kontakty mezi slezskými knížaty a českými králi mají dlouhou historii, ale k těsnějšímu soužití pod vládou jednoho panovníka došlo až ve 14. století za vlády Lucemburků. Slezsko v dnešním slova smyslu jak známo ve středověku neexistovalo jako politicko-správně uzavřené teritorium. Na jeho území se nacházela tříst různě velkých knížectví, jimž až do třicátých let 14. století jednoznačně vládly jednotlivé větve slezských a opolských Piastovců. Většina těchto zemí se stala součástí českého středověkého státu, ale jen některé přímou državou českého krále, tj. byly spravovány hejtmanem, jehož jmenoval panovník, a odváděly berně do královské pokladny. Do konce 14. století šlo o významné Knížectví vratislavské, Frankenštejnsko (Ząbkowice Śl.), část Hlohovska (též Stínava, Gora, Namyslov) a posléze také Knížectví svídnicko-javorské. Ostatní knížectví ale zůstala nadále v rukou Piastovců, z nichž se téměř všichni postupně podřídili českému králi jako svému lennímu pánovi. Z Dolního Slezska uznala lenní svrchovanost Jana Lucemburského knížata lehnický, břežský, minstrberský (ziębický), olešnický, hlohovský a zaháňský; z Horního Slezska knížata opolský, nemodlínský, střelecký, těšínský, kozelský, bytomský, stínavský a osvětimský; z území mimo Slezsko se stal českým královským manem mazovský kníže, pán na Plocku. Z nepiastovských knížat pronikl do Slezska ve 14. století příslušník nelegitimní větve Přemyslovců vévoda Mikuláš II. Opavský, který dostal z rozhodnutí krále Jana roku 1337 v léno také Ratibořské knížectví, patřící mezi knížectví opolská. Opavské vévodství ale i po rozšíření mocenské sféry svého vévody zůstalo součástí Moravy, jak jednoznačně stanovila inkorporační listina Karla IV. pro Moravu ze 7. dubna 1348.¹ Určitý sjednocující akt co do příslušnosti slezských knížectví pod svrchovanost českého krále představovala téhož dne vydaná inkorporace pro Slezsko, Budyšínsko a Zhořelecko. Karel jako římský král v ní zdůraznil, že všechny země získané králem Janem na území Slezska a Opolska mají navždy příslušet ke Koruně království českého, a to jak přímé državy, tak královská léna, jejichž držitelé z řad slezských a polských (tj. opolských) knížat je mají přijímat „*bez vzpurnosti a zdráhání od českých králů a Koruny řečeného Království českého*“.² Karel IV. se k právnímu postavení slezských zemí vrátil ještě jednou jako císař vydáním slavnostní inkorporace zpečetěné 9. října 1355 zlatou bulou. Teprve v ní jsou poprvé vyjmenována všechna lenní knížectví.³ A právě na slezská knížata spjatá s Českým královstvím lenním slibem, respektive na charakter kontaktů mezi nimi a českým králem, bych chtěla zaměřit svou pozornost.

V zásadě lze sledovat dvě roviny existujících vztahů – rovinu politicko-právní, odvíjející se od složení lenní přísahy a jejího naplnění, a rovinu společensko-politickou, realizovanou v intencích panovnického dvora. Vazby mezi slezskými knížectvími a Čechami se měnily v závislosti na čase, respektive na charakteru a mocenské síle panovníka, a s ohledem na schopnosti jednotlivých knížat. Za panování Jana Lucemburského se utvářela a postupně upevňovala primární pouta ke králi a království, teprve za vlády Karla IV. se ve větší míře prosadila slezská knížata jako významný článek mocenské struktury královského a císařského dvora.

¹ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter* II, eds. C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1883 (dále *LBUS* II), s. 380–382, č. 2; *Archivum Coronae regni Bohemiae* II (1346–1355), ed. V. Hrubý, Pragae 1928, (dále *ACRB* II), s. 59–62, č. 60; Bulín, Hynek: K otázce právního poměru Opavska k Moravě ve 14. století, *Slezský sborník* 55, 1957, s. 73–79; Bakala, Jaroslav: Problematická integrace Opavska s Ratibořskem ve světle listin Jana Lucemburského. In: *Sto let od narození profesora Jindřicha Šebánka*, Brno 2000, s. 69–77. První manželkou Mikuláše II. byla Anna, sestra posledního ratibořského knížete Leška.

² *ACRB* II, s. 66, č. 61; český překlad viz: Bláhová, Marie – Mašek, Richard: *Karel IV. Státnické dílo*, Praha 2003, s. 141.

³ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter* I, eds. C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1881 (dále *LBUS* I), s. 12–13, č. 5; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 6, eds. B. Mendl – M. Linhartová, Praha 1928–1954 (dále *RBM* 6), s. 85–86, č. 148.

JAN LUCEMBURSKÝ A SLEZSKÁ KNÍŽATA

K zájmu o Slezsko podnítila Jana Lucemburského nejen zděděná titulatura polského krále, reálně neuplatněná, ale také cílená snaha o teritoriální rozmach zemí, jimž vládl. Již v prvním desetiletí svého panování v Českém království se mu podařilo získat Chebsko (1314/1322) a Horní Lužici (1319/1329). Rozšiřování lucemburských držav jednak zvyšovalo Janovu prestiž na evropském politickém jevišti, jednak mu poskytovalo širší manévrovací prostor pro naplnění vlastních vladařských představ, v historických zemích Českého království nepřijímaných vždy s pochopením a nadšením.

Většina slezských piastovských knížat složila lenní slib králi Janovi z vlastní vůle, více-méně v opozici proti Vladislavu Lokýtkovi, vládnoucímu Polsku z Krakova. Jan Lucemburský (od roku 1334 mu účinně ve slezské politice pomáhal jeho nejstarší syn Karel) získal nejvíce lenních slibů během let 1327–1329.⁴ Stalo se tak především v roce 1327, kdy přijeli za králem čtyři opolští Piastovci do Opavy, aby mu ve dnech 18. – 19. února přísahali jako svému lennímu pánovi. Šlo o Boleslava I. Opolsko-Falkenberského/Nemodlínského (†1362/65), Leška Ratibořského (†1336), Kazimíra I. Těšínského (†1358) a Vladislava Bytomsko-Kozelského (†1351/52);⁵ o několik dní později v Bytomi vyřkl stejný slib ještě Jan I. Osvětimsko-Zátorský (†1372).⁶ Velkým Janovým úspěchem bylo získání Jindřicha VI. Vratislavského, jehož přivedly do lucemburského tábora rodinné spory a zřejmě i tlak města Vratislavi, která stála o svrchovanost českého krále. Lenní slib Jindřich složil králi Janovi v dubnu ve Vratislavi a zároveň mu odkázal Vratislavské knížectví v případě, že zemře bez mužských potomků. Král se zároveň za sebe a své nástupce zavázal, že Vratislavsko nikdy neodloučí od Českého království.⁷ Čas knížete se naplnil v roce 1335 a dědická smlouva vešla bez problémů v život. Další lenní přísahy z Dolního Slezska přijal Jan Lucemburský v roce 1329, kdy se zaměřil především na držitele významného Hlohovského knížectví, které bylo ve dvacátých letech 14. století rozděleno mezi zbylé syny Jindřicha III. na čtyři části – Hlohovsko, Stínavsko, Zaháňsko a nejdále na východ ležící Olešnicko. Pro barvitější představu o významu a lesku hlohovského rodu lze připomenout, že sestra zmíněných bratří Beatrix se stala manželkou římského krále Ludvíka Bavora.⁸ V jarních měsících roku 1329 přijal král Jan ve Vratislavi lenní přísahu od tří hlohovských bratří – Jana Stínavského (†1365), Jindřicha IV. Zaháňského (†1342) a Konráda Olešnického (†1366); bez lenního závazku zůstal pouze Přemek Hlohovský. Ke složení lenní přísahy se tehdy odhodlal i králův ambiciózní švagr Boleslav III. Lehnicko-Břežský, zvaný Marnotratný (†1352).⁹ Rychlý sled lenních závazků vyslovených uvedenými knížaty svědčí o jejich čilých a dlouhodobých kontaktech s českým králem, od něhož si patrně slibovali zachování větší vnitřní suverenity

---

⁴ Otázky kolem složení lenních přísah shrnul Pustejovsky, Otfried: *Schlesiens Übergang an die Böhmisches Krone. Machtpolitik Böhmens im Zeichen von Herrschaft und Frieden*, (= *Forschungen über Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*, Bd. 13), Köln – Wien 1975.

⁵ *LBUS* II, s. 303, č. 5, s. 559, č. 1, s. 379, č. 1, s. 417, č. 2.

⁶ *Ibidem*, s. 577, č. 1.

⁷ *LBUS* I, s. 66–68, č. 8, 9.

⁸ Rall, Hans und Marga: *Die Wittelsbacher. Von Otto I. bis Elisabeth I.*, Graz – Wien 1994, s. 53. Oproti ostatní literatuře ji jako dceru Boleslava Svídnického patrně nedopatřením zařadil do svých genealogických tabulek Fukala, Radek: *Slezsko neznámá země Koruny české. Knižecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007, s. 282.

⁹ Podrobně Włodarski, Bronisław: *Polityka Jana Luksemburczyka wobec Polski za czasów Władysława Łokietka*, Lwów 1933, s. 41; Pustejovsky: *Schlesiens Übergang* (cit. v pozn. 4), s. 140–141. Lenní sliby otištěny v *LBUS* I, s. 302–304, č. 2.

svých zemí, než by jim byl ochoten poskytnout Janův úspěšnější sok na polském trůně Vladislav Lokýtek.

Ale ani Jan Lucemburský nečinně nepřihlížel vývoji událostí a nespolehal pouze na dobrovolnost knížat či nahodilost situace. Ve snaze rozšířit moc nad slezským územím neváhal ani použít nátlaku. Stalo se tak např. po smrti Přemka Hlohovského (†1331), kdy část z jeho dědictví podřídil bezprostřední vládě českého krále po vojenském zásahu na podzim 1331.¹⁰ O tom, jak moc mu na Hlohovu záleželo, svědčí okolnosti zmíněné výpravy. Tvoří jakési intermezzo ve sledu diplomatických jednání, která Jan postoupil ve snaze udržet si vládu nad několika signoriemi v severní Itálii, kde ho zatím zastupoval králevic Karel. Ze svídnicko-javorského rodu se králi Janovi podařilo po delším úsilí, k němuž patřil i vojenský vpád královice Karla do Frankenštejska v roce 1335, získat alespoň neklidného knížete Bolka Minstrberského, který mu složil lenní přísahu 29. srpna 1336 ve Straubingu.¹¹ Svídnická knížata Bolka II. (†1368) a Jindřich II. (†1343/45) a jejich strýc Jindřich I. Javorský (†1346) ho však nenásledovali. Jindřich Javorský, manžel nejmladší dcery Václava II. Anežky, nicméně králi učinil značné ústupky ohledně držav na středním toku Nisy a Zhořelecka, které získal roku 1319 a o deset let později přenechal králi Janovi.

Z naznačených událostí vyplývá, že se největší počet písemností, v nichž se objevují jména slezských knížat, celkem logicky váže právě k lenním slibům. Při panovnických aktech jiného (případně i „neslezského“) charakteru se častěji objevují dvě knížata – Mikuláš II. Opavský (†1365), od roku 1337 zároveň kníže ratibořský, a Boleslav III. Lehnicko-Břežský (†1352). Oba měli jedno společné – úzké rodinné vazby k Přemyslovcům. Mikuláš jako potomek nelegitimního syna Přemysla II., Boleslav jako manžel jedné z dcer Václava II. Markéty. Na samém počátku své vlády byl Jan nucen vyrovnat dosud nepoukázané Markétino věno. Pro obě strany se našlo schůdné řešení v dohodě, že Boleslav a jeho bratři uvolní Opavsko, které drželi v zástavě, po zaplacení 8000 hřiven stříbra ze strany českého krále, což se stalo v srpnu 1311.¹² Provedená transakce umožnila Janu Lucemburskému udělit 3. července roku 1318 Opavsko Mikuláši II. Na jeho lenní listině jsou mezi svědky jak Boleslav Lehnický, tak Jindřich VI. Vratislavský.¹³

Boleslav III. Lehnický je také opakovaně doložen na listinách vydaných v Praze v roce 1316, a to v souvislosti s Janovými spory se šlechtou. V roce 1322 Boleslav dokonce spravoval království za nepřítomného švagra. Kromě následných rozporů s Janem mu pobyt v Čechách zhořkl smutnou rodinnou událostí. Při nešťastném porodu zemřela v Hradci Králové jeho sotva pětadvacetiletá manželka Markéta a byla i s novorozěnětem pohřbena na Zbraslavi. Smrtí této Přemyslovny však Boleslavovy kontakty s pražským dvorem neskončily a později je pěstovali i jeho synové z manželství s Markétou, Václav I. Lehnický (†1364) a Ludvík I. Lehnicko-Břežský (†1396).¹⁴ Vztahy mezi králem Janem a temperamentním švagrem ovšem nebyly vždy idyllické. Ke střetu mezi nimi došlo hned v roce 1329, když se lehnický kníže ohradil proti smlouvám svého bratra Jindřicha VI. Vratislavského s českým králem ohledně Vratislavského

---

¹⁰ K okolnostem dobytí Hlohova naposledy Wojtucka, Jana: Začlenění Hlohova do Koruny české a jeho vývoj v letech 1331–1384. In: *Korunní země v dějinách českého státu I, Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, eds. L. Bobková – J. Fantysová-Matějková – J. Zdichynec, Praha 2003, s. 103–105, kde jsou též odkazy na prameny.

¹¹ *LBUS* II, s. 128–131, č. 2. Slib se vztahoval na zboží Ziębice (Minstrberk), Ząbkowice Śl. (Frankenštejn), Dzierżońiów (Rychbach), Střelín, Kąty a Pačkov.

¹² K tomu naposledy Prix, Dalibor: Opava vrcholného středověku. In: *Opava*, Praha 2006, s. 57–59.

¹³ *LBUS* II, s. 468, č. 9.

¹⁴ Z druhého manželství s Kateřinou Chorvatskou již neměl potomky.

knížectví, tj. když hájil svá práva na Vratislavsko. Nakonec se ale s Janem Lucemburským dohodl smírnou cestou. Král mu 9. května 1329 ve Vratislavi udělil Lehnicko-Břežské knížectví vléno a Boleslav zůstal v králově blízkosti.¹⁵ Ve vypjatých událostech roku 1331, kdy na podzim král Jan zajel z Itálie do Slezska, aby získal podíl na Hlohovsku, se mimo jiné sešel v Lávě (Laa) s uherským králem Karlem Robertem, pravděpodobně za doprovodu Boleslava III. Lehnického. Svědčila by o tom listina, kterou zde Jan vydal ohledně potvrzení donací, které klášteru v Lubuši poskytl jak sám Boleslav III., tak Bolek II. Svídnický.¹⁶ Ostatní slezská knížata vystupují v Janově blízkosti v podstatě jen tehdy, šlo-li o slezské záležitosti.

Přesně nelze ani určit, kdo ze slezských knížat byl přítomen při rozsáhlých jednáních o vyjasnění nároků na Slezsko mezi Lucemburky a polským králem Kazimírem, jež se odehrálo na půdě zprostředkovatele setkání, uherského krále Karla Roberta, v Trenčíně a ve Visegrádu roku 1335. Zúčastnil se jich zřejmě nejen Boleslav III. Lehnický, ale patrně také Jindřich IV. Zaháňský, Konrád Olešnický, Jan Stínavský, Bolek Opolský, Bolek Falkenberský, Albert Střelecký, Vladislav Kozelsko-Bytomský, Lešek Ratibořský, Jan Osvětimský a Vladislav Těšínský a z neslezských Piastovců Václav Mazovsko-Plocký, tj. ti, kteří jsou jmenováni jako držitelé českých královských lén v listině zpečetěné v srpnu v Trenčíně.¹⁷ Samozřejmě nemuseli přijet úplně všichni, ale vzhledem k závažnosti jednání na nejvyšší úrovni ve věci, která se jich bezprostředně týkala, lze jich většinu v doprovodu krále Jana a královny Karla předpokládat. Pouze domýšlet se můžeme, že se větší počet slezských knížat dostavil také do Visegrádu, kam zajeli osobně nejen český a uherský král, ale i Kazimír Veliký, v Trenčíně pouze zastupovaný polským poselstvem. Podle dochovaných dokumentů je zjevné, že se ve Visegrádě dojednávaly jen podrobnosti Janovy rezignace na polský trůn, zatímco otázka práv ke Slezsku byla zřejmě považována za dostatečně projednanou v Trenčíně. Na základě těchto úmluv měl polský král uznat svrchovanost českého krále nad získanými slezskými knížectvími výměnou za rezignaci krále Jana na titul polského krále, zděděný po Václavu III. Kazimír ale nijak nespěchal s ratifikací dohod, jež listinně stvrdil až v roce 1339. A ani potom nepustil zcela ze zřetele slezská teritoria a příležitosti k zásahu do tamějších poměrů, což ovlivňovalo i chování knížat, z nichž ne všichni a ne vždy byli nadšenými stoupenci Lucemburků.

Jablkem sváru zůstávalo rozdělené Hlohovsko. Po smrti Jindřicha IV. Zaháňského (†1342) odmítl nově nastoupivší Jindřich V., zvaný Železný složit lenní slib. Na stranu mladého knížete se postavili i jeho strýcové Konrád Olešnický a Jan Stínavský. Došlo až na vojenský konflikt, v němž se angažoval i polský král Kazimír, který dobyl Vschovu, vypálil Stínavu a ničivě vpadl do Olešnicka i Zaháňska.¹⁸ Nakonec se Jindřich V. Zaháňský raději podřídil v roce 1344 českému králi, ale to už hrozila válka česko-polská, která definitivně skončila až uzavřením míru v Namyslově v listopadu 1348. V průběhu těchto neklidných let našel mladý zaháňský kníže cestu ke královi Karlovi, k jehož dvoru pak náležel po dlouhá léta.

---

¹⁵ Lenní slib Boleslav vykonal spolu se syny Václavem a Ludvíkem 13. prosince 1331 (*LBUS* I, s. 306–307), 1341 holdoval Karlovi. 1343 Karel Boleslavovi potvrdil všechna práva a svobody.

¹⁶ *RBM* 3, s. 721, č. 1850 – datováno „*in castris prope La*“ 14. listopadu 1331. V klášterním kostele v Lubuši byl také pohřben.

¹⁷ *LBUS* I, s. 3–4, č. 1; originál listiny se nezachoval. K tomu Pustejovsky: *Schlesiens Übergang* (cit. v pozn. 4), s. 165–170.

¹⁸ Wojtucka: *Začlenění Hlohova* (cit. v pozn. 10), s. 119.

SLEZSKÁ KNÍŽATA NA DVOŘE KARLA IV.

Nástupem Karla IV. na trůn začala nová etapa v kontaktech mezi králem a slezskými knížaty. Lenní pouta zůstala zachována. Až na výjimky si Karel nemusel složení lenního slibu nijak vynucovat, stalo se přirozenou povinností nastupujících členů jednotlivých rodin, kteří k jeho splnění většinou zajížděli do Prahy. Navíc se slezská knížata stále častěji objevovala v panovníkově blízkosti. Stály o to obě strany. Pro knížata byl přitažlivý královský a císařský dvůr, který jim dával možnost vyniknout a prosadit se mezi suitu panovníkových rádců.

Pro Karla IV. byla přítomnost slezských Piastovců žádoucí z několika důvodů. Pro zvýšení lesku a prestiže dvora byl cenný jejich knížecí titul, který jim otevíral mimo jiné i cestu k sňatkům s představiteli předních evropských domů. Již Přemyslovci hledali partnery pro své děti mezi slezskými knížaty a ani Karel IV. nezaváhal nabídnout svou ruku jedné ze slezských kněžzen, když se v roce 1353 oženil s Annou Svídnickou.¹⁹ Ostatně z dcer slezských Piastovců si vybral první manželku i jeho předchůdce na říšském trůnu, již vzpomenutý Ludvík Bavor a o generaci později se zase vnučka mnohokrát jmenovaného Boleslava III. Lehnicko-Břežského Markéta (†1386) provdala za Albrechta I. Bavorsko-Holandského (†1404); s jejich dcerou Johanou se roku 1370 oženil Václav IV. Manželské pouto vázalo k Piastovcům také moravského markraběte Jošta Lucemburského, který si vzal Anežku Opolskou (†1409/1411), sestru významného slezského knížete a uherského palatina Vladislava Opolského.²⁰ Karel IV. dohlížel i na sňatkovou politiku Mikuláše II. Opavského, jehož všechny tři manželky pocházely ze slezských Piastovců, i svého bratra Jana Jindřicha, jemuž naopak nepřál sňatek s milovanou Alžbětou Těšínskou, která byla nucena splnit své dávno dané řeholní sliby a vstoupit do kláštera.²¹

Přítomnosti slezských knížat ale císař využíval také k jejich těsnějšímu připoutání k České koruně a k usměrnění jejich ambic či k jisté kontrole nad jejich zeměmi jako českými lény. Do vnitřní správy lenních knížectví totiž český panovník nemohl bezprostředně zasahovat, ta příslušela držiteli léna, ale mohl sledovat, případně korigovat dynastické a majetkoprávní vztahy mezi knížaty jako královskými leníky. Učinil tak například v případě sporů o dědictví po Boleslavu Bytomsko-Kozelském, který zemřel v roce 1354 jako bezdětný za Karlovy italské cesty. Po návratu z Říma ve vypjatých týdnech časného podzimu roku 1355, kdy byl Karel nucen rezignovat na připravený zemský zákoník a zároveň se chystal na říšský sněm do Norimberku, rozhodl i o osudu Boleslavových držav. Na základě šetření královského soudu v Praze a ze své zvláštní milosti přiznal 4. října 1355 nároky na Knížectví kozelsko-bytomské Konrádu II.

---

19 K Anně Svídnické viz: Gottschalk, Joseph: Anna von Schweidnitz, die einzige Schlesierin mit der Kaiserinene Krone, *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau* 17, Berlin – München 1972, s. 25–42.

20 Kolem Joštova manželství panují jisté nejasnosti, protože v pramenech se u jeho nevěsty objevují dvě křestní jména – Anežka a Eliška. Není zřejmé, zda jde o pouhou záměnu jména, nebo o dvě osoby, předčasně zemřelou dceru Vladislava Opolského Elišku a jeho sestru Anežku. Naposledy k problému podrobně Veldtrup, Dieter: *Frauen um Herzog Ladislaus (†1409)*, (= *Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit* 8), Warendorf 1999, s. 121–132, 136–142, 147–168, který počítá s dvěma ženami, podobně jako před časem již Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów Śląskich*, Tom III: *Piastowie Opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Wrocław 1977, s. 50, 93. K Joštově osobě Mezník, Jaroslav: *Lucemburská Morava 1310–1423*, Praha 1999, s. 207–308; a v obsáhlé monografii Štěpán, Václav: *Moravský markrabě Jošt (1354–1411)*, Brno 2002.

21 Veldtrup, Dieter: *Zwischen Eherecht und Familienpolitik. Studien zu den dynastischen Heiratsprojekten Karls IV.*, (= *Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit* 2) Warendorf – 1988, s. 370; Mezník: *Lucemburská Morava* (cit. v pozn. 20), s. 166.

Olešnickému (†1403)²² a Kazimíru Těšínskému (†1358) – rozhodl tedy proti vzneseným nárokům opolských knížat, Bolka Opolského, Bolka Falkenberského, Alberta Střeleckého a Jana Osvětimského. Vlastní rozdělení majetku ponechal na dohodě nových držitelů léna. Mezi svědky je vedle pražského arcibiskupa Arnošta, biskupů Přeclava z Pohořelce, Fridricha Řezenského a Jana Olomouckého, vévody Rudolfa ml. Saského a magdeburského purkrabí Burcharda z Reztu uveden také Mikuláš Minstrberský (†1358).²³

U dvora se samozřejmě uplatnila jen některá slezská knížata, mnozí z nich v Karlově blízkosti v podstatě trvale žili a také se spolu s ním přesunovali po celé Evropě. Svědčí o tom dobové písemné prameny, listiny i kroniky, z nichž lze ale jen obtížně přesněji postihnout charakter činnosti jednotlivých osob a míru jejich vlivu. Tak např. díky svědeckým řadám máme před sebou důkaz o přítomnosti některého z knížat při určitém politickém aktu, ale nedozvíme se nic konkrétního o tom, zda byla příslušná osoba na dané události skutečně zainteresovaná nebo zda její účast měla víceméně jen taktický význam pro vydavatele listiny. Podrobněji rozbrat činnost slezských knížat na dvoře Karla IV. je dost komplikované a zasloužilo by si hlubší rozbor. Pokusím se proto pouze o jakýsi nástin této problematiky na vybraných příkladech.

V prvních dvou letech Karlovy vlády se slezská knížata vyskytovala v panovníkově blízkosti zvláště při slavnostních příležitostech, kdy umocňovali vznešenost pražského dvora v době, kdy Karel nebyl v říši stále ještě plně akceptován a v jeho blízkosti se objevovali převážně jen věrní stoupenci Lucemburků. Pražskou korunovací Karla a Blanky z Valois 2. září 1347 svou přítomností ozdobil prokazatelně Jan Stínavský,²⁴ jistě ale nechyběl ani Mikuláš II. Opavsko-Ratibořský a patrně dorazili také Jindřich V. Zaháňský, Bolek a Václav Lehničtí, Bolek Opolský a Kazimír Těšínský, knížata, jež se i později často objevovala na Karlově dvoře. Soudí se tak z textu listiny z 1. září 1347, v níž Karel jako římský král proklamoval právo pražského arcibiskupa korunovat českého panovníka, o což ho údajně požádali církevní hodnostáři a světská knížata a pánové, mezi nimiž jsou jmenovitě uvedena shora vypočtená slezská knížata.²⁵

V souvislostech s Karlovým úsilím o oslabení pozice vévody Ludvíka Bavorského v Braniborsku, které vyvrcholilo nechvalně známým Karlovým uznáním falešného Waldemara, se setkáváme pouze s Vladislavem Těšínským, který je uveden mezi svědky na listině o povýšení Jana a Albrechta Meklenburských na vévody, vydané v Praze 8. července 1348.²⁶ Šlo o přípravné kroky ke vzpomínutému aktu, k jehož provedení si Karel potřeboval zajistit spojení.

Až překvapivě se nikdo ze slezských knížat neobjevuje na žádné z listin vydaných Karlem z titulu římského krále 7. dubna 1348 pro České království, a to ani na listině, jíž Karel přivtěloval slezská knížectví k České koruně.²⁷ Vzhledem k tomu, že v ní nejsou jmenovitě slezská knížectví uvedena, není vyloučeno, že se tak stalo záměrně. Jedenáct listin z tohoto významného souboru

---

²² K němu Žerelik, Rościszlaw: Konrad II. oleśnicki panem zastawnym Retzu. Szczegół z działalności politycznej książąt oleśnickich w trzeciej ćwierci XIV wieku w świetle najstarszego kopiarza oleśnickiego. In: *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, ed. A. Barciak, Katowice 2007, s. 117–128.

²³ *LBUS* II, s. 423–424, č. 9.

²⁴ Dne 11. září 1347 mu Karel v Praze udělil v léno všechny jeho državy: *LBUS* I, s. 167–168, č. 43.

²⁵ Šusta, Josef: *Za císařskou korunou*, Praha 1948, s. 31.

²⁶ 8. 7. 1348 – *Meklenburgisches Urkundenbuch*, Bd. 10, Schwerin 1877, s. 194–200, č. 6869. Listina byla vydána v Praze ve dvojím vyhotovení, latinsky a německy. Žáček, Rudolf: K úloze těšínských vévodů u dvora Karla IV. (Vladislav Těšínský), *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*, řada C, 2/1995, s. 72–78.

²⁷ *ACRB* II, s. 39–69, č. 49–62. Vydáno bylo celkem 14 listin, z nichž poslední vydal Karel jako český král a byla určena pražské univerzitě.

tvoří konfirmace, v nichž jsou slezská knížata připomenuta jen velmi obecně ve výčtu těch, kdo si na Karlovi ona potvrzení vyžádali. Kromě pražského arcibiskupa, biskupů olomouckého a litomyšlského, Jana Jindřicha a Mikuláše II. Opavského, též „*duces ceterique prelati, duces, principes, barones, procures et nobiles regni nostri Boemie et pertinenciarium eiusdem*“.²⁸ Kdo byl ze slezských knížat přítomen podepsání míru mezi králi Karlem a Kazimírem v Namyslově 22. listopadu 1348, nelze sice vyčíst z listiny polského krále, na níž nejsou uvedeni svědkové,²⁹ z dalších dokumentů nicméně vyplývá účast Bolka II. Svidnického, Jindřicha Javorského a z leníků českého krále Jindřicha V. Zaháňského. Ten se pak spolu s Vladislavem Těšínským zúčastnil také Karlovy římské korunovace v Cáchách 25. července 1349.³⁰

Se stabilizací Karlovy vlády v říši stoupala i aktivita slezských knížat v dvorském okruhu. Důležitý mezník ve vztazích Karla s Wittelsbachy představovala diplomatická schůzka konaná v únoru roku 1350 v Budyšině za přítomnosti celé řady osob evropského významu. V Karlově doprovodu byli, vedle olomouckého biskupa Jana Volka a řady českých pánů, také Mikuláš II. Opavský a knížata Václav I. Lehnický a Vladislav Těšínský.³¹ Od roku 1353, tj. po Karlově svatbě s Annou Svidnickou, se ke Karlovým podporovatelům připojil Bolek II. Svidnický, který do budoucna odkázal své dědictví neteři Anně a jejím dětem.

Slezští Piastovci v poměrně velkém počtu doprovázeli panovníka na jeho dlouhých cestách, včetně dvou výprav do Itálie. Účast na římské jízdě byla nepochybně nejen prestižní a lákavá, ale i namáhavá. Dokládá to mimo jiné i smrt již vzpomínaného Boleslava Kozelsko-Bytomského,³² který zahynul na samém počátku Karlovy cesty za císařskou korunu, stejně jako úmrtí Vladislava Těšínského, který zemřel po 15. květnu 1355 v Pise.³³ Těšínský kníže si ale nepochybně „užil“ obě Karlovy korunovace v Itálii – 6. ledna v Miláně a 5. dubna v bazilice sv. Petra v Římě. Císařské korunovaci byla přítomna i další knížata, z nichž některá patrně doprovázela Karla od počátku výpravy, jiná přijela až s královnou Annou, která se vydala na cestu později s velkou suitou v čele s Arnoštem z Pardubic. S Karlem se setkala až 6. února 1355 v Lucce, oficiálně byla přivítána o dva dny později v Pise. Mezi účastníky Karlovy císařské korunovace v Římě lze vedle již jmenovaného Vladislava Těšínského bezpečně doložit ještě Bolka Opolského, Bolka Nemodlinského, Mikuláše Minstrberského a Jindřicha V. Zaháňského.³⁴ Vladislava Těšínského možná ještě v Itálii nahradil u Karlova dvora Přemysl I. Těšínský zvaný Noszak (†1410), který se stal jednou z předních osobností mezi císařovými diplomaty a spolupracovníky.³⁵ Jindřich

---

28 Ibidem, s. 40, č. 49.

29 Ibidem, s. 94–96, č. 84.

30 *Regesta Imperii* 8, eds. J. F. Böhmer – A. Huber, Innsbruck 1877 (dále *RI* 8), s. 87, č. 1079a.

31 Uvedeni jsou mezi svědky na řadě budyšinských listin, otištěny in: *Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, Tomus X, ed. M. Kühn, Weimar 1991 (dále *MGH, Constitutiones*), s. 9–35.

32 Werunsky, Emil: *Der erste Römerzug Kaiser Karls IV. (1354–1355)*, Innsbruck 1878; idem: *Die italienische Politik Papst Inozenz VI. und König Karls IV. 1353/1354*, Wien 1878; Ellen Widder, *Itinerar und Politik. Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen*. (= *Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii* 10), Köln – Weimar – Wien 1993, s. 125–265; stručněji Pauler, Roland: *Die Deutschen Könige und Italien im 14. Jahrhundert. Von Heinrich VII. bis Karl IV.*, Darmstadt 1997, s. 191–207. K Vladislavu a Boleslavovi Kozelsko-Bytomským viz Jasiński: *Rodowód Piastów Śląskich* (cit. v pozn. 20), s. 47–49, 69, který uvádí jako Boleslavovu manželku Markétu (†1365), dceru moravského velmože Jaroslava ze Šternberka.

33 Pohřben zřejmě v katedrále. Žáček: *K úloze* (cit. v pozn. 26), s. 76.

34 Jsou uvedeni jako svědci na listinách vydaných v den korunovace 5. dubna 1355.

35 Žáček, Rudolf: K počátkům politické kariéry vévody Přemysla I. Těšínského, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*, řada C, 3/1997, s. 44–53.

V. Zaháňský se od císařského průvodu oddělil a z Karlova pověření se vydal do Byzance a poté na pouť do Jeruzaléma. Časem jeho úzké vztahy k císaři ochably, snad v důsledku pocitu nedocenění a zklamání, které v něm vyvolalo řešení královských práv v Hlohově. Kniže hledal cestu k polskému králi Kazimírovi, který se v roce 1365 oženil s jeho dcerou Hedvikou. Ale pevnější pouto mezi nimi nevzniklo a Jindřich V. se více a více utápěl ve sporech se zaháňskými augustiniány a sousedními Bibrštejny.³⁶

Většina slezských knížat, jež se zúčastnila římské jízdy, došla s císařem přes Horní Falc až do Prahy, kde byli přivítáni 15. srpna 1355. V následujících týdnech se horečně jednalo o zemském zákoníku později nazvaném *Maiestas Carolina*, o možném nástupnictví Jana Jindřicha Moravského na český trůn, o sporech o Bytomsko-Kozelsko a o chystaném říšském sněmu v Norimberku, který se měl zabývat říšským zákoníkem. V Praze tehdy jistě byli i Bolek II. Svídnický a Konrád Olešnický. Slezští Piastovci následovali Karla IV. také do Norimberku³⁷ a nechyběli ani o rok později v císařském doprovodu na říšském sněmu v Metách, na jehož závěru byl v lednu 1357 slavnostně vyhlášen říšský zákoník, tzv. Zlatá bula Karla IV. V průběhu cesty a dvouměsíčního císařova pobytu v Metách byla vydána celá řada listin, z nichž na jedné jsou mezi svědky doloženi Bolek Falkenberský/Nemodlínský a Přemysl Těšínský,³⁸ což ovšem neznamená, že zde nebyli i další slezští Piastovci. Některá knížata Karel IV. obsazoval do konkrétních úřadů, zvláště do říšského dvorského soudu. Například v rozmezí let 1355–1359 jsou mezi sudími uváděni Vladislav Těšínský, Bolek Falkenberský/Nemodlínský, Přemek Těšínský či Bolek III. Opolský.³⁹

V roce 1360 vedly spory Karla IV. se zetěm Rudolfem IV. Habsburským k utvoření protilucemburské koalice a vyhrtily se až v otevřený konflikt, v němž ale zůstala jako císařovi protivníci osamocena pouze hrabata z Württemberku. Karel proti nim uspořádal poměrně početnou výpravu podpořenou a financovanou především Českým královstvím. Ze slezských knížat se jí prokazatelně zúčastnili Bolek Falkenberský/Nemodlínský, z mužů mladé, nastupující generace Ruprecht I. a Jindřich VII. Lehničtí a Jan I. Opavský.⁴⁰ Další slezská knížata se pohybovala v blízkosti panovníka za jeho dlouhého pobytu v říši od léta 1360 až do jarních měsíců následujícího roku. Opakovaně je mezi svědky uváděn Přemysl Těšínský, který evidentně

---

³⁶ Techmańska, Barbara: „Żelazny książe“ – Henryk V glogowsko-żagański, *Studia Śląskie* 63, Opole 2004, s. 149–160. Jindřich V. byl Karlem IV. vyslán za císařem Janem Paleologem.

³⁷ Rütther, Andreas: Höfe- und Residenzenforschung. In: *Historische Schlesienforschung*, hg. von J. Bahlcke, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 418. Přítomnost Jana I. Opavského, Bolka Falkenberského, Bolka Opolského a Přemka Těšínského je doložena na mnoha listinách datovaných ještě v Praze, pak v Norimberku a na zpáteční cestě do Prahy v Sulzbachu 18. ledna 1356 (*RI* 8, s. 195, č. 2417).

³⁸ *MGH, Constitutiones* 12, s. 467, č. 835; *RI* 8, s. 204, č. 2526.

³⁹ Wohlgemuth, Hanns: Das Urkundenwesen des deutschen Reichshofgerichts 1273–1378. In: *Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich*, Bd. 1, Köln – Wien 1973, s. 165, 254; Battenberger, Friedrich: Gerichtsschreiberamt und Kanzlei am Reichshofgericht 1235–1451. In: *Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich*, Bd. 2, Köln – Wien 1974, s. 235; idem: Die Hofgerichtsbriefe Karls IV. von Luxemburg. Vorstudien zu einer kanzlei- und personengeschichtlichen Beurteilung, *Archiv für Diplomatik* 40, 1994, s. 123–169. Informace k situaci v letech 1355–1359 převzaty z úvodu Friedricha Battenbergera (ed.) k edici *Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451* (= *Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich*, Böhlau – Köln – Wien), Bd. 7, *Die Zeit Karls IV. (1355 April – 1359)*, s. IX–XXVIII.

⁴⁰ *RI* 8, s. 266, č. 3248 (25. 7. 1360, Norimberk); s. 269, č. 3283 (5. 9. 1360, Esslingen). K němu blíže v souvislosti s Janovým mladším bratrem viz: Prix, Dalibor, Vévoda Václav I. Opavský. Příspěvek k dějinám Opavského vévodství počátkem poslední čtvrtiny 14. století, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*, řada C, 3/1997, s. 54–213.

patřil k výkonným složkám dvora. Vedle něho se objevují ještě Jan Opavský a blízký příbuzný císařovny Bolek II. Svídnický.⁴¹ Na listině, jíž Karel zapovídá jakoukoliv manipulaci s lény České koruny, je ještě kromě výše zmíněných tří knížat jmenován Přemek Těšínský.⁴² V Norimberku se císařovně Anně narodil 26. února 1361 syn Václav, pokřtěný Arnoštem z Pardubic 11. dubna 1361 ve zdejším kostele sv. Sebalda. Nejpozději těsně před slavnostními křtinami přijeli z osvědčených Karlových diplomatů a rádců ještě Mikuláš II. Opavský, Jindřich V. Zaháňský, dále bratři Václav I. Lehnický a Ludvík I. Lehnicko-Břežský (†1398) se synem Jindřichem VIII. (†1398/99),⁴³ Bolek III. Opolský (†1382), Bolek III. Minstrberský (†1410).⁴⁴

Na druhé Karlově výpravě do Říma, uskutečněné v roce 1368, doplňovala mohutný císařův průvod knížata Bolek Opolský, Přemek Těšínský a Ruprecht Lehnicko-Břežský. Po boku Karla IV. jela jeho čtvrtá žena Alžběta Pomořanská, již papež korunoval císařovnou, a v průvodu císařských manželů cestovala i Karlova nejstarší dcera Kateřina.⁴⁵

Karel IV. se dal také korunovat jako arelatský král (4. 6. 1365) a s cestou na jih dnešní Francie souvisela i jeho návštěva Avignonu. Císařovo setkání s papežem Urbanem V. a ceremoniály s ním spojené zajímavě popsal opatovický opat Neplach, Karlův příležitostný vyslanec a jinak značně stručný kronikář. U návštěvy papežského sídla však učinil výjimku, a zanechal nám relativně podrobnou zprávu nejen o císařově impozantním a pečlivě připraveném vjezdu do Avignonu, ale zmínil i následnou hostinu, při níž „*obsluhovali pana papeže vévodové Bolek Opolský a Jindřich Lehnický*“.⁴⁶

Svébytný příklad sepětí s Karlovou expanzivní politikou představuje postava Bolka II. Svídnického, který se nikdy nestal leníkem českého krále a vybudoval poměrně rozsáhlé, stmelené území, jež ale neměl komu zanechat, protože jeho dlouholeté manželství s Anežkou Habsburskou zůstalo bezdětné.⁴⁷ I proto byla svatební smlouva mezi Karlem a Bolkovou neteří a dědičkou Annou pro císaře tak výhodná. Bolek II. následně císaře vydatně podpořil v realizaci nových teritoriálních plánů, na něž mu za cenu doživotního užívání finančně přispíval. Spolu tímto způsobem získali v letech 1363–1367 Dolní Lužici.⁴⁸ Podobně Karlovi „vypomohl“ i s panstvími Strehla a Elsterwerda, která císař koupil od naumburského biskupství (ležela na středním toku Labe). Bolkova smrt (28. července 1368) pak otevřela cestu českému králi k plnému převzetí všech práv nad Dolní Lužicí, kterou Karel IV. v Praze 1. srpna 1370 inkorporoval k České

---

41 V Mohuči 30. září 1360 svědčil vedle Jana Opavského také Přemysl Těšínský – *RI* 8, s. 273, č. 3330 (16. 7. 1360, Norimberk); s. 274, č. 3342 (22. 7. 1360, Norimberk); s. 276, č. 3372 (24. 8. 1360, Bobfingen); s. 280, č. 3430 – spolu s Bolkem Svídnickým a Janem Opavským (25. 11. 1360, Norimberk); s. 281, č. 3443 – spolu s Janem Opavským (4. 12. 1360, Norimberk).

42 *RI* 8, s. 283, č. 3466 – 12. 12. 1360, Norimberk.

43 Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów Śląskich*, Tom I, *Piastowie wrocławscy i legnickobrzezscy*, Wrocław 1973, s. 194–197. Jindřich se poprvé objevuje mezi svědky na listině datované v Praze 4. června 1360 (*RBM* 7, s. 332, č. 523).

44 *RI* 8, s. 294, č. 3619 – 7. 4. 1360, Norimberk.

45 Z korunních zemí dále Jan Soběslav, mladší syn markraběte Jana Jindřicha a Mikuláš III. Opavský.

46 Johannis Neplachonis, abbatís Opatovicensis, Chronicon. In: *Fontes Rerum Bohemicarum* III, ed. J. Emler, Praha 1882, s. 482; Nováček, Vojtěch Jaromír: Císaře Karla IV. pobyt při dvoře papežském v Avignoně, *Časopis českého musea* 64, 1890, s. 151–179; Werunsky, Emil: *Geschichte Kaiser Karls IV. und seiner Zeit*, Bd. 3, Innsbruck 1878, s. 319–328.

47 K osobnosti Bolka Svídnického viz: Gospos, Erik: *Die Politik Bolkos II. von Schweidnitz-Jauer*, Halle 1910.

48 K tomu naposledy Hohensee, Ulrike: Zur Erwerbung der Lausitz und Brandenburg durch Kaiser Karl IV. In: *Kaiser, Reich und Region*, hg. von M. Lindner – E. Müller-Mertens – O. B. Rader, (= *Studien und Texte aus der Arbeit an den Constitutiones des 14. Jahrhunderts und zur Geschichte der MGH*), Berlin 1997, s. 213–244.

koruně.⁴⁹ Jako svědkové jsou na listině ze slezských Piastovců uvedeni Ruprecht I. Lehnicko-Břežský a Bolek III. Opolský.

Karel IV. se nespokojil jen s připojením Dolní Lužice, usiloval i o získání Braniborského markrabství. I v tomto bodě mu byli slezští Piastovci nápomocni. Na prahu léta 1373 se schylovalo k boji a do řad Karlových stoupenců se mezi jinými dostavili také Přemysl I. Těšínský, Jindřich Zaháňský a Ruprecht I. Lehnický, který na pražském dvoře vystřídal svého otce Václava I. (†1364). Rozsáhlé kupní smlouvy, jimiž krátká válka skončila, zajistily českým Lucemburkům nárok na kurfiřtské Braniborsko. Císař jeho připojení k České koruně slavnostně vyhlásil v Tangermünde o svátku sv. Petra a Pavla (29. června) roku 1374, kdy se zde sešel slavnostní dvůr. Na císařových listinách se opět setkáme se shora uvedenými knížaty, k nimž ještě přibyl Jindřich (VIII.) Lehnicko-Břežský (†1398/99).⁵⁰ Lehnická knížata Boleslav IV. (syn Václava I.) a jeho bratranec Jindřich VIII. Lehnicko-Břežský byla zařazena do doprovodu Karla IV. a Václava IV., na jejich cestě do Francie na sklonku roku 1377. Pokračovaly i úzké vztahy mezi Karlem a opavsko-ratibořskými Přemyslovci, z nichž se na pražském dvoře prosadil nejen nejstarší syn Mikuláše II. (†1365) Jan I. (†1380/81), který se po otcově smrti stal knížetem ratibořským, ale i jeho synové z obou pozdějších manželství, Václav Opavský a o něco později i Přemek Opavský.⁵¹

Mnozí ze jmenovaných knížat mladší generace působili po císařově smrti na dvoře jeho syna a nástupce Václava IV. Zcela mimořádného postavení se dopracoval mnohokrát připomínaný Přemek I. Těšínský (†1410). Mimo jiné se podílel na obnově přátelské smlouvy mezi Lucemburky a ve Francii vládnoucím rodem Valois (1380)⁵² a měl také zásluhy na uskutečnění sňatku (19. 1. 1382) Karlovy dcery Anny (†1394) s anglickým králem Richardem II. S princezniným doprovodem dojel až do Londýna, kde nakonec zůstala jeho dcera Markéta, provdaná za sira Simona Felbrygga, praporečníka Richarda II.⁵³ Na podzim 1382 Václav IV. dokonce jmenoval Přemka Těšínského vikářem v říši. Těšínský kníže disponoval plnou vrchní soudní pravomocí, měl chránit práva vdov a sirotek, zasahovat proti rušitelům míru, dosazovat notáře, dokonce i udělovat léna.⁵⁴

Intenzivní styk slezských knížat s pražským vládním centrem měl pochopitelně vliv i na jejich životní styl. Kulturní ovzduší lucemburského dvora mnohé inspirovalo k přetváření vlastních rodinných rezidencí: například sídlo v Břehu nově budoval Ludvík I. Lehnicko-Břežský,

---

⁴⁹ Hohensee, Ulrike: Die Inkorporationsurkunde Karls IV. für die Niederlausitz – Echtheitsfragen. In: *Akkulturation und Selbstbehauptung. Studien zur Entwicklungsgeschichte der Lande zwischen Elbe/Saale und Oder im späten Mittelalter*, hg. von P. Moraw – E. Holtz – M. Lindner, (= *Berichte und Abhandlungen*, Sonderband 6), Berlin 2001, s. 257–286.

⁵⁰ Císařova listina existuje v několika vyhotoveních: dvě jsou uložena v Národním archivu v Praze, Archiv České koruny, inv. č. 1159, 1160. Edice in: *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihre Regenten*, ed. A. F. Riedel (dále *RCDB*), Berlin 1838–1869, Bd. II/3, s. 39–2, č. 1161; s. 42–47, č. 116.

⁵¹ Čapský, Martin: *Vévoda Přemek Opavský (1366–1433). Ve službách posledních Lucemburků*, Brno – Opava 2003, s. 62.

⁵² Hlaváček, Ivan: K diplomacie úmluv Václava IV. s Karlem V. z r. 1380, *Zápisky katedry čs. dějiny a archivního studia* 3, 1958, s. 55–61.

⁵³ Urbánek, Rudolf: Anna Anglická, „dobrá královna“. In: *Královny a kněžny české*, Praha 1996, s. 107–115; Seward, Desmond: *The Hundred Years War. The English in France 1337–1453*, Penguin Books 1999, s. 158.

⁵⁴ Přímo jako vikář je ale Přemek Těšínský jmenován pouze v nedatovaném konceptu (zachován v opisu ze 16. století); Seibt, Ferdinand: Zum Reichsvikariat für den Dauphin, *Zeitschrift für historische Forschung* 8, 1981, s. 129–158, zde na s. 149 jej Seibt klade k roku 1400, zatímco Heckmann, Marie-Luisa: *Stellvertreter Mit- und Ersatzherrscher, Regenten, Generalstatthalter, Kurfürsten und Reichsvikare in Regnum und Imperium vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert*, Bd. 2, Warendorf 2002, s. 638–641, umísťuje jeho pověření do dubna 1397, kdy Václav neuskutečnil zamýšlenou cestu do říše. Přemyslovo působení v říši mělo spíše charakter pravomocí delegovaných na tohoto předního královského rádce.

v Zahání pak Karlův dlouholetý rádce a diplomat Jindřich V. Zaháňský.⁵⁵ Knížata věnovala pozornost též rozšiřování fundací na podporu či zřízení kolegiálních kapitul,⁵⁶ kostelů či klášterů, nejednou spojených i s budováním honosných pohřebišť.⁵⁷ Výstavnost rezidencí dávala na odiv všem přichozím bohatství a vznešenost majitelů, jejichž rodová sídla svou podobou a výzdobou vypovídala též o jejich kulturní orientaci.

Vztahy slezských Piastovců k prvním Lucemburkům na českém trůně však nejsou tímto výčtem zdaleka vyčerpány. Zbývá mnoho otevřených otázek ohledně jejich vlastních cílů, materiálního zajištění a nakonec i nejistota, kde při svých četných pražských pobytech bydleli, což se dosud nepodařilo spolehlivě objasnit.

Závěrem lze říci, že pouta mezi českým králem vytvořená za Jana Lucemburského, se za vlády Karla IV. výrazně upevnila. Léta 1327–1348 představují budování státoprávního spojení slezských teritorií s Českou korunou, završené vydáním inkorporační litiny. Karel IV., který byl zároveň římským králem a posléze císařem, poskytl slezským knížatům novou dimenzi kontaktů – pobyt u atraktivního dvora a s tím spojené možnosti společensko-politické aktivity. Tehdy také začala slezská knížata tvořit stabilní článek Karlova v podstatě společného říšského a českého dvora. Jejich vznešenost jim dodávala na vážnosti, schopnosti a spolehlivost konkrétních osob je předurčovaly k mimořádným úkolům a postavení. Z četnosti zmínek o některých slezských knížatech se dá předpokládat, že měli ke králi velmi blízko, a lze je počítat mezi královy důvěrníky a rádce. Z pramenů diplomatické povahy pak vyplývá, že se nejčastěji angažovali v říšské politice či pro ni byli vybíráni, eventuálně byli aktivní ve věcech celokorunního významu. V podstatně menší míře se podíleli na Karlově dynasticko-teritoriálních plánech. Kontakty nenarušilo ani střídání generací, naopak obě strany měly zájem na časném přijetí mladých knížat do dvorské společnosti. Panovníkem zvolený postup představoval svého druhu integrační proces, respektive jak pro obě strany přijatelný způsob kontroly nad zeměmi, jimž český král vládl jen jako lenní pán, tak vtažení slezských knížat do lucemburské politiky v rámci České koruny i v říši.

---

⁵⁵ Weczerka, Hugo: Die Residenzen der Schlesischen Piasten I. In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*, hg. von H. Patze – W. Paravicini (= *Vorträge und Forschungen* 36), Sigmaringen 1991, s. 311–347.

⁵⁶ Knížata lehnicko-břežská založila kolegiáty v Lehnici a Břehu. Mandziuk, Józef: *Historia kościoła katolickiego na Śląsku, Średniowiecze*, Tom I, cz. 2, 1302–1417, Warszawa 2004, s. 181–182.

⁵⁷ Kęblowski, Janusz: *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971; idem: *Treści ideowe gotyckich nagrobków na Śląsku*, Poznań 1970. K některým náhrobkům a jejich možným souvislostem s pražskými uměleckými kruhy viz: Kaczmarek, Romuald, Umění ve Slezsku, umění v českých zemích a lucemburský mecenát: Mezi svízelným sousedstvím a bezvýhradným přijetím? In: *Slezsko, perla v České koruně. Historie – Kultura – Umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Koziel – P. Oszczanowski – V. Vláš, Praha 2007, s. 136–138, 147.

STRESZCZENIE

WSPÓLNE WIĘZY

KSIĄŻĘTA ŚLĄSKIE W STOSUNKU DO JANA LUKSEMBURCZYKA I KAROLA IV

U podstaw stabilnych stosunków pomiędzy królem czeskim i książętami śląskimi stoi Jan Luksemburczyk, któremu większość książąt śląskich złożyła hołd lenny w latach 1327–1329. W czasach Karola IV dochodzi do dalszego poszerzenia i umocnienia tych stosunków. Szereg książąt śląskich przychodzi bardzo chętnie na dwór Karola IV, słynący z poziomu europejskiego. Pobyt na dworze królewskim książętom tym dodawał powagi i umożliwiał rozwój ich kariery nie tylko w ramach Królestwa Czeskiego, ale też Rzeszy Rzymskiej. Z drugiej strony ich tytuł książęcy wpływał

na świetność dworu króla i cesarza Karola. Niektóre książęta śląskie utrzymywali prawdopodobnie bardzo bliskie stosunki z królem i można ich więc zaliczać do jego powierników i radców. Z źródeł o charakterze dyplomatycznym najczęściej wynika ich duże zaangażowanie w polityce Rzeszy, ewentualnie w sprawach dotyczących całego królestwa. W zasadniczo mniejszym stopniu uczestniczyli w planach dynastyczno-terytorialnych Karola IV. Na dobre kontakty nie wpływała ani zmiana generacji, ponieważ obie strony zainteresowane były wczesnym pojawieniem się młodych książąt na dworze królewskim. Dzięki obecności książąt śląskich na dworze królewskim miał Karol IV sposobność do kontroli nad ich działaniami na własnych ziemiach, będących z punktu widzenia administracji wewnętrznej poza wpływem panującego.

SUMMARY

COMMON TIES

SILESIAN DUKES IN RELATION TO JOHN OF LUXEMBURG AND CHARLES IV

Solid relations between the King of Bohemia and Silesian dukes were established by John of Luxemburg, to whom most Silesian dukes presented their feoff pledges between 1327 and 1329.

Under the reign of Charles IV, the ties became yet firmer and wider. Many Silesian dukes frequented the ruler's court of European class and eminence with utmost pleasure. Sojourning at the court gave them prestige and simultaneously provided them the chance of promoting their careers – and not only on the level of the Crown of Bohemia, but also in the scope of the whole Empire. On the other hand, their titles as dukes increased the glamour of Charles' royal and imperial court. Some Silesian dukes apparently had a close relationship with

the King and can be viewed of as his confidants and mentors as well as advisers.

Historical sources documenting diplomatic activities reveal that the above-mentioned personae most often became either engaged in imperial policy or in issues of global importance for the Crown, or were appointed to relevant posts. And, to a substantially lesser extent, they participated in Charles' dynastic and territorial plans. Moreover, the contacts in no way suffered from generational changes – just the contrary; both sides were highly interested in early acceptance of the young dukes into court society.

At the same time, the presence of the Silesian dukes at the court gave Charles IV the chance of maintaining some control over their movements and actions in their own countries which, from the aspect of the intrastate administration, were independent of the ruler.

Český král Jan Lucemburský dosáhl nejen toho, že byl většinou slezských knížat uznán v letech 1327 a 1328 za vrchního lenního pána, ale následně získal ve Slezsku i území, která spadala pod jeho bezprostřední svrchovanost, a dále některé zástavy. Na otcovu úspěšnou teritoriální politiku navázal Karel IV., který počet tzv. immediátních slezských držav ještě rozšířil. Tyto oblasti spravoval královský hejtman (*capitaneus/Hauptmann*), jmenovaný českým panovníkem. Cílem studie je na základě dochovaných, zejména diplomatických pramenů podat přehled bezprostředních majetků a zástav, kterých ve Slezsku nabyli Jan Lucemburský a Karel IV. Pozornost bude věnována zejména způsobu jejich správy a dále tomu, zda existovaly alespoň po určitý časový úsek vazby mezi jednotlivými oblastmi.

VRATISLAVSKO

Z bezprostředních majetků českého krále ve Slezsku bylo nejvýznamnější Vratislavské knížectví. Vratislavsko získal Jan Lucemburský na základě smlouvy, kterou uzavřel s tamějším vládcem Jindřichem VI., jenž neměl mužského potomka. Po předchozích jednáních udělil český panovník ve Vratislavi 6. dubna 1327 Jindřichu VI. jeho knížectví v doživotní léno, jež měl nadále držet spolu s Kladskem, a zajistil mu roční příjem 1000 hřiven stříbra. Po Jindřichově smrti mělo Vratislavské knížectví připadnout českému králi.¹ Téhož dne potvrdil Jan Lucemburský všechna privilegia a práva Vratislavska. Zavázal se rovněž, že zemi žádným způsobem neoddělí od Českého království ani ji nikomu nepropůjčí a že ji bude spravovat hejtman, kterým měl být „vhodný zeman“.²

Jelikož otázkám správy Vratislavska od roku 1335 (resp. po roce 1336), kdy je díky výše zmíněné dohodě získali čeští panovníci, byla věnována opakovaně pozornost, shrňme s odkazem na novější literaturu³ základní údaje. V letech 1336 až 1343 se pětkrát změnil hejtman, zpravidla za pobytu českého panovníka ve Vratislavi. Na časté střídání králových zástupců měl vliv postoj města k hejtmanům spolu s komplikovaným vztahem těchto úředníků k vratislavskému biskupovi. Opakované pobyty vratislavských hejtmanů mimo knížectví po roce 1345, kdy byl obnoven válečný konflikt s Polskem, vedly k tomu, že byli určeni jejich krátkodobí zástupci, místohejtmani. Zatímco v prvních dvou desetiletích po vzniku vratislavského hejmanství v roce 1336 byl králův zástupce vybírán ze šlechty usazené ve Slezsku, ustanovil Karel IV. novým hejtmanem roku 1357 magdeburského purkrabího Burcharda, hraběte z Hardeggu a Retzu, jenž zároveň zastával funkci nejvyššího hofmistra panovnického dvora (během půlročního

BEZPROSTŘEDNÍ MAJETKY A ZÁSTAVY ČESKÝCH KRÁLŮ VE SLEZSKU V LETECH 1331–1378 A JEJICH SPRÁVA

Mlada Holá

1 *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter* (dále *LBUS*) I, eds. C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1881, s. 66–67, č. 8; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (dále *RBM*) III, ed. J. Emler, Praha 1890, s. 509–510, č. 1303.

2 *LBUS* I, s. 67–69, č. 9; *Breslauer Urkundenbuch* (dále *BU*), ed. G. Korn, Breslau 1870, s. 117–118, č. 126; *RBM* III, s. 510–511, č. 1304.

3 Starší práce uvádějí Wólkiewicz, Ewa: *Capitaneus Slesie. Królewscy namiestnicy księstwa wrocławskiego i Śląska w XIV i XV wieku*. In: *Monarchia w średniowieczu. Władza nad ludźmi, władza nad terytorium*, eds. J. Pysiak – A. Pieniądz-Skrzypczak – M. R. Pauk, Warszawa – Kraków 2002, s. 169–225; Holá, Mlada: *Vratislavští hejtmané. Reprezentanti královského majestátu prvních Lucemburků na českém trůně (1335–1378)*. In: *Lesk královského majestátu ve středověku. Pocta prof. PhDr. Františku Kavkovi, CSc. k nedožitým 85. narozeninám*, eds. L. Bobková – M. Holá, Praha – Litomyšl 2005, s. 161–176. Biografické medailonky vratislavských hejtmanů do roku 1346 zpracoval Žalud, Zdeněk: *Slezská šlechta u dvora Jana Lucemburského*. In: *Vě znamení země Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám profesorky Lenky Bobkové*, eds. L. Březina – J. Konvičná – J. Zdichynec, Praha 2006, s. 41–45.

vykonávání úřadu spravoval knížectví trvale místohejtman), a roku 1369 Těmu VIII. z Koldic, jenž byl současně i mistrem komory a panovníka často doprovázel při jeho cestách.

Mezi Burchardovým a Těmovým vratislavským hejtmanstvím došlo k výjimečné situaci: hejtmanský úřad zastávala od 10. února 1358 do února následujícího roku vratislavská městská rada. Vratislavské hejtmanství držela jako celek, ale vratislavským hejtmanem se stával *consul primus et principalis* coby reprezentant konšelů. Na sklonku roku 1359 a v lednu roku následujícího radní vystupují jako zástupci hejtmana. Poté hejtmanské listiny opět vydával hejtman Konrád z Falkenhainu, vratislavská městská rada držela hejtmanství od druhé poloviny roku 1361 do jmenovaného uvedení Těmy z Koldic do funkce roku 1369. Završila tak své dlouholeté úsilí o zvyšování podílu na správě knížectví.

HLOHOVSKO

Po úmrtí bezdětného Přemysla II. Hlohovského v lednu roku 1331 vypukl spor o dědictví po něm. Na jedné straně stanuli dědicové určení zesnulým knížetem, jeho bratři Jindřich II. Zaháňský a Jan Stínavský, na straně druhé obránce nároků své ovdovělé sestry Konstancie, Přemyslův švagr Boleslav II. Svidnický.⁴ Nejpozději od března 1331 vystupoval svídnický kníže z titulu ochránce sestřiných vdovských nároků jako správce Hlohova (Głogów/Glogau).⁵ Na podzim téhož roku využil král Jan Lucemburský vojska shromážděného k tažení proti Vladislavu Lokýtkovi a Hlohov obsadil. Zřejmě přitom postupoval ve shodě s Janem Stínavským,⁶ jenž již prvního říjnového dne 1331 odstoupil českému panovníkovi za částku 2000 hřiven své nároky na Hlohovsko. Stalo se tak v Hlohově „*in loco publico, ante hospicium dicti d. regis*“, kde rovněž vykonali tamější měšťané přísahu věrnosti novému vládci.⁷ Druhého dne pak Jan Lucemburský přislíbil, že Hlohovsko bude navždy patřit k České koruně s tím, že území nebude odděleno ani od Vratislavského knížectví. Jelikož Vratislavsko měl český král teprve zdědit, lze interpretovat tento současný závazek jako panovníkův úmysl správu obou oblastí v budoucnu spojit.⁸ V dokumentu je rovněž stanoven hejtman či „opatrovník“ teritoria osobou, jež má být Hlohovským nápomocna při vymáhání dluhů a finančních odškodnění.

---

⁴ Srov. *LBUS* I, s. 127–128, č. 7.

⁵ Hlohovu Konstancie 9. března 1331 potvrdila dosavadní práva a následujícího dne tak v Hlohově učinil i Boleslav II. Svidnický. Viz: *Codex diplomaticus Silesiae* (dále *CDS*) XXII, eds. C. Grünhagen – K. Wutke, Breslau 1903, s. 231–232, č. 5004a; *CDS* XXVIII, ed. K. Wutke, Breslau 1915, s. 18, č. 52; *LBUS* I, s. 133, č. 12; *CDS* XXII, s. 116, č. 5005; *CDS* XXVIII, s. 19, č. 53; Další listina tohoto knížete byla vydána v Hlohově v květnu téhož roku; *CDS* XXVIII, s. 19, č. 55.

⁶ Dne 8. 5. 1331 vydal v Hlohově listinu Bolek II. Svidnický (*CDS* XXII, s. 120–121, č. 5018). Na konci května zde pobýval jak Jindřich Zaháňský, tak Jan Stínavský (*CDS* XXII, s. 121, č. 5019 a 5020), což by mohlo nasvědčovat buď jednání mezi knížaty, nebo snad obsazení města nebo jeho části jmenovanými bratry Přemka Hlohovského (jejich listiny se ostatně týkají majetku ležícího na Dómském ostrově, tj. mimo hradby města!).

⁷ *LBUS* I, s. 134–135, č. 13; *RBM* III, s. 717, č. 1836; *CDS* XXII, s. 130–131, č. 5050; *CDS* XXVIII, s. 19, č. 56.

⁸ *LBUS* I, s. 135, č. 14; *RBM* III, s. 717, č. 1837; *CDS* XXII, s. 131, č. 5051. K České koruně byla připojena i ta část knížectví, která byla dána jako obvěnění Přemyslově manželce Konstancii. Starší literaturu uvádějí Ptak, Marian: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa głogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.*, Wrocław 1991; a zejm. Wojtucka, Jana: Začlenění Hlohovska do Koruny české a jeho vývoj v letech 1331–1384. In: *Korunní země v dějinách českého státu I. Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, eds. L. Bobková – J. Fantysová-Matějková – J. Zdichynec, Praha 2003, s. 96–160.

Dosavadní historická literatura považovala za prvního hlohovského hejtmana Hynka Berku z Dubé.⁹ Pro tuto jeho funkci se ale nedochovala žádná listina, nelze ani předpokládat, že by ji byl pražský purkrabí vykonával dlouhodobě. Zdá se pravděpodobnější, že hlohovským hejtmanem se stal jeho synovec Hynek Náchodský z Dubé, jenž je uveden mezi svědky listiny vratislavského biskupa Nankera vydané 9. září 1332 ve Vratislavi, kterou byl urovnán spor o hlohovskou farní školu, zřízenou městskou radou bez biskupova souhlasu.¹⁰ Z 21. ledna 1334 se pak dochovala listina Jana Stínavského, která potvrzuje majetkový převod, jež dříve potvrdil hlohovský hejtman Wolfram z Panevic.¹¹ Z této zmínky vyplývá, že v předchozím období – snad již před rokem 1333 – funkci hlohovského hejtmana zastával slezský rytíř.¹²

Na začátku roku 1336 Jan Lucemburský uzavřel s Janem Stínavským dohodu, podle které knížeti mělo připadnout doživotní užívání Hlohova výměnou za odstoupení jeho knížectví.¹³ V březnu téhož roku pak dvě listiny zmiňují hlohovského hejtmana Ondřeje (*Andreas*), o kterém nevíme nic bližšího.¹⁴ Z dohody s Janem Stínavským a poté i s Jindřichem Javorským však sešlo,¹⁵ takže se město Hlohov a k němu náležející kraj vrátili pod pravomoc Jana Lucemburského. Hlohovští pak zřejmě využili finančních problémů panovníka po návratu z litevské výpravy a dosáhli 21. března 1337 jak vydání listiny omezující královské příjmy z území na maximálně 200 hřiven ročně, tak i privilegia o nedělitelnosti hlohovského kraje.¹⁶

Již o devět dní později je doložena první listina z vlastní činnosti královského hejtmana v Hlohově, rytíře Petra z Drossen (snad z Drožyny),¹⁷ jenž potvrdil převod majetkových práv v Hlohovsku. Dokument pořídil protonotář Jan Grello, dřívější písař Jana Stínavského.¹⁸ K listině byla přivěšena hejtmanská pečeť, která zobrazovala v prvním a třetím pečetním poli českého lva, ve zbylých pak slezskou orlici. Její opis odpovídal hlavní náplni listin vycházejících z hejtmanské pravomoci: „S[igillum] reg[is] Boemie possession[ibus] et ca[us]is i[n] Glogo[via].“¹⁹ Petr z Drossen zřejmě zůstal hlohovským hejtmanem do srpna 1339, kdy panovník udělil hlohovský hrad, město i celý kraj jako zástavu za svůj dluh na dva roky lehnickým knížatům.²⁰

Po vyplacení Hlohovska z rukou lehnických vládců²¹ vykonalo město markrabímu Karlovi v říjnu roku 1341 přísahu věrnosti a kralevic přislíbil, že Hlohovsko nebude odloučeno od Českého království.²² Zda bylo v té době knížectví spravováno hejtmanem, není jisté, ale je

---

9 Wojtucka: *Začlenění Hlohovska* (cit. v pozn. 8), s. 143; Žalud: *Slezská šlechta* (cit. v pozn. 3), s. 45.

10 *CDS* XXVIII, s. 19–20, č. 57; ke sporu o farní školu Wojtucka: *Začlenění Hlohovska* (cit. v pozn. 8), s. 111–112.

11 *CDS* XXIX, eds. K. Wutke – E. Randt – H. Bellée, Breslau 1923, č. 5296, s. 4.

12 Wolfram z Panevic je doložen v přítomnosti krále již roku 1327, který jej a jeho bratry odměnil za věrnou službu; *CDS* XXII, s. 12–13, č. 4622. V Pavii 10. června 1331 potvrdil panovník bratrům z Panevic držbu Broumova jako doživotní zástavu; *CDS* XXII, s. 121, č. 5021. K jeho další kariéře Jurek, Tomasz: Rodzina von Pannewitz. Awans i kariera Niemców na Śląsku w XIII–XIV wieku, *Sobótka* 45, 1990, s. 439–457; idem: *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy 14. wieku*, Poznań 1996, s. 263–264; Žalud: *Slezská šlechta* (cit. v pozn. 3), s. 45–46.

13 *LBUS* I, s. 139–141, č. 47; *RBM* IV, ed. J. Emler, Praha 1892, s. 1089, č. 269; *CDS* XXIX, s. 69, č. 5557.

14 *CDS* XXIX, s. 79, č. 5591 a 5592.

15 *LBUS* I, s. 141–142, č. 18; *RBM* IV, s. 148–149, č. 366 a 367; *CDS* XXIX, s. 127, č. 5791 a 5792.

16 *LBUS* I, s. 145, č. 22; *CDS* XXVIII, s. 65–66, č. 21 a 22; *CDS* XXIX, s. 146, č. 5859 a 5860.

17 Petr z Drossen vystupuje mezi svědky jednání ve Vratislavi v březnu 1337, ve funkci doložen 6. a 7. října 1338; *CDS* XXX, eds. K. Wutke – E. Randt, Breslau 1925–1930, s. 40, č. 6180; s. 41, č. 6162 a 6163. Srov. Jurek: *Obce rycerstwo* (cit. v pozn. 12), s. 316; Žalud: *Slezská šlechta* (cit. v pozn. 3), s. 46–47.

18 *CDS* XXII, s. 126–127, č. 5037; *CDS* XXIX, s. 20, č. 5360; s. 63, č. 5527.

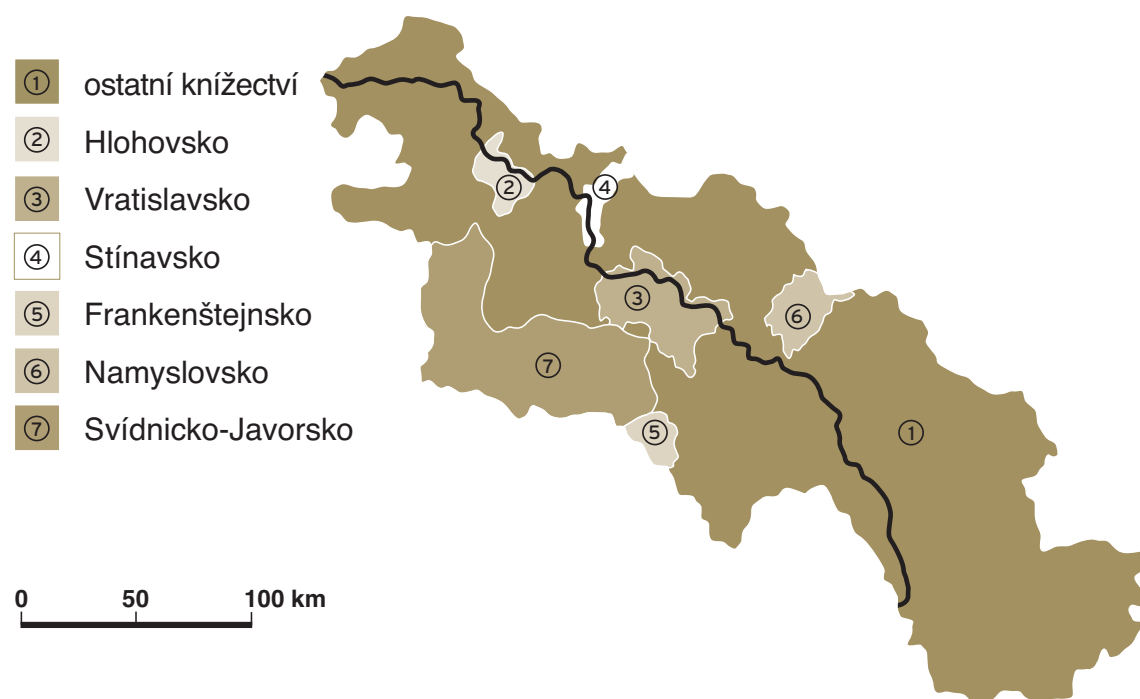
19 *CDS* XXIX, s. 152, č. 5878. Popis pečeti viz *CDS* XXIX, s. 172, č. 5946, a pozn. s. 196; srov. též *CDS* XXVIII, s. 22, č. 69.

20 *LBUS* I, s. 154–155, č. 29; *CDS* XXX, s. 89–90, č. 6331.

21 Potvrzení o splacení dluhů vydal Boleslav III. Lehnický 4. srpna 1341 v Praze; *LBUS* I, s. 314–315, č. 9.

22 *RBM* IV, s. 413, č. 1031; *CDS* XXVIII, s. 23, č. 74.

Významné územní zisky českých králů ve Slezsku v průběhu 14. století

to pravděpodobné. Funkce je totiž, bez uvedení konkrétní osoby, zmíněna v listině krále Jana z 9. října 1340²³ a v dokumentu markrabího Karla z 5. dubna 1342.²⁴ Roku 1344 ovšem město dobyl Jindřich III. Zaháňský (řečený Železný). Kníže ale byl následně donucen složit 23. listopadu 1344 v Praze hold českému králi, který mu přiznal nárok na polovinu Hlohovska.²⁵ Není ovšem jasné, zda již tehdy bylo rozděleno území – teprve 6. července 1349 totiž hlohovští měšťané zprostiti Karla IV. jeho závazku neoddělit Hlohovsko od Českého království a Vratislavského knížectví a žádali jej, aby bylo město dáno do dědičné držby Jindřichu III. Zaháňskému.²⁶ Kníže tak nejpozději tehdy získal oficiální potvrzení držby poloviny knížectví Karlem IV. – dochované potvrzení majetkoprávní transakce z roku 1347 však nasvědčuje tomu, že správu území Jindřich III. vykonával již předtím.²⁷ Královská část byla poté opětovně zastavována, například roku 1357 Fridrichu z Bibrštejna.²⁸ Po vyplacení zástavy – nejpozději o dva roky později – byla oblast spravována vratislavským hejtmánem, jak nasvědčují pobyty Konráda z Falkenhainu v Hlohově.²⁹

Na začátku roku 1360 pak Jindřich III. Železný potvrdil rozdělení Hlohovského knížectví na dvě poloviny.³⁰ Dne 28. ledna 1361 získal od Karla IV. jeho část jako doživotní držbu Boleslav II.

²³ CDS XXX, s. 135, č. 6498; CDS XXVIII, s. 20, č. 70.

²⁴ CDS XXX, s. 228, č. 6784; CDS XXVIII, s. 24, č. 75.

²⁵ LBUS I, s. 163–165, č. 38 a 39; RBM IV, s. 596–597, č. 1472 a 1473. Podrobně Wojtucka: *Začlenění Hlohovska* (cit. v pozn. 8), s. 119–120.

²⁶ LBUS I, s. 169, č. 44; RBM V–2, ed. J. Spěváček, Praha 1960, s. 339–340, č. 681; *Regesty śląskie* (dále RŚ) 2, eds. K. Bobowski a kol., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983, s. 37–38, č. 96; CDS XXVIII, s. 25, č. 81.

²⁷ Argumentaci shrnuje Wojtucka: *Začlenění Hlohovska* (cit. v pozn. 8), s. 120–121.

²⁸ RBM VI–1, eds. B. Mendl – M. Linhartová, Praha 1928, s. 387, č. 683; RŚ III, ed. J. Gilewska-Dubis, Wrocław 1990, s. 247–248, č. 592.

²⁹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond Księstwo Wrocławskie, sign. 829, f. 44v; RŚ IV, eds. J. Gilewska-Dubis – K. Bobowski, Wrocław – Warszawa, s. d., s. 223, č. 565; s. 264, č. 667.

³⁰ LBUS I, s. 172–178, č. 47.

Svídnický,³¹ v jehož rukou zůstala až do jeho smrti o sedm let později.³² Potom opět chybějí doklady o správě královské části, vykonávat ji snad mohl vratislavský hejtman. Ukazovala by na to i skutečnost, že ve vyúčtování panovnických příjmů a výdajů ve Vratislavském knížectví roku 1377 se objevují vedle částek vynaložených na správu Vratislavska a Namyslovska i peníze vydané na stavební úpravy v Hlohově.³³

OLAVSKO A ÚZEMNÍ ZISKY VE STÍNAVSKÉM KNÍŽECTVÍ

Dalším územím, jež získal Jan Lucemburský, bylo Olavsko. Oblast mu jako zástavu v březnu 1337 přenechal kníže Boleslav III. Lehnický za dluh ve výši 700 hřiven.³⁴ S velkou pravděpodobností je od počátku spravoval vratislavský hejtman, který v červnu 1339 potvrdil majetkový přesun v oblasti.³⁵ Kdy přesně se Olava (Ohlau, Oława) vrátila do rukou lehnických knížat, není možné určit. Jistě byla ale ještě roku 1342 ve správě vratislavského hejtmana, který jménem krále Jana potvrdil převod majetkových práv v této oblasti.³⁶ K obraně území v rukou českého krále a jejich obchodních zájmů vznikl v srpnu roku 1339 spolek mezi Vratislaví, Středou, Hlohovem, Střelínem, Olavou a čtyřmi hornolužickými městy.³⁷

Lucemburkové vytrvale usilovali o získání části Stínavska, které se vydělilo z původního Hlohovského knížectví, s městy a hrady Stínava (Ścinawa/Steinau), Gora (Góra/Guhrau) a Lubín (Lubin/Lüben) od tamějšího knížete Jana. První pokus ze začátku roku 1336 padl kvůli zaneprázdnění české strany záchranou tyrolského dědictví. V rukou panovníka zůstalo zřejmě jen město a kraj Lubín, které ovšem již v lednu 1337 od krále získal do zástavy Boleslav III. Lehnický.³⁸ Navíc, i když držbu Lubínska Janu Lucemburskému potvrdili v březnu 1338 Konrád Olešnický a Jindřich II. Zaháňský,³⁹ odprodal panovník území již v srpnu následujícího roku lehnickému knížeti za 4425 hřiven.⁴⁰

Mezitím lucemburští vládci usilovali o trvalý záchytný bod na polsko-slezské hranici. V březnu 1337 stínavský kníže sice prodal králi ve Vratislavi Goru za 1000 hřiven s tím, že ji má nadále do konce svých dnů držet spolu se Vschovou (Fraustadt, Wschowa), již český panovník vykoupil od Konráda Olešnického,⁴¹ ale jeho bratři Jindřich II. Zaháňský a Konrád I. Olešnický v srpnu téhož roku dosáhli toho, že se zřekl svého knížectví v jejich prospěch.⁴² Následovalo na konci července 1339 obsazení hradu Milíče, jenž ležel na polsko-slezské hranici a patřil

---

31 *LBUS* I, s. 179, č. 49. Srov. rovněž *LBUS* I, s. 179–180, č. 50. K dějinám Hlohovska v tomto období podrobně Wojtucka: *Začlenění Hlohovska* (cit. v pozn. 8), s. 130–133. Karel IV. pak 30. 3. 1361 potvrdil, že královská hlohovská část má být zachována u Českého království a Vratislavi; viz pozn. 120.

32 *LBUS* I, s. 169, č. 45. Roku 1363 byla uzavřena dohoda, že konflikty mezi oběma částmi knížectví řeší za královskou dva radní ze Vschovy a Gory, za knížecí pak ze Stínavy a Lubína. Jestliže by se neshodli, měl rozhodnout lehnický hejtman a tamější městská rada; *CDS XXVIII*, s. 28, č. 95.

33 *CDS* III, ed. C. Grünhagen, Breslau 1860, s. 112.

34 Zástava je zmíněna v tzv. zemském pořádku; *BU*, s. 139, č. 155.

35 *CDS* XXX, s. 77, č. 6287.

36 *CDS* XXX, s. 223, č. 6766.

37 *BU*, s. 144–145, č. 163; *CDS* XXX, s. 87, č. 6323.

38 *LBUS* I, s. 309–310, č. 7; *CDS* XXIX, s. 136, č. 5817; *RBM* IV, s. 157–158, č. 388.

39 *LBUS* I, s. 310–312, č. 8; *CDS* XXX, s. 11–12, č. 6065 a 3067.

40 *CDS* XXX, s. 89, č. 6330. Současně tehdy přenechal na dva roky Boleslavu Lehnickému Hlohovsko; *CDS* XXX, s. 89–90, č. 6331.

41 *LBUS* I, s. 145–147, č. 23; *RBM* IV, s. 163–164, č. 405; *CDS* XXIX, s. 149, č. 5868.

42 *CDS* XXIX, s. 175–176, č. 5956.

vratislavskému biskupovi a kapitule, českým panovníkem. Poté propukl známý spor, uzavřený až v létě 1342 (1. července) navrácením pevnosti biskupovi.⁴³ Předtím ovšem markrabí Karel získal na začátku června od Jana Stínavského do zástavy Goru s tamějším krajem, Polkowice (Polkwitz) a Nowe Miasteczko (Neustädte). Gora byla současně postoupena do zástavy Pertoldovi z Lipé.⁴⁴

Obnovení česko-polského konfliktu (včetně obsazení Vschovy králem Kazimírem 1343), vyhrocené na začátku roku 1345, vedlo k dalšímu jednání Lucemburků s Janem Stínavským. Kníže 12. srpna 1345 panovníkovi ve Vratislavi potvrdil koupi „*medietatis castri et ciuitatis nostre Gor cum toto districtu, exactionibus, iuribus, iudiciis et utilitatibus ...*“ za 1500 hřiven pražských grošů. Současně bylo určeno, že území bude spravovat hejtman. Kníže Jan při prodeji své části knížectví stanovil, že jestliže mu král nesplatí celou částku, „*extunc capitaneus eius, quem ibidem pro tempore duxerit statuendum, nobis castrum, civitatem, vasallos, ciues et alios ... restituet ...*“.⁴⁵ Téhož dne bratr Jana Stínavského Konrád I. Olešnický českému králi odstoupil za částku 5000 hřiven polského čísla svůj nárok na polovinu Stínavského knížectví, tj. zejména práva na polovinu měst a obvodů Gora, Chobienia (Köben) a Stínava, kterou polské vojsko vypálilo, a dále nárok na problematickou Vschovu, obsazenou polskými jednotkami.⁴⁶ Královský *capitaneus Gorensis districtus* je poprvé doložen k roku 1354, kdy vratislavský hejtman Konrád z Falkenhainu rozhodl spor o soudní pravomoci mezi klášterem v Lubuši a gorským hejtmanem Janem Rackowiczem.⁴⁷ Bližší informace o tomto úředníkovi dochovány nejsou, nemáme doložena ani jména dalších případných hejtmanů královské části. Není vyloučeno, že oblast mohl získat do držby od Karla IV. Boleslav II. Svídnický. Současně ale vzhledem k tomu, že z období let 1359–1367 je dochováno vyúčtování královských příjmů z kraje Gora zhotovené společně s Vratislavským knížectvím a Namyslovskem,⁴⁸ je možné, že je spravoval vratislavský hejtman.

Druhou polovinu Stínavy a práva k Chobieni a Meziříčí (Międzyrzecz) koupil od Jana Stínavského roku 1358 Jindřich III. Zaháňský, jenž od něj získal i další majetky. K nim navíc přibyla i polovina Gory.⁴⁹ Svou část Stínavy a Chobieně udělil Karel IV. podobně jako další majetky Boleslavu II. Svídnickému.⁵⁰ Svědčí o tom výzva, již po Boleslavově smrti císař 24. srpna 1368 vybídl obyvatele těchto oblastí, aby složili hold pražskému arcibiskupu Janu Očkovi z Vlašimi jako zástupci jeho syna Václava.⁵¹ Představitelé hejtmanských úřadů těchto území po roce 1368 však nejsou pramenně doloženi, opět tedy nelze vyloučit možnost, že zde působil vratislavský hejtman nebo že mohly být panovníkem zastaveny. Podobně jako v Hlohově došlo rovněž ve městě Gora a k němu náležejícímu kraji k vymezení královské a knížecí části (14. prosince 1375). Výslovně bylo stanoveno, že i zde má působit pro každou polovinu samostatný soud. Jménem císaře zpečetil smlouvu vratislavský hejtman Těma z Koldic, přičemž ovšem nepoužil svou úřední pečeť, ale osobní.⁵² Představitel hejtmanského úřadu v Goře není ve sledovaném období doložen.

⁴³ Naposledy Holá: *Vratislavští hejtmáné* (cit. v pozn. 3), s. 164.

⁴⁴ *LBUS* I, s. 160–161, č. 34–36; *RBM* IV, s. 451–452, č. 1130–1132.

⁴⁵ *LBUS* I, s. 166–167, č. 42. Téhož dne českému králi prodal svá práva na druhou polovinu téhož území a polovinu měst Stínavy a Chobieně kníže Konrád I. Olešnický, viz níže v textu.

⁴⁶ *LBUS* I, s. 165–166, č. 41.

⁴⁷ *RŠ* II, s. 367, č. 1049.

⁴⁸ *BU*, s. 212, č. 247; *RI* VIII, s. 370, č. 4538.

⁴⁹ Srov. *LBUS* I, s. 169–172, č. 45 a 46.

⁵⁰ Jako zástavu za dluh získal Boleslav Svídnický pravděpodobně i hrad Uraz u Vratislavi. Císař si dal roku 1363 potvrdit od Konráda z Borsnice, který jej jménem knížete držel, že Uraz bude moci vyplatit; *LBUS* I, s. 74, č. 20; *RBM* VII–5, eds. B. Mendl – M. Linhartová, Praha 1963, s. 908–909, č. 1509.

⁵¹ *LBUS* I, s. 185–186, č. 55.

⁵² *LBUS* I, s. 188–192, č. 57; *CDS* XXVIII, s. 31–32, č. 106 a 107.

KĄTY WROCŁAWSKIE A FRANKENŠTEJNSKO

Český panovník nabyl po smrti Jindřicha Javorského roku 1346, v souladu s odkazem knížete z roku 1337,⁵³ Kąty Wrocławskie (Kanth), které byly dočasně připojeny k Vratislavsku.⁵⁴ Javorský kníže území získal od minstrberských vládců, v jejichž držení byly ještě roku 1336,⁵⁵ pravděpodobně jako zástavu, kterou postoupil po své smrti Janu Lucemburskému. Původ zástavy vysvětluje i to, že roku 1352 Kąty Wrocławskie držel Mikuláš Minstrberský.⁵⁶ Právě získání majetků těchto knížat věnovali první Lucemburkové na českém trůně velkou pozornost – šlo totiž o oblast mezi Kladskem a Vratislavskem.

Jan Lucemburský dosáhl toho, že mu Boleslav II. Minstrberský (Ziębický) 7. ledna 1337 ve Vratislavi zastavil za 2000 hřiven Frankenštejnsko (Żąbkowice Śląskie/Franken-stein). Pokud by zemřel bez mužských potomků, mělo území připadnout českému králi (v té době měl kníže jediného syna).⁵⁷ Druhého dne přislíbil, že se v případě smrti své choti neožení bez Janova souhlasu,⁵⁸ a zplnomocnil českého krále k vykoupení města Rychbach (Dzierżoniów/Reichenbach) ze zástavy od svídnických knížat.⁵⁹ Dne 9. ledna pak Boleslav II. Minstrberský králi zastavil město a kraj Střelín spolu s městečkem Wiązów (Wansen) za 2300 hřiven⁶⁰ a konečně 10. ledna 1337 přislíbil, že jeho země budou Janu Lucemburskému nebo jeho zplnomocněnci holdovat do 2. února téhož roku.⁶¹

Zatímco Frankenštejn kníže patrně záhy vyplatil,⁶² zůstalo Střelínsko spolu s tamějším hradem v držení českého krále. Podle zástavní listiny z ledna 1337 měla spravovat Střelín vratislavská městská rada.⁶³ Pro říjen roku 1337 je však již doložen úřad královského hejtmána, kterým byl rytíř Reinhard z Bischofsheimu, jenž je v Minstrbersku doložen od začátku 14. století.⁶⁴ O rok později vystupuje v této funkci Albrecht z Křenovic. Střelínsko vykoupil minstrberský kníže ze zástavy pravděpodobně před rokem 1340, kdy ve městě pobýval.⁶⁵

Další etapa ve sblížení Lucemburků s minstrberskými vládci nastala za Boleslavova syna Mikuláše. Markrabí Karel 14. října 1343 dosáhl toho, že při případném prodeji držav knížete k nim měl mít předkupní právo český král. Za situace, že knížectví připadne České koruně, náleželo každé Mikulášově dceři odškodné ve výši 2000 kop pražských grošů.⁶⁷ Téhož dne přijal Karel Lucemburský od Minstrberka, Frankenštejna a Střelína slib, že vykonají hold českému králi

---

⁵³ *LBUS* I, s. 88–89, č. 6.

⁵⁴ *LBUS* I, s. 89, č. 4.

⁵⁵ *LBUS* II, s. 128–131, č. 2; *RBM* IV, s. 129, č. 326.

⁵⁶ Kníže Mikuláš poprvé potvrdil majetkový převod 14. 5. 1353; *RŠ* II, s. 303–304, č. 856.

⁵⁷ *LBUS* II, s. 131–132, č. 3; *RBM* IV, s. 151–152, č. 376.

⁵⁸ *LBUS* II, s. 132, č. 4; *RBM* IV, s. 152, č. 378.

⁵⁹ *LBUS* I, s. 488–489, č. 4; *RBM* IV, s. 152, č. 377.

⁶⁰ *LBUS* I, s. 308–309, č. 6; *RBM* IV, s. 153, č. 380.

⁶¹ *LBUS* II, s. 132–133, č. 5; *RBM* IV, s. 153, č. 381.

⁶² Pobýval zde např. 15. 5. 1337; *CDS* XXIX, s. 160, č. 5902.

⁶³ *LBUS* I, s. 308–309, č. 6.

⁶⁴ *CDS* XXIX, s. 181, č. 5980. K tomuto rodu srov. Jurek: *Obce rycerstwo* (cit. v pozn. 12), s. 202–203; *Żalud: Slezská šlechta* (cit. v pozn. 3), s. 47.

⁶⁵ *CDS* XXX, s. 39–40, č. 6159.

⁶⁶ *CDS* XXX, s. 140, č. 6515.

⁶⁷ *LBUS* II, s. 134–135, č. 8. Kníže ještě zvláštní listinou potvrdil právo krále Jana a markrabího Karla na přednostní výkup jeho statků; *LBUS* II, s. 133–134, č. 7.

in eventum (tj. pro případ smrti knížete bez mužských dědiců).⁶⁸ Král Jan dohody konfirmoval v lednu 1345.⁶⁹

Kraj a město Frankenštejn⁷⁰ byly spolu s klášteřem Kamenec od roku 1348 zástavou českého krále, kterou panovníkovi odstoupil ve Vratislavi 12. listopadu dosavadní zástavní držitel (od roku 1346), bývalý vratislavský hejtman Jindřich z Haugvic.⁷¹ Při získání teritoria krále pravděpodobně finančně podpořili vratislavští konšelé.⁷² O dva dny později přislíbili frankenštejnští radní Karlu IV. ve Vratislavi poslušnost a holdovali mu jako lennímu pánovi.⁷³ Současně český panovník potvrdil všechna práva krajům a městům Vratislav a Frankenštejn.⁷⁴

Přímou držbou českého krále se Frankenštejnsko stalo v listopadu roku 1351, kdy je kníže Mikuláš Minstrberský prodal Karlu IV. za 6000 pražských grošů.⁷⁵ O přinejmenším finančním podílu města Vratislavi na této transakci svědčí skutečnost, že téhož dne, kdy byla vydána listina o koupi, tedy 9. listopadu 1351, přenechal panovník vratislavským radním za svůj dluh ve výši 1350 hřiven veškeré královské příjmy z Vratislavska, Středecka, Kladska a Frankenštejnska.⁷⁶ Frankenštejnsko je obsaženo i ve správně urbaniálním soupisu zachycujícím příjmy z většiny bezprostředních majetků českého krále, jenž byl pořízen zřejmě na začátku šedesátých let 14. století.⁷⁷ Ve Frankenštejně ovšem nadále působil samostatný dvorský a zemský soud.⁷⁸

Prvním frankenštejnským hejtmanem se stal Rudger ml. z Haugvic, syn původního zástavního držitele,⁷⁹ ve druhé polovině padesátých let a v následujícím desetiletí tento úřad zastával Drslav z Kravař.⁸⁰ Od roku 1368 do roku 1377 je doložen jako hejtman Půta z Častolovic, který držel současně obdobný úřad v sousedním Kladsku.⁸¹ Podobně jako pro Hlohovsko

---

68 14. 10. proklamovali svou věrnost králi Janovi a markrabímu radní města Minstrberk. Kníže Mikuláš se téhož dne zavázal, že hold vykonají i jeho další poddaní; *LBUS* II, s. 138–139, č. 11 a 12; *RBM* IV, s. 536, č. 1325. Na jeho popud tak učinili téhož dne v Minstrberku představitelé kláštera Jindřichov a ve Frankenštejně leníci knížete a tamější radní; *LBUS* II, s. 135–138, č. 9 a 10; *RBM* IV, s. 537, č. 1327 a 1328. O den později přijal Karel slib věrnosti od radních ve Střelíně a tamějších vazalů knížete; *LBUS* II, s. 140, č. 13. Ve Vratislavi markrabí 18. 10. potvrdil všechna privilegia, která klášteru Jindřichov udělila minstrberská knížata; *RBM* IV, s. 539, č. 1333.

69 *LBUS* I, s. 323, č. 25; *LBUS* II, s. 140, č. 14; *RBM* IV, s. 604, č. 1497 a 1498.

70 Srov. Ptak, Marian: *Sądownictwo szlacheckie księstwa ziębickiego do 1570 r.*, Wrocław 1982; Sedláček, Pavel: Pečeť frankenštejnského hejtmanství, *Paginae Historiae* 5, 1997, s. 26–38; idem: Vztahy mezi Kladskem a Frankenštejnem ve 14. a 15. století, *Kladský sborník* 2, 1998, s. 117–123.

71 *LBUS* II, s. 140–141, č. 16; *CDS* X, ed. P. Pfotenhauer, Breslau 1881, s. 181, č. 225. Jindřich z Haugvic zástavu získal od Mikuláše Minstrberského 21. 7. 1346, kdymu za zástavu území na dva roky zaplatil 1000 hřiven; *CDS* 10, s. 152, č. 193.

72 *CDS* III, s. 76.

73 *LBUS* II, s. 141–142, č. 18 a 19; *RBM* V–2, s. 256, č. 504; *Archivum coronae regni Bohemiae* (dále *ACRB*) II, ed. V. Hrubý, Praha 1928, s. 93, č. 83.

74 *LBUS* II, s. 141, č. 17; *CDS* X, s. 166–167, č. 210; *RBM* V–2, s. 256, č. 505; *Regesta Imperii* (dále *RI*) VIII, ed. A. Huber, Innsbruck 1877, s. 65, č. 777.

75 *LBUS* II, s. 142, č. 20; *ACRB* II, s. 254, č. 212; *CDS* X, s. 181, č. 225. Minstrberský vládce o rok dříve přenechal Wiązów vratislavskému biskupovi; *LBUS* II, s. 213, č. 21.

76 *BU*, s. 179–180, č. 202; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Wrocławia, č. 297.

77 Tato část byla vydána samostatně: Księga ziemska okręgu ząbkowickiego z połowy XIV wieku. In: *Źródła do dziejów społeczno-gospodarczych średniowiecznego Śląska*, ed. R. Żerelik, Wrocław 1995, s. 5–45. Editor ovšem datum vzniku rukopisu posunul.

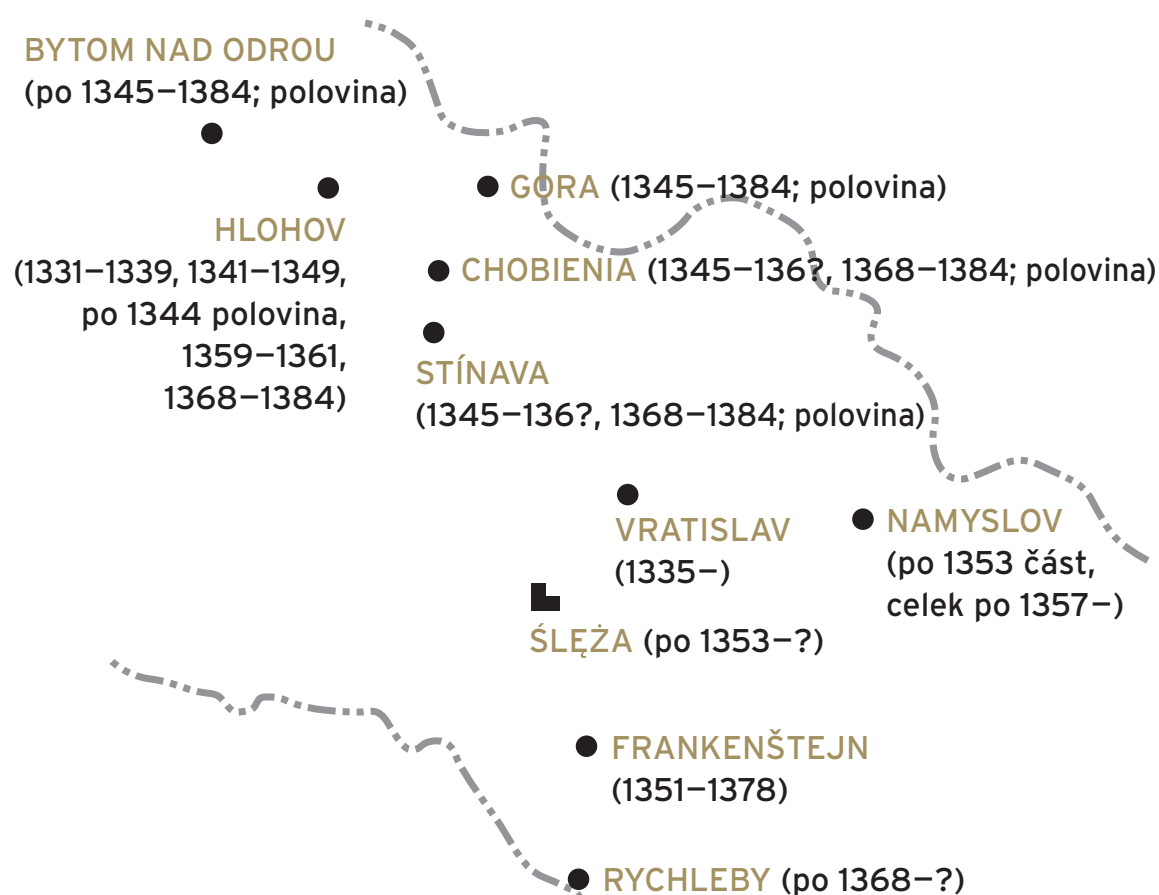
78 *RI* VIII, s. 114, č. 1427; s. 196, č. 2435; *Silesiacarum rerum scriptores* ... (dále *SRS*) I, ed. F. W. Sommersberg, Lipsiae 1729, s. 163–164, č. 146.

79 Rudger z Haugvic zastával hejtmanský úřad již roku 1349, kdy je doložen ale pouze jednou listinou; *RŠ* II, s. 33, č. 84. Pravidelně se objevuje v tomto úřadu v letech 1351–1355, obvykle s titulem „*Karoli regis Romani et Boemie capitaneus Frankensteinensis*“.

80 Poprvé doložen 7. října 1359; *RŠ* IV, s. 241, č. 609; Ptak: *Sądownictwo szlacheckie* (cit. v pozn. 70), s. 72.

81 Sedláček: *Vztahy mezi Kladskem* (cit. v pozn. 70), s. 117–123; idem: *Pečeť frankenštejnského hejtmanství* (cit. v pozn. 70), s. 26–37; Šandera, Martin: Půta z Častolovic – integrující činitel česko (kladsko)-slezského pohraničí. In: *Korunní země* (cit. v pozn. 8), s. 275–276.

Centra bezprostředních majetků českých panovníků ve Slezsku (1331–1378)

a Vratislavsko je i pro Frankenštejnsko doložena hejtmanská úřední pečeť, poprvé dochovaná na listině z 25. června 1352. Pečeť zobrazuje českého lva a nese dvouřádkový opis: „+ *Sigillum capitaneatus Frankensteynensis/ad hereditates et causas*“.⁸²

V prosinci 1376 se Karel IV. a Václav IV. zavázali pro případ, že nesplatí do roku 1378 moravskému markrabímu Joštovi dluh 64 tisíc zlatých, postoupit do zástavy mimo jiné i města a hrady Frankenštejn a Kladsko.⁸³ K předání těchto majetků markrabímu pak došlo v květnu 1378⁸⁴ a v jeho držení zůstaly do roku 1387. Společnou správou byly zároveň posíleny vazby Frankenštejnska a Kladska.

ŠLEŽA, GOLDBERG A NAMYSLOV

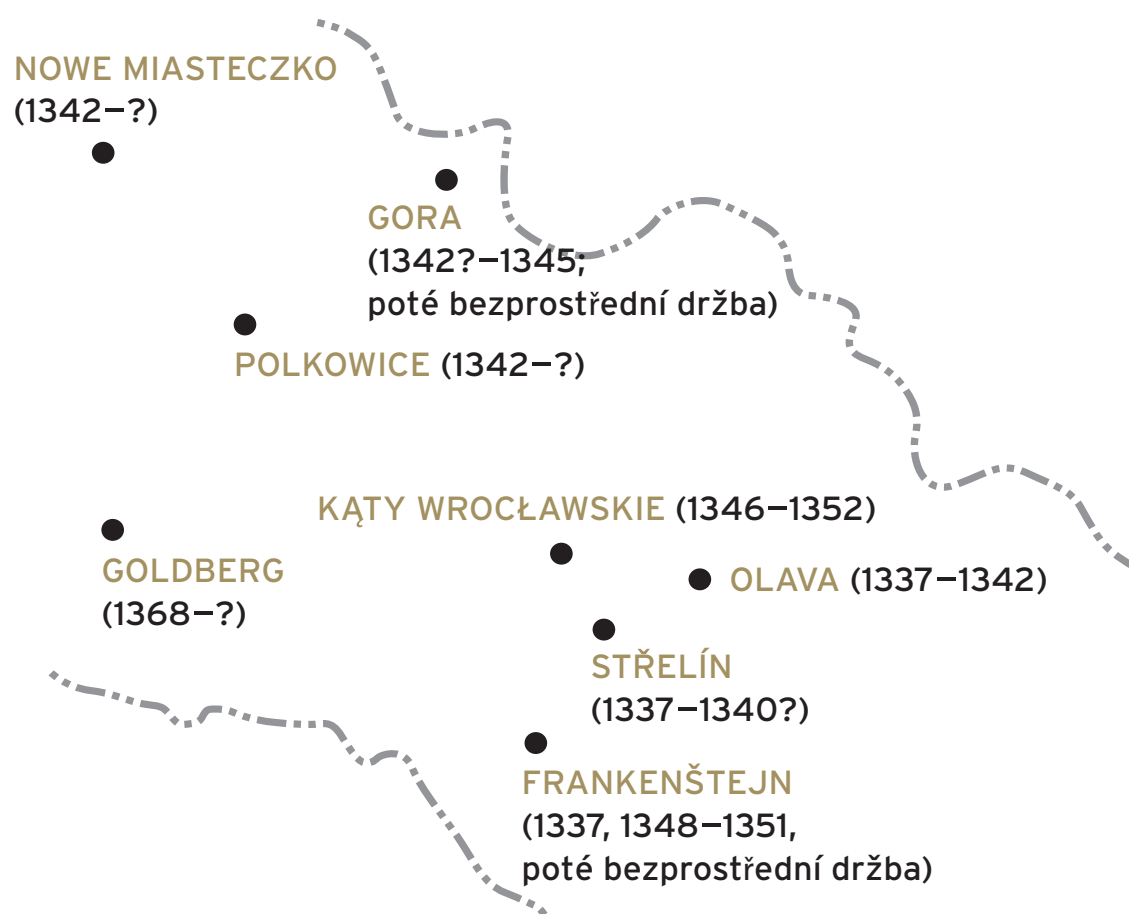
Jedním z největších diplomatických úspěchů Karla IV. ve slezské teritoriální politice bylo uzavření sňatku s Annou Svídnickou v červenci 1353 ve Svídnici a s ním související dohoda o dědictví po jejím strýci Boleslavu II. Svídnicko-Javorském. Podle smlouvy měla dědický nárok výlučně Anna a její potomci. Pokud by česká královna dědice neměla, připadlo by jejímu manželovi pouze věno, zastavené na Boleslavi a Lemberku. Jelikož Boleslav II. Svídnický zároveň stanovil, že po

⁸² CDS X, s. 184–185, č. 229. Podrobně Sedláček: *Pečeť frankenštejnského hejtmanství* (cit. v pozn. 70), s. 27.

⁸³ RIVIII, s. 477, č. 5728; RIVIII, Erstes Ergänzungsheft, s. 772, č. 7448.

⁸⁴ LBUS II, s. 144, č. 24; s. 177–178, č. 11.

Zástavy držené českými králi ve Slezsku (1337–1378)

jeho smrti získá obě knížectví doživotně jeho manželka Anežka Habsburská, stalo se Svidnicko-Javorsko bezprostředním majetkem českých králů až po jejím skonu roku 1392.⁸⁵ Ovšem již 7. července 1353 věnoval svídnický kníže českému panovníkovi zámek na hoře Šléža u Sobotky.⁸⁶ K roku 1363 je pak doložen tamější purkrabí Mikuláš Sachinkarche.⁸⁷

Po smrti Boleslava II. Svidnického se do držby Karla IV. vrátila mnohá jemu doživotně propůjčená území. Navíc český král získal i město a kraj Goldberg (Złotoryja), kterých svídnický kníže nabyl zřejmě po polovině šedesátých let 14. století od lehnických vládců jako zástavu. Po Boleslavově smrti přijali dva vratislavští radní roku 1368 jako zástupci císaře hold od goldberských konšelů a leníků. Uvedeno přitom bylo, že jde o zástavu o hodnotě 3132 hřiven.⁸⁸ Město ležící na tzv. královské cestě nalezneme i v obranné smlouvě uzavřené mezi vratislavským hejtmanem Těmou z Koldic, kladským hejtmanem Půtou z Častolovic, hornolužickým fojtem a osmnácti městy (ze slezských bezprostředních majetků šlo dále o Vratislav, Hlohov,

⁸⁵ *LBUSI*, s. 497–501, č. 12 a 13; *ACRB* II, s. 295–299, č. 243. Dějinám správy Svidnicko-Javorského knížectví po jeho zdědění Václavem IV. roku 1392 se věnuje Adamska, Dagmara: Czeski rycerz na świdnickim dworze – przyczynek do kultury politycznej czeskich starostów w księstwie świdnicko-jaworskim. In: *Korunní země v dějinách českého státu II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století*, eds. L. Bobková – J. Konvičná, Praha 2005, s. 25–36.

⁸⁶ *LBUSI*, s. 501–502, č. 14. Sobotku koupil Boleslav II. Svidnický od minstrberských knížat 14. srpna 1343; *LBUSI*, s. 489–490, č. 5. Roku 1353 je uvedena jako součást Svidnicko-Javorska; *LBUSI*, s. 497–499, č. 12.

⁸⁷ *RBM* VII–5, s. 861–862, č. 1421.

⁸⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond Akta miasta Wrocławia, sign. 636 (stará sign. G 4, *Laurencius Nudus*), f. 120v.

Středu, Frankenštejn a Namyslov).⁸⁹ O správě tohoto území není známo nic bližšího, ale roku 1371 použil panovník tamějších příjmů k vyrovnání dluhu u vratislavských radních.⁹⁰ Po smrti Boleslava II. Svídnického – v souladu s uzavřenou smlouvou – připadlo Karlu IV. snad i město Rychleby (Złoty Stok) u Frankenštejna, k němuž patřily bohaté zlaté doly.⁹¹

Oblastí, která získala nejbližší vazby k Vratislavskému knížectví, bylo Namyslovsko. Původně patřilo do majetku lehnických knížat, ale nároky na něj si činil i polský král Kazimír. Boleslav III. Lehnicko-Břežský (†1352) je roku 1348 určil za obvěnění své manželky Kateřiny (†1358) a po jeho smrti roku 1352 kněžna skutečně jako *domina Namslaviensis* území spravovala.⁹² Karel IV. se Namyslovsko pokusil získat před 1. květnem 1353, kdy přenechal dvěma vratislavským měšťanům k splacení půjčky na získání hradu, města a kraje Namyslov (Namysłów/Namslau) od Václava a Ludvíka Lehnických část svých příjmů ve Vratislavském knížectví.⁹³ Panovník snad získal část teritoria – potvrzovala by to konfirmace inkorporace z roku 1355 (podrobněji viz poslední část textu), kde je uveden Namyslov mezi královskými bezprostředními majetky.⁹⁴ Kateřina však nadále území držela⁹⁵ a současně spravovala i Břežsko a Olavsko. V únoru 1357 se ale nechala ze svých vdovských nároků syny vyplatit.⁹⁶ Ludvík Břežský pak v říjnu téhož roku přenechal Namyslovsko svému bratrovi⁹⁷ a ten je potom postoupil Karlu IV. Již k 1. listopadu 1357 totiž Rupert z Onschowa „*serenissimi principis domini nostri Karoli imperatoris Romanorum et Bohemie regis capitaneus Namslaviensis*“ potvrdil majetkový převod v oblasti.⁹⁸

Namyslovsko pak bylo přiřčeno k České koruně 2. února 1359 jako území koupené od Václava I. Lehnického.⁹⁹ Předtím český král dosvědčil změnu majetkové držby v Namyslově 30. ledna 1359.¹⁰⁰ Po smrti hejtmána Ruperta¹⁰¹ a inkorporaci z roku 1359 spravoval Namyslovsko vratislavský hejtman. Jím první vydaná dochovaná listina pochází z 23. května 1359, kdy Konrád z Falkenhainu ve Vratislavi spolu s namyslovskými leníky dosvědčil převod majetkových práv v knížectví.¹⁰² Vratislavští hejtmáni spravovali Namyslovsko i nadále. V květnu 1378 je doložen sice namyslovský hejtman Vilém, ale jde o zmínku v kopii ze 17. století a o samostatném úřadu žádné další informace nemáme.¹⁰³ Nakonec roku 1397 Václav IV. stanovil, že Namyslov má být navždy spravován vratislavským hejtmánem.¹⁰⁴

BEZPROSTŘEDNÍ MAJETKY VE SLEZSKU A STÁTOPRÁVNÍ AKTY KARLA IV.

Bezprostředních majetků českých králů ve Slezsku se týkaly i některé z dokumentů, jimiž Karel IV. vymezoval státoprávní uspořádání České koruny.¹⁰⁵ Český panovník se již v březnu

---

⁸⁹ *BU*, s. 216–217, č. 254.

⁹⁰ *BU*, s. 223–224, č. 266.

⁹¹ Císař potvrdil knížeti koupi města v dubnu 1356; *RBM* VI–1, s. 164, č. 310; *RŠ* III, s. 109, č. 249.

⁹² Bobertag, Georg: Die Gerichte und Gerichtsbücher des Fürstenthums Breslau, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 7, 1866, s. 107.

⁹³ *LBUS* I, s. 71, č. 16.

⁹⁴ Viz pozn. 113.

⁹⁵ Bobertag: *Die Gerichte und Gerichtsbücher* (cit. v pozn. 92), s. 107.

⁹⁶ *RŠ* III, č. 188–189, s. 449.

⁹⁷ *LBUS* I, s. 334, č. 33; *RŠ* III, s. 538–539, č. 570; *RBM* VI–1, s. 376–377, č. 663.

⁹⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond Dokumenty miasta Wrocławia, č. 334 (1. 11. 1357); *RŠ* III, s. 245–246, č. 587. Listinu vyhotovil „*D. Johannes plebanus in Prusnicz, notarius noster*“.

⁹⁹ *LBUS* I, s. 71–72, č. 17.

¹⁰⁰ *RBM* VII–1, eds. B. Mendl – M. Linhartová, Praha 1954, s. 76–77, č. 101–103.

¹⁰¹ *RŠ* IV, s. 258–259, č. 653.

¹⁰² *RŠ* IV, s. 200–201, č. 505 a 506.

¹⁰³ *RI* VIII, s. 628, č. 6284.

¹⁰⁴ *LBUS* I, s. 79, č. 22.

¹⁰⁵ S odkazy na starší literaturu naposledy Bobková, Lenka: *Velké dějiny země Koruny české (1310–1402)*, IVa, Praha – Litomyšl 2003, s. 234–235, s. 283 a 286.

1348 zavázal, že veškerá ve Slezsku získaná území připojí k České koruně, a to po vzoru Vratislavi.¹⁰⁶ Karlova inkorporace ze 7. dubna 1348 se vedle Budyšínska a Zhořelecka vztahovala i na jemu poddaná slezská knížata (výčet lenních knížectví byl uveden až v císařské confirmaci inkorporace z 9. října 1355),¹⁰⁷ jakož i na Vratislavské knížectví s Vratislaví a ostatními městy.¹⁰⁸ Téhož dne panovník potvrdil listiny Rudolfa I. z 25. a 26. srpna 1290 o udělení Vratislavského knížectví Václavu II.¹⁰⁹ a listinu téhož vydavatele z 22. července 1290, kterou byl zabezpečen převod lén vratislavského knížete po jeho smrti na české krále.¹¹⁰

Český král v Praze 10. února 1352 potvrdil, že všechny země, města, hrady, městečka, vesnice a území získané jakýmkoliv způsobem ve Slezsku, budou inkorporovány jak k České koruně, tak k Vratislavskému knížectví a nebudou nikdy od Koruny odděleny. Šlo o lokality získané do bezprostředního majetku krále, jak potvrzuje způsob jejich nabytí „*donacione, emptione et expugnatione et devolutione*“.¹¹¹ Důvodem vydání dokumentu mohl být zájem Vratislavských, kteří často poskytovali panovníkovi půjčky, mj. i na koupi Frankenštejska v listopadu roku 1351. Navíc 10. února 1352 získali Vratislavští od Karla IV. zplnomocnění ke správě královských příjmů v knížectví, a to spolu s kancléřem.¹¹²

V confirmaci inkorporace z 9. října 1355 jsou bezprostřední území českých králů ve Slezsku uvedena dvakrát. Poprvé pouze jako výčet měst: Vratislav, Středa, Frankenštejn, Stínava, Gora, Hlohov i Namyslov a k nim náležející kraje. Na druhém místě přichází přímo, že jde o „... *dictum quoque ducatum Wratislaviensem cum civitate Wratislaviensi, Nouiforensi, Frankensteiniensi, Stinauiensi, Gorensi, Glogouiensi*...“ (Namyslov nebyl znovu uveden).¹¹³

Kodifikace zemského práva, nazývaná *Maiestas Carolina*, která byla 6. října 1355, tedy tři dny před vydáním výše zmíněné confirmace inkorporace odvolána, jmenuje Vratislav mezi nejvýznamnějšími městy České koruny (spolu s Prahou, Budyšínem a Kutnou Horou). Ze slezských měst byla uvedena jako neoddělitelná od Českého království Vratislav, Středa, Hlohov, Frankenštejn a z tamějších hradů pak Sobótka a Borów.¹¹⁴ Potom, co Karel IV. musel odstoupit od prosazení

---

¹⁰⁶ BU, s. 172, č. 190: „*omnes terras Polonie, ciuitates, villas, districtus, opida, castra, municiones, que et quas empcione, expugnatione, deuolucionem aut alio quouis titulo conquisierimus, eidem ciuitati et ipsius territorio sub eisdem conditionibus, libertatibus et graciis, prout ad nos deuenerint, et demum regno nostro Boemie ad instar eiusdem ciuitatis Wratislaviensis incorporare*...“.

¹⁰⁷ LBUS I, s. 12, č. 5; RBM VI–1, s. 85, č. 148.

¹⁰⁸ ACRB II, s. 63–67, č. 61: „*dictum quoque ducatum Wratislavię cum civitate Wratislavię et ceteris opidis ibidem ... regno et corone regni Boemie prefati imperpetuum adiungimus, incorporamus, asscribimus, appropriamus et indivisibiliter ac inseparabiliter cōunimus*...“.

¹⁰⁹ ACRB II, s. 56, č. 58 a 59. Tato listina byla, podobně jako zisk poplatku z Polska králem Vladislavem roku 1158, zmíněna i v samotné inkorporaci. Nárok na poplatek zaručovala českým králům i zlatá bula sicilská, která byla Karlem IV. též potvrzena. Ke státoprávním aktům srov. Sanmann von Bülow, Hedwig: *Die Inkorporationen Karls IV.*, Marburg 1942; Čáda, František: Právní začlenění Slezska do zemí českých. In: *Slezsko, český stát a česká kultura*, Opava 1946, s. 65–74.

¹¹⁰ ACRB II, s. 55, č. 57.

¹¹¹ LBUS I, s. 70–71, č. 15; BU, s. 180–181, č. 204; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond Dokumenty miasta Wrocławia, č. 299 (10. 2. 1352): „*terras, civitates, castra.... et districtus Polonie, qui et que ... ad nos, heredes et successores nostros reges Boemie .... provenerint, predictę civitati Wratislavię, ducatu.... et demum regno nostro et corone Boemie ad instar dictę civitatis Wratislaviensis incorporare.... et terras .... a prefata civitate, ducatu, dominio et territorio Wratislaviensi, regno et corona Boemie in toto seu in parte... nullis alienare*...“.

¹¹² BU, č. 205, s. 182.

¹¹³ LBUS I, s. 12–13, č. 5; RBM VI–1, s. 85–86, č. 148.

¹¹⁴ *Maiestas Carolina. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355*, ed. B.–U. Hergemöller (= *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum*, Bd. 74), München 1995, s. 58; *Majestas Carolina*. In: *Archiv Český* 3, ed. F. Palacký. Praha 1844, s. 84, 89–90. Hrad Borów se nalézal v jižní části Vratislavského knížectví; srov. CDS XXIX, s. 158, č. 5892; CDS XXX, s. 253, č. 6874.

navrhovaného zákoníku, přikázal šestičlenné komisi složené z poloviny z vratislavských rytířů a měšťanů, aby sepsala zákoník vlastní.¹¹⁵

Po císařské korunovaci panovník znovu potvrdil 12. srpna 1356 v Praze zlatou bulou Vratislavi všechna dosavadní práva, včetně závazku, že všechna nově získaná bezprostřední území ve Slezsku budou připojena jak k České koruně, tak k Vratislavskému knížectví a že od nich nebudou nikdy oddělena.¹¹⁶ V lednu 1359, kdy usiloval o uznání nástupnického práva svého bratra Jana Jindřicha, se císař zavázal neoddělovat žádné majetky ani výnosy od knížectví, města a kraje vratislavského.¹¹⁷ Namyslovsko bylo 2. února 1359 inkorporováno k České koruně,¹¹⁸ následně vystupuje jako jeho správce vratislavský hejtman, jenž měl téhož roku na starosti i královskou polovinu Hlohovska, která se nakrátko vrátila pod svrchovanost českého krále.¹¹⁹ Poté, co svou část Hlohovska Karel IV. o dva roky později udělil Boleslavu II. Svidnickému, zaručil se, že má být v budoucnu zachována u Českého království a Vratislavi.¹²⁰

* * *

Analýza zejména diplomatických pramenů z námi sledovaného období prokázala, že první Lucemburkové na českém trůně získali ve Slezsku kromě obvykle uváděných území, tj. Vratislavska, Frankenštejska, části původního Hlohovského knížectví a Namyslovska) i další oblasti, zejména zástavy (Střelín, Olava a Goldberg). Většina slezských bezprostředních držav českých králů byla často zastavována a pouze několik jich zůstalo za vlády prvních Lucemburků trvale pod svrchovaností českého panovníka – Vratislavsko, Frankenštejsko (jež posléze spravoval stejný hejtman jako Kladsko) a Namyslovsko.

Správou bezprostředních majetků, které ve Slezsku získali, pověřovali čeští panovníci hejtmany. Tito úředníci měli zastoupit v zemi nepřítomného zeměpána, a převzít tedy veškerou agendu, která dříve náležela knížatům. Šlo zejména o potvrzování převodu majetkových práv, schválení udělování lén a zasedání na dvorském soudu. Hodnostáře s podobnou kompetencí panovník pověřoval i správou dalších korunních zemí, kde ovšem působil pouze jeden jeho zástupce – na rozdíl od Slezska, kde první Lucemburkové na českém trůně zpravidla jmenovali pro své jednotlivé, leckdy nevelké bezprostřední majetky samostatného hejtmána. Pouze v případě vratislavských hejtmanů máme v námi sledované době doloženu i správu dalších slezských oblastí – vedle kraje Kąty Wrocławskie, jenž byl v letech 1346–1352 součástí Vratislavského knížectví, šlo o Olavu, kterou získal Jan Lucemburský roku 1337 do zástavy a držel zřejmě až do počátku čtyřicátých let 14. století, a Namyslovsko, spravované vratislavským hejtmánem od roku 1359. Není však vyloučeno, že tento úředník mohl spravovat i další oblasti, i když o tom nemáme doklady.*

---

¹¹⁵ Zejm. Gaupp, Ernst Theodor: *Das Schlesische Landrecht oder eigentlich Landrecht des Fürstenthums Breslau von 1356*, Leipzig 1828.

¹¹⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Wrocławia, č. 325; *SRS* I, s. 909, č. 146; *RBM* VI–1, s. 234–235, č. 428 (mylně jako ve Vratislavi).

¹¹⁷ *BU*, s. 192–193, č. 218; *RBM* VII–1, s. 70–71, č. 92: „... ordinamus, quod omnia bona, hereditates, redditus, utilitates et proventus, ad dictos ducatum, civitatem et districtum Wratislavienses quomodolibet pertinentes, nullatenus inantea futuris temporibus dividere, donare, vendere, obligare aut quovis modo alienare ab eisdem in toto vel in parte...“.

¹¹⁸ *RBM* VII–1, s. 78–79, č. 105; *LBUS* I, s. 71, č. 17.

¹¹⁹ Viz výše.

¹²⁰ *LBUS* I, s. 180, č. 51: „daz wir unser deil ze Glogaw bey uns und der cronen unsirs kunigreichs zu Beheim und bey Bresslawe ewicliche und erbliche behalden wollen“. Viz i *RI* VIII, s. 293, č. 3614.

¹²¹ Ke způsobu správy korunních zemí naposledy souhrnně Bobková: *Velké dějiny* IVa (cit. v pozn. 105), s. 563–568.

* Příspěvek je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes, jehož nositelem je FF UK, a grantu GAUK 333/2006 A HN Význam Slezska ve správě a územní politice českých králů v pozdním středověku.

STRESZCZENIE

BEZPOŚREDNIE MAJĄTKI I ZASTAWY KRÓLÓW CZESKICH NA ŚLĄSKU W LATACH 1331–1378 ORAZ ICH ZARZĄD

Przede wszystkim analiza źródeł dyplomatycznych z okresu 1331–1378 wykazała, że Jan Luksemburczyk i Karol IV uzyskali na Śląsku poza zwykle przytaczanymi ziemiami (posiadłość wrocławska, ziebicka, części pierwotnego Księstwa Głogowskiego i posiadłości Namysłowskiej) również inne obszary – mianowicie dobra Strzelin, Oława i Złotoryja. Wymienione posiadłości uzyskano w różny sposób – zawieranie umów spadkowych, kupno, czasowy zastaw albo okupacja wojskowa z następną legalizacją stanu. Większość śląskich posiadłości bezpośrednich często oddawano przez królów czeskich pod zastaw, tylko niektóre z nich pozostają w okresie panowania pierwszych członków rodu Luksemburczyków trwale pod ich supremacją – posiadłość wrocławska, ziebicka (później razem z Kłodzkiem pod wspólnym zarządem starosty) i namysłowska.

Zarząd majątków bezpośrednich na Śląsku powierzono starostom, którzy zastępowali nieobecnego właściciela i przejęli wszelką agendę, wcześniej należącą do księcia. Chodziło przede wszystkim o poświadczanie przewłaszczenia, inwestyturę oraz obrady sądu dworskiego. Tylko w przypadku starostów wrocławskich udowodniono również zarząd innych obszarów – poza majątkiem Kąty Wrocławskie, wchodzącym w latach 1346–1352 do księstwa Wrocławskiego, chodziło o Oławę, którą uzyskał Jan Luksemburczyk w 1337 r. w zastaw, posiadając majątek ten prawdopodobnie do początku lat 40-tych XIV wieku i czasowo również o królewską połowę Księstwa Głogowskiego (1359–1361). Długookresowe powiązania administracyjne powstały tylko w stosunku do posiadłości namysłowskiej, która formalnie nie wchodziła w skład księstwa, zarząd

jednak od 1359 r. trwale sprawował starosta wrocławski. W jego imieniu następnie wydawano dokumenty dotyczące przewłaszczenia i tutejszego sądu dworskiego, z pieczęcią Księstwa Wrocławskiego.

IMMEDIATE POSSESSIONS AND FORFEITS OF THE BOHEMIAN KINGS IN SILESIA BETWEEN 1331 AND 1378 AND THEIR GOVERNANCE

The analysis of mainly diplomatic sources from between 1331 and 1378 proved that John of Luxemburg and Charles IV not only got hold of the areas that are commonly mentioned (the Wrocław and Frankenstein regions, parts of the former Głogów Duchy, and Namysłów) but also other territories – mainly the forfeits Strzelyn, Oława, and Złotoryja. They acquired these territorial gains by various means – from signing hereditary contracts, purchases and temporary forfeit possessions to military occupations and subsequent legitimization of the condition. Most Silesian immediate possessions of Bohemian kings were often pawned and, under the reign of the first Luxemburgs, only a few of them remained under their sovereignty on a permanent basis – the Wrocław and Frankenstein regions (while the latter was later governed by the same district administrator as the Kłodzko region) and the Namysłów region.

Governance of the immediate possessions was appointed to district administrators by Bohemian rulers. The role of these officials was to represent the lord of the land in the country during his absence, and thus to assume the entire agenda which had pertained to the dukes before. The given responsibilities especially involved confirming transfers of property rights, approving feoff allotments, and attending sessions of the royal court. Historical sources documenting the administration of other territories are available solely in the case of the Wrocław district administrators. Apart from the region of Kąty Wrocławskie which belonged to the Wrocław Duchy between 1346 and 1352, these were Oława, gained as forfeit by John of Luxemburg in 1337 and controlled by him probably as late as to the early 1340s, and –

temporarily – the royal half of the Głogów region (1359–1361). Long-term administrative links were only established in the Namysłów region which was not part of the duchy from a legal aspect, but was continually governed by the Wrocław district administrator from 1359. Subsequently, documents containing confirmations of transfers of both property rights and the local royal court were issued in his name and with the seal of the Wrocław Duchy.

SUMMARY

ČESKÝ KRÁL VE VRATISLAVI

PROMĚNY VZÁJEMNÉHO VZTAHU PANOVNÍKA A JEHO MĚSTA OD 14. STOLETÍ DO ZAČÁTKU 16. STOLETÍ

Jana Wojtucka

„Léta Páně 1327, když král Jan přišel od Rýna do Čech, zavítal k němu Jindřich, vévoda slezský, pan kraje a města Vratislavi, a vyjednal s králem, že po jeho smrti má jeho řečené vévodství navždy patřit ke Království českému, protože onen vévoda neměl dědice. Český král tedy určil, že onen vévoda má každý rok dostat tisíc hřiven z komory. Rovněž dal tomuto vévodovi po dobu jeho života kraj a město Kladské. Když tedy řečený vévoda zemřel, spadly vévodství a město vratislavské na Království české a byly spojeny, takže na věčné časy mají patřit ke koruně Království českého.“¹

Těmito slovy popisoval Beneš Krabice z Weitmile ve své kronice událost, již se Vratislav a celé Vratislavské knížectví dostaly do držení českých králů. Byl to samozřejmě teprve začátek dlouhodobého procesu, jímž se město i knížectví mělo stát trvalou součástí Koruny české.²

Čeští panovníci však ve Vratislavi nikdy dlouhodobě nesídlili a rovněž jejich vztah k Vratislavi se lety měnil. Zcela jinou kvalitu a charakter měl ve 14. století v době správy prvních Lucemburků a jiným způsobem se utvářely vzájemné kontakty a empatie mezi městem a českými králi ve století patnáctém. Souviselo to s rozsáhlými politickými změnami a situací nejen v rámci samotné Koruny, ale i celého tehdejšího evropského dění, jež se nutně odráželo jak v panovníkově vztahu k městu, tak v politické sebereflexi vratislavských měšťanů a v jejich nově se formujícím politickém vědomí. Ve vztahu českých králů a Vratislavi tak můžeme rozlišit v průběhu dvou století několik kvalitativně proměnlivých fází.

* * *

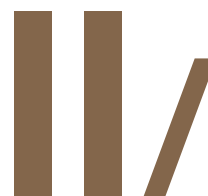
Největší přízně ze strany českých králů – jak v oblasti hospodářských, obchodních a správních vztahů, tak ve sféře kulturní a politické – se Vratislavi dostalo v první fázi lucemburské vlády, za panování Jana a Karla IV. (1. fáze, období 1335–1378). Pro tuto etapu byl příznačný panovníkův dlouhodobý zájem o rozvoj města a jeho vědomá snaha uplatňovat mocenský vliv ve městě prostřednictvím symbolů státní moci.

Oba první Lucemburkové vystavili pro Vratislav řadu privilegií, jež měla podpořit její obchodní aktivity a odstranit překážky brzdící svobodný růst města.³ Panovníci si dobře

1 Citát z populárně historické edice *Kroniky doby Karla IV.* (Beneš Krabice z Weitmile, Kronika Pražského kostela), eds. H. Černá – M. Štěpánková, Praha 1987, s. 192.

2 Beneš z Weitmile hovoří o dohodě, která byla uzavřena mezi vratislavským knížetem Jindřichem VI. (1294–1335) a českým králem Janem Lucemburským 6. dubna 1327, jíž král Jan udělil Jindřichovi jeho knížectví v léno s podmínkou, že po držitelově úmrtí přejde pod plnou moc českého krále. Zároveň se zavázal, že Vratislavsko nikdy neoddělí od Českého království a nikomu je nezastaví. *Lehens- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter* (dále *LBUS*) I, hg. von C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1881, č. 8, 9, s. 66–69. Když roku 1335 Jindřich VI. zemřel, byla dohoda naplněna a Vratislavské knížectví se stalo se svým hlavním městem Vratislaví bezprostřední součástí České koruny.

3 Základní informace k období lucemburské vlády ve Vratislavi a ve Slezsku je možné najít v publikacích Buško, Cezary – Goliński, Mateusz – Kaczmarek, Michał – Ziątkowski, Leszek: *Historia Wrocławia I, Od pradžejów do końca czasów Habsburskich*, Wrocław 2001, s. 133–136, 140–169; Maleczyński, Karol: *Dzieje Wrocławia 1 (do roku 1526)*, Katowice – Wrocław 1948, s. 122–190; *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, eds. W. Długoborski – J. Gierowski – K. Maleczyński, Warszawa 1958, s. 171–178, 182–196; Dąbrowski, Jan: *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*. In: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400 I*, ed. St. Kutrzeba, Kraków 1933, s. 371–541; *Historia Śląska I/1 (do poł. XIV w.)*, ed. K. Maleczyński, Wrocław 1960, s. 552–575, I/2 (od poł. XIV w. do trzeciej ćwierci XVI w.), ed. K. Maleczyński, Wrocław 1961, s. 202–219; *Geschichte Schlesiens 1, Von der Urzeit bis zum Jahre 1526*, hg. von L. Petry – J. Menzel – W. Irgang, Sigmaringen 1988⁵, s. 158–173. Z českých studií potom Bobková, Lenka: *Územní politika prvních Lucemburků na českém trůně*, Ústí nad Labem 1993, s. 34–50, 110–119; eadem: *Velké dějiny země Koruny České (1310–1402) IVa*, Praha – Litomyšl 2003, s. 156–163, 185–189, 239, 270–278, 281–284, 345–346, 402–410, 431–437, 494, 516–517, 564.

uvědomovali význam svých politických opatření, která jim měla zajistit důvěru a loajalitu města, jež bylo nejdůležitějším a nejvlivnějším centrem tohoto teprve nedávno získaného regionu. V období stále ještě ne zcela vyjasněných státoprávních nároků na Slezsko ze strany polského krále bylo primárně sledovaným cílem obou panovníků, zvláště Karlovým, připoutat Slezsko a především Vratislav co nejtěsnější vazbou k České koruně.⁴ Karel proto do Vratislavi přijížděl poměrně často, a to dokonce již v dobách svého správcovství v Moravském markrabství. Za svého života pobýval ve Vratislavi nejméně devatenáctkrát.⁵ Je pravda, že některé z těchto pobytů měly charakter pouhé zastávky na cestách, jejichž konečným cílem nebyla sama Vratislav. V rámci jeho návštěv je však možno rozlišit i setrvání cílená a dlouhodobá, během nichž si mohl dovolit rozvinout ve Vratislavi bohatý dvorský život, stejně jako rozsáhlou správně politickou činnost, zaměřenou na řešení aktuálních problémů regionu.⁶

Jinou vědomě projevovanou demonstrací svrchovanosti Lucemburků ve městě bylo prosazování ideového programu svazku Vratislavi s Českou korunou na městských stavbách a budovách. S uplatňováním takové praxe měl Karel již bohaté zkušenosti. Užíval ji totiž nejen v samotném Českém království, ale i na jiných územích podléhajících Koruně.⁷ Není náhoda, že právě z lucemburského období se ve Vratislavi dochovalo nejvíce takových dokladů.⁸

Jedním z mnoha bylo založení kostela sv. Václava, Stanislava a Doroty v roce 1351, jenž náležel ke klášteru augustiniánů-eremitů. Již volba a hierarchie patronů svatyně nesla skrytý

---

⁴ Ke státoprávním otázkám týkajícím se připojení Slezska k České koruně např. Grawert-May, Gernot: *Das staatsrechtliche Verhältnis Schlesiens zu Polen, Böhmen und dem Reich während des Mittelalters (Anfang des 10. Jahrhunderts bis 1526)*, Aalen 1971; k tomu též Kejř, Jiří: O státoprávním postavení Slezska do r. 1526. (Na okraj knihy G. von Grawet-Maye), *Právněhistorické Studie* 18, 1974, s. 287–295; Pustejovsky, Otfried: Schlesiens Übergang an die böhmische Krone, *Forschung und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschland* 13, Köln – Wien 1975; Bahlcke, Joachim: Das Herzogtum Schlesien im politischen System der Böhmisches Krone, *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 44, 1995, s. 27–55; Bobková: *Územní politika* (cit. v pozn. 3). Tam rovněž další literatura k této problematice.

⁵ Počtem pobytů ve Vratislavi si Karel zajistil mezi českými králi – v námi sledovaném období – jednoznačné prvenství. Avšak i jeho otec a syn – v porovnání s panovníky 15. století – jezdili do Vratislavi ještě poměrně často. Jan Lucemburský navštívil Vratislav alespoň devětkrát, Karel v době své správy Moravského markrabství sedmkrát a jako již korunovaný český král pak dvanáctkrát. Václav IV. zde pobýval nejprve dvakrát v otcově doprovodu a jako český král, samostatně spravující moc v zemi, ještě třikrát. V 15. století Vratislav postupně ztrácel funkci královského správního sídla ve Slezsku a stala se pro české krále především místem, které král navštěvoval pouze v okamžiku, kdy chtěl od města a slezských stavů přijmout slib věrnosti. Matyáš Korvín byl ve Vratislavi např. pouze dvakrát, Vladislav Jagellonský dokonce jen jednou. O pobytech Lucemburků ve Vratislavi psal Hlaváček, Ivan: Vratislav jako místo pobytu Karla IV. a Václava IV. (v interpretaci pozdněstředověkých panovnických itinerářů), *Acta Universitatis Wratislavenensis* 1112, Hist. 76, 1989, s. 167–174. K otázce pobytů českých králů ve městě více Fink, Erich: Geschichte der landesherrlichen Besuche in Breslau, *Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau* 3, Breslau 1897.

⁶ K nejdelším a nejokázalejším Karlovým pobytům ve Vratislavi patřil pobyt z let 1358–1359 (čtvrt roku) a v roce 1372 (deset týdnů). K tomu více Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 13–20. Klasifikaci Karlových pobytů provedl Hlaváček: *Vratislav* (cit. v pozn. 5), s. 168, 170.

⁷ K těmto rysům Karlovy vládní praxe uplatňované ve vedlejších zemích Koruny např. Bobková: *Územní politika* (cit. v pozn. 3), s. 133–134, 148; eadem: *Velké dějiny* (cit. v pozn. 3), s. 494–502. Ke státoprávnímu programu Karla IV. Spěváček, Jiří: *Karel IV. Život a dílo (1316–1378)*, Praha 1980², s. 261–328.

⁸ O motivech připomínajících vrchní správu českých králů ve Vratislavi psali např. Czechowicz, Bogusław: Czeskie wątki polityczne w sztuce Wrocławia na tle stosunków czesko-śląskich w XIV–XVI wieku. In: *Wrocław i Śląsk w Koronie Czeskiej w XIV i XVI wieku.* (= *Wędrowiec – Wrocławskie Zeszyty Krajoznawcze* 1998) ed. A. Rumiński, s. 35–58; Kaczmarek, Romuald: Znaki czeskiego panowania w średniowiecznym Wrocławiu. In: *Wrocław w Czechach. Czesi we Wrocławiu. Literatura – Język – Kultura*, eds. Z. Tarajło-Lipowska – J. Malicki, Wrocław 2003, s. 207–220. Zde rovněž další literatura k této problematice.

politický význam: sv. Václav jako nejvýznamnější patron Českého království se měl stát hlavním ochráncem kostela, teprve za ním následoval polský světec Stanislav a sv. Dorota, patronka Vratislavi.⁹ V průčelí presbytáře dal král zobrazit osmnáct erbů, v jejichž středu byl umístěn císařský, český a slezský erb, tvořící vzájemně propojený ideový celek.¹⁰ Státní symbolika čili zobrazování heraldických znaků českého krále, především korunovaného dvouocasého lva a říšské orlice, byl vůbec Karlův nejčastější a nejsnadnější způsob prezentace lucemburské moci ve městě. Tyto znaky bývaly umísťovány na průčelích nebo uvnitř sakrálních či světských budov.¹¹

Další z Karlových praktik státně politického programu, jež uplatňoval ve Vratislavi, bylo spojování místních tradic s tradicemi lucemburskými. Měly legitimizovat oprávnění českých králů vládnout na nově získaném území a prokázat přirozenou kontinuitu starší vládní praxe plynule přecházející v praxi novou.¹² Proto zde Karel chtěl spojit piastovskou tradici s nově nastupující mocí českých vládců. Právě jemu je totiž připisována fundace náhrobku posledního vratislavského Piastovce Jindřicha VI. Fakt, že v roce 1335 Jindřichovou smrtí skončila politická nezávislost Vratislavského knížectví a že země přešla přirozeně pod svrchovanou moc českého krále, nám připomíná nápis na tumbě Jindřichova náhrobku. Zní: „... 1335 v noci na sv. Kateřinu si smrt vzala Jindřicha VI., zdatného knížete, který odkázal vratislavské knížectví českému království...“ Z nápisu vyplývá, že iniciátor náhrobku považoval právě tento čin za hlavní zásluhu knížete, již bylo nutno zdůraznit a zaznamenat. A o takový akt musel mít zájem jedině český panovník usilující o legitimní uznání svého rodu na nově spravovaném území.¹³

K okázalé prezentaci královského majestátu však patřila rovněž skupina budov, ve kterých by mohl panovník za svého pobytu ve městě spočinout a kde by úřadovala i královská kancelář. Kromě reprezentativní funkce ovšem mělo královské sídlo sloužit i praktickým účelům. Měl-li totiž král se svým dvorem a doprovodem nejrůznějších hodnostářů a zástupců světské i duchovní moci ve městě po delší dobu setrvat, úřadovat, projednávat důležitá politická opatření a současně se i bavit a dopřávat svým hostům zábavu, muselo mít jeho sídlo k dispozici dostatečně rozlehlé a početné prostory. Takovým nárokům však dosavadní hrad piastovských knížat nevyhovoval.

Zda se původní hrad stal po přechodu Vratislavského knížectví ke Koruně ihned královským sídlem, není zcela jasné.¹⁴ Z doby Jana Lucemburského nemáme – pokud jde o místo jeho ubytování – dochovány žádné konkrétní informace. Zatímco někteří připouštějí, že se český král spokojil s dosavadními prostory někdejšího knížecího dvora, jiní se přiklánějí k názoru,

---

9 Czechowicz: *Czeskie wątki* (cit. v pozn. 8), s. 39.

10 Ibidem. Na výstavbě kostela se podílel mj. syn slavného pražského architekta a sochaře Petra Parléře. Srov. též *Atlas architektury Wrocławia 1, Budowle Sakralne. Świeckie budowle publiczne*, ed. J. Harasimowicz, Wrocław 1997, s. 34–35.

11 Podrobněji k tomu Kaczmarek: *Znaki* (cit. v pozn. 8), s. 208–214; Czechowicz: *Czeskie wątki* (cit. v pozn. 8), s. 36–41.

12 Charakteristickým příkladem této Karlovy praxe uplatňované v Českém království bylo nové spojování starších přemyslovských tradic s tradicemi lucemburskými. K tomu Spěváček: *Karel IV.* (cit. v pozn. 7), s. 290–292.

13 „*M ter CX ter V noct Kath mors rapit acer Hen[ricum] principatum sextum wratzlew dominatum contuli exterminis regnantibus iste Bohemis*“, Kębłowski, Janusz: *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 1971, s. 91–97; Czechowicz: *Czeskie wątki* (cit. v pozn. 8), s. 36–37. Náhrobek se nacházel v někdejší kapli sv. Hedviky, přistavěné ke klášteru vratislavských klarisek.

14 O počátcích knížecího hradu, jeho pozdější přestavbě a funkci královského hradu psali Małachowicz, Edmund: *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994, s. 16–20; idem: *Książęce*

že využil pohostinství františkánského kláštera.¹⁵ Teprve od doby Karla IV. se začínají objevovat útržkovité, nicméně již mnohem sdílnější informace. Právě tehdy se začalo pro hrad používat označení *das Kunigshof* nebo *curia regis* (1347), později *curia imperatoris* (1366) či *castrum sive curia imperialis* (1377).¹⁶

Zdá se, že rekonstrukce vratislavského hradu probíhala řadu let v několika fázích. Přípravy byly zřejmě zahájeny již po roce 1346 a další práce trvaly s přestávkami až do roku 1370–1371.¹⁷ Rozsáhlé a jistě nákladné stavební činnosti financovalo město a panovník. Potvrzují to zprávy, podle kterých město vynaložilo značné částky „*ad aedificia ipsius domini regis*“. Král věnoval 530 hřiven.¹⁸ Intenzivnější stavební ruch patrně pokračoval po roce 1359, tedy v době, kdy se Karel již honosil titulem císaře Svaté říše římské.¹⁹ V letech 1359 a 1361 utratilo město za stavební práce 1203 hřiven, císař poskytl 200 hřiven.²⁰ Poté zprávy opět na nějaký čas mizí, stavební práce však zřejmě neustávaly. Ještě 14. září 1371 císař napomínal radní, aby „*stavbu všemožně podporovali a aby chlad, který odtud jde, byl odstraněn*“, což naznačuje, že na několika místech hradu zřejmě ještě probíhaly zednické práce, jiné části však již musely být dokončeny.²¹

Pohodlí a nové prostory vratislavského hradu mohl Karel využít již příští rok při svém delším pobytu ve městě. Císař zde setrval deset týdnů – od začátku roku do března 1372. Jednal tehdy o zasnubách svého syna Zikmunda s dcerou uherského krále Marií²² a hostil mnoho významných osobností.²³ Politické diskuse střídaly turnaje a zábavy. Když Karel později Vratislav opouštěl, kladl městské radě na srdce, aby hrad dále rozšiřovala, neboť doufal, že ho ještě mnohokrát navštíví. Konšelé se zřejmě snažili jeho přání splnit, neboť z roku 1377 pochází zmínka o finančních částkách, jež byly určeny na dřevo, z něhož měla být zhotovena střecha. Roku

---

rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu, Wrocław 1994, s. 25–29, 144–148; Goliński, Mateusz: Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia, (Przestrzeń – podatnicy – rzemiosło), *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2010, Hist. 134, Wrocław 1997, s. 77; *Atlas architektury* (cit. v pozn. 10), s. 99; Burgemeister, Ludwig: Die ehemalige kaiserliche Burg zu Breslau, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 36, H.2, 1901, s. 271–317; Luchs, Hermann: Die ehemalige kaiserliche Burg in Breslau, *Programm der höheren Töchterschule St. Maria Magdalena* 1863, s. 1–17.

¹⁵ Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 275; Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 8; *Atlas architektury* (cit. v pozn. 10), s. 99.

¹⁶ *Codex diplomaticus Silesiae* (dále *CDS*) 3, *Henricus Pauper, Rechnungen der Stadt Breslau*, hg. von C. Grünhagen, Breslau 1860, s. 12, 15, 73, 109; Luchs: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 2; Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 275. Nejstarší dochovaný pohled na někdejší hrad pochází z Weinerova plánu Vratislavi z roku 1562, kde je označen jako *des Keyzers Hoff*. O nejstarším plánu Weinera psal Haisig, Marian: Najstarszy plan Wrocławia z roku 1562, *Kalendarz Wrocławski* 1985, s. 291–295.

¹⁷ Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 277. Srov. *Atlas architektury* (cit. v pozn. 10), s. 99.

¹⁸ Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 277. Podle Ludwiga Burgemeistera nebyla stavba hradu rychle dokončena a nemohla Karlovi posloužit při jeho pobytu v roce 1348, a proto byl tehdy ubytován v některém z měšťanských domů na náměstí. Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 15, naopak soudí, že v roce 1348 byl Karel ubytován zřejmě již na hradě.

¹⁹ V přibližně stejné době probíhala i honosná výstavba hradního paláce v Lauflu (1357–1360).

²⁰ Luchs: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 3; Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 277.

²¹ Luchs: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 3–4.

²² O politických plánech a jednáních Karla IV. směřujících k odstranění česko-uhersko-polského napětí z let 1368–1372 např. Spěváček: *Karel IV.* (cit. v pozn. 7), s. 425–436; Dąbrowski: *Dzieje polityczne* (cit. v pozn. 3), s. 534–540.

²³ Mezi hosty se objevili např. míšeňský kurfiřt Jan, pražský arcibiskup Jan, biskupové olomoucký, z Naumburku a Špýru, slezská knížata Ludvík Břežský, Přemek Těšínský, Jindřich Nemodlinský, Konrád Olešnický, Vladislav Opolský, Ruprecht Lehnický, Jindřich Minstrberský a celá řada dalších českých a slezských pánů. Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 19.

1378 Karel radním opět připomínal, aby dohlíželi na zlepšení císařského dvora a aby náklady byly pokryty z jeho příjmů. Žádal, aby nedopustili chátrání hradu.²⁴

Všechny tyto zmínky dokládají, že Karlovi záleželo na výstavbě hradu, jenž se měl stát stálým reprezentativním sídlem českých králů v době jejich pobytů ve Vratislavi a který měl být trvalým symbolem jejich moci na spravovaném území. Fakt, že vratislavský hrad Karlem očekávané funkce později neplnil a že se nestal oblíbeným a častým cílem českých panovníků ve Slezsku, je pouze dokladem měnících se poměrů a vztahu českých králů k Vratislavi, jež byly příznačné pro celé 15. století.²⁵

Jiným z příkladů lucemburské péče o Vratislavsko bylo zřízení úřadu vratislavského hejtmana. Ten měl být královým stálým zástupcem, reprezentujícím jeho zájmy. Samotný úřad nebyl ve 14. století v evropských poměrech ničím neznámým, je proto pochopitelné, že se Lucemburkové zabývali uplatněním této formy správy ve Vratislavi již ve chvíli, kdy se objevila šance získat toto území.²⁶ Již v roce 1327 se král Jan zavázal ve smlouvě uzavírané tehdy s Jindřichem VI., že na jím zřízený hejtmanský úřad (*capitaneus*) budou dosazovány pouze osoby pocházející ze Slezska.²⁷ Byl to výraz jakéhosi kompromisu, usilujícího o získání důvěry k novému panovníkovi a k jeho formě správy.²⁸ Úřad vratislavského hejtmana však získala již v době Karlovy vlády přechodně do rukou vratislavská městská rada (v letech 1358–1359, 1361–1369). Tato praxe se v 15. století stala běžnou.

Pro první období lucemburské správy ve Vratislavi byla příznačná vzájemná důvěra mezi panovníkem a jeho městem. Trvalou zásluhou obou českých králů Jana i Karla IV. bylo nejen to, že připojili město a Vratislavsko k České koruně, ale i jejich dlouhodobý zájem a péče o hospodářský, kulturní a správní rozvoj města, které se mělo stát administrativním centrem slezských zemí v rámci České koruny.

---

²⁴ Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 278. O rekonstrukci hradu a popisu jednotlivých hradních křídel ibidem, s. 305–313. Při rekonstrukci byly tehdy postaveny obvodové hradby, které oddělily rezidenci od města, dále tři věže a nové obytné budovy, jež tvořily pět křídel spojených v jeden celek, obklopující tři nepravidelná nádvoří. *Atlas architektury* (cit. v pozn. 10), s. 99.

²⁵ Srov. níže.

²⁶ K historii hejtmanského úřadu Kopietz, Johannes: *Die böhmische Landeshauptmannschaft in Breslau unter dem Könige Johann und dem Kaiser Karl IV*, Breslau 1907, s. 12–17; obecně o úřadu též Kutrzeba, Stanisław: *Starostowie. Ich początki i rozwój w XIV wieku*, Kraków 1903. O úřadu vratislavského hejtmana psali rovněž Wólkiewicz, Ewa: *Capitaneus Slesie. Królewscy namiestnicy księstwa wrocławskiego i Śląska w XIV i XV wieku*. In: *Monarchia w średniowieczu-władza nad terytorium*, eds. J. Pysiak – A. Pieniądz-Skrzypczak – M. R. Pauk, Warszawa – Kraków 2002, s. 169–225; Hlaváček, Ivan: Prologomena do historii kancelarii i diplomatyki czeskiego królewskiego urzędu starościńskiego we Wrocławiu w czasach przedhusyckich, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 36, 1981, s. 103–115.

²⁷ „.....quod ipsam terram a predicti regni nostri Boemici unione nullis unquam temporibus vendicionis, permutacionis, obligacionis, infeodacionis vel cuiuscunque alienacionis titulo disungemus ... Nullum eciam alium preterquam aliquem terrigenam ydoneum ipsi terre capitaneum preficiemus...“, *LBUS I*, č. 9, s. 67–69.

²⁸ Prvním hejtmanem Vratislavského knížectví se stal Konrád z Porsnice (Borschnitz). Přehled vratislavských hejtmanů z doby vlády Jana a Karla IV. uvedl Kopietz: *Die böhmische Landeshauptmannschaft* (cit. v pozn. 26), s. 23–34; Jurek, Tomasz: *Obce rycerstwo na Śląsku do końca XIV wieku*, Poznań 1996, s. 183. Chronologický přehled vratislavských hejtmanů do roku 1474 uvádí rovněž Wólkiewicz: *Capitaneus Slesie* (cit. v pozn. 26), s. 225; od roku 1458 do roku 1526 potom Klose, Samuel Benjamin: Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526, *Scriptores rerum Silesiarum* (dále *SRS*) 3, hg. von G. A. Stenzel, Breslau 1847, s. 33. Souvislý seznam hejtmanů Vratislavského knížectví od roku 1337 do roku 1636 se nachází rovněž v Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, *Verzeichniss derer Haubtleute welche das Fürstenthumb und die haubtmannschaft zu Breslaw verwaltet haben*, sign. VI a 31.

* * *

Vztah českých králů k Vratislavi se však začal pomalu měnit v období vlády Václava IV. a jeho nástupců²⁹ (2. fáze, období od osmdesátých let 14. století do poloviny 15. století). Projevovalo se to především postupným uvolňováním vzájemných vazeb mezi městem a Korunou. Již za Václava klesl počet královských návštěv ve městě. Zeslábl králův zájem o vyřizování místních správních a politických záležitostí.³⁰ Nedocházelo již tak často jako v předchozím období k prezentování státních znaků a symbolů moci českých králů na městských budovách.³¹ Ustaly rozsáhlé stavební práce na královském hradě.³² Po roce 1425 se královský hejtmanský úřad dostal téměř trvale do rukou vratislavské městské rady.³³

Větší význam město získalo pouze krátkodobě za vlády krále Zikmunda. Ten z něj učinil na přechodnou dobu centrum své správy nad Českou korunou, když se mu nepodařilo udržet husity ovládanou Prahu. Během svého tříměsíčního pobytu ve Vratislavi roku 1420 dal do města svolat říšský sněm – poprvé mimo tradiční německá říšská města a na území České koruny, odkud potom vyhlásil křížovou výpravu proti husitům.³⁴ Pro tento pobyt je přitom příznačné, že byl iniciován jinými motivy, než tomu bylo u panovníků předchozí generace. Ti do města jezdili především proto, aby tam svou správní činností upevňovali vzájemné vazby mezi městem a Korunou. Zikmund však do Vratislavi přijel pouze proto, aby odtud de facto bojoval o uznání nástupnických práv v Českém království a o potvrzení své moci nad korunním zeměmi.

* * *

V důsledku předchozího vývoje (dlouhodobé absence královské moci a trvalé autority ve městě) neobyčejně posílilo politické postavení vratislavských měšťanů, což se odrazilo i v jejich vztahu k českému králi Jiřímu z Poděbrad (3. fáze, 1458–1469). Nebyl to již pouze panovník, kdo určoval kvalitu a podmínky vzájemného vztahu, ale bylo to rovněž město, jež se cítilo být králi partnerem. Tento postoj se projevil především ve chvíli, kdy měli vratislavští měšťané uzнат Jiřího svým vrchním pánem.³⁵ Přestože se slezská knížata původně stavěla ke „králi-kacíři“ odmítavě,

---

29 Otázkou vztahu Karlových následovníků k vedlejším zemím se zatím komplexně nezabývala žádná studie. Základní přehled je podán v Bobková, Lenka: Vedlejší země České Koruny v politice Lucemburků a jejich následovníků. In: *Korunní země v dějinách českého státu* 1, *Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, ed. L. Bobková, Praha 2003, s. 22–31, kde je rovněž uvedena literatura k některým dílčím otázkám. Základní informace k politickým událostem, týkajícím se Slezska a Vratislavi v tomto období viz Buško – Goliński – Kaczmarek – Ziątkowski: *Historia Wrocławia* 1 (cit. v pozn. 3), s. 169–193; Maleczyński: *Dzieje Wrocławia* 1 (cit. v pozn. 3), s. 190–220; Dąbrowski: *Dzieje polityczne* (cit. v pozn. 3), s. 541–562; *Historia Śląska* I/2 (cit. v pozn. 3), s. 219–254; *Geschichte Schlesiens* 1 (cit. v pozn. 3), s. 173–207.

30 Ke královským pobytům ve Vratislavi v tomto období Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 20–39.

31 Kaczmarek: *Znaki* (cit. v pozn. 8), s. 214.

32 Zikmund Lucemburský bývá někdy považován za stavitele a rozšiřovatele královského hradního komplexu, jeho stavební činnost však nebyla prokázána. Jestliže došlo k nějakým úpravám, šlo zřejmě jen o dílčí tradiční práce související s výzdobou hradu. Podobně ani Albrecht Habsburský nevěnoval stavebním pracím na hradě dostatečnou péči. Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 283–285.

33 Srov. chronologický přehled vratislavských hejtmánů u Wólkiewicz: *Capitaneus Slesie* (cit. v pozn. 26), s. 225. Představitelé městské rady ztratili úřad vratislavského hejtmána jen v letech 1439, 1440, 1454–1460, 1469–1471.

34 Zikmund Lucemburský pobýval ve Vratislavi od 5. ledna do 7. dubna 1420.

35 Napětí mezi Jiřím a městem Vratislaví mělo hlubší kořeny. Projevovalo se již v době Jiřího poručnictví nad Ladislavem Pohrobkem. Kromě výše zmiňované základní literatury k tomuto období Koebner, Richard:

poté co Jiřího podpořil papež Pius II., přešla v roce 1459 na jeho stranu.³⁶ Vratislav tak zůstala ve svém odporu vůči českému vládci zcela osamocena. Nastalo dlouhé období, v němž se vratislavští radní snažili přesvědčit okolní křesťanský svět a zvláště papeže o nebezpečí, jež hrozí katolické víře, jestliže „křesťané“ a s ním i Vratislav uznají právoplatnost a politickou moc „krále-heretika“. Kromě toho zahájili samostatná politická jednání, jejichž cílem bylo získat co největší počet spojenců.³⁷ Jiří se naopak snažil zmenšit vratislavský odpor a přimět obyvatele města k poslušnosti.³⁸ Po několikaměsíčním jednání byla sice 13. ledna 1460 uzavřena dohoda, již Vratislav uznala Jiřího za svého pána, otázka složení slibu věrnosti však zůstala na tři roky odložena.³⁹ K jeho splnění však již nedošlo.⁴⁰

Pro sledování proměn vzájemného vztahu mezi českým králem a Vratislaví je důležité, že se město při svém odporu k Jiřímu nestavělo proti principu uznání svrchovanosti českého panovníka nad městem či zpochybnění jeho příslušnosti ke Koruně. Dokládají to například slova vratislavského městského písaře a komentátora tehdejšího politického dění Petra Eschenlöra,⁴¹ jenž vyslovil souhlas vratislavských měšťanů s českým vládcem: „...*wir getreu bei der Crone bleiben wolden*“⁴² a dále: „...*adir Breslaw das furstentund ... ist ... zum konigreich zu Behem komen und eingeleibt davon nymmerner abgeschieden sal werden, auch keinen andir herrn haben, denn einen konig zu Behem...*“⁴³ Vratislavané tedy chtěli zůstat součástí České koruny a mít za panovníka českého krále, což se ukázalo mj. i ve chvíli, kdy byli připraveni – v rámci svého odporu vůči Jiřímu – přijmout za vrchního pána polského vládce či později Matyáše Korvína, avšak s podmínkou, že tito panovníci budou rovněž českými králi.⁴⁴

Der Widerstand Breslaus gegen Georg von Podiebrad, *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte* 22, Breslau 1916; Markgraf, Hermann: Geschichte Schlesiens und besonders Breslaus unter König Ladislaus Posthumus, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 11, 1871, s. 235–274; Bazylow, Ludwik: Śląsk i Czechy w II połowie XV wieku, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 2, 1947, s. 110–140; Żulawiński, Jan: Wypadki wrocławskie 1459 roku w relacji Długosza, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 13, 1958, s. 1–41.

³⁶ SRS 7, *Historia Wratislaviensis. Et que post mortem regis Ladislai sub electo Georgio de Podiebrat Bohemorum rege illi acciderant prospera et adversa von Mag Peter Eschenlör*, hg. von H. Markgraf, Breslau 1872, s. 19, 29, 31; Koebner: *Der Widerstand* (cit. v pozn. 35), s. 43–53.

³⁷ Svědčí o tom akce, jež město podniklo. Obrátilo se mj. na polského krále a poznaňský sněm s prosbou o pomoc, zajištění potravin a zastavení pomoci Čechům, aby se město mohlo postavit Jiřímu. Papeži zasílali opakovaně zoufalé listy, a dokonce ho vyzvali, aby nejprve vyřešil zásadní otázku, zda má katolické město vůbec povinnost skládat poslušnost vládci heretikovi. Papež na základě jejich žádostí poslal do města zvláštního legáta, jenž měl působit jako zprostředkovatel ve sporu s králem. SRS 7, *Historia Wratislaviensis*, s. 49, 63–71; Drabina, Jan: Działalność dyplomatyczna legata apostolskiego Hieronima Lando na Śląsku i w Polsce w latach 1459–1464, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 126, Hist. 19, Wrocław 1970, s. 149–169.

³⁸ V srpnu a září 1459 dobyla česká vojska Slezskou Středu, Lešnici, vesnici Gole; vojska olešnického knížete, spojence Jiřího, se poté přesunula k Vratislavi, kde ohrožovala klášter sv. Vincenta. Vratislav se sice ubránila, ale ve svém odporu zůstala osamocena. Zoufale vysílala prosby o pomoc např. braniborskému markrabímu Vilémovi. SRS 7, *Historia Wratislaviensis*, s. 33; Koebner: *Der Widerstand* (cit. v pozn. 35), s. 47.

³⁹ SRS 7, *Historia Wratislaviensis*, s. 75–83; Urbánek, Rudolf: *Husitský král*, Praha 1926, s. 153–156.

⁴⁰ Poté co byla v roce 1462 zrušena pražská kompaktáta, anuloval papež svou bulou z 24. září 1462 dohodu Vratislavi s Jiřím z Poděbrad z roku 1460. Dne 29. března 1463 navíc město osvobodil od povinnosti zachovat Jiřímu poslušnost.

⁴¹ Petr Eschenlör, městský písař, původem z Norimberka. Od roku 1455 působil ve Vratislavi. Svě dějiny města sepsal v letech 1444–1479 ve dvou verzích – kratší latinské a delší německé. Obě redakce Eschenlörova díla vyšly v edicích: SRS 7, *Historia Wratislaviensis* a *Peter Eschenlör, Geschichte der Stadt Breslau* 1, 2, hg. von J. G. Kunisch, Breslau, 1827–1828. K osobnosti Petra Eschenlöra např. Markgraf, Hermann: *Peter Eschenloer, Verfasser der Geschichten der Stadt Breslau von Jahre 1440–1479*, Breslau 1865; Matusik, Leokadia: Dawne dziejopisarstwo wrocławskie do początku XVI wieku, *Rocznik Wrocławski* 11/12, 1967/68, s. 87–90; Żulawiński, Jan: Peter Eschenlör. In: *Ludzie dawnego Wrocławia* 1, ed. R. Heck, 1958, s. 22–26.

⁴² *Peter Eschenlör* (cit. v pozn. 41), s. 129.

⁴³ Ibidem, s. 342; Koebner: *Der Widerstand* (cit. v pozn. 35), s. 11.

⁴⁴ Ibidem, s. 13.

Veškerý tehdejší odpor ze strany Vratislavi tak nebyl určen českému vládci jako vrchnímu pánu Vratislavska, ale konkrétně Jiřímu z Poděbrad. Odmitání Jiřího se projevovalo rovněž jeho hanebným označováním v korespondenci, kde býval nazýván *putenus rex Bohemie, hereticus rex, Bohemorum heresiarcha* nebo *homo perfidus*.⁴⁵

Tento postoj Vratislavi k českému králi byl dokladem zesílení místního patriotismu, jenž se začal utvářet již v předchozím období relativně samostatné vratislavské politiky a jenž se rozvinul právě v době osamocené války proti Jiřímu z Poděbrad. Formoval se na základě opozice vůči „zlu“ vnějšího světa, který Vratislavany obklopoval, na základě pocitu vlastní mise a morální převahy nad ostatními.⁴⁶ Vědomí, že Vratislav je obklopena nepřítelem a že jen ona jediná má odvalu proti němu bojovat, posilovalo sebevědomí vratislavských městských elit. Ukazuje se tak, že jedním z činitelů přispívajících ke zformování vratislavského patriotismu byl mj. právě měnící se vztah města k českému králi.

Vztah Vratislavi a jejího vrchního pána prošel v tomto období další proměnou. Představitelé města jednali již zcela samostatně, cítili se silní, sebevědomí a v případě nutnosti připraveni vést politiku nezávislou na králi či dokonce proti němu.

* * *

Poměr města k českému vládci se značně zkomplikoval ve chvíli, kdy se Vratislav postavila na stranu královského kandidáta české katolické protipoděbradské opozice, Matyáše Korvína⁴⁷ (4. fáze, 1469–1490). Na jaře roku 1469 byl Matyáš slavnostně přijat ve městě a v souvislosti s jeho příjezdem byl dokonce okázale renovován královský hrad.⁴⁸ Po smrti Jiřího z Poděbrad (1471) a uznání Vladislava Jagellonského kutnohorským sněmem se Česká koruna ocitla v neobvykle choulostivé situaci – měla dva korunované české krále.⁴⁹ Vratislav se držela dříve uznaného

---

⁴⁵ SRS 8, *Politische Correspondenz Breslaus, Breslaus in Zeitalter Georgs von Podiebrad. Urkundliche Beilege zu Eschenlörs Historia Wratislaviensis. Erste Abtheilung 1454–1463*, ed. H. Markgraf, Breslau 1873, č. 17, 117, 125, s. 13–15, 140–141, 148–151.

⁴⁶ O problematice utváření regionálního vědomí a patriotismu ve Slezsku a Vratislavi psala Manikowska, Halina: Świadomość regionalna na Śląsku w późnym średnowieczu. In: *Państwo, naród – stany w świadomości wieków średnich*, eds. A. Gieysztor – S. Gawlas, Warszawa 1990, s. 253–267.

⁴⁷ Základní fakta k Matyášově vládě ve Vratislavi viz výše uvedená kompendia a syntézy v pozn. č. 29. K otázce vztahu Jiřího z Poděbrad s Matyášem Korvínem Macek, Josef: Král Jiří a král Matyáš. Od přátelství k nepřátelství (1458–1469), *Časopis Matice Moravské* 110, 1991, s. 297–311; Válka, Josef: Matyáš Korvín a Česká Koruna, *Časopis Matice Moravské* 110, 1991, s. 313–323; Wurscher, Adolf: *Beziehungen des Königs Matthias von Ungarn zu Georg Podiebrad und Wladislaw von Böhmen*, Wien 1885.

⁴⁸ Král Matyáš vstoupil do Vratislavi 26. května 1469. O tom, jak městu záleželo na jeho honosném přijetí, vypovídají náklady spojené s jeho příjezdem. Kromě rozsáhlé renovace hradu, která město stála přes 400 hřiven stříbra, byly provedeny i některé úpravy interiérů. Stěny sálů byly pokryty malbami, do královské ložnice dodáno peří do polštářů za jeden gulden a dva ložní závěsy za 16 guldenů. Za trůn, na němž měl Matyáš přijmout lenní hold, bylo tesařům zaplacen 5,5 hřiven stříbra a 7 grošů. Vysoké však byly rovněž výdaje na zajištění potřeb královského dvora. Každý den měl být dodáván pšeničný a žitný chléb, pivo lepší i horší kvality, týdně bylo sněženo šest volů, deset telat, dvanáct jehňat a koz, dvě stě kuřat, k tomu ryby, štiky, lososi, jeseteři, těžké víno, „nach ihrem [Gäste] Wolgefallen“ aj. K Matyášově pobytu ve Vratislavi podrobněji Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 40–49. Kromě těchto nákladů byl král a jeho hosté – přítomná knížata, světští a duchovní páni – uctěni množstvím darů. Jejich přehled uvádí *Peter Eschenlör* (cit. v pozn. 41), s. 164–166; SRS 7, *Historia Wratislaviensis*, s. 206, 208. Ke stavebním úpravám a nákladům s tím spojeným podrobněji Burgemeister: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), s. 286–287. Lenní hold král přijal 31. května 1469. *LBUS* 1, č. 34, s. 84. Vratislav opustil 5. července 1469.

⁴⁹ Ke vzniklé situaci např. Baczkowski, Krzysztof: *Walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479*, Kraków 1980; Válka: *Matyáš Korvín* (cit. v pozn. 47), s. 313–323.

Korvína a v důsledku toho musela v následujících letech čelit útokům česko-polského vojska. Jeho sílu měla pocítit především při obléhání města v roce 1474. Přestože k dobývání města nakonec nedošlo a představitelé obou zneprátených stran se dohodli na příměří, pro Vratislav znamenalo toto období značnou finanční zátěž a vyčerpání.⁵⁰ Teprve olomoucké dohody v letech 1478–1479 vytvořily podmínky pro stabilizaci. Ze státoprávního hlediska však znamenaly „porážku“ někdejších Karlových idejí o sjednocené Koruně v rukou českého krále, neboť uzavřením dohody došlo de facto k jejímu rozdělení. Zatímco Korvínovi byla přiznána správa nad všemi vedlejšími korunními zeměmi, vláda Vladislava Jagellonského zůstala omezena na samotné Čechy.⁵¹

Tento fakt se opět promítl do vztahu Vratislavi k jejímu vrchnímu pánovi. Jím byl nyní sice nadále český král, jenž však vystupoval především jako král uherský. Formálně to odrážela i jistá neobratnost ve formulacích oficiální korespondence určené Korvínovi. Zatímco před rokem 1479 byl užíván titul *Mathias – zu Hungern ... rex in regem Bohemie*, později byl označován jako *Mathias – konig von Ungarn* a *rex noster Mathias*, zvláště jednalo-li se o něm jako o panovníkovi Vratislavi.⁵²

Proměnou však prošel i emotivní vztah Vratislavanů k jejich novému vrchnímu pánovi. Naději, že se město dočká lepší péče, kterou si slibovali od spojení s Korvínem, „*skutečným katolickým králem*“, však záhy vystřídalo těžké zklamání, neboť král ve městě nastolil politiku tvrdé ruky, jež směřovala především k posilování panovnických práv ve městě na úkor městské správy a k neustále se zvyšujícím finančním požadavkům. Byly to především správní reformy a nový volební řád městské rady, jež zasáhly městské vládní elity, zvyklé z předchozího období na téměř samostatnou politiku.⁵³ Rovněž úřad vratislavského hejtmána byl městské radě brzy odebrán a hejtmanem byla jmenována osoba, jež měla zastupovat a prosazovat především královy zájmy.⁵⁴ Roku 1474 byl navíc nově zřízen úřad vrchního hejtmána (*Oberlandeshauptmann, capitaneus generalis, capitaneus supremus*), který měl spravovat moc nad územím Horního i Dolního Slezska a obou Lužic a jemuž měli podléhat hejtmané slezských královských knížectví a lužičtí zemští fojtové.⁵⁵ Na tento úřad Matyáš povolával výhradně osoby loajální k jeho politice z řad uherské šlechty.⁵⁶

---

50 K tomu *Bartłomiej Steina renesansowe opisanie Wroclawia, Die Beschreibung der Stadt Breslau der Renaissancezeit durch Bartholomäus Stein*, s. 36–37; *SRS 17, Descriptio tocius Siesie et civitatis regie Vratislaviensis*, s. 66.

51 *LBUS 1*, č. 13, s. 21–29. Matyáš směl užívat dále titul českého krále. Po jeho smrti měly být vedlejší země vykoupeny za 400 000 guldenů a znovu přičleněny k České koruně. Kdyby zemřel dříve bez dědiců král Vladislav a Matyáš nebo jeho nástupce na uherském trůně by byl zvolen českým králem, měly se vedlejší země spojit s Českou korunou bez vyplacení.

52 *SRS 13, Politische Correspondenz Breslaus in Zeitalter des Königs Matthias Corvinus. Erste Abteilung 1469–1479*, hg. von B. Kronthal – H. Wendt, Breslau 1893, č. 189, 196, s. 150–151, 154–155; Manikowska: *Świadomość regionalna* (cit. v pozn. 46), s. 262.

53 Korvín považoval dosavadní systém každoročních voleb městské rady „za škodlivý“ pro město. K ozdravení systému mělo proto dojít posílením panovníkova vlivu na radu a zvýšením autority městské rady tím, že se stane představitelem celé městské obce. Král měl proto jmenovat a odvolávat prvního radního, tzv. seniora, jenž radě předsadal. Zbývající radní a přísedící mělo volit velké volební shromáždění, tvořené 24 představiteli kupců, 24 představiteli cechů a odstupující radou. Více ke Korvínovým správním reformám: Buško – Goliński – Kaczmarek – Ziąkowski: *Historia Wrocławia 1* (cit. v pozn. 3), s. 200–201; Maleczyński: *Dzieje Wrocławia 1* (cit. v pozn. 3), s. 222–223, 278.

54 V letech 1469–1471 jím byl jmenován Zdeněk ze Šternberka, později v letech 1471–1474 se úřad dostal do rukou městské rady. Wólkiewicz: *Capitaneus Slesie* (cit. v pozn. 26), s. 176, 225.

55 K úřadu nejvyššího vrchního hejtmána ve Slezsku Śreniowski, Stanisław: *Historia ustroju Śląska*, Katowice 1948, s. 103–113; *Historia Śląska I/2* (cit. v pozn. 3), s. 291.

56 Prvním společným hejtmanem pro Slezsko a Lužice byl Štěpán Zapolský (1475–1480). Později ho vystřídal varadínský biskup Jan Filipec (1480–1481). Poté byl úřad rozdělen mezi dva zástupce: hejtmána

Všechny tyto Korvínovy integrační tendence a opatření směřující ke sjednocení větší části vedlejších zemí, jež ovládal, měly za cíl posílit královo postavení a pravomoc v zemi. Těmuž měla sloužit rovněž restituce jeho práv ve městě, kterou král zahájil ve chvíli, kdy od městské rady vyžádal, aby mu předložila všechny dokumenty týkající se lenních zástav, zápisů a příjmů, jež náležely královské komoře na území Vratislavského knížectví.⁵⁷ Další dodatečné zdroje finančních příjmů hledal král v daňových reformách⁵⁸ a přísných nařízeních týkajících se církevních nemovitostí.⁵⁹ Vlnu nevole vyvolala rovněž jeho mincovní reforma, jejíž zavádění nařídil městské radě pod hrozbou trestu konfiskace majetku.⁶⁰ O králově neustálém finančním zatěžování města svědčí časté stížnosti vratislavských měšťanů.⁶¹ Nespokojenost budil rovněž Matyášův zvyk nechat město platit královské výdaje, jejichž navrácení se později marně domáhalo.⁶² Stejně zatěžující byly i Korvínovy požadavky ohledně vojenské pomoci proti jeho nepřátelům ve Slezsku i mimo jeho území.⁶³

Všechna tato opatření měla zásadní vliv na utváření vzájemného vztahu Vratislavi a jejího vrchního pána. Jejich cíle a očekávání byly ovšem odlišné. Král sledoval především centralizační politiku, jejímž cílem bylo posílit královské pravomoci a panovnickou autoritu ve městě. V jistém smyslu se pokoušel vrátit – po letech značně samostatné měšťanské politiky – k některým z idejí prvního lucemburského období. Ovšem ne jednoznačně. Korvín sice chtěl posílit panovnickou moc a svůj vliv ve městě, avšak nečinil to jako český král. Jeho zájem zocelit královskou autoritu ve Vratislavi nebyl motivován snahou o utužování státoprávních svazků mezi městem a Korunou, jeho dynastické zájmy se nekryly se státními zájmy České koruny. Jeho intence vycházely pouze z vlastních mocenských ambic. Pevně ovládané a za tím účelem centralizované vedlejší země mu měly poskytnout bezpečnou základnu pro rozvíjení další expanzivní politiky jeho rodu.

Město prošlo pocitem hořkého zklamání. Očekávání, jež vkládalo do nadějí spojovaných s Korvínem, vystřídal obavy a zatrpkllost, vycházející z vědomí přísného omezování dříve získaných práv a svobod. Jistým výrazem odporu vůči Korvínovi se zřejmě staly skryté manifestace městské rady, hledající oporu při hájení svých práv proti královským uzurpacím v oživení a zdůrazňování ideje příslušnosti Vratislavi k České koruně. Právě v osmdesátých letech 15. století došlo k obnovení těchto motivů v městské architektuře. Na tympanonech oken a arkýřích jižního průčelí radnice, symbolu městské samosprávy, se nově objevily heraldické znaky Českého království (lev), celého Slezska (orlice bez půlměsíce), Vratislavského knížectví (orlice s půlměsícem) a Vratislavi (hlava sv. Jana Křtitele na míse, hlava sv. Jana Evangelisty a písmeno *W*), pocházející z období kolem roku 1483. Stejně náměty zdobily i svorníky klenby Velkého sálu radnice z let 1481–1484 a tympanon portálu, jenž vede do kaple. Kolem roku 1488 se znaky

---

pro Horní Slezsko a hejtmana pro Dolní Slezsko a Lužici. Jím se stal Korvínův věrný rádce Jiří Stein (1481–1486).

⁵⁷ *Historia Wroclawia* 1 (cit. v pozn. 3), s. 197.

⁵⁸ Ibidem, s. 201–202.

⁵⁹ Korvín vydal v roce 1489 nařízení, jímž zpochybnil zápisy závětí, jež činily ve prospěch církve pobožné vdovy. Krále na tento fakt upozornil Jiří Stein, jenž navrhl, aby byly duchovním odebrány všechny příjmy, které získali bez panovníkova povolení. Opatření vyvolalo značnou nespokojenost a po dlouhých vyjednáváních byl nakonec uzavřen kompromis, jímž byli duchovní přinuceni odevzdat polovinu svých příjmů v podobě daní. Korvínova smrt (6. dubna 1490) však zabránila realizaci této dohody. Ibidem, s. 202.

⁶⁰ Ibidem, s. 200.

⁶¹ *SRS* 13, *Politische Correspondenz Breslaus*, č. 313, s. 265–266; *SRS* 14, *Politische Correspondenz Breslaus*, č. 327, s. 11.

⁶² *SRS* 14, *Politische Correspondenz Breslaus*, č. 351, 455, 485, s. 34–35, 120, 141.

⁶³ Např. proti Turkům, německým knížatům či císaři apod. Maleczyński: *Dzieje Wroclawia* 1 (cit. v pozn. 3), s. 278.

ukázaly i na průčelí městské Mikulášské brány.⁶⁴ Podle interpretací Mieczysława Zlata mohlo být užití těchto motivů projevem osměleného politického programu vřatislavských městských radních, nevzdávajících se svých někdejších mocenských ambic. Korvínův erb se sice v radničních prostorách Velkého sálu rovněž objevil – dokonce třikrát, ale na méně reprezentativních místech: nad vedlejším, nikoliv hlavním portálem a na klenbách – ovšem ne ve střední, ale v západní části. V bohatě reprezentovaném heraldickém programu jižního průčelí radnice se však jeho znak nenacházel. Naopak zde byl vyzdvižen, podobně jako v mnoha vnitřních prostorách radnice, znak českého lva, vyjadřující podřízenost Vřatislavi Českému království.⁶⁵

Měšťané, kteří vyšli z předchozího období značně politicky posílení a sebevědomí, se v období Korvínovy správy vzdávali jen s hořkostí a obtížemi svých kdysi nabytých výsad a svobod. Projevovalo se to jejich nevolí vůči panovníkovi, jež byla namířena proti jeho centralistickým a autorativním opatřením. Vztah Vřatislavi ke Koruně a vědomí příslušnosti k ní byl ožívován, a to i přes složitost olomouckých dohod, jež korunní jednotu de facto popíraly.

* * *

Postoj vřatislavské městské rady k panovníkovi se však změnil se smrtí Matyáše Krovína v roce 1490. Volba dosavadního českého krále Vladislava Jagellonského králem uherským v téže roce vyřešila aktuální otázku příslušnosti vedlejších zemí, tedy i Slezska a Vřatislavi k České koruně, jež se tak opět ocitly pod vrchní správou jediného panovníka.⁶⁶ Hrozba rozpadu a destrukce Koruny, budované prvními Lucemburky, byla zažehnána.

Vzájemný vztah mezi Vřatislaví a českým králem Vladislavem Jagellonským (5. fáze, 1490–1516) měl však poněkud zvláštní charakter, uvědomíme-li si, že městu trvalo téměř dvacet let, než ho konečně uznalo svým vrchním pánem.⁶⁷ Učinilo tak společně se slezskými stavy v červenci roku 1490 na sjezdu svolaném vřatislavským biskupem Janem Rothem s tím, že slib věrnosti a lenní hold bude králi složen podle starobylých zvyklostí až při jeho pobytu ve městě.⁶⁸ Vladislavova první oficiální návštěva Vřatislavi se však uskutečnila až po dalších dvaceti letech, v zimních měsících roku 1511.⁶⁹ Neobvykle dlouhá proluka, dělicí moment uznání krále ze

---

⁶⁴ V porovnání s heraldickou výzdobou 14. století se zde nově objevil erb celého Slezska. Byl dáván do souvislosti se specifickou politickou situací z doby Matyáše Korvína, který zřídil úřad vrchního hejtmána pro Slezsko. K tomu Zlat, Mieczysław: *Ratusz wrocławski*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 61, 85, 136 pozn. č. 64. Srov. též Kaczmarek: *Znaki* (cit. v pozn. 8), s. 216.

⁶⁵ Zlat: *Ratusz wrocławski* (cit. v pozn. 64), s. 124–125, píše: „... *Maciej Korwin, dążąc do szybkiego scalenia Śląska ze swą monarchią, drastycznie ograniczył władzę samorządu wrocławskiego i faktycznie ubezwłasnowolnił mieszczaństwo stolicy Śląska, przekazując całą władzę w mieście wyznaczonemu przez siebie staroście; odebrał też Radzie urząd starosty księstwa wrocławskiego. Wobec takich restrykcji konflikt z królem Maciejem, początkowo przez miasto popieranym, nabrzmiał w latach osiemdziesiątych XV w.; powstałe w tym czasie kompozycje heraldyczne wyrażają sprzeciw wobec uzurpacji króla i obronę zagrożonych praw i swobód Wrocławia ...*“

⁶⁶ K volbě Vladislava Jagellonského uherským králem a bojům o uherský trůn např. Sroka, Stanisław A.: *Historia Węgier do roku 1526 w zarysie*, Bydgoszcz 2000, s. 112–116.

⁶⁷ Zatímco české stavy zvolily na Kutnohorském sněmu koncem května roku 1471 českým králem právě Vladislava Jagellonského, Vřatislav zůstala u dříve uznaného Matyáše Korvína.

⁶⁸ K tomu *LBUS* 1, č. 20, 21, 22, 23, s. 33–38, č. 38, s. 87.

⁶⁹ Král Vladislav sice již roku 1497 přikázal slezským knížatům, aby mu do Brna přijeli složit lenní hold, ale oni mu odpověděli, že přísahu věrnosti vykonají pouze ve své zemi. Do Vřatislavi chtěl Vladislav přijet v roce 1510. Měl se tam tehdy setkat a jednat se svým bratrem, polským králem Zikmundem, avšak ani k tomuto setkání nedošlo. Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 49.

strany vratislavských měšťanů a slezských stavů od vykonání jejich povinnosti, je přitom pro jejich vztah příznačná. Charakterizuje ji „vzájemné akceptování“ trvajícího stavu, na němž se nesnažila ani jedna strana něco zásadně měnit. Šlo přitom o zcela jinou situaci než z dob Jiřího z Poděbrad, kdy to bylo především město, kdo se bránil kontaktu s králem a uznání jeho svrchovanosti. Tentokrát to byla králova liknavost, jež způsobila, že Vladislav svůj vstup do města neustále odkládal. Prostředí uherského dvora a intriky tamní politiky vzdalovaly krále nejen od aktuálních problémů Českého království a jeho Koruny, ale přirozeně i od potřeb jejích vedlejších zemí.⁷⁰ Jeho příjezd do Vratislavi v roce 1511 tak znamenal pro město neobvyklou politickou i společenskou událost.

Avšak Vladislavův pobyt přinesl jisté komplikace, jež král původně neočekával. Přestože jeho slavnostní vjezd do města 26. ledna 1511 v doprovodu dětí, pětiletého prince Ludvíka a sedmileté princezny Anny, a velké družiny českých a uherských pánů, stejně jako okázalé přivítání vratislavskými měšťany, vyvolaly ve městě nebývalý rozruch a zdály se být příslibem zdárného a rychlého naplnění někdejšího závazku vůči králi, nejbližší dny ukázaly něco zcela jiného.⁷¹ Sporným momentem, jenž zpočátku zabránil vykonání výše zmiňované povinnosti ze strany vratislavských měšťanů i všech ostatních slezských knížat a zástupců slezských stavů, kteří za tímto účelem přijeli do Vratislavi, se stala otázka podřízenosti vrchnímu pánovi čili dotaz, komu vlastně má být přísaháno: králi českému, nebo uherskému?⁷² Zatímco zástupci českých stavů poukazovali na téměř dvě stě let trvající tradici příslušnosti slezských zemí k České koruně, uherská strana se odvolávala na nedávný státoprávní vztah mezi Slezskem a jejich zemí z doby Matyáše Korvína. V konečné fázi jednání byli zástupci uherských stavů připraveni vzdát se práva ke Slezsku, avšak s podmínkou, že jim bude vyplacena kdysi stanovená zástavní částka 400 000 guldenů.⁷³ Nabídka, na kterou ovšem jejich protivníci nemohli z finančních důvodů přistoupit, vyvolala vlnu horečných jednání, při nichž se každá strana snažila získat přítomné slezské stavy a knížata.⁷⁴

---

⁷⁰ K Vladislavově vládě v Českém království zůstávají základními pracemi díla: Macek, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích* 1–4, Praha 2001, 2002; idem: *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Praha 2001; idem: *Tři ženy krále Vladislava*, Praha 1991.

⁷¹ Již den před královým příjezdem do města byla z podnětu městské rady vyslána speciální delegace vedená Mikulášem Uthmannem do Olavy, kde byl král pravděpodobně předchozí noc ubytován, aby ho jménem města uvítala. Podle Samuela Benjamina Kloseho je slavnostní řeč přednesená Uthmannem prvním dochovaným oficiálním uvítacím projevem vratislavských měšťanů jejich vládci. Zástupci města v ní prohlášovali, že „...wollen sy nach alder loblicher Gewohnheit E.K.M. entgegenziehen und diemutiglich annehmen als ihren Herrn und König...“. Následujícího dne přivítal panovníka ve Vratislavi zástup slavnostně oděných měšťanů, kteří ho doprovázeli – podle starobylého zvyku – na jeho cestě městem: nejprve ke katedrále, potom k místu ubytování. Všeobecný údiv vzbudily především speciální sáně, ve kterých seděly obě malé děti. Král se tehdy ubytoval v měšťanském domě (č. 6) patricijského rodu Bonerů na západní straně náměstí. Děti pobývaly v sousedním měšťanském domě Hanse Bockwitze. Všechny měšťanské domy v této části náměstí patřily nejbohatším rodinám vratislavského patriciátu. K Vladislavově pobytu ve Vratislavi podrobněji Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 51–54. K otázce králova ubytování srov. Luchs: *Die ehemalige kaiserliche Burg* (cit. v pozn. 14), 12; k charakteristice měšťanských domů na náměstí Goliński: *Socjotopografia* (cit. v pozn. 14), s. 9–23.

⁷² K tomu zvláště Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 51–52. O postojích českých stavů v otázce příslušnosti Slezska k České koruně, projevované již v 90. letech 15. století srov. též *Češi a Poláci v minulosti* 1, ed. J. Macůrek, Praha 1964, s. 212–213.

⁷³ Srov. pozn. 51.

⁷⁴ Kromě vrchního slezského hejtmana, knížete Jana Těšínského, se do Vratislavi tehdy dostavila knížata Fridrich a Jiří Lehnicko-Břežští, Jan Opolský, Karel a Bartoloměj Minstrbersko-Olešničtí, Valentin Ratibořský, dále pak zástupci vyšší šlechty a rytířstva a vyslaní zástupci z Knížectví vratislavského, svídnického, javorského, hlohovského, kožuchového a opavského. Fink: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 51.

Vzniklá situace ve Vratislavi a obavy spojené s jejími možnými důsledky vedly zástupce Českého království na přelomu února a března 1511 k sepsání listu králi Vladislavovi, v němž mu připomínali jeho přísahu, již jako český král vykonal, a s tím i spojené závazky vůči Koruně.⁷⁵ Vladislavova proslulá nerozhodnost a nechuť autoritativně řešit vzniklé problémy způsobila odklad palčivé otázky a stanovení nového termínu na svatodušní svátky, kdy měly být předneseny argumenty prokazující, že zástupci slezských stavů nejsou vůči uherské Koruně ničím vázáni, dokonce ani povinností složit slib věrnosti.⁷⁶ To mělo podnítit nejvyšší úředníky Českého království k dalším agitacím ve vratislavském prostředí. Aktivita rozehraná z české strany tak potvrzuje živé vědomí povinnosti stavovské obce dohlížet na zájmy a soudržnost zemí České koruny.⁷⁷ Otázka příslušnosti Slezska k České nebo Uherské koruně sice tehdy ve Vratislavi s konečnou platností rozhodnuta nebyla, avšak král se alespoň po téměř dvouměsíčním pobytu ve městě dočkal složení holdu.⁷⁸ Šlo o slib vykonaný mu jako králi českému. Je pravděpodobné, že sympatie Vratislavanů – vzhledem k jejich často demonstrovaným projevům soudržnosti s Českou korunou – patřily již dříve české straně.

Protože Vladislav Jagellonský až do roku 1511 ve Slezsku osobně nepobýval a nevystavil pro něj žádná omezující nařízení jako jeho předchůdce Matyáš, bývalo období jeho správy spojováno s atmosférou uvolnění, posilováním městské samosprávy, růstem stavovského sebevědomí a silícího celoslezského patriotismu. Jedním z prvních opatření, která na žádost radních učinil, byla volební reforma městské rady a změny v systému městské samosprávy, obnovující dominantní postavení rodového patriciátu ve společenské hierarchii města.⁷⁹ Rovněž úřad vratislavského hejtmana se opět dostal do rukou městské rady a záležitosti spojené se správou města a knížectví tak zcela podléhaly kompetencím městské kanceláře.⁸⁰

Fakt, že král ve městě nesídlil a nebyl s jeho aktuálními problémy a potřebami bezprostředně spjat, neznamená, že by se jeho záležitostmi nezabýval. Korespondence mezi ním a městem dokládá, že byl o věcech Vratislavi i země informován. Stávalo se také, že byly ke králi do Budína vysílány speciální delegace zástupců vratislavské městské rady, které mu přinášely zprávy o situaci ve městě.⁸¹

---

⁷⁵ *LBUS* 1, č. 34, s. 56–57.

⁷⁶ Král byl zavázán dřívějšími sliby českým stavům, na druhou stranu jeho „sympatie“ mohly patřit – vzhledem k dlouhodobému pobytu v Uhrách – uherské straně.

⁷⁷ Dne 10. března 1511 nejvyšší kancléř Českého království Ladislav ze Šternberka a královský sekretář Raclav ze Šebřesova zaslali zástupcům pekařského cechu ve Vratislavi list, ve kterém je informují, že Vratislavané nejsou zavázáni skládat Vladislavovi hold jako uherskému králi a že v případě, že by byl na ně z uherské strany vyvíjen nějaký tlak, jim poskytnou pomoc a ochranu. Téhož dne místodržící Českého království děkovali vratislavským radním, že nesložili Uherské koruně slib věrnosti. *LBUS* 1, č. 35, 36, s. 57–58.

⁷⁸ Lenní hold vykonala zde přítomná slezská knížata a zástupci slezských stavů.

⁷⁹ Roku 1490 byl zlikvidován systém 48 delegátů městské obce, kteří se podíleli na volbách rady. Srov. pozn. č. 53. Ke správním reformám Vladislava a dalším změnám volebního systému městské rady viz: Buško – Goliński – Kaczmarek – Ziátkowski: *Historia Wrocławia* 1 (cit. v pozn. 3), s. 203–204.

⁸⁰ Přehled vratislavských hejtmanů doby jagellonské uvádí Klose: *Darstellung* (cit. v pozn. 28), s. 33. Šlo převážně o členy městské rady. K činnosti městské rady ve funkci královského hejtmana v době vlády Vladislava Jagellonského ve Slezsku např. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia, Zbiór dokumentów miasta Wrocławia, č. 6111, 6134, 6141, 6163, 6173, 6183, 6208, 6212, 6220, 6221, 6222, 6223, 6232, 6242, 6250, 6262, 6263, 6297, 6304, 6348, 6368, 6380, 6430, 6459, 6494, 6500, 6515, 6538, 6556, 6574, 6580, 6595, 6607, 6645, 8129, 8662, 8674, 8682, 8808, 8841, 8894, 8895 8899, 8900, 8977, 9030.

⁸¹ Např. z roku 1496 je zachována zpráva o pobytu takové delegace v Budíně a o prosloveh a žádostech, jež byly tehdy předneseny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia, Zbiór dokumentów miasta Wrocławia, č. 6428.

* * *

Vztah Vratislavi a jejího panovníka tak prošel v průběhu 14. a 15. století podstatným vývojem. Pro první Lucemburky, zvláště Karla, mělo město zásadní význam, neboť se – v jeho představách – mělo stát důležitým správním centrem v rámci České koruny. Karlova snaha realizovat tento program se projevovala jeho intenzivním zájmem o město. S nástupem dalších generací českých vládců však „takto chápaný zájem“ postupně slábl. Dlouhodobá zeměpánova nepřítomnost se ve Vratislavi začala projevovat růstem sebevědomí a mocenských ambic místního měšťanstva, které se odrážely v jeho rozmanitých politických, správních i kulturních aktivitách (např. časté držení hejtmanského úřadu městem, samostatně vedená politická korespondence vratislavských měšťanů s kurií v době Jiříkově vlády, iniciativa směřující k založení univerzity na začátku 16. století apod.).⁸² Žádná z těchto aktivit však nikdy přímo nesměřovala proti českému králi jako vrchnímu pánu Vratislavi ani nezpochybňovala příslušnost Vratislavi k České koruně. Naopak i přes jisté uvolňování bezprostředních vazeb a kontaktů mezi městem a českými vládci zůstávalo vědomí příslušnosti Vratislavanů ke Koruně stále silným poutem.

---

⁸² Otázkou pokusu o založení vratislavské univerzity v roce 1505 se zabývala autorka článku ve své disertační práci: Wojtucka, Jana: *Nesplněný sen. Předpoklady, příčiny a průběh neúspěšného zřízení univerzity ve Vratislavi roku 1505*, disertační práce obhájená na FF UK v Praze v roce 2006.

KRÓL CZESKI WE WROCŁAWIU

PRZEMIANY WZAJEMNEGO STOSUNKU PANUJĄCEGO I JEGO MIASTA OD XIV WIEKU DO POCZĄTKU WIEKU XVI

Podstawową rolę w kształtowaniu stosunku królów czeskich do Wrocławia odgrywała ugoda pomiędzy księciem wrocławskim Henrykiem VI i królem czeskim Janem Luksemburczykiem z 6 kwietnia 1327, na podstawie której król Jan oddał Henrykowi jego księstwo w lenno pod warunkiem, że po jego śmierci księstwo to przejdzie pod panowanie króla czeskiego. Po śmierci Henryka VI w 1335 r. doszło do wypełnienia ugody i księstwo wrocławskie z Wrocławiem zostało integralną częścią Korony Czeskiej. Władcy z Czech jednak nigdy nie mieli we Wrocławiu trwałej siedziby i stosunek królów do miasta zmieniał się z biegiem czasu. Zupełnie inny charakter miał stosunek ten w wieku XIV, w inny sposób kształtowały się wzajemne kontakty i powiązania pomiędzy miastem i królami czeskimi w stuleciu XV. Na przestrzeni dwu wieków możemy więc w stosunkach królów czeskich i Wrocławia rozróżnić kilka etapów.

Jako okres największej przychylności ze strony królów czeskich można charakteryzować pierwszy etap panowania Luksemburgów, mianowicie królów Jana i Karola IV (1 etap, okres 1335–1378). Stosunek władców czeskich do Wrocławia jednak zmienia się w czasach panowania Wacława IV i jego następców (2 etap, okres od 1378 r. do połowy XV wieku), kiedy dochodzi do rozluźniania wzajemnych stosunków pomiędzy miastem i Koroną oraz do występowania długookresowej nieobecności władzy królewskiej w mieście. W wyniku tego wzrasta samowola i ambicje polityczne tutejszego mieszczaństwa, co po raz pierwszy pokazało się w dobitny sposób w czasach panowania Jerzego z Podiebradów (3 etap, 1458–1469). Ambicje polityczne mieszczaństwa zostały przygaszone

pod władzą Macieja Korwina (4 etap, 1469–1490), który w mieście wprowadził rządy twardej ręki w celu umocnienia praw panującego kosztem samorządu miasta. Niezycliwy stosunek władz Wrocławia wobec panującego zmienia się jednak za panowania Władysława II Jagiellończyka (5 etap, 1490–1516), kiedy dochodzi do ponownej stabilizacji wzajemnych stosunków.

STRESZCZENIE

SUMMARY

THE KING OF BOHEMIA IN WROCŁAW

TRANSFORMATIONS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE RULER AND HIS CITY FROM THE 14TH TO THE EARLY 16TH CENTURIES

The treaty of 6 April 1327, signed by the Wrocław Duke, Henryk VI, and the King of Bohemia, John of Luxemburg, played a fundamental role in developing the relationship between the Bohemian kings and Wrocław. By the treaty, King John accorded Henryk his duchy as a feoff provided that it would descend to the discretionary powers of the King of Bohemia after the demise of the possessor. When Henryk VI died in 1335, the treaty was accomplished and the Wrocław Duchy with the city of Wrocław became an immediate part of the Bohemian Crown. However, the Bohemian rulers never resided in the city for long and their relationship with Wrocław transformed over time.

The given relationship was, nevertheless, of a completely different quality and character in the 14th century than the contacts and empathies between the city and Bohemian kings in the following century. We can thus distinguish several stages in the transformation of the quality of the relationship between Bohemian kings and Wrocław over the course of the two centuries.

The period when Wrocław enjoyed the biggest favour from the side of Bohemian kings was the first stage of the Luxemburg rule – during the reigns of John and Charles IV (first stage, period between 1335 and 1378). However, the relationship between Bohemian kings and Wrocław began to change in the period of the reign of Wenceslas IV and his successors (second stage, period between 1378 to the mid-15th century), which was mainly manifested by the gradual loosening of mutual relations between the city and the Crown and by the long-term absence of royal reign in Wrocław. This resulted in the self-confidence and power ambitions of the local

bourgeoisie which first markedly arose during the reign of George of Poděbrady (third stage, between 1458 and 1469). The political ambitions of the burghers were subdued during the administration of Matthias Corvinus (fourth stage, between 1469 and 1490) who introduced the “iron hand” policy in the city, the aim of which was to strengthen monarchical rights in Wrocław to the detriment of the city self-government. The resulting annoyance of the Wrocław city council with the ruler nevertheless changed during the rule of Wladislaw Jagiello (fifth stage, between 1490 and 1516), when their mutual relationship again became stabilized.

STRUKTURY MOCI A MOC STRUKTUR

SLEZSKÁ KNÍŽECTVÍ V ČASECH HUSITSKÉ HROZBY

Martin Čapský

V úvodních větách monografie věnované fungování sociálních systémů sociolog Niclas Luhmann konstatoval, že „*systémy existují*“, a k dalšímu teoretickému rozboru tak mohl přistupovat bez úvodních noetických pochybností.¹ Poukaz na myšlenky jedné z formujících postav bielefeldské školy není použit samoúčelně. Vede mě k němu snaha o uchopení obecných proměn mocenského pole slezských knížectví, v němž v období pozdního středověku přestávaly hrát rozhodující roli strategie jednotlivých knížat nebo čistě na bázi rodové příslušnosti vytvářených koalic. Daleko větší váhu získávala „uskupení“ – na stavovském základu vytvářené spolky měst či piastovských a přemyslovských zeměpánů, jejichž roli lze jen s obtížemi popsat pomocí tradičních nástrojů genealogického bádání či faktografického popisu inspirovaného několika málo dochovanými narativními prameny. Zároveň dosud nelze o prostoru slezských knížectví hovořit jako o „zemi“ – útvaru s vyprofilovanými centrálními institucemi a společným zemským vědomím její reprezentace opírajícím se o sdílené referenční body, byť jednotící roli plnily organizace vratislavského biskupství, právní postavení slezských knížectví i rodová provázanost zeměpánů. Na základě přehledu sestaveného Kazimierzem Orzechowským můžeme v letech 1402–1469 uvažovat o sto dvaceti devíti sjezdech různých úrovní – od setkání několika knížat, přes sjezdy měst knížectví bezprostředně podléhajících České koruně, shromáždění s účastí panovníka, až po setkání ústící do smluvního uzavření konfederace mezi knížaty a stavy dědičných knížectví.² Takto vznikající struktury nebyly statické, proměňovaly se v čase na základě vnějších i vnitřních impulsů a současně generovaly mechanismy, prostřednictvím jejichž aktivity legitimizovaly své trvání. Jedno z možných řešení, jak se s takto popsáním fenoménem vyrovnat, nabízí právě teorie fungování sociálních systémů.

Jak dokazují výsledky více než dvě desítky let trvajícího studia spolků (konfederací) v prostředí slezských knížectví v pozdním lucemburském období, pozornost signatářů jednotlivých smluvních zápisů se postupně přesouvala od deklarativního zajišťování vnitřního míru až k vytváření mocenských bloků reprezentujících prostor slezských knížectví nejen vůči reprezentacím zbývajících korunních zemí českého soustátí, ale i k partnerům vně hranic zemí Koruny české. Studie a monografie Kazimierze Orzechowského,³ Mariana J. Ptaka,⁴ Piotra Jurka⁵ či Klause J. Heinische⁶ dokázaly existenci spolkových vazeb i jejich proměnu v čase. Dosavadní výzkum se ale nesl zvláště ve znamení úvah právních historiků. Zkoumána a srovnávána byla především jednotlivá dochovaná ustanovení, deklarace uzavření spolků i zpřesňování právních nástrojů k vynucení uzavřených dohod. Obecně lze říci, že v centru pozornosti badatelů se ocitly především politicko-správní proměny. Závěry výše připomenutých příspěvků nás přitom opravňují k úvahám o mocenském prostoru pozdně středověkého Slezska také jako o prostoru interakce a soupeření seberefrenčních (autopoietických) sociálních systémů. Luhmanovské pojetí

1 Luhmann, Niclas: *Sociální systémy: Nárys obecné teorie*, Brno 2006, s. 25.

2 Blíže Orzechowski, Kazimierz: *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*, Warszawa – Wrocław 1979, s. 127.

3 Nejnověji shrnul svá stanoviska v přehledu Orzechowski, Kazimierz: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005.

4 Ptak, Marian J.: Związek miast Księstwa Opolskiego i Wieluńskiego z 1384 roku, *Acta Universitatis Wratislaviensis* (dále *AUW – Prawo*) 288, 2004, s. 103–116.

5 Jurek, Piotr: *Śląskie pokoje krajowe. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1991. O Jurkovy právní rozboru se opírá i má starší studie: Spolek slezských knížat a jeho pokus o společnou obranu jižní hranice Slezska proti husitům. Poznámky k významu a datování grotkovského sněmu. In: *Ad vitam et honorem: Profesoru Jaroslawu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*, eds. T. Borovský – L. Jan – M. Wihoda, Brno 2003, s. 341–350.

6 Heinisch, Klaus J.: Schlesische Landfrieden, *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau* 22, 1981, s. 68–91.

adaptivních, na své prostředí strukturálně orientovaných a diferenci vůči prostředí využívajících autopoietických systémů nabízí pro studium slezských knížectví v pozdně středověkém období řadu výhod.⁷ Na jedné straně umožňuje zhodnotit vnitřní podněty vycházející ze slezského prostředí, jako například volání po společném postupu proti zločincům, žhářům, lupičům na cestách či smírném řešení konfliktů pro kultivaci mocenské scény. Na straně druhé posoudit vnější impulsy v podobě oslabení centrální moci a především nebezpečí hrozícího ze strany husitů pro postupné politické sjednocování slezského prostoru, vrcholící uzavřením landfrýdu v roce 1435 a později, díky korvínovským správním reformám, vytvořením stálých centrálních orgánů. Husitství ve Slezsku, vnímané Colmarem Grünhagenem⁸ jako vnější bouře ohrožující německou měšťanskou kulturu nebo Ewou Maleczyńskou⁹ jako jev s domácími kořeny s národnostním a sociálním podtextem, pak bude v rámci takto konstruovaného modelu jedním z vnějších podnětů. Zbývá přitom rozhodnout, nakolik byl jeho vliv významný pro proces diferenciací struktur autopoietických systémů či zda vnitřní politických vývoj Slezska ovlivnil pouze minimálně, a téma „slezská knížectví a husitství“ tak v rámci dějin vedlejších korunních zemí tvoří jen umělý problém vynucený setráváním české historiografie na tradičních jistotách.

První písemné zmínky o slezských knížecích konfederacích se zachovaly z osmdesátých let 14. století. Pokud máme přistoupit k úvahám o jejich politické roli, musíme si nejprve představit mocenské správní vazby, jejichž úlohu postupně zaujímaly. Na prvním místě přirozeně stála královská moc českých panovníků, zpřítomňovaná v osobách hejtmanů knížectví bezprostředně podléhajících českému králi (tzv. dědičná, či immediátní knížectví), kteří zastupovali panovníka v soudních a finančních záležitostech, potvrzovali koupě, prodeje i výměny manuských statků, obnovovali lenní přísahy i zničené a poškozené listiny, vždy se zdůrazněním, že tak činí z pravomoci svěřené jim českým králem, a v neposlední řadě zodpovídali za vojenskou ochranu spravovaného teritoria. Předního postavení se přirozeně dostalo hejtmanu Vratislavského knížectví.¹⁰ Centrální roli, překračující hranice jednotlivých zemí, sehrávala i správní síť vratislavského biskupství, formálně sice bez možností přímého politického zasahování, ale s nepřehlédnutelným církevně právním potenciálem a neformálním vlivem. Postavení vratislavského biskupa si byl velmi dobře vědom už král Jan Lucemburský, když v roce 1342 přesvědčil nástupce svého někdejšího odpůrce biskupa Nankera k vydání listiny, v níž Přeclav z Poohořelého hrozil všem knížatům, jež by porušila své lenní závazky vůči Lucemburkům, církevními tresty.¹¹ Vratislavský biskup vystupoval vždy na prvním místě před slezskými knížaty a jeho faktickou přední pozici v období pozdního středověku ještě více posílilo uvedení dvou zástupců

⁷ Luhmann: *Sociální systémy* (cit. v pozn. 1), s. 29.

⁸ Grünhagen, Colmar: *Hussitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872; nebo idem: *Geschichte Schlesiens I.: Bis zum Eintritt der habsburgischen Herrschaft 1527*, Gotha 1884.

⁹ Maleczyńska, Ewa: *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Warszawa 1959.

¹⁰ K povinnostem a roli hejtmana podrobně Wólkiewicz, Ewa: Capitaneus Slesie: Królewscy namiestnicy księstwa wrocławskiego i Śląska w XIV i XV wieku. In: *Monarchia w średniowieczu – władza nad ludźmi, władza nad terytorium*, eds. J. Pysiak – A. Pieniądz-Skrzypczak – M. R. Pauk, Warszawa – Kraków 2002, s. 165–225 a nejnověji Holá, Mlada: Vratislavští hejtmané: Reprezentanti královského majestátu prvních Lucemburků na českém trůně (1334–1378). In: *Lesk královského majestátu ve středověku: Pocta Prof. PhDr. Františku Kavkovi, CSc. k nedožitým 85. narozeninám*, eds. L. Bobková – M. Holá, Praha – Litomyšl 2005, s. 161–175. K vystupování hejtmanů z řad české šlechty ve Svidnickém a Javorském knížectví blíže Adamska, Dagmar: Czeski rycerz na świdnickim dworze: Przyczynek do kultury politycznej czeskich starostów w księstwie Świdnicko-jaworskim. In: *Korunní země v dějinách Českého státu II. Společné a rozdílné: Česká koruna v životě a vědomí jejich obyvatel ve 14. až 16. století*, eds. L. Bobková – J. Konvičná, Praha 2005, s. 25–36.

¹¹ Orzechowski, Kazimierz: Generalny starosta Śląska: Ewolucja urzędu, *AUW – Prawo* 286, 2004, s. 117–133, zvl. s. 119.

piastovských knížecích rodů na vratislavský biskupský stolec – Václava Lehnického (1382-1417) a Konráda Olešnického (1417–1447). Třetí úroveň mocenských vztahů, jejichž působnost se už ale omezovala pouze na jednotlivá knížectví, představovala zeměpanská správa a s ní se prolínající zemská samospráva. Knižata si i přes pokračující oslabování svého postavení udržovala roli garanta spravedlnosti a zemského míru a z tohoto titulu vstupovala do smluvních vztahů překračujících úzce pojímané zemské hranice.¹²

Ve své průkopnické práci věnované dějinám stavovských sněmů ve Slezsku Kazimierz Orzechowski kategorizoval jednotlivé zmínky o sjezdech předkorvínovské doby. V epoše posledních Lucemburků a vlády Jiřího z Poděbrad rozlišil celkem devět typů setkání. Klíčovou roli v jeho úvahách hrálo odlišení účasti zástupců lenních (knížata) a dědičných knížectví (města a šlechta), přítomnost či nepřítomnost vladaře a podíl vnějších účastníků (reprezentace zbývajících korunních zemí, uherské stavy, polský král při setkání s českým panovníkem apod.). Z celkem sto devěťadvaceti doložených sjezdů ve zvoleném období jich rovných padesát naplňovalo kritéria tzv. plných sjezdů, tzn. že se na jejich jednání podílela knížata lenních knížectví a stavovské reprezentace (městský a šlechtický stav) knížectví bezprostředně podléhajících České koruně.¹³ Bohužel početně mnohem skrovnější zůstávají doklady o písemně stvrzených dohodách. Pokud omezíme naše zkoumání na husitské a předhusitské období, máme k dispozici pouze zápisy z roku 1389, 1402, 1423, 1427 a 1435. Jde přitom o dokumenty, které obsahem sice dokládají vnitřní vývoj spolkových vazeb (jejich pokračující diferenciaci), vždy jsou to ale listiny reflektující momentální politickou situaci v korunních zemích a s ohledem na ni se také mění okruh signatářů dohod.

V zápise zpečetěném v Osoblaze v roce 1389 vystupoval jako jedna ze stran spolek slezských knížat (vratislavský biskup Václav Lehnický, Ludvík Břežský, Vladislav II. Opolský, Přemysl Těšínský, Zemovít Těšínský, Konrád II. Olešnický, Jindřich Břežský, Ruprecht Lehnický, Mikuláš Opavský a Hlubčický, Jindřich Hlohovský, Konrád III. Olešnický, Jindřich Kožuchovský, Přemek Opavský a Bolek IV. Opolský) a druhou stranu společně zastupoval olomoucký biskup Mikuláš z Riesenburka a moravský markrabě Jošt. Partneři se zavazovali ke stíhání narušitelů míru, ochraně kupeckých tras a k výměně informací o pohybu psanců. Společnými silami obou partnerů mělo být zakročeno i proti držitelům hradů, tvrzí či měst, kteří narušovali obecný pořádek a na svých sídlech poskytovali zázemí loupeživým posádkám.¹⁴ O vlastní podobě slezského knížecího spolku („konfederace“) se mnoho nedozvídáme, neboť všechna ustanovení upravují komunikaci a společné vystupování knížecí konfederace vůči moravským partnerům a nikoli v rámci stávajících spolkových struktur. Personální vázanost konfederace dokazuje i společné označení „*wir obgenanten fürsten*“, které přetrvalo i do dalšího smluvního aktu z roku 1402.

V reakci na zjetí krále Václava IV. byl ve Vratislavi uzavřen svazek mezi spolkem slezských knížat (biskup Václav Lehnický, Přemek Těšínský se syny, Konrád Olešnický se syny, Ruprecht Lehnický, Přemek Opavský, Bolek a Bernard Opolští, vdova Offka Opolská, Jindřich Lubíňský, Jan Osvětimský, Ludvík Břežský a Jan Hlohovský) a stavovskou reprezentací

---

12 K právnímu postavení knížat blíže Menzel, Josef Joachim: *Jura Ducalia: Die mittelalterlichen Grundlagen der Dominialverfassung in Slesien*, Würzburg 1964. Ztenčování zeměpanské domény dokládá řada sond věnovaných jednotlivým knížectvím. Např. Ptak, Marian: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa głogowskiego od początku XIV. w. do 1742 r.* (= *AUW – Prawo* 120), Wrocław 1991 a Čapský, Martin: *Vévoda Přemek Opavský: Ve službách posledních Lucemburků*, Brno – Opava 2005.

13 Orzechowski: *Ogólnośląskie zgromadzenia* (cit. v pozn. 2), s. 128–130.

14 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* XI. (dále *CDM*), ed. V. Brandl, Brünn 1885, s. 454–455, č. 536.

Vratislavského knížectví („...mit den Erborn Strengen Woltüchtigen und Weisen Lewten Hauptleuthen Mannen und Städten hernachgeschrieben Breslaw, Neumarckt und Nambslaw...“).¹⁵ Zarážející jsou především dva momenty. Na dohodě podle všeho neparticipoval vratislavský hejtman Beneš z Choustníka a král mu následně na několik měsíců odňal svou přízeň, když hejtmanský úřad svěřil do rukou konšelů samotné Vratislavi. K samostatnému politickému vystoupení dosud nedozrála situace v Knížectví svídnickém a javorském, jehož byl Václav IV. (po matce z rodu svídnických Piastovců) přirozeným dědicem a které až do roku 1392 spravovala vdova po Bolkovi II. Svídnickém Anežka. Teprve po její smrti převzal plně do svých rukou správu obou knížectví panovníkem dosazený hejtman, jehož postoj v době uzavírání spolku král nijak nezpochybnil. Pokud se vrátíme k textu dohody, opět jde o smlouvu dvou partnerů. Na jedné straně knížecího spolku a na straně druhé stavovské reprezentace Vratislavského knížectví, které se zavázaly, že budou věrně stát při svém vladaři Václavu IV., stíhat zemské škůdce, ochraňovat obchodní cesty a vystupovat proti každému, kdo by narušitelům míru poskytoval ochranu. Do čela nově ustaveného spolku byly vybráni dva spolkoví starší, jmenovitě knížete Ruprecht Lehnický a Bernard Opolský. Jejich mandát trval jeden rok, podobně jako předpokládaná doba trvání konfederace. Pokud by však do té doby nebylo dosaženo osvobození Václava IV., signatáři se zavazovali spolupráci prodloužit.¹⁶

Na počátku dvacátých let 15. století už knížecí spolek čelil zcela jiným výzvám a v intencích politiky Zikmunda Lucemburského vstupoval do spojeneckých svazků za hranicemi historických slezských knížectví. V roce 1421 se dvojice knížat podílela na jednáních s říšskou aristokracií ve Zhořelci a pro jednání o tažení proti husitům byla vybavena i společným zápisem zdůrazňujícím jejich mandát z vůle „*alle forsten aws der Slesien*“. Současně posel konstatoval, že vedle knížat ze Slezska se do chystané protihusitské koalice zapojí i Lužice, Svídnické (a Javorské) knížectví a Vratislav.¹⁷

Ještě výrazněji se proměněná role spolkových struktur projevila v jednáních směřujících na přelomu let 1422 a 1423 k vytvoření široké protijagellonské koalice za účasti řádu německých rytířů, říšské aristokracie a slezských knížectví. Zprávy adresované řádovým vyslancem do Prus a text předběžné dohody uzavřené na počátku ledna v Bratislavě nám poměrně podrobně dokládají mechanismus vytváření dohody knížat a zástupců měst dědičných slezských knížectví. Maršálek řádu německých rytířů v listu zaslaném velmistrovi konstatoval, že se knížete a zástupci měst nejprve sešli ve Vratislavi na krátkém sněmu a zde se dohodli na společném spolku s řádem („*dy eynunge und bundnisse mit in czu beslissen und czu besegeln*“).¹⁸ Slezské prostředí opět reprezentovala dvě mocenská uskupení. Z mandátu („*ire vulle macht*“) knížecího spolku odvíjela své pravomoci dvojice knížecích zástupců. Jako druhý partner vystupovala města dědičných knížectví, o jejichž delegované plné moci se ale zvláště nehovoří, byť se maršálek opakovaně odvolává na společné vystupování „*slessischen fursten und stete*“. Určitější informace sděloval

¹⁵ Srov. *Silesiacarum rerum scriptores aliquot adhuc inediti*, ed. F. W. de Sommersberg, Lipsiae 1729, s. 1006–1007, č. 128. Pouze ve formě regestu je zápis zpřístupněn v *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümern im Mittelalter I.* (dále *LBS*), eds. C. Grünhagen – H. Markgraf, Osnabrück 1965², s. 19, č. 9.

¹⁶ Srov. *Silesiacarum rerum scriptores* (cit. v pozn. 15), s. 1006–1007, č. 128.

¹⁷ *Deutsche Reichtagsakten unter Kaiser Sigmund VIII–2 (1421–1426)* (dále *DRTA*), ed. D. Kerler, Gotha 1883, s. 81, č. 65. Model dvojice vyslanců knížecího spolku byl již na počátku dvacátých let plně konstituován a odpovídal dvojici „starších“ vystupujících v čele spolku už na konci 14. století. Jedním z prvních dokladů podobného postupu by mohla být zpráva o říšském sněmu v sněmu v Norimberku v roce 1414, kde byli společně přítomni Rumpold Hlohovský a Ludvík Břežský. Srov. *DRTA VII–1 (1410–1420)*, ed. D. Kerler, München 1878, s. 217–222.

¹⁸ *Geschitsquellen der Hussitenkriege*, ed. C. Grünhagen, Breslau 1871, s. 26–27, č. 43.

pisatel až ve svém dalším listu odeslaném až po uzavření předběžných dohod na počátku ledna 1423. Ke koalici s řádem německých rytířů se přihlásil římský a uherský král Zikmund „...*mit den slesischen fursten, iren steten, landen und luthen, mit dem lande czu Lusicz und den seichs steten als Gorlicz, Sittaw etc. und den landen Swidenicz, Bresslaw, Namsslaw und Jawer, ...*“.¹⁹ Z výše řečeného jednoznačně vyplývá samostatné vystupování Šestiměstí, spolku slezských knížat a bloku knížectví bezprostředně podléhajících České koruně, byť přímé přistoupení k protijagellonskému spolku na základě precizního výčtu delegací pečtitelských práv od jednotlivých knížat dokládá pouze listina vystavená v Bratislavě vratislavským biskupem Konrádem Olešnickým a vévodou Přemkem Opavským. O mandátu vystaveném vyslancům ze strany dědičných knížectví se však v jejich dokumentu nic neříká a nelze než předpokládat, že se případné zlistiněné poselství Vratislavi a dalších městských obcí nedochovalo.²⁰

Existující vzorce jednání, jimiž se řídilo ustavování konfederací různých kategorií v prostředí slezských knížectví, nijak nebránily jejich aktérům v navazování dalších vztahů se třetími stranami.²¹ Pokud uvažujeme o spolicích ve smyslu vyvíjejících se sociálních systémů, nelze jejich existenci omezovat na dobu obvykle fixovanou závěrečnými ustaveními dochovaných pramenů. Už proto, že v průběhu několika desítek let lze pozorovat zřetelný vývoj k vyšší komplexitě takovýchto sociálních systémů, jejichž vnitřní rozhodovací struktury nejen reagovaly na nová očekávání, ale jejich vyhodnocení se odráželo v diferenciaci nástrojů, které ke svému udržení používaly. Spolek slezských knížat i spolek obou knížectví bezprostředně podléhajících České koruně, tedy vratislavského, svídnického a javorského, měly v té době natolik ustálené základní vzorce fungování, že tyto nevyžadovaly písemnou fixaci, ale ke zlistinění docházelo pouze v okamžiku, kdy oba sociální systémy začaly komunikovat mezi sebou nebo se (v některých případech společně) obracely k třetímu partnerovi. Vzájemná komunikace pak probíhala prostřednictvím společných sjezdů (v nejdůležitějších případech), jednání zplnomocněných zástupců, výměnou listů nebo osobně sděleného poselství, tak jak naznačují některé pobyty slezských knížat ve Vratislavi.

Studium vnitřních proměn obou sociálních systémů, totiž spolku dědičných knížectví a spolku knížat, znesnadňuje skutečnost, že se zachovalo málo jejich konstitutivních aktů, pokud ovšem existenci něčeho jako konstitutivní akta můžeme vůbec předpokládat.²² Zvláště

---

¹⁹ Ibidem, s. 28–30, č. 45.

²⁰ Ibidem, s. 28, č. 44. Podle maršálkova listu vystupoval knížecí spolek mnohem aktivněji než dědičná knížectví. Do tří týdnů od uzavření předběžných smluv (tj. do 31. ledna) mělo dojít ve Vratislavi ke konečnému zpečetění závazné dohody ze strany jednotlivých členů spolku. O potvrzení městy se opět (záměrně či bezděčně) nehovoří. V listině vystavené Zikmundem Lucemburským v lednu 1423, již panovník stvrzoval za sebe i své poddané dohodu s řádem německých rytířů, jsou vedle jmenovitě uvedených slezských knížat, (Dolní) Lužice a Šestiměstí, jmenovány „*Breslaw, Namslaw, Newmarkt, Sweidnitz, Jawir*“. Srov. *Geschitsquellen* (cit. v pozn. 18), s. 29, č. 45 a s. 30–34, č. 46. K širšímu politickému kontextu jednání nejnověji Čapský: *Vévoda Přemek* (cit. v pozn. 12), s. 231–244.

²¹ V říjnu 1424 uzavřel roční protihusitský spolek kníže Jan Minstrberský s kladským hejtmanem Půtou z Častolovic, viz *Geschitsquellen* (cit. v pozn. 18), s. 44, č. 59, na počátku července 1426 došlo k dohodě mezi stavy Knížectví svídnického a javorského s Šestiměstím (obě země v té době spravoval hejtman Albrecht z Koldic). Srov. *Geschitsquellen* (cit. v pozn. 18), s. 46–47, č. 64. Ani navazování nových vztahů však neznamenalo, že by se Svídnické a Javorské knížectví či země Jana Minstrberského vyvazovaly ze souhrnu lenních či dědičných knížectví a tímto způsobem „narušovaly hranice“ takto námi vymezených sociálních systémů. K pojmu hranice sociálního systému blíže Luhmann: *Sociální systémy* (cit. v pozn. 1), s. 43–45.

²² Signifikantní je v tomto ohledu zlomek účetního rejstříku Vratislavi z roku 1390, který zachycuje výdaje města na setkání biskupa, knížat a šlechty. Vedle mnoho nesdělující sumy přesahující 119 polských hřiven je tak účet dokladem pravidelného setkávání knížecího spolku, aniž jeho jednání musel zachytit nějaký

u spolku knížat patrně docházelo k přirozenému posunu od rodově provázaných uskupení ke spolupráci na bázi společných zájmů zeměpánů. Vnější odrazem této proměny se patrně stalo obecné rozšíření titulatury „slezský kníže“, používané od konce 14. století i Piastovci držícími majetky v prostoru někdejšího opolského údělu, či proniknutí slezské orlice na jednu z pečeti používaných opavským vévodou, ač jeho země po formální stránce náležela k Moravě.²³

Příkladem dlouhého trvání již jednou vytvořených spolkových struktur, o jejichž vnitřní proměně přitom nemáme mnoho zpráv, může být konfederace měst Hlohovského knížectví. Podle Mariana Ptaka se v první dohodě spojující v roce 1310 zájmy Hlohova, Zaháně, Kožuchova, Stínavy, Šprotavy, Lubínu, Vschova a Gory odrážela nejistota vikpildních měst po smrti Jindřicha III. Hlohovského. Akcent byl položen na společné stíhání zločinců a společné sjezdy měst upravené zmíněnou dohodou se patrně konaly až do počátku 15. století. Na trvalém úsilí o koordinaci společných kroků mnoho nezměnila ani nová smlouva z roku 1410, jež zahrnovala sedm vikpildních měst Hlohovského knížectví. Vedle zdůraznění společných hospodářských zájmů městské obce reagovaly i na hrozící rozdělení země. V pořadí třetí konfederace vznikla v roce 1491. Celkem pět vikpildních měst se zavázalo ke společné obraně privilegií v době převzetí správy země do rukou Jagellonců.²⁴ Důraz spolku, který stále výrazněji získával i politický význam, naopak postrádaly dohody dolnoslezských a hornolužických měst z let 1339 a 1346, směřujících především ke společnému úsilí o ochranu obchodních cest a stíhání narušitelů míru. Specifickým a jednorázovým aktem zůstal zápis měst podléhajících na Opolsku a Věluňsku vládě Vladislava II. Opolského z roku 1384 i tzv. Zhořelecká konfederace z roku 1369.²⁵ Obě dohody vznikly za jedinečných okolností. První inicioval kníže a svazek garantovala jeho vůle. Zápis z roku 1369 se vztahoval na pětadvacet slezských, kladských a lužických měst a mezi signatáři vystupovali i vratislavský hejtman a kladský s hornolužickým fojtem. Do života jej povolalo napětí mezi politickými plány Karla IV. a Kazimíra Velikého a očekávaný vpád polských oddílů do slezského prostoru.²⁶

Trvalejší charakter měla naopak spolupráce měst Svídnického a Javorského knížectví a Knížectví vratislavského. Její počátky lze spojit s novým postavením dříve jmenovaných po smrti Anežky Svídnické v roce 1392, kdy správu země přejal králem dosazený hejtman. Podle Kazimierze Orzechowského lze nejstarší stopy po uzavření konfederace měst vysledovat již v letech 1397 a 1398. Bohužel se však nemůžeme opřít o konkrétnější informace. Do již zmíněných dohod se spolkem slezských knížat vstupoval spolek dědičných knížectví jako poněkud záhadná korporace.²⁷ Nejvíce zpráv se tak v posledku zachovalo ke konfederaci slezských knížat, přičemž

---

dokument. Srov. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond: Akta miasta Wrocławia, Bruchstücke aus Breslauer Stadtrechnungen (1340–1585), č. 1146.

²³ K titulatuře blíže Manikowska, Halina: Świadomość regionalna na Śląsku w późnym średniowieczu. In: *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich*, eds. A. Giesztor – S. Gawlas, Warszawa 1990, s. 253–266. Pečetím opavských vévodů se nejnověji věnovali Barciak, Antoni – Pietrzyk, Iwona: Ikonografia pieczęci Przemysłodów opawskich do początku XV w. In: *Imago narat: Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, eds. S. Rosik – P. Wiszewski, Wrocław 2002, s. 359–370.

²⁴ Blíže Ptak: *Zgromadzenia i urzędy* (cit. v pozn. 12), s. 67–69.

²⁵ Blíže Jurek: *Śląskie pokoje* (cit. v pozn. 5), s. 28–29 a Ptak, Marian: Związek miast Księstwa Opolskiego i Wieluńskiego z 1384 roku, *AUW – Prawo* 288, 2004, s. 103–116.

²⁶ Z iniciativy Karla IV. bylo v této době posláno z českých měst do arsenálů jejich slezských protějšků několik tisíc pancířů, přes tisíc přileb, kuše, štíty a mnoho dalších částí zbroje. K politickým souvislostem blíže Goliński, Mateusz – Żerelik, Rościszlaw: Śląsk i polityka Kazimierza Wielkiego w latach sześćdziesiątych XIV wieku. In: *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*, Toruń 1997, s. 139–157.

²⁷ Blíže Orzechowski: *Ogólnośląskie zgromadzenia* (cit. v pozn. 2), s. 117.

²⁸ Ibidem, s. 117. Nejstarší zpráva, kterou údajně dokládaly poznámky v pozůstalosti H. Grotenfelda, už není

první zmínka bývá připisována k roku 1382 a určitější zprávy pocházejí až k roku 1387, potažmo 1389, kdy se konfederace stala jedním z partnerů osoblazských dohod, a posléze z roku 1390.²⁸

V letech 1387 a 1390 se ve Vratislavi setkala skupina slezských zeměpánů, jimž patrně vévodil vratislavský biskup Václav Lehnický. Během prvního doloženého setkání se na přítomné obrátila městská rada, aby v roli arbitra rozhodli její spor s Bartošem z Wesenborgu, a díky této skutečnosti bylo setkání zapsáno do městských knih. V roce 1390 lze obdobný sjezd doložit jen na základě náhodně dochovaného zlomku městských účtů. Ani při jednom setkání patrně nebyl vyhotoven nějaký dokument, který by přibližoval ustálenost vzorců jednání přítomných zeměpánů. Pokaždé se ve Vratislavi sešly i osoby stojící mimo knížecí stav, v roce 1387 kladský fojt Půta z Častolovic a o dvě léta později mluví účty obecně o šlechtě. Ani jeden ze sjezdů navíc nelze spojovat s konkrétním vnějším podnětem. Naopak spíše se lze klonit k představě, že podobné sešlosti byly pro slezské zeměpány přirozeným aktem a díky přirozené autoritě starších knížat či vratislavského biskupa mohly plnit i určitou soudní funkci v roli arbitra sporů nebo ve zvláštních případech zastupovat prostor personálně reprezentovaných slezských knížectví i navenek. Podobně jako v polovině devadesátých let při řešení sporů mezi polským králem a opolskými Piastovci nebo ve sporech jednotlivých členů spolku.²⁹

Společným jmenovatelem knížecí politiky, z jehož titulu vstupovali starší spolku i do vznikajících sporů, bylo „obecné dobré“ projevující se v dohodách s moravskými partnery (1389) či s Vratislavským knížectvím (1402) ve formě stíhání zločinců, jejich ochránců a zajištění bezpečnosti cest. Takto fungující struktury přirozeně přebíraly část pravomocí příslušejících z celozemského pohledu královské moci. Už proto bylo v konstitutivních aktech staršího období vždy zdůrazněno, že se tak neděje v rozporu s královskou vůlí, nýbrž ke cti, důstojenství a prospěchu krále jako nejvyšší světské autority.³⁰ Spolek slezských knížat spíše vyplňoval uvolněný mocenský prostor, než že by se dostával do rozporu s panovníkovými představami svrchovanosti. Sám Václav IV. začal nově vytvořených struktur využívat a v určitých případech jim část svých pravomocí sám delegoval. V roce 1400 král pověřil Ruprechta Lehnického, aby před soud knížat („*in tribunal duces*“), zasedající koncem října ve vratislavském klášteře klarisek, předvolal Jana a Bolka Opolské a Konráda Olešnického.³¹ Byl to naopak právě Ruprecht Lehnický, jenž o tři roky později vedl slezskou delegaci za panovníkem do vídeňského zajetí a po Václavově útěku zůstal na vídeňském dvoře jako jeden z rukojmí.³²

Okruh zeměpánů spoluvytvářejících knížecí spolek se prolínal s okruhem vůdcích postav dalšího uskupení, které se vyprofilovalo v předhusitském období – rytířského spolku *Rudenband* (Obojku honicího psa). U něho se nám zachovala statuta z roku 1413, která poodhalují jeho

---

dnešním badatelům k dispozici.

29 Srov. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond: Akta miasta Wrocławia, Bruchstücke aus Breslauer Stadtrechnungen (1340–1585), č. 1146; CDS III, ed. C. Grünhagen, Breslau 1860 s. 121–122. Blíže též Orzechowski: *Ogólnośląskie zgromadzenia* (cit. v pozn. 2), s. 117 a Jurek: *Śląskie pokoje* (cit. v pozn. 5), s. 30.

30 „...czu Ehren Würden und fromen dem Alldurchleutigsten Fürsten und Herrn Herrn Wenczlau ...unser gnädigen Herrn...” Srov. *Silesiacarum rerum scriptores* (cit. v pozn. 15), s. 1006–1007, č. 128.

31 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond: Klasztor klarysek (św. Klary) we Wrocławiu (1256–1791), Rep. 63, č. 201 a 202. K vleklému sporu opolských knížat s Vratislaví blíže Goliński, Mateusz: Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku. In: *C. Buško a kol.: Historia Wrocławia: Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, Wrocław 2001, s. 170–172.

32 Blíže *Geschichte des Hauses Habsburg V. Vom Regierungsantritt Herzog Albrecht des Vierten bis zum Tode König Albrecht des Zweiten*, ed. E. M. Lichnowsky, Wien 1841, s. LIX, č. 642 a s. LXI, č. 660 a Spěváček, Jiří: *Václav IV. (1361–1419)*, Praha 1986, s. 348–359.

33 Společná setkání rytířského spolku se odehrávala střídavě v Lehnici a ve Zhořelci (s možností přeložit

vnitřní rozhodovací mechanismy. V čele spolku stálo šest slezských knížat (biskup Václav Lehnický, Ludvík II. Břežský, Konrád Starší a Konrád Kantner Olešnickí, Jan Zaháňský a Přemek Opavský), jimž podléhalo čtyřadvacet „starších“ z řad šlechticů (po čtyřech z každé země). Spory mezi členy rytířského bratrstva řešila čtveřice šlechticů, v případě neshody se strany odvolávaly k některému z knížat. Vedle pevně stanových termínů a míst ročních schůzek, řádového odznaku, poplatků, pokut za porušení stanov i společné návštěvy bohoslužeb se řádová statuta výrazně vymezovala vůči nearistokratickému prostředí. Obecný odkaz na obecné dobré, vlastní confirmovaným dohodám z let 1389 a 1402, v rytířském spolku nahrazoval důraz na vzájemnou pomoc jeho členů – ve válce, při postižení na majetku či společné účasti na rytířských turnajích.³³ Akcent položený na aristokratickou výlučnost a pevně stanovená vnitřní pravidla odlišovaly rytířské bratrstvo od spolku knížat, jehož vnitřní struktury se mnohem snáze adaptovaly na nově formulované vnější podněty. Jestliže ještě v druhém decenniu 15. století sehrávalo rytířské bratrstvo určitou politickou roli, spojenou patrně s očekávaným zápasem o lehnické dědictví po biskupu Václavu Lehnickém, a postupně také nabylo podoby „uherské strany“ v prostředí slezských knížectví, jeho vliv i reálný politický obsah v následujícím období nezadržitelně slábl.³⁴ Vnitřní vzorce jednání, nastavené statuty, nemohly při zachování okamžitého politického rozměru spojeného s obsahy rytířské dvorské kultury nalézt protějšek v modelu spolupráce s dědičnými knížectvími, jak to například umožňovaly struktury spolku knížat. A naopak míra kompatibility se stávala jednou z hlavních bází, na které spolek knížat a spolek dědičných knížectví měly možnost vzájemně komunikovat. Vnější impulsem spolupráce přitom patrně byla narůstající míra ohrožení ze strany husitských vojsk od poloviny dvacátých let.

Na společný postup slezských knížat se ve svých listech odkazovala řada zdejších zeměpánů. Opavský vévoda Přemek navrhoval Olomouci na konci roku 1426 společné tažení proti Odrám, které mělo být podpořeno vojenskou pomocí a penězi slezských knížat. Také vratislavský biskup Konrád Olešnický se téměř vzápětí při jednáních s kurfiřty odvolával na „*andere*

---

místo konání) od první neděle po svátku sv. Martina až do středy a zejména první den byl naplněn náboženským programem. Ještě před úsvitem se shromáždění setkávalo při čtení hodiniek a po nich následovala zpívaná mše za spásu duší zemřelých členů spolku. Další dny byly věnovány turnaji a obřadům spojeným s přijímáním nových členů. Statuta editoval Markgraf, Hermann: Über eine schlesische Rittergesellschaft am Anfange des 15. Jahrhunderts. In: *Kleine Schriften zur Geschichte Schlesiens und Breslaus* (= *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau* 12), Breslau 1915, s. 81–95. K jejich výkladu nejnověji Čapský: *Vévoda Přemek* (cit v pozn. 12), s. 194–200; Kamenz, Kirstin – Kruse, Holger: Rügenband. In: *Ritterorden und Adelsgesellschaften im spätmittelalterlichen Deutschland*, hg. von H. Kruse – W. Paravicini – A. Ranft, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1991, s. 250–255. Podobu řádového odznaku s řetězem se pokusil rekonstruovat Kaczmarek, Romuald: Stowarzyszenie „obroży psa gończego“ z dziejów świeckich zakonów rycerskich na średniowiecznym Śląsku, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Sprawozdania Wydziału Nauk o Sztuce* 108, 1991, s. 13–23. Méně úspěšný pak byl Paul Bretschneider, který po rozsáhlé analýze dochovaných zmínek o nositelích řádu zaměnil v ilustraci z Grünenbergrova Erbovníku erb lehnických knížat, srov. Bretschneider, Paul: Schlesische Gesellschaftsorden, *Schlesische Monatshefte* 2, 1925, č. 7, s. 337–345. K širšímu kontextu rytířských bratrstev dále Brzustowicz, Bogdan W.: *Turniej rycerski w królestwie polskim w późnym średniowieczu i renesansie na tle europejskim*, Warszawa 2003, s. 207–209 a Meyer, Werner: Turniergesellschaften: Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Bedeutung der Turniere im Spätmittelalter. In: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums*, hg. von J. Fleckenstein, Göttingen 1985, s. 500–512.

³⁴ Srov. Čapský: *Vévoda Přemek* (cit. v pozn. 12), s. 194–200. K ohlasům existence bratrstva v českém prostředí nejnověji Šimůnek, Robert: Rožmberská klientela 15. století VI.: Purkrabí, válečník, diplomat a člen společnosti Rügenband – Chval z Chmelné, *Výběr* 42, 2005, č. 3, s. 202–213.

³⁵ *Geschichtsquellen* (cit v pozn. 18), s. 49, č. 68 a s. 50–51, č. 71.

in Slesien herczogen und herren“.³⁵ V polovině února roku 1427 se ve Střelíně konal sjezd, který dal spolupráci v prostoru slezských knížectví další podobu. Na jedné straně vystupovala konfederace slezských knížat, zastupovaná biskupem Konrádem Olešnickým a knížetem Ludvíkem II. Břežským, přičemž je pro její pokračující integraci příznačné, že jejich zplnomocnění není od ostatních knížat zvlášť vyjasněno, a na straně druhé zástupci Knížectví svídnického a javorského a Knížectví vratislavského. Obě uskupení se dohodla spojit v jeden spolek (*bund*) uzavřený s radou svých starších ku prospěchu křesťanské víry (odkaz na transcendentní autoritu se již v souboru legitimizačních nástrojů slezských spolků stal plně funkčním), krále Zikmunda a svých zemí („*voreynet, vorwillet und verbunden haben ... in craft dis brifes*“) na deset let proti „bezbožným kacírům“. Vedle bodu o stavění společné vojenské hotovosti na hranicích Svídnicka a zemí opavského vévody Přemka přináší konkrétní obraz spolupráce ustanovení o zrodu společné rady tvořené na principu parity obou konfederací vždy dvěma knížaty a čtyřmi zástupci šlechty a měst z dědičných knížectví. Právo svolávat radu příslušelo oběma partnerům a obeslaní (bez ohledu na stavovskou příslušnost) byli povinni se k poradě dostavit. Uskupení se přitom nezabavovala vlastních organizačních vazeb, ale jen potvrzovala a definovala model spolupráce obou systémů.³⁶

Zachování odlišnosti potvrdil i vzápětí stvrzený akt, jímž se spolek knížat i spolek dědičných zemí zavázal spolupracovat s předáky české Zikmundovy strany, opírající se díky fojtskému úřadu Půty z Častolovic o geograficky blízké Kladsko, na tažení do Čech.³⁷ Jiným příkladem se pak stal zápis grotkovského sjezdu z poloviny října, který reagoval na katastrofální kolaps tohoto tažení při neúspěšném pokusu ovládnout Prahu a v očekávání odvetného úderu ze strany husitů posiloval a zpřesňoval povinnosti jednotlivých signatářů střelínských dohod při obraně jižní slezské hranice. Ke vzájemné pomoci se opět zavazovala knížata a dědičná knížectví.³⁸

Únorový zápis střelínského sjezdu si naši pozornost zaslouží i z jiného důvodu. Spolek slezských knížat netvořil homogenní celek a patrně již od jeho počátku svorně, už díky přirozeným geografickým vazbám, těsněji spolupracovaly dolnoslezské a hornoslezské knížecí rody. Obě označení už v té době vytlačila starší dělení na Vratislavsko (Slezsko) a Opolsko, můžeme je tedy používat, a především ohlédneme-li se na model dvou vyslanců zastupujících zájmy spolku, zpravidla odrážejí soudobé vnímání duality území kolem horního a středního toku Odry.³⁹ Během střelínských jednání tak byla stanovena nejen výše vojenské hotovosti, která měla bránit pronikání husitů, ale i čtveřice předáků, vždy dvojice knížat z Dolního („*ffursten nedewenig gessesin*“) a Horního („*fürsten obirwenig gessesin*“) Slezska.⁴⁰ Také v listech biskupa Konráda Olešnického z konce dvacátých let se opakovaně objevoval poukaz na hornoslezská knížata

---

³⁶ Ibidem, s. 51–52, č. 72.

³⁷ Příznačný je seznam signatářů dohod: „*Wir Conrad von gotes gnadin bischoff zcu Bresslau und wir Przencko von denselben gots gnaden hertczog und herre zcu Troppaw und andir fürstin in der Slesie, lantman und stete der fürstenthume Swydenicz, Jauwir und Bresslow an eynem teyle und die edeln herrn her Jon von Opatzen und her Puothe von Czastawicz in macht ander hern, der lantluthe, der stete und lande der cronen zcu Behem, ...*“, *Geschitsquellen* (cit. v pozn. 18), s. 53–54, č. 73. Vojenské velení připravovaného tažení měla převzít dvojice knížat a dvojice českých pánů, kteří si mezi sebou zvolí vrchního velitele a jeho velení podřídí spojené oddíly. Ibidem, s. 51–52, č. 72.

³⁸ Ustanovení grotkovského sněmu rozvíjejí dohody ze Střelína. Jejich mylné datování do roku 1421 přijaté v edicích dokumentů z husitského období Colmarem Grünhagenem i Františkem Palackým, je kritizováno od počátku 20. století a v rámci české historiografie na omyl upozornil už například František Michálek Bartoš. Blíže Čapský: *Spolek slezských* (cit. v pozn. 5), s. 341–350.

³⁹ Blíže ibidem, s. 341–350.

⁴⁰ *Geschitsquellen* (cit. v pozn. 18), s. 53–54, č. 73.

⁴¹ Ibidem, s. 81–83, č. 111. Odrazem rozdílných strategií zastávaných v době vrcholícího náporu husitů knížaty

(„*obirsten fursten*“) buď v podobě neutrálního označení, nebo jako protiklad ke knížatům dolnoslezským („*nedersten ffursten*“), kteří vytrvali ve svém odporu vůči husitům a nepřistoupili na dohody o příměří.⁴¹ K obnovení akceschopnosti celého knížecího spolku a tím i společného zastupování na jednáních s druhou stranou došlo až na počátku třetího decennia. Tuto skutečnost ve své korespondenci se slezským prostředím reflektovali, podobně jako dualismus knížecí konfederace a dědičných knížectví, i husitští hejtmani („...*dawame prawi glejt ...kniezatom, knyzezi Conradovi, biskupu Wratislawskemu, a kniezi Berrnardowi z Opole a mudrim y opatrnim muzom miesta Wratislawského a miesta Swydniczkeho i ginim zemanom zemie Slezske...*“).⁴² Dochovaná korespondence pocházející ze závěrečného období pohybu kališnických vojsk v prostoru slezských knížectví také svědčí o rozsáhlé informační síti udržované a využívané předáky Zikmundovy strany ke sledování husitských oddílů, jejich spojenců i proměn mocenského pole uvnitř samotné kališnické domény.

Spolky slezských knížat a dědičných knížectví ve vypjatých chvílích konce dvacátých a počátku třicátých let plně přebíraly odpovědnost za ochranu svého území před zpusťšením a i když tak činily s deklarovanou vůlí vladaře, panovníkovo přední postavení v preambulích stvrzovaných aktů bylo nahrazeno poukazem na nadosobní, transcendentní autoritu („*dem almechtigen gote zcu lobe, der heiligen cristenheit zcu gut*“ – 1426;⁴³ „*czu voraws umb den namen gotes des almechtigen und dee iunncfrawen Mariae seyner mutter zcu ere und zcu lobe aller heiligen, und umb dem getruwirlen cristin gloubin*“ – 1427⁴⁴ apod.); důstojenství a prospěch krále byl zmiňován až na druhém místě. Do značné míry šlo o reakci na nábožensky vypjatou argumentaci husitské strany, která si v očích svých protivníků neprávem přisvojila status „božích bojovníků“. Takto vedená argumentace však v sobě skrývala i mocenský rozměr. Odkazy k vyšší autoritě legitimizovaly ty kroky předáků spolků, které v duchu interpretace „obecného dobrého“ směřovaly k využití nástrojů příslušejících „z Boží milosti“ výlučně zeměpánům.⁴⁵ Ostatně krátce po husitských válkách se kníže Konrád Bílý Olešnický ohrazoval proti snaze Zikmunda Lucemburského vyřešit spor mezi olešnickými knížaty a Vratislaví vedený o přemístění cel s argumentem, že podle práva se má zodpovídat pouze před soudem slezských knížat.⁴⁶

Příznačně v prvním slezském landfrýdu uzavřeném v roce 1435 z iniciativy Zikmunda Lucemburského už podobnou argumentaci nenajdeme, a naopak je zdůrazněna role císařova. Přímo v textu samotné listiny stojí, že Zikmund vypravil dva vyslance, kteří svěřenými listy

---

Dolního a Horního Slezska se například stala účast biskupa Konráda Olešnického při uzavírání spolku mezi spolkem knížat, dědičnými knížectvími a Šestiměstím. Na místo dříve připomínaných dvou mluvčích knížecí konfederace zastupoval oslabený („dolnoslezský“) spolek pouze samotný biskup. Naopak dokladem společného postupu hornoslezské části knížecí konfederace se vedle obdobného přistoupení na příměří s husity stalo vytlačení kališnické posádky z Ostravy, na kterém se podíleli Přemek Opavský, Bolek Těšímský, Kazimír Osvětimský, Konrád Bílý Olešnický a kněžna Helena Ratibořská. Ibidem, s. 71–72, č. 94 a s. 75, č. 103.
⁴² Ibidem, s. 133–134, č. 193. Už v září 1432 jednala čtveřice knížat z Dolního a Horního Slezska společně se zástupci Knížectví svídnického, javorského a niského s vratislavskými radními o zárukách za půjčku 2 tisíce kop českých grošů určených k vyplacení husitských posádek z Němčí, Otmuchova a Klučborku. Ibidem, s. 114–116, č. 164.

⁴³ Ibidem, s. 46–47, č. 64.

⁴⁴ Ibidem, s. 53–54, č. 73.

⁴⁵ Eberhard, Winfred: „Bonum commune“ v konkurenci mezi monarchickou vládou a stavovskou společností, *Český časopis historický* 102, 2004, s. 449–472.

⁴⁶ Zikmund Lucemburský shrnuje jeho argumentaci ve své listině následujícími slovy: „...und meynt sy solten niemand zu recht sten, dann vor den fürsten in Slesien...“ Srov. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, fond: Dokumenty miasta Wrocławia, inv. č. 2100.

⁴⁷ *Silesiacarum rerum scriptores* (cit. v pozn. 15), s. 1019–1022, č. 140.

⁴⁸ Ibidem, s. 1019–1022, č. 140 a Jurek: *Śląskie pokoje* (cit. v pozn. 5), s. 32–51.

i ústně deklarovali panovníkovu vůli a výzvu k uzavření landfrýdu.⁴⁷ Vedle slezských knížat reprezentujících své země se ke společnému zápisu přihlásila i dědičná knížectví (poprvé v podobném dokumentu reprezentuje Knížectví svídnické a javorské tamní hejtman a tedy králův zplnomocněnec), Kladsko a broumovský opat, jehož klášter v předchozím bouřlivém období chránila vsazená slezská posádka. V čele landfrýdu stál s titulem vrchního hejtmána vratislavský biskup Konrád Olešnický. Oproti starším ustanovením konfederací reprezentovaných dvou a vícečlenným sborem jej i případného nástupce schvaloval sám panovník. Nepřistoupit k landfrýdu, často v textu zaměňovaném synonymním výrazem „Bund“, znamenalo sankci pokutou 10 tisíc kop grošů.⁴⁸ Zdůraznění role panovníka, k jehož vůli se text landfrýdu opakovaně vztahuje, ale současně nedokáže zastřít, že skutečné pravomoci k „obnovení míru“ na území slezských knížectví již plně leželo v rukách landfrýdu a Zikmund Lucemburský v tomto duchu akceptoval i vytvoření nástrojů, jimiž operoval landfrýdní hejtman.

Plně dotvořit a prosadit landfrýdní organizaci trvalo ještě několik desetiletí. V turbulentních soubojů o český trůn po smrti posledního korunovaného Lucemburka a novém kole střetů o kalich nedokázal správně a mocensky obtížně udržitelný model landfrýdu dostát potřebám svých jednotlivých signatářů. Zejména ve čtyřicátých letech 15. století se opět ke slovu dostávaly spolky dědičných knížectví, knížat Horního a Dolního Slezska i jejich vícečetné varianty. I ve vnějškově nepřehledném dění tohoto období, v etapě nikoli oslabení, ale přímo neexistence centrální královské moci, to ale byly právě spolkové struktury, které díky své komplexitě získané v předchozí éře dokázaly na vnější mocenské vakuum reagovat a uhájit přibližný status quo vnitřních poměrů a především, jak ukazuje příklad společného vystoupení hornoslezských knížat ve čtyřicátých letech, i relativně úspěšně zastavit pokus Polského království na výraznější revindikaci slezsko-malopolské hranice.⁴⁹ Markrabské války na Moravě, střety opolských knížat s Vratislaví či husitské ohrožení tak sehrály ve vývoji slezského teritoria výraznou úlohu, neboť napomáhaly konstituování a strukturování obou sociálních systémů, tj. spolku slezských knížat a spolku dědičných knížectví.⁵⁰ Oba sociální systémy se ukázaly být dostatečně adaptabilní na změny vnějšího prostředí (na rozdíl například od rytířského bratrstva *Rudenband*) a schopné dalšího vývoje ústíciho v dotvoření slezské země („Slezska“) v její politicko-správní i ideové jednotě, a to včetně formálního rozdělení na Horní a Dolní Slezsko či skladbě slezských sněmů, kde jednu z kurií tvořila knížata a dvě zbývající stavy z dědičných knížectví jako odraz někdejších společných sjezdů doložených poprvé v době zajetí Václava IV. v roce 1402.*

---

49 K vystoupení hornoslezských knížat v době odtržení Osvětimska a Zátorska blíže Prokop, Krzysztof Rafał: *Księstwa oświęcimskie i zatorskie wobec Korony Polskiej w latach 1438–1513: Dzieje polityczne*, Kraków 2002.

50 K správním reformám v době Matyáše Korvína blíže Orzechowski: *Historia ustroju* (cit. v pozn. 3), s. 85–99. Za první slezský sněm tohoto složení reprezentující celou zemi bývá považován sněm z října 1469, kdy slezské stavy přijaly za svého vladaře a českého krále právě Matyáše Korvína. K širším souvislostem správního a politického vývoje Wrzesiński, Wojciech a kol.: *Dolny Śląsk: Monografia historyczna*, Wrocław 2006, s. 132–133.

* Studie byla vypracována v rámci výzkumného záměru MSM4781305905 Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy.

STRESZCZENIE

STRUKTURY WŁADZY I WŁADZA STRUKTUR

KSIĘSTWA ŚLĄSKIE POD GROŻBĄ HUSYTSKĄ

W czasach panowania Luksemburczyków dochodzi na terenach księstw śląskich do stopniowej zmiany powiązań politycznych. Kontynuacja następnego podziału księstw rodowych, zagęszczanie stosunków rodzinnych i względny upadek władzy książąt śląskich w ramach przestrzeni środkowoeuropejskiej zmusza panów do wytwarzania nowych sojuszy. Głównym kryterium nie są już węzły krwi, ale przynależność do stanu i wspólne zainteresowania polityczne. Jako samodzielny podmiot występują w tych czasach księstwa bezpośrednio podporządkowane panującemu, tj. księstwo wrocławskie i zjednoczone księstwo świdnickie i jaworskie. Nowy model struktur władzy powinien akceptować również takie tendencje.

Prezentowany stan, nabierający konkretnych kontur w czasach panowania Wacława IV i jego brata Zygmunta Luksemburczyka, trudno opisać tylko na podstawie tradycyjnych metod bazujących na badaniach genealogicznych. Trzeba również uwzględnić wewnętrzną dynamikę rozwoju społeczeństwa śląskiego oraz jego stopniowe przechodzenie do konstytuowanego stanu z instytucjami centralnymi, które pojawiają się w pod koniec XV wieku. Jeden z możliwych kierunków badania, na którym bazuje również niniejsze studium, polega na wykorzystaniu teorii systemów społecznych Niklasa Luhmanna. Model systemów autopoietycznych umożliwia ocenę wzajemnych powiązań pomiędzy poszczególnymi formacjami powstającymi na ziemiach śląskich oraz zdolności dostosowania ich struktur do nowo pojawiających się impulsów. Na podstawie przyjętej klasyfikacji można odróżnić formacje zdolne do następnego rozwoju (konfederacja książąt śląskich, liga księstw dziedzicznych) od formacji o czasowo ograniczonym znaczeniu (bractwo rycerskie Rundenband). Przedmiotem badania jest przede

wszystkim komunikacja między systemami społecznymi i otoczeniem, która odzwierciedla się w źródłowych aktach konstytucyjnych. Chodzi np. o ugodę z 1389 roku, regulującą komunikację pomiędzy ligą (konfederacją) książąt śląskich na jednej stronie oraz margrabstwem morawskim i diecezją ołomuniecką, reprezentowanymi przez Jodoka Morawskiego i biskupa ołomunieckiego na stronie drugiej. W 1402 r. uregulowały swoje wzajemne stosunki konfederacja książąt śląskich i księstwo wrocławskie, zobowiązując się do wspierania pojmanego króla Wacława IV. W 1423 r. konfederacja książąt połączyła się z ligą księstw dziedzicznych, rozpoczynając wspólną działalność w ramach mocnej koalicji przeciw Jagiellończykom. Cztery lata później zawarto dwie koalicje przeciw husytom.

Na podstawie przemiany powiązań organizacyjnych można obserwować stopniową przemianę konfederacji nastawionej na dążenie do zabezpieczenia pokoju na terenach poszczególnych księstw na formację dążącą do uzyskania aktywnego wpływu na wydarzenia polityki światowej poza granicami księstw śląskich. W prezentowanym modelu odgrywa swoją rolę też ruch husycki – jako jeden z ważnych impulsów zmuszający wymienione formacje do podwyższenia kompleksowości systemów społecznych oraz do wzajemnej współpracy pomiędzy konfederacją księstw i ligą księstw dziedzicznych, która następnie przejawiała się również w wewnętrznej strukturze landfrydu na Śląsku z 1435 r., zabezpieczeniu stosunkowo pomyślnej ochrony księstw śląskich w czasach bezkrólewia po śmierci Albrechta Habsburskiego i w końcu również w składzie sejmów śląskich, przestrzegającym starsze modele współpracy, tj. izba magnatów, izba szlachty oraz izba miast księstw dziedzicznych.

STRUCTURES OF POWER AND THE POWER OF STRUCTURES

SILESIAN DUCHIES IN THE ERA OF THE HUSSITE THREAT

During the Luxemburg period, the environment of the Silesian duchies experienced a gradual transformation of relations in the local political field. The continuous splitting of the hereditary duchies, the thickening relational links as well as the relative power decline of the Silesian dukes in the framework of the Central-European space forced the lords of the land to develop new alliance networks. The main criteria became the estates' membership and shared power interests instead of only family relations. Moreover, duchies that were directly subordinated to the ruler – i.e. the Wrocław Duchy and the united duchies of Świdnica and Jawór – were increasingly progressing as independent subjects of power. Their orientation must also have accepted the model of power relations.

The development described above, which received clearer outlines under the reign of Wenceslas IV and his brother, Sigismund of Luxemburg, cannot only be described on the basis of traditional methods arising from genealogical research. Our view must necessarily take into account the inward dynamics of the development of the Silesian environment and its shift towards constituted estates' milieu with central institutions that gained influence in the last third of the 15th century.

One of the possible directions of research, on which the submitted study is also based, is to employ the theory of social systems as developed by Niklas Luhmann. The model of self-referential – autopoietic – systems allows for evaluating both the mutual relations among the individual groups that formed on the Silesian territory and the competence of their structures to adapt to the newly arriving stimuli. On the basis of the adopted classification, we can discern between groups capable of further development (the group

of Silesian dukes, the groups of hereditary duchies) and groups of only temporary power significance (the Rundenband confraternity of knights).

The main subject of our research is communication between the social systems and the outer environment, as it is reflected in historical sources in the form of constitutive acts. Their example is the compact of 1389, regulating communication between the confederation of Silesian dukes on the one hand and, on the other, the Moravian Margraviate and the Olomouc diocese, as represented by Margrave Jodocus and the Olomouc bishop. In 1402, the confederation of Silesian dukes and the Wrocław Duchy regulated their mutual relations, thus pledging to support the captive King Wenceslas IV. In 1423, the duchy confederation united its forces with the confederation of hereditary duchies, and the two jointly came out in the extensive anti-Jagiello coalition. Four years later, two anti-Hussite coalitions were formed.

The process of transforming organisational relations allows us to follow the gradual change in the confederation's aims – from its efforts to guarantee peace in the framework of the individual duchies to the political formation which began to actively participate in the decision-making process in the world outside the Silesian duchies. The Hussite movement has its place in the given model as well – as one of the important stimuli that forced the confederations' reaction via an increased complexity of thus outlined social systems and, at the same time, the collaboration of both the duchy confederation and the confederation of hereditary duchies. Moreover, the collaboration subsequently reflected itself in the internal adjustment of the first Silesian *Landfried* of 1435; in ensuring a relatively successful defence of the area of the Silesian duchies in the “king-less” period after the death of Albrecht of Habsburg and, eventually, also in the structure of the Silesian assemblies which came to respect the older model of collaboration – i.e. the duchy chamber and the chambers of aristocracy and cities of hereditary duchies.

SUMMARY

„DĚDICTVÍ“ ZIKMUNDA JAGELLONSKÉHO

EMANCIPAČNÍ ZÁPAS STAVŮ OPAVSKÉHO A HLOHOVSKÉHO VÉVODSTVÍ SE ZEMĚPANSKOU MOCÍ NA SKLONKU STŘEDOVĚKU

Petr Kozák

Ve studii, která se čtenáři dostává do rukou, bych se chtěl na příkladě Opavského a Hlohovského vévodství zaměřit na představení určujících rysů vývoje, jimiž se na konci středověku ubíral v prostředí malých teritorií České koruny poněkud opožděný proces mnohostranné emancipace místních zemských obcí. V obecné rovině šlo o vychýlení vlastnictví tzv. „obecného dobrého“,¹ tedy široce chápaného vědomí zodpovědnosti za zemi, od zeměpána k zemi samotné. Pozvolný přesun držby moci mezi vládce na jedné a rozvíjejícími se stavovskými strukturami na druhé straně se pokusím nastínit na konkrétních událostech, které lze podle mého názoru v rámci zvolených teritorií označit za uzlové body na cestě k raně novověkému stavovskému státnímu modelu. Chtěl bych zároveň zdůraznit, že předkládaná studie představuje obecnou a do značné míry schematickou maketu výkladu dění, jehož podrobná analýza bude tvořit podstatnou část mé připravované disertace. Tematický rozsah a omezené prezentační možnosti mě tak vedly k rozhodnutí omezit z praktických důvodů na nejnutnější únosné minimum rozsah citovaných pramenů a literatury, jejichž pouhé zhodnocení by si dle mého soudu vyžadovalo samostatnou studii.

Opavsko a Hlohovsko přitom k analýze nebylo vybráno náhodně. Obě na první pohled geograficky i historickou tradicí vzdálená teritoria totiž nespojuje pouze krátká vláda Zikmunda Jagellonského (1499–1508 na Hlohovsku, 1501–1511 na Opavsku).² K užití komparativní metody zde vybízí především obdobná dějinná zkušenost, kterou obě země v závěru středověku prodělaly. Ta byla v poslední třetině 15. století poznamenána sledem ničivých válečných událostí, příchodem zeměpánů z nových dynastií, jejich častým střídáním a především zavedením zprostředkované správy, kdy byli praktickým výkonem vlády pověřeni místodržící. Konflikty a krize si spolu se slábnutím tradiční zeměpanské autority na stavovských předácích opakovaně vynucovaly koncentraci sil, vyhraňování a mnohdy i veřejnou prezentaci osobních nebo skupinových postojů a zájmů, uzavírání více či méně trvalých politických spojení a konečně též potřebu akceschopného, koordinovaného jednání. Již Zikmund Jagellonský se tak na přelomu 15. a 16. století setkal se vzrostlým sebevědomím místních zemských obcí. Ovšem teprve za jeho vlády, respektive jejího doznívání došlo v opavském i hlohovském prostředí k doformulování už ve všech ohledech svébytného programu místními elitami diktované autonomní politiky, kterou tak lze s konečnou platností označit za stavovskou.³

1 Fenoménem se v poslední době zabýval např. Eberhard, Winfried: „Bonum commune“ v konkurenci mezi monarchickou vládou a stavovskou společností, *Český časopis historický* 102, 2004, s. 449–474.

2 Dodnes nejlepší práci o Zikmundově „slezském“ období představuje kniha Nowogrodzki, Stanisław: *Rzady Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i w Łużycach (1499–1506)*, Kraków 1937. Autor jí antikvoval pokusy jak starších autorů (jejichž dílo cituje a hodnotí), tak svých současníků, jimiž byli Dziegiel, Władysław: *Król polski Zygmunt I na Śląsku*, Katowice 1936; Breyther, Ernst: *König Sigismund von Polen in Schlesien*, Striegau 1906. Nowogrodzského závěry nepřekonal populárně laděné, tendenční, často nepřesné a na jeho podání plně závislé pojednání Boras, Zygmunt: *Zygmunt Stary w Głogowie*, Katowice 1983. Tím méně pak kratičkový oslavný medailon Janiszewska-Mincer, Barbara: *Zygmunt Jagiellończyk (1467–1548): Książę głogowski i opawski, namiestnik Śląska i Łużyc, od 1506 r. król polski Zygmunt I*. In: *Ludzie Środkowego Nadodrza: Wybrane szkice biograficzne (XII–XX wiek)*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 223–225. Specifické postavení zaujímá v tomto výčtu zajímavá kniha „wintrovského“ střihu Pawiński, Adolf: *Młode lata Zygmunta Starego*, Warszawa 1893. Záměrně na tomto místě pomijím práce o dějinách Slezska, obou vévodství či tamních měst, které zpravidla věnovaly vládě mladšího Jagellonce větší či menší prostor, jejichž obsah je ale téměř navlas stejný, stručný a v podstatě velmi málo sdělující.

3 „Problematickým“ středověkým stavovstvím, při jehož identifikaci a výzkumu se programově zaměřoval na projevovanou „aktivitu“, se nově zabýval Heck, Uwe: *Probleme der Geschichte mittelalterlicher Stände und das Beispiel Mecklenburg*. In: *Herrschaft und Stände in ausgewählten Territorien Norddeutschlands vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, hg. von E. Opitz (= *Lauenburgische Akademie für Wissenschaft und Kultur, Stiftung Herzogtum*

V mnoha ohledech klíčovým zlomem, narušujícím do té doby jen pozvolna erodující tradiční status quo v rozložení moci na pomyslné ose zeměpán – zemská obec, byl v obou vévodstvích odchod domácích dynastií Přemyslovců a Piastovců. V opavském případě se tak stalo o něco dříve. Neblahá tradice drobení mocenské základny mezi mužské členy panujícího rodu vyhrotila v kombinaci s válečným vyčerpáním a nezodpovědnou politikou některých vévodů nesnesitelným způsobem chronickou finanční krizi zeměpanské vlády. Vystupňovaného tlaku věřitelů pak využil král Jiří z Poděbrad, jemuž se v první polovině šedesátých let 15. století podařilo kombinací mocenského a ekonomického nátlaku Opavsko ovládnout.⁴ Český král přirozeně v zemi osobně nesídlil a správou vévodství pověřil zemského hejtmana. Nezvyklá nepřítomnost zeměpána vedla ke vzniku mocenského vakua, které bylo nutno zaplnit. Právě tato skutečnost si spolu s praktickými potřebami každodenního výkonu správy a práva a zanedlouho i specifickými požadavky válečné doby, spojenými s nutností pružného rozhodování, vynutila vznik první komplexněji založené autonomní politiky zemské obce, do jejíhož čela se z titulu svého místodržitelského úřadu i vahou osobní prestiže postavil sám zemský hejtman Bernard Bírka z Násilé. Energický politik a schopný válečník se na dlouhá léta stal suverénním pánem země a během své faktické vlády kolem sebe dokázal soustředit vlivnou skupinu osob, skrze které vytvářel a prosazoval vlastní politické představy a udržoval svou převahu ve vztahu k ostatním členům zemské obce.⁵

Lauenburg, Kolloquium XIII), Bochum 2001, s. 13–32. Z české strany odkazují především na brilantní studii Válka, Josef: Středověké kořeny mocenského dualismu panovníka a obce (Historiografické aspekty diskusí o „absolutismu“), *Časopis Matice moravské* (dále *ČMM*) 123, 2004, s. 311–335. Její autor zároveň prosazuje pro dobu středověku užívání přiléhavějšího pojmu „obec“ namísto „stavovství“ (s. 317, pozn. č. 9).

⁴ V poslední době bylo vydáno několik velmi zajímavých prací, jež svým rozsahem v podstatě pokrývají (pozdně) středověké dějiny Opavského vévodství a případný zájemce v nich nalezne i vyčerpávající shrnutí starší literatury. Na mysli mám především syntetizující text podepsaný trojicí autorů Kouřil, Pavel – Prix, Dalibor – Wihoda, Martin: *Hrady Českého Slezska*, Brno – Opava 2000, (doba 15. století na s. 481–508). Rámec městských dějin přerůstá kniha Müller, Karel – Žáček, Rudolf a kol.: *Opava*, Praha 2006 (na s. 96–136 a 369–399 kapitoly z pera Dalibora Prixe a Martina Čapského). Po všech stránkách vyčerpávající je mimořádná studie Prix, Dalibor: Vévoda Václav II. Opavský a Hlubčický: Ve stínu otce, husitů a bezvládí, *Časopis Slezského zemského muzea* (dále *ČSLM*), řada B 48, 1999, s. 152–192, 193–223. Svým významem nikoli na poslední místo pak náleží biografie, jejímž autorem je Čapský, Martin: *Vévoda Přemek Opavský (1366–1433): Ve službách posledních Lucemburků*, Brno – Opava 2005 (na s. 92–155 příkladně zachyceny obrysy změny zeměpanské politiky v čase zrodu stavovského modelu společnosti). Jelikož však zmiňované práce nepřekračují rok 1485, uchovává si pro děje následných let význam i klasická monografie Biermann, Gottlieb: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*, Teschen 1874, s. 233–257 (resp. ke specifickým otázkám i na jiných místech knihy). Jedinou publikací, jež svým názvem výslovně ohlašuje ambice svého tvůrce vyložit „stavovství“ na Opavsku doby podzimu středověku, je Fukala, Radek: *Stavovská politika na Opavsku v letech 1490–1631*, Opava 2004 (středověk na s. 5–21). Jde ovšem nikoli o specializovanou studii (jakkoli se to Fukala snaží sugerovat např. v práci rozporuplných kvalit; idem: *Slezsko: Neznámá země Koruny české: Knížecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007, s. 264), nýbrž o pomocný studijní materiál, navíc silně poznamenaný autorovým přílišným respektem ke kouzlu sto let starých, ovšem dnes již anti-kvovaných tezí Jana Kaprase. Tendence, motivace a konstrukční slabiny Kaprasova díla bezpečně odkryli Čapský, *Vévoda Přemek* (viz výše) s. 35, 50–53; Bahlcke, Joachim: Geschichte als Argument: Der Prager Rechtshistoriker Jan Kapras (1880–1947) und die tschechische Schlesienforschung am Anfang des 20. Jahrhunderts. In: *Silesiographia: Stand und Perspektiven der historischen Schlesienforschung, Festschrift für Norbert Conrads zum 60. Geburtstag*, hg. von M. Weber und C. Rabe (= *Wissenschaftliche Schriften des Vereins für Geschichte Schlesiens*, Band 4), Würzburg 1998, s. 69–81.

⁵ Z nedostatku prostoru pro bližší představení mocenského uskupení soustřeďovaného kolem zemského hejtmana Bírky, jehož páteř tvořil mohutně rozvětvený rod Stošů, odkazují alespoň na hejtmanovu instrukci

Hmatatelný návrat zeměpanské autority v osobě vévody Viktorina z Poděbrad a jeho pokusy o restituci a posílení vlastního mocenského postavení však počátkem sedmdesátých let zbavily do té doby suverénní pozice Birkovy strany legitimacy a záhy i legality. Hejtmanský úřad byl přece jen stále pevně svázán s panovníkem, jehož autorita exkluzivní postavení prvního úředníka v mocenské struktuře země cele zaštiťovala. Je jisté, že si Bírka za své „vlády“ mnoho lidí znepřátelil. Rychlá izolace jeho uskupení v krizové době počátku sedmdesátých let je však vysvětlitelná především stále převládajícím mentálním vzorcem, jenž v opavském prostředí odsuzoval případné pochybnosti o rozhodujícím vlivu vévody na chod zemských záležitostí k neúspěchu. Birkovo uskupení, respektive jeho sílu, nemalý potenciál a především odhodlání k aktivnímu odporu však již nelze označit jinak než za jeden z významných symptomů provázejících vnitřní proměny opavské zemské obce.

Zoufalá snaha hejtmanových stoupenců udržet dosavadní kurs vnitřní i vnější politiky ve svých rukou tak nakonec vyvrcholila roku 1474 do té doby bezprecedentní ozbrojenou konfrontací se zeměpánem, která nutně zbavila kdysi mocné uskupení i posledních zbytků sympatií ze strany zemské obce.⁶ Triumfující vévoda ovšem postrádal tradici ověřenou přirozenou autoritu svých přemyslovských předchůdců. Ke své roli garanta „obecného dobrého“ se tak pod tlakem okolí musel zavázat písemně⁷ a loajalitu věrných, z nichž některé na Opavsko přivedla právě až politika poděbradského rodu, si kupovat.⁸ Konstituoval se přitom poměrně stabilní okruh osob,⁹ do jehož čela se záhy propracoval politik vynikajících kvalit Jindřich Donát z Velké Polomi,¹⁰ který byl schopen bez větších otřesů udržet otěže vlády uvnitř země ve svých rukou i po Viktorinově nedobrovolném odchodu a nástupu Jana Korvína, nemanželského syna českého

---

šlechtě zasedající na opavském zemském soudu: Zemský archiv Opava (dále ZAO), Slezský stavovský archiv v Opavě 1318–1850 (dále SSA), inv. č. 46. Jelikož musel odcestovat ke králi Jiřímu, určil sám autoritativně zástupce nejen za svou osobu, ale i za všechny (rovněž nepřítomné a pravděpodobně s ním cestující) zemské úředníky. Nebylo přitom v žádném případě náhodou, že při řešení choulostivého sporu o ves Pomorčovice mezi vévody Janem Opavským a Hlubčickým a Mikulášem Opolským měli na klíčových místech hejtmana a zemského komorníka zasednout Jiřík Stoš z Albrechtic a jeho syn Hanuš.

⁶ Konflikt z roku 1474 podrobně analyzovali Turek, Adolf – Jisl, Lumír: Ostravsko za česko-uherské války ve světle písemných pramenů i archeologických nálezů, *ČSLM* 3, 1953, s. 1–24. Nejnověji se pak ke střetu vrátili Kouřil – Prix – Wihoda: *Hrady* (cit. v pozn. 4), s. 502–505.

⁷ Roku 1477 vévoda Viktorin složil přísahu k zemi a zavázal k ní i všechny své nástupce. Jeho slib byl písemně fixován a jako první svého druhu zanesen do opavských zemských desk, viz *Pozůstatky knih zemského práva knížetství opavského*, díl II., *desky zemské*, část 1 (1431–1536), ed. J. Kapras. Praha 1908, s. 96, č. 122. Analogické přísahy zemských úředníků pak byly do zemských knih zapsány až s nástupem přímé vlády Matyáše Korvína roku 1485 (ZAO, SSA, inv. č. 776, s. 2 a 3). Slavnostní sliby se od té doby staly běžnou součástí „inventáře“ zemských desk či knih půhonů a nálezů. Je pravděpodobné, že si zemská obec v souladu s nařízením vévody Viktorina na Matyáši Korvínovi skutečně vynutila složení přísahy, přičemž král sám pak donutil její úřednickou reprezentaci k obdobně zavazujícímu kroku.

⁸ Doklady rozpadu zeměpanské domény i opavské lenní soustavy (alodizacemi statků), jenž byl v podstatě dokončen za vévody Viktorina, plní stránky zemských knih. Jako (jakkoli zde poněkud extrémní) příklad kariér „nových lidí“ z okolí opavského vládce lze pak uvést osudy Jana ze Žerotína a jeho rodu, které zpracoval Kozák, Petr: Vzestup rodu Žerotínů: Život a odkaz Jana staršího ze Žerotína a z Fulneka, *ČMM* 124, 2005, s. 47–81; idem: Jan starší ze Žerotína: Příspěvek k pozdně středověkému žoldnéřství. In: *Husitský Tábor, Supplementum 3, Jan Žižka z Trocnova a husitské vojenství v evropských dějinách, VI. mezinárodní husitologické sympozium Tábor 12. – 14. října 2004, Sborník Husitského muzea*, Tábor 2007, s. 609–634.

⁹ Pro základní orientaci při identifikaci tohoto okruhu v době zenitu vlády vévody Viktorina na Opavsku lze odkázat na bohatý aktový materiál týkající se sporu o statek Klimkovice, jenž je uložen v Moravském zemském archivu Brno, G 2 Nová sbírka, sign. 696, fasc. 5a–5p, 5s, 5t, 5u.

¹⁰ Základní informace o Jindřichu Donátovi viz Pilnáček, Josef: *Genealogie der schlesischen uradeligen Familie von Donat*, Wien 1939, s. 19–20. K Donátovu postavení v opavské společnosti srov. Kozák, Petr: Mocenská

a uherského krále Matyáše. Syn Jiřího z Poděbrad byl zároveň posledním vévodou, který na Opavsku osobně sídlil.

Mladý Korvín se zanedlouho stal z otcovy vůle vládcem i na vzdáleném Hlohovsku. Vévodství vyplňující celý severozápadní cíp Slezska se v té době teprve pozvolna vzpamatovávalo z těžkých otřesů způsobených nedávno ukončenými válkami, jež s konečnou platností uzavřely éru piastovského panování.¹¹ Stejně jako na Opavsku byla i zde místní zemská obec konfrontována s narušením tradičních jistot a s nervozitou vyvolávajícím střídáním panovníků i dynastií. A to tím spíše, že se pod tíhou změněné mezinárodně politické situace neudržela ani hunyadovská vláda a nový král Vladislav Jagellonský použil vévodství jako apanáž pro svého bratra Jana Olbrachta.¹² Ten se navíc roku 1492 stal polským králem, což rozechvělo i základy státoprávního postavení celé země.

Stabilizace poměrů však byla věcí prvořadě důležitosti i pro nové zeměpány. Obdobně jako Viktorin na Opavsku i zde se mladé režimy zachovaly pragmaticky, opakovaně zapomínaly na stará příkoří a byly chťe nechtě nuceny hledat cesty k původním elitám piastovského období. Zvýšené pozornosti nových vládců se přirozeně těšili především lidé požívající mezi svými sociálními vrstevníky potřebné autority, což je kvalifikovalo do pozice mediátorů mezi zeměpánem a zemskou obcí. Postavení těchto jedinců mohlo nabýt mimořádných forem právě v dynamické době mnohostranných zápasů spojených s vnitřním přerodem zemských obcí ve stavovskou společnost raně novověkého stříhu. Vybaveni potřebnými schopnostmi a ambicemi se nejednou stali skutečnými aktivními tvůrci, hybateli a architekty inovované podoby mocenských vztahů. Z tohoto úhlu pohledu pak v hlohovském případě vyniká zejména zajímavá osobnost mimořádně agilního Ernsta Tschammera.¹³ Šlo o člověka blízkého všem vládám piastovské,

---

uskupení ve stavovské společnosti: Vzestup a pád opavského zemského komorníka Jindřicha Hukovského z Ochab (†1530), *Slezský sborník* 105, 2007, s. 1–19.

¹¹ Historiografická produkce k dějinám Hlohovska je již od pruských (německých) dob svázána s výzkumem tamních městských obcí a programově pomíjí zemské dějiny typické pro region starého Rakouského Slezska. Úroveň tohoto „komunálního“ dějepisectví byla samozřejmě kolísavá, ve svém průměru však nemalá. Práce německého dějepisectví 19. a prvních desetiletí 20. století jsou tak v hlohovském případě často platné dodnes a to ne vždy pouze z materiálových důvodů. Z mnoha jmenuji alespoň Wolff, Otto: *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848; Minsberg, Ferdinand: *Geschichte der Stadt und Festung Gross-Glogau I.–II.*, Glogau 1853; Ziotecki, Bolesław: *Geschichte der Stadt Guhrau 1300–1900 als Jubiläumsschrift zur Erinnerung an die am 18. August 1300 durch Herzog Heinrich III. von Glogau der Stadt Guhrau verliehen Stadtrechte*, Guhrau 1900; Zerndt, Gustav: *Geschichte von Stadt und Kreis Schwiebus I.: Stadt und Kreis Schwiebus unter wechselnder Herrschaft bis zum Jahre 1526*, Schwiebus 1909; Matuszkiewicz, Felix: *Geschichte der Stadt Sprottau*, Sprottau 1908; Blaschke, Julius: *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes*, Glogau 1913. Orientaci na dějiny měst „podědila“ i poválečná polská historiografie. Její výsledky jsou však často zatíženy bojovným protiněmeckým nacionalismem a úporným hledáním „polskosti“ slezských teritorií, kteréžto zaměření přežívalo až do počátku 90. let minulého století. V případě Hlohovska je zároveň pozorovatelný silný vliv starší německé produkce, jež se (co se faktografie týče) „novému“ zpracování středověkých městských dějin stávala skutečně prvořadým pramenem. Silné i slabé stránky polského výzkumu měst představil nedávno Czapliński, Marek: Die „Geschichte der niederschlesischen Städte“ des Historischen Instituts der Universität Breslau. In: *Silesiographia* (cit. v pozn. 4), s. 373–382. Z nejnovějších prací lze uvést *Głogów 750 lecie nadania praw miejskich*, red. A. Kucharczyk, Głogów 2003; *Koźuchów: Zarys dziejów*, red. T. Andrzejewski, Koźuchów 2003; *Sława: Zarys dziejów*, red. W. Strzyżewski, Sława 2004.

¹² Samostatnou monografii, ve které však přirozeně dominuje jeho polská vláda, mu věnoval Papée, Fryderyk: *Jan Olbracht*, Kraków 1949. Okolnosti Olbrachtova nástupu ve Slezsku, jež úzce souvisely s jeho uherskými ambicemi, zmapoval nejnověji Baczkowski, Krzysztof: *Walka o Węgry w latach 1490–1492: Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* (= *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* MCLXIII, *Prace historyczne*, zeszyt 116), Kraków 1995 (především s. 71–110, 127–145).

¹³ Základní genealogické informace k Ernstovu rodu lze načerpat ve studii Raczek, Friedrich Wilhelm von: *Geschichte der freiherrlichen Familie von Tschammer*, Breslau 1868.

hunyadovské i jagellonské etapy, jehož život a kariéra jsou na jedné straně ztělesněním trvalosti a continuity, na straně druhé však i svědectvím dramatických proměn, za nichž vstupovala společnost podílníků na moci do bran raného novověku. Bylo zároveň příznačné, že se díky svému postavení, neformální prestiži a bohatým kontaktům právě on stal jedním ze sloupů časem stále samostatnější politiky zemské obce.

Nová situace zároveň i na Hlohovsku otevřela dveře snahám o korekci dosavadního vnitřního mocenského statutu quo, jehož existence se ukazovala být příliš svázanou s prudce oslabující zeměpanskou autoritou. Na povrch vypluly vzájemné antagonismy a palčivou se stala zejména otázka mocenské převahy uvnitř zemské obce samotné. Zatímco na Opavsku tehdy dočasně zvítězila koncepce těsné spolupráce mezi šlechtou a měšťany, ztělesněná vůdčími osobnostmi zemského komorníka Jindřicha Donáta z Nové Cerekve a reprezentanta městské politiky Augustina Dreymandela,¹⁴ vyústil vývoj na Hlohovsku v opak. Doba se nesla ve znamení dravého vzrůstu sebevědomí místní nobility, jež se prudce srazilo s tradičními nároky měst na roli vrchních garantů pořádku. Ve hře zdaleka nebyla jen palčivá otázka rozbujelého *raubriterství*, ale zejména zásadní spor o převahu v oblasti jurisdikce, kdy se šlechta principiálně nemohla smířit s dosavadní převahou měšťanského živlu v soudním systému vévodství.¹⁵ Jeho ovládnutí přitom bylo základní podmínkou k formálnímu ukotvení mocenské převahy jedné či druhé strany.

Nobilita byla aktivnější od samého počátku a k vystupňování svého tlaku dokázala beze zbytku využít i krizové situace soumraku piastovské vlády na Hlohovsku. Pozice tamního posledního vévody z domácí dynastie byla přitom paradoxně velmi podobná postavení Viktorina z Poděbrad na Opavsku. Jan II. sice pocházel z linie hlohovských knížat, jeho dědictvím však byl díl tehdy již delší čas samostatného Vévodství zaháňského.¹⁶ Cestu k vládě na Hlohovsku mu tak otevřelo roku 1476 teprve vyhasnutí tamní piastovské větve. Jelikož pak Jan II. nebyl se svými nároky na vládu zdaleka sám, musely rozhodnout zbraně. Katalyzátorem proměn hlohovské zemské obce však byla nejen léta bojů spojená s finančními obtížemi nové vlády, ale především fakt, že ve výsledku vítězný Jan II. přicházel na Hlohovsko jako cizinec postrádající soustavu tradičních vazeb s lokálními elitami, o jejichž přízeň tak byl nucen stejně jako Viktorin aktivně se ucházet.¹⁷

---

¹⁴ Viz studie Kozák: *Mocenská uskupení* (cit. v pozn. 10), s. 6, 13–14.

¹⁵ Měšťané hráli nemalou roli i při vynášení rozsudků na lenním soudu, jak ukázal nejnověji Ptak, Marian J.: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa glogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.* (= *Prawo CCX*), Wrocław 1991, s. 231–234. Jeho podrobná analýza správního a právního vývoje vévodství sice antikvovala starší práci Matuszkiewicz, Felix: *Die mittelalterliche Gerichtsverfassung des Fürstentums Glogau* (= *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Band 13), Breslau 1911, tato však stále obsahuje velké množství užitečných faktografických podrobností (na s. 65–68 převzetí vikpildního soudnictví městy a snahy šlechty o emancipaci od městského soudnictví).

¹⁶ Od vlastního Hlohovska se Zaháňsko (již natrvalo) oddělilo na počátku 15. století díky aktivitě nejstaršího syna vévody Jindřicha VIII. Vrabčáka, Jana I., otce Jana II. Dějiny Hlohovska ve 14. století přehledně zpracovala Wojtucka, Jana: Začlenění Hlohovska do Koruny české a jeho vývoj v letech 1331–1384. In: *Korunní země v dějinách českého státu I.: Integrovaní a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, eds. L. Bobková – J. Fantysová-Matějková – J. Zdichynec, Praha 2003, s. 96–160. K vládě Jana I. a jeho synů včetně Jana II., jenž roku 1472 Zaháňsko prodal saským vévodům, dodnes srov. Heinrich, Arthur: *Geschichte des Fürstentums Sagan: Erster Teil bis zum Ende der sächsischen Herrschaft im Jahre 1549*, Sagan 1911, s. 43–167.

¹⁷ V mnoha ohledech dramatických osudů Jana II. se museli dotknout (a dodávám, že s chutí tendenčně) všichni autoři, kteří se tak či onak zabývali hlohovskými dějinami. Jeho vládu se však ve speciální monografii pokusil poprvé zhodnotit vlastně až Szczegóła, Hieronim: *Koniec panowania piastowskiego nad środkową Odrą*, Poznań 1968. Faktograficky bohatá a leckdy nápaditá práce je však výrazně zatížena nacionální dogmatikou. O novou komplexní biografii posledního hlohovského Piastovce se pokusila Techmańska, Barbara: *Niespokojny*

Ani jeho vláda však nebyla trvalá a ke svému konci se nachýlila roku 1488 ve víru nerovného válečného střetnutí s králem Matyášem Korvínem. Mimořádně vyhrocená situace těsně před očekávanou konfrontací vyústila na Hlohovsku ve šlechtou režírovanou fyzickou likvidaci vedoucí složky měšťanské society, jež se brzy stala skutečným mementem porážky jejích snah v zápase o podíl na nově se rodícím rozložení sil uvnitř zemské obce vévodství.¹⁸ Do čela dominantní skupiny urozců se rychle prodral již zmiňovaný Ernst Tschammer, pod jehož taktovkou si šlechta již v roce 1491 na nově nastoupivším Vladislavu Jagellonském vymohla nařízení, které zakazovalo měšťanům zadržovat a soudit její členy.¹⁹ Města v čele s dominantním Hlohovem nedokázala na šlechtický nástup adekvátně reagovat, a jejich politika rychle přecházela do defenzívy umocněné otevřeným příklonem nové vlády Vladislavova bratra Jana Olbrachta na stranu urozců.

Záminkou ke konečné likvidaci městských pretensí se roku 1493 stala poprava rytíře obviněného z lupičství, ke které na základě svých privilegií přikročili měšťané z Frajštatu. V reakci na to přistoupil Olbrachtův zemský hejtman Jan z Karnkova k uvěznění hlohovské rady spojenému se zrušením její svobodné volby, čímž v podstatě paralyzoval celou městskou opozici. Surový mocenský zásah kopíroval v hlavních rysech neblahé události roku 1488 a přesvědčivě odkazoval na aktivitu špiček šlechtické obce. Nebylo proto žádnou náhodou, že v následném divadle rituálního pokoření na hrdle ohrožených uvězněných měšťanů nesehrál roli moderátora nikdo jiný než vůdce urozců Ernst Tschammer a daleko od pravdy zřejmě nebude ani domněnka, že zastrašení a zároveň vděčností zavázání měšťanští předáci v dalších dnech sami projevili větší míru empatie vůči šlechtickým požadavkům.²⁰

---

księż Jan II Żagański, Kraków 2001. Kvalita jejího textu je ale bohužel v mnoha aspektech sporná. Z české strany lze uvést pouze populární medailon, který vévodkyni Barboře Hlohovské věnoval Macek, Josef: *Tři ženy krále Vladislava*, Praha 1991, s. 5–38. Nespornou materiálovou hodnotu si pak zachovává i slohově brilantní pojednání Höfler, Constantin: *Barbara, Markgräfin zu Brandenburg, verwittwete Herzogin in Schlesien, vermählte Königin von Böhmen, Verlobte Konrads Herrn zu Haydek: Ein deutsches Fürstenbild aus dem XV. Jahrhunderte*, Erste Abtheilung, Prag 1867.

¹⁸ Roku 1488 došlo k uvěznění radních špiček města Hlohova, které pak byly v žaláři ponechány pomalé smrti hladu. Událost se záhy stala v rámci měšťanské society jedním z neuralgických bodů její kolektivní paměti a tradice veškerou vinu připsala výlučně vévodovi Janu II., jenž tak vstoupil do dějin (a později i do odborné literatury) s přídomkem „Ukrutný“ či „Šílený“. Není se čemu divit, neboť emotivně laděný ortel nad zeměpánem vynesli již samotní odsouzení, a to ústy jednoho z nejpřednějších měšťanských politiků Johanna Köppela, který zanechal pozoruhodné (a záhy velmi populární) písemné svědectví o umírání svém i svých spoluvězňů. Köppelův deník do svého díla vložil současník tehdejšího dění Marcus Kyntsch von Zobten, viz: Von den Geschichten Hertzogs Hannss wie sichs in dem 1488 Jahr hat, ed. G. A. Stenzel. In: *Scriptores rerum Silesiacarum* IV., Breslau 1850, s. 1–20 (Köppelův text na s. 12–15). Klíčem k pochopení tragické události ovšem není Janova „tyranská“ povaha, ale zápas o moc uvnitř zemské obce. Svě pojetí jsem vyložil v referátu „*Politik, Macht, Rituale: Landeseliten des Herzogtums Glogau im ausgehenden Mittelalter*“, který jsem přednesl 27. 7. 2007 v Göttingen během zasedání mezinárodní pracovní skupiny „Gentes trans Albiam – Europa östlich der Elbe im Mittelalter“ (téma zasedání: Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe). Podrobnou analýzu problému včetně relevantních pramenů a literatury, na jejichž výčet zde není potřebný prostor, nalezne případný zájemce v připravovaném sborníku.

¹⁹ *Die Glogauer Landesprivilegien des Andreas Gryphius von 1653* (dále *Gryphius*), ed. D. Lentfer (= Peter Lang, *Rechtshistorische Reihe*, Band 147). Frankfurt am Main – Berlin – New York – Paris – Wien 1996, s. 171–173, č. 4.

²⁰ Události roku 1493 jsem podrobně zhodnotil v Brně 1. 6. 2007 referátem „*Konfliktní soužití: Zemský hejtman a obec Velkého Hlohova na sklonku středověku*“, který jsem přednesl v rámci konference „Rituál smíření: Konflikt a jeho řešení ve středověku“ (poř. Výzkumné středisko pro dějiny Střední Evropy Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Centrum mediévistických studií v Praze). Výslednou studii s výčtem pramenů a literatury nalezne případný zájemce v připravovaném sborníku.

Sled popsaných událostí spolu s odmítavým stanoviskem samotného Jana Olbrachta totiž skutečně vedl ke zlomení odporu měšťanů, kteří museli rezignovat na svůj nárok soudit osoby urozeného původu. Nově nabyté svobody byly také jednou z prvních věcí, jež si šlechta dala potvrdit záhy poté, co se roku 1498 vlády na Hlohovsku podruhé ujal král Vladislav. Upevněné postavení nobility na sebe vzalo podobu zcela jednostranně laděné smírčí „dohody“ s měšťanskou částí stavovského spektra, kterou zástupci obou táborů příznačně podepsali přímo v Tschammerově domě. Volba prostoru přitom nebyla náhodná nejen v souvislosti s osobou jeho vlastníka. Zmiňovaný dům totiž sice ležel v urbánním obzoru města Hlohova, zároveň však mimo jakýkoli dosah městské jurisdikce. Vybrané místo tím nepochybně ve vědomí účastníků slavnostního aktu jasnou a srozumitelnou řečí symbolů ještě znatelněji podtrhlo převahu jedné strany nad druhou.²¹ Jen několik dní nato dorazili do Hlohova poslové ohlašující předání země do rukou králevo dalšího mladšího bratra Zikmunda Jagellonského, v jehož osobě získalo o něco později nového zeměpána i Opavsko.²²

Rozdílné mikrosvěty obou vévodství si vyžádaly dvě odlišné polohy Zikmundova panování, jejichž společným jmenovatelem bylo udržení stability. Na Hlohovsku, kterému se v osobě jagellonského vládce dostalo posledního v zemi sídlícího zeměpána, vévoda kontinuálně pokračoval v linii svého předchůdce a pragmaticky se opřel o šlechtu, která se po nedávném pokoření měšťanů stala nezpochybnitelně vedoucí složkou zemské obce. Jeho postavení přitom bylo do značné míry specifické a v soudobých slezských i opavských poměrech neobvyklé. Nespočívalo jen v autoritě a respektu pramenícím z nejužšího příbuzenského poměru k panovníkům českého, uherského, polského a litevského státu, ale také ve skladbě dvora, který s ním do nové rezidence přicestoval a který tvořili zejména cizinci polského původu.²³

Zikmundův dvůr tak plnil nejen roli živého politického a společenského centra, ale představoval i paralelní mocenskou strukturu vedle tradičně etablovaných špiček zemské obce. Hlohovská nobilita se však s jeho existencí smířila ze dvou důvodů. Prvním byla samotná možnost participovat na životě regionální rámec výrazně přesahujícího dvorského organismu, jenž přitahoval nejen svým leskem, ale i možností slibného kariérního postupu ve službách jagellonské dynastie. Druhý, závažnější, spočíval ve vstřícné politice, kterou vůči ní zeměpán praktikoval.

Vévodu ani nenapadlo restituovat svobodu volby městské rady v Hlohově.²⁴ Tím méně pak slyšel na požadavky návratu k původnímu rozložení sil. Jeho vláda naopak znamenala faktické završení snah o šlechtickou hegemonii ve vnitřním mocenském systému země a její legalizaci, která byla kodifikována zřízením tzv. vrchního lenního soudu. Personální složení této

---

21 Dohodu z 16. 11. 1499 uvozenou jménem Ernsta Tschammera a zpečetěnou Divišem ze Zahrádky, plnomocným zemským hejtmanem krále Vladislava na Hlohovsku, viz *Gryphius* (cit. v pozn. 19), s. 182–185, č. 9. Dům ležel „*inn der Burg königlicher Freyheit*“ a jeho historie je díky až neobvyklé míře privilegovanosti poměrně bohatě doložitelná existujícími prameny, stejně jako se mu dostalo patřičné publicity v odborné literatuře. Srov. k němu alespoň Nowogrodzki: *Rzqdy Zygmunta* (cit. v pozn. 2), s. 32.

22 Okolnosti nástupu Zikmunda Jagellonského k vládě na Hlohovsku a o něco později i na Opavsku s bezpečnou znalostí pramenů analyzoval Nowogrodzki: *Rzqdy Zygmunta* (cit. v pozn. 2), s. 13–23.

23 U osob Zikmundova dvorského okruhu se jako první zastavil Pawiński: *Młode lata* (cit. v pozn. 2), s. 63–64 a po něm (na základě už Pawińským objevených knih účtů) i Nowogrodzki: *Rzqdy Zygmunta* (cit. v pozn. 2), s. 31–34. Do dnešní doby se k dějinám Zikmundova dvorského organismu dochoval pramen vynikajících kvalit, jenž postrádá ve slezském prostředí obdobu a kterým je *Regestrum curiensium principis Sigismundi* (Archiwum Głównie Akt Dawnych Warszawa, Archiwum Skarbu Koronnego dz. 1 Rachunki Królewskie, sign. 21).

24 K tomu došlo až poté, co se vlády na Hlohovsku potřetí a definitivně ujal sám král Vladislav, srov. např. Blaschke: *Geschichte der Stadt Glogau* (cit. v pozn. 11), s. 177.

nové nejvyšší soudní instance nejenže bylo zcela v rukou šlechty, ale především se soud stal apelačním pro všechna městská práva.²⁵

Od počátku promyšlená a koncepční Zikmundova vláda bazírovala v hlohovském prostředí i na propagandistické a symbolické rovině. Ta byla úzce spojena s cílevědomým pěstováním obrazu sebe sama jako úspěšného garanta bezpečnosti a dodržování práva. Není třeba tvrdit, že tomu bylo jinak, jakkoli se doklady o konkrétních zásazích proti rozbojníkům opírají spíše o analogie se Zikmundovou aktivitou na celoslezském sněmu. Vévodovu roli ovšem nelze ani přeceňovat, neboť je založena v první řadě na druhém životě jeho panování, na mýtu vycházejícím z jeho vlastní sebe prezentace, kterému podlehl kronikáři 16. století stejně jako valná část moderní historiografie.²⁶

Jak jsem již naznačil, nastavil Zikmund Jagellonský ve svém druhém vévodství odlišný model panování. Zemská obec byla na Opavsku v době jeho nástupu k vládě konsolidovaná a jednotná. Již delší čas měla svého vůdce v osobě všeobecně respektovaného zemského komorníka Jindřicha Donáta i v podstatě dotvořený program vlastní autonomní politiky. Realisticky uvažujícímu Donátovi se podařilo pomocí obratného manévrování i souhry okolností daných vnitřní evolucí opavských poměrů dosáhnout všeho, o co jen o několik desetiletí dříve mohl Bernard Bírka jen marně usilovat. Pragmaticky uvažující Zikmund usilující o bezproblémový chod vládních záležitostí tento stav respektoval a zvolil mocenskou polohu, kterou lze charakterizovat jako opatrné nevměšování. Nakonec i jeho politika na Hlohovsku cílila na kodifikaci nedávno modifikovaného statutu quo, jež stačilo na Opavsku pouze respektovat. Intenzitu Zikmundova panování tak vystihuje vystupování zemského hejtmana Albrechta Sobka, které se v podstatě omezovalo na rutinní chod správního aparátu a péči o pravidelné vyúčtování zeměpanských příjmů. Není proto divu, že ani bohatý „druhý“ život Zikmundovy vlády, tak pečlivě tradovaný na Hlohovsku, nenašel v opavských poměrech odpovídající odezvu a epizodická vláda mladšího člena jagellonské dynastie na moravsko-slezském pomezí rychle upadla v zapomnění.

Nechuť vzbudil i konec Zikmundových řádů, který měl na Opavsku znatelně hořkou příchuť. Zatímco Hlohovsko Jagellonec po dosednutí na polský královský trůn odevzdal v souladu

---

²⁵ Listina přetištěna v *Gryphius* (cit. v pozn. 19), s. 202–210, č. 19. Její obsah a dopady obšírně analyzoval Nowogrodzki: *Rzady Zygmunta* (cit. v pozn. 2), s. 43–45. K organizaci hlohovského manského soudu srov. dále Ptak: *Zgromadzenia* (cit. v pozn. 15), s. 245–251; Matuszkiewicz: *Die mittelalterliche Gerichtsverfassung* (cit. v pozn. 15), s. 129–140. Celou studii pak manskému soudu zasvětil Breyther, Ernst: Beiträge zur Geschichte des Manngerichts in Schlesien und besonders im Fürstentum Glogau, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 42, 1908, s. 289–294.

²⁶ Konkrétními činy známými z hlohovského prostředí v podstatě nedoložitelná chvála Zikmunda Jagellonského jako vzorového vládce patří k povinné výbavě téměř všech prací nějakým způsobem zasvěcených dějinám Hlohovska té doby. Takřka povinností se přitom stalo citovat (ať již v latinském originále nebo v německém či polském překladu) alespoň část veršů velebících „největšího z Jagellonců“, jež do svého básnického díla *Sabothus et Silesia*, dokončeného roku 1565, zakomponoval Franciscus Faber Köckritz. Z nespočetných novodobých otisků uvádím alespoň Nowogrodzki: *Rzady Zygmunta* (cit. v pozn. 2), s. 161–163; výtah v polském překladu uvedl opět nedávno i Bok, Antoni: „Miejskie powietrze czyni wolnym“: Samorządność miejska w Głogowie w okresie średniowiecza. In: *Głogów, 750 lecie nadania praw miejskich*, Głogów 2003, s. 68. Nebylo to náhodné, neboť nejen v 16. století nikdo nepochyboval o tom, že Zikmund byl ve svých činech velmi úspěšným panovníkem výjimečných kvalit a dokonce „die Stadt Glogaw hat er sonderlich geliebet“, jak hrdě hlásal Schickfusius, Jacobus: *New Vermehrete Schlesische Chronica und Landes Beschreibung darinnen Weyland H. Joach. Curaeus der artzney D. Einem Grundtgeleget*, Jehna 1625, s. 175, jenž přeložil latinská slova, která o půl století dříve svěřil papíru Cvrevs, Ioachimvs: *Gentis Silesiae annales complectentes historiam de origine, propagatione et migrationibus gentis, & recitationem praecipuorum euentuum, qui in Ecclesia & Republica vsq ad necem Ludovici Hungariae & Bohemiae regis acciderunt*, Witebergae 1571, s. 222.

s pravděpodobným zněním lenních listin zpět do rukou krále Vladislava, využil v opavském případě svého práva a zastavil vévodství rytíři z Čech Mikuláši Trčkovi z Lípy. Jeho krok ale vedl k otevřené vzpouře celé zemské obce, do jejíhož čela se postavili už zmiňovaní Jindřich Donát a Augustin Dreymandl. Situace ze sedmdesátých let 15. století se však již neměla opakovat. Ve výsledku ve všech ohledech úspěšný vzdor vyrostl z čtvrt století trvajícího období, po které byli opavští stavové v podstatě ponecháni sami sobě. Rok 1507 a následných několik let se táhnoucí proces stavu režírovaného vykupování vévodství pro komoru českého krále Vladislava tak lze v opavském případě označit za pomyslný mezník ante quem dotvoření již ve všech ohledech emancipované, samostatné a sebevědomé zemské politiky. Proces, při kterém vzal pečlivě pěstovaný obraz Zikmunda Jagellonského jako spravedlivého panovníka definitivně za své.²⁷

* * *

„Dědictvím“ Zikmundovy vlády bylo v obou vévodstvích dovršení vývoje směřujícího k reformulaci a opětovné stabilizaci mocenského statutu quo uvnitř zemských obcí, respektive v opavském případě k potvrzení legality již etablovaných struktur. V momentě přechodu pod přímou vládu českých králů tak byly obě stavovské obce připraveny převzít správu svých zemí do vlastních rukou a ani jejich vedoucí složky v tomto ohledu nepostrádaly potřebné ambice. Analogické zkušenosti z předchozích let a podobné potřeby současnosti zároveň stavěly reprezentace Opavska i Hlohovska před obdobné problémy, na které byla nacházena a v praxi aplikována i typově srovnatelná řešení.

Hned první kroky zemských obcí vůči královské vládě měly stabilizační ráz a byly motivovány snahou zajistit si trvalé garance zachování dosaženého výhodného státoprávního stavu, to jest zabránit nejistotě vyvolávajícímu přecházení vlády ve vévodstvích z ruky do ruky. Jak v hlohovském, tak i v opavském případě musel král Vladislav slíbit, že zemi ani její část žádným způsobem nezciží ze své komory.²⁸ Již první jednání reprezentací Opavska i Hlohovska s královskou mocí tak bylo předzvěstí důsledně aktivní politiky tamních stavů vůči novému zeměpánu.

Tento stav zároveň, obrazně řečeno, ztělesňuje v obou vybraných vévodstvích epilog středověku. Byla to totiž právě samostatně formulovaná aktivní politika, nezávislá na vůli zeměpána, respektive nezřídky jdoucí i proti němu samotnému, co lze nazvat distinktivním znakem nového rozvržení mocenských pozic na politickém kolbišti mezi pánem a obcemi daných zemí. Převzetí vlády si v praxi vynutilo i posun ve vědomí zodpovědnosti za zemi od podřízení se autoritě vládce či kooperace s ní k jejímu plnohodnotnému zastoupení vahou samotné země. Hmatatelné vyjádření našel tento dynamický posun v mentálním i verbálním přechodu vlastnictví

---

²⁷ Rozhodný odpor opavských stavů proti rozhodnutí Zikmunda Jagellonského (bohatý aktový materiál je uložen v ZAO, Hejtmanský úřad Knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, inv. č. 41, č. kart. 1) a následný proces vykupování vévodství pro komoru českého krále Vladislava podrobně analyzoval Kürschner, Franz: *Einlösung des Herzogthums Troppau durch Wladislaw II., König von Böhmen und Ungarn, 1507–1511*, Wien 1867.

²⁸ Pro Hlohovsko vydal král dotyčnou listinu 26. 8. 1508 viz: *Gryphius* (cit. v pozn. 19), s. 216–217, č. 24, opavští stavové obdrželi obdobné ujištění 10. 11. 1511 (ZAO, SSA, inv. č. 90). Je samozřejmě dobově typické, že již král Vladislav (a později ani jeho nástupci) svůj slib opakovaně nedodržel a zemské obce obou teritorií byly nuceny podnikat kroky k opětovnému ujištění nabytých práv.

tzv. „obecného zemského dobrého“ do stavovských rukou, přičemž formulace jeho konkrétního obsahu se stala záležitostí v čele zemských obcí se pohybujících mocenských uskupení.²⁹

Převzetí atributů zeměpanské autority zemskými obcemi vedlo v dalším sledu přirozeně ke krokům sledujícím plnou vnější i vnitřní legalizaci dosaženého stavu. Na Opavsku na sebe tato nutnost vzala podobu dlouholetého tvrdého střetu stavů s panovníkem o vliv na personální politiku v klíčovém úřadu zemského hejtmána. Vítězství stavů propůjčilo královi zástupci výrazně zemský charakter a posunulo ho směrem k zemským institucím, na které stavové tradičně vykonávali svůj vliv.³⁰ V prostředí hlohovského vévodství svedla místní nobilita po odchodu Zikmunda Jagellonského vítězně poslední kolo zápasu o svou převahu nad městským živlem v zemské politice,³¹ vynutila si na panovníkovi drastické omezení jeho práva odúmrti³² a ovládla přístup ke klíčovým duchovenským institucím.³³ Roku 1510 prosadila i posílení stálého dvoučlenného šlechtického výboru, který, vybaven plnými mocemi, měl právo jednat jménem celé obce i v mezidobí mezi jejími sjezdy a hájit tak již v plném rozsahu stavy diktovaný obsah „obecného dobrého“ země.³⁴

Na přelomu mezi středověkem a raným novověkem tak Opavsko a Hlohovsko, co se vývoje k stavovskému systému týče, v podstatě dohnalo náskok Čech a Moravy. Popisované procesy, jejichž letmo načrtnutý obraz nepostrádá rysy jisté schematičnosti, měly samozřejmě do značné míry evoluční charakter a objektivní podmínky konce středověku jim pouze propůjčily novou dynamiku. Klíčovou změnou bylo vzdálení se tradiční zeměpanské autority, které v obou případech nevratně narušilo zaběhnuté a tradicí posvěcené mocenské soukolí. Důsledkem hledání nového *modu vivendi*, provázeného znatelným oslabováním vládní moci, byly zápasy o vliv mezi jednotlivými částmi zemských obcí, během kterých musely vedoucí složky zainteresovaných stran formulovat, představovat a následně v konkurenčním prostředí prosazovat své vlastní vize dalšího vývoje.³⁵

Vévoda Zikmund se vlády v obou zemích ujal v době, kdy se inovované rozvržení mocenských pozic již ustalovalo, a jeho obrazně chápáné „dědictví“ tak spočívalo především v poskytnutí prostoru potřebného k jejich konsolidaci. Panování mladšího člena jagellonské dynastie tím získalo v hlohovském i opavském prostředí výrazně konstitutivní charakter. Jeho význam pro další dějinný vývoj přitom dokresluje sama skutečnost, že nově rozvržené mocenské „klima“ určovalo kolorit politického a společenského života obou teritorií hluboko do 17. století.

---

29 Metodická východiska zaměřená na výzkum tzv. mocenských uskupení jsem se pokusil vyložit v Kozák: *Mocenská uskupení* (cit. v pozn. 10), s. 1–4; idem: (Forschungsprojekt) Machtgruppierungen im Raum der schlesischen Länder im Spätmittelalter: Herzogtümer Troppau und Glogau im Vergleich. *Silesia Newsletter* 12, 2006, č. 45.

30 Analyzoval idem: Zápas o personální politiku v úřadě zemského hejtmána mezi stavy knížectví opavského a českými králi z rodu Jagellonců (1510–1528). *ČSLM* – B 54, 2005, s. 193–210.

31 Měšťané se pokusili o restituci svých dřívějších práv záhy po přechodu země do rukou krále Vladislava, což jistě úzce souviselo s obnovením svobodné volby hlohovské městské rady. Nicméně neuspěli, viz *Gryphius* (cit. v pozn. 19), s. 223–224, č. 28.

32 Ibidem, s. 213–214, č. 22. Zároveň se zástupci šlechty usnesli na přísném zákazu prodeje lenních i alodních statků ve prospěch měst a duchovenstva (ibidem, s. 229–234, č. 30 a 31).

33 Ibidem, s. 225–228, č. 29.

34 Ibidem, s. 218–219, č. 25. Marian Ptak neváhal označit tuto konfederaci nobility za základ právního fungování šlechtické stavovské korporace v 16., 17. i 18. století. Ptak: *Zgromadzenia* (cit. v pozn. 15), s. 27.

35 Dokladem par excellence poučujícím o konstitutivní přelomovosti doby po odchodu domácí dynastie je v hlohovském případě již sama existence vícekrát citované sbírky privilegií Andrease Gryphia. Není nikterak náhodné, že začíná listinou krále Matyáše Korvína z roku 1490, přičemž ustanovení do roku 1530 (včetně samostatně pojednaného vikpildu Gora) tvoří i po kvantitativní stránce více než polovinu celého díla. Zvláštní důraz na výše vymezené období byl pak položen i v opisech privilegií, jež uchovává Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 24 Księstwo Głogowskie – akta, sign. 43, 44.

„DZIEDZICTWO” ZYGMUNTA JAGIELLOŃCZYKA

DAŻENIA EMANCYPACYJNE STANÓW KSIĘSTWA OPAWSKIEGO I GŁOGOWSKIEGO WOBEĆ WŁADZY KSIĄŻĘCEJ U SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

Obrazowo pojmowane „dziedzictwo” panowania Zygmunta Jagiellończyka w Księstwie Opawskim (1501–1511) i Głogowskim (1499–1508) polegało na wytworzeniu przestrzeni dla konsolidacji i legalizacji zmian występujących u schyłku średniowiecza w wewnętrznej strukturze władzy w obu państwach. Zastosowanie metody komparatywnej wydaje się odpowiednie nie tylko ze względu na ówczesną unię personalną obu tych obszarów. Pomiedzy Księstwem Opawskim i Głogowskim nie istniała jedynie znaczna odległość, różniły się też z punktu widzenia tradycji historycznej. Mocnym impulsem do porównania rozwoju w obu odmiennych krajach są przede wszystkim podobne doświadczenia historyczne pod koniec średniowiecza. Schyłek XV wieku charakteryzował się w obu wymienionych księstwach wojnami, mniej lub więcej dobrowolnym odejściem książąt z tradycyjnej dynastii Przemyślidów i Piastów, przejęciem władzy przez książęta z nowych rodów oraz ich częstymi zmianami związanymi z upadkiem autorytetu panującego. Lokalne gminy książęce zmuszone były w wyniku okoliczności do stopniowego przejmowania udziału we władzy. Nowo uzyskaną władzę trzeba było jednak najpierw formalnie podzielić między poszczególne warstwy społeczne w gminach oraz zróżnicowane grupy i wolne towarzystwa, występujące na poprzek tych formacji społeczno-politycznych. W wyniku analogicznych doświadczeń i podobnych potrzeb stanęła reprezentacja księstwa Opawskiego i Głogowskiego przed podobnymi problemami, których rozwiązania można z punktu widzenia ich typu uważać za porównywalne.

W wielostronnych walkach naruszających same podstawy tradycyjnej struktury wzajemnych stosunków pomiędzy poszczególnymi częściami gmin książęcych oraz między gminami i władzą książęcą powstaje już w pełni rozwinięty system stanowy. Książę Zygmunt obejmuje władzę w obu księstwach w czasie, kiedy już główne bitwy wewnątrzpolityczne zostały rozstrzygnięte, uświadamiając sobie nowe warunki i konieczność ich przestrzegania. W wyniku tego powstaje przestrzeń potrzebna do zakotwienia niedawnych innowacji oraz do ich przemiany na tradycje. Jego panowanie w Księstwie Głogowskim i Opawskim uzyskuje więc wyraźnie konstytutywny charakter i można powiedzieć, że główne cechy tego klimatu przetrwały niemal do schyłku czasów nowożytnych w Czechach.

STRESZCZENIE

SUMMARY

THE “LEGACY” OF SIGISMUND JAGIELLO

EMANCIPATION FIGHT BETWEEN THE ESTATES OF THE OPAVA AND GŁOGÓW DUCHIES AND THEIR RULERS TOWARDS THE CLOSE OF THE MIDDLE AGES

The, figuratively speaking, “legacy” of Sigismund Jagiello’s reign in the Opava region (between 1501 and 1511) and the Głogów region (between 1499 and 1508) is derived from providing space for consolidation and legalization of changes which the domestic power arenas in both countries underwent towards the close of the Middle Ages. Employing a comparative method here does not work due to the simple fact that the two above-mentioned territories were linked by a personal union. The Opava and Głogów regions were not only separated from each other by a considerable distance but, at the same time, by different historical traditions. A powerful impulse to compare the developments in the two differing countries is mainly their similar historical experience which they both faced towards the close of the Middle Ages.

In the last third of the 15th century, both regions were heavily affected by wars, the more or less voluntary departure of dukes originating from the traditional dynasties of the Přemyslids and Piasts, the arrivals of dukes from new families, as well as the dukes’ frequent alternation, accompanied by the “slump” of the ruling authority. All the given circumstances thus forced the respective communities in the lands to assume an increasingly large share of the rule. It was, however, first necessary to divide the newly acquired reign – both formally among the individual social strata of the land communities and among most of the various groups of interest as well as the rather loose alliances that could have been found in all the above-mentioned social-political formations. Due to analogical experiences and similar needs, the representatives of the Opava and Głogów regions faced similar problems, and typologically comparable solutions were found in both cases.

The multilateral fights which undermined the traditional distribution of power relations both among the individual parts of the communities and between these communities and the duchy power, already began to bear an advanced estates’ state system. Duke Sigismund assumed his reign in the two duchies in the period when the main battles on the local battlefields were decided. He was perfectly aware of the new conditions and new possibilities of negotiation, and based his reign on respecting them, by which he provided the necessary space for anchoring the most recent innovations and their transformation into tradition. In both the Głogów and Opava regions, his reign thus achieved a markedly constitutional character and it can also be said that the main features of the power climate, which were newly outlined in this era, basically survived till the end of the Bohemian early Modern Ages.

Kníže Karel I. Minstrberský, bezesporu pozoruhodná osobnost své doby, se v posledních letech života necítil zdrav a s obavami hleděl do budoucnosti, komu odkáže své dílo. Z jeho zachovalé osobní korespondence víme, že ve funkci vrchního slezského hejtmána dovedl projevít náboženskou toleranci, zejména když z ní mohl získat finanční efekt. I když nebojoval proti novému náboženství a ve svých knížectvích Lutherovy spisy toleroval, zůstal pevně na svém katolickém stanovisku a navíc věrně sloužil habsburskému panovníkovi. Reformaci vyčítal rozpoutání německé selské války a nepřál ani vzestupu radikálních protiřímsky orientovaných náboženských proudů. Jakmile spočinul v rodové hrobce, zaujali jeho synové ihned pragmatické stanovisko a prostřednictvím svého švagra markraběte Jiřího Braniborsko-Ansbašského, prvního hohenzollernského krnovského knížete, se sblížili s luterským křídlem knížat a stavů, které nakonec v tomto nábožensko-politickém zápolení ve Slezsku získalo převahu.

NEVYSVĚCENÝ BRANIBORSKÝ BISKUP JÁCHYM PODĚBRADSKÝ

Všem zainteresovaným osobám při pohřební slavnosti 3. června 1536 ve Frankenštejně bylo zřejmé, že si zesnulý Karel I. určitě nevybral za svého nástupce nejstaršího, intelektuálně založeného syna Jáchyma, který při narození v lednu 1503 dostal na olešnickém zámku jméno po svém vzdáleném hohenzollernském příbuzném kurfiřtu Jáchymovi I.¹ Prvorozený Karlův syn se totiž někdy kolem roku 1530 rozhodl pro dráhu duchovního, v níž viděl pro sebe větší možnosti získat uplatnění, úspěch a bohatství. Tušil zcela správně, že v nejbližším období očekávají pokračovatele otcovy politiky jen samé vnitropolitické strasti, majetkoprávní obtíže a finanční problémy. Kníže Jáchym nebyl žádný romantik a hledal štěstí a stálý příjem buď jako církevní hodnostář, nebo jako zahraniční diplomat. To se mu nakonec splnilo už za života otce, který ho v duchu nepotismu protežoval jak u habsburského, tak papežského dvora. Jáchym měl situaci usnadněnou svým urozeným původem i rodovými konexemi v říši.

Neklidná doba, do níž se narodil, společenskému a vzdělanému Jáchymovi nedovolila, aby zůstal někde v klidném závětví, naopak ho hnala k stále vyšším cílům. Právě otcova smrt přerušila jeho misi na Maltu. Už současníky byl hodnocen jako ctižádostivý, velmi bystrý a chápavý politik. Zdálo se, že má před sebou závrtnou životní kariéru. I když z pramenů víme o jeho náboženské horlivosti, vysoce postavení katoličtí hodnostáři měli o Jáchymově pevnosti ve víře určité pochybnosti. Vinou teologické průpravy Jana Hesse, s nímž se před rokem 1516 vydal na kavalírskou cestu po evropských centrech vzdělanosti a renesanční kultury, byl podezřelý z protestantismu. Byly tu však i jiné záležitosti, které vrhaly stín na Jáchymův církevní život. Rád napodoboval styl některých renesančních prelátů, znalých antické literatury a humanistické moudrosti. Společenský lesk, přepych a nádhera jejich dvorů mu učarovaly a vzbudily v něm touhu stát se rovněž bohatým a uznávaným církevním aristokratem a všemi obdivovaným duchovním. I tato fakta narážela na nedůvěru konzervativních příslušníků vratislavského biskupství.

Z toho mála, co dnes máme z pramenů k dispozici, vyplývá, že mladý kníže Jáchym byl na počátku třicátých let 16. století odkázaný při každém kroku na pomoc příbuzenstva. Ve Vratislavi, kde

¹ Braniborský kurfiřt Jáchym I., řečený Nestor (†1535), byl ještě odpůrce reformace; jeho otec byl braniborský kurfiřt Jan Cicero. Jáchymovou manželkou byla krásná a melancholická Alžběta (†1555), dcera dánského krále Jana I., která v kurfiřtově nepřítomnosti roku 1527 přestoupila k luterství a o rok později manželovi uprchla do Saska. Skandál v hohenzollernské rodině se stal předmětem značné pozornosti v rozbouřeném prostředí severoněmecké reformace a u evropských panovnických rodin.

MINSTRBERSKO- -OLEŠNICKÁ KNÍŽATA V OBDOBÍ REFORMACE A RENESANCE

POTOMCI SLEZSKÉHO KNÍŽETE KARLA I. MINSTRBERSKO- -OLEŠNICKÉHO

Radek Fukala

1. Epitaf knížete Karla I. Minstrberského s rodinou, detail, farní kostel sv. Jiří v Minsterberku (Ziębice).
Foto archiv autora.

zastupoval jeho otec v hejtmanském úřadě českého panovníka, započal 28. dubna 1531 církevní kariéru, když se stal děkanem v tamní katedrále. Ve stejném roce (17. června 1531) byl jmenován proboštem v Hlohově, ale nelze s určitostí říci, zda místo svého úřadu vůbec navštívil. Nepochybně však uplatňoval svůj vliv na Hlohovsko a nebránil se příjmům ze svých dosavadních prebend. O Jáchymově udělení nižšího a vyššího svěcení se nezachovala žádná přímá zpráva. Záhy se jeho otec pokusil u papeže Klimenta VII. opatřit pro vzdělaného syna hodnost převora maltézského řádu, a tak bez velkých potíží byl Jáchym 2. srpna 1532 potvrzen převorem pro Čechy, Polsko a Slezsko. V témže roce rozehráli Poděbradové další mocenskou hru o jiné významné obročí pro knížete Jáchyma. Šlo tentokrát o braniborské biskupství, z kterého plynuly slušné příjmy v blízké Lubuši a Brandenburku a které získal s kurfiřtovou protekcí teprve v březnu 1545.² Za tu dobu podával kurfiřtovi důkazy svých diplomatických schopností při jednání se slezskými knížaty, mezi které se braniborská rodina Hohenzollernů, jak uvidíme v jiných souvislostech, snažila proniknout.

Svou obratností si kníže Jáchym získal plné uznání i na nejvyšších místech johanitského řádu. Na přelomu let 1535 a 1536 se vydal v záležitostech řádu do Říma, odkud měl pokračovat až na Maltu. Na cestě ho zastihl posel papeže Pavla III. se zprávou o úmrtí jeho otce. Převor se musel vrátit do Slezska, aby se zde vypořádal nejen se ztrátou rodiče, ale také se záležitostmi majetkoprávními, které řešil jak se svými sourozenci a ovdovělou matkou Annou Zaháňsko-Hlohovskou, kterou velmi miloval a chránil před útoky příbuzných, tak s neodbytnými věřiteli. Rok po otcově smrti se mu podařilo u krále Ferdinanda I. zajistit pro matku doživotní rezidenci a rentu na Frankenštejně.

Po celých šest let vládl společně se svými bratry na Minstrbersku a Olešnicku. V tomto období zvítězil jeho smysl pro realitu, protože po matčině odchodu z pozemského světa souhlasil se zástavou Minstrberského knížectví bohatému strýci Fridrichovi II. Lehnicko-Břežskému, který poděbradské rodině vyplatil 40 000 zlatých. V náboženském ohledu zastával až do roku 1538 zásadu praktické tolerance. Pak však nastal v jeho životě zvrat, když otevřeně konvertoval k luterskému učení. Prudká proměna náboženského stanoviska knížete Jáchyma vzbudila pozornost u braniborského kurfiřtského dvora, kde si na svého příbuzného vzpomněli a záhy ho postavili do čela tamního biskupství. Tehdy Jáchym rezignoval na své duchovní funkce ve Slezsku, jež chtěl předat 23. dubna 1545 mladšímu bratrovi Jiřímu, jenomže tento taktický tah ani jednomu Poděbradovi nevyšel. V následujících letech pomáhal celé rodině Poděbradů, jak jen se dalo a bylo v jeho silách. Staral se o výchovu nezletilých dětí zemřelého bratra Jindřicha II. a až do roku 1554 byl jejich poručníkem. V roce 1558 uskutečnil s bratrem Janem přenesení ostatků poděbradských předků z františkánského kláštera do farního kostela v Kladsku.

Až do své nemoci představoval nevysvěcený braniborský biskup Jáchym Poděbradský v politice významného mocenského činitele. Právě jeho diplomatické mise v roce 1555 k jagellonskému dvoru v Krakově měly pro poděbradský rod později velký význam. Jáchym totiž zprostředkoval nejen sňatek Žofie Jagellonské s knížetem Jindřichem II. mladším Brunšvicko-Wolfenbüttelským, ale představil také svou rodinu v polských dvorských kruzích, což zanechalo příznivý dojem v okruhu dam z rodiny kancléře Krzysztofa Szydłowieckého. V této souvislosti minstrberský kníže akceptoval mocensko-politické návrhy hohenzollernského knížete Albrechta Pruského, jehož bratr Jiří měl za manželku Hedviku Poděbradskou. Byl to také on, kdo se všemožně snažil prosazovat hohenzollernské plány v Polsku a ve Slezsku. Jáchymových diplomatických schopností a bohaté rétoriky využívala

² Braniborský kurfiřt Jáchym II., řečený Hektor, jako jeden z prvních příslušníků této linie braniborských Hohenzollernů přestoupil v listopadu 1539 veřejně k protestantismu. I když se reformace v Braniborsku postupně prosazuje od roku 1535, trvalo kurfiřtovi několik let, než se situace upevnila a on sám mohl těžit ze sekularizace majetku katolické církve. Není divu, že do biskupské funkce povolal Jáchyma až 18. března 1545.

hohenzollernská markrabata v Kolíně nad Sprévou (Berlin-Cölln), v Královci i v Krnově. Dobrý kredit měl minstrberský kníže i mezi dalšími říšskými knížaty.

V červnu 1560 Jáchym náhle opustil braniborský duchovní úřad a vrátil se do Slezska. Z Olešnice přesídlil do Vratislavi, kde po delší nemoci zemřel 27. prosince 1562 v bratrově městské rezidenci. Z dobových zpráv víme, že měl v minstrberském farním kostele postaven nádherný pomník. Sem byly tělesné ostatky nevysvěceného braniborského biskupa v zimních dnech roku 1563 převezeny a zde také bez většího ohlasu zmizel zjev neobyčejného diplomata v hohenzollernských službách.

NEÚSPĚŠNÉ SŇATKY KNÍŽETE JINDŘICHA II.

Druhorozený Karlův syn Jindřich II. se narodil 29. března 1507 v Olešnici a byl pojmenován po svém dědečkovi Jindřichu starším, jenž Poděbrady uvedl na slezskou politickou i mocenskou scénu. Doma mu však česky říkali Hynek. Rodina očekávala, že právě on bude úspěšně pokračovat ve šlépějích otce a děda.

O Jindřichově dětství prožitém v Olešnici se nedochovaly žádné zprávy. Základní vzdělání získal nepochybně u domácího učitele Jana Hesse, který se také postaral o jeho náboženskou výchovu. Po dosažení plnoletosti se předpokládalo, že v budoucnu právě Jindřich převezme otěže vlády nad zděděným pozemkovým majetkem rodu. Na otcovo přání se vypravil na Ferdinandův královský dvůr, aby se důkladně seznámil s habsburskou politikou, poznal diplomatické zákulisí a získal tak zkušenosti pro případnou politickou kariéru. Z diplomatického materiálu víme, že už v roce 1528 nejspíš navázal osobní konexe jak s představiteli vládnoucí dynastie, tak s příslušníky významných panských rodů v Čechách a na Moravě. Podle všeho neměl nic společného s rodícím se stavovským opozičním hnutím a silicí protihabsburskou aktivitou protestantských radikálů. Jeho postoj byl v otcových intencích loajální k habsburskému panovníkovi, který mohl uspokojit aspirace knížecí dynastie a zajistit poděbradským příslušníkům cestu k mocenskému a společenskému vzestupu či aspoň udržení stávajících pozic. A Jindřich tyto otcovy plány a představy v úloze královského pážete na Pražském hradě plnil.

Na rozdíl od nich však Jindřich II. nebyl typ vyhraněného aristokratického politika, jenž své postavení ve stavovské společnosti zemí Koruny české pojímal jen jako reprezentační povinnost. Nezískal žádné zvláštní zásluhy o rozkvět poděbradské knížecí dynastie, ani nerozmnožil rodový majetek o žádné významné statky. Náležel k pasivním osobnostem, které se čas od času snažily dostát svým povinnostem a úkolům a které nebyly schopny odvrátit kritickou hospodářskou situaci, hraničící až s finančním bankrotem celé minstrbersko-olešnické knížecí dynastie. Přesto byl současníky označován za oblíbeného a dobrotivého knížete, kterého protagonisté slezské politiky respektovali.

Služba habsburského dvora měla prestižní a společenský význam, který záhy ocenil blízký přítel poděbradské rodiny Jan z Pernštejna (†1548).³ Politicky vlivný a bohatý majitel četných statků v Čechách a na Moravě začal posilňovat po aktivním uplatnění ve Slezsku, kam chtěl prostřednictvím svých dcer Markéty a Marie proniknout mezi urozená knížata. Není divu, že využil první nabízené příležitosti a účelově zasnoubil 24. prosince 1526 starší Markétu (†1529) za minstrberského

---

³ Jan z Pernštejna, prvorozený syn Viléma Pernštejna; po smrti Kazimíra II. Těšínského byl poručníkem nezletilého knížete Václava a správcem tamních piastovských statků. Na počátku vlády krále Ferdinanda I. se stal moravským zemským hejtmanem.

Poděbrada.⁴ Pro obě zainteresované strany to byla vítaná příležitost ke sblížení rodů. Pernštejnové mohli navázat prostřednictvím minstrberských knížat bližší kontakty s říšskou aristokracií a vedle toho proniknout do polské magnátské společnosti. Překážkou nebylo ani náboženství, protože obě rodiny začaly inklinovat k reformaci. Starosti nastaly až v souvislosti se zněním svatební smlouvy a výší věna, kterou Poděbradové nebyli schopni na svých statcích zajistit. Chystaná svatba se dlouho odkládala, až se 7. února 1529 před zraky svědků a pozvaných hostů z ostatních slezských knížectví přeci jen uskutečnila. Po několika týdnech se objevily u novomanželky vážné zdravotní obtíže a bohatá nevěsta náhle zemřela, což hluboce zasáhlo knížete Jindřicha a v hlavách poděbradské rodiny vyvolalo nemalé starosti.

Ustaraný kníže Karel I. začal opět navazovat kontakty, tentokrát v říšském prostředí, kde mu pomáhala i jeho sestra Markéta z Anhaltu. Ta pro synovce Jindřicha II. vyhledala novou nevěstu v Altenburku, ale Poděbradové měli opět smůlu, neboť Karlova sestra nečekaně 28. června 1530 zemřela, a z připravovaného aliančního svazku sešlo. Zůstala jen zajímavá korespondence Jindřichovy tety s rodným Slezskem, z níž známe některá fakta o jednáních poděbradské rodiny v sňatkových záležitostech druhorozeného Karlova syna.

V roce 1531 rozehrála hohenzollernsko-poděbradská diplomacie další pokus o sňatkovou partii s ovdovělým knížetem Jindřichem II. Je třeba přiznat, že ani tehdy Poděbradové nedosáhli úspěchu. Jindřichovou vyvolenou se měla stát piastovská kněžna Anna Mazovská, dcera knížete Konráda III., jež měla zdědit po svém zesnulém a bezdětném bratru Janušovi III. († 10. března. 1526) celé Mazovsko, které mělo strategický význam jak pro pruského knížete Albrechta Braniborsko-Ansbašského, tak pro polského krále Zikmunda I. Starého. Když se pruskému Hohenzollernovi rozplynula naděje na rozšíření rodové moci o další důležité území, obrátil se na příbuzného Karla I. Minstrbersko-Olešnického, aby jeho syn vstoupil do strategicky významného manželství se sestrou posledního mazovského Piastovce. Realisticky uvažující kníže Karel souhlasil a prostřednictvím Albrechtova agenta Mikuláše Nipszyce, který sloužil u krakovského dvora a pocházel ze Slezska, dal rozehrát další kolo s nápadníkem o mazovský knížecí trůn. Celá sňatková hra Poděbradů trvala až do roku 1535, kdy ztratili výraznou podporu polského vicekancléře Piotra Tomického, magnátského rodu Radziwiłłů a kancléře Szydłowieckého u jagellonského dvora v Krakově. Kombinace se sňatky knížete Jindřicha s kněžnou Annou Mazovskou nevyšla také proto, že polská královna Bona Sforza chystala z uvolněné země vytvořit přímé léno pro jagellonskou panovnickou rodinu. I když polský král Zikmund I. Starý s poděbradskou rodinou sympatizoval a zpočátku připravovaný atraktivní sňatek podporoval, respektoval názor své příčinlivé choti a celou záležitost zrušil.

Až po otcově smrti měl kníže Jindřich II. se zásnubami větší štěstí. Pomocnou ruku mu podal strýc Fridrich II. Lehnický, který v roce 1537 připravil dvojitou svatbu jak svého syna Fridricha III., tak poděbradského synovce, a to s dcerami říšského knížete Jindřicha Meklenbursko-Zvěřinského. Při vyjednávání podmínek svatební smlouvy a budoucího sňatku se stal důležitým diplomatickým prostředníkem také Jáchym Poděbradský. Jeho pozornost byla upřena na Markétu Meklenburskou, kterou si pak 3. března 1538 slavnostně vzal za manželku jeho mladší bratr Jindřich II. Slavnostní ceremoniál se uskutečnil společně pro oba knížecí páry, přičemž Fridrich III. Lehnický se oženil s Markétinou sestrou Kateřinou. Kněžna Markéta později zdělila po otci slušnou sumu 10 000 zlatých míšeňských, kterou hmotně zabezpečila nejen sebe, ale také své potomky Karla II. a Jindřicha III.

---

⁴ V otázce perňštejnské sňatkové politiky ve Slezsku mělo svůj význam rovněž manželství druhé dcery Johanky s Janem ze Žerotína. Žerotínové působili jak na Opavsku, kde od knížectví odtrhli Fulnecko, a určitou dobu na Bytomsku, kde drželi ve své správě hrad Svrchlenec.

Od roku 1536 vládl Jindřich II. v Minstrberském a v Olešnickém knížectví společně s bratry, ale dostával se do stále větších finančních potíží a jeho hospodářská situace se nebezpečně vyhrocovala. V listopadu 1540 uzavřel rodovou alianci se saskými Wettiny a knížaty z Anhaltu, protože očekával za klauzuli o vzájemném dědění určitou peněžní pomoc, ale dohoda se nakonec nezrealizovala. Jiné východisko z krize se nabízelo až po matčině smrti v roce 1542, kdy se dohodl i se souhlasem sourozenců na obchodní transakci s knížetem Fridrichem II. Lehnickým. Chtěl mu prodat celé Minstrbersko, ale 12. července 1542 došlo ke smlouvě, podle níž bylo knížectví lehnickým příbuzným pouze zastaveno, a to za 40 000 zlatých. Po těchto zásadních majetkoprávních změnách bylo Olešnické knížectví rozděleno mezi čtyři bratry tak, že od roku 1543 trvale sídlil Jindřich II. se svou rodinou v Bernštátu.

Ještě za své vlády v Minstrberku založil ve městě špitál pro chudé a podporoval tamní měšťany v rozvoji řemesel a obchodu. V náboženském ohledu byl ovlivněn svým blízkým příbuzným markrabětem Jiřím Braniborsko-Ansbašským a po augšpurském sněmovním jednání v roce 1530 přestoupil definitivně k luterství. V roce 1538 vypudil z rodového majetku katolické duchovenstvo a do země postupně uváděl luterské pastory. V duchu humanismu také podporoval školství a umění. Za svého pobytu v Bernštátu také 2. srpna 1548 zemřel. Barokní historik Jan Sinapius hodnotí Jindřicha jako váženého a dobrého knížete, kdežto nám se jeví spíše jako nešťastná oběť bezohledných sňatkových kalkulací příbuzných, které měly odstranit neustálé finanční obtíže celé poděbradské rodiny.

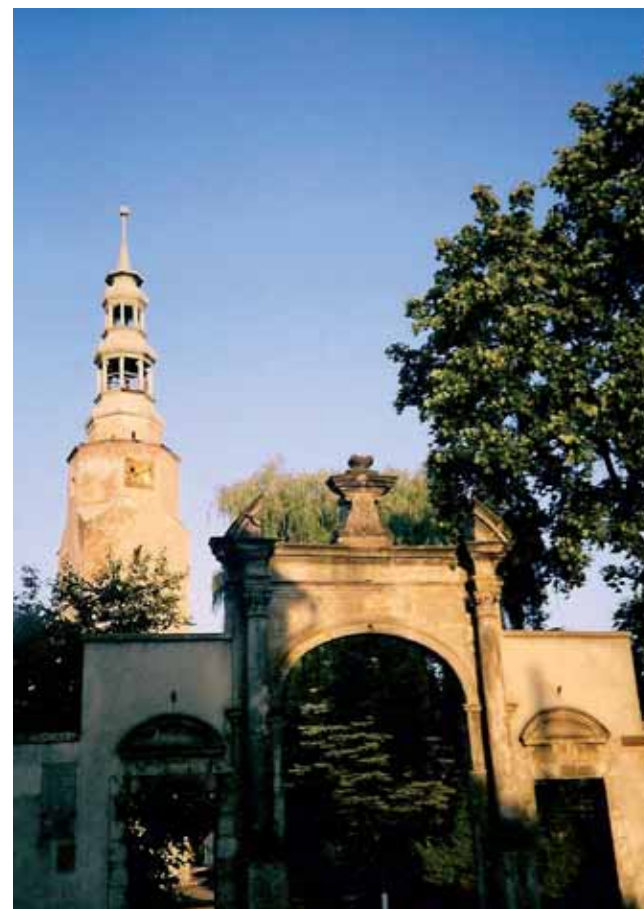
JIŘÍ – POSLEDNÍ RYTÍŘ PODĚBRADSKÉHO RODU

V pozadí mnohých událostí spjatých s politickou a náboženskou činností renesančních minstrbersko-olešnických knížat stál na první pohled kníže Jiří. Byl nejmladší ze synů Karla I. a Anny Zaháňsko-Hlohovské, kteří se dožili dospělosti. Narodil se 30. dubna 1512 v Olešnici a dostal jméno jak po svém slavném pradědečkovi, tak po hohenzollernském strýci Jiřím, braniborsko-ansbašském markraběti a krnovském knížeti.

Kníže Jiří vyrůstal v čase plném nejistoty, náboženských konfliktů, nečekaných zvratů a také nadějí. Běh jeho života je vzhledem k mimořádně tříšti pramenů znám nedokonale. O mnoha jeho úsecích nevíme takřka nic. Mládí olešnického knížete se nám rozplývá v mlze jiných historických událostí. Nedosáhl skvělé církevní kariéry. Nevykonával žádný významný světský úřad. Tento nepochybně fyzicky zdatný, ale povahově nenápadný Poděbrad zůstal zpravidla zastíněn činy bratrů, strýců a bratranců.

O politické angažovanosti a diplomatických schopnostech knížete Jiřího Minstrbersko-Olešnického nevypovídají prameny nic zajímavého. Jen o náboženské horlivosti tohoto nezámého aristokrata víme něco více. V souladu s dobovým chápáním neměl mít nejmladší ze sourozenců knížete Karla žádné světské ambice a byl určen pro církevní dráhu. Zištný otec, znalý dokonale zákrut tehdejšího života, si představoval, že se syn stane jedním z typických mnohoobročníků své doby. Jenomže Jiří nikdy neprokázal schopnosti, které by ho kvalifikovaly pro vykonávání nějakých výnosných úřadů. Co je nepochybné, je Poděbradovo těsné sepětí s reformací. V dětství ho vychovával Jan Hess, který mladíka sblížil s Lutherovou naukou. Nicméně největší vliv na knížete měli jeho dva strýcové, Fridrich II. Lehnický a Jiří Braniborsko-Ansbašský, kteří náleželi k předním stoupencům reformace nejen ve Slezsku, ale také v říšských oblastech.

Ve třicátých letech 16. století nalézáme Poděbrada v markraběcí družině Jiřího, krnovského hohenzollernského knížete, který se výrazně exponoval mezi protestantskými knížaty na augšpurském

2. Torzo zámku minsterbersko-olešnických knížat v Bernštátu (dnes Bierutów), brána kolem 1680, věž 14.–15. stol.
Foto Dušan Fukala.

3. Náhrobek knížete Jiřího Minstrbersko-Olešnického, Olešnice, bývalý zámecký kostel sv. Jana Evangelisty. Foto podle Luchs, Hermann: *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters*, Breslau 1872.

říšském sněmu. Odvážné Hohenzollernovo vystoupení před císařem Karlem V. udělalo na jeho synovce velký dojem. Krnovský kníže Jiří, řečený Zbožný, měl svého jmenovce patrně v oblíbě, protože se nechtěl vzdát pevnějšího svazku s Poděbrady a očekával od nich větší podporu v rámci svých nábožensko-mocenských plánů ve Slezsku. Rovněž Jáchym Poděbradský, který byl v hohenzollernských službách, využíval všech možností jak bratrovu pozici posílit. Jiří byl však duchem spíše bojovný středověký rytíř než obratný renesanční diplomat nebo prelát, který by se hbitě orientoval v zákrutách kuriální politiky a mocensko-diplomatických intrikách. V žilách mu kolovala neklidná krev předků-válečníků. Nevynikal mimořádnou inteligencí, diplomatickou lstivostí ani taktem jako jeho bratr Jáchym, takže není divu, že se v roce 1545 v humanistickém prostředí vratislavské katedrální kapituly neprosadil. V zápase o děkanát Jiří prostě neobstál. Zástupci biskupa Baltazara Promnice se vymlouvali, že minstrberský kníže nemá odpovídající univerzitní vzdělání a kvalifikované schopnosti pro tento úřad, ale to mohla poděbradská strana očekávat. V podstatě šlo od katolické hierarchie o studenou sprchu za to, že Jiří úspěšně prováděl na Olešnicku podle návodu hohenzollernského strýce systematickou reformaci, kterou mu vratislavský biskup nemohl nikdy odpustit.

Prohra s vratislavskou kapitulou byla předzvěstí Jiřího rozhodnutí odejít do ústraní olešnického zámku, kde od roku 1543 sídlil se svým bratrem Janem. Nikdy nebyl vysvěcen na kněze a po celý život zůstal svobodným mládencem, jenž svým vystupováním spíše představoval rytíře minulých časů.⁵ Tento dojem nakonec vzbuzuje i umělecké ztvárnění knížete Jiřího na renesančním epitafu, který mu dal bratr Jan v roce 1554 zhotovit. Dodnes, vytesán do pískovce v životní velikosti, trochu toporně stojí na ležícím lvu, který mu drží přilbici, v plné zbroji, s dýkou a mečem, opřeným o rodový erb poděbradské slezské knížecí dynastie, shlíží Jiří s plnovousem v obrostlé tváři mrtvými očima z náhrobního kamene, vezděného v olešnickém kostele. Umělecké dílo zároveň symbolicky glorifikuje některé jeho vlastnosti, jimiž prý byly síla, sebevědomí, statečnost, rozhodnost a bojovnost. 31. ledna 1553 vydechl v Olešnici poslední rytíř poděbradského rodu naposledy. Místem jeho věčného odpočinku se stala knížecí hrobka v tamním farním kostele sv. Jana Evangelisty.

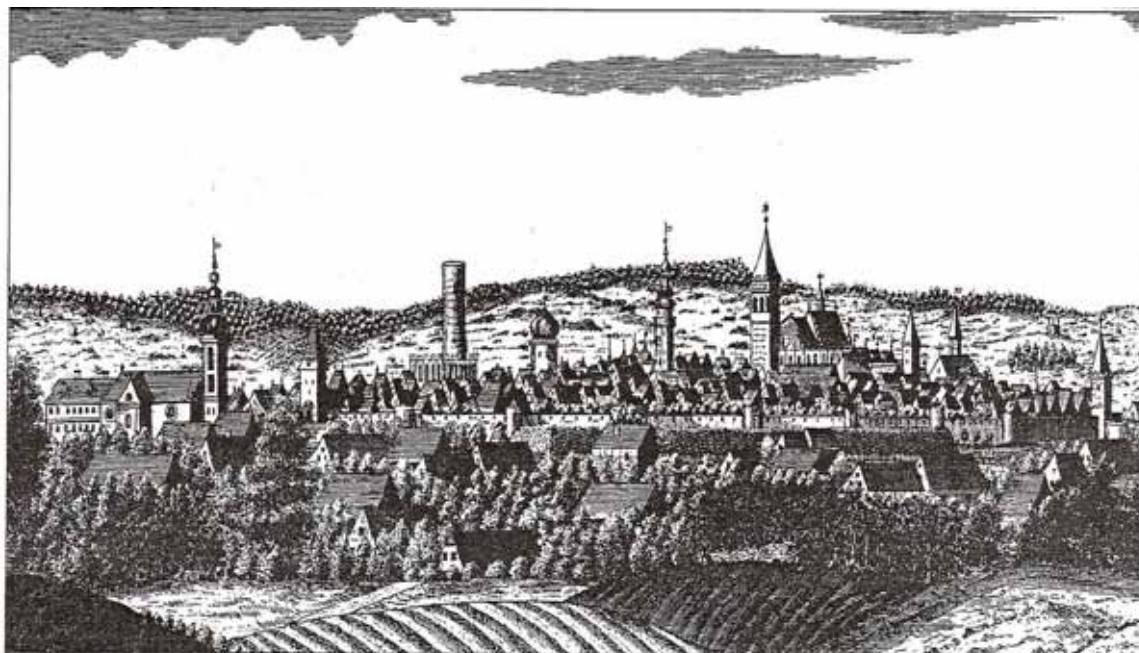
SLEZSKÝ KNÍŽE JAN MINSTRBERSKO-OLEŠNICKÝ, MECENÁŠ A KULTURNÍ POLITIK

Vlastní počátek renesance ve Slezsku lze spojovat nejen s biskupem Janem V. Thurzem (1464/66–1520) a piastovským knížetem Jiřím II. Lehnicko-Břežským (1523–1586), ale také s často opomíjeným knížetem Janem Minstrbersko-Olešnickým, který se stal strůjcem nového rozkvětu Poděbradů. Jeho všestranné kulturní zájmy dokládala štědrost vůči učencům, výtvarníkům, literátům, řemeslníkům a architektům. S péčí, kterou věnoval vzdělání a protestantskému náboženství ve svém knížectví, úzce souvisela jeho zvláštní záliba v renesančním písemnictví a knižní tvorbě. Olešnický poděbradský kníže patřil k velkorysým podporovatelům humanistické vzdělanosti, protestantského školství a především renesančního umění. Byl milovníkem nádhery a oddával se mecenášské činnosti, a to díky příznivým okolnostem a úspěšné sňatkové diplomacii.

Jan, slezský kníže minstrberský a olešnický, byl třetí syn knížete Karla I. Minstrberského a jeho piastovské manželky Anny Zaháňsko-Hlohovské. Jak poznamenali pečliví dolnoslezští kronikáři,

⁵ Ještě z doby vlády Ludvíka Jagellonského existovala smlouva o zasnoubení knížete Jiřího s Alžbětou Kostkovou z Postupic, jedinou dcerou Viléma Kostky z Postupic, nejvyššího mincmistra Českého království. Iniciativa vzešla ze strany Bohuše a Jana Kostky z Postupic, kteří působili ve službách poděbradské knížecí rodiny, ale nedostatek financí měl za následek krach těchto svatebních plánů.

4. Münsterberk (dnes Žygie), celkový pohled na dolnoslezské rezidenční město potomků krále Jiřího z Poděbrad, konec 19. stol., litografie. Foto podle Hartmann, Franz: *Geschichte der Stadt Münsterberg in Schlesien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart, Münsterberg 1907.*

narodil se v neděli 4. listopadu 1509 v Olešnici. O tom, v jakém prostředí se odvíjela první léta jeho života, se opět můžeme jen dohadovat. Tehdejší sídlo Poděbradů v Olešnici bylo ještě spíše gotickým středověkým hradem. Během pobytu v tamní rezidenci Karlovy děti určitě nestrádaly, ale rozhodně nežily v přílišném přepychu. V otcovském domě se jim však dostalo starostlivé péče o vzdělání. Je otázka, do jaké míry mohl mladý Jan získat onu šíři renesančních a humanistických vědomostí, kterými se vyznačoval v mužném věku. Nevíme, zda se již v rodném sídle naučil několika jazykům. Později dobře ovládal nejen němčinu, latinu, ale také češtinu i polštinu. Z pouhých domněnek bez konkrétního pramenného ověření předpokládáme, že kromě domácí výchovy, o kterou svědomitě pečoval významný již zmiňovaný Jan Hess, získal kníže Jan obsáhlé vědomosti spíše u svých příbuzných v Břehu a především v Lehnici, kde se tamní kníže Fridrich II. snažil vybudovat kvalitní protestantskou akademii. Kulturní činnost a rodová reprezentace bohatých a sebevědomých Piastovců musela poněkud chudšího urozeného jinocha oslnit. Patrně zde se vyhranily všechny charakteristické rysy jeho jednání a povahové vlastnosti.

Pro pochopení Janovy osobnosti ještě připomeňme, že se neměl stát budoucím vládařem celého poděbradského rodu. Tato skutečnost se v dospělosti projevovala tím, že na politickém kolbišti zemí Koruny české v žádném případě neexceloval. Rozhodně nepatřil jako jeho otec k výrazným osobnostem stavovského světa. Kníže se mocenským konfrontacím vyhýbal a zasazoval se o rozumný kompromis. Názorový radikalismus, násilnické vystupování, náboženský fanatismus a ideové předsudky dramatické předbělohorské doby mu byly cizí. Rád se často uzavíral na některém z poděbradských dolnoslezských sídel (Frankenštejn, Minstrberk, Bernštát a Olešnice) a jen výjimečně navštěvoval slezské sněmy a soudy ve Vratislavi, kde vlastnil dům. Pod ochranou svého mocného otce Karla I., jenž ve funkci vrchního slezského hejtmana zastupoval především panovnickovy zájmy, nebyl zpočátku tísněn peněžními dluhy a hospodářskými starostmi, které na něj dolehly až mnohem později. V raně renesančním prostředí slezských knížecích dvorů prožil léta osobního zrání i léta rozmarná, plná slavností, hodů a turnajů.

Kníže Jan Minstrbersko-Olešnický se od mládí také zajímal o zdánlivě odtažitě teologické problémy. Podrobně sledoval konfesijní spory učených profesorů a radikálních představitelů reformace v Lehnickém knížectví, které nakonec způsobily rozpad tamní vyšší protestantské školy. Nebudeme daleko od pravdy, když řekneme, že Jan měl nábožensky blízko k umírněnému melanchtonskému proudu reformace. Nutno dodat, že kníže ve Vratislavi, Lehnici, Břehu i Krnově našel prostředí tak nábožensky a kulturně vyspělé, bohaté a pestré, že jen stěží jinde mohl v tomto směru v rámci zemí Koruny české získat více. Zde se střetávaly renesanční vlivy krakovského dvora Zikmunda Starého, německé kulturní klima saských a braniborských kurfiřtů, italské podněty z budínského dvora a ještě životní styl české stavovské společnosti. Nádherný Břeh se stal působištěm mnoha italských, německých a polských umělců i mistrů. Právě náboženský a kulturní vliv březské piastovské rezidence vyzařoval jak do slezských knížectví, tak do okolních zemí. Není divu, že intelektuálně vyspělý a umělecky naladěný Poděbrad nechtěl v tomto směru zůstat pozadu a zřetelnou nábožensko-kulturní převahu lehnicko-břežských Piastovců mínil nějakým způsobem v budoucnu vyrovnat.

Na první pohled se mohlo některým nezasvěceným pozorovatelům zdát, že potomci vrchního zemského hejtmana Karla I. Minstrbersko-Olešnického jsou majetkově dobře zabezpečeni. Už víme, že tomu bylo naopak. Dědicové sice měli neotřesitelné společenské postavení v rámci stavovského a knížecího Slezska, ale jejich statky byly zatíženy tolika dluhy, že mohla nastat nebezpečná situace směřující k zániku poděbradských držav na dolnoslezském území. Kníže Karel I. nebyl ještě řádně pohřben a početný houf věřitelů se už od roku 1536 hlásil u jeho synů o svá práva. Oběma knížecím sourozencům, Jindřichu II. a Janovi z toho musely narůstat vrásky na čele. V téměř neřešitelné situaci se oba dohodli i s dalšími sourozenci na prozatímní společné správě Minstrberska a Olešnicka, kterou prováděli až do července 1542. Po zastavení Minstrberského knížectví strýci Fridrichovi II. Lehnickému dostal kníže Jan jako svůj osobní úděl část Olešnického knížectví se sídlem přímo v Olešnici. V rámci tohoto úsporného opatření měl Jan s nejmladším bratrem Jiřím společnou rezidenci, odkud měli vládnout a snížit zadlužení rodu na únosnou mez.

Zatímco si lehničtí Piastovci vždy udržovali jistý odstup od habsburského panovnického dvora, daný vědomím vlastního panovnického původu, Poděbradové se v předbělohorském období více přimkli k politice Ferdinanda I. a jeho nástupců. Jejich opatrná a loajální politika k mocnějšímu císaři však měla své meze a byla dost podobná mocenským postojům saských kurfiřtů. Wettinové byli ostatně jejich příbuzní a není divu, že díky nim akceptovali kulturu severoněmeckých knížecích dvorů, jejich náboženství, výchovu a určité módní zvyklosti. V tomto ohledu byl z poděbradské rodiny nejvíce ovlivněn kníže Jan, protože se mu líbila jak podoba rezidencí saských Wettinů a braniborských Hohenzollernů, tak jejich dvorská kultura.

Na rozdíl od svých některých protestantských říšských a slezských příbuzných se Poděbradové ve šmalkaldské válce a v prvním protihabsburském povstání v Čechách roku 1547 raději vůbec neangažovali. Vyneslo jim to určitý projev přízně Habsburků, kteří se v odvetných akcích více soustředili ve Slezsku na zaháňské Wettiny, krnovské Hohenzollerny a především na lehnické Piastovce. Po smrti knížete Fridricha II. Lehnického († 17./18. září 1547) se dostali piastovští dědicové pod habsburským mocenským tlakem do tísně, kterou zažehnali tím, že se vzdali Minstrberského knížectví, jež zase snadno ze zástavy Jan Poděbradský vyplatil. Záhy však musel i on ustoupit habsburským zájmům a vykoupené knížectví předat do rukou Isabely Jagellonské, vdově po Janu Zápolském, která vídeňskému dvoru postoupila své nároky na uherský trůn. Celá tato transakce z roku 1552 byla opět změněna ve prospěch Poděbrada, který Minstrbersko v roce 1559 definitivně panovníkovi vyplatil. V Minstrberském knížectví pak zavedl po vzoru Jiřího II. Lehnicko-Břežského pro protestantské věřící nový kostelní řád (*Kirchenordnung*) a prosadil tzv. meklenburskou agendu (*Meklenburgische*

Agende). Ve svých knížectvích usiloval o ekonomickou prosperitu a přísně odstraňoval nepořádky v hospodaření měst. Dostával se do konfliktů i se šlechtou, o čemž svědčí jeden z výhrůžných dopisů, kde mu osm rytířů přísahalo hroznou pomstu a smrt.

Od Janova nástupu v roce 1559 se v Minstrberku začalo vařit ve větším množství pivo. Kníže tvrdě trestal nelegální obchody. Pronásledoval také morální delikty obyvatel (alkoholismus, hru v karty apod.), potíral kriminalitu a na svou dobu nekompromisně likvidoval prostituci. Tyto činy se staly dobrým odrazovým můstkem jeho společenského, kulturního a majetkového vzestupu.

Velké hospodářské naděje vkládalo toto pokolení Poděbradů do spolehlivé rodové aliance, která jim mohla formou věna přinést nejen finanční bohatství, ale také mužské potomky. V Janově případě nehledala minstrbersko-olešnická knížecí rodina nevěstu v českém šlechtickém prostředí, ale ve společnosti zahraniční vysoké aristokracie. Příležitost se nabízela u krakovského královského dvora, kde měla slezská knížata poměrně dobrý zvuk. Polský král Zikmund Starý, mladší bratr českého panovníka Vladislava II. Jagellonského, slezské aristokratické prostředí dobře znal, vždyť v mládí byl po určitý čas opavským a hlohovským knížetem. Měl zde řadu přátel a jak Piastovce, tak Poděbrady a Hohenzollerny ochotně podporoval.

Když se v Krakově objevila nabídka Janova sňatku s některou z urozených dam jagellonského dvora, přičinil se král Zikmund o uzavření takové aliance, a to s příslušníky významného šlechtického polského rodu se znakem zavínuté střely (*herbu Odrowąż*). Šlo o Kristýnu (†1555), dceru korunního kancléře a krakovského kastelána Krzysztofa Szydłowieckého, jednoho z nejzajímavějších inspirátorů polské zahraniční politiky, který Poděbrady osobně znal ještě za své úřední činnosti v Hlohově. Čelný představitel polského královského dvora vlastnil poměrně velký majetek a potřebnou síť konexí mezi mocenskými elitami jak v polském a litevském prostředí, tak v okolních státech. Poděbradům polský korunní kancléř zajišťoval mimořádně vlivné kontakty v zemi, která těsně sousedila s Olešnickým knížectvím, a to bylo rovněž nesmírně důležité pro vzájemné vztahy na slezsko-polském pomezí.

Janovo manželství uzavřené s Kristýnou Szydłowieckou, v jehož pozadí stála diplomatická výmluvnost Jáchyma Poděbradského, osudově ovlivnilo další vývoj minstrbersko-olešnické knížecí dynastie. Nová kněžna a její ambiciózní polská rodina mohly částečně uhradit Janovy výdaje na olešnický dvůr a reprezentaci rodu. Některé archivní dokumenty prozrazují, že olešnický vládce pořádal četné hostiny, nejrůznější slavnosti, nákladné zábavy a turnaje. Také knížecí dvůr se rozrostl o nové dvořany a služebníky. Jan si však marnotratnost a nekontrolovatelné nákupy mohl dovolit, protože mu nečekaně spadlo do klína zděděné bohatství jeho polské manželky. S tím těsně souvisela rozsáhlá renesanční přestavba knížecího sídla v Olešnici, kterou mohl zahájit až v pokročilém věku. Nové knížecí pokoje, fasády, soustavy pilířů a sloupů, dispozice nádvoří, reprezentativní brány s plastikami, mohutná věž, připomínající středověký původ renesančního sídla, a další stavební prvky dodnes rozsahem a rozmanitostí připomínají jeden z vrcholů architektonického vývoje doby renesance a manýrismu ve Slezsku. Janova olešnická rezidence reprezentovala jeho mocenské postavení v zemi, rodovou tradici a kulturní ambice knížete, jehož zámecká knihovna a dvůr byly nejspolehlivějším dokladem prestiže této generace potomků krále Jiřího z Poděbrad.

Janův historický portrét by byl neúplný, kdybychom se podrobněji nezastavili u již zmiňované knihovny, kterou pečlivě zřizoval souběžně s výstavbou zámku. I když se nezachovala, existuje sepsaný inventář z přelomu 18. a 19. století, podle něhož lze rekonstruovat téměř celý knižní soubor Jana Poděbradského a jeho čtenářský zájem.⁶ Olešnická knihovna patřila v předbělohorské době,

5. Brána zámecké rezidence slezských Poděbradů v Olešnici, 1603.
Foto Kateřina Procházková.

⁶ Rukopis je uložen ve fondech vrtislavské univerzitní knihovny, viz Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu-B.U.Wr. IV F. 276. *Catalogus librorum impressorum 1468–1536 in Bibliotheca Olsnensi existentium*, descriptus J. Stephano, 1818.

6. Friedrich Bernard Werner: Celkový pohled na zámek v Olešnici, detail, polovina 18. stol., kolorovaná perokresba. Foto archiv autora.

kromě knižního souboru lehnicko-břežských Piastovců, k největším soukromým knižním sbírkám slezských světských knížat. V jejím těsném sousedství se také nacházel rodový archiv. Knihovna obsahovala poměrně malý počet středověkých rukopisů, spíše v ní převládaly spisy a tisky z období před rokem 1530. Knižně měl především zájem o knihy vytištěné v italských městech (v Římě, Mantově, Ferrare a Florencii), pak následovaly tisky přivezené z Kolína nad Rýnem, Norimberka a Lipska, několik titulů pocházelo z Basileje a rovněž z Paříže (asi 47).

Z bohatství Poděbradovy knihovny se dotkneme aspoň těch nejzajímavějších děl nebo nejvýznamnějších autorů. Intelektuální majitel rád četl antické klasiky Platóna, Cicera (*Listy*), Aristotela, Plutarcha, přičemž nezapomínal na programově s nimi spojené humanisty Enea Silvia Piccolominiho, Konráda Celtise (*Panegiricus ad duces Bavariae*), Francesca Petrarcu či Laurentia Vallu (*Elegantiorum lingue liber*). V oblibě byla také díla Tomáše Akvinského (*Korespondence*), Anicia Manlia Boëthia (*De consolatione philosophiae*), Alberta Velikého (z Bollstädtu), Bernarda z Clairvaux a sv. Augustina (Aurelia Augustina). Shledáváme zde Janův zájem o legendy a historické práce, například *Liber chronicarum* Hartmanna Schedela, *Chronica Hungarorum* Jánose Thuróczyho nebo *Legendu aureu*. Vedle historických a náboženských knih tu nechyběly ani právnícké spisy (například *Methodus utriusque iuris*, 1481; *Nicolai de Tedeschis Lectura super decretales*, *Corpus iuris civilis*, zformovaný z Justinianova podnětu). Pozornost knížete se soustředila nejen k historii, náboženství a právu, ale také k přírodním naukám. Najdeme zde například astrologickou a lékařskou literaturu. Tematický záběr knihovny je dost výmluvný. Jak velmi správně poznamenala polská historička Ewa Maleczyńska, knihovna nebyla tak sběratelsky cenná a velká jako brežská *Bibliotheca Piastorum Bregensis*, ale dobře sloužila praktickým účelům svého majitele a nabývala vpravdě univerzální povahy. Knihy z Janovy sbírky byly často čteny a nestaly se pouhou dekorací na stěnách zámeckého interiéru. Z nepřeberného knižního bohatství měli užitek příslušníci knížecího dvora, učitelé, kazatelé, právníci a lékaři. Lze

7. Náhrobek knížete Jana Minstrbersko-Olešnického (†1563) a jeho manželky Kristiny Szydłowiecké, Olešnice, bývalý zámecký kostel sv. Jana Evangelisty. Foto podle Luchs, Hermann: *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters*, Breslau 1872.

8. Znak minsterbersko-olešnických knížat z Wunschwitzovy sbírky, akvarel, papír, Praha, Národní archiv. Foto archiv autora.

konstatovat, že olešnická knihovna v hmatatelné podobě odrážela Janovu bibliofilskou vášeň a touhu zanechat dalším generacím poděbradského rodu určitou studnici vědomostí.

V závěru života osud knížeti Janovi už tolik nepřál. I když celé rezidenční město dostávalo renesanční podobu a jeho všestranné kulturní zájmy dosáhly vrcholu, neochvějně pociťoval, že se pokročilý věk se svými zdravotními důsledky neodbytně hlásí o slovo. V letech 1557–1562 pečoval o jeho vyčerpaný organismus dvorní lékař Abraham Syller, který pravidelně v dopisech informoval piastovského knížete Jiřího II. Břežského o Janově podlomeném zdraví. Kromě dny a nachlazení však nemůžeme přesněji stanovit zdravotní diagnózu rozmařilého, vrtošivého a veselého minsterbersko-olešnického Poděbrada, kterého v posledních měsících života nemoci často upoutávaly na lůžko. Zřejmě ho také hluboce zasáhla smrt kněžny Kristýny v roce 1555. Stárnoucí vdovec se i z tohoto neštěstí zotavoval jen pomalu, protože neměl nablízku svého jediného syna Karla Kryštofa, kterého tehdy poslal na kavalírskou cestu po evropských zemích.

Když kníže Jan dosáhl padesáti let, rozhodl se znovu oženit, tentokrát s německou kněžnou Markétou Brunšvicko-Wolfenbüttelskou (†1580), s jejíž rodem měl v té době výborné přátelské kontakty bratr Jáchym. Na počátku září 1561 se konala svatba, na které se shromáždil výkvět středoevropské aristokratické společnosti. Slavnost na olešnickém renesančním zámku byla zpestřena nejen veřejnými obřady, ale také slavnostními zábavami, hostinou a turnaji, v kterých měl kníže zvláštní zálibu. Vzhledem k tomu, že kněžna Markéta rozhodně nepatřila k nejmladším a atraktivním nevěstám a že Janovo zdraví bylo podlomené, zůstalo manželství bezdětné.

Smrt zastihla knížete Jana 28. února 1565 v Olešnici. V dubnových dnech téhož roku byla rakev s jeho tělem slavnostně pohřbena do nové hrobky tamního farního kostela, kam pozůstali nebožtíka uložili vedle jeho první manželky Kristýny. Vzpomínkou na manželský knížecí pár zůstal honosný renesanční náhrobek, který si ještě za života objednal sám kníže. Na svrchní desce tumby leží na dvou lvech postavy zemřelých. Objednavatel je zde symbolicky ztvárněn ve zbroji a z jeho postavy vyzařuje mohutné sebevědomí renesančního velmože, který za života usiloval o trvalé upevnění a posílení prestiže poděbradské knížecí dynastie ve Slezsku, a to prostřednictvím kulturního rozhledu a mecenátu. Na rozdíl od svých starších bratrů pokládal Jan Minsterbersko-Olešnický výtvarné umění za formu rodové reprezentace a místo oslnivých politických úspěchů si zjednal u mocenských elit respekt svými mimořádnými intelektuálními zájmy a výstavbou nové skvostné hlavní rezidence Poděbradů v Olešnici, která dobře sloužila i dalším generacím zámeckých majitelů.

NEŠŤASTNÝ KNÍŽE KAREL KRYŠTOF

Kníže Jan Minsterbersko-Olešnický zanechal jediného dospělého mužského potomka, který se 22. května 1545 narodil Kristýně Szydłowiecké. Šlo o Karla Kryštofa Minsterberského, který byl laskavý k lidem a měl nenucené vystupování. Dokud žil jeho otec, vedl mladý kníže šťastný život. Již v roce 1558 se vydal na kavalírskou cestu po západní a jižní Evropě, kde ho ovlivnila italská renesance. Poměrně dlouho pobýval u císařského dvora a v červenci 1564 byl osobně přítomen Ferdinandově smrti. Habsburského panovníka doprovázel i při jeho poslední cestě do katedrály sv. Štěpána ve Vídni.

V roce 1565, když mu bylo dvacet let, zdědil Karel Kryštof zadlužené Minsterberské knížectví a část Olešnicka. Ve svých nových enklávách podporoval chudé a v Minsterberku založil špitál. S dluhy po rodičích měl značné starosti. Tehdy se jeho povaha zcela změnila. Kníže se snažil být zodpovědný a hospodárný, ale nakonec musel rodové Minsterbersko prodat, a to samotnému císaři Maxmiliánovi za 38 000 zlatých. I když tak Poděbradové ztratili svou místní mocenskou základnu, mohli nadále používat ve svém titulu názvu tohoto dolnoslezského knížectví ležícího v blízkosti Kladska.

Nebyly to snadné úkoly, jimiž Karla Kryštofa v následujícím období pověřovali příbuzní a které chtěl zvládnout. Ale jeho plány ztroskotaly na nepřekonatelných rozporech. I když jako pravý Poděbrad zachovával po celý život rodinné ideje a ideály, nemohl přimět otcovy věřitele k umírněnému postupu. Příjmy z olešnické části knížectví byly mizerné, takže se nakonec rozhodl předat i toto obtížné dědictví bratrancům, Jindřichu a Karlovi. Ani oni neměli tušení, jak velké dluhy jim kníže Jan Minstrbersko-Olešnický zanechal, a do jakých potíží je tak dostal.

Kníže Karel Kryštof neoplýval železným zdravím. Zesnul náhle 17. března 1569 po angíně v olešnické rezidenci. Podle pramenů odešel z pozemského života jako předčasně zestárlý muž a starostmi unavený aristokrat. Do dějin rodu se nezapsal žádnými odvážnými činy, politickými úspěchy ani zakladatelskými skutky. Kolem jeho úmrtního lože zůstala jen hrstka lidí. Vydechl v míru bez dlouhého zápasu se smrtí. Jeho poslední cesta vedla do farního kostela v rodné Olešnici, kde ho sestřenice Barbora dala s pietou uložit vedle rodičů.

Zůstává však skutečnost, že kníže Karel Kryštof náležel k velmi laskavým lidem, k poddaným přistupoval s úctou a žil velmi skromně. Tu a tam pořádal slavnostní hostiny a oslavy, ale to jen z prestižních důvodů. Při audiencích nenáviděl prázdné řeči a byl obzvlášť zdrženlivý, když šlo o věci týkající se jeho nitra. V žádném případě se v něm nezrcadlila povaha jeho marnotratného, veselého a velmi společenského otce. Karel Kryštof byl také pilný student. Měl mimořádný smysl pro zodpovědnost a pořádek. Spíše by se hodil pro duchovní dráhu, kterou by pravděpodobně mistrně zvládal, jenomže tomuto muži byl v rámci světského života předurčen smutný úděl. Neuzavřel žádný sňatek a pomalu upadal do melancholie. Po ztrátě majetku ztratil nejen vliv ve Slezsku, ale i své postavení uvnitř poděbradské rodiny. Sám očekával, že seniorem knížecí dynastie se stane jeden z jeho bratranců. Teprve budoucnost ukázala, že jeho odhad byl spolehlivě přesný, protože otěže vlády nad celým Olešnickem v následujícím období převzal tehdy nejschopnější příslušník poděbradského rodu, kníže Karel II., i když se narodil až jako třetí syn Jindřicha II. Minstrbersko-Olešnického.

ZÁVĚREM

V předbělohorského období se ve vedlejších zemích Koruny české postupně prosazovalo luterství a stalo se oficiální knížecí doktrínou, kterou v Dolním Slezsku až do konce 16. století reprezentovala hlavně lehnicko-břežská piastovská a námi sledovaná minstrbersko-olešnická poděbradská knížata. Slezské městské rady se tomu většinou nestavěly na odpor a snažily se nové náboženství využít ku svému prospěchu. Analogicky tak jednala i nová generace minstrberských knížat, která už byla doktorem Janem Hessem vychována v luterském duchu. Zvláště po smrti knížete Karla I., který formálně zůstal až do konce života věrný katolicismu, vyšli jeho synové Jáchym, Jindřich II., Jan a Jiří z otcova stínu a v roce 1538 po vzoru hohenzollernských a piastovských příbuzných vydali nový církevní řád. Díky nim se pak stala jejich rezidence v Olešnici vlivným střediskem záalpského renesančního humanismu a reformace, které ve Slezsku překonávala jen knížecí sídla v Břehu, Lehnici a do jisté míry i v Krnově.

Závažná otázka vztahu minstrberských knížat k reformaci byl i jejich poměr k mocenskopolitickému zápasu Habsburků s říšskými opozičními knížaty. Zlepšení vztahů k významným německým a na habsburské dynastii nezávislým rodům byla pro slezské Poděbrady, kteří náleželi k vazalům českého krále, z mnoha důvodů téměř nutnost. Aniž však zapomínali na habsburské hegemonistické cíle, byli nuceni sledovat i vlastní mocenské zájmy. Minstrberská knížata hledala podporu v blízkém polském prostředí, které mělo úzké vazby jak na příbuzné Piastovce, tak na braniborsko-ansbašské Hohenzollerny. Kulturní vliv krakovského jagellonského dvora měl ve slezském prostředí nesmírný

význam. V pozadí těchto vztahů byla především odvážná snaha sousedních lehnicko-břežských Piastovců vyvíjet zcela samostatnou politiku. Poděbradové nemohli však v tak choulostivé záležitosti jít příliš daleko, aby se nedostali do zcela zásadních rozporů s habsburskou velmocenskou politikou. Důvodem jejich nejednoznačných postojů k zápasu mezi králem a stavovskou opozicí byly téměř permanentní finanční potíže. S obratností a odhodlaností čekali na příležitost, aby posílili svůj mocenský vliv, což jim často umožňovalo postavení uznávaného rozhodčího mezi znesvářenými stranami. Navenek udržovali přátelské styky s říšskými protestantskými knížaty a polským panovníckým dvorem, současně nikdy nevypověděli poslušnost habsburskému panovníkovi. Dá se rovněž konstatovat, že od generace potomků knížete Karla I. se minstrberští Poděbradové více soustřeďovali na slezské mocenské elity a na jejich politiku vůči Polsku, Braniborsku a Sasku než na dění v Českém království. Proto není divu, že jejich dynastické snahy a mocenské cíle unikají ze zorného pole českých historiků.⁷

---

⁷ Text příspěvku vychází z dlouhodobého autorova výzkumu slezských mocenských elit v raném novověku a jeho dosud publikovaných studií o minstrberských poděbradských knížatech. Pro úsporu místa nejsou uvedeny podrobné a obsáhlé poznámky o archivním materiálu a odkazy na další bibliografii. Ty nalezne zájemce např. v monografii Radek Fukala: *Jan Jiří Krnovský. Stavovské povstání a zápas s Habsburky*, České Budějovice 2005; nebo idem: *Hohenzollernové v evropské politice 16. století. Mezi Ansbachem, Krnovem a Královcem (1523–1603)*, Praha 2005; naposledy v syntetické publikaci idem: *Slezsko – neznámá země Koruny české. Knížecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007.

KSIĄŻĘTA ZIĘBICKO-OLEŚNICCY W OKRESIE REFORMACJI I RENESANSU

Po śmierci księcia ziebicko-oleśnickiego Karola I (†1536), pozostającego do końca życia wyznawcą katolicyzmu, jego synowie Joachim, Fryderyk II., Jan i Jerzy w 1538 r. na wzór swoich krewnych z rodziny Hohenzollernów i Piastów wydają nową ordynację kościelną i preferują na swoich ziemiach naukę Marcina Luthera. Ich rezydencja w Oleśnicy jest w tym czasie ważnym ośrodkiem zaalpejskim humanizmu renesansowego i reformacji, obok znanych na Śląsku siedzib książęcych w Brzegu, Legnicy oraz częściowo w Krnowie.

Podstawową sprawą w ramach relacji książąt ziebickich z rodu Podiebradów do reformacji był ich stosunek do walki politycznej Habsburgów z książętami opozycyjnymi w Rzeszy. Poprawa stosunków do słynnych rodów niemieckich, niezale-

żnych od dynastii habsburskiej była dla śląskich Podiebradów z różnych przyczyn niemal koniecznością. W tle tych powiązań występuje przede wszystkim śmiałe dążenie sąsiednich Piastów z księstwa Legnicko-Brzeskiego do uprawiania zupełnie niezależnej polityki. Na zewnątrz utrzymują potomkowie króla Jerzego z Podiebradów przyjazne stosunki z książętami protestanckimi w Rzeszy i polskim dworem królewskim, jednocześnie nigdy nie wypowiadając posłuszeństwa władcy z rodu Habsburgów. Można również stwierdzić, że od generacji potomków księcia ziebicko-oleśnickiego Karola I koncentruje rodzina Podiebradów ziebicko-oleśnickich swoją uwagę raczej na śląską elitę wpływową oraz jej politykę w stosunku do Polski, Brandenburgii i Saksonii, niż na wydarzenia w Królestwie Czeskim i ze względu na to ich aspiracje dynastyczne oraz cele polityczne znajdują się poza polem obserwacji czeskich historyków.

MÜNSTERBERG-OELS DUKES IN THE REFORMATION AND RENAISSANCE PERIODS

After the death of the Silesian Duke Charles I of Münsterberg-Oels (†1536), who remained faithful to Catholicism till the end of his life, his sons Joachim, Henry II, John and George stepped out from their father's shadow and published – in the manner of their Hohenzollern and Piast kinsmen – a new Church order, thus giving precedence to Martin Luther's teachings in their domains. Subsequently, they succeeded in turning their Oels residence into an influential centre of Cisalpine Renaissance humanism and Reformation, whose fame in Silesia was only surpassed by the duchy residencies in Brzeg, Legnica and, to a certain extent, also Krnov.

A significant point in the attitude which Münsterberg dukes from the Poděbrad family adopted towards the Reformation was their stand in the Habsburg's power-political battle

against the opposing imperial dukes. There were many reasons why the Silesian Poděbrads needed to build on their relationship with the eminent German families, independent of the Habsburg dynasty. These relationships were mainly underlined by the courageous efforts of the neighbouring Legnica-Brzeg Piasts to develop an utterly independent policy. From the outside, the scions of George of Poděbrady maintained friendly contacts with the imperial Protestant dukes and the Polish royal court, but, at the same time, they never cancelled their obedience to the Habsburg ruler. Moreover, it can be said that since the generation of Duke Charles I's descendants, the Münsterberg Poděbrads focused more on Silesian power elites and their Polish, Brandenburg and Saxony policies than on events in the Bohemian Kingdom. It is thus no surprise that their dynastic efforts and power aims somewhat escaped the scope of view of Czech historians.

STRESZCZENIE

SUMMARY

KAMIONKA BOLESŁAWIECKA JAKO PRZEDMIOT WYMIANY HANDLOWEJ POMIĘDZY ŚLĄSKIEM A CZECHAMI DO I POŁOWY XVIII WIEKU

Andrzej Olejniczak

Ceramika bolesławiecka to obecnie najbardziej znany produkt handlowy z Bolesławca. Eksportowana jest do wielu krajów Europy, cieszy się wielkim uznaniem w Stanach Zjednoczonych. Nie słabnie również jej popularność w Niemczech. W mieście istnieje obecnie kilka dużych zakładów, niektóre z nich kontynuują tradycje ceramiczne dawnych przedwojennych producentów. Właśnie przed II wojną światową wytwórcy ceramiki bolesławieckiej nasilili swoją ekspansję na rynki światowe. Jednakże tradycje ceramiczne Bolesławca sięgają czasów średniowiecza. Wówczas, po raz pierwszy w 1380 roku w dokumentach świdnickich wymieniono garncarza z Bolesławca. Pierwsze zaś potwierdzenie, że w mieście istniał cech garncarzy datuje się na rok 1547.¹ W XVI wieku ustaliła się liczba mistrzów garncarskich jacy funkcjonowali w mieście, było ich pięciu. Można wymienić wśród nich znanego od 1522 roku Lazarusa Fritsche starszego, czy też innego mistrza Gallusa These, czynnego w latach osiemdziesiątych XVI stulecia, którego imię może sugerować francuskie pochodzenie.² W nielicznych zachowanych źródłach archiwalnych można się doszukać nazwisk dawnych mistrzów. W księdze spadkowej założonej w 1596 roku i doprowadzonej do roku 1621, wymienia się zmarłych garncarzy, wdowy i dzieci po nich, a także to co po sobie zostawili. Niestety piszący nie zadali sobie trudu aby dokładnie opisać lokalizację garncarni. Ograniczono się do stwierdzeń typu: warsztat przed Dolną Bramą lub przy Młynówce.³ Bolesławieccy garncarze byli w początkowym okresie w większości przybyszami z innych ośrodków produkujących ceramikę. Później warsztaty przechodzą z ojców na synów, lub zostają sprzedane następnym przybyszom. Jak się przypuszcza mistrzowie przybywali głównie z Waldenburga, Muskau, Anabergu, Helmstadt i innych mniej znanych ośrodków.⁴ Przyciągały ich znajdujące się w okolicy pokłady doskonałej glinki, lecz ich szerszy napływ hamował przepis ograniczający liczbę warsztatów, którego bardzo surowo przestrzegano. Znana jest sprawa z 1547 roku, dotycząca Jonasa Andersa, który będąc czeladnikiem garncarskim zamierzał w Bolesławcu założyć kolejny zakład, lecz został zmuszony do przeniesienia się do pobliskiego Nowogrodźca, gdzie już bez przeszkód mógł pracować jako mistrz.⁵ Każdy z garncarzy w mieście dysponował warsztatem i czeladnikami, zapewne także uczniami. Garncarnie zaś, znajdowały się za murami miejskimi. Wiązało się to z ochroną przeciwpożarową. Funkcjonowanie pieca garncarskiego w którym w wysokiej temperaturze wypalano naczynia, niosło niebezpieczeństwo pożaru wśród drewnianej w większości jeszcze, zabudowy ówczesnego Bolesławca. W materiałach bolesławieckich mówi się o istnieniu jednej garncarni na Górnym Przedmieściu, pozostałe lokalizując przed Dolną Bramą.⁶ Można przypuszczać, że produkcja wszystkich warsztatów zaspokajała potrzeby mieszkańców miasta, co więcej, prawdopodobnie naczynia były również eksportowane. Pewne załamanie produkcji zaobserwować można podczas wojny trzydziestoletniej, wówczas na skutek zniszczeń funkcjonowały tylko trzy warsztaty. Niewiele jest wzmianek dotyczących produkcji ceramiki bolesławieckiej na potrzeby wymiany handlowej, a wobec zaginięcia większości zasobu archiwum miejskiego, ustalenie

1 Wspomina o tym kilku autorów opracowań dotyczących Bolesławca i ceramiki m.in. Bergemann, Johann: *Chronik der Stadt Bunzlau*, Bunzlau 1829, s. 50; Wernicke, Ewald: *Versuch einer Geschichte der Bunzlauer Topferei bis 1800*. In: *Schlesiens Vorzeit* 4, Breslau 1888, s. 219; Strauss, Konrad: *Schlesische Keramik*. In: *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte* 254, Strassburg 1928, s. 27; Horschik, Josef: *Steinzeug. 15. bis 19. Jahrhundert. Von Bürgel bis Muskau*, Dresden 1978, s. 366.

2 Horschik: *Steinzeug* (przyp. 1), s. 367.

3 Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Lubaniu, Akta miasta Bolesławca, *Erbschichtung 1596*, sygn. 17, s. 23, 179.

4 Horschik: *Steinzeug* (przyp. 1), s. 368.

5 Bergemann: *Chronik* (przyp. 1), s. 72; Wernicke, Ewald: *Chronik der Stadt Bunzlau von den ältesten Zeiten bis Gegenwart*, Bunzlau 1884, s. 465–466.

6 Wernicke: *Versuch einer Geschichte* (przyp. 1), s. 220.

1. Fragment dzbana z dekoracją nakładkową: wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa, medalion z postacią cesarza, XVI/XVII wiek, kamionka, szklivo ołowiowe, Bolesławiec, Muzeum Ceramiki w Bolesławcu. Foto Andrzej Olejniczak.

konkretnych danych liczbowych zdaje się być niemożliwe. Przedwojenni badacze jak Ewald Wernicke, Konrad Strauss, pomimo dostępu do źródeł archiwalnych nie zajmowali się tym problemem. Jedyne zestawienie dotyczące eksportu wyrobów ceramicznych z Bolesławca pojawia się w kronice Johanna Bergemanna z 1830 roku i dotyczy okresu po zajęciu Śląska przez Prusy. Wymieniona jest tam ogólna wartość eksportu ceramiki szacowana na ponad dziewięć tysięcy talarów Rzeszy, oraz kraje i regiony do jakich trafiały wyroby bolesławieckich mistrzów. Wśród wymienionych próżno jednak szukać Czech i innych krajów cesarskich.⁷ Sytuacja ta wiąże się z zarządzeniami króla pruskiego, który wprowadził wysokie cła na wyroby śląskie w handlu z krajami monarchii Habsburskiej.⁸ Jednocześnie, władze pruskie zmieniły ustaloną od prawie dwustu lat liczbę garncarni. W piśmie Kamery Głogowskiej z 17 marca 1760 roku, wyrażono opinię, iż powstanie większej liczby garncarni leży w interesie publicznym.⁹ Nieliczne wzmianki dotyczące ceramiki, która trafiała do Czech pochodzą z kronik i opracowań XIX wiecznych autorów. O dwóch przypadkach pisze autor kroniki

⁷ Bergemann: *Chronik* (przyp. 1), s. 73.

⁸ O wprowadzeniu ceł na handel zagraniczny w XVIII wieku po zajęciu Śląska przez Prusy, por. Müller, Heidi – Lippert, Ekkehard – Lippert, Inge – Falkenberg, Regine: *Bunzlauer Geschirr. Gebrauchsware zwischen Handwerk und Industrie*, Berlin 1986, s. 151–152.

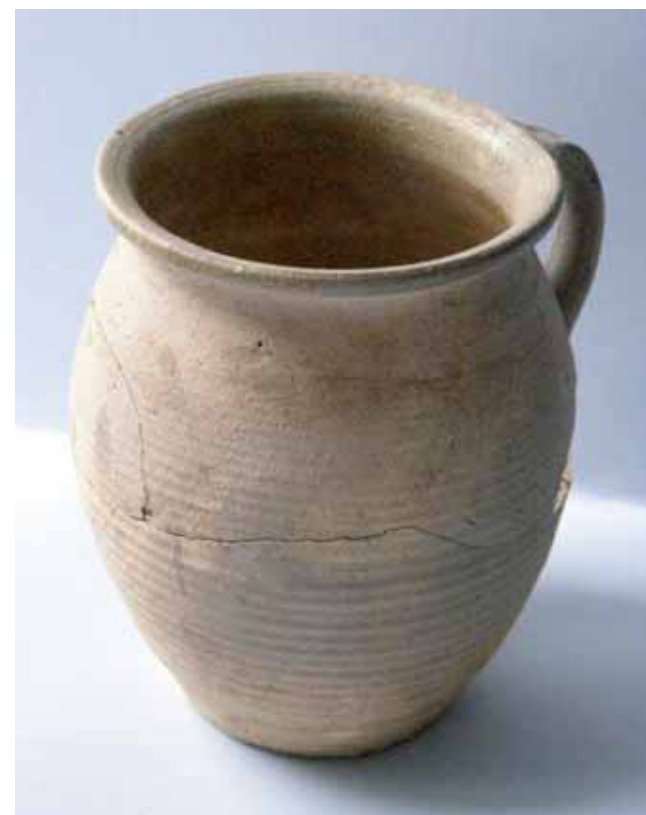
⁹ Wernicke: *Versuch einer Geschichte* (przyp. 1), s. 221.

Bolesławca dr Ewald Wernicke. Burmistrz Elias Namsler jadąc 11 sierpnia 1612 roku do Pragi zabrał ze sobą niebieski dzban (zapewne mowa tu o naczyniu pokrytym szklivem kobaltowym), jako prezent (wartość naczynia wynosiła 27 groszy). Niestety autor nie określił do kogo miało trafić ceramiczne dzieło. Prawdopodobnie przekazano je w darze w związku z budową nowego kościoła na Małej Stranie w Pradze. Podejrzewać można, że jako prezent musiało się czymś wyróżniać, być może był to wyrób artystyczny, bogato zdobiony.¹⁰ Kolejna informacja jest o kilka lat późniejsza, lecz pod względem dokładności wnosi o wiele więcej. Fryderyk I, nowy król Czech, objeżdżając kraje Korony, 9 marca 1620 roku na krótko zawitał do Bolesławca, zatrzymując się na tutejszym zamku. W jego pobliżu znajdował się warsztat jednego z mistrzów garncarskich – Martina Kunzendorfa. Dokonano w nim zakupów naczyń, które miały trafić na królewski stół i zapłacono za nie 3 i 3/4 talara. Te krótkie wzmianki sugerować mogą wysoką jakość bolesławieckich wyrobów pod względem artystycznym jak i użytkowym.¹¹

Pierwsze zabytki bolesławieckie funkcjonujące obecnie w literaturze fachowej dotyczącej ceramiki, datuje się dopiero na połowę XVII wieku. Najbardziej znanym ich przykładem jest ceramiczna butla, zwana „butlą pastora Mergo”. Egzemplarz ten obecnie przechowywany jest w Muzeum Narodowym we Wrocławiu. Jego wykonanie datuje się na podstawie napisu jakim jest ozdobiony. Brzmi on następująco: *SEVERINUS MERGO PASTOR BOLESLAVIENSIS*. Wymieniony Seweryn Mergo sprawował funkcję pastora w Bolesławcu w latach 1640–1655.¹²

Podobnych zabytków jest niewiele. Taka sytuacja wiąże się z brakiem znalezisk archeologicznych na terenie Bolesławca, które potwierdzałyby miejscową produkcję we wcześniejszym okresie. Stan ten może jednak ulec zmianie, gdyż obecnie pracownicy Muzeum Ceramiki w Bolesławcu prowadzą badania archeologiczne, które według wstępnych ustaleń przebiegają w miejscu istnienia zaplecza garncarni wraz z terenem przeznaczonym na odpady produkcyjne. Dotychczas pozyskano ogromną ilość fragmentów ceramiki, cegieł posiadających ślady szkliva, zapewne stanowiących część wewnętrznej pieca garncarskiego, a także wiele wypalonych fragmentów gliny z odciskami linii papilarnych. Materiał badawczy pochodzi z przełomu XVI i XVII wieku, choć pozyskano również ceramikę posiadającą cechy sugerujące powstanie pod koniec XV lub na początku XVI wieku. Wydobyto kilka całych egzemplarzy naczyń gospodarczych, jak również zachowane w częściach fragmenty dzbanów z centralnie umieszczonym wizerunkiem Chrystusa na krzyżu, co ciekawe pokrytych szklivem kobaltowym o różnych odcieniach oraz podobny w formie fragment dzbana z również centralnie umieszczoną sceną ukrzyżowanego Chrystusa, lecz po obu jego stronach znajdują się dodatkowo dwa medaliony z przedstawieniem prawdopodobnie cesarza i jego żony. Ze względu na niekompletnie zachowane medaliony, trwają próby ustalenia jakiego władcę przedstawia jeden z nich. Istnieje duże prawdopodobieństwo, iż jest to cesarz Rudolf II. To nasuwa podejrzenie, że badania prowadzone są w miejscu istnienia jednej z wymienianych garncarni z przełomu XVI i XVII wieku zlokalizowanych na Dolnym Przedmieściu, a przypisywanych konkretnym mistrzom. W tym przypadku można zaryzykować stwierdzenie, że był to teren pracowni wymienionego wyżej Martina Kunzendorfa. Przemawia za tym fakt lokalizacji w okolicach dawnego zamku oraz wysokie walory artystyczne pozyskanych fragmentów naczyń.¹³ Ponadto należy również wspomnieć o odkryciu niewielkich fragmentów ceramiki z dekoracją mającą cechy ceramiki z tzw. „Grupy

2. Naczynie codziennego użytku, koniec XV wieku, ceramika beżowa, Bolesławiec, Muzeum Ceramiki w Bolesławcu. Foto Andrzej Olejniczak.

3. Fragment dzbana z dekoracją nakładkową: wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa, I połowa XVII wieku, kamionka, szklivo kobaltowe, Bolesławiec, Muzeum Ceramiki w Bolesławcu. Foto Andrzej Olejniczak.

10 Wernicke: *Chronik* (przyp. 5), s. 301.

11 Ibidem, s. 308; Wernicke: *Versuch einer Geschichte* (przyp. 1), s. 223.

12 Starzewska, Maria – Wolanin, Teresa: *Artystyczna kamionka bolesławiecka. Katalog zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu i Muzeum Ceramiki w Bolesławcu*, Wrocław 1995, s. 34.

13 O lokalizacji warsztatu Kunzendorfa mówi Wernicke: *Versuch einer Geschichte* (przyp. 1), s. 223.

4. Fragment dzbana, kamionka, I połowa XVII wieku, szkliwo kobaltowe, Bolesławiec, Muzeum Ceramiki w Bolesławcu.
Foto Andrzej Olejniczak.

5. Fragment dzbana z dekoracją nakładkową: wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa, kamionka, I połowa XVII wieku, szkliwo kobaltowe, Bolesławiec, Muzeum Ceramiki w Bolesławcu. Foto Andrzej Olejniczak.

Falkego¹⁴. Wyniki badań po zakończeniu prac terenowych, posłużą do nowego opracowania zagadnienia historii ceramiki bolesławieckiej, a co za tym idzie również do nowej identyfikacji wyrobów ceramicznych, dotychczas przypisywanych innym ośrodkom produkcji kamionki.

Na terenie Czech obecne są również naczynia ceramiczne pochodzące z Bolesławca. Ich proveniencja jest pewna, gdyż w większości przypadków są to dobrze znane naczynia osiemnastowieczne, pokryte charakterystycznym brązowym szkliwem i zdobione nakładkami oraz naczynia gospodarskie bez zdobień lecz o takim samym kolorze polewy. Muzeum Ceramiki w Bolesławcu wraz z muzeami czeskimi należącymi do Dyrekcji Czeskiego Karkonoskiego Parku Narodowego we Vrchlabi i Jilemnicy, prowadziło wspólne badania nad ceramiką bolesławiecką znajdującą się w zbiorach tych czeskich muzeów. W wyniku projektu, potwierdzono pochodzenie naczyń kamionkowych z Bolesławca, ustalono także, że większość z nich pochodzi z poł. XVIII wieku. Pewna część naczyń jednak wykazuje cechy produkcji z okresu poprzedzającego zajęcie Śląska przez Prusy. Na dzbanach z dekoracją nakładkową można zobaczyć popiersie cesarzowej Marii Teresy i jej małżonka, a także dwugłowego orła cesarskiego. Te przykłady świadczą o przenikaniu wyrobów bolesławieckich do Czech. Można sądzić, że naczynia te trafiły na drugą stronę Karkonoszy w wyniku eksportu zanim Śląsk przeszedł pod panowanie pruskie. Inne egzemplarze naczyń z kamionki bolesławieckiej utrwalają przekonanie, iż eksport trwał nawet po okresie wojen śląskich. Prawdopodobnym jest, iż bolesławieckie naczynia trafiły do Czech na zasadzie przemytu, który funkcjonował jako odpowiedź na zarządzenia pruskiego króla wprowadzające wspomniane wyżej wysokie cła.¹⁵ Archeolodzy z Muzeum w Vrchlabi odkryli również ślady bolesławieckiej kamionki w okolicach Spindlerowego Młyna, gdzie niegdyś istniała chata pasterska. Jej funkcjonowanie datuje się na I połowę XVIII wieku i wiąże z osadnikami przybywającymi z Alp w II połowie XVI wieku, którzy zapoczątkowali prowadzenie tzw. gospodarstw pasterskich w tym rejonie. Wśród wielu odkrytych zabytków znalazły się wyroby bolesławieckich garncarzy. Były to jednakże naczynia typowo gospodarskie, wykorzystywane w pracach domowych.¹⁶

Podczas trwania projektu ustalono, że naczynia pochodzące z Bolesławca znajdują się także w kilku innych czeskich muzeach. Zachodzi więc potrzeba ponownej kwerendy zbiorów czeskich muzeów, a po opracowaniu aktualnych wyników badań archeologicznych z miasta być może uda się ustalić zakres chronologiczny eksportu śląskiej kamionki z Bolesławca na teren Czech.

¹⁴ Identyfikacji cech „grupy Falkego” dokonano dzięki porównaniu ilustracji z artykułu Stephen, Hans-Georg: Badania nad ceramiką „grupy Falkego”. Bogato zdobiona gotycka kamionka łżycka i jej środowisko archeologiczno-historyczne, *Wratislavia Antiqua* 6, 2004, s. 293–327.

¹⁵ Bober, Anna – Hartmanová, Olga – Louda, Jiří – Olejniczak, Andrzej – Źak, Katarzyna: *Bolesławiec – Vrchlabí. Śladami bolesławieckiej kamionki*, Jelenia Góra 2003.

¹⁶ Hartmanová, Olga: Budní hospodářství v Krkonoších z pohledu archeologie, *Památky Archeologické* 96, 2005, s. 1.

BOLESLAVECKÁ KAMENINA JAKO PŘEDMĚT OBCHODU MEZI SLEZSKEM A ČECHAMI DO PRVNÍ POLOVINY 18. STOLETÍ

Boleslavecká keramika, nejznámější obchodní artikl současného Boleslavce (Bolesławiec), má velmi bohatou historii, kterou však zná, do hloubky větší než několik posledních desetiletí, jen málokdo. Okruh lidí, kteří mají širší vědomosti o dějinách boleslaveckého keramického řemesla, není početný. Občané města i turisté, kteří navštěvují boleslavecké Muzeum keramiky, s podivením objevují místní produkty z konce 18. století, jež nejsou dosud opatřeny typickým razítkovým vzorem, který se zformoval teprve zhruba před stoletím.

Doposud není, až na nepatrné výjimky, známa boleslavecká keramika starší než ze 17. století. Má se za to, že umělecký a technologický rozvoj započal teprve v druhé půli 18. století. Tento soud však revidují zprávy z městských kronik informující o exportu výrobků i nejnovější archeologické nálezy. Počátek rozvoje keramického řemesla v Boleslavci tak bude nutno posunout nejméně o sto padesát až dvě stě let dříve. Nevšední kvalita nalezeného nádobí a jeho fragmentů (jakož i jejich kvantita), dovoluje tvrdit, že ve městě existovalo vysoce rozvinuté centrum keramické produkce již v 16. století a jeho výrobky byly nepochybně exportovány mezi jinými do Čech. Dar v podobě modře zdobených nádob, který do Prahy přivezl purkmistr Namsler, či fakt, že náčiní na stůl krále Fridricha I. bylo zakoupeno u místního hrnčíře, potvrzují dle všeho výše řečenou tezi. Po zpracování výsledků archeologického bádání bude nutno provést důkladný průzkum v českých muzeích a srovnáním s podobným materiálem ověřit provenienci zde shromážděných památek, které jsou doposud připisovány jiným centřům keramického řemesla. Na základě

výsledků a rešerší bude snad možno alespoň v obrysech stanovit chronologický rozsah exportu boleslavecké keramiky do Čech v době před odstoupením Slezska Prusku.

RESUMÉ

SUMMARY

BOLESŁAWIEC POTTERY AS OBJECT OF TRADE BETWEEN SILESIA AND BOHEMIA UNTIL THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

Although the history of the Bolesławiec pottery – the most famed trade article of the contemporary city of Bolesławiec – is immensely rich, knowledge of its development which would span more than several decades is known only by a few. The circle of people who dispose of wider knowledge of Bolesławiec pottery history is indeed scant. Both the inhabitants of the city themselves and the tourists visiting the Bolesławiec Museum of Pottery view with amazement the local products originating from the late 18th century which do not bear the characteristic stamp pattern that appeared only approximately a century ago.

Apart from infinitesimal exceptions, Bolesławiec pottery that could have originated from earlier than the 17th century is unknown. It is generally opined that the artistic and technological developments began here only as late as in the second half of the 18th century. This premise has nevertheless been revised by not only the reports from the city chronicles, informing about the export of products, but also by the most recent archaeological findings. The beginnings of the development of the pottery craft in Bolesławiec must thus be shifted at least 150 or even 200 years back.

The high quality of the discovered dishware and its fragments (as well as its quantity) allow us to claim that the city represented a highly developed centre of pottery production as early as in the 16th century, and its products were undoubtedly exported to Bohemia, amongst other countries. A gift in the form of vessels decorated in blue and brought to Prague by burgomaster Namsler, and the fact that the dishware intended for the table of King Friedrich I was purchased from the local

potter, seem to testify to the above-mentioned hypothesis.

As soon as the results of the archaeological research are processed, it will be necessary to carry out thorough research in Czech museums and, through comparisons with similar material, verify the provenance of the relics collected in the city – relics which have hitherto been attributed to other centres of pottery. We hope that the ensuing results and researches will allow us to at least outline the export chronology of the Bolesławiec pottery to Bohemia in the period prior to surrendering Silesia to Prussia.

SYMBOLY, OBRAZY, STEREOTYPY

POSTRZEGANIE CZECH I CZECHÓW NA ŚLĄSKU W XIV I POCZĄTKACH XV WIEKU

Antoni Barciak

Rządy Luksemburgów, zhołdowanie książąt śląskich i inkorporacja Śląska do Królestwa Czech nie wywarły zdaje się większego wpływu na przeciętnych mieszkańców Śląska. Nadal też żywe pozostawały związki Śląska z Polską, zwłaszcza związki gospodarcze i kulturalne. Wspomniane wyżej wydarzenia miały jednak decydujące znaczenie w sferze prawnej. Król czeski stał się bowiem panem śląskiej ziemi.

Trudno nie zauważyć, że dokumenty hołdownicze książąt śląskich mocno eksponowane są w XIV-wiecznej historiografii śląskiej, która szeroko je opisuje przedstawiając okoliczności w jakich zostały one złożone.¹ Podobnie zresztą było w Czechach. Wystarczy przywołać tu *Kronikę Pulkawy* czy wcześniejszą jeszcze *Kronikę zbrastawską* i spojrzeć na stylizację zapisów kronikarzy o tych wydarzeniach.² Te zatem akty prawnej natury w rozumieniu dziejopisów miały więc istotne znaczenie, choć autor *Kroniki książąt polskich* bardzo krytycznie ocenia postępowanie Jana towarzyszące jego zabiegom zmierzającym do przyłączenia Śląska do Czech.³

Śląsk tymczasem, jak dawno zauważyli już badacze, zmierzał do samodzielnego pod względem politycznym, przy określonym ściśle terytorium regionu bytu.⁴ Podstawą była jedność kościelna (diecezja wrocławska) zdecydowanej większości śląskiej ziemi, postrzeganej jednak bardziej w politycznym sensie, tj. zasięgiem władzy śląskich książąt piastowskich a także pojawienie się ogólnośląskich zgromadzeń stanowych, o których wyczerpująco pisał Kazimierz Orzechowski.⁵ Pojęcie Śląska powoli obejmowało całą pozostającą pod władzą miejscowych Piastów, a następnie także Przemyślidów opawskich ziemie.⁶ Takim właśnie samodzielnym regionem, także w sensie świadomościowym, Śląsk stał się jednak dopiero w XV wieku. Wtedy to na określenie tej ziemi pojawiło się pojęcie „patria“, a jej władcy zaczęli się określać jako „*fursten in Slesien*“;⁷ zaś mieszkańcy tej ziemi określani byli jako „*Slezite*“. Były to znaki odrębności regionalnej Śląska, ziemi pozostającej w obrębie państwa czeskiego.⁹

Na XIV-wiecznym Śląsku w odniesieniu do Czech i czeskich władców posługiwano się pojęciami „*Regnum Bohemiae*“;¹⁰ „*Corona Regni Bohemiae*“;¹¹ „*rex Bohemiae*“¹² nie tylko w dokumentach. Są to pojęcia prawnej natury. Na Śląsku nie kwestionowano, w prawnym przynajmniej sensie, że częścią owego „*Regnum Bohemiae*“ była również ta ziemia zaś władcy czescy (Jan Luksemburski), to „*obirsten fursten*

1 W tej kwestii szerzej por. Barciak, Antoni: Władcy czescy w relacji autora Kroniki książąt polskich. In: *Korunní země v dějinách českého státu 2. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století*, eds. L. Bobková – J. Konvičná, Praha 2005, s. 313–316.

2 W tej kwestii szerzej Barciak, Antoni: Piastowie śląscy w średniowiecznych kronikach czeskich. In: *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2007, s. 334–341.

3 Por. Barciak: *Władcy czescy* (przyp. 1), s. 313.

4 Por. Pustejovsky, Otfried: *Schlesiens Übergang an die böhmische Krone. Machtpolitik Böhmen im Zeichen von Herrschaft und Frieden*, Köln – Wien 1975, s. 3–30; Orzechowski, Kazimierz: *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*, Wrocław 1979; Manikowska, Halina: Świadomość regionalna na Śląsku w późnym średniowieczu. In: *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983*, Warszawa 1990, s. 253–266.

5 Orzechowski: *Ogólnośląskie zgromadzenia* (przyp. 4).

6 Por. Barciak, Antoni: Formowanie się pojęcia „Śląsk“ w czeskich kronikach i rocznikach do końca XIV wieku. In: *Jak powstaje historia?*, Katowice 1986, s. 7–16.

7 Por. Manikowska: *Świadomość regionalna* (przyp. 4), s. 256.

8 Por. np. Eschenloer, Peter: *Historia Wratislaviensis et que post mortem regis Ladislai sub electo Georgio de Podiebrat Bohemorum rege illi acciderant prospera et adversa*, hg. von H. Markgraf, (= *Scriptores rerum Silesiacarum* 7), Breslau 1872, s. 235; *Ze starých letopisů českých*, Praha 1980, s. 359.

9 W sprawie śląskiej świadomości regionalnej por. Jurek, Tomasz: Die Entwicklung eines Schlesienschen Regionalbewusst im Mittelalter, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 47, 1998, s. 21–48.

10 Por. *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, (= *Monumenta Poloniae Historica* 3), Warszawa 1961, s. 517, 530.

11 Ibidem, s. 510.

12 Ibidem, s. 512, 517, 520.

in *Slezie*“ (por. np. dokument księcia Henryka głogowsko-żagańskiego z 1344 r.).¹³ Dla biskupa wrocławskiego Przeclawa król czeski to „*patronus noster principalis et dominus*“.¹⁴

Mimo usilnych zabiegów zwłaszcza kolejnych Luksemburgów Jana i Karola nie doszło do integracji Śląska z Czechami, co mogło się zdawać być zwykłym następstwem wymienionych wcześniej wydarzeń. Ten śląski regionalizm przejawiał się również w tym, że w początkach drugiej ćwierci XV wieku zaczęto ograniczać dostęp do kanonii wrocławskiej nie-Ślązaków, pozostawiając te godności dla duchownych pochodzących z terenów diecezji.¹⁵ Godziło to także w przybyszów z Królestwa Czech. Dopiero jednak w XV wieku Śląsk zaczął być przeciwstawiany Czechom, podobnie jak jego mieszkańcy mieszkańcom Czech. Pochodzący z Czech biskup wrocławski Jodok, gdy jego polityka stawiała się sprzeczna z interesami Wrocławia określony został jako „*Bohemus*“, co miało jednoznacznie pejoratywny wydźwięk.¹⁶

Śląski regionalizm umacniała historiografia, przejawiająca wszelkie cechy historiografii regionalnej. Ta jednak historiografia aż do końca XIV wieku prezentuje idee związku z Polską, wyprowadzając miejscowych władców od pierwszej dynastii polskiej.¹⁷ Na Śląsku dominowała zdecydowanie Piastowska tradycja dynastyczna.¹⁸ Podkreślanie przy tym pochodzenia miejscowych władców z królewskiego rodu (w ujęciu autora *Kroniki książąt polskich* władcy Śląska to „*panowie naturalni*“ lub „*panowie przyrodzeni*“), jak podnosiła m. in. Halina Manikowska, służyć miało podkreśleniu ich prestżu i niezależności.¹⁹ Autora *Kroniki książąt polskich* interesują losy Królestwa Polskiego i jego władców, najwyraźniej zaś mniej, albo nawet wcale losy Królestwa Czech. Jeżeli już, to najwyżej losy jego władców i niemal zawsze w kontekście śląskim.²⁰ W klasztorze lubińskim nieco tylko wcześniej spo-rządzono krótkie informacje o piastowskich liniach i książętach na Śląsku, znane w historiografii pod nazwą *Nagrobki książąt śląskich*.²¹ O królach czeskich autor wspomnianej *Kroniki książąt polskich* pisze tylko w kontekście związków ze Śląskiem lub ich śmierci. Wyjątkiem może być historiografia wrocławska, przejawiająca nieco większe zainteresowanie Czechami (por. *Rocznik wrocławski większy*²² i po części *Rocznik krzeszowski większy*²³). Trudno się temu dziwić, bo to Wrocław dzięki przywilejom królów czeskich wyrastał do rangi drugiego miasta w Królestwie Czech.²⁴ Autor *Kroniki książąt polskich* uznaje przy tym bez zastrzeżeń władzę królów czeskich, podkreślając godność cesarską Karola, którą darzy szczególnym szacunkiem. Czeskie panowanie dobrze zresztą postrzegane było

---

¹³ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelner Fürstenthümer im Mittelalter* 1, eds. C. Grünhagen – H. Markgraf, Leipzig 1881, nr 38, s. 163–164.

¹⁴ *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*, hg. von G. A. Stenzel, Breslau 1865, nr 305, s. 353–355.

¹⁵ Por. Dola, Kazimierz: *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku. Ustrój – skład osobowy – działalność*, Lublin 1983, s. 119.

¹⁶ Zwróciła na to uwagę Manikowska: *Świadomość regionalna* (przyp. 4), s. 264.

¹⁷ Por. np. Barciak: *Władcy czescy* (przyp. 1), s. 309–316.

¹⁸ Por. Heck, Roman: *Piastowie śląscy a Królestwo Polskie w XIV–XV wieku*. In: *Piastowie w dziejach Polski*, Wrocław 1975, s. 69.

¹⁹ Por. Manikowska: *Świadomość regionalna* (przyp. 4), s. 266.

²⁰ Szerzej o tych sprawach por. Barciak: *Władcy czescy* (przyp. 1), s. 313–316.

²¹ Por. *Nagrobki książąt polskich*, ed. A. Bielowski, (= *Monumenta Poloniae Historica* 3), Warszawa 1961, s. 710–714.

²² *Rocznik wrocławski większy*, ed. A. Bielowski, (= *Monumenta Poloniae Historica* 3), Warszawa 1961, s. 688–690.

²³ *Rocznik krzeszowski większy*, ed. A. Bielowski, (= *Monumenta Poloniae Historica* 3), Warszawa 1961, s. 696–697.

²⁴ Por. Barciak, Antoni: *Wrocław jako centrum administracyjne w dobie Luksemburgów*. In: *Korunní země v dějinách českého státu III, Rezidence a správní sídla v zemích České koruny ve 14.–17. století. Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia konaného ve dnech 29. – 31. března 2006 v Clam-Gallasově paláci v Praze*, eds. L. Bobková – J. Konvičná, Praha 2007, s. 245–254; idem, *Wrocław w średniowiecznej historiografii czeskiej*. In: *Wrocław w Czechach Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, eds. Z. Tarajło-Lipowska – J. Malicki, Wrocław 2003, s. 15–20.

na Śląsku, zwłaszcza we Wrocławiu, którego rola na całej tej ziemi była nie do przecenienia. Kryzys nastąpił dopiero za rządów Wacława IV, którego politykę oceniano na Śląsku źle, zwłaszcza politykę finansową. Autorytet władzy osłabiał też konflikt w rodzinie Luksemburskiej. W sytuacji wzrastającej anarchii, bezsilności władzy konsolidowała się szlachta i konsolidowały się miasta.

Jednym z następstw zacieśniających się związków Śląska z Czechami było pojawianie się tu Czechów i Morawian. W źródłach napływ przybyszów z południa daje się zauważyć dopiero od ostatniej ćwierci XIII wieku, kiedy to w Czechach zdecydowanie wzrosło zainteresowanie ziemią polskimi.²⁵ Ten napływ jest jednak trudno uchwytyny. Praktycznie jedynym wyróżnikiem miejsca pochodzenia jest przydomek etniczny lub brzmienie imienia. To ostatnie kryterium w wielu przypadkach okazywało się jednak zawodne. Przydomek etniczny może (choć nie musi) wskazywać jedynie na miejsce przebywania danej osoby, a nie jej pochodzenia. Zanikał on już zwykle w drugim pokoleniu. Z Czech napływali przedstawiciele wszystkich grup społecznych i stanów: mieszczaństwo, rycerstwo, duchowieństwo, nawet chłopci. Zwracano uwagę na przejmowanie prebend w diecezji wrocławskiej przez duchownych z Królestwa Czech i to już od XIII wieku.²⁶ Proces ten uległ jeszcze nasileniu w XIV wieku, na co zwróciła uwagę Z. Hledíková.²⁷ Równocześnie jednak spotykamy osoby z ziem polskich w diecezji praskiej czy ołomunieckiej. Wśród rycerstwa według obliczeń Tomasza Jurka mogło być 8,2 – 8,7 % przybyszów z Czech (około 35 rodów), z czego na stałe miało się osiedlić na śląskiej ziemi około 25 rodów.²⁸ Silny był element czeski głównie w miastach Dolnego Śląska. Od czasów przejmowania przez władców czeskich ziem Śląska napływali także urzędnicy króla czeskiego.

W źródłach uchwytyni są tylko ci przybysze z Czech i Moraw, którzy dokonywali tu różnych transakcji lub pełnili urzędy, czyli na ogół ludzie bogaci. To tylko niewielka, niemożliwa praktycznie do bliższego określenia część spośród czeskich przybyszów. W sumie nie jesteśmy w stanie bardziej precyzyjnie powiedzieć, jak wielki był napływ Czechów i Morawian na Śląsk. Ponadto wielu napływających z ziem czeskich to Niemcy. W ogóle nie jesteśmy też w stanie powiedzieć ilu wśród przybyszów miało czeskie pochodzenie. Przez Morawy, zdaniem Tomasza Jurka na Górny Śląsk napływali głównie Niemcy.²⁹ Niemieckiej kulturze sprzyjały czeskie kręgi władzy, ale także niektórzy władcy śląscy. Badania Mateusza Golińskiego z kolei wykazały, że najbogatszymi ludźmi we Wrocławiu byli Niemcy.³⁰ Język niemiecki stawał się powoli językiem kancelarii władców w Czechach i na Śląsku. Wszystko to sprawia duże problemy identyfikacyjne.

Nie bardzo wiemy, jak to wszystko (tj. ów napływ obcych) wpływało na codzienne życie, na wzajemne stosunki. Źródła, przynajmniej XIV-wieczne nie przynoszą jednoznacznych informacji o konfliktach na tle etnicznym. Dopiero w czasach husytyzmu zaczęto przeciwstawiać Czechom Niemców, ale również nasiliły się antagonizmy czesko-polskie spowodowane m. in. najazdami czeskimi na Śląsk.

Zwracano już uwagę, że w źródłach śląskich, zwłaszcza zaś historiograficznych, przynajmniej od połowy XIII do początków XV wieku brak niechęci do obcych.³¹ Trudno tym bardziej dopatrzeć

---

25 Barciak, Antoni: Przybysze z Czech i Moraw w otoczeniu książąt górnośląskich w średniowieczu. In: *Polacy w Czechach, Czesi w Polsce. X–XVIII wiek*, eds. H. Gmiterek – W. Iwańczak, Lublin 2004, s. 31–39.

26 Por. Barciak, Antoni: *Czechy a ziemia południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku*, Katowice 1992, s. 29–45.

27 Hledíková, Zdenka: Některé personální aspekty českého vlivu ve vřatislavském biskupství kolem poloviny 14. století. In: *Tysiąclecie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*, red. A. Barciak, Katowice 2000, s. 75–85.

28 Jurek, Tomasz: *Obce rycerstwo na Śląsku*, Poznań 1996, s. 34.

29 Ibidem, s. 56–67.

30 Goliński, Mateusz: Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku. In: *Historia Wrocławia 1, Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, eds. C. Buśko i inni, Wrocław 2001, s. 163.

31 Por. np. Heck, Roman: Uwagi o średniowiecznym dziejopisarstwie śląskim. In: *Średniowieczna kultura na Śląsku*, ed. R. Heck, Wrocław 1977, s. 14.

się otwartej niechęci wobec Czechów. Autor kroniki książąt polskich raz tylko, jakby mimochodem, wspomniał o pysze i zuchwałości Czechów.³² Władcy czescy oceniani są natomiast tylko poprzez pryzmat ich śląskiej polityki, o czym już wspominałem. W najważniejszym i najcenniejszym XIV-wiecznym źródle śląskim, Kronice książąt polskich w zasadzie nie pojawia się w ogóle etniczne odniesienie „Bohemus“, czy „Moravus“. Czesi w ogóle zupełnie wyjątkowo pojawiają się na kartach XIV wiecznych źródeł, i to niemal zawsze w osobowym odniesieniu, niemal nigdy w rozumieniu narodu. W takim charakterze występują dopiero w XV wieku i ma to związek z ruchem husyckim. Nie przypadkowo w rękopisach wrocławskich z początku XV wieku znajdujemy odpis z dziełka pochodzącego z XIII wieku przedstawiającego różne ludy i różne kraje w Europie, dotyczący wyłącznie Słowiańszczyzny, w tym Czechów.³³ Była to najwyraźniej próba postawienia pytania kim właściwie są Czesi. Świadczyć to może tylko o rosnącym w tym czasie zainteresowaniu Czechami, co miało oczywisty związek z husytyzmem. W XV-wiecznej historiografii Czesi podlegają już ocenie wartościującej, początkowo odróżnia ona dobrych i złych Czechów, czyli zwolenników Husa. W połowie XV wieku, od czasu przejścia tronu przez Jerzego z Podiebradów, Czechów określa się tu już powszechnie jako heretyków.³⁴

Z przejawem niechęci czy wręcz wrogości, ale tylko w odniesieniu do konkretnego Czecha, spotykamy się w klasztorze premonstratenskim w Czarnowasach w końcu XIV wieku. Jest to jednak sytuacja raczej wyjątkowa i raczej odosobniona. Narzucony przez przełożonego klasztoru strahowskiego, który zresztą zrobił to bezprawnie (była to zwykła uzurpacja do prawa mianowania prepozyta w Czarnowasach), wbrew dotychczasowym zwyczajom nowy prepozyt Czarnowasów, Czech Maciej, ograbił klasztor na sumę przynajmniej 300 grzywien niszcząc przy okazji dokumenty klasztorne i następnie uciekł z klasztoru wraz z jedną zakonnicą, z którą miał zresztą dziecko. Zabiegał przy tym następnie o możliwość powrotu do klasztoru. Klasztor z kolei domagał się zwrotu zagrabionych rzeczy. Obydwie strony zabiegały o poparcie wpływowych osób i sprawa oparła się o papieża. Spory trwały szereg lat. W 1387 r. Maciej był jeszcze prepozytem.³⁵ Dokument z 1389 roku wspomina już o byłym prepozycie i wyrządzonych przez niego szkodach.³⁶ Sprawy ciągnęły się aż do początku XV wieku.³⁷ Ale nie sprawy etniczne grały tu najwyraźniej podstawową rolę. Wątek narodowy wykorzystany został zdaje się wtórnie, a w każdym razie nie on leżał u podstaw konfliktu, który można raczej sprowadzić do płaszczyzny konfliktu *terrigenus – alienus*, swój i obcy, konfliktu spotykanego już we wcześniejszych okresach. To wobec postępowania wspomnianego zakonnika, który wyznaczony został na prepozyta konwentu, zaczęto zapewne przynajmniej w klasztorze czarnowaskim wytaczać argumenty o jego obcym pochodzeniu, a przy tym wskazywano na wysyłanie Czechów na obce językowo i oddalone tereny. Te jednak argumenty, co jest szczególnie interesujące tylko i wyłącznie pojawiły się w kontaktach z papieżem. Píše o nich papież Bonifacy IX w dokumencie do biskupa wrocławskiego, gdzie zresztą znajdujemy najpełniejsze informacje o całym konflikcie, najwyraźniej poinformowany o sprawie przez czarnowąski konwent (mowa jest o skardze zakonnic).³⁸ Milczą natomiast o czeskim

---

³² *Kronika* (przyp. 10), s. 501.

³³ *Brevis descriptio Slavoniae*, ed. W. Kętrzyński, (= *Monumenta Poloniae Historica* 6), Kraków 1893, s. 587–588. Jest to nieco przerobiony fragment tekstu z połowy XIII wieku, który opublikował Anton Schönbach. *Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240*, ed. A. E. Schönbach, (= *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 27, 1906), s. 77.

³⁴ Por. Barciak: *Wrocław* (przyp. 24).

³⁵ *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, ed. W. Wattenbach, (= *Codex diplomaticus Silesiae* 1), Breslau 1857, nr 49.

³⁶ *Ibidem*, nr 51.

³⁷ W tej sprawie zachowało się kilka dokumentów, które opublikowane zostały w cytowanym wyżej kodeksie dyplomatycznym klasztoru czarnowaskiego. *Ibidem*, nr 51, 52, 53, 55, 63, 64, 66, 73, 74, 75.

³⁸ *Ibidem*, nr 55.

pochodzeniu Macieja i wątku etnicznym inne znane nam dziś dokumenty klasztorne związane z tą sprawą. Można zadać pytanie, czy czarnowąski konwent w kontaktach z papieżem nie wykorzystywał umiejętnie pewnej niechęci do Czech jaka objawiła się w kręgach papieskich, choćby w związku z problemem oddawania świętopietrza na Śląsku. Jedynie bowiem papież Bonifacy pisze o okolicznościach objęcia przez czeskiego zakonnika ze Strahova funkcji na terenie Śląska, wspominając przy tym ogólnie o jego czeskim pochodzeniu, o posyłaniu tu zakonników posługujących się innym językiem niż miejscowy (tj. czeskim), na co skarżyć się miały zakonnice. W szeregu innych dokumentów związanych z tą sprawą, o czym już wspominałem, nie ma już najmniejszej nawet wzmianki o etnicznym podłożu konfliktu, nawet o czeskim pochodzeniu wiarołomnego zakonnika, eksponuje się jedynie jego przewinienia. W myśl tych właśnie dokumentów chodzić miało tu o byt klasztoru, o jego znaczące straty i zapewne także o jego reputację. Tak zdają się sugerować dokumenty.

Można zatem przyjąć, że jeszcze w XIV wieku nie sprawy narodowe, nie pochodzenie, czy nawet różnice językowe były powodem konfliktów. Nienawiść, czy wrogość rodziła się tylko, gdy postępowanie danej osoby, czy grupy ludzi sprzeczne było z interesami Śląska i Ślązaków. Tak było w przypadku wspomnianego już biskupa Jodoka, tak było, gdy Czesi napadali na tę ziemię. W zmienionych warunkach politycznych XV wieku, postrzeganie Czech i Czechów przybrało ideowy wymiar a szukano tylko odpowiednich argumentów. Służyć temu miały takie odpisy ze starych źródeł, o których była już mowa, zawierające opisy krajów i narodów, w tym również Czech.

RESUMÉ

PŘEDSTAVY O ČECHÁCH A ČEŠÍCH VE SLEZSKU VE 14. A NA POČÁTKU 15. STOLETÍ

Z právního hlediska důležité holdování slezských lenních knížat a inkorporace země do svazku České koruny neměly viditelný větší vliv na průměrného obyvatele Slezska. Politicky Slezsko cíleně směřovalo k samostatné existenci. Bez ohledu na snahu a konkrétní kroky dvou po sobě následujících Lucemburků na českém trůně – Jana a Karla – k integraci Slezska a Čech nedošlo. A v 15. století se dokonce Slezsko začalo stavět českému centru na odpor.

Češi se ve Slezsku začali od konce 13. století objevovat stále hojněji. Až do husitských válek slezské prameny neobsahují zmínky o negativních názorech na Čechy. Chybí rovněž pramenné doklady jakýchkoli etnických rozdílů. Teprve na konci 14. století, kdy byl premonstrátníkům v Černovousech (Czarnowasy) vnucen probošt Matěj českého původu, který způsobil klášteru škody ve výši 300 hřiven a svedl jednu z jeptišek, odvolal se klášter k papeži a zdůraznil přitom Matějův původ a expanzi českých mnichů do slezské oblasti obecně. O etnickém aspektu celé kauzy se dozvídáme pouze z papežského dokumentu, kterým byl vrati-

slavský biskup pověřen prozkoumat stížnosti řeholnic. Ostatní dokumenty referující o události (je jich dokonce devět), vůbec národnostní stránku nezmiňují a hovoří pouze o Matějově prostopášnosti a defraudantství. Je možno tedy předpokládat, že ve 14. století ještě otázky národnosti či původu nebo jazykové rozdíly nebyly zdrojem konfliktů. S nevraživostí se setkáváme pouze v případě, že bylo jednání dané osoby nebo skupiny v rozporu se zájmy Slezska a Slezanů. Teprve ve změně poměrů husitské revoluce získala recepce Čech a Čechů jiný rozměr.

HOW SILESIA PERCEIVED BOHEMIA AND THE BOHEMIANS IN THE 14TH AND THE EARLY 15TH CENTURIES

The legally significant rendering of homage paid by Silesian feudal dukes to the Bohemian Crown and the incorporation of the country into the union did not have an apparent or more important influence on the average inhabitant of Silesia. From the political point of view, Silesia systematically headed towards independence. Irrespective of the attempts and particular steps taken by the two succeeding Luxembourgs on the Bohemian throne – John and Charles – Silesia and Bohemia were eventually not integrated. And, in the 15th century, Silesia even began to resist the Bohemian centre.

From the late 13th century, the Bohemians began to appear in Silesia with increasing frequency. Up to the time of the Hussite wars, Silesian sources do not contain any reports of negative opinions about the Bohemians. There are also no information sources which would testify to ethnic discord. It was only at the end of the 14th century when the Premonstratensian nuns in Czarnowąs were

imposed Provost Matěj of Bohemian origin, who caused material damage to the amount of 300 talents to the convent and even mistreated one of the nuns. The convent subsequently appealed to the Pope, at the same time emphasizing both Matěj's origin and the expansion of Bohemian monks into the Silesian region in general. The ethnic aspect of the entire event is described only in the Papal document which authorized the Wrocław bishop to examine the nuns' complaints. Other documents informing about the event (there are even nine of them) do not mention the national aspect at all and speak exclusively about Matěj's sexual immorality and misappropriation. It can thus be assumed on the basis of the above-mentioned points that issues of nationality, origin and language differences were not a source of conflicts in the 14th century. Animosity can be found solely in the cases of the conduct of a given person or group which was against the interests of Silesia and the Silesians. It was only in the changed conditions of the Hussite revolution when the perception of Bohemia and the Bohemians changed.

WOJNY HUSYCKIE I HUSYCI NA ŚLĄSKU W OPINII ŚLĄZAKÓW

Lucyna Harc

W historiografii, od co najmniej XVI w., przy opisywaniu Śląska w okresie wybuchu powstania husyckiego dopatrywano się powiązań między rozruchami we Wrocławiu w lipcu 1418 r. wywołanymi przez pospólstwo, które doprowadziły do splądrowania ratusza i zabicia siedmiu rajców miejskich, a wydarzeniami praskimi, do których doszło rok później. Związek pomiędzy tymi wydarzeniami wzmocniły wypadki roku 1420, kiedy przebywający we Wrocławiu Zygmunt Luksemburski osądził ponad 80 uczestników wrocławskiego tumultu sprzed półtora roku, spośród których ponad 20 skazał na śmierć. Wśród straconych znalazł się także przebywający wówczas we Wrocławiu zwolennik Jana Husa, mieszczanin praski Jan Krasa, oskarżony o agitację antysoborową, który jako heretyk spalony został na stosie. Wypadki te podzieliły Ślązaków w nastawieniu i w sympatii lub antypatii do husytów. Już przebieg sejmiku Rzeszy we Wrocławiu w 1420 r. pokazał, że nie wszyscy spośród śląskich książąt stanęli przy Zygmuncie Luksemburskim. Zabrakło Bolesława cieszyńskiego, książąt opolskich oraz Konrada Białego oleśnickiego. Ogłoszeniu przez króla krucjaty na Czechy asystowali natomiast Janusz raciborski, Przemko opawski, Jan ziębicki, Rupert głogowski, Konrad Kantner oleśnicki, Ludwik II brzesko-legnicki, Rupert II lubińsko-chojnowski i Waław oławsko-niemczycki. W tym samym czasie z jednej strony powiększał się na Śląsku krąg zwolenników ruchu husyckiego, zwłaszcza w księstwie cieszyńskim, opawsko-raciborskim i opolskim, także wśród rycerstwa, z drugiej zaś strony zaczęła rosnąć liczba przeciwników gotowych wesprzeć króla finansowo i militarnie, także poprzez czynny udział w kolejnych krucjatach przeciwko husytom. Aby przeciwdziałać rozszerzeniu się na Śląsku ideologii husyckiej w 1421 r. w Grodkowie książęta śląscy (Jan ziębicki, Rupert II lubiński, Ludwik II brzesko-legnicki, Konrad Kantner oleśnicki, Konrad Biały oleśnicki, Bolesław cieszyński, Kazimierz oświęcimski, Przemko opawski), a także miasta Wrocław, Świdnica i Jawor pod przewodnictwem biskupa wrocławskiego Konrada zawiązali konfederację antyhusycką.¹

Postawy te zradykalizowały się po 1424 r. W odpowiedzi na zawarte przymierze antyhusyckie przez stany kłodzkie z księciem Janem ziębickim i w odwecie za działania starosty kłodzkiego Puty z Czastolwic wymierzone w zwolenników husytyzmu na ziemi kłodzkiej oraz za jego udział w walkach przeciw husytom w samych Czechach po raz pierwszy oddziały husyckie w 1425 r. weszły na ziemię kłodzką, zdobywając m.in. Radków i zabijając – według przekazu Marcina z Bolkowa z lat 50-tych XV w. – miejscowego proboszcza.² Siłę armii husyckiej odczuli jednak dopiero w pełni najpierw pod koniec 1427 r. mieszkańcy Łużyc, a w 1428 r. sami Ślązacy, kiedy oddziały taboryckie dowodzone przez Prokopa Wielkiego dotarły aż pod Wrocław pozostawiając za sobą najczęściej spustoszenia i pożogę, a pod Nysą 18 marca rozbiły wojska dowodzone przez księcia oleśnickiego i biskupa wrocławskiego Konrada IV Starszego, namiestnika królewskiego na Śląsku. Kierując się przez Górny Śląsk do Czech wojska Prokopa po drodze obsadziły swoimi oddziałami niektóre miasta i zamki. Poddali się im też książęta górnośląscy Waław opawski, Bolko V opolski i jego stryjowie Bolko IV i Bernard.

¹ Grünhagen, Colmar: *Die Hussitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872, s. 13–60; idem: *Geschichte Schlesiens: Erster Band: Bis zum Eintritt der habsburgischen Herrschaft 1527*, Gotha 1887, s. 234–239; Maleczyńska, Ewa: Dzieje polityczne. In: *Historia Śląska*, t. I: *Do roku 1763*, cz. II: *Od połowy XIV do trzeciej ćwierci XVI w.*, ed. K. Maleczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, s. 229–233; Goliński, Mateusz: *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*. In: Bużko, Cezary – Goliński, Mateusz – Kaczmarek, Michał – Ziátkowski, Leszek: *Historia Wrocławia: t. II: Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, Wrocław 2001, s. 178–179; Żerelik, Rościsław: Dzieje Śląska do 1526 roku. In: Czaplinski, Marek – Kaszuba, Elżbieta – Wąs, Gabriela – Żerelik, Rościsław: *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 94; Mrozowicz, Wojciech: Dolny Śląsk w latach 1327–1526. In: *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, ed. W. Wrzesiński, Wrocław 2006, s. 114–115.

² Bach, Aloys: *Urkundliche Kirchen-Geschichte der Grafschaft Glatz: Von der Urzeit bis auf unsere Tage*, Breslau 1841, s. 51–52; Grünhagen: *Die Hussitenkämpfe* (przyp. 1), s. 100–101; Maleczyńska: *Dzieje polityczne* (przyp. 1), s. 235; Herzig, Arno – Ruchniewicz, Małgorzata: *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Hamburg – Wrocław 2006, s. 55.

Pod koniec tego roku pod Kłodzkiem poległ w bitwie z husytami ostatni z Piastów ziębskich książę Jan.³

Po raz kolejny najazd taborycki i krwawe walki przetoczyły się przez Śląsk w 1430 r. Wojska Prokopa Wielkiego, u którego boku walczyło wielu śląskich husytów, zajęły szereg mniejszych miast i zamków. Spalona została w tym czasie m.in. Oleśnica, zdobyte, złupione i zniszczone cysterskie klasztory w Trzebnicy i Lubiążu, a wcześniej w Henrykowie i Krzeszowie.⁴ Husyci przestali zagrażać Śląskowi dopiero po pokonaniu taborytów pod Lipanami w 1434 r. W tym samym czasie osłabła pozycja śląskich zwolenników husytyzmu. Książę raciborski Mikołaj rozbił pod Trzebnicą oddział Bolka V opolskiego, ujęty został Piotr Polak, w którego rękach pozostawała Niemcza, pokonany został Jan Kłada, który wcześniej usadowił się na zamku na szczycie Ślęzy, a biskup Konrad wykupił z rąk dowódców husyckich ich ostatnie śląskie twierdze.⁵

Tematem niniejszego artykułu nie jest jednak sam przebieg powstania husyckiego w Czechach i na Śląsku oraz walk z najazdami husyckimi aż po 1434 r. Zagadnienia te są bowiem znane i dobrze opisane w literaturze przedmiotu, a powyżej zostały jedynie bardzo zwięźle zarysowane w charakterze wstępu. Przedmiotem dalszej analizy będzie natomiast kształtowanie się pamięci i tradycji tamtych wydarzeń oraz ich recepcji w piśmiennictwie śląskim, zwłaszcza historycznym, w okresie nowożytnym w oparciu o wybrane przykłady. Wspomniane ograniczenie wynika przede wszystkim z bogactwa prac powstałych w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym na Śląsku. Wychodząc z takiego założenia podkreślić należy, że poniższy tekst nie wyczerpuje tematu.

Negatywny obraz husytyzmu i obecności husytów na Śląsku utrwaliło dziejopisarstwo późnośredniowieczne. Roczniki i kroniki powstające w kręgach kościelnych wydarzenia z lat 1425–1434 kreśliły – siłą rzeczy – w czarnych barwach, przedstawiając husytów jako kacerzy, a ich obecność na Śląsku opisując poprzez informacje o bezmiarze zniszczeń, jakie za sobą zostawiali. Ten ponury obraz, utrwalony i przekazany potomnym, nie był przesadzony. Równie poważnie Śląsk i jego mieszkańcy nie zostali doświadczeni od czasu najazdu mongolskiego w 1241 r. Ta analogia była na tyle silna i zakorzeniona w śląskiej tradycji, że znalazła odbicie m.in. w powstałym w 1655 r. miedziorycie Wolfganga Kiliana przedstawiającym Marię z Barda jako ucieczkę uciśnionych, u której stóp rozgrywają się dwie bitwy: w tle bitwa z Tatarami pod Legnicą w 1241 r., a na pierwszy plan bitwa z husytami pod Starym Wielisławiem, w której w grudniu 1428 r. zginął Jan ziębski. Wokół zaś w pozodze stoją wsie i kościoły.⁶ W ciągu kilku zaledwie lat, w wyniku kolejnych kampanii husyckich, jakie przetoczyły się przez ziemię śląską, zdobytych i splądrowanych zostało wszak aż 25 miast śląskich, dziesiątki wiosek oraz liczne klasztory, zwłaszcza w księstwach położonych na południu Dolnego Śląska i na Śląsku Górnym.

Podobny obraz do tego, jaki utrwaliło piśmiennictwo powstałe w kręgach kościelnych, odnajdziemy również w rocznikach i kronikach spisywanych w miastach stowarzyszonych w konfederacji antyhusyckiej. Spośród miast śląskich największą rolę odegrały w niej Wrocław i Świdnica. W powstałym blisko 100 lat po wojnach husyckich *Roczniku świdnickim* z początków XVI w., w krótkich zapiskach dotyczących tego okresu, czescy husyci za każdym razem określani są nie inaczej jak

---

3 Grünhagen: *Die Hussitenkämpfe* (przyp. 1), s. 112–160; Maleczyńska: *Dzieje polityczne* (przyp. 1), s. 236–238; Żerelik: *Dzieje Śląska* (przyp. 1), s. 94; Mrozowicz: *Dolny Śląsk* (przyp. 1), s. 115.

4 Grünhagen: *Die Hussitenkämpfe* (przyp. 1), s. 193–207; Maleczyńska: *Dzieje polityczne* (przyp. 1), s. 240–242; Żerelik: *Dzieje Śląska* (przyp. 1), s. 95; Mrozowicz: *Dolny Śląsk* (przyp. 1), s. 115.

5 Grünhagen: *Die Hussitenkämpfe* (przyp. 1), s. 255–263; Maleczyńska: *Dzieje polityczne* (przyp. 1), s. 244–246; Żerelik: *Dzieje Śląska* (przyp. 1), s. 95; Mrozowicz: *Dolny Śląsk* (przyp. 1), s. 115–116.

6 Informację o miedziorycie i jego opis cytuję za: Wartha. *Ein schlesischer Wallfahrtsort*, hg. von W. Bein – U. Schmilewski, Würzburg 1996, s. 15; Herzig – Ruchniewicz: *Dzieje Ziemi Kłodzkiej* (przyp. 2), s. 57.

kacerze. Przykładem może być wpis odnotowujący bitwę pod Nysą w 1428 r.: „*Am dornstag vor iudica ist gewest die grosse schlacht vor der Neysse mit den ketzern.*“⁷

W tradycji wrocławskiej niechęć do husytyzmu utrwalił na kartach swej historii Wrocławia Piotr Eschenloer. Choć zasadniczo jego dzieło objęło okres nieco późniejszy, bo rozpoczynający się od 1438 r.,⁸ to jednak pisząc z niechęcią o Jerzym z Podiebradów wielokrotnie używał on wartościujących określeń, w rodzaju „kacierz“, czy wręcz „diabelny kacierz“ („*Girsik (...) diser vordampt kecz*“)⁹ lub „heretyk“, rozszerzając jednocześnie tę niechęć na wszystkich czeskich husytów, nazywając ich z pogardą „*behemische ketzerey*“.¹⁰ Stanowisko Eschenloera, pisarza rady miejskiej Wrocławia, czynnie uczestniczącego w opisanych przez siebie wydarzeniach, nie mogło być jednak inne. Wszak to Wrocław najdłużej opierał się uznaniu Jerzego z Podiebradów – utrakwisty – królem, a odmawiając podjęcia jakichkolwiek negocjacji z heretykiem nie zawahał się w 1459 r. zbrojnie przeciwstawić się mu, a po 1462 r. odmówił nie tylko jego uznania, ale także nazywania go królem.¹¹

Obraz zarysowany w XV w. przez Eschenloera pogłębił w następnym stuleciu inny pisarz miejski wrocławski, a jednocześnie humanista, poeta i historiograf, Franciszek Faber. Treścią wydanego w Lipsku w 1520 r. jego poematu historycznego noszącego tytuł *Silva cui titulus Bohemia* stała się wyprawa Czechów pod wodzą Žižki na Śląsk, a kulminacją – fikcyjny opis obrony Nysy przed husytami.¹² Widoczny w poemacie krytyczny stosunek do husytyzmu zaskakuje, gdy zestawimy czas jego ukazania się drukiem z wydarzeniami w życiu Autora. Na przełomie 1520 i 1521 r. sam Faber, studiujący wówczas w Lipsku, wystąpił tam jako jeden z pierwszych obrońców Lutra.¹³ Będąc już pisarzem miejskim Wrocławia, a jednocześnie jednym z pierwszych w mieście protestantów, jako dziejopisarz zamieścił na kartach głównego swego dzieła, czyli historii Wrocławia zatytułowanej *Origines Wratislaviensis*, niezbyt przychylny husytyzmowi obraz skreślony w duchu Eschenloera.¹⁴ Czym można tłumaczyć takie stanowisko Fabera? Z jednej strony swoistym zawierzeniem wcześniejszym dziełom rocznikarskim i kronikarskim, z drugiej zaś brakiem krytycznej refleksji oraz nieumiejętnością dostrzeżenia analogii w podłożu husytyzmu i luteranizmu wyrastających z krytyki Kościoła i nieprawidłowości mających w nim miejsce.

Kontynuatorem wrocławskiej tradycji dziejopisarskiej w początkach XVII w. był Mikołaj Pol. Wykorzystując znane sobie dokumenty, listy, roczniki i kroniki wydał w 1612 r. kalendarium wydarzeń mających miejsce na Śląsku i Śląska dotyczących, obejmujące okres od X w. po czasy sobie współczesne, zatytułowane *Hemerologion Silesiacum Vratislaviense*.¹⁵ Wydarzenia lat dwudziestych

---

7 *Nieznaný Rocznik Świdnicki z pierwszej połowy XVI wieku*, wyd. R. Żerelik, Wrocław – Warszawa 1990, s. 28.

8 Piotr Eschenloer sporządził łacińską wersję swej kroniki, która objęła lata 1438–1471 oraz znacznie rozszerzoną wersję niemieckojęzyczną, obejmującą lata 1440–1479.

9 Eschenloer, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau*, hg. und eingeleitet von G. Roth, Teilband I: *Chronik bis 1466* (= *Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte*, Bd. 29 I), München – Berlin 2003, s. 162.

10 Ibidem, s. 158.

11 Ibidem, s. 385; Harc, Lucyna: *Samuel Beniamin Klose (1730–1798): Studium historiograficzno-źródłoznawcze*, (= *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2389, *Historia* 157), Wrocław 2002, s. 174–175; Goliński: *Wrocław* (przyp. 1), s. 194–195; Mrozowicz: *Dolny Śląsk* (przyp. 1), s. 119.

12 Faber, Franz: *Silva cui titulus Bohemia*, Leipzig 1520; Gładkiewicz, Westyna: *Franciszek Faber – kronikarz wrocławski*, Wrocław 1982, rkp. pracy doktorskiej, Archiwum Uniwersyteckie we Wrocławiu, s. 38–42.

13 Gładkiewicz, Westyna: *Kronikarz wrocławski – Franciszek Faber. Szkic informacyjny*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 126, *Historia* 19, 1970, s. 114.

14 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia, sygn. E 19; Gładkiewicz: *Franciszek Faber* (przyp. 12), s. 67–71.

15 Pol, Nicolaus: *Hemerologion Silesiacum Vratislaviense. Tagebuch allerley fürnemer, namhafftiger, gedenckwürdiger Historien, so fürnemlich in Breslaw der Hauptstadt auch sonst etlichen andern Orten im Fürstenthumb Schlesien sich begeben: Auf gewisse Tage, Monat und Jahr, Aus vielen alten und newen geschriebenen und gedruckten Chronicken, Monumenten, Briffen,*

i trzydziestych XV w. wydobyte zostały w nim bardzo drobiazgowo i licznie, choć w związku z przyjętą konstrukcją dzieła rozrzucone zostały bez mała od pierwszych po ostatnie strony. Tym, co zwraca szczególną uwagę, jest odejście od powszechnego w pracach autorów piszących w poprzednim stuleciu nazywania husytów heretykami i kacerzami. Nie odwołując się do wartościujących określeń swój stosunek do husytyzmu Pol przekazał sięgając po inny środek. Szczegółowo i dokładnie wyliczył mianowicie bezmiar strat i szkód doznanych przez Łużyczan i Ślązaków w wyniku kolejnych kampanii husyckich, jakie przetoczyły się przez ich ziemie. Co więcej, choć u Pola opis poszczególnych wydarzeń – jak na kalendarium przystało – był na ogół krótki i bardzo zwięzły, to jednak przy przedstawianiu okrucieństw husytów nie szczędził czytelnikom szczegółów. Zapisom tym towarzyszyły na ogół informacje o próbach przeciwstawiania się Czechom przez miejscową ludność i o karach, jakie za to na nią spadały, a więc o mordowaniu mieszkańców Łużyc i Śląska, o płądrowaniu, rabowaniu, łupieniu, niszczeniu oraz paleniu miast i wsi. I tak dla przykładu pod datą 16 marca 1428 r. Pol zanotował:

„Umb Mitfasten, haben sich die Waysen und Thaboriten umb Glotz gesamlet, sind uber das Gebürge herab gezogen, haben das Land umb Franckenstein und Reichenbach geplündert, alle umbliegende Dörffer beraubt und verwüestet, im Strelischen dem Kloster grosses Gut genommen, Kirche und Scheunen, auch viel EdelHöfe und Dörffer mehr verbrandt, nd grossen Schaden gethan: An dem Tage, sind sie vor die Neisse kommen, haben die Stad berennet, und die Vorstädte in Brandt gesteckt.“¹⁶

Obok tak ogólnych zapisów znalazły się także bardzo plastyczne, oddające skalę okrucieństw opisy. Jednym z bardziej przejmujących jest nakreślony przez Pola obraz rzezi dokonanej również 16 marca, ale 1431 r. na mieszkańcach Lubania, którzy schronili się przed husytami w klasztorze:

„Sind die Hussiten von der Löbaw abermal gen Lauben in Ober Laußnitz kommen, und haben das Münch Kloster belägert: Welches wol besetzt. Denn ein edler Ritter von der Steinkirche, Herr Bernhart von Uchtritz, mit viel Bürgern und Landwolck darinnen gelegen, und alle Gemach wol besetzt: Aber es haben die Hussiten mit schiessen und stürmen so hart angepochet un angehalten, daß sie das Kloster eröbert, und alle, was ihnen im Einlauff begegnet, erwürget haben. Die Bürger und Bawern, die sich auff dem Gewelbde uber dem Chor zu enthalten vermeineten, worden gezwungen ihre Wehren von sich zu legen. Da solches geschehe, hat man sie lassen uber einen Hauffen zusammen sitzen, welcher in der Zal bey drey hundert gewesen, und nun gehoffet, es würde kein not haben: Aber schnell und unversehens sind sie von den Mördern mit ihren Wehren uberfallen, erstochen und ermordert worden: Haben etlichen die Hände und Füsse, etlichen die Köpffe, etliche mitten von einander gehawen, ein Loch durchs Dach gemacht, und die Stücke herunter in die Spiesse, und auff die Erden geworffen: Darnach Kleider, Bette, Stroh, Holta und anders auff sie geworffen, angezündet und verbrandt. Welches alles gar schrecklich und erbärmlich anzusehen gewesen.“¹⁷

Pol nie musiał, a nawet w przyjętej przez siebie formule kalendarium nie miał jak oceniać. Jednak przytaczane przez niego dane mówiły same za siebie. Warto zauważyć w tym miejscu, że w przypadku

---

Uhrkunden, gutem Bericht und gemeiner Erfahrung, ordentlich gestellet. Darbey ein Biblicher Calender oder Verzeichnis, wie die gantze Biblia in einem Jahr durchzulesen. Neben Auffmerckung der Sonnen Auff- und Niedergang, so wol des Tages- und Nachtlänge, im Breßlischen Horizont an Stunden und Minuten, nach der halben Uhr, durch gantze Jahr, Sampt angenehengtem vollkommenen Register, männiglichen zu sonderm Lust und Nutz, mit fleis zusammen gebracht, Leipzig 1612.

¹⁶ Ibidem, s. 102.

¹⁷ Ibidem, s. 102.

Pola zadziałał częsty u dziejopisarzy tego okresu mechanizm przejmowania ze starszych źródeł informacji nie poddawanych ocenie i analizie. Główna, zastosowana też przez Pola metoda polegała zaś na poszukiwaniu i wydobywaniu z dokumentów i starszych przekazów kronikarskich jak największej ilości szczegółowych, detalicznych danych i faktów.

Nie wszyscy spośród nowożytnych śląskich historyków byli surowi i nieprzychylni w ocenie husytyzmu. Wyważone i stonowane oceny omawianego tu okresu odnajdziemy dla przykładu na kartach powstałej w początkach XVII w., a wydanej drukiem dopiero w 1730 r. pracy wybitnego i bardzo płodnego autora późnego renesansu Mikołaja Henela von Hennefelda zatytułowanej *Annales Silesiae*.¹⁸

Początki krytycznej, naukowej historiografii wiążą się dopiero z okresem Oświecenia, kiedy autorzy nie tylko starali się wzbogacić i poszerzyć faktografię, ale i dokonywać naukowej oceny wiarygodności, a przez to wartości wykorzystywanego materiału źródłowego, w dalszej zaś kolejności dopatrywać się pewnych prawidłowości i procesów w historii. Czy zastosowanie takich metod wpłynęło na obraz husytyzmu w dziejopisarstwie śląskim tego okresu?

Jednym z tych, którzy starali się wykorzystać empiryczne metody na gruncie historii był mieszkający i pracujący we Wrocławiu w drugiej połowie XVIII w. Samuel Beniamin Klose. Obok sięgania po szeroki wachlarz źródeł, zwłaszcza dokumentowych, wykorzystywał on często i licznie, a przy tym bardzo krytycznie prace nie tylko starszych śląskich autorów, ale także dorobek historiografii polskiej, czeskiej i niemieckiej – pozaśląskiej. Pisząc o okresie husyckim okazał się sędzią bardzo surowo oceniającym Czechów, którzy przyjęli naukę Husa. Na kartach swojej wydanej anonimowo pomiędzy 1781 a 1783 r. *Von Breslau. Dokumentirte Geschichte und Beschreibung. In Briefen*, trzypięciotomowej historii Wrocławia nakreślonej na szerokim tle dziejów Śląska,¹⁹ przedstawiając okres rządów Zygmunta Luksemburskiego skrupulatnie przedstawił proces rozszerzania się ruchu husyckiego w Czechach i walk z husytami poczynając od zwołanego do Wrocławia u progu 1420 r. sejmiku Rzeszy i stracenia wówczas przywódców wrocławskiego buntu z 1418 r. oraz praskiego husyty Jana Krasy. Bardzo dokładnie opisał też proces narastania w Czechach niechęci do nowego władcy, przebieg wyprawy przeciw husytom poprowadzonej przez Zygmunta z Wrocławia w 1420 r. i udział w niej wrocławian, zawieranie sojuszy antyhusyckich i wreszcie wybuch i przebieg powstania husyckiego na Śląsku. Spośród źródeł, po które sięgnął i na których się oparł, wybrał jednak głównie te, które ukazywały zakres zniszczeń i strat, jakie pozostawili po sobie husyci. Ich działalność jednoznacznie potępiał, nazywając ich często „*plündernden Heeren der Hußiten*“, bądź wprost – „*die Feinde*“.²⁰ Podsumowując czeską obecność na Śląsku stwierdził zaś, że:

„[...] *die Hußiten* [...] *rauben alles, was die Einwohner in der Geschwindigkeit nicht halten fortbringen können*.“²¹

Odnosił również kolejne rozkazy króla wprowadzające szereg obostrzeń i kar dla zwolenników husytyzmu na Śląsku. Ciekawym i wartym podkreślenia jest jednak i to, że przy zdecydowanym potępieniu działań czeskich husytów na Śląsku równie krytycznie ocenił on twardą politykę Zygmunta wobec husytów uważając, iż być może nie doszłoby do tak tragicznych dalszych wypadków

---

18 Henel von Hennenfeld, Nicolaus: *Annales Silesiae: ab origine gentis ad obitum usque D. Imper. Rudolphi II*. In: *Silesiacarum Rerum Scriptores aliquot adhuc inediti, quibus Historia ab origine Gentis ad obitum usque D. Imperatoris Rudolphii II. Germaniae, Hungariae, Bohemiaeque Regis potentissimi specialem recensetur*, hg. von F. W. de Sommersberg, Lipsiae 1730, Bd. II, s. 314–315.

19 Klose, Samuel Beniamin: *Von Breslau. Dokumentirte Geschichte und Beschreibung. In Briefen*, Bd. I–III, Breslau 1781–1783.

20 Ibidem, s. 391.

21 Ibidem, s. 396.

i rozszerzenia się husytyzmu na Śląsku, gdyby w 1420 r. władca nałożył wysokie kary pieniężne na wrocławskich dysydentów zamiast skazywać ich na śmierć.²² Obarczył więc tym samym króla współodpowiedzialnością za krwawy przebieg powstania husyckiego.

Próbując odpowiedzieć na pytanie o przyczyny tak surowej oceny przez Kloseggo husytów, ich obecności na Śląsku oraz ich śląskich zwolenników wskazać należy zwłaszcza na dwa czynniki. Po pierwsze Klose, pomimo w założeniu krytycznego stosunku do starszej historiografii, nie był w stanie odciąć się od utożsamiania się z dziejami samego miasta, a w efekcie z polityką władz miejskich wrocławskich w przeszłości. Zadziała tu więc swoisty „patriotyzm lokalny“, który sprawił, że Autor przejął niechęć do husytyzmu w pełni akceptując decyzje polityczne Wrocławia z XV w. o przystąpieniu do obozu antyhusyckiego. Drugą z przyczyn było oparcie się przez Kloseggo na bardzo wysoko przez niego cenionej kronice Eschenloera, którą obficie cytował pisząc o okresie przypadającym na lata 1438–1479.²³ Rezultatem stało się przejęcie właśnie za Eschenloerem niechęci do heretyckich Czechów i do króla kacerza – Jerzego z Podiebradów.

Zupełnie nowe spojrzenie i nową ocenę okresu husyckiego przyniosła część publikacji powstałych w drugiej połowie XVIII w. Wejście Śląska pod panowanie pruskie po 1740 r., zwłaszcza zaś unormowanie się sytuacji po zakończeniu trzeciej wojny śląskiej, umożliwiło prawdziwy rozkwit badań nad dziejami protestantyzmu i miejscowych gmin ewangelickich w tej dzielnicy. Ukazywać zaczęły się kolejne, wydawane drukiem historie reformacji na Śląsku, które w okresie habsburskim ze względu na ograniczenia cenzury nie miałyby szans na opublikowanie.²⁴

Jedną z takich prac jest wydana w 1767 r. *Schlesische Reformationsgeschichte* Abrahama Gottloba Rosenberga.²⁵ We wstępie do swego dzieła przedstawiając i charakteryzując okres poprzedzający początek reformacji zwrócił on uwagę, że zaledwie stulecie dzieliło śmierć Jana Husa w Konstancji od wystąpienia Marcina Lutra. Wychodząc od tej konstatacji stwierdził następnie, że pomimo krwawego i okrutnego przebiegu walk husytyzm zyskał przychylność i licznych zwolenników także na Śląsku. Co więcej, bez husytyzmu nauka Lutra zapewne nie rozprzestrzeniłaby się w tak krótkim czasie na całym Śląsku. W opinii Rosenberga okres husycki był więc swego rodzaju preludium do początków reformacji w XVI w.²⁶

Dalej od Rosenberga poszedł inny śląski historyk reformacji, pastor Zygmunt Justus Ehrhardt. W opublikowanej w 1778 r. pracy zatytułowanej *Abhandlung vom verderbten Religion-Zustand in Schlesien vor der Evangelischen Kirchen-Reformation*,²⁷ która stanowiła wprowadzenie do jego głównego, wielotomowego dzieła zatytułowanego *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*,²⁸ skoncentrował się na aspektach związanych z rozszerzaniem się na Śląsku nauki Husa i jej recepcją. Ehrhardt stwierdził, że serca wielu śląskich książąt, szlachciców i zwykłych Ślązaków, świadków męczeństwa i śmierci Husa, były razem z tymi Czechami, którzy doznali wówczas tak wielkiej straty. Odnotował również zjawisko we

---

²² Ibidem, s. 351.

²³ Na temat oceny przez Kloseggo pracy Eschenloera zob.: Klose: *Von Breslau* (przyp. 19), s. 5–6, Bd. III, 2, s. 364; idem: *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526* (= *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Bd. III), hg. von G. A. Stenzel, Breslau 1847, s. 338–343. Więcej na ten temat: Harc: *Samuel Benjamin Klos* (przyp. 11), s. 195–196.

²⁴ Klawitter, Willy: *Geschichte der Zensur in Schlesien*, Breslau 1934, s. 35–37, 54–57.

²⁵ Rosenberg, Abraham Gottlob: *Schlesische Reformationsgeschichte: Nach des seligen Herrn Verfassers Abstreben von einem dessen Freunde zum Druck befördert*, Breslau 1767.

²⁶ Ibidem, s. 1–3.

²⁷ Ehrhardts, Siegismund Justus: *Abhandlung vom verderbten Religion-Zustand in Schlesien vor der Evangelischen Kirchen-Reformation, als eine Einleitung zur Schlesischen Presbyterologie*, Breslau 1778.

²⁸ Idem: *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*, Bd. I–IV, Breslau 1780–1790.

wcześniejszej historiografii śląskiej (XV–XVIII w.) przemilczane lub jedynie rzadko wspominane, jakim było szybkie rozprzestrzenianie się na Śląsku pism Husa i jego następców oraz jego nauki głoszonej przez emisariuszy i husyckich kaznodziejów. Przyczyną tej szerokiej recepcji było w dużej mierze winne – w opinii Ehrhardt – samo śląskie duchowieństwo, którego postawa i posługa daleka nieraz była od oczekiwań wiernych.²⁹ Podobnie jak Klose obarczył on częścią odpowiedzialności za późniejszy krwawy przebieg wydarzeń Zygmunta Luksemburskiego, oskarżając go o przesadne okrucieństwo przy osądzaniu we Wrocławiu w 1420 r. uczestników powstania z 1418 r., zwłaszcza zaś o sposób stracenia Jana Krasy.³⁰

O sympatii Ehrhardta wobec husytów świadczy także sposób, w jaki przedstawił czołowych przywódców ruchu husyckiego. Jana Husa nazwał męczennikiem.³¹ Žižka ukazany został jako wielki bohater – „*der grosse Held Johannes Žižka*“.³² Omawiając przebieg kolejnych kampanii husyckich na Śląsku pomiędzy 1425 a 1431 r. stwierdził natomiast, że nie doszłoby tutaj do krwawych wydarzeń, najazdów i spustoszenia, gdyby nie postawa wielu książąt śląskich, miast i biskupa, którzy popierając kolejne krucjaty antyhusyckie sami sprowokowali Czechów do odwetu i wejścia do Ziemi Kłodzkiej, Łużyc i na Śląsk.³³ Wskazanie w dalszej części dzieła na sympatie części Ślązaków wobec husytyzmu posłużyło Ehrhardtowi, podobnie jak Rosenbergowi, do wytłumaczenia przyczyn szybkiej recepcji w XVI w. reformacji na Śląsku i odejścia miejscowej ludności od Kościoła katolickiego.

Na przestrzeni kilku stuleci postrzeganie i ocena okresu husyckiego na Śląsku uległy znacznej ewolucji. Podsumowując warto pokusić się więc o uwagę natury bardziej ogólnej, jeśli nie wręcz o truizm, iż historiografia nigdy nie była wolna od bieżących uwarunkowań. Bywała też i bywa swego rodzaju barometrem nastrojów społecznych, a już bez wątpienia poglądów współczesnych na minione i bieżące wydarzenia. To swoiste obciążenie prac historyków sprawia, że bardzo często ich teksty dają nie tyle czysty obraz przeszłości, bo obiektywizm w badaniach historycznych był, jest i bez wątpienia będzie jedynie postulatem, co raczej odbicie poglądów dotyczących współczesności wpisywanych w kontekst historyczny.³⁴ Są też najczęściej odbiciem własnych poglądów politycznych czy ideologicznych piszącego. Od tych obciążeń nie byli wolni również ślascy późnośredniowieczni i nowożytni historycy próbujący ocenić husytyzm i jego znaczenie w dziejach Śląska.

---

29 Ehrhardts: *Abhandlung* (przyp. 27), s. 177–178.

30 Ibidem, s. 179.

31 Ibidem, s. 178.

32 Ibidem, s. 180.

33 Ibidem, s. 180–182.

34 Carr, David: *Künftige Vergangenheit. Zum Vorrang der Zeitdimension bei Husserl, Dilthey und Heidegger*. In: *Dilthey und die Philosophie der Gegenwart*, Freiburg – München 1985, s. 415–436; Topolski, Jerzy: *Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1998, s. 368–371; idem: *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2001, s. 146–152.

RESUMÉ

NÁZORY SLEZANŮ NA HUSITSKÉ VÁLKY A HUSITY VE SLEZSKU

Doba od vystoupení Jana Husa po sklonek vlády Jiřího z Poděbrad, zejména pak těžká léta 1425–1434, ohraničená prvním vpádem husitských oddílů do Kladska a později do Slezska a porážkou táboritů u Lipan, otiskly do paměti a tradice Slezanů trvalou stopu. Tradování a vzpomínka na tyto události a formování jejich obrazu ve slezském písemnictví, zejména pak v historiografii, se však v novověku vyvíjely.

Negativní obraz husitství a přítomnosti husitů ve Slezsku se ustálil v pozdně středověkých letopisech a kronikách. Tato díla, vzniklá většinou v církevních kruzích, vykreslovala v černých barvách děje z let 1425–1434, představovala husity jako kacíře, kteří ve Slezsku páchali bezpočet vražd a plenění, což začasté nacházelo oporu ve faktech. Temnou legendu zachytili také městští kronikáři pocházející ze sídel, která se sloučila do protihusitské konfederace. V pozdně středověké a raně novověké historiografii, v pracích autorů, jako byli Piotr Eschenloer nebo Franciszek Faber, byl tedy způsob referování o husitech rozhodně kritický a nepřívznivý. V 17. století se již dějepisci koncentrovali ani ne tak na kritiku jako spíše na vyličení spouště a ztrát, jaké Slezsko a jeho obyvatelé v důsledku opakovaných husitských vpádů utrpělo. Nový pohled a ocenění přinesly teprve práce protestantských církevních historiků, jako byl Sigismund Justus Ehrhardt nebo Abraham Gottlob Rosenberg, z druhé poloviny 18. století. Události z dvacátých a třicátých let 15. století, zejména pak sympatie a aktivní podpora, kterou Čechům v jejich boji za obnovu církve projevovala část Slezanů, posloužily k objasnění příčin rychlého přijetí reformace ve Slezsku o sto let později a skutečnosti, že se místní obyvatelé odvraceli od katolické církve.

OPINIONS OF THE SILESIA ON THE HUSSITE WARS AND THE HUSSITE PRESENCE IN SILESIA

The period from the appearance of John Hus to the close of the reign of George of Poděbrady, and especially the difficult years between 1425 and 1434, defined by the first invasion of Kłodzko by the Hussite troops and later of Silesia and by the defeat of the Taborites at Lipany, left an enduring trace in the memory and tradition of the Silesians. Handing down and remembering these events as well as their portrayal in Silesian literature, however, developed in the modern era.

The negative image of the Hussite movement and the presence of the Hussites in Silesia stabilised in the late medieval chronicles. These works, usually originating from the clerical circles, depicted the events from between 1425 and 1434 in black, presenting the Hussites as heretics who had committed a great many murders and plunders in Silesia – which was certainly often based on facts. The dark legend was also captured by the city chroniclers who came from the settlements that united in the anti-Hussite confederation. In late medieval and early modern historiography – in the works of writers as, for example, Piotr Eschenloer and Franciszek Faber – the way of reporting about the Hussites was thus resolutely critical and unfavourable.

In the 17th century, historians already focused more on portraying the havoc and losses sustained by Silesia and its population as a result of the repeated Hussite raids, instead of criticism. New viewpoints and appreciation came only with the works of such Protestant historians as Sigismund Justus Ehrhardt and Abraham Gottlob Rosenberg from the second half of the 18th century. The events of the 1420s and 1430s, and especially the sympathies and the active support which some Silesians expressed to the Bohemians in

their fight for the revival of the Church, served to explain why the Reformation was so swiftly adopted in Silesia a century later and why the local inhabitants turned away from the Catholic Church.

SUMMARY

SPOLEČNÉ DĚJINY?

SLEZSKÁ REDAKCE ANONYMNÍ „ČESKÉ KRONIKY“

15. STOLETÍ

Marie Bláhová

Ve dvacátých letech 14. století završil Jan Lucemburský snahy posledních českých králů z rodu Přemyslovců ovládnout Slezsko¹ uzavřením lenních smluv s většinou slezských knížat.² Tyto vztahy potvrdil a ještě rozšířil Karel IV.³ Předmětem příspěvku však nejsou politické otázky vztahu Českého království a slezských knížectví⁴ ani případná účast slezských knížat na královském dvoře prvních Lucemburků,⁵ ale upozornění na jeden pramen, který dokládá pocit příslušnosti Slezanů k České koruně a jejich sounáležitost s českým státem. Jednou z možností pro sledování těchto otázek je chápání vlastních dějin, v němž se zpravidla výrazně projevuje ideologické pojetí minulosti ve vztahu k současnosti a k soudobým politickým nárokům

1 K inkorporaci Slezska k České koruně srov. Bobková, Lenka – Fukala, Radek: Slezsko jako součást zemí České koruny. In: *Slezsko – perla v České koruně. Dějiny – Kultura – Umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Kozielec – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 23–41. K snahám Přemyslovců o získání Slezska s příslušnou literaturou srov. Bláhová, Marie: Slezští Piastovci a poslední Přemyslovci. In: *Piastowe śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, ed. A. Barciak, Katowice 2007, s. 151–167. K lenním smlouvám Jana Lucemburského naposledy Bobková, Lenka: *Velké dějiny zemí Koruny české (1310–1402)* IVA, Praha – Litomyšl 2003, s. 104–108.

2 Srov. Bobková: *Velké dějiny* (cit. v pozn. 1), s. 235, 282–284.

3 V inkorporační listině ze 7. dubna 1348. Srov. *Archivum Coronae regni Bohemiae*, Tomus II. *Inde ab a. MCCCXLVI usque ad a. MCCCLV*. Opera V. Hrubý, Pragae 1928, č. 61, s. 63–67; K tomu Bobková, Lenka: Vedlejší země České koruny v politice Lucemburků a jejich následovníků (1310–1526). In: *Korunní země v dějinách českého státu*, I. *Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, ed. L. Bobková, Praha 2003, s. 14–31; K integrační politice prvních Lucemburků, pokud jde o Slezsko v čele s Vratislaví, srov. Barciak, Antoni: Wrocław jako centrum administracyjne w dobie Luksemburgów. In: *Rezydencja a sprawny sidda w zemích České koruny ve 14.–17. století. Korunní země v dějinách českého státu* III. *Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia konaného ve dnech 29. – 31. března v Clam-Gallasově paláci v Praze*, eds. L. Bobková – J. Konvičná, Praha 2007 (= *Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis*, vol. IV), s. 253–268; K osobnosti a vládě Karla IV. srov. především Šusta, Josef: *Král cizinec*, Praha 1939 (= *České dějiny* II, 2); idem: *Karel IV. Otec a syn 1330–1346*, Praha 1946 (= *České dějiny* II, 3); idem: *Karel IV. Za císařskou korunou 1346–1355*, Praha 1948 (= *České dějiny* II, 4); Fiala, Zdeněk: *Předhusitské Čechy. Český stát pod vládou Lucemburků 1310–1419*, Praha 1978, s. 107–290; Seibt, Ferdinand: *Karl IV., Ein Kaiser in Europa 1346 bis 1378*, München 1978, 1994², (česky: *Karel IV., císař v Evropě (1346–1378)*, Praha 1999); Frey, Beat: *Pater Bohemiae – vitricus imperii, Böhmens Vater – Stiefvater des Reichs. Kaiser Karl IV. in der Geschichtsschreibung*, Bern – Frankfurt am Main – Las Vegas 1978 (= *Geist und Werk der Zeiten*, Nr. 53); Spěváček, Jiří: *Karel IV. Život a dílo (1316–1378)*, Praha 1979; Stoob, Heinz: *Karl IV. und seine Zeit*, Graz – Wien – Köln 1990; Kavka, František: *Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378)* I–II, Praha 1993; idem: *Karel IV. Historie života velkého vladaře*, Praha 1998; Jaroslav Čechura, *České země v letech 1310–1378. Lucemburkové na českém trůně*, Praha 1999; Hoensch, Jörg K.: *Die Luxemburger. Eine spätmittelalterliche Dynastie gesamteuropäischer Bedeutung 1308–1437*, Stuttgart 2000, s. 105–192; Bobková: *Velké dějiny* (cit. v pozn. 1).

4 K tomu srov. především Pustejovsky, Otfried: *Schlesiens Übergang an die Böhmisches Krone, Machtpolitik Böhmens im Zeichen von Herrschaft und Frieden* (= *Forschungen über Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*, Bd. 13), Köln – Wien 1975; Grawert-May, Gernot von: *Das staatsrechtliche Verhältnis Schlesiens zu Polen, Böhmen und dem Reich während des Mittelalters (Anfang des 10. Jahrhunderts bis 1526)* (= *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte*, N. F. 15), Aalen 1971 s. 99–132; Randt, Erich: Politische Geschichte bis zum Jahre 1327. In: *Geschichte Schlesiens I, Von der Urzeit bis zum Jahre 1526*, Stuttgart 2000⁶, s. 186–201; Schieche, Emil: Politische Geschichte von 1327–1526. In: *Geschichte Schlesiens I* (cit. výše), s. 202–223; *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, hg. von N. Conrads, Berlin 1994, s. 88–90, 140–150; Ptak, Marian J.: Schlesien und seine Beziehungen zu Polen, Böhmen und dem Reich. In: *Reiche und Territorien. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation*, hg. von D. Willoweit – H. Lemberg (= *Völker, Staaten und Kulturen in Ostmitteleuropa* 2), München 2006, s. 35–50; Fukala, Radek: *Slezsko – Neznámá země Koruny české. Knižecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, Hradec Králové 2007. Interpretaci postavení Slezska a jeho vztahu k sousedním královstvím a k říši v moderní historiografii sleduje Weber, Matthias: „Ausbeutung der Vergangenheit“. Zur historiographischen Bearbeitung der Stellung Schlesiens zwischen dem Heiligen Römischen Reich und den Königreichen Polen und Böhmen. In: *Reiche und Territorien* (cit. v pozn. 4), s. 13–33.

5 K tomu srov. Žalud, Zdeněk: Slezská šlechta na dvoře Jana Lucemburského. In: *Ve znamení zemí Koruny české, Sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc.*, eds. L. Březina – J. Konvičná – J. Zdichynec, Praha 2006, s. 35–54; Bobková, Lenka: Slezští Piastovci na dvoře Karla IV. In: *Piastowe śląscy* (cit. v pozn. 1), s. 168–180.

a teoriím.⁶ Historie národů a států, byla ostatně hlavním prostředkem prokazujícím legitimitu vlády středověkých panovníků a jejich postavení i politické nároky států. Ne nadarmo se do-
byvatelé nebo nové panovnické dynastie snažili začlenit minulost svých národů do dějin nově
získaných území a historickými argumenty legitimovat své postavení.⁷

Mistrem ve zdůvodňování a ideologické podpoře své politiky byl nesporně i římský král,
později císař, a český král Karel IV. Jedním z hlavních prostředků, které měly legitimizovat jeho
politickou ctižádost, byla oficiální historiografie, jejíž vznik v českém prostředí spadá právě do
doby jeho vlády.⁸ Karel IV. dal v dílech svých dvorských kronikářů zdůvodnit své postavení
i nároky na všechna území, která stála v okruhu jeho zájmů. Česká kronika Jana Marignoly
představila Karlovu genealogii a „nejlepší a nejstarší“ tradice jeho rodu.⁹ Česká kronika Přibíka
Pulkavy z Radenína zase dodávala historické argumenty státoprávnímu postavení českého státu
a ambicím a územním nárokům jeho panovníka, přičemž oprávněnost územních nároků zakotvila
již ve staromoravské době.¹⁰ Pulkavova kronika tak představuje „dějiny zemí Koruny české“,
ať již jde o jejich tradiční součásti nebo o postupné územní zisky až po Branibory,¹¹ jejichž dějiny
byly vepsány dodatečně do hotového textu Pulkavovy kroniky.¹² Příslušnost Zhořelecka k českému
státu doložil kronikář odkazem na listiny, jimiž Jindřich Slezský a Javorský dal Janu Lucem-
burskému do dědičného držení město Zhořelec s přilehlým územím, uložené v „královském“
archivu.¹³ Mnohem více pozornosti však věnoval slezským knížectvím. Přibík Pulkava zařadil do nej-
širší verze své kroniky většinou úplná znění listin, která uzavírala slezská knížata s Václavem II.,
včetně potvrzení dědické smlouvy s Jindřichem Vratislavským o udělení uprázdněného knížectví

---

6 Srov. zvl. Guenée, Bernard: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 1980, s. 332–350.

7 Grundmann, Herbert: *Geschichtsschreibung im Mittelalter, Gattungen – Epochen – Eigenart*, Göttingen 1965, s. 17; Guenée: *Histoire* (cit. v pozn. 6), s. 278.

8 K tomu Bláhová, Marie: Offizielle Geschichtsschreibung in den mittelalterlichen böhmischen Ländern. In: *Die Geschichtsschreibung in Mitteleuropa* (= *Subsidia historiographica* 1), Toruń 1999, s. 21–40; eadem: Die Hofgeschichtsschreibung am böhmischen Herrscherhof im Mittelalter. In: *Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa*, hg. von R. Schiefer – J. Wenta (= *Subsidia historiographica* 3), Toruń 2006, s. 51–73. Srov. rovněž eadem: Zur Fälschung und Fiktion in der offiziellen Historiographie der Zeit Karls IV. In: *Fälschungen im Mittelalter I* (= *Schriften der MGH* 33, I), Hannover 1988, s. 377–394.

9 Srov. *Kronika Jana z Marignoly*, ed. J. Emler, (= *Prameny dějin českých* III), Praha 1882, s. 520–521. K tomu srov. Bláhová, Marie: Panovnické genealogie a jejich politická funkce ve středověku, *Sborník archivních prací* 48, 1998, s. 37–38; eadem: Herrschergenealogie als Modell von Dauer des „politischen Körpers“ des Herrschers im mittelalterlichen Böhmen. In: *Das Sein der Dauer* (= *Miscellanea mediaevalia* 34), Berlin – New York 2008, s. 380–397; Engstová, Kateřina: Marignolova kronika jako obraz představ o moci a postavení českého krále, *Mediaevalia historica Bohemica* 6, 1999, s. 77–94.

10 *Kronika Pulkavova*, ed. J. Emler – J. Gebauer, (= *Prameny dějin českých* V), Praha 1893, s. 15–17. Srov. Bláhová: *Offizielle Geschichtsschreibung* (cit. v pozn. 8), s. 35–39; eadem: *Die Hofgeschichtsschreibung* (cit. v pozn. 8), s. 65–68.

11 K dějinám Branibor v lucemburské době srov. především Schultze, Johannes: *Die Mark Brandenburg II. Die Mark unter der Herrschaft der Wittelsbacher und Luxemburger (1319–1415)*, Berlin 1961. Literaturu k převzetí braniborského markrabství Karlem IV. uvádí Hohensee, Ulrike: Zur Erwerbung der Lausitz und Brandenburgs durch Kaiser Karl IV. In: *Kaiser, Reich und Region. Studien und Texte aus der Arbeit an den Constitutiones des 14. Jahrhunderts und zur Geschichte der Monumenta Germaniae Historica*, hg. von M. Lindner – E. Müller-Mertens – O. Rader – M. Lawo, Berlin 1997, s. 213–243, zde s. 213–214, pozn. 2.

12 Text byl napsán *in margine* rukopisu uloženého dnes v Knihovně Czartoryských v Krakově, sign. Ms. Czart. cod. 1414, podle braniborských análů, které Karel IV. přivezl do Čech. V dalších opisech byl již zahrnut do textu. Srov. Bláhová, Marie: Kroniky doby Karla IV. In: *Kroniky doby Karla IV.*, ed. M. Bláhová, (přel. Jakub Pavel, Marie Bláhová, Jana Zachová), Praha 1987, s. 576.

13 „...in archanis regalibus sunt litere continencie plenioris“ srov. *Kronika Pulkavova* (cit. v pozn. 10), s. 201. Srov. Bláhová, Marie: Využití archivních pramenů v historiografii doby Karla IV. In: *XXVIII. Mikulovské symposium 2004, Moderní archivnictví v českých zemích a na Slovensku*, Brno 2005, s. 154, 157.

Václavu II. římským králem Rudolfem I., stejně tak listiny, jimiž slezská knížata vstupovala do lenního svazku s Janem Lucemburským.¹⁴

Lze předpokládat, že Karel IV. nebo jeho úředníci představili toto pojetí dějin České koruny i slezské politické a kulturní reprezentaci. Ve slezském intelektuálním prostředí byly také známy české dějiny i univerzálně historické spisy, které se sem dostaly přes Čechy, přesněji prostřednictvím pražského dvora Karla IV. Některé z těchto spisů posléze ve Slezsku zdomácněly, byly tam čteny a opisovány. Zvláště obě oficiální historická díla Karlovy vlády vzbudila zájem Slezanů. Prostřednictvím Marignolovy kroniky poznali slezští intelektuálové například Karlovy genealogické teorie, které mezi předky Karla IV. zahrnovaly také prvního císaře Gaia Julia Caesara, a aplikovali je na slezské prostředí. Pod vlivem těchto představ vznikla „teorie“ o založení Lubuše Juliem Caesarem.¹⁵ Ve slezské historiografii lze ostatně nalézt i ohlasy Marignolova podání českých dějin.¹⁶ Přesto slezské čtenáře z Marignolovy kroniky zajímaly především univerzální dějiny s Marignolovým cestopisným vyprávěním. Jejich opis slezského původu je dodnes dochován v Knihovně svatého Marka v Benátkách.¹⁷ Mnohem větší zájem ve Slezsku však vzbudila kronika Přibíka Pulkavy z Radenína. Její oblibu dokládají především dodnes dochované opisy pořízené ve Slezsku.

Nejstarší pochází ještě ze 14. století. Je dochován v rukopisu pražské nostické knihovny, který opsal blíže neznámý Němec pro kostel Božího těla ve Vratislavi.¹⁸ Ve Slezsku vznikl také rukopis s textem Pulkavovy české kroniky z první poloviny 15. století. Patřil kolegiální knihovně v Hlohově a dnes je uložen v Univerzitní knihovně ve Vratislavi.¹⁹ Další rukopis 15. století zřejmě slezského původu je uložen ve Státní knihovně v Berlíně.²⁰ Ve fondu křížovnické knihovny, deponovaném v Národní knihovně České republiky, je dochován opis kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína, který si v roce 1525 opsal Jan z Johnsdorfu, snad příbuzný vratislavského augustiniána a historika Benedikta z Johnsdorfu (sign. LIV D 1).²¹ K těmto rukopisům patří také opisy českého překladu Pulkavovy kroniky pořízené v 16. a na počátku 17. století pro minstrberská knížata, potomky Jiřího z Poděbrad.²²

---

14 Srov. *Kronika Pulkavova* (cit. v pozn. 10), s. 172, 173–174, 200, 205–206. V původní verzi kroniky byly zřejmě všechny listiny opsány *in extenso*, jak naznačují některé dochované rukopisy. Předlohou byl nejspíše kopiář Korunního archivu sestavený podle pokynů Karla IV. při pořádání archivu. Podrobněji srov. Bláhová: *Využití archivních pramenů* (cit. v pozn. 13), s. 154, 157. Příslušné listiny eviduje Kos, Rudolf: *Archiv Koruny české 2. Katalog listin z let 1158–1346*, Praha 1928, s. 29–30, 35–37, 75, 103–108, 118–122.

15 Srov. Cetwiński, Marek: Juliusz Cezar w Lubiążu wokół pewnej wizji dziejopisarstwa śląskiego. In: *Lux Romana w Europie śródkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, red. A. Barciak, Katowice 2001, s. 28–36, zvl. s. 34–35.

16 Například ve vyprávění o bitvě u Kressenbrunn nebo o zkáze Českého království po smrti Přemysla Otakara II. v díle Benedikta z Johnsdorfu. Srov. Jaromír Mikulka v úvodu k edici Johnsdorfova spisu: *Benedikta z Johnsdorfa Česká kronika*, ed. J. Mikulka, Ostrava 1959, s. 12, pozn. č. 55 a 57.

17 Biblioteca Nazionale Marciana, sign. Lat. Cl. X. 188 (3628). K tomu srov. Korta, Waclaw: *Średniowieczna annalistyka Śląska*, Wrocław 1966, s. 231–232; Soszyński, Jacek: Śląski zabytek rękopiśmienny w Wenecji. In: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięćciolecie urodzin i czterdziestelecie pracy naukowej*, eds. M. Drzewiecki et al., Warszawa – Pułtusk 1999, s. 179–188 (včetně starší literatury); stručně též Bláhová, Marie: Mezi Čechami a Polskem. Poznámky k otázce historického vědomí slezských intelektuálů v pozdním středověku. In: *Korunní země v dějinách českého státu. II. Společné a rozdílné – Česká Koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století*, eds. L. Bobková – J. Konvičná, Praha 2005, s. 319–332.

18 Nostická knihovna (ve správě Národního muzea v Praze), Ms c 39, fol. 214r–332v.

19 Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dále cituji BUW), I F 108.

20 Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Lat. quart. 964.

21 Literaturu uvádí J. Mikulka, srov. *Benedikta z Johnsdorfa* (cit. v pozn. 16), s. 6, pozn. 20.

22 Rukopis krakovské Jagellonské knihovny Rps. 441 zhotovený v roce 1541 pro Karla I. Minstrberského a rukopis uložený dnes v I. oddělení Národního archivu v Praze, sign. Rkp. 2452, napsaný v roce 1607 pro Karla II.; rovněž rukopis Saské zemské knihovny v Drážďanech, k/I.

Naopak rukopis z druhé poloviny 14. století obsahující Marchu Marca Batagliho a Pulkavovu kroniku uložený v Univerzitní knihovně ve Vratislavi je českého původu a do Vratislavi se dostal až po druhé světové válce s rukopisy zhořeleckého advokáta a sběratele knih Johanna Gottlieba Milicha (1678–1726).²³ Obě díla, Pulkavova i Marignolova kronika, byla ve Slezsku opisována také do historiografických sborníků²⁴ společně s dějinami Slezska a Polska a tak byla vytvářena jakási symbióza českých a slezských, eventuálně též polských dějin. Tuto tendenci lze sledovat především v 15. století, kdy se Slezsko sice distancovalo od politiky husitských Čech, ale zjevně akceptovalo svou příslušnost k České koruně.

Pulkavova kronika byla v 15. století vedle Historie české (*Historia Bohemica*) Eneáše Silvia Piccolominiho také zdrojem informací slezských historiků²⁵ o retrospektivních českých dějinách. Znal ji například vratislavský městský písař Petr Eschenloer (†1481), který je vedle své vlastní historiografické činnosti znám také jako překladatel těchto oblíbených českých dějin.²⁶ Skutečnost, že Petr Eschenloer překládal dílo Eneáše Silvia na příkaz městské rady, svědčí ostatně o obecném zájmu o české dějiny ve Vratislavi ve druhé polovině 15. století. Opat augustiniánského kláštera P. Marie na Písku ve Vratislavi Benedikt z Johnsdorfu psal sice retrospektivní vyprávění své krátké české kroniky opět podle Piccolominiho Historie, znal však zřejmě i kroniku Pulkavovu.²⁷ Probošt u Sv. Ducha ve Vratislavi Benedikt z Poznaně použil ve své *Cronica ducum Slesie corrogata* vedle slezských a polských pramenů také kroniku Přibíka Pulkavy z Radenína.²⁸ V 15. století slezští intelektuálové již obecně obraceli svůj zájem k českým dějinám, o čemž vedle Eschenloerova díla svědčí například spisy Ludolfa Zaháňského nebo Zikmunda z Rosic i některé anonymní spisy slezské provenience.²⁹ Pulkavova kronika byla pramenem i neznámého autora analistického spisku z počátku 16. století nazývaného moderními historiky *Quedam notabilia*. Autor působil nejspíše ve Vratislavi.³⁰

Vedle rozsáhlého kompendia českých dějin Přibíka Pulkavy z Radenína, shrnujícího „pravé“ informace „všech kronik všech klášterů a některých pánů“,³¹ využívaného běžně slezskými historiky, pronikly do Slezska i stručné výtahy z Pulkavovy kroniky a dalších pramenů, jakési „dějiny v kostce.“ Představuje je například Česká kronika od počátků českých dějin (*Chronica*

---

23 BUW Mil. II 35. Bližší osudy rukopisu nejsou známy. Ještě na počátku 15. století byl v Praze, protože v roce 1410 do něho „*Mauritius presbyter Johannis de Luthomericz*“ vepsal text o hereticích „*in domo Hassconis Pannicide civis minoris Pragensis*“. Srov. Mil. II 35, fol. 260va–261rb. Snad byl rukopis odvezen před husitskými válkami. K osudům Milichovy knihovny srov. Spychala, Leszek: Wegweiser durch die Handschriftenbestände der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau. In: *Kulturgeschichte Schlesiens in der frühen Neuzeit*, hg. von K. Garber, Tübingen 2005, s. 710–712.

24 K historiografickým sborníkům srov. především Wiesiołowski, Jacek: *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967; v souvislosti s českým a slezským prostředím rovněž Bláhová, Marie: Die mittelalterlichen Sammelhandschriften der historischen Texte in Böhmen, *Studie o rukopisech* 29, 1992, s. 35–52; eadem: *Mezi Čechami a Polskem* (cit. v pozn. 17), s. 323–328, passim.

25 K slezské historiografii 15. a 16. století srov. Korta: *Średniowieczna annalistyka* (cit. v pozn. 17); idem: *Historia Śląska do 1763 roku*, ed. M. Derwich, Warszawa 2003, s. 258–262.

26 Aeneas Silvius Piccolomini: *Historia Bohemica*, Bd. 2: *Die frühneuhochdeutsche Übersetzung (1463) des Breslauer Stadtschreibers Peter Eschenloer* (= *Aeneas Silvius Piccolomini Historia Bohemica*, hg. von J. Hejnic – H. Rothe, Band 2), Köln – Weimar – Wien 2005.

27 Tak se domníval František Palacký, považuje to za pravděpodobné i Jaromír Mikulka. Srov. *Benedikta z Johnsdorfa* (cit. v pozn. 16), s. 6.

28 Srov. ibidem, s. 11. Texty lenních listin nepřepsal Benedikt z Poznaně navíc, jak se domníval J. Mikulka, byly v původním textu Pulkavovy kroniky. Teprve v pozdějších opisech kroniky, a také v její edici, jsou kráceny.

29 Srov. *Benedikta z Johnsdorfa* (cit. v pozn. 16), s. 6–10.

30 Je dochován ve fondu knihovny Chigi ve Vatikánské knihovně v Římě (Biblioteca Apostolica Vaticana, Chigi, Q.II.51). Srov. Korta: *Średniowieczna annalistyka* (cit. v pozn. 17), s. 326–330.

31 „... ex omnibusronicis omnium monasteriorum et quorundam baronum, ubicunque potuitconquirere.“ *Kronika Pulkavova* (cit. v pozn. 10), s. 207.

Bohemorum ab ipsorum inicio conscripta), vydaná jako Anonymní kronika (*Chronicon anonymi*).³² Byla sestavena za vlády Václava IV. podle kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína, kroniky Františka Pražského a kroniky pražského kostela Beneše Krabice z Weitmile. Podávala analistickou formou české dějiny od „počátků“ do devadesátých let 14. století. Později byla prodloužena do smrti Václava IV., v některých rukopisech do předání Pražského hradu husitům v roce 1420.³³ Zatímco kompilátor původního textu České kroniky od počátků českých dějin, neznámý duchovní, vycházel z Pulkavy a jmenoval Čecha jako „prvního objevitele“ Čech a jeho bratra Lecha jako „prvního objevitele“ Polska,³⁴ její další zpracování již spojuje s počátky Čech také počátky Slezska: Bratři byli tři, vedle Čecha, který „založil“ Čechy, Krok, který „vystavěl“ Krakov, a Lech, který „založil“ Lehnici a „osadil“ (*plantavit*) celé Slezsko.³⁵

Z jedné recenze prvního znění kroniky „od Čecha a Lecha“ s pokračováním dovedeným do roku 1439, zvané moderní historiografií podle místa současného uložení rukopisu *Chronicon Treboniense*, vycházely později Staré letopisy české.³⁶ Její další recenze s pokračováními jsou dochovány v různých pozdně středověkých rukopisech.³⁷ Avšak ani druhé znění nezůstalo bez odezvy. Zatímco v Čechách na ně neznámý autor navázal zprávami o událostech v husitských Čechách (do roku 1438),³⁸ ve Vratislavi rovněž neznámý autor doplnil některé zprávy a na necelých dvou stránkách rukopisu pokračoval výkladem o následujících událostech, tak jak se promítaly ve Vratislavi, případně přímo o dění ve Slezsku, především ovšem ve Vratislavi.

Text je dochován v historiografickém sborníku z konce 15. a počátku 16. století uloženém dnes v Univerzitní knihovně ve Vratislavi.³⁹ Okolnosti vzniku rukopisu a jeho osudy na konci středověku a na počátku novověku nejsou známy. Pouze jeho složení ukazuje jednoznačně na jeho slezský původ. Ve druhé polovině 17. století byl rukopis v majetku lehnického historika Georga Tebejusze, 25. srpna 1703 ho jeho dědic Georg Johann Ehrenfried Tebejusz daroval cisterciáckému klášteru v Lubuši, odkud se rukopis po sekularizaci kláštera dostal na počátku

---

32 Srov. Dobner, Gelasius: *Chronicon Anonymi, Monumenta Historica Bohemiae nusquam antehac edita*, III, Pragae 1774, s. 43–62.

33 Geneze spisu dochovaného v řadě rukopisů v různých recenzích nebyla dosud spolehlivě zjištěna. K textu srov. především Šimák, Josef Vítězslav: Studie ke Starým letopisům českým, *Věstník ČAVU* 27, 1918, s. 171–185; Dušek, Ladislav: Kronika tzv. Beneše Minority a její pokračování, *Minulostí západočeského kraje* 26, 1990, s. 84–91; Čornej, Petr: Původní vrstva Starých letopisů českých. In: *Staré letopisy české (texty nejstarší vrstvy)*, eds. A. M. Černá – P. Čornej – M. Klosová (= *Prameny dějin českých. Nová řada*, II), Praha 2003, s. XXVI–XXVII.

34 Například *Chronicon Treboniense*, Státní oblastní archiv v Třeboni, rkp. A 7, fol. 7v. Srov. též SOA Třeboň, rkp. A 10, fol. 1r. Edice: *Chronicon Treboniense*, ed. C. Höfler, *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung* I, Wien 1856 (= *Fontes rerum Austriacarum, Erste Abteilung. Scriptores*, II), s. 50.

35 Recenze byla známa z tzv. Stehlíkova rukopisu uloženého v Knihovně Národního muzea, sign. VIII F 49. Vydal Dobner: *Chronicon Anonymi* (cit. v pozn. 32).

36 Srov. Čornej: *Původní vrstva* (cit. v pozn. 33), s. XXVIII–XXX.

37 Přehled podává Šimák: *Studie* (cit. v pozn. 33), s. 178.

38 Dobner: *Chronicon Anonymi* (cit. v pozn. 32), s. 60–62.

39 BUW IV F 104, fol. 2r–10v; Vratislavské pokračování je na fol. 10r–v. Popis rukopisu podává Mrozowicz, Wojciech: Zdarzenia godne pamięci. Uwagi Źródłoznawcze w związku z odnalezieniem nowego przekazu. In: *O rzeczach minionych. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* LXXI, Warszawa 2006, s. 202–203; idem: Die acta quaedam notatu digna im Lichte einer neuentdeckten Handschrift. Plädoyer für eine Neuausgabe. In: *Editions-wissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie, Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden*, hg. von M. Thumser – J. Tandecki (= *Publikationen des deutsch-polnischen Gesprächskreises für Quelleneditionen* 3), Thorn 2005, s. 85–98. Srov. též: Bláhová, Marie: *Mezi Čechami a Polskem* (cit. v pozn. 17), s. 323–328. Ačkoli rukopis obsahuje mimo jiné Českou kroniku Přibíka Pulkavy z Radenína a katalog českých panovníků, nedostal se donedávna do povědomí českých historiků. Neuvádí ho J. Emler v soupisu rukopisů edice kroniky (*Prameny dějin českých* V, s. XIII–XIX), ani další badatelé, kteří studovali rukopisy vratislavské Univerzitní knihovny

druhého desetiletí 19. století do Univerzitní knihovny ve Vratislavi.⁴⁰ Sborník představuje symbiózu slezských, českých a polských dějin. Opis análů je psán úhledným pozdně gotickým knižním písmem (*gotica textualis saec. XV ex.*). Ačkoli však písař pečlivě tvaroval písmena, opisoval text mechanicky, zřejmě aniž vnímal jeho obsah, o čemž svědčí četné chyby a nesprávně zařazené vsuvky. Zápis jmen mytických českých knížat (*Gezezmisl, Paneklam, filius Hostinie*) také naznačuje, že písař nebyl zběhlý v „dávné“ české historii, neovládal češtinu a uvedená jména mu mnoho neříkala. Ostatně celý tento výklad je poněkud zmatený. Podobně byla zkomolena i některá další jména, jako třeba Grazicz místo Dražice,⁴¹ i informace (římský král *Ludowicus dux Bohemiae* místo *Bawariae...*).⁴²

Zápisy „vratislavského pokračování“ Anonymní kroniky mají, stejně jako původní text, formu krátkých análů.⁴³ Na zprávu o předání Pražského hradu Pražanům navazuje zpráva o korunovaci Zikmunda Lucemburského na českého krále. Potom autor obrátil zájem k Vratislavi. Společenské konflikty, povstání vratislavských řemeslníků proti tamnímu patriciátu 18. července 1418, kdy řemeslníci dobyli radnici a stáli sedm tehdejších i bývalých konšelů,⁴⁴ jsou vyjádřeny lapidárním konstatováním: „*v den svatého Arnulfa* (tj. 18. července) ... *byli stati konšelé vratislavskou obcí*“.⁴⁵ Následující zápis datovaný rokem 1420 podobně stručně informuje naopak o stětí „obce“ – šlo o předáky povstání z roku 1418 – králem Zikmundem v pondělí po Reminiscere (4. března).⁴⁶ Anály pokračují zprávou o příchodu Zikmunda „Litevského“ (Korybuta) v roce 1424 a o jeho přijetí v Praze.⁴⁷ Smrt císaře Zikmunda roku 1437 oznamuje pouze stručná věta.⁴⁸ Následuje informace o korunovaci Albrechta Rakouského za římského a uherského krále, o jeho volbě za krále českého a o jeho návštěvě Vratislavi.⁴⁹ K roku 1439 je uvedena zpráva o strašném moru, který řádl na různých místech od Letnic až do svátku sv. Lucie, k roku 1443 zpráva o zemětřesení.⁵⁰ Další zápis informuje o příchodu putujícího kazatele a inkvizitora Jana Kapistrána do Vratislavi v roce 1453, o jeho prvním kázání na Popeleční středu a smrti v roce 1457 (správně 1456).⁵¹ Následuje zápis o příchodu

---

(například Vidmanová-Schmidtová, Anežka: Z bohemik vratislavské univerzitní knihovny, *Listy filologické* 8 (63), 1960, s. 98–105). Vzhledem k tehdy obtížné dostupnosti i polských knihoven mi unikl také při zpracování Pulkavovy kroniky a příslušné studie, respektive soupisu rukopisů, pro Kroniky doby Karla IV.

⁴⁰ Srov. Spychala, Leszek: *Węgweiser* (cit. v pozn. 23), s. 674–675, 680–681.

⁴¹ BUW I F 104, fol. 5v.

⁴² BUW I F 104, fol. 6r.

⁴³ Základní typologii análů a příslušnou literaturu uvádím v práci: Bláhová, Marie: *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota*, Praha 1995, s. 20–21.

⁴⁴ K události srov. Žerelik, Rościsław: *Dzieje Śląska do 1526 roku*. In: Czapliński, Marek – Kaszuba, Elżbieta – Wąs, Gabriela – Žerelik, Rościsław: *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 94, 96; Korta: *Historia Śląska* (cit. v pozn. 25), s. 172.

⁴⁵ „*Anno domini MCCCCXVIII in die sancti Arnolphi, que fuit feria secunda post dedicationem ecclesie sancte Elizabeth, decollati sunt consules per communitatem Wratislaviensem*.“ BUW I F 104, fol. 10r. Podrobněji o události informuje například *Benedikta z Johnsdorfa* (cit. v pozn. 16), s. 34.

⁴⁶ „*Item anno ut supra XX veniente Sigismundo rege in Wratislaviam decollata fuit communitas feria II. post Reminiscere*.“ BUW I F 104, fol. 10r.

⁴⁷ „*Anno domini MCCCCXXIII illustris princeps Sygismundus, dux Litwanie, venit Pragam in die Apostolorum Petri et Pauli et honorifice est susceptus a communitate et postmodum expulsus*.“ BUW I F 104, fol. 10r. Zikmund Korybut přijel do Prahy 17. května 1422 a opustil ji v prosinci téhož roku. K události srov. naposledy Čornej, Petr: *Velké dějiny země Koruny české (1402–1437) V*, Praha – Litomyšl 2000, s. 316–320.

⁴⁸ „*Anno domini MCCCCXXX7 obiit imperator Sigismundus*.“ BUW I F 104, fol. 10r.

⁴⁹ „*Anno MCCCCXXXIX Albertus dux Austrie coronatus fuit in regem Romanorum, Ungarie et fuit electus Boemie. Venitque Wratislaviam ante Elizabeth*.“ BUW I F 104, fol. 10r.

⁵⁰ „*Anno domini MCCCCXXXIX subsecuta fuit pestis, que vigeat per diversa loca ita horribilis, que durabat a festo Penthecoste usque Lucie virginis*.“ BUW I F 104, fol. 10v.

⁵¹ „*Anno domini MCCCCCLII Johannes de Capistrano venit Wratislaviam et primum sermonem fecit in die cinerum et obiit anno ut supra LVII*.“ BUW I F 104, fol. 10v. Ke Kapistránovu pobytu ve Vratislavi srov. *Deutsche Geschichte*

krále Ladislava do Vratislavi v roce 1455 spojený se zprávou o jeho smrti, respektive o údajném zabití Jiříkem z Poděbrad.⁵² K roku 1458 je uvedena zpráva o tom, že se „kacíř“ Jiří z Poděbrad stal českým králem a za jeho vlády prý nastalo mnoho špatného.⁵³ Další zpráva informuje o zajetí Vratislavských Jiříkovým synem Viktorinem v Ząbkowicích roku 1462.⁵⁴ Následuje zpráva o svatbě sestry krále Ladislava za polského krále v roce 1452,⁵⁵ pak o zabití Vladislava Polského Turky roku 1444,⁵⁶ o smrti Bernarda Opolského, „*příznivce duchovních a pravého katolíka*“ v roce 1455⁵⁷ a o velkém větru v úterý po neděli Laetare (4. března) v roce 1459, který bořil domy a vyvracel stromy.⁵⁸

Jak již bylo naznačeno, bylo několik zpráv slezské provenience doplněno také do původního textu České kroniky: Konkrétně to byla slova o požáru ve Vratislavi v roce 1342, který prý zničil celé město, a o vyhnání vratislavského kléru v roce 1339.⁵⁹ Zápis o kanonizaci svaté Hedviky k roku 1272 byl již v české předloze.⁶⁰ Oproti pražskému muzejnímu rukopisu, který obsahuje rovněž verzi o třech bratrech, zakladatelích Čech, Polska a Slezska, má Anonymní česká kronika ve vratislavském rukopisu navíc i další zprávy, které se však týkají českých dějin a objevují se i v rukopisech Anonymní kroniky odvozených z první recenze spisu. Většina těchto informací je obsažena například v rukopisech učitele, kněze a nakonec augustiniána-kanovníka v Třeboni Oldřicha Kříže z Telče (1405/1406–25. března 1504).⁶¹ Někdy uvádí vratislavský rukopis také přesnější informace, jako například o pohřbu Václava IV., které ovšem nejspíše rovněž byly v předloze tohoto rukopisu.⁶²

Porušená chronologie zápisů na konci textu, opakování letopočtu (1443) i současné uvedení pozdější zprávy v tomtéž zápisu (návštěva Ladislava Pohrobka ve Vratislavi a jeho smrt, příchod a smrt Kapistránova) naznačují, že dochované znění vratislavského pokračování analů

(cit. v pozn. 4), s. 163. K osobnosti Jana Kapistrána srov. především Jakob, Eugen: *Das Leben und Wirken Capistrans*, Breslau 1903; Wehner, Josef Magnus: *Der kondottiere Gottes*, Heidelberg 1956. Edici vratislavských kázání pořídil Jakob, Eugen: *Johannes von Capistrano*, Teil 2, Folge 3: *XXIV sermones Vratislaviae habiti a. D. MCCCCLIII*, Breslau 1911 (= *Die auf der Kgl. u. Univ. Bibliothek zu Breslau befindlichen handschriftlichen Aufzeichnungen von Reden und Tractaten Capistrans*, Folge 3).

52 „*Anno domini MCCCCLV in die sancti Nicolai Ladislaus rex venit in Wratislaviam et interemptus est per Girzykonem de Podebrat*.“ BUW I F 104, fol. 10v. K vývoji prezentace této návštěvy představiteli Vratislavi ve dvou následujících desetiletích srov. Černý, Vojtěch: Král obklopen kacíři. Návštěva Ladislava Pohrobka ve Vratislavi pohledem kronikáře Petra Eschenloera. In: *Ve znamení země Koruny české* (cit. v pozn. 5), s. 578–584.

53 „*Anno domini MCCCCLVIII Girzyck effectus est rex Boemie sub quo multa mala orta sunt, qui fuit hereziarcha*.“ BUW I F 104, fol. 10v. Ke vztahu Vratislavi k Jiřímu z Poděbrad srov. Fukala: *Slezsko* (cit. v pozn. 4), s. 131–134; Bobková – Fukala: *Slezsko* (cit. v pozn. 1), s. 45–49.

54 „*Anno domini MCCCCLXII in die sancti Viti Wratislavienses fuerunt capti in Franckensteyn per suum filium Victorinum*.“ BUW I F 104, fol. 10v.

55 BUW I F 104, fol. 10v. Kazimír IV. Jagellonský se oženil s Alžbětou Habsburskou v roce 1454.

56 BUW I F 104, fol. 10v. Polský a uherský král Vladislav Varnenčík padl v bitvě u Varny 10. listopadu 1444.

57 „*Anno domini MCCCCLV dux Bernardus Oppoliensis, qui fuit fautor cleri et verus catholicus, obiit*.“ BUW I F 104, fol. 10v. O něm pojednává Horwat, Jerzy: *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta – miasta – kościoł – urzędy – własność prywatna*, Rzeszów 2002, s. 206–216.

58 BUW I F 104, fol. 10v.

59 „*Eodem anno (1342) Wratislavia fuit exusta totaliter. // Anno domini MCCCXXXIX fuit expulsio cleri Wratislaviae*.“ BUW I F 104, fol. 8r.

60 BUW I F 104, fol. 5r. Srov. například rukopisy SOA v Třeboni A 7, fol. 11v, A 10, fol. 7v.

61 SOA v Třeboni, A 7, A 10. K Oldřichu Křížovi z Telče srov. Kadlec, Jaroslav: *Oldřich Kříž z Telče*, Listy filologické 79, 1956, s. 93–102, 234–238; idem: *Klášter augustiniánských kanovníků v Třeboni*, Praha 2004, s. 127–128.

62 K roku 1419, fol. 9v: „*Anno eodem mortuus est serenissimus princeps Wenceslaus et dominus Boemie rex in Novo Castro prope Pragam et deportatus est ad ecclesiam Pragensem noctis tempore feria secunda ante Bartholomei et positus est in capella sancti Wenceslay et servatus est pluribus diebus in eadem. Et mortuus est* (Stehlíkův rukopis má: *Et transmigravit de ho seculo*) *feria quarta post Assumpcionem in crastino. Abinde deportatus in Aulam Regiam*.“ Tučně sázený text není ve Stehlíkově rukopisu; srov. Dobner: *Chronicon Anonymi* (cit. v pozn. 32), s. 59.

bylo napsáno s větším odstupem od uvedených událostí, zřejmě jako kompilace podle nejméně dvou starších pramenů, možná i s pomocí porůznu shromážděných jednotlivých záznamů. Do dodnes dochovaného rukopisu, který vznikl až na konci 15. století, byl text pravděpodobně opsán jako celek. Za dobu vzniku této krátké kompilace je možno považovat šedesátá léta 15. století, na jejichž počátku text končí. Kompilátor byl jistě katolík, jak dokládá formulace zpráv o Jiřím z Poděbrad, snad i katolický kněz, což by naznačovala zmínka o Bernardovi Opolském jako o „příznivci duchovních“. Příčinou chyb v datech některých zápisů bylo nejspíše několikeré opisování textu.

Vratislavská recenze Anonymní české kroniky představuje, podobně jako její původní text, sbírku jednotlivých zápisů o událostech bez výraznější koncepce. Z některých zápisů, především ze zpráv o Jiřím z Poděbrad, však je zřejmé již zmíněné katolické stanovisko pisatelovo.

Vratislavský historiografický sborník IV F 104 není jediným dokladem zájmu o české dějiny a o jejich spojení s dějinami Slezska v pozdně středověkém Slezsku. Další známý, v tomto případě nikoli ryze historiografický, kodex, který spojuje polskou, českou a slezskou problematiku, je první svazek proslulého kopiáře mnicha kláštera u Sv. Vincenta ve Vratislavi Mikuláše Liebenthala z let 1506–1507, v němž opisům listin premonstrátského kláštera sv. Vincenta ve Vratislavi z let 1139–1507 předchází kronika knížat polských, Historie česká Eneáše Silvia Piccolominiho a Liebenthalova kronika opatů vratislavského kláštera sv. Vincenta.⁶³

Ani v Čechách se zájem o Slezsko neomezil na lenní listiny v Pulkavově kronice. Zprávy o Slezsku i spisky o slezských dějinách lze nalézt v různých středověkých rukopisech, včetně úředních kodexů. Tak třeba do rukopisu Národní knihovny I C 24 z druhé poloviny 14. století, který obsahuje vedle oficiálních českých dějin v podobě Pulkavovy kroniky, Karlovy autobiografie a katalogů českých panovníků a biskupů korunovační řád Karla IV. a menší kopiář listin Korunního archivu,⁶⁴ byly připsány několikastránkové úseky z polské kroniky a vložka o založení vratislavského kostela.⁶⁵ Čeští analisté 15. století informovali častěji o Slezsku. Již proto, že se na jeho půdě odehrávaly události dotýkající se české politiky, ať již to bylo upálení novoměstského měšťana Jana Krávy a již zmíněná poprava vratislavských měšťanů při Zikmundově pobytu ve Vratislavi v roce 1420,⁶⁶ vojenské akce husitů ve Slezsku či slezské vpády do Čech,⁶⁷ návštěva Albrechta I. ve Vratislavi v roce 1438⁶⁸ a další.

Snahu začlenit slezské dějiny do dějin českých, podobně jako mělo být Slezsko integrováno do českého státu,⁶⁹ lze tedy sledovat na obou stranách, v Čechách, kde záměr cílevědomě sledoval Karel IV. a jeho dvorští ideologové a dále rozvíjela česká politická reprezentace, o něco později ve Slezsku, kde se nejdříve šířily české oficiální dějiny reflektující inkorporaci Slezska, které s rostoucím pocitem příslušnosti k českému státu akceptovali také Slezané. Ti v 15. a na počátku 16. století v tomto duchu zpracovávali i vlastní historické spisy. Ve slezském intelektuálním

---

⁶³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Sbirka rukopisů, oddíl I., Rep 135, D 90 I. K tomu Santifaller, Leo: *Liebenthals Kopialbücher des Prämonstratenserstiftes zum hl. Vincenz in Breslau*, Innsbruck 1947; idem: *Nikolaus Liebenenthal und seine Chronik der Aebte des Breslauer St. Vinzenzstiftes*, Tangerlos 1949.

⁶⁴ O něm pojednává Matušiková, Lenka: Menší kopiář archivu Koruny české, *Sborník archivních prací* 41, 1991, s. 357–416.

⁶⁵ Národní knihovna ČR, rukopis I C 24, fol. 198v a 200r.

⁶⁶ Srov. Palacký, František: *Starší letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkravy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých vydané*, ed. J. Charvát (slovníčkem opatřil F. Krčma), Praha 1941 (= *Dílo Františka Palackého* 2), č. 75, s. 48.

⁶⁷ Například ibidem, č. 164, 166, 170, 179 atd., s. 76, 77, 78, 179 atd.

⁶⁸ Ibidem, č. 298, s. 106.

⁶⁹ Srov. Barciak: *Wrocław jako centrum* (cit. v pozn. 3), s. 248–249.

prostředí byly tedy ve středověku známy české dějiny i univerzálně historické spisy, které Slezsku zprostředkovalo české prostředí. České dějiny včetně rozsáhlých kompendií v podání Přibíka Pulkavy z Radenína nebo Eneáše Silvia Piccolominiho byly ve Slezsku opisovány společně s dějinami Slezska, případně též Polska, do historiografických sborníků a tak byla vytvářena symbióza českých, slezských a polských dějin. Tendence propojit české a slezské dějiny se projevovala především v 15. století, kdy sice Slezané nesouhlasili s politickým vývojem v Čechách, ale cítili se být součástí českého státu. Jedním z konkrétních dokladů je anonymní stručná „Česká kronika“ zapsaná do historiografického sborníku slezského původu. Ve Slezsku, pravděpodobně ve Vratislavi, byla kronika doplněna několika zprávami o dějinách Slezska. Především však od roku 1420 na ni neznámý kompilátor navázal samostatný text zaměřený k dějinám Slezska, především Vratislavi, a k dějinám českého státu v širším kontextu. Tento text nepřináší sice důležité nové informace, je však jedním z dokladů vlastní identifikace Slezanů s českým státem, jejímž důsledkem byla i snaha o „společné dějiny“, a ukázkou vlivu českého prostředí na historické vědomí slezské inteligence.

STRESZCZENIE

WSPÓLNE DZIEJE?

REDAKCJA ŚLĄSKA ANONIMOWEJ KRONIKI CZESKIEJ XV WIEKU

Podobnie jako ojciec, usiłował Karol IV o integrację nowo uzyskanych terenów do państwa czeskiego, dążąc zarazem do integracji dziejów tych obszarów do historii państwa czeskiego. Wymienione tendencje widoczne są przede wszystkim w oficjalnej historii państwa czeskiego w czasach panowania Karola IV, w Kronice czeskiej Přibíka Pulkavy z Radenína, w której zajmuje ważne miejsce właśnie inkorporacja Śląska do Korony Czeskiej. Oficjalne utwory historyczne, napisane na zlecenie Karola IV, zostały przedstawione również śląskiej reprezentacji politycznej i kulturalnej, na Śląsku dzieła tego typu czytano, odpisywano i wykorzystywano, mianowicie w kręgach historyków.

W związku z wzrastającym poczuciem przynależności do państwa czeskiego w XV wieku wzrasta również zainteresowanie mieszkańców Śląsku dziejami czeskimi i w nawiązaniu na to powstają historiograficzne dzieła rękopisne, zawierające dzieje czeskie i śląskie. W jednym z tych dzieł, mianowicie w rękopisie Biblioteki Uniwersyteckiej w Wrocławiu IV F 104 z końca XV i początku XVI wieku, zachowana jest również Anonimowa kronika czeska, krótka analistyczna łacińska kompilacja czeskich dziejów, która w Czechach została podstawą Starych latopisów czeskich. W Wrocławiu został ten tekst jednak uzupełniony o niektóre wiadomości dotyczące Wrocławia oraz o krótki odcinek poświęcony przede wszystkim zdarzeniom, do których doszło na Śląsku, mianowicie w Wrocławiu oraz informacjom z dziejów państwa czeskiego. Tekst ten powstał prawdopodobnie w latach sześćdziesiątych XV wieku na podstawie krótkich zapisów analistycznych. Jego kompilatorem

był przypuszczalnie niektóry duszpasterz z Wrocławia.

Wymieniona redakcja wrocławska Anonimowej kroniki czeskiej nie przynosi wprawdzie ważnych informacji dotyczących wydarzeń historycznych, jest jednak jednym z dokumentów własnej identyfikacji mieszkańców Śląska z państwem czeskim, której wynikiem było również dążenie do „wspólnych dziejów“. Pokazuje też wpływ środowiska czeskiego na świadomość historyczną inteligencji śląskiej.

A SHARED HISTORY?

SILESIA REDACTION OF THE 15TH-CENTURY ANONYMOUS BOHEMIAN CHRONICLE

Charles IV, as did his father, pursued the integration of newly acquired territories into the Bohemian state and tried to incorporate the history of these territories into the history of the Bohemian state. These tendencies are mainly reflected in the official history of the Bohemian state of Charles' period: the Bohemian Chronicle written by Přebík Pulkava of Radení. The incorporation of Silesia into the Lands of Bohemian Crown occupies a significant place in it. Official historical writings incited by Charles IV were also presented to Silesian political and cultural representation, were read and copied in Silesia and used by Silesian historians.

The increasing Silesian sense of affiliation to the Bohemian state in the 15th century was accompanied by the increasing interest of the Silesians in Bohemian history, so there appeared several historiographical manuscript anthologies dealing with Bohemian and Silesian history. In one of them – the manuscript IV F 104 from the end of the 15th and the early 16th century, held in the University Library in Wrocław, also contains the surviving Anonymous Bohemian Chronicle – a brief analytical Latin compilation of Bohemian history which, in Bohemia, became the basis for the Old Czech Annals. In Wrocław, however, this text was added with several reports concerning this city and received a short addendum which mostly described events that had occurred in Silesia, mainly in Wrocław, as well as data from the history of the Bohemian state. The text was probably compiled during the 1460s and departed from brief analytical records. Its author was most probably some Wrocław clergyman.

Although this Wrocław redaction of the Anonymous Bohemian Chronicle does not provide significant information about historical events, it is nevertheless one of the proofs that the Silesians identified themselves with the Bohemian state, the result of which was, amongst other things, the effort to arrive at a “shared history”. It is at the same time an example of the influence of the Bohemian environment on the historical awareness of Silesian intellectuals.

WAFFEN DER TUGEND UND DER POESIE

BRESLAUER FIGURENGEDICHTE FÜR FERDINAND III.

Elisabeth Klecker

Die Stellung Schlesiens als Land der böhmischen Krone manifestiert sich literarisch in einem heute weitgehend unbeachteten lateinischen Huldigungsschrifttum, das in Humanismus, Renaissance und Barock aus Anlass von Krönungen, Siegen, Hochzeiten und Todesfällen für Mitglieder des Hauses Habsburg in den unterschiedlichsten literarischen Formen verfasst wurde. Da die politisch-propagandistische Instrumentalisierung der Antike ein gemeinsames Charakteristikum dieser Literatur darstellt, wurde vor über 10 Jahren am Institut für Klassische Philologie, Mittel- und Neulatein der Universität Wien ein Forschungsprojekt initiiert, das sich der bibliographischen Erfassung und literaturwissenschaftlichen Analyse „Poetischer Habsburg–Panegyrik in lateinischer Sprache“ widmet.¹

In der Zeit vor dem Dreißigjährigen Krieg stellte die jeweilige Huldigungsreise des Herrschers den wichtigsten Anlass für Panegyrik dar. Die Besuche der Kaiser Rudolph II., Matthias und Ferdinand II. fanden in gedruckten Festschriften Niederschlag, die sich mit den zu entsprechenden Gelegenheiten in Prag und Wien erschienenen Publikationen vergleichen lassen. Im 17. Jahrhundert sind neben dem Kaiser auch die beiden habsburgischen Bischöfe von Breslau, Erzherzog Karl (1608–1624) und Leopold Wilhelm (1656–1662) Adressaten lateinischer Panegyrik. Mit der Gründung der Leopoldina erschien in Breslau auch die übliche universitäre Huldigungsliteratur, vor allem in Gestalt von Prunkreden zum Fest des Heiligen Leopold, die gleichzeitig dem Landesherrn und Stifter huldigten. Daneben ist eine umfängliche Habsburger-Literatur von aus Schlesien gebürtigen Autoren zu nennen, die zu einem großen Teil außerhalb Schlesiens publiziert wurde.²

Aus dem skizzierten weiten Bereich soll eine in Breslau erschienene Gedichtsammlung für Ferdinand III. herausgegriffen werden: die *Arma virtutum*³ des Matthias Jacobus (geb. ca. 1600 in Glogau), eines Zöglings der Olmützer Jesuiten, der im schlesischen Bildungswesen als Rektor der Breslauer Domschule (ab 1630) und des Gymnasiums in Neiße (1633–1635) Karriere machte.⁴ Anlass der Widmung ist die Wahl und Krönung Ferdinands zum römischen König auf dem Reichstag zu Regensburg (22. bzw. 30. Dez. 1636); angeschlossen ist die Neuausgabe einer Gratulationsschrift, mit der Matthias Jacobus die Ernennung Ferdinands zum Oberbefehlshaber der kaiserlichen Truppen im Jahr 1634 begrüßt hatte [Abb. 1]. Sie trägt den passenden Titel *Tormentum Apollineum* (*Geschütz des Apoll*). Die neue Schrift ist bereits im Titel auf die alte abgestimmt, sodass beide zusammen eine zweiteilige Huldigungspublikation ergeben, die sich durch eine besondere Gestaltung auszeichnet: Matthias Jacobus versammelt sogenannte Technopaegnia, virtuose Sprachkunstwerke, die ihre Aussage nicht allein aus einem linearen

1 Klecker, Elisabeth – Römer, Franz: „Poetische Habsburg – Panegyrik in lateinischer Sprache“. Bestände der Österreichischen Nationalbibliothek als Grundlage eines Forschungsprojekts, *Biblos* 43, 3–4, 1994, S. 183–198.

2 Einen Überblick bietet: Klecker, Elisabeth: Altertumswissenschaft und Politik. Antikerezeption in der Breslauer Herrscherpanegyrik. In: *Wratislaviensium studia classica. Classics at the Universitas Leopoldina, Friedrich – Wilhelms – Universität zu Breslau, Uniwersytet Wrocławski*, ed. M. Krajewski – J. Pigón, Wrocław 2004 (= *Classica Wratislaviensia*, Bd. 25), S. 11–23.

3 *Arma virtutum quae serenissimo potentissimo et invictissimo principi ac domino Ferdinando tertio Romanorum, Hungarorum et Bohemorum regi etc., etc., etc. archiduci Austriae duci Burgundiae, Stiriae, Carinthiae, Carniolae, Wirtembergae et Silesiae etc. dum caelo terraque favente in dictum Augustiss. regem Romanorum die 22. Decembris anno MDCXXXVI. Ratisponae solennissime eligeretur et die 20. eiusdem mensis inibi gloriosissime coronaretur vinculo Pierio ligato devotissime praesentavit M. Matthias Jacobus Silesius sac. Caes. auctoritate notarius publicus. His accessit tormentum Apollineum eidem regi invictissimo etc. antehac ab eodem authore oblatum, Vratislaviae: typis Baumannianis, impensis haeredum Davidis Mülleri.* Universitätsbibliothek Wien, Sign. I 245.631. Die erste Auflage des *Tormentum Apollineum* konnte noch nicht nachgewiesen werden.

4 Heiduk, Franz: *Oberschlesisches Literatur-Lexikon: biographisch-bibliographisches Handbuch* (= *Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien: Literaturwissenschaftliche Reihe*, Bd. 1, 2), Berlin 1993, Bd. 2, S. 3.

ARMA VIRTUTUM. *And. l. 11.*
Quæ
SERENISSIMO, POTENTISSIMO, ET INVICTISSIMO PRINCIPI AC DOMINO,
DOMINO *#126*

FERDINANDO TERTIO,
ROMANORUM, HUNGARORUM,
ET BOHEMORUM REGI &c.
&c. &c.

ARCHIDUCI AUSTRIÆ, DUCI BURGUNDIÆ,
STIRIÆ, CARINTHIÆ, CARNIOLÆ,
WIRTEMBERGÆ ET SILESIAE &c.

Dum Cælo Terrâq; favente
in dictum Augustis:

REGEM ROMANORUM

Die 22. Decembris
Anno M. DC. XXXVI.

RATISBONÆ

Solennissimè Eligeretur,
&

Die 30. ejusdem Mensis
inibi Gloriosissimè Coronaretur.

Vinculo piërio ligata

Devotissimè præsentavit

M. MATTHIAS JACOBUS,

Silesius, Sac. Cæs. Auctoritate

Notarius Publicus.

Hic accessit Tormentum Apollineum, Eidem REGI Invictissimo &c. antehac ab eodem Authore oblatum.

VRATISLAVIÆ, Typis BAUMANNIANIS.
Impensis Hæredum DAVIDIS MÜLLERI.

Text beziehen, sondern „kodierte“ eine zusätzliche Sinnebene enthalten, die sich dem Rezipienten in erster Linie visuell, durch ein Hinausgehen über die üblichen Lesegewohnheiten erschließt. Die typographische Gestaltung leistet dabei Hilfestellung und lässt optisch ansprechende Textbilder entstehen, darunter auch Figurengedichte im engeren Sinn.⁵

Hinsichtlich dieser Gestaltung können die *Arma virtutum* in eine lange Tradition eingeordnet werden: Im Rahmen des Wiener Projekts hat sich gezeigt, dass Technopaegnia etwa ab der Mitte des 16. bis ins 19. Jahrhundert eine Konstante der Habsburger-Panegyrik darstellen, die sogar noch aus Anlass der Hochzeit von Kaiser Franz Joseph I. und Elisabeth von Bayern im Jahr 1854 Anwendung findet.⁶ Habsburger-Panegyrik steht damit ganz im Rahmen der gesamteuropäischen Huldigungsliteratur, die das Fürstenlob in figurierter Form als sprachliche Preziose und des Empfängers würdige Gabe kultivierte und an der bimedialen Form (ebenso wie im Falle der Emblematis) „die Möglichkeit effektvoller optischer *Ostension*“ schätzte.⁷ Für den Widmungsträger Ferdinand III. sind die *Arma virtutum* kein Einzelfall: Schon zu seiner ungarischen Krönung im Jahr 1625 war von der Wiener Universität eine Festschrift (*Quadriga famae regiae*, Wien: Formica 1626) publiziert worden, in deren abschließendem Gedicht als Intext ein Kreuz, nämlich das heraldische Doppelkreuz des ungarischen Wappens, erscheint.

Doch auch für Matthias Jacobus selbst stellen die *Arma virtutum* keineswegs eine außergewöhnliche Schöpfung dar: Er hat sich, wie aus den erhaltenen Publikationen hervorgeht, geradezu auf derartige Virtuosenstücke spezialisiert. Derzeit sind 15 seiner Schriften im Rahmen des deutsch-polnischen Verfilmungsprojekts an der Bayerischen Staatsbibliothek erfasst und ermöglichen einen interessanten Überblick über das Schaffen eines Breslauer Autors für einen Zeitraum von mehr als 25 Jahren.⁸ Matthias Jacobus publizierte in Breslau bei Baumann und Gründer, seine Adressaten sind Kanoniker der Kathedrale von Breslau, Breslauer Bürger, Amtsträger der kaiserlichen Verwaltung, schließlich das Kaiserhaus in Gestalt des habsburgischen Bischofs oder des Herrschers selbst. Am Ende der 20er bzw. Anfang der 30er Jahre stehen Gedichtsammlungen zum Weihnachtsfest, die den Kanonikern der Kathedrale von Breslau gewidmet sind. In den 50er Jahren feiert Matthias Jacobus Kaiser Ferdinand III. als Friedensbringer (1650) und die Wahl Ferdinands IV. zum römischen König (1653). Die späteste nachgewiesene Schrift ist Erzherzog Leopold Wilhelm zu seiner Inauguration als Bischof von Breslau im Jahr 1656 gewidmet. Dazwischen stehen in den 30er Jahren Gelegenheitsgedichte zu den verschiedensten Anlässen: Hochzeit, Geburtstag, Neujahr, Primiz. Die

---

⁵ Grundlegend sind die Arbeiten von Ulrich Ernst; für einen Überblick bis in die Moderne: Ernst, Ulrich: Optische Dichtung aus der Sicht der Gattungs- und Medientheorie. In: *Architectura poetica. Festschrift für Johannes Rathofer zum 65. Geburtstag*, hg. von U. Ernst – B. Sowinski (= *Kölner Germanistische Studien*, Bd. 30), Köln – Wien 1990, S. 401–418.

⁶ Für Beispiele s. Klecker – Römer: „*Poetische Habsburg – Panegyrik in lateinischer Sprache*“ (wie Anm. 1), S. 190–193 und Abb. 11.

⁷ *Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike zur Moderne*, hg. von J. Adler – U. Ernst (= *Ausstellungskatalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Bd. 56), Weinheim 1987, S. 185.

⁸ Für eine Vorstellung des Projekts: http://www.bsb-muenchen.de/Deutsch-Polnisches_Verfilmungs.512.0.html. (Zugriff vom 24. Sep. 2007). Im *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven* sind die Exemplare aus Breslauer Bibliotheksbeständen erfasst; zusätzlich zu den genannten Schriften sind Beiträge des Mathias Jacobus zu einer Hochzeitsgratulation für Franz Gottfried Troilo von Lessoth und Ursula Strachwitz im Jahr 1629 verzeichnet: Bd. 10: *Breslau Universitätsbibliothek*, Abt. II, Teil 2: *Stadtbibliothek Breslau (St. Bernhardin)*, hg. von S. Anders – S. Beckmann, Hildesheim – Zürich – New York 2003, Nr. 1001 – 533884; Bd. 17: *Breslau Universitätsbibliothek*, Abt. III: *Stadtbibliothek Breslau (St. Maria Magdalena)*, hg. von S. Anders – S. Beckmann, Hildesheim – Zürich – New York 2005, Nr. 0560 – 511668.

Publikationstätigkeit des Matthias Jacobus ist also auch gut in ihrem gesellschaftlichen Kontext zu situieren.

Ist die Möglichkeit, das Schaffen eines Gelegenheitsdichters über einen so langen Zeitraum zu verfolgen, schon an sich bemerkenswert, so erweist sie sich im Falle des Matthias Jacobus wegen des speziellen Charakters seiner Publikationen als besonders reizvoll; es lässt sich nämlich eine Entwicklung zu einer immer größeren Vielfalt der Formen beobachten, die hier nur in einem groben Überblick dargestellt werden kann. Die früheste bekannte Schrift, die Weihnachtssammlung *Festgedichte auf die heilbringende Geburt* (*Poemata panegyrica de salutifera nativitate*, Breslau: Georg Baumann) aus dem Jahr 1628, ist noch vergleichsweise einfach gestaltet: Sie enthält Technopaegnia wie Tautogramm und Echoverse aber noch kein eigentliches Figurengedicht. Bereits die nächste Weihnachtsschrift *Allgemeine Freude über die Geburt des Königs von Himmel und Erde* (*Gaudium omnigenum de nato coeli et terrae rege*, Breslau: Georg Baumann 1630) sucht mit zwei Figurengedichten das theologische Geheimnis der Menschwerdung zu veranschaulichen: Die verbreitete Pyramidenform (*Pyramidale*) zeichnet den Abstieg des göttlichen Worts vom Vater in die Krippe zu Bethlehem (*a genitore ... ad praesepe*) nach; das biblische Bild der feurigen Wolkensäule aus dem Buch Exodus dient als Zeichen für Gottes Gegenwart unter den Menschen (*Colummelare*). Der Druck von 1631 *Gute Nachricht von der heilbringenden Geburt unseres Herrn und Erlösers Jesus Christus* (*Bona nova de salutifera nativitate domini et salvatoris nostri Jesu Christi*, Breslau 1631) visualisiert die Geschenke der Heiligen drei Könige in Textbildern als Prunkgefäße für Gold, Weihrauch und Myrrhe und weist anderseits in einem *carmen cancellatum* mit kreuzförmigem Intext auf Passion und Erlösung voraus. Gegenüber dieser theologischen Funktionalisierung der Textgestalt ist in der *Verserzählung über die Fleischwerdung des Worts* (*Historia metrica de verbo incarnato*, Breslau 1632) der geradezu spielerische Einsatz der Formenvielfalt bemerkenswert: Zu einem Rebus (*Hieroglyphicum*) und dessen musikalischer Variante (*Melos pastorum*) treten als Gedichtbilder eine Jakobsleiter (*Scala Christi*) und ein Altar des greisen Simeon (*Ara Simeonis*), aber auch eine *Rassel des Jesuskindes* (*Crepitaculum pueruli Iesu*) sowie eine *Windel* (*Fascia sive velum ejusdem*), gebildet aus drei mal drei schachbrettartig angeordneten Text- und Leerfeldern, umrahmt von umlaufenden Versen.

Zur Primiz des Kaspar Gewinsgutt, Regularkanoniker in Breslau, bietet die nach dem Geheimnis des Altarssakraments betitelte Schrift (*Ara mystica*, Breslau: Georg Baumann 1636) unter gleichem Titel einen Altar, auf dem sich ein Kreuz erhebt (*Ara mystica*), gefolgt von einem *Kelch des Segens* (*Calix benedictionis*, nach 1 Cor 10,16) mit dem eucharistischen Brot (*Hostia salutaris* – „heilbringende Opfergabe“, nach dem Fronleichnamshymnus des Thomas von Aquin, *Verbum supernum prodiens*). Im nächsten Jahr werden zur Inauguration von Vinzenz Sturso zum Abt des Marienklosters in Sagan die Insignien seiner neuen Würde, eine Abtsmitra (*Infula legum*) und ein Abtsstab als Symbol der Wachsamkeit in seinem Hirtenamt (*Pedum vigilantiae*) in Textbildern in einem *apollinischen Prachtband* präsentiert (*Apparatus Phoebaeus*, Breslau: Georg Baumann 1637). Zum Geburtstag des Nikolaus Troilo, Dekan der Kathedrale St. Johannes, am 6. Dez. 1637 präsentiert Matthias Jacobus ein literarisches *Geburtstagsmahl* (*Mensa genialis*, Breslau: Georg Baumann 1637), dessen Bestandteile in den Titeln der (in erster Linie mit Akrostichon, Mesostichon und Telestichon arbeitenden) Einzelgedichte auf die Tugenden des Adressaten bezogen werden: die Serviette auf seine Reinheit und Integrität (*Mappa puritatis*), das Salz auf seine Scharfsichtigkeit (*Sal perspicacitatis*), der Zucker auf seine Leutseligkeit (*Saccharum affabilitatis*). Ein Umrissgedicht bildet den Abschluss: ein Pokal, aus dem auf Troilos Gesundheit getrunken wird (*Poculum sanitatis*). Ein die Einzelteile umfassendes Gesamtprogramm weist auch die Geburtstagspublikation für Johann Scherer auf (*Decachordon Apollineum*, Breslau: Georg Baumann 1638): Dem Titel

GLOBVS

CHARITATIS.

En novus orbE
 Rex & AmatoR
 Vngitur Divum, dona Dona ductV
 Iudicis Iusti, capit Ille RegnI
 Viribus Nexi, sibi Nomen actV
 Auger Antiquum, gerit Arma diA
 Tutus his Nobis mala Nexa pelliT
 Demit & illuD
 Vis quod ab asIV
 Sparserat ariS.
 Turbata Regna stabanT
 Et mota Sphera cardinE
 Regebat Incolas TimoR
 Terror invasit Proceres, ciebaT
 Impius dum Mars fera bella GentI:
 Vbiq; tunc ab omnibus solo diV
 Semota pax desiderabatur Viri S.
 Rebus sic actis Virtutis clarus AmatoR
 Eligitur Procerum voto FERNANDVS ut ille
 Xantho persimilis facti sit in ordine Vinde X.
 Rexq; sit ut Regni, rabidi Mavortis & horroR.
 Observat ergo vota REX hic sedulO
 Martis repellens ritè vim, vi maximaM
 Apparat, bellis agitata, RegnA
 Numinis cultu, Pietate culmeN
 Obsignat Orbi callidO
 Res inde recto vertituR
 Vndiquè cursV
 Mota per OrbeM.

GALEA

PARAZONIUM PROVIDENTIAE.

Ense potentE
Rex pie calcaR
Discute: nos quod
Incitat, Host I
Ne sibi nomen
Artis in Aula
Nectat & omen
Despice quicquid
Vir malus arcV
Sustinet astuS
Te quia mittiT
Ecce repentE
Rector & AuthoR
Terra poliq;: nos n T
Iustissimos ab omn I
Vi liberes & astV
Superbientis HostiS.

Rete malum refeca quod tendit rancor & horroR
Expulsi Populi propter sua crimina, scindE
Xanthippes rabida telam: sis & Pugil auda X:

Robora sempeR
Ordine div O
Mittet in orbeM
Arce supern A
Nam tibi Nume N.
Omnibus erg O

Resiste magne RectoR
Viris malis in actV
Martuq; sterne telu M.

B 2

IN SYMB.

Decachordon Apollineum (*Zehnsaitige apollinische Leier*) entsprechend sind die zehn Stücke (darunter Anagramme und akrostichische Gedichte) nach den Stufen der Tonleiter benannt; die Schrift schließt passend mit einem musikalischen Rebus, in dem die eingefügte Notenschrift in die Solmisationssilben übersetzt werden muss, um einen vollständigen linearen Text zu ergeben.⁹

Besondere Formenvielfalt zeichnet die Gratulationsschrift zur Hochzeit von Friedrich Maximilian Rethel und Anna Katharina Kribel am 27. Sept. 1639 aus (*Taedae iugales*, Breslau: Georg Baumann): Neben den im Titel genannten *Hochzeitsfackeln* (*Taedae iugales*) werden ein *Brautkranz* (*Corona nuptialis*), ein Herz als gemeinsames *Herz der Eheleute* (*Cor iugale*) und ein Krug (*Hydria connubialis*) abgebildet; letzterer, ein Umrissgedicht in Form eines Wasserkruges, nimmt auf die biblische Hochzeit zu Kanaa Bezug. Ähnlich reich ist der „*dichterische Tribut*“ gestaltet, den Matthias Jacobus im Herbst 1640 dem kaiserlichen Rat Balthasar Heinrich von Oberg zollt (*Census Phoebaeus*, Breslau: Georg Baumann 1640): Wie schon in der *Mensa genialis* von 1637 ist die Kelchform als Symbol der Freude vertreten (*Poculum laetitiae*), darüber hinaus nimmt ein *Thron der Gerechtigkeit* (*Solium Iustitiae*) auf die richterliche Tätigkeit Obergs Bezug, und ein *Füllhorn* (*Cornu legum*) zeigt an, dass der Adressat durch die Wahrung der Gesetze eine segensreiche Zeit garantiert. Ein Jahr später widmete der Autor demselben Balthasar von Oberg gemeinsam mit drei anderen Angehörigen der Landesverwaltung (Otto Freiherr von Nostitz, Balthasar Springel von Edelstein, Martin von Knobelsdorff) ein *poetisches Viereck* (*Quadrangulum metricum*, Breslau: Georg Baumann 1641), in dem als neue Formen ein *Siegel der Treue* (*Sigillum fidelitatis*), ein Schreib- und Lesepult des Amtseifers (*Pulpitum sedulitatis*) und ein Aktenschrank der Unbescholtenheit (*Archivum integritatis*) erscheinen – Gegenstände aus dem Berufsleben der Adressaten, in deren Handhabung sie die genannten Tugenden bewähren.

Die drei spätesten derzeit bekannten Schriften gelten Adressaten aus dem Haus Habsburg; ihre Titel versuchen, neben einem Bezug auf Anlass oder Adressat die Aufmerksamkeit auf die kunstreiche poetische Gestaltung zu lenken: Titel wie *Viergespann Apolls* (*Quadriga Apollinea*, Breslau: Gottfried Gründer 1653) und *Gewebe des Phoebus* (*Peripetasmata Phoebaea*, Breslau: Gottfried Gründer 1656) werden sowohl dem in üblicher panegyrischer Manier mit der Sonne geglichenen Adressaten als auch dem Dichter gerecht. Dies gilt auch für die *Schaubühne der Pallas* (*Theatrum Palladium*, Breslau: Gottfried Gründer 1650), die Matthias Jacobus eröffnet, um den Frieden nach dreißig Kriegsjahren zu feiern: Die Göttin von Kriegs- und Friedenskünsten ist auch für kunstreiche Literatur zuständig. In den drei Schriften finden sich die bereits aus früheren Publikationen bekannten Formen. Hervorzuheben ist im *Theatrum Palladium* eine Ehrenpforte (*Porta honoris*), ein Kreisgedicht (*Rota aenigmatica pacis perennis* – *geheimnisvolles Rad dauernden Friedens*) sowie die traditionsreiche Form der Orgel, die als Wasserorgel schon in der Antike bei Optatianus Porphyrius vertreten war; darüberhinaus versucht sich Matthias Jacobus in der Form des Vergilcento (*Cento hilaritatis*). Wie auch in den beiden späteren Publikationen bietet der Autor abschließend eine Anagrammserie ausgehend von der Titulatur des Adressaten.

Abgesehen von der Varianz der Formen ist an Matthias Jacobus' Publikationen das Streben nach einheitlichen, auf den jeweiligen Anlass bzw. die Person des Adressaten bezogenen Gesamtkonzepten bemerkenswert; dieses bestimmt in mehreren Fällen den präziösen Titel sowohl der gesamten Schrift als auch der enthaltenen Einzelgedichte. Titelmetaphern werden freilich keineswegs regelmäßig durch entsprechende Textbilder visualisiert; der innere Zusammenhalt,

---

⁹ Kampmann, Dirk: *Das Rebusflugblatt. Studien zum Konnex von literarischer Gattung und publizistischem Medium* (= *Pictura et poesis*, Bd. 5), Köln-Wien 1993, S. 248.

der zwischen der Aussage des linearen Textes und der optischen Form bestehen sollte, ist oft nur lose gegeben. Überhaupt scheint keine Semantik der Form erkennbar, die Verknüpfung von Titel, Inhalt und Form bzw. speziellem Kunstmittel ist beliebig: So unterschiedliche Überschriften wie *Mappa puritatis – Serviette der Reinheit (Mensa genialis, 1637)* und *Currus promptitudinis – Wagen der Einsatzbereitschaft (Census Phoebaeus, 1640)* bezeichnen Gedichte, die mit demselben Kunstmittel arbeiten: Anfangs und Endbuchstaben bieten vertikal gelesen Namen und Titulatur des Adressaten. Selbst eine noch weit speziellere Form, ein hexametrisches Gedicht mit kreuzförmigem Intext flankiert von Akro- und Telestichon erscheint in jeder der drei letzten Schriften unter anderem Titel bzw. in neuer Deutung: als *Libra iustitiae – Waage der Gerechtigkeit (Theatrum Palladium, 1650)*, als *Clypeus providentiae – Schild der Vorsehung (Quadriga Apollinea, 1653)* und schließlich als Andachtskreuz – *Crux devotionis (Peripetasmata Phoebaea, 1656)*. Im Intext selbst wird jedoch regelmäßig die Kreuzform thematisiert, im *Clypeus Providentiae* ist passend die Verheißung aus Konstantins Kreuzesvision *In hoc signo vinces (In diesem Zeichen wirst Du siegen)* zitiert.¹⁰

Die *Arma virtutum* fügen sich bestens in das Oeuvre des Matthias Jacobus, sowohl in Hinblick auf die Gesamtanlage als auch in der Gestaltung der Einzelgedichte. Es sind unterschiedliche Typen von Technopaegnia, über die der Autor ein einheitliches, im Widmungsgedicht erklärtes Programm zu legen sucht:

*Arma manu Virtutum facta tuarum
Aonidumque sacri fune ligata chori
Waffen, von der Hand deiner (sc. Ferdinands) Tugenden geschmiedet,
durch das Band des heiligen Musenchores zusammengehalten*

Matthias Jacobus bietet also eine poetische Präsentation jener Tugenden, die Ferdinand in der gegenwärtigen Kriegssituation bewährt und die ihm gleichsam als Waffen dienen. Die Titel der Einzelgedichte bezeichnen daher Teile der Rüstung oder sind allgemein aus dem militärischen Bereich genommen; es ist damit das Konzept der zwei Jahre älteren Schrift *Tormentum Apollineum* fortgesetzt. Dazu treten Insignien von Ferdinands neuer königlicher Würde. An Figurengedichten im eigentlichen Sinn bieten die *Arma virtutum* passend zum Anlass einen Reichsapfel (*Globus charitatis*) [Abb. 2], ein *Schwert der Vorsehung und Vorsichtigkeit (Parazonium Providentiae)* [Abb. 3], einen *Schild der Frömmigkeit (Clypeus Pietatis)* und eine *Keule des Glaubens (Clava Fidei)* [Abb. 4]; die frühere Schrift hatte ein *Friedensbanner (Vexillum pacis)* und ein *Bollwerk des Glaubens (Propugnaculum fidei)* enthalten [Abb. 5].

Die Techniken zur Bildung der im Titel genannten Figur sind von den antiken griechischen und lateinischen Vorbildern übernommen:¹¹ Im Falle von Reichsapfel und Schwert handelt es sich um Umrissgedichte in der Nachfolge der hellenistischen (in der *Anthologia Graeca* überlieferten) Figurengedichte: Durch unterschiedlich lange Verszeilen, die zentriert untereinander

---

¹⁰ Vgl. Ernst, Ulrich: Die neuzeitliche Rezeption des mittelalterlichen Figurengedichts in Kreuzform. Präliminarien zur Geschichte eines textgraphischen Modells. In: *Mittelalter-Rezeption, ein Symposium*, hg. von P. Wapnewski (= *Germanistische Symposien, Berichtsbände*, Bd. 6), Stuttgart 1986, S. 177–233; wiederabgedruckt in: idem: *Intermedialität im europäischen Kulturzusammenhang. Beiträge zur Theorie und Geschichte der visuellen Lyrik* (= *Allgemeine Literaturwissenschaft – Wuppertaler Schriften*, Bd. 4), Berlin 2002, S. 181–223.

¹¹ Ernst, Ulrich: *Carmen figuratum. Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Köln – Weimar – Wien 1991.

Clypeus Pietatis.

FLO re, vive, vire, da REX bona munera pa CIS.
 FerRE *quiem* Fessis, Divi fac munia PA tri S
 Firmâ VI *dextra* furiosi robo RA Marti S
 Fleete tua; VE lum *rumpas* & tem NE scelesti S
 Fædera falsa VI ris: *compescas* MV rmura, fastû S
 Fædisfragi; leges RE para, do NA què Soluti S.
 Firma Jus fidei, DA fas BO nitatis, amoris S
 Fortifica nexum, pie REX pietatis Alumni S
 Fronte fave placi DA, ver BO factoque fidele S
 Fac famulos lato RE crees co NA mine menti S,
 Firmatisquè VI ris *concredas* MV nus honori S.
 Fautores VE ri, Musarum pa NE refecto S
 Felici VI rtute fove, sic vulne RA menti S
 Fax RE galis Eis curet, Regnisquè PA rati S
 FLO re, vive, vire, da REX bona munera pa CIS.

Clava Fidei.

Tres	FER	nande Tibi	FER	t clavas jure	FER	endas
Verè	DI	va Fides! Te	DI	vo munere	DI	uum
Ver	NAN	temq, facit, do	NAN	s nova dona To	NAN	tis
Per si	DVS	faustum: mun	DVS	re novan	DVS	amore
Subs	TER	nit sese la	TER	i dextraq, pa	TER	na.
Primi	TI	as dant Regna	TI	bi, triplicemq,	TI	aram
Div	VS	Amor præbet, s	VS	tentat pign	VS	honoris
Cæli	REX	capiti, quod G	REX	pius ordine	REX	it
Sac	RO	dat candor m	VN	dum Sceptroq, ru	BO	rem,
Fir	MA	m quo Martis	GA	leam confundis ut	HE	ros
Reg	NO	rum fortis:	RO	bur Tibi deniq,	MO	nstrat
Claro	RVM	Regum cla	RVM	Jus prælia	RVM	pensa

B

RHOMPHEA

VEXILLUM PACIS.

SErvat Pax agros; Bellum sata semina calc AT
 Velle BO num Pax dat; Bellum mala promo VEt acta.
 Ius Pax config NAT; Bellum FOvet undiq; fraudes.
 Templa struit Divis PAX, Bellum destruit Aras.
 Re Pax nos sa NAT; nos Bellum MO bile perdit.
 Ergò BO nam Pacem, bone Rex fer; sol VE sacrata
 TEmpla, Deo fiant Laudes; Mars indè reced AT.

PROPUGNACULUM FIDEI.

Erigit eccE
 Rex bone RobuR
 Dirigit illu D
 Iudex Herusq; call
 Nos subditos fovesiN
 Aulâ tuâ venustA
 Nisus reservas & ChelyN
 Davidis optimos apuD
 Viros, foves in sinV
 Spiritu pacis, fideiq; fructuS.
 Turbidas mētes tuaLux serenaT
 Excitat Tristes tua Vis, tuisquE
 Regnis avitā protegit fidem; DecoR
 Tuus, tuusq; splendor Omnes erigiT.
 Ius, tua Majestas, toti disseminat Orb I
 Vnde movet plaus⁹ gēs omnis Solis in ortV
 Sicq; tuum Nomen crescit, tua floret & ætaS.

D 3

FAMA

gestellt sind, bildet der Textkörper den Umriss der im Titel genannten Figur. Beim *Globus charitatis* ist die metrische Variation kombiniert mit Akrostichon und Telestichon: Die Anfangs- bzw. Endbuchstaben jeder Verszeile ergeben *FERDINANDUS TERTIUS REX ROMANORUM*. Nur durch das Kreuz des Reichsapfels läuft der Name als Mesostichon; Akrostichon und Telestichon bilden hier den Wunsch *Vivat*. Das *Propugnaculum fidei* lässt sich seiner Gestalt nach neben die zahllosen Pyramidengedichte stellen; es ist hier allein der Titel, der einer konventionellen Form spezielle Bedeutung verleiht.¹²

Einem anderen Prinzip folgt der *Schild der Frömmigkeit* (*Clypeus Pietatis*) [Abb. 4]: Anfangs- und Endbuchstaben eines jeden Verses stimmen mit denen des Namens *Ferdinandus* überein, und ein in den Diagonalen zu lesender Intext ergibt den ersten bzw. gleichlautenden letzten Vers des Gedichts: *FLORE VIVE VIRE, DA, REX, BONA MUNERA PACIS* (*Blühe, gedeihe, grüne, schenke, König, die guten Gaben des Friedens*). Der Schild steht damit in der Tradition der Gittergedichte (*carmina cancellata*), wie sie Optatianus Porphyrius unter Kaiser Konstantin dem Großen für Herrscherpanegyrik eingesetzt hatte, wie sie aber vor allem in der Nachfolge des Hrabanus Maurus gepflegt wurden. Die strenge Form ist bei Matthias Jacobus – wie es in der neuzeitlichen Rezeption geradezu die Regel ist – aufgegeben: Um den Platz des einzelnen Buchstabens und damit eines Intextes eindeutig festzulegen, müssten alle Zeilen dieselbe Buchstabenanzahl aufweisen. Der Druck hilft durch das Vergrößern der Spalten nach; die Heraushebung erfolgt, indem der Intext in Kapitälchen gesetzt ist. Ob man im Schnittpunkt der Intextdiagonalen dem Titel entsprechend einen Schildbuckel erkennen darf, muss angesichts der bei Matthias Jacobus zu beobachtenden willkürlichen Titelwahl offen bleiben.

Dasselbe Gestaltungsprinzip kommt in der *Clava Fidei* [Abb. 4] zur Anwendung: Als Intext eines hexametrischen Gedichts erscheinen drei in Kapitälchen gesetzte und durch einen Rahmen herausgehobene Textparzellen, die durch Titel und ersten Vers (*Tres, Fernande, tibi fert clavas jure ferendas / vere diva Fides – Drei Keulen bringt Dir, Ferdinand, auf dass du sie zurecht tragest, / der wahrhaft göttliche Glaube*) als Keulen definiert werden. Sogar die *nodi* (*Knoten*), d.h. die Verdickungen der Keule, sind durch den Wechsel der Buchstabenanzahl zwischen zwei und drei nachgebildet. Inhalt des dreifachen Intextes ist der Name des Adressaten *Ferdinandus*, es liegt somit ein Gedankenfortschritt gegenüber dem linearen Text der Verszeilen vor: Verbalisiert dieser die geläufige Gleichung des Herrschers und Glaubensstreiters mit dem die Keule führenden Herkules, so wird im Textbild Ferdinand als Waffe in der Hand des Glaubens visualisiert.

Eine ähnliche Funktionalisierung der virtuellen Form lässt sich auch außerhalb der figurierten Gedichte beobachten: Ein Segenswunsch für Ferdinand ist als Palindrom (*Votum palindromum*) gestaltet, als Gedicht, dessen Buchstabenfolge sowohl in der konventionellen Leserichtung als auch gegenläufig Vers für Vers denselben Text ergibt: Damit ist die Eindeutigkeit des Textes garantiert, jede andere als die Segensbedeutung ausgeschlossen. Aus dem zweiten Teil der

¹² Ernst, Ulrich: Europäische Figurengedichte in Pyramidenform aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Konstruktionsmodelle und Sinnbildfunktionen, *Euphorion* 76, 1982, S. 295–360; wiederabgedruckt in: Ernst: *Intermedialität* (wie Anm. 10), S. 91–153.

¹³ Johnson, Lathrop P.: Theory and Practice of the Baroque Echo Poem, *Daphnis* 19, 1990, S. 189–221; Van Ingen, Ferdinand J.: *Echo im 17. Jahrhundert. Ein literarisch-musikalisches Phänomen in der Frühen Neuzeit* (= *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde*, N.R. 65 no. 2), Amsterdam 2002.

Publikation ist in dieser Hinsicht ein Echogedicht, *Echo oder Schlachtsignal* (*Echo sive classicum*), mit dreifachem, zum Teil sogar vierfachem Echoreim pro Distichon hervorzuheben:¹³

*Agminibus DENSIS ENSIS tuus adsit et HASTA,
ASTA, caede, neca corda SEVERA, FERA.*

...

*Pro GREGE, REGE pio bellato FORTITER, I TER,
(TER dico) salvus, si MORIERIS, ERIS.*

*Den dichten Reihen sollen dein Schwert und deine Lanze beistehen,
Hierher, töte die grausamen wilden Herzen.
Für die Herde, für den frommen König sollst du tapfer kämpfen; auf, dreifaches
Dreifaches sage ich, Heil, wird wenn du stirbst, dein Teil.*

Die an den kaiserlichen Soldaten gerichtete Parainese in gehetzter, atemloser Rede lässt den Leser gleichsam unmittelbar am Schlachtgeschehen teilnehmen; das Gedicht ist der Gattung der *battaglia* verwandt, die gerne mit lautmalerischen Effekten (z.T. sogar mit Sprachmischung, d.h. deutschen Wörtern wie *bum bum* oder *puff puff* für den Waffenlärm) arbeitet.¹⁴

Ein weiteres gelungenes Beispiel dafür, dass artifizielle Dichtung funktionell in Hinblick auf die panegyrische Intention gesehen werden muss, bietet ein Gedicht *Auf die königliche Devise Mit Frömmigkeit und Gerechtigkeit* (*In symbola regia Pietate et iustitia*):

*Es Pius et Iustus, Rex Ferdinande, fatentur
Symbola, testantur sic quoque facta tua.
Austriacae domui quos confert numen honores,
Rex pietate foves, iustitiaque moves.
Et quae regna tibi traduntur caelitus, illa
Rex pietate regis iustitiaque tegis.
Quae capiti praeclara tuo diademata dantur,
Rex pietate geris iustitiaque seris.*

*Fromm und gerecht bist du, König Ferdinand, dies bringt zum Ausdruck
deine Devise, dies bezeugen auch deine Taten.
Die Ehren, die die Gottheit dem Haus Österreich verleiht,
hegst du, König, in Frömmigkeit und übst sie aus in Gerechtigkeit
Und die Königreiche, die dir vom Himmel verliehen werden,
regierst du, König, durch Frömmigkeit und schützt sie durch Gerechtigkeit.
Die herrlichen Diademe, die deinem Haupt gegeben werden,
trägst du, König, in Frömmigkeit und verknüpfst sie in Gerechtigkeit.*

Im Pentameter sind also allein die Prädikate variiert: Die sprachliche Struktur legt offen, wie die Tugenden von Ferdinands Devise als Konstante sein Handeln bestimmen.

---

¹⁴ Panagl, Victoria: *Deus est qui praelia jussit*. Eine Battaglia für Kaiser Rudolf II. In: *Dulce Melos. La poesia tardoantica e medievale, Atti del III Convegno internazionale di studi*, Vienna 15–17 novembre 2004 (= *Quaderni*, Bd. 3), hg. von V. Panagl, Alessandria 2007, S. 419–431.

GALEA JUSTITIAE.
FERDINANDVS TERTIVS
Romanorum, Hungarorum & Boëmorum
coronatus Rex.

Anagramma.

Dux ornans Fortem, re Marti durus acerbo,
Maturo Regnum munit honore suo.

Horridus innumeris armis Mars Regna Potentum
Invasit, Fortis, vi violavit opes.

Re nullâ nullus fuit illi durus, honore

Nemo suo valuit Regna fovere satis.

Hoc factum dirinoscunt Mavortis iniquum

Cultores æqui, Justitiæq; Chorus.

Consilium capiunt, medijs quibus illius arma

Sint removenda, quibus Regna regenda modis.

Hæc dum scrutantur Mentis ratione sagacis,

Sic Astræa Viris est ibi visa loqui.

Dux ornans Fortem, re Marti durus acerbo,

Maturo Regnum munit honore suo.

Verba Dea capiunt, sed eorum teçta requirunt

Sensa Viri, cupiunt nomina scire Ducis.

Advolat Interpres Divûm, secretaq; Dicti

Clarius his verbis explicat ille suis.

Fortis Erit Regni Dux, Imperiumq; Novabit

Archiducis Nati Dexteræ Viva Sacrum.

Astræa dicti, clarus Chorus ille Virorum

Sensum (Mercurio sic referente) capit.

Esse Ducem, durum Marti, munirèq; Regna

Fernandum, Fortes imò fovere videt.

Hinc exclamat io! regnet Fernandus ovetq;

Vivat io! vivat, vivat in orbe diu.

CLYPEVS

Evident ist auch der panegyrische Aussagewert aller Techniken, die mit dem Buchstabenmaterial des Namens bzw. der Titulatur arbeiten, d.h. in erster Linie Anagramm, aber auch Akrostichon und Notarikon. Sie intensivieren die Präsenz des Adressaten im Text: In der *Ehrenposaune* (*Tuba Honoris*) ergeben Akrostichon und Telestichon den Titel *FERDINANDUS TERTIUS ROMANORUM HUNGARORUM ET BOHEMORUM REX / ARCHIDUX AUSTRIAE DUX BURGUNDIAE BRABANTIAE STIRIAE ET SILESIAE*, die Verkündigung des Ruhms ist gleichsam potenziert. *Die Kunde vom Kriegsglück Ferdinands und der von ihm eingeleiteten Segenszeit* (*Fama Felicitatis*) ist ein Tautogramm, ein Gedicht, dessen Wörter durchgehend mit dem Anfangsbuchstaben von Ferdinands Namen beginnen und ihn damit als Basis des gegenwärtigen Glücks identifizieren. Mehrfach zum Einsatz kommt das sogenannte Notarikon: Die Wörter eines Verses/Distichons sind so gewählt, dass ihre Anfangsbuchstaben der Reihe nach gelesen den Namen *FERDINANDUS* ergeben.¹⁵ Der Autor macht mittels all dieser Formen sichtbar, was potentiell an (segenreichen) Möglichkeiten in der Persönlichkeit des Herrschers bzw. in seiner Machtposition enthalten ist. Es handelt sich gleichsam um ein exegetisches Verfahren, das wie eine Etymologie zu einer Wesensaussage führt, bzw. umgekehrt betrachtet: Der Name generiert als Interpretation seiner selbst den Text des jeweiligen Gedichts.

Im Falle des Anagramms ist das dargelegte Konzept in der Regel freilich nur mit Mühe zu realisieren: Die Beschränktheit des verfügbaren Buchstabenmaterials führt kaum je zu einem Verständniskern, zu einer Enthüllung der dem Gepriesenen innewohnenden Qualitäten, sodass an das Anagramm in der Regel eine Deutung angeschlossen werden muss; es ergibt sich also eine Dreierheit: Name/Titulatur, anagrammatische *Entschlüsselung* (in der Praxis freilich eher eine Verschlüsselung), poetische Exegese zumeist in epigrammatischer Form.¹⁶ Auch die Schriften des Matthias Jacobus enthalten immer wieder diese Dreierkombination, oft in Serie, so auch in den *Arma virtutum*. Eben dieses Spannungsverhältnis zwischen konzeptuell gefordertem Verständniskern und in der Praxis gegebener Dunkelheit hat Matthias Jacobus zum Thema eines seiner panegyrischen Gedichte gemacht – das man trotz des optischen Reizes der Figurengedichte als die künstlerisch originellste Schöpfung in der Sammlung ansehen darf [Abb. 6]. Ausgangspunkt ist ein in der Formulierung durchaus schwerfälliges Anagramm:

FERDINANDUS TERTIUS
Romanorum, Hungarorum et Boemorum
coronatus rex
Anagramma

Dux ornans fortem, re Marti durus acerbo,
Maturo regnum munit honore suo.

„Ein Führer, der den Tapferen auszeichnet, der in der Tat dem grausamen Mars gegenüber Härte zeigt, befestigt das Königreich zur rechten Zeit mit seiner Ehre.“

¹⁵ Liede, Alfred: *Dichtung als Spiel. Studien zur Unsinnspoese an den Grenzen der Sprache*, Berlin 1963, Bd. 2, S. 80–81.

¹⁶ Ernst, Ulrich: Konzeptualisierungen des Anagramms in der frühen Neuzeit. In: *Materialität und Medialität von Schrift*, hg. von E. Greber – K. Ehlich – J.-D. Müller (= *Schrift und Bild in Bewegung*, Bd. 1), Bielefeld 2002, S. 113–129.

Das folgende Gedicht bietet zunächst keine Ausdeutung, sondern skizziert eine Szene: Angesichts des Wütens des Kriegsgottes Mars (in der Situation des 30-jährigen Kriegs) tritt ein Rat (das Kurfürstenkollegium) zusammen und erhält von Astraea das dem Gedicht vorangestellte Anagramm als Orakel. Dessen Interpretation liefert Merkur in seiner Funktion als *interpretas divum*, als *Verkünder und Ausleger des Götterspruchs*, in einem weiteren Technopaegnon, einem von Ferdinands Namen ausgehenden Notarikon:

*Der schreckliche Mars brach mit zahllosen Waffen über die Reiche der Mächtigen herein,
Ihre Macht verletzte er stark mit Gewalt.*

*Durch nichts konnte man ihm hart entgegentreten, durch seine Ehrenstelle
Vermochte keiner dem Reich hinreichend Schutz zu bieten.*

*Diese Untat des grausigen Mars erkennen
Die Pfleger des Rechts, die Versammlung der Gerechtigkeit.*

*Sie halten Rat, mit welchen Mittel seine Waffen entfernt
Und auf welche Weise die Reiche gelenkt werden sollten.*

*Während sie dies scharfsinnig überdenken,
schien Astraea dort so zu den Männern zu sprechen:*

*„Ein Führer, der den Tapferen auszeichnet, der in der Tat dem grausamen Mars gegenüber
Härte zeigt,
befestigt das Königreich zur rechten Zeit mit seiner Ehre.“*

*Die Männer hören die Worte der Göttin, doch suchen sie nach ihrem verborgenen Sinn
Und möchten den Namen des Führers wissen.*

*Advolat interpretas divum secretaque dicti
Clarius his verbis explicat ille suis:
„Fortis Erit Regni Dux Imperiumque Novabit
Archiducis Nati Dexteram Viva Sacrum.“*

*Es fliegt herbei der Götterbote und enthüllt den verborgenen Sinn des Spruchs
Deutlicher mit folgenden Worten:*

*„Ein tapferer Held wird der Führer des Königreichs sein und das heilige Imperium wird erneuern
Des Sohnes energische Hand, des Erzherzogs.“*

*Den Sinn von Astraeas Spruch versteht die illustre Versammlung,
Als ihn Merkur so wiedergibt.*

*Sie sieht, dass Ferdinand der gegen Mars abgehärtete Führer ist, der das Reich befestigt
und die Tapferen begünstigt.*

*Da ruft die Versammlung aus: „Ferdinand soll herrschen und triumphieren!
Er lebe, er lebe hoch und lebe lange auf der Erde!“*

Dieses eingelegte Technopaegnon restituiert für das Anagramm gleichsam den ersten Teil des Basistextes, d.h. Ferdinands Namen. Der zweite Teil, d.h. Ferdinands Titel, wird in der Folge durch die Handlung in Realität umgesetzt: Das Kurfürstenkollegium wählt Ferdinand zum römischen König, in der Hoffnung, er werde sich als Gegenspieler des Kriegsgottes Mars und als Friedensbringer bewähren. Das panegyrische Konzept ist evident: Die Ferdinand innewohnende Qualität als dem Kriegsgott selbst ebenbürtiger Feldherr (die das Anagramm sichtbar machen will) qualifiziert ihn für die in seiner Titulatur genannten königlichen Würden. Im Hintergrund

der narrativen Umsetzung steht jedoch ein sehr waches Bewusstsein des Autors für Möglichkeit und Beschränktheit des Anagramms, eine geradezu poetologische Reflexion, die in mythologische Handlung gekleidet wird. Die Unverständlichkeit des Anagramms wird eingestanden, jedoch als intentional ausgegeben: Es handle sich um einen dunklen Götterspruch, wobei mit Astraea = Iustitia = Dike der Bogen zu Themis und damit zu Delphi als berühmtester Orakelstätte der Antike (die Themis vor Apollo innehatte) geschlagen werden kann. Die Auslegung, derer ein Götterspruch ja traditionell bedarf, ermöglicht einen zweiten Götteraufttritt: Merkur bietet sich als Übermittler des göttlichen Willens an; sein wichtigstes Attribut, das Kerykeion, ist zudem ein geläufiges Friedenssymbol.

Inhalt und Form des Gedichts sind also durchaus sinnig auf einander bezogen, bei der Titelgebung *Helm der Gerechtigkeit* (*Galea Iustitiae*) ist eine ähnliche Abstimmung dagegen nicht zu erkennen: Es handelt sich ja keineswegs um ein Figurengedicht in Form eines Helms; nur die Nennung der Gerechtigkeit ist durch Astreas Auftritt im Gedicht gestützt, Form und Funktion eines Helms werden jedoch nicht fruchtbar gemacht. Wie schon für die anderen Schriften zu beobachten, sind auch in den *Arma virtutum* die Titel der Einzelgedichte zum Teil willkürlich ohne Bezug zu deren formaler Gestaltung gegeben, um das Programm *Waffen der Tugenden* durchhalten zu können.

Der Eindruck, den das Oeuvre des Matthias Jacobus insgesamt hinterlässt, ist somit ein durchaus zwiespältiger. Einerseits beeindruckt die Varianz der Textbilder, die auch auf spätere Dichter anregend gewirkt haben dürfte: Zwei der Figurengedichte aus den *Arma virtutum*, nämlich Schwert und Fahne finden sich wie bei Matthias Jacobus in panegyrischer Funktionalisierung (für König Johann Sobieski) in der 1674 in Krakau gedruckten Gedichtsammlung des Piaristen Ignatius a S. Francisco (Krzyżkiewicz) und kehren auch in polnischen Handschriften vom Anfang des 18. Jahrhunderts wieder.¹⁷ Originellen Gesamtkonzepten sowie aussagekräftiger Funktionalisierung der Form in den Einzelgedichten steht jedoch eine oft ausschließlich preziöse, an Inhalt und Gestalt des Gedichts kaum nachvollziehbare Titelgebung gegenüber.

Ob Matthias Jacobus mit seiner Habsburg-Panegyrik ein Publikum außerhalb Schlesiens, etwa in Prag oder in Wiener Hofkreisen, erreichen wollte, muss dahingestellt bleiben, solange wir über seine Biographie nicht genauer unterrichtet sind. Um loyale Gesinnung unter Beweis zu stellen (und daraus möglicherweise Vorteile zu ziehen), genügte es zweifellos, durch das Faktum einer panegyrischen Publikation als solcher aufzufallen; die Wahl von Technopaegnia mochte dann (wohl unüberprüft hinsichtlich Korrektheit und Originalität) als Empfehlung rhetorischer Fähigkeiten zählen. Für Breslau darf jedoch davon ausgegangen werden, dass Matthias Jacobus trotz der dargestellten Schwächen den Geschmack seiner Adressaten getroffen hat, da der Charakter seiner Schriften über ein Vierteljahrhundert hinweg konstant bleiben konnte.

---

¹⁷ Rypson, Piotr: *Piramidy – słońca – labirynty*, Warszawa 2002, S. 167, 191, Abb. S. 300, 301.

ZBRANĚ CTNOSTI A POEZIE

VRATISLAVSKÉ FIGURÁLNÍ BÁSNĚ PRO FERDINANDA III.

Příslušnost Slezska k území pod habsburskou nadvládou se dočkala literární manifestace v – dnes poněkud opomíjené – oslavné literatuře, jejíž rozmanité plody byly v období humanismu, renesance a baroka věnovány příslušníkům panovnického domu při příležitostech korunovací, vojenských vítězství, svateb či úmrtí. V rámci těchto panegyrik byly vedle emblematiky zvláště ceněny kompozice kombinující obraz a text – tzv. technopaegnia. Šlo o virtuózní díla jazykového umění, jejichž výpověď se neomezuje pouze na lineární text, ale obsahuje „kódované“ doplňující významové roviny, které jsou divákovi zpřístupňovány v první řadě vizuálně – prostřednictvím typografických útvarů. Zajímavý příklad představuje dílo Matthiase Jacoba (nar. v Hlohově kolem roku 1600; rektor vratislavské dómské školy a gymnázia v Nise) *Arma virtutum*, tištěné ve Vratislavi roku 1636. Je to básnická sbírka oslavující volbu a korunovaci Ferdinanda III. římským králem. Obsahuje rozličné druhy technopaegnií (anagramy, akrostichy, echoverse), mezi nimi také figurální básně ve tvaru říšského jablka či „meče prozřetelnosti a opatrnosti“ (*Parazonium providentiae*) nebo „korouhve míru“ (*Vexillum pacis*). K funkční výmluvnosti jednotlivých forem

figurálních básní přistupuje jako zastřešující téma básnická prezentace oněch ctností, které za třicetileté války Ferdinandovi zároveň sloužily jako zbraně a zároveň jej zdobily jako insignie. Pohled na souborné dílo Matthiase Jacoba (jak jej umožnil německo-polský filmový projekt Bavorské státní knihovny) ukazuje autora jako specialistu v oboru vizuálního básnictví, které dovedl za pětadvacet let činnosti v řadě příležitostných tisků ke značné formální rozmanitosti, s níž zjevně vycházel vstříc vkusu vratislavského publika.

RESUMÉ

STRESZCZENIE

ORĘŻE CNOTY I POEZJI

WROCŁAWSKA POEZJA FIGURALNA DEDYKOWANA FERDYNANDOWI III

Przynależność Śląska do terenów pod panowaniem Habsburgów znalazła swoją manifestację w obecnie poniekąd pomijanej literaturze panegirycznej, której różnorodne płody zostały w okresie humanizmu, renesansu i baroku dedykowane członkom rodziny panującej z okazji koronacji, zwycięstw, ślubów albo śmierci. W ramach wymienionych panegiryków ceniono obok emblematyki bardzo wysoko kompozycje bazujące na kombinacji obrazu i tekstu – tzw. „technopaegnia”. Chodziło o wirtuozowskie utwory sztuki językowej, których wypowiedź nie ograniczała się tylko do tekstu linearnego, ale zawierała też „kodowane” znaczenia dodatkowe, przekazywane odbiorcom przede wszystkim w formie wizualnej – za pośrednictwem kreacji typograficznych. Interesującym przykładem jest dzieło Matthiasa Jacoba (urodzony w Głogowie koło 1600 roku; rektor wrocławskiej szkoły przykatedralnej i liceum w Nysie) *Arma virtutum*, wydrukowane w Wrocławiu w 1636 roku. Chodzi o zbiór poezji gloryfikujący elekcję i koronację Ferdynanda III na króla rzymskiego. Zawiera różne typy technopaegonii (anagramy, akro-stychy, echowersje), między którymi występują również wiersze figuralne w kształcie jabłka królewskiego albo „miecza opatrności i przezorności” (*Parazonium providentiae*) albo „chorągwi pokoju” (*Vexillum pacis*). Do wymowy funkcyjnej poszczególnych form wierszy wizualnych przystępuje jako temat nadrzędny prezentacja poetycka cnót, służących Ferdynandowi w czasach wojny trzydziestoletniej jednocześnie jako oręż oraz insygnia. Wgląd w dzieło zbiorowe Matthiasa Jacoba (umożliwiony dzięki niemiecko-polskiemu projektowi filmowemu Bawarskiej Biblioteki Państwowej) pokazuje

autora jako specjalistę w dziedzinie poezji wizualnej, którą w licznych drukach okolicznościowych doprowadził w ciągu dwudziestu pięciu lat działalności do wysokiej różnorodności formalnej, która widocznie odpowiadała gustom publiczności wrocławskiej.

ARMS OF VIRTUE AND POETRY

WROCLAW FIGURAL POEMS COMPOSED FOR FERDINAND III

The affiliation of Silesia to the territory under the Habsburg reign lived to see its literary manifestation in – today somewhat omitted – celebrative literature whose diverse fruits were devoted to the members of the ruling house on the occasion of coronations, victories, weddings and demises in the period of Humanism, Renaissance and Baroque. In the framework of these panegyrics, not only emblematics but also compositions combining pictures and texts – the so-called “technopaegnia” – were especially valued. These were virtuoso achievements of the linguistic art and their utterance was not solely limited to linear text but contained “coded”, supplementing layers of meaning which were mediated to the recipients first and foremost in a visual way – through typographic formations or figures.

An interesting example in this sense is the work of Matthias Jacob (born in Glogów around 1600; rector of the Wrocław Dome University and the grammar school in Nysa), entitled *Arma virtutum* and printed in Wrocław in 1636. It is a collection of poems celebrating the election and coronation of Ferdinand III as Roman King. It contains various types of technopaegnia (anagrams, acrostics, echoverses), among them also figural poems in the form of an orb or the “sword of providence and wariness” (*Parazonium providentiae*) or the “standard of peace” (*Vexillum pacis*). The effective eloquence of the individual forms of figural poems is “superstructured” by a poetic presentation of the virtues which, in the situation of the Thirty Year War, served Ferdinand as arms and simultaneously decorated him as insignia. The general view of the entire oeuvre of Matthias Jacob (as it was mediated by the German-Polish film

project produced by the Bavarian State Library) presents the writer as specialized in the field of visual poetry which he – during his 25-year activity – developed via numerous occasional prints to a significant formal variety that was apparently meant to suit the taste of the Wrocław public.

SUMMARY

HISTORYCZNE UNIVERSUM KORONY KRÓLESTWA CZECH A KARTOGRAFIA

Bogusław Czechowicz

Od czasu proklamowania przez Karola IV Korony Królestwa Czech (1348)¹ do momentu opublikowania pierwszej syntezy dziejów całego tego obszaru (1587)² upłynęło ponad 200 lat. Blisko stulecie musiało jeszcze minąć, by obraz ziem Korony św. Wacława upowszechnił się w europejskiej kartografii (ca 1680).³ Szukając przyczyn tak długiego rozłożenia się w czasie literackich i obrazowych ostentacji charakteru i zasięgu państwa czeskiego, można by poprzestać na stwierdzeniu, że od XVI, a zwłaszcza od XVII w., państwo to utraciło swoją podmiotowość, stając się tylko jedną z monarchii w rękach coraz potężniejszych Habsburgów. Można też poszukiwać jakichś prawidłowości, zasad, reguł, które rządziły tym procesem. Temu zagadnieniu poświęcony jest niniejszy referat.

Pierwszą znaną mapą ukazującą całą Koronę Królestwa Czech, zatem Czechy, Morawy, Śląsk i Łużyce, była *REGNO DI BOEMIA, DUCATO DI SLESIA, MARCHESATO DI MORAVIA, e LUSAZIA* [il. 1].⁴ Eva Semotanová inaczej niż František Roubík,⁵ proponowała datować tę mapę na czas przed 1635 r.,⁶ a to chyba w związku z dokonaną wówczas zmianą polityczną dotyczącą Łużyc. Kryterium to nie musi być jednak istotne. Wymienione w tytule mapy ziemie wydzielono wyraźną granicą, pozostawiając w ramach Śląska, a zatem w ramach Korony Królestwa Czech, obszar opisany jako *Prusia Principato* – księstwo krośnieńskie, część dawnego księstwa glogowskiego, która w latach 1476-1482 znalazła się rękach Hohenzollernów brandenburskich, ale nadal było lennem Korony Czeskiej. Ów stosunek lenny uległ jednak w ciągu XVI w. tak dalekiemu rozluźnieniu, że w XVII w. mało kto już pamiętał o tych zaszłościach i terytorium to funkcjonowało jako integralna część Brandenburgii, a nie Śląska. Przypomniano sobie o tym w Wiedniu po 1742 r., kiedy to Maria Teresa utraciła większą część Śląska na rzecz Prus. Wydana wówczas mapa Śląska (*Novissima SILESIAE Theatrum* [...]) Johanna Jacoba Lidla ukazywała księstwo krośnieńskie jako integralną część śląskiego kraju, co było oczywistym elementem roszczeniowym.⁷

Osłabiając zatem argumentację za datowaniem tej mapy na lata przed 1635 r, trzeba zarazem – co paradoksalne – je podtrzymać. Autor włoskiej mapy chyba nie korzystał z efektów nowego pomiaru Śląska, dokonanego około 1630 r. przez Jonasa Scultetusa, ale opierał się na

1 Hledíková, Zdeňka – Janák, Jan – Dobeš, Jan: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989, s. 7–29; Bobková, Lenka: *Nové Čechy Karla IV., Dějiny a současnost*, 1993, č. 2, s. 6–10; Semotanová, Eva: *Historická geografie českých zemí*, Praha 1998, s. 129–131; eadem: *Atlas zemí Kuruny české*, Praha 2002, s. 7. Za pomoc w dotarciu do niektórych kartografików i publikacji dziękuję Panu Prof. Dr. Joachimowi Bahlckemu z Uniwersytetu w Stuttgartu oraz Pani Prof. Evie Semotanovej z Historického ústavu Akademie věd České republiky.

2 Boregk, Martin: *Behemische Chronica. Diarium ordentliche Warthafte, eigentliche und richtige Beschreibung, des Hochlöblichsten, weitberümpften Königreichs Beheimb* [...] *Darneiben auch alle fürneme Handlungen, so ich in höchstgedachten Königlische und desselben incorporierten Fürstenthümer, Marggraffthümen, Grafschofften, Landen und Städten* [...] *zugetragen haben. Ersten Thiel*, Wittenberga 1587; o dziele tym Bahlcke, Joachim: *Das Herzogtum Schlesien im politischen System der Böhmischen Krone, Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 44, 1995, s. 27–28.

3 Zob. Semotanová, Eva: *Česká koruna na starých mapách*. In: *Korunní země v dějinách českého státu*, I. *Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, ed. L. Bobková, Praha 2003, s. 35–56.

4 Egz. w zbiorach Historického ústavu AV ČR, nr inw. VII/1/A-3148. Oględziny zabytku pozwalają stwierdzić, że jest to mapa atlasowa, w praskiej kolekcji występuje jednak luzem.

5 Roubík, František: *Soupis map českých zemí, sv. I*, Praha 1951, nr. kat. 1121.

6 Semotanová: *Česká koruna* (przyp. 3).

7 Wedekind, Eduard L.: *Geschichte der Neumark Brandenburg*, Berlin – Küstrin 1848, s. 304–315; Grünhagen, Colmar: *Die Erbverbrüderung zwischen Hohenzollern und Piasten vom Jahre 1537, Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde* 5, 1868, s. 363; Zob. też Czechowicz, Bogusław: [rec.] R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998 [...], *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 55, 2000, 1, s. 128.

1. Fragment mapy Korony Czeskiej – REGNO DI BOEMIA, DUCATO DI SLESIA, MARCHESATO DI MORAVIA, e LUSAZIA., około 1635, akwaforta, Historický ústav AV ČR. Foto z archiwum autora.

starszej mapie Martina Helwiga z 1561 r. lub na jednej z jej licznych redakcji.⁸ Oczywiście nie można wykluczyć tego, że mapa mogła powstać później i że nawet po upowszechnieniu się mapy Scultetusa opierać się mogła na wciąż edytowanych mapach Helwiga. Wydaje się to jednak mniej prawdopodobne. Ustalenie czasu powstania mapy *REGNO DI BOEMIA* [...] jest o tyle istotne, że stanowi ona frapujący wyjątek w kartograficznym obrazowaniu ziem Korony Królestwa Czech. Jeśli przyjąć, że pochodzi z lat trzydziestych XVII w., to zaskakujące jest to, że przez kolejne ponad pół stulecia nie ukazała się żadna mapa o podobnym zasięgu. Dopiero około 1680 r. odnotować można prawdziwą erupcję map prezentujących *Coronae Regni Bohemiae*. Serię tę nieśmiało zapoczątkowała *ACCURATISSIMA DUCATUS SILESIAE eique REGNUM BOHEMIAE MARCHIONATUS MORAVIAE et LUSATIAE Auctore THEODORUS DANCKERTS Amstelodami* [...] z 1680 r.⁹ Nie ukazuje ona jeszcze

⁸ Wskazuje na to m.in. określenia „*Montagne di Reisen*“, wzorowane na napisie „*Riesenberg*“ występującym na wersjach mapy helwigowskiej, podczas gdy na mapach Scultetusa pojawia się w tym miejscu także termin „*Montes Sudetes*“. Z niektórych wydań mapy Martina Helwiga przejęto też specyficznie zapisane nazwy miejscowości, np. „*Smorga*“ (zamiast „*Smogra*“; dziś Smogorzów) – tak np. na *SILESIAE TYPUS A Martino Helvigio Nifense descriptio* [...] w *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa z 1603 r. (Dworsatschek, Mariusz: *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasa Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002, s. 29–30, nr kat. 9, il. 2) czy na *SILESIA. Typis Iac: ab Heyden calchographi, Argentorati. MDCXXI* (ibidem, s. 35–31, nr kat. 19, il. 5). O mapach Helwiga i Scultetusa ostatnio: Janczak, Julian: *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 52–53, 57–62; Czechowicz, Bogusław: *Historia kartografii Śląska XIII–XIX wieku*, Wrocław 2004, s. 25–29, 40–42. W obu pracach starsza literatura.

⁹ O mapie: *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Ausstellung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin 1987, s. 162, nr kat. 13.

wprawdzie południowych Czech i Moraw, ale za to sięga daleko poza Drezno i Rakownik, a na południu – obejmuje Kromierzyż oraz południowo-wschodni skraj Śląska.

Żadna mapa Śląska nie eksponowała dotąd tak bardzo związku nadodrzańskiej ziemi z Czechami – w przypadku mapy Danckerts z 1680 r. nawet w tytule. Nie pytano dotąd, skąd taka zmiana w prezentowaniu północnych ziem Korony św. Wacława. Zasadniczą przyczyną było chyba wymarcie w linii męskiej w 1675 r. dynastii piastowskiej. Książęta legnicko-brzesko-wołowscy byli ostatnim bastionem politycznej odrębności Śląska od pozostałych ziem Korony. Ich pozycja publicznoprawna nie pozwalała podporządkować sejmowi śląskiemu sejmowi koronnemu.¹⁰ Piastowie byli też ostoją swobód wyznaniowych na obszarze swoich księstw, a poprzez sieć kościołów ucieczkowych i granicznych ich ziemie oddziaływały też na ewangelików z innych władztw śląskich, w których po wojnie trzydziestoletniej obowiązywał katolicyzm.¹¹ Wprawdzie księstwa zmarłego w 1675 r. Jerzego Wilhelma obejmowały nie więcej niż ćwierć terytorium Śląska, jednak fakt egzystowania przedstawicieli dynastii panującej nad Odrą bez mała „od zawsze“ (Piastowie byli wówczas jedną z najstarszych dynastii Europy) był istotnym czynnikiem stanowiącym o samoidentyfikacji śląskich elit.¹² Jak ważnym, pokazuje późniejsza ofensywa ideologiczna rozpisana na szereg jednostkowych dzieł sztuki gloryfikujących Habsburgów jako sukcesorów Piastów,¹³ ofensywa przybierająca na sile wtedy, gdy coraz wyraźniej o prawach do piastowskiej sukcesji mówiło się w Berlinie.¹⁴

Późniejsze mapy coraz śmielej demonstrowały trój- lub częściej czterosegmentową Koronę Królestwa Czech, tj Czechy, Morawy, Śląsk i Łużyce, np. niedatowana *REGNUM BOHEMIA, eique ANNEXAE PROVINCIAE ut DUCATUS SILESIAE Marchionatus MORAVIAE. et LUSATIA . quae sunt TERRAE HAEREDITARIAE IMPERATORIS*. Amstelodami Per T. Danckerts [il. 2],¹⁵ *Corona Bohemica contnens Boemiam, Moraviam, Silesiam, del. I. Z. S. I.* z 1684 r. (tu jeszcze bez Łużyc),¹⁶ Nicolasa Sansona d’Abeville w wydaniu Alexisa Huberta Jaillota *ESTATS DE LA COURONNE DE BOHEME OU SONT LE ROYAUME DE BOHEME, LE DUCHÉ DE SILESIE, LES MARQUISATS DE MORAVIE ET DE LUSACE, SUBDIVISÉS EN LEURS PRINCIPALES PARTIES* z 1684 r. [il. 3]¹⁷ oraz Fredericka de Witta *REGNUM BOHEMIA, eique ANNEXAE PROVINCIAE, UT DUCATUS SILESIA, Marchionatus MORAVIA, et LUSATIA: quae sunt TERRAE HAEREDITARIAE*

---

10 Stranskii, Paul: *RESPUBLICA BOHEMIAE, LVGD. BATAVORVM* Oficina Elzeviriana [1634]. s. 303–304, o Śląsku: [...] *Nostrae hac aetate vasalli principes tota Silesia non multi sunt reliqui, quales sunt ex itirpe Regnum Polona, Dux Lignicensis, & Dux Bregensis, ex stirpe Georgii Regis Cunstataea, Dux Sambicensis, vel ut jam dici mavult, Musterbergensis, & Dux Olesnensis*. [...]; o wspomnianych uwarunkowaniach prawnych Śreniowski, Stanisław: *Historia ustroju Śląska*, Wrocław – Katowice 1948, s. 91.

11 Ostatnio o tym Wąs, Gabriela: Akty prawne dotyczące wolności religijnych protestantów śląskich i ich znaczenie polityczne dla Śląska, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 55, 2000, 3. s. 401–404.

12 Z bogatej literatury: Borysiak, Marianna: Andreas Gryphius a Piastowie śląscy, In: *Dawna kultura literacka na Śląsku. Zbiór studiów*, eds. M. Borysiak – G. Adam, Wrocław 1994, s. 55–56.

13 Podstawowa rozprawa: Kalinowski, Konstanty: *Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII i XVIII wieku*, Poznań 1973.

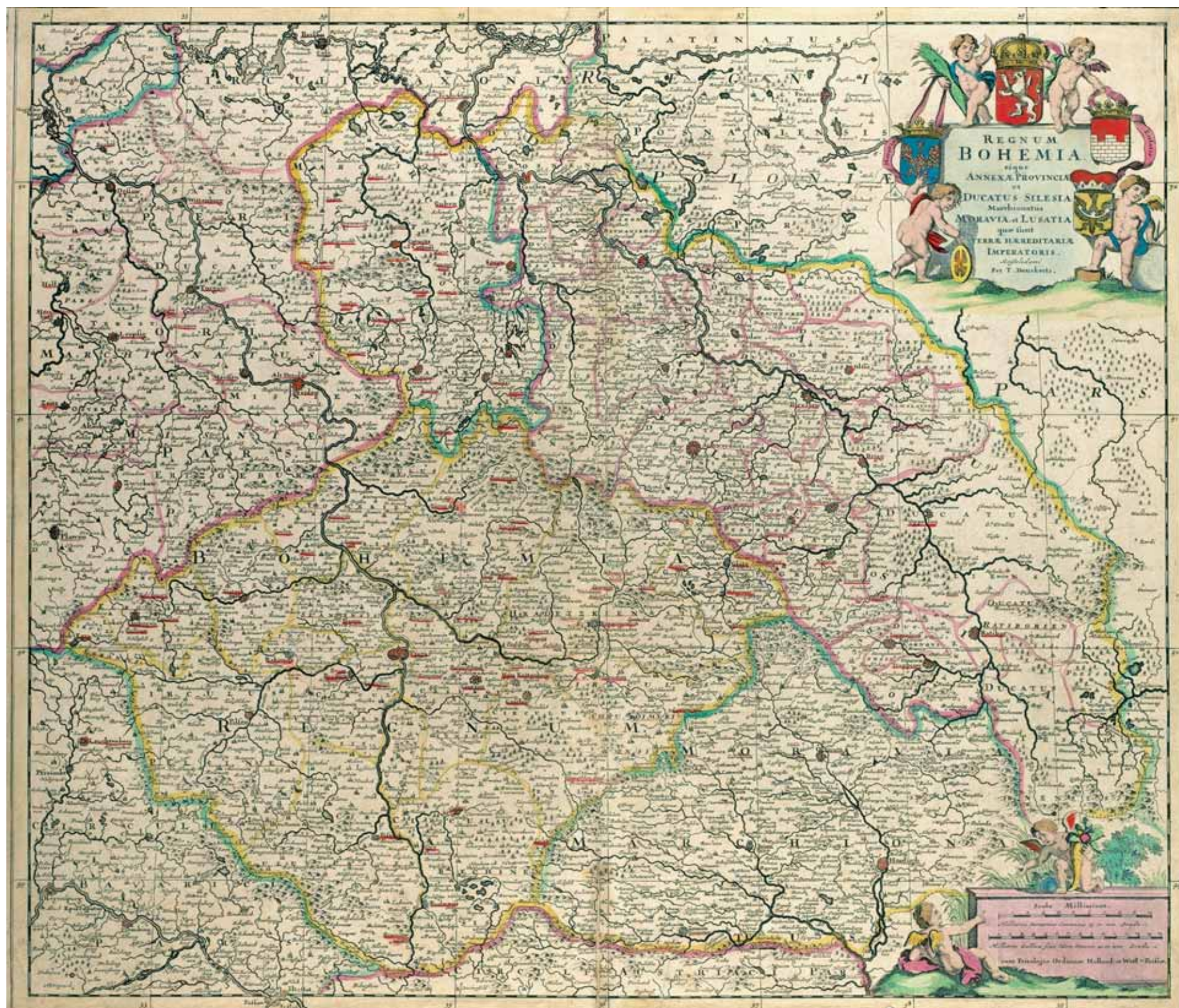
14 Boras, Zygmunt: Świebodzin jako karta przetargowa wielkiej polityki europejskiej. In: *Świebodzin. 700 lat historii. Materiały z jubileuszowej konferencji naukowej*, ed. W. Strzyżewski, Świebodzin 2002, s. 99–122; Czechowicz, Bogusław, *Sukcesorzy śląskich Piastów. W trzechsetlecie śmierci ostatniej z rodu (1707–2007)*. Wrocław 2007.

15 Vlnas, Vít: Mapa ziem Korony Czeskiej. In: *Śląsk. Perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 315, 317, nr kat. III.1.2.

16 Podaję za: Semotanová: *Česká koruna* (przyp. 3).

17 Roubík: *Soupis* (przyp. 5), sv. II, s. 222, nr kat. 1045; Semotanová: *Česká koruna* (przyp. 3); ostatnio Vlnas: *Mapa ziem Korony Czeskiej* (przyp. 15, nr kat. III.1.1).

2. Mapa krajów Korony Czeskiej – REGNUM BOHEMIA, eique ANNEXAE PROVINCIAE ut DUCATUS SILESIAE Marchionatus MORAVIAE. et LUSATIA . quae sunt TERRAE HAEREDITARIAE IMPERATORIS., przełom XVII i XVIII w.?, wyd. Theodorus I Danckerts, Praga, Narodní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

IMPERATORIS, z około 1680 r.¹⁸ i szereg późniejszych,¹⁹ wśród nich takie kuriozum, jak mapa *Tabulae Conventium Almae et Magnae Provinciae Bohemiae S. WENCESLAI, D. & M. Ord. Fratrum Min. S. P. FRANCISCI STRICT. Obs. Reformatorum* [...] z 1737 r (tu bez Dolnych Łużyc).²⁰

Obecność na tych mapach Dolnych i Górnych Łużyc w strukturze *Coronae Regni Bohemiae* budziła czasem konsternację, albowiem z mocy układu z 1635 r. ziemie te na trwale weszły we władanie elektorów saskich i brandenburskich. Fakt ten próbowano tłumaczyć nieznamościami realiów politycznych tej części Europy Środkowej przez kartografów niemieckich, holenderskich czy francuskich. Przeciwwstawia się temu Eva Semotanová, pisząc: „*Důvodem, proč kartografické dílny neaktualizovaly své mapy a nezakreslovaly nové územní změny ještě několik desetiletí po jejich uskutečnění, mohla být jednak pracnost a cenová náročnost přerýtí měděných desek pro tisk mapy nebo, a to je méně pravděpodobné, neinformovanost autorů a nakladatelů o územních proměnách ve střední Evropě. To však je u nakladatelů z Norimberku a Vídně velmi nepravděpodobné.*“²¹ Mogły istnieć jeszcze inne przyczyny takiego stanu rzeczy, przyczyny zapisane w głębszych pokładach treści ideowych map. Jak tego dowodzi choćby przykład wspomnianej mapy Śląska J. J. Lidla z połowy lat czterdziestych XVIII w., dzieła kartograficzne były bardzo czułym barometrem nie tylko politycznych zmian, ale i poprzedzających je nastrojów a także emocji związanych z tymi przeobrażeniami, które już się dokonały.²²

Chyba dokładnie tak jest w przypadku Łużyc na mapach ziem Korony św. Wacława z końca XVII. Uzyskane na początku wojny trzydziestoletniej ziemie nad górną Szprewą i Nysą Łużycką Wettynowie i Hohenzollernowie dzierżyli zrazu jako zastawy. Ponieważ jednak czeski monarcha nie był w stanie wypłacić elektorowi saskiemu zaległych 7 200 000 talarów, układem z 13 V 1635 r. przekazywał większość Łużyc Wettynowi w dziedziczne lenno (w linii męskiej). Czeski król zachował prawo suwerena, tytuł margrabiego Łużyc i przywilej używania herbu tego kraju. Król był również gwarantem swobód wyznaniowych dla łużyckich katolików. Reces wiązał także Hohenzollernów, którzy dysponowali jako czeskim lennem częścią Dolnych Łużyc. Status nie był tu identyczny dla obu elektorów, bowiem po wymarciu w linii męskiej dynastii brandenburskiej podległa im część Korony Królestwa Czech miała powrócić pod władzę Pragi bezwarunkowo, a część, którą dysponowali Wettynowie – gdyby zaszła podobna okoliczność – czeski monarcha miał prawo wykupić.²³ W układzie z 1635 r. *expressis verbis* napisano, że – jak to ujął Zdeněk Boháč – „*Dále bylo zdůrazněno, že Lužice není tímto aktem odloučována od České koruny, ale nadále zůstává v jejím lenním svazku.*“²⁴ Nasuwa się jednak pytanie, dlaczego o tym związku przypominano sobie dopiero w ostatniej ćwierci XVII w.

---

18 Ostatnio Dworsatschek, Mariusz: Mapa krajów Korony Czeskiej. In: *Śląsk. Perła w Koronie Czeskiej* (przyp. 15), s. 315–316, nr kat. III.1.3.

19 Wymieniła je Semotanová: *Česká koruna* (przyp. 3), *passim*.

20 Felcman, Ondřej – Semotanová, Eva: *Kladsko. Proměny středoevropského regionu. Historický atlas*, Hradec Králové – Praha 2005, mapa č. 5.

21 Semotanová: *Česká koruna* (przyp. 3), s. 38.

22 Szerzej o tym Czechowicz, Bogusław: *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI–XVIII wieku*. Wrocław 2007, rozdziały 4.26 i 6.3.

23 Kapras, Jan: *Lužice a český stát*, Praha 1935, s. 32–42; Leszczyński, Józef: Przejście Górnych Łużyc pod panowanie saskie, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 18, 1962, s. 361; Boháč, Zdeněk: *České země a Lužice*, Tišnov 1993, s. 18–19. Stan ten obowiązywał także po kongresie wiedeńskim z 1815 r. (ibidem), Z. Boháč chyba natomiast przesadził pisząc, że obowiązywał do 1918 r., zgubił bowiem „po drodze“ proklamowanie w 1871 r. wilhelmińskiej Rzeszy niemieckiej.

24 Ibidem, s. 19.

Powodem rozbudzenia jakiejś refleksji nad prawnym stanem posiadania Korony Czeskiej mógłby być wspomniane okoliczności z 1675 r. na Śląsku. Mogła być jednak także inna przyczyna. Przywołany akt z 1635 r. stanowił o obowiązku łużyckiego lennika Habsburgów, czyli elektora saskiego, do wspierania suwerena w czasie wojen.²⁵ W tej dobie nad Wiedniem i właściwie nad całą Europą Środkową zawisła groźba tureckiej inwazji. Stary konflikt Wschodu i Zachodu, chrześcijaństwa i islamu, odżył ze wzmożoną, nie notowaną od 1529 r. siłą. Przypuszczać można, że powstające od tego właśnie czasu mapy Korony Królestwa Czech obejmujące także Łużyce miały przypomnieć o tym zobowiązaniu ciążącym na władcach Drezna. Taka dyskretna „kartograficzna presja” mogła wiązać się z tym, że poza wyjątkowym epizodem związanym z tatarskim wypadem na Morawy w 1663 r., stany Górnych Łużyc nie spieszyły się z wystawieniem swoich wojsk, mimo nacisków elektora. Wettynowie zwiększali za to obciążenia fiskalne na cele militarne lub przysyłali na kwaterunek swoje wojska, które Łużyczanie musieli żywić. Tymczasem czeski suweren nie miał z tego nic. Nawet habsburskie zaciągi były tu niemal bojkotowane.²⁶ Były więc powody, by w czasie gdy armia Kara Mustafy ciągnęła pod Wiedeń, przypomnieć o dawnych powinnościach lenników. Warto nadmienić, że wątek „tureckiej histerii” pojawił się wcześniej w wierszu zawartym na mapie Moraw Paula Fabriciusa z 1569 r.²⁷ Łatwo było, przynajmniej obeznanym z mapami, skojarzyć wspomnienie czasów Maksymiliana II z epoką Leopolda I, tym bardziej, że historyczno-prawna refleksja była wciąż na Łużycach kultywowana, czego jednym z przejawów wydane być może nieprzypadkowo dla niniejszych rozważań w 1681 r. dzieło Augusta Adolpha Haugwitza *Prodromus Lusaticus*. Sześć lat później w Lipsku ukazała się książka Henricusa Rocha o znamienym tytule *Neue Laufnitz, Böhm- und Schlesische Chronica [...]*.²⁸

Tymczasem od czasów mapy Nicolausa Claudiana z 1518 r. istniała inna tradycja kartograficznego obrazowania tego obszaru, a właściwie jego części – samych Czech.²⁹ Uczony z Mladej Boleslavi przedstawił kraj religijnie podzielony, katolicko-kalikstyński, gdzie jednak oznaczone symbolami papieskimi (klucze św. Piotra) miasta wierne Rzymowi są w wyraźnej ilościowej defensywie. Husycka jest tu przede wszystkim Praga. Widziane jakby z Karkonoszy, wyizolowane z geograficznego i politycznego kontekstu Czechy ewokują tu skojarzenie ze starotestamentowym królestwem synów Judy opisanym w Księdze Jozuego (15, 1–12), opasanym z niemal wszystkich stron góorskimi grzbietami. Nasycenie Czech w dobie husyckiej toponimami o biblijnej genezie (np. Tabor, Sion, Oreb, Kalich) mogłoby potwierdzać taką interpretację mapy. Rewolucja husycka sprowadziła na Czechy międzynarodową izolację – chyba pierwszą taką w dziejach świata! – a to zapewne rodziło u izolowanych poczucie wyjątkowości swego losu, posłannictwa, mesjanizmu i nieuchronnie prowadziło do szukania analogii z dziejami Izraelitów. Wydaje się, że duch takiego postrzegania samych siebie przebija już w tzw. czterech

²⁵ Ibidem, s. 19.

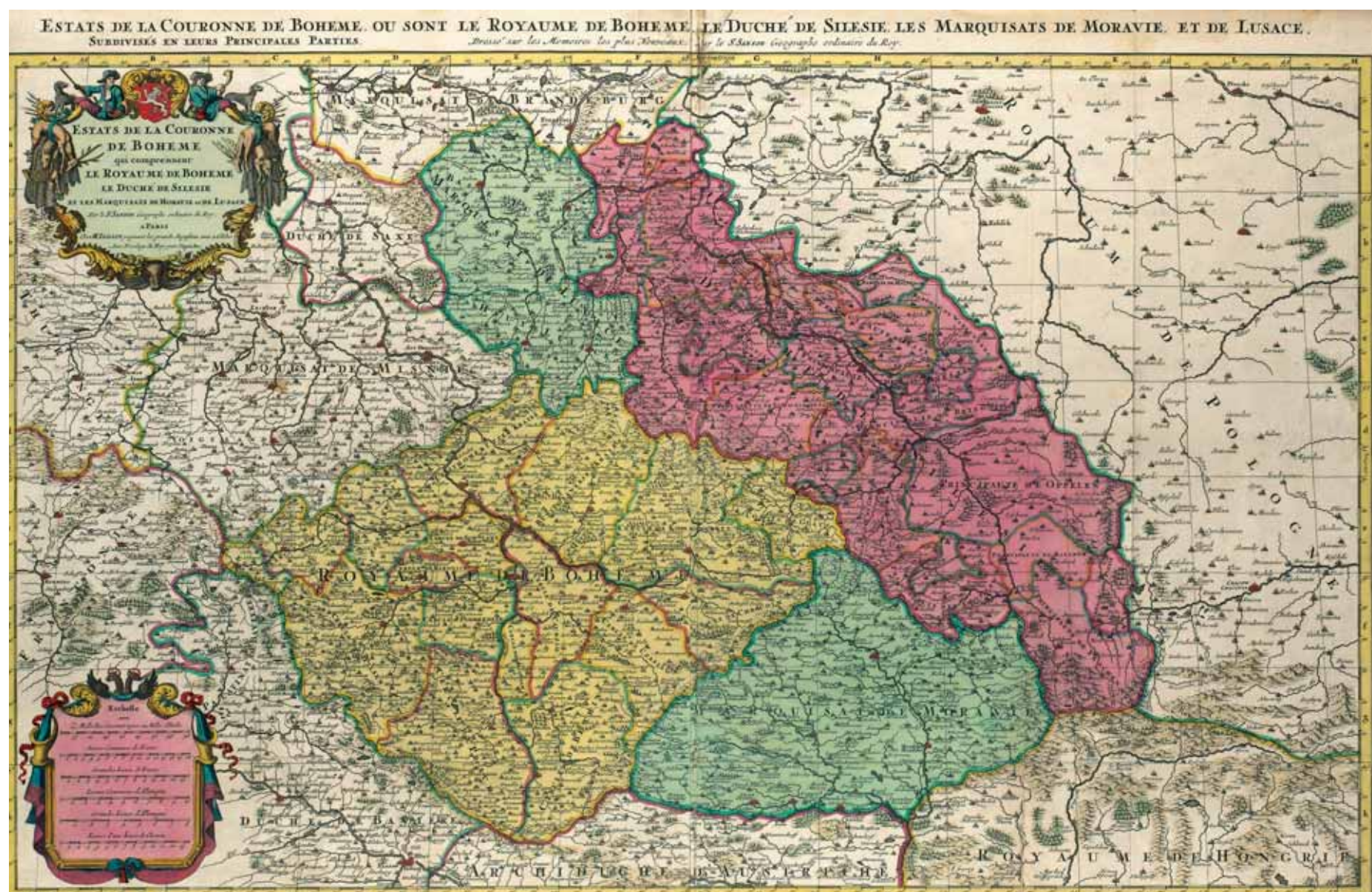
²⁶ Leszczyński, Józef: *Stany Górnych Łużyc w latach 1635–1697*, Wrocław 1693, s. 176, 178, 194, 273.

²⁷ *IDEM AD CANDICVM LECTOREM / Haec est Germanae pars longe vberrima terrae / Carta Geographica quam notat ista suu, / Hanc haabitant Morau, virtutibus inclyta multis / Clara bonuq. animi gens generosa, diu / Hae belli pacisq. artes ac faedera nouit / Atq. regit iusta conditione suos. / Omnibus haec regio quibus indiget vsus, abundat / Hane precor á Turca vi iueare DAEVS.*

²⁸ Szerzej o tym ostatnio Bahlcke, Joachim: Horní Lužice. Historický prostor, zemské citění a dějepisectví, *Časopis Matice moravské* 124, 2005, s. 471.

²⁹ Bogatą literaturę zbierają Macek, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích*, Praha 2001², s. 15–16; Iwańczak, Wojciech: *Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 253–258.

3. Nicolas Sanson d'Abeville, mapa krajów Korony Czeskiej – *ESTATS DE LA COURONNE DE BOHEME OU SONT LE ROYAUME DE BOHEME, LE DUCHÉ DE SILESIE, LES MARQUISATS DE MORAVIE ET DE LUSACE, SUBDIVISÉS EN LEURS PRINCIPALES PARTIES*, 1684, wydał Alexis Hubert Jaillot, Praga, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

artykułach praskich z 1420 r., gdzie czytamy m.in.: „*Nebo to před pánem bohem i přede vším světem směle wyznáváme: že [...] wši naši mocí, silú i statkem jest slúžiti a slíbíti se pánu Jesu Kristu [...], **ktožby nás od toho dobrého nutil a pudil, musíme podlé zákona božieho a prawdy jeho odporni býti, a podlé našeho powołanie proti takému násili musíme prawdy a sebe brániti rukú světskou***“ [...], podkr. B.C.].³⁰ Mapa Claudiana pokazywała miejsce na ziemi dla nowego Narodu Wybranego – Czechów wiernych swoim husyckim ideałom. Dla niemal wszystkich innych obszarów Europy byli oni owładnięci chorobą schizmy, niebezpieczni niemal tak, jak Turcy.³¹

To „antyczne” spojrzenie „zaprogramował” sam Pius II w swojej *Historii Czech* z 1458 r. – dziele niezwykle wpływowym. Już w pierwszym zdaniu kościelny dostojnik napisał, że Czesi to najgorszy naród, bo wypowiedzieli posłuszeństwo papieżowi.³² Recypowali to twórcy map Europy, konsekwentnie ukazujący Czechy jako obszar odseparowany pierścieniem gór od reszty kontynentu.³³ Zdaje się, że Claudianus swoją mapą – niejako obrazową polemiką z dziełem papieża – pokazywał, że ta inność Czechów jest zdeterminowana geografią. Wszak są oni dla wszystkich za górami, wszyscy inni dla nich to także „ludzie z zewnątrz”, „zza gór”. Taki zaś los Czechów – co się rozumie samo przez się – ma swoje źródło w Bogu, bo któż inny może odpowiadać za to, że jakiś naród zamieszkuje dany obszar.

Taka optyka przebija także z *Kronyki czeskiej* Václava Hájka (Praha 1541), kroniki Czechów bardziej, niż Czech.³⁴ Swoją stosunek do kluczowego zagadnienia czeskich dziejów autor ujawnia wówczas, gdy pisze o latach 1469–1490 nie nazywając bodaj nigdzie Macieja królem czeskim. Śląsk dla niego w zasadzie nie istnieje. Nawet o wyprawie Jerzego pod Wrocław w 1459 r. brak tu wzmianki. Można powiedzieć, że Hájek wymazał Śląsk z czeskich dziejów. Wynikało to zapewne z faktu, że śląska metropolia od czasów Zygmunta luksemburskiego, a zwłaszcza w dobie Macieja Korwina, usiłowała stanąć na czele Korony Królestwa Czech bez Czech, złożonej z wiernych Rzymowi ziem Śląska, Moraw i Łużyc.³⁵ Takiej opcji ideowej Václav Hájek przeciwstawił wizję narodową i uczynił to z taką samą kategorycznością, jak kategoryczne są granice Czech zakreślone na mapie z 1518 r.

Sugestywny obraz Czech nakreślony przez Claudiana został też chyba szybko odczytany. Pierwsza mapa Śląska opublikowana przez Sebastiana Münstera ukazywała kraj w podobnej konwencji, jak Czechy u Claudiana. Jest to Śląsk otoczony ze wszystkich stron górami, co w tym

---

³⁰ Podstawowa edycja: *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské*, wydał Fr. Palacký, Díl. III, Praha 1844, s. 216; cyt. za: *Dokumenty k dějinám českého středověku a raného novověku*, ed. M. Šandera – M. František – Z. Beran, Ústí nad Orlicí 2006, s. 67.

³¹ Péricard-Méla, Denise: Leo von Rozmital, böhmischer Pilger und Botschafter (1465–1467) im werdenden Europa. In: *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Tagungsband Příbram, 26.–29. Mai 2004* (= *Europäische Wallfahrtstudien*, Bd. I), Hg. D. Doležal – H. Kühne, Frankfurt am Main 2006, s. 113.

³² Silvio, Enea: *Historia Bohemica*, ed. D. Martínková – A. Hadravová – J. Matl, Praha 1998, s. 2.

³³ Ostatnio mapy te omówił Kupčík, Ivan: Tschechische Länder auf den Karten der Pilgerstraßen aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, In: *Wallfahrten* (przyp. 31), s. 121–143, gdzie jednak skoncentrowano się na frekwencji czeskich toponimów na tych mapach.

³⁴ Wydanie niemieckie: Hagecil, Wenceslai: *Das Ander Teil der Bohmischen Chronika [...] Aus Bohmischen in die Deutsche Sprache mit besondern fleis Transserirt Durch Johannem Sandel [...]*, [b. m. w.] M. D. XCVI.

³⁵ Na ten temat w nowym świetle Czechowicz, Bogusław: W jak Wrocław. Geneza ideowa motywu w herbie Wrocławia w aspekcie kryzysu władzy w Królestwie Czeskim w XV wieku, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 61, 2006, 4, s. 519–529; idem: Czy istniał „państwowy” mecenat artystyczny na trasie politycznej ekspansji Praga – Kłodzko – Wrocław?, *Kłodzki zborník* 7, 2006, s. 227–240; idem: Wratislavia – caput Coronae Regni Bohemiae?. In: *Śląsk i Czechy – wspólne drogi sztuki, Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Wrocław 2007, s. 151–161; idem: *Między katedrą a ratuszem. Polityczne uwarunkowania sztuki Wrocławia u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2007.

przypadku nie ma żadnego uzasadnienia geograficznego.³⁶ Martin Helwig na swojej mapie Śląska z 1561 r. był bardziej realistyczny, co nie znaczy, że wolny od ideologizowania. Ukazał bowiem nadodrzański kraj oddzielony od Czech Karkonoszami, przy czym przesadnie je wywyższył w stosunku do niewiele niższych Jesioników czy nawet Beskidów Śląsko-Morawskich. Pokazał zarazem „na zapleczu“ Śląska Polskę. Jawi się tu ona z jednej strony jako historyczna sankcja odrębności Śląska w łonie Korony św. Wacława; z drugiej – może nawet jako polityczna alternatywa.³⁷

Powstała 8 lat później pierwsza mapa Moraw Paula Fabriciusa już przez sam fakt odrębnego potraktowania tego kraju może być uznana za przejaw morawskiego separatyzmu, choć wyraźnych tego przejawów trudniej się tu doszukać. Sam fakt opisanie Czech mniejszymi literami niż Węgier mało tu chyba znaczy. Może ważniejsza jest deklaracja kartografa *PAtriam vestram, [...] non modo aliis regionibus non inferiorem, sed multis praeclaris, cum naturae tum fortunae (quibus á Deo opt. max. donata est) bonis longe superiorem, [...]*. Prezentując pomyślność Moraw daną przez Stwórcę, Fabricius w zawołany sposób odnosił się chyba do zdefiniowanego wyżej obrazowego przesłania mapy Claudiana. Swoich kartograficznych konterfektów doczekały się niebawem Łużyce.³⁸ Jednakże mapy Bartholomaeusa Scultetusa nie są tak wyrazistymi deklaracjami ideowymi, jak poprzednio opisane, co może wynikać z polaryzacji postaw i – nade wszystko – politycznej decentralizacji kraju nad Nysą Łużycką i górną Szprewą.

Tak więc do końca XVI w. w zasadzie wszystkie kraje Korony Królestwa Czech uzyskiwały swoje mapy partykularne. Można by rzec, że pojawiły się obrazowe przesłanki do kultywowania separatyzmów poszczególnych ziem korony. Schyłek XVI w. przyniósł jednak – co ciekawe – dedykowane Rudolfowi II dzieło Martina Boregka, które zrywało z tym paradygmatem i ukazywało dzieje wszystkich ziem podległych czeskiemu monarsze. Deklarację taką niesie tytuł: *Behemische Chronica [...] Beschreibung, des [...] Königreichs Beheimb [...], und desselben incorporierten Fürstenthümer, Marggraffthümen, Grafschoffen, Länden und Städten [...]*.³⁹ I choć realizacja zamiaru, czyli treść książki, nie do końca mu odpowiada, bowiem nieporównanie więcej uwagi poświęcono tu Czechom niż np. Łużycom, to jednak zdefiniowany został obszar pewnej refleksji historyograficznej obejmującej ziemie nad górną Łabą, Odrą, Szprewą oraz Morawą. Co ciekawe, autorem książki był wrocławianin, a nie prażanin czy Czech. Historyczna refleksja „wielkoczeska“ zmaterializowała się zatem nie w politycznym centrum Korony, ale na jej peryferiach.

Nie można jednak twierdzić, że Claudianowa koncepcja istnienia samych Czech jest wyłącznie husycka i narodowo-czeska, a opcja „wielkoczeska“ – katolicka i niemiecka. Przeczy temu późniejsza twórczość Bohuslao Balbinusa, który, tak jak Claudianus, swoje prace (z mapą) poświęcał w zasadzie samym Czechom, a nie Morawom czy Śląskowi.⁴⁰ Z drugiej strony – może

---

³⁶ Szerzej o tym Czechowicz: *Visus Silesiae* (przyp. 22).

³⁷ Ibidem. Wcześniej o tym Czechowicz, Bogusław: Drzeworyt Erste Land-Charte vom Horzogthum Schlesien z 1561 r. jako źródło obrazowe, dzieło sztuki i pomnik śląskiego humanizmu. In: *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, eds. S. Rosik – P. Wiszewski, Wrocław 2002, s. 51–61.

³⁸ Wytyczak, Roman: Mało znana mapa pogranicza śląsko-łużyckiego z końca XVI wieku, *Śląski Labirynt Krajoznawczy* 3, 1991, s. 103–106; Bahlcke: *Horní Lužice* (przyp. 28), s. 466.

³⁹ Zob. przyp. 2 tego artykułu.

⁴⁰ Morawy są bardziej obecne w tej części, która dotyczy arcybiskupstwa praskiego, Śląsk występuje bodaj głównie w części zawierającej tablice genealogiczne oraz edycję dokumentów. Niejasno co swej wymowy ideowej przedstawia się rycina po stronie tytułowej (B. Balbin: *MISCELLANEA HISTORICA REGNI BOHEMIOAE, QUIBUS NATURA BOHEMICA TELLURIS; [...], PRAGAE [...]* M. DC. LXXIX, Lib. 1, sztych sygn. l.d.: *Car: Screta del., p.d.: S. D. sc.*), ukazująca kartusz ze schematyczną mapką okolic Pragi,

była to właśnie historiograficzna odpowiedź na koncepcję zmaterializowaną w mapie Claudiana, odpowiedź precyzyjnie wycelowana jako swoisty antygen na „husycką chorobę“ Czechów. Przecież, jak się powszechnie sądzi, cała specyfika czeskiego baroku ma swoje fundamentalne źródło w tej zmultiplikowanej reakcji na heretyckie tradycje duchowych spadkobierców Jana Husa.⁴¹ O ile na mapie Claudiana czeskie rzeki płyną z gór otaczających kraj, podkreślając niejako naturalne źródła specyfiki tej ziemi, tak na mapie zawartej w *EPITOMAE HISTORICA RERUM BOHEMICARUM* [...] Balbinusa sugestywna Rosa-Bohemia wyrasta z habsburskiego Wiednia.⁴² Nadrzędną była tu zatem chyba prowadzeńska racja stanu.

Warto jeszcze zauważyć, że Martin Boregk ukazał dzieje czeskie XV w. tak, jak bodaj nikt przed nim i nikt po nim: pisząc o okresie dwuwładzy (Jerzy z Podiebradów i Władysław Jagiellończyk z jednej, a Maciej Korwin z drugiej strony) nie tylko nie zdyskredytował Hunyadego, ale – odnieść można wrażenie – uznał go za główną postać na czeskim tronie w swoim czasie. Zapewne wynikało to z jego wrocławskiej perspektywy, gdzie pamięć o Macieju była w XVI w. utrzymywana. Natomiast Balbin, zamieszczając poczet czeskich monarchów, nie uwzględnił Macieja. Po Jerzym następuje u niego Władysław. Co więcej, pisał on: „[...] *unus inventus est Mathias Rex Ungarie, qui Georgio bellum indicetet, & Bohemiae Coronam ac titulum usurparet*, [...]“. Można wręcz odnieść wrażenie, że Balbin dokonał jakiejś nobilitacji Jerzego.⁴³ Jak na jezuitę to osobliwa postawa.

Dla tak ukierunkowanej refleksji interesującym i inspirującym dziełem jest kolejna – jak byśmy dziś rzekli – synteza dziejów czeskich pióra Paula Stranskiego *RESPUBLICA BOHEMIAE* z 1634 r.⁴⁴ Została ona zadedykowana palatynom Ruperowi i Maurycemu, synom „*najłaskawszego niegdysiejszego króla czeskiego Fryderyka*“. Książeczka zaczyna się od opisu geograficznego: wymienienia gór otaczających Czechy, potem rzek przez nie płynących, wreszcie – wyliczenia miast. Odnosi się przy tym wrażenie, że autor posiłkował się tu mapą Claudiana, jakby przełożył ją na język werbalny. Nie powinno to dziwić, jeśli uwzględnić fakt, że wcześniejsze o kilka dekad *Gentis Silesiae annales* Joachima Cureusa powstały, jak przyznał sam autor, w wyniku inspiracji mapą Helwiga.⁴⁵ Siła oddziaływania map na wyobraźnię ludzi XVI–XVII w. była zatem chyba ogromna. Co ciekawe, można też mówić o relacji odwrotnej – strona tytułowa książki Stranskiego

---

trzymany przez lwa czeskiego i orła w mitrze książęcej – czyżby znak Śląska (orzeł nie jest szachowany); o B. Balbinusie zob. Vít, Jan: Poznámka k Balbínovu a vůbec baroknimu patriotismu. In: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference PNP*, Praha 1992, s. 46–50, oraz inne studia w tym tomie.

⁴¹ Bogactwo ocen prezentuje *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*. Katalog, ed. V. Vlnas, sv. 2, Praha 2001.

⁴² *PRAGAE* [...] *Anno M. DC. LXXVII*, mapa przed s. 1.

⁴³ Balbin, Bohuslao: *MISCELLANEORUM HISTORICORUM REGNI BOHEMIAE DECADIS I. LIBER VII. REGALIS; Seu De Ducibus, ac Regibus Bohemiae. [...], PRAGAE [...], ANNO M. DC. LXXXVII*, s. 210–230, zwłaszcza 213–214.

⁴⁴ Kolejne wydanie (z mapką Czech i Moraw) zatytułowane *M. PAULUS STRANSKY, DE REPUBLICA BOJEMA. Opus utilissimum, qoud propter excellentiam suam Typo novo donatum; addita Praefatigne FRIDER. ROTH-SCHOLTZII; Siles. AMSTELODAMI, ANNO MD CC XIII*; o dziele tym ostatnio Bahlcke, Joachim: Kollektive Freieitsvorstellungen aus den Erfahrungen konfessioneller Migration: Das Beispiel Böhmen. In: *Kollektive Freieitsvorstellungen im frühneuzeitliche Europa (1400–1850)* (= *Jenaer Beiträge zur Geschichte*, Bd. 8), Hg. G. Schmidt – M. van Gelderen – Ch. Snigula, Bern – Frankfurt am Main 2006, s. 392–393.

⁴⁵ Cureus, Joachim: *Gentis silesiae Annales*, Witebergae MDLXXI, s. 260: *Laudandum est igitur studium viri docti & periti M. Martini Heluigi, qui superioribus annis picturam nostra Silesiae edidie, & optandum est, vt collatis indictiis & laboribus, subinde plena illustrentur. Ego autem, vt superiori historicae lucem addam, subiicio breuem delineationem huius provinciae, eiusque situm & statum, qualis nunc est, depingo: deinde recitabo positum inclytae urbis*

z kartuszem zawiera dużego lwa w tarczy centralnej (znak Korony Czeskiej) oraz mniejsze tarcze po bokach odnoszące się do Czech, Moraw, Śląska i obojga Łużyc. Motywy te w podobnej konstelacji powróciły potem na wspomnianych mapach *Coronae Regni Bohemiae* z około 1680 r. Przypuszczalnie przy ich kreśleniu druk Stranskiego przydatny był także dlatego, że uwzględniał nie jedynie same Czechy, ale i – jak głosi tytuł jednego z rozdziałów (*Cap. VII*) – *De Provinciis Coronae unitis*. (s. 297–310).

Zatem mapy Czech lub mapy ziem Korony Czeskiej nieustannie towarzyszą czeskiej refleksji historiograficznej. Po jednej stronie sytuuje się tradycja znaczone dziełami Nicolausa Claudiana i Václava Hájka, a potem Františka Palackého z jego *Dziejami narodu czeskiego w Czechach i na Morawach*⁴⁶ i Josefa Macka *Jagellonský věk v českých zemích*, jednak specyficznie pojętymi, nawet bez Kłodzka!⁴⁷ Z drugiej strony są późnohumanistyczne koncepcje Martina Boregka i Paula Stranskiego oraz całkiem nowoczesna Jezefa Pekaře – „olbrzyma czeskiej historiografii“, jak go ostatnio określił Marek Cetwiński.⁴⁸ Po jednej stronie sytuują się ci, którzy – jak Jan Neruda w 1877 r. – pisali: „*Co je nám Vratislav? Je to prvý „vypadlý drahokam“ z české koruny – ale jak dávno pozbyl pro nás již ceny, vábivého lesku a sympatické záře! Co je nám Vratislav? Hrobem velké části českého národa. [...] Městem, na němž se velebí nyní věrnost a zánícenost pro věc německou a jež bylo nejnevěrnější, nejperfidnější, pokud bylo naše české. A přec tam člověk zajde, vstoupne na hrob – ne aby se modlil, jen aby jej spatřil a klnul*“.⁴⁹ Po drugiej František Sláma piszący w 1886 r.: „*Z vysoké věže rozhlížím se nad krásnou Vratislaví, hlavou Slezska. Z nepřehledného mračna budov velkého tohoto města vystupují mnohé nádherné stavby plném lesku a kráse, nesčíslné vysoké věže bohatých chrámů vratislavských pyšně pnou se k nebesům. [...] Něšt’astnou válkou byla jsi odcizena domu otcovskému, který tě odchoval a pro nějž snad navždy jsi ztracena. Českého lva dostala jsi do znaku, a toho vedle slezské orlice zachovala jsi co věno otcovské na památku dob minulých. [...] Vzkvetej dále, a až někdy příznivější nastanou doby Slovanstvu, pohlédni do znaku svého na našeho lva!*“⁵⁰ Gdyby autor tych słów przybył do Wrocławia 20 lat później, pewnie wzruszył by się widząc wśród architektonicznych dominant miasta sytuowane na jego peryferiach dwie nowe wieże widokowe, z których jedna, na Osobowicach, kodowała wspomnienie gotyckiej Wieży Małostranskiej Mostu Karola, a druga, na Krzykach – barokowego masywu wieżowego kościoła św. Mikołaja na Małej Stranie.⁵¹ Co ciekawe, w ostatniej dekadzie XIX w. i na początku XX stulecia daje się zaobserwować w czeskiej produkcji kartograficznej pewne wzmożone zainteresowanie terminem *země koruny české*. Po roku 1918 r. znów

---

Vratislaviae, Silesiae metropoluis, & cuentus praecipisq. qui in ea Republica acciderunt. Haec vbi breuissime contexuero, conuertam me ad descriptionem ducatus Glogouiensis, patria mea [...].

46 Zob. Jirásek, Zdeněk: Slezsko v českých historických syntezách. In: *Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference pořádané pod záštitou prezidenta České republiky Václava Havla u příležitosti 50. výročí Slezského ústavu SZM v Opavě*, Opava 1998, s. 15–35; idem: Vratislav v českých historických syntezách. In: *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Język – literatura – kultura*, eds. Z. Tarajło-Lipowska – J. Malicki, Wrocław 2003, s. 201–202.

47 Zob. przyp. 28. O czeskiej historiografii tego czasu ostatnio Górny, Maciej: *Między Marksem a Palackym. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*, Wrocław 2001.

48 O nim interesująco Cetwiński, Marek: Josefa Pekaře Kniha o Kosti jako model monografii kastelologicznej, In: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, ed. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 605–608, tu dalsza literatura m.in. dotycząca dyskusji nad „sensem czeskich dziejów“.

49 Cyt. za: Urbanec, Jiří: Vratislav v české literatuře. In: *Wrocław w Czechach* (przyp. 46), s. 89–91.

50 Źródło cyt. ibidem, s. 90.

51 Szerzej o tym Czechowicz, Bogusław: Sztuka i władza na Śląsku od połowy XVIII wieku: sprzężenia zwrotne. In: *Sztuka i władza. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w dniach 30 XI-2 XII 1998 roku w Warszawie*, eds. D. Konstantynów – R. Pasieczny – P. Paszkiewicz, Warszawa 2001, s. 114–116; idem: *Dialog form i treści w architekturze Wrocławia*, Wrocław 2003, s. 62–63.

znalazł się on w defensywie,⁵² co zapewne miało związek z uznaniem za nadrzędny paradygmatu Claudiana, Hajka i Palackego, zatem paradygmatu „narodowego”.⁵³

Mało uświadomionym faktem jest to, że owe dwie drogi czeskiej samoidentyfikacji równie silnie jak kulturowy kod nadwiślańskiej metropolii dokumentuje w formie skondensowanej Kłodzko – owa „mała Praga” Wschodnich Czech.⁵⁴ Zniszczone i przetrwałe zabytki tego miasta pokazują jako *pars pro toto* zmaganie na przestrzeni minionych 600 lat dwóch koncepcji czeskiego państwa: „małoczeskiej” – narodowej, uosabianej tu przez dzieła związane z potomkami Jerzego z Podiebradów, oraz „wielkoczeskiej” – państwowej, które to idee wyrażają głównie stare i nowe pomniki Ernesta z Pardubic.⁵⁵ Można chyba rzec, że opcja pierwsza znajduje się dziś w defensywie, a druga zdaje się przeżywać renesans – coraz więcej ostatnio jest prac traktujących nie o Czechach, ale o Czeskich Ziemiach, prac w których pod tym pojęciem kryje się nie tylko cały Śląsk, ale nawet Łużyce.⁵⁶ Ten kierunek myślenia sankcjonuje bez wątpienia niniejsza konferencja.

Czy i kiedy zareaguje na to współczesna kartografia? Pierwszy krok – imponująca publikacja *Kladsko. Proměny středoevropského regionu. Historický atlas* Ondřeja Felcmana i Evy Semotanovej – został już uczyniony.⁵⁷ Czy balast właściwej naszym czasom politycznej poprawności pozwoli duchowym spadkobiercom Jana Husa na kolejne, bardziej śmiałe? Gdyby tak się stało, łatwiej byłoby zrozumieć wciąż nielicznym Czechom zwiedzającym Wrocław, dlaczego na zabytkach śląskiej metropolii bodaj więcej jest herbów czeskich, niż w samej Pradze. Wszak kreowany tu przed pięciuset laty uniwersytet miał – wedle *privilegium* króla Władysława – powstać „*pro gloria et exaltatione regni ac Corone nostre Bohemie* [...]”.⁵⁸

---

⁵² Szerzej o tym Semotanová: *Česká koruna* (przyp. 3), s. 50–56.

⁵³ Zob. Masaryk, Tomáš G.: *Jan Hus. Naše obrození a naše reformace*, Praha 1990.

⁵⁴ Przygotowuję właśnie tak zatytułowany artykuł: *Kłodzko – „mała Praga” Wschodnich Czech. Studium nad kulturą artystyczną i duchową miasta*.

⁵⁵ Na ten temat Czechowicz, Bogusław: Nagrobek i historiografia. O niektórych treściach i funkcjach kłodzkich pomników nagrobnych z XIV–XIX wieku. In: *O sztuce sepulkralnej na Śląsku. Materiały z sesji Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław, 25–26 października 1996 roku*, eds. B. Czechowicz – A. Dobrzyniecki, Wrocław 1997, s. 177–202; idem: Sztuka i historiografia Ziemi Kłodzkiej. Przykłady kilku sprzężeń zwrotnych, *Kladský sborník* 4, 2001, s. 143–162.

⁵⁶ Np. Fišera, Zdeněk: *Skalni hrady země Koruny České*, Praha 2004; por. moją rec. tej książki In: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 54, 2006, 1, s. 122–123.

⁵⁷ Jak w przyp. 19. Kulturotwórcze walory tego dzieła akcentowałem w recenzji opublikowanej In: *Roczniki Historyczne* 72, 2006, s. 214–218.

⁵⁸ Wójcik, Marek L.: Próba założenia uniwersytetu wrocławskiego w 1505 roku. Dokument fundacyjny Władysława Jagiellończyka z 20 lipca 1505 roku, In: *Cztery początki. Dokumenty fundacyjne Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. R. Żerelik, Wrocław 2000, s. 13–27; *Quellenbuch zur Geschichte der Universität Breslau 1702 bis 1811* (= *Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte*, hg. von J. Bahlcke – N. Conrads, Bd. 9), hg. von N. Conrads – M. Müller – C. Rabe, Köln – Weimar – Wien 2003, s. 2–5.

HISTORICKÉ UNIVERSUM KORUNY KRÁLOVSTVÍ ČESKÉHO A KARTOGRAFIE

Příčinou, proč se kartografický obraz Koruny české (Čech, Moravy, Slezska a Lužice) obecně ustálil teprve kolem roku 1680, mohlo být vymření Piastovců v roce 1675 a s tím spojené naděje na možnou těsnější integraci Slezska a Čech. Pro zobrazení Lužice na mapách z doby kolem roku 1680 mohly mít význam probíhající turecké války, jakož i habsburská fiskální politika. Na základě smlouvy z roku 1635 zůstávali čeští králové nadále na tomto území suverény, užívali erbů obou zemí a markraběcího titulu. Těžší však pro ně bylo vymoci vojenské a finanční závazky na slezském elektorovi coby pánu Horní Lužice. Proto lze mapy celé Koruny sv. Václava z poslední čtvrtiny 17. století chápat jako manifestaci nároků českého suveréna vůči jednotlivým korunním zemím.

Z hlediska partikulární kartografie zemí Koruny české v 16. a 17. století v kontextu dobové historiografie lze v mapách vidět nejen obrazový geografický záznam daného území, ale také svébytné historiografické kreace. Zdá se například, že Klaudiánova mapa Čech z roku 1618 je expozicí ideje národnostní a konfesijní výlučnosti Čechů, jejichž zemi Stvořitel nadal přirozenými hranicemi podobně jako v případě vyvoleného národa – Izraelitů. Jako zrcadlový odraz na to reagovala první mapa Slezska z roku 1544 a následující mapa téhož regionu z roku 1561 přímo vyjadřovala ideu slezského separatismu vůči Praze.

Vypadá to, že tyto i další mapy, spolu s díly novověkých historiografů, ukazují dvě optiky pojmání české vlády: „maločeskou“ (např. M. Klaudián, V. Hájek, B. Balbín) a „velkočeskou“ (např. M. Boregk, P. Stránský), přičemž dělítko nekopíruje zřetelně konfesijní linii a při dnešním stavu bádání je těžké je definovat. Jedno je však jisté – ona difference má své pokračování v českém písemnictví 19. století, stejně jako v kartografii

20. století. Zdá se přitom, že klíčový význam zde má vztah české historické reflexe ke Slezsku a konkrétně k Vratislavi.

RESUMÉ

SUMMARY

THE HISTORICAL UNIVERSUM OF THE CROWN OF THE BOHEMIAN KINGDOM AND CARTOGRAPHY

The main reason why the cartographic image of the lands of the Bohemian Crown (Bohemia, Moravia, Silesia and Lusatia) became generally stabilized only as late as around 1680 could be the extinction of the Piasts in 1675 as well as the ensuing hopes for possible closer integration of Silesia and Bohemia. The representation of Lusatia on maps from around 1680 could have been both influenced by the current Turkish wars and the Habsburg fiscal policy.

The 1635 treaty allowed Bohemian kings to retain their sovereignty in the given territory, fully employing the coats-of-arms of both countries equally as the title of margraves. It was, however, more difficult for them to reclaim military and financial commitments from the Silesian elector as the lord of Upper Silesia. This is why the maps of the entire lands of the Bohemian (St Wenceslas) Crown from the last quarter of the 17th century can be viewed as manifesting the claims of the Bohemian sovereign to the individual lands of the Crown.

From the viewpoint of cartography dealing with, in particular, the lands of the Bohemian Crown in the 16th and 17th centuries and in the context of the contemporary historiography, the maps not only represent a visual geographical record of a given territory but also peculiar historiographical creations. For example, it seems that the 1618 Claudian's map of Bohemia embodies the idea of national and confessional exclusivity of the Bohemians whose country was endowed by the Creator with natural borderlines similar to the case of the "chosen" nation – the Israelites. This was vividly mirrored by the first map of Silesia from 1544, while the consequent 1561 map of the same region instantly expressed the idea of Silesian separatism in relation to Prague.

It seems that both the above-mentioned and other maps – along with the works by modern historiographers – show two angles of viewing the Bohemian reign as "lesser-Bohemian" (e.g., M. Klaudián, V. Hájek and B. Balbín) and "greater-Bohemian" (see M. Boregk and P. Stránský), although the division line does not distinctly follow the confessional line and it is quite difficult to define it given the current state of research. One thing is, however, undoubted: the differences are very apparent even as late as in 19th-century Bohemian literature and 20th-century cartography. At the same time, it seems that the relation of Bohemian historical reflection to Silesia and, more particularly, Wrocław, have crucial significance in this aspect.

WSTĘP

Wiek szesnasty jest postrzegany jako Złoty Wiek Śląska. Wtedy kraina ta zdobyła duże znaczenie polityczne, a jej stolica Wrocław – *Respublica Wratislaviensis* – stała się metropolią europejskiego formatu. Śląsk i Niderlandy, choć położone z dala od siebie, były połączone od 1526 jako części monarchii habsburskiej osobą tego samego władcy, Karola V. Śląska elita stanowiła równowartościowego partnera dla europejskich, w tym niderlandzkich, humanistów tamtego czasu, jak na przykład Justusa Lipsiusa czy Daniela Heinsiusa. Ze Ślązakami przyjaźnił się również znany południowoniderlandzki kartograf Abraham Ortelius. Śląscy humaniści sympatyzowali ze spirytualistyczną sektą Dom Miłości (*Familia Caritatis*), założonej w 1540 przez Hendrika Niclaesa. Do sekty należeli m.in. Ortelius, drukarz i wydawca Christoffel Plantijn, Lipsius, Peter Breugel Starszy.¹

Wszystkie szlacheckie i patrycjuszowskie rodziny wysyłały swoich synów na niderlandzkie uniwersytety. Ślązacy powracający po studiach przywozili ze sobą wiedzę o nowoczesnej nauce i kulturze do ojczyzny, gdzie stawali się ważnymi osobowościami.² Uniwersytety odgrywały istotną rolę w wymianie kulturowej między Niderlandami a Śląskiem.³ *Peregrinatio academica* Ślązaków do Republiki Zjednoczonych Prowincji umożliwiało rozprzestrzenianie się idei oraz nauki.

Kartografia jest jedną z gałęzi żywych relacji Śląsk – Niderlandy, które miały miejsce w okresie szesnastego i siedemnastego wieku m.in. na płaszczyźnie politycznej, kulturowej, religijnej i naukowej. Prace śląskich kartografów, a przede wszystkim Martina Helwiga, budziły zainteresowanie niderlandzkich wydawców.

OBRAZ ŚLĄSKA W KARTOGRAFII 1500–1700 W KONTEKŚCIE KULTUROWYM

Anna Kozioł

ROZWÓJ CENTRÓW WYDAWNICZYCH W NIDERLANDACH

W XV wieku Antwerpia stała się nie tylko centrum gospodarczym, lecz również kulturalno-naukowym. Niezaprzeczalnie zajmowała pozycję wiodącą pod względem produkcji kartograficznej.⁴ Napływające z całego świata informacje były tu zbierane i przerabiane. Cała ówczesna wiedza geograficzna była rozpowszechniana w formie map.⁵ Między rokiem 1500 a 1540 Antwerpia skupiała prawie połowę wszystkich drukarzy działających w Niderlandach. Ponad połowa dzieł z tego okresu ukazała się właśnie w Antwerpii.⁶ Drukarze chronili swoje mapy przed konkurencją przywilejami władcy.⁷

1 Mangani, Giorgio: De providentiële betekenis van het *Theatrum Orbis Terrarum*. In: *Abraham Ortelius (1527–1598). Cartograaf en humanist*, eds. P. Cockshaw – F. de Nave, Turnhout 1998, s. 93, 94; Oszczanowski, Piotr: Renesans. In: *Op Nederlandse manier. Inspiracje niderlandzkie w sztuce śląskiej XV – XVIII w.*, Legnica 2001, s. 35; Kiedroń, Stefan: Andreas Gryphius und die Niederlande. Niederländische Einflüsse auf sein Leben und Schaffen, *Neerlandica Wratislaviensis* VI (= *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 1541), Wrocław 1993, s. 173.

2 Kiedroń, Stefan: Silesians at North – Netherlandic Universities. In: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych, Historia Sztuki XVII* (= *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2508), Wrocław 2003, s. 97; Kiedroń, Stefan – Poniatowska, Patrycja: *Śląsk – Niderlandy: Złoty Wiek, 1550–1650*, Wrocław 1998, s. 35, 36.

3 Kiedroń: *Silesians at North* (przyp. 2), s. 99.

4 Schilder, Günter: De wandkaarten van Abraham Ortelius. In: *Abraham Ortelius (1527–1598)*, Amersfoort 1999, (= *NVK publikatiereeks*, nr. 27), s. 21; Zandvliet, Kees: *De groote waereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en de industriële revolutie*, Alphen aan den Rijn 1985, s. 35; Werner, Jan: *Abraham Ortelius (1527–1598). Aartsvader van onze atlas*, Amsterdam 1998, s. 11.

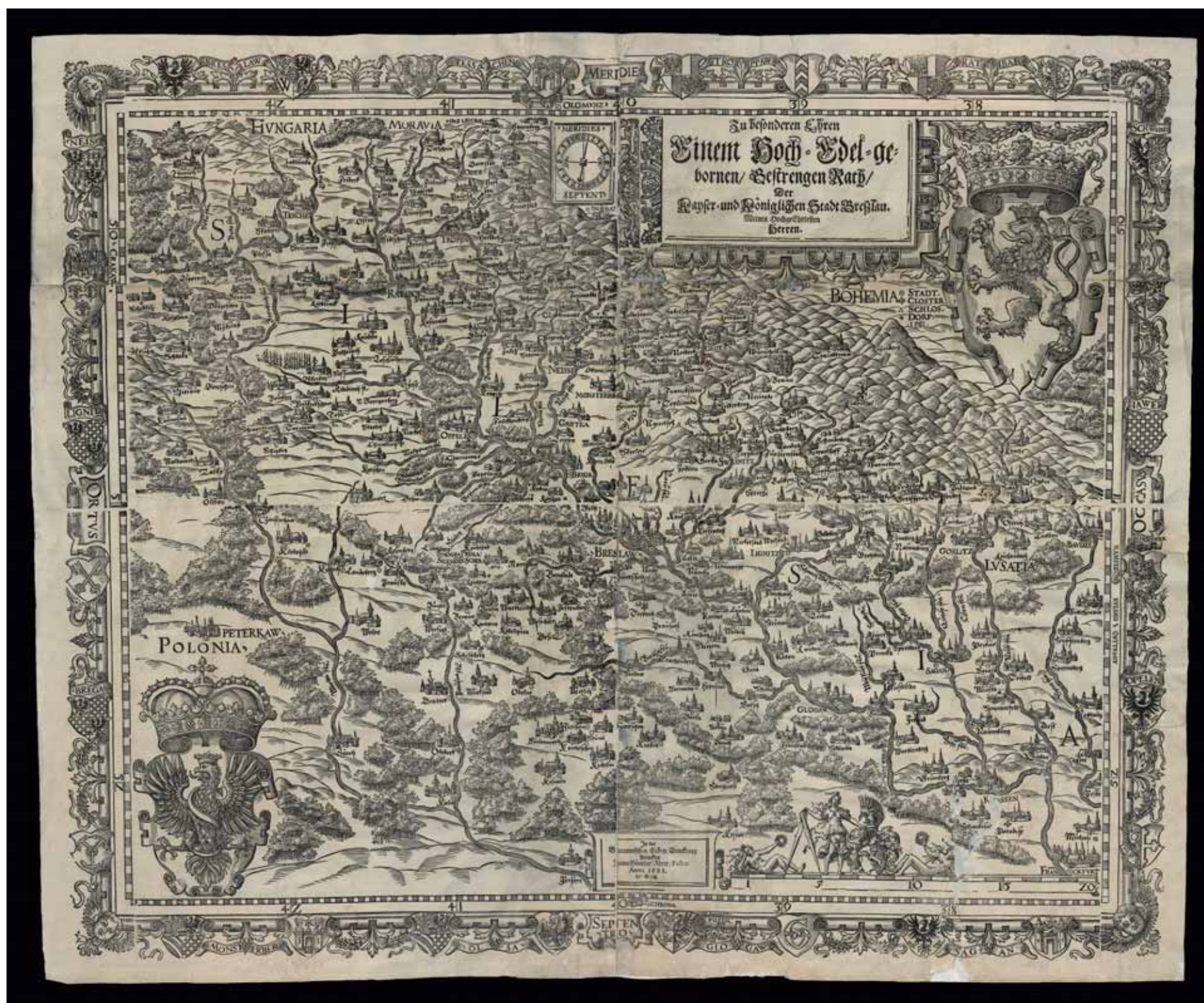
5 Schilder: *De wandkaarten* (przyp. 4), s. 21.

6 Briels, J.G.C.A: *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570–1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974, s. 4.

7 Zandvliet: *De groote waereld* (przyp. 4), s. 35.

1. Martin Helwig, *Erste Land-Charte vom Herzogthum Schlesien*, Wrocław, 1745, Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.
Foto Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.

Sprzedaż nie ograniczała się tylko do Flandrii, gdyż wydawcy dysponowali sklepami w wielu europejskich miastach. Jednakże wraz z wybuchem Wojny Osiemdziesięcioletniej centrum gospodarki światowej przeniosło się do Niderlandów Północnych. Na przełomie XVI i XVII wieku miał miejsce szybki rozwój kartografii w Amsterdamie, spowodowany m.in. podróżami handlowymi i odkrywczymi oraz falą migracji z Niderlandów Południowych.⁸ Północnoniderlandzka kartografia miała zarówno charakter naukowy, jak i komercyjny. Drukarnie nie mogły zaspokoić ogromnego popytu, co odbiło się na jakości produkcji. W atlasie znajdował się materiał różnej wartości, co dotyczyło również samego Blaeu’a. Jednakże strona graficzna była na wysokim poziomie.⁹

MARTIN HELWIG (1516–1574) I NIDERLANDZKIE ADAPTACJE JEGO MAPY

Zainteresowanie niderlandzkich wydawców i kartografów budziła przede wszystkim mapa Śląska Helwiga. Pochodzący z rodziny mieszczańskiej Helwig urodził się w nazywanej „śląskim Rzymem” Nysie.¹⁰ Helwig rozwijał się i tworzył pod ogromnym wpływem humanizmu i reformacji. We Wrocławiu znalazł odpowiednie środowisko dla swojej naukowej i dydaktycznej działalności.¹¹ Nauki pobierał na Akademii w Krakowie, gdzie studiował matematykę, astronomię i filologię klasyczną. Następnie kontynuował studia w Wittenberdze u Marcina Lutra i Filipa Melanchtona. Helwig jest postrzegany jako zasłużony reformator Gimnazjum Marii Magdaleny we Wrocławiu, którego był rektorem – wyznawał on zasadę, że edukacja młodzieży powinna opierać się na języku ojczystym.¹² Był on niewątpliwie zwolennikiem nowego prądu odnowy Kościoła. Podobnie jak dla współczesnych mu humanistów wyznaczenie stanowiło dla niego kwestię decyzji, którą każdy musi samodzielnie podjąć.¹³

Istotny jest fakt, że niderlandzkie adaptacje przyczyniły się do popularyzacji mapy Helwiga, wydanej po raz pierwszy w 1561 roku – *Erste Land-Charte vom Herzogthum Schlesien* [il. 1]. Popularyzacja mapy rozpoczęła się w 1570 wraz z ukazaniem się atlasu *Theatrum Orbis Terrarum* Orteliusa. Dzieło to było pierwszym drukowanym atlasem na świecie i składało się z kopii map topograficznych innych autorów. Abraham Ortelius był człowiekiem wielostronnym. Grał istotną rolę zarówno w naukowym, jak i kulturalnym życiu Antwerpii. Chociaż sławę zdobył jako kartograf, zajmował się również kolekcjonowaniem dzieł sztuki, historią i numizmatyką. Miał przyjaciół w całej Europie, również we Wrocławiu. Ofiarowywał on swoje dzieła pierwszemu znanemu w całej Europie śląskiemu lekarzowi Johannesowi Crato von Crafftheimowi (1519–1585), który był nadwornym lekarzem trzech cesarzy z dynastii habsburskiej. Zadeedykował swój atlas patrycjuszowi Jacobusowi Monaviusowi (1545–1603), który był jego gospodarzem podczas wizyty we Wrocławiu.¹⁴

SILESIAE TYPVS / Descriptus et editus a Martino Heil= / wig Neisense, et Nobli viro Nicolao / Rhediger dedicatus. Anno. 1561 [il. 2] ukazała się po raz pierwszy w 1573 w Antwerpii. Na mapie tej widzimy prostą skalę w lewym górnym rogu. Natomiast w prawym górnym rogu znajduje się godło Śląska

---

⁸ Ibidem.

⁹ Schilder: *De wandkaarten* (przyp. 4), s. 11.

¹⁰ Pysiewicz-Jędrusik, Renata – Pustelnik, Andrzej – Konopska, Beata: *Granice Śląska. Zmiany granic Śląska w czasie i przestrzeni. Śląsk na dawnej mapie. Obraz Sudetów w dawnej kartografii*, Wrocław 1998, s. 51.

¹¹ Kocowski, Bronisław: Marcin Helwig. In: *Ludzie dawnego Wrocławia*, red. Roman Heck, Wrocław 1961, s. 76.

¹² Ibidem, s. 78–83.

¹³ Ibidem, s. 76–78; Janczak, Julian: *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 46.

¹⁴ Kiedroń – Poniatowska: *Śląsk – Niderlandy* (przyp. 2), s. 31; patrz Landtsheer De, Jeanine: Abraham Ortelius en Justus Lipsius. In: *Abraham Ortelius* (przyp. 1), s. 141–151.

w ornamencie. Między nimi leży legenda. Kartusz rollwerkowy z tytułem leży w lewym dolnym rogu. Na niektórych wersjach mapy lasy i miasta zostały zabarwione zieloną i czerwoną farbą.¹⁵

Ortelius zmienił przestarzałą orientację południową na północną oraz rozszerzył zasięg.¹⁶ Zmiana czcionki z gotyckiej na łacińską przyczyniła się do polepszenia czytelności. Ortelius zaznaczył granice polityczne, mimo że u Helwiga one nie występowały. Jednakże modyfikacje te nie miały większego znaczenia, w przeciwieństwie do pozostałych, które znacznie obniżyły wartość adaptacji. Niderlandzki kartograf błędnie oznaczył granicę Śląska z ówczesną Rzeczpospolitą, co zaszkodziło umieszczeniem osad i księstw na terenach, na których one w rzeczywistości nie występowały.

Najważniejsze zmiany dotyczyły rzeźby terenu. Śląski kartograf przedstawiał góry za pomocą metody pagórków, dzięki czemu obraz na mapie odpowiadał w dużej mierze rzeczywistości. U Orteliusa natomiast nie występuje zgodność z elementami geograficznymi, nie znał on bowiem tych terenów i traktował rzeźbę terenu dowolnie, przez co zniweczył dokonania Helwiga – szablonowe pagórki w adaptacji mogły symbolizować dowolny łańcuch górski. Jedyne siatka hydrograficzna została przedstawiona poprawnie. Fraktura oryginału była przyczyną niedokładności w przeróbce Orteliusa i wszystkich kolejnych, które na niej bazowały. Siedem nazw geograficznych zostało błędnie odwzorowanych.¹⁷

Należy podkreślić, że oryginalny drzeworyt Helwiga, uważany za jedno z najlepszych XVI-wiecznych regionalnych opracowań, pozostał w cieniu adaptacji Orteliusa. Rozpowszechnienie antwerpskiej adaptacji było tak duże, że nieświadomi byli przekonani, że mają do czynienia z oryginałem samego Helwiga. Obraz Śląska różnił się jednak znacznie od prototypu.¹⁸

Mapa Helwiga w adaptacji Orteliusa odegrała również istotną rolę w przedstawieniach Rzeczpospolitej. Mercator był pierwszym kartografem, który wykorzystał ją w zgeneralizowanej formie przy opracowaniu popularnej mapy *Polonia et Silesia*, wydanej po raz pierwszy w 1585 roku [il. 3], która była wielokrotnie kopiowana i przerabiana przez wydawców. Warty uwagi jest fakt, że Mercator poprawił na swojej adaptacji bieg rzeki Warty.¹⁹ Gerard Mercator jest uważany za największego kartografa XVI wieku – nowego Ptolemeusza. Był on kosmografem, kartografem, astronomem, astrologiem, teologiem, kaligrafem, konstruktorem instrumentów pomiarowych i globów; możemy więc określić go jako pełnego inwencji humanistę. Mercator jako pierwszy użył pojęcia Ameryka Północy i Ameryka Południa oraz oddzielił Amerykę Północną od Azji. Stworzona przez niego i nosząca jego imię projekcja ma do dziś szerokie zastosowanie. Sposób pracy Mercatora był inny niż Orteliusa – tworzył on mianowicie samodzielnie swoje mapy przy pomocy map innych autorów.

Kolejnym kartografem, który sięgnął po mapę Helwiga, był działający w Amsterdamie Willem Jansz Blaeu. Założony przez niego dom wydawniczy odgrywał decydującą rolę w rozwoju XVII-wiecznej kartografii. Willem Jansz był kartografem w służbie Zjednoczonej Kompanii Wschodnioindyjskiej. *Grooten atlas* Blaeu’a, największy, jaki kiedykolwiek został wydrukowany był marzeniem każdego kupca i kolekcjonera. Zawierał 600 map i ok. 3000 stron tekstu. Liczący 12 części atlas ukazał się też

---

¹⁵ patrz Wytyczak, Roman: *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998, s. 43.

¹⁶ Zembaty, Jan: Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy, *Kwartalnik Opolski* 1957, nr. 2, s. 139.

¹⁷ Wytyczak, Roman: Publikowane mapy Śląska do połowy XVIII wieku na tle innych regionów oraz ich adaptacja przez kartografów europejskich, *Polski Przegląd Kartograficzny* 35, 2003, (Nr 4), s. 270–272.

¹⁸ Ibidem, s. 269.

¹⁹ Zembaty: *Najstarsze mapy* (przyp. 16), s. 139.

2. Abraham Ortelius, *SILESIAE TYPVS* / *Descriptus et editus a Martino Heil= / wig Neisense, et Nobli viro Nicolao / Rhediger dedicatus. Anno. 1561, Theatrum orbis terrarum, Antwerpen, 1592, Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Foto Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.*

3. Gerard Mercator, *Polonia et Silesia*, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Amsterdam, 1606, Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Foto Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.

w innych językach. Blaeu’owie dostarczali swoje atlasy w twardych oprawach z połączanymi medalionami, czasem konstruowano specjalne szafy z mahoni lub drewna oliwkowego.

W wydanej w 1649 roku adaptacji mapy Mercatora autorstwa Willema Jansz. i Joana Blaeu *POLONIA / Regnum, et / SILESIA / Ducatus* [il. 4] widzimy w lewym górnym rogu żaglowiec, a tytuł znajduje się na prawo w kartuszu z maską. Po jednej stronie siedzi kobieta z rogiem obfitości – bogini Pomona, a po drugiej kobieta z łańcem zboża. Dwa putta niosą na wstędze ukoronowane godło z białym orłem. Obok skali jedno putto trzyma globus, a drugie cyrkiel. Ponad nimi umieszczono godło Śląska.²⁰

KONKLUZJE

Duża liczba map Śląska budziła zainteresowanie zachodnioeuropejskich kartografów i wydawców. Śląskie mapy ukazujące się w Niderlandach nie przedstawiały jednak obrazu tej krainy zgodnie z ich prototypem. Ich zakres był zależny od celu, jakiemu miały służyć oraz zdolności i dokładności kartografa lub grawera. Oprócz tego od XVI wieku panowała maniera szablonowego przedstawiania rzeźby terenu i zalesienia, polegająca na nanoszeniu identycznych pagórków oraz umieszczaniu lasów w celu wypełnienia „pustych” miejsc. Tego typu działanie eliminowało w znacznej mierze indywidualne cechy oryginałów. W procesie adaptacji rolę odgrywała również komercjalizacja produkcji kartograficznej, dająca się zauważyć przede wszystkim od wieku siedemnastego i która odznaczała się przewagą formy nad poprawnością.²¹

Z jednej strony należy stwierdzić, że kartografowie niderlandzcy przyczyniali się w swoich adaptacjach do zdeformowania pierwotnego obrazu śląskich prototypów i z tego też względu wartość map Śląska wydawców europejskich była czasem niewielka. Z drugiej jednak strony należy zauważyć, iż właśnie dzięki niderlandzkim adaptacjom powstałe na Śląsku mapy zyskały szersze, niż tylko regionalne, znaczenie.

---

²⁰ Wytyczak: *Śląsk w dawnej kartografii* (przyp. 15), s. 51.

²¹ Wytyczak: *Publikowane mapy* (przyp. 17), s. 268–269.

4. Willem Jansz. i Joan Blaeu, POLONIA / Regnum, et / SILESIA / Ducatus, Le Theatre du monde ou Nouvel Atlas contenant les cartes et descriptions de tous les pais de la terre mis en lumiere par Guillaume et Jean Blaeu Amsterdam, 1649, Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.
Foto Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.

OBRAZ SLEZSKA V KARTOGRAFII MEZI LÉTY 1500–1700 V KULTURNÍM KONTEXTU

16. století je považováno za zlatý věk Slezska. Tehdy získala země na politickém významu a její hlavní město Vratislav – *Respublica Wratislaviensia* – se stala metropolí evropského formátu. Slezsko a Nizozemí, ačkoli polohou poněkud vzdálené, byly od roku 1526 spojeny osobou jednoho panovníka Karla V. v jediné habsburské monarchii.

Kartografie je jednou z odnoží čilých vztahů mezi Slezskem a Nizozemím, které se v 16. a 17. století rozvíjely mimo jiné na rovině politické, kulturní, náboženské i vědecké.

Velká skupina map Slezska budila zájem západoevropských kartografů a vydavatelů. Mapy Martina Helviga se zrcadlily ve zpracování Abrahama Ortelia, Gerarda Mercatora, Willema Janszoona Blaeua či jeho syna Joana. Mapy Slezska, které vycházely v Nizozemí, však nepředkládaly obraz země ve shodě se svými prototypy. Jejich rozsah podléhal cílům, k nimž byly určeny, a byl poplatný i nadání a přesnosti daného kartografa či rytce. Kromě toho se od 16. století reliéf a zalesnění terénu zobrazovaly takovým způsobem, že šablonovité pahorky či lesy byly zakreslovány do map spíše s cílem zaplnit jinak „prázdné“ plochy. Počiny takového druhu pak do značné míry eliminovaly individuální rysy originálu. V procesu adaptace hrála roli rovněž komercializace kartografické produkce, kterou lze registrovat především od 17. století a která se vyznačovala důrazem kladeným na vnější formu, oproti faktografické korektnosti.

Nizozemští kartografové tedy svými úpravami přispěli k deformaci prvotního obrazu slezských prototypů a z téhož důvodu časem hodnota slezských map vydávaných v Evropě poklesla. Na druhé straně je třeba uvážit, že právě díky nizozemským adaptacím nabyly mapy vzniklé ve Slezsku netoliko regionálního, ale i obecnějšího významu.

RESUMÉ

SUMMARY

SILESIA IN CARTOGRAPHY BETWEEN 1500 AND 1700 AS VIEWED FROM A CONTEMPORARY CULTURAL CONTEXT

The 16th century in Silesia is perceived as the country's golden age. During that period, the country gained political significance and its capital, Wrocław – *Respublica Wratislaviensia* – turned into a metropolis of European class. Even though Silesia and the Netherlands are somewhat distant from a geographical point of view, they were nevertheless united by the personality of a single ruler, Charles V, and a single, Habsburg, monarchy at that time.

Cartography is one of the spheres of vital relationships between Silesia and the Netherlands which developed, amongst others, along political, cultural and religious as well as scientific lines in the 16th and 17th centuries.

The large number of maps of Silesia attracted attention of many West-European cartographers and publishers. Maps created by Martin Helvig echoed in the editions of Abraham Ortelius, Gerard Mercator and Willem Janszoon Blaeu and his son Joan. Maps of Silesia published in the Netherlands, however, did not depict the country in accordance with their prototypes. Their scale was subject to the aims for which they were intended and, at the same time, they depended on the talent and precision of the given cartographer or engraver. Besides which, the relief of the terrain and its afforesting were represented in such a way that stereotyped hillocks and forests were recorded into the maps rather with the aim of filling in the otherwise "vacant" surfaces of the 16th century. Exploits of this kind then, to a large extent, eliminated the particular features of the original. In the process of adaptation, a role was always played by the commercialization of cartographic production which can be registered mainly from the 17th

century. This was characteristic of the emphasis laid on the outward form as opposed to phenomenological correctness.

The Netherlandish cartographers and their amendments were thus instrumental in the deformation of the initial picture of Silesian prototypes. For the same reason, the value of Silesian maps published in Europe gradually decreased. On the other hand, we must realize that the maps created in Silesia received not only regional, but also more general significance due to the Netherlandish adaptations.

ŽIVOTNÍ STYL, REPREZENTACE, KULTURNÍ INVESTICE

NV

UMĚNÍ JAKO NÁSTROJ KATOLICKÉ REFORMY A PROTIREFORMACE

KONFESIONALIZACE A MECENÁT VRATISLAVSKÝCH A OLOMOUCKÝCH BISKUPŮ NA PŘELOMU 16. A 17. STOLETÍ

Ondřej Jakubec

Moravu a Slezsko v období 16. a počátku 17. století můžeme vnímat jako prostředí, kde problematika konfesionality a konfesních sporů představovala jeden z klíčových fenoménů. Přes oprávněné výhrady vůči konceptu konfesionalizace, stejně jako přes odlišnosti ve vnitřní struktuře obou zemí, lze v tomto teritoriu sledovat na obou stranách analogie, které se dotýkají zvláště náboženských poměrů. Ty podmínilo rychlé rozšíření reformace již od dvacátých let 16. století a její upevňování v následujících desetiletích. Přesto pochopitelně zůstávala náboženská situace v obou zemích v řadě případů nesrovnatelná, zvláště pokud jde o suverénní dolnoslezská knížectví, kde již v první polovině 16. století vznikala autonomní církevní organizace pod patronací nekatolických zeměpánů.¹ Ovšem ani moravská strana nezůstávala nic dlužná. Přes odlišné politické uspořádání země i na Moravě platila na všech panstvích de facto augšpurská zásada. S odvoláním na tradiční zemská práva existovala latentní snaha získat ve věcech církevní správy podobný autonomní status a nelze ani vyloučit, že předáci nekatolické šlechty plánovali zřízení jednotné církevní organizace.² Na tomto místě nás však nebude zajímat ani tak situace v nekatolickém táboře, ale spíše reakce a strategie katolických církevních elit. Jejich hlavními reprezentanty byli na obou stranách biskupové, na Moravě olomoučtí a ve Slezsku vratislavští. Pro obě instituce je přes nejeden rozdílný rys vlastní mnoho analogií. Olomoučtí i vratislavští biskupové se ve sledovaném období potýkali s podobnými problémy, především s reformací a konfesijní disciplínou obecně. Snažili se jim čelit mnohdy obdobnými způsoby. Na obou stranách docházelo postupně k formulaci a zavádění specifické biskupské konfesionalizační politiky, která zahrnovala množství různých postupů – politické, církevně správní a reformní, ale také obecně kulturní. Právě tento aspekt nabízí možnost srovnávat „kulturní politiku“, tedy biskupský mecenát a umělecký patronát jako politikum. Nejrozumnější bytostně funkční využívání uměleckých děl v širokém smyslu sloužilo biskupům jako propagandistický nástroj *sui generis*. Následující text se pokusí dokázat, že olomoučtí i vratislavští biskupové využívali podpory uměleckých aktivit a šíření umění jako specifické konfesionalizační strategie, která měla vedle obecně manifestační povahy jak protireformační (polemický) charakter zaměřený na nekatolíky, tak reformní, indoktrinační či řekněme konfesně disciplinační funkci, zacílenou do vlastních řad katolické obce.

Bylo by jistě snadné najít mnoho svazků mezi slezskou a moravskou katolickou hierarchií v potridentské době, kdy zdejší katolicismus začal nabírat druhý dech a stával se rovnocenným partnerem nekatolickým vyznáním. Mezi Olomoucí a Vratislaví ostatně fungovaly velmi úzké a letité vztahy, dané geografickou blízkostí i osobními vazbami.³ Již na úrovni zdejších kapitul známe řadu osobností, i pozdějších biskupů, které držely zároveň moravské (olomoucké, brněnské či kroměřížské) i vratislavské kanonikáty. Z olomouckých biskupů můžeme jmenovat Jana Grodeckého (1572–1574) a Stanislava Pavlovského (1579–1598), oba rodem Slezany, z vratislavských zase Kaspara von Logau (1562–1574) a Martina Gerstmanna (1574–1585).⁴ Ten mimochodem dříve působil jako kancléř olomouckého biskupa Viléma Prusinovského z Víckova (1565–1572) a již jako biskup konsekroval

1 Základní historickou situaci a literaturu shrnuje Harasimowicz, Jan: *Słowo widzialne: Luteranizm górnośląski w zwierciadle sztuki*. In: *Oblicza sztuki protestanckiej na Górnym Śląsku*. Katalog, ed. E. Chojecka, Katowice 1993, s. 12–22.

2 Hrejsa, František: *Luterství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou*, *Český časopis historický* 42, 1934, s. 265–309; 41, 1935, s. 1–40, 237–268.

3 Jakubec, Ondřej: *Kultura a umění na pozdně renesančním dvoře olomouckých biskupů. Jejich vztahy k rudolfínské Praze a dalším uměleckým evropským centrům*, *Studia Rudolphina* 4, 2004, s. 17–27.

4 Zimmermann, Gerhard: *Das Breslauer Domkapitel im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation (1500–1600)*, Weimar 1938.

1. Johann Willenberger, portrét olomouckého biskupa Stanislava II. Pavlovského, 1593, dřevorez (Bartoloměj Paprocký, Zrcadlo slavného markrabství moravského, f. 52r).

2. Portrét vratislavského biskupa Andrease Jerina, 1587, nedochován.

v Olomouci biskupa Jan Mezona (1575–1578).⁵ Vzájemných konsekrací i osobních kontaktů bychom mohli jmenovat více. Biskupa Prusinovského „korunoval“ Kaspar von Logau a naopak Andrease Jerina (1585–1596) v Nise zase olomoucký biskup Pavlovský.⁶ Právě tyto dva biskupové představují v mnoha ohledech modelové příklady, jak postupovali energičtí biskupové potridentského katolicismu. Patříčnou atmosféru vstřebávali jako mnozí jejich současníci již coby spolužáci na římském Collegiu Germanicu.⁷ I nadále oba udržovali dobré přátelské vztahy, dopisovali si a navštěvovali se, dokonce se vzájemně zvali na křtiny dětí svých příbuzných i svatby svých přátel.⁸ Nutno však předeslat, že srovnání nemůže být absolutní. Pro biskupy na obou stranách hranice bylo příznačné jedno, a to obdobná ztráta autority, která měla politicko–konfesi podstatu. Majoritní nekatolická stavovská obec na ně nahlížela často s despektem pro jejich nízký či cizí původ. Snad i proto byli moravští a slezští biskupové často nuceni z politických i obecně společenských důvodů s nekatolickými reprezentanty spolupracovat, utvářet politické a osobní aliance, z nichž nezdědkou mohlo vzniknout i přátelství. Zvláště ve Slezsku byli biskupové nuceni se vyrovnávat se silným postavením svých nekatolických rivalů (často i partnerů), a to i v rámci svých rodin (např. celá rodina biskupa Jacoba Salzy /1520–1538/ byla protestantská). Na biskupském dvoře v Nise zase působilo dost zjevných nekatolíků.⁹

Vedle těchto konkrétních vazeb je důležité si uvědomit, že olomoucké i vratislavské biskupství představovaly již svým charakterem v mnoha ohledech analogické instituce. Na území Moravy i Slezska měly obdobné výjimečné postavení a patřily k čelným politickým hráčům. Olomoučtí biskupové ovládali nejen své rozsáhlé panství, ale od 13. století i lenní statky s příslušným aparátem (manské soudy, sněmy a vojsko). Od doby Karla IV. se stali přímými leníky českého krále a na Moravě měli vedle hejtmána po panovníkovi přednostní postavení. Na území Horního a Dolního Slezska byli vratislavští biskupové rovněž hlavami vlastního panství s centrem v Nise a v 15.–17. století užívali titulu hejtmánů obojího Slezska (*Oberlandeshauptmann*). Jak olomoučtí, tak vratislavští biskupové užívali titulu knížat, a měli tak ve stavovské struktuře zemí obdobně prestižní postavení. Tomu odpovídala i forma jejich reprezentace, která na obou stranách představovala biskupy nejen jako hlavy církevní hierarchie, ale i jako politické suverény, přičemž „světská“ složka často nebyla prosta ani vazeb čistě rodových. Analogii nepostrádá ani specifická rezidenční síť obou biskupství.¹⁰ Na Moravě byla hlavním církevně správním centrem Olomouc, v 16. století ovšem výrazně protestantské město, s církevní enklávou tzv. Předhradí s katedrálou a biskupskou rezidencí, sídlem kapituly a kanovníckými rezidencemi. Podobně ve Slezsku byla takovým centrem Vratislav, od první poloviny 16. století obdobně nekatolická, s katolickou enklávou Ostrowa Tumskiego s katedrálou a sídlem obou kapitul.¹¹ Paralelně

⁵ Jugnitz, Joseph: *Martin von Gerstmann, Bischof von Breslau: Ein Zeit- und Lebensbild aus der schlesischen Kirchengeschichte des 16. Jahrhunderts*, Breslau 1898, s. 78–79; Zemský archiv v Opavě, pracoviště Olomouc, Arcibiskupství olomoucké (dále ZAO-O, AO), Kopiař 1567, inv. č. 60, sign. 8, f. 236r.

⁶ ZAO-O, AO, Kopiař 1576, inv. č. 77, sign. 14, f. 48r; Kopiař 1586, inv. č. 97, sign. 23, f. 13r–16r; Moravský zemský archiv Brno, G 83 Matice moravská (dále MZA, G 83), Kopiař XXIV, 1586, č. kart. 50, inv. č. 177, f. 86.

⁷ ZAO-O, AO, Kopiař 1586, inv. č. 97, sign. 23, f. 11v, 59v–60v; Jugnitz, Joseph: *Die Breslauer Germaniker*, Breslau 1906, s. 29–30.

⁸ MZA, G 83, Kopiař XXXIII, 1594–1595, č. kart. 58, inv. č. 186, f. 183, 189–191; Kopiař XXVIII, 1590, č. kart. 54, inv. č. 181, f. 413, 423, 489; Kopiař XXXII, 1595, č. kart. 58, inv. č. 185, f. 33.

⁹ Pater, Josef: *Poczet biskupów wrocławskich*, Wrocław 2000, s. 67; Szewczyk, Aleksandra: *Jerzy II brzeski i Martin von Gerstmann, biskup wrocławski – przyjaźń i dyplomacja* (v tisku).

¹⁰ K tomu viz Pavlíčková, Radmila: *Sídla olomouckých biskupů: Mecenáš a stavebník Karel z Liechtensteinu–Castelkorna 1664–1695*, Olomouc 2001.

¹¹ Dola, Kazimierz: Środowisko intelektualne i kulturalne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w dobie humanizmu, *Studie Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 10, 1983, s. 159–189.

s tím existovala vlastní sídla v rámci biskupských dominií. Na Moravě ústřední rezidenční Kroměříž s centrem správy manského zřízení a kolegiální kapitulou. Ve Slezsku reprezentovala obdobné „vlastní“ teritorium Nisa, tento „*śląski Rzym*“, jako centrum knížectví vratislavských biskupů s významnými institucemi farní školy u Sv. Jakuba, semináře, později jezuitského gymnázia a biskupské tiskárny. Vedle rezidence biskupů zde hrál významnou roli chrám sv. Jakuba – „*druga katedra*“, který sloužil ve druhé polovině 16. století jako hlavní pohřebiště vratislavských biskupů.¹² Mimoto disponovali biskupové dalšími rezidencemi. Na Moravě to bylo zvláště významné sídlo v Brně, dále na dominiích na Mírově, Hukvaldech, Kelči, Vyškově, ve Slezsku zase například Otmuchov a Paczków.¹³

Tyto jistě ne nezajímavé souvislosti můžeme doplnit podstatnějším fenoménem, který ukazuje sdílení osudů moravských a slezských biskupů v době reformace.¹⁴ Po polovině 16. století nacházíme na obou stranách biskupy značně otřesené, v podstatě dezorientované úspěchy nekatolických vyznání, což provázela frapantní ztráta biskupské autority. Teprve postupně si začali uvědomovat vážnost situace a potřebě jí čelit. Formulace programu katolické (proti)reformace se chopily energické osobnosti nové generace mladých biskupů, ne náhodou odchovanců jezuitského Collegia Germanica – na Moravě Prusinovský a Pavlovský, ve Slezsku Jerin a Sitsch. Konfesionalizační program velmi promyšleně a téměř současně prosazovali zvláště jmenovaní olomoucký Stanislav Pavlovský a vratislavský Andreas Jerin. Zahrnoval obdobné postupy – vyhlášení tridentských dekretů, svolávání reformních diecézních synod, vizitace a posilování disciplíny kléru, podporu jezuitů, zakládání kněžských seminářů, obnovu katolických rituálů (poutě, procesí) apod. Oběma napomáhaly reformně nalažené kapituly.¹⁵ Přitom však, přes tuto ostře míněnou konfesionalizační politiku, museli biskupové na Moravě i ve Slezsku umět respektovat nekatolické partnery a vycházet s nimi. Například i na vlastních statcích vratislavských biskupů začalo docházet k rozhodnější protireformační akci až po roce 1600.¹⁶ V kontextu zmíněných aktivit nám však půjde o méně patrný aspekt této politiky, a to o specifický

3. Aegidius Sadeler, portrét olomouckého biskupa Františka kardinála z Ditrichštejna, 1604, mědiryt, Vědecká knihovna v Olomouci.

4. Pohled na olomoucké Předhradí s katedrálou sv. Václava, 1676, rytina.

¹² Mandziuk, Josef: Nysa jako oáza kultury w XVI i XVII w. *Colloquium Salutis, Wrocławskie Studia Teologiczne* 9, 1976, s. 73–95; Schmielewski, Ulrich: Neisse in der frühen Neuzeit. In: *Neisse. Das schlesische Rom in Wandel der Jahrhunderte*, Würzburg 1988, s. 75–79.

¹³ Jakubec, Ondřej – Pavlíčková, Radmila: Biskupský dvůr: Knížecí rezidence olomouckých biskupů v Brně. In: *Brněnské paláce: Stavby duchovní a světské aristokracie v raném novověku*, Brno 2005, s. 45–91; Steinborn, Božena: *Otmuchów. Paczków*, Warszawa 1982.

¹⁴ Ze základní literatury o situaci olomouckých biskupů viz Jakubec, Ondřej: *Kulturní prostředí a mecenát olomouckých biskupů pořídní doby: Umělecké objednávky biskupů v letech 1553–1598, jejich význam a funkce*, Olomouc 2003, zde další literatura. Ke Slezsku např. Machilek, Franz: Schlesien. In: *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650/2. Der Nordosten*, hg. von A. Schindlig – W. Ziegler, Münster 1993³, s. 125–127; Sabisch, Alfred: Breslauer Domherren des 16. Jahrhunderts. In: *Reformata reformanda: Festgabe für Hubert Jedin zum 17. Juni 1965/2*, hg. von E. Iserloh – K. Repgen, Münster 1965, s. 144–176; Zimmermann, *Das Breslauer Domkapitel* (cit. v pozn. 4); Engelbert, Karel: *Maßnahmen des Bischofs Kaspar von Logau (1562–1574) zur Hebung des Katholizismus im Bistum Breslau*, Breslau 1938; Lec, Zdzisław: Biskupi wrocławscy w dobie reformacji i reformy kościoła, *Saeculum Christianum* 2, 1995, s. 218–220; Sabisch, Alfred: *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien. Jacob von Salza (†1539) und Balthasar von Promnitz (†1562) in ihrem glaubensmässigen und kirchenpolitischen Auseinandersetzung mit den Anhänger der Reformation*, Münster 1975; Köhler, Joachim: *Das Ringen um die tridentische Erneuerung im Bistum Breslau: Vom Abschluß des Konzils bis zur Schlacht am Wießen Berg 1564–1620*, Köln – Wien 1973.

¹⁵ K Moravě viz Jakubec: *Kulturní prostředí* (cit. v pozn. 14), ke Slezsku např. Mandziuk, Josef: *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku: Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*, Warszawa 1995, s. 70, 74, 99; Urban, Wincenty: *Zarys dziejów diecezji Wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 109–114, 136, 160, 167; Van Deventer, Jacob: Die chronikalischen Aufzeichnungen des Bäckermeister Balthazar Isler aus Schweidnitz. Eine Quelle zu Konfessionalisierung und Gegenreformation in schlesische Städten. In: *Silesiographia. Stand und Perspektiven der historischen Schlesienforschung. Festschrift für Norbert Conrads zum 60. Geburtstag*, hg. von M. Weber – C. Rabe, Würzburg 1998, s. 503–504.

¹⁶ Marshall, Werner: *Geschichte des Bistums Breslau*, Stuttgart 1980, s. 77.

5. Johann Willenberger, veduta Kroměříže, 1593, dřevořez (Bartoloměj Paprocký, Zrcadlo slavného markrabství moravského, f. 390v).

6. Pohled na areál hradu Hukvaldy, 2. polovina 17. století, kresba.

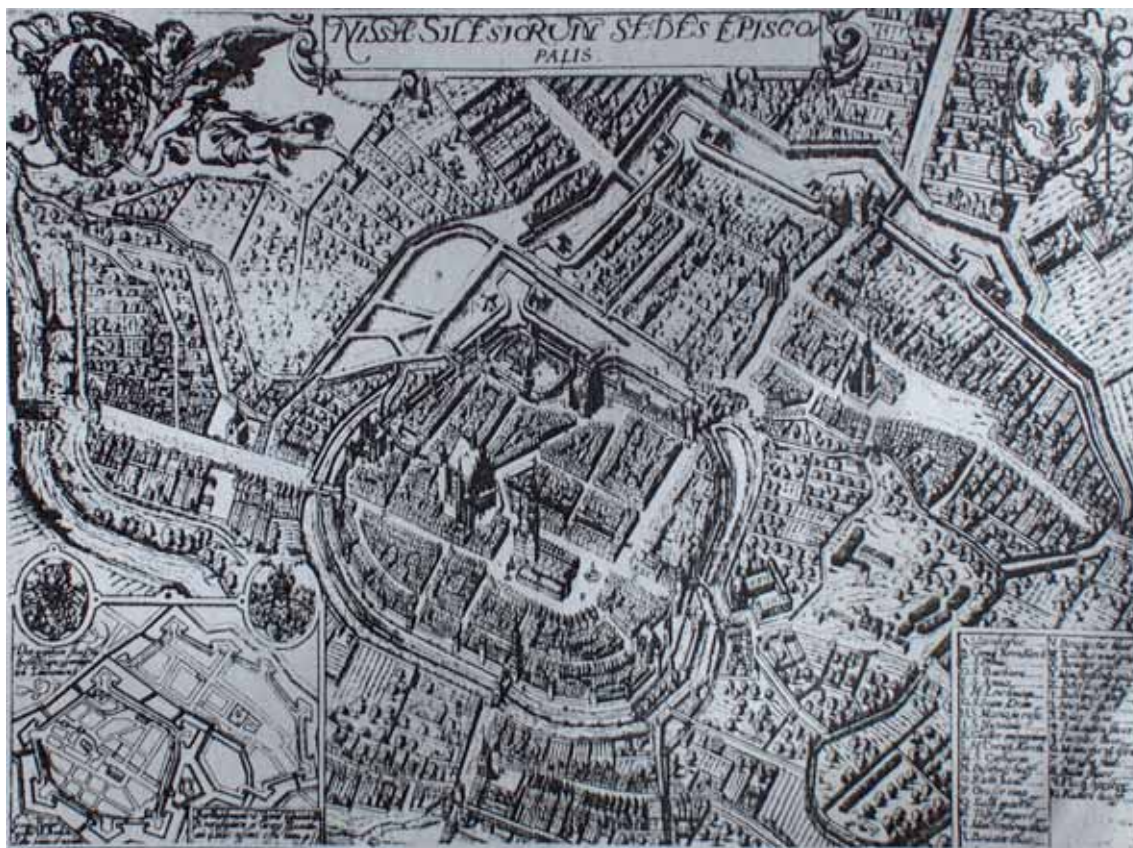
7. Friedrich Gross st. a Frederick Hendrickszoon Vroom, plán Vratislavi, 1587, kolorovaný mědiryt (Georg Braun – Franz Hogenberg, Civitates orbis terrarum liber quartus, f. 42r).

mecenát olomouckých i vratislavských biskupů a využívání uměleckých aktivit, které byly součástí jejich konfesionalizačních strategií.

Pro uvedení do rozsahu biskupských zakázek a jejich fungování můžeme zmínit na prvním místě literaturu, tedy knižní tisky – od pořízení překladu, vytištění až po jejich distribuci. Kniha představovala obecný nástroj konfesní polemiky a biskupové jí využívali ve velké míře; vratislavští biskupové měli dokonce svou tiskárnu, která sloužila i biskupům olomouckým.¹⁷ U olomouckých biskupů máme dobře zdokumentován široký rozsah knižních tisků, který dokládá systematickou podporu vydávání, překladů, koupí a následného šíření publikací domácích i evropských katolických autorů – např. Georga Scherera, Sebastianana von Baden, Jakuba Wujka, Vincenta z Lérins, Sigmunda Ernhofera, Václava Šturma, Joanna Polanca, Antonia Possevina, Stanislava Hosia ad. Tisky měly ryze konfesionalizační charakter, jak reformní (dogmaticko-indoktrinační), tak polemický. Podporovaná a šířená vydání lze rozdělit do rámcové typologie: formulace a obhajoba katolického dogmatu, zahrnující katolickou homiletiku, ale i starší spisy církevních autorit, polemizující s raně křesťanskými herezemi – „předchůdci“ reformovaných konfesí, popisy jezuitských misií a úspěchů konverzí a konečně otevřeně polemické či znevažující spisy namířené proti nekatolickým vyznáním. Značná část vydavatelské produkce podporované biskupy představovala tisky, jež upevňovaly program katolické reformace a byly určeny nejširšímu publiku, ale hlavně kléru – bible, katechismy, akta a projevy z olomouckých diecézních synod, diecézní agendy. Funkce všech těchto tisků je tedy jasná, avšak nesouvisela jen

¹⁷ V roce 1571 si zde dal vytisknout Vilém Prusinovský německý překlad Nového zákona od Hieronyma Emsera; Jakubec: *Kulturní prostředí* (cit. v pozn. 14), s. 316–317.

8. Georg Hayer, veduta Nisy, 1596, mědiryt.

s jejich pořizováním či vydáváním, ale především s distribucí jak mezi nekatolíky (se snahou přimět je ke konverzi), tak katolíky (s cílem upevnit jejich konfesní sebeidentifikaci a disciplínu). Účel šíření knih se projevil i na jejich často luxusní úpravě a dodávání biskupských ex libris, která se nemusela vztahovat jen k vlastníkov, ale i k dárci. Dnes zprávy o polemických jezuitských spisech jako vánočních dárcích, které biskupové rozesílali význačným nekatolickým aristokratům s otevřeným přáním jejich konverze mohou vyznívat úsměvně. Takové však bylo využívání podobných děl, které nelze oddělit od dalších podob konfesionalizační politiky potridentských biskupů.¹⁸

Jaká tedy byla role samotného umění a jeho využívání? Již nyní třeba říci, že situace katolického umění nebyla po polovině 16. století záviděníhodná. Exemplárně stav popisuje ve své práci o jezuitském umění ve střední Evropě (zvl. v Německu) Jeffrey Chipps Smith, když píše o souvislosti otřeseného katolicismu se stagnací katolického objednavatelství. Teprve od osmdesátých let 16. století začíná cítit sílící distinktivně katolický mecenát, který v konfesně smíšených a nepřátelských prostředích nabýval jasné propagandistické funkce.¹⁹ Podobné to bylo i na Moravě a ve Slezsku, kde byly inovační

9. Friedrich Bernhard Werner, pohled na rezidenci v Otmuchově od severu, kolem 1750, mědiryt.

10. Václav Šturm, Rozsuzení a bedlivé uvážení Velikého Kancyonálu, od Bratří Valdenských jinák Bole-slavských, sepsaného, Praha 1588, titulní list, Vědecká knihovna v Olomouci.

¹⁸ Blíže k jednotlivým tiskům viz Jakubec, Ondřej: "We Believe that Your Ladyship Will Deign to Accept this Small Gift from us with Gratitude": Artworks and Literature as means for Strengthening Catholicism in Moravia before the Battle of the White Mountain. In: *Public Communication in European Reformation. Artistic and other Media in Central Europe 1380–1620*, eds. M. Bartlová – M. Šroněk, Prague 2007, s. 205–217; Starzewska, Maria: Fundacje artystyczne Andrzeja Jerina, biskupa wrocławskiego 1586–1596, *Rocznik sztuki śląskiej* XIII, 1983, s. 67–86; Szewczyk, Aleksandra: Korespondencja biskupa Andreea Jerina (1585–1596) z Paulem Nitschem, zlotnikiem wrocławskim, *Dziela i Interpretacje* 10, 2005.

¹⁹ Chipps Smith, Jeffrey: *Sensuous Worship. Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, Princeton – Oxford 2002.

11. Olomouc, kaple sv. Stanislava, 1585-1591, pohled od jihozápadu.

12. Tisk biskupa Stanislava Pavlovského z 5. I. 1590 ohlašující jubilejní rok, detail, Zemský archiv v Opavě, pracoviště Olomouc.

formy a ikonografie luteránského umění ve Slezsku často přejímány i katolickými objednateli, včetně vratislavských biskupů.²⁰ Na Moravě to mohla způsobit situace vnitřní krizí oslabeného biskupského stolce v šedesátých a sedmdesátých letech, která nepřála biskupskému mecenátu. Naopak nekatolíci otevřeně manifestovali svébytnou obraznost na reprezentativních zakázkách, které budily značnou nevoli olomouckých biskupů.²¹ Přibližně od osmdesátých let však můžeme pozorovat změnu. Katolické umění a mecenát začínají nabírat druhý dech a svou distinktivní obrazností a vazbou na katolické kultury „vracejí úder“ a vyhraňují se vůči svébytné protestantské imaginaci.

Znovunabyté sebevědomí biskupů se manifestovalo v první řadě na okázalých stavebních zakázkách. Ty se koncentrovaly zejména u zmíněných rezidencí, u kterých vidíme ve sledované době čilý stavební ruch. Například na Moravě byla systematicky budována, přestavována a modernizována všechna stávající biskupská sídla, a v Brně za biskupa Pavlovského dokonce vzniklo nové. To mělo vedle praktických funkcí dodat patřičný lesk osobám biskupů i samotné instituci, stejně jako poskytnout nezbytné zázemí pro politická a další jednání. Pochopitelně se přitom hlavní pozornost zaměřovala na klíčová rezidenční sídla – na Moravě na Kroměříž a ve Slezsku Nisu, kde biskup Jerin pracoval na velkolepém plánu fortifikace (biskup Pavlovský zase nákladně přebudoval pevnostní Hukvaldy). Zmínit lze i Wiązow a rekonstrukci zámku v Otmuchově za biskupa Jerina. Pozornost nebyla zaměřena jen na samotná sídla, ale i na další objekty v rámci rezidenční struktury. V Kroměříži biskup Pavlovský nákladně přestavěl nejen zámek, ale i kolegiátní kostel sv. Mořice, pozornost věnoval i farnímu kostelu P. Marie a městskému opevnění. Zcela záměrně pak byli biskupové dobovými panegyriky oslavováni jako „noví zakladatelé“.²²

Zásadní pozornost byla však věnována výstavbě a přestavbě kostelů v diecézích, které sloužily jako opěrné body církevní správy a především katolické reformace. Ve Slezsku připomeňme zvláště Martina Gerstmannu, ale i poté byli biskupové k výstavbě a opravě sítě farních kostelů zavázáni zvláštním článkem schváleným na vratislavské diecézní synodě (1592).²³ Na Moravě zase vzrůstá za episkopátů Pavlovského a Ditrichštejna počet nově svěcených sakrálních objektů. S tím můžeme spojit soustavné vybavování kostelů kultovně-liturgickými předměty (paramenta).²⁴ Hlavní pozornost byla pochopitelně směřována k nejdůležitějším chrámům diecéze a biskupským rezidencím (Olomouc, Kroměříž, Vratislav, Otmuchov, Nisa), ale i dalším významným objektům – zvláště poutním (na Moravě kostelu sv. Anny ve Staré Vodě u Olomouce), a to nejen na biskupských panstvích, ale i na statcích spřátelené katolické šlechty. Zcela specifický a logický potom byl patronát olomouckých biskupů nad jezuitskou kolejí v Olomouci.²⁵ Fundátorská, ale i jiná (často jen symbolická) podpora byla ze strany biskupů součástí promyšlené strategie posilování katolicismu a stávala se

20 Harasimowicz, Jan: *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej reformacji (1520–1650)*, Wrocław 1986, s. 171; idem: *Kunst als Glaubensbekenntnis: Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte der Reformationszeit*, Baden-Baden 1996, s. 139–140; idem: Evangelische Heilige? Die Heiligen in Lehre, Frömmigkeit und Kunst in der evangelischen Kirche Schlesiens. In: *Heilige und Heiligenverehrung in Schlesien*, hg. von J. Köhler, Sigmaringen 1997, s. 171–201; Michalski, Sergiusz: „Widzialne słowa” sztuki protestanckiej. In: *Słowo i obraz*, ed. A. Morawińska, Warszawa 1982, s. 171–208.

21 Lze zmínit např. oltář „*prve nevidaný a neobyčejný v novotě*” v kostele sv. Jakuba v Brně, který biskup Mezon nařídil odstranit, Jakubec: *Kulturní prostředí* (cit. v pozn. 14), s. 57.

22 Ibidem, s. 99–113, 246–254.

23 Seppelt, Franz Xaver: *Geschichte des Bistums Breslau: Real-Handbuch des Bistums Breslau I*, Breslau 1929, s. 64; Mandziuk: *Historia Kościoła* (cit. v pozn. 15), s. 92.

24 Scheuermann, Gerhard: *Das Breslau-Lexikon*, Dülmen 1994, s. 673–674.

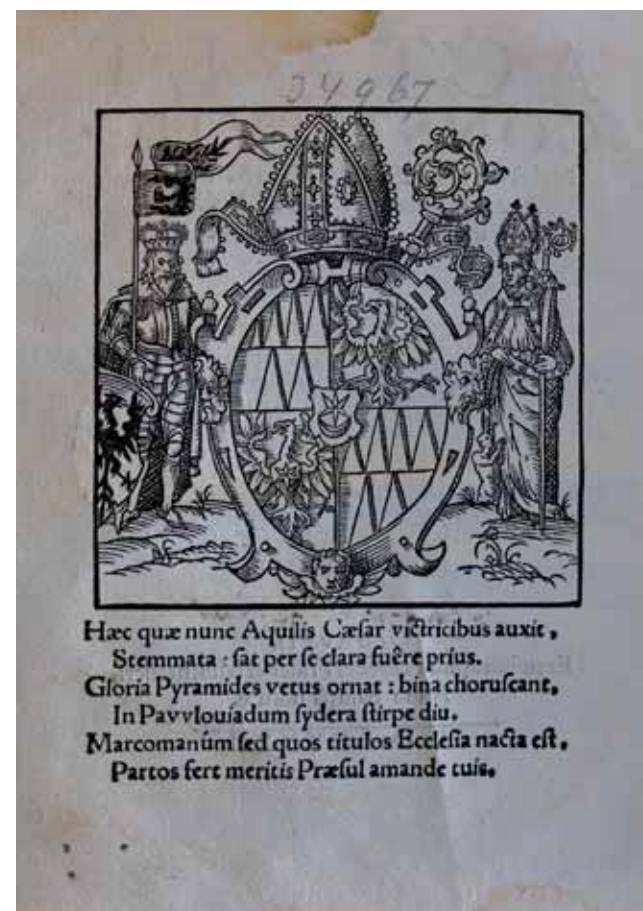
25 Jakubec, Ondřej: Poutní místa, poutě a milostné obrazy v mecenátu a politice olomouckých biskupů raného novověku: Několik poznámek k poznání konfesionalizačních praktik na předbřlohorské Moravě. In: *Pielgrzymowanie i sztuka: Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, eds. J. Lubos-Kozieł et al., Wrocław 2005, s. 307–321.

26 Harasimowicz, Jan: Rola sztuki w religijnych i społecznych konfliktach wieku reformacji na Śląsku, *Rocznik historii sztuki* 18, 1990, s. 63–64; idem: *Funkcje katolickiego mecenatu artystycznego na Śląsku w dobie reformacji i „odnowy trydenckiej” Kościoła*, Sobótka 1986, č. 4, s. 568–569.

13. Sv. Václav jako patron olomoucké diecéze, *Agenda Seu Modus Administrandi Sacramenta: Secundum Ritum Cathedralis Ecclesiae Olomucensis*, Krakov 1585, f. 1v, Vědecká knihovna v Olomouci.

14. Polepšený znak biskupa Pavlovského se sv. Václavem a Stanislavem, *Acta Et Constitutiones Synodi Olomucensis*, Olomouc 1592, f. 1v, Vědecká knihovna v Olomouci.

patrným projevem šíření katolické konfese.²⁶ Biskupové sami jí přikládali značný význam, jak informují relace biskupů Pavlovského a Ditrichštejna *ad limina*, kteří vnímali obnovu a výstavbu sakrálních sta-

²⁷ Snopek, František: *Některé relace biskupa Stanislava Pavlovského a kardinála Dietrichštejna o diecesi olomoucké*, Brno 1908, s. 42.

²⁸ Jugnitz: *Martin von Gerstmann* (cit. v pozn. 5), s. 332.

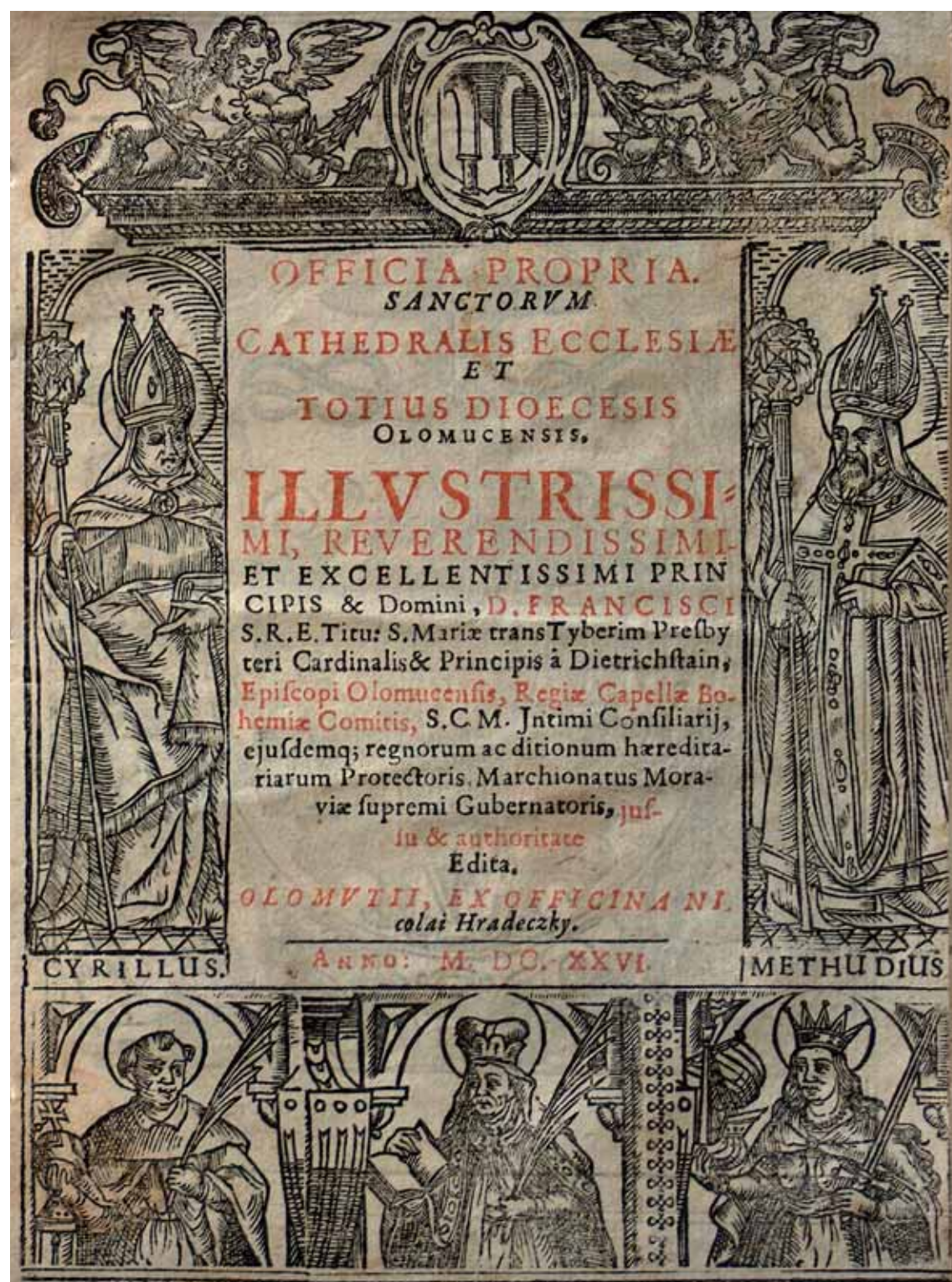

15. Johann Willenberger, titulní list knihy *O počátku a starožitnosti stavu prelátského* (Bartoloměj Paprocký, *Zrcadlo slavného markrabství moravského*, mezi f. 161v–162).

16. Johann Willenberger, promoční teze olomoucké univerzity při filozofickém licenciátu, 1597, Olomouc (tiskárna Georga Handla), *Sbírka tezí univerzity v Bambergu*.

17. *Officia Propria Sanctorum Cathedralis Ecclesiae et Totius Dioecesis Olomoucensis*, Olomouc 1626, titulní list, Vědecká knihovna v Olomouci.

18. Frontispis se znakem wratislavského biskupa Andrese Jerina, *Acta Et Constitutiones Synodi Dioecessanae, Quae Fuit Celebrata Wratislaviae...etc.*, Nisa 1595, Vědecká knihovna v Olomouci.

veb právě v těchto souvislostech.²⁷ Nešlo však jen o svěcení kostelů, ale především o komplexní „funkční potenciál“ těchto objektů, kolem kterých se koncentroval program specifické katolické liturgie, poutí a dalších akcí (kázání, biřmování, konverze), jež představovaly často okázalou demonstraci katolicismu.²⁸

V této souvislosti nemůžeme pominout, že mecenát biskupů neměl charakter jen institucionální, ale i zcela privátní. Výrazem toho jsou nákladné přestavby vlastních rodových sídel – například Kaspar von Logau výrazně přeměnil to své v Grodně, Andreas Jerin věnoval pozornost rezidenci v Uježdzi u Paczkova a olomoucký biskup František z Ditrichštejna zase rodovému Mikulovu.²⁹ Specifickými objekty byly stavby rodových hrobek – v Otmuchově si ji například vybudoval při farním kostele biskup Sitsch a obdobnou stavbu rodového (pohřebního) kostela sv. Stanislava v Pawłowicích financoval biskup Pavlovský. Rodovou hrobní kapli (sv. Stanislava) budoval též biskup i při katedrále v Olomouci. Ne vždy však lze zcela oddělovat oba významy. Často totiž biskupské zakázky odkazovaly na osobu stavebníka nejen jako člena rodu, ale i jako reprezentanta biskupství. Navíc mohly zahrnovat více či méně skryté konfesně propagandistické a polemické významy, jak je to patrné na zmíněném příkladu olomoucké kaple.³⁰ Jak je patrné, umělecké objednávky představovaly nejen „pasivní“ položky biskupského mecenátu,

29 Pater: *Poczet* (cit. v pozn. 9), s. 69–71; Seppelt: *Geschichte* (cit. v pozn. 23), s. 56.

30 Jakubec, Ondřej: Kaple sv. Stanislava při katedrále sv. Václava v Olomouci, její stavebník, olomoucký biskup Stanislav II. Pavlovský a malířská výzdoba: Význam a funkce, *Střední Morava* 12, 2001, s. 27–42; idem: Podoby podpory kultu sv. Stanislava na Moravě za olomouckého biskupa Stanislava II. Pavlovského (1579–1598): Manifestace katolicismu v uměleckých objednávkách jako součást protireformačního programu olomouckých biskupů raného novověku. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Historica* XXX, Olomouc 2001, s. 67–84.

31 K této „instrumentalitě“ viz Pavlíčková: *Sídla* (cit. v pozn. 10), s. 11–23, 131–135.

ale jejich podstata spočívala v konkrétním fungování v konkrétním prostoru. Byly to „instrumenty“, které tvořily pevnou součást biskupské konfesionalizační politiky.³¹ U olomouckých biskupů se toto ryze funkční a „praktické“ využívání uměleckých objednávek vázalo na aktuální kurs tridentské reformy. Nejvýrazněji se to projevovalo preferencí distinktivně katolické ikonografie, která souvisela se specifickou devocionalitou katolicismu, jeho rituálů a kultů. Kolem roku 1600 tak můžeme analogicky v moravském i slezském prostředí biskupského mecenátu pozorovat intenzivní trend propagace nové potridentské ikonografie.³²

Zvýšenou frekvenci obrozené tradiční ikonografie vidíme od sedmdesátých let 16. století u knižních tisků, jejichž specifikum bylo již připomenuto, a tak zde onen cílený akcent nepřekvapí. Je to ostatně svým způsobem obecný trend, který se v oblastech, kde začali být katolíci aktivnější, ihned projevoval v knižní produkci a její výzdobě.³³ Můžeme tak zmínit některé knižní tisky vznikající v okruhu olomouckých biskupů. I v ryze užitkových olomouckých tiscích, například ohlašujících jubilejní léta, se v jejich záhlaví objevují příznačné motivy P. Marie a svatých patronů (1576, 1590). Od osmdesátých let jsou tisky „katolické provenience“ intenzivně provázány s propagací specifické ikonografie, která zdůrazňovala zvláště tradiční světce moravského panteonu – sv. Václava, sv. Cyrila a Metoděje a od episkopátu biskupa Pavlovského i sv. Stanislava. Nepřekvapí, že byli spojeni s charakteristickými tisky katolické (proti)reformace – novou agendou diecéze (vytištěnou v Krakově),³⁴ akty diecézní synody,³⁵ jezuitskými spisy propagujícími svátek Božího těla,³⁶ kalendářů,³⁷ promočními tezemi jezuitské akademie³⁸ a dalšími propagandistickými spisy.³⁹

Podobně biskupové na Moravě podporovali i kulty světic – připomeňme je například od okrajové sv. Korduly, přes pobělohorskou sv. Pavlínu až po sv. Annu, jejíž úcta měla v Olomouci hlubokou tradici sahající do raného 14. století. Dokladem prvního jsou první univerzitní teze z konce 16. století a další tisky, u druhého musíme zmínit poutní kostel ve Staré Vodě u Olomouce, poutní centrum intenzivně podporované biskupem Pavlovským a jezuitu, a stavbu manýristické kaple sv. Anny při olomoucké katedrále z počátku 17. století.⁴⁰ Tento trend ostatně dokládají zprávy o svěcení oltářů v diecézi, které stejně jako jejich – bohužel až na výjimky nezachovalá výzdoba – akcentovaly tradiční

19. Elias Hauptner, epitaf olomouckého kanovníka Thomase Krencia s P. Marií (*Salus Populi Romani*), 1610, olej, měděný plech, Olomouc, katedrála sv. Václava.
Foto Zdeněk Sodoma © Muzeum umění Olomouc.

32 Jakubec, Ondřej: Mor a umělecké objednávky olomouckých biskupů 2. poloviny 16. a počátku 17. století. Příspěvek k utváření potridentské ikonografie na Moravě. In: *Historická Olomouc XIV*, Olomouc 2004 (v tisku); Jakubec: *Poutní místa* (cit. v pozn. 25), s. 307–321; Ke slezskému prostředí zvl. Harasimowicz: *Funkcje* (cit. v pozn. 26), s. 561–581; idem: Der Einfluß von Glaubenskonflikten auf die schlesische Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts, *Acta Poloniae Historica* 61, 1990, s. 117–139; idem: *Rola* (cit. v pozn. 26), s. 31–95; Jaroszewska, Anna: Siedemnas-towieczne ołtarze w kościele w Łozinie koło Wrocławia. Przyczynek do dziejów kontrreformacji na Śląsku, *Dziela i Interpretacje* 2, 1994, s. 101–109.

33 Harasimowicz, Jan: Zur Ikonographie der Bautzener und Görlitzer Drucke im 16. und frühen 17. Jahrhundert. In: *Welt – Macht – Geist: Das Haus Habsburg und die Oberlausitz*, Katalog, hg. von J. Bahlcke, Görlitz 2002, s. 177–188.

34 *Agenda Seu Modus Administrandi Sacramenta: Secundum Ritum Cathedralis Ecclesiae Olomucensis*, Krakov 1585–1586.

35 *Acta Et Constitutiones Synodi Olomucensis*, Olomouc 1592.

36 Scherer, Georg: *Kázání o Slavném Svátku Těla Božího a Processí*, Litomyšl 1594.

37 *Officia Propria Sanctorum Cathedralis Ecclesiae et Titius Dioecesis Olomoucensis*, Olomouc 1626.

38 Např. promoční teze olomoucké univerzity při filozofickém licenciátu z 10. 7. 1597, Olomouc, Sbíрка tezí univerzity v Bambergu, č. 98. K tomu viz Jakubec, Ondřej: „Neznámé“ a nejstarší grafické teze olomoucké univerzity z konce 16. století, *Střední Morava* 2007, 24, s. 93–98.

39 Např. Paprocký z Hlohól, Bartoloměj: *Zrcadlo Slavného Margkrabství Moravského*, Olomouc 1593.

40 Jakubec: „Neznámé“ a nejstarší (cit. v pozn. 38), s. 93–98; idem: *Poutní místa* (cit. v pozn. 25), s. 307–321.

41 Snopek: *Některé relace* (cit. v pozn. 27), s. 36.

42 K funkci milostných obrazů a roli mariánského kultu v potridentském období viz např. Freedberg, David: *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago – London 1989, s. 90–91, 112; Royt, Jan: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 1999, s. 19–20, 255–256; Bailey, Gavin: Creating a Global Artistic Language in late Renaissance Rome: Artists in the Service of the Overseas Missions, 1542–1621. In:

20. Anonymní moravský malíř, oltářní (?) obraz P. Marie se sv. Janem Křtitelem a sv. Ondřejem, 1614, olej, dřevo, Olomouc, Arcidiecézní muzeum Olomouc.
Foto Zdeněk Sodoma © Muzeum umění Olomouc.

21. Alessandro Allori, *Kristus pod křížem*, 1583, olej, plátno, Metropolitní kapitula u Sv. Václava v Olomouci.
Foto Markéta Ondrušková © Muzeum umění Olomouc.

zasvěcení zmíněných svatých (sv. Anna, sv. Cyril a Metoděj, Všichni svatí ad.) a především P. Marie. Příznačná může být snaha biskupů získat cenné ostatky; třeba kardinál Ditrichštejn žádal na papeži relikvie „moravských apoštolů“ Cyrila a Metoděje, které hodlal uložit do nového chóru olomoucké katedrály.⁴¹

Primát přirozeně náležel P. Marii, jejíž kult představoval klíčový moment potridentského katolicismu, a to v nejširším záběru od její funkce ochránkyně a přimlůvkyně až po Marii bojující (s protestantismem). Na předbělohorské Moravě lze v tomto ohledu sledovat v okruhu olomouckých biskupů pozoruhodný způsob praktické aplikace soudobé katolické spirituality a principů potridentského katolicismu. Tím byla systematická podpora šíření kopií kultovního obrazu *Salus Populi Romani*, tedy P. Marie Sněžné z kostela S. Maria Maggiore v Římě. Obraz představuje jednu z mnoha madon typu Hodegetrie ze 13. století a je považován za tradiční „svatolukášskou“ malbu, navíc s protimorovými účinky. Propagace milostného obrazu se po polovině 16. století chopili jezuité, a byl to třetí generál řádu Francesco Borgia, kdo dal pořídit první kopii pro profesní dům jezuitů v Římě (1569).⁴² Další kopie pro jezuitské kostely, včetně střední Evropy, záhy následovaly. Od počátku sedmdesátých let 16. století do začátku 17. století tak i na Moravě najdeme několik kopií římského obrazu, pořízených z popudu olomouckých biskupů a dalších reprezentantů moravského katolicismu. První obraz patrně již v roce 1572 získali pro brněnské jezuitu jejich velcí patroni, kanovníci Václav a Jan Grodečtí (potomní olomoucký biskup). Záhy poté snad byla kopie pořízena i pro oltář Čtrnácti sv. pomocníků v křestní kapli farního kostela P. Marie v Kroměříži. S olomouckým biskupem Tomášem Albínem z Helfenburku je spojena pozdější malba P. Maria s nástroji umučení (*Arma Christi*) ze Strahovské obrazárny (1613), která představuje zajímavou manýristickou asambláž užívající motivu římské milostné madony. Nejspíše v roce 1586 dal pro kostel olomouckých jezuitů pořídit další kopii milostného obrazu biskup Stanislav Pavlovský. S motivem *Salus Populi Romani* se potom ještě setkáváme v první čtvrtině 17. století za Ditrichštejnova episkopátu na malovaných epitafech olomouckých kanovníků.⁴³

Poslední olomoučtí biskupové před Bílou horou tak vystupovali jako svědomití stoupenci linie potridentských principů, pro které umělecký mecenát představoval ve spojení s ožíváním tradiční katolické devocionality jeden z pilířů konfesionalizační politiky. Nepřekvapí proto, že to byl právě kardinál Ditrichštejn, kdo v olomoucké diecézi vyhlásil, přesně dle závěrů XXV. zasedání tridentského koncilu (1563), povinnou úctu k „*imagines Christi ac Deiparae semperque Virginis nec non aliorum sanctorum*“. Jeho vlastní mecenát tomu ostatně odpovídal; stačí vzpomenout založení loretánské kaple v Mikulově (1623) a její rekatolizační souvislosti. Jako další doklad jeho mecenátu lze připomenout dochovaný rozměrný (oltářní) obraz P. Marie (Čenstochovské?) se sv. Ondřejem a sv. Janem Křtitelem.⁴⁴ Mimo-

22. Elias Hauptner, epitaf olomouckého probošta Jana Šternského ze Štern s *Assumptou* a sv. Janem Křtitelem, 1607, olej, měděný plech, Olomouc, katedrála sv. Václava. Foto Zdeněk Sodoma © Muzeum umění Olomouc.

From Rome to Eternity. Catholicism and the Art in Italy, ca. 1550–1650, eds. P. Jones – T. Worcester, Leiden – Boston – Köln 2002, s. 226–228; Hecht, Christian: *Katholische Bildertheologie im Zeitalter vom Gegenreformation und Barock: Studien zu Traktaten von Johannes Molanus, Gabriel Paleotti und anderen Autoren*, Berlin 1997, s. 133–137; Belting, Hans: *Bild und Kult: Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München 1990, s. 76–87, 382–390; Ostrow, Steven: *Art and Spirituality in Counter-Reformation Rome: The Sistine and Pauline Chapels in S. Maria Maggiore*, Cambridge 1996, s. 118–132; Wolf, Gerhard: *Salus populi romani: Die Geschichte römischer Kultbilder im Mittelalter*, Weinheim 1990.

⁴³ Jakubec: *Poutní místa* (cit. v pozn. 25), s. 310–315; *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*. Katalog, ed. O. Jakubec, Olomouc 2007, s. 11–24, 124–126, 132–133.

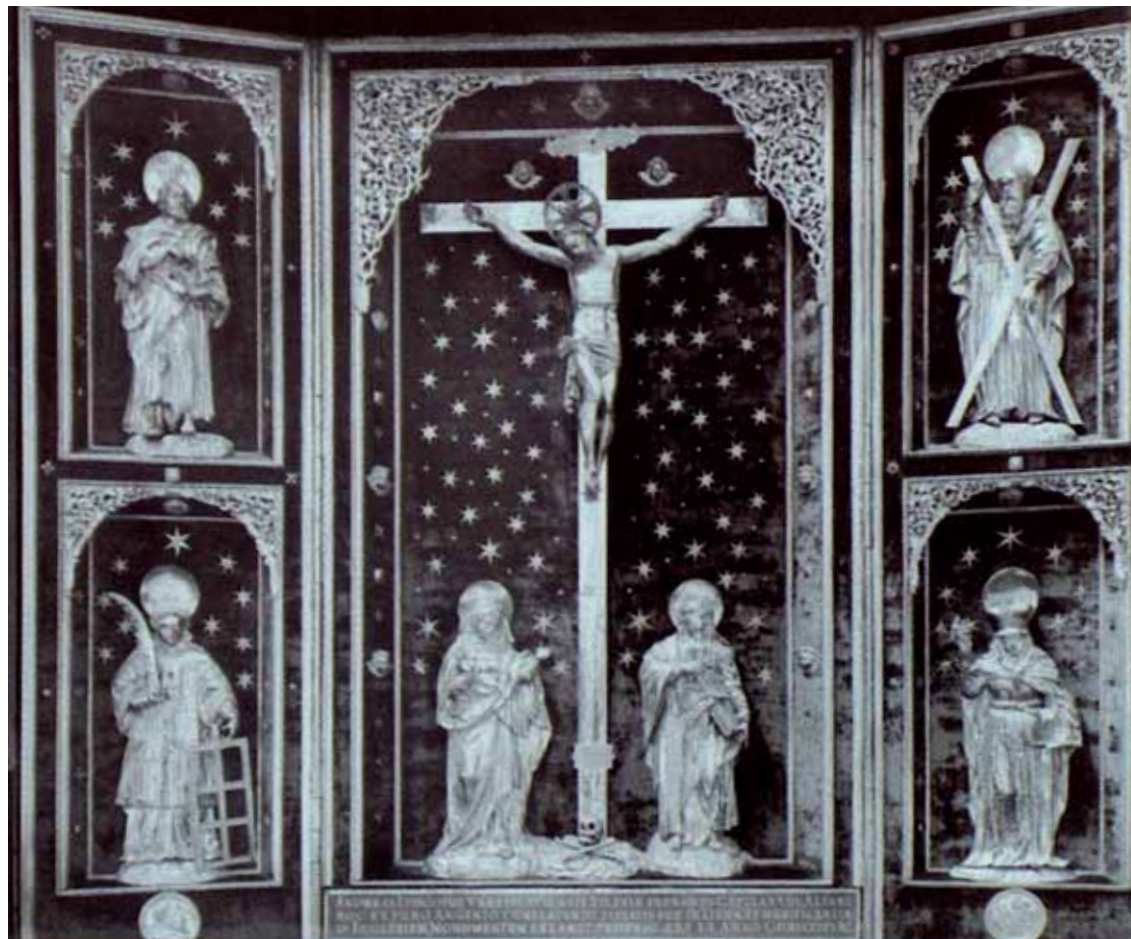
⁴⁴ Bukovský, Jan: *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Praha 2000, s. 24; *Arcidiecézní muzeum Olomouc – Průvodce*, eds. G. Elbelová – P. Zatloukal, Olomouc 2006, s. 84; Jakubec, Ondřej: Zbožná reprezentace – reprezentativní zbožnost. Poznámky k uměleckému mecenátu kardinála Františka z Dietrichsteinu. In: *Kardinál František z Dietrichsteina (1570–1636). Prelát a politik neklidného věku*. Katalog, ed. L. Mlčák, Olomouc 2008, s. 32–42.

⁴⁵ Jakubec: *Ku věčné památce* (cit. v pozn. 43), s. 22–23, 63–67, 121–133.

23. Reliéf sv. Anny se znakem olomouckého biskupa Františka z Ditrichštejna, 1617, Olomouc, kaple sv. Anny, průčelí.

24. Paul Nitsch, zlatnická výzdoba hlavního oltáře, 1589–1591, Vratislav, katedrála sv. Jana Křtitele.

chodem již v pozůstalosti jeho předchůdce biskupa Pavlovského je dokumentována řada mariánských obrazů, včetně Imago B.V.M. Loretanae. Mecenát tohoto biskupa dobře dokládá, že biskupové byli vnímaví k nové „antimanýristické“ potridentské obraznosti, jak to dosvědčuje získání obrazu Kristus pod křížem Alessandra Allorihho v roce 1583 ve Florencii, názorně vystihující kající atmosféru nové devoce. Biskupové pochopitelně nebyli jediní, kdo svými objednávkami pomáhali prosazovat distinktivní katolickou ikonografii. Pozadu nezůstávali další vysocí preláti, jako již zmínění olomoučtí kanovníci, díky kterým se zachoval pozoruhodný soubor malovaných epitafů z první čtvrtiny 17. století. Ty nepokrytě propagují tradiční katolickou obraznost a také vztah ke smrti a komemoraci, který akcentoval postavy svatých patronů a P. Marie.⁴⁵

Nešlo však pouze o objednávky obrazů, ale především o využívání jejich funkčního potenciálu. Sem patří svérázný způsob distribuce biskupy, a to jak do řad nekatolíků (s cílem přimět je ke konverzi – např. dar vzácného obrazu P. Marie, který získal Pavlovský z Itálie, ženě nekatolíka Jana z Lipé), tak katolíkům, kdy bylo cílem utužit přátelství i posílit konfesní sebeidentifikaci. Podobné „instru-

46 Lentjes, Thomas: Mit Bildgeschenken gegen die Reformation: Das Geschenkbuch der Dominikanerinnen von St. Nikolaus in undis aus Straßburg (1576–1592). In: *Rahmen-Diskurse. Kultbilder im konfessionellen Zeitalter*, hg. von D. Ganz – G. Henkel, Berlin 2004, s. 41–59; Jakubec: “We Believe that Your Ladyship Will Deign to Accept this Small Gift from us with Gratitude.” (cit. v pozn. 18).

47 Harasimowicz: *Rola* (cit. v pozn. 26), s. 66–67; idem: *Der Einfluß* (cit. v pozn. 32), s. 133.

mentální“ zhodnocování obrazů katolíky lze ostatně dokumentovat i v konfesně smíšených oblastech Německa.⁴⁶

Co jsme sledovali na Moravě kolem roku 1600, platí i ve Slezsku. Také zde ještě v sedmdesátých letech 16. století tvorba „katolických“ oltářů zcela stagnovala anebo představovala značně konzervativní produkci. Nezřídka i katoličtí objednatelé využívali ve svých dílech ryze protestantské ikonografie.⁴⁷ Teprve o dvacet let později se posilování pozic katolicismu, propagace náboženského života a specifických kultů svatých promítly do umělecké produkce, již biskupové objednávali. Jako *exemplum* může sloužit nákladný oltář vratislavské katedrály se stříbrnými sochami, zadaný biskupem Jerinem. Ikonografická složka (Kristus, P. Marie, legenda sv. Jana Křtitele, sv. Ondřej, sv. Hedvika, sv. Otcové ad.) demonstrovala poprvé vědomý projev restituce kultu svatých patronů a svou katolickou distinkcí představovala radikální novum. Podobně to reprezentovala jeho objednávka oltáře a nástěnných maleb v kapli sv. Ondřeje ve vratislavské katedrále, zachycující postavy svatých v životní velikosti.⁴⁸ Obnova a podpora kultů, zvláště tradičních „katolických“ národních světců, měla své pozadí – například u sv. Hedviky. Ta byla ve výzdobných programech biskupských objednávek zahrnuta do systému tzv. *katolicyzmu cesarskiego*, kdy se katolická církev v Polsku snažila posilovat symbolické vazby k říši a Habsburkům. To zahrnovalo třeba kult sv. Jindřicha, promítající se i do výzdoby oltářů. Také těmito výtvarnými prostředky se pokoušeli biskupové zvýšit společenský status a váhu instituce biskupství, která se tak hlásila pod ochranu císařovu.⁴⁹ Podobně se ve výdobě oltářů prosazoval kult P. Marie. Typickým dokladem vzrůstající obliby a reprezentativnosti tohoto protireformačního typu umění může být velký kamenný oltář P. Marie fundovaný biskupem Sitchem v kostele sv. Jakuba v Nise (1612). Zahrnuje ústřední Assumptu v doprovodu sv. Kateřiny, sv. Hedviky a sv. Jindřicha. Podobný typ oltářů posléze přerůstal v náročnější mnohafigurální celky, které doslova demonstrovaly nauku katolicismu se všemi jejími dogmatickými principy (svátostmi, společenstvími svatých, mariánskou úctou apod.). Příznačnou složkou artefaktů se již stala otevřená polemika s protestantismem a jeho učením.⁵⁰ Oltáře tak fungovaly jako klíčový nositel katolického *Bildlehre*, nazveme-li to analogicky k protestantské obraznosti a její funkci. Tento obrazový typ představoval pro katolicismus jeden z jeho hlavních ideových nástrojů ve sféře výtvarného umění.⁵¹ Trend „zahušťování“ diecéze farními kostely s novými oltáři s jasně katolickou ikonografií je tak společný pro tehdejší Slezsko i Moravu.

Podobný princip vizuální demonstrace katolicity se uplatňoval i na náhrobcích vratislavských biskupů, a to již u Kaspara von Logau (postavy katolických Ctností, Salvátor a sv. Janové) a vyvrcholilo to u ikonograficky bohatého náhrobku Jana Sitcha v Nise.⁵² Je otázka, zda také náhrobky olomouckých

25. Mistr Sitschovy fundace, oltář P. Marie, 1612, Nisa, kostel sv. Jakuba.

48 Starzewska: *Fundacje* (cit. v pozn. 18), s. 79; Harasimowicz: *Rola* (cit. v pozn. 26), s. 68.

49 Harasimowicz, Jan: Kult świętej Jadwigi Śląskiej w okresie reformacji i odnowy trydenckiej Kościoła. In: *Księga Jadwigańska*, eds. M. Kaczmarek – M. L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 387–406.

50 Harasimowicz, Jan: Die Glaubenskonflikte und die kirchliche Kunst der Konfessionalisierungszeit in Schlesien. In: *Berichte und Beiträge des geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas*, Leipzig 1998, s. 162–165; idem: Rywalizacja wyznań w architekturze i sztuce śląskiej czasów nowożytnych, *Quart* 4, 2007, č. 4, s. 22.

51 Chmelinová, Katarína: *Miesto zázrakov: Premeny barokového oltára*, Bratislava 2005, s. 13–14. Na fundamentální roli oltáře upozorňují i akta olomoucké synody (1591), zcela v intencích Tridentu i jeho vykladačů (zvl. Karla Boromejského) – *Acta et Constitutiones*.

52 Jungnitz, Joseph: *Die Grabstätten der Breslauer Bischöfe*, Breslau 1895, obr. 11, 14; Starzewska: *Fundacje* (cit. v pozn. 18), s. 82; Gottschalk, Joseph: Die Grabstätten der Breslauer Bischöfe, *Archiv für schlesische Kirchengeschichte* 37, 1979, s. 185–214.

53 Jakubec: *Kulturní prostředí* (cit. v pozn. 14), s. 273–274; Zemek, Metoděj: *Náhrobky v metropolitním kostele sv. Václava v Olomouci*, Praha 1948, s. 8.

biskupů, zvláště Prusinovského a Pavlovského, rozvíjely analogické výzdobné programy. Rozdíly zde však sledujeme v míře ostrého polemického náboje, který se výrazně projevil na epigrafické složce monumentů zmíněných olomouckých biskupů. U vratislavských biskupů naproti tomu s ohledem na jejich citlivější pozici nepřicházel v úvahu.⁵³ Mnohdy byly ovšem konfesijně propagandistické a polemické významy v objednávkách biskupů zakódovány způsobem, který nám dnes přesně neumožňuje poznat, do jaké míry byly srozumitelné nejen nám, ale už i tehdejším adresátům. Takový případ může poskytovat například kaple sv. Stanislava v Olomouci (1591), která nesla celou řadu významů a funkcí, odkazujících jak k osobě stavebníka biskupa Pavlovského, tak k aktuálním nábožensko-politickým otázkám.⁵⁴

Prostředí potridentské obnovy katolicismu se tedy na Moravě i ve Slezsku, stejně jako v dalších katolických oblastech, promítlo pozitivně do intenzivního rozvoje umění a mecenátu podporovaného zdejšími biskupy. S jejich silícím postavením a energií na Moravě i ve Slezsku se umění začíná „katolicky“ vyhraňovat a stává se jednou ze zbraní konfesijního soupeření. Pochopitelně nelze zapomínat, že v tomto směru rozvíjeli podobné strategie i další významní katoličtí objednavatelé, stejně jako strana protestantská, která „umělecké soupeření“ v podstatě vyvolala.⁵⁵

Toto jen náznakové srovnání mecenátu a využívání umění ze strany postreformačních olomouckých a vratislavských biskupů mělo naznačit jeden podstatný aspekt, a to že v konfesně smíšených oblastech střední Evropy nabývalo umění a mecenát podoby specifického „instrumentu“ sloužícího politicko-konfesním a propagačním zájmům. Ty byly zaměřeny do nejrůznějších sfér – mezi vysoce postavené katolické i nekatolické vrstvy, stejně jako do nejširšího prostoru křesťanské populace obou diecézí. Objednávky olomouckých a vratislavských biskupů navíc ukazují, že v tomto prostoru došlo kolem roku 1600 k proměně katolického mecenátu a umění, které se svou katolicky distinktivní ikonografií začalo výrazně vyhraňovat, což odráželo silící pozice zdejšího katolicismu. Fundace biskupů obou zemí proklamovaly univerzální ideologii římsko-katolické církve, symbolicky vítězí nad protestantismem.⁵⁶ Mnohem podstatnější však bylo úsilí správců obou diecézí využít umění v rámci katolické reformy a obnovy náboženského života; umění tak nabývalo funkce konfesně disciplinačního nástroje. Pochopitelně při srovnání slezského a moravského prostředí vyvstávají rozdíly, neboť vratislavští biskupové museli volit často mnohem obezřetnější postupy.⁵⁷ To však souviselo v obou zemích s konkrétními okolnostmi, přístupem a možnostmi jednotlivých osobností biskupů, jejichž strategie však měla v podstatě podobné rysy. Ne vždy musely být stejně konfrontační, ale jejich manifestační charakter nelze přehlédnout.

---

⁵⁴ Jakubec: *Kaple sv. Stanislava* (cit. v pozn. 30), s. 27–42.

⁵⁵ Bania, Zbigniew: *Łatyfundium „katolickie” w Małopolsce i na Śląsku, czyli o mecenacie Gaszyńskich, Oppersdorfów i Zebrzydowskich*. In: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI. do XVIII. Wiek*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1998, s. 95–104.

⁵⁶ Harasimowicz, Jan: *Das Kunstmäzenatentum der ostmitteleuropäischen Bürger in der frühen Neuzeit*. In: *Künstlerische Austausch: Artistic Exchange. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Berlin 15.–20. Juli 1992*, hg. von T. N. Geahtgens, Berlin 1994, s. 222–223.

⁵⁷ Tazbir, Janusz: *Szlachta i teologowie: Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 12–13.

PŘÍLOHA 1

Olomoučtí biskupové potridentské éry

Marek Kuen (1553–1565)
Vilém Prusinovský z Víckova (1565–1572)
Jan Grodecký z Brodu (Grodu) (1572–1574)
Tomáš Albín z Helfenburka (1574–1575)
Jan Mezon z Telče (1575–1578)
Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598)
František z Ditrichštejna (1599–1636)

PŘÍLOHA 1

Vratislavští biskupové potridentské éry

Balthazar von Promnitz (1540–1562)
Kaspar von Logau (1562–1574)
Martin Gerstmann (1574–1585)
Andreas Jerin (1585–1596)
Bonaventura Hahn (1596–1599)
Paul Albert (1599–1600)
Johann Sitsch (1600–1608)

STRESZCZENIE

SZTUKA JAKO NARZĘDZIE REFORMY KATOLICKIEJ I KONTRREFORMACJI

KONFESJONALIZACJA I MECENAT BISKUPÓW WROCŁAWSKICH I OŁOMUNIECKICH NA PRZEŁOMIE XVI I XVII WIEKU

Studium porównuje środowisko kulturalne biskupów ołomunieckich i wrocławskich w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku. Już od średniowiecza obie instytucje charakteryzują się licznymi analogiami w szerokim zakresie od statusu społeczno-politycznego do typu struktury osiedleniowej, nie zważając na tradycyjne stosunki osobiste pomiędzy biskupstwami i kapitułami. W okresie poreformacyjnym biskupowie tych „bastionów katolicyzmu“ znajdują się pod podobnym naciskiem preferencji kościołów niekatolickich i można obserwować analogiczne symptomy kryzysu – mianowicie utratę autorytetu biskupa. Biskupowie zainspirowani Soborem trydenckim, dążą od ostatniego ćwierćwiecza XVI wieku do poprawy sytuacji i ciekawe jest, że biskupowie z Ołomuńca i Wrocławia mimo licznych lokalnych cech specyficznych, wykorzystują od ostatniej ćwierci XVI wieku podobne strategie konfesjonalizacji – mianowicie umacnianie pozycji instytucji katolickich, dyscypliny duchowieństwa oraz konfesyjnego zdyktowania wierzących. Interesującym aspektem jest również wykorzystywanie sztuki jako narzędzia propagandy, w którego zakresie mecenat biskupów w Wrocławiu i Ołomuńcu wykazuje liczne podobieństwa. Można obserwować dążenie do „reanimacji“ mecenatu katolickiego ze strony biskupów, którzy poza zleceniami o charakterze ogólnie reprezentacyjnym (dotyczącymi głównie przebudów rezydencji biskupów) koncentrowali się w ramach „mediów wizualnych“ na propagację pobożności katolickiej. Dowodem tego jest przede wszystkim ikonografia dzieł sztuki, mających często charakter reprezentacyjny i demonstracyjny, z naciskiem na kult Matki Boskiej i lokalnych patronów. Biskupowie w zgodzie z Soborem trydenckim wspierają również kult obrazów. Nie chodziło

jednak o same zamówienia, ale o szerszy zakres tworzony przez sieć stosunków społecznych (np. zjawisko darowizny książek i dzieł sztuki o wyraźnie katolickiej tematyce). Szersze ramy tworzyło też odrodzone życie kultowe – konsekracje kościołów, pielgrzymki, kazania, itp., podczas którego produkty mecenatu biskupów odgrywają rolę „narzędzia konfesjonalizacji“, stosowanego przez biskupów na Morawach i na Śląsku w podobnym celu, aczkolwiek w różnym środowisku. Wyraźny mecenat biskupi odzwierciadla wzmocnioną pozycję i aspiracje katolicyzmu na Morawach i na Śląsku.

ART AS A TOOL OF CATHOLIC REFORM AND COUNTER-REFORMATION

CONFESSIONALISATION AND PATRONAGE OF THE BRESLAU AND OLOMOUC BISHOPS AT THE TURN OF THE 16TH AND 17TH CENTURIES

The essay compares the cultural environment of the Olomouc and Wrocław bishops in the latter half of the 16th and the early 17th centuries. From the Medieval Ages, a wide spectrum of analogies was intrinsic to the two institutions, from social-political status to the character of residential structure, let alone the traditional personal links among the dioceses and chapters. In the post-Reformation period, the bishops of these “bastions of Catholicism” began to face a similar pressure of preferences from the non-Catholic churches, and we can thus observe similar symptoms of crisis there – especially the loss of Episcopal authority. Bishops, inspired by the Trident Council, tried to rectify and reverse the situation from the third quarter of the 16th century, and it is interesting that both the Olomouc and Wrocław bishops, even despite many local specifics, began to use similar confessionalization strategies – especially supporting Catholic institutions and strengthening the discipline of the clergy and the confessional discipline of churchmen.

Yet another remarkable aspect was employing art as a tool of propaganda. In this sense, the Episcopal patronage in Wrocław equally as in Olomouc displays remarkable analogies. It can be clearly observed that the bishops began to “resuscitate” the Catholic patronage and, besides generally representative commissions (that mainly focused on reconstruction of Episcopal residencies), they concentrated themselves in the “visual media” with the aim of promoting Catholic devoutness. This is especially evident in the iconography of

works of art which often have a representative and demonstrative character and distinctly accentuate the cult of the Virgin Mary and the patron saints of the respective countries. Bishops also followed the Trident recommendation and supported the cult of graceful paintings. The case here, however, was not just the commissions themselves but also the wider functional framework based on the network of social relations (e.g. the phenomenon of donating books and works of art with distinctively Catholic subjects). The wider framework was moreover formed by the gradually reviving cult life – consecrating churches, organizing processions, giving sermons and other activities – when the products of Episcopal patronage played the role of a “instrument confessionalization”, which bishops both in Moravia and Silesia intentionally used with the same aim, albeit in a rather different environment. The conspicuous patronage of bishops thus reflected the strengthening positions and increasing aspirations of Catholicism in Moravia as well as Silesia.

SUMMARY

PARY KOPUŁOWYCH KAPLIC BAROKOWYCH PRZY KOŚCIOŁACH CYSTERSÓW NA ŚLĄSKU I KATEDRZE WROCŁAWSKIEJ ORAZ ICH RZYMSKIE PIERWOWZORY

Andrzej Józef Baranowski

Na przełomie XVII i XVIII wieku w opactwach cystersów na Śląsku powstało szereg realizacji w ramach programu kontrreformacyjnego tego zakonu. Były to m.in: Domki Loretańskie, kaplice i kościoły związane z rozwojem nowych kultów głównie św. Józefa i Jana Nepomucena, kolumny Maryjne oraz kalwarie. Architektonicznie, wyróżniały się kopułowe kaplice w obejściu chórowym świątyń, którym należy poświęcić więcej uwagi. Budowę kaplic zapoczątkowano w Lubiążu, które najbardziej wyszukaną formę w postaci dwu kopułowego Mauzoleum przybrały w Krzeszowie. Zatem ich rozwój wiąże się z dwoma prężnymi i rywalizującymi czasem ze sobą opactwami śląskimi.

Najświetniejszy okres nowożytnych dziejów klasztoru lubiąskiego zapoczątkowany przez opata Arnolda Freibergera (1636–1672) kontynuowali jego następcy, Jan Reich (1672–1691), Dominik Krausenberger, Baltazar Nitsche i Ludwik Bauch (1696–1729), którzy zarządzili opactwem w czasie bytności Michaela Wilmanna w Lubiążu.

W latach 1672–1681, przeprowadzono barokizację gotyckiego kościoła w Lubiążu. Wyburzono wówczas ściany działowe kaplic oraz ambitu i utworzono jednoprzestrzenne, na nowo sklepione obejście. W jego narożach powstały otwarte kaplice przykryte kopułami na pendentywach. Od wschodu przywrócono wówczas ambit, w którym dwa skrajne przesła przekształcono w kopułowe kaplice otwarte od strony obejścia.¹ Poświęcono je patronom zakonu: północną – świętemu Bernardowi z Clairvaux, południową – świętemu Benedyktowi z Nursji [il. 1].

W latach 1691–1692, powstał bogaty wystrój obu kopuł w ambicie. W mięsistych ramach sztukatorskich wydzielono pola pod malowidła ze scenami z życia założycieli zakonu, ś.ś. Dominika i Bernarda z Clairvaux, których autorem był Michael Wilmann [il. 2].² Podobnie usytuowane kaplice, w obejściu wokół chóru wschodniego, zapoczątkowane w Lubiążu, były powtarzane w różnych wariantach w opactwach cysterskich: w Rudach, Henrykowie i Kamieńcu, gdzie znalazły się elementy czerpane z Krzeszowa.

Program kontrreformacyjny dla Krzeszowa dojrzewał przez wiele lat w czasach opata Bernarda Rosy, który zdołał pozyskać do współpracy Michaela Wilmanna. Program wymyślony przez Rosę, wiązał się z nową pobożnością mistyczną na Śląsku. Zakładał w niej rozwój kilku kultów, od maryjnego po kult św. Józefa, z którym było związane krzeszowskie bractwo jego imienia.³ Przejawem tego była budowa od 1690 roku kościoła św. Józefa z cyklem fresków wykonanych w latach 1693–1695 przez Michaela Wilmanna. Tematyką był rodowód św. Józefa na sklepieniu oraz siedem radości i smutków w kaplicach zamkniętych Epifanią w prezbiterium świątyni [il. 3].

Według rysunku Wilmanna powstał wówczas miedzioryt Johanna Tschevninga. Widnieje na nim pierwotna kaplica Marii Magdaleny usytuowana przed fasadą gotyckiego wówczas kościoła klasztorowego. W czasie budowy nowego kościoła zburzono kaplicę, odbudowując ją w innym kształcie w 1738 roku jako trzeci element dwu kopułowego Mauzoleum Piastów.⁴ Nowo wzniesiona kaplica Marii Magdaleny pełniła też rolę kaplicy Grobu Grystusa jako ostatnia stacja Kalwarii [il. 4].⁵

1 Łuzyniecka, Ewa: *Architektura klasztorów cysterskich: filie lubiąskie i inne cenobie śląskie*, Wrocław 2002, s. 75, 83.

2 Kalinowski, Konstanty: *Lubiąż*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970, s. 88.

3 Na temat Śląska jako swoistej „duchowej krainy” pisał ostatnio dr. Kozieł, Andrzej: *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006, s. 62–116 (zob. rozdział drugi, *Johannes Scheffler, opat Bernhard Rosa i nowa pobożność na Śląsku*).

4 Dziurla, Henryk: *Krzeszów*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964, s. 22.

5 Idem, s. 45.

1. Lubiąż, kościół cystersów pw. NMP, z kaplicami Św. św. Benedykta i Bernarda z Clairvaux 1672–1681.
Foto Piotr Drewniak.

Kaplice lubiąskie i krzeszowskie Mauzoleum tworzą pewną całość. Lubiąskie poświęcone zostały twórcom zakonu, ś.ś. Benedyktowi z Nursji i Bernardowi z Clairvaux, natomiast krzeszowskie Mauzoleum czciło dynastię, której cystersi jako pierwszy zakon misyjny na Śląsku zawdzięczają swój rozwój [il. 5]. Wiele wskazuje, że artyści, wśród których kluczową postacią był Michael Wilmann, a później kontynuatorzy Jan Krzysztof Liszka i Georg Wilhelm Neunhertz przyczynili się w znacznym stopniu do rozpowszechnienia niektórych programów oraz rozwiązań artystycznych w innych opactwach. Michael Wilmann był malarzem i jednocześnie członkiem Bractwa św. Józefa. W czasie jego prac w Krzeszowie do Bractwa należało ok. 70 tysięcy osób.⁶

Równocześnie z pracami w Lubiążu i Krzeszowie, trwały modernizacje średniowiecznych świątyń cystersów w Rudach, Henrykowie i Kamieńcu. W Rudach dwie średniowieczne kaplice flankujące prezbiterium przykryto wówczas kopułkami. Południową poświęcono św. Janowi Nepomucenowi [il. 6], a północna miała wezwanie św. Krzyża. We wnętrzu kaplicy Jana Nepomucena widnieje ołtarz ze sceną mostu na Wełtawie z grupą aniołów unoszącym ciało świętego [il. 7].⁷ ponadto południowe ramię transeptu wydłużono w postaci kaplicy maryjnej mieszczącej obraz Madonny.

⁶ Kuźmak, Krystyna: Bractwa i Stowarzyszenia Józefa Oblubieńca. In: *Encyklopedia Katolicka*, Tom 8, Lublin 2000, s. 128. zob. Kozieł, Andrzej: *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006, s. 117–166 (rozdział trzeci, *Słodycz pocatunku, czyli krzeszowskie bractwo św. Józefa i mistyka Trójcy Stworzonej*).

⁷ Łużyńska, *Architektura klasztorów cysterskich* (prezyp. 1), s. 179. Wczesnym przykładem kultu Jana Nepomucena w środowisku cystersów była budowa kaplicy na Zielonej Górze w Żdarze nad Sazawą w latach 1719–1722 według projektu Giovanni Santiniego – Aichla jeszcze przed kanonizacją w 1729.

2. Michael Willmann, 1691–1692, Lubiąż, polichromia wewnątrz kopuły kaplicy św. Benedykta z Nursji. Foto Piotr Drewniak.

3. Michael Willmann, 1692–1695, Krzeszów, polichromią wewnątrz kościoła parafialnego pw. św. Józefa.
Foto Piotr Drewniak.

4 sierpnia 1698 nastąpiło poświęcenie zmodernizowanego wnętrza kościoła cysterskiego w Henrykowie.⁸ W ołtarzu głównym znalazł się obraz *Boże Narodzenie w wizji św. Bernarda* z ok. 1684 roku, wykonany przez Michaela Wilmanna i Jana Krzysztofa Liszkę. Innych 5 płócien Wilmanna dekoruje nawy boczne. W południowym ramieniu transeptu umieszczono Domek Loretański jak w Lubiążu. W latach 1682–1685 powstały przylegające do ambitu dwie kopułowe kaplice, północna św. Józefa i południowa św. Trójcy. Najpóźniej w roku 1753 między kaplicami dobudowano trzecią owalną kaplicę Marii Magdaleny z przeznaczeniem na Mauzoleum piastowskie z gotyckim nagrobkiem pary małżeńskiej księcia Bolka II ziębickiego i jego małżonki Juty. Mauzoleum to z dwoma wejściami do kaplicy powstało niewątpliwie pod wpływem Krzeszowa [il. 8].

Trzy kaplice przylegające do obejścia chórowego jak w Henrykowie zbudowano także w Kamieńcu. Barokizacja kościoła i zmiany w jego wyposażeniu nastąpiły głównie za czasów opatów Augustyna Neudeka oraz Gerarda Woywody w latach 1681–1732. Prace architektoniczne podobnie jak w Henrykowie prowadzone były pod kierunkiem Mateusza Kirchbergera.⁹ Podobnie jak w Henrykowie kaplice miały te same wezwania. Północna nosiła wezwanie św. Józefa, środkowa na osi kościoła św. Trójcy, a południowa Marii Magdaleny. [il. 9] Nie zachowało się jednak ich dawne wyposażenie, z których ołtarze znalazły się w nawie głównej kościoła.¹⁰

⁸ Kozak, Stanisław – Tarnas-Tomczyk, Agata – Wójcik, Marek: Henryków. In: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s.71.

⁹ Kozak, Stanisław – Tarnas-Tomczyk, Agata – Wójcik, Marek: Kamieniec. In: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 123.

¹⁰ Kozak, Stanisław – Tarnas-Tomczyk, Agata – Wójcik, Marek: Kamieniec. In: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 124.

4. Krzeszów, widok zewnętrzny Mauzoleum Piastów z kaplicą św. Marii Magdaleny 1735–1738.
Foto Piotr Drewniak.

Obrazy do ołtarza głównego *Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii i Świętej Trójcy* za sumę 450 talarów wykonał Michael Wilmann, natomiast płótna do ołtarzy bocznych *Śmierć św. Benedykta oraz Adoracja Matki Boskiej przez św. Bernarda* wykonał Jan Krzysztof Liszka. W górnych kondygnacjach ołtarzy widnieją podobizny św. św. Scholastyki i Humbeliny (Ludgardy) założycielek zakonów żeńskich zarazem siostr św. Benedykta i Bernarda, również namalowane przez Liszkę. Oba ołtarze, pierwotnie podobnie jak w Lubiążu i Henrykowie mieściły się w wydzielonej kratą części zakonnej nawy. Po pożarze w 1817, ocalałe resztki stał ustawiono przy ścianach naw bocznych zaś ołtarze znalazły się w ramionach transeptu [il. 10].¹¹

Malarstwo Wilmanna, Liszki czy Neunhertza dekorują wnętrza nie tylko klasztorów cysterskich na Śląsku ale też w Czechach, Wielkopolsce i Łużycach. Mimo istniejącej korespondencji między opatami Sedlca i Krzeszowa czy zamawianych obrazów artystów śląskich u Wilmanna czy Liszki np. do Żdaru, nie ma tam znaczących oznak programu jaki był realizowany w opactwach śląskich. Częściowo do śląskich kaplic grobowych nawiązuje wschodni chór przebudowanej świątyni benedyktynów w Kladrubach w kształcie trójliscia z umieszczeniem nagrobka fundatora opactwa, księcia Władysława [il. 11].

Najwięcej podobieństw ze Śląskiem widzimy w zbarokizowanej świątyni cystersów w Oseku. Najważniejsze prace modernizacyjne przy średniowiecznej świątyni powstały za czasów opata Benedykta Simona Littweriga, głównie w latach 1711–1718.¹² Dokonał tego zespół wspaniałych

11 Kozak, Stanisław – Tarnas-Tomczyk, Agata – Wójcik, Marek: Kamieniec. In: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, Poznań 1999, t. II, s. 125.

12 Horyna, Mojmír – Macek, Jaroslav – Macek, Petr – Preis, Pavel: *Oktavián Broggio (1670–1742)*. Katalog, Litoměřice 1992, s. 96.

5. Jerzy Wilhelm Neunhertz, 1736, Krzeszów, polichromią wnętrza kopuły w Mauzoleum Piastów świdnickich. Foto Piotr Drewniak.

artystów Octavián Broggio – architektura, Franciszek Antoni Kuen – rzeźba, Jan Jakub Stevens – stiuki oraz Giacomo Antonio Corbellini i Václav Vavřynec Reiner – malarstwo. Podobnie jak w kościołach śląskich od wschodu występują w miejscu kaplic cylindryczne wieże flankujące ślepą fasadę z kaplicami św. Krzyża i Bożego Grobu [il. 12].

Prace artystów śląskich Wilmanna i Liszki, które zdobią niektóre ołtarze, w tym główny w Oseku powstały wcześniej, nim podjęto tam szeroko zakrojone prace dotyczące barokizacji całego kościoła. Dwa ołtarze przy kracie oddzielającej część kapłańską od korpusu nawowego rozwiązano identycznie jak w Lubiążu i Henrykowie. W Lubiążu ołtarze były rozwinięciem programu kaplic poświęconych św. Benedyktowi i Bernardowi i zawierały malunki św. Scholastyki i Ludgardy. W Krzeszowie założyciele i założycielki zakonów mniszych reguły benedyktyńskiej zdobią dolną kondygnację wspianą fasady. Natomiast w Oseku ołtarze między stallami, a kratą, zawierały owalne wizerunki św. Benedykta i św. Bernarda malowane przez Václava Vavřynca Reinera [il. 13].¹³

Barokizacja całości wnętrza świątyni w Oseku, przeciwieństwie do Lubiąża czy Henrykowa powstała już pod wpływem sztuki okazjonalnej, tak szeroko rozpowszechnionej wówczas od Rzymu po wschodnie prowincje Rzeczypospolitej. Projektantami takich wnętrz zajmowali się najwybitniejsi artyści epoki, którzy tworzyli ulotną sztukę we wnętrzach, fasadach świątyń oraz na trasie uroczystości religijnych z okazji koronacji obrazów jubileuszu istnienia klasztoru, kanonizacji świętych i wielu innych. W Oseku mogło to być związane z Jubileuszem 600-lecia Cystersów i powstaniem tam pracy na temat zakonu Sartoriusa Augustyna.¹⁴

Dwie kopułowe kaplice flankujące tym razem północne ramię krzyża powstały też w Jędrzejowie, najstarszym opactwie cysterskim w Małopolsce. W czasie barokizacji, które objęło także fasadę i wnętrze powstały też dwie kaplice: Maryjna i Wincentego Kadłubka. Usytuowanie kaplic przy ramieniu transeptu z pewnością było świadomym nawiązaniem zarówno do Śląska, jak też królewskich kaplic przy katedrze wawelskiej, Zygmuntowskiej i Wazowskiej [il. 14].

Już w XVII wieku w ambicie kościoła cystersów w Paradyżu na terenie zachodniej Wielkopolski, znalazły się dwa ołtarze poświęcone patronom zakonu: św. Bernardowi z Clearviux i św. Benedyktowi z Nursji.¹⁵ W 1722 roku podwyższono obejście, a do skrajnych przeseł chóru dodano dwie kopułowe kaplice przylegające do naroży ambitu. Prawa Matki Boskiej Paradyskiej z siedemnastowieczną kopią bolońskiej ikony z sanktuarium Madonna di San Luca, lewa z wezwaniem św. Krzyża [il. 15]. Podobne usytuowanie kaplic po obu tronach prezbiterium i noszące te same wezwania powstały już w końcu XVII wieku kościele jezuitów w Poznaniu, a jezuita poznańscy wywierali nie mały wpływ w dziedzinie sztuki na opactwa cysterskie w Wielkopolsce. Około 1700 roku w czasie modernizacji kościoła jezuitów w Żaganiu pojawiły się dwa ołtarze przy tarczy poświęcone założycielom zakonu: św. Ignacego Loyoli i Franciszka Xawerego. Wykonawcami zaś byli artyści, którzy pracowali jednocześnie przy modernizacji kościoła cystersów w Neuzelle.¹⁶

6. Rudy, kościół cystersów pw. Wniebowzięcia NMP z kaplicą św. Jana Nepomucena około 1700. Foto Piotr Drewniak.

13 Preis, Pavel: Malířství vrcholného baroka v Čechách. In: *Dějiny českého výtvarného umění II/2*, Praha 1989, s. 593.

14 Sartorius, Augustyn: *Cistercium Bis-tertium seu Historia elogialis [...] Sacerrimi Ordinaris Cisterciensis*, T. 1–4, Praag 1700. Zob. Baranowski, Andrzej Józef: *Koronacje wizerunków Maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*. Rozdział: *Realizacje artystyczne związane z koronacjami*, Warszawa 2003, s. 111–156.

15 Hołownia, Ryszard – Kaczmarek, Krzysztof: Paradyż (Gościkowo). In: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, Poznań 1999, t. II, s. 285.

16 Galewski, Dariusz: Barokizacja kościoła jezuitów w Żaganiu. In: *Dziedzictwo artystyczne Żagania*. Żagań 2006, s. 145, ...

7. Rudy, wnętrze kaplicy św. Jana Nepomucena, około 1730. Foto Piotr Drewniak.

8. J.H. Kynast, 1760, Henryków, kościół cystersów pw. NMP i św. Jana Chrzciciela, polichromia wewnątrz kopuły kaplicy św. Marii Magdaleny. Foto Piotr Drewniak.

Kopułowe kaplice o wytyczonym programie budowane przy wszystkich kościołach cysterskich były specyfiką śląską. Inspiracje szły z dwóch najbardziej prężnych ośrodków cysterskich na Śląsku Lubiąża i Krzeszowa. Kult św. Józefa, którego ośrodkiem stał się krzeszowski kościół ozdobiony malarstwem Michaela Wilmanna znalazł swe odbicie w kaplicach w Henrykowie i Kamieńcu oraz w Jemielnicy, gdzie dobudowano ok. 1714 kaplicę przy prezbiterium [il. 16]. Najpóźniej podobna kaplica powstała w latach 1730–1740 w Neuzelle, ozdobiona freskami Jerzego Wilhelma Neunhertza.¹⁷ Usytuowana przy elewacji bocznej, pełniła też rolę transeptu [il. 17 i 18].

Cysterskie opactwo w Neuzelle leżące wówczas na terenie Saksonii było pod protektorem katolickiej dynastii Wettinów, wówczas królów Polski. Poświęcenia w dniu 24 września 1741 roku zbarokizowanej świątyni dokonał kanclerz wielki koronny i zarazem biskup chełmiński Andrzej Stanisław Załuski. Samo opactwo należało do prowincji czeskiej cystersów i zostało zbarokizowane przez artystów pochodzących z Czech i Śląska. Poruszamy się więc po terenie skomplikowanych zależności, politycznych czy administracyjnych i artystycznych.¹⁸

Powstanie kaplic kopułowych na Śląsku było nawiązaniem do koncepcji, które zrodziły się w podtrydenckim Rzymie. Między 1585 a 1625 dwaj papieże, Sykstus V Peretti i Paweł

¹⁷ Töpler, Winfried: *Zisterzienserabtei Neuzelle in der Niederrlausitz*, Königstein im Taunis 2003, s. 14.

¹⁸ Wypowiadałem się na ten temat w innym miejscu. Baranowski, Andrzej Józef: Rywalizacja jezuitów z zakonami średniowiecznymi w sztuce Czech i Śląska ok. 1700. In: „*Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki*“, Wrocław 2007, s. 292–307 (księga Pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wrabeca).

9. Kamieniec, kościół cystersów pw. NMP z widokiem trzech kaplic Św. Józefa, Św. Trójcy i św. Marii Magdaleny około 1700. Foto Piotr Drewniak.

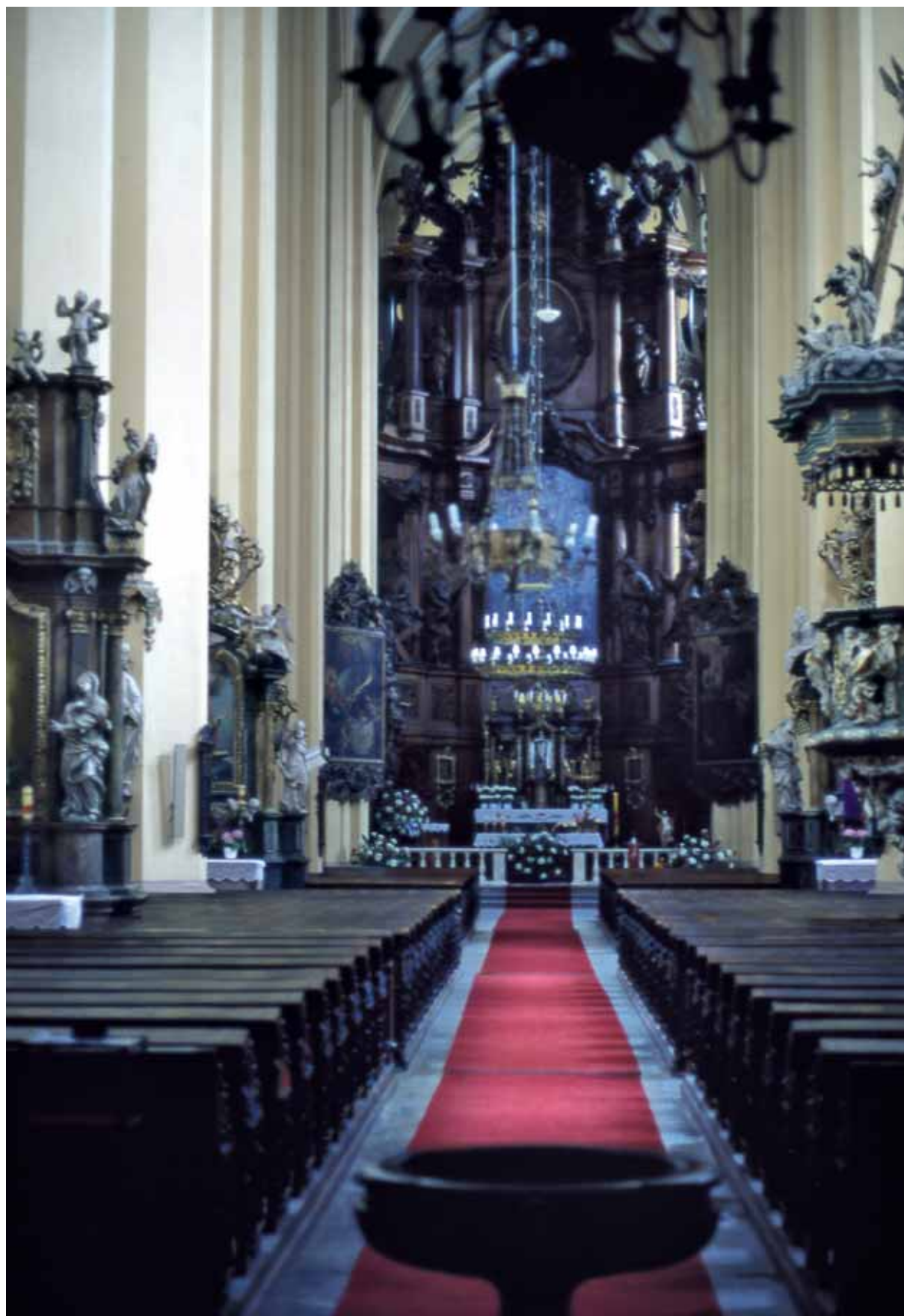
V Borghese, byli inicjatorami powstania w Rzymie dwóch kaplic grobowych przy Bazylice Santa Maria Maggiore. Skala, lokalizacja i klasa artystyczna architektury i związane z tym aktualne treści dotyczące m.in. czasu i okoliczności powstania obu kaplic zaliczane są przez badaczy do najważniejszych dzieł kontrreformacyjnego Rzymu.¹⁹

Sykstus V okazał się wybitnym papieżem, zaś jego działalność urbanistyczno-architektoniczną należy rozpatrywać także jako element rywalizacji z mecenasowską działalnością kardynała Alessandra Farnese na terenie Rzymu. Budowa Kaplicy Sykstyńskiej przy bazylice Santa Maria Maggiore, którą Sykstus V wznosił dla siebie oraz dla dominikańskiego papieża Piusa V z przeznaczeniem na mauzoleum, trwała w tym samym czasie, gdy kardynał Farnese budował swoje mauzoleum związane z jezuitami, czyli kościół del'Gesú.²⁰

Sykstus V wywodził się z zakonu franciszkanów, w którym pełnił funkcję generała. Był inicjatorem powstania w bazylice Santa Maria Maggiore grobowca papieża Mikołaja IV (zm. 1292), który jako pierwszy przedstawiciel zakonu franciszkańskiego zasiadał na tronie papieskim. Akcentów franciszkańskich można wskazać więcej. Capella Sistina stanęła nad symboliczną grotą Narodzenia, by wyeksponować związek z bazyliką Narodzenia Chrystusa w Betlejem, nad którą od XIII wieku opiekę sprawowali franciszkanie.

¹⁹ Ostrow, F. Steven: *Art and Spirituality in Counter-Reformation Rome. The Sistine and Pauline Chapels in S. Maria Maggiore*, Cambridge University Press – New York 1996. s. 42.....

²⁰ Baranowski, Andrzej Józef: Papieże, nepoci w purpurze i ich mauzolea w potrydenckim Rzymie. In: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, Tom VI (część 2: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*), eds. J. Lileyko – I. Rolska-Boruch, Lublin 2006, s. 37–50.

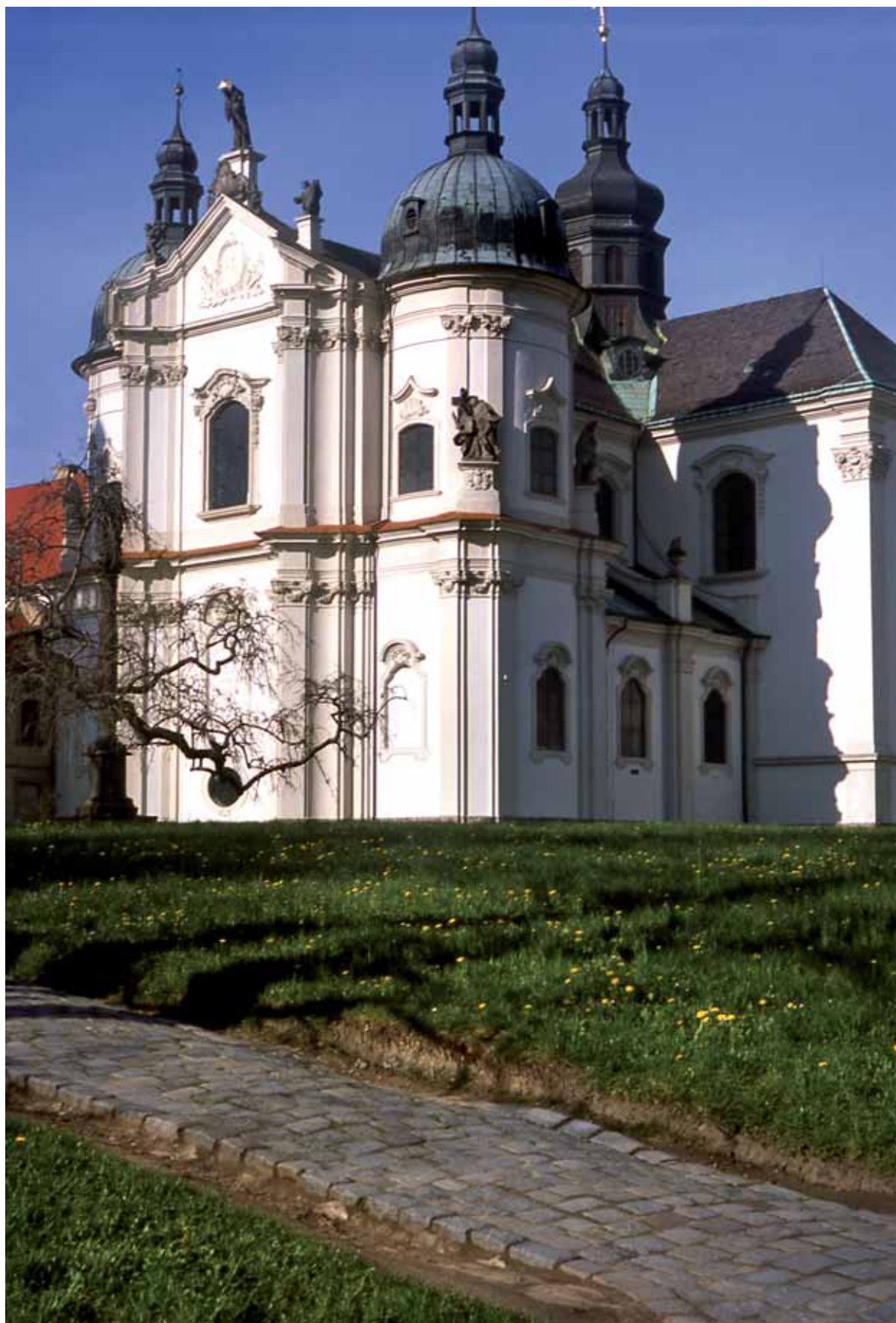

10. Kamieniec, kościół cystersów pw. NMP, wnętrze nawy głównej. Foto Piotr Drewniak.

11. Jan Blažej Santini-Aichel 1712–1726, Kladruba, kościół benedyktynów pw. NMP i Řehoř Antonín Theny, 1728, z nagrobkiem księcia Vladislava. Foto Piotr Drewniak.

12. Oktavián Broggio 1712–1718, Osek, kościół cystersów pw. NMP, widok fasady wschodniej kościoła. Foto Piotr Drewniak.

13. Osek, kościół cystersów pw. NMP wewnątrz nawy głównej 1 ćw. XVIII w. Foto Piotr Drewniak.

14. Jędrzejów, kościół cystersów pw. NMP i św. Wojciecha, widok kaplic NMP i bł. Wincentego Kadłubka 1733–1742. Foto Piotr Drewniak.

Powstanie drugiej, Capella Paolina, z ikoną Matki Boskiej Śnieżnej w ołtarzu, ufundowanej przez papieża Pawła V, było naturalnym uzupełnieniem programu poprzedniej. [il. 19] Także mauzoleum Paweł V budował nie tylko dla siebie, ale i dla jednego z poprzedników, papieża Klemensa VIII. Identycznie zostały też zaprojektowane nagrobki papieskie w obu kaplicach. W Sistine symbolizowały one związek dwóch najważniejszych zakonów włoskich: franciszkanów i dominikanów. Natomiast w Paolinie – związek dwóch rodzin arystokratycznych, przypięcętowany małżeństwem wnuka Pawła V, Paola Borghese, z ostatnią z rodu, Olimpią Aldobrandini.²¹

Wszystkie cztery nagrobki, opracowane według podobnego schematu, zawierają każdy po kilka scen dotyczących pontyfikatu zmarłych papieży. Na wszystkich postaciach siedzących lub klęczących papieży otaczają – w formie łuków triumfalnych – rzeźbiarskie ilustracje ich działalności na tronie papieskim. Obok spraw kościelnych i zasług dla Rzymu wybijają się sceny mówiące o roli papieży w polityce europejskiej. Dotyczyły m.in. łagodzeniem ówczesnych konfliktów między Hiszpanią i Francją na Zachodzie oraz Austrią i Polską na wschodzie Europy [il. 20].²² Zanim opat Rosa przystąpił do realizacji kontrreformacyjnego programu w Krzeszowie w 1661 roku odbył pielgrzymkę do Rzymu, gdzie zapoznał się z różnymi realizacjami potrydenckiej pobożności w stolicy papieskiej m.in. kultem maryjnym i Dzieciątka Jezus, które dominują w programie papieskich kaplic przy bazylice Santa Maria Maggiore.²³

21 Baranowski, Andrzej Józef: *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*, Warszawa 2006, s. 118.

22 Idem, s. 119.

23 Kozieł, *Angelus Silesius* (prezyp. 3), s. 216.

15. Paradyż, kościół cystersów pw. NMP i św. Marcina, widok kaplicy św. Krzyża po 1722 Foto Piotr Drewniak.

16. Jemielnica, kościół cystersów pw. Wniebowzięcia NMP z widokiem kaplicy św. Józefa 1714. Foto Piotr Drewniak.

Barokizacja opactw środkowoeuropejskich w oparciu o wzory rzymskie około 1700 roku była powszechna, zwłaszcza w stolicach księstw biskupich i opactwach Europy Środkowej np. w Fuldze. Nowa świątynia, wzniesiona w latach 1704–1714 przez Johanna Dienzenhofera łączyła tradycję świątyni niemieckiej z rzymską, do której tak chętnie odwoływali się architekci środkowoeuropejscy wychowani w rzymskiej Akademii świętego Łukasza u Carla Fontany.²⁴ Dwuwieżową kamienną fasadę flankowały kopułowe kaplice poświęcone Janowi Chrzcicielowi oraz apostołowi Andrzejowi czczonemu na wschodzie. Powstały one w tym samym czasie, gdy podobne budowano w opactwach śląskich, z tym że śląskie usytuowaniem przypominały pierwotny wzór rzymski przy Bazylice Santa Maria Maggiore, podczas gdy w Fuldze były urbanistycznym dodatkiem, jakby echo kopułowych świątyń przy Piazza del Popolo [il. 21].

Pośród analogii rzymskich na terenie krajów habsburskich najciekawszą grupę stanowią przykłady śląskie, oprócz cysterskich, grobowe kaplice biskupów przy katedrze wrocławskiej. Wymienione obiekty mają bogatą literaturę. Badacze kaplic wrocławskich zajmowali się głównie ich stroną artystyczną. Powodem były prekursorska na gruncie śląskim forma elipsy kaplicy św. Elżbiety oraz udział Johanna Bernharda Fischera von Erlach przy projektowaniu kaplicy elektorskiej. Jednak dotychczasowa literatura nie do końca wyjaśnia historyczne uwarunkowania, w jakich powstały kaplice kopułowe na Śląsku [il. 22].

Biskupi wrocławscy, pochodzący z różnych rodów, wraz z władzą duchowną otrzymywali często namiestnictwo nad Śląskiem z nominacji cesarskiej. Ponadto zgodnie z polityką kontrre-

²⁴ Hager, Hellmut: *Johann Dienzenhofer's Cathedral in Fulda and the questions et its Roman origins*. Philadelphia 2002, s. 189.....

17. Neuzelle, kościół cystersów pw. NMP z widokiem kaplicy św. Józefa około 1750. Foto Piotr Drewniak.

18. Neuzelle, wnętrze kaplicy św. Józefa z polichromią ze scenami z życia Świętego około 1750. Foto Piotr Drewniak.

19. Flaminio Ponzio, 1605–1611, Rzym, przy bazylice S. Maria Maggiore, wewnątrz Capella Paolina. Foto Andrzej Baranowski.

20. *Dominico Fontana, 1585–1590, nagrobek papieża Sykstusa V, Rzym, w Capella Sistina. Foto Andrzej Baranowski.*

21. Johann Dientzenhofer, 1704–1714, Fulda, kościół benedyktynów pw. św. Bonifacego. Foto Andrzej Baranowski.

22. Jakub Scianzi, 1680–1686, kaplice św. Elżbiety i Johann B. Fischer von Erlach, 1715–1724, Kaplica elektorska przy katedrze pw. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu. Foto Piotr Drewniak.

formacyjną faworyzowali jezuitów. Natomiast stare opactwa domagały się dla siebie specjalnego statusu z racji pierwszeństwa swych misji na tym terenie. Jednocześnie jako opiekunowie grobów książąt piastowskich, czuli się spadkobiercami tradycji.

Świadomość odrębności historycznej i prawno-ustrojowej Śląska była na tyle silna, że wykorzystywali to Habsburgowie w swych rozgrywkach ze Stanami Królestwa Czeskiego, do którego Śląsk przynależał formalnie. Ponadto był terenem spornym między Austrią a Prusami, które również wysuwały swe pretensje do tej dzielnicy po wymarcu dynastii Piastów legnicko-brzeskich w 1675 roku. Obok rozgrywek dynastycznych Habsburgów z Hohenzollernami oraz Wiednia i Pragi o protektorat nad Śląskiem, ujawnił się także czynnik tradycji miejscowej, szczególnie po wygaśnięciu ostatniej linii książęcej na Śląsku.

Kardynał Fryderyk, najmłodszy syn langrafa heskiego, po matce dziedziczył krew Hohenzollernów brandenburskich, którzy czuli się spadkobiercami Śląska po wymarcu ostatnich Piastów. Manifestacja więzi politycznych Śląska i Hesji znalazła swój wyraz w elementach dekoracyjnych: portal przed kaplicą grobową kardynała został ozdobiony jego popiersiem oraz herbem Hesji [il. 23].

Kaplica elektorska, budowana przez następnego biskupa wrocławskiego Ludwika księcia Neuburskiego, powstała jako uzupełnienie kaplicy świętej Elżbiety. Jednak nie była jej wiernym powtórzeniem, tylko manifestacją przynależności elektora do związków artystycznych i politycznych pro-habsburskich. Gdy biskupi wrocławscy, budując kaplice grobowe przy katedrze, manifestowali swą władzę zarządców Śląskiem na wzór władzy papieskiej w Rzymie, w opactwach

---

25 Harasimowicz, Jan: Rola klasztorów cysterskich w kształtowaniu się tożsamości kulturowej Śląska w dobie nowożytnej. In: *Krzeszów uświęcony łaską*, red. Henryk Dziurla, Wrocław 1997, s. 154.....

23. Dominik Guidi, 1683, nagrobek kardynała Ludwika Heskiego, Wrocław, kaplica św. Elżbiety. Foto Piotr Drewniak.

24. Ondřej Zahner, okolo 1750, nagrobek kardynała Hannibala Schrötenbacha, Kroměříž, kaplica pw. NMP przy kościele parafialnym św. Maurycego. Foto Piotr Drewniak.

25. Constantino Tencalla, kaplica św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej, 1626–1636. Foto Piotr Drewniak.

26. Wilno, wnętrze kaplicy św. Kazimierza z posągami Jagiellonów i Wazów. Foto Piotr Drewniak.

śląskich budowano Mauzolea z relikwiami średniowiecznych Piastów.²⁵

W tym samym czasie gdy pojawiły się pierwsze kaplice kopułowe na Śląsku podobną formę uczczenia biskupów zapoczątkował biskup ołuniecki Karol II Liechtenstein w kolegiacie św. Maurycego w Kroměřížu. Nad wejściami, w połowie długości korpusu nawowego świątyni znalazły się 2 ozdobne kartusze z herbami sławnych biskupów: Stanisława Thurza (zm. 1516) Stanisława Pavlovskiego (zm. 1597) oraz Karola II Liechtensteina (zm. 1679). Później, w połowie XVIII wieku przy nawie północnej powstała jeszcze kopułowa kaplica Matki Boskiej Bolesnej z nagrobkami: kardynała Hannibala Schrattbacha z ok. 1750, którego wykonawcą był Ondřej Zahner, a naprzeciwko biskupa Leopolda Egkha wykonany przez Franciszka Hirmle w 1764 [il. 24].²⁶

W 1677 roku opaci śląskich klasztorów cysterskich zawarli z biskupem wrocławskim Fryderykiem Heskim ugodę, która definitywnie zakończyła ciągnący się od XVI stulecia spór o egzempcję zakonną. W rezultacie usankcjonowany został śląski model cysterskich zakonów, różniący się od ówczesnej praktyki.²⁷ Opaci obronili niezależność swojej prowincji od biskupiej administracji łącznie z wyborem opata w przeciwieństwie np. do praktyki zakonów cysterskich w Rzeczypospolitej.

Królowie polscy zachowali dla siebie prawo wyznaczanie tzw. opatów komendoryjnych, którzy nie musieli pochodzić z mnichów. Była to zwykła synekura dla faworytów królewskich. Już w XVI wieku Jagiellonowie, Zygmunt I i Zygmunt August wydali dekryty w myśl których opatami w klasztorach cysterskich na terenie Rzeczypospolitej mogli zostać wybrani wyłącznie osoby wywodzące się ze szlachty polskiej co przyczyniło się do szybkiej polonizacji opactw prowincji polski. Wielu cystersów szczególnie z terenów Wielkopolski i Pomorza przeniosło się wówczas na Śląsk zachowując nadal żywe związki z dawnymi opactwami.

Papież Klemens XI Albani wydał w 1720 roku dekret przyjęty przez króla Augusta III we Wschowie, w myśl którego opaci musieli pochodzić z mnichów, a dwie trzecie swych dochodów mieli przeznaczать na rozwój opactwa.²⁸ Przyczyniło się do rozkwitu wielu klasztorów np. Łądu. Za czasów długoletnich rządów opata Łukomskiego, Łąd przewodniczył wówczas opactwom polskim. W niektórych opactwach prace były prowadzone z udziałem artystów śląskich w tym Jerzego Wilhelma Neunhertza. Wiązało się to zarówno z wojnami śląskimi, które spowodowały emigracją artystów jak też istnienie różnorodnych związków między opactwami śląskimi i polskimi.

Rywalizacja biskupów wrocławskich z opatami cystersów, czego przejawem była też budowa kaplic, ma wymiar lokalny i europejski. Po wojnie trzydziestoletniej ogromnie wzmocniło się znaczenie Francji w Europie Środkowej. Wpływy zaznaczały się zarówno na dworach przechodzących na stronę Paryża, jak i w zakonach, bacznie obserwujących przemiany zachodzące w Kościele francuskim. Siłą zakonów we Francji były opactwa benedyktyńskie i cysterskie oraz ruchy wzywające do odnowy opartej na rygorystycznym moralnym, jak na przykład jansenizm, ostro zwalczany przez jezuitów. Ponadto w początkach wieku XVIII obchodzono 600-lecie ustanowienia reguły zakonnej cystersów. Z tej też okazji pojawiły się prace dotyczące cystersów, wśród nich wspomniane Sartoriusa Augustyna z Oseka. Poszczególne opactwa obchodziły swe jubileusze i modernizowali świątynie spoglądając na Rzym, który dostarczał wciąż wzorów w sztuce.

Wszystkie trzy programy wiążące się z kopułowymi kaplicami na Śląsku czyli Lubiąż,

---

26 Stehlík, Miloš: Sochařství pozdního baroka na Moravě. In: *Dějiny českého výtvarného umění II/2*, Praha 1984, s.748.

27 Kozieł, *Angelus Silesius* (prezyp. 3), s. 93.

28 Domasłowski, Jerzy: *Kościół i klasztor w Łądzie*. Warszawa – Poznań 1981, s. 15.

Krzeszów i Wrocław mają swe początki w potrydenckim Rzymie. Lubiąskie kaplice poświęcone patronom zakonu cysterskiego powstają niemal jednocześnie wystrojem transeptowych kaplic poświęconych założycielom zakonu jezuitów w kościele del, Gesù z udziałem Pietra da Cortony i Andrea Pozzo. Kaplice biskupie przy wrocławskiej katedrze są prostym nawiązaniem do papieskich kaplic przy bazylice Santa Maria Maggiore. W tamtych eksponowano związek zakonów i rodzin arystokratycznych, a we Wrocławiu eksponowano herby biskupów wywodzących się z dynastii, które miały swe interesy na Śląsku.

Biskup wrocławski Franciszek Ludwik znany z budowy kaplicy elektorskiej przy katedrze wrocławskiej był synem palatyna Filipa Wilhelma księcia Neuburga (zm. 1690) i pierwszej żony Anny Konstancji Wazówny, córki Zygmunta III. Jego wujami byli więc król Jan Kazimierz i Karol Ferdynand biskup wrocławski i plocki. Ojciec biskupa książe Neuburga Filip Wilhelm, był wysuwany na tron polski jako jeden z kandydatów po abdykacji Jana Kazimierza.²⁹ Siostrami Karola Filipa były Jadwiga Elżbieta Amalia, żona królewicza Jakuba Sobieskiego, oraz cesarzowa Eleonora Magdalena, żona cesarza Leopolda I. Franciszek Ludwik oprócz godności biskupa wrocławskiego, piastował czasowo szereg innych godności m.in biskupa Wormacji, Moguncji i Trewiru, ostatni dawał mu dodatkowo tytuł elektora Rzeszy.

Najstarszy brat biskupa, palatyn Karol Filip Neuburg, był żonaty najpierw z Ludwiką Karoliną z książąt Radziwiłłów, a powtórnie z księżniczką Teresą Lubomirską. Wśród projektów zgłoszonych na budowę Kaplicy Elektorskiej znalazł się projekt Pompeo Ferrariego, który był architektem króla Stanisława Leszczyńskiego. Dlatego nie należy wykluczyć też inspiracji polskich we Wrocławiu.

Polskie kaplice-mauzolea w redakcji rzymskiej powstały najwcześniej w tej części Europy i odznaczały się wybitną klasą artystyczną. Kaplice kopułowe na ziemiach Rzeczypospolite najczęściej powielały wzór kaplicy Zygmuntowskiej. Wybijały się w nich treści gloryfikujące konkretny ród zabarwiony kontrreformacyjną retoryką, jak w grobowej kaplicy Firlejów w Bejskach czy Myszkowskich przy kościele Dominikanów w Krakowie.³⁰ Zestawione ze sobą pary kaplic symbolizowały zapewne rodziny gasnące i wschodzące: w Rzymie Aldobrandinich i Borgheśów, w Polsce książąt Lubomirskich i Zbaraskich przy kościele Dominikanów w Krakowie, Wiśniowieckich i Jabłonowskich przy katedrze lwowskiej czy dynastie królewskie Jagiellonów i Wazów przy katedrze na Wawelu w Krakowie.

Już dwie kaplice książęce, Lubomirskich i Zbaraskich w Krakowie, swym usytuowaniem, a ostatnia również nowatorską formą elipsy i kolorystyką wnętrza, były zapowiedzią idei kaplic papieskich. Najwspanialszą wszakże budowlą, powstałą w okresie Wazów pod wpływem Rzymu, była kaplica świętego Kazimierza w Wilnie. Jej zewnętrzna architektura o szlachetnym detalu przypominała kaplicę Zbaraskich, jednak układ planu oraz różnokolorowe marmury z malarstwem i rzeźbą o wiele bliższe były rozwiązaniom kaplic papieskich [il. 25].

Ugoda zawarta z Austrią, dotycząca tronu polskiego, znalazła odbicie w treści napisów w kaplicach papieskich przy bazylice Santa Maria Maggiore. O misji pojednawczej między Zygmuntem III a Habsburgami informuje napis umieszczony na grobowcu papieża Sykstusa V w Cappella Sistina. Z kolei na grobowcu papieża Klemensa VIII w Cappella Paolina, wśród inskrypcji dotyczących jego pontyfikatu ważne miejsce zajęły sprawy polskie czasów panowania Zygmunta III: *Jacka Polaka i Rajmunda Hiszpana pośród błogostawionych... do liczby świętych zaliczył...*

---

29 Wasilewski, Tadeusz: *Jan Kazimierz*, Warszawa 1985, s. 61.

30 Łoziński, Jerzy: *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1973, s. 116.

*w poselstwie do Polski rozwiązał niezgodę między Zygmuntem a Austrią. Patriarchę Aleksandryjskiego i biskupów Ruskich doprowadziwszy od schizmy na łono Kościoła Rzymskiego. przyjął z apostolską miłością.*³¹ Trudno, żeby monarcha polski nie znał niektórych inskrypcji, dotyczących spraw polskich i jego samego. Mogły one dostarczyć dodatkowej motywacji dla powtórzenia owego rzymskiego wzoru w wileńskim panteonie Jagiellonów i Wazów [il. 26].

Korespondencja nuncjusza w Polsce, Mario Filonardiego (1635–1643), adresowana do kardynała Francesco Barberiniego, skłania do przyjęcia takiego rozumowania. Bystry obserwator i znawca sztuki, relacjonując uroczystość przeniesienia relikwii św. Kazimierza latem 1636 roku stwierdził, że kaplica została zrealizowana według rzymskiego projektu: „fatta con disegno romano”.³² I dodał, że przypomina dwie kaplice papieskie przy rzymskiej bazylice Santa Maria Maggiore, choć jest od nich nieco mniejsza.

Żadne mauzoleum papieskie nie miało takiego znaczenia, jak kaplice Sistina i Paolina przy Bazylice Santa Maria Maggiore, które powstały w okresie największej świetności papiestwa po Trydencie. Dlatego były w różnych wariantach powtarzane krajach Europy Środkowej: ok. 1600 roku w monarchii polsko-litewskiej, a ok. 1700 na Śląsku.

---

³¹ Baranowski, *Miedzy Rzymem a Wilnem* (prezyp. 21), s. 244.

³² Cyt. za Samsonowicz, Hanna: Kaplica św. Kazimierza w Wilnie i uroczyste przeniesienie relikwii Świętego w 1636 roku. In: *Sztuka Ziemi wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 336–337.

PÁROVÉ BAROKNÍ KUPOLOVÉ KAPLE SLEZSKÝCH CISTERCIÁCKÝCH KOSTELŮ A VRATISLAVSKÉ KATEDRÁLY A JEJICH ŘÍMSKÉ PROTOTYPY

Na přelomu 16. a 17. století vzniklo ve slezských cisterciáckých opatstvích několik realizací spojených s řádovým protireformačním programem. V architektuře šlo především o kupolové kaple v chórových ochozech, které zasluhují, aby jim byla věnována detailnější pozornost. První takové kaple byly zbudovány v Lubuši, formálně nejvytříbenější realizací je ale dvoukupolové mauzoleum při opatském kostele v Křesoboru. Jejich rozvoj se pak pojí se dvěma expanzivními a občas vzájemně rivalizujícími slezskými opatstvími.

Kaple situované podobně jako v Lubuši, tady v ochozu východního chóru, byly v různých variantách opakovány v dalších cisterciáckých opatstvích: v Rudách, Jindřichově a v Kamenci. S určitými analogiemi se setkáváme i v sousedních regionech, zvláště pak v Čechách, Velkopolsku, Malopolsku či v cisterciáckém opatství v Neuzelle na Odře.

Stavby kupolových kaplí ve Slezsku navazovaly na koncepcce, které se zrodily v potridentském Římě. Dříve než opat Rosa přistoupil v roce 1661 v Křesoboru k realizaci protireformačního programu, podnikl pouť do Říma. V papežském sídle se seznámil s rozmanitými projevy potridentské religiozity, mezi jinými s mariánským kultem a kultem Jezulátka (Emanuela), které dominují v programu papežských kaplí při bazilice Santa Maria Maggiore.

Barokizace středoevropských opatských kostelů na základě římských vzorů byla kolem roku 1700 všeobecným jevem, který se dotýkal zejména sídelních míst biskupských knížectví. Mezi římskými analogiemi z oblasti habsburské monarchie tvoří nejpoutavější skupinu slezské příklady, zahrnující vedle cisterciáckých staveb také biskupské pohřební kaple při vratislavské katedrále. Vratislavští biskupové, kteří pocházeli z různých rodů, často – spolu s vládou duchovní – dosahovali z císařského pověření i funkce slezského

místodržitele. Navíc, ve shodě s protireformační politikou, favorizovali jezuitský řád. Stará opatství si naproti tomu pro sebe reklamovala zvláštní postavení, opřené o prvenství jejich misie na daném území. Zároveň se coby opatrovníci hrobů piastovských knížat považovali za dědice místních tradic.

Polské kaple-mauzolea, navazující na římské vzory, vznikaly v této části Evropy nejdříve a vyznačovaly se značnou uměleckou kvalitou. Nejvelkolepější stavbou vasovského období, postavenou podle římských vzorů, byla kaple sv. Kazimíra ve Vilně (Vilnius). Sixtinská a paolinská kaple při bazilice Santa Maria Maggiore byly vystavěny v době největší slávy potridentského papežství. Z toho důvodu byly v různých variantách opakovány i ve středoevropské oblasti: nejdříve kolem roku 1600 v polsko-litevské monarchii a poté, kolem roku 1700, v katolických zemích císařských – zejména ve Slezsku.

RESUMÉ

SUMMARY

COUPLED BAROQUE CUPOLA CHAPELS OF SILESIAN CISTERCIAN CHURCHES AND THE WROCŁAW CATHEDRAL, AND THEIR ROMAN PROTOTYPES

At the turn of the 16th and 17th centuries, several realizations linked with the Cistercian anti-Reformation program were created in Silesian abbeys of the Order. As far as architecture was concerned, it was mainly cupola chapels in the chancel galleries, which certainly deserve more detailed attention. The first chapels of this type were built in Lubusz, but the most formally refined realization is the two-cupola mausoleum affiliated to the abbatial church in Krzeszów. The development of these chapels is connected with two expansive and sometimes rivalling Silesian abbeys.

Chapels situated similarly as in Lubusz, i.e. in the gallery of the Eastern chancel, were repeated in other Cistercian abbeys – in Rudy, Henryków and Kamieniec – in many variations. We can also find their certain analogies in the neighbouring regions, especially in Bohemia, Greater Poland and Lesser Poland and in the Cistercian abbey in Neuzelle on the river Oder.

The constructions of cupola chapels in Silesia followed up on the conceptions which appeared in post-Trident Rome. Before Abbot Rosa attempted to launch the anti-Reformation program in Krzeszów in 1661, he went on a pilgrimage to Rome. In the papal seat, the became acquainted with various expressions of post-Trident religion – amongst others, the Marian cult and the cult of Christ Child (Emmanuel) that dominate in the program of the papal chapels of the basilica Santa Maria Maggiore.

Around 1700, Baroque adaptations of Central-European abbatial churches based on Roman prototypes were a general phenomenon which concerned mainly residential seats of Episcopal duchies. As well as Cistercian buildings, the Silesian examples, including Episcopalian funeral chapels affiliated to Wrocław cathedral,

were the most attractive group among the Roman analogies from the area under the reign of the Habsburg monarchy. The Wrocław bishops, who originated from different lineages, often held not only positions linked with clerical rule but were also simultaneously appointed to the positions of Silesian governors by the emperor. They moreover favoured and supported the Jesuit Order in accordance with the anti-Reformation policy. Old abbeys, on the contrary, reclaimed a special position based on the precedence of their mission in the given territory. At the same time, they – as guardians of the tombs of the Piast dukes – perceived themselves to be inheritors of the local traditions.

Following on Roman prototypes, the first mausoleum-chapels to appear in this part of Europe were in Poland and were characteristic of high artistic quality. The most grandiose construction of the Wasa period, built after Roman examples, was the St Kazimierz chapel in Vilnius. The Sistine and St Paul's chapels affiliated to the basilica of Santa Maria Maggiore were built in the era of the greatest glory of the post-Trident papacy. For this reason, they were also repeated in many variants in the Central-European region: first during the Polish-Lithuanian monarchy around 1600 – and later, around 1700, in the Catholic imperial countries, and mainly in Silesia.

Raný novověk byla doba právně zakotvené společenské nerovnosti, a proto všichni pečlivě vnímali společenskou hierarchii, která byla základním stavebním kamenem stavovského prostředí a vztahů v něm.¹ Společenské rozdíly určovaly odlišná práva příslušníků té které vrstvy a čím výše člověk stál, tím větším právům a úctě se těšil. Zlepšení sociálního statutu se ale dosahovalo poměrně těžko a jen po naplnění určitých podmínek. To platilo i pro šlechtu, jejíž ambiciózní příslušníci znovu a znovu podnikali „honbu za výjimečností“ i v rámci své poměrně složité vnitřně členěné vrstvy. Jejich chování a pečlivě zvolené strategie měly vést k titulárnímu povýšení. Od dob třicetileté války chtěli být v habsburském soustátí rytíři (*Ritter*) svobodnými pány (*Freiherr*), ti zase hrabaty (*Graf*) a ta toužila po knížecí hodnosti (*Fürst*) a vlastnictví nějakého bezprostředního

¹ Autorský kolektiv nevznikl náhodně, ale souvisí s interdisciplinárním přístupem a uložením archivních pramenů vztahujících se k osobě Kryštofa Václava z Nostic a k celé rokytnické větvi rodu, které odrážejí složitou historii Slezska v posledních čtyřech staletích. Písemnosti jsou dnes uloženy v různých archivech v České republice, v Polsku a Německu, kde se zřejmě nacházejí i v soukromých sbírkách. Obtížná dostupnost a roztržitost umístění fondů neumožnila ani zdaleka takové využívání písemné pozůstalosti Kryštofa Václava v historiografickém bádání, jaké by si jeho osoba bezpochyby zasloužila. Současné uložení pozůstalosti Kryštofa Václava ovlivnily osudy jeho potomků a změny v jejich sídelní strategii. Po smrti Kryštofa Václava po roce 1712 došlo zřejmě k částečnému rozdělení rodového archivu. Písemnosti vztahující se ke slezským statkům byly ponechány mladšímu synovi Otu Václavovi, kdežto dokumenty zakládající majetková práva v Čechách si starší syn Jan Karel odvezl spolu s pozůstalostí svého otce na Rokytnici v Orlických horách. Rozdělení však nebylo provedeno do všech důsledků a řada „slezských“ písemností byla převezena do Rokytnice. Ve Slezsku ponechané základní dokumenty, doplněné dalšími pozůstalostmi potomků Kryštofa Václava, se v první polovině 20. století dostaly do německého státního archivu ve Vratislavi (Breslau), jehož fondy převzalo po druhé světové válce zdejší zemské oddělení polského státního archivu (Archiwum Państwowe we Wrocławiu), kde je fond uložen i v současnosti. Slezská panství zůstala v držení Nosticů nepřetržitě přes 200 let. V roce 1878 toto dědictví převzal hrabě Engelhard Dietrich von Wolkenstein-Trostburg, který se oženil s dědičkou slezských statků Ernestinou z Nostic. Srov. Dienwiebel, Herbert: *Verzeichnis der Akten im gräfl. von Wolkensteinschen in Lobris*, Kr. Jauer, Breslau 1942. Druhá část archivu s pozůstalostí Kryštofa Václava se koncem 19. století dostala na popud Josefa z Nostic (1821–1890) do Plané v západních Čechách, která byla tehdy hlavním rodovým sídlem. Po roce 1945 byl rodinný nostický archiv spolu s písemnostmi ústřední správy převzat zemědělsko-lesnickým archivem v Horšovském Týně. V současnosti je uložen na novém pracovišti plzeňského oblastního archivu v Klášteře u Nepomuku (dále SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů), blíže Hofmann, Gustav: *Rodinný archiv Nostitzů (Planá) 1532–1948. Inventář*, Klatovy 1984; idem: Rodinný archiv Nostitzů rokytnicko-plánských. Dějiny a rozbor fondu, *Západočeský historický sborník* 3, 1997, s. 29–74. Ve Vratislavi lze kromě pobočky státního archivu nalézt cenné dokumenty k dějinám slezských Nosticů zejména ve Slezsko-lužickém kabinetu a v oddělení starých tisků zdejší univerzitní knihovny – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Některé důležité listiny vztahující se ke členům rodu jsou také uvedeny v edici tzv. slezského diplomatického kodexu – *Codex diplomaticus Silesiae. Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens*, hg. von E. Graber, Bd. XXXV, Breslau 1930, s. 248–268. Část nostického archivu, uložená ve státním archivu ve Vratislavi, nezůstala ušetřena válečných zmatků, během nichž se část dokumentů prostě ztratila. Ještě před převzetím písemností státním archivem ve Vratislavi došlo k prodeji některých cenných materiálů do soukromých rukou. Např. část nostických deníků odkoupil jakýsi antikvář z Mnichova apod.; Graber, Erich: Nostitzsche Tagebücher im gräflich Wolkensteinschen Archiv zu Lobris, *Schlesische Geschichtsblätter*, Heft 2, 1930, s. 43–44. Přerušení kontinuity, charakteristické pro všechny aspekty života v poválečném Slezsku, se podepsalo i na historické vědě. Teprve v posledním desetiletí se začíná s nástupem mladé generace historiků plnohodnotně rozvíjet a obnovovat bádání o slezské šlechtě v době habsburské správy. Již několik let začínají z vratislavské univerzity vycházet cenné podněty především z řad historiků umění, motivované zájmem o památky slezského baroka. Srov. např., *Willmann i inni. Malarstwo, rysunek i grafiki na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku*, eds. A. Koziel – B. Lejman, Wrocław 2002. Pozornosti mladých badatelů se v současnosti těší i osoba Kryštofa Václava z Nostic jako fundátora několika významných stavebních podniků v Dolním Slezsku. V Ústavu dějin umění Vratislavské univerzity (Institut Historii Sztuki, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski) vznikla seminární práce *Rewitalizacja palacu w Luboradzu*. Její autor Dominik Kunysz velmi ochotně a laskavě poskytl své zkušenosti, dosavadní výsledky bádání a rady autorskému týmu této studie. Za to mu patří velký dík. Z nastíněné situace je zřejmé, že příspěvek o Kryštofu Václavovi z Nostic musel vzniknout jako kolektivní práce. Jiří Kubeš provedl výzkum v českých archivech, Marie Marešová ve Vratislavi a Pavel Panoch je autorem umělecko-historických pasáží.

RODOVÁ PAMĚŤ A „SEBEPŘEDSTAVENÍ“ V PODÁNÍ KRYŠTOFA VÁCLAVA Z NOSTIC (1648–1712)

PŘÍSPĚVEK K REPREZENTAČNÍM STRATEGIÍM BAROKNÍ SLEZSKÉ ŠLECHTY

Jiří Kubeš – Marie Marešová – Pavel Panoch

říšského panství, které by je opravňovalo zasedat v říšském sněmu. K tomu všemu ale byly nutné ve větší či menší míře některé předpoklady. Mezi tyto *conditiae sine quae non* patřil především vhodný původ – nejlépe mělo jít o starožitný panský rod. V prostředí habsburského soustátí byla takovou podmínkou v raném novověku také katolická víra, dále pak šlo o specializované vzdělání a výchovu, zisk určitého majetkového zázemí, které dovolovalo reprezentovat sociální status přiměřeným způsobem (dvůr, sbírky, stavby...), a posléze také o angažmá v panovnických službách. Jen po splnění těchto podmínek mohl šlechtic doufat v přízeň panovníka, který byl od dvacátých let 17. století tím, kdo disponoval možnostmi povyšovat. Jen on mohl pomoci uskutečnit titulární postup, respektive sociální vzestup rodiny.²

O tom, jak se s těmito požadavky vyrovnávali katoličtí šlechtici ze Slezska, se dosud mnoho neví. Neznáme zatím způsoby, jakými se snažili zviditelnit v habsburské dvorské společnosti, jaké reprezentační strategie volili ve Vídni i na svých statcích, jen tušíme, že v první polovině 18. století se některým podařilo uchytit se v centru soustátí.³ Mezi ně patřili také dva příslušníci slezských Nosticů z rokytnické větve rodu, a to Kryštof Václav a jeho starší syn Jan Karel. Největší podíl na tomto společenském úspěchu měl bezpochyby Kryštof Václav z Nostic, o jehož životě, ambicích a reprezentačních strategiích příspěvek pojednává.⁴

PŮVOD A MLÁDÍ

Nosticové byli starý lužický rod a nazývali se podle statku Nostitz na Budyšínsku. Následkem velkého rozrodu jim však začala být země poněkud malá, a tak získávali statky i za hranicemi, zejména ve Slezsku a postupně také v Čechách, Sasku a Braniborsku. Nelze se proto divit, že v raném novověku působili ve službách českých králů, saských vévodů nebo braniborských markrabat. Tehdy žili potomci tří hlavních větví rodu, a to větve Rothenburg, Guttau a Tschochau, které se členily do dalších linií. I přes velký rozrod pociťovali po dlouhou dobu sounáležitost a neváhali kolektivně vystupovat na obranu svých privilegií. Známé jsou především jejich sjezdy ve Zhořelci v letech 1657 a 1660, na nichž přijali některé normy chování závazné pro všechny členy rodu. Jejich cílem bylo dosáhnout konfirmace starobylých privilegií panovníkem, pojistit si do jisté míry kontinuitu držby majetku nebo dohlížet na zachování šlechtického charakteru rodu.⁵

---

² Srov. Maťa, Petr: *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004; Bůžek, Václav – Maťa, Petr: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des „Absolutismus“ (1620–1740). In: *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*, hg. von R. G. Asch, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 287–321.

³ Srov. osudy Jana Wolfganga Franckenberga z Ludwigsburgu (vicekancléř v české dvorské kanceláři), Josefa Marii z Wilczeku (říšský dvorský rada), Jana Kryštofa Sanniga (sekretář české dvorské kanceláře) či tereziánského reformátora Fridricha Viléma Haugvice. V současné době pracuje kolektiv autorů pod vedením Joachima Bahlckeho a Mariana Ptaka na rozsáhlém projektu k dějinám slezské šlechty, který by měl upozornit na velké množství dosud neprozkoumaného archivního materiálu k této problematice ve střední Evropě. Jeho výsledkem by měla být přehledná a objemná příručka s názvem *Repertorium Adel in Schlesien: Die Quellenkunde, Bibliographie, Forschungsperspektiven* (viz <http://www.szlachta-adel.hist.uni.wroc.pl>). Jiří Kubeš a Marie Marešová jsou členy kolektivu, který zajišťuje její přípravu.

⁴ V dalším textu většinou rezignujeme na uvádění obecnější české a rakouské kontextuální literatury k dějinám habsburského dvora a dějinám šlechty barokního období, jejíž citování by neúměrně zatížilo poznámkový aparát. Místo toho raději uvádíme výsledky archivního průzkumu, který v tomto případě stojí téměř na začátku.

⁵ Ke genealogii rodu blíže Boetticher, Walter von: *Geschichte des Oberlausitzischen Adels und seiner Güter 1635–1815*, Bd. II, Oberlößnitz bei Dresden 1913, s. 259–369; Sinapius, Johannes: *Des Schlesischen Adels Anderer Theil, Oder*

Ze seifersdorfské linie větve Tschochau pocházel také Kryštof Václav,⁶ jeden ze tří synů konvertity a Habsburkům věrného Oty mladšího svobodného pána z Nostic (1608–1665) a Barbory Kateřiny Wachtelové z Pantenova (†1681).⁷ Starší bratr se jmenoval Ota Ferdinand († po 1663) a mladší Jan Ignác (1654–1672).⁸ Kryštof Václav, prostřední syn, se narodil v roce ukončení třicetileté války, konkrétně 14. 9. 1648,⁹ a byl pokřtěn jako Kryštof Václav Ignác Bernard [obr. 1].¹⁰ Ve svých deseti letech byl se starším bratrem Otou Ferdinandem poslán studovat k jezuitům do Prahy (březen 1659 – červenec 1660),¹¹ pak pobýval několik let na studiích ve Vratislavi.¹² V roce 1665 dokončil studia disputací a prokazatelně vládl kromě němčiny také latinou.¹³ Tehdy mu zemřel otec a na

Fortsetzung Schlesischer Curiositäten..., Leipzig – Breßlau 1728, s. 158–165 a pro rokytnickou a falknovskou větev Hás, Jiří – Tovačovský, Jaroslav: *Genealogie Nosticů z Nostic*, Praha 2002. Konfirmace rodového paktu z roku 1676 se nachází v NA Praha, Salbuchy, kniha 89, fol. 15r–36v. Srov. také opis rodopisného díla, v němž jsou vyličený dějiny Nosticů a opsána rodová privilegia, který dal pořídit Kryštof Václav z Nostic v roce 1690. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 62, kart. 21. Starší verze tohoto díla, sepsaného Gottfriedem Richterem roku 1639, je uložena ve vratislavském rodinném archivu Nosticů – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 1, 2, „Herren von Nostitz als alten adelichen Geschlechtes – Ankunft Nahmens Ursprung und heroische Thaten“, 1639.

6 K postavě významného Nostice srov. genealogická hesla v Zedler, Johann Heinrich: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Bd. 24, Halle – Leipzig 1740, sl. 1377; Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 20, Wien 1869, s. 394–395; Hás – Tovačovský: *Genealogie* (cit. v pozn. 5), s. 7–8; blíže pak *Kryštof Václav z Nostic, Deník z cesty do Nizozemí v roce 1705*, ed. J. Kubeš, Praha 2004, s. 18–23. idem: Diplomatické cesty, kariéra a cestovní deníky v době okolo roku 1700 na příkladech cest Kryštofa Václava z Nostic a Leopolda Antonína Šlika. In: *Itineraria Posoniensia*, eds. E. Frimmová – E. Klecker, Bratislava 2005, s. 134–142.

7 V literatuře se dosud uvádělo jako datum jejího úmrtí rok 1675. Prameny v rodinném archivu však vypovídají o něčem jiném. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 88, kart. 32, dopisy Barbory Kateřiny synovi Kryštofu Václavovi z let 1670–1680 (poslední dopis je z 20. 12. 1680). Ibidem, inv. č. 58, kart. 20 (závěš a pozůstalostní jednání). Ibidem, inv. č. 85, kart. 32, dopisy, které poslala svému bratrovi Kryštofu Václavovi Jana Ludvika Nosticová, provdaná Sedlnická z Choltic (20. 12. 1681 je datována jejich dohoda o rozdělení dědictví po matce). Zavádějící informace přináší Hofmann: *Rodinný archiv* (cit. v pozn. 1), s. 45, jenž si popletl Barboru Kateřinu s její dcerou téhož jména.

8 Některá literatura opět uvádí chybně data jejich úmrtí, např. Hofmann: *Rodinný archiv* (cit. v pozn. 1), s. 45. Poslední dopis Oty Ferdinanda otci pochází právě z roku 1663, tzn. že někdy potom musel zemřít. Sinapius: *Des Schlesischen Adels Anderer Theil* (cit. v pozn. 5), s. 160 uvádí, že zemřel ve Svídnici, když se vrátil z kavalírské cesty, a leží pohřben právě ve Svídnici u minoritů. Datum smrti však neuvádí. Jan Ignác má zase náhrobek s datem úmrtí 1672 v Rokytnici v Orlických horách v kostele sv. Trojice. Na něm stojí, že zemřel ve věku 18 let před tím, než se vydal na kavalírskou cestu do Burgundska. Ibidem, Sinapius ale u něho přináší informaci, že zemřel v Besançonu za kavalírské cesty a že tam je i pohřben. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 18, kart. 4, dopisy Oty Ferdinanda otci z let 1653–1663 a Šebesta, Zdeněk: *Genealogické a heraldické památky v Rokytnici v Orl. horách, Heraldika a genealogie* 1991, s. 146.

9 I v nové literatuře se stále drží nesprávný údaj o narození v roce 1643. Tento omyl byl vyvrácen: *Kryštof Václav z Nostic, Deník* (cit. v pozn. 6) s. 18 a pozn. 25 na s. 91.

10 Doklad o jeho křtu chybí, ale v jednom listu, který psal jako desetiletý hoch, se podepsal těmito křestními jmény. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 19, kart. 4, dopis otci z Prahy z 5. 7. 1659.

11 Za tímto rozhodnutím lze vytušit vliv jeho mocného strýce Jana Hartvíka z Nostic. Tomu v dubnu 1658 zemřel jeden syn a nejvyšší kancléř poté projevil vůli pomoci se studiem svým synovcům (dopis bratru Otovi z 3. 5. 1658). 20. 11. 1658 pak bratrovi psal, „*d[aß] die beede söhne auf Prag geschickt werden, ist gar gutt, weil dorten d[as] studium in gutten flore ist, werden aber gutte aufsicht vonnöthen haben, weil sie aldort vnte viel gesellschaftt kommen werden...*“ Ibidem, inv. č. 20, kart. 4.

12 Ibidem, dopisy Kryštofa Václava otci z Prahy a Vratislavi z let 1659–1665, inv. č. 19, kart. 4.

13 Ibidem, srov. z jeho 31 dochovaných dopisů z let 1659–1665 jich je 20 v latině a 11 v němčině. O disputaci se zmiňuje v dopise z 23. 1. 1665. Podle všeho proběhla na počátku února 1665. Ve svém listu se otce tázal, komu má disputaci dedikovat, a žádal jej o zaslání knihy *S. Thomam in Aristotelem*, aby z ní mohli s profesorem do disputace použít přesné citáty („*propter citationes in philosophicis*“).

1. Portrét Kryštofa Václava z Nostic (1648–1712) z první poloviny 19. století podle předlohy z doby kolem 1700, autor neznámý. Originál uložen na zámku v Plané u Mariánských Lázní.

dalších několik let mizí o mladém Nosticovi podrobnější zprávy. Uvádí se, že v letech 1667–1670 absolvoval kavalírskou cestu do Francie a Itálie,¹⁴ a ví se, že později uměl francouzsky.

Od smrti Oty mladšího z Nostic do doby, než jeho syn Kryštof Václav dosáhl plnoletosti a uzavřel vzdělání kavalírskou cestou, spravovali majetek poručníci. V roce 1670 se mladý hrabě vrátil domů ze studií v cizině a krátce poté převzal otcův majetek. Podle poslední vůle Oty mladšího z Nostic se počítalo s jeho rozdělením rovným dílem mezi všechny tři syny. Jan Ignác však ještě před dosažením plnoletosti zemřel, a Kryštof Václav sjednotil ve svých rukou veškeré dědictví.¹⁵

TITULÁRNÍ POSTUP

Být jediným otcovým dědicem znamenalo pro Kryštofa Václava významný závazek, protože jako jediný pokračovatel rodu se měl uplatnit hlavně ve slezských správních úřadech. Bylo proto více než samozřejmé, že se po studiích a kavalírské cestě stal zemským starším Svídnického a Javorského knížectví a přisedícím vrchního soudu tamtéž, protože právě v těchto knížectvích ležela většina jeho pozemkového majetku. Teprve poté byl jmenován také komorníkem císaře Leopolda I. (někdy v letech 1672–1673) a otevřela se mu cesta ke dvoru ve Vídni, kde musel po určitý čas plnit své komornické povinnosti.¹⁶ Právě v té době získal spolu se svým strýcem v léno říšské hrabství Rhienec v Dolních Francích (1673), a nabyt tak práva zasedat na říšském a krajském sněmu na franské lavici. Krátce poté byl – zřejmě díky přímluvě svého patrona a strýce Jana Hartvíka z Nostic, nejvyššího kancléře Království českého – povýšen do hraběcího stavu v zemích Koruny české (27. 6. 1675).¹⁷

V jeho případě však nenásledoval žádný rychlý postup ve dvorských hodnostech, protože Nostic byl panovníkem směřován do zemské správy ve Slezsku. Byl jmenován radou Vrchního úřadu ve Vratislavi (1673–1677) a následně zaujal jako první katolík funkci hejtmana v Lehnickém knížectví (1677–1685).¹⁸ V důležitých slezských úřadech pak strávil většinu života, protože se postupně stal ještě hejtmanem v Hlohovském knížectví (1686–1697) a nakonec i ve Svídnickém a Javorském knížectví (1697–1703). Ambice Kryštofa Václava ovšem byly – troufáme si říci – vyšší. Svědčí o tom kromě jeho programové sebereprezentace v slezských sídlech zejména jeho ochota

---

¹⁴ Jeho jméno se nenachází v žádné univerzitní matrice, ale prý se dochoval jeho deník z cesty. Kde je uložen, se ovšem neuvádí. V roce 1944 byl ještě v rodinném archivu na zámku v Lobrisu. Srov. Zonta, Claudia: *Schlesier an italienischen Universitäten der Frühen Neuzeit 1526–1740*, Stuttgart 2000, s. 273 (citováno podle <http://elib.uni-stuttgart.de/opus/volltexte/campus/2001/827/pdf/zonta.pdf>) a Hofmann: *Rodinný archiv* (cit. v pozn. 1), s. 34.

¹⁵ Hlavním Nosticovým poručníkem byl Jiří Rudolf svobodný pán z Gersdorffu. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 73, dělení majetku mezi Kryštofa Václava z Nostic a poručníky, 1671; ibidem, dělení majetku (statky Ober-, Mittel- und Niederseifersdorf, Nieder Kunzendorf, Neuland und Neundorf) mezi bratry Kryštofa Václava a Jana Ignáce, 1672, sign. 74.

¹⁶ Z této doby (24. 5. – 19. 7. 1673) pochází jeden dochovaný účet jeho dvora z cesty ze Slezska do Vídně. Vyjeli z Vratislavi a putovali po trase Olava, Nisa, Bruntál, Olomouc a Mikulov. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), kart. 28 – osobní účty Kryštofa Václava.

¹⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 3, prameny k povýšení členů rodu, 1631–1716 nebo NA Praha, Salbuchy, kniha 83, fol. 904v–912r (hraběcí stav 1675).

¹⁸ V Lehnici se mu po jmenování dostalo náležitého uvítání a veřejných poct. Srov. *Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Camerario, et in Supremo Silesiae Consilio senatori excellentissimo illustrissimo Domino Christophoro Wenceslao S. R. I. Comiti de Nostitz...*, (oznámení o jmenování hejtmanem Lehnického knížectví v roce 1677), Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, oddział starych druków, sign. 366567; ibidem, *Christus menschlicher Sünder Träger* (legenda o sv. Kryštofovi provedená jako divadelní hra lehnickou mládeží u příležitosti jmenin hraběte Kryštofa Václava z Nostic v březnu roku 1678), sign. 369630.

účastnit se diplomatických misí ve službách Habsburků. Díky svým kontaktům se totiž stal znalcem poměrů v severovýchodní Evropě, zejména situace v Braniborsku-Prusku a polsko-litevském soustátí. Nepřekvapí proto, že ho císař jako loajálního a schopného katolíka pověřil vedením misí do Braniborska (1686) a Polska-Litvy (1693). Právě jeho druhá cesta přispěla k Nosticově dalšímu titulárnímu postupu, protože několik týdnů před odjezdem byl povýšen do říšského hraběcího stavu (27. 11. 1692).¹⁹

Za svého působení ve slezských správních úřadech projevoval Nostic při mnoha příležitostech loajalitu a připravenost sloužit panovníkovi i na úrovni vysoké dvorské politiky. Teprve na samém konci života mu jeho celoživotní služby Habsburkům přinesly postup i ve dvorské hierarchii, o který tolik usiloval.²⁰ To se však událo až za vlády Josefa I., kdy obdržel titul skutečného tajného rady (1705–1710)²¹ a panovník jej nakrátko povolal do tajné rady (1710–1711). Josef I. však v dubnu 1711 zemřel a Kryštof Václav jej následoval na věčnost za necelý rok v únoru 1712.²²

RODINA A SLUŽEBNICTVO

Kryštof Václav z Nostic se poprvé oženil krátce po návratu z kavalírské cesty zřejmě někdy v druhé polovině roku 1670. Jeho manželkou se stala členka významného slezského rodu svobodných pánů Metychů z Čechova Marie Juliána.²³ S volbou nevěsty byla spokojena nejen matka Barbora Kateřina (otec byl již několik let po smrti), ale i strýc a patron Jan Hartvík z Nostic.²⁴ S Marií Juliánou pak žil Kryštof Václav téměř čtyřicet let až do její smrti v březnu 1706. V korespondenci jej zpočátku oslovovala jako „*Herz allerliebster schatz*“, na konci 17. století však přešla k oslovení „*Monsieur, Mein Engel*“. Většinou se pod své dopisy podepisovala jako „*dein freyes weib Nostitzin*“ nebo „*dein getreÿen Nostizin*“.²⁵

V době dospělosti Kryštofa Václava z Nostic tvořilo jeho dvůr většinou čtyřicet až sedmdesát osob. Nejobsáhlejší informace o jeho složení jsou k dispozici z první půle osmdesátých let 17. století, kdy Nostic působil jako hejtman Lehnického knížectví. V čele dvora stál hofmistr, pro něhož

---

¹⁹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 3, prameny k povýšení členů rodu, 1631–1716.

²⁰ Z jeho osobní korespondence se členy rodiny vysvítá, že se několikrát chtěl ze Slezska vydat ke dvoru do Vídně. To ale bylo vázáno na císařovo povolení opustit na delší dobu místo, kde vykonával svěřený úřad. Dosáhnout vydání takového povolení nebylo vždy jednoduché, jak o tom vypovídá například dění v letech 1695–1696. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 86, kart. 32, dopis jeho dcery Jany Kateřiny z 29. 10. 1695 (diví se, že císař ještě nevydal povolení). Ibidem, dopis dcery Marie Juliány z 28. 1. 1696 (také se diví, že otec nedostal ještě povolení přijet), inv. č. 80, kart. 31. Vysněné povolení obdržel Kryštof Václav až na podzim roku 1696. Ibidem, inv. č. 86, kart. 32, dopis Jany Kateřiny z 31. 10. 1696. V roce 1697 při příležitosti slavného vítězství císařského vojska pod vedením Evžena Savojského nad Turky v krvavé bitvě u Zenty vydal Kryštof Václav z Nostic oslavný leták *VICToria eX IVrato ChrIstIanItatIs hoste tVrCICo, XI. SepteMbrIs per Caesareas ACIes gLorIose reportata*, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, oddział starych druków, sign. 567032.

²¹ Stálo ho to 1500 zl., které zaplatil nadvakrát. V září 1705 při confirmaci dal 400 zl. a v únoru 1710 doplatil zbylých 1100 zl. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), kart. 21, příslibení hodnosti tajného rady Josefem I., 18. 9. 1705. Ibidem, potvrzení platby, 1710, inv. č. 28, kart. 28.

²² Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 57, testament Kryštofa Václava z Nostic ze dne 12. 2. 1712.

²³ Ibidem, sign. 32, svatební smlouva mezi Kryštofem Václavem z Nostic a Marií Juliánou Metychovou z Čechova, 1670.

²⁴ Dne 7. srpna 1670 matka synovi psala, „*daß du ihn die freÿlein Mettichen verliebet wüntsch ich viell glück dazu daß du ihr hernacher ihn der lieb fein beständig bleiben möchtest weill der herr oberste Cantzler zufrieden laß ich mir es auch gar woll gefallen ...*“. V dalším dochovaném listu z 6. května 1671 již Barbora Kateřina označovala Marii Juliánu za synovu manželku. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 88, kart. 32.

²⁵ Ibidem, srov. několik málo desítek dopisů z let 1671–1676, 1693–1694, 1699–1700, 1702 a 1704, inv. č. 79, kart. 31.

vydával hrabě v době jeho nástupu obsáhlou instrukci, která stanovovala jeho poměrně rozsáhlé kompetence, protože zároveň plnil také funkci štolmistra, a dokonce i regenta všech panství. Měl dohlížet na to, aby všichni členové dvora dodržovali zásady křesťanského života, měl si udržovat odstup od řadových služebníků a nedopustit, aby svým chováním skandalizovali jméno svého pána. Odpovídal za výplaty personálu, měl dohlížet zejména na práci kuchaře, pážat a služebníků ve stájích a kontroloval dodržování denního režimu včetně nočního klidu, který měl nastat v 10 hodin večer. Byla mu svěřena také inspekce panství, měl kontrolovat měsíční výkazy práce jednotlivých hejtmanů a navrhopvat změny v hospodářství. Hofmistrovi, jehož plat dosahoval v roce 1682 výše 100 zl. plus naturálie, toho bylo svěřeno opravdu hodně, a tak se nelze divit, že se lidé v této důležité funkci poměrně často střídali.²⁶

Soupisy členů Nosticova dvora dělí tuto společnost soustředěnou okolo šlechticovy rodiny na tři části. První nazývají hofštát (*Hoffstatt*), jenž zahrnoval kromě vlastní Nosticovy rodiny nejvýznamnější úředníky a služebníky, kteří většinou pobývali po boku hraběte. Byli to hofmistr, sekretář, zámecký purkrabí, kancelista, komorní písař, komorník, nezbytný *Aufwartter*, trubač, malíř,²⁷ kuchař a sklepník,²⁸ jejichž roční plat se pohyboval mezi 30–100 zl. Druhá část dvora byla v soupisech označována jako fraucimor (*Frauenzimmer*), jenž zahrnoval všechny osoby (zejména ženy), které se staraly o hraběnku, její dcery a další urozené příslušnice dvora. Patřili sem hofmistryně, komorné (*Jungfer*), kuchyňský písař, kuchařka, pradleny a lidé starající se o děti (*Kindermensch*). Roční plat těchto lidí s výjimkou hofmistryně a kuchyňského písaře nepřesáhl 10 zl. Třetí a nejrozsáhlejší část dvora byla v soupisech nazývána jako řadoví služebníci (*unter bediente*, případně *Menscher*). Nacházeli se zde především livrejovaní členové dvora, jako byli lokajové, hajduci, kočí a jejich pomocníci (*Vorreiter*, *Reitknecht*), ale i kuchařští pomocníci, stolník, zahradník nebo topič. Jejich služné se pohybovalo mezi 5 až 35 zl.²⁹

S manželkou měl Kryštof Václav několik synů a dcer. Pouze dva synové a dvě dcery se ale dožili dospělosti, protože minimálně dvě dívky zemřely jako malé.³⁰ Nejstarší syn byl Jan Karel (1673–1740), druhý Ota Václav (1674–1751), z dcer přežily otce Marie Juliána (1681–1740) a Jana Kateřina (1685–1735).

---

26 Instrukce se dochovaly celkem čtyři. První byla vydána pro Kryštofa Jindřicha z Gelhornu (17. 7. 1676), druhá pro Kryštofa Ferdinanda Schönaicha (17. 7. 1677), třetí – ze které bylo ve výkladu nejvíce čerpáno – pro Johanna Bernarda Klugera (1. 1. 1682) a čtvrtá pro Johanna Bernarda Artmillera (20. 3. 1692). V roce 1687 je zmiňován hofmistr Sukovský. Ibidem, srov. inv. č. 360, kart. 108.

27 Na přelomu 70. a 80. let působil ve funkci dvorského malíře rodák z panství Rokytnice Hans Georg Zeiske, jehož působení dokládají čtyři „pracovní smlouvy“ z let 1679–1684. V jedné smlouvě stojí zajímavá poznámka, že „*wann Er nichts zuthun undt zumahlen, gleich dehnen andern officiren aufwartten undt Mich bedienen solle*“. Hrabě se zavazoval zaplatit mu všechny malířské potřeby, barvy, hradit stravu a ubytování a ještě mu vyplatit ročně 24 zl. Ibidem, srov. smlouva z 10. 11. 1680.

28 Sklepník pocházel zpravidla z Rakouska, zatímco většina řadových služebníků se rekrutovala z poddaných, kteří žili na nostických panstvích v Čechách a ve Slezsku. Jménem je znám zejména sklepník Johann Michael Schottauer, který byl u Nostice zaměstnán od roku 1680. Jeho působení však skončilo neslavně, protože 22. 8. 1682 (bylo mu 27 let) umlátil v Lehnici svou ženu Marii Annu. V nostickém archivu se zachoval zápis z jeho výsledku, který byl pořízen hned 23. 8. 1682. Další osud tohoto muže není zatím znám. Ibidem, srov. inv. č. 361, kart. 108.

29 Ibidem, srov. soupis Nosticova dvora s výplatami z roku 1687 a další nedatované soupisy z té doby. Služebník musel při nástupu do funkce složit před hrabětem či jeho manželkou přísahu (ibidem, přísahy purkrabího, sklepníka, sekretáře a komorné se dochovaly, inv. č. 360, kart. 108) a byla s ním sepsána jakási „pracovní smlouva“ (*spannzettel*), jež stručně shrnovala náplň jeho práce a stanovovala plat, který mu byl vyplácen čtvrtletně. Kromě toho se v ní uvádělo, zda má služebník nárok na livrej a případně na naturálie. Ibidem, několik desítek těchto *spannzettel* z let 1676–1685.

30 Například v roce 1677 mu zemřela nejmenovaná dcera a na počátku roku 1680 i další dcera Marie Barbora. Ibidem: srov. úmrtní zpráva lékaře z Lehnice z 5. 6. 1677, inv. č. 87, kart. 32. Ibidem: kondolence Nosticovy matky Barbory Kateřiny z 17. 3. 1680, inv. č. 88, kart. 32.

O výchově mladých synků, které hrabě v jednom dokumentu označil za „*mein bestes kleinodt*“, se mnoho neví. Když rodiče v roce 1674 odjeli do Vídně, oba malí potomci zůstali s babičkou Barborou Kateřinou ve Slezsku.³¹ Když jim bylo osm, respektive sedm, poslal je otec poprvé pod vedením preceptora Johanna Waltera do školy. Nesměřovali jako jejich děd na gymnázium do Zhořelce, ani jako otec k jezuitům do Prahy, ale začali navštěvovat jezuitskou školu ve Svídnici, kde studovali v letech 1681–1685.³² Další zprávy o jejich vzdělávání pocházejí z let 1689–1691, kdy pokračovali ve studiu na jezuitské škole ve Vratislavi.³³ Na podzim 1691 se pak oba mladí Nosticové přesunuli na jeden rok studovat práva na benediktinskou univerzitu v Salcburku, čímž začala jejich několikaletá kavalírská cesta.³⁴ Během salcburského pobytu dohlížel na řádný průběh studií a jejich mravy hofmistr Piere Mangi, kterého Kryštof Václav z Nostic náležitě instruoval, jak se mají všichni tři v arcibiskupském rezidenčním městě chovat. Podle otcových představ „*Sollen meine Söhne vor allen Dingen ihnen angelegen sein lassen, daß sie die Gottes-Furcht wie bis dato geschehen vor Augen haben, die laster und übele Sitten meiden, und also ihr Leben anstellen und führen, daß sie die Gnade Gottes erwerben... Zu dem Ende sie öfters im Jahr, nach Gelegenheit baichten und comuniciren, daß der Hofmeister Sie ermachen, und mit gutter exempel vorgehen soll*“. Mladí kavalíři se v Salcburku zabývali především studiem práva, politiky a historie. Kromě studia se měli snažit dostat do společnosti knížat, ministrů a „velkých pánů“, v prostředí jejich dvorů se učit správným „manýrám“ a přitom nikdy nezapomínat na svůj stav a původ.³⁵ O dalších etapách jejich kavalírské cesty se zatím mnoho neví (určitě navštívili v letech 1693–1694 Itálii, protože byli imatrikulováni na univerzitě v Sieně,³⁶ a později i Spojené nizozemské provincie), skončila zřejmě v roce 1696.³⁷

O výchově Nosticových dcer se neví téměř nic. Starší Marie Juliána setrvala až do svých třinácti let u otcova dvora. Teprve v roce 1694 se přestěhovala do Vídně a pobývala v nespecifikované pozici u císařského dvora. Zde se zřejmě seznámila i se svým pozdějším mužem.³⁸ Mladší Jana

---

31 Ibidem, dopis Barbory Kateřiny synovi z 2. 11. 1674, inv. č. 88, kart. 32.

32 Ibidem, instrukce pro Johanna Waltera z 20. 10. 1681 (roční plat 30 zl.), dohody o poskytnutí ubytování a stravy mladým Nosticům, jejich preceptorovi, dvěma pacholatům, služebné a kočímu v domech svídnických patriciů Hanse Heinricha ze Schultzu (6. 10. 1681, od 1. 11. do prázdnin za 400 zl.) a Johanna Hillmanna (14. 10. 1682, od 1. 11. do prázdnin za 400 zl.) a několik dopisů preceptora Johanna Waltera z let 1681–1685, inv. č. 87, kart. 32.

33 Ibidem, smlouva o ubytování a stravování dvou mladých Nosticů, jejich hofmistra a tří služebníků u Marie Hoffmannové ve Vratislavi (uzavřena 1. 11. 1689, ročně za 650 zl., prodloužena až do léta 1692).

34 Jejich roční pobyt je doložen několika listy jejich hofmistra, komorníka a latinským dopisem jednoho z učitelů práva, v kterém bylo v listopadu 1693 potvrzeno, že starší Jan Karel z Nostic úspěšně absolvoval právnickou disputaci. Mladší Ota Václav tolik radosti rodičům neudělal, protože téhož roku přibýlo mnoho stížností na jeho svéhlavé jednání (noční život, alkohol, rvačka, milostná avantýra s vdanou ženou nebo drzé chování k vlastní matce). Ibidem: dopisy z 26. 2., 9. 4., 1. 8., 26. 9., 26. 11. a 10. 12. 1693 a Kubeš, Jiří: Rudolf Josef Colloredo z Wallsee a jeho studium v Salcburku v letech 1723–1725. In: *Šlechtic na cestách v 16.–18. století*, ed. J. Kubeš, Pardubice 2007, s. 181, pozn. 60.

35 Kromě hofmistra doprovázel mladé Nostice na cestě také komoří Georg Slatter. Dochovala se i smlouva mezi hrabětem Kryštofem Václavem a hofmistrem a podrobné vyúčtování salcburského pobytu, ze kterého si lze udělat obrázek o navštěvovaných kurzech, kontaktech a výdajích mladých hrabat u arcibiskupského dvora. Kryštof Václav zaplatil za roční pobyt dvou synů v Salcburku, včetně studia, hodin „exercicií“, ubytování, oblečení a kapesného, přes 2000 zl. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 8, Fol. 1–2.

36 Srov. Zonta: *Schlesier* (cit. v pozn. 14), s. 274.

37 Dochovaly se dva dopisy, které potvrzují jejich pobyt v Haagu v letech 1694 a 1696, ovšem v lednu 1698 již pobývali oba Nosticové ve Vídni a snažili se získat komornickou funkci u dvora císaře Leopolda I. To však nebylo jednoduché, jak dosvědčují dopisy Johanna Reckuma Kryštofu Václavovi z Nostic z let 1698–1699. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 87, kart. 32.

38 Ibidem, srov. její dopisy otci inv. č. 80, kart. 31.

Kateřina odeřla devítiletá roku 1694 také do Vídně, kde byla vychovávána v blíže neurčeném kláēteře. Na podzim 1702 se stala dvorní dámou a u dvora si nakonec našla i manželku.³⁹

Právě z výběru životních partnerů dětí lze usoudit, jaké ambice Kryštof Václav z Nostic měl a kde chtěl, aby se jeho synové uplatnili. Nejstarší Jan Karel se oženil s Marií Magdalenou ze Sinzendorfu (1675–1718),⁴⁰ protože otec plánoval jeho postup ve dvorské společnosti ve Vídni, kde mu právě česko-moravsko-rakouský rod Sinzendorfů měl vydatně pomoci. Naopak Ota Václav pojal za manželku Marii Renatu ze slezského rodu pánů z Frankenberku,⁴¹ neboť se čekalo, že bude pokračovat ve šlépějích svého otce ve Slezsku. Starší dcera Marie Juliána se roku 1710 provdala za českého šlechtice Adama Maxmiliána z Bubna a z Litic (†1721), který byl člen rodu, jenž vlastnil sousední panství ve východních Čechách.⁴² Poslední dcera Jana Kateřina si vzala v roce 1709 Zikmunda Rudolfa ze Sinzendorf-Thannhausenu (1670–1747) a její sňatek pomohl upevnit Nosticovu pozici ve vídeňské dvorské společnosti.⁴³

POZEMKOVÝ MAJETEK, SÍDLA A JEJICH VÝZDOBA – NOSTICOVY REPREZENTAČNÍ STRATEGIE A JEJICH ZÁKLADNA

Kryštof Václav se v roce 1700 pyšnil předlouhým lokativem „*Herr der Herrschafft Roketnitz, Seyfersdorff, Lobris, Profen, Köben, Kunzendorf, Stöckicht, Semmel- und Seckerwicz, Neuland, Eckersdorf undt Poschwiecz*“. Vznikal tak dojem, že jde o velmi zámožného pána. Detailnější analýza však vypovídá o něčem trochu jiném. Jeho největším panstvím byla Rokytnice v Orlických horách v Čechách s jedním městečkem a šesti vesnicemi. V jeho titulatuře se objevovala v lokativu vždy na prvním místě. Jádro Nosticova pozemkového majetku se však nacházelo na dvou místech v Javorském knížectví ve Slezsku. První komplex tvořily statky Lobris (Luboradz), Profen (Mściwojów), Herzogswaldau (Niedaszów), Poischwitz (Paszowice) a Seckerwitz (Siekierzyce),⁴⁴ které ležely vedle sebe jižně a východně od bran města Javoru. Další majetkový celek představovaly na samých hranicích s Lužicí a Čechami ležící statky Seifersdorf (Mściszów), Kunzendorf (Niwnice), Neuland (Nowy Łąd) a Eckersdorf (Bożkowice).⁴⁵ Rodovou doménu dotvářela drobná zboží v Lehnickém

---

³⁹ Ibidem, srov. její dopisy, inv. č. 86, kart. 32.

⁴⁰ Ibidem, svatba se konala 2. 9. 1705 ve Vídni (srov. dopis Jany Kateřiny, dcery hraběte Nostice, z Vídně ze dne 12. 9. 1705 uložený inv. č. 86, kart. 32; více pak inv. č. 90, kart. 34). Je zajímavé, že za několik dní poté (16. 9. 1705) dostal Jan Karel jako nejvyšší stříbrník dvora Josefa I. přidělen dvorský byt na Bauernmarktu (ÖStA Wien, Hofkammerarchiv, Hofquartierbücher, Bd. 90, fol. 60^v). Jsou dochovány listy, které Marie Magdalena psala svému tchánovi v letech 1704–1709 francouzsky z Vídně – SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 82, kart. 31.

⁴¹ Marie Renata psala svému tchánovi v letech 1702–1709 zásadně německy (nejčastěji z Vratislavi). Ibidem, inv. č. 83, kart. 31.

⁴² Ibidem, srov. její francouzsky a německy psané dopisy otci nejdříve z Vídně a později z Čech (Březno, Praha) z let 1691–1709, inv. č. 75, kart. 30 a inv. č. 80, kart. 31. Adam Maxmilián ovšem pocházel z mladší linie rodu, která držela Březno a několik menších statků v západních Čechách, a Marie Juliána byla již jeho druhá manželka. Srov. *Ottův slovník naučný*, díl 4, Praha 1891, s. 825.

⁴³ Jana Kateřina psala otci většinou francouzsky a většinou z Vídně v letech 1690–1709. V srpnu nebo v září 1709 se pak provdala za Zikmunda Rudolfa ze Sinzendorf-Thannhausenu, který se kvůli tomu nakrátko vrátil ze Španělska. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 86, kart. 32.

⁴⁴ Statek Herzogswaldau patřil nejdříve rodině Wachtelů z Pantenova a až díky sňatku s Barborou Kateřinou jej získal Ota mladší z Nostic. V závěti určil Ota jako doživotní uživatečku panství právě svou manželku. Ta zde hospodařila až do smrti a teprve potom přešlo na jejího syna. Srov. Boetticher: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 310; MZA Brno, RA Haugviců, inv. č. 304, kart. 16.

⁴⁵ Tyto statky se nacházely mezi městy Lauban (Lubaň), Greifenberg (Gryfów Śląski) a Löwenberg (Lwówek Śląski) viz. <http://gov.genealogy.ne/search-form.jsp>. S lokalizací nejen těchto nostických statků mohou vzniknout

knížectví, přičemž Kryštof Václav arondoval po celý život svůj zděděný majetek skupováním drobných statků a dvorů, které pak neváhal také uvádět ve zmíněném předlouhém lokativu.⁴⁶ Přesto nebyl v rámci zemí Koruny české žádný velký boháč, jako byli například Černínové, Ditrichštejnové, Lichtenštejnové, Lobkovicové nebo Schwarzenbergové. Jeho panství ve Slezsku totiž byla – jak bylo v té zemi běžné – poměrně malá a nebylo na nich žádné město ani městečko! Žádné z nich také nečítalo desítky vesnic, jak tomu bylo u největších dominií zejména v Čechách a na Moravě. Například na komplexu zboží u lužické hranice, které tvořilo druhé jádro Nosticova majetku, žilo v roce 1702 dohromady jen 1676 osob! Konkrétně na statku Seifersdorf tehdy žilo 698 obyvatel, v Kunzendorfu 540, v Neulandu 268 duší a v Eckersdorfu a Stöckichtu to bylo ještě méně.⁴⁷

Pohled do jeho itineráře z let 1685–1686 (sondu bylo možno provést pouze pro dvě stě čtyřiašedesát dní) dokládá, že více než polovinu času trávil Kryštof Václav v zemském centru ve Vratislavi (60 dní, 23%) a v centru Lehnického knížectví, jehož byl tehdy hejtmanem (95 dní, 36%). To je zajímavé poznání, které nelze srovnat s realitou panující tehdy v Čechách nebo na Moravě, jež byly spravovány jiným způsobem. Zatímco například v Čechách se zemská šlechta orientovala pouze na Prahu jako jediné centrum království, zdá se, že ve Slezsku museli ambiciózní šlechtici dělit svůj čas mezi více velkých měst. Mezi nimi museli pravidelně přejíždět, pokud se chtěli účastnit slezských zemských sněmů a zároveň působit ve vysokých funkcích v některém ze slezských knížectví. Ostatních asi 40% času pobýval hrabě Nostic na venkově, kde se tehdy jeho největší pozornosti těšila sídla Lobris (77 dní, 29%) a Profen (27 dní, 10%), která od sebe ležela ani ne tři kilometry. To plně odpovídá zjištění, že právě v první polovině osmdesátých let 17. století prošel zámek v Lobrisu zásadní přestavbou, aby mohl důstojně hrát roli Nosticovy nejdůležitější venkovské rezidence. Ve zkoumané době se hrabě jen dvakrát velice krátce zastavil v Seifersdorfu. Celkově lze říci, že jeho tehdejší životní styl byl poznamenán neustálým přejížděním mezi městskými a venkovskými sídly, přičemž žádný pobyt netrval souvisle více než čtyřicet dní.⁴⁸ Výpovědní možnosti této drobné sondy jistě nelze přeceňovat, ale zdá se, že minimálně v tomto případě zřejmě nelze hovořit o urbanizaci šlechticova života, jak naznačovala teze pro část české šlechty 17. století.⁴⁹

---

problémy, protože například převody německých místních jmen na současná polská v inventáři Hofmann: *Rodinný archiv Nostitzů (Planá)*, s. 32–33 nebo v práci Hofmann: *Rodinný archiv* (cit. v pozn. 1), s. 61–62 neodpovídají v některých případech skutečnosti. Je to dáno tím, že například Seifersdorfů nebo Kunzendorfů bylo ve Slezsku více, ale Nosticové rozhodně nevlastnili tyto lokality v Kladsku, jak se domníval Hofmann, ale v Javorsku.

⁴⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 213, 214, kupní smlouva na statky Steinseifersdorf, Kaschbach a Schmiedegrund mezi Marií Alžbětou z Gellhornu a Kryštofem Václavem z Nostic, 1701; kupní smlouva na zahradu Jonase Dittmanna před branou Javora mezi dědici Marie Kláry Funkové, rozené Bauchsové, a Kryštofem Václavem z Nostic, 1708. V roce 1698 koupil Nostic od Hanse Georga ze Zedlitz statek Merzdorf. Kupní smlouva se však ve vratislavském archivu nezachovala.

⁴⁷ Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 334, kart. 102, soupis poddaných statků Seifersdorf, Kunzendorf, Neuland, Stöckicht a Eckersdorf z roku 1702.

⁴⁸ Sonda byla provedena na základě soupisu odeslané pošty pro období duben 1685 – duben 1686. V Lehnici jsou dokumentovány jeho pobyty ve dnech 6. 5. 1685, 27. – 28. 6. 1685, 5. 7 – 22. 7. 1685, 13. 8. 1685, 17. 9. 1685, 26. 9. – 3. 10. 1685, 17. 10. – 4. 11. 1685, 1. 1. – 9. 1. 1686, 21. 1. – 27. 1. 1686, 4. 2. – 23. 2. 1686, 4. 3. – 8. 3. 1686, 16. 3. – 20. 3. 1686, ve Vratislavi ve dnech 24. 4. – 1. 5. 1685, 27. 7. – 7. 8. 1685, 20. 11. – 30. 12. 1685, v Lobrisu ve dnech 8. 5. – 9. 6. 1685, 29. 8. 1685, 6. 10. 1685, 9. 11. – 13. 11. 1685, 10. 1. – 17. 1. 1686, 2. 2. 1686, 28. 2. – 2. 3. 1686, 10. 3. – 15. 3. 1686, 23. 3. – 10. 4. 1686 a v Profenu ve dnech 11. 6. – 20. 6. 1685, 2. 7. 1685, 16. 8. – 27. 8. 1685, 8. 9. 1685 a 18. 9. 1685. V Seifersdorfu byl prokazatelně pouze ve dnech 24. 6. a 13. 10. 1685. Srov. ibidem, inv. č. 63, kart. 22.

⁴⁹ K tomu Maťa, Petr: Soumrak venkovských rezidencí. „Urbanizace“ české aristokracie mezi stavovstvím a absolutismem. In: *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, eds. V. Bůžek – P. Král. České Budějovice 1999, s. 139–162.

2. Zámek v Lobrisu (dnes Luboradz), hlavní venkovská rezidence Kryštofa Václava z Nostic, (převzato z <http://wroclaw.hydral.com.pl>).

3. Hlavní sál zámku v Lobrisu s výzdobou z let 1690–1692. Foto archiv Dominika Kunysze.

Lobris byl v Nosticově životě bezesporu nejvýznamnější venkovskou rezidencí. Ležel výhodně mezi Javorem a Svídnicí, jež z něj byly rychle dosažitelné. Důležitost sídla potvrzují i stavební a výzdobné aktivity, které v něm v první polovině osmdesátých (1681–1686) a potom na počátku devadesátých let (1690–1692) proběhly. Přitom ale nebyl Lobris jedinou rezidencí, do jejíž podoby hrabě investoval větší prostředky. Pokud vynecháme Profen, jež ležel na dosah z Lobrisu a sloužil svým způsobem jako Nosticovo záložní sídlo v dobách, kdy nebylo možné ve větší míře využívat Lobrisu,⁵⁰ pak nejvíce pozornosti věnoval Nostic rezidencím v Neulandu na lužických hranicích (novostavba z let 1686–1691) a na samém sklonku života i v Rokytnici v Orlických horách (přestavba v letech 1703–1710). Na všech svých třech základních majetkových celcích v Javorsku i v Čechách měl tedy Kryštof Václav k dispozici modernizované sídlo.

Zásadní renovaci a modernizaci hlavního venkovského sídla v Lobrisu [obr. 2] provedl ve dvou etapách, v letech 1681–1682 a 1684–1686, Antonio Domenico Rossi. Nejdříve vznikla nová kaple svatého Kříže na moderním elipsovitém půdorysu, malbami ji vyzdobil Michael Willmann.⁵¹

⁵⁰ Podle informací na webu <http://www.msciwojow.pl> stál v Profenu vedle kostela renesanční poplužní dvůr s velkou obytnou budovou. Ota mladší z Nostic prý při dvoře založil velkou okrasnou zahradu a vinohrad. Z března 1709 pochází zpráva, že ve vinohradu stál také letohrádek, který pro Kryštofa Václava stavěl jeho stavitel Carl Antoni Reina (SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 327, kart. 101, zpráva z 16. 3. 1709). Z celého rozsáhlého areálu se dodnes dochovaly obvodové zdi zahrady, obvodové zdi zahradního pavilonu, kamenné mosty přes řeku a zejména obvodové zdi obytné budovy.

⁵¹ K tomu blíže Lutterotti, Nikolaus von: Michael Willmanns Gemälde in der Schloßkapelle zu Lobris, Kreis Jauer, *Schlesische Geschichtsblätter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte Schlesiens* 1930, s. 25–30.

Posléze stavitel upravil severní a západní křídlo, tak aby zde vznikly nové reprezentační místnosti, a to zejména velký sál, jídelna a knihovna.⁵² V zámku se nacházela i zbrojnice a sbírky.⁵³

Celé druhé podlaží západního křídla nově vyplnil velký sál, který byl v letech 1690–1692 vyzdoben jednotným ikonografickým programem [obr. 3]. Dekorace mluvila ke všem návštěvníkům jasnou řečí. V první rovině zde hrabě vystavoval na odiv svůj původ a urozenost, a že se Nosticové měli čím pyšnit! V oválných štukových medailonech pod stropem se okolo celého sálu nacházelo třiapadesát vyobrazení členů rodu od legendárních předků až po stavebníkovy současníky z různých rodových větví. Nešlo tedy o sál předků, jak se domnívá starší literatura. U většiny podobizen byly v nápisové pásce pod medailonem zaznamenány dvě základní informace v latině: zaprvé z jaké větve dotyčný pocházel, respektive jaké panství vlastnil, a zadruhé jeho zásluhy. U Nosticů ze 16. a 17. století byly samozřejmě zdůrazňovány jejich služební funkce v habsburském soustátí [obr. 4].⁵⁴ Hlavní poselství se však nacházelo na třech freskách na stropě. Ota mladší z Nostic a jeho syn Kryštof Václav zde z bočních menších fresek shlíželi na ústřední výjev, který představoval oslavu kontinuity dynastie Habsburků jako římských císařů a také oslavu vlády Leopolda I. ve Svaté říši římské a jeho nedávno zvoleného následníka a syna Josefa I. Tito dva Habsburkové jsou zde zobrazeni pod císařským baldachýnem. Leopold sedí na trůně, v levé ruce drží žezlo a pravou ukazuje na vedle sebe stojícího syna. Nad jejich hlavami vychází slunce a personifikace Rakouska podává Josefovi říšskou korunu. Vpravo v pozadí se nachází galerie Josefových předků, římských císařů z rodu Habsburků. Výzdoba vznikla u příležitosti padesátých narozenin císaře Leopolda I. v roce 1690, ale definitivně dokončena byla až o dva roky později.⁵⁵

---

⁵² O podobě a zařízení upraveného sídla v Lobrisu vypovídá jeho inventář, který byl sepsán u příležitosti Nosticova odjezdu do nové funkce do Hlohova v lednu 1686. Informuje o tom, že v zámku byl velký sál, jenž byl vyšpalírován a jež zdobilo 12 velkých a tematicky různorodých obrazů (například tu visely obrazy Orfea, Seneky, sv. Jeronýma, pohled na náměstí S. Marco v Benátkách, smrt francouzského krále Jindřicha IV. nebo portréty Nosticova otce a matky). Zasednout se tu dalo ke dvěma velkým oválným stolům s 12 křesly a 12 židlemi, stála tu rozměrná kredenc s nádobím a velkou místnost osvětlovalo 10 nástěnných svícňů. Vedle sálu se nacházela nová zelená jídelna (mohlo se zde usadit na 12 osob, byla zde velká reprezentativní postel s nebesy a na stěnách viselo několik obrazů zvířat a mědiryty emblémů). Ze staré jídelny byla zřízena knihovna. Mezi knihovními skříněmi viselo několik desítek mědirytů (včetně zarámované Gloria Nostitiana), nacházely se tu dlouhé lavice a stoly, na nichž stály různé sbírkové předměty. Dále tu byl skleník se vzácnými láhvemi a sklenicemi, velký globus nebo vycpaný krokodýl a mnoho dalších věcí. Ve velké místnosti vedle sálu, která zřejmě sloužila jako předpokoj k navazujícím soukromým místnostem hraběte, bylo několik kusů sedacího nábytku a stěny zdobily tři portréty (jeden hraběcí) a pohled na zámek Lobris před přestavbou. Hrabě i hraběnka měli své vlastní obytné pokoje, ale dohromady nocovali v alkovně, kde stála velká pozlacená postel s nebesy a závěsy. Srov. inventář věcí, které byly předány do správy domovníka Michaela Michalitschkého, z 26. 1. 1686, SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 28, kart. 28.

⁵³ Srov. Slavíček, Lubomír: Dvě podoby barokního šlechtického sběratelství 17. století v Čechách – sbírky Otty Nostice ml. (1608–1665) a Františka Antonína Berky z Dubé (1649–1706). In: *Život na dvorech barokní šlechty* (1600–1750), ed. V. Bůžek, České Budějovice 1996, s. 483–513, s. 488–504. Kryštof Václav pokračoval v budování rodové knihovny a navázal tak na sběratelskou činnost svého otce. Šípek, Richard: Několik slov k někdejší javorské zámecké knihovně Otty mladšího z Nostic, *Miscellanea* 18, 2003–2004, s. 164–192.

⁵⁴ Tak například u jednoho ze zesnulých příbuzných bylo napsáno „CHRISTIAN[US] L[IBER] B[ARO] de NOSTITZ. Dynastiae Seifenberg. A[nno] C[hristi] 1617 S[acrae] C[aesarae] M[aiestatis] Camerari[us] Consiliari[us], nec non Cancellari[us] utriusq[ue] Silesiae“ nebo u jednoho současníka Kryštofa Václava stálo „FERDINANDUS LIB[ER] BAR[O] de NOSTITZ D[omi]nus in Tsiam S[acrae] C[aesarae] M[aiestatis] Camerarius, Colonellus et Commendans in Canischa, 1691.“ Srov. [obr. 4]. Nejmladší medailony pocházely z roku 1692.

⁵⁵ Srov. Kalinowski, Konstanty: *Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII i XVIII wieku*, Warszawa – Poznań 1973, s. 113–120. Tyto pasáže jsou k dispozici i v mírně upravené podobě v německém překladu jako idem: Die Glorifizierung des Herrschers und des Herrscherhauses in der Kunst Schlesiens im 17. und 18. Jahrhundert, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 28, 1975, s. 108–112.

4. Výsek z rodové galerie z velkého sálu zámku v Lobrisu.
Foto Dominik Kunysz.

5. 6. Neuland (Nowy Łód) – vstupní průčelí, plán Julia Simonettiho z roku 1686 (SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 339, kart. 102) a dnešní stav po přestavbě z počátku 20. století, (převzato z <http://wroclaw.hydral.com.pl>).

Vyznění tohoto složitého programu se zdá být nad slunce jasné. Jsou zde zřetelně vyzdvihovány dvě zásady raně novověké šlechty, a to urozenost s důrazem na rodovou sounáležitost a služba panovníkovi. Urozenost byla základním pilířem společenské výjimečnosti šlechty a Nosticové si to i přes svůj velký rozrod uvědomovali a neváhali kolektivně dohlížet na „kvalitu urozenosti“ celého rodu. Svědčí o tom i ustanovení z rodových paktů z let 1657 a 1661, v nichž hrozí přísnými tresty těm členům rodu, kteří by žili s konkubínou, vzali si partnera nešlechtického původu, či dokonce byli sezdáni s nějak poskvrněným šlechticem. V souvislosti se vznikem lobriského ikonografického programu není bez zajímavosti ani to, že v únoru 1690 (necelé čtyři měsíce před císařovými narozeninami) se konal další sjezd Nosticů v Bunzlau, kde se sjelo třináct mužských členů rodu. Bylo jim zde předloženo dvanáct kusů originálů rodových privilegií a jejich konfirmací z let 1497–1676 a při té příležitosti si je Kryštof Václav dal všechna opsat do jedné knihy a připojil k nim ještě stručné dějiny rodu. Je pravděpodobné, že kniha posloužila jako jeden ze zdrojů informací pro portrétní medailony, jež vznikly v následujících dvou letech v sálu v Lobrisu.⁵⁶ V 17. století se postupně stala dalším základním kamenem pocitu výjimečnosti šlechty blízkost panovníkovi a aktivita v jeho službách. Také toho si byli Nosticové vědomi, však se ve zmíněných paktech nachází i bod, v němž hrozí vyloučením z rodu a ztrátou erbu těm, kdo vstoupí do cizích vojenských služeb. Primát v hierarchii služby zaujímal služba habsburské dynastii, která již od 15. století držela nepřetržitě císařskou hodnost. Ikonografický program v hlavním sálu zámku Lobris tedy sděloval, že císaři už dlouho pocházeli, pocházejí a budou nadále pocházet z habsburského rodu, že jejich vláda byla a je nadmíru úspěšná, že starobylý rozvětvený rod Nosticů stál v posledních stoletích vždy v jejich službách a Kryštof Václav že je připraven být nadále loajálním služebníkem Leopoldovým i Josefovým a aktivně se podílet – stejně jako jeho předkové a příbuzní – na jejich vládě. Zřejmě není náhodné, že na konci roku 1692 byl Nostic povýšen do stavu říšských hrabat a následně se ujal diplomatické mise jako vyslanec Leopolda I. v polsko-litevském státě.⁵⁷

Pozornosti Kryštofa Václava, kterou věnoval panstvím Lobris a Profen, odpovídají i štědré fundace pro tamější svatyně. Hrabě založil několik let před smrtí fundaci při zámecké kapli svatého Kříže na svém sídle v Lobrisu. O všech svátcích měl zdejší farář či kaplan s hudebním doprovodem zpívat litanie o utrpení Páně a sloužit obvyklou mší za zemřelé členy rodiny. V Profen měly být zase každou neděli zpívány loretánské litanie.⁵⁸

Sídlu v Neulandu [obr. 5, 6] věnoval hrabě Nostic zvýšenou pozornost od roku 1686, kdy dokončoval přestavbu zámku v Lobrisu.⁵⁹ Důvody výstavby nového zámku na jeho statcích ležících nedaleko lužické hranice shrnuje sám Kryštof Václav v jednom dopisu: „*Ich bin zwar im Werck begriffen*

56 O rodových paktech Boetticher: *Geschichte* (cit. v pozn. 5), s. 260; o sjezdu v roce 1690 Hofmann: *Rodinný archiv* (cit. v pozn. 1), s. 53. Kniha s opisy privilegií a dějinami rodu z roku 1690 se nachází v SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 62, kart. 21.

57 Kubeš, Jiří: Hlavní sál – sebereflexe šlechty ve výzdobě společenských místností venkovských rezidencí (na příkladech českých zemí 17. a první poloviny 18. století), *Česko-slovenská historická ročenka* 2005, Brno 2005, s. 50, pozn. 76.

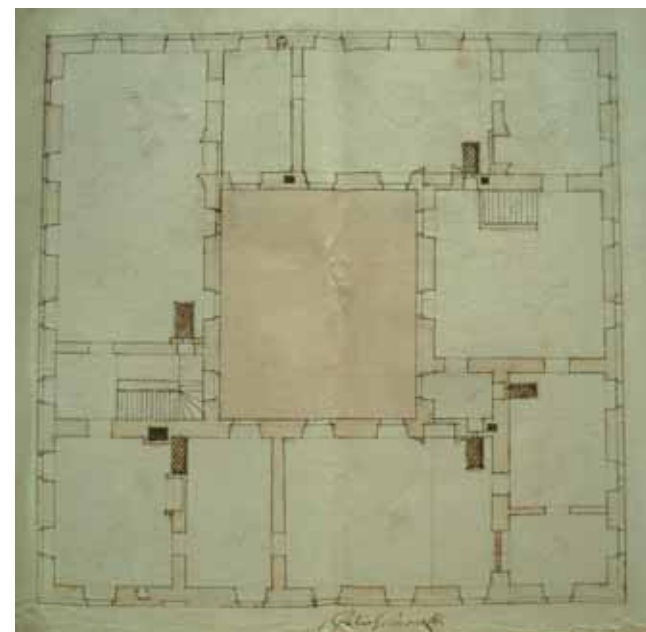
58 Na zajištění této duchovní správy v Lobrisu i Profenu připadlo každý rok 330 slezských tolarů. Fundace Kryštofa Václava udržovali jeho potomci na slezských panstvích po celé století. Teprve v roce 1806 zvýšil hrabě Josef Nostic částku vyměřenou na sloužení bohoslužeb. Materiály vztahující se ke stavbě zámecké kaple v Lobrisu se bohužel ve vřatslavském archivu ztratily. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 1023, fol. 1–6, fundace páteční pobožnosti v zámecké kapli v Lobrisu v roce 1709. Srov. také signaturu ztraceného dokumentu o stavbě kaple ibidem, sign. 528, František Xaver z Weinzierlu dostává povolení k výstavbě zámecké kaple v Lobrisu, rok 1681.

59 Současná polská literatura o vzniku sídla nic neví a nezaznamenává ani jeho zásadní barokní přestavbu po požáru. Srov. Wrzesiński, Szymon: *Zapomniane miejsca powiatu lwóweckiego – zamki, dwory i pałace*, Lwówek Śląski 2004, s. 34–35.

*auff Meinen kuntzendorffischen gütern daß vor viel Jahren in Rauch aufgegangene so genante schlößel Newland wiederumb von Grundt aufzubawen...*⁶⁰ Vypracováním plánů pověřil hlohovského stavitele italského původu Julia Simonettiho, se kterým uzavřel smlouvu na výstavbu dne 21. listopadu 1686. Podle ní měla být provedena demolice zbytků vyhořelého stavení a na jeho základech přesně podle dodaných plánů [obr. 7] do tří let vystavěn v podstatě nový čtyřkřídlý dvoupatrový zámek s malým vnitřním dvorem a loretánskou nebo podle okolností jinou kaplí. Panský byt se měl nacházet v prvním patře a skládat se z jídelny, pokoje a komory hraběte, alkovny ve funkci ložnice a pokoje pro fraucimor. Při úsporných opatřeních měla vyjít hrubá stavba na 1080 zlatých.⁶¹ O průběhu výstavby a výzdoby se mnoho neví, ale zdá se, že Simonetti smlouvu dodržel a v letech 1687–1689 zámek postavil.⁶² V dalších letech byla stavba zařizována, například na počátku roku 1691 se do panského bytu instalovaly špalíry.⁶³

Kryštof Václav z Nostic nebudoval jen světské stavby. Vždy měl blízko do Svídnice, a v letech 1697–1703 byl dokonce hejtmánem ve Svídnickém a Javorském knížectví. Ve Svídnicí vlastnil dům, jež věnoval roku 1683 kapucínskému řádu, aby na jeho místě mohl vzniknout klášter. Stal se patronem a fundátorem nového konventu sv. Františka Serafinského, v jehož kostele dal vybudovat rodinnou hrobku. „Pro spásu své duše“ věnoval prostředky nejen na stavbu, ale v závěti pamatoval také na dostatečné hmotné zajištění řeholníků. S představenými kláštera udržoval hrabě přátelské styky do konce života.⁶⁴

Když bylo Kryštofu Václavovi padesát šest let, rozhodl se ukojit svou zvědavost a vydat se do Spojených nizozemských provincií, které jej velmi lákaly. Jeho příbuzný Zikmund Rudolf ze Sinzendorfu se sice „*vorgehabte weite spazier reiß in holland*“ velmi podívoval, ale zároveň v dopisu vyjádřil naději, že hrabě uspokojí „*mit vöiligen contento Ihrer curiositet aus selben land...*“⁶⁵ Nostic byl na cestě více než čtyři měsíce mezi 11. červencem a 19. říjnem 1705. Vzal s sebou manželku Marii Juliánu a doprovod dalších dvanácti osob. Putoval velmi pomalu, v zajímavých místech se zdržel i několik dní a se zájmem si prohlížel především rezidence panovníků a všechny jejich součásti včetně zahrad. Tímto způsobem si podrobně prohlédl rezidenci pruských králů v Berlíně, jejich další sídla v Charlottenburgu, Köpenicku nebo Oranienburgu, rezidenci hannoverských kurfiřtů v Hannoveru a letní sídlo v Herrenhausenu a řadu dalších sídel různých menších říšských vládců. Z velkých říšských svobodných měst věnoval značnou pozornost hlavně Hamburku, protože s některými místními obchodníky byl již delší dobu v kontaktu.⁶⁶

7. Neuland (Nowy Ląd) – půdorys 1. patra, plán Julia Simonettiho z roku 1686 (SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 339, kart. 102).

60 Dopis neznámé rytířce z 13. 6. 1687 je uložen v SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 339, kart. 102.

61 Jde v porovnání se stavebními investicemi bohaté české a moravské šlechty o velmi malou částku. Simonettiho plány (fasáda vstupního křídla, půdorys přízemí a prvního patra a několik dalších), čístopis i koncept smlouvy se dochovaly a jsou uloženy stejně jako návrhy okenního ostění od Domenica Rossiho, ibidem.

62 Ibidem, jeden z mála dokladů vypovídá o tom, že stavitel spotřeboval za tři roky 66 000 cihel.

63 Ibidem, soupis nových špalírů do alkovny a dvou sousedních pokojů od Severina Schuberta z 6. 2. 1691.

64 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 1022, fol. 1–4, zřízení kapucínského kláštera ve Svídnicí, 1683–1787, výdaje a vyúčtování, 1687. Dále srov. confirmaci donace kapucínů z roku 1676 uloženou v NA Praha, Salbuchy, kniha 89, fol. 1v–5v.

65 Zikmund Rudolf ze Sinzendorf-Thannhausenu (v letech 1711–1724 nejvyšší komorník dvoru Karla VI. a pak v letech 1724–1747 nejvyšší hofmistr), byl manželem Jany Kateřiny, dcery Kryštofa Václava z Nostic. Sinzendorf působil již na počátku 18. století jako komorník Karla Habsburského a vydal se s ním získat španělskou korunu. V letech 1704–1710 informoval Nostice o vývoji ve španělských záležitostech. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 81, kart. 31, citace pochází z dopisu, který byl napsán v táboře před Barcelonou 13. 9. 1705.

66 Po cestě si vedl deník, který měl být později úhledně přepsán a založen do knihovny v Lobrisu. Čístopis byl sice započat, ale nebyl nikdy dokončen. Je vydán i s českým překladem v práci *Kryštof Václav z Nostic* (cit. v pozn. 9), s. 113–327.

Krátce po návratu domů – na jaře 1706 – zemřela Nosticovi žena Marie Juliána.⁶⁷ Byla pohřbena do rodinné hrobky, kterou hrabě zřídil u kapucínů ve Svidnici.⁶⁸ Kryštof Václav za ní dal sloužit zádušní mše v Javoru, Svidnici, Vratislavi i na svých panstvích.⁶⁹ O dva roky později v říjnu 1708 se pak podruhé oženil s členkou fraucimoru své zesnulé manželky Marií Alžbětou ze Schönau, jež Nostice přežila.⁷⁰

Cesta do Nizozemí zřejmě hraběte inspirovala k některým změnám v závěrečné velké reprezentační stavební aktivitě, kterou byla zásadní přestavba starého zámku na jeho jediném českém panství Rokytnice v Orlických horách. Podnikl ji v letech 1703–1710 a vypracováním plánů a vedením stavby pověřil svého i na slezských statcích využívaného stavitele Carla Antoniho Reinu. Dosavadní literatura uvádí, že Reina byl u Nosticů zaměstnán až od roku 1718, kdy snad opravoval právě zámek v Rokytnici,⁷¹ to však je nutno poopravit. O průběhu přestavby podává zásadní informace hospodářská korespondence hejtmanů rokytnického panství Johanna Ignáce Lengsfelda a Kašpara Kryštofa Zeiskeho,⁷² jež vypovídá o tom, že Nostic měl se zámek rozsáhlejší plány a že plánoval častější pobyty na zrekonstruovaném sídle.⁷³ Podle jedné zprávy z října 1703 „*gnäd. freule von schönainn* [Marie Alžběta ze Schönau, pozn. J. K.] *berichten, daß Ihro Excellenz hiezu ein feines festes schloß im bestande hätten...*“⁷⁴

První informace o stavebním dění pochází z října 1703 a dokazuje, že přestavba začala úpravami stávající kaple. Tehdy byla již hotová nová okna a dveře a čekalo se na oltářní mensu.⁷⁵ Z následujících dvou let nejsou k dispozici prameny, ale v listopadu 1706 psal hejtman Zeiske hraběti nejen o tom, že pokračují ve snesení starého zámku, ale zároveň mu také posílal „*die von dem Mauer Carl Verfertigte Risse sambt facciaten deß Ihme an Verdungenen bawes...*“⁷⁶ Již tehdy se u zámku dodělávala

---

⁶⁷ Literatura uvádí jako datum úmrtí 1. 3. nebo 7. 3. 1706, ovšem z dopisu Jany Kateřiny, její dcery, který poslala 14. 4. 1706 svému otci, vysvítá, že Marie Juliána zemřela ve Vratislavi 7. 4. 1706. Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 86, kart. 32.

⁶⁸ Vratislavský biskup povolil 8. 4. 1706, aby bylo její tělo převezeno do rodinné hrobky: „...*examine Corpus in urbe Vratislaviensi pie demortua Ill.^{mae} ac Excellentissimae dominae Comitissae Mariae Julianae Nostizianae natae Comitissae de Möttich ad cryptam Ill.^{mae} familiae suae Swidnicj apud P. P. Capucinos erectam, locum sepulturae designatum libere et ... transferendi Concesserimus...*“ Ibidem, srov. povolení uložené inv. č. 79, kart. 31. Úmrtní list je uložen v MZA Brno, RA Haugviců, inv. č. 100, kart. 1.

⁶⁹ SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 28, kart. 28, smlouvy na zádušní mše z dubna a května 1706. Zatímco v menších městech investoval Nostic do zádušních mší pouze 10–15 zl., v domě ve Vratislavi neváhal zaplatit 400 zl.!

⁷⁰ Svatební smlouva mezi Nosticem a jeho druhou ženou se ve vratislavském archivu ztratila. Původní uložení Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 1766; dále srov. ibidem, sign. 76, pozůstalost Marie Alžběty Nosticové, rozené ze Schönau, 1692–1771 a také její testament a kodex z let 1728 a 1737 v MZA Brno, RA Haugviců, inv. č. 472, kart. 32.

⁷¹ Srov. Oppeltová, Jana: Zednický mistr Carl Antoni Reina a jeho podíl na barokní architektuře Čech a Moravy, *SPFFBU*, F 37–39, 1993–1995, s. 125–147. Informace byly převzaty i do práce *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, ed. P. Vlček, Praha 2004, s. 540–541.

⁷² Srov. SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 327, kart. 101, zprávy z let 1707–1710; ibidem, inv. č. 361, kart. 108, zprávy z roku 1706 (vše Zeiske) a inv. č. 338, kart. 102, zpráva z 22. 10. 1703 (Lengsfeld).

⁷³ Dne 14. 10. 1707 psal Zeiske hraběti, že byl v Kladsku, aby podle jeho rozkazu našel a zakoupil „*ein forwerg oder andere bequāme wohnung*“. Vyhlédnutý předměstský dům se zahradou hraběte Herbersteina však již koupil jiný zájemce a nic jiného vhodného Zeiske nenašel. Je zřejmé, že Nostic chtěl získat nějaké tranzitní sídlo, které by učinilo pohodlnějším přejíždění mezi slezskými statky a Rokytnicí. Srov. ibidem, inv. č. 327, kart. 101.

⁷⁴ Ibidem, inv. č. 338, kart. 102, Lengsfeldova zpráva z 22. 10. 1703.

⁷⁵ Ibidem: „...*der bawmaister treibet den baw starck, daß er also seinem versprechen nach ein gnügen thun wirdt, maaßen nunmehr alles verfertiget biß aufs pflastern, an welchem er itzo obs zwar sehr kaldt continuiern laßet, den altarstein will Er auch gleich auff mauern laßen, die fāster undt thüren in die Capellen sein bereihts verfertiget, allein weilen dem schloßer die thur zu beschlagen undt mit einem schloß zu versehen nicht angedungen worden....*“

⁷⁶ Ibidem, inv. č. 361, kart. 108, zpráva z 7. 11. 1706.

střelnice (*Schüßhaus*), plánovalo se vybudování krásnější barokní zahrady a její osázení speciálními zakrslými stromky, které si Nostic – pravděpodobně pod vlivem své nedávné cesty – objednal až z Hamburku.⁷⁷ Na počátku roku 1707 se ještě dodělávalo vnitřní vybavení zámecké kaple,⁷⁸ jež se zachovala jako jedna z mála částí starého zámku. Na přelomu let 1707 a 1708 bylo také dokončeno snesení zbytku starého stavení.⁷⁹ Na konci následujícího léta pokročily práce na hrubé stavbě natolik, že v polovině nového stavení již mohl pracovat tesař, jenž začal budovat střechu.⁸⁰ Práce pak po dlouhé zimě od dubna 1709 rychle pokračovaly. Hejtman psal o hloubení příkopů, o práci ve sklepech a o kameníkovi, jenž dodával dveřní a okenní ostění.⁸¹ Na počátku října téhož roku hraběte informoval, že „*in baw continuiren wier nun fleißig undt seindt sowohl die obern alß unttern zimmer bieß auff den saal undt sala terrena völlig fertig undt könte zwar der baumeister den saal auch Verfertigen, allein weilen daß wetter schon Vnbeständig undt schon große nacht frost giebet, befürchtet Er großen schaden undt deßentwegen solches bieß auff den frühling verschiebet...*“⁸² V druhé polovině října sice napadlo velmi mnoho sněhu, ten ale záhy roztál, a tak mohli stavitel Reina a další řemeslníci ještě v listopadu pokračovat v práci a zaklenout velký sál. V prosinci pak své výplaty požadovali kameník, zámečník i sklenář, kteří již byli s prací téměř hotovi, a do Rokytnice byla dopravena i několikerá nová kamna.⁸³ Poslední zpráva o budování rokytnického zámku pochází z června 1710. Podle ní měl zakrátko dorazit štukátér Dominico a Zeiske v ní také vyjádřil názor, že vše jde tak dobře, že stavba bude do konce roku dokončena.⁸⁴

SÁL „CTNOSTÍ“ NA ROKYTNICKÉM ZÁMKU: INTERPRETACE VÝZDOBNÉHO PROGRAMU

Informaci o očekávaném příjezdu štukátéra Dominica lze hypoteticky spojit s prováděním výzdoby nově vzniklého velkého oválného sálu, který doplnil hmotovou dispozici zámku v patře jeho jihozápadního koutu a jenž se v podobě mělce stlačených segmentových rizalitů diskrétně propsal i do exteriérové formy Nosticovy rokytnické rezidence [obr. 8].⁸⁵ Recentní uměnovědná syntéza o zámecké architektuře v českých zemích popisuje uměleckou freskovou a plastickou výzdobu interiéru tohoto, tzv. Anenského, sálu oprávněně jako „*velmi působivou, slohově jednotnou, i když poněkud rustikální*.“⁸⁶ Na platnosti charakteristiky nic nemění ani skutečnost, že zatékáním

---

77 Ibidem, zpráva z 28. 11. 1706. Zeiske tehdy psal, že dorazilo oněch 60 stromků s katalogem z Hamburku, ale zároveň podával nepříjemnou novinu, že jejich kořeny byly hodně omrzlé, protože stromky byly nedostatečně zabalené. Doufal však, že je zahradník zachrání.

78 Oltář pro kapli se čtyřmi sochami byl zhotoven již v roce 1704, dokončil jej malíř Augustin Strauch, jenž jej maloval a pozlatil (srov. smlouvu s ním z 24. 4. 1704 a v inv. č. 333, kart. 102). Oltářní mensu a lavice sháněl rokytnický farář na konci roku 1706. Ibidem, dopisy faráře Antonia Hoffmanna z 3. a 29. 12. 1706 a vybavení bylo doděláno na počátku roku 1707. Ibidem, inv. č. 327, kart. 101, Zeiskeho zpráva z 3. 2. 1707.

79 Ibidem, zprávy z 6. a 18. 11. 1707 a 9. 2. 1708.

80 Ibidem, zprávy z 28. 8., 10. 9. a 6. 10. 1708. Tehdy Zeiske psal: „...*das schloß ist auch Nunmehr so weith kommen, daß der zimmerman in der Bedachung Continuiert, undt wannen daß wetter so anhalten möchte in 14 tagen daß Völlige dach stehen haben wierdt...*“.

81 Ibidem, zprávy z 26. 4. a 27. 9. 1709.

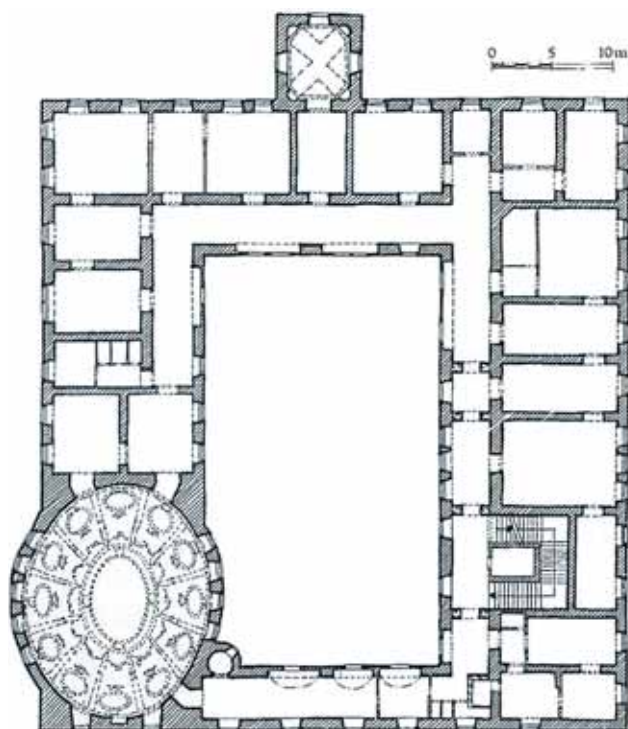
82 Ibidem, zpráva z 8. 10. 1709.

83 Ibidem, zprávy z 24. 10., 8. 11., 15. 12. a 29. 12. 1709.

84 Ibidem, zpráva z 4. 6. 1710. Další Zeiskeho listy pocházejí až z roku 1711 a neobsahují žádné informace o dostavbě nebo výzdobě zámku.

85 *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* VI, ed. T. Šimek, Praha 1989, s. 418; Musil, František – Svoboda, Ladislav: *Hrady, zámky a tvrze okresu Rychnov nad Kněžnou, Ústí nad Orlicí* 1998, s. 137.

86 Vlček, Pavel: *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*, Praha 2001, s. 434–435.

8. Rokytice nad Orlicí (okres Rychnov nad Kněžnou), zámek. Půdorys prvního patra s oválným sálem při jihozápadním nároží. Reprodukováno z: Musil, František – Svoboda, Ladislav: Hrady, zámky a tvrze okresu Rychnov nad Kněžnou, Ústí nad Orlicí 1998, obr. na s. 138.

poškozená dřevěná konstrukce stropu sálu je již po léta podepřená lešením a její malířská výzdoba a štuková dekorace jsou z nejhůře postižených partií stropu částečně snesené.⁸⁷

Ohniskem výzdobného programu sálu je malba Bakchova průvodu, umístěná v centrálním podélném stropním zrcadle, které po obvodu podpírají figury satyrů, stojící na volutových hlavicích pilastrů, jež vymezují jednotlivé fabionové kápě paprskovitě rozprostřeného stropu. V menších elipsovitých nebo čočkovitě formovaných rámcích v jednotlivých stropních polích doplňuje ústřední fresku tucet výjevů, považovaných někdy mylně za „výjevy z antické mytologie“.⁸⁸ Námětová pestrost, tvořená scénou bakchanálií na jedné, starozákonní biblickou historií, bajkami a exemplary na druhé straně, zde nepůsobí nijak rušivě, neboť malby byly zjevně vytvořeny štětcem jediného freskaře. Jejich společným znakem jsou neuměle provedené zkratky tělesných partií aktérů zachycených dějů, jejichž robustní fyziognomie je omezená na několik stále se opakujících typů, a dále absence propracovanějšího malířského pojednání detailů oděvů i dalších, prostředí jednotlivých scén dokreslujících, rekvizit.⁸⁹

Těžiště plastické výzdoby stěn sálu rokytnického zámku tvoří dvojice krbů s dekorativními nástavci a další čtyři reliéfně provedené supraporty portálů.⁹⁰ Krbová tělesa jsou umístěna v čelech severojižní podélné osy, v místech vrcholů zaoblení kratších stěn půdorysně oválné sálové prostory. Portály, zbavené v dnešním stavu profilovaných obrub a některé i se zazděnými dveřními otvory, jsou rozmístěny v symetricky úměrné vzdálenosti po stranách krbů.

Plastické rámování obou krbů v čelech sálu vybíhá do dvoustupňových nástavců, identicky tvořených spodním obdélným reliéfem se segmentově vykrojenými postranicemi a nad římsovým překladem usazenými oválnými kartušemi s medailony. Ty jsou lemovány prstenci akantových rozvilin s vpletenou nápisovou stuhou a dekorativní zvěří (lvi a bájní draci) a ve styku volut je završují jednou opice s obojkem kolem krku a podruhé drobný faun. Spodní reliéf nad prvním krbem zachycuje pijácký výjev, na němž jeden z venkovanů zvedá k připitku číši a druhý drží džbán. Reliéf horní kartuše – zachycující otevřenou krajinu s kaplí (?) v pozadí a v předním plánu se stojícím stromem, v jehož rozložitě koruně krmí velký pernatec svá v hnízdě rozsazená mláďata – doplňuje devíza „*HAEC CURA PARENTIS*“ (tato láska otcovská) [obr. 9]. Literární zdroj motta můžeme hledat v jednom z veršů z Vergiliovi Aeneidy, jenž v překladu Otmara Vaňorného zní:

87 Viz spisová agenda k rokytnickému zámku z roku 1995 (kt. č. 316) uložená v archivu Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Pardubicích. Srov. *Seznam nejohroženějších a nevyužívaných nemovitých památek v České republice*, ed. J. Radová, Praha 2005, položka č. 79 na s. 203.

88 Vlček: *Ilustrovaná encyklopedie* (cit. v pozn. 86), s. 434–435; Oppeltová: *Zednický mistr* (cit. v pozn. 71), s. 130 a pozn. 38. Autorka zde označuje těchto dvanáct menších freskových polí s narativními scénami bez bližšího zdůvodnění za „blíže neurčená emblemata“. Literární zdroje maleb nutno hledat ve starověkých epických kolekcích (Ezopovy bajky) nebo v mladších sbírkách *exempel*, jakou představuje např. Gesta Romanorum, kolující po Evropě od pozdního středověku v nespočtu redakcí a překladů. Za konzultaci ikonografie malířské výzdoby sálu děkujeme prof. Lubomíru Konečnému.

89 Poněkud „násilný“ způsob malby s výraznými dukty štětce připomíná z české barokní nástěnné malby styl práce Fabiána Václava Harovníka. Zejména pak sérii nástropních výjevů s tematikou Trojské války, kterými Harovník v šedesátých letech 17. století vyzdobil pro skotského válečníka v císařských službách Waltra Leslieho jeden z hlavních sálů na zámku v Novém Městě nad Metují. Za blíže dosud neidentifikovaného autora maleb klenby rokytnického zámeckého sálu lze proto hypoteticky považovat některého z Harovníkových letitých pomocníků, jenž byl malířským rukopisem svého mistra sice velmi výrazně ovlivněn, ale jeho tvůrčích schopností nedosahoval. K charakteru díla F. V. Harovníka, viz. Šroněk, Michal: Pražští malíři 1600–1656, *Fontes Historiae Artium* 1, Praha 1997, s. 43–47; Svojanovský, Petr: Freska Fabiána Václava Harovníka na zámku ve Štěkni, *Zprávy památkové péče* 57, 1997, č. 3, s. 79–82.

90 Výklad ikonografie výzdobného programu sálu vychází ze stati: Panoch, Pavel: Štuková výzdoba zámku v Rokytici nad Orlicí a její emblematické zdroje, *Muzejní a vlastivědná práce* 44, Praha 2006, č. 3–4, s. 189–200.

9. Rokytnice nad Orlicí (okres Rychnov nad Kněžnou), zámek. Detail štukové výzdoby krbu v oválném sále, kartuš s nápisovou páskou s mottem: „HAEC CURA PARENTIS“, neznámý autor, po 1710 (?). Foto archiv Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích.

„...veškerá otcova láska soustředí se v jediném synu.“⁹¹ V kartušovém poli protějšího krbu je idea symbolického znázornění rodičovské péče, v teologické rovině aludující na zpodobení Krista jako pelikána krmícího mláďata vlastní krví, rozvedena oslavou ctnostné píce venkovského hospodáře. Enigmatické poselství průvodního motta „EX PARVO MULTUM“ (v málu se skrývá mnoho) [obr. 10] osvětluje postava venkovana v čapce stojícího v krajině s vykotlanými stromy a hrázděnou architekturou statku či mlýna, který v ruce drží svazek sedmi obilných klasů. Podobně jako rodičovská starostlivost o potomky, poselství, jehož je nositelem emblém prvního krbu, i zde prezentované příkladné ošetřování polní setby přináší bohaté plody a úrodu. V obou případech spěje pečovatelská příčinlivost k tomu, že *ex parvo multum* – i malé věci plodí velké. Ideová supremacie horních scén krbových nástavců, pojatých jako tematické oslavy různých faset lidských pěstounských aktivit, nad spodními výjevy s žánrovými facetiemi ukazuje na celkově mravoličně laděný koncept štukové výzdoby nejreprezentativnější zámecké prostory. Spodní reliéf druhého krbu totiž neskrývaně paroduje výše popsanou scénu s obilnými klasy, když představuje dítko a skotačícího fauna přidružujícího ve stejném gestu jako výše zmíněný venkovan v ruce stéblo, ale tentokrát nikoliv obilí, ale jen doutníkové stvoly neužitečného rákosu. Tato didaktická myšlenková tendence pokračuje i v sérii kruhových reliéfů čtveřice supraport,

91 Vergilius: *Aeneis*, Praha 1970, s. 49. Originální znění této pasáže (kniha I, verše 645–646) zní: „*Ascanio ferat haec ipsumque ad moenia ducat; omnis in Ascanio cari stat cura parentis.*“

10. Rokytnice nad Orlicí (okres Rychnov nad Kněžnou), zámek. Detail štukové výzdoby krbu v oválném sále, kartuš s nápisovou páskou s mottem: „EX PARVO MULTUM“, neznámý autor, po 1710 (?). Foto archiv Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích.

které – jak lze s velkou dávkou pravděpodobnosti tvrdit – čerpaly bezprostřední předlohy a slogany z emblematického svazku *Devises et emblemes anciennes et modernes*, jehož sestavovateli byli Daniel de La Feuille a Heinrich Offelen, poprvé byl vydán v roce 1691 v Amsterdamu a zakrátko se dočkal několika shodných německých reedic.⁹² Všechny náměty, převzaté z grafických ilustrací dobově populární knižní předlohy, byly v rokytnickém sále převedeny do štukové matérie bez podstatných kompozičních diferencí.

Reliéf prvního naddveří zachycuje andílka, jenž se opírá o luk a stráží sloupovou zahradní bránu završenou symbolem srdce. Nápisová páska, která se proplétá spleť vegetabilních rozvilin, nese italské motto: „*E PERLI AMICI, NON PERLI NEMICI*“ (tudy necht vchází láska, nikoliv nepřátelé).⁹³

⁹² Praz, Mario: *Studies in Seventeenth Century Imagery*, Roma 1975, s. 315. Praz eviduje tisky z let 1691, 1693, 1695, 1697, 1702 a 1704, které dokládají mimořádnou popularitu této snůšky emblematického materiálu různorodého původu právě na přelomu 17. a 18. století; Landwehr, John: *German Emblems Book 1531–1888. A Bibliography*, Utrecht 1970, s. 113, hesla č. 455–458. Landwehr registruje celkem čtyři stejná vydání svazku a to z let 1691, 1693, 1695 a 1697. V následujících pasážích a v níže uvedeném poznámkovém aparátu čerpáme z elektronické edice (1697), která je přístupná na: <http://diglib.hab.de/drucke/xb-2867/start.htm>.

⁹³ Feuille, Daniel de la – Offelen, Heinrich: *Devises et emblemes anciennes et modernes. Tirées des plus celebres Auteurs. Oder Emblematische Gemüths-Vergnüg: Bey Betrachtung siben hundert und funffzehn der curieusesten und ergötzlichsten Sinn-Bildern/Mit ihren zuständigen Teutsch-Lateinisch-Französisch-und Italianischen Beyschriften*, Augsburg 1697, dvoustrana/číslo výjevu: 8/4. V tomto ojedinělém případě je štukový prepis emblému bohatší než jeho grafická předloha, a to o honosnější architektonické článkování portálu a prvek srdce v jeho vrcholu.

Scéna je bezpochyby ohlasem ideje *amicitia*, zvýšeného zájmu o kult přátelství, jenž vzbudil renesanční evropský humanismus přijetím antických myšlenek.⁹⁴ Tyto nálady vyvolala v život zejména četba Ciceronova dialogu *Laelius de amicitia*, který byl sepsán v roce 44 před n. l. ve formě aristotelského dialogu. Věhlasný římský myslitel v něm podal souvislý výklad o tématu přátelství, jež považoval vůbec za to nejcennější, čeho se lidem může dostat.⁹⁵ Původ přátelského citu přitom hledal „v přirozené vzájemné náklonnosti dvou mravně dokonalých duší“ a za nutnou podmínku jeho trvání měl jediné pravou ctnost.⁹⁶ Velkou dobovou popularitu zmíněného traktátu mezi středoevropskou raně novověkou učenickou komunitou dokládá i existence jeho renesančního českého překladu z pera humanisty Řehoře Hrubého z Jelení.⁹⁷

Štuková plaketa druhé supraporty zpodobuje andílka rubajícího motýčkou skalní sluj, přičemž na výběžku skalnatého útesu nad jeho hlavou balancuje velké srdce. Textové motto na nápisové pásce je opět v italštině a zní: „*FINALMENTE GODERO*“ (úsilí nakonec přináší odměnu) [obr. 11].⁹⁸ Reliéf třetího naddveří, doprovázený devízou „*IO MI ATTACO A CHI LA MERITA*“ (cílím za podstatným nebo také Pronásleduji to, co uznám za vhodné) [obr. 12], představuje rybařícího Kupida, jak sedí na břehu s udicí vhozenou do zčeřených vod.⁹⁹

Pestrá vizuální a textová tradice se pojí s námětem zobrazeným na plaketě poslední – čtvrté – supraporty, na níž andílek roubuje živou mladou ratolest k suchému pahýlu větve již vzrostlého stromu. Asistenční italské lemma výjevu zní: „*DUE CORI SI UNISCONO*“ [obr. 13]¹⁰⁰ a opět odkazuje k literárnímu dílu Vergiliovu, tentokrát k epizodě ze *Zpěvů rolnických a pastýřských*, v níž básník popisuje nešťastnou lásku svého přítele z mládí C. Cornelia Galla, jenž – opuštěn milenkou Lykoris – chce přebývat mezi šelmami v lesích a do kůry stromů vyrývat milenčino jméno. Odvržený a nešťastný hrdina přitom věří, že tento odvěký milenecký rituál způsobí, jak mu dává promlouvat Vergilius, že „*stromky pak budou vzrůstat a poroste s nimi má láska*“ (Ekloga X, verš 54).¹⁰¹ Botanickou metodu roubování, která spočívá v připevnění čerstvé větévky k roubovanému kmínku již staršího stromu a při níž se spojením kvalit obou dřevin obnovuje odolnost, vitalita a úrodná síla stromu, použila manýristická emblematika jako adekvátní obrazný přírůbek ploditelských závazků manželského svazku. Nahradila tím oblíbený starší renesanční topos symbolického zpodobení manželství

94 Trvalý zájem tématu přátelství věnovaly dobové renesanční čítanky antické moudrosti viz *Jan Česka, Řeči a naučení hlubokých mudrců*, ed. M. Nedvědová, Praha 1982, s. 25. Antický rozměr ideje přátelství je netradičně diskutován také v: Derrida, Jacques: *Politiky přátelství*, Praha 1994.

95 Conte, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*, Praha 2003, s. 193–194.

96 Ciceronis, M. Tulli: *Laelius de amicitia* (ed. A. Kolář), Praha 1913, s. 14–16.

97 *Antika a česká kultura*, ed. L. Varcl, Praha 1978, s. 229; Kopecký, Milan: *Český humanismus*, Praha 1988, s. 28–29, 58. Cicero patřil již od renesance k nejčtenějším klasikům antické literatury, a to jak v aristokratické societě (srov. Jedličková, Milada: Rožmberská knihovna a katalog Václava Březana. In: *Knihovna 4*, Praha 1962, zvl. s. 199–202), tak i v měšťanském prostředí (viz Fejtová, Olga: Knihovny pražských měšťanů. In: *Život v barokní Praze 1620–1784*, ed. J. Mendelová, Praha 2001, s. 102).

98 Feuille – Offelen: *Devises et emblemes* (cit. v pozn. 93), dvoustrana /číslo výjevu: 51/4. Latinské znění lemmatu: Tandem fruar. Náboženskou symboliku motivu srdce dosud nejobsáhleji diskutuje: Wirth, Karl-August: *Religiöse Herzemblematik, Das Herz*, Bd. 2: Im Umkreis der Kunst, Biberach 1966, s. 63–105.

99 Feuille – Offelen: *Devises et emblemes* (cit. v pozn. 93), dvoustrana /číslo výjevu: 50/2. K obrazu rybařícího Kupida a jeho latentně libidozní symbolice viz Jongh, Eddy de: The Symbolism of fish, fisherman, fishing gear and the catch. In: *Fish. Still lifes by Dutch and Flemish masters 1550–1700*, Central Museum Utrecht 2004, s. 103–108.

100 V původní latinské mutaci tento citát z Vergilia zní: „*CRESCUNT ILLAC CRESCETIS AMORIS*“. Srov. Henkel, Artur – Schöne, Albrecht: *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart 1967, sloupec 169; Praz: *Studies in Seventeenth Century Imagery* (cit. v pozn. 92), s. 125.

101 Vergilius: *Zpěvy rolnické a pastýřské*, Praha 1959, s. 130. Komentář k X. Ekloge se nachází na s. 197.

11. Rokytnice nad Orlicí (okres Rychnov nad Kněžnou), zámek. Štuková výzdoba oválného sálu (detail), supraporta s výjevem a mottem: „FINALMENTE GODERO“, neznámý autor, po 1710 (?). Foto archiv Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích.

v obrazu suchého jilmu obtáčeného pnoucí se révou,¹⁰² jež do zásobnice emblematických figur vneslo průkopnické dílo žánru – příručka *Emblematum liber* z pera padovského právníka Andrey Alciata, prvně tiskem zveřejněná v roce 1531.¹⁰³ Znázornění roubovacího aktu otevřel jako první pomyslné dveře do fondu emblematické obraznosti francouzský básník Guillaume de la Perrière, když jej v roce 1539 použil v jedné ilustraci (k epigramu č. 81) svého svazku *Le theatre des bons engins*.¹⁰⁴ Erotické konotace motivu se ale ve větší míře uplatnily až v rámci specifické oblasti milostné emblematiky, jaký představovala tzv. *Emblemata Amorum*.¹⁰⁵ Možné souvislosti takovéhoho využití námětu osvědčené sadařské techniky přitom naznačil již mytologický rezervoár antického starověku. Když Ovidius v *Metamorfózách* (IV, s. 373–379) referoval o milostném aktu mezi nymfou Salmakis a Hermovým synem Hermafroditem, použil k efektnímu popisu jejich vášnivého splynutí právě metaforu účinné zahradnické technologie pro zmlazení ovocné stromové vegetace: „... spletená obou

¹⁰² Demetz, Peter: The Elm and the Vine: Notes toward the History of a Marriage Topos. In: *Publications of the Modern Language Association of America* 73, 1958, s. 521–532. Oblibu tohoto motivu na prahu novověku dokládají i jeho další četná použití, např. Tasso, Torquato: *Osvobozený Jeruzalém*, Praha 1980, s. 281–282 (v originální verzi Canto XIX: 99).

¹⁰³ Základní přehled edicí Alciatiho svazku je přístupný na: <http://www.mun.ca/alciato/>.

¹⁰⁴ Praz: *Studies in Seventeenth Century Imagery* (cit. v pozn. 92), s. 97.

¹⁰⁵ K zevrubné evidenci a informacím pro jednotlivé tisky tohoto specifického emblematického žánru srov. Monroy, Ernst Friedrich von: *Embleme und Emblembücher in den Niederlanden 1560–1630*, Utrecht 1964. K interpretaci širšího kontextu uplatnění a funkcí této láskyplné motiviky v emblematicce naposledy např.: Warncke, Carsten-Peter: *Théâtre d'amour. The garden of love and its delights*, Taschen 2004. Z recentní české produkce viz Ingerle, Petr: Paris Gille: Infula pro Karla II. z Liechtensteinu-Castelkorna. Emblematická apologie církevního aristokrata. In: *Pictura verba cupit. Sborník příspěvků pro Lubomíra Konečného*, eds. B. Bukovinská – L. Slavíček, Praha 2006, s. 63–64.

12. Rokytnice nad Orlicí (okres Rychnov nad Kněžnou), zámek. Štuková výzdoba oválného sálu (detail), supraporta s výjevem a mottem: „IO MI ATTACO A CHI LA MERITA“, neznámý autor, po 1710 (?). Foto archiv Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích.

jich těla / v jediné tělo se spojí a obdrží podobu jednu, / jakou vidívá ten, kdo větev roubuje s větví: / obě srůstají spolu a s růstem pospolu sílí. / Jakmile objetím pevným se jejich sloučily údy, / oni už nejsou dva,...“ (v překladu Ivana Bureše).¹⁰⁶ Kurtoazní atlasy raně novověkého městského patriciátu, jejichž zrod bývá spojován s intelektuálním prostředím holandského Leidenu v období kolem roku 1600, slučovaly na svých stránkách vyobrazení, jejichž hlavními aktéry byly postavy okřídlených bůžků lásky amorků při rozličných činnostech, doplněné moralizujícími textovými komentáři. Mezi rané inventory sofistikovaných syžetů těchto kompendií, brzy se těšících nebývalé čtenářské oblibě, patřili také malíř Otto Vaenius¹⁰⁷ a leidský profesor Daniël Heins (Heinsius). Vaenius uplatnil obrázek roubujícího Amora ve svazku *Amorum emblemata figuris aeneis incisa studio...* (Antwerpen 1608)¹⁰⁸ s doprovodným epigramem: „Roub, jenž je zdařile upevněný ke kmenu, / které laskavá příroda spojila, aby rostly jeden v druhém, / tak dva milenci se spojili v jedno, a jeden kořen dělá totéž, / v jednom srdci

106 Ovidius: *Proměny*, Praha 1974, překlad I. Bureš, s. 121 (kniha IV, s. 373–379). Motiv roubování jako příměr milostného citu se objevuje také v jednom ze sonetů (XLI. Se voi poteste per turbati segni) Francesca Petrarky. Viz Praz, *Studies in Seventeenth Century Imagery* (cit. v pozn. 92), s. 97. V překladu Václava Renče zmíněná pasáž zní: „v níž snítku lauru štěpí bez únavy sadařka láska“. Cit. dle Petrarca, Francesco: *Sto sonetů Lauře*, Praha 1965, s. 63.

107 K intelektuálnímu profilu Vaenia lze uvést, že byl přítelem význačného holandského humanisty Justa Lipsia a také byl po čtyři roky učitelem malíře Petra Pauluse Rubense viz Morford, Mark: *Towards an Intellectual Biography of Justus Lipsius*, Pieter Paul Rubens, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 68, 1998, s. 387–389.

108 Obeznamenost českého aristokratického prostředí s tímto a dalšími emblematickými tisky holandské provenience dokládá např. inventář rožmberské knihovny viz Kneidl, Pravoslav: „Picturae et Kunststuck“ v Březanově katalogu. In: *Ars baculum vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury k 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, DrSc.*, eds. V. Vlhas – T. Sekyrka, Praha 1996, s. 85–86; Veselá, Lenka: *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005, s. 164.

13. Rokytnice nad Orlicí (okres Rychnov nad Kněžnou), zámek. Štuková výzdoba oválného sálu (detail), supraporta s výjevem a mottem: „DUE CORI SI UNISCONO“, neznámý autor, po 1710 (?). Foto archiv Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích.

a touze oni společně žijí a trvají.“ [obr. 15]¹⁰⁹ Heinsius pak do svých knižních svazků emblematických nazvaných *Quaeris quid sit amor?* (chceš vědět, co je láska?) z roku 1601, *Emblemata Amatoria* z roku 1608 a *Ambacht van Cupido* (Kupidovo povolání nebo též Kupidova branže) z roku 1613 opakovaně adaptoval motiv roubování a obdařil jej vždy shodným mottem „*Les deux sont un*“ (dva jedním jsou) [obr. 14].¹¹⁰ Prezentace námětu na doprovodné mědirytové ilustraci přitom respektovala konvenci dosavadní vizuální tradice v podobě okřídleného Kupida přikládajícího větévku mladého roubu k rozkošatělému stromu. V poetickém slovním komentáři však Heinsius ustálené schéma emblému pozoruhodně zinoval, když téma rozvedl do diverzního podobenství automaticky plodivé síly vegetace na jedné a nutnosti vlastní volní dívčí volby, jež způsobuje proměnu její neposkvrněnosti v mateřství, na druhé straně: „*Strom, který se svým vrškem pne nahoru a do šíře, / se nezdá být tak daleko*

¹⁰⁹ Vaenius, Otto: *Amorum emblemata figuris aeneis incisa studio...*, Antverpy 1608, s. 4. Elektronická edice tohoto tisku je dostupná na adrese: <http://diglib.hab.de/drucke/140-poet/start.htm>. Recentní shrnutí rozličných aspektů Vaeniovy milostné emblematické produkce představuje obsažná práce: Buschhoff, Anne: *Die Liebesemblematik des Otto van Veen. Die „Amorum emblemata“ (1608) und die „Amoris divini emblemata“ (1615)*, Bremen 2004. Oblibu Vaeniových emblematických svazků ve středoevropském prostředí a jejich užívání v roli ikonografických předloh nedávno na jiném příkladě – jedné z kreseb ze souboru scénických návrhů patřících jezuitské koleji v Šoproni – doložil Lubomír Konečný. Viz Konečný, Lubomír: The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs, *Umění* 51, č. 4, 2003, s. 350.

¹¹⁰ Elektronické edice prvních dvou ze zmíněných emblematických atlasů Daniela Heinsia byly editorsky připravené péčí Dagmar Stiebral, Else Stronkse, Jana de Boer a Petera Boot v rámci Emblem Project Utrecht (2002) a jsou on line dostupné na adrese: <http://emblems.let.uu.nl/emblems/html/index.html>. V následující pasáži výkladu čerpáme z obsáhlého komentáře k textové a obrazové tradici motivu roubování on line přístupného na adrese: <http://emblems.let.uu.nl/emblems/html/c162745.html>.

*k nebeským výšinám, / je oslavován plody; ovocem o němž někdo věří, / že pochází samo ze sebe, ono je však zplozené. / S panenstvím je to tak: ty, jež chtějí povít dcery / musí se samy zřítí své neposkvrněnosti, být zbaveny své čistoty / a působením Venuše se podrobit muži / ty, které z jedné panny mohou stvořit mnohé další.“*¹¹¹

Heinsius epigram ilustruje důležitý sémantický posun, který se na prahu přicházející barokní epochy odehrál v socio-kulturním vnímání asociativní symboliky roubování. Od prvotního významu profánně laděné humanistické apostrofy láskyplného citu se akcent přesunul k mravoučně různé pobídce, která dívkám, jež jsou jejími pravými adresátkami, připomíná ploditelsky mateřský úděl ženy.¹¹²

Zbývá pokusit se o shrnutí poselství, jímž se k myslím účastníků dobových barokních slavností, konaných v rokytnickém zámku, obracely výjevy jednotlivých kartuší a štukových terčů dekorace Anenského sálu. Prostou adicí ikonografických obsahů sledovaných štukových reliéfů, jimiž jsou: rodičovská starost a zájem o potomstvo; hospodárnost a schopnost udržet a rozhojnit majetek; houževnatá cílevědomost, která nakonec přináší zdar v činěném konání; volba správných přátel a ochrana rodového domu i rodiny před nepřejícnými soky a láskyplné zplození dětí, tj. zajištění ušlechtilé kontinuity rodu, docházíme k tomu, že leitmotivem celé plastické výzdoby je znázornění cyklu jednotlivých modelů chování, jimiž je mužský člen šlechtického rodu nucen nejprve sám projít a poté je i uplatňovat a předávat v neztenčené míře urozeným potomkům. To vše za cílem udržet kvalitu a charisma rodové *virtutis* (ctnosti). Způsob, jakým je tato nadgenerační idea prezentována na stěnách slavnostního sálu rokytnického zámku, zcela koresponduje s nesmírnou důležitostí této společensko-statutární kategorie v sebereflexivním vnímání raně novověké nobility, kterou kdysi dovodil Zdeněk Kalista¹¹³ a zcela nedávno znovu potvrdil Petr Maťa.¹¹⁴ Dosažení – o několik řádků výše podaného – výčtu ideálních povahových vlastností a osobnostních rysů tak pro barokního aristokrata představovalo právě takovou *conditio sine qua non* na cestě k úspěšné společenské kariéře a naplnění soukromých ambicí a paralelně s tím i ke splnění závazku vlastní individuální zodpovědnosti za osud prestiže pokrevního rodového společenství.¹¹⁵ Za tak ideově originálně koncipovaným celkem dekorativního programu, vybízejícího jedince, aby své jednání směřoval „*ad maiorem domus gloriam*“ (k větší slávě rodu),¹¹⁶ lze hledat jen intelektuálně činnorodého zadavatele, který byl dokonale obeznámen se soudobými trendy emblematických němoher a s jejich

¹¹¹ Heinsius, Daniel: *Quaeris quid sit Amor?*, Antverpy 1601, epigram k emblému č. 19. Po obvodu *picture* emblému běží text: „*Non aliter, quam cum ramum sibi ramus adoptat. Sic tibi non idem, nec tamen alter, ero.*“ (Ne jinak než když větev s větví se roubí. Tak já tobě nebudu týmž a přece ti nebudu jiným.)

¹¹² Uvedenými zmínkami pochopitelně hojná aplikace motivu roubování ve sféře emblematiky zdaleka nekončí. Roubojící amorek je zachycen např. na titulním listu svazku *Bruylofts-dichten, ter eeren den seer vromen en godsalignen iongman Rombout Jacobsen de Ionghe. Ende de eerbaere deuchden-rijcke ionghe-dochter Hillegonda van Baesdorp*, Amsterdam 1616. Následně Jacob Cats ve svazku nazvaném: *Proteus ofte Minne-beelden verandert in Sinne-en minnebeelden...* Amsterdam 1627, rozvedl téma v komentáři k *picture* emblému č. 45 (s. 266–271), vybaveného mottom „*Iam plenis nubilis annis*“ (již s léty na vdávání). V širším alegorickém podobenství tu připodobňuje roubovanou větévku k ženě, jež vzešla z jednoho stromu (svého otce) a je určena pro další kmen (svého manžela). Smysl průvodních veršů rotuje kolem plodivého poslání manželského svazku: „*Po sňatku většinou ta práce může být, / vytvořit ze dvou jedno a z jednoho udělat dvojí.*“

¹¹³ Kalista, Zdeněk: *Česká barokní gotika a její žďárské ohnisko*, Brno 1970, s. 75–76.

¹¹⁴ Maťa: *Svět* (cit. v pozn. 2), s. 693–698.

¹¹⁵ Bůžek, Václav – Král, Pavel: *Carpe diem versus memento mori. K výzdobě Rytířského sálu na Rožmberku jako obrazu myšlení Jana Zrinského ze Serynu*. In: *Zlatý věk Českokrumlovska 1550–1620*, ed. V. Bůžek, Český Krumlov 2002, s. 77 a pozn. 1 na s. 89. Autoři zdůrazňují ideu „*nepřetržitě urozenosti*“ jako „jednu ze základních souřadnic půdorysu myšlenkového světa“ novověké nobility a současně jako jeden z pilířů výlučnosti šlechtické society oproti ostatním vrstvám soudobé společnosti a uvádí, že: „*Šlechtici chtěli po sobě zanechat památku, která by zůstala v myslích potomků jako nositelů nepřetržitě urozenosti rodiny a současně by je zařadila do panteonu vlastních předků.*“

¹¹⁶ Maťa: *Svět* (cit. v pozn. 2), s. 698.

14. Daniël Heinsius, *Quaeris quid sit Amor?* (Antverpy 1601), Jacob II de Gheyn, mědiryt, emblém s roubujícím amorkem. Archiv Pavla Panocha.

15. Otto Vaenius, *Amorum Emblemata...* (Antverpy 1608), Cornelis Boel, mědiryt, emblém s roubujícím amorkem. Archiv Pavla Panocha.

myšlenkovým zázemím. Hrabě Kryštof Václav Nostic, jehož historik Nikolaus von Lutterotti charakterizoval jako „*ein Bücherfreund und Sammler von Kunstsachen*“,¹¹⁷ byl pro takovou roli, snad s pomocí nějakého příležitostného rádce, dobře vybaven. Od mládí se pohyboval, jak dokládají torzovitě zachovaný fond rodové nosticko-rhienecké knihovny nebo proslulé sběratelské aktivity jeho otce,¹¹⁸ v prostředí s vytříbeným uměleckým a literárním vkusem a ani později v dospělosti sám netrpěl nechutí k projevům kulturního mecenášství.¹¹⁹ Přestože tento v politice habsburského domu exponovaný prominent nestrávil na sídle svého rokytnického panství mnoho času, postaral se o to, aby umělecká stránka reprezentativní prostory zámku reagovala – podobně jako výzdoba hlavního sálu dalšího rodového venkovského zámekského sídla ve slezském Lobrisu¹²⁰ – na *up to date* oblíbené didakticko-eticko-moralistní výzdobné strategie aristokratických rezidencí v západní Evropě.¹²¹ Oproti výzdobnému konceptu sálu lobriské rezidence, kde našel uplatnění ve druhé polovině 17. století běžný model rodové reprezentace v podobě portrétní genealogické galerie, si hrabě Nostic tentokrát zvolil pro ztvárnění své apoteózy méně obvyklou formu emblematické alegorizace. Štuková výzdoba Anenského sálu, je pojata jako Nosticovo „Theatrum der Selbstdarstellung“, tj. sebedělení, ¹²² v němž je jeho vlastní příkladné zvládnutí rozličných životních úloh předestřeno jako vzor vhodný k následování.¹²³

ZÁVĚR ŽIVOTA

V posledním dochovaném dopisu z počátku ledna 1712 vyjadřoval rokytnický hejtman Zeiske lítost nad tím, že Nostic „*an einen Cathar undt steinschmerzen sich übel auffbefindenden...*“. Zároveň hraběti přál, aby se brzy uzdravil.¹²⁴ Jistě tehdy netušil, že Kryštof Václav se už do Rokytnice nikdy nepodívá a svého čerstvě přestavěného sídla již nikdy nevyužije. Jeho zdravotní stav se nezlepšoval, hrabě proto přistoupil k obstarání svých posledních věcí. Nostic se již neuzdravil a 16. února 1712 ve svých třiašedesáti letech zemřel. Muž, o kterém znalec slezských poměrů a v letech 1707–1725 rektor gymnázia v Lehnici Johannes Sinapius prohlásil, že byl „*Heros ob summam prudentiam*

---

¹¹⁷ Cit. dle Kryštof Václav z Nostic (cit. v pozn. 6), s. 21.

¹¹⁸ Vedle prací uvedených v pozn. 53 srov. Šimák, Josef Vítězslav: *Rukopisy majorátní knihovny hrabat z Nostitz a Rhienecka*, Praha 1910; Šípek, Richard: Pražská majorátní knihovna hrabat z Nostic a Rienecka, *Zprávy památkové péče* 65, 2005, č. 1, s. 28–33.

¹¹⁹ K Nosticovu náboženskému mecenátu viz pozn. 64.

¹²⁰ Kalinowski: *Gloryfikacja panującego i dynastii* (cit. v pozn. 55), s. 113–120. Popis lobriského sídla podávají: Pilch, Józef: *Zabytki architektury Dolnego Ślaska*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 152; Łuczyński, Romuald Mariusz: *Zamki i pałace Dolnego Śląska: przedgórze Sudeckie i Nizina Śląska – część wschodnia*, Wrocław 2001, s. 112–121.

¹²¹ K použití svazků milostné emblematicky (Vaenius ad.) pro výzdobné programy aristokratických sídel na území Polska viz Mossakowski, Stanisław: Palac Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w Pulawach, *Biuletyn Historii Sztuki* 28, 1966, č. 1, s. 22–25; Karpowicz, Mariusz: Lazienka Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, *Biuletyn Historii Sztuki* 31, 1969, č. 4, s. 398–399. Pro území Slezska v širším kontextu viz Seidel-Grzebińska, Agnieszka: Anfänge der Emblematik in der bildenden Künsten Schlesiens. In: *Memoria Silesiae. Leben und Tod, Kriegerlebnis und Friedenssehnsucht in der literarischen Kultur des Barock. Zum Gedenken an Marian Szyrocki (1928–1992)*, ed. M. Czarnecka, Wrocław 2003, s. 477–488.

¹²² K charakteristice zámecké architektury jako místa oslavy knížecí velikosti viz Ehalt, Hubert Christian: *Ausdruckformen der absolutistischen Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, Wien 1980.

¹²³ Z nitě vlastního osudu utkal duchaplný hrabě fiktivní mezigenerační pouto a naznačil svému pokrevstvu cestu k pokračování úspěšné existence rodu Nosticů i v závěrečném půlstoletí baroka.

¹²⁴ SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 327, kart. 101, zpráva z 3. 1. 1712.

Et gloriosa merita multis magnisque honoribus illustris“,¹²⁵ spočinul po boku své ženy v rodinné hrobce u kapucínů ve Svídnici. Dědici se stali jeho dva synové, mezi které rozdělil majetek rovným dílem. Každá dcera měla obdržet celkem 30 000 zlatých. Pamatoval také na sloužící, řeholníky, poddané a chudé na svých panstvích a v centrech slezských knížectví, kde za života působil.¹²⁶

Pokud rekapitulujeme Nosticovu cestu za společenským vzestupem, musíme konstatovat, že se mu podařilo dosáhnout kýženého cíle díky kombinaci štěstí a aktivního vystupování na poli reprezentace i v panovnických službách. Mohl se spolehnout na kvalitní původ (panský stav), otcovy zásluhy (správní úřady ve Slezsku), dobré vzdělání (jezuitské školy v Praze, Vratislavi a dlouhá kavalírská cesta) a katolickou víru, které stály na počátku jeho uplatnění. Štěstí měl především v tom, že byl jediným dědicem otcovského majetku, který nebyl organizován fideikomisně. Kdyby se dospělosti dožili oba jeho bratři, již tak poměrně skrovný majetek by byl rozdělen na tři díly, což by podvázalo jakýkoli ambicióznější plán na společenský vzestup. Takový byl mimochodem osud téměř všech jeho současníků z jiných větví rodu Nosticů v Lužici a ve Slezsku, kteří byli sice pyšní na svůj původ, ale měli pouze omezené prostředky. Ne tak Kryštof Václav, který spojil v roce 1674 všechny otcovské statky ve svých rukou. Bylo mu tehdy dvacet šest a větší část života měl před sebou.

Výborné výchozí podmínky se začaly záhy za dohledu a spolupráce mocného a bohatšího strýce Jana Hartvíka zúročovat. Za několik málo let přišla hodnost císařského komorníka (1672–1673), zisk části říšského léna Rhienec v Dolních Francích (1673) a povýšení do hraběcího stavu v zemích Koruny české (1675). To byla pro Nostice sice velká čest, ale prestižnější byl říšský hraběcí titul, který hodlal získat. Císař Leopold I. jej ale dlouho v centru soustátí neponechal a stanovil jej radou Vrchního úřadu ve Vratislavi (1673) a později hejtmanem v Hlohovském knížectví (1677), takže se Nostic musel vrátit do Slezska. Také jeho strýc za několik let zemřel (1683), a hrabě tak ztratil významného přímluvce u dvora. Pokud chtěl Nostic pomýšlet na další sociální vzestup, bylo nutno se nějakým způsobem zviditelnit.

Hrabě zvolil tehdy obvyklé reprezentační strategie. Nadále se sice realizoval ve slezských úřadech, ale neváhal udržoval dlouholeté kontakty s nejmocnějším mužem císařského dvora, knížetem Ferdinandem z Ditrichštejna (rozsáhlá korespondence z let 1686–1698).¹²⁷ Dále byl ochoten zhostit se diplomatických misí v Leopoldových službách (Braniborsko 1686, Polsko-Litva 1693), příslušnost ke katolické církvi demonstroval založením kapucínského kláštera ve Svídnici (1683) a loajalitu a připravenost ke službě reprezentoval mimo jiné i výzdobou svého hlavního venkovského sídla v Lobrisu (1690–1692). Okázale dával najevo také svůj rozhled a sběratelské aktivity. Nakonec se mu podařilo dosáhnout svého a panovník jej povýšil do říšského hraběcího stavu (1692). Jeho ambice byly naplněny tehdy, když jej Josef I. povolal do tajné rady (1710–1711), a Nostic se tak na delší dobu dostal zpět do vytoužené Vídně. To už byl ale stár, a proto se snažil urovnat cestu ke dvoru svému staršímu synu Janu Karlovi. Využil k tomu další obvyklé strategie, kterou byl sňatek syna s členkou nějaké u dvora významné rodiny. Nostic vsadil na klan Sinzendorfů

---

¹²⁵ Sinapius: *Des Schlesichen Adels Anderer Theil* (cit. v pozn. 5), s. 159. Práce jinak obsahuje v hesle o rodu Nosticů (s. 158–165) řadu faktografických chyb, které pak byly přejímány do dalších prací a jsou v této podobě tradovány až do dneška. Jde například o datum smrti Oty z Nostic, datum smrti jeho ženy Barbory Kateřiny Wachtelové nebo datum narození jejich syna Kryštofa Václava (s. 158–159).

¹²⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta majątku Nostitzów i Walkensteinów w Luboradzu, sign. 57, testament Kryštofa Václava z Nostic ze dne 12. 2. 1712.

¹²⁷ MZA Brno, RA Ditrichštejnů, inv. č. 17–20, 59, 655–656, tj. sign. 6–9, 34/c, 269–270, kart. 6–9, 18, 205.

a jeho tah přinesl Janu Karlovi kýžené ovoce, protože právě Sinzendorfové byli jedněmi z těch, kdo měli nejbliže k císaři Leopoldu I. a později i ke Karlu VI. Není náhodné, že Jan Karel se stal říšským dvorským radou (1702–1716), nejvyšším stříbrníkem dvora Josefa I., po jeho smrti nejvyšším kuchmistrem a později hejtmanem gardy dvora císařovny vdovy Vilemíny Amálie.¹²⁸ Je též typické, že po životě stráveném ve Vídni se jeho náhrobní kámen dodnes nachází v kostele sv. Michala hned vedle vídeňského Hofburgu.¹²⁹ Ambice Kryštofa Václava z Nostic uchytit se ve dvorské společnosti tedy byly naplněny.¹³⁰

---

¹²⁸ K tomu Sinapius: *Des Schlesichen Adels Anderer Theil* (cit. v pozn 5), s. 159 a Gschließer, Oswald von: *Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806*, Wien 1942, s. 348.

¹²⁹ Srov. Hengerer, Mark: Adelsgräber im Wien des 18. Jahrhunderts. Beobachtungen zu einer Archäologie des adeligen Gedächtnisses. In: *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 391.

¹³⁰ Další bádání o Kryštofu Václavovi by mělo přesněji osvětlit motivaci jeho reprezentačních strategií, a proto se musí orientovat především na analýzu dosud opomíjených, ovšem zásadních pramenů osobní povahy. Jde zejména o jeho obsáhlý osobní deník z let 1689–1705 SOA Plzeň, pracoviště Klášter, RA Nosticů (Planá), inv. č. 63, kart. 23 a o velký korpus rodinné i veřejné korespondence (ibidem, inv. č. 75–308, kart. 30–91).

**PAMIĘĆ RODOWA
I „SAMOPREZENTACJA”
W INTERPRETACJI KRZYSZTOFA
WACŁAWA NOSTITZA
(1648–1712)**

**STUDIUM STRATEGII
REPREZENTACJI
BAROKOWEJ SZLACHTY
ŚLĄSKIEJ**

Niniejsze studium poświęcone jest rekapitulacji życia śląskiego szlachcica Krzysztofa Wacława Nostitza (1648–1712) oraz analizie strategii społecznej i strategii reprezentacji, których celem było osiągnięcie pozycji w ramach habsburskiego towarzystwa dworskiego w Wiedniu.

Krzysztof Wacław Nostitz mógł w tym celu wykorzystać swoje dobre pochodzenie, majątek, zasługi ojca, dobre wykształcenie i wiarę katolicką - zalety stojące na początku jego drogi. Wyjątkowe warunki wyjściowe przynoszą wkrótce swoje plody. W ciągu zaledwie paru lat otrzymał tytuł szambelana cesarskiego (1672–1673), uzyskuje też część lenna Rhienec w Dolnej Frankonii (1673) i nadano mu tytuł hrabiego w ziemiach Korony Czeskiej (1675). Cesarz Leopold I zaniechęcał go do wyjazdu na Śląsk, więc zmuszony był do wyjazdu z Wiednia. Jeżeli jednak Nostitz planował dalszy awans społeczny, potrzebna mu była odpowiednia samoprezentacja.

Hrabia wybiera więc w tym czasie zwykle strategię reprezentacji. Gotowy był do pełnienia funkcji w misjach dyplomatycznych cesarza Leopolda (Brandenburgia 1686, Polska-Litwa 1693), przynależność do kościoła katolickiego demonstrował za pośrednictwem założenia klasztoru kapucynów w Świdnicy (1683), swoją prawomyślność i gotowość wyrażał również wystrojem swojej głównej siedziby wiejskiej w Luboradzu (1690–1692), okazale demonstrował swoje zdolności i kolekcjonerstwo. W końcu dopiął swego i nadano mu tytuł hrabiego w ziemiach Rzeszy (1692), następnie cesarz Józef I powołuje go do kolegium tajnych radców

(1710–1711) i Nostitz dzięki temu powraca na dłuższy czas do upragnionego Wiednia.

W czasie swego awansu wiedeńskiego był już hrabia w podeszłym wieku, kończąc już trzecią zasadniczą przebudowę swoich siedzib na wsi (Luboradz, Neuland, Rokytnice w Górach Orlickich). Dlatego teraz szuka dogodnej drogi do dworu dla swego starszego syna Jana Karola i przynajmniej dla jednej z córek, wykorzystując następną, typową w tych czasach strategię, mianowicie strategię małżeństwa potomków z członkami bardziej znanej rodziny. Nostitz zdecydował się na rodzinę Sinzendorfów i wybór ten okazał się w przyszłości pożyteczny: Jan Karol uzyskał urząd wielkiego kuchmistrza i później został hetmanem gwardii dworu cesarskiej wdowy Wilhelminy Amalii. Ambicje awansu Krzysztofa Wacława Nostitza i całej rodziny w ramach towarzystwa dworskiego zostały więc spełnione.

STRESZCZENIE

SUMMARY

FAMILY MEMORY AND “SELF–REPRESENTATION” AS PURSUED BY CHRISTOPH WENZEL OF NOSTITZ (1648–1712)

CONTRIBUTION TO THE REPRESENTATIVE STRATEGIES OF THE BAROQUE SILESIAN NOBILITY

The essay sums up the life of the Silesian aristocrat, Christoph Wenzel of Nostitz (1648–1712), and analyzes his social and representation strategies which were to help him in asserting himself in the Habsburg court circles in Vienna.

From the beginning, Nostitz could rely on his grand origin, property background, father’s merits, outstanding education and Catholic faith in this sense. These excellent starting conditions soon began to pay interest. In the course of only a few years, he attained the rank of imperial chamberlain (1672–1673), acquired part of the imperial feoff Rhienneck in Lower Franconia (1673) and was elevated to Count in the Lands of Bohemian Crown (1675). Emperor Leopold I, however, soon entrusted him with offices in Silesia and called him back from Vienna. If Nostitz wanted to think about further social advancement, he had to make himself visible in some way.

The Count chose strategies of representation which were rather commonplace in his era. He willingly performed diplomatic missions in Leopold’s service (Brandenburg 1686, Poland–Lithuania 1693); he demonstrated his affiliation to the Catholic Church by establishing the Capuchin monastery in Świdnica (1683) and presented his loyalty and preparedness to serve, besides other ways, by the decoration of his main countryside residence in Luboradz (1690–1692). He also ostentatiously manifested his purview and his collecting activities. He eventually reached his goal and the ruler

elevated him to imperial countship (1692). His ambitions were fulfilled when Joseph I summoned him to be a privy councillor (1710–1711), and Nostitz thus returned to his yearned-for Vienna for a longer span of time.

When the count found his firm place in Vienna, however, he was old already and was supervising the completion of no less than the third cardinal reconstruction of his countryside estates (Luboradz, Neuland, Rokytnice in the Orlické Mountains). This is why he tried to smooth the way to the Viennese court for his elder son, Johannes Karl, and at least one of his daughters. Here, he employed yet another usual strategy, which was marrying his scions to members of families more significant than his own one. Nostitz wagered on the clan of the Sinzendorfs, and his move paid off pretty well: Johannes Karl was appointed to the office of high chef (*Kuchmeister*) and later district administrator at the imperial court of Empress Widow Wilhelmine Amalie. The ambitions of Christoph Wenzel of Nostitz to implant himself and his family into court society thus succeeded.

Výstava „Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů“, stejně jako její katalog a svazek úvodních studií, mj. znovu připomenuly, jak významné místo mezi aristokratickými mecenáši a sběrateli druhé poloviny 17. a počátku 18. století patřilo členům starého lužicko-slezského rodu Nosticů.¹ Jejich nepřehlédnutelné aktivity na poli uměleckého a kulturního mecenátu, které navíc těsně propojují teritoria Slezska a Čech, zatím v obecném umělecko-historickém povědomí nejvýrazněji osvědčují obrazy vděčící za svůj vznik objednavce u „slezského Apella“ Michaela Willmanna. Nostické zakázky považoval za významné i sám umělec, když některé patrně výslovně uvedl v podkladech ke svému životopisu, které na konci roku 1682 zaslal malíři a historiografu Joachimmu von Sandrart. Malířovo *curriculum vitae*, zařazené do latinského vydání *Teutsche Academie* z roku 1683, se později stalo východiskem jeho obsáhlého životopisu, který v klášteře v Lubuši (Lubiaz, Leubus) sepsal neznámý autor s využitím dalších pramenů k jeho životu a dílu, uložených v tamním klášterním archivu.² Tyto biografické poznámky zdůrazňují, že kontakty s Willmannem udržoval nejen nejvyšší kancléř Království českého Jan Hartvík Nostic (1610–1683), kterého Sandrart výslovně zmiňuje jako objednavatele obrazu Noemova archa (dnes Sibiň, Muzeul Brukenthal), ale rovněž synovec Kryštof Václav (1643–1712), syn jeho nevlastního bratra Oty ml. Nostice (1608–1665). Jejich autor však ve Willmannově životopise poněkud konfúzně spojil objednavatele tohoto obrazu i s objednávkou maleb pro zámeckou kapli v Lobrisu (Luboradzi), kterou ve skutečnosti inicioval Kryštof Václav Nostic.³ Zde lze nepochybně spatřovat počátek pozdějších nejasností v nostické provenienci některých Willmanových obrazů a následně i hypotetických úvah o jejich možných vlastnických přesunech mezi slezskou a českou větví rodu. Uvedené zakázky nebyly totiž jediným výsledkem zřejmě intenzivních kontaktů umělce s oběma liniemi Nosticů. Inventáře proslulé nostické obrazárny,⁴ umístěné od sklonku 17. století v majorátním paláci v Praze na Malé Straně, které byly sepsány v roce 1736, po smrti syna Jana Hartvíka Nostice hraběte Antonína Jana, prokazatelně dokládají přítomnost nejméně dalších tří Willmannových závěsných obrazů. Navíc jde o dodnes dochovaná díla, která nepochybně vznikla v padesátých a šedesátých letech 17. století: Kristus nesený anděly, nacházející se na konci 18. století v kapli malostranského paláce, Sv. Jeroným a konečně David s hlavou Goliášovou, dlouho neprávem považovaný za kryptoportrét

„...DAMIT ER RUHM
UND EHRE, ICH
ABER CONTENTO
DARVON HABE“

UMĚLCI, UMĚLEČTÍ ŘEMESLNÍCI A AGENTI VE SLUŽBÁCH KRYŠTOFA VÁCLAVA NOSTICE

Lubomír Slavíček

1 Kozieł, Andrzej: Barokní přepych klášterů a paláců. In: *Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných vztahů*, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 311; Hladík, Tomáš – Vlnas, Vít – Vondráčková, Marcela: Sub umbra alarum. Vzájemné vztahy barokního umění Čech a Slezska ve světle kulturních investic české aristokracie a katolické církve. In: *Slezsko – perla v České koruně. Historie – kultura – umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Kozieł – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2006, s. 201–203.

2 Lomičová, Marie: Rukopis o umění Jana Petra Cerroniho, *Umění* 26, 1978, s. 63 a zejména s. 72–75. Srov. též *Joachim von Sandrarts Academie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste von 1675. Leben der berühmten Mahler, Bildhauer und Baumeister*, ed. R. A. Peltzer, München 1925, s. 369–370; Joachim von Sandrart, 1683, Michael Willmann. In: *Michael Willmann (1630–1706). Studien zu seinem Werk*, Salzburg 1994, s. 7–8; Klessmann, Rüdiger: Michael Willmann und Joachim Sandrart – Bemerkungen zu einem Dialog. In: *Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku. Willmann & others. Painting, drawing and graphic art in Silesia and neighbouring countries in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, eds. A. Kozieł – B. Lejman, Wrocław 2002, s. 16–18.

3 Lutterotti, Nikolaus von: Michael Willmanns Gemälde in der Schlosskapelle zu Lobris, Kreis Jauer, *Schlesische Geschichtsblätter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte Schlesiens* 1930, s. 25–30.

4 Viz Machytka, Lubor: Vznik nostické obrazárny a její vývoj do začátku 19. století, *Umění* 31, 1983, s. 244–246; Slavíček, Lubomír: Příspěvky k dějinám nostické obrazové sbírky. (Materiál k českému baroknímu sběratelství), *Umění* 31, 1983, s. 219–243; idem: *Barocke Bilderlust. Holländische und flämische Gemälde der ehemaligen Sammlung Nostitz aus der Prager Nationalgalerie*, Braunschweig 1994; idem: Paralipomena k dějinám berkovské a nostické obrazové sbírky. (Materiál k českému baroknímu sběratelství II.), *Umění* 43, 1995, s. 445–471; idem: „Sobě, umění, přátelům“. *Kapitoly z dějin sběratelství v Čechách a na Moravě 1650–1939*, Brno 2007, s. 57–79.

5 *Michael Willmann (1630–1706)*, s. 90–91, č. k. 6 (autor hesla Pavel Preiss; bibliografie); *Slezsko – perla v České*

1. Hrabě Kryštof Václav Nostic. Stemma Nostitzum, Archiv Národní galerie v Praze, přír. č. AA 3359/61. Foto Národní galerie v Praze.

některého Nostice.⁵ Mnohem větší počet Willmannových pláten pak ještě na počátku 19. století tvořil významnou součást obrazového souboru umístěného na zámku ve slezském Lobrisu, někdejším sídle Kryštofa Václava Nostice.⁶

Elitní vzdělání, které se tomuto výraznému představiteli slezské větve rodu dostalo, jej, podobně jako předtím jeho otce, připravilo k výkonu důležitých funkcí ve státní správě slezských knížectví Lehnicko, Hlohovsko, Svídnicko a Javorsko, jež postupně zastával mezi léty 1677 až 1703. Císař Leopold I. navíc jeho schopností využil i na poli diplomacie, když jej pověřil důležitými diplomatickými misemi v Polsku a v Prusku.⁷ Své současníky však Kryštof Václav zaujal též jako velkorysý a poučený mecenáš učenců a literátů a bez povšimnutí nezůstaly ani jeho sběratelské sklony, inspirované nepochybně bohatou rodinnou tradicí a zejména obdobnými intelektuálními, uměleckými a také sběratelskými zálibami otcovými. Jejich nevýraznější doklad, vybranou knihovnu, která se podle dobového úzu stala rámcem pro další sbírkové celky, patřící k obvyklé náplni renesančních a manýristických kunstkomor (*camerae raritatis*), však nezdědil. V roce 1670 ji totiž společně s numismatickým kabinetem, souborem mechanických a astronomických přístrojů a také menší kolekcí obrazů zakoupil strýc, hrabě Jan Hartvík Nostic, aby ji přiřadil k výsledkům své vlastní, podobně zaměřené sběratelské činnosti.⁸

Biografické heslo publikované v roce 1740 v rozšířeném Zedlerově *Universal-Lexiconu* mj. konstatuje, že hrabě Kryštof Václav Nostic byl nejen: „*ein Herr von grosser Gelehrsamkeit und Nachsinnen und ein ungemeiner Liebhaber von der Literatur und allerhand Raritäten, an Mahlereyen, Naturalien und dergleichen*“, ale tuto charakteristiku doplňuje ještě o informaci, že „*na jeho zámku v Luboradzi, mýly vzdáleném od města Javoru, vybudoval vynikající knihovnu, kunstkomoru a zbrojnici*“.⁹ Shodnou charakteristiku pro vyjádření vztahu hraběte Václava Kryštofa k vědám a umění bez zásadnějších doplňků použila také většina autorů lexikální, historické, ale i uměleckohistorické literatury 19. a 20. století.¹⁰ Závažnější podněty k poškození profilu Kryštofa Václava Nostice jako objednavatele a podporovatele umění přinesl snad jen Nikolaus von Lutterotti v článku, v němž se ve třicátých letech 20. století zabýval podílem malíře Michaela Willmanna na výzdobě zámecké

koruně (cit. v pozn. 1), s. 419–422, č. k. III.5.–10, 11, 12, 13 (autoři hesel Andrzej Koziel a Lubomír Slavíček; bibliografie).

⁶ Srov. např. Büsching, Johann Gustav Gottlieb: *Bruchstücke einer Geschäftsreise durch Schlesien, unternommen in den Jahren 1810, 11, 12*, Breslau 1813.

⁷ Nejnověji viz Kubeš, Jiří: Kryštof Václav z Nostic – životní osudy slezského aristokrata. In: *Kryštof Václav z Nostic, Deník z cesty do Nizozemí v roce 1705*, ed. J. Kubeš, Praha 2004, s. 16–23 (bibliografie).

⁸ Slavíček, Lubomír: Dvě podoby barokního šlechtického sběratelství 17. století v Čechách – sbírky Otty Nostice ml. (1608–1665) a Františka Antonína Berky z Dubé (1649–1706). In: *Život na dvorech barokní šlechty /1600–1750/*, ed. V. Bůžek, České Budějovice 1996, s. 483–513; idem: Zwei Typen der aristokratischen Sammeltätigkeit in Böhmen und Schlesien des 17. Jahrhunderts am Beispiel der Sammlungen des Otto Nostitz d. J. und Franz Anton Berka von Dubá, *Kunsthistoriker* 18–19, 2001–2002, s. 44–49; Šípek, Richard: Pražská majorátní knihovna hrabat z Nostic a Rienecka, *Zprávy památkové péče* 65, 2005, s. 28–33; idem: Několik slov k někdejší javorské zámecké knihovně Otty mladšího z Nostic, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků NK ČR* 18, 2004–2005, s. 164–192; Zde Slavíček: „*Sobě, umění, přátelům*“ (cit. v pozn. 4), s. 57–62.

⁹ Zedler, Johann Heinrich: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* 24, Leipzig 1740, sl. 1377 (citováno podle www.zedler-lexikon.de; staženo 25. 1. 2007).

¹⁰ Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750–1850 im Kaiserstaate und in seine Kronländern gelebt* XX, Wien 1869, s. 394: „*war ein Cavalier von reichen Wissen und umfassender Bildung, ein großer Freund der Literatur und den schönen Künste. In seinem Schlosse Lobris bei Jauer besaß er eine reiche Bibliothek, Sammlung von Gemälden, naturwissenschaftlichen Gegenständen, Altherthümer, Rüstungen u dgl.*“

¹¹ Lutterotti: *Michael Willmanns Gemälde* (cit. v pozn. 3), s. 25–30.

kaple svatého Kříže v Lobrisu.¹¹ A v nedávné době pak ještě monografická studie Konstantyho Kalinowského o ikonografickém tématu apoteózy panovníka a vládnoucí dynastie ve slezském umění 17. a 18. století, která v souvislosti s pozoruhodnou náplní malířské výzdoby hlavního sálu zámku v Lobrisu, jejíž ikonografický program odpovídá jednak dekoru sálu předků, jednak císařského sálu, přesvědčivě ukázala, jakou pozornost Nostic jako literárně mimořádně vzdělaný a poučený objednavatel věnoval obsahové stránce svých zakázek.¹² Jinak lze o výsledcích stavebního podnikání Kryštofa Václava Nostice i o jeho aktivitách mecenáše, objednavatele a případně sběratele, najít pouze stručné, víceméně marginální zmínky v publikacích pojednávajících souhrnně o barokní architektuře a sochařství ve Slezsku,¹³ respektive dotýkajících se osudů Nosticovy proslulé luboradské knihovny a tamní grafické sbírky.¹⁴

Nové podněty k úvahám o podobě, rozsahu a intenzitě Nosticova poměru k umění a uměleckému řemeslu, k umělcům a uměleckým řemeslníkům, stejně jako o jeho vztahu ke sběratelství, poskytují některé, historiky umění dosud nepovšimnuté archivní zprávy, uložené v pobočce Státního oblastního archivu v Plzni v Nepomuku.¹⁵ Jde o onu část rodinného archivu, která po smrti Kryštofa Václava přešla společně s částí knihovny do majetku jeho staršího syna Jana Karla Kryštofa (1673–1740), dědice panství Rokytnice v Orlických hrách. Právě tyto bohaté, zatím jen částečně využitě archivní fondy, podstatně obohacují naše poznatky o vztazích mezi Nosticem a „jeho dvorním“ malířem Michaellem Willmannem. Současně lze s jejich pomocí alespoň rámcově postihnout i jeho další mecenášské a sběratelské zájmy a aktivity, jakož i mechanismy sloužící k jejich naplňování.

Počátek styků Nostice s Willmannem spadá nepochybně do roku 1682. Svědectví o nich vydává především opakovaně citovaný zápis v osobním deníku Kryštofa Václava Nostice z 10. března 1682, kdy hrabě ve společnosti „slavného lubušského malíře“ Willmanna cestoval z Lehnice na svůj zámek v Lobrisu.¹⁶ Následujícího dne zde s ním uzavřel smlouvu na vytvoření malířské výzdoby zámecké kaple, již v letech 1681 a 1682 postavil stavitel a štukátér Antonio Domenico Rossi, pověřený přestavbou celého zámku. Vzápětí po podpisu kontraktu se malíř vrátil do kláštera v Lubuši, aby začal pracovat na hraběcí objednávce. Tu zmíněný deníkový zápis blíže nespecifikuje, když pouze obecně hovoří o „*eine und andere Arbeith*“. Předmět objednávky nicméně upřesňuje

2. Hrabě Kryštof Václav Nostic, olej, plátno, Planá u Mariánských Lázní, zámek. Reprodukováno podle: Kryštof Václav z Nostic, *Deník z cesty do Nizozemí v roce 1705*, ed. J. Kubeš, Praha 2004, frontispis.

12 Kalinowski, Konstanty: *Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII i XVIII wieku*, Warszawa – Poznań 1973, s. 114–120; idem: Die Glorifizierung des Herrschers und des Herrscherhauses in der Kunst Schlesiens im 17. und 18. Jahrhundert, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 28, 1975, s. 106–122.

13 Kalinowski, Konstanty: *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 131–132; idem: *Architektura doby baroka na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 110–111, obr. 116–117; Luczyński, Romuald Mariusz: *Zamki i pałace Dolnego Śląska. Przedgórze Sudeckie. Nizina Śląska – część wschodnia. Burgen und Schlösser in Niederschlesien. Vorgebirgsland der Sudeten und Schlesisches Becken – Ostteil*, Wrocław 2001, s. 112–121.

14 Meisner, Heinrich: Die Nostitzsche Bibliothek zu Lobris, *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft*, 1875, s. 339–342; *Münchener Bücher-Auktion 22. April 1895. Katalog der reichhaltigen Bibliothek des gräflichen Schlosses Lobris bei Jauer in Schlesien und anderer Sammlungen [...] Versteigerung durch Ludwig Rosenthals Antiquariat*, München 1895; Karel Zink. XXXIV. Knižní aukce. Knihovna ThDra Antonína Podlahy II. část. Nostitzovská knihovna ze zámku v Rokytnici, Praha 8., 9. a 10. 5. 1933 (autor úvodu Bohumír Lifka); Lifka, Bohumír: Prodeje zámeckých knihoven, *Vitrinka* 10, 1933, 130; idem: Zámecké a palácové knihovny v Čechách. Přehled historicko-topografický, *Český bibliofil* 6, 1934, s. 43; Turková, Helga: Svozová zámecká knihovna Planá, *Sborník Národního muzea – řada C* 31, 1986, s. 244–246; Křížová, Květa: Nostický palác – příspěvek k historii interiérů a sbírek, *Zprávy památkové péče* 67, 2007, s. 394, obr. 15, 16.

15 Hofmann, Gustav: Rodinný archiv Nostitzů rokytnicko-plánských. Dějiny a rozbor fondu, *Západočeský historický sborník* 3, 1997, s. 29–74. Srov. též Slaviček: *Dvě podoby* (cit. v pozn. 8), s. 504.

16 Lutterotti: *Michael Willmanns Gemälde* (cit. v pozn. 3), s. 26.

17 Státní oblastní archiv Plzeň, pobočka Nepomuk, fond Rodinný archiv Nostitzů / Planá 1532–1942 (dále jen

3. Michael Willmann, *Osvobození Andromedy*, 1704?, olej, plátno, Národní galerie v Praze, (dříve Luboradz, zámek). Foto Národní galerie v Praze.

dochovaný, dlouho nepovšimnutý kontrakt z 11. března 1682, o němž se Nostic ve svém deníkovém zápisu výslovně zmiňuje. Navíc kvittance, jimiž malíř na této smlouvě postupně stvrzoval přijetí honoráře v celkové výši 200 zlatých, umožňují sledovat průběh plnění zakázky. První dvě plátina z objednané čtveřice obrazů, která zobrazují výjevy Kristových pašijí (Kristus na hoře Olivetské, Odsouzení Krista Pilátem, První pád Krista pod křížem a Ukládání Krista do hrobu) Willmann dodal 6. července, další 28. srpna a poslední 30. října 1682, tzn. až po vysvěcení kaple, k němuž došlo 14. září.¹⁷

Willmannův dopis zaslaný v dubnu 1703 do Lobrisu z Lubuše a zejména tři kvittance z roku 1704 ukazují, že zájem hraběte Kryštofa Václava Nostice o Willmannovy obrazy nebyl zdaleka omezen jen na osmdesátá léta 17. století. Jak se ukazuje, na intenzitě nabytí opět v závěrečné fázi malířovy tvorby, kdy stárnoucího, sedmdesátiletého umělce mj. plně zaměstnávala velká zakázka pro cisterciácký klášter v Sedlci u Kutné Hory. Malíř sice ve zmíněném dopise poukazuje na svůj vysoký věk, který mu ztěžuje práci, ale přání Kryštofa Václava Nostice vlastnit další jeho výtvary nakonec jako „*alter Diener*“ vyhověl.¹⁸ Nedávno publikované archivní doklady dosvědčují, že Willmann v letech 1703 a 1704 Nosticovi namaloval obraz Klanění tří králů¹⁹ a tři díla s mytologickými náměty, představující Herákla a dvě blíže nespecifikované scény z Ovidiových *Metamorfóz*, ale rovněž žánrový obraz s tančícími sedláky, který námětem patří v kontextu jeho dosud známého díla spíše k výjimkám.²⁰ Ve světle těchto nových zjištění je možno vyslovit hypotézu, že jedním z oné dvojice „ovidiovských“ kusů, které malíř hraběti dodal v listopadu 1704, byl vynikající obraz Osvobození Andromedy, jehož vznik byl dosud tradičně a bez větších výhrad kladen již do doby kolem roku 1695. Zařazení díla až na počátek 18. století podporuje rovněž malířsky uvolněný rukopis obrazu, silně inspirovaný nejen Rubensovým příkladem, ale také stylem malířova nevlastního syna Jana Kryštofa Lišky, což charakterizuje rovněž Willmannovy výkony pro velké cisterciácké kláštery v Sedlci a Oseku, vytvořené v téže době.²¹

S výjimkou dokladů vztahujících se zřejmě jen k některým z patrně mnohem čtenějších Willmannových zakázek pro Kryštofa Václava Nostice dochované archiválie příliš nenasvědčují tomu, že by hrabě patřil k nějak zvlášť zaujatým milovníkům a odběratelům obrazů. Podle tradice měla být sice nedílnou součástí zámku v Lobrisu již za jeho časů obrazárna, ale jeho hlavní sběratelský zájem se podobně jako u otce upíral mnohem více ke knihám, grafickým albům a rytinám, které společně tvořily náplň jeho vyhlášené bibliotéky, dále k antickým mincím a soudobým medailím, k nejrůznějším přírodninám a konečně také ke zbraním. Obrazy našly uplatnění především při výzdobě obytných reprezentačních místností zámku v Lobrisu, jejichž inventáře prozatím neznáme,

---

RA Nostitz), inv. č. 71, kart. 27; Slaviček, Lubomír: Michael Willmann und Christoph Wenzel von Nostitz, *Umění* 55, 2007, s. 239, příloha I.

18 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27; Slaviček: *Michael Willmann und Christoph Nostitz* (cit. v pozn. 17), s. 239, příloha II.

19 Patrně totožné s obrazem v Lublinu, Muzeum Lubeskie; srov. Koziel, Andrzej: „Włoski przełom“ w malarstwie barokowym na Śląsku czyli rzecz o kłopotach Michaela Willmanna. „The Italian Thurning-Point“ in Baroque painting in Silesia or a Story About the Troubles of Michael Willmann. In: *Italská renesance a baroko ve střední Evropě. Příspěvky z mezinárodní konference Olomouc 17. – 18. října 2003. Renesans i barok włoski w Europie Środkowej. Materiały międzynarodowej konferencji Ołomuciec 17. – 18. października 2003*, eds. L. Daniel – J. Pelán – P. Salwa – O. Špilarová, Olomouc 2005, s. 202, obr. 3.

20 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27; Slaviček: *Michael Willmann und Christoph Nostitz* (cit. v pozn. 17), s. 240, příloha III–V.

21 Srov. např. skicovitě malovaný oltářní obraz Sv. Mořic pro jeden z postranních oltářů v klášterním kostele v Oseku, který v roce 1702 nebo těsně po něm namaloval Michael Willmann a nikoli Jan Kryštof Liška, jak se dříve hypoteticky předpokládalo; viz Neumann, Jaromír – Preiss, Pavel: *Malíři českého baroku v Oseku. Výstava restaurovaných obrazů*, Ústí n. L; Litoměřice 1967, s. 6–7, č. k. 1, obr. (autor hesla Jaromír Neumann).

22 Viz nedatovaný inventář zámku Rokytnice; RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27.

4. Francesco Sbarra, *La Contesa Dell'aria, e Dell'acqua. Festa A Cavallo Rappresentata Nell'Avvustissime Nozze Delle Sacre, Cesaree, Reali M. M. Dell'Imperatore Leopoldo e Dell'Infanta Margherita delle Spagne*, Vienna 1667, titulní strana spisu s podpisem hraběte Kryštofa Václava Nostice. Zámecká knihovna Planá u Mariánských Lázní, sign. 726. Reprodukované podle: Sborník Národního muzea – řada C 31, 1986.

případně v Rokytnici, kde ovšem dochovaný soupis z doby Kryštofa Václava Nostice dokládá pouze nevelký soubor obrazů, tvořený zejména portréty.²² Stejně tak se v dochovaných smlouvách a účtech jen zcela výjimečně objevují jména malířů, kteří patřili spíše do kategorie malířů-řemeslníků. To je zřejmě případ jinak neznámého malíře Konstantina Michaela Schuberta z Lehnice, který pro hraběte v roce 1689 vytvořil kopii jednoho obrazu a jehož služeb hrabě zřejmě zamýšlel využít také na zámku v Janovicích.²³ Naproti tomu prozatím neznáme identitu malíře, případně malířů, který na počátku devadesátých let 17. století provedl již připomenutou malířskou výzdobu hlavního sálu lobríského zámku, pozoruhodnou především ikonografickým programem, případně jeho dalších prostor, jmenovitě knihovního sálu. Ten byl vyzdoben čtyřmi nástěnnými malbami, na nichž personifikace vztahující se k obsahové náplni knih, které zde hrabě Nostic soustředil, doprovázela výstižná motta – Teologii nápis *De errore triumphat*, Justicii *De terrore triumphat*, Medicínu *De morte triumphat*; pouze u personifikace krásných umění se nápis nezachoval.²⁴

K dekoraci zámeckých obytných interiérů byly zřejmě v souladu s dobovými zvyklostmi užity spíše tapiserie a také tehdy oblíbené podmalby na skle. Nejméně dvě jejich série dodala dílna Daniela Preisslera (1636–1733), domácího malíře usazeného na panství hraběte Františka Karla Libštejnského z Kolovrat ve východočeském Kunštátě.²⁵ Preissler se na základě smlouvy, podepsané v Rokytnici v srpnu 1704, zavázal dodat celkem dvanáct krajin namalovaných na zlaté fólii a další tucet s emblémy, které byly vybrány ze dvou bohužel blíže nespecifikovaných emblematických knih. Ty byly Preisslerovi zapůjčeny z Nosticovy knihovny, ostatně bohaté na tento typ literatury, jak ukazuje přítomnost prací Andrey Alciatiho, Piera Valeriana či Federiga Picinelliho (*Mundus Symbolicus*).²⁶ Objednavatel požadoval, aby malíř použil kvalitní zlatou fólii

23 Ibidem, dopis Constantina Michaela Schuberta dat. 16. 10. 1689.

24 Meisner: *Die Nostitzsche Bibliothek zu Lobris* (cit. v pozn. 14), s. 340.

25 Jiřík, František X.: Rodokmen malíře porcelánu Ignatia Preisslera, *Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1924*, Praha 1925, s. 81; Brožková, Helena: K barokním podmalbám ze sbírky UPM v Praze, *Bulletin Moravské galerie v Brně* 53, 1997, s. 94–96; eadem: Dílo Daniela a Ignáce Preisslerů z východních Čech. K originalitě kolovratské dílny. In: *Vybrané kapitoly z dějin českého výtvarného umění a umělecké řemesla. Sborník z cyklu přednášek konaných v Národním muzeu v Praze v roce 2001*, Praha – Brno 2001, s. 60–67; Šůla, Jaroslav: Ignác Preisler, domácí malíř skla a porcelánu v Kunštátě a jeho rodina, *Východočeské listy historické* 19–20, 2002, s. 195–224; Brožková, Helena: Kabinetní podmalby z dílny Daniela a Ignáce Preisslerů? In: *Barokní Praha – Barokní Čechie 1620–1740. Sborník příspěvků z vědecké z konference o fenoménu baroka v Čechách*, Praha, Anežský klášter a Clam-Gallasův palác, 24. – 27. září 2001, eds. O. Fejtová – V. Ledvinka – V. Vlnas, Praha 2004, s. 745–756. Větší pozornost byla prozatím věnována tvorbě syna Daniela Preisslera Ignáce; viz Müller Hofstede, Annedore: Hausmalereien von Ignaz Preissler 1720–30, *Sitzungsberichte / Kunstgeschichtliche Gesellschaft zu Berlin*, N.F. 24, 1975/76, s. 24–26; eadem: Der schlesisch-böhmische Hausmaler Ignaz Preissler, *Keramos. Zeitschrift der Gesellschaft der Keramikfreunde E. V. Düsseldorf* 1983, Heft 100, s. 3–50; Cassidy-Geiger, Maureen: Repraesentatio Belli, ob successionem in Regno Hispanico ...: A Tea Service and Garniture by the Schwarzlot Decorater Ignaz Preissler, *Metropolitan Museum Journal* 24, 1989, s. 239–254.

26 Emblematická literatura byla ostatně v hojném počtu zastoupena již v knihovně jeho otce Otty Nostice; viz Knihovna Národního muzea v Praze – Nostická knihovna, sign. MS e 21: *Inventarium der Freyherrlichen Nostitzschen Verlassenschaft*, f. 440–442v, *Aller handt Kupferstich Emblemata unnd Schriften*; Srov. Šimák, Josef V.: *Rukopisy majorátní knihovny hrabat z Nosticů a Rhieneka v Praze*, Praha 1910, s. 96–97, č. 176. Další opis inventáře je uložen ve SOA Plzeň, pobočka Žlutice, fond RA Nostitz-Rienecků, inv. č. 34, kart. 16; srov. Hofmann, *Rodinný archiv Nostitzů* (citn. v pozn. 15), s. 31, 45; Šípek, Richard: Pozůstalostní inventář Otty mladšího z Nostic. In: *K výzkumu zámeckých, měštanských a církevních knihoven. Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles. Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken. Investigaciones en las bibliothecas aristocráticas, burguesas y eclesiásticas „Vita morsque et librorum historica“*, ed. J. Radimská, České Budějovice 2006, s. 361–376.

27 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27: *Contract mit dem Glasmahler zu Cronstadt*

a dokonalé zrcadlové sklo, tak aby v souladu s obvyklou formulací, objevující se v barokních kontraktech získal „slávu a čest a odběratel pak potěšení“ z vytvořeného a dodaného díla.²⁷

Značnou pozornost věnoval hrabě Kryštof Václav Nostic také vybavení interiérů zámku nábytkem, zrcadly, stříbrným a cínovým nádobím, přibory a svícny, rytým a benátským sklem nebo zrcadly, jak o tom výmluvně svědčí četné účty jak místních truhlářů a soustružníků, zlatníků a stříbrníků, cínařů a sklářů, činných v Lehnici, Lobrisu, Svidnici, Břehu či Javoru, tak obchodníků a dodavatelů nejen z Vratislavi a dalších slezských měst, ale i z Vídně a Augsburgu. Za zaznamenání stojí zejména kusy nábytky, které mezi lednem a březnem roku 1674 ve větším rozsahu zhotovil a dodal vratislavský truhlář a představený tamního cechu Georg Scholtze (1622–1677). Vedle šatní skříně, několika křesel, kolébky a bohatě řezaného (*geflambte*) obrazového rámu to byla především parádní postel s nebesy spočívající na čtyřech sloupech, kterou Scholtze vyřezal z lipového dřeva. Nástavec postele kromě vyřezávaného loubí zdobila socha Venuše a v rozích pak čtyři postavičky sedících putti, kteří v rukách drželi odpovídající atributy – hořící srdce, šíp, věnec a korunu.²⁸ Povrchovou úpravu nepochybně reprezentačního kusu, obloženého dobrým „stříbrem“ a opatřeného nejjemnějším zlatým lakem, vytvořil vratislavský malíř Ferdinand Basching (Pasching) a nezbytné hedvábné trásně a porty dodal *Posamentirer* Gottfried Hiellebrand.²⁹

Ve službách Kryštofa Václava Nostice v průběhu času pracovali další truhláři, jmenovitě Christian Werner z Lehnice, Hans Christoph Schwartz z Lobrisu, Martin Wolf „auf der Schloß gossein“, Samuel Müller a Georg Vogel ze Svidnice nebo řezbář Franz Raunacher (†1732) z Javoru,³⁰ kteří mezi léty 1682 až 1704 dodávali nejen nejrozumnější reprezentativní kusy nábytku, ale také rozmanité užitkové předměty jako regály pro hraběcí knihovnu (*Repertorium zu Büchern*) či skříně pro zbrojnici

---

Demnach Ich Endes Benanter mit dem Daniel Preißler Glaß Mahler zu Cronstadt Mich dahin Vergleichen, daß Er eine Zwölff außgezeichnete in der Hohe- und Breite wie die Reithschul der Grafen Colaredo, Landschaften den Grundt von guten geschlagenen Goldt geleget, und dann 12. andere, ihm gegebene emblemata in der Höhe ein Halb Ellen, und in der Breitthe über 1 1/2 Viertel verfertigen, und nach und nach, und zwar das stücke der Ersten pr. 3 fr. der andere aber pr 1 1/2 fr. meinem Hießigen Beambten liefern und in der Zeit Von denen stücken die abgeredete Bezahlung bekommen, und in den Contract eingeschrieben lassen solle; Gleich wie nun hirüber die ordre hinterlassen werden wirdt, also wirdt auch gemelter Glaße-Mahler Daniel Preißler die ihm anvertraute 2. Büchrl ohne schaden liefern, die ihm angedungene Arbeit mit guten Goldt Belegen, und saubern Spiegel Glaß versehen, damit Er Ruhm und Ehre, Ich aber Contento darvon habe, und ohne schaden zu Orth und stelle mir überbracht werden könne; Urkundt dessen seyndt Zwey gleichlautende exemplaria aufgerichtet, und wie das Eine von mir, das andere Von gemelten Glaß-Mahler unterschrieben worden.

Rocketnitz den 10.ten Augusts 1704

Über obige pactirte Suma versprechen S.' Excell. Erntenen Glase Mahler bey der Lieferung aller obspecificirten Stücke noch 6. fr. extra Zu bezahlen.

*Daniel Preißler
Glaßmahler*

²⁸ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27: [...] *Umb Ein, Von Lindenen Holtze großes Betthe, Nembl. 31/2 Ehlen Lang, drey Ehlen und Ein Zohl Breith, und Vier Ehlen hoch, mit Einem Aufzuge, Worauff Eine Gewandt-Laubwerck, der waß Sich am fäglichste schicket, geschnitendes Venus Bildt, Seitten und Fußbrett mit flammirten Leisten, Vier auff Postamenten durch und durch geschnittene große Säulen, Außwendig umb den Himmell Ein geschnittener Staab, Innwendig aber glatt und flammirten Leisten, und dann auff Einen Jeden Saul oder Ecken Ein Cupido, oder sitzendes Beeldt, so eines Ein Pfeil, Brennendes Hertz, Ein Crantz, und ein Krohn in der Handt halltende, Pr. Vier und Siebentzig fl. Reinl, [...].* Srov. Schultz, Alwin: *Untersuchungen zur Geschichte der schlesischen Maler (1500–1800)*, Breslau 1882, s. 140–142; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, eds. U. Thieme – F. Becker, XXX, Leipzig 1936, s. 246.

²⁹ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27: *Mahlers Contract wegen deß großen Betthes, ist den 4.te April 1674 richtig Bezahlt worden 30 rthl.* K této profesi viz Haupt, Herbert: *Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch*, Innsbruck 2007, s. 964.

³⁰ Diabacz, Johann Gottfried: *Allgemeines historisches Künstlerlexikon für Böhmen und zum Theil auch für Mähren* III, Prag 1815, sl. 540; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler (cit. v pozn. 28)*, XXVIII, s. 43.

³¹ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27.

(*Rist Kamer*), ale opakovaně i četné řezané a napínací rámy pro obrazy, případně pro grafické listy a teze nebo lišty sloužící k upevnění špalířů.

Poměrně detailně lze sledovat i četné dodávky nejrůznějších preciozit a luxusních předmětů, zejména stříbrného nádobí, příborů a svícňů, ale také šperků, diamantů a rozličných liturgických předmětů.³¹ K dodavatelům, o nichž opět informují archivní doklady, patřila například nejmenovaná zlatnice z Břehu, u níž byla prostřednictvím Hanse Heinricha von Engelhart v roce 1676 objednána stříbrná jídelní souprava, dále Tobias Weller z Hlohova (1696), Bertholdt Köser (1697), Johann David Weller a Johann Friedrich Wendrich z Javoru (1703), Matheus Kratz ze Svídnice (1709), Hans Jochmann (1674), ale také císařský dvorní klenotník (*Kayl Hoff Jubelier*) Johann Christoph Frisch z Vídně³² nebo specializovaní obchodníci Bochsb Barth a Gablinger z Augsburku (1689). K nákupům šperků, diamantů a zlatých mincí využíval Kryštof Václav Nostic rovněž služeb židovských obchodníků, mj. Lazara Zachariaše a Harticha Mosese z Vratislavi či Israela Jaytelse z Horního Hlohova. Čiré, ryté a malované stolní sklo, zrcadla a další sklářské výrobky dodávali například lehnický sklář Hans Georg Mayer nebo jeho vratislavský kolega Georg Heine,³³ cínové nádobí hlavně Friedrich Glässer a o hodiny se staral hodinář Johann Jacob Serner z Hlohova.³⁴

Stejnou pozornost jako výstavbě zámků v Lobrisu a Rokytnici v Orlických horách, budování zahrad v Lobrisu a Profenu, jejich ikonograficky promyšlené malířské a sochařské výzdobě, náročnému vybavení interiérů včetně jejich doplnění uměleckými díly, věnoval Kryštof Václav Nostic též klášteru kapucínů ve Svídnici (1676), jehož byl fundátorem a patronem. Před vysvěcením klášterního kostela inicioval a v říjnu 1686 financoval stavbu hlavního oltáře, jež objednal u místního, zmíněného truhláře a řezbáře Georga Vogela.³⁵ Nosticovská objednávka patrně stojí i za vznikem oltářních obrazů, z nichž nejméně jeden, znázorňující sv. Barboru, zřejmě ve stejné době namaloval malíř Michael Willmann.³⁶ A konečně pro kryptu kapucínského kostela, který si vybral jako místo svého posledního odpočinku, dal zhotovit rakev z postříbřené mědi. Podle kresby vratislavského malíře Georga Dreschera (†1741),³⁷ vytvořené nejspíše s použitím *conchetta* vzdělaného profesora matematiky, historie, fyziky a rétoriky vratislavského gymnázia, tamního knihovníka Gottloba Kranze (1660–1733), ji vypracoval místní *Kupffer Schmid* Martin Dobrauschky (1616–1696). Rakev, jejíž povrch byl ozdoben pozlaceným dekorem (*französische Laubwerck*), neslo šest pozlacených postav s emblémy, jejichž autorem byl nejmenovaný sochař.³⁸

32 K.J. Ch. Frischovi (1648–1716) viz Haupt: Das Hof- und hofbefreite Handwerk (cit. v pozn. 29), s. 428.

33 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27. Viz též inventář skla na zámku v Lobrisu, dat. 23. 6. 1688: *Allerhand Gläser Revision zu Lobriß*.

34 Ibidem.

35 Ibidem.

36 Ibidem.

37 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24, nedat.: *Vor Ihro Reichs Gräffl. Excellenz Herren Graffen von Nostitz habe ich auf verlangen H. Gottlob Krantzens einen Sarg gezeichnet davon zu bezahlen restiret ... 1 fl. George Drescher Mahler*. K Georgu Drescherovi srov. Schultz, *Untersuchungen zur Geschichte der schlesischen Maler*, s. 41; Thieme – Becker IX, Leipzig 1913, s. 554 (autor hesla Erwin Hintze); Saur *Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildende Künstler aller Zeiten und Völker* 29, München – Leipzig 2001, s. 384 (autorka hesla Beata Lejman).

38 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24, dat. 1706: *Contract wegen Verfertigung des Sarges [...] dem H. Martin Dobrauschky burgern und Kupffer Schmid zu Schweidnitz einen Küpfernen Sarg zu verfertigen angedungen; dehero gestalt und also; daß Er nach dem Rüß, und wormit der Hölzerne gutt und geraum eingesetzt werden könne, der Grund mit feinen metall versilbert, das darauf komende französische Laubwerck aber mit dergleichen feinem metall vergoldet, und wars nöthig, und wo es nöthig mit andern farben sauber außgemahlet sein sol.*

Die 6 Statuen worauf der Sarg ruhet, sollen vom Bildhauer nachdem Abriß wohlgeschnizet, so dann vom Mahler mit feinem metall vergoldet und poliert, und die darauf komende Emblemata vom Kupffer Schmied sauber eingepreget werden. Und weil alles, was sowohl an Kupffer Schmid, als Mahler und Bildhauer Arbeit anbelanget, nicht so genau Specificirt werden kann,

O vysokých nárocích, které Kryštof Václav Nostic v souladu s dobovými požadavky měl na podobu a zařízení reprezentačních sídel, názorně vypovídají stručné záznamy v jeho cestovním deníku, který si vedl za cesty do Nizozemí roku 1705.³⁹ Zápisník obsahuje mj. popisy navštívených knížecích sídel a zámků, včetně rezidencí pruského krále v Berlíně a v Charlottenburgu. Z poznámek vyplývá, že Nostic kladl hlavní důraz na honosnost (*pracht*) a vzácnost (*raretät*) staveb, případně na nákladnost, bohatost, dokonalost (*sauber*), pohodlnost a na obzvláštní vzácnost jejich vnitřního zařízení. Naproti tomu jen zcela výjimečně jeho pozornost zaujaly obrazy; ony výjimky téměř výhradně tvořily portréty. Pokud vůbec zaregistroval existenci knižních sbírek nebo kunstkomor, nikdy se nezabýval jejich skladbou, ale ve shodě se staršími sběratelskými koncepcemi ho více zaujala vzácnost jednotlivých předmětů. V takovém přístupu lze nalézt nepochybné analogie s obdobnými postoji, které podle svědectví svého cestovního deníku z kavalírské cesty, uskutečněné v roce 1626, zaujímal jeho otec Otto Nostic.⁴⁰

O náročném životním stylu hraběte Kryštofa Václava Nostice, plně odpovídajícím jeho společenskému postavení a soudobým nárokům, vypovídají kromě obligátní záliby v chovu koní⁴¹ mj. také jeho objednávky kočárů a vozů. Tak v roce 1702 mu známý sochař (řezbář) Andreas Petzold (1628–1703), působící v saském Schneebergu, zhotovil honosné saně zdobené sochami Venuše a Kupida s pávem a lukem umístěnými v loubí.⁴² V souvislosti s plánovanou cestou do Nizozemí si hrabě dal zřejmě podstatným způsobem obnovit svůj vozový park. V roce 1703 vrtislavský sedlák Fabian Wiehl dodal „*eine Reyße und Post-Carosse*“ a o rok později jeho pražský kolega Ignác Wolf, malostranský měšťan a sedlák, ještě cestovní vůz pro čtyři osoby, jehož vzorem se podle znění smlouvy stal obdobný vůz zhotovený pro hraběte Šternberka.

Pokud jde o již připomenuté sběratelské aktivity hraběte Kryštofa Václava Nostice, dochované archivní doklady, jmenovitě řada účtů a zpráv různých agentů a dodavatelů potvrzují skutečnost, zdůrazňovanou již dobovými zprávami, že jeho hlavní pozornost patřila především knihám a souborům grafických listů. Nosticova bohatá bibliotéka, rozčleněná do devíti základních tematických oddílů, obsahovala knihy historické, politické a geografické, teologické (katolické i nekatolické),

---

so verspricht der Meister dieser Arbeit den obangeführten Sarg bloß allein nach dem Riß, und wormit Er Ehre einlegen weil im einer halben Jahres frist nach Unterschreibung und Eingehändigung des Contracts an Orth und Stelle und zwar in die Gruft, allero der höltzerene stehet, zuliefern.

Vor solche seine, als des Mahlers und Bildhauers Arbeit, versprechen Ihre Excellenz an Arbeiths Lohn Ihme zu geben fünfß Hundert funffzig Sbrl. Reinl. Nebst zwey Rthl. Discretion vor die Gesellen, und zwar Zwey Hundert Gulden bey Außffertigung und Einhändigung des Contracts, die übrige 350 fl. aber, nebst denen zwey Rthl. Discretion promittiren Hochgedacht Sr. Excellenz bey Übergab und einer tauglichern Gewehr des Sarges bar und auf einmahl außzahlen zulaßen. Solte aber wieder alles Verhoffen dem Sarg einige Mängel außgestellt werden, sol der Meister dieser Arbeit verbunden seine, diese entweder zu remediren, oder aber ehe die Schrift eingepräget wird, den Sarg selber zubehalten, und die anticipirten Zwey hundred Gulden wiederumb baar herauszugeben, weßent wegen auch bey Einem Hochlöbl. Magistrat der Stadt Schweidnitz Er Kupffer Schmid stipuliret. Sonsten versichert dieser letztere auch, nach deme die Gruft nicht feucht, daß der Sarg viel Jahre schön und dauerhaft bleiben sol.

39 Kubeš: *Kryštof Václav z Nostic* (cit. v pozn. 7), s. 66–75.

40 Otty z Nostic cesta do Ženevy, 1626. In: *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, eds. S. Binková – J. Polišínský, Praha 1989, s. 145–164 (přeložil Josef Polišínský).

41 Viz dopis Ignáce Vitanovského z Vlčkovíc z roku 1675, RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24. K této zálibě aristokratů viz např. Haupt, Herbert: Rara sunt cara. Kulturelle Schwerpunkte fürstlichen Lebensstils. In: *Der ganzen Welt ein Rob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit*, ed. E. Oberhammer, Wien 1990, s. 115–120; idem: *Stallungen edler Pferde. Das fürstlich Liechtensteinische Gestüt im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, Parnass 1999, Sonderheft 11, s. 96–100.

42 RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27. Viz Sommerfeldt, Gustav: Die erzgebirgische Bildhauerfamilie Petzold, *Kunstchronik N.F.* 29, 1918, sl. 176–177; Asche, Siegfried: *Sächsische Barockplastik von 1630 bis zur Zeit Permosers*, Leipzig 1934, s. 92–98; Thieme – Becker XXVI, Leipzig, 1932, s. 516 (autor hesla Siegfried Asche).

43 Srov. RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24: *Der Catalogus der Reichgräfl. Nostitzischen Bibliothec* (s. d.), který byl

5. Exlibris hraběte Kryštofa Václava Nostice, kolem 1699, mědiryt. Foto archiv autora.

matematické, lékařské, filozofické a filologické, stejně jako rukopisy a *figurae in aes incisae*, tj. grafické listy.⁴³ Nemalé finanční prostředky vynakládal Kryštof Václav Nostic nejen na systematické budování a doplňování knihovny, kterou podstatným způsobem obohatily nákupy „*velmi dobrých knižních sbírek*“ slezského humanisty Gottfrieda Eichorna (1603–1667) a jeho otce Eliase (†1605),⁴⁴ hraběte Jana Bernhardta Herbersteina (†1685), Nosticova předchůdce v úřadu hlohovského hejtmána, nebo bibliofila Georga Augustina von Stubenberga (1628–1691), který žil na zámku Reichelsdorf u Norimberka a později v Řezně. Značné částky vydával rovněž na její průběžnou údržbu, zejména na kvalitní vazby knih, podlepování grafických listů a tezí papírem nebo plátnem; tyto práce zajišťovali slezští knihvazači Zacharias Steinberg, Michael Rohrlach a především javorský Georg Tallmann. V květnu 1706 se Tallmann, který pro hraběte pracoval po celé jedno desetiletí (1697–1707),⁴⁵ smluvně zavázal uvést za rok do pořádku luboradskou zámeckou knihovnu, zbavit knihy prachu a nečistot a v případě potřeby je opravit. Navázal tak na obdobnou činnost, kterou v roce 1699 provedl vrtislavský učenec a sběratel Zacharias Machnitzky (†1732). Machnitzky se ve stejné době rovněž angažoval při vzniku mědirytového heraldického exlibris, doplněného v nápisové pásce pod erbem dvouobrysovými majuskulními iniciálami C.W.G.V.N. = Christophorus Wenceslaus Graf von Nostitz, kterým hraběcí bibliofil označoval své knihy, pokud je neopatřil podpisem *CWGVNostitz*.⁴⁶ A konečně Machnitzky uplatnil své schopnosti i jako autor textové části grafického přepisu podoby malířské výzdoby jednoho ze sálů luboradského zámku, snad knihovního nebo hlavního, který vytvořil rytec Johann Oertel (Ertl, Oerhel), činný ve Vratislavi mezi léty 1688 až 1713.⁴⁷

Obdobnou pečí jako knihovně poskytl hrabě Kryštof Václav Nostic rovněž své zbrojnici („*Mein in allhiesiger Rüst-Kammer habendes Gewehr und Armatur*“), kterou v roce 1698 na základě tehdy existujícího inventáře („*laut des gemachten Inventarii*“) revidoval a důkladně ošetřil javorský měšťan a *Büchsen Macher* Friedrich Hoffmann.⁴⁸

Spolu s knihami, grafickými listy a zbraněmi se dalším objektem velké sběratelské vášně Václava Kryštofa Nostice staly medaile. I zde vědomě kráčel ve stopách svého otce, když se podobně jako on zaměřil na sbírání jednak stříbrných a zlatých antických mincí, jednak soudobých medailí, připomínajících tehdejší významné události, případně oslavujících jejich aktéry, stejně jako další významné osobnosti politického dění.⁴⁹ Nejméně v jednom případě využil práva razit mince, které získal, když mu v roce 1673 bylo v léno uděleno říšské hrabství Rieneck. V roce 1683,

---

pořízen nejspíše některým z knihvazačů pracujících pro hraběte Nostice. Ke knihovně hraběte Kryštofa Václava Nostice viz zejména Kundmann, Johann Christian: *Academiae et Scholae Germaniae praecipue ducatussilesiae, cum Bibliothecis, in nummiss Oder: Die Hohen und Niedern Schulen Teutschlands, insonderheit des Herzogthums Schlesiens, mit ihren Bücher-Voräthen, in Müntzen, [...] wie auch andere ehemals und jetzo wohleingerichtete Schulen dieses Herzogthums, denen ein Anhang alter rarer goldener Müntzen [...] beygefüget*, Breßlau 1741, s. 395–396; Turková: *Svozová zámecká knihovna Planá* (cit. v pozn. 14), s. 244–246; Šípek: *Pozůstalostní inventář Otty mladšího z Nostic* (cit. v pozn. 26), s. 370.

⁴⁴ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24: *Catalogus der Eichornischen Bibliothec*.

⁴⁵ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27. Knihy byly jednotně vázány většinou do bílého pergamenu, příp. do francouzské vazby (*Weiß Pergament, in frantzösischen Bandt, frantzösisch Bandt vergoldt*).

⁴⁶ Lifka, Bohumír: *Exlibris a supralibros v českých korunních zemích v letech 1000 až 1900*, Praha 1982, s. 103; Turková: *Svozová zámecká knihovna Planá* (cit. v pozn. 14), s. 245.

⁴⁷ Srov. Schultz: *Untersuchungen zur Geschichte der schlesischen Maler* (cit. v pozn. 28), s. 112–114; Thieme – Becker XXV, Leipzig, 1931, s. 571.

⁴⁸ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 27.

⁴⁹ Srov. RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24: *Catalog der Münzsammlung Christoph Wenzel Nostitz*.

⁵⁰ Polívka, Eduard: *Mincovní památky hraběcího rodu Nosticů*, *Numismatické listy* 51, 1996, č. 1, s. 14–17;

po smrti svého strýce Jana Hartvíka Nostice, dal ve vratislavské mincovně na jeho památku razit pamětní medaile.⁵⁰

Poslední z oblastí, které Nostic jako sběratel věnoval značnou pozornost, byly přírodniny, zejména minerály. Podle svědectví dochovaného dílčího inventáře se v jeho majetku kupříkladu nacházel početný soubor nejrůznějších nerostů, polodrahokamů a hornin, které zřejmě na způsob tzv. *bergsteinů* doplňovaly postavičky horníků a tavičů při jejich typické činnosti.⁵¹ V roce 1686 se mu prostřednictvím Godefrieda Schönborna, faráře v Kožuchově (*Erzpriester zu Freystadt*), podařilo zakoupit ucelenou mineralogickou sbírku z pozůstalosti barona Kottwitzze.⁵²

Při uspokojování svých sběratelských zálib se mohl hrabě Nostic spolehnout na služby a informace mnoha agentů, zprostředkovatelů a také obchodníků. Nacházíme mezi nimi nejen známé zahraniční knihkupce, jmenovitě berlínského Johanna Michaela Rudingera, ale též místní obchodníky, vydavatele knih a novin či tiskaře, vratislavského Gottfrieda Jonische (†1688)⁵³ a jeho dceru Eleonoru, Christiana Gottlieba Reusnera z Javoru nebo Marii Willingovou z Lehnice. Později řady těch, kteří zajišťovali plynulý přísun knih, rozšířil též dánsko-pruský poštovní J. H. Wenzhardt, který v roce 1703 hostil Nostice za jeho pobytu v Hamburku a s nímž hrabě zůstal v trvalém písemném kontaktu.⁵⁴

Kromě již jmenovaných si naši zvýšenou pozornost zasluhují zejména dva mimořádně poučení informátoři a dodavatelé, uspokojující hraběcí sběratelské zájmy. Prvním byl na sklonku osmdesátých let všestranně vzdělaný norimberský lékař Johann Georg Volkamer (1616–1693), kterého Kryštof Václav Nostic zmocnil například k jednání ve věci nákupu početnějšího souboru knih a hlavně rytin („*bücher und Kupffer*“) z pozůstalosti významného sběratele Otto Galla von Stubenberg (1631–1688).⁵⁵ Jeho sbírce, umístěné v Řezně, obsahující řadu grafických děl proslulých starých a nejnovějších autorů, věnoval zaslouženou pozornost ve své *Teutsche Academie* Joachim von Sandrart.⁵⁶ Plným právem lze předpokládat, že základ Nosticova početného a pozoruhodného souboru grafických listů německých a nizozemských rytců 15. až 17. století, svázaných podle témat do mnoha knih, který byl v zimě 1927 vydražen v Lipsku u C. G. Boernera, tvořily z největší části právě *Kunstbücher* pocházející z této významné akvizice hraběte Václava Kryštofa Nostice.⁵⁷ Stubenbergova pozůstalost nepředstavovala zdaleka jediný zdroj, z něhož Nostic uspokojoval svou neochabující sběratelskou touhu po knihách a grafických listech. Volkamer, který sám proslul jako sběratel mincí, hraběte zřejmě pravidelně informoval i o příležitosti, jak rozšířit své numismatické

Slezsko – perla v České koruně (cit. v pozn. 1), s. 448, č. k. III.5.39 (autor hesla Tomáš Kleisner).

⁵¹ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24, nedat. seznam obsahující celkem 80 položek s nadpisem: *Waß aus dieser Pyramide oder Schau Stuffle zusehen*.

⁵² RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24. Z dopisů, které v létě 1686 zaslal Nosticovi, vyplývá, že sbírka byla opatřena katalogem, na jehož základě se Nostic rozhodoval o jejím získání.

⁵³ Viz Schultz: *Untersuchungen zur Geschichte der schlesischen Maler* (cit. v pozn. 28), s. 85.

⁵⁴ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24, 27. K Wenhardtovi viz Matthias, Wilhelm Heinrich: *Über Post und Post-Regule mit Hinsicht auf Volkskunde, Statistik, Archäologie und Endkunde* 1. Band, Berlin – Posen – Bromberg 1832, s. 210–211.

⁵⁵ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24. Srov. též dopis Amalie von Stubenberg, dat. v Hoffu 29. 12. 1698.

⁵⁶ *Joachim von Sandrarts Academie* (cit. v pozn. 2), s. 315. Srov. heslo: Otto Gall von Stubenberg. In: *Dictionary of Art*, London 1996, ed. J. Turner, s. 811 (autor hesla W. W. Schnabel; citováno podle Grove Art Online: <http://www.groveart.com>), zde zmínka, že po smrti část jeho knihovny přešla do majetku hraběte Kryštofa Václava Nostice.

⁵⁷ *Kupferstiche Alter Meister. Sammlung des Reichsgrafen Wenzel von Nostitz-Rieneck (1649–1712). Porträtsammlung Sir Alfred Morrison London (†1897)*, C. G. Boerner Auktions-Institut, Kunst- und Buchantiquariat, Leipzig 10. bis 12. November 1927. Viz též *Cicerone* XIX, 1927, s. 618.

⁵⁸ Srov. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* 27, 1741, sl. 1305 (citováno podle www.zedler-lexikon.de;

a mineralogické sbírky. V jeho dopisech, adresovaných Nosticovi, nacházíme mj. zmínku o nabídce jednoho norimberského obchodníka, který získal „krásnou“ kunstkomoru obsahující kromě minerálů také „*allerhand Indianischen Muschelwerck*“. Z Volkamerových dopisů z listopadu a prosince 1689 vyplývá, že mince pro hraběcího sběratele obstaral rovněž prostřednictvím svého přítele, norimberského lékárníka a učenice Johanna Leonharda Stöberleina (1636–1696).

K předním vzdělavcům své doby patřil také Johann Caspar Pfau, právník a sekretář stálé mise vévody anhaltského při říšském sněmu v Řezně, patřící k okruhu věhlasné *Fruchtbringende Gesellschaft*.⁵⁸ Četné zprávy, doplněné seznamy, které Pfau v letech 1693 až 1701 z místa svého diplomatického působení zasílal do Slezska,⁵⁹ dovolují detailně sledovat četné dodávky mincí a především soudobých medailí ražených ze zlata, stříbra a cínu německými, nizozemskými a anglickými medailéry. Tyto akvizice pro hraběcí numismatický kabinet, doprovázené nezřídka tištěnými výklady k jednotlivým kusům („*nebst einer dabey gefügten gedruckten Erleuterrung*“), svědčí o tom, že Nostic programově sbíral pamětní medaile („*curios Medaillen*“), které připomínaly aktuální politické události a jejich hlavní aktéry, zejména v souvislosti s válkou o dědictví španělské. Pfau se „vysoce urozenému milovníkovi“ staral také o dodávky knih, převážně nejrozumnějších dobových „bestsellerů“, satirických grafických listů, bohatě ilustrovaných knih, kupř. emblematických příruček a Ovidiových *Metamorfóz*, traktátů či zeměpisných, luxusně vázaných atlasů pro luboradskou knihovnu. Podíl na tom měl rovněž přítel Johanna Caspara Pfaua, norimberský obchodník nizozemského původu Jacob Bloemaert (Blumardt),⁶⁰ který využíval svých obchodních a osobních kontaktů v Amsterdamu.

Z množství informací, které se objevují v této obsáhlé korespondenci, lze poukázat třeba na Nosticův, ve výsledku neúspěšný pokus získat v létě 1698 umělecká díla a rarity z pozůstalosti zmíněného Georga Augustina von Stubenberg.⁶¹ Výjimečný soubor, obsahující podle podrobného Sandrartova popisu velké množství kreseb a grafických listů starých a soudobých nizozemských, německých a italských autorů,⁶² zamýšlel Václav Kryštof připojit k již dříve nabyté kolekci jeho bratra Otto Galla. Zájem o kolekci, jež projevila také císařský vyslanec a proslulý sběratel a milovník umění hrabě Leopold Josef z Lambergu (1653–1706),⁶³ ztroskotal zřejmě na finančních požadavcích dědiců. Pfau nebyl spolu s Volkamerem jediným dodavatelem mincí a medailí, další akvizice příležitostně zajišťoval z Řezna ještě Johann Dörffler a jeho subdodavatel, významný obchodník Rothenhofer, a v letech 1699–1706 hojně taktéž židovští obchodníci působící ve Slezsku, například Israel Jeytels v Horním Hlohově.

Těchto několik poznámek mohlo k dosud známému profilu Kryštofa Václava Nostice jako objednavatele, mecenáše a sběratele připojit jen některá, nutně jen dílčí zjištění. Detailní zmapování jeho jednotlivých mecenášských a sběratelských výkonů tak stále čeká na své úplné posouzení, které je podmíněno především důkladným, zcela systematicky provedeným průzkumem a vyhodnocením dalších pramenů uložených v českých a polských archivech.*

---

staženo 25. 1. 2007).

⁵⁹ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24, 27.

⁶⁰ Patrně šlo o potomka norimberského bankéře nizozemského původu Abrahama Bloemaerta (1584–1656), který v roce 1634 získal ze sbírky rodiny Imhoffů řadu prací Albrechta Dürera; viz Roethlisberger, Marcel G. – Bok, Marten Jan: *Abraham Bloemaert and his sons: paintings and prints*, Doornspijk 1993, Appendix B5 Other Bloemaerts Families.

⁶¹ RA Nostitz, inv. č. 71, kart. 24.

⁶² *Joachim von Sandrarts Academie* (cit. v pozn. 2), s. 314–315. Srov. heslo: Georg Augustin von Stubenberg. In: *Dictionary of Art* 29, 1996, s. 811, autor hesla W. W. Schnabel).

⁶³ Viz Polleroß, Friedrich B.: ...dem Antiquario zu Rom für sein trinckgeldt undt gemachte Spesa: Kunst-Reisen und Kunst-Handel im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Reiselust & Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich*, ed. F. B. Polleroß, Petersberg 2004, s. 14–19.

* Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Filozofické fakulty Masarykovy univerzity MSM0021622426 – Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura.

**„DAMIT ER RUHM UND EHRE,
ICH ABER
CONTENTO DARVON HABE“**

ARTYŚCI, RZEMIEŚLNICY- -ARTYŚCI ORAZ AGENCI W SŁUŻBIE KRZYSZTOFA WACŁAWA NOSTITZA

W odróżnieniu od Jana Hartwiga Nostitza (1610–1683) i jego syna Jana Antonína (1652–1736), nie poświęcono dotychczas większej uwagi działalności mecenasowskiej i kolekcjonerskiej ich śląskich krewnych. Niniejsze studium napisane na podstawie kwerendy części archiwum rodzinnego (obecnie Archiwum Państwowe Pilzno, wydział Nepomuk) przedstawia nowe informacje dotyczące stosunku hrabiego Krzysztofa Wacława Nostitza (1643–1712) do sztuki i rzemiosła artystycznego oraz jego działalności kolekcjonerskiej.

Uzyskujemy lepsze wyobrażenie o jego kontaktach nie tylko z malarzem Michałem Wilmannem, autorem kilka obrazów dla kaplicy pałacowej i kolekcji obrazów w Luboradzy (Lobris), które powstały w latach 1682, 1703 i 1704, ale też z innymi artystami (malarze Daniel Preissler i Konstantin Michael Schubert, rzeźbiarze Georg Vogel, Andreas Petzold i Franz Raunacher) oraz z licznymi rzemieślnikami, pracującymi na jego rzecz, względnie dostarczającymi meble, ramy, naczynia cynowe i srebrne, wyroby szklarskie, biżuterię i przedmioty liturgiczne dla jego pałaców Luboradz i Rokytnice w Górach Orlickich.

W zakresie jego działalności kolekcjonerskiej dokumentują zachowane rachunki i wiadomości od śląskich i zagranicznych agentów, np. Johanna Georga Volkamera (Norymberga) i Johanna Caspara Pfaua (Ratyzbona) fakt podkreślany już przez jego rówieśników, (Johann Heinrich Zedler, 1740), że Krzysztof Wacław Nostitz jako kolekcjoner zainteresowany był przede wszystkim księgami, grafikami, twórcami natury, bronią, monetami i medalami antycznymi i współczesnymi, mniej

uwagi poświęcał jednak obrazom. Ważne pozycje do swojej kolekcji ksiąg i grafik uzyskał oprócz innego z spadku śląskiego humanisty Gottfrieda Eichorna (1603–1667) i jego ojca Eliasa (†1605), hrabiego Jana Bernhardta Herbersteina (†1685) albo znanych niemieckich kolekcjonerów Otty Galla von Stubenberg (1631–1688) i jego brata Georga Augustina (1628–1691).

STRESZCZENIE

SUMMARY

**„DAMIT ER RUHM UND EHRE,
ICH ABER
CONTENTO DARVON HABE“**

**ARTISTS, MASTERS
OF CRAFTSMANSHIP
AND AGENTS IN THE SERVICE
OF KRYŠTOF VÁCLAV NOSTIC**

Contrary to the outcomes of the patronage and collecting activities pursued by Johann Hartwig Nostitz (1610–1683) and his son Johann Anton (1652–1736), the achievements of their Silesian relatives in the same fields have hitherto received only minor attention. The present essay is based on the scholar's research carried out in part in the family archive (today's Nepomuk branch, State Regional Archive in Plzeň), and it sheds some light on how Count Christoph Wenzel Nostitz (1643–1712) influenced the field of fine art as well as arts and crafts, and on his collecting activities.

The essay elaborates on the picture of the relations of Christoph Wenzel with not only the painter Michael Willmann – who executed several works for the Lobrisu (Luboradzi) collection of paintings for the local château and chapel in 1682, 1703 and 1704 – but also other artists (painters Daniel Preissler and Konstantin Michael Schubert and woodcarvers Georg Vogel, Andreas Petzold and Franz Raunacher) as well as numerous craftsmen employed in his service or, respectively, delivering furniture, picture frames, tin and silver dishware, glass products, jewellery and objects of liturgy for his chateaus in the cities of Lobris and Rokytnice in the Orlické Mountains.

As far as the collecting activities are concerned, the surviving account statements and reports issued by both Silesian and foreign agents and suppliers – amongst others, Johann Georg Volkamer (Nuremberg) and Johann Caspar Pfau (Regensburg) – testify to the fact which had been emphasised by their contemporaries (Johann Heinrich Zedler, 1740): Christoph Wenzel Nostitz the collector mainly

focused on books, prints, products of nature, weapons, coins and medals originating from the period ranging from Classical Antiquity to his era and, to a rather lesser extent, on paintings. Nostitz acquired significant contributions to his collections of books and prints from, for example, the heritage of the Silesian humanist, Gottfried Eichorn (1603–1667), and his father, Elias (†1605), as well as Count Johan Bernhardt Herberstein (†1685) and the outstanding German collectors, Otto Galle von Stubenberg (1631–1688) and his brother, Georg Augustin (1628–1691).

RANĚ NOVOVĚKÁ OPAVA – REZIDENČNÍ MĚSTO HORNOSLEZSKÉ ŠLECHTY?

(NĚKOLIK PŘÍKLADŮ Z POZŮSTALOSTNÍCH INVENTÁŘŮ)

Petra Mašitová

V období raného novověku vytvářela šlechta na svých panstvích sídelní (rezidenční) síť. Tvořil je soubor různých typů sídel a měly obvykle dvě nejdůležitější centra. Jedním byla hlavní venkovská rezidence¹ a druhým městský palác, dům nebo alespoň byt v panovníkově rezidenčním (Praha, Vídeň) nebo jiném významném městě, ve kterém sídlily zemské a zeměpanské úřady (Praha, Olomouc, Brno).²

„Hlavním městem“ Horního a Dolního Slezska byla nepochybně Vratislav (jako sídlo církevního metropolity, slezského zemského hejtmána a jemu podřízeného Vrchního úřadu, Královské komory, Generálního daňového úřadu i jako místo, kde se scházel celoslezský sněm).³ Ovšem mnohem přirozenějšími „hlavními městy“ byla pro šlechtu centra jednotlivých slezských knížectví. Pro Opavské a Krnovské knížectví, která od roku 1613, respektive 1622 držela knížata z Lichtenštejnu, to bylo město Opava.⁴ V Opavě své „lozumenty“ (byty), domy a paláce obývali členové významných hornoslezských rodů, namátkou jmenujme rody Bruntálských z Vrbna⁵, Mošovských z Moravčina, Sedlnických z Choltic, Bítovských z Bítova, Bravantských z Chobřan, Mitrovských z Nemyšle, Donátů z Velké Polomi nebo Tvorkovských z Kravař.⁶

Tato (mikro)sonda má za úkol upozornit na poněkud opomíjenou skutečnost, že nejen města jako Vídeň, Praha, Olomouc či Brno plnila funkci šlechtických rezidenčních měst, ale že tutéž úlohu přebírala pro hornoslezskou šlechtu i Opava. Základní pramen pro studii představují dochované pozůstalostní inventáře šlechty z bývalého Opavského knížectví z druhé poloviny 17. století a počátku století osmnáctého.⁷ Na následujících řádcích budou uvedeny v chronologickém přehledu příklady sídelních strategií některých členů hornoslezských rodů.

Zikmund Václav Vanecký z Jemničky⁸ působil jako nejvyšší zemský písař Knížectví opavského a později jako nejvyšší zemský sudí a získal také titul knížecího rady. Sídlil na Dolní Polance a Porubě.

1 Srov. Březan, Václav: *Životy posledních Rožmberků*, I–II, ed. J. Pánek, Praha 1985; Hojda, Zdeněk: Rezidence české šlechty v baroku (Několik tezí). In: *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století*, ed. L. Bobková, Ústí nad Labem 1992, s. 161–178; *Pernštejnové v českých dějinách. Sborník příspěvků z konference konané 8. – 9. 9. 1993 v Pardubicích*, ed. P. Vorel, Pardubice 1995; Bůžek, Václav: Společnost aristokratických dvorů v českých zemích (1550–1740), *Jihočeský sborník historický* 64, 1995, s. 196–197; Janáček, Josef: *Ženy české renesance*, Praha 1996²; Vorel, Petr: *Páni z Pernštejna*, Praha 1999; Pavlíčková, Radmila: *Sídla olomouckých biskupů: Mecenáš a stavebník Karel z Liechtensteinu-Castelkorna (1664–1695)*, Olomouc 2001; Bůžek, Václav – Hrdlička, Josef – Král, Pavel – Vybíral, Zdeněk: *Věk urozených: Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002; Jakubec, Ondřej: *Kulturní mecenát a prostředí olomouckých biskupů potridentské doby: Umělecké objednávky biskupů v letech 1558–1598, jejich význam a funkce*, Olomouc 2003.

2 Rezidenční úlohu Prahy, Vídně či Brna srov. např. sborník příspěvků *Barokní Praha – Barokní Čechie (1620–1740). Sborník příspěvků vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách*, eds. O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek – V. Vlnas, Praha 2004; Jeřábek, Tomáš – Kroupa, Jiří: *Brněnské paláce: stavby duchovní a světské aristokracie v raném novověku*, Brno 2005. Zde i literatura k vídeňskému městskému urbanismu. Dále srov. Kubeš, Jiří: Sídelní strategie knížat z Lobkovic ve Vídni v raném novověku, *Porta Bohemica* 3, Litoměřice 2005, s. 86–119.

3 Srov. Janák, Jan – Hledíková, Zdeňka: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989, s. 152–156; Gawrecki, Dan: Opava a Vratislav. In: *Opava. Sborník k dějinám města* 4, Opava 2004, s. 7–10.

4 K historii města Opavy nejnověji Müller, Karel – Žáček, Rudolf: *Opava: Historie – kultura – lidé*, Praha 2006.

5 Srov. Korbelařová, Irena: Městský palác Bruntálských z Vrbna v Opavě v pozůstalostním soupisu z roku 1688, *Časopis slezského muzea B* 54, 2005, s. 211–221 (vyšlo 2007 sic!); Mašitová, Petra: Opava jako rezidenční město hornoslezské šlechty v raném novověku (Na příkladu členů rodu Bruntálských z Vrbna). In: *Rezidence a správní sídla v zemích České koruny ve 14.–17. století. Korunní země v dějinách Českého státu*, III, eds. L. Bobková – L. Konvičná, Praha 2007, s. 233–242.

6 Srov. např. Gebauer, Josef – Šrámek, Pavel: *Náměstí a ulice města Opavy: Historický místopis*, Opava 1990.

7 Předkládaná studie vychází především z výsledků mé disertační práce. Srov. Mašitová, Petra: *Pozůstalostní inventáře raně novověké šlechty v opavském knížectví jako pramen k dějinám každodennosti (1650–1740)*, Praha 2007. Zejména subkapitola „Opava jako rezidenční město hornoslezské šlechty“.

8 Zikmund Václav byl syn Hendrycha († před 1618) a Anny Porubské z Velké Poruby. Anna Porubská z Velké Poruby (†1644), dcera Stanislava a Kateřiny Vlčkovny z Dobré Zemice a z Hlučina. Srov. Pilnáček, Josef: *Rody starého Slezska*, ed. K. Müller, Brno 1991–1998, s. 1314–1315; Zemský archiv Opava, Pozůstalost Josefa Zukala

Oženil se s Kateřinou Štyrnskou ze Štyrn.⁹ Zemřel 15. 1. 1647 v Malenovicích za Frýdlantem nad Ostravicí, když hledal bezpečné místo před postupujícím švédským vojskem. Vdova Kateřina ostoupila své dceři Lidmle Konstancii statek Dolní Polanku a provdala ji za Jiřího Frydrycha Skrbenského z Hříště a Šenova. Lidmila Konstancie (†1680) se stala jedinou dědičkou manželů Vaneckých. Po smrti její matky Kateřiny (†1650) byl sice sepsán pozůstalostní inventář, ale nikoli jako oficiální akt z nařízení hejtmána.¹⁰ Daleko spíše byl určen pro soukromou potřebu jediné dcery (dědičky). Pozůstalostní soupis po otci Lidmily Konstancie Zikmundu Václavovi byl vyhotoven se značným časovým zpožděním až v roce 1652.¹¹

Ještě se vraťme ke Kateřině Vanecké z Jemničky, rozené Štyrnské ze Štyrn. Její sestra Lidmila se v roce 1620 provdala za Jiříka Rottemberka z Ketře a Drslavi na Tlustomostech a Štáblovicích. Jiřík zemřel už v roce 1624, manželství bylo bezdětné, ale Lidmila se již neprovdala a sama hospodařila na Olšanském dvoře u Opavy (dnes Opava-Kateřinky).¹² Po její smrti v roce 1673 byl zhotoven inventární soupis, který je také součástí této studie.¹³

Členové rodu Rottemberků z Ketře vlastnili v 17. století nevelký statek Podvihov, který se vyčlenil z raduňského panství.¹⁴ Ve čtyřicátých letech získal zmíněný statek Kašpar Rottemberk (†1666).¹⁵ Ten působil v úřadě zemského sudího Knížectví opavského. Jeho manželkou byla Anna Marie, rozená Žopovská ze Žopov (†1673).¹⁶ Manželství bylo pravděpodobně bezdětné, protože statek zdědil Kryštof Tvardava z Tvardavy, příbuzný Kašpara Rottemberka.¹⁷ Rovněž inventární soupis po Anně Marii je součástí této sondy.¹⁸

Podle pozůstalostního inventáře měl Zikmund Václav Vanecký z Jemničky uloženu část osobních věcí ve svém opavském „lozumentu“ a také v domě Frydrycha Bernarta. Ve dvou odpečetěných truhlách se nacházely především písemnosti označené číslly a písmeny v počtu asi sta položek (zápisy na rukojemství, poslední vůle, vklady do desk zemských atd.), knihy, oblečení (pláště, punčochy, ubrusy, ručníky) a několik drobností (kord s ozdobnými kříži, cínový hrnek, sklenice „vnitř s hadem“ a nebožtíkův portrét). Další podrobnosti o opavském sídle Zikmunda Václava neznáme a ani inventární soupis pořízený po smrti jeho manželky Kateřiny, rozené Štyrnské ze Štyrn, nám v tomto ohledu

---

1872–1929, Šlechtické rodiny, inv. č. 207, písmeno Va-Vy, heslo: Vanecký z Jemničky; Stibor, Jiří: Osudy majitelů zámku v Porubě v 16. a 17. století. In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* 17, Ostrava 1995, s. 301–317, zvl. 308–317.

⁹ Kateřina byla dcera Zikmunda Štyrnského a jeho druhé manželky Kateřiny Pilarovny z Pilhu. Srov. Stibor, Jiří: Rod Štyrnských ze Štyrn a Lidmila Rotmberkovna, roz. Štyrnská na Olšanském dvoře v Opavě-Kateřinkách, *Časopis slezského zemského muzea B* 41, 1992, s. 125–133.

¹⁰ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Kateřině Vanecké z Jemničky, kart. č. 208, inv. č. 959. Předmětem soupisu byl vdovin nevelký movitý majetek.

¹¹ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní a poručenské řízení po Zikmundu Václavovi Vaneckém z Jemničky, kart. č. 208, inv. č. 966.

¹² Srov. Stibor: *Rod Štyrnských* (cit. v pozn. 9), s. 125–133.

¹³ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Lidmille Rottemberkové, rozené Štyrnské ze Štyrn, kart. č. 214, inv. č. 1065.

¹⁴ Rod Rottemberků z Ketře ještě na své genealogické zpracování čeká, takže zde nabízím spíše jen náznak příbuzenských vztahů. Srov. Hosák, Ladislav: *Historický místopis země moravskoslezské*, Praha 2004, s. 252–253; Svoboda, Leopold: Příspěvky k historické topografii knížectví Opavského a Krnovského, *Věstník matice opavské* 15, 1907, s. 9–52.

¹⁵ Kašpar byl syn Adama a jeho manželky Doroty Střelovny z Dílav.

¹⁶ Srov. Pilnáček: *Rody starého Slezska* (cit. v pozn. 8), s. 1445–1449.

¹⁷ Matka Kryštofa Tvardavy byla dcera Kryštofa Oderského a nevlastní sestra Kašpara Rottenberka. Kryštof Tvardava byl dvakrát ženatý – s Alžbětou Konstancií, rozenou Koziglovskou z Geisenfelsu a s Eleonorou Petronelou Tvorkovskou z Kravař, ovdovělou Rembovskou z Rembova.

¹⁸ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Anně Rottemberkové z Ketře, rozené Žopovské ze Žopov, kart. č. 214, inv. č. 1056.

není nijak nápomocen.¹⁹ Mezi dobou, kdy byl zhotoven inventář Zikmunda Václava Vaneckého z Jemničky, a jeho smrti uplynulo téměř pět let. Proto nemůžeme s jistotou určit, zda svůj opavský byt užíval trvale nebo jen po dobu vykonávání úředních povinností, které se vázaly k jeho funkci nejvyššího zemského sudího.

Sestra Kateřiny Vanecké z Jemničky Lidmila Rottemberková z Ketře bydlela v Opavě v pronajatém bytě v domě Michala Graipla na Dolním náměstí naproti kostelu sv. Jiří. V tzv. přední světnici se nacházel základní mobiliář (stůl s kobercem, další stolek, svítlna, zrcadlo, obrazy a krucifix) a malovaná truhla s písemnostmi. V komoře u světnice bylo uloženo cínové nádobí rozličného druhu (mísy, talíře, „*flaše*“, šálky, konvičky, slánky, svícny). V sedmi truhlách a truhličkách a dvou bečkách se nacházelo stolní a ložní prádlo, lůžkoviny a oblečení. Ve dvou škatulkách vdova schovávala cennosti – relikviář a šperky (prsteny, jehlice, náušnice a „*okuláry v stříbře fasovaný*“). V jedné staré truhlici byly uloženy knihy v počtu 15 převážně náboženského charakteru. Pod střechou „*na sypaní*“ bylo uskladněno obilí, luštěniny, mouka, sůl a jiné viktualie. Nechyběly tu ani staré, rozbité a nepotřebné věci.²⁰ Švagrová Zikmunda Václava Lidmila Rottemberková z Ketře žila v Opavě trvale, měla zde zařízený byt a uložené osobní předměty. Ostatně na svůj Olšanský dvůr na ratibořském předměstí to neměla daleko.

I ze soupisu nevelké pozůstalosti po Anně Marii Rottemberkové z Ketře, rozené Žopovské ze Žopov, vyplývá, že měla v Opavě pronajatý byt. Z jeho zařízení úředníci zaznamenali pouze v jedné světnici uloženou zelenou truhlu s namalovanými erby, která ukrývala několik stříbrných cenností – pás, křížek a šálek, ke kterým se hlásil její univerzální dědic Kryštof Tvardava z Tvardavy.²¹ Uvedené nasvědčuje tomu, že nezámožná vdova v Opavě pobývala spíš příležitostně.

Obytný dům hrabat Vlčků (Wilczků) se nacházel v Zámecké ulici (dnešní Sněmovní ul.) téměř naproti komplexu jezuitské koleje (dnes Zemský archiv). Původně renesanční palác byl v 18. století přestavěn do barokní podoby a na počátku 19. století za Františka Josefa Wilczka (1784–1834) upraven v empírovém slohu. Šlo o třípodlažní objekt se sedmiosým průčelím, v přízemí opatřený rustikou, středový rizalit byl vydělen čtyřmi toskánskými pilastry a završen trojúhelníkovým štítem. V roce 1883 budovu zakoupila Matice opavská pro účely zřízení českého gymnázia. Na jaře 1945 byla stavba za válečných událostí zničena.²² Barokní podobu budovy máme v náznaku zachycenou na celkovém pohledu na město z ptačí perspektivy z druhé poloviny 18. století.²³ Pozůstalostní inventář Kašpara Vlčka z Dobré Zemice z roku 1665 sice zaznamenal kromě popisu zámku v Klimkovicích (vnější vzhled, vnitřní uspořádání, mobiliář) i věci v opavském „*lozumentu*“, ale popis domovních exteriérů či interiérů bohužel zcela chybí. Kašpar Vlček z Dobré Zemice a z Hlučína, na Klimkovicích a Vítkově (†1665) se oženil s Annou Kateřinou Pačinskou z Velké Pačiny. Po své předčasné smrti zanechal kromě vdovy i dva nezletilé syny v péči poručníka Fridricha Jiřího Vlčka z Dobré Zemice. Byli to Kašpar ml. a Jindřich Vilém (†1739).²⁴ Podle inventáře se ve vlčkovském domě v přízemním sklepě nacházela bílá truhlice se zastavenými „*fanty*“ (cennostmi), dále je sepsáno několik málo kusů naprosto základního

19 Zemský archiv Opava, Pozůstalostní řízení po Zikmundu Václavovi Vaneckém, fol. 1a–6b; Zemský archiv Opava, Pozůstalostní řízení po Kateřině Vanecké z Jemničky, fol. 1a–6b.

20 Zemský archiv Opava, Pozůstalostní řízení po Lidmille Rottemberkové, fol. 3b–12a.

21 Zemský archiv Opava, Pozůstalostní řízení po Anně Rottemberkové z Ketře, fol. 5b.

22 Srov. Prasek, Vincenc: Svobodný dům někdy hrabat Vlčkův v Opavě. In: *Program českého vyššího gymnasia v Opavě V*, Opava 1888, s. 3–25; Gebauer – Šrámek: *Náměstí* (cit. v pozn. 6), s. 50; Šopák, Pavel: Školní budovy a urbanistický vývoj Opavy v období historismu. In: *Opava. Sborník k dějinám města 1*, Opava 1998, s. 93–102, zvl. s. 100.

23 Srov. Kalus, Jaromír – Müller, Karel – Žáček, Rudolf: *Stará Opava – Alt Troppau*, Opava 1994, s. 61.

24 Kašpar Vlček byl syn Mikuláše ml. Vlčka z Dobré Zemice (†1664) a Barbory Bludovské z Dolních Bludovic (†1667). Jeho děd Jan st. Vlček z Dobré Zemice (†1613) získal ve druhém deceniu 17. století pro svůj rod výnosné

nábytku (stoly, židle a postele) a jen trochu pestřejší sortiment cínového nádobí a náčiní (mísy, šálky, konvičky, moždíře, medenice a svícny). V domě měla uloženy své věci i „*stará paní Vlčková*“, tedy Kašparova matka Barbora, rozená Bludovská z Dolních Bludovic, například pět truhlic s oblečením a látkami (plátno) a šestou s písemnostmi. Podle pozůstalostního inventáře Vlčkům patřil na Ratibořském předměstí další majetek (nejméně ještě jeden dům, pivovar, zahrada a louka).²⁵ Vlčkům z Dobré Zemice patřilo v hlavním městě Opavského knížectví několik nemovitostí, včetně jednoho svobodného domu, jejichž významu naprosto neodpovídá stručný zápis v inventáři Kašpara Vlčka. Možných vysvětlení se nabízí více. Snad se Kašpar nestihl v Opavě „zabydlet“, vždyť jeho otec zemřel pouhý rok před ním, a z toho důvodu neměl ve městě uložen téměř žádný movitý majetek. Pravděpodobnější ovšem je, že inventarizační komise byla záměrně stručná, protože inventarizace opavských nemovitostí byla provedena zvlášť, ale její výsledek v podobě inventáře se do dnešních dnů nedochoval. Kašpar Vlček se totiž Opavě příliš vyhýbat nemohl, protože zastával funkci zemského soudce.

Dne 1. února roku 1683 se dostavili zemští úředníci Jan Jiří Frakštajn z Načeslavic a Maxmilián Mitrovský z Nemyšle do jednoho bytu v Opavě, kde měli provést poměrně standardní úkon zabezpečení a sepsání pozůstalosti po nedávno zesnulém šlechtici. Ovšem s „*největším zděšením a nemalým úžasem*“ zjistili, že někdo už s pozůstalostí manipuloval a zapečetil ji ve jménu předchozího zemského hejtmana Václava, hraběte z Oppersdorfu. Tuto skutečnost nanejvýš pobouřeně sdělili v úvodu pozůstalostního inventáře současnému hejtmanovi Karlu Juliovi, svobodnému pánu Sedlnickému z Choltic.²⁶ Nicméně z inventáře nevyčteme, zda pozůstalým vznikla v důsledku takového jednání nějaká škoda nebo jmenované úředníky spíše rozhořčil fakt, že někdo zasáhl do jejich kompetence. Na dalších foliích inventáře je již obvyklým způsobem popsán nevelký majetek zemřelého Jana Jiřího Lichnovského z Voštic (†1683).²⁷ Jan Jiří se narodil z druhého manželství svého otce Buriana († před 1618) s Helenou Mošovskou z Bittendorfu.²⁸ Jan Jiří byl nejméně jednou ženat, ale jeho manželku neznáme jménem a nejsme zpraveni ani o jeho úřednických, vojenských či jiných aktivitách, kromě kusé zmínky, že byl v císařských službách. Určitý, byť nutně neúplný, obrázek si můžeme udělat pouze o jeho hmotných podmínkách na sklonku života. Jeho opavský „logiament“ se skládal minimálně z jedné světnice a přilehlé komory a byl zařízen základními druhy nábytku (velkou dřevěnou zeleně natřenou postelí s nebesy, starým dřevěným červeně nabarveným stolem se zásuvkou, malou zelenou almarou a šesti truhlami). Byt zdobily tři obrazy – dvě blíže neurčené podobizny a jeden obraz znázorňující sv. Antonína. Dále zde byl uložen nevelký sortiment obyčejného kuchyňského nádobí a náčiní vyrobeného ze dřeva (soudek na pivo, díže, škopky, talíře), železa (dva rožně, sekáček na maso a kuchyňský nůž) a hlíny (mísy a hrnky). Z lůžkovin a ložního prádla inventář zmiňuje například velké a malé polštáře, prostěradlo, cíchu a přehoz. V truhle potažené černou kůží a pobité železem byly uloženy pánské šaty (suknice,

---

klimkovické panství, ke kterému patřil i svobodný dům v Opavě. Musel ovšem nejdříve vyplatit ostatní dědice Kryštofa Bzence z Markvartovic (†1600). Srov. Zemský archiv Opava, Pozůstalost Josefa Zukala, Šlechtické rodiny, inv. č. 207, písmeno Va-Vy, heslo: Vlček z Dobré Zemice; Stibor, Jiří: Bzencové z Markvartovic. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* 6, Ostrava 1996, s. 23–27; idem: *Osudy majitelů* (cit. v pozn. 8), s. 306–308.

²⁵ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Kašparu Vlčkovi z Dobré Zemice a z Hlučína, na Klimkovicích a Vítkově, kart. č. 211, inv. č. 1024, fol. 17a–18b.

²⁶ Srov. Prasek, Vincenc: Nejvyšší úředníci zemští na Krnovsku a Opavsku. In: *Program českého gymnasia v Opavě* 12, Opava 1895, s. 3–11.

²⁷ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní a poručenské řízení po Janu Jiřím Lichnovském, kart. č. 215, inv. č. 1126, fol. 1a.

²⁸ Původně vladýcký rod Lichnovských z Voštic se připomíná již ve 14. století v Horním Slezsku. Jeho potomci byli povýšeni do panského (1702), říšského hraběcího (1727) a pruského hraběcího stavu (1773). Otec Jana Jiřího Burian měl ještě z prvního manželství, které uzavřel s Voršilou, svobodnou paní z Redernu, syna Bohuslava

rukávce, punčochy, rukavice a klobouky). Jan Jiří se zřejmě věnoval oblíbené šlechtické zábavě – lovu. V jeho majetku nacházíme zbraně (dlouhá puška vykládaná stříbrem a pár německých pistolí) a lovecké trofeje. K osobním předmětům patřila i pečetidla (jedno železné a dvě mosazná). Velká část inventáře je věnována písemnostem, očíslovaným od 1 do 25. Písemnosti se týkají především hospodářských záležitostí (Jan Jiří vystupuje jako věřitel i dlužník, prodává statek u Opavy Janu Arnoštu Frakštejnovi – finanční vyrovnání probíhalo v letech 1653–1656). K některým věcem z pozůstalosti se hlásila Marianna, sloužící pana Lichnovského. Podle výše uvedeného můžeme předpokládat, že Jan Jiří Lichnovský mohl v Opavě trvale pobývat.²⁹

Jan Bernart Brix z Moncle (†1690)³⁰ byl majitelem Drslavi, Sudic, Bělé, Malých Petrovic a statku Žbánu. Dvakrát se oženil, poprvé s Johannou Felicií Sobkovou z Kornic³¹ a podruhé s Alžbětou Konstancií Panskou ze Střežetic.³² Z obou svazků měl celkem třináct dětí, jménem známe pouze některé. Jan Bernart vlastnil v Opavě pronajatý dům a byl majitelem několika nemovitostí ležících za „*novým mlýnem*“ na opavském předměstí. Opavský „podnájem“ se skládal ze dvou světnic – přední a zadní – spojených síní a jednoho „*sklepa*“. Přední místnost byla vybavená čtyřmi lůžky, čtyřmi stoly (včetně „*koží*“ na přikrývání), velkým křeslem, dvanácti malými stolky, šenktišem s pivními a vinnými sklenkami a starou malovanou truhlou s obyčejným dřevěným nádobím. Součástí zařízení byla i červená almara („*na vrchu s dvěma okny a na spodku s dvěma dřevěnými dveřmi*“), která byla zapečetěná městskou pečeti a již komise zemských úředníků otevřela za přítomnosti zástupců městské rady. Almara na svých třech policích, ve dvou velkých a čtyřiadvaceti malých zásuvkách obsahovala osobní věci Jana Bernarta: písemnosti, knihy a kalendáře, cennosti zhotovené ze stříbra a oblečení. V zadní světnici byly pouze tři stoly a prostý šenktiš a v síni jedna prázdná almara.³³ Na opavském předměstí patřily Janu Bernartovi tři zahrady, dvě květinové a jeden sad. Do květinové zahrádky se vešel malý „*lusthaus*“. U zahrad se rozkládal nevelký areál zajišťující provozně technické zázemí opavských pobytů Jana Bernarta. Nešlo o klasický hospodářský dvůr, protože zde nebyly inventovány žádné chlévy ani živý inventář. Na pozemku se nacházelo dřevěné stavení se šindelovou střechou skládající se z přední světnice s komorou, nevelké jídelny a malé sklenuté pivnice; všechny místnosti byly propojeny síňkou. Přední světnice byla opatřena čtyřmi zamřížovanými okny a vybavena zelenými kamny, „*gibsovým*“ stolem a tureckým kobercem, křeslem, dvanácti stolky, skládacím lůžkem a dvěma obrazy s námětem Umučení Krista. V komoře byla pouze dvě prostá lůžka a stůl. Jídelnu osvětlovala čtyři zamřížovaná okna s červenými okenicemi a mobiliář zahrnoval zelená kamna, velký jídelní stůl

---

(pána na Býkově a Bohdanovech, který se aktivně účastnil dánského vpádu na Opavsku za třicetileté války). Srov. Stibor, Jiří: Lichnovští z Voštic. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* 6, Ostrava 1996, s. 78–87.

²⁹ Zemský archiv Opava, Pozůstalostní a poručenské řízení po Janu Jiřím Lichnovském, fol. 2a–8b.

³⁰ Rod Brixů z Moncle přišel do Horního Slezska z trevírského kurfiřtství. Prvním členem rodu byl Jan Brix († před 1649), který se před rokem 1630 oženil s Alenou rozenou Lichnovskou z Voštic, dcerou Bernarta Lichnovského, dědičkou Strakovic. Alena Brixová se po jeho smrti ještě dvakrát provdala – za Adama Budiwoje Moravitzkého z Rudnice (†1658) a za Jiřího Švojnocha. Jan Bernart byl její syn z prvního manželství. Srov. Hosák: *Historický místopis* (cit v pozn. 14), s. 798; Pilnáček: *Rody starého Slezska* (cit. v pozn. 8), s. 489; Stibor: *Lichnovští* (cit. v pozn. 28), s. 80; Zemský archiv Opava, Pozůstalost Josefa Zukala, Šlechtické rodiny, inv. č. 195, písmeno A–B, heslo: Brix z Moncle.

³¹ Uvádí se jako dcera nebo sestra Jana Jiřího Sobka z Kornic, ale Jiří Stibor ji ve svém genealogickém přehledu neuvádí. Srov. Stibor, Jiří: Sobkové z Kornic. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* 7, Ostrava 1996, s. 107–114.

³² Panští ze Střežetic byl známý český rod s větvemi v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. Jan Benedikt byl dvakrát ženat – s Evou Hostivařskou a s Marií Žofií Schenkovou z Kostelce. Po první manželce zdědil v roce 1651 Sudice. Měl celkem tři dcery, kromě Alžběty Konstancie ještě Helenu Žofii a Annu Marii. Po otcově smrti v roce 1674 sestry prodaly Sudice Janu Bernartu Brixovi. Srov. Pilnáček: *Rody starého Slezska* (cit. v pozn. 8), s. 404.

³³ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní a poručenské řízení po Janu Bernartu Brixovi z Moncle, kart. č. 217, inv. č. 1169, fol. 9b–12b.

a malovaný šenktiš. Prostor doplňovaly – vozová kolna, kuchyň s malou světničkou, komorou a spížírnou, maštal pro čtyři koně, čeledník a dvě malé komůrky.³⁴ „Na venkově“ Jan Bernart vlastnil tvrz v Drslavi.³⁵ Můžeme konstatovat, že šlechtic pravděpodobně podle nutnosti střídavě pobýval ve městě a na svém venkovském statku. Obě místa měl pohodlně zařízená a vybavená osobními věcmi. Také jeho k Opavě vázaly povinnosti zemského úředníka.

Hrabě Karel Josef z Hodic (1665–1691)³⁶ sloužil v císařském vojsku v hodnosti kapitána. Roku 1691 se oženil v Opavě s Marií Františkou Apolonií z Reichu.³⁷ Karel František zemřel náhle a bez závěti, větší část jeho poměrně skromného majetku zdědila manželka a zbytek šel na uhrazení dluhů. Hrabě měl pronajatý byt v Opavě v domě Kristýny Tomešové. Obydlí v inventáři popsáno nebylo. Byl zde zinventován jeho nevelký majetek – pánské a dámské oblečení, ložní a stolní textilie, zbraně (pistole, kordy a šavle), „koňské věci“ (sedla, deky, šíry), šperky, tři knihy a písemnosti.³⁸ K naprosté většině těchto předmětů se hlásila „paní vdova“ Marie Františka Apolonie z Reichu prostřednictvím svého zmocněnce Ondřeje Augustina Töppera. Karel Josef nevlastnil žádné venkovské panství, takže v době, kdy nesloužil u vojska, mohl pobývat i s manželkou v Opavě.

Dne 24. ledna 1707 dokončila inventarizační komise ve složení Jan Hendrych Henn z Henneberku, Karel Josef Nāfe z Obišova a Arnošt Mitrovský z Nemyšle – sepisování pozůstalosti po Janu Zikmundovi, svobodném pánu Skrbenském z Hříště a Šenova (†1706).³⁹ Jan Zikmund sídlil na zámku v Porubě, vyznáním byl kalvín a nikdy se neoženil. Ve městě Opavě měl ve „*sklepe*“ u Melchara Lindera uloženy v nemnoha truhlách některé své věci. Předně to byly v kožené truhle „*obité*“ železem cennosti ze stříbra, zvláště nádoby (lžíce, solničky, tácy, pohár a šálek), kuriozity („*rybí pazúr v stříbře fasovaný*“ a „*dvě mořské mušle*“) a šperky (prsteny – zlatý pečetní, jednoduchá zlatá obroučka, jeden s „*hranatým*“ diamantem a konečně „*jeden zlatý s šestima malými diamantkami prstének*“, zlaté náušnice s rubíny a perlami, stříbrný křížek a „*kámen ve stříbře fasovaný*“). Jan Zikmund disponoval i volným zlatnickým materiálem – kousky stříbra o hmotnosti zhruba 14 lotů⁴⁰ a v jedné škatulce byly schované „*různé perly a korále*“. Cínové výrobky představovaly obvyklý sortiment – medenice, talíře a misky. V další truhlici se nacházelo několik kusů oblečení („*starosvětské šaty*“ i se spodky, kamizola, rukávce, střevice a noční čepička). Ve dvou plechových truhličkách byly uloženy „*staré spisy*“ a jedna velká mosazná pečeť pánů Skrbenských z Hříště. Rovněž v šesti zapečetěných a jedné otevřené truhlici byly písemnosti. Z ostatního mobiliáře jsou zmíněny tři almary, dřevěný stůl, dvě pouzdra na „*flaše*“ a stolek na sklenice.⁴¹ Pozůstalostní inventář Jana Zikmunda napovídá, že opavského bytu využíval jako bezpečného úložného prostoru pro své cennosti.

---

³⁴ Ibidem, fol. 12b–13b.

³⁵ Ibidem, fol. 2a–9a.

³⁶ Karel Josef byl syn Maxmiliána (1636–1689) a jeho druhé manželky Žofie Maxmiliány, hraběnky von Trautmannsdorf. Srov. Pilnáček, Josef: *Staromoravští rodové*, Brno 1996, s. 321–322; idem: *Rody starého Slezska* (cit. v pozn. 8), s. 659–660; Stibor, Jiří: Hodičtí z Hodic. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* 11, Ostrava 1998, s. 37–55, zvl. s. 47–48.

³⁷ Marie Františka Apolonie z Reichu se provdala ještě dvakrát, za Josefa Pieglovského z Pieglova a Antonína Oračevského z Přebyslavice. Srov. Stibor: *Hodičtí* (cit. v pozn. 36), s. 49–50.

³⁸ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Karlu Josefovi z Hodic, kart. č. 216, inv. č. 1152, fol. 3a–9b.

³⁹ Jan Zikmund byl syn Jiřího Frydrycha a Ludmily Konstancie Vanecké z Jemničky (sic!). Jeho mladší bratr Jiří Mikuláš zemřel bezdětný již v r. 1688. Srov. Stibor, Jiří – Fukala, Radek – Trapl, Miloš: Skrbenští z Hříště. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* 4, Opava – Ostrava 1995, s. 118–125; Stibor, Jiří: Skrbenští z Hříště a jejich náboženské vyznání. In: *Familia Silesiae* II., Cieszyn 1997, s. 24–46.

⁴⁰ 1 lot = cca 16,06 g.

⁴¹ Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Janu Zikmundovi Skrbenském z Hříště a Šenova, kart. č. 220, inv. č. 1258, fol. 25b–26b.

V létě roku 1707 sepsali zemští úředníci, uvedení již v předchozím případě,⁴² pozůstalost po Eleonoře Heleně, svobodné paní Rejzvicové z Kadeřína, rozené Gočálkovské.⁴³ Komise zinventovala v pěti velkých truhlách a jedné truhličce movitý majetek paní Eleonory Heleny, který byl uložen v opavském bytě Tomáše Sniricha. Inventář uvádí na prvním místě stříbrné cennosti – široký sortiment kuchyňského nádobí a náčiní (medenice, polévkové mísy, tácy, koflíky, poháry, solničky, lžičky, nože, ale i konvičku „*na cave*“; „*dvě vnitř pozlacené malé flašky*“ a „*bixa na cukr*“), různé drobnosti (velké a malé svícny, zvoneček, zrcadlo se stříbrným rámem, truhličky, škatulku „*na puder*“ a „*malá vnitř pozlacená balzám bixa*“) a několik ozdob (stříbrné jehlice a „*malé filegránské roboty srdéčko*“). Z oblečení Eleonory Heleny inventář zmiňuje nejčastěji kabáty a s nimi ladící sukně, např. „hedvábné violet barvy manto ... 1, taková sukně se stříbrnú špiců ... 1“, dva „*leibstuchy*“ (živůtky), čtyři staré „*fěrtuchy*“ (zástěry), po třech párech pantoflí a střevíců a noční oblečení (košile, vesta a starý „*šlafpelc*“). Informováni jsme také o ložnících (deky, cíchy, malé a velké povlaky na polštáře, prostěradla), stolních (ubrusy a servítky) a „bytových“ textiliích (koberce a přehozy na křesla). Písemnosti paní Eleonory Heleny se v největší míře týkaly majetku v Těšínském knížectví (např. statků Vělopolí a Nerodim).⁴⁴ Popis bytu a ostatního nábytku, kromě malého dřevěného „*šrejbtišku*“, není v inventárním soupisu uveden.⁴⁵ O venkovských statcích Eleonory Heleny nejsme informováni a vzhledem k počtu (a kvalitě) popsanych osobních věcí můžeme předpokládat, že v Opavě pobývala trvale.

Sídelní možnosti jednotlivých šlechticů a šlechtičen byly značně odlišné v závislosti na jejich finanční situaci. Takže se setkáváme jak s pouhými pronajatými byty v měšťanských domech, tak s vlastními svobodnými domy nepodléhajícími městské jurisdikci. Neméně zajímavé ale je, že „lozument“ (ač pouze pronajatý) si mohla v Opavě 17. století dovolit i jinak vcelku nezámožná vdova. Z inventárních soupisů také vyčteme, zda dotýčný šlechtic preferoval svá venkovská sídla nebo pobyt ve městě (poměrně spolehlivým ukazatelem je přítomnost nebo nepřítomnost osobních věcí na tom kterém místě či jejich četnost). Samozřejmě mužské (dospělé) členy společnosti nutil k pobytu ve městě i výkon jejich úřední funkce. Studii bych chtěla uzavřít konstatováním, že raně novověká Opava rozhodně představovala rezidenční město pro okolní hornoslezskou šlechtu, byť se tato skutečnost dosud v odborné literatuře adekvátně neodrazila.⁴⁶

---

⁴² Zemský archiv Opava, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě 1507–1784, Pozůstalostní řízení po Eleonoře Heleně Rejzvicové z Kadeřína, kart. č. 220, inv. č. 1240, fol. 4b.

⁴³ Rod Rejzviců z Kadeřína dosud na své genealogické zpracování čeká, takže odkazuji na následující poznámky Pilnáček: *Rody starého Slezska* (cit. v pozn. 8), s. 978–981; Zemský archiv Opava, Pozůstalost Josefa Zukala, Šlechtické rodiny, inv. č. 204, písmeno R–Ř, heslo: Reyzvic; Zemský archiv Opava, Pozůstalost ing. Josefa Nirtla 1847–1945, inv. č. 54, kart. č. 7a, písmeno R, heslo: Reizvic z Kadeřína.

⁴⁴ Srov. Hosák: *Historický místopis* (cit. v pozn. 14), s. 889, 893–894.

⁴⁵ Zemský archiv Opava, Pozůstalostní řízení po Eleonoře Heleně Rejzvicové, fol. 1a–4b.

⁴⁶ Srov. Müller – Žáček: *Opava* (cit. v pozn. 4), s. 400–424.

STRESZCZENIE

OPAWA W WCZESNYM OKRESIE NOWOŻYTNYM – MIASTO REZYDENCYJNE SZLACHTY GÓRNOŚLĄSKIEJ?

(KILKA PRZYKŁADÓW Z INWENTARZY SPADKOWYCH)

„Stolicą“ Górnego i Dolnego Śląska był niewątpliwie Wrocław (jako siedziba metropolity, śląskiego hetmana i podległego mu Głównego Urzędu, Izby Królewskiej, Generalnego Urzędu Skarbowego i jako miejsce obrad sejmiku ogólnoszląskiego). Dla szlachty jednak funkcjonowały jako „naturalne“ stolice ośrodki poszczególnych księstw śląskich. Dla Księstwa Opawskiego i Krnowskiego, przynależących od 1613 roku, wzgl. 1622 roku do książąt z Liechtensteinu było takim ośrodkiem właśnie miasto Opawa. W Opawie posiadali swoje mieszkania, domy i pałace członkowie znanych rodzin górnośląskich.

Niniejsze studium w formie przeglądu chronologicznego zajmuje się możliwościami mieszkaniowymi poniżej wymienionych szlachcianek i szlachciców – Zikmund Václav Vanecký z Jemničky, Lidmila Rottemberková z Ketře, Anna Marie Rottemberková z Ketře, Kašpar Vlček z Dobré Zemice, Jan Bernart Brix z Moncle, Karel Josef z Hodic, Jan Zikmund Skrbenský z Hříšťa i Šenova oraz Eleonora Helena Rejzvičová z Kadeřína. Podstawowym źródłem były zachowane inwentarze spadkowe.

Możliwości mieszkaniowe wymienionych członków rodzin szlacheckich różniły się zasadniczo w zależności od ich sytuacji ekonomicznej. Spotykamy się więc z wynajmowanymi mieszkaniami w domach mieszczańskich, tak samo jak z własnymi domami niepodlegającymi jurysdykcji miejskiej. Ciekawy jest również fakt, że na wynajem „stancji“ mogła sobie w Opawie w XVII wieku pozwolić również wcale niezamożna wdowa. Z wykazów inwentarzowych również wynika, czy dany szlachcic preferował swoje siedziby wiejskie albo pobyt w mieście (stosunkowo niezawodnym wskaźnikiem jest

pod tym względem obecność albo nieobecność rzeczy osobistych na określonym miejscu lub ich liczność). Niektórzy członkowie rodzin szlacheckich prawdopodobnie uważali Opawę za bardziej bezpieczną w porównaniu z ich własnymi siedzibami wiejskimi i dlatego deponują tutaj swoje kosztowności (biżuterię). Dorosli mężczyźni członkowie rodzin szlacheckich bytują w mieście również z powodu piastowania różnych funkcji. Przedstawione studium chce zamknąć stwierdzeniem, że Opawa w wczesnym okresie nowożytnym naprawdę reprezentuje miasto rezydencyjne dla górnośląskiej szlachty z okolicy.

EARLY MODERN OPAWA – RESIDENTIAL TOWN OF THE UPPER-SILESIA NOBILITY?

(SEVERAL EXAMPLES FROM HEREDITARY INVENTORIES)

The undoubted “capital” of Upper and Lower Silesias was Wrocław – as the seat of the Church metropolitan, the Silesian district administrator and the High Administration, the Royal Chamber and the General Tax Office which were subordinated to the district administrator, as well as the place where the Silesian assembly held its sessions. “Capitals” much more intrinsic to the nobility, however, were the centres of the individual Silesian duchies. In the case of the Opava and Krnov duchies, which were in the territorial possession of the Dukes of Liechtenstein from 1613 or, 1622 respectively, it was the city of Opava where members of significant Upper-Silesian noble families dwelt in their so-called losuments (apartments) and palaces.

The present essay chronologically maps out the settlement possibilities of the following noblemen and noblewomen – Zikmund Václav Vanecký of Jemnička, Lidmila Rottemberková of Ketř, Anna Marie Rottemberková of Ketř, Kašpar Vlček of Dobrá Zemice, Jan Bernart Brix of Moncl, Karel Josef of Hodic, Jan Zikmund Skrbenský of Hříšřě and Šenov and Eleonora Helena Rejzvicová of Kadeřín. The basic source employed was the surviving hereditary inventories.

The settlement possibilities of the above-mentioned aristocrats varied significantly depending on their possibilities in the financial sphere. We thus encounter a wide scale of their dwellings – from sole apartments rented in bourgeois houses to their own houses which were free, i.e. not subordinated to the municipal jurisdiction. But it is also interesting that even an otherwise less wealthy widow could afford the mere rental of a losument in the 17th-century Opava. The inventories

moreover tell whether the particular members of noble rank preferred their countryside residencies or a sojourn in a city (while quite a reliable indicator here is the presence and absence of their personal belongings in the particular place and/or their frequency of occurrence). Some aristocrats probably preferred Opava as a safer place as compared to their own countryside seats, and therefore deposited their valuables (jewels) there. Male (adult) members of nobility also, of course, had to sojourn to the city in order to pursue duties ensuing from their official posts. The presented essay also suggests that early modern Opava was certainly a residential city for the neighbouring Upper-Silesian nobility.

SLEZSKÁ MĚSTA POZDNĚ BAROKNÍHO OBDOBÍ – HOSPODÁŘSKÉ A KULTURNÍ SKVOSTY, ANEBO LOKALITY PROVINČNÍHO VÝZNAMU?

Irena Korbelářová – Rudolf Žáček

Slezsko náleželo v raném novověku k ekonomicky nejrozvinutějším a nejproduktivnějším oblastem nejen českých zemí, ale celé habsburské monarchie. Jeho ekonomické pozice přitom nebyly nijak zásadně otřeseny ani po třicetileté válce, spíše naopak. Po překonání válečné krize, s oživujícími se obchodními kontakty a zejména s poměrně rychle se prosazující manufakturní výrobou hospodářský význam Slezska ve druhé polovině 17. a v prvních desetiletích 18. století ještě dále vzrůstal. Na prahu industriální doby se země řadila k vůbec nejprůmyslovějším oblastem střední Evropy. Ne jinak než jako hluboce pravdivý lze proto v této souvislosti hodnotit údajný výrok Josefa II. po potvrzení výsledků rakousko-pruských válek, že Prusko získalo ve Slezsku kvetoucí zahradu, zatímco Rakousku zůstal jen její plot.

Je nezpochybnitelné, že velmi výrazným fenoménem, přispívajícím podstatným dílem k udržení a posilování pozice Slezska, byla města, od středověku výjimečné subjekty hospodářského, politického, kulturního a duchovního života. Již pouhé vyslovení jména slezské metropole Vratislavi, ale také dolnoslezské Lehnice, Svídnice či Břehu, hornoslezského Opolí (a samozřejmě Opavy), vyvolává představu moderních urbánních center spojených s prosperitou a blahobytem, podpořenou dobře známými vyobrazeními, na prvním místě samozřejmě nezaměnitelnými vedutami F. B. Wernera z doby kolem poloviny 18. století.

Lze však skutečně doložit, že i v poslední fázi příslušnosti země k České koruně byla slezská města prosperujícími středisky kultury a vzdělanosti, s vynikající ekonomickou úspěšností a politickým vlivem a s vysokým životním standardem obyvatel?¹ Anebo jde pouze o mýtus, vycházející ze znalosti hospodářských a společenských poměrů vybraných center?

Na cestě k odpovědi na tuto otázku se pokusme stratifikovat a stručně charakterizovat slezská města doby barokní na základě konkrétních dat hromadné povahy s široce vypovídacími schopnostmi, poměrně vysokou věrohodností, ale i možností širší komparace.²

Hned v úvodu je třeba konstatovat, že Slezsko bývá tradičně považováno za poměrně výrazně urbanizovanou zemi s četnými a relativně vysoce rozvinutými městy.³ Názor, běžně se objevující v moderní literatuře nejrůznější provenience, se opírá zejména o zprávy v soudobých pramenech a literatuře, zvláště v topografiích,⁴ dílem je rovněž výsledkem jistého – ne vždy oprávněného – zevšeobecnění faktů týkajících se jen nejvýraznějších a nejznámějších měst, zpravidla center knížectví. A nutno konstatovat, že není, alespoň podle dnešního stavu výzkumu, zcela udržitelný.

Odhady uvádějí, že v 16. století žilo ve slezských městech více než čtvrt milionu osob a že městské obyvatelstvo tvořilo okolo 21% celkové populace země, na sklonku předbělohorského období snad až jeho jednu čtvrtinu.⁵ Přestože uvedená data působí na první pohled vcelku příznivě,

1 Miller, Jaroslav: *Uzavřená společnost a její nepřítelé. Město středověké Evropy (1500–1700)*, Praha 2006, s. 249–250.

2 Jde především o bohaté soubory písemností katastrálního charakteru, tzv. karolinského katastru, které vznikly v rámci přípravy berní reformy vyhlášené roku 1721. Zemský archiv v Opavě (dále ZA Opava), Karolinský katastr slezský (dále KKS; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kataster karoliński; *Karolinský katastr slezský* 1, eds. J. Brzobohatý – S. Drkal, Praha 1972, s. 5–34; Eschrich, Frantz: *Das Katastr Friedrichs des Großen und seine Bedeutung für die schlesische Agrargeschichte*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 59, 1925, s. 29–38.

3 Miller: *Uzavřená společnost* (cit. v pozn. 1), s. 24.

4 Schickfuss, Jacob: *Neuermehrte Schlesische Chronika und Landesbeschreibung*, Leipzig 1625; Zeiler, Martin: *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*, Frankfurt 1650; Lucae, Friedrich: *Schlesische Fürstenkrone, oder eigentliche, wahrhafte Beschreibung Ober- und Nieder-Schlesien*, Frankfurt am Mayn 1685; idem: *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronika von Ober- und Nieder-Schlesien*, Frankfurt am Mayn 1689; Hennefeld, Nicolaus Henelius von: *Silesiographia renovata, necessaris scholiis, observationibus et indice aucta*, Bd. 1–2, Breslau 1704; Fibiger, Michael Joseph: *Nic Heneli ab Hennefeld Silesiographia renovata*, Breslau – Leipzig 1704 ad.

5 Miller: *Uzavřená společnost* (cit. v pozn. 1), s. 24 s odkazem na příspěvek W. Dziwulského o lidnatosti Slezska. Ten v něm odhadoval, že roku 1577 žilo ve slezských městech 257 325 osob (34 310 osedlých), v celém Slezsku

zvláště porovnáme-li je s dostupnými informacemi o sousedním Polsku (zde žilo ve městech pouze asi 15–17% obyvatelstva, v některých regionech, např. na Malopolsku, dokonce jen 13–14%), ve srovnání s podstatně vyšším stupněm urbanizace Čech (až 35%), ale konečně i Moravy (až 28%) se jeví situace přece jen skromnější.⁶

Pro pozdější období, ani pro poslední desetiletí před rozdělením Slezska, nebyly zatím prováděny přesnější odhady, snad proto, že chybějí konkrétní a především srovnatelné údaje o početnosti slezské populace i jednotlivých jejích vrstev. Sčítání obyvatelstva v pravém slova smyslu, stejně jako o něco starší censy, se rodily teprve v úzké návaznosti na rozvoj evropské státoprávní vědy a statistiky v období osvícenství. Nejstarší všeobecná šetření tohoto druhu byla ve Slezsku (tehdy již v jeho rakouské a pruské části) organizována teprve ve druhé polovině 18. století. Věrohodnější údaje, jež by dovolovaly alespoň rámcově stanovit stupeň urbanizace země, respektive její pruské i rakouské části, jsou k dispozici až z osmdesátých let 18. století. Na základě výsledků censů obyvatelstva se předpokládá, že podíl městského obyvatelstva v pruském (a obdobně snad i rakouském)⁷ Slezsku na celkové populaci činil v poslední čtvrtině 18. století jen něco málo přes 17%.⁸ To bylo podle všeho méně než v Čechách a zřejmě i na Moravě.⁹

Zevrubnější rozbor dat týkajících se městské problematiky nepotvrzuje ani předpoklad hustší městské sítě ve Slezsku. V této souvislosti je zapotřebí uvést, že v pozdně barokním období se na jeho území nacházelo nejméně sto šedesát pět měst a městeček.¹⁰ Některé další lokality disponovaly

---

pak 1 252 445 osob (139 294 osedlých). Dále uváděl, že podle soupisu z roku 1619 žilo ve Slezsku 174 954 osedlých, tedy o 25,6% více než roku 1577. Hypoteticky soudil, že roku 1619 žilo ve Slezsku 1 565 556 obyvatel. Dziejulski, Władisław: *Zaludnienie Śląska w końcu XVI i początku XVII wieku*, *Przegląd zachodni*, sv. VIII, 1952, zeszyt dodatkowy, s. 428–432, 466, 474–475. Srov. *Historia Śląska*, Tom I., część III od końca XVI w. do r. 1763, ed. K. Maleczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, s. 10–13.

⁶ Odhaduje se, že v Čechách v předbělohorském období žilo ve městech 27–35%, na Moravě pak 20–28% obyvatel. Miller: *Uzavřená společnost* (cit. v pozn. 1), s. 23.

⁷ Údaje o počtu obyvatelstva v rakouském Slezsku nejsou až do poloviny 19. století přesné a skladba dochovaných (i zjišťovaných) dat dovoluje určit stupeň urbanizace země jen rámcově, naznačuje ale, že se blížil poměrům v pruské části země. Podle nejstaršího censu, provedeného v celé habsburské monarchii roku 1754, se v rakouském Slezsku nacházelo sice jen 26 měst, což představovalo 5% sídel, nalézalo se v nich ale plných 18% všech domů v zemi (5 936). Radimský, Jiří: Vývoj obyvatelstva ve Slezsku 1754–1930. In: *Slezský sborník* 45, 1947, s. 1–16; Kouřil, Pavel – Bakala, Jaroslav – Gawrecki, Dan: Dějiny Slezska. In: *Slezsko*, eds. J. Bakala – O. Koukal – J. Urbanec, Opava 1992, s. 56; Žáček, Rudolf: Ekonomický a sociální vývoj. In: *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*, sv. I, Opava 2003, s. 78.

⁸ K roku 1778 se uvádí podíl městského obyvatelstva 17,3%, k roku 1787, podle údajů v tzv. generálních tabelách považovaných za nejstarší hodnověrné statistické šetření v pruském Slezsku, pak 17,1%. Poslední údaj přitom v sobě zahrnuje jak civilní obyvatelstvo, tak příslušníky vojenských osádek. *Historia Śląska* (cit. v pozn. 5), s. 13; *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, Tom I., część II, eds. J. Janczak – T. Ładogórski, s. 50–52, 105–110.

⁹ Až do 2. poloviny 18. století máme k dispozici pouze údaje týkající se počtu domů a ani pozdější data z nejstarších censů nejsou natolik věrohodná a úplná, aby bylo možno vyjádřit se jednoznačně. V roce 1720 se údajně 28,9% všech dani podléhajících domů nacházelo ve městech. Fialová, Ludmila – Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Musil, Jiří – Stloukal, Milan: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 127.

¹⁰ Východiskem pro stanovení počtu měst se staly údaje první rektifikace karolinského katastru, v nichž je evidováno prokazatelně 163 městských lokalit, které podaly berní přiznání a byly poté oceněny vizitační komisí. Dvě lokality, shodou okolností všechny položené na území dnešního českého Slezska (Cukmantl/Zlaté Hory, Frývaldov/Jeseník), byly jako horní města původně od zdanění osvobozeny a evidovány teprve v katastrální superrevizi ve 40. letech 18. století. Některá odborná literatura vychází při stanovení počtu slezských měst z údajů tzv. berního katastru z roku 1726, pořízeného asi ústřední vizitační komisí pro potřeby aktuálního zdanění na základě probíhajících šetření, který eviduje v závěrečném přehledu jen 161 lokalit. Přinejmenším dvě hornoslezská města jsou ovšem uváděna jinde v textu. Pramen publikoval Kazimierz Orzechowski – *Indykacja dominiów, poddanych i miast Śląska według „pierwszej rewizji“ z 1726 roku. Materiały do statystyczno-*

tržními právy, nelze je ale podle všeho zařadit jednoznačně mezi urbánní centra a ani soudobými státními institucemi nebyly takto hodnoceny.¹¹ Pro srovnání: v Čechách to bylo ve stejném období ne méně než čtyři sta padesát měst, na Moravě pak okolo dvou set čtyřiceti. Vezmeme-li v úvahu rozlohu zemí, nelze než konstatovat, že z hlediska posuzování tzv. městské krajiny Slezsko náleželo přinejmenším v první polovině 18. století k méně rozvinutým zemím České koruny, když zde jedno město připadalo v průměru na 227 km² území. Opět pro srovnání: v Čechách připadalo jedno město v průměru jen přibližně na 115 km² a na Moravě dokonce na 92 km².¹²

Za stávajících poznatků se nelze zcela jednoznačně vyslovit kladně ani k předpokladu vysokého stupně rozvoje slezských urbánních středisek. Mimo jiné i proto, že představovala vysoce diverzifikovanou skupinu lokalit vzájemně se lišících velikostí, charakterem a významem a plnících v rámci země, ale i dílčích regionů a subregionů velmi odlišné funkce. Pokusme se je z hlediska uvedených znaků stratifikovat a stručně charakterizovat.

Tradiční rozdělení měst užívané v českých zemích na města královská a poddanská není pro slezské poměry nejvýstižnější, mimo jiné proto, že z hlediska právního postavení byla zdejší síť pestřejší o lokality, jejichž svrchovaným pánem byl kníže, a nesla proto někdy označení města knížecí. Mnohá slezská centra se navíc honosila „titulem“ knížecích či královských měst střídavě, v závislosti na proměňující se příslušnosti „své“ země k immediátnímu či lennímu knížectví. Jen obtížně lze na slezská města, a to zvláště na střední a menší lokality, jichž byla převaha, aplikovat i další z dnes hojně užívaných členění, vycházející z jejich převažující kulturně společenské a strategické, případně ekonomické funkce, tedy na města rezidenční, univerzitní, pevnostní ad.¹³ Jednak proto, že podstatná část slezských měst dosud nebyla podrobena zevrubnějšímu analyticko-komparativnímu výzkumu, jednak proto, že u mnohých nelze dominantní funkci v zásadě určit. Zdá se, že nejpřesnější pro základní klasifikaci slezských měst bude přihlédnout k jejich administrativně správní funkci, což navíc poměrně pregnantně postihuje specifický ráz územně správního členění Slezska.

Zde je nutno zcela pochopitelně na prvním místě jmenovat hlavní město země, za něž byla již od středověku považována Vratislav, již se neoficiálního potvrzení takového postavení dostalo poté, co od dob Matyáše Korvína započalo, zprvu velmi pomalu a opatrně, v 16. století pak zřetelněji budování základů centrálních celoslezských orgánů (sněmu, soudu, posléze vrchního hejtmanského úřadu). Výjimečné postavení Vratislavi jak z hlediska politického a administrativního, tak ekonomického a kulturně společenského je nezpochybnitelné a uvažujeme-li o slezských městských lokalitách, pak s ní nebylo žádné jiné město v zemi (a koneckonců s výjimkou Prahy ani v celé Koruně) souměřitelné. To ostatně navenek naprosto jasně demonstrovala už velikost Vratislavi. Odhady uvádějí, že v době vrcholného rozkvětu města, v předvečer třicetileté války, ve Vratislavi žilo více než třicet tisíc

---

-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku, ed. K. Orzechowski, Wrocław 1995. Srov. *Historia Śląska* (cit. v pozn. 5), s. 189.

11 Šlo o necelou desítku míst, z nichž většina získala tržní či městská práva až v 17., případně dokonce v 18. století, neprofilovala se však výrazněji ekonomicky ani kulturně společensky, a stát ji proto v souvislosti s berní reformou nezahrnul do specificky zdaňované skupiny měst. Náležely k nim například tržní vsi Kutlov (práva od 1678), Kvarice (1685) či Karlsruhmarkt, dále střediska nově vzniklých nižších stavovských panství, z nichž výrazněji se neprosadily ve sledované době např. Hoštice v Dolním Slezsku (před 1638) ad. Weczerka, Hugo: Stadt- und Marktgründungen und Stadtabgänge in Schlesien 1450–1800, *Zeitschrift für Ostforschung*, 23, 1974, Heft 2, s. 213–230, s. 2, tabela 3.

12 Celková rozloha Slezska před jeho rozdělením roku 1742 byla 37 480 km²; Grim, Tomáš: Vývoj územního členění a kartografického zobrazení Slezska. In: *Slezsko* (cit. v pozn. 7), s. 75; Miller: *Uzavřená společnost* (cit. v pozn. 1), s. 23.

13 Schilling, Heinz: Die Stadt in der frühen Neuzeit. In: *Enzyklopädie deutscher Geschichte*, Bd. 24, hg. von L. Gall, Oldenbourg 1993, s. 29.

obyvatel, po jejím skončení pak dvacet až pětadvacet tisíc¹⁴ a o podobném počtu lze uvažovat i o sto let později. Ve dvacátých letech 18. století zde totiž bylo komisionálně zjištěno více než dva tisíce domů, což vzhledem k charakteru městské zástavby zvláště v centru, ale i celkové skladbě obyvatelstva dovoluje předpokládat, že počet obyvatel se mohl pohybovat snad i nad hranicí třiceti tisíc osob.¹⁵ Svou velikostí se tak Vratislav i v předvečer moderní doby řadila k nejpřednějším urbánním střediskům nejen českých zemí, kde ji dlouhodobě převyšovala jen pražská města,¹⁶ ale celé střední Evropy.¹⁷

Dominantní postavení Vratislavi mezi slezskými městy bylo dáno řadou faktorů. Určující byla pochopitelně její ekonomická převaha, vojenskostrategický význam dosud nedobyté pevnosti, stejně jako výsadní úloha sídla ústředních církevních světských i řádových institucí a škol včetně jezuitského učení univerzitního charakteru. To vše bylo podtrženo politickým významem města, příslušejícího ke druhé komoře knížecího sněmu, vyhrazené jinak jen šlechtě bezprostředních knížectví. Navzdory tomu, že moc nejvyšší celoslezské instituce od druhé poloviny 17. století v důsledku pokračující centralizace země a absolutizace panovnické moci notně slábla, příslušnost k nejvyšším politickým strukturám země nelze podceňovat.¹⁸ Všechny výše uvedené znaky Vratislavi se pochopitelně promítaly do její každodennosti a ovlivňovaly postoje měšťanské společnosti (zejména jejich špiček), která si byla vědoma své výjimečnosti a sebevědomě ji dávala najevo jak ambiciózním jednáním ve veřejném životě, tak životním stylem, v mnohém napodobujícím šlechtické vzory.

Vratislav ovšem představovala vskutku jedinečný a neopominutelný fenomén, který sice bývá téměř při jakékoli zmínce o městském živlu ve Slezsku jmenován nejčastěji (a někdy dokonce výhradně), rozhodně ji však nelze považovat za typického reprezentanta slezských měst. Za ty nelze ostatně mít, navzdory jejich vyšší četnosti, ani centra jednotlivých slezských knížectví, jejichž množství se v barokním období (v návaznosti na stabilizaci správního členění země) ustálilo na počtu patnáct (bez Vratislavi). Deset z nich bylo položeno v Dolním, pět potom v Horním Slezsku (dvě přitom náležela k původně moravskému Opavsku a Krnovsku).¹⁹ Přestože knížecím městům byla společná jejich administrativní úloha jakožto sídel zemské stavovské samosprávy (zejména sněmů knížectví), jejich faktický význam v rámci země či širšího regionu byl velmi rozdílný.

---

¹⁴ K dějinám Vratislavi ve sledované době nejnověji např. Buško, Cezary – Goliński, Mateusz – Kaczmarek, Michał – Ziátkowski, Leszek: *Historia Wrocławia 1. Od pradžejów do końca czasów habsburskich*, Wrocław 2001, (zde i další literatura).

¹⁵ V nedatovaném přehledu daňových odhadů z první rektifikace (Orzechowski jej řadí k roku 1726) se uvádí 2 133 domů, v nálezové specifikaci města Vratislavi pak 2 115 zdaněných domů a cca 60 domů nepodléhajících indikci (jen část z nich byla obydlí). Koeficient „obydlenosti“ je možno stanovit nejméně na 15, snad až na 20 osob/dům. Na okraj uveďme, že roku 1787 bylo ve Vratislavi vykázáno celkem 55 542 osob, z toho 54 917 civilních obyvatel. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia, sign. 310, 2132; *Indykce dominiów* (cit. v pozn. 10); Orzechowski: *Właściciele budynków we Wrocławiu w latach 1671 i 1726. Rejestr indykce podatku szacunkowego budynków we Wrocławiu z lat 1628, 1671, 1726*, Wrocław 1993, s. 105, 108.

¹⁶ Těsně po roce 1700 žilo v Praze údajně okolo 40 000, roku 1754 snad 59 000 obyvatel; viz Fialová – Horská – Kučera – Maur – Musil – Stoukal: *Dějiny obyvatelstva* (cit. v pozn. 9), s. 128.

¹⁷ Kolem roku 1750 byla Vratislav počítána mezi sedm největších městských center německých zemí, odhaduje se, že zde žilo už přes 50 000 obyvatel. Řadila by se tak mezi čtyřicítku největších měst Evropy. Miller: *Uzavřená společnost* (cit. v pozn. 1), s. 37–39; Schilling: *Die Stadt* (cit. v pozn. 13), s. 4, 7.

¹⁸ Podrobněji o vývoji slezského sněmu a postavení Vratislavi zde Orzechowski, Kazimierz: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005, s. 128–135, 204–210; idem: Kurie śląskiego sejmku w XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 33, 1978, s. 313–331; idem: Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe, Warszawa – Wrocław 1979; idem: Sejm i sejmiki w ustroju feudalnego Śląska, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 31, 1976, s. 197–202.

¹⁹ Již nepoměr početního zastoupení této kategorie měst v obou slezských subregionech zřetelně naznačuje odlišnosti historického vývoje, stupně rozvoje i celkového charakteru obou částí země, když Horní Slezsko je

I v tomto případě lze za poměrně výmluvný vnější projev ekonomického i politického a společenského potenciálu měst považovat jejich velikost. Není bez zajímavosti, že jen v osmi z center knížectví překročil ve dvacátých letech 18. století počet domů hranici pěti set, a města se tak řadila do patnáctky největších lokalit (v pořadí 4. Nisa 699 domů, 5. Lehnice /643/, 6. Svídnice /638/, 7. Břeh /593/, 8. Opava /581/, 10. Těšín /539/, 12. Hlohov /520/, 14. Javor /501/).²⁰ Pouze dvě z nich přitom ležela v Horním Slezsku, na samém pomezí s Moravou, a to Opava a Těšín.²¹ Poněkud překvapující je v této souvislosti postavení Opolí, přirozeného centra Horního Slezska, jehož velikost nejen do rozdělení Slezska, ale ani v následujících desetiletích, nedosáhla čtyř set domů. Stále však byla podstatně výraznějším městským sídlištěm než kupříkladu Volov, nejmenší z knížecích měst, který čítal pouhých 183 domů.²²

Přestože velikost města představuje pouze jednostranný statistický údaj, bývá zpravidla indikátorem významu lokality v rámci širšího okolí. U největších jmenovaných měst, Lehnice, Břehu, Těšina, ale i Nisy, například šlo o tradiční rezidenční města nejpřednějších slezských knížat, respektive provinční sídla vratislavských biskupů. I když na prahu barokní epochy piastovské knížecí větve lehnicko-břežská a těšínská vymírají, jejich bývalá rezidenční města jsou již dostatečně konstituována jakožto kulturní, společenská a duchovní centra, takže své pozice neopustila ani v pozdějších letech.²³ Lehnice, podobně jako některé další metropole knížectví, navíc proslula jako sídlo kvalitních vzdělávacích institucí. Na částečně úspěšný pokus knížete Fridricha II. založit protestantské univerzitní učení (1526), navázaly v tomto směru od sklonku 17. století aktivity katolické církve a stavů. Po příchodu jezuitů roku 1689/1690 zde vzniklo kolegium, na základech fundace sv. Jana, disponující rozsáhlou knihovnou. Roku 1708 se konstituovala elitní rytířská akademie, připravující mladé šlechtice pro důstojnickou kariéru, od roku 1732 existovala Alischerova fundace pro vzdělání nadané mládeže.²⁴

---

považováno za přechodný region mezi západní a východní Evropou. Totéž je patrné v celkové charakteristice většiny měst. Šmerda, Milan: Slezsko – země na rozhraní kultur a regionů. In: *Slezská společnost v období pozdního baroka a nástupu osvícenství (na příkladu Těšínska)* esd. I. Korbelařová – M. Šmerda – R. Žáček, Opava 2002, s. 10–40. 20 Všechny údaje o velikosti měst v příspěvku, není-li uvedeno jinak, se vztahují k létům 1723–1725, kdy ve městech proběhly rozsáhlé vizitace související s přípravou karolinského katastru. Podrobněji K velikosti měst ve Slezsku na sklonku jeho příslušnosti k české Koruně. In: *Acta historica et museologica Universitatis Silesiae Opaviensis*, řada C, 7, 2007 (v tisku), s. 153–170.

21 Obdobná velikost Opavy a Těšina ovšem zdaleka nepředznamenávala podobnost jejich dalších rysů. Zatímco Opava měla svou celkovou úroveň, zástavbou, vzhledem, kulturou a charakterem společenského života blíže k moravskému prostředí, Těšín nezapřel, že leží na samém pomezí střeoevropského prostoru a „východem“ a že podléhá nemálo vlivům přicházejícím z přilehlých polských regionů. Korbelařová, Irena: *Města na Těšínsku v 18. století*, Český Těšín 2005, s. 281–283.

22 Velikost dalších metropolí knížectví z hlediska počtu domů byl ve 20. letech 18. století následující: Krnov 417, Ratibor 406, Zaháň 387, Olešnice 330, Minstrberk 290 domů. K velikosti měst v pruské části Slezska podle statistického šetření z roku 1787 podrobně *Atlas historyczny* (cit. v pozn. 8), s. 106–108. K velikosti měst v rakouském Slezsku ve 2. polovině 18. století Korbelařová, Irena – Žáček, Rudolf: Slezsko v církevních statistikách olomoucké diecéze (arcidiecéze) z 2. pol. 18. – 1. pol. 19. století, *Zvl. otisk Časopisu Slezského zemského muzea*, sér. b, 44–45, 1995–1996, č. 21–214; Korbelařová: *Města na Těšínsku* (cit. v pozn. 21), s. 83.

23 Ztráta postavení rezidenčního města se naopak poměrně negativně odrazila v dějinách Krnova. Po odchodu Hohenzollernů, z nichž posledního držiteli, protihabsbursky orientovanému Janu Jiřímu, bylo Krnovské knížectví po českém povstání konfiskováno (on sám pak zemřel roku 1624), město ztrácelo na významu. V roce 1622 sice získal zemi do lenního držení Karel z Lichtenštejna, v Krnově, podobně jako v Opavě, však nepobýval. Městu se nepodařilo výrazněji se ekonomicky, ani kulturně společensky profilovat a nepřesáhlo významu regionálního střediska. K osudům krnovské větve Hohenzollernů podrobněji Fukala, Radek: *Hohenzollernové v evropské politice 16. století. Mezi Ansbachem, Krnovem a Královcem 1523–1603*, Praha 2005; idem: *Jan Jiří Krnovský. Stavovské povstání a zápas s Habsburky*, České Budějovice 2005 ad.

24 Waś, Gabriela: Książęca fundacja uniwersytecka w Legnicy w XVI wieku. In: *Tradycje nauki legnickiej. Konferencja naukowa z okazji 480. rocznicy założenia uniwersytetu w Legnicy*, ed. S. Dąbrowski, Legnica 2007, s. 79–117; Harc,

Vynikající pověst měla rovněž jezuitská gymnázia v Opavě (zal. 1631), jež v první polovině 18. století navštěvovalo ročně až šest set studentů – pro srovnání: v Lehnici je vykazováno maximálně sto třicet studentů ročně –, v Nise (zal. 1624), Hlohově (zal. 1624), Zaháni (zal. 1628 či Těšíně (zal. 1674).²⁵

Svidnice, Javor a Hlohov, již od středověku metropole bezprostředních knížectví, posílily po roce 1648 své pozice duchovních center, když tady byly přes postupující rekatolizaci Slezska vybudovány v souladu s ustanovením vestfálského míru evangelické, tzv. mírové kostely.²⁶ Podobně se staly vyhledávanými místy nekatolických věřících Těšín a Zahán (a dále Kožuchov/Frajštát, Milíč, Hiršperk a Landshut), v nichž byly po altranštádkém míru postaveny tzv. milostivé kostely,²⁷ mnohde provázené založením evangelických škol. Náleželo mezi ně i evangelické gymnázium v Těšíně, vyhledávané studenty všech společenských vrstev ze Slezska i širšího okolí.²⁸ Starou tradici mělo naopak evangelické gymnázium v Břehu s rozsáhlou knihovnou (zal. 1569), které se však od sklonku 17. století potýkalo s nedostatkem studentů a žilo v podstatě z podpory měšťanstva.²⁹

Přítomnost intelektuálních a duchovních autorit, ale i příslušníků aristokracie, kteří v hlavních městech knížectví v souvislosti s činností zemských orgánů a výkonem nejrůznějších funkcí přechodně přebývali anebo si zde v duchu současné módy stále častěji zakupovali domy a budovali menší paláce, se pochopitelně odrazila i v každodenním životě městské společnosti. A to tím spíše, že se jejich kulturnost pojila s poměrně vysokou ekonomickou prosperitou. Zejména v pozdně barokním období, po překonání poválečné krize a stabilizaci poměrů, lze v největších lokalitách zaznamenat jistou modernizaci života. Měnily se zvyky přinejmenším horních a středních vrstev společnosti, stále větší důraz byl kladen na pohodlí, kvalitu bydlení a materiální vybavení domácností. Vnější projevem blahobytu, ale i společenského postavení bylo stále nákladnější oblékání nikoli už v duchu tradičního krojového ustrojení, jak tomu bylo ještě v provinčních lokalitách, ale v moderním evropském stylu, v detailech ne nepodobném šlechtickému. Investovat ale druhy šetrní a „opatrní“ měšťané neváhali ve stále větší míře ani do vzdělání a do aktivit spojených s odpočinkem.³⁰

Lucyna: Oświata w Legnicy w XVIII wieku. In: *Tradycje*, s. 129–141; Leszczyński, Jan: Nowożytni Piastowie śląscy. In: *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, ed. R. Heck, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 96–97; Kulak, Teresa – Pater, Mieczysław – Wrzesiński, Wojciech: *Historia Uniwersytetu Wrocławskiego 1702–2002*, Wrocław 2002, s. 10–14.

²⁵ *Opava. Historie/Kultura/Lidé*, eds. K. Müller – R. Žáček, Praha 2006, s. 205; Peter, Anton: *Teschen. Ein historisch-topographisches Bild*, Teschen 1878, s. 125–141; Seidel, H.: *Festschrift des Staatliches Katholisches Gymnasium zu Neisse zur dritten Jahrhundertfeier*, Neisse 1924; *350 Jahre Gymnasium Saganense 1628–1978*, Sagan 1978; *Książka – biblioteka – szkoła*, ed. J. Spyra, Cieszyn 2001, s. 155–158.

²⁶ *Historia Śląska* (cit. v pozn. 5), s. 543; Conrads, Norbert: Schlesiens frühe Neuzeit (1469–1740). In: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, hg. von N. Conrads, Berlin 1994, s. 291.

²⁷ *Historia Śląska* (cit. v pozn. 5), s. 543. Těšínský milostivý kostel Ježíše Krista byl jediný svého druhu v Horním Slezsku. Záhy se okolo něj vytvořila náboženská obec čítající okolo 40 tisíc osob, které byly, vzhledem k hraničnímu položení města, původem nejen z Těšínska, ale rovněž z Uher, Polska, Moravy, zvl. Valašska. Ibidem, s. 300–302. Nověji k těšínskému kostelu, jeho vzniku a společenskému významu např. Wagner, Oskar: *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der evangelischen Gnadenkirche im Herzogtum Teschen 1545–1918*, Wien 1978.

²⁸ Těšínské evangelické gymnázium bylo založeno roku 1709 a po rozdělení Slezska se stalo jediným oficiálním evangelickým gymnáziem v habsburské monarchii. Conrads: *Schlesiens frühe Neuzeit* (cit. v pozn. 26), s. 302; *Książka – biblioteka – szkoła* (cit. v pozn. 25), s. 116–121.

²⁹ *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 132–138, 175–176.

³⁰ Uvedené jevy, provázející společenské mikroklima vyspělejších měst barokní doby, lze dokladovat výzkumy provedenými v posledním období např. pro Opavu a Těšín. A lze-li je, byť v menší míře, pozorovat i v posledně jmenovaném městě, reprezentujícím jakýsi přechod mezi východní a středo- či západoevropskou kulturou, tím spíše je můžeme, a to v míře podstatně vyšší, předpokládat v metropolích dolnoslezských knížectví. Korbelařová: *Města na Těšínsku* (cit. v pozn. 21), s. 220–228, 242–254; eadem: Opava za třicetileté války a v pobělohorském období. In: *Opava* (cit. v pozn. 25), s. 199–200.

Současně je nutno zdůraznit, že až do poloviny 18. století nelze jednoznačně potvrdit změnu celkového milieu zemských metropolí. Snad s výjimkou Lehnice a poměrně výstavné Nisy, v níž byl kupříkladu činěn na měšťany ze strany biskupa i rady nátlak, aby v zájmu bezpečnosti budovali své domy výhradně z cihel a kamene,³¹ měla i centra knížectví stále blíže k středověkým, neupraveným, nepříliš čistým a po setmění takřka temným „dírák“ než k moderním urbánním centrům západní Evropy. Ulice a prostranství, včetně hlavních náměstí, byly zastavěny nejen výstavnými kamennými či zděnými měšťanskými domy (kterých byla ostatně skoro všude jen menšina), ale především nízkými, dřevěnými či jen částečně zděnými domky a obydlími řemeslníků a drobných obchodníků. V Těšíně bylo v roce 1725 63% obydlí uvnitř města přízemních a pouze 15% ze všech domů bylo zděných. To přitom právě vrcholila rozsáhlá rekonstrukce města po velkém požáru. V centru Opolí bylo roku 1739 údajně zděných jen 34% domů (75 z 220). V Opavě bylo uvnitř města o dvacet let později (1746) zděných a částečně zděných pouze 40% domů (59, resp. 96 z 384), 60% stavení tedy bylo výhradně ze dřeva.³² Lépe na tom nebyla z hlediska kvality zástavby ani dolnoslezská města. V Břehu byla kupříkladu ještě v roce 1755 většina stavení dřevěná a jen 7% domů bylo kryto střešními taškami, ostatní měly střechy z došků či šindele. Ve Svidnici mohla být předměstí vzhledem k pevnostnímu charakteru města vystavěna výhradně ze dřeva.³³ Na příliš vysoké úrovni nebyly ani hygienické poměry ve městech. Dlážďené či dřevěnými chodníky pokryté byly jen nejfrekventovanější městské komunikace. Nikde neexistovala ani primitivní kanalizace, běžné byly ustavičné spory o dodržování pořádku, úklid hnojišť a odpadů, hromadících se i v „kulturních“ městských centrech na hlavních rýncích.³⁴

Navzdory negativním rysům dosud vzpomenutých měst šlo stále o nejpřednější a po všech stránkách nejprogresivněji se rozvíjející městská centra Slezska barokní doby. Tvořila ovšem jen zlomek urbánního společenství, zatímco početní převahu měla města provinčního významu. Ani ta však nepředstavovala ve Slezsku jednotnou množinu, přinejmenším z hlediska politického, ale ani ekonomického a kulturně společenského postavení, jak dále uvidíme.

Na prvním místě k nim příslušela tzv. města vikpildní (krajská). Šlo o střediska, která z hlediska politického a kulturně společenského významu tehdy neměla v Čechách a na Moravě obdoby a jejichž specifikum vycházelo z administrativně správního uspořádání Slezska a poměrně vysokého stupně rozvoje organizované stavovské samosprávy. Ta se na úrovni nižších územně správních obvodů, vikpild, v Horním Slezsku označovaných také jako kraje, formovala již od 13. století a její orgány se v Dolním Slezsku udržely až do pruské okupace země.³⁵ Přestože sídla

---

31 Ani zde se však nedařilo prosadit nedřevěnou zástavbu úplně. Koncem 18. století bylo v Nise kamenných jen 58,5% domů (322 z 550). Kwak, Jan: *Jak budowano miasto górnośląskie i jak się w nich żyło, uczyło i bawiło*, Opole 1991, s. 33–34.

32 Ibidem, s. 35; Zemský archiv v Opavě, Karolinský katastr slezský, inv. č. 143, 146.

33 *Książka – biblioteka – szkoła* (cit. v pozn. 25), s. 170–171; *Świdnica. Zarys monografii miasta*, ed. W. Korta, Wrocław – Świdnica 1995, s. 136, 138.

34 Např. v hlavním městě největšího hornoslezského knížectví Opolí bylo ještě koncem 17. století vydlážděno jen náměstí. Zákaz vyhazovat odpady a kupit hnůj na veřejném prostranství či v městských příkopech byl sice vyhlášen radními řady měst, měšťané však na čistotu příliš nedbali. Úklid největších nečistot byl proto kupř. v Opavě prováděn v rámci trestů za drobnější přestupky a trestné činy; Kwak: *Jak budowano miasto* (cit. v pozn. 31), s. 14–15; Korbelařová: *Města na Těšínsku* (cit. v pozn. 21), s. 71–75; Korbelařová, Irena – Žáček, Rudolf: Registra opavského hrdelního soudu z let 1643–1670. Příspěvek k dějinám opavského hrdelního soudnictví. In: *Opava. Sborník k dějinám města* 1, 1998, s. 63–70.

35 Vikpildní shromáždění se scházela především na Břežsku, Lehnicku, Volovsku, Hlohovsku, Svidnicku-Javorsku, Nisku, Olešnicku. Vedle sněmů se v obvodech vytvořily orgány obdobného typu jako na úrovni knížectví, nejčastěji výbory a soustava volených úředníků, mezi něž náleželi zejména vikpildní/krajští hejtmani,

vikpild³⁶ neměla formálně svébytný status, sama skutečnost, že se zde více či méně pravidelně scházely sněmíky a grémia úředníků, a to dokonce někde i v samostatně k tomu účelu stavy pořízených domech (Grünberk, Švibuz, Hlohov) či pronajímaných prostorách, umocňovala pozice těchto lokalit a mohla znamenat zkvalitnění jejich každodenního života.³⁷ Jakkoliv si nelze činit iluze o výjimečné vzdělanosti, kulturnosti ani majetnosti regionální šlechty (ve Slezsku převážně rytířského stavu), již sama její pravidelná přítomnost ve městech, spojená s jistými výdaji ve prospěch městských podniků a hospodářství, a bezprostřední konfrontace měšťanů s příslušníky vyšších vrstev mohla ovlivnit každodennost města a jeho celkovou úroveň.

Vikpildních měst (která současně nebyla sídly knížectví) bylo ve Slezsku v raném novověku čtyřiačtyřicet, z toho třicet dvě v Dolním Slezsku.³⁸ Šlo o velmi rozdílné a obtížně porovnatelné lokality, ať už z hlediska velikosti, stupně ekonomické prosperity či kulturního milieu. Náležela k nim kupříkladu ekonomicky poměrně prosperující centra jako dolnoslezské Grünberk (753 domů) a Hiršperk (752) či hornoslezský Prudník (437),³⁹ od druhé poloviny 17. století stále výrazněji se profilující střediska textilní výroby, dynamicky se zvětšující zvláště díky rozvoji závislými mistry a námezdními zaměstnanci obydlených předměstí (z hlediska kultury a materiální úrovně života ovšem nevalných). Na druhé straně krajskými středisky byla rovněž hornoslezská spíše městečka než města Slavěnice (60 domů), Střelce (76) a Tošek (100), stejně jako hospodářsky v podstatě živořící dolnoslezský Příbuz (112) či Naumburk (116).

Mnohá z vikpildních center se výrazněji nelišila od zástupců poslední skupiny městských lokalit, a to privátních neboli poddanských měst (včetně center nižších stavovských panství). Podle výkazů státních orgánů bylo těchto měst ve Slezsku na sklonku jeho příslušnosti k České koruně přesně sto, některá (respektive další místa v uvedeném počtu nezahrnutá) ovšem balancovala na hranici mezi městy či městečky a tržními místy, anebo dokonce lokalitami venkovského charakteru. Představitelé Pilchovic na Ratibořsku (47 domů) se například divili, že stavovská vizitační komise,

---

starší, deputovaní zemské pokladny, výběrčí daní a akcízů ad. Šlo zpravidla o úředníky volené sněmíky. Vývojem stavovských orgánů na úrovni knížectví a vikpild se zabýval zejména Marian J. Ptak z vratislavské univerzity. Za všechny jmenujme z jeho prací, z nichž jsou čerpány i všechny další údaje týkající se vikpildní správní organizace, alespoň *Zgromadzenia stanowe księstwa legnickiego*, Acta Universitatis Wratislaviensis (dále AUW) 2070, *Prawo* CCLXI, 1998, s. 19–81; idem: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa cieszyńskiego*, AUW 1193, *Prawo* CXCI, 1992, s. 31–60; idem: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa głogowskiego* od początku XIV w. do 1742, AUW 1344, *Prawo* CCX, Wrocław 1991; idem: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa karniowskiego* (1377–1743), AUW 1247, *Prawo* CXCI, 1992, s. 47–82; idem: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa nyskiego* oraz innych posiadłości biskupstwa wrocławskiego, AUW 982, *Prawo* CLXI, 1988, s. 9–44; idem: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa wolowskiego*, AUW 1033, *Prawo* CLXXII, 1989, s. 27–56; idem: *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa żagańskiego* v letech 1413–1742, AUW 908, *Prawo* CXLIX, 1989, s. 31–73; idem: *Zgromadzenia stanowe księstwa brzeskiego*, AUW 1853, *Prawo* CCXLIX, 1996, s. 39–105; idem: *Urzędy stanowe księstwa brzeskiego*, AUW 1953, *Prawo* CCLVI, 1997, s. 19–46; idem: *Zgromadzenia stanowe księstwa olesnickiego* w pierwszej połowie XVIII w., AUW 612, *Prawo*, CVI, 1985, s. 95–120.

³⁶ Sídlem pouze jediné vikpildy nebylo město, ale ves, a to Ryčen na Volovsku.

³⁷ Pro úplnost dodejme, že např. na Nisku (Nisku-Grotkovsku) či Svídnicku-Javorsku se vikpildní sněmy scházely v hlavních městech knížectví a často zasedaly v podobných termínech jako sněmy knížectví.

³⁸ Na Opavsku, Krnovsku a Těšínsku navzdory tomu, že na posledně jmenovaném území lze kořeny vikpildního uspořádání přinejmenším ve středověku zaznamenat, již nebylo členění knížectví na nižší územní celky (s výjimkou stavovských panství) uplatňováno. V Horním Slezsku v novověku není organizovaná činnost stavovských institucí na krajské úrovni zatím zevrubněji prozkoumána, vše nasvědčuje tomu, že nevyvíjely soustavnější činnost. Srov. Korbelařová, Irena: K územně správnímu členění Slezska před rokem 1740. In: *Slezský sborník* 100, 2002, s. 61–81; eadem: Několik poznámek k vývoji nižších územně správních celků (vikpild, krajů) se zřetelem k Hornímu Slezsku. In: *Studia Śląskie* 63, 2004, s. 135–148.

³⁹ Podrobněji Korbelařová, Irena: *K velikosti měst ve Slezsku* (v tisku).

která k nim zavítala v roce 1726, je hodlá podrobit městské indikci a sdělili jí, že nevlastní žádná městská privilegia ani pečeť a není jim známo, že by je vlastnili jejich předchůdci.⁴⁰

Podobně jako k vikpildním, i k soukromým (poddanským) městům se řadily vzájemně velmi odlišné subjekty. Nalézt mezi nimi bylo možno vsutku „černé koně“ raného období slezského průmyslu, jako byl například podsudetský Šmídberk (562 domů). Původní osada v rukou významného aristokratického rodu Schaffgotschů, zaměřená na těžbu a zpracování rud, byla roku 1513 povýšena na město a rychle se rozvíjela. Do třicetileté války, kdy se dostupné zásoby rudy vyčerpaly, se místní podnikatelé začali orientovat stále více na plátenictví a produkci exportovat do Španělska, Itálie, Hamburku i dále do zámoří.⁴¹ Šmídberk se začal rozrůstat, podobně jako u jiných textilních center, vikpildních Grűnberku a Hiršperku či hornoslezského Bílska (270 domů), však šlo o extenzivní rozvoj sídlišť obývaných závislými řemeslníky a nádeníky, se stísněnými a málo kvalitními staveními, bez kulturního a duchovního zázemí. Často byla budována na principu nájemních domků či bytů, do té doby rozšířenějších jen v největších centrech země.⁴² Zatímco městský charakter si tak zachovávalo jen původní jádro lokality, modernizující se a rozkvétající, prostor před hradbami spíše než město se všemi atributy připomínal pouhé sídliště pro chudé „spoluměšťany“ na nevysoké kulturní úrovni.

Více než dvě třetiny privátních měst ve Slezsku bylo ovšem podstatně menších než Šmídberk: sedmdesát devět jich čítalo kolem roku 1725 méně než dvě stě, jedenačtyřicet dokonce méně než sto domů. K nejmenším vůbec náležely hornoslezská Opavice (31 domů), Nová Cerekev (37) a Dolní Benešov (38), všechny na Opavsku, dolnoslezská Psí Pole a Kontop (po 36) či Frejnov (39). V posledně jmenovaných městech lze přitom jen stěží počítat s více než dvěma až třemi stovkami obyvatel a z hlediska velikosti populace je předčila nejedna ves v okolí.⁴³ Většina malých slezských měst (tedy s méně než stovkou domů) se přitom řadila jednoznačně k hospodářsky zaostalejším centrům, v Horním Slezsku, zejména na Opolsku-Ratibořsku a překvapivě i na Opavsku, převážně orientovaným na agrární produkci. Berní odhady naznačují, že o zemědělskou výrobu se podstatným dílem opírala ekonomika nejméně dvou desítek měst této oblasti: nejen již vzpomenutých Pilchovic (podle berních odhadů zde ze zemědělství pocházelo 95% přímo zdaňovaných výnosů), ale také Proškova (85%), Šurgastu (68%), Vozník (67%), Gutentagu a Olešna (63%). Na Opavsku hrály v tomto směru prim Křenovice, zaměřené na dobytčí trhy (90% /!/ zdaněných výnosů), Nová Cerekev (87%), ale i Dolní Benešov (61%). V jeho sousedství přitom existovala stejnojmenná ves (původně předměstí), a dalo by se tedy očekávat, že v urbánním centru bude převažovat výnos z řemesel a dalších „městských“ zdrojů (cel, mýt, pivovarnictví, městských realit atd.).⁴⁴

Podstatně odlišné byly v tomto směru dolnoslezské poměry, kde i relativně malé poddanské lokality byly orientovány převážně na řemeslnou výrobu, obchod, případně produkci piva, zatímco

---

40 „*Inwohner dieses Ort kein Stadtprivilegia aufzeigen, noch auch wissen können, ob ihre Vorfahren inmahls eigniges gehabt habe, kein einziger aus ihren Bürg /.../ haben keine erbliche erkauffen, Gewerbe oder Handtierung (!) treiben, keine Zeche iund andere städtl. Mittel haben./.../ auch nicht einmahl ein Stadt- oder Gemeine Insiegel haben.*“ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kataster karoliński, sign. 159. Lokalita přitom byla založena už ve 13. století pravděpodobně jako město, roku 1360 je její statut doložen s jistotou. Kolem roku 1578 byla dokonce opevněna. Weczerek, Hugo: *Stadt- und Marktgrűndung*, s. 2, tab. 2; *Schlesisches Stűdtbuch* 1, Stuttgart – Berlin – Kůln 1995, s. 334–335.

41 Kapałczyński, Wojciech: *Kowary*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1993 s. 13, 20–28.

42 Domky byly často budovány na principu nájemních bytů, až do sklonku počátku 18. století rozšířeném převážně jen ve velkých městských centrech. Srov. Korbelařová: *Města na Těšínsku* (cit. v pozn. 21), s. 106.

43 V protostatistickém období se zpravidla užívá pro poddanská města střední a malé velikosti koeficient obydlenosti 6–7 osob/dům.

44 Zemský archiv v Opavě, Karolinský katastr slezský, inv. č. 79, 80.

agrární produkce představovala jen doplňkovou aktivitu. Z řady zde tak říkajíc vybočovaly jen nemnohé, například Záboří (48 domů), kde výnosy z rostlinné výroby a dobytkářství tvořily 65% z celkových odhadů. Naopak v Kontopu (36 domů), Slávě (96 domů), Kőbenu (79 domů) i v další nevelkých městečkách, k nimž máme dostatek podkladů, tvořily výnosy ze zemědělství jen pětinu, nanejvýš čtvrtinu všech zdaněných výnosových zdrojů.⁴⁵

Přestože sama velikost (respektive „malost“), ani orientace na zemědělskou výrobu nemusely nutně znamenat, že lokality postrádaly vnější městské znaky (urbanistické uspořádání, radnici, řemeslnické lávky) a formální atributy správního a právního charakteru (městská privilegia, správní orgány v čele s purkmistrem a radou), svým celkovým charakterem se ve skutečnosti blížily spíše venkovským lokalitám. Zastavěny byly většinou jen nízkými, převážně dřevěnými domky s jednou až dvěma obytnými místnostmi (světnicemi), komorou, výjimečně samostatnou kuchyní. Samozřejmostí byly chlévy a maštale, stodoly a seníky. Domy byly zpravidla dvou- až tříprostorové, uspořádané venkovským způsobem. Výrazně stísněné poměry jsou doloženy opět zvláště v hornoslezských lokalitách. V Gutentagu na Opolsku mělo roku 1724 jen pět domů ze sto dvanácti dvě světnice, ostatní disponovaly pouze světnicí a komorou nebo kuchyní. Velmi podobná úroveň měšťanských obydlí je doložena rovněž z Rybníku, kde měla pouze světnici s komorou takřka polovina stavení, pětáctyřicet ze sto dvanácti evidovaných domů.⁴⁶ O mnoho lépe na tom nebyla ani řada vikpildních měst. V centru nižšího stavovského panství Bytomi se nacházelo koncem 17. století jen několik zděných domů, podobně jako v Kozlí či Rybníku. Tady ještě v 18. století neměla celá řada stavení dokonce ani komíny!⁴⁷ Měšťanská obydlí provinčních měst byla vybavena velmi rustikálně a prostě, nenacházíme zde zpravidla výraznější stopy po zdobnosti a pohodlí, které již byly charakteristické pro ryze měšťanské příbytky barokní doby ve větších městech, zejména zemských metropolích.

Venkovská či provinční města, jak by asi znělo s přihlédnutím k celkovému charakteru a významu nejprůhodnější pojmenování pro podstatnou část privátních, někdy i vikpildních měst, byla často navíc ve velmi zbědovaném stavu, neudržovaná a zanedbaná. Ne vždy přitom šlo o přechodný úkaz, způsobený třeba požárem či jinou katastrofou (i když i s takovými případy se pochopitelně bylo lze setkat). Lesnice na Opolsku byla kupříkladu roku 1725, čtyři roky po požáru, označena za „*velmi zruinovanou, pouze ze dřeva, špatnou*“. Měšťanské domy se již sice budovaly znovu, opět však jen ze dřeva a připomínaly prý spíše vesnické chalupy.⁴⁸ Fryštát na Těšínsku (dnes součást Karviné), centrum nižšího stavovského panství a kdysi kvetoucí město, byl v tomtéž roce shledán v žalostném stavu a úpadku,⁴⁹ nedaleká Strumeň byla popsána jako „*otevřené a z pouhého dřeva vystavěné místo mezi vodou a marastem*“⁵⁰ a o Jablunkově, položeném na samé hranici Slezska s Uhrami, bylo

---

⁴⁵ Zdaňovány přitom byly příjmy z „městských výnosů“: realit a domovní činže, tzv. společných příjmů (cla, mýta, vážné, poplatky z krámů a bud), produkce a výčepu vína, kořalky a piva, krámů a uzavřených řemesel a z půdy a zemědělských zdrojů (mlýny, polnosti, zahrady, lesy a zpracování dřeva, chov dobytka, rybníkářství ad.), Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kataster karoliński, sign. 17, 21, 26, 28, 31, 37, 44, 48, 52, 56, 60, 61, 71, 132, 134, 141, 142, 149, 157, 159, 166, 169 ad.

⁴⁶ Kwak: *Jak budowano miasto* (cit. v pozn. 31), s. 40. V karolinských fasích z roku 1730 je vykazováno 86 domů, včetně jmenovitého seznamu držitelů, v sumáři snad z roku 1726 dokonce jen 55 domů. Zemský archiv v Opavě, Karolinský katastr slezský, sign. 141; *Indykacja dominiów* (cit. v pozn. 10), s. 236.

⁴⁷ Kwak: *Jak budowano miasto* (cit. v pozn. 31), s. 39.

⁴⁸ „...sehr ruinirte, von puren Holz, schlecht /.../ bei jetzigen calamitosen Zeiten /.../ so miserable Zustände dieser, un á portiori mehr elende Dorfchaluppen.“ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kataster karoliński, sign. 152.

⁴⁹ „...in einem dergleichen Commiseratinswärtigen Stadt im Verfall geratten“, „tagtäglich verfallende Stadt“ apod. Zemský archiv v Opavě, Karolinský katastr slezský, inv. č. 147.

⁵⁰ „...offene ind von puren Holz erbaute Orth zwischen Wasser und Marasten.“ Zemský archiv v Opavě, Karolinský katastr slezský, inv. č. 146.

konstatováno, že „*vypadá úplně jako kasárna a musí žít z horského zemědělství*.“⁵¹ Ke katastrofálním poměrům ve městech přispívali nepořádností i sami měšťané. V Bytomi bylo ještě v 17. století běžné, že přímo před domy, a to i na hlavním rynku, ležely kupy odpadků.⁵²

S vnějším stavem domů a domácností souzněla podle všeho i vlastní měšťanská společnost. Velmi trefně to vystihli již mnozí soudobí pozorovatelé, kteří uváděli, že měšťané slezských poddanských měst „*žili vesměs hůře nežli namnoze lid v dědinách*.“⁵³ Po návštěvě ve Vítkově na Opavsku stavovští vizitátoři konstatovali, že se „*měšťané liší od poddaných jen svým názvem*“, v Pilchovicích na Ratibořsku, že jsou „*poddaní, vrchnosti povinováni robotováním s dobyt看em i pěším*“. Ne nadarmo užívali vrchnostenští i státní byrokraté až hluboko do 18. století pro označení obyvatel privátních měst sociální kategorie příslušející venkovánům, tedy sedláci, zahradníci a domkáři.

Mnohá privátní, ale i vikpildní města postrádala kulturní zázemí, s výjimkou farní školy či náboženského bratrstva (konstituovaného ovšem jen někde) zde neexistovaly příležitosti získat hlubší vzdělání a kultivaci. Jejich provinčnost, a to zvláště v prostředí Horního Slezska (a zvláště Opolska-Ratibořska, což je nutno důrazně podtrhnout, neboť v dalších regionech nebyly podobné rysy zjištěny) dokládá i poměrně nízká vzdělanostní úroveň městských obyvatel, doložená v pramenech. Některé písemnosti ukazují, že mnozí zdejší měšťané ještě před polovinou 18. století nedovedli psát, a dokonce ani podepsat se!⁵⁴

Duchovnímu povznesení městské společnosti rozhodně nenapomohla ani jistá izolace, v níž se její příslušníci ocitali z objektivních důvodů, jimž sami mohli sotva účinně odpomoci. Jejich domovy často ležely na periferii, stranou významnějších obchodních cest. Ekonomické zaměření ani kvalita městské produkce nedávaly naději, že by se uplatnili na nadregionálních trzích ve významnějších obchodních centrech v blízkém či vzdálenějším okolí, a proto se tam zpravidla ani nevydávali. Ztráceli tak kontakty s vyspělejším světem, komunikovali převážně s venkovským zázemím, kterému se, snad cíleně, snad mimoděk, přizpůsobovali víc, než bylo zapotřebí. Živoření řady provinčních, převážně soukromých měst na hranici hospodářského i kulturně společenského úpadku se tím jen prohlubovalo. Konec mu mnohdy učinily až radikální zásahy racionální byrokratické administrativy pruského státu, prosté tradicionalistických nálad na pomezí sentimentu, které neprodleně po začlenění podstatné části Slezska k hohenzollernskému království degradovaly mnohá města na pouhá tržní místa.⁵⁵ Mýtus o jejich příslušnosti ke kvetoucím střediskům kultury a vzdělanosti, za něž bylo lze jistě mnohá ze slezských měst považovat, tím vzal u mnohých navždy, u jiných, schopných regenerace v nových poměrech, jen přechodně, za své. Městečka rakouského Slezska byla sice podobně rychlého a tvrdého zásahu ušetřena, spíše však proto, že stát měl zájem o rozvoj miniaturního zbytku země s tradicí ekonomického tygra, než že by městské lokality samy vyvolávaly

---

51 „...wegen beständiger Marche und Remarche gleichsam als Casernen anzusehen seyn, und nur á potiori von der mühsamen Gebürge-Land-Wirtschaft leben müssen.“ Zemský archiv v Opavě, Karolinský katastr slezský, inv. č. 146.

52 Kwak: *Jak budowano miasto* (cit. v pozn. 31), s. 15.

53 Malý, Jan: Poddanství a robota na Heralticku a jiných panstvích na Opavsku v 17. a 18. století, *Věstník Matice opavské, příloha* 38, Opava 1933, s. 55.

54 Např. mnoho individuálních daňových přiznání z Krapkovic je opatřeno pouze třemi křížky, a to i tehdy, šlo-li o muže-měšťany. Nevypsání písmo necvičené ruky bylo poměrně běžné, v Gutentagu měl těžkopádný a neumělý rukopis i písař. V dolnoslezských městech, i poddanského typu, je patrná vyšší úroveň znalosti psaní, objevují se dokonce poměrně vypsání rukopisy i žen-měšťanek, běžné byly jejich individuální pečeti. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kataster karliński, sign. 134, 169 ad.

55 *Atlas historyczny* (cit. v pozn. 8), s. 47–52, 105–110; Conrads: *Schlesiens frühe Neuzeit* (cit. v pozn. 26), s. 360. K vývoji hornoslezských neakcíových měst srov. Drobek, Władysław: *Miasta zdegradowane na Opolszczyźnie. Studia nad przekształceniami sieci miast województwa opolskiego i ich przestrzennym rozwojem*, Opole 1986.

naděje na obrat směrem k rychlé a dlouhodobé prosperitě. Přesto se některým, spíše ovšem středně velkým lokalitám poddanského charakteru, jako byl Frývaldov (Jeseník), Odry, Frýdek, Bílovec i další, návrat mezi plnohodnotná města s pevnou ekonomickou i kulturně společenskou základnou podařil.⁵⁶

Co říci závěrem namísto shrnutí i případné odpovědi na otázku položenou v záhlaví?

Je-li Slezsko v názvu výjimečné výstavy označeno za perlu v české Koruně, pak dovolte užít obdobný příměr při hodnocení slezských měst barokního období. Rozhodně ale nebude pro všechna lichotivý. Zatímco totiž Vratislav lze bezpochyby považovat za drahokam ve středoevropské urbánní krajině, knížecí a některá dolnoslezská vikpildní města za její polodrahokamy, mnohdy ovšem zkultivované jen hrubým, ba neumělým brusem, podstatnou část privátních měst v Dolním a tím spíše pak v Horním Slezsku nelze přirovnat než k syrovým, neopracovaným, nešlechtěně prostým kamenům a kamínkům, rozesetým po provincii. Což ovšem vůbec neznamená, že tato města a městečka neměla svůj nezastupitelný význam v soudobém mikrosvětě a že právě ona nedodávala mozaice slezského osídlení na pestrosti a opravdovosti.^{57*}

---

⁵⁶ Žáček, Rudolf: *Ekonomický a sociální vývoj*, s. 107–111; Korbelařová, Irena: *Poddanská města Opavského a Krnovského knížectví v letech 1648–1740. Ekonomické a sociální aspekty vývoje*, Opava 1999, s. 115.

⁵⁷ Názvy v textu uváděných měst (český současný, je-li obec dnes v ČR, historický, je-li obec dnes v Polsku/ německý historický/polský současný, pouze je-li obec dnes v Polsku):

Bílovec/Wagstadt, Bílsko/Bielitz/Bielsko, Břeh/Brieg/Brzeg, Bytom/Bytom/Bytom, Cukmantl/Zukmantel, Dolní Benešov/Beneschau, Frajštat (Kožuchov)/Freistadt/Kożuchów, Frejnov/Freihan/Cieszków, Frýdek/Friedeck, Fryštát/Freystadt, Frývaldov/Freywaldau, Grünberk/Grünberg/Zielona Góra, Gutentag/Guttentag/Dobrodzień, Hoštice/Goschütz/Goszczyce, Hiršberk/Hirschberg/Jelenia Góra, Hlohov/Glogau/Głogów, Jablunkov/Jablunkau, Javor/Jauer/Jawor, Kóben(?)/Köben/Chobień, Kontop/Kontop/Konotop, Kozlí/Kosel/Koźle, Krnov/Jägerndorf, Landhut/Landeshut/Kamiena Góra, Lehnice/Liegnitz/Legnica, Lesnice/Leschnitz/Leśnica, Milíč/Militsch/Milicz, Minstrberk/Münsterberg/Ziębice, Naumburk/Naumburg a Oder/Nowogrodziec, Nisa/Neiße/Nysa, Nová Cerekev/Deutsch Neukirch/Nowa Cerekwia, Odry/Odrau, Olešno/Rosenberg/Olesno, Opava/Troppau, Opavice/Troppowitz/Opawica, Opolí/Oppeln/Opole, Pilchovice/Pilchowitz/Pilchowice, Proškov/Proskau/Proszków, Psí Pole/Hundsfeld/Psie Pole, Prudník/Neustadt/Prudnik, Příbuz/Priebus/Przewoz, Rybník/Rybnick/Rybnik, Ryčen/ Rtzen/ Ryczeń, Sláva/Schlawa/Ślawa, Slavěňčice/Slawentschitz/Ślawięcice, Strumeň/Schwarzwasser/Strumień, Střelce(Malé)/Strehlitz (Klein)/Strzeleczi, Svídnice/Schweidnitz/Świdnica, Šmídkberk (Kovary)/Schmiedberg/Kowary, Šurgast/Schurgast/Skorogoszcz, Švibus (Schwiebus/Swobodzin, Těšín/Teschen/Cieszyn, Tošek/Tosk/Toszek, Vítkov/Wigstadtl, Vozníky/Woschnick/ Woźniki, Vratislav/Breslau/Wrocław, Záboří/Sabor/Zabór, Zaháň/Sagan/Żagań.

*Příspěvek vznikl v rámci řešení výzkumného záměru MSM4781305905.

ŚLĄSKIE MIASTA W OKRESIE PÓŻNOBAROKOWYM – OŚRODKI GOSPODARCZE I KULTUROWE ALBO PROWINCJE?

Śląsk w okresie późnobarokowym reprezentuje bardzo rozwinięty region na ziemiach czeskich, charakteryzujący się ważną pozycją miast, których tutaj – obok metropolii Wrocławia – istniało ponad 160. Z punktu widzenia statusu prawnego oraz znaczenia administracyjnego chodziło o wewnętrznie wysoko dywersyfikowane grupy miejscowości. W niniejszym studium poświęcono uwagę miastom śląskim w pierwszej połowie XVIII wieku, a więc w ostatnim okresie przynależności całego Śląska do Korony Czeskiej. Charakteryzuje sieć miast w Śląsku jako stosunkowo rozwiniętą, jednak w porównaniu z stopniem rozwoju w Czechach i na Morawach ciągle

pozostającą w tyle. Ze względu na fragmentaryczność źródeł rezygnuje z dokładniejszego określenia stopnia urbanizacji, która jest tylko ogólnikowo oszacowana. Przedstawia stratyfikację i charakterystykę miast śląskich z punktu widzenia ich wielkości, funkcji administracyjnej, politycznej, kulturalnej i społecznej, na podstawie źródeł o charakterze zbiorczym i szuka odpowiedzi na pytanie o prawdziwość tradycyjnego wyobrażenia o wysokim stopniu rozwoju miast śląskich, uważanych za ośrodki nauki i kultury, miejsca o wysokim standardzie życiowym i wyjątkowym poziomie ekonomicznym, czy takie wyobrażenie w ogóle odpowiada stanowi faktycznemu albo czy chodzi tylko o stereotyp bazujący na znajomości stosunków gospodarczych i społecznych w wybranych ośrodkach.

SILESIA CITIES IN THE LATE BAROQUE PERIOD – TREASURES OF ECONOMY AND CULTURE, OR LOCALITIES OF ONLY PROVINCIAL SIGNIFICANCE?

In the late Baroque period, Silesia represented a highly advanced region of the Bohemian lands, characterised by the significant position of its cities, which numbered – apart from the Wrocław metropolis – more than 160. These were groups of localities which were internally highly diversified both from the point of legal status and the point of administrative and executive significance. The essay pays attention to Silesian cities of the first half of the 18th century – it is in the last stage of the period when the entire Silesia was part of the union of the Lands of Bohemian Crown. It characterizes the network of Silesian cities as rather developed, but yet falling behind the stage of development in both Bohemia and Moravia.

STRESZCZENIE

SUMMARY

With regard to the fragmentary character of comparable sources of information, the authors resigned from a more exact determining of the measure of urbanization and instead decided to estimate it in only general features. The essay thus deals with the stratification and the characteristics of Silesian cities from the viewpoint of their size and administrative, political and culturally social functions. It departs from the sources of collective character and tries to find an answer to the question of whether the traditional idea of the advanced level of development of Silesian cities as centres of education, culture and high standard of living with excellent economic successfulness is realistic and corresponds to the reality of that period, or whether it is just a myth based on the knowledge of economic and social conditions of selected centres.

© Národní galerie v Praze, 2008
ISBN 978-80-7035-396-7

S/

SLEZSKO
ZEMĚ KORUNY ČESKÉ
HISTORIE A KULTURA
1300–1740

Helena Dáňová – Jan Klípa – Lenka Stolárová (eds.)

V	OTÁZKY UMĚLECKÝCH VZTAHŮ ČECH A SLEZSKA VE STŘEDOVĚKU A RANÉM NOVOVĚKU	
	ZWIĄZKI ARTYSTYCZNE PRAGI I WROCŁAWIA W OSTATNIEJ TERCJI XIV WIEKU	
	RZEŻBA I SKLEPIENIA	
	Romuald Kaczmarek	421
	ARCHITEKTURA VRCHOLNÉHO BAROKA V ČECHÁCH KOLEM ROKU 1700 JAKO VÝSLEDEK I ZDROJ INSPIRACÍ	
	Mojmír Horyna	439
	DIALOG WYZNAŃ W ARCHITEKTURZE I SZTUCE ŚLĄSKIEJ 1648–1742	
	Jan Harasimowicz	483
	LOMIVÝ CHARAKTER BAROKA V ČECHÁCH A JEHO CHVÁLA	
	Ivo Kořán	505
VI	INDIVIDUÁLNÍ OSUDY NA POZADÍ DOBY	
	JANKO Z CZARNKOWA (OK. 1320–1386) WOBEC ŚLĄSKA I CZECH	
	Marek Derwich	525
	SLIEZSKY PÁN SEIFRIED RYBISCH V HLAVNOM MESTE UHORSKA	
	Zuzana Ludiková	533
	ANDREAS VON HANNIWALDT	
	SZARA EMINENCJA DWORU RUDOLFA II	
	Piotr Oszczanowski	545
	RANÉ DÍLO IGNÁCE ROHRBACHA	
	Tomáš Hladík	559
	VON PRAG ÜBER BAUTZEN NACH BRESLAU	
	ZUM FRÜHWERK JOHANN GEORG URBANSKYS IN DER OBERLAUSITZ	
	Marius Winzeler	573
	ŚLĄSCY KACI W KONTAKTACH ZAWODOWYCH Z MISTRZAMI Z MIAST CZESKICH I MORAWSKICH W XVII I XVIII WIEKU	
	Daniel Wojtucki	589
	ANTON POLCKE NA NOWO ODKRYTY	
	ZAPOMNIANE ŹRÓDŁA I NIEZNANE OEUVRE NADWORNEGO MALARZA DOBY PÓŹNEGO BAROKU	
	Arkadiusz Muła	597

VII STÝKÁNÍ A POTÝKÁNÍ: SLEZSKO, ČESKÉ ZEMĚ A EVROPA

SKARB ZE ŚRODY ŚLĄSKIEJ NOWO ODZYSKANE FRAGMENTY Jacek Witecki	609
RETROSPEKTYWNE TENDENCJE ARCHITEKTURY ZIEM KRÓLESTWA CZESKIEGO W DOBIE RENESANSU (1500–1650) UWAGI O SENSIE IDEOWYM KONWENCJI STYLOWYCH Artur Kwaśniewski	625
RENEANSOWE SGRAFFITA NA ŚLĄSKU I ICH ZWIĄZKI Z CZESKIMI DEKORACJAMI TEGO TYPU Marzanna Jagiełło-Kołaczyk	641
POMIĘDZY PRAGĄ A LUBIĄŻEM WCZESNOBAROKOWY WYSTRÓJ RZEŹBIARSKI KAPLICY KRZYŻA ŚWIĘTEGO (MATKI BOSKIEJ BOLESNEJ) KOŚCIOŁA OPACKIEGO W BROUMOVIE Artur Kolbiarz	659
SCHLESIER UND IHRE PEREGRINATIO ACADEMICA IN DIE NIEDERLANDE IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT Edita Grzesik	971
POCHODZENIE ARTYSTÓW WŁOSKICH CZYNNYCH NA ŚLĄSKU W 2 POŁOWIE XVII WIEKU ZARYS ZAGADNIENIA Mariusz Smoliński	981
RIDELOVÉ (RIEDELÓVÉ) ZE SLEZSKÉHO BRUNTÁLU: JEZUITÉ – KOADJUTOŘI, ŘEZBÁŘI A TRUHLÁŘI 17. A 18. STOLETÍ POZNÁMKY K DOSAVADNÍMU BĚDÁNÍ Anna Rollová	699
VENKOVSKÉ SOCIOEKONOMICKÉ STRUKTURY VE SLEZSKU Markéta Kouřilová	705
VYMEZOVÁNÍ KLADSKA JAKO SPECIFICKÉHO SPRÁVNÍHO REGIONU V ČESKO- SLEZSKÉM PŘÍHRANIČÍ (OD 13. DO 18. STOLETÍ) Ondřej Felcman	715

VIII PROMĚNY TÉMAT A PŘÍBĚHY MOTIVŮ: STŘEDOVĚK

DIE IKONOGRAPHIE DER MARIENHIMMELFAHRT IN SCHLESIEN IM MITTELALTER UND IHRE STELLUNG IN MITTELEUROPA PAWEL FREUS Pawel Freus	731

MADONA FARNÍHO KOSTELA V BROUMOVĚ A POČÁTKY SLEZSKO-POMOŘSKÉHO STYLU MADON NA LVU	
Aleš Mudra	771
MADONA VYŠEBRODSKÁ A MADONA VRATISLAVSKÁ	
PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ VZÁJEMNÝCH VZTAHŮ A HISTORICKÉHO KONTEXTU	
Jan Klípa	783
SOCHA PANNY MARIE V NADĚJI Z DUBAN A JEJÍ VZTAH K MLADŠÍMU OLTÁŘI Z DUBAN	
Helena Dáňová	803
CESTA JEDNOHO MOTIVU Z BRUGG PŘES VRATISLAV DO PRAHY	
Milena Bartlová	815
NEZNÁMÉ ZOBRAZENÍ LUTERÁNSKÉHO NÁMĚTU ZÁKON A MILOST V BROUMOVĚ	
Jan Royt	827

IX

PROMĚNY TÉMAT A PŘÍBĚHY MOTIVŮ: RANÝ NOVOVĚK

POLNISCHE, SCHLESISCHE UND MÄHRISCHE DARSTELLUNGEN DER SIEBEN HEILIGEN ZUFLUCHTEN – EIN DEUTSCHES THEMA DER BAROCKZEIT	
Christine Moisan-Jabłońska	839
ZE SILESIKÁLNÍ GRAFIKY 17. STOLETÍ: NEZNÁMÉ UNIVERZITNÍ TEZE PODLE WILLMANNA A MARCHETTIŮ	
Petra Zelenková	855
JAN THURZO, ALBRECHT DÜRER A JAN DUBRAVIUS	
Lubomír Konečný	863
SILESIA MYSTICA	
ŚLĄSKA IKONOGRAFIA MISTYCZNA I JEJ RECEPCJA W CZECHACH I NA MORAWACH W CZASACH BAROKU	
Andrzej Kozieł	873
SLEZSKÉ MOTIVY NA MALBÁCH V BŘEVNOVSKO-BROUMOVSKÉM OPATSTVÍ	
Marcela Vondráčková, Martin Mádl	891
„EGO SUM VITIS VERA“	
PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW BAROKOWEJ POBOŻNOŚCI PASYJNEJ W EUROPIE ŚRODKOWEJ	
Adam Organisty, Marek Walczak	913

OTÁZKY UMĚLECKÝCH VZTAHŮ ČECH A SLEZSKA VE STŘEDOVĚKU A RANÉM NOVOVĚKU

ZWIĄZKI ARTYSTYCZNE PRAGI I WROCŁAWIA W OSTATNIEJ TERCJI XIV WIEKU

RZEŻBA I SKLEPIENIA

Romuald Kaczmarek

Problem związków artystycznych Czech i Śląska, a w szczególności Pragi i Wrocławia w okresie luksemburskim, wymaga bardziej zróżnicowanego spojrzenia. Do tej pory mamy bowiem do czynienia z dosyć jednostronnym ujęciem, w którym dominująca pozycja praskiego centrum artystycznego niemal wykluczała możliwość powstania dzieł najwyższej klasy w lokalnych śląskich warsztatach. Nie umniejszając w najmniejszym stopniu inspirującej roli twórców czynnych w Pradze dla sztuki śląskiej, uważam że są podstawy pozwalające widzieć wrocławskie środowisko artystyczne ostatniej tercji XIV i początku XV wieku jako zdolne do aktywnego udziału w procesie kształtowania stylu charakterystycznego wówczas dla środkowej Europy. Niewątpliwie było to możliwe dzięki bliskim kontaktom łączącym na różnych płaszczyznach główne miasto Śląska ze stolicą Korony Czeskiej. Skupię się tutaj na problemie importu, rozróżniając jednak przywóz dzieł od przyjazdu artystów.

Choć nie ma dotąd źródłowych potwierdzeń przywożenia do Wrocławia dzieł sztuki powstających w Pradze w 2 połowie XIV wieku, to nikt też temu nie zaprzecza, a sporo przykładów sugerowania takiej możliwości znaleźlibyśmy w literaturze. Bliskość formalno-stylowa między niektórymi dziełami rzeźby tu i tam jest niezaprzeczalna. Niekiedy wnioski wyciągane z analizy porównawczej wzmacniane są dodatkowo argumentem pochodzenia materiału, z jakiego wykonano rzeźby. Znaczna część najznakomitszych wrocławskich figur stylu pięknego wykonana jest w wapieniu, który zwykle się uważa za pochodzący z kamieniołomów położonych niedaleko Pragi.¹ Oczywiście pożądane byłyby w tej sytuacji analizy petrograficzne. Ich przeprowadzenie mogłoby przynieść odpowiedź na pytania o pochodzenie materiału, ale już niekoniecznie na pytanie o miejsce wykonania dzieła.

Jeśli zamawiający dzieło miał jasno określone wymagania odnośnie do jego formy i stylu oraz jakości wykonania, poszukiwał artystów zdolnych do zrealizowania jego wymagań. Gdy takowych nie było na miejscu, mógł zlecić wykonanie albo zamówić wykonanie w innym ośrodku artystycznym i następnie sprowadzić gotowe dzieło, albo – o ile przynosiło to innego jeszcze rodzaju korzyści lub było konieczne czy korzystniejsze ze względów technicznych – mógł sprowadzić do siebie obcego wykonawcę. Złożony przykład w tym względzie stanowi, jak sądzę, [il. 1] nagrobek biskupa Przecława z Pogorzeli. Jego najbliższym związkiem formalnym z dziełami warsztatu katedry praskiej nigdy nie zaprzeczano. Piotra Parlera jako autora pomnika biskupiego określał już w roku 1862 Hermann Luchs, argumentując to bliskością wrocławskiej figury do nagrobnego posągu arcybiskupa Jana Oczko.²

Materiał kamienny, z którego pomnik Przecława wykonano jest trojaki. Wapień nie zmetamorfizowany o barwie brązowoczerwonej-szarej, z którego wykonano płyty wierzchnią i cokołową pochodzi ewidentnie spoza Śląska. Drobne [il. 2a, c, d] figurki *pleurants* opracowano najpewniej w wapieniu drobnoziarnistym (wtórnie pomalowanym),³ odnośnie do którego można wyrażać przypuszczenie

1 Ostatnio informację taką podano w odniesieniu do figury Madonny z Dzieciątkiem z kościoła św. Marii Magdaleny (Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Śr. 157) oraz Pięknej Madonny wrocławskiej (Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Śr. 8), por. Suckale, Robert: Über die Schwierigkeiten, Peter Parler Skulpturen zuzuschreiben. In: *Parlerbauten. Architektur – Skulptur – Restaurierung. Internationales Parler-Symposium Schwäbisch Gmünd 17.–19. Juli 2001*, ed. R. Strobel, Stuttgart 2004, s. 202; *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437*. Katalog, hg. von J. Fajt – B. Drake Boehm, München – Berlin 2006, s. 225, nr kat. 74 (autorzy hasła Robert Suckale, Jiří Fajt) oraz s. 315, podpis il. IV. 16 (Redakcja).

2 Luchs, Hermann: Ueber das Preczlaus-Denkmal im Breslauer Dom und andere, der altböhmisches Schule angehörende Kunstwerke der Stadt, *Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur*, Breslau 40, 1863, s. 118–119; idem: Bildende Künstler in Schlesien, nach Namen und Monogrammen, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 5, 1863, s. 3.

3 Jako prawdopodobnie wapień francuski określono ich materiał w: Jahresbericht des Provinzialkonservators der Kunstdenkmäler Niederschlesiens für die Jahre 1935, 1936 und 1937. In: *Kunst- und Denkmaltpflege in Schlesien* (2. Veröffentlichung, Niederschlesien), Breslau 1939, s. 220.

1. Nagrobek biskupa Przecława z Pogorzeli (zm. 1376), kaplica Mariacka przy katedrze św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu. Foto Romuald Kaczmarek.

o identyczności z „opuką“ z podpraskich kamieniołomów. Z kolei największe bloki kamienia, tworzące arkadowane ściany tumbi oraz sama potężna figura nagrobkowa wyciosane zostały z marmuru, który można identyfikować z dużą dozą prawdopodobieństwa jako materiał pochodzący z obszaru położonego na południowy-zachód od Głucholaz (Sławniowice – Supikovice).⁴ Kamieniołomy mogły zatem znajdować się w dobrach biskupów wrocławskich, na terenie ich księstwa nyskiego. Transport surowego bloku kamienia był niewątpliwie łatwiejszy i bezpieczniejszy niż w przypadku przewożenia gotowego wyrobu, a ryzyko i strata w razie uszkodzenia mniejsze. Nie oznacza to wcale, że nie znalazłyby się przykłady transportowania na znaczne odległości całkiem okazałych wymiarami i wagą obiektów artystycznych, zamówionych w warsztatach zlokalizowanych z dala od miejsca przeznaczenia dzieła sztuki. Tym nie mniej zakładam w przypadku nagrobka biskupa Przecława, że rachunek ekonomiczny jakim się kierowali bez wątpienia również średniowieczni inwestorzy pozwala co najmniej poddać w wątpliwość sytuację taką, w której bloki kamienia transportowane byłyby z biskupich kamieniołomów w masywie Jesenika przez około 300 km do Pragi, skąd następnie po opracowaniu rzeźbiarskim wysyłane byłyby w około 270 kilometrową drogę do Wrocławia. O ile zatem dałoby się potwierdzić pochodzenie materiału, byłoby więcej niż prawdopodobne, że wprost z kamieniołomu ciosy odpowiedniej wielkości wyjechały do Wrocławia odległego tylko o około 110 km. Trasa

⁴ Opinię zawdzięczam dr. Stanisławowi Koszeli, autorowi dysertacji na temat: *Petrogeneza marmurów południowo-wschodniej części metamorfiku Łądku Śnieżnika* (1992). Por. Kaczmarek, Romuald: Die Kunst in den schlesischen Fürstentümern und die Kunst in Böhmen unter der Herrschaft der Luxemburger. Zwischen komplizierter Nachbarschaft und völliger Anerkennung? In: *Schlesien – die Perle in der Krone Böhmens. Geschichte – Kultur – Kunst*, hg. von M. Kapustka – J. Klipa – A. Kozieł – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 140 i przypis 84. Jednak tylko badania laboratoryjne mogłyby pozwolić na wypowiedzanie się z większą pewnością odnośnie do pochodzenia materiałów, z których wykonano nagrobek biskupa.

2a–d.

a) Figurka biskupa z tumby nagrobka biskupa Przecława z Pogorzeli. Foto archiwum autora.

b) Figura Madonny z Dzieciątkiem z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, Muzeum Narodowe w Warszawie.

c) Figurka płaczka z tumby nagrobka biskupa Przecława z Pogorzeli.

d) Figurka płaczka tumby z nagrobka biskupa Przecława z Pogorzeli.

Foto archiwum autora.

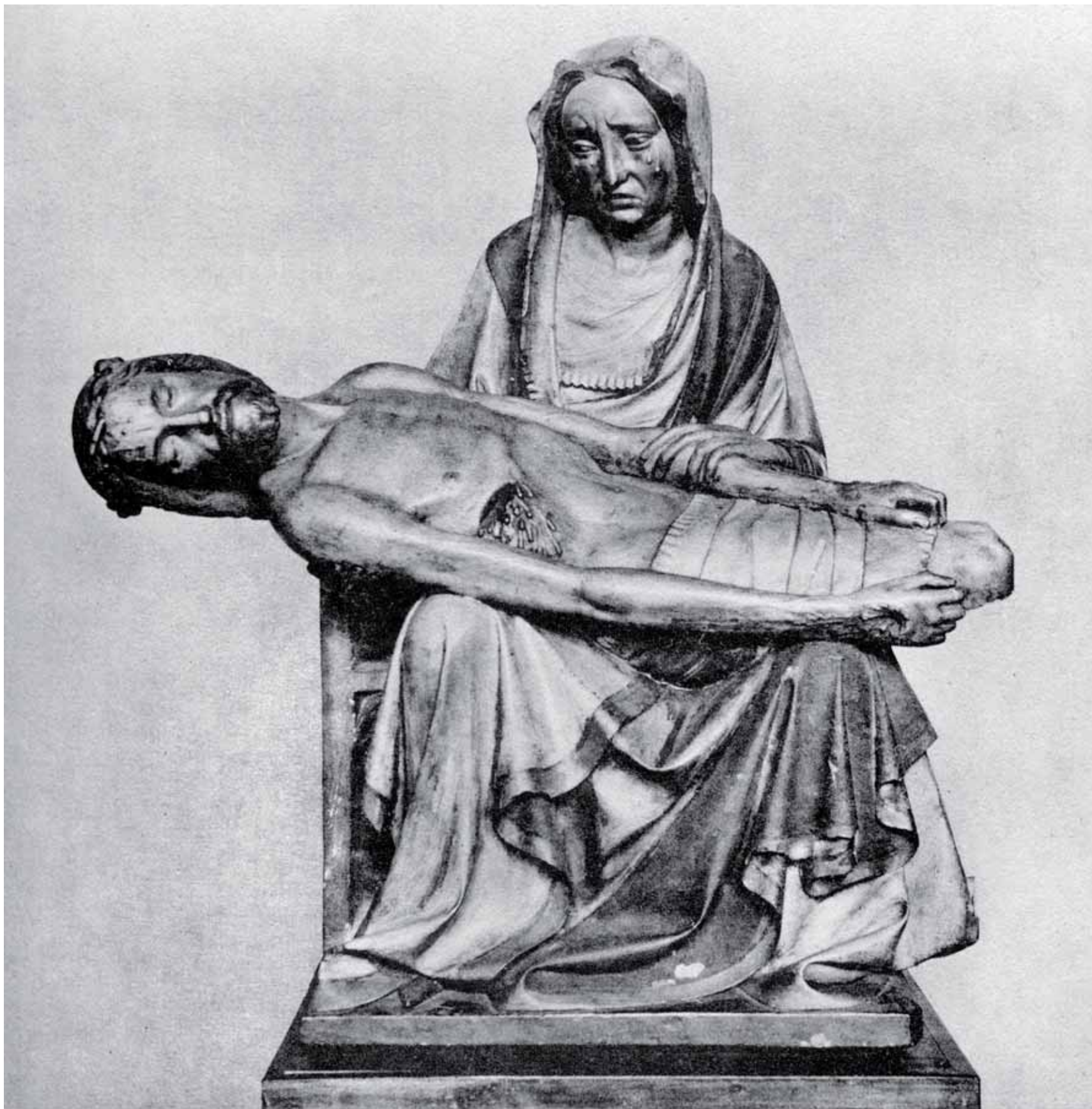
ta w znacznej części mogła przebiegać nadto drogą wodną, chętnie wykorzystywaną do transportu ciężkich ładunków w dobie przed rozwojem pojazdów mechanicznych.⁵ Dawać to mogło niebagatelną oszczędność kosztów w transporcie na blisko pół tysiącu kilometrów, a także na odpowiednim, powtórным zabezpieczeniu gotowej już rzeźby, gdyby miała ona być przewożoną z Pragi. Naturalnie, z tych samych kamieniołomów wożono też najpewniej materiał do Pragi, ale wówczas gdy był on przeznaczony do wykonania dzieł, które tam właśnie miały się znaleźć.⁶ Dotyczyć to może w szczególności figury nagrobnej arcybiskupa Jana Oczko, wykonanej zapewne z tego samego kamienia co posąg Przecława z Pogorzeli.⁷ Wróćmy jednak do niego. Ekipa złożona z praskiego bez wątpienia mistrza i jakichś pomocników mogła zatem – jak sądzę – pracować nad wykonaniem biskupiego nagrobka na Śląsku, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa we Wrocławiu, a następnie dokonać jego zmontowania w kaplicy przy katedrze. Z tego wynikałoby, że mistrz nagrobka Przecława mógł spędzić na wyjazdowym kontrakcie w stolicy Śląska cały rok lub więcej, a co najmniej mógł często tu przebywać.

⁵ O wykorzystywaniu drogi wodnej do transportu materiału, jak i rzeźb kamiennych wzmiankuje Tigler, Guido: *Scultori itineranti o spedizioni di opere? Maestri campionesi, veneziani e tedeschi nel Friuli gotico*. In: *Artisti in viaggio 1300–1450. Presenze foreste in Friuli-Venezia Giulia*, ed. M. P. Frattolin, Udine 2003, s. 146–147.

⁶ Świadomie pomijam tu rozważanie innej jeszcze możliwości, mianowicie urządzenia pracowni rzeźbiarskiej na miejscu, przy kamieniołomach, albo w znacznie bliżej tychże kamieniołomów położonym biskupim mieście Nysie.

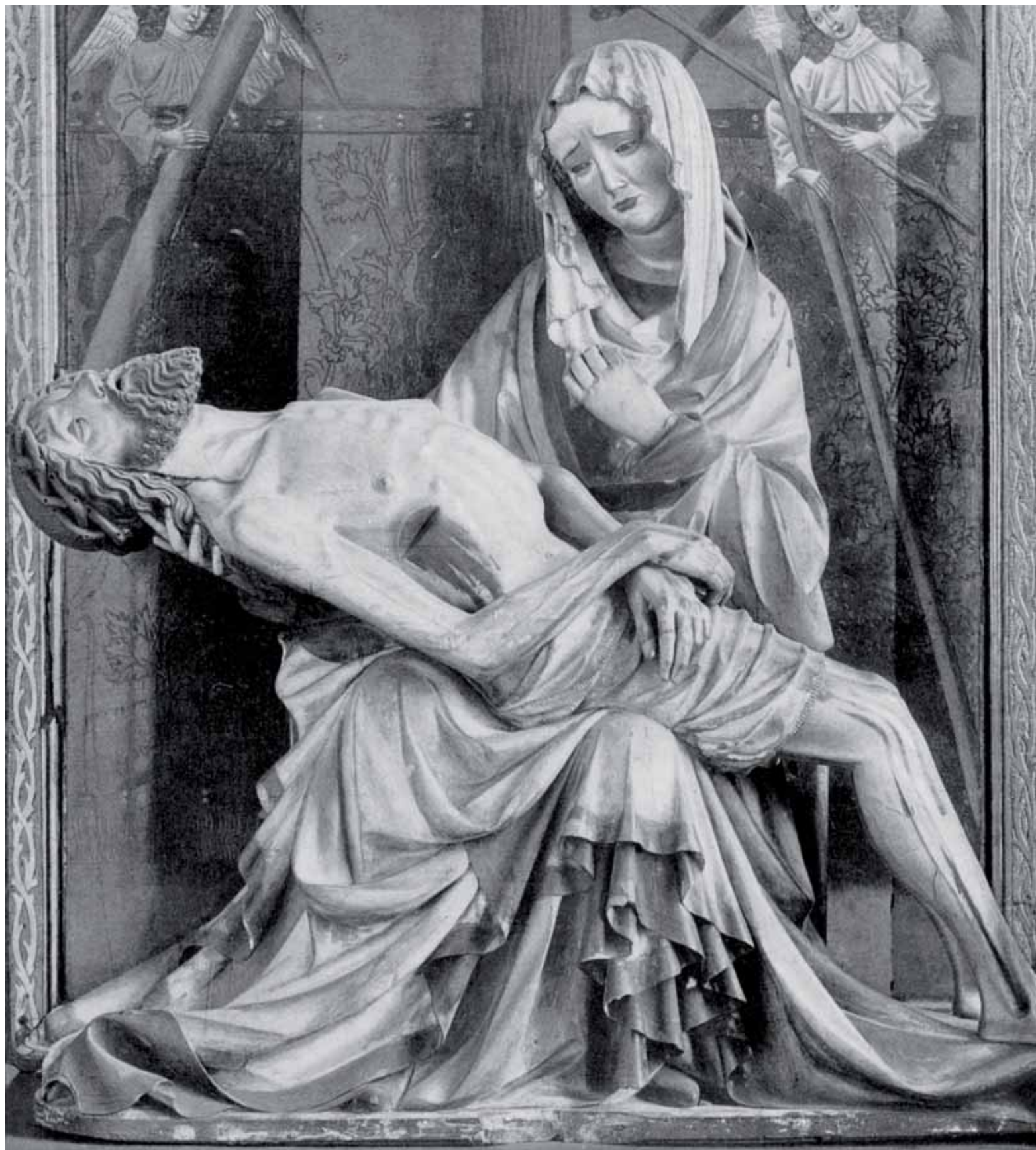
⁷ Pochodzenie kamienia wymaga jednak badań laboratoryjnych w kontekście stwierdzenia, że marmur figury arcybiskupa Jana Oczko pochodzi z okolic Vlasimia, por. Podlaha, Antonin – Hilbert, Kamil: *Soupis památek historických a uměleckých. Metropolitní chrám sv. Víta v Praze*, Praha 1906, s. 157, tamże o tumbie „ze sliveneckého mramoru“.

3. Pietà z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (zaginiona od 1945 r.). Foto wg Wiese, Erich: *Schlesische Plastik vom Beginn des XIV. bis zur Mitte des XV. Jahrhunderts*, Breslau 1923.

4. Pietà z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu (zaginiona od 1945 r.). Foto wg Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Stadt Breslau, Bd. I, 2, hg. von L. Burgemeister – G. Grundmann, Breslau 1933.

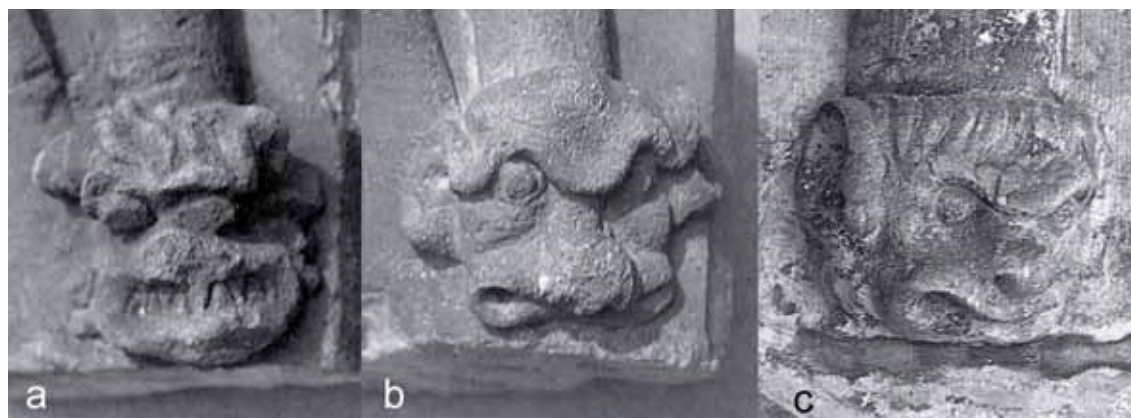

5a–c.

a) Maska fantastyczna na gzymsie wieńczącym elewację kapitułarza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu.

b) Maska fantastyczna na gzymsie wieńczącym elewację kapitułarza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu.

c) Wspornik-maski fantastycznej na sklepieniu kapitułarza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu. Foto Romuald Kaczmarek.

6a–c.

a–b) Maski fantastyczne z klatki schodowej przy pd.-wsch. narożniku transeptu katedry św. Wita w Pradze, lapidarium;

c) Maska fantastyczna na pd. fasadzie transeptu katedry św. Wita w Pradze.

Foto wg Chotěbor, Petr: *Der Originalbestand der Parlerzeit am Prager Veitsdom*. In: *Parlerbauten* (przyp. 1), 2001.

Czy nie można przyjąć, że w ramach takiego pobytu powstały inne jeszcze dzieła niż tylko to, dla którego wykonania zdecydowano się na zorganizowanie warsztatu na miejscu? Wskazałem [il. 2b] kilka lat temu na istotne analogie formalno-stylowe zachodzące między niektórymi figurkami z tumby biskupa a statuą Madonny z Dzieciątkiem z wrocławskiego kościoła św. Marii Magdaleny.⁸ Figurę tę uznał krótko przedtem Robert Suckale za możliwe dzieło Piotra Parlera, który to pogląd podtrzymany został w katalogu wystawy „Karol IV”.⁹ Jako konsekwencję takich ustaleń można widzieć poniekąd mimochodem wprowadzoną w tymże katalogu atrybucję Piotrowi Parlerowi, z datowaniem około 1370 roku, również całego pomnika nagrobnego biskupa Przecława z Pogorzeli.¹⁰ Pytania jakie wyłaniają się z tych nowych propozycji badawczych są m.in. następujące: czy można przyjąć, iż szef

⁸ Kaczmarek, Romuald: Madonna mit Kind aus der St. Maria-Magdalenenkirche in Breslau. In: *Těšínská madona a vzácné sochy Petra Parlěře / Cieszyńska Madonna i cenne rzeźby Piotra Parlera / Die Teschener Madonna und wertvolle Statuen von Peter Parler*. Katalog, eds. H. Dáňová – I. Hlobil, Praha 2002, s. 159–161.

⁹ Suckale: *Über die Schwierigkeiten* (przyp.1), Peter Parler Skulpturen zuzuschreiben, s. 202–203; *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden* (przyp. 1), s. 225–226, nr kat. 74 (autorzy hasła Robert Suckale, Jiří Fajt).

¹⁰ *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden* (przyp. 1), s. 176, podpis il. II.52 (Redakcja).

7a–c.
a–c) Wsporniki-głowy na sklepieniu kapitułarza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu. Foto Romuald Kaczmarek.

8a–c.
a) Głowa figury Wacława IV z bramy staromiejskiej mostu Karola w Pradze.
b) Głowa figury Karola IV z bramy staromiejskiej mostu Karola w Pradze.
c) Głowa figury św. Wita z bramy staromiejskiej mostu Karola w Pradze.
Wszystkie figury w Lapidarium Muzeum Narodowego w Pradze. Foto Romuald Kaczmarek.

praskiej strzechy katedralnej pracował czas jakiś we Wrocławiu, i dalej, czy taka praska ekipa na wyjeździe mogła wykonać i inne prace poza głównym zadaniem, jakim był nagrobek biskupi? Można również zadać pytanie o to, czy mistrzowi nagrobka towarzyszył warsztat złożony wyłącznie z praskich towarzyszy, czy też najął on do pomocy zdolnych rzeźbiarzy na miejscu?

Na pierwsze z pytań można odpowiedzieć pozytywnie, skoro wiadomo, że Piotr Parler mógł pracować poza strzechą i Pragę, jak w przypadku projektu i budowy kościoła w Kolinie nad Łabą od 1360 roku.¹¹ Na pewno wiele zależało od aktualnego obciążenia go zadaniami w Pradze. Bardziej prawdopodobne wydawałoby się to w siódmej niż w ósmej dekadzie XIV wieku. Chciałbym się jednak zwolnić od odpowiedzi na pytanie o to, czy Piotr Parler pracował we Wrocławiu. Wydaje się, że niekoniecznie sam główny mistrz praskiej strzechy musi być uczyniony odpowiedzialnym za wrocławski nagrobek. Dowiedzenie tego na drodze analizy porównawczo-stylowej stanowić będzie

¹¹ Por. ostatnio Kuthan, Jiří: K Parlérovu chóru kostela sv. Bartoloměje v Kolíně nad Labem. In: *Pro arte. Sborník k poctě Ivo Hlobila*, ed. Dalibor Prix, Praha 2002, s. 127–139.

9a–b.

a) Głowa figury św. Wojciecha z bramy staromiejskiej mostu Karola w Pradze, Lapidarium Muzeum Narodowego w Pradze.

b) Wspornik-głowa na sklepieniu kapitułarza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu.

Foto Romuald Kaczmarek.

niewątpliwie znaczne wyzwanie. Jednocześnie przykład Piotrowego brata, Michała Parlera, pracującego w Zlatej Korune, później w Pradze, a potem, jak ostatnio dowodzą Jakub Vítovský i Jiří Kuthan, w Sztrasburgu i może także w Ulm,¹² pokazuje jak szeroka terytorialnie mogła być działalność mistrzów najbliższych artystycznie i rodzinie Piotrowi Parlerowi i jakie zaskakujące zwroty mogły następować w ich karierze. Niejaki Michał Beem, wzmiankowany w latach 1369–1374 jako murarz i kamieniarz we Wrocławiu, bywa zestawiany z owym Michałem, bratem Piotra Parlera.¹³ Jest to niezwykle pociągające w kontekście rozważań autorstwa nagrobka Przeclawa, który w sposób tak wyraźny ewokuje styl praskiej rzeźby katedralnej i w którego tumbie występują profile i podziały architektoniczne pokrewne tym stosowanym w katedrze praskiej.¹⁴ Charakter dotychczasowych informacji odnoszących się do wrocławskiego Michała nie daje jednak nadziei na utożsamianie go z bratem Piotra.¹⁵

¹² Kuthan, Jiří: Staré opatství v nové záři majestátu císaře Karla IV. Michael Parlér a klášter cisterciáků ve Zlaté Koruně. In: *Lesk královského majestátu ve středověku. Pocta Prof. PhDr. Františku Kavkovi, CSc. k nedožitým 85. narozeninám*, eds. L. Bobková – M. Holá, Praha – Litomyšl 2005, s. 273–278; *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, ed. Pavel Vlček, s. 476–477 (autor hasla Jakub Vítovský).

¹³ *Encyklopedie architektů* (przyp. 12), s. 424, 474 (autor hasel Jakub Vítovský); w obu hasłach podany jest różny rok pojawienia się owego Michała we Wrocławiu – 1367 i 1369.

¹⁴ Np. w dolnym tryforium, w przedsionku południowym w górnej strefie baldachimów oraz zwłaszcza w kaplicy św. Wacława, w dolnej strefie ścian i w portalu północnym; na temat tych partii architektury por. Benešová, Klára: *Gotická katedrála*. Architektura. In: *Katedrála sv. Víta v Praze. K 650. výročí založení*, ed. Anežka Merhautová, Praha 1994, s. 41–50; eadem: *Einige Randbemerkungen zum Anteil von Peter Parler am Prager Veitsdom*. In: *Parlerbauten* (przyp. 1), il. 3. Należy jednak podkreślić, że arkadowania tumbi biskupa Przeclawa, nie posiadając wpisanych trójlistnych maswerkowań, mają charakter bardziej uproszczony.

¹⁵ Por. *Encyklopedie architektů* (przyp. 12), s. 424 (autor hasla Jakub Vítovský).

10a–c.

a) Głowa figury św. Wita z bramy staromiejskiej mostu Karola w Pradze, Lapidarium Muzeum Narodowego w Pradze.

b) Głowa księcia na zworniku sklepienia kapitułarza św. Krzyża we Wrocławiu.

c) Głowa figury św. Zygmunta z bramy staromiejskiej mostu Karola w Pradze, Lapidarium Muzeum Narodowego w Pradze.
Foto Romuald Kaczmarek.

Jeśli już jednak założymy pojawienie się we Wrocławiu członka lub członków parlerowskiego warsztatu katedralnego z Pragi, to nie możemy wykluczyć, że wykonali oni tutaj jeszcze inne prace poza nagrobkiem biskupim. Jako dzieła tej ekipy w grę wchodzi dwie rzeźby – wzmiankowana już figura Maryjna z kościoła św. Marii Magdaleny i Pietà z tego samego kościoła (niezachowana, zniszczona w 1945 r.?) [il. 2b, 3]. Obie te figury łączone są ostatnio w grupę wczesnych dzieł rzeźbiarskich praskiego parleryzmu i postrzegane jako dzieła najprawdopodobniej tego samego mistrza.¹⁶ Być może należałoby je rozważać jako wytwory parlerowskie powstałe we Wrocławiu, a nie importowane? W takim przypadku należałoby jednak przyjąć, iż sprowadzono materiał – wapien najprawdopodobniej pochodzący z kamieniołomu koło Pragi.

Zakładana tu działalność rzeźbiarza warsztatu parlerowskiego w śląskiej stolicy musiałaby wyrzucić jakieś reperkusje w lokalnym środowisku. W siódmej i ósmej dekadzie stulecia było ono jednak niewątpliwie bogate we własne doświadczenia oparte na intensywniej działalności architektoniczno-rzeźbiarskiej w poprzedniej tercji wieku. Impulsy nowych form stylowych mogły być podjęte przez lokalnych mistrzów bądź poprzez współpracę z przybyłym z Pragi mistrzem, bądź też przez studiowanie dzieł nowo powstałych w jego wrocławskim warsztacie. Byłby to inny sposób pobierania lekcji praskiego stylu przez artystów pracujących na stałe we Wrocławiu. Mógł się on cechować, jak sądzę, niewątpliwie większą bezpośredniością kontaktu, szybkością podejmowania nowych idei, ale też wzajemnym reagowaniem obu stron w trakcie pracy, w tym także na życzenia lokalnych zleceniodawców. Kładę zatem nacisk na odróżnienie takiej sytuacji od zdobywania doświadczeń artystycznych na drodze wyjazdów do Pragi albo w oparciu o gotowe produkty stamtąd importowane.

Nie bez znaczenia dla pojawiania się praskich form stylowych w rzeźbie wrocławskiej była pozycja inwestora zamawiającego dzieło, a konkretniej jego kontakty z praską elitą kościelną lub dworską. Nie trzeba tego bliżej uzasadniać w przypadku wrocławskiego biskupa, ale postaci takich inwestorów mamy również wśród patrycjatu. Nie zwrócono jak dotąd uwagi na innych fundatorów owych „czeskich” dzieł we Wrocławiu. Klasyczną rzeźbą pięknego stylu była zaginiona w czasie II wojny

¹⁶ Schröder, Jochen: Das Eckige muss ins Runde – das Horizontale Vesperbild als „Suche nach dem Kanon“, *Ars* 37, 2004, s. 45, 50–51, 57–58, z datowaniem praskiej Pietty ze św. Jerzego na ok. 1370; *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden* (przyp. 1), s. 225–226, nr kat. 74 (autorzy hasła Robert Suckale, Jiří Fajt), z datowaniem Madonny z kościoła św. Marii Magdaleny na ok. 1360 i Pietty z kościoła św. Jerzego w Pradze na ok. 1360–1370.

11. Figura św. Jadwigi na zworniku sklepienia przedsionka do dolnego kościoła Św. Krzyża we Wrocławiu. Foto archiwum autora.

12. Figura św. Jana Ewangelisty z Třeboni, Galerie Narodowa w Pradze, wypożyczone z: Alšova jihočeská galerie, Hluboká nad Vltavou. Foto Národní galerie v Praze, Oto Palán.

światowej wapienna Pieta z kościoła św. Elżbiety. Uważam, że dokument wrocławskiego biskupa Waclawa z 1384 roku potwierdzający ufundowanie przy tymże kościele kaplicy wyposażonej w „mire devotionis ymagines“ (wizerunki zdumiewającej pobożności), w tym w opisaną wyraźnie grupę Pietà,¹⁷ można z dużą dozą prawdopodobieństwa odnosić do rzeźby znanej nam już niestety tylko z fotografii [il. 4].¹⁸ Fundacja kaplicy i jej wyposażenie były zasługą Ottona z Nysy. Ten patrycjusz zasiadał przez niemal trzy dziesięciolecia w ławie i radzie miejskiej Wrocławia. Już z racji tych funkcji i długiego stażu we władzach miasta Otto musiał posiadać rozliczne kontakty zarówno ze swymi praskimi kolegami rajcami, jak i zwierzchnią władzą czeską nad miastem. O jego finansowych możliwościach świadczy posiadanie kilku wsi w księstwie wrocławskim. Czysze na jednej z nich (Malkwitz = Małkowice koło Wrocławia) dokupił od króla Waclawa.¹⁹ Na rangę rodziny wskazuje też to, że zarówno Otto, jak i jego syn Lutko – również zasiadający we władzach miejskich od 1381 roku – wymieniani są jako „Königliche Männer“ we Wrocławiu.²⁰ Tak więc związek dokumentu z 1384 roku ze znaną nam rzeźbą Piety uprawdopodobniony jest nie tylko nadzwyczajnymi pochwałami jakości artystycznej dzieła wpisanymi do treści biskupiego dokumentu i udzielonym odpustem, ale również rangą i zasobnością fundatorów i, co za tym idzie, ich kontaktami z Pragą. Wypada zatem uznać za możliwy w tym przypadku import rzeźby, reprezentującej najnowocześniejsze trendy w plastyce stołecznego ośrodka Korony Czeskiej, o ile nie dałoby się uzasadnić jej powstania na miejscu, jak w przypadku nagrobka biskupa Przecława i dzieł, które można by wokół niego skupić. Wybiegając zaś nieco poza problematykę prasko-wrocławską, chciałbym też zasygnalizować konieczność uwzględniania patrycjatu wrocławskiego jako pośrednika między Pragą a Toruniem i państwem krzyżackim. Rozległe wspólne interesy poświadczane co najmniej od połowy XIV wieku, rola centrum finansowego także dla transakcji między zakonem krzyżackim a władcami czeskimi,²¹ mogły skutkować między innymi pośrednictwem Wrocławia lub reeksportem stąd na tamte obszary praskich wytworów artystycznych jako dóbr luksusowych, może także w ramach rozliczeń finansowych. Na osi Praga – Wrocław – Toruń niewątpliwie mamy w tym okresie do czynienia z przykładami niezwykle ujednoliconych formalnie dzieł rzeźby w tzw. „pięknym stylu“. Odmienne są jedynie propozycje określenia miejsca powstania tych dzieł.²²

W przedstawionych do tej pory rozważaniach mowa była o ewentualnym przypadku ograniczonego czasowo pobytu praskiego artysty we Wrocławiu i jego skutkach oraz o jednym z prawdopodobnych importów dzieła rzeźbiarskiego. Próbowaliśmy wskazać uzasadnienie dla takich sytuacji

¹⁷ Luchs, Hermann: Kalksteinefiguren, Thonfiguren und Verwandtes. Ein Beitrag zur schlesischen Kunst des Mittelalters, *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift* 3, 1881, s. 490; *Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, Bd. I, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. 2, hg. von L. Burgemeister – G. Grundmann, Breslau 1933, s. 93.

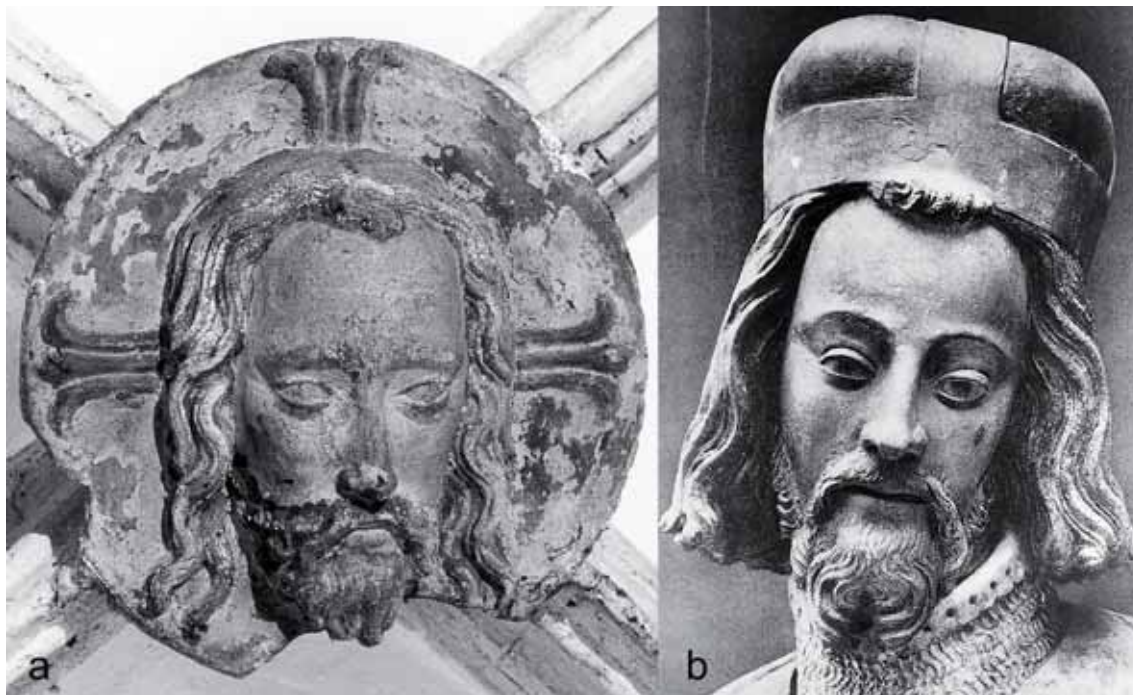
¹⁸ Podobnie dawniej Paatz, Walter: *Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen spätgotischen Skulptur im 15. Jh.*, Phil.-Hist. Klasse, 2. Abh., Heidelberg 1956, s. 37; ostatnio dopuściła taką możliwość Bartlová-Stefanová, Milena: *Die Skulptur des Schönen Stils in Böhmen*. In: *Gotik. Prag um 1400. Der Schöne Stil. Böhmisches Malerei und Plastik in der Gotik*. Katalog, hg. von L. Kesner – R. Pohanka – K. Albrecht-Weinberger, Wien 1990, s. 85.

¹⁹ O Ottonie de Nisa (von Neisse) por. *Breslauer Stadtbuch enthaltend die Rathslinie von 1287 ab und Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Stadt. Codex Diplomaticus Silesiae* 11, hg. von H. Markgraf – O. Frenzel, Breslau 1882, s. 113; Pfeiffer, Gerhard: *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, Breslau 1929, s. 187–188; Pusch, Oskar: *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, Bd. 3, Dortmund 1988, s. 146–147.

²⁰ O Lutku von Neisse por. *Breslauer Stadtbuch* (przyp. 19), s. 113; Pfeiffer: *Das Breslauer Patriziat* (przyp. 19), s. 188; Pusch: *Die Breslauer* (przyp. 19), s. 147–148.

²¹ Kopiński, Krzysztof: *Gospodarcze i społeczne kontakty Torunia z Wrocławiem w późnym średniowieczu*, Toruń 2005, s. 167–168, 180–183. W czasie 2 połowy XIV w. obserwuje się też osiedlanie się w Toruniu wielu wrocławskich rodzin kupieckich, por. Pfeiffer: *Das Breslauer Patriziat* (przyp. 19), s. 105–106.

²² Ostatnio w odniesieniu do rzeźb z Torunia (Piękna Madonna) i Malborka (Chrystus modlący się na Górze Oliwnej) przyjmuje się, iż powstały w Toruniu, wykonane przez rzeźbiarza przybyłego z Pragi, por. *Karl IV. Kaiser*

13a–b.

a) Głowa Chrystusa na zworniku sklepienia przedsionka do górnego kościoła Św. Krzyża we Wrocławiu. Foto Romuald Kaczmarek.
b) Głowa figury św. Wacława z kaplicy św. Wacława w katedrze św. Wita w Pradze. Foto wg Kutal, Albert: *České gotické sochařství 1350–1450*, Praha 1962.

spojrzeniem od strony inwestora. Pod tym kątem godna jest rozważenia także kapituła kolegiaty Krzyża Świętego.²³ Ten drugi rangą po katedrze kościół w średniowiecznym Wrocławiu jest bowiem przykładem zaangażowania kamieniarzy wykształconych bez wątpienia w praskim warsztacie parlerskim w wymagające dłuższego czasu prace nad wystrojem architektoniczno-rzeźbiarskim budowli wrocławskiej. Taki fakt miał miejsce w końcowym etapie wznoszenia korpusu kolegiaty Krzyża Świętego i uzupełniania jej bryły o aneksy kapitulne i przedsionków po południowej stronie.²⁴ Kapituła kolegiaty świętokrzyskiej stawała się stopniowo od 1327 roku, jak uważam, rodzajem reprezentanta interesów królów czeskich w Kościele wrocławskim po objęciu przez nich władzy w mieście. Historia fundacji tej kolegiaty pozwoliła na ukazanie się królów czeskich, jej nowych patronów, w roli prawowitych następców Piastów wrocławskich. Wyrażone to zostało w treściach dekoracji rzeźbiarskiej świątyni.²⁵

von Gottes Gnaden (przyp. 1), s. 417–418, nr kat. 134 (autor hasła Jiří Fajt), s. 449–450, nr kat. 144 (autor hasła Julien Chapuis). Cytowana tu opinia Jiříego Fajta nie jest jednak całkowicie jednoznaczna, zdaje się on również mniemać, iż rzeźba Chrystusa mogła być importem z Pragi, wraz z którym rozpoczął pracę w Toruniu jej twórca. O tego rodzaju wahaniach w odniesieniu do czołowych rzeźb Pięknego Stylu związanych z Toruniem por. także Labuda, Adam: *Das Meer im Blick – Expansion nach Norden*. In: *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden* (przyp. 1), s. 405–406, gdzie także sugestie rozprzestrzeniania się dzieł poprzez kontakty Zakonu Niemieckiego Najświętszej Panny Marii.

²³ O powiązaniach członków kapituły z królami czeskimi w XIV w. por. Kuchendorf, Cäcilie: *Das Breslauer Kreuzstift in seiner persönlichen Zusammensetzung von der Gründung (1288) bis 1456*, Breslau 1937, s. 20, 36, 39–41, 105, 108–110, 121–122, 129, 144, oraz Kaczmarek, Romuald: Kolegiata Krzyża Świętego we Wrocławiu jako fundacja Henryka IV Probusa. Impuls i następstwa – świadectwa ikonograficzne. In: *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, ed. K. Wachowski, Wrocław 2005, s. 87–89.

²⁴ Kaczmarek, Romuald: *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, Wrocław 1999, s. 38, 95–97, 110–114.

²⁵ Kaczmarek: *Kolegiata Krzyża Świętego* (przyp. 23), s. 87–92, 99–100.

14. Sklepienie kapitułarza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu, widok w kierunku zachodnim. Foto Romuald Kaczmarek.

Na przełomie ósmej i dziewiątej dekady XIV wieku, kiedy korpus kościoła gotowy był do przyjęcia sklepień, na placu budowy pojawili się nowi kamieniarze, którzy wzmocnili miejscowy zespół. Lokalni rzeźbiarze odpowiedzialni są za wykonanie wsporników sklepień korpusu i transeptu osadzonych w murach obwodowych, może powstałych nieco wcześniej. Nowa stylistyka pojawiła się w dekoracji gzymsów impostowych na filarach skrzyżowania naw oraz przede wszystkim w kapitułarzu usytuowanym od północy między transeptem a prezbiterium i w dwóch kruchtach po stronie południowej korpusu kościoła. Wyrasta ona z rzeźby praskiego warsztatu katedralnego drugiej połowy lat 70-tych i początku 80-tych. W interesującej nas rzeźbiarskiej dekoracji kolegiaty wrocławskiej mamy do czynienia z dominującym motywem głów ludzkich (13 sztuk), masek (4) oraz z dwoma przedstawieniami półfiguralnymi. Do najbliższych formalnie rzeźbom wrocławskim należą popiersia górnego, zewnętrznego tryforium katedry św. Wita, monumentalne posągi z wieży staromiejskiej mostu Karola, a także dekoracja sediliów w południowym chórze kościoła Najświętszej Panny Marii przed Tynem. Maski [il. 5a–c] fantastyczne występujące w kapitułarzu wrocławskim należą do ogólnego i powszechnego typu stosowanego w kręgu parlerowskim i zwłaszcza w praskiej katedrze św. Wita [il. 6a–c].²⁶ Z kolei rzeźbione głowy na impostach filarów są niestety słabo czytelne pod warstwą pobiałą. Jednak najlepszą klasę artystyczną prezentują rzeźby w kapitułarzu, niedawno oczyszczone. Sześć głów o naturalnej skali wyrzeźbionych jest na końcach odcinków żeber wnikaających w ścianę. Cechuje je znaczna bryłowatość i plastyczność opracowania formy. Twarze kobiece i młodzieńca są bardziej krągłe, męskie zaś podłużne. Wszystkie one cechują się wielkimi, wypukłymi oczami w wyraźnej obwódce

²⁶ Tu w odniesieniu do oryginalnych rzeźb, nie zastąpionych kopiami w 19 w., por. Chotěbor, Petr: Der Originalbestand der Parlerzeit am Prager Veitsdom. In: *Parlerbauten* (przyp. 1), s. 131–132 i il. 6–8.

powiek i ustami o pełnych wargach. Włosy ułożone są w drobne loczki lub pasma. Na Śląsku nie mają sobie podobnych. Wśród praskich analogii wskazać można głowy króla i królowej w południowych sedliach kościoła przed Tynem, choć te mają formy jakby przerysowane w stosunku do wrocławskich.²⁷ Ważniejsze wydają się podobieństwa łączące typy głów zdobiących kapitularz świętokrzyski [il. 7a–c] z głowami monumentalnych posągów z wieży staromiejskiej mostu Karola [il. 8a–c].²⁸ Świadczyłoby to dobitnie o możliwości studiowania tych figur przez aktywnego potem we Wrocławiu artystę, jeszcze zanim zostały one umieszczone na fasadzie wieży mostowej. Głowa młodzieńca z kapitularza odzwierciedla typ najbliższy figurom św. Wita, Karola IV i przede wszystkim Wacława IV, zarówno w rodzaju fizjonomii, jak i nastroju poważnego zamyślenia, który emanuje z twarzy przede wszystkim dzięki szeroko otwartym oczom i lekko opuszczonym kącikom ust. Bardziej podłużna głowa brodacza z wydatnym nosem i mocno wysklepionymi łukami brwiowymi odpowiada głowie posągu św. Wojciecha [il. 9a–b]. Nieco odmiennie potraktowana jest twarz półfigury księcia na zworniku sklepienia kapitularza kolegiaty we Wrocławiu, co tłumaczy się skalą i odmienną funkcją całego przedstawienia, ale i tu mamy do czynienia z tym samym podstawowym typem, którego najbliższą realizacją są głowy praskich figur św. Zygmunta i św. Wita [il. 10a–c]. Posągi praskie datuje się zwykle około 1380 roku.²⁹ Myślę, że wskazane wrocławskie rzeźby mogły powstać w pierwszej połowie lat 80-tych.

Podobnie rzecz ma się z dwoma nadzwyczajnej klasy zwornikami w dwóch kruchtach dostawionych wtedy od południowej strony do korpusu kolegiaty. Półfigura św. Jadwigi na pierwszym z nich [il. 11], zdobiącym sklepienie przedsionka do dolnego kościoła, ma twarz, której typ i szczegóły fizjonomii dają się wyprowadzić z młodzieńczych głów w kapitularzu.³⁰ Miękka linia cechująca jej sylwetkę występuje w rzeźbie czeskiej już w 3 ćwierci XIV wieku. Natomiast przebieg fałd jej płaszcza z charakterystycznymi łezkowatymi wklęsłościami porównywać można ze środkową partią płaszcza praskiego św. Zygmunta z wieży mostu. Najlepszą jednak analogią jest torso drewnianej figury św. Jana Ewangelisty z Třeboni [il. 12], datowanej na czas wkrótce po 1380 roku i postrzeganej jako snycerski odpowiednik stylu monumentalnego posągu św. Wita z wieży mostowej.³¹ Na zworniku w drugiej kruchcie, do kościoła górnego, ukazana jest twarz Chrystusa. Subtelność opracowania tej płaskorzeźby zbliża ją do zwornika ze św. Jadwigą, choć oba dzieła prezentują formy tak odmienne, że trudno byłoby rozważać wspólnotę autorstwa. Wszystkie omówione tu rzeźby w kolegiacie wrocławskiej wywodzą się z warstwy stylowej plastyki praskiej, która określana jest jako wstępna faza stylu pięknego w rzeźbie. Rzeźbiarz twarzy Chrystusa na zworniku sięgnął jednak po wzór do starszego o 10 lub kilkanaście lat dzieła praskiego, choć uznawanego dzisiaj powszechnie za prototypowe dla

15. Sklepienie kapitularza kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu, widok w kierunku wschodnim. Foto Romuald Kaczmarek.

27 Por. Kotal, Albert: *České gotické sochařství 1350–1450*, Praha 1962, s. 59, il. 100–101.

28 Drobne zmiany formy, jakim mogły ulec oblicza posągów praskich w wyniku renowacji w końcu XIX w., miały wpływ raczej ujemny niż dodatni na bliskość podobieństwa do wrocławskich głów. Tak więc obecnie ostry rysunek w partiach powiek pierwotnie był zapewne bliższy łagodniejszym formom wrocławskim; por. Fajt, Jiří – Sršeň, Lubomír: *Das Lapidarium des Nationalmuseums Prag. Führer durch die ständige Exposition der böhmischen Bildwerke aus Stein aus dem 11. – 19. Jahrhundert im Pavillon des Lapidariums auf dem Ausstellungsgelände in Prag*, Prag 1993, s. 59–62, nr kat. 179–181, 184–185 (autor hasła Jiří Fajt).

29 Fajt – Sršeň: *Das Lapidarium* (przyp. 28), s. 59–62, nr kat. 179–181, 184–185 (autor hasła Jiří Fajt); *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden* (przyp. 1), s. 232–233, nr kat. 80.a–b (autorka hasła Dana Stehlíková).

30 Jako przykład wysokiej oceny klasy tej płaskorzeźby można wskazać jej zakwalifikowanie do własnoręcznych prac tzw. Mistrza Pięknych Madonn, niezależnie od krytycznego poglądu na samą koncepcję istnienia takiego rzeźbiarza, Clasen, Karl Heinz: *Der Meister der Schönen Madonnen. Herkunft, Entfaltung und Umkreis*, Berlin – New York 1974, s. 54–56. Por. też Kaczmarek: *Rzeźba architektoniczna* (przyp. 24), s. 96, 113.

31 *Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*, Bd. 2, hg. von A. Legner, Köln 1978, s. 677 (autor hasła Jaromír Homolka); Bartlová-Štefanová: *Die Skulptur* (przyp. 18), s. 87.

16. Sklepienie przedsionka do górnego kościoła Św. Krzyża we Wrocławiu. Foto Romuald Kaczmarek.

stylu pięknego, a mianowicie do figury św. Wacława z kaplicy pod jego wezwaniem przy katedrze w Pradze.³² Wrocławski Chrystus przedstawia najbliższe ze znanych mi naśladownictwo typu twarzy św. Wacława z tego słynnego posągu [il. 13a–b].

Z małą ekipą przybyłych z Pragi kamieniarzy powinno się również łączyć projekty sklepień wszystkich trzech pomieszczeń ozdobionych przedstawionymi tutaj rzeźbami. Każde z nich prezentuje inny wyrafinowany schemat, ale wspólny jest im delikatnie rozdrobniony, choć zróżnicowany profil żeber. Kapitułarz wbudowano między trzy istniejące wcześniej partie budowli, co narzuciło mu nieregularny plan. Przekryto go prostymi sklepieniami czterodzielnymi w częściach odgradzonych wielką przyporą prezbiterium, a główna przestrzeń otrzymała sklepienie w układzie sześcioramiennej gwiazdy o zaburzonej symetrii. Dodatkowo zastosowano tutaj żebra wplecione oraz – w jednym odcinku – pojedyncze żebro biegnące swobodnie w przestrzeni, w oderwaniu od wysklepek [il. 14, 15].

Z kolei przedsionek prowadzący do górnego kościoła Krzyża Świętego nakryty został sklepieniem sieciowym o gęstym rysunku regularnych, rombów z odcinkami żeber wplecionych [il. 16]. Jeśli jego proponowane datowanie na pierwszą połowę lat 80-tych XIV wieku byłoby prawidłowe, to znajdujące się tu sieciowe sklepienie wyprzedzałoby pierwsze, jeszcze nieporadne sklepienia sieciowe na Śląsku, rozpinane nad większymi przestrzeniami naw i prezbiteriów kościołów w Legnicy i Środzie,³³ a byłoby współczesne powstającemu wówczas w Pradze monumentalnemu sklepieniu chóru katedry św. Wita. Przy tej okazji zwróćmy też uwagę na portal wiodący do tego przedsionka kolegiaty wrocławskiej, ukształtowany z dwóch arkad nadwieszonych po-

³² Kaczmarek, Romuald: Droga ku stylowi pięknemu w rzeźbie wrocławskiej. In: *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. 2, Warszawa 1996, s. 156–157; idem: *Rzeźba architektoniczna* (przyp. 24), s. 96, 113–114.

³³ Por. Zlat, Mieczysław: Najstarsze sklepienia sieciowe w Polsce, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 17, 1972, s. 3–19.

17. Portal przedsionka do górnego kościoła Św. Krzyża we Wrocławiu. Foto Romuald Kaczmarek.

środku i ozdobionych maswerkowym fryzem, czyli z wykorzystaniem motywu chętnie stosowanego w kręgu architektury parlerowskiej [il. 17].³⁴

W kapitularku kolegiaty projektant reagował z wyczuciem na niekonwencjonalną formę planu, jaki przyszło mu nadać tej sali i na zastane mury obwodowe kościoła. Czy jednak wprowadzenie do tego sklepienia żebra biegnącego swobodnie w przestrzeni było konieczne ze względów statycznych? To mało prawdopodobne. Można zaryzykować stwierdzenie, że przy kolegiacie świętokrzyskiej pracował w 9 dekadzie stulecia lapicyda doświadczony w projektowaniu form architektonicznych i że pozwalał sobie z jednej strony na wypróbowanie w małej skali wariantowych rozwiązań monumentalnych projektów aktualnie realizowanych w stołecznej Pradze.³⁵ Z drugiej strony, znając doskonale starsze o około dwie dekady przykłady zastosowania swobodnych żeber w praskiej katedrze,³⁶ stawestował je we Wrocławiu z dezynwolturą ukazującą jakby od niechcenia jego mistrzostwo. Charakter rozwiązań sklepiennych, które w końcowym etapie budowy kolegiaty Krzyża Świętego pojawiły się w jej pobocznych, ale istotnych wnętrzach można przyrównać do rzeźbiarskich lub miniatorskich *drôleries*, cechujących się zwykle większą swobodą. Innym już problemem jest sprawa konsekwencji jakie śląskie środowisko wyciągnęło z tej lekcji.

³⁴ Np. w północnym portalu chóru Münster we Freiburgu, którego stylowe związki z twórczością parlerowską ostatnio jednak zakwestionowano, ograniczając je do motywu, por. Thomas Flum: Der Freiburger Münsterchor und die Parler. In: *Parlerbauten* (przyp. 1), s. 78. Tradycyjnie Kuthan, *Staré opatství v nové zří* (przyp. 12), s. 280–282.

³⁵ Chodzi o sieciowe sklepienie zamkowej kaplicy Wszystkich Świętych na Hradczanach (po 1370 – przed 1380) i prezbiterium katedry św. Wita (ukończone 1384/85) oraz przejazdu mostowej wieży Staromiejskiej, por. Sokol, Jan: *Parléřův kostel Všech Svatých na pražském hradě*, Umění 17, 1969, s. 574–582; Fehr, Götz: Die Wölbekunst der Parler. In: *Die Parler und der Schöne Stil* (przyp. 31), Bd. 3, s. 45–48; Benešová: *Gotická katedrála* (przyp. 14), s. 50–53. Z mniejszych przygotowywanych wtedy realizacji wymieńmy zachowany w Sztuttgarcie plan, przypuszczalnie na nagrobek św. Wojciecha w katedrze praskiej, na którym sklepienie baldachimu ma wykres regularnej sieci, por. Kletzl, Otto: Plan-Fragmente aus der deutschen Dombauhütte von Prag, *Veröffentlichungen des Archives der Stadt Stuttgart*, H. 3, 1939, s. 50–60.

³⁶ Na ich temat ostatnio Benešová: *Gotická katedrála* (przyp. 14), s. 37–39, 44–48; eadem: *Einige Randbemerkungen* (przyp. 14), s. 118–119, 121–122.

RESUMÉ

VZTAHY PRAHY A VRATISLAVI V UMĚNÍ POSLEDNÍ TŘETINY 14. STOLETÍ

SOCHAŘSTVÍ A KLENBY

Problém uměleckých vztahů Čech a Slezska, zvláště pak Prahy a Vratislavi v lucemburském období vyžaduje diferencovaný pohled. Dosud jsme totiž měli co do činění s dosti jednostranným pojetím, v jehož rámci dominantní pozice pražského uměleckého centra vylučovala možnost vzniku děl nejvyšší kvality v lokálních slezských dílnách. Nejde přitom o umenšení inspirátorské role pražských tvůrců, kterou sehrávali ve vztahu ke slezskému umění. Existují však indicie, které dovolují nahlížet vratislavské umělecké centrum v poslední třetině 14. a na počátku 15. století jako prostředí schopné aktivní formulace stylu, jenž byl pro střední Evropu oné doby charakteristický. Nepochybně to bylo umožněno díky těsným a rozmanitým kontaktům, které spojovaly hlavní město Slezska s metropolí České koruny. V textu článku je zvažována problematika importu, rozlišující dodávku hotových děl a migraci uměleckých sil z Čech.

Náhrobek vratislavského biskupa Přecclava z Pohořelce (†1376) ve vratislavské katedrále byl odjakživa považován za import ze svatovítské katedrální hutě v Praze. Materiál, z něhož je vytesána náhrobní figura, pochází nepochybně z biskupských kamenolomů nacházejících se v jesenickém masivu ve slezském pohraničí. To umožňuje domněnku, že práce byla provedena ve Vratislavi, a to družinou povolanou z Prahy. Při příležitosti takového pobytu by zde mohla vzniknout ještě další sochařská díla. Pieta z kostela sv. Alžběty ve Vratislavi, o níž hovoří dokument z roku 1384, byla fundována rodinou de Nissa (von der Neisse). Tento patriciát udržoval rozličné obchodní a politické kontakty s Prahou a s královským dvorem. Nelze vyloučit, že na jejich základě dali sochu z Prahy dovézt. Vratislavské elity také pěstovaly čilý kontakt s územím řádu německých rytířů v Prusku a s tamními obchodníky. Proto je také zapotřebí zvážit roli

prostředníka, kterou by Vratislav mezi Čechami a Pruskem mohla zastávat. Nakonec zmiňme, že na vzniku části architektonické plastiky v kostele sv. Kříže ve Vratislavi se nepochybně podíleli sochaři vyučení v Praze – v dílně, která pracovala na sochách zdobících Staroměstskou mosteckou věž.

ARTISTIC RELATIONS BETWEEN PRAGUE AND WROCŁAW IN THE LAST THIRD OF THE 14TH CENTURY

SCULPTURE AND VAULTS

The issue of artistic relations between Bohemia and Silesia, and especially Prague and Wrocław, in the Luxemburg era requires a differentiated point of view – because we have hitherto only dealt with a rather one-sided interpretation in whose framework the dominant position of the Prague artistic centre excluded any possibility that works of the highest quality could have originated from the Silesian workshops. We do not attempt to lessen the inspirational role that Prague artists played in relation to Silesian art. There are, however, predictors that allow for viewing the Wrocław artistic centre in the last third of the 14th and in the early 15th centuries as an environment capable of actively forming a style which was characteristic of Central Europe in that period. This was undoubtedly possible thanks to the very close and varied contacts linking the Silesian capital with the capital of the Bohemian Crown. The essay also takes the issue of import into consideration, making difference between the delivery of completed works and the migration of artistic potential from Bohemia.

The tomb of the Wrocław bishop, Preczlaus von Pogarell (†1376) in the Wrocław cathedral has always been perceived as an import from the St Vitus' cathedral lodge in Prague. The tomb figure is, however, sculpted of material which undoubtedly originates from the Episcopal quarries in the Jeseníky massif in the Moravian-Silesian borderland. This allows us to formulate the presumption that the work was executed in Wrocław – by a group of artists summoned from Prague. It is also possible that more sculptures could have been created there on the occasion of that sojourn. The Pietà from the church of St Elisabeth in

Wrocław, mentioned in a 1384 document, was commissioned by the de Nissa (von der Neisse) family. These patricians maintained various businesses as well as political contacts with Prague and the local royal court. It cannot be excluded that the family exported the sculpture from Prague on the basis of these contacts. The Wrocław elites also pursued vigorous contacts within the territory of the Teutonic Order in Prussia and with the local businessmen. This is why we also must take into account the possible role of a mediator between Bohemia and Prussia, which Wrocław could have played.

Let us mention in closing that sculptors trained in Prague – in a workshop which worked on the sculptures decorating the Old Town Bridge Tower – undoubtedly participated in creating part of the architectonic sculpturing in the church of St Cross in Wrocław.

ARCHITEKTURA VRCHOLNÉHO BAROKA V ČECHÁCH KOLEM ROKU 1700 JAKO VÝSLEDEK I ZDROJ INSPIRACÍ

Mojmír Horyna

Nejpozději od druhé čtvrtiny 16. století lze v české architektuře sledovat nepřetržitý příliv italských uměleckých podnětů, který souvisel s fenoménem italianizace, prostupujícím záalpské umění té doby,¹ a jemuž politickým rámcem a podnětem byla i habsburská císařská reprezentace.² Počátky barokní architektury lze nalézat již ve stylové mnohotvárnosti rudolfínského umění.³ Byly vázány jak na korespondenční projekty,⁴ tak na přímé působení italských umělců, především tehdy předního, v Praze činného architekta Giovanniho Maria Filippiho. Jeho luteránský kostel Nejsv. Trojice, později zasvěcený P. Marie Vítězné, představuje zralou prezentaci římské sakrální tvorby u nás, stejně jako další Filippiho kostelní stavby.⁵ Tato poselství soudobé římské architektury do Prahy a do Čech zůstala téměř úplně omezena na uměleckou zakázku nejvyšších vrstev. Nejpodstatnější část své práce realizoval Giovanni Maria Filippi na stavbách a projektech pro císaře Rudolfa II.⁶ Ve středoevropských poměrech jistě vysoce nadprůměrného tvůrce přitáhla Praha jako císařské sídlo a nabídnutá funkce císařského architekta. Z hlediska dalšího vývoje jsou pak ve Filippiho českém díle nejvýznamnější kostelní budovy – pro katolickou církev i luterány – charakterizované především novým pojetím prostoru s odlišnými poměry hloubky, šířky a výšky rozlehlých lodí, masivními konstrukcemi „tunelovitých“ římských valených kleneb bez styčných tříbokých výsečí a vyvážená kompozice robustního, klasicky cítěného tvarosloví. Nápadné je i zjednodušení kompozičních sestav oproti předchozí slohové vlně dekorativismu, pro niž byla typická tvarová přesycenost, křehkost a grafizující stylismus Hanse Vredemanna de Vries, který se v Praze s Filippim těsně minul, když císařské služby v roce 1599 opustil.⁷ V následujícím období, jež zahrnuje zhruba třetí a čtvrté desetiletí 17. století, lze sledovat další příliv italských inspirací. Nepochybně nejpozoruhodnější umělecká družina té doby pracovala ve třetím a na počátku čtvrtého desetiletí pro vévodu Albrecha Václava Eusebia z Valdštejna, jehož umělecká orientace tíhla jednoznačně k italskému prostředí.⁸ Poznat podrobněji vévodovy umělecké aktivity bude zřejmě ještě předmětem budoucího výzkumu. Ve skupině jím zaměstnávaných architektů byly výjimečné tvůrčí osobnosti (Giovanni Battista Pieroni da Cagliano, Nicolò Sebregondi a snad i Vincenzo Boccaccio) i pohotoví, zdatní a vlastní invence schopní stavební praktikové (Andrea Spezza, Giovanni Marini ad.).⁹ O zřejmě vedoucí postavě skupiny Pieronim bylo v této souvislosti právem napsáno, že „přinášel do české architektury nové impulsy florentského, ale i římského manýrismu

1 Fidler, Petr: Opus italicum aneb Italské základy barokní vzdělanosti stavitelské. In: *Barokní Praha – barokní Čechie 1620–1740. Sborník příspěvků z vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách*, eds. O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek – V. Vlnas, Praha 2004, s. 404–406.

2 Preiss, Pavel: *Italští umělci v Praze*, Praha 1986, s. 19.

3 Larson, Lars Olof: Zur Einführung: Die Kunst am Hofe Rudolfs II. – eine rudolfínische Kunst? In: *Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II.* Katalog, hg. von E. Fučíková, Essen 1988, s. 42–43.

4 Krčálová, Jarmila: *Centrální stavby české renesance*, Praha 1974, s. 69–77.

5 Forbelský, Josef – Horyna, Mojmír – Royt, Jan: *Pražské Jezulátko*, Praha 1992, s. 79; Horyna, Mojmír: Die römische Inspirationen der Barockarchitektur in Prag im 17. Jahrhundert. In: *Generationen – Interpretationen – Konfrontationen*, ed. B. Balážová, Bratislava 2007, s. 143.

6 Fučíková, Eliška: Pražský hrad za Rudolfa II., jeho předchůdců a následovníků. In: *Rudolf II. a Praha. Císařský dvůr a rezidenční město jako kulturní a duchovní centrum střední Evropy*. Katalog, eds. E. Fučíková et al., Londýn – Milán – Praha 1997, s. 53–54.

7 Zimmermann, Petra Sophia: *Die Architectura von Hans Vredemann de Vries*, München – Berlin 2002, s. 50.

8 Hojda, Zdeněk: Albrecht Václav Eusebius z Valdštejna. Mezníky života. In: *Valdštejnský palác v Praze*, eds. M. Horyna et al., Praha 2002, s. 30–31.

9 Schmerber, Hugo: Das Palais Waldstein in Prag, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 52, 1914, s. 106; Richter, Václav: Zpráva Pieroniho o opevnění města Uherského Hradiště, *Památky archeologické* 1, 1931, s. 21–22; Wirth, Zdeněk: Valdštejnský palác v Praze, *Za Starou Prahu* 17, 1933, s. 35–40; Stefan, Oldřich: O architektonickém útvaru Valdštejnské loggie v Praze, *Umění* 11, 1938, s. 319–325; Morávek, Jan – Wirth, Zdeněk: *Valdštejnův Jičín*, Praha 1946, s. 12; Ameroci, Romano: Bravi note biografiche sull' architetto Andrea Spezza, *Arte lombarda* 4, 1959, s. 238–292; Małkiewicz, Adam: Zespół architektoniczny na Bielanach pod Krakowem (1605–1630).

a protobaroka. Do Prahy a do Čech uvedl celou řadu originálních řešení i 'moderních' typologických motivů, které se měly stát součástí vokabuláře české barokní architektury.¹⁰ „Pieroni byl umělcem intelektuální orientace, nejenom svou kvalifikací fortifikačního inženýra, ale i vědeckými schopnostmi, zájmy a organizačními počiny. Zároveň představoval nový typ architekta-projektanta, tedy inventora, jehož nápady byly k provádění svěřovány zkušeným praktikům.“¹¹ Valdštejská úprava Jičína a jeho okolí je pak první velkou krajinně urbanistickou barokní realizací v Čechách, jež fascinuje vyspělostí koncepce a velkorysostí.

Nepochybně římskou provenienci vykazuje i nejvýznamnější sakrální realizace v Praze, nové průčelí karmelitánského kostela P. Marie Vítězné, které patrně vzniklo na základě projekčního importu.¹² Nejznamenitější světskou stavbu doby kolem roku 1640 – nedostavěný Michnovský palác na Malé Straně – lze rovněž nejspíše považovat za dílo podložené projekčním importem přímo z Říma, jak již doložil P. Vlček.¹³

Vlastní rané baroko v Čechách je pak dílem silné generace umělců narozených převážně ve druhém desetiletí 17. století, kteří vystupují kolem roku 1640 a v umělecké produkci přejímají vedoucí roli. Architekti italského původu se v Čechách usazují většinou natrvalo. Tato generace už neprezentuje pouze příliv nových myšlenek, ale formuje pražský barokní styl a vládne uměleckému životu až do rozhraní třetí a poslední čtvrtiny 17. století. Carlo Lurago, vůdčí postava architektury raného baroka, se objevil v Praze poprvé jako dvacetiletý roku 1635. Časově se s Luragovou tvorbou kryje působení největších umělců českého raného baroka, malíře Karla Škréty a sochaře Jana Jiřího Bendla, kteří byli v nejhlubším slova smyslu slohotvorné osobnosti. V Luragově díle převažuje činnost pro církevní stavebníky, hlavně jezuitu, kteří – vzhledem k ohromnému rozmachu řádu a násobení počtu kolejí a rezidencí – byli tehdejšími nejintenzivnějšími budovateli. Velké kostelní stavby, počínaje již chrámem sv. Ignáce a sv. Františka Xaverského v Březnici (od roku 1642),¹⁴ variují oblíbený typ rozlehlého jednolodí s bočními kaplemi a emporami a nehlubokým kněžištěm¹⁵ – připomeňme jen jezuitské kostely P. Marie v Hradci Králové, sv. Ignáce v Chomutově či kostel Neposkvrněného početí P. Marie při klášteře irských františkánů na Novém Městě pražském.¹⁶ Nepochybně nejznámější je Luragova práce při budování staroměstské, klementinské jezuitské koleje

---

In: *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki*, Nr. 45, 1962, s. 143–186; Karpowicz, Mariusz: *Artisti ticinesi in Polonia nel 1600*, Lugano 1983, s. 44–54; idem: *Sztuka polska XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 18–19; Preiss: *Italští umělci* (cit. v pozn. 2), s. 152–159; Krčálová, Jarmila: Giovanni Pieroni architekt?, *Umění* 36, 1988, s. 511–542; Fidler, Petr: Loggia mit Aussicht. Prolegomena zu einer Typologie, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 40, 1987, s. 83–101; Zangheri, Luigi: Giovanni Pieroni e Baccio del Bianco a Praga nell' Impero. In: *Il barocco romano e l'Europa*, Roma 1992, s. 505–516; Milobedzki, Adam: *The Architecture of Poland*, Kraków 1994, s. 56–57; Líčeníková, Michaela: *Nicolò Sebregondi a architektura valdštejského okruhu*. Dipl. práce, FF UK, Praha 1995; Naňková, Věra: Grisonští řemeslníci v Čechách a na Moravě, *Umění* 43, 1995, s. 268–274, zde 269–272; Fidler, Petr: Kostel sv. Jakuba v Jičíně a architekt Giovanni Battista Pieroni, *Z českého ráje a Podkrkonoší* 3, 1997, s. 31–44; Vlček, Pavel – Havlová, Ester: *Praha 1610–1700. Kapitoly o architektuře raného baroka*, Praha 1998, s. 44–45, 92–97; Líčeníková, Michaela: Úloha architekta Nicolò Sebregondiho ve službách vévody Albrechta z Valdštejna, *Zprávy památkové péče* 58, 1998, s. 16; Fidler, Petr: Valdštejský palác v rámci evropské architektury. In: *Valdštejský palác v Praze* (cit. v pozn. 8), s. 140–158.

¹⁰ Ibidem, s. 155.

¹¹ Ibidem, s. 158.

¹² Otázka římských předloh je řešena rozdílně, avšak shodně v tom, že se předpokládá inspirace karmelitskými kostely, viz Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 22; Horyna: *Die römische Inspirationen* (cit. v pozn. 5), s. 143–144. Hypotéza Pieroniho autorství u tohoto průčelí viz Panochová, Ivana: Marradasova fundace pro malostranský kostel P. Marie Vítězné a Giovanni Battista Pieroni. In: *Picture verba cupit. Sborník příspěvků pro Lubomíra Konečného*, eds. B. Bukovinská – L. Slaviček, Praha 2006, s. 444–446, je zcela neprůkazná.

¹³ Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 57–58.

¹⁴ Hlaváček, Ludvík: *Carlo Lurago*. Dipl. práce, FF UK, Praha 1966.

¹⁵ Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 113–116.

¹⁶ Ibidem, s. 122–124.

1. Carlo Lurago, kostel sv. Ignáce, Praha Nové Město, 1665–1670, exteriér. Foto Kamil Wartha.

a úpravách tamního kostela sv. Salvátora. Především průčelí kostela s předsunutým portikem znamenitě zhodnocuje urbanistickou situaci stavby. Pozoruhodná je i souhra architektury a vynikající sochařské výzdoby Jana Jiřího Bendla, a to jak z kompozičního, tak významového hlediska.¹⁷ Patrně nejdokonalější dispoziční typ jednolodního kostela s bočními kaplemi, emporami a mělkým, širokým kněžištěm představuje jezuitský kostel sv. Ignáce na Novém Městě v Praze.¹⁸ Luragova díla formovala architekturu českého raného baroka v duchu Birnbaumova termínu „*monumentální baroko*“.¹⁹ To platí i pro profánní stavby pojaté jako sevřené bloky s důrazným členěním a rytmiizací fasád plně plasticky cítěným tvaroslovím.²⁰ Lurago byl i schopným stavebním podnikatelem a v jeho družině působili

¹⁷ Horyna, Mojmír – Oulíková, Petra: *Kostel Nejsvětějšího Salvátora a Vlašská kaple. Praha – Staré Město*, Kostelní Vydří 2006, s. 11–16.

¹⁸ Vlček, Pavel: „Dientzenhoferův skicár“ a česká architektura 1640–1670, *Umění* 37, 1989, s. 473–497, zde 488–489; Nevimová, Petra: Ikonografický program původní výzdoby jezuitského kostela sv. Ignáce v Praze na Novém Městě, *Umění* 45, 1997, s. 186–201; eadem: Novoměstská jezuitská kolej a kostel sv. Ignáce v Praze, *Pražský sborník historický* 30, 1998, s. 151–186; Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 124; Horyna – Oulíková: *Kostel sv. Ignáce z Loyoly. Praha-Nové Město*. Kostelní Vydří 2006.

¹⁹ Birnbaum, Vojtěch: Barokní princip v dějinách architektury, *Styl* 5, 1924, s. 71–85.

²⁰ Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 127–150.

2. Carlo Lurago, kostel sv. Ignáce, Praha Nové Město, 1665–1670, interiér. Foto Kamil Wartha.

také četní umělečtí řemeslníci, umělecky nepřehlédnutelní byli zvláště štukatéři. Stavební družinu vedl od sklonku sedmého desetiletí 17. století synovec Francesco až do sklonku století a vyučil několik významných stavitelů mladší generace. Nepochybně znamenitá pověst Carla Luraga motivovala pasovského biskupa Václava Thuna, aby získal architekta do svých služeb na obnovu ohněm zničeného biskupského dómu v Pasově.²¹ Je dosti pravděpodobné, že na něho biskupa upozornil jeho strýc Michael Osvald Thun, pro kterého pracoval Lurago v předchozích letech.²² Ve svém pozdním pasovském díle, vynikajícím umělecky i technicky, již Lurago přesáhl názorovou rovinu raného baroka a anticipoval další vývoj architektonické invence.²³

Pro uměleckou orientaci Luragova vrstevníka Francesca Carattiho,²⁴ původně kameníka, měl zřejmě zásadní význam pobyt ve Vídni od roku 1642. Do Čech přišel Caratti již jako architekt ve službách Václava Eusebia z Lobkovic a i nadále působil výhradně pro přední šlechtické stavebníky. Jeho nejdůležitější sakrální stavbou byl nepochybně dominikánský kostel sv. Máří Magdalény na Malé Straně v Praze,²⁵ který lze interpretovat jako redukovanou variantu dispozičního typu Il Gesù, se zřejmým zjednodušením co do rozvrhu i typu užitých konstrukcí. Patrný je i ohlas vlivů vídeňské architektury z doby kolem roku 1650, hlavně v rejstříku užitého tvarosloví a dekorativních prvků. Nejznámějším profánním objektem architekta je obrovský palác, který postavil pro Humprechta Jana Černína z Chudenic na Hradčanech v Praze.²⁶ Na podobě exteriéru se nepochybně důrazně podepsalo stavebníkovo zaujetí pro benátskou architekturu, s jejímiž motivy však dokázal Caratti pracovat samostatně a velmi invenčně. Pozoruhodné je především řešení zahradního průčelí. V rozvrhu interiérů pak provedl Caratti vysoce reprezentativní rezidenční kompozici v duchu nejnáročnějších dobových principů. Další Carattiho stavby a projekty – světské i sakrální – vykazují zřejmější souvislost s vídeňskou tvorbou poloviny 17. století.²⁷

Giovanni Domenico Orsi²⁸ by datem narození náležel až do další generace, zemřel poměrně mlád, pouhé dva roky po Francescu Carattim a celých pět let před podstatně starším Carlem Luragem, jeho dílo vznikalo v sedmém a osmém desetiletí 17. století souběžně s produkcí starších mistrů. Přinesl však mnoho nových témat i odlišné chápání vnitřního prostoru sakrálních staveb. Jde zejména o náročnou a složitější rytmizaci prostoru i o nové varianty staveb centrálního typu, které navazují na některé středoitalské a římské realizace druhé čtvrtiny 17. století.²⁹ Právem byl konstatován slohově anticipační charakter jeho práce, která „...*připravuje také českou architekturu na přijetí dynamického*

21 Horyna, Mojmír: Barokizace pasovského dómu. Luragovo dílo na rozhraní raného a vrcholného baroka a česká architektura kolem 1700, *Umění* 52, 2004, s. 218–230.

22 Uřešová, Libuše: Nové poznatky k činnosti stavitele Carla Luraga. In: *Umění věků. Věnováno k sedmdesátým narozeninám profesora dra Josefa Cibulky*, eds. D. Líbal – M. Vilímková, Praha 1956, s. 209–213; Ramisch, Hans: Drei Fürstbischöfe aus dem Hause Thun-Hohenstein als Mäzene barocker Kunst: Guidolabd Erzbischof von Salzburg (1654–1668), Wanzeslaus, Bischof von Passau (1664–1674) und Johann Ernest, Erzbischof von Salzburg (1687–1709), *Barockberichte* 31, 2001, s. 30.

23 Horyna: *Barokizace pasovského dómu* (cit. v pozn. 21), s. 218–230.

24 Vlček, Pavel: Francesco Caratti, *Umění* 32, 1984, s. 1–22; Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 151–179.

25 Lancinger, Luboš – Pavlík, Milan: Kostel sv. Máří Magdalény na Malé Straně v Praze a Francesco Caratti, *Umění* 14, 1966, s. 109–121; Vlček: „*Dientzenhoferův skicář*“ (cit. v pozn. 18), s. 490–491; Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 155–161.

26 Horyna, Mojmír – Preiss, Pavel – Zahradník, Pavel: *Černínský palác v Praze*, Praha – Zblov 2001 (tam veškerá starší literatura).

27 Vlček, Pavel: Carattiho neuskutečněný projekt Dietrichsteinského paláce, *Staletá Praha* 16, Praha 1986, s. 171–180; Horyna – Preiss – Zahradník: *Černínský palác* (cit. v pozn. 26), s. 86–89.

28 Vlček, Pavel: Giovanni Domenico Orsi a bývalý kostel sv. Norberta v Praze, *Umění* 34, 1986, s. 416–434.

29 Horyna, Mojmír: Architektura baroka v Čechách. In: *Sláva barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*, eds. V. Vlnas et al., Praha 2001, s. 90.

baroka.³⁰ Prosadil se jako projektant s charakteristickým rukopisem, který svůj projev – podobně jako Lurago – neustále nápaditě rozvíjel a kultivoval.³¹ Jezuitskému kostelu v Klatovech vtiskl definitivní podobu v duchu monumentální architektonické koncepce typu Il Gesù.³² V řadě dalších staveb i nerealizovaných projektů rozvinul pozoruhodné bohatství kompozičních variant a rytmických prostorových gradací, které zvyšují dramatický účín architektury. Z provedených staveb připomeňme jen kostel sv. Michala v Litoměřicích, kostel Nejsv. Trojice v Klášteře u Nové Bystřice,³³ kostel Čtrnácti svatých pomocníků ve Světcích u Tachova nebo kostel sv. Víta v Tuchoměřicích. Z neuskutečněných projektů zaujmou především návrh dostavby svatovítské katedrály na Pražském hradě,³⁴ návrh na jezuitskou rezidenci s kaplí sv. Ludmily ve Staré Boleslavi³⁵ či tři variantní návrhy na kostel sv. Františka Serafínského při generalátu českých křížovníků na Starém Městě v Praze.³⁶ Fasády staveb profánního určení dokázal účinně komponovat i vynalézavou rytmizací členění. Příklady jsou jezuitská kolej v Kutné Hoře,³⁷ Kolovratský palác na Ovocném trhu na Starém Městě v Praze³⁸ a další. Strohost a architektonický minimalismus ve výrazu Profesního domu na Malé Straně v Praze vyplynul z přání stavebníků, nikoli ze záměru projektantova.³⁹ I Orsiho vliv na mladší umělce, tvořící převážně v poslední čtvrtině 17. století, byl nezanedbatelný, když se u něho vyučilo mnoho významných mistrů (Martin a Andrea Alliové, Silvestro Carlone ad.).

Rané baroko mezi lety 1640–1680 určuje trvalé působení vynikajících tvůrců ve všech oborech výtvarného umění. V tomto období raně barokní principy zdomácněly. Je doloženo, že již před rokem 1670 byla Praha považována za krásné a výstavné město s krásnými paláci a bohatší na chrámy než kterékoli jiné město na světě, jak prohlásil její návštěvník, vzdělaný francouzský lékař Charles Patin.⁴⁰ Postavení Prahy jako centra kultury a vzdělanosti potvrzovalo i dobové latinské úsloví, dle kterého skutečný vzdělanec a kavalír měl „*Videre Praga et audire Arriaga*“.⁴¹ Již tehdy Praha nebyla jenom místem přijímání vlivů, ale centrem vlastního rozvoje s trvalým zušlechťováním projevu a zajímavým vývojem architektonického myšlení.⁴² Povolání Carla Luraga v posledních letech jeho života do Pasova, aby tam plnil náročné úkoly, dokládá, že tvorba pražského centra ovlivňovala nejenom český venkov, ale i sousední oblasti.

Kolem roku 1680 umírají vůdčí umělci předchozího období a zároveň nastupuje první generace tvůrců vrcholného baroka. Mistři narození mezi lety 1630–1650 ovládají naši produkci v poslední čtvrtině 17. století.

Dominantním zjevem české architektury v poslední čtvrtině 17. století byl Jean Baptiste Mathey. Rodilý Burgundčan, uměleckou genezí však ryzí Říman, přišel do Prahy roku 1675 ve službách

30 Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 181.

31 Ibidem, s. 181.

32 Schusterová, Marcela: K otázce projektanta jezuitského kostela v Klatovech, *Umění* 12, 1964, s. 81–86.

33 Eadem: Pavlanský kostel Nejsvětější Trojice v Klášteře a Francesco Caratti, *Umění* 9, 1961, s. 31–45; Vlček: *Giovanni Domenico Orsi* (cit. v pozn. 28), s. 424.

34 Preiss: *Italští umělci* (cit. v pozn. 2), s. 205–206.

35 Naňková, Věra: Giovanni Domenico Orsi de Orsini a Stará Boleslav, *Umění* 30, 1982, s. 181–183, zde s. 182.

36 Sádlo, Vojtěch: Kostel sv. Františka u Křížovníků na Starém Městě pražském. In: *Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1934*, Praha 1935, s. 44–67.

37 Horyna, Mojmír – Muková, Jiřina – Zahradník, Pavel: *Kutná Hora jezuitská kolej. Stavebně-historický průzkum*, rukopis 1999, nestr.

38 Vilímková, Milada – Muk, Jan: *Stavebně-historický průzkum domu čp. 576–I*, rukopis, SÚRPMO 1963, nestr.

39 Vilímková, Milada: Ke stavebnímu vývoji komplexu jezuitských budov na Malostranském náměstí, *Umění* 19, 1971, s. 304–313.

40 Hanzal, Josef: *Od baroka k romantismu*, Praha 1987, s. 32; Preiss, Pavel: *Česká barokní kresba*, Praha 2006, s. 12.

41 Forbelský, Josef: *Španělé, Říše a Čechy v 16. a 17. století*, Praha 2006, s. 353.

42 Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 181.

3. Jean Baptiste Mathey, kostel sv. Františka Serafinského při generalátu českých křížovníků, Praha Staré Město, 1679–1689, průčelí.
Foto Mojmír Horyna.

arcibiskupa Jana Bedřicha z Valdštejna, který rovněž několik předchozích let prožil v Římě v nejvyšší společnosti.⁴³ Již J. J. Morper vyslovil hypotézu, že architektonickou kvalifikaci získal původem školený malíř až za dvacetiletého pobytu v Římě, a to patrně v ateliéru Carla Rainaldiho.⁴⁴ V Matheyově osobě přibyla do Prahy silná osobnost orientovaná na noblesní architekturu římského akademismu, znalá jak římské architektonické tradice, tak nejaktuálnějších směrů třetí čtvrtiny 17. století. Jeho význam v dějinách pražské barokní architektury byl mimořádný, byť charakteristiku jeho tvorby v odborné literatuře doprovázejí některá nedorozumění. Jejich původci byli již J. J. Morper a O. Stefan. Ačkoli přesně našel genezi Matheyova osobního stylu v římské tvorbě hlavně sedmého a počátku osmého desetiletí 17. století, pokusil se Morper najít jakési osudové určení jeho uměleckého charakteru ve francouzském původu.⁴⁵ Je to tím překvapivější, že v předchozím textu sám německý badatel doložil, že Mathey nestudoval na pařížské akademii a pravděpodobně nikdy v Paříži nepobýval a před odchodem do Čech prožil souvisle dvě desetiletí v Římě.⁴⁶ Zároveň možno upozornit na to, že přímo v Římě a v okruhu akademie se francouzské předlohy i knihy o architektuře znaly a studovaly. V knihovně Jana Bedřicha z Valdštejna byl spis Antoina Le Pautra *Les œuvres d'architecture* (1652) i obsáhlé album francouzských staveb vydané Jeanem Marotem, což dohromady poskytlo obsáhlou představu o francouzské architektuře poloviny 17. století. Je doloženo, že Matheyův zaměstnavatel oba spisy znal.⁴⁷ Znalost francouzských architektonických předloh v římském prostředí dovoluje dostatečně objasnit orientovanost Matheyovu i ve vztahu k francouzské tvorbě, aniž musíme konstruovat jeho nedoložené architektonické začátky ve Francii nebo operovat „mystikou půdy a krve“. Nicméně Morperem konstruovanou „francouzskou komponentu“ Matheyova projevu sledovali i někteří mladší badatelé, avšak bez zřejmé průkaznosti.⁴⁸ Stefan správně postřehl východiska Matheyova umění z římských předloh a odkázal na konkrétní příklady a vztahy k dílům vznikajícím ve třetí čtvrtině 17. století, zároveň však – především na základě rozboru morfologie – vyvodil charakteristiku jeho tvorby jako konzervativního eklekticismu závislého na manýristických předlohách 16. století.⁴⁹ Tradice planimetrismu žila ovšem v římské architektuře plynule po celé 16. a 17. století jako jedna z poloh, vedle nichž se prosazovaly další alternativy. Právě ve třetí čtvrtině 17. století po odeznění borrominiovského radikalismu a velkého plastického stylu Pietra da Cortona, byla u části římských mistrů (kupř. u Giovanniho Antonia de Rossi) opět aktuální.⁵⁰ Především ve svých mladších pracích pak Stefan upozornil i na slohové progresivní rysy Matheyovy architektury. U křížovnického kostela v Praze je to tendence k celistvému pojmání exteriéru stavby jako plastické jednoty,⁵¹

---

43 Kropáček, Jiří: Architekt J. B. Mathey a zámek Troja v Praze. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica I/1987. Příspěvky k dějinám umění*, s. 47–101; Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 257–287; Horyna, Mojmír: Římský vliv v pražské sakrální architektuře 17. století a Jean Baptiste Mathey. In: *Baroko v Itálii – baroko v Čechách. Sborník italsko-českého symposia*, eds. V. Herold – J. Pánek, Praha 2003, s. 533–558 (především s. 540–556).

44 Morper, Johann Joseph: *Der Prager Architekt Jean Baptiste Mathey*, München 1927, s. 59–60; Kropáček: *Architekt J. B. Mathey* (cit. v pozn. 43), s. 70; Horyna, Mojmír – Kotalík, Jiří T. et al.: *Toskánský palác v Praze. Historie a rekonstrukce stavby*, Praha 1999, s. 68; Horyna: *Římský vliv* (cit. v pozn. 43), s. 540–556.

45 Morper: *Der Prager Architekt* (cit. v pozn. 44), s. 112–114.

46 Ibidem, s. 108.

47 Ibidem, s. 117.

48 K problému francouzské komponenty u J. B. Matheye jsem se již podrobněji vyjádřil: Preiss, Pavel – Horyna, Mojmír – Zahradník, Pavel: *Zámek Trója u Prahy: dějiny, stavba, plastika a malba*, Praha – Litomyšl 2000¹, s. 119–125; Horyna: *Římský vliv* (cit. v pozn. 43), s. 542–544.

49 Stefan, Oldřich: Příspěvky k dějinám české barokní architektury. Skupina římského směru – G. B. Matthaei, *Památky archeologické* 35, 1926–27, s. 94–108 a 115.

50 Portoghesi, Paolo: *Roma barocca*, Roma – Bari 1997, s. 307–312.

51 Stefan, Oldřich: Barokní princip v české architektuře 17. a 18. století. K 25. výročí úmrtí českého historika umění univ. profesora Dr. Vojtěcha Birnbauma, *Umění* 7, 1959, s. 305–330, zde s. 322.

4. Jean Baptiste Mathey, zámek Troja v Praze – Zadním Ovenci, 1679–1695, zahradní průčelí. Foto Mojmír Horyna.

v případě trojského zámku pak celková koncepce areálu, gradace objemové skladby hlavní budovy a kompozice zahrady.⁵² Novější literatura celkem podrobně prověřila Matheyovy inspirace římskou architekturou poloviny a třetí čtvrtiny 17. století, charakteristické pro celou jeho tvorbu.⁵³ Na základě propracovaných komparací Matheyových pražských děl a římské architektury z doby jeho pobytu je zřejmé, že Mathey v žádném případě nenavázal na nějakou „méně průbojnou vrstvu“ nebo konzervativní polohu římské tvorby,⁵⁴ ale zprostředkoval aktuální koncepci vrcholně barokního římského akademismu.

Právě na tomto základě přinesl Mathey do Prahy četné inovace. Nejpodstatnější je pojetí stavby jako jednotného plastického celku, jehož vnitřní artikulace je sekundární. Tato stereotomní koncepce charakterizuje formace exteriéru kostela sv. Františka Serafinského při křížovnickém generalátu v Praze. Hlavní etáž svými konkávně skrojenými nárožími je v působivém „protipohybovém“ vztahu

⁵² Stefan: *Příspěvky k dějinám* (cit. v pozn. 49), s. 111–114.

⁵³ Podrobnější analýzy byly provedeny především: Preiss – Horyna – Zahradník: *Zámek Trója* (cit. v pozn. 48), s. 87–130; Horyna: *Římský vliv* (cit. v pozn. 43), s. 540–556; Horyna: *Die römische Inspirationen* (cit. v pozn. 5), s. 144–148. Je to pak jedině Pavel Vlček, kdo se v mladší literatuře alespoň částečně drží „francouzské“ interpretace díla J. B. Matheye, aniž to podložil vskutku relevantní argumentací, viz Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 260.

⁵⁴ Vlčkova interpretace – navazující na Stefana – bazíruje na zastaralé koncepci baroka, kterou určovalo teleologické pojetí slohu. Tomuto pojetí jako jedolitého „vývoje“ slohu od raného k vrcholnému dynamickému neodpovídá samotná historická skutečnost dějin římské architektury 17. století, která je daleko rozvrstvenější, názorově bohatší a „vývojově rozvětvenější“. Představa slohové vývojové kontinuity je nesprávná, skutečné dějiny umění jsou diskontinuítní a každá generace tematizuje svou vlastní uměleckou koncepci, což platí i pro římskou architekturu 17. století. V tomto smyslu mluvit o progresivních a neprogresivních proudech slohu jako kontinuálních liniích, procházejících celou epochou, je scestné.

k válcové hmotě tamburu kupole. Objem tak vypadá jako vyklenutý odstřednými a dostřednými silami, vztaženými k centru, totiž vertikální dominantě. Významné a přesně koncipované je i urbanistické působení stavby v prostoru náměstí, kde tvoří novou dominantu, již jsou starší – Mostecká věž a fasáda kostela sv. Salvátora – subordinovány. Řešení je také již výrazně vrcholně barokní. Fasády vykazují řadu zřejmých římských inspirací,⁵⁵ ale zároveň i architektovu schopnost samostatně pracovat s předlohami a vhodně je kombinovat. Chceme-li u Matheye vůbec mluvit o eklekticismu, což je z hlediska jeho doby ahistorické a nepřípadné,⁵⁶ pak je to eklekticismus velmi aktivní a tvořivý. Ostatně totéž platí i pro koncepci interiéru křížovnického kostela. Za opakovaným konstatováním centrality kompozice a odkazováním k inspirativnímu významu pařížského kostela Koleje čtyř národů,⁵⁷ uniká, že u pražské stavby jde o typ zpodělněné centrály, jejíž architektonický a estetický řád je řádu té pařížské v podstatě protikladný.⁵⁸ Vnitřní prostor křížovnického kostela sestává vlastně ze dvou za sebou řazených centrál, z nichž větší (loď) je hloubkově deformována vložением středního prostoru nad oválem, menší (kněžiště) je založena na dokonalém řeckém kříži. Obě části kompozice se ovšem v místě styku částečně překrývají (v rozsahu příslušného ramene prostoru, nahrazeného zde pouze triumfálním obloukem s dvojitým klenebním pasem). Komplikované řešení má strukturální předlohu v kompozici interiéru římského kostela Sta Maria in Campitelli, vybudovaného Carlem Rainaldim.⁵⁹ Lze ovšem poukázat i na další římské podněty a vlivy.⁶⁰ Nejpodstatnější v kontextu české architektury představuje interiér křížovnického kostela sv. Františka Serafinského jako první užití typu zpodělněné centrály již ve zralé vrcholně barokní formulaci na naší půdě. Že Sv. František okouznil mladého Johanna Bernarda Fischera von Erlach, je právě ze všech výše uvedených důvodů zcela pochopitelné.⁶¹

Převratný charakter mělo i Matheyovo pojetí světské architektury, jejímž nejpřednějším představitelem je zámek v Praze Troji. Pro ústřední stavbu vily je charakteristická objemová i obrysová

---

⁵⁵ Ve formování hlavní etáže je zřejmý ohlas Rainaldiho návrhů kostelních „dvojčat“ pro Piazza del Popolo, předlohu utváření tamburu lze nacházet v řešení tamburu kostelů, jako jsou S. Andrea della Valle nebo Sta Agnese in Agone, kónická okna užil v Římě poprvé Michelangelo při stavbě kaple Sforza v bazilice Sta Maria Maggiore. Viz: Horyna: *Die römische Inspirationen* (cit. v pozn. 5), s. 144–145.

⁵⁶ Poučenost vzory z významných uměleckých center platilo v barokním období (a i dříve) jako doklad kvalifikovanosti umělce. Dokládá to mnoho dobových pramenů, uveďme jenom korespondenci vídeňských stavebníků o italských umělcích činných zde koncem 17. století nebo o mladém Johannu Bernardu Fischerovi von Erlach – viz Lorenz, Hellmut: *Domenico Martinelli und die österreichische Architektur*, Wien 1991, s. 23–26; Sedlmayr, Hans: *Johann Bernard Fischer von Erlach*, nové vydání ed. G. Curcio, Stuttgart – Milano 1997, s. 40–41 a 45. Nikoli originalita v dnešním slova smyslu, ale znalost typů a přiměřených řešení a dokonalé provedení díla bylo určujícím kritériem umělcova hodnocení.

⁵⁷ Morper: *Der Prager Architekt* (cit. v pozn. 44), s. 116; Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 265.

⁵⁸ Kompozice řeckého kříže u pařížské Le Vauovy stavby je tvořena vnitřní transformací dokonalého centrálního vzorce interiéru. Vnitřní prostor je stejně obsáhlý na hloubkové i příčné ose, do jeho jádra je však vložena příčně situovaná prostorová jednotka nad oválným půdorysem. Na ni na hlavní ose navazují na vstupní i závěrové straně prostory nad čtverci (v příčném směru dále otevřené), na příčné ose daleko mělčí prostory nad obdélníky (opět otevřené po stranách). Výsledkem je jasná individualizace všech prostorových jednotek, provazovaných symetrickými vazbami (odlišnými na hlavní a příčné ose) ve vztahu k centru. Oproti sofistikované „vybalancované“ kompozici pařížské stavby je ta Matheyova pražská jednodušší, jednoznačnější a v dopadu dynamičtější. Zpodělnění je dáno jasnou návazností dvou prostorových sestav nasazených za sebou na hloubkové ose a částečně se překrývajících. Vyvažování ve smyslu symetrií zde najdeme pouze v příčných směrech (v lodi i kněžišti), nikoli na hlavní ose. Právě to podstatně akcentuje „zpodělněnost“ tedy hloubkovost pražského řešení, a tedy jeho orientovanost oproti rafinované centralitě pařížského interiéru.

⁵⁹ Güthlein, Klaus: Zwei unbekannte Zeichnungen zur Planungs- und Baugeschichte der römischen Pestkirche Santa Maria in Campitelli, *Römisches Jahrbuch der Bibliotheka Hertziana* 26, 1990, s. 185–255.

⁶⁰ Viz Horyna: *Římský vliv* (cit. v pozn. 43), s. 548–550.

⁶¹ Morper: *Der Prager Architekt* (cit. v pozn. 44), s. 45; Sedlmayr: *Johann Bernard Fischer von Erlach* (cit. v pozn. 56), s. 88.

5. Giovanni Battista Alliprandi, Lobkovický (pův. Přehořovský) palác na Malé Straně v Praze, 1702–1704, zahradní průčelí. Foto Mojmír Horyna.

pročleněnost, která ji artikuluje a zároveň silně graduje směrem ke středu. Tím budova kromě jiného navazuje vztahy se svým okolím, jehož je součástí a zároveň aktivní dominantou.⁶² Provázání architektonických a urbanistických kvalit je již ryze vrcholně barokního typu. Neméně vyspělé je i propojení architektury a sochařské výzdoby vnějšího reprezentativního schodiště pozoruhodného ikonografického programu.⁶³ Trojský zámek je z hlediska prezentace vrcholně barokních architektonických idejí (byť v noblesním a nedramatickém akademickém ražení) dílem v Matheyově profánní tvorbě jistě nejpoutavějším. Shodné rysy členitosti, rytmizace, gradace skladby a s nimi související urbanistické efekty vykazují i další Matheyovy světské stavby: Arcibiskupský palác, Toskánský palác,⁶⁴ zamýšlené nedokončené a pozměněné řešení východní fronty konventu strahovského kláštera a další. Těmito rysy zprostředkoval Mathey v Čechách aktuální římské názory, získával renomé u stavebníků⁶⁵ a připravoval půdu pro další přijetí vrcholně barokních idejí. Že Matheyovo působení spadalo do širšího proudu pronikání a akceptování předloh římské architektury, dokládají další současné realizace: kostel sv. Josefa

⁶² Horyna, Mojmír – Preiss, Pavel – Zahradník, Pavel: *Zámek Trója u Prahy: dějiny, stavba, plastika a malba*, Praha – Litomyšl 2002, s. 88–92.

⁶³ Horyna, Mojmír: Das Verhältnis zwischen Skulptur und Architektur in der Kunst des Hoch- und Spätbarocks in Böhmen. Vorentwurf einer Typologie. In: *Pygmalions Aufklärung. Europäische Skulptur des 18. Jahrhunderts*, hg. von R. Kanz – H. Körner, München – Berlin 2006, s. 94–96.

⁶⁴ Horyna – Kotalík: *Toskánský palác* (cit. v pozn. 44).

⁶⁵ K hodnocení Matheye viz Preiss: *Italští umělci* (cit. v pozn. 2), s. 288.

na Malé Straně v Praze,⁶⁶ působení Domenica Martinelliho⁶⁷ ve střední Evropě v době kolem roku 1700 i projekční importy z Říma.⁶⁸

Již starší znalosti o působnosti Matheyově na venkovských panstvích Valdštejnů (Duchcov, Horní Litvínov aj.) rozšířily novější studie P. Zahradníka a P. Macka.⁶⁹ Dále Mathey významně zasáhl i do slezské architektury projektem novostavby kláštera křížovníků při kostele sv. Matěje ve Vratislavi, budovaného mezi lety 1690–1703 s částečnými změnami v poslední fázi.⁷⁰ Bylo již přesně konstatováno, že jeho návrh představoval „zesvětštění“ objektu klášterního typu, kdy je pojat spíše jako palácová či zámecká stavba, tedy v podobném duchu, v jakém koncipoval i nedostavěnou prelaturu kláštera v Plasech.⁷¹ To je ovšem jeden z výrazných rysů vyspělé vrcholně barokní klášterní architektury.⁷² Srovnání vratislavské stavby se zámky v Zaháni či Roudnici jsou zajímavá i z toho důvodu, že se stavitelem zámků, Antoniem Portou, spolupracoval Mathey několikrát již od počátku osmdesátých let.⁷³

Matheyův vliv na českou architekturu kolem roku 1700 byl zcela zásadního rázu. Je zřejmý i u významných stavitelů, z pražských především v začátcích tvorby Pavla Ignáce Bayera, který byl sice vyučencem Francesca Luraga, avšak dle Matheyových projektů pracoval v devadesátých letech 17. století pro plaské cisterciáky.⁷⁴ Jeho ovlivnění Matheyem je patrné ještě v projektech pro novostavbu břevnovského kláštera v prvním desetiletí 18. století.⁷⁵ Nepochybně podstatný účín měla inspirace Matheyem i pro Marcantonio Canevalla, který v Praze začínal v pracovní družině Silvestra Carlona při stavbě strahovského konventu dle Matheyova projektu. Na Matheyovo dílo navázal i při dokončování zámeckého komplexu v Duchcově,⁷⁶ jím inspirován navrhl i zámek v Mnichově Hradišti⁷⁷ či novoměstský ústav šlechticů v Praze. Jeho vrcholným dílem je klášterní kostel sv. Voršily na Novém Městě v Praze,⁷⁸ pokročilý jak zapojením do okolí, když roli hlavního průčelí přejímá boční fasáda, tak řešením vnitřního prostoru, který představuje rozvinutí myšlenky bicentrály, se skvěle provedenými plackovými klenbami. Jak půdorysem, tak estetickým vyzněním prostoru anticipuje Canevallova Sv. Voršila radikální baroko. Z venkovských mistrů ovlivněných Matheyem

6. Giovanni Battista Alliprandi, kostel Nejsvětější Trojice v Kuksu, 1707–1717, průčelí. Foto Mojmír Horyna.

66 Novotný, Antonín: *Pražské karmelitky*, Praha 1941, s. 91; Blažíček, Oldřich J.: *Malostranský klášter sv. Josefa*, Praha 1946, nestr.; Lancinger, Luboš – Pavlík, Milan: *Nové prameny k stavebnímu vývoji kostela sv. Josefa pražských karmelitánek a k účasti J. B. Matheye na projektu*, *Umění* 17, 1969, s. 357–367; Vlček – Havlová: *Praha 1610–1700* (cit. v pozn. 9), s. 383–387; Horyna: *Římský vliv* (cit. v pozn. 43), s. 550–554.

67 K činnosti Martinelliho pro pražské stavebníky viz Lorenz: *Domenico Martinelli* (cit. v pozn. 56), s. 200–204.

68 Fidler, Petr: Římský akademismus v Praze. Jean Baptiste Mathey, Domenico Martinelli – inter principes famosus a Carlo Fontana – celebrissimo architetto di Roma. In: *Barokní Praha – barokní Čechie* (cit. v pozn. 1), s. 261–272.

69 Macek, Petr: Barokní architektura a stavitelství v severních Čechách. In: *Barokní umění v severozápadních Čechách*, eds. P. Hrubý – M. Hrubá, Ústí nad Labem 2003, s. 33–70, zvl. 42–44; Zahradník, Pavel: Archivní nálezy k dílu Jana Křtitele Matheye, *Umění* 45, 1997, s. 547–554.

70 Kalinowski, Konstanty: *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 88–90; Wrabec, Jan: *Barokowy klasztor sw. Macieja we Wrocławiu. Architektura i jej kontekst*, Wrocław 2000, především s. 81–86 a 90–95.

71 Naňková, Věra: Barokní architektura v západních Čechách, *Umění* 28, 1980, s. 22–55, zde s. 22–23.

72 Viz obecně o této proměně Braunfels, Wolfgang: *Abendländische Klosterbaukunst*, Köln a. R. 1969, s. 230–233.

73 Macek: *Barokní architektura* (cit. v pozn. 69), s. 40.

74 Naňková, Věra: Architekt a stavitel Pavel Ignác Bayer – představy v literatuře a skutečnost, *Umění* 22, 1974, s. 224–261, zde s. 227.

75 Ibidem, s. 230–231; Horyna, Mojmír: Slohový charakter projektů Pavla Ignáce Bayera pro novostavbu břevnovského kláštera. In: *Milenium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách*, eds. I. Hlaváček – M. Bláhová, Praha 1993, s. 219–236.

76 Macek: *Barokní architektura* (cit. v pozn. 69), s. 43.

77 Horyna, Mojmír – Lancinger, Luboš – Lásková, Vojtěch: *Zámek Mnichovo Hradiště*, Praha 1984, nestr.

78 Naňková, Věra: Kostel sv. Voršily v Praze. K problematice české barokní architektury kolem roku 1700. In: *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity*, F 30–31, 1986–1987, s. 33–39.

upozorněme hlavně na litoměřického Giulia Broggia, konkrétně jeho biskupský palác v Litoměřicích a stavby pro premonstrátky v Doksanech,⁷⁹ a na plzeňského Jakuba Augustona a jeho raná díla z doby kolem roku 1700, kupř. střední budovu zámku v Dolní Lukavici.⁸⁰

Poslední desetiletí 17. století a období kolem roku 1700 je čas zrodu druhé, radikální fáze pražského vrcholného baroka, která ovládne architektonické dění až do poloviny třetího desetiletí 18. století. Názorový profil tehdejší tvorby je velmi bohatý a rozvětvený, když hlavní a specifické linie vyznačují tři největší osobnosti: Giovanni Battista Alliprandi, Kryštof Dientzenhofer a Jan Blažej Santini-Aichel, tedy umělci narození – s dvouletou odchylkou u Santiniho – ve třetí čtvrtině 17. století.

Giovanni Battista Alliprandi, příslušník lombardské štukatérské rodiny, usazené ve Vídni,⁸¹ vyučený u Francesca Martinelliho, je poprvé v Čechách doložen roku 1690 jako polír hořického stavitele Bernarda Minelliho.⁸² Následující léta prožil zřejmě opět ve Vídni a teprve od srpna 1696 pobýval trvale v Praze a v Čechách, byť s častými a někdy poměrně dlouhými vídeňskými pobyty. V letech 1696–1702 působil jako stavitel hraběte Heřmana Jakuba Černína z Chudenic.⁸³ Současně pracoval pro mnoho dalších stavebníků, zejména z řad české vysoké šlechty a byl nejslovutnějším tvůrcem pražských paláců v období kolem roku 1700.⁸⁴ Jeho projev se inspiroval uměním Johanna Bernarda Fischera von Erlach a Domenica Martinelliho.⁸⁵ Syntézu těchto podnětů prováděl Alliprandi svobodným a navýsost tvořivým způsobem. U svých nejvýznamnějších pražských paláců – Šternberského na Hradčanech a Přehořovského (Lobkovického) na Malé Straně – kombinoval řešení blokových staveb vídeňských paláců a vynalézavě gradovaných objemových sestav Fischerových vil, navrhovaných v devadesátých letech 19. století.⁸⁶ Neméně důležitá je Alliprandiho činnost v oboru zámecké architektury. Běžně se uvádí, že již časně dílo – zámek v Liblicích – představovalo variantu ideálního návrhu a několika dalších studií Johanna Bernarda Fischera z Erlachu, včetně nerealizovaného návrhu na předměstskou vilu Lichtenštejnů v Rossau, který navazoval na téma římských akademických soutěží.⁸⁷ Myšlenku zámecké budovy jako výrazně objemově gradované stavby, organizované kolem

---

⁷⁹ Oktavián Broggio. Katalog, eds. P. Macek – J. Macek – M. Horyna – P. Preiss, Litoměřice 1992, s. 59–60 a 72; Macek: *Barokní architektura* (cit. v pozn. 69), s. 39.

⁸⁰ Holeček, Jan: *Dílo plzeňského architekta Jakuba Augustona mladšího*. Dipl. práce, FF UK, Praha 1997, s. 82–88.

⁸¹ Hajdecki, Alexander: Die Dynastie der italienischen Bau- und Maurerfamilie der Barocke Wien, *Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereines in Wien* 39, 1906, s. 14–16; Seiler, L.: *Die Stuckatere. Die Künstler Siena*, Herausgegeben von dem Institute für Denkmalpflege in Wien, Wien – München – Brünn 1943, s. 63–65; Schemper, Ingeborg: *Stuckdekoration des 17. Jahrhunderts im Wiener Raum*, Wien – Köln – Graz 1983, s. 164; Hugl, M.: *Entwicklung und Motivik der Stuckdekoration von 1669–1725 in Niederösterreich – am Beispielen der Stukkateurfamilien Alliprandi und Piazzol*, Dipl. Arbeit, UNI Wien 1991, s. 12–13, s. 75–83.

⁸² Naňková, Věra: Stavební vývoj poutního areálu na Chlumku u Luže. In: *Ars baculum vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury. K 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, Drsc.*, eds. T. Sekyrka – V. Vlnas, Praha 1996, s. 178–187.

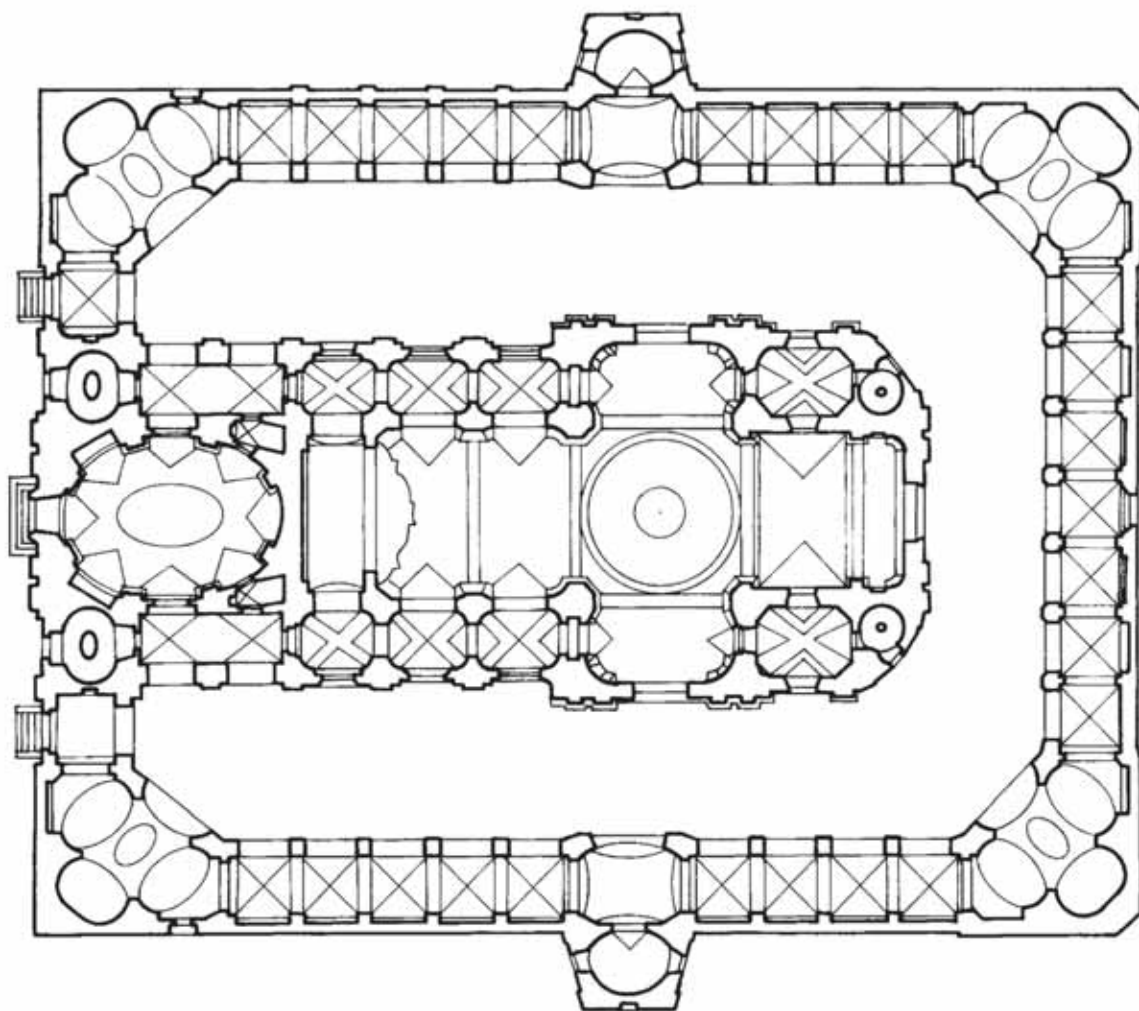
⁸³ Naňková, Věra: Giovanni Battista Alliprandi architetto di Laino in Vale Intelvi, *Arte lombarda* 11, 1966, s. 132–142; Preiss: *Italští umělci* (cit. v pozn. 2), s. 296; Horyna – Preiss – Zahradník: *Černínský palác* (cit. v pozn. 26), s. 34.

⁸⁴ Preiss: *Italští umělci* (cit. v pozn. 2), s. 298–310; Naňková, Věra – Horyna, Mojmír – Vilímková, Milada: Architektura barokní. In: *Praha na úsvitu nových dějin*, ed. E. Poche, Praha 1988, s. 338–345.

⁸⁵ Naňková, Věra: Die Architektur Böhmens um 1700 und die Tätigkeit des Architekten G. B. Alliprandi. In: *Wien und der europäische Barock. Akten des XXV. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte Wien 1983*, Bd. 7, Wien 1985, s. 71–75; Lorenz: *Domenico Martinelli* (cit. v pozn. 56), s. 95–96, 117, 203–204; Fidler: *Římský akademismus* (cit. v pozn. 68), s. 289–290.

⁸⁶ Tuto skutečnost analyzoval a doložil Hellmut Lorenz ve své přednášce na konferenci o rezidenční architektuře, konané v Clam-Gallasově paláci v Praze, dne 9. října 2007.

⁸⁷ Mixová (Naňková), Věra: *Giovanni Battista Alliprandi*. Dis. práce FF UK, Praha 1952, s. 21–27; Sedlmayr, Hans: *Johann Bernard Fischer von Erlach*, Wien 1956, s. 265–266; Lorenz, Hellmut: *Johann Bernard Fischer von Erlach*, Wien 1992, s. 28–31 a 63; *Barock. Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, hg. von H. Lorenz, London – München – New York – Wien 1999, s. 255–256.

7. Kryštof Dientzenhofer, poutní kostel P. Marie v Chlumu sv. Máří, 1690–1727, půdorys. Kresba dr. Andrea Seelichová.

cylindrického jádra, rozvinul Alliprandi záhy v dalších dílech, především na zámku ve Veltrusech a Týnci u Klatov.⁸⁸ I u těchto děl byly východiskem fischerovské předlohy. Ostatně kontakt s vídeňským prostředím pěstoval Alliprandi soustavně až do smrti a ve druhém desetiletí 18. století se jeho vídeňské pobyty opakovaly a prodlužovaly.⁸⁹

Alliprandiho přínos sakrální architektury českého baroka byl relativně menší. I zde je charakteristické výrazně stereotomní pojetí skladby vnějšího objemu, které k nejpoutavějšímu řešení dospělo v kostele Nejsv. Trojice v Kuksu, pozoruhodné centrále, jejíž interiér opět nezapře vídeňské východisko.⁹⁰ Vedle samotného kostela navrhl Alliprandi nepochybně i ostatní hlavní

88 Horyna, Mojmír: Die Schlösser Weltrus und Teinitz. Zwei unbekannte Bauten Giovanni Battista Alliprandis. In: *Barock in Mitteleuropa. Werke, Phänomene, Analysen. Hellmut Lorenz zum 65. Geburtstag. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 55–56, Wien 2007, s. 57–68.

89 Jeho bratr Antonio Alliprandi byl samostatně činný jako štukátérský mistr ve Vídni od roku 1689 a patřil k nejvýznamnějším mistrům svého řemesla až do své smrti roku 1718. Spolupracoval pravidelně s nejlepšími architekty, včetně J. B. Fischera z Erlachu. Viz Seiler: *Die Stuckatere* (cit. v pozn. 81), s. 63–64; Hugl: *Entwicklung und Motivat* (cit. v pozn. 81), s. 12–13, 75, 83, 95–96, 104–106; Beard, Geoffrey: *Stuck. Die Entwicklung plastischer Dekoration*, Zürich 1988, s. 205.

90 Preiss, Pavel: *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha – Litomyšl 2003, s. 239–244.

8. Kryštof Dientzenhofer, poutní kostel P. Marie v Chlumu sv. Máří, 1690–1727, interiér. Foto Vladimír Uher.

budovy kukských lázní a byl zřejmě tvůrcem definitivního rozvrhu tohoto vysoce pozoruhodného areálu.⁹¹

Alliprandiho dílo je poselstvím vídeňské architektury do českého prostředí, kde její nejzajímavější ideje domýšlí do působivých a originálních řešení, zejména u zámecké a palácové architektury. Dokladem pozoruhodné komplexnosti historických dějů i na poli dějin umění je, že právě tato fischerovskými a dalšími rakouskými inspiracemi syčená tvorba formuluje specificky „česká řešení“.⁹² Alliprandiho vliv lze sledovat u některých jeho mladších současníků v Čechách. Patrně poznamenal zralé a pozdní dílo Jakuba Augustona mladšího, ale stopy jeho vlivu vykazují kupř. i některé realizace Františka Maxmiliána Kaňky, který jej vystřídal ve službách několika významných stavebníků: u Černínů, Františka Antonína Šporka aj.

Lze konstatovat, že kdyby pražské baroko počátku 18. století tvořila pouze díla Canevallova, Alliprandiho a Kaňkova, znalo by toto prostředí plnohodnotný a zralý vrcholně barokní architektonický projev. Současně s Alliprandim však v Čechách pracovali ještě dva geniální umělci, jejichž realizace představují extrémní možnosti vrcholného baroka a názorově i hodnotově obohacují jedinečný profil pražského tvůrčího centra první čtvrtiny 18. století.

Kryštof Dientzenhofer přišel do Prahy krátce před lednem 1678 již jako tovaryš, vyučený v družině Carla Luraga při přestavbě biskupského chrámu sv. Štěpána v Pasově.⁹³ Spolu s ním přišli jeho bratři – rovněž vyučení zedníci a stavitelé či učedníci řemesla – , kteří po nějakou dobu působili v Čechách, posléze přesunuli své aktivity do sousedních německých oblastí.⁹⁴ Kryštof Dientzenhofer s nejstarším bratrem Georgem pracovali zprvu v stavebním podniku Abrahama Leuthnera a od roku 1682 na stavbě obnovovaného kláštera ve Waldsassen.⁹⁵ Pro klášterní kostel ve Waldsassen, který při realizaci prošel několika projekčními změnami,⁹⁶ byla východiskem Luragova architektura pražská i pasovská.⁹⁷ Paralelně s opatským chrámem vznikala od roku 1685 nedaleko Waldsassen na Glasbergu poutní kostel Nejsv. Trojice na symbolickém půdorysu tří pronikajících se kruhů.⁹⁸ Stavba je ovšem mimořádně zajímavá i z hlediska architektonické konstrukce, když v pronikové kompozici spojuje prostorové útvary typu „rotundy“ a „baldachýnu“, navazujíc tak na skupinu starších centrál, zrozenou v německé oblasti ve třetí čtvrtině 17. století.⁹⁹ Realizace se udála zřejmě ještě bez znalosti principů italského guarinismu, který později výrazně ovlivnil Kryštofa Dientzenhofera. Dokládá, že i v geometrii půdorysů se vrcholná díla Kryštofa Dientzenhofera mohla opřít o specifické

---

91 Brix, Michal: Prostorové řešení lázní v Kuksu, *Památková péče* 33, 1973, s. 3–10; Horyna, Mojmir: Barokní architektura a kompozice krajiny. In: *Kompozice zahrad v dějinách umění. Sborník konference*, České Budějovice 1987, s. 29–33.

92 Franz, Heinrich Gerhard: *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen*, Leipzig 1962, s. 91.

93 Ibidem, s. 30–31; Franz, Heinrich Gerhard: *Dientzenhofer – Hausstättler. Kirchenbaumeister in Bayer und Böhmen*, München – Zürich 1985, s. 51–55; Vilímková, Milada: *Stavitelé paláců a chrámů*, Praha 1986, s. 19; Horyna: *Barokizace pasovského domu* (cit. v pozn. 21), s. 218–230.

94 Franz: *Dientzenhofer – Hausstättler* (cit. v pozn. 93), s. 76–79; Vilímková: *Stavitelé* (cit. v pozn. 93), s. 20–22; Brucker, Johannes – Vilímková, Milada: *Dientzenhofer. Eine bayerische Baumeisterfamilie in der Barockzeit*, Rosenheim 1989, s. 11; Horyna, Mojmir: *Dientzenhoferové*, Praha 1998, s. 19–46 a 75–110; idem: *Kryštof Dientzenhofer (1655–1722). K 350 výročí narození genia českého baroka*, Praha 2005, s. 18–19.

95 Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 48–49; Korth, Thomas: Neues zur Bau- und Plannugsgeschichte der ehemaligen Zisterzienserabteikirche Waldsassen, *Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg* 38, 2004, s. 245–282, především s. 253–259.

96 Korth: *Neues zur* (cit. v pozn. 95), především s. 264–280.

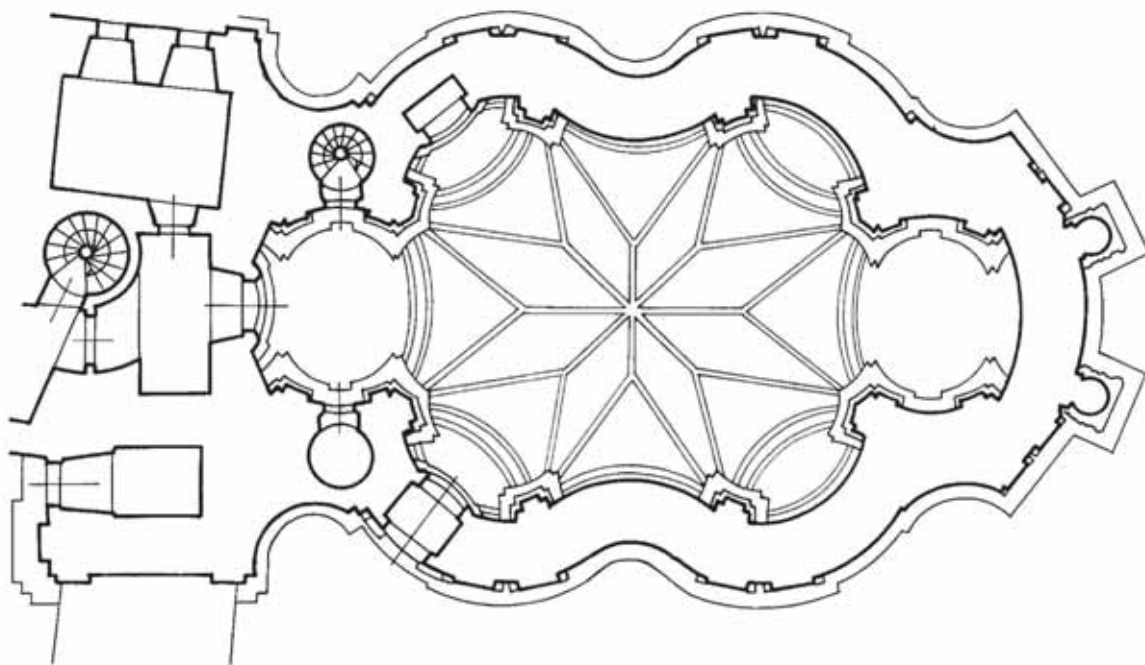
97 Horyna: *Barokizace pasovského domu* (cit. v pozn. 21), s. 226–228.

98 Treml, Robert: *Kirchenführer der Kapel Waldsassen*, Waldsassen 1988.

99 Schütz, Bernhard: *Die kirchliche Barockarchitektur in Bayern und Oberschwaben 1580–1780*, München 2000, s. 80–82, 89–91; Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 19–22.

9. Kryštof Dientzenhofer, zámecký kostel Zjevení Páně, Smiřice, 1699–1711, exteriér. Foto Vladimír Uher.

10. Kryštof Dientzenhofer, zámecký kostel Zjevení Páně, 1699–1711, půdorys. Kresba dr. Andrea Seelichová.

středoevropské zdroje. Po časně smrti bratra Georga (†1689) a předání stavby ve Waldsassen staviteli Bernardu Schiesserovi v roce 1691¹⁰⁰ se Kryštof Dientzenhofer vrátil do Čech.¹⁰¹ Vedle působení v samotné Teplé vytvořil na panství tepelského kláštera dvě zajímavé sakrální centrály – špitální kapli Nejsv. Trojice v městě Teplá a farní kostel sv. Jakuba v Úterý – jako centrály s vtaženými pilíři, výklenkovými kaplemi a emporami. Analogickou strukturu vertikálních konstrukcí vykazuje již i kaple na Glasbergu.¹⁰² Významnou stavbou byl poutní kostel s proboštským řádu českých křížovníků na Chlumu sv. Máří u Sokolova, budovaný již od roku 1687.¹⁰³ Milostná kaple je založena na oválném půdorysu s analogickým řešením stěn a klenby jako kaple v Teplé a kostel v Úterý. Vlastní poutní kostel je trojlodní hala s vloženými emporami v bočních lodích a transeptem s kupolí bez tamburu nad křížením. Nárožní kaple ambitu, které až do třetího desetiletí 18. století budoval již stavitel Wolfgang Braunbock,¹⁰⁴ mají pronikovou kompozici na křivkovém půdorysu a schématu křížových centrál. Křivky hrají důležitou roli i v půdorysu kaple sv. Máří Magdalény na Skalce u Mníšku pod Brdy z let 1692–1693.¹⁰⁵ Jde o longitudinalizovanou centrálu na půdorysu hloubkového oválu, ke kterému se na vstupní a závěrové straně připojují mělké niky. Analogické půdorysné vzorce najdeme v jihoněmecké produkci již od poloviny 17. století.¹⁰⁶ Řešení interiéru jako velké grotty je podmíněno

100 Korth: *Neues zur* (cit. v pozn. 95), s. 259–260.

101 Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 23–24.

102 Rozdíl je v řešení pateční partie klenby, která v poutním kostele na Glasbergu dosedá plnou patou na průběžnou korunní římsu, zatímco v českých stavbách je pročleněna výsečemi nad archivoltami arkád empor a průběh kladí je omezen pouze na hmotu vtažených pilířů vertikální konstrukce. Obojí řešení navazuje na různé verze jihoněmecké Wandpfeilerhalle, viz Schütz: *Die kirchliche Barockarchitektur* (cit. v pozn. 99), s. 35.

103 Sádlo, Vojtěch: Kostel na Chlumu sv. Máří, *Zprávy památkové péče* 13, 1953, s. 232; Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 24–29.

104 Vilímková: *Stavitelé* (cit. v pozn. 93), s. 129–130; Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 24.

105 Ibidem, s. 33–34.

106 Schütz: *Die kirchliche Barockarchitektur* (cit. v pozn. 99), s. 96.

11. Kryštof Dientzenhofer, zámecký kostel Zjevení Páně, 1699–1711, interiér. Foto Vladimír Uher.

zasvěcením.¹⁰⁷ Pozoruhodným rysem je pak modelace exteriéru jako jednotného tělesa nad oválem s rizalitem s konvexními nárožími jednoduchého průčelí.

Sledujeme-li architektonické dílo Kryštofa Dientzenhofera až do posledních let 17. století, můžeme je charakterizovat jako kvalitní dobové příznačnou architekturu kombinující jihoněmeckou stavební tradici a zřejmě poučení Luragem. Patrně v roce 1699 začíná budování první ze čtyř staveb, ve kterých mistr, blížící se padesátce, podstatně překročil dosavadní názorový rámec svého umění.¹⁰⁸ Jaké inspirace vyvolaly proměnu zralého umělce, není zcela jasné dodnes. Že spouštěcím impulsem bylo poznání půdorysné geometrie a pronikové konstrukce kleneb Guarina Guariniho, je nepochybné již od časů studií Alberta E. Brinckmanna a Oldřicha Stefana.¹⁰⁹ Již roku 1686 vydaný soubor grafických dokumentací projektů Guarina Guariniho¹¹⁰ principy jeho tvorby vnímavému pozorovateli obecně zpřístupnil. Možnost, že se Dientzenhofer s Guariniho díly seznámil přímo v Turíně, nadhodila M. Vilímková, když upozornila na starou zprávu, že architekt mníšecké kaple byl vyslán stavebníkem Servácem Ignácem Engelem z Engelflussu na studijní cestu do jihofrancouzského Sainte-Baume, a logicky předpokládala trasu tehdy velmi frekventovanou, alpskou cestou a dále přes Lombardii a Piemont.¹¹¹ V této souvislosti je však důležité, že u Dientzenhofera nevidíme žádné ovlivnění formami a detaily Guariniho architektury, a že tedy navazoval pouze na geometrické a konstrukční principy italského mistra, nikoli na jeho formování vlastní hmoty stavby. Onu geometrickou kompoziční inspiraci pak spojil se středoevropským – převážně jihoněmeckým a konzervativním – konstrukčním typem haly s vtaženými pilíři, který guariniovskou geometrií pronikl a transformoval.¹¹² Výsledkem syntézy je nová kvalita, obohacení a svobodné rozvinutí guariniovských principů.

---

107 Royt, Jan: Poutní kaple na Skalce – dílo Kryštofa Dientzenhofera, *Umění* 37, 1989, s. 498–505.

108 Je všeobecně známo, že Oldřich Stefan, který zpracoval první vskutku příkladné analýzy radikálně barokních, pronikových staveb, zároveň vyslovil pochybu o Dientzenhoferově autorství těchto děl. Viz Stefan, Oldřich: Příspěvky k dějinám české barokní architektury II., O slohové podstatě centrálních staveb u Kiliána Ignáce Dientzenhofera, *Památky archeologické* 35, 1926–1927, s. 468–543. Jeho znalosti historických fakt byly oproti dnešnímu stavu poznání ovšem velmi omezené. Stefan uchopil přesně principy geometrické osnovy, která tyto stavby podkládá a v duchu modernistické koncepce navrhujícího architekta považoval za vyloučené, aby takto komplikované konstrukce navrhoval stavební praktik, které údajně ani neuměl psát (tento omyl vyvrátila novější historická literatura, především M. Vilímková). Ve studii z roku 1927 navrhl Stefan jako tvůrce českých pronikových staveb císařského inženýra Johanna Lucase von Hildebrandt, který rovněž znal stavby Guarina Guariniho a u dvou svých staveb navázal na půdorysnou konstrukci turínského kostela sv. Vavřince. Později Stefan – i na základě prohloubeného poznání Hildebrandtovy architektury v rakouské odborné literatuře – hypotézu Hildebrandtova autorství opustil, avšak trvale odmítal možnost Dientzenhoferova autorství. Na Stefanovy názory navázal V. Richter, který hledal autora pronikové skupiny v osobnosti Jana Blažeje Santiniho-Aichla. Ani tato hypotéza neobstála při kritickém zkoumání Santiniho díla. Nově se k popírání architektonických schopností Kryštofa Dientzenhofera připojil Vlček, Pavel: Stavitel Kryštof Dientzenhofer. In: *Historická architektura. Věda – výzkum – praxe. Sborník k poctě Milana Pavlíka*, eds. J. Jiroutek – M. Kruml – M. Kubelík, Praha 1995, s. 201–211, který v posledních letech opět oživil hypotézu Hildebrandtova autorství: Vlček, Pavel: Kilián Ignaz Dientzenhofer und Johann Lucas von Hildebrandt. Zur Problematik des Guarinismus in Mitteleuropa, *Umění* 53, 2004, str. 310–331.

109 Brinckmann, Albert Erich: *Von Guarino Guarini zu Balthasar Neumann*, Berlin 1932; Stefan: *Příspěvky k dějinám české barokní architektury II.* (cit. v pozn. 108).

110 Guarini, Guarino: *Disegni d'architettura civila et ecclesiastica*, Turin 1686. Novou edici připravil do tisku a doprovodil komentářem Daria de Bernardi-Ferrero v roce 1966.

111 Takové studijní cesty, při nichž architekt opatroval dokumentaci původní svatyně, aby mohl dodržet „povahu původního místa“ a tím akcentovat *sacrum* nově vznikajícího posvátného místa, byly v barokní době velmi časté. Doloženy jsou opakované návštěvy architektů v italském Loretu v rámci úkolu vybudovat mariánskou svatou chýši, přesto že tato stavba byla v barokní době všeobecně známa. Johann Lucas Hildebrandt byl vyslán do Loreta v rámci přípravy projektu svaté chýše při kapucínském klášteře v Rumburku, Jan Blažej Santini-Aichel zhruba v téže době při přípravě stavby svaté chýše v kostele Nejsv. Trojice v Rychnově nad Kněžnou – viz Horyna, Mojmír – Lancinger, Luboš: Projektant a stavební vývoj Lorety v Rumburku, *Umění* 25, 1977, s. 161–168; Horyna, Mojmír: *Jan Blažej Santini-Aichel*, Praha 1998, s. 310–311.

112 Franz, Heinrich Gerhard: Die Wandpfeilerhalle im böhmischen Barock, *Forschungen und Fortschritte* 35, 1961, s. 87–97.

12. Kryštof Dientzenhofer, kostel sv. Mikuláše na Malé Straně v Praze, 1702–1711, průčelí. Foto Vladimír Uher.

13. Kryštof Dientzenhofer, kostel sv. Mikuláše na Malé Straně v Praze, 1702–1711, interiér. Foto Vladimír Uher.

14. Kryštof Dientzenhofer, klášterní kostel sv. Markéty v Praze Břevnově, 1709–1715, průčelí, celkový pohled. Foto Vladimír Uher.

O. Stefan¹¹³ ukázal, že východiskem půdorysu zámecké kaple Zjevení Páně ve Smiřicích (od 1699), byla osnova Guariniho turínského kostela sv. Vavřince. Její rozvrh Dientzenhofer transformoval již v rovině půdorysu, když výchozím obrazcem není kruh, ale hloubkový ovál, což vede k longitudinalizaci. Střídání konkávního a konvexního vedení stěny mezi pilíři vynášejícími klenbu je legitimní a vynalézavá obměna Guariniho kompozice. Nad rovinou půdorysného řezu se smiřická stavba od Guariniho kostela zásadně liší. Určující strukturu stěny zde tvoří baldachýn o osmi nakoso stojících pilířových podporách, vynášející klenbu tvaru ovoиду, v patě pročleněnou výsečemi nad poli stěn.¹¹⁴ Exteriér je pozoruhodný tím, že je snad nejpregnantnějším příkladem plastického pojetí architektury. Plastičnost je založena na vystupňování patičnosti po samu mez, hranici a tvar.¹¹⁵ Ten je tedy výsledkem pohybu z nitra navenek, nikoli sestavením různých těles. Objemová sesazenost, a tedy i určitá čitelnost výchozích těles v novém celku charakterizuje stereotomní pojetí. V realizacích plastického charakteru je prolnutí výchozích objemů (vázaných jako svého druhu ideální tělesa na obraze půdorysu) takové, že výchozí tělesa jsou bez geometrické analýzy nečitelná.¹¹⁶

Ve stejném roce jako výstavba smiřické kaple započalo i budování kostela sv. Vavřince v Jablonném v Podještědí dle projektu Johanna Lucase von Hildebrandt. I on vyšel z Guariniho turínského předlohy, pracoval s ní však podstatně jinak než Kryštof Dientzenhofer.¹¹⁷ Ani Hildebrandt v samotné hmotě stavby nad půdorysnou rovinou nijak nenavazuje na formální mluvu Guariniho architektury a jeho prostorový rozvrh transformuje v duchu klasické čtyřramenné centrály.¹¹⁸ Stejně tak se kostel v Jablonném v Podještědí výrazně liší od smiřického kostela i dalších staveb Kryštofa Dientzenhofera. Zatímco Dientzenhofer navazuje na středoevropskou tradici halové stavby s vtaženými pilíři, Hildebrandt i hmotu nad křivkovými půdorysy člení v duchu klasické tektonicko-řádové skladebnosti.¹¹⁹ Najdeme-li v Hildebrandtově díle dvě varianty jednoho centrálního dispozičního schématu, Kryštof Dientzenhofer promýšlí guariniovské podněty nejenom ve smyslu zpodélněné centrály jako ve Smiřicích, ale i ve dvou odlišných typech longitudinalních kompozic. Pro svou radikálně barokní architekturu vytvořil Dientzenhofer celou sestavu charakteristických konstrukčních a estetických témat, která představují jeho osobitý výkon a posun v rozvíjení myšlenek guarinismu.¹²⁰

První z podélných staveb je hala s bočními kaplemi a emporami kostela sv. Mikuláše při jezuitském Profesním domě na Malé Straně v Praze. Dispozice i rozsah staveniště, na němž se pracovalo od roku 1702,¹²¹ byly určeny již dříve, jednak na základě předchozích dohod s malostranskou městskou radou,¹²² jednak požadavkem na běžný typ jezuitského kostela. Proto navázal Dientzenhofer

---

113 Stefan, Oldřich: Šternberská kaple ve Smiřicích a její význam v dějinách české barokní architektury. In: *Sborník k sedmdesátým narozeninám Karla B. Mádlu*, eds. E. Poche – Z. Wirth, Praha 1929, s. 128–142.

114 Horyna, Mojmir – Vilímková, Milada: *Smiřice – zámecký kostel Zjevení Páně. Stavebně-historický průzkum*, Praha 1978; Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 41–48 (tam i odkazy na starší literaturu.)

115 Badt, Kurt: *Raumphantasien und Raumillusionen. Wesen der Plastik*, Köln 1963, s. 161–163.

116 Problému jsem věnoval studii *Die Bewegungsmotive der böhmischen Hochbarockarchitektur*, která je v tisku.

117 Franz, Heinrich Gerhard: Barocke Architektur sehen – Barocke Architektur verstehen. Zur kunstgeschichtlicher Problematik. Die Schlosskirche in Smiřice und das Princip der barocken Variation. In: *Die Dientzenhofer. Barocke Baukunst in Bayern und Böhmen*. Katalog, Rosenheim 1991, s. 37–39.

118 Wagner Rieger, Renate: Rezension B. Grimschitz, J. L.v. Hildebrandt, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 25, 1962, s. 179.

119 Rizzi, Wilhelm Georg: Die Kuppelkirchenbauten Johann Lucas von Hildebrandt, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 29, 1976, s. 121–155.

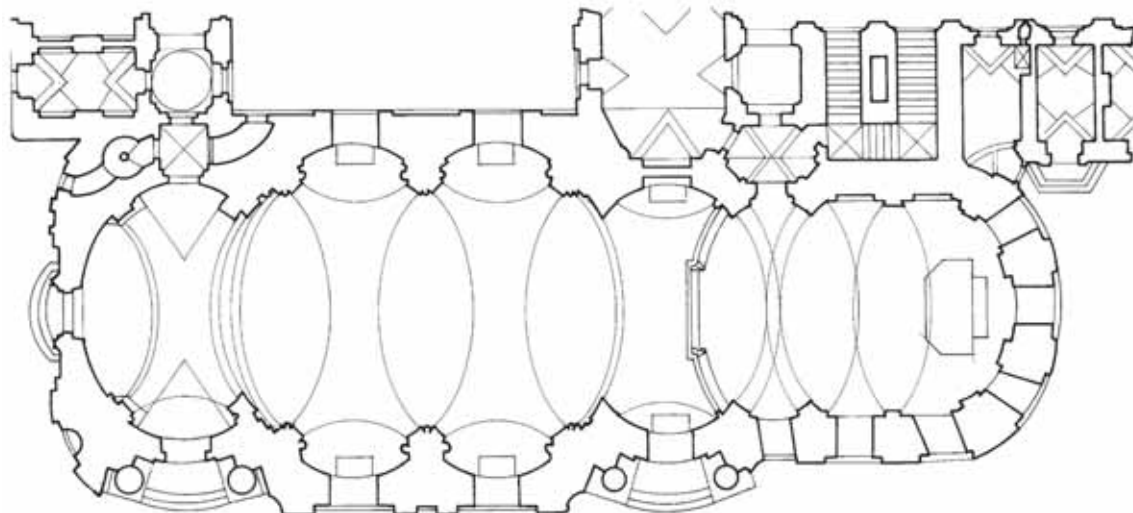
120 Thies, Harmen: Einheiten des Entwerfens bei Christoph Dientzenhofer, *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 41, 1989, s. 183–210.

121 Franz, Heinrich Gerhard: *Die Kirchenbauten des Christoph Dientzenhofer*, Brünn – München – Wien 1942, s. 30–50; Vilímková: *K stavebnímu vývoji* (cit. v pozn. 39), s. 317; eadem: *Stavitelé* (cit. v pozn. 93), s. 81–83; Horyna, Mojmir: *Dientzenhoferové*, Praha 1998, s. 64–66.

122 Vilímková: *K stavebnímu vývoji* (cit. v pozn. 39), s. 305.

15. Kryštof Dientzenhofer, klášterní kostel sv. Markéty v Praze Břevnově, 1709–1715, hlavní portál. Foto Vladimír Uher.

16. Kryštof Dientzenhofer, klášterní kostel sv. Markéty v Praze Břevnově, 1709–1715, půdorys. Kresba dr. Andrea Seelichová.

na starší projekty ze 17. století, které vytvořili Francesco Caratti a Giovanni Domenico Orsi.¹²³ Na základě analýzy původních plánů, chovaných v archivu Groenesteyn v Kiedrichu a v Grimmově sbírce v Moravské galerii v Brně¹²⁴ i rozboru samotné stavby dospěl Franz k oprávněnému závěru, že samo budování prvního dílu mezi lety 1702–1711 proběhlo ve dvou etapách s projekční změnou kolem roku 1705.¹²⁵

Myšlenku konstrukce půdorysu a kleneb na základě geometrických proniků (tj. plošných útvarů v půdorysu a odpovídajících sférických útvarů v klenbách) aplikoval Dientzenhofer na schéma halového prostoru s bočními kaplemi a emporami nad nimi. Syntéza vedla ke kosému vytočení pilířů bočních stěn lodi a jejich akcentování v duchu struktury vertikálních konstrukcí typu *Wandpfeilerhalle*.¹²⁶ Na situaci pilířů pak organicky navázaly konkávně konvexní křivky vedení parapetů empor, které vnášejí do kompozice stěn dojem hloubkového vlnivého pohybu. V celkovém pojetí prostoru navázal Kryštof Dientzenhofer na řešení jezuitského kostela v Bamberku¹²⁷ nebo své starší stavby poutního kostela na Chlumu sv. Máří, které však uplatněním pronikové geometrie podstatně dynamizoval.¹²⁸ Rekonstrukci podoby kostelního interiéru, zamýšlené projektem Kryštofa Dientzenhofera, vypracoval velmi přesně Gerd Schneider.¹²⁹ Doložil, že v původní podobě interiéru hrála proniková konstrukce klenby podstatnou roli. Na pilastry navazující dvojice vykláněných pasů, stýkající se ve vrcholu klenby, jsou vlastně část ovoidové klenby nad ovály půdorysu. Mezi tyto pasy jsou na hloubkové ose vkládány úseky valené klenby nad čočkovými půdorysy¹³⁰ a na příčných osách polí výseče s oválnými

¹²³ Ibidem, s. 307

¹²⁴ Franz: *Barocke Architektur sehen* (cit. v pozn. 117), s. 35–36.

¹²⁵ Franz, Heinrich Gerhard: K vývoji projektu a stavby kostela sv. Mikuláše na Malé Straně v Praze, *Umění* 39, 1991, s. 84–87.

¹²⁶ Franz: *Barocke Architektur sehen* (cit. v pozn. 117), s. 34–36.

¹²⁷ Korth, Thomas: Der Bau der ehemaligen Jesuitenkirche zum heiligsten Namen Jesu in Bamberg, der heutigen katholischen Pfarrkirche St. Martin. In: *300 Jahre der Jesuitenkirche St. Martin in Bamberg*, hg. von R. Baumgärtel-Fleischmann – S. Renczes, Bamberg 1993, s. 76.

¹²⁸ Horyna: *Dientzenhoferové* (cit. v pozn. 121), s. 66.

¹²⁹ Schneider, Gerd: *Unbekannte Werke barocker Baukunst. Ansichte nach Entworfen von Balthasar Neumann und Zeitgenossen*, Wiesbaden 1995, s. 94.

¹³⁰ Thies: *Einheiten des Entwurfens* (cit. v pozn. 120), s. 198–200 mluví o hloubkových a příčných sponách valených kleneb mezi baldachýnovými klenebními poli v pronikových klenbách Kryštofa Dientzenhofera. Ve Smiřicích

17. Kryštof Dientzenhofer, klášterní kostel sv. Markéty v Praze Břevnově 1709–1715, , interiér. Foto Vladimír Uher.

18. Kryštof Dientzenhofer, kostel sv. Kláry v Chebu, 1707–1711, průčelí. Foto Jaroslav Kučera.

okuly. Zatímco dvojicím vykláněných pasů byl přiznán jejich konstrukční charakter,¹³¹ části valené klenby byly pokryty freskami s iluzivními výjevy otevřených nebes, a právě ty byly vnímány jako vlastní klenební pole. Přesně tyto plochy jsou však na hlavní ose prostoru o polovinu intervalu posunuty, a navozují tak dojem pohybu do hloubky vládnoucího interiéru. Výsledná skladba na hlavní ose se částečně překrývajících témat vnáší do prostoru zřejmou časovou dimenzi a dynamiku, jak naznačila již před časem konstatovaná analogie tohoto typu prostorové kompozice a tématu těsny v barokní hudební kompozici.¹³²

Nejenom „radikalizací“ tradičního typu kostelního interiéru, ale i pozoruhodně plastickým utvářením průčelí představuje malostranský svatomikulášský kostel mimořádný tvůrčí výkon. Franz přesvědčivě ukázal, že působivá kulisa vznikla variačním rozvinutím a obohacením kompoziční figury průčelí nerealizovaného projektu theatinského kostela v Praze.¹³³

Další dvě stavby, vyrůstající v době kolem roku 1710, pak představují varianty aplikace guariniovské geometrie na prostory typu pilířové haly. Kostel sv. Kláry v Chebu, budovaný od roku

---

jsou uplatněny jenom mezi pilíři na obvodu prostoru, vázané na výseče a radiální osy, v malostranském kostele byly velké spony na hloubkové ose, zatímco úplné použití obou typů najdeme až v břevnovském kostele (viz níže).

¹³¹ V tomto smyslu jsou vlastně transformovanou a dynamizovanou variantou oněch radiálních pasů v polích hloubkových staveb Guarina Guariniho, jaké nacházíme kupř. v projektu lisabonského kostela P. Marie Božské Prozřetelnosti, nebo v návrhu theatinského kostela pro Prahu. Mezi těmito pasy pak u Guariniho nacházíme plochy typu výsečí, zatímco u Dientzenhofera jsou uplatněny spony valených kleneb.

¹³² Pavlík, Milan – Smolka, Jaroslav: Princip těsny v barokní hudbě a architektuře, *Umění* 33, 1985, s. 473–491.

¹³³ Franz: *Barocke Architektur sehen* (cit. v pozn. 117), s. 36–37.

1707,¹³⁴ navazuje na typ rytmizovaného jednolodí, který v české architektuře poprvé realizoval Giovanni Domenico Orsi a kolem roku 1700 na kostele sv. Voršily na Novém Městě v Praze rozvinul Marcantonio Canevalle. Právě tato stavba včetně myšlenky uplatnění boční fasády ve smyslu průčelí hlavního byla zřejmě jedním z inspiračních zdrojů Dientzenhoferova návrhu pro Cheb. Stefan postřehl, že v lodi chebského kostela dospěla geometrická spekulace k dokonalosti, když klenební formy jsou výhradně ovoidového typu, bez zprostředkujících spon valené klenby.¹³⁵ Prostor kombinuje baldachýnové i rotundové kompoziční jednotky v dokonalé vyváženosti.¹³⁶ Od roku 1709 byl budován klášterní kostel sv. Markéty v Břevnově.¹³⁷ Geometrická analýza provedená Stefanem byla prohloubena novými rozbory Milana Pavlíka.¹³⁸ U půdorysu lodi Pavlík na základě rozboru původního výkresu z roku 1709 zjistil vepsání celé „figury“ do jedné velké kružnice.¹³⁹ Pavlík doložil svrchovaně racionální – a relativně jednoduchý – geometrický postup při vytváření půdorysu a jeho logické „promítnutí“ do pronikových kleneb kombinujících ovoidové klenby a sedla klenby valené.¹⁴⁰ Interiér lodi se vyznačuje nápadnými nakoso vytočenými pilíři, konstrukčně i esteticky pasivními plochami stěny mezi nimi a střídáním baldachýnových a valených kleneb, jejichž proniky profilovanou vykláňenou prostorovou křivkou vyvolávají dojem silného, rytmického běhu do hloubky směrem k chóru u hlavního oltáře. I zde ve vztahu ovoidových a valených kleneb nastává efekt posunu klenebního obrazce o polovinu intervalu oproti půdorysnému vzorci. Na původním plánu z roku 1709, navrženém rovněž na základě pronikové geometrické osnovy, je prostor kněžiště řešen jinak než později v reálu. Zamýšlená estetická jednota celého prostoru byla narušena změnou projektu, kterou prosadil opat Zincke asi v roce 1713. Jejím cílem bylo, aby nový chór navazoval na podobu předchozí stavby.¹⁴¹ I exteriér břevnovského klášterního kostela vykazuje objemovou jednotu a modelační sílu zcela ve smyslu Stefanových definic „plastizace“ stavební hmoty.¹⁴²

Paralelně se čtyřmi zmíněnými díly Kryštofa Dientzenhofera vznikaly další stavby, které dokládají, že rozvíjením guariniovských myšlenek se zabývali i jiní architekti.¹⁴³ Pro interiér kostela

---

¹³⁴ Z nejnovější literatury: Thies: *Einheiten des Entwerfens* (cit. v pozn. 120), s. 208; Franz: *Barocke Architektur sehen* (cit. v pozn. 117), s. 43; Horyna: *Dientzenhoferové* (cit. v pozn. 121), s. 69; idem: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 58.

¹³⁵ Stefan: *Příspěvky k dějinám české barokní architektury* II. (cit. v pozn. 108), s. 516–519.

¹³⁶ Hubala, Erich: Rotunde und Baldachin: Die Raumgliederung der guarinesken Kirchen Böhmens, *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 41, 1989, s. 101–182, především s. 60–68.

¹³⁷ Horyna, Mojmír: Stavebníci a stavitelé břevnovsko-broumovského kláštera v období baroka. In: *Tisíc let benediktinského kláštera v Břevnově 993–1993*, ed. D. Stehlíková, Praha 1993, s. 82–86; Horyna: *Dientzenhoferové* (cit. v pozn. 121), s. 66–69; idem: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 53–58.

¹³⁸ Pavlík, Milan: Rozbor klenby lodi kostela sv. Markéty v Praze na základě fotogrammetrického zaměření. In: *Tisíc let benediktinského kláštera* (cit. v pozn. 137), s. 245–258, zde 245–249.

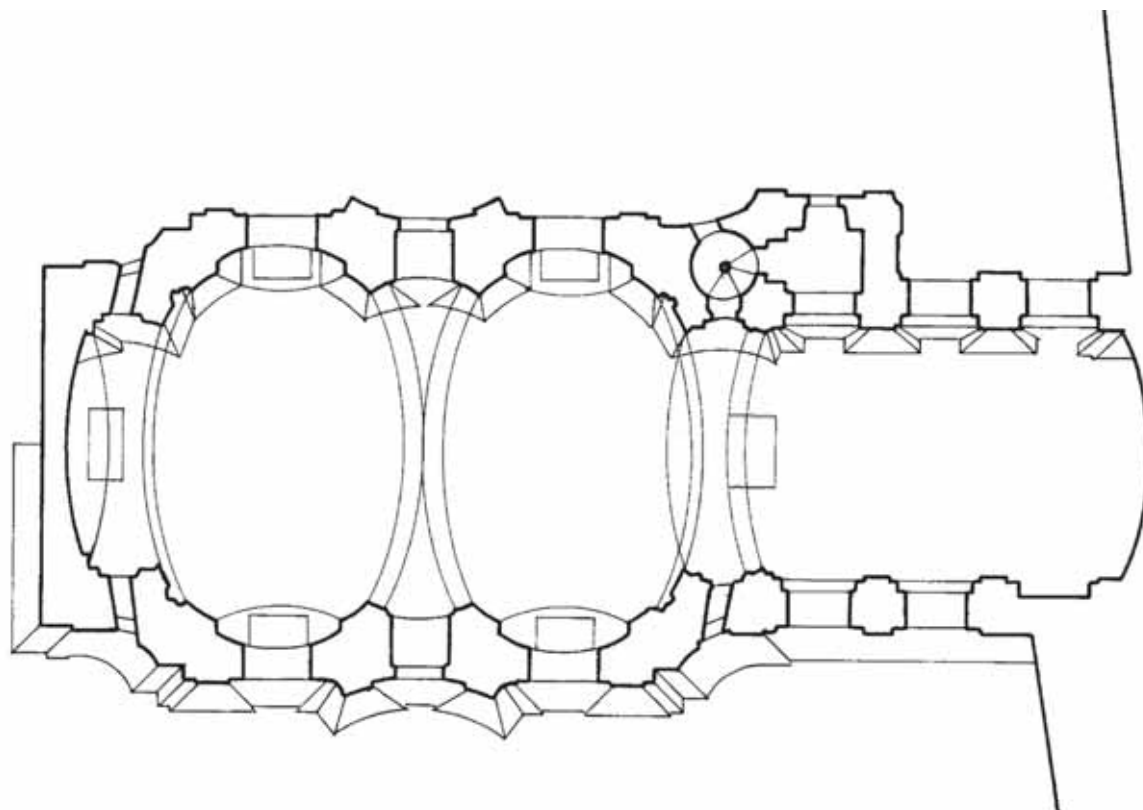
¹³⁹ První publikoval tyto plány Kroupa, Jiří: Klášterní chrám v Břevnově a česká architektura kolem 1709, *Umění* 30, 1982, s. 280–283.

¹⁴⁰ Pavlík: *Rozbor klenby* (cit. v pozn. 138), s. 246, poukázal i na charakteristické nepřesnosti v realizaci geometrických forem u skutečné konstrukce klenby.

¹⁴¹ Horyna: *Stavebníci a stavitelé* (cit. v pozn. 137), s. 79–80, 86, 119–120; idem: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 54–57. Bezprostředním předchůdcem vrcholně barokního chóru břevnovského klášterního kostela byl gotický chór, přestavěný při opravě v roce 1603. Pro vyvolání dojmu starší stavby zřejmě Dientzenhoferovi posloužil jako vzor i chór biskupského dómu sv. Štěpána v Pasově. Viz Horyna: *Barokizace pasovského dómu* (cit. v pozn. 21), s. 228–229.

¹⁴² Stefan, Oldřich: Plastický princip v české architektuře barokní na počátku 18. věku, *Umění* 7, 1959, s. 1–17, zde s. 9.

¹⁴³ České stavby tohoto typu (kostel sv. Josefa v Obořišti a kostel P. Marie v Nové Pace) byly původně spojovány s Dientzenhoferovými stavbami a předpokládalo se shodné autorství. Viz Mádl, Karel B.: Dientzenhoferovský motiv, *Památky archeologické* 32, 1920–1921, s. 201–213. Jako první vyslovil hypotézu, že tzv. česká skupina

19. Kryštof Dientzenhofer, kostel sv. Kláry v Chebu, 1707–1711, půdorys. Kresba dr. Andrea Seelichová.

sv. Josefa v Obořišti je charakteristické téměř kopistické převzetí Guariniho předlohy, kterou byl kostel Neposkvrněného početí P. Marie v Turíně z let 1672–1690, a zároveň poměrně neurčitá geometrická definice kleneb. Na souvislost obou staveb upozornil již Chr. Norberg-Schulz.¹⁴⁴ Od Dientzenhoferových objektů v Obořišti se zásadně liší struktura stěny, která se blíží spíše řešení v Canevallově kostele sv. Voršily v Praze. Otázka autorství dosud není vyřešena.¹⁴⁵ Naproti tomu kostel P. Marie v Nové Pace není svým architektonickým pojetím tak odlišný od Dientzenhoferových staveb jako kostel v Obořišti a právem byl již charakterizován jako zjednodušující derivát jeho předchozích děl.¹⁴⁶ Novější literatura navrhuje autorství jednak začínajícího Kiliána Ignáce Dientzenhofera,¹⁴⁷ jednak Tomáše Haffeneckera,¹⁴⁸ přítele a spolupracovníka Kryštofa Dientzenhofera, který schopnost pracovat s pronikovými konstrukcemi prokázal při zpracování neprovedené varianty projektu kostela P. Marie v Hejnicích.¹⁴⁹

Od roku 1710 byl budován benediktinský klášterní kostel v Banzu dle projektu Johanna Dientzenhofera, Kryštofova nejmladšího bratra. Jeho vztah k českým stavbám je nesporný, stejně

---

pronikových staveb není dílem jediného architekta Franz: *Die Kirchenbauten* (cit. v pozn. 121), s. 80–82, nově celou problematiku podrobně zpracoval Thies: *Einheiten des Entwerfens* (cit. v pozn. 120), s. 189 a 194.

¹⁴⁴ Norberg-Schulz, Christian: Lo spazio nell'architettura post-guariniana. In: *Atti del Convegno su „Guarino Guarini e l'internazionalità del barocco“*, Torino 1970, s. 419.

¹⁴⁵ Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 59–60.

¹⁴⁶ Franz: *Die Kirchenbauten* (cit. v pozn. 121), s. 80–82; Thies: *Einheiten des Entwerfens* (cit. v pozn. 120), s. 197; Horyna: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 60–65.

¹⁴⁷ Franz: *Barocke Architektur sehen* (cit. v pozn. 117), s. 34–35.

¹⁴⁸ Horyna: *Dientzenhoferové* (cit. v pozn. 121), s. 63; idem: *Kryštof Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 59–65.

¹⁴⁹ Horyna, Mojmír: Tomáš Haffenecker a stavba poutního kostela v Hejnicích, *Umění* 29, 1981, s. 437–447.

20. Kryštof Dientzenhofer, kostel sv. Kláry v Chebu, 1707–1711, interiér. Foto Jaroslav Kučera.

jako rozdíly, podmíněné dalšími italskými inspiracemi projektantovými.¹⁵⁰ Lze zcela souhlasit s Franzem,¹⁵¹ že je třeba předpokládat dokonalou znalost projektu pro chebský kostel sv. Kláry. I kostel v Banzu je založen na principu obkročně rytmizované *Wandpfeilerhalle* se středním užším polem a kombinací baldachýnových a rotundových polí. Půdorys lodi v Banzu je rovněž (jako u kostelů v Břevnově a Chebu) svázán jedním velkým obrazcem, kterým zde není kruh a hloubkově orientovaný ovál.¹⁵² Franz rovněž přesně postřehl, že rytmizace prostoru v Banzu je analogická jako u klášterního kostela ve Fuldě, založeného ovšem ještě na pravoúhlé půdorysné osnově. Podobně jako u neprovedené varianty klášterního kostela v Břevnově je v Banzu mnišský chór – u benediktinů zcela atypicky – zasazen do samostatného prostoru odděleného od kostela architekturou hlavního oltáře.¹⁵³ Na rozdíl od českých staveb charakterizuje kostel v Banzu vyvinutí bočních oběžných prostorů, tedy jakási anticipace tématu „prostorové slupky“ vlastního středního prostoru. Další rozdíl je ve výrazně masivněji dimenzované hmotě obvodových zdí než v Břevnově a Chebu, připomínající řešení smířického zámeckého kostela. Dokládá snad, že v obou případech se projektanti

¹⁵⁰ Dosud jsou poměrně nejasné osudy mladého Johanna Dientzenhofera, který se v Praze vyučil „u dvou slavných stavitelů“ a podnikl patrně dosti dlouhou tovaryšskou cestu, jejíž itinerář však neznáme. Doložen je ale jeho studijní pobyt v Římě v letech 1698–1700, tedy když mu již bylo přes třicet let. Brucker – Vilímková: *Dientzenhofer* (cit. v pozn. 94), s. 45–46.

¹⁵¹ Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 161–162; idem: *Die Dientzenhofer in der Oberpfalz und Franken*. In: *Die Dientzenhofer* (cit. v pozn. 117), s. 149.

¹⁵² Horyna: *Dientzenhoferové* (cit. v pozn. 121), s. 103.

¹⁵³ Původ tohoto řešení není jasný, Johann Dientzenhofer ho realizoval dvakrát (v Banzu a ve Fuldě), Kryštof Dientzenhofer navrhl jedinkrát pro Břevnov.

21. Jan Blažej Santini-Aichel, klášterní kostel P. Marie a sv. Jana Křtitele v Sedlci, 1703–1707, pohled do hlavní lodi.
Foto Vladimír Uher.

jistili při první realizaci nového typu. Exteriér kostela v Banzu rozlišuje tradičním způsobem hlavní a boční fasády, přičemž dvouvěžové průčelí s výraznou ústřední sloupovou edikulou odkazuje zřetelně na římské poučení, které je nesporné i u předchozí velké stavby Johanna Dientzenhofera, klášterního kostela ve Fuldě.¹⁵⁴ Kostel v Banzu lze tedy hodnotit jako osobitou syntézu spojující podněty z radikálně barokních staveb bratra Kryštofa Dientzenhofera a inspirace římské architektury sklonku 17. století.

Reakce na Kryštofovy výsledky typu *Wandpfeilerhalle*, jako je kostel v Banzu, byla v této časné době spíše výjimečná. Naproti tomu zcela nepochybný a okamžitý ohlas měla stavba jezuitského kostela sv. Mikuláše na Malé Straně v Praze. Byl ovšem limitovaný a jenom částečný. Nebyla přejímána složitá konstrukční struktura kleneb, pouze vizuálně nápadné, dynamizující momenty v řešení stěn. V Rakousku je za pohotový ohlas svatomikulášské lodi uváděno řešení bočních stěn a empor augustiniánského klášterního kostela v Dürnsteinu z let 1721–1724.¹⁵⁵

Silný ohlas však najdeme v rámci stavebních podniků na Moravě a ve Slezsku. Již od roku 1712 budovaný jezuitský kostel P. Marie Sněžné v Olomouci dynamizuje interiér lehkým vykosením pilastrů na čelech pilířů bočních stěn a konvex-konkávním vedením parapetů empor.¹⁵⁶ Původní projekt byl zřejmě dílem Michaela Josefa Kleina, upravil ho provádějící stavitel Lukáš Glöckel.¹⁵⁷ Svatomikulášský malostranský kostel inspiroval i početnou skupinou slezských staveb vznikajících od druhého do čtvrtého desetiletí 18. století. Kostel sv. Jana v Lehnici, budovaný od roku 1714, je první případ tohoto typu. Pokus připsat jej přímo Kryštofu Dientzenhoferovi a jeho synu Kiliánu Ignáci je třeba odmítnout.¹⁵⁸ Chrám vznikl na základě projektu Johanna Georga Knolla, který byl před započítím stavby asi roku 1714 lehce „modernizován“, a před rokem 1725 byla nově projektována fasáda, rovněž inspirovaná svatomikulášským průčelím. Autorem změn byl jistě umělec, který znal poměrně dobře Dientzenhoferovu architekturu, avšak jemuž byla její konstrukční podstata nedostupná.¹⁵⁹ To ostatně dokládají i statické problémy, které se objevily již krátce po dokončení a posléze vedly v roce 1744 ke zřícení klenby.¹⁶⁰ Po roce 1720 najdeme ve Slezsku mnoho jednolodních kostelů s bočními kaplemi a emporami, s nakoso postavenými pilastry a konvexně vypjatými parapety empor. Od roku 1719 byl budován kostel sv. Petra a Pavla při komendě křížovníků strážců Božího hrobu v Nise, připisovaný jezuitskému koadjutoru Kryštofu Tauschovi.¹⁶¹ Dalšími příklady téhož typu jsou klášterní kostel benediktinek v Libotově, dílo Jana Jakuba Scheerhofera z let 1727–1730,¹⁶² kostely

---

¹⁵⁴ Franz: *Barocke Architektur sehen* (cit. v pozn. 117), s. 148–149.

¹⁵⁵ *Barock. Geschichte der bildenden Kunst* (cit. v pozn. 87), s. 270.

¹⁵⁶ Krsek, Ivo – Kudělka, Zdeněk – Stehlík, Miloš – Válka, Josef: *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 269; Horyna, Mojmír: Dientzenhoferovská architektura jako osobní styl a obecný slohový fenomén. In: *Slezsko – perla v České koruně. Historie – kultura – umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Kozíel – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 255–287, zde s. 282–283.

¹⁵⁷ Altrichter, Michal – Togner, Milan: *Olomouc – univerzitní kostel P. Marie Sněžné*, Velehrad 2000, s. 9.

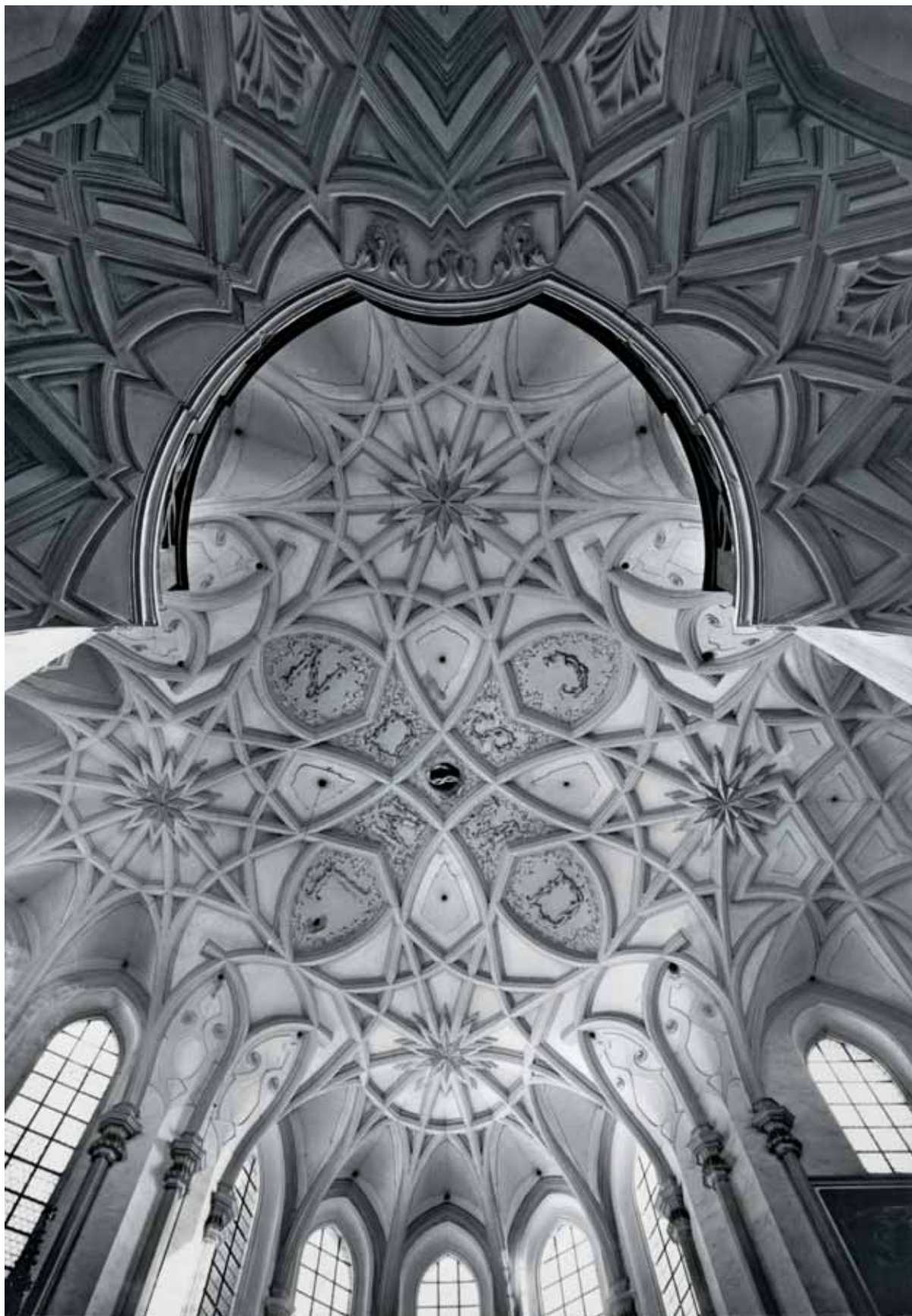
¹⁵⁸ Wrabec, Jan: *Architektonický jazyk Dientzenhoferów českých na Śląsku*, Wrocław 2004, s. 123–127; Horyna: *Dientzenhoferovská architektura* (cit. v pozn. 156), s. 283–287.

¹⁵⁹ Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 205–206.

¹⁶⁰ Wrabec: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158), s. 126.

¹⁶¹ Dziurla, Henryk: Sztuka baroku 1650–1750. In: *Sztuka Wrocławia*, eds. T. Broniewski – M. Zlat, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 321; Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 178–181; Dziurla, Henryk: *Christophorus Tausch uczeń Andrei Pozza*, Wrocław 1991, s. 167–175; Wrabec: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158), s. 154–156; idem: Český proud ve slezské barokní architektuře. In: *Slezsko – perla v České koruně* (cit. v pozn. 156), s. 289–311, zde s. 298.

¹⁶² Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 185; Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 135; Wrabec: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158), s. 134–136; idem: *Český proud* (cit. v pozn. 161), s. 302–304. J. Wrabec dosud zastává hypotézu autorství K. I. Dientzenhofera a vznik stavby spojuje s jeho paralelním působením v Lehnickém Poli.

22. Jan Blažej Santini-Aichel, klášterní kostel P. Marie, sv. Benedikta a sv. Wolfganga v Kladrubech u Stříbra, 1711–1723, pohled do klenby kněžiště. Foto Vladimír Uher.

sv. Vavřince v Glucholazech (1729–1731) a sv. Michaela archanděla v Prudníku (1731–1738), kterými zahájil své slezské působení Jan Inocenc Töpper patrně po vyučení nebo tovaryšském pobytu v Praze,¹⁶³ mladší stavby téhož mistra z poloviny století (kupř. kostel ve Stínavě), kostel sv. Valentina v Lubuši z let 1734–1745, snad dílo Martina Frantze,¹⁶⁴ či současně vznikající jezuitský kostel v Břehu dle projektu Josefa Fritsche¹⁶⁵ a další.¹⁶⁶ Týž vliv pražského Sv. Mikuláše na Malé Straně se ostatně projevil i v jednom z nejnáročnějších děl slezské architektury, cisterciáckého klášterního kostela P. Marie v Křesoboru v letech 1728–1735.¹⁶⁷

Posléze nepochybný vliv architektury staršího Dientzenhofera ukazuje řešení interiéru slavného poutního kostela ve Vambeřicích.¹⁶⁸ Vybudovaný v letech 1715–1720 má loď na půdorysu hloubkově deformovaného oktogonu a kněžiště nad příčně situovaným oválem. Utváření stěny lodi odkazuje nápadně na kompozici stěny špitální kaple Nejsv. Trojice v Teplé, tedy Dientzenhoferova díla o celé dvacetiletí staršího, jak konstatoval s odvoláním na starší literaturu již J. Wrabec.¹⁶⁹ Velké kulisové průčelí, překrývající kostelní stavbu i boční architektury ambitových ochozů, ovšem na Dientzenhoferovo dílo nenavazuje, ale bylo zřetelně inspirováno pražským portálem na Svaté Hoře u Příbrami.¹⁷⁰

Rovněž dílo snad nejvyhraněnější architektské individuality českého vrcholného baroka, Jana Blažeje Santiniho-Aichela, je výsledkem osobité syntézy domácí tradice a italských podnětů. Bystrý a talentovaný, ale patrně od narození postižený synek vynikajícího kamenického mistra vyrůstal na Hradčanech. Do učení byl dán k otcovu příteli a architektu pražského arcibiskupa Jeanu Baptistu Matheyovi, u kterého zvládl jak malířské umění, tak architekturu.¹⁷¹ Školení u Matheye ovlivnilo Santiniho smysl pro formální perfektnost, klasické formy a graficky přesnou stylizaci architektonických tvarů a podnítilo zřejmě jeho zájem o římskou architekturu. Druhým, ve své době nezvyklým motorem architektonického vzdělání mladého Santiniho byl jeho hluboký a chápavý zájem o českou – a za tovaryšské cesty i jihoněmeckou, rakouskou a severoitalskou – gotickou architekturu, který

---

¹⁶³ Chwastowicz, Izabella: *Jan Inocenty Töpper. Dientzenhoferovská architektura pozdního baroka ve Slezsku*. Dipl. práce, FF UK, Praha 1966, s. 17–18, 22–30 (tam odkazy na starší literaturu); Wrabec: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158).

¹⁶⁴ Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 185–187; Wrabec: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158), s. 142–143.

¹⁶⁵ Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 189–191; Wrabec, Jan: *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII. w. Systematika typologiczna*, Warszawa 1986, s. 47–50.

¹⁶⁶ Mladší příklady z poloviny 18. století uvádí pak Wrabec: *Český proud* (cit v pozn. 161), s. 305.

¹⁶⁷ Beck, G: Barock Kunst der Zisterzienser in Oberschlesien, *Beiträge zur Heimatkunde Oberschlesiens* 3, 1936, s. 42; Grundmann, Günther: *Kloster Grüssau*. Berlin 1944; Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 205–206; Grundmann, Günther – Schadendorf, Wulf: *Schlesien*, München 1962 s. 127–128; Dziurla, Henryk: *Krzeszów*, Warszawa 1974, s. 26–29 a 57–74; Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 186–189; Wrabec: *Barokowe kościoły* (cit. v pozn. 165), s. 131–137, 141–143; idem: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158), s. 150–154; idem: *Český proud* (cit v pozn. 161), s. 304–305.

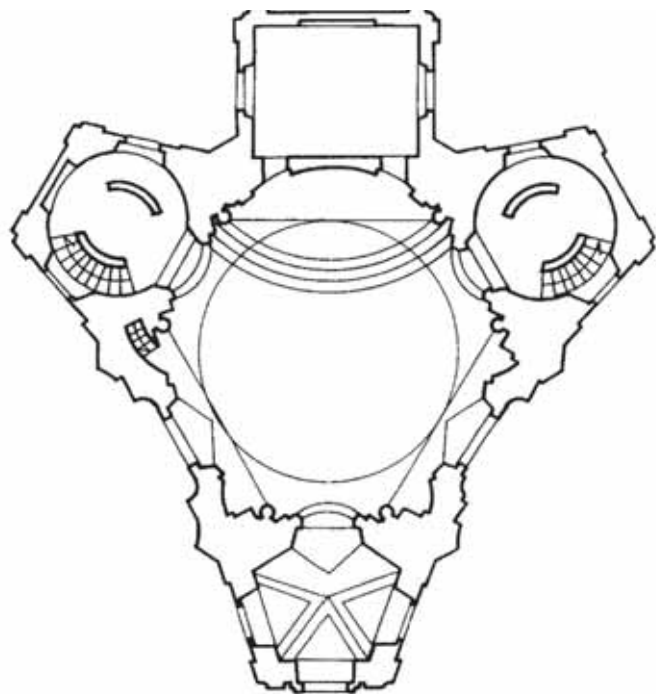
¹⁶⁸ Morper, Johann Joseph: Zur Geschichte des europäischen Wallfahrtskirchentypus. Heilige Berge und Marianische Gnedenburgen in Böhmen und Mähren, *Die Christliche Kunst* 22, 1925–26, s. 121–142; Grundmann, Günther: *Schlesische Barockkirchen und Klister*, Lindau – Konstanz 1958, s. 26; Kozak, S.: Kościół pielgrzymkowy w Wambierzycach, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 6, 1968, s. 115–117; Hornung, J.: Architektura Sanktuarium Maryjnego w Wambierzycach, *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego* 22, 1969; Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 195–197; Wrabec: *Barokowe kościoły* (cit. v pozn. 165), s. 107–110; idem: *Architektonický jazyk* (cit. v pozn. 158), s. 147–149.

¹⁶⁹ Wrabec: *Barokowe kościoły* (cit. v pozn. 165), s. 109.

¹⁷⁰ Kalinowski: *Architektura doby baroku* (cit. v pozn. 70), s. 195.

¹⁷¹ Mathey získal císařským dekretem z 23. 6. 1686 „dvorskou svobodu“, která mu zajišťovala možnost provádět projekty a vykonávat dozor na stavbách, ale i mít učedníky a najímat zednické tovaryše. Členem žádného z pražských zednických cechů ale nikdy nebyl, což zřejmě později komplikovalo život jeho vyučenci Santininu a bylo předmětem některých útoků proti němu v soudním sporu – Horyna: *Jan Blažej Santini-Aichel* (cit. v pozn. 111), s. 59–61.

23. Jan Blažej Santini-Aichel, kaple sv. Anny v Panenských Břežanech, 1705–1707, půdorys. Kresba dr. Andrea Seelichová.

24. Jan Blažej Santini-Aichel, kaple sv. Anny v Panenských Břežanech, 1705–1707, pohled do kleneb. Foto Vladimír Uher.

ovlivnil nejenom znalost gotického tvarosloví, ale i určité základní strukturální představy, jež vyznačily jeho vlastní dílo. Takovým tématem je myšlenka dokonalé, komplikované, radiálně symetrické centrály, jejíž osnova určuje většinu Santiniho sakrálních staveb.

Někdy v době Matheyova odchodu z Čech v létě 1695 se vydal Santini na tovaryšskou cestu, která trvala patrně do sklonku roku 1699. Nemáme o ní bližších zpráv, avšak na základě analýz Santiniho díla můžeme určit, že nepochybně poznal italskou architekturu a nejspíš navštívil i významná středoevropská centra Vídeň, Salcburk a Pasov. Poučení italskou, především římskou, architekturou bylo pro Santiniho zcela zásadní. Promluvila k němu však jiná díla než k jeho učiteli, nikoli klasický akademismus, ale umění o celou generaci starší, fantazijně náročná, invenčně bohatá tvorba Francesca Borrominiho. Právě poznání Borrominiho prací dovolilo Santinimu zformovat vlastní koncept architektury,¹⁷² která podobně jako u římského předchůdce vyrostla ze syntézy principů klasické a gotické architektury.¹⁷³ V letech Santiniho římského pobytu nastupovala generace tvůrců, jako byli Alessandro Specchi, Giacomo Onorato Recalcati či Francesco Rosa, kteří se znovu obraceli k borrominiovským inspiracím.¹⁷⁴ Nevraceli se však k jeho specifickému pojetí architektury,

¹⁷² Franz, Heinrich Gerhard: Gotik und Barock im Werk des Johann Santini-Aichel, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 14, 1950, s. 72; Horyna, Mojmír: Santini a Borromini. In: *Itálie, Čechy a střední Evropa. Sborník konference*, ed. J. Homolka, Praha 1986, s. 240–286.

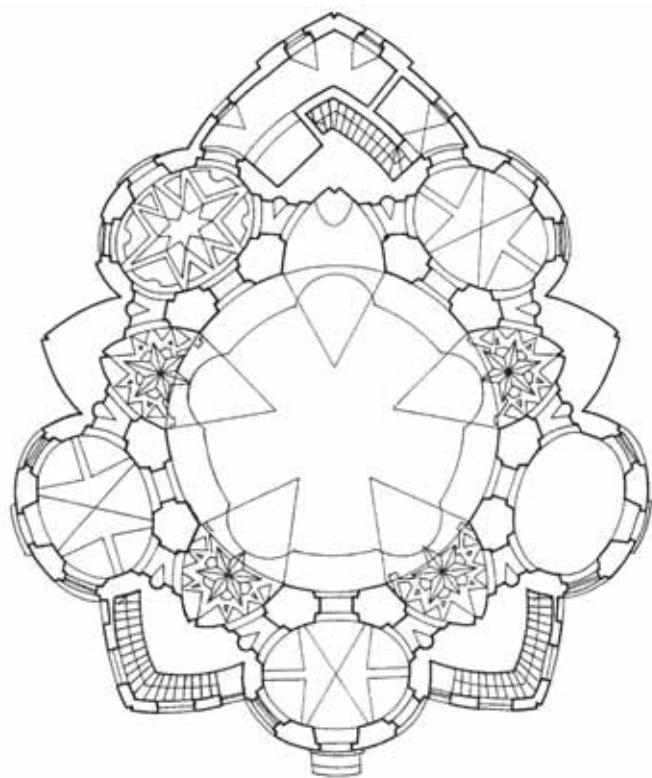
¹⁷³ Raspe, Martin: *Das Architektursystem Borrominis*, München 1994, s. 129–134; Bösel, Richard: Struktur und Metamorphose: Beobachtungen zu einigen gestalterischen Aspekten der Baukunst Borrominis. In: *Borromini. Architekt in barocken Rom*. Katalog, hg. von R. Bösel, Milano 2000, s. 41–55.

¹⁷⁴ Portoghesi: *Roma barocca* (cit. v pozn. 50), s. 365–367.

25. Jan Blažej Santini-Aichel, poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře ve Žďáru nad Sázavou, 1719–1722, exteriér. Foto Vladimír Uher.

26. Jan Blažej Santini-Aichel, poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře ve Žďáru nad Sázavou, 1719–1722, půdorys. Kresba dr. Andrea Seelichová.

ale inspirovali se jeho tvaroslovím a leckdy bizarními formálními motivy. Na rozdíl od svých římských vrstevníků navazuje Santini na Borrominiho ideje daleko hlouběji a s pochopením pro strukturu architektonické mluvy velkého mistra, a ta je mu inspirací pro vlastní svobodnou tvorbu.¹⁷⁵ Podobně intelektuálně analytický, hluboce chápající a zároveň svobodně variující vztah měl Santini i k dalším podnětům, ať to byla díla Guarina Guariniho¹⁷⁶ nebo časně realizace a projekty Johanna Bernarda Fischera von Erlach.

Samostatnou činnost zahájil Santini po návratu do Čech v roce 1700. Od počátku ho zaměstnávali opati velkých klášterů především cisterciáckého řádu, později i premonstrátů a benediktinů, kteří vysoce hodnotili jeho invenci a z nichž se někteří stali jeho přáteli. Při obnovách středověkých chrámů vyvinul architektonický jazyk barokní gotiky nejenom jako rejstřík „gotických“ forem a kompozičních vztahů, ale i gotizující skeletové struktury staveb tendující k maximálnímu odhmotnění konstrukce. Klášterní kostely v Sedlci, Kladrubech, Želivi, Žďáru nad Sázavou charakterizuje dokonale zvládnutí gotických forem a jejich skladebné logiky, ale i dynamizující transformace hmoty i prostoru. Barokně gotická novostavba poutního kostela sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou, podložená komplikovanou geometrickou osnovou a proniknutá sofistikovanou symbolikou, je pak invenčním vrcholem Santiniho tvorby, dílem nacházejícím se již mimo jakákoli slohová určení.

I pro druhou část Santiniho díla, kterou charakterizuje užití klasických řadových forem, je určující pojetí stavby jako centrál, jak dokládají drobnější kaple v Panenských Břežanech nebo Mladoticích¹⁷⁷ či velké poutní areály v Mariánské Týnici či ve Křtinách.¹⁷⁸ Velkorysé novostavby longitudinálních kostelů koncipuje Santini na principu osové návaznosti centrálních jednotek, zrcadlově rytmizovaných ve vztahu ke středu, jak dokládá nerealizovaný projekt klášterního kostela v Plasech nebo klášterní kostel v Rajhradě u Brna.¹⁷⁹

Rovněž Santiniho světská architektura má řadu slohově výjimečných rysů, jak dokládají konventy ve Zbraslavi a v Plasech nebo zámecké a palácové objekty, z nichž připomeňme alespoň krásné čelní křídlo Kolovratského paláce v Nerudově ulici na Malé Straně či dokonalou radiálně symetrickou figuru zámku Karlova Koruna v Chlumci nad Cidlinou.¹⁸⁰

Santiniho architektura jak ve své barokní, tak barokně gotické stylové poloze je pojata vyhraněně individualisticky. Její klíčový princip spočívá v chápání stavby jako svého druhu ideální skutečnosti, autonomní ve vztahu k tektonickým zákonům. Odtud snaha o maximální konstrukční i estetickou dematerializaci, na jedné straně směřující ke skeletovým konstrukcím, na druhé v artikulaci preferující hrany a linie před objemy a články. Půdorysné kompozice jsou osnovány abstraktními postupy kvadratur čtverců a polygonů a složitých kružnicových sítí.

¹⁷⁵ Horyna: *Jan Blažej Santini-Aichel* (cit. v pozn. 111), s. 164–166.

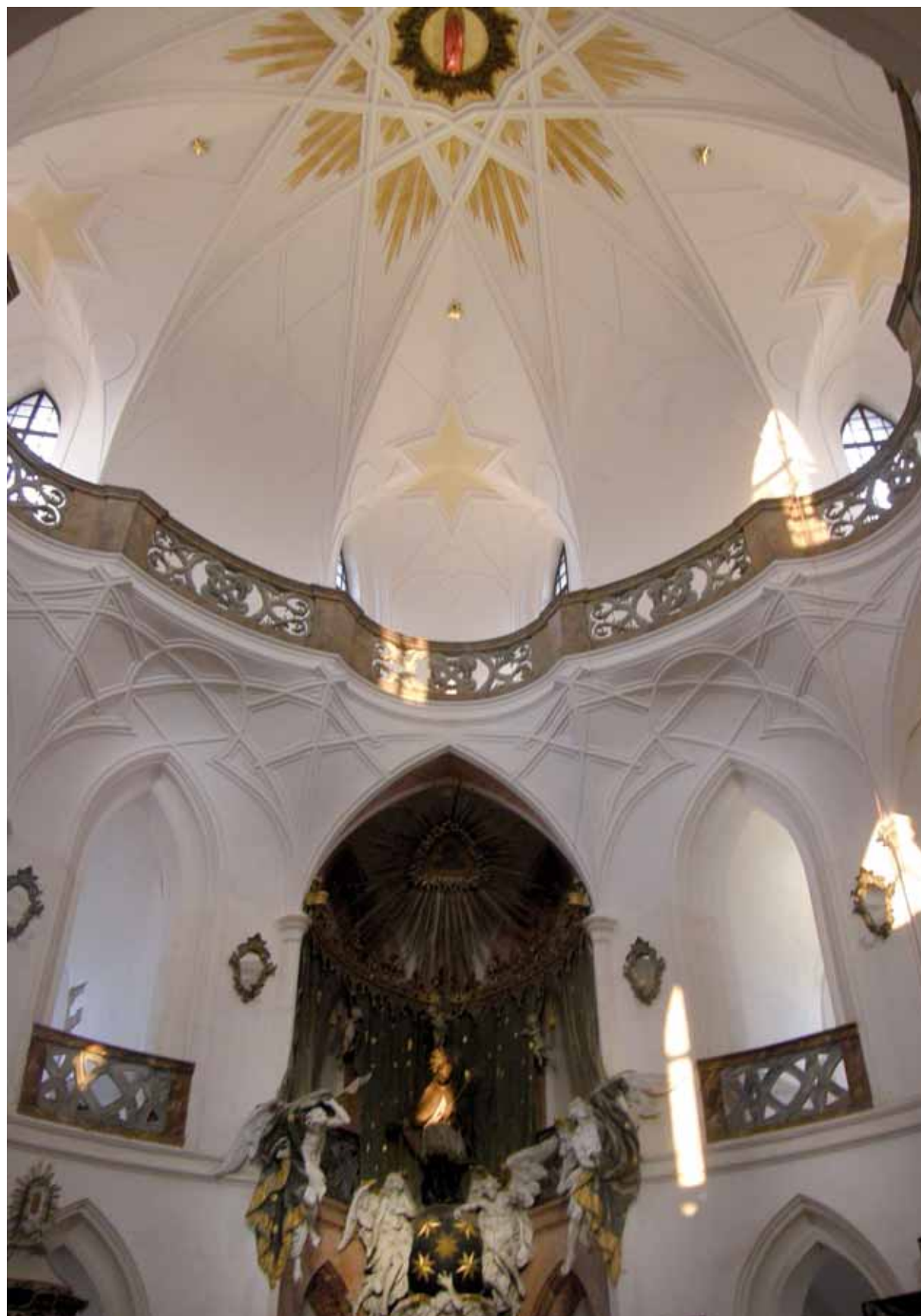
¹⁷⁶ Franz, Heinrich, Gerhard: Guarini und barocke Baukunst in Böhmen. In: *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art*, II., Budapest 1972, s. 121–129.

¹⁷⁷ Horyna: *Jan Blažej Santini-Aichel* (cit. v pozn. 111), s. 227–233, 251–254.

¹⁷⁸ Matsche, Franz: Wallfahrtsarchitektur – die Ambitenanlagen böhmischer Wallfahrtstätten im Barock. In: *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. Katalog, eds. L. Kriss-Rettenbeck – G. Möhler, München 1984, s. 352; Horyna: *Jan Blažej Santini-Aichel* (cit. v pozn. 111), s. 275–281, 331–337; idem: Estetické principy a smysl architektury poutního kostela a probošství v Mariánské Týnici. In: *Mariánská Týnice – historie poutního místa a muzea*, eds. I. Bukačová et al., Mariánská Týnice 2002, s. 11–22.

¹⁷⁹ Rizzi, Wilhelm Georg: Das Gesamtprojekt zur Barokisierung des Zisterzienserklster Plass in Böhmen, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 34, 1981, s. 174–186; Horyna, Mojmír: Neznámé barokní plány rajhradského kláštera a pozdní dílo Jana Blažeje Santiniho. In: *Historická architektura* (cit. v pozn. 108), s. 11–26; idem: *Jan Blažej Santini-Aichel* (cit. v pozn. 111), s. 261–274 a 368–373.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 209–212, 238–241, 265–274 a 362–367.

27. Jan Blažej Santini-Aichel, poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře ve Žďáru nad Sázavou, 1719–1722, interiér.
Foto Mojmír Horyna.

28. Jan Blažej Santini-Aichel, zámek Karlova Koruna v Chlumci nad Cidlinou, 1721–1723, hlavní průčelí.
Foto Vladimír Uher.

Abstraktní konstrukce, inspirované často dobovou vědeckou literaturou,¹⁸¹ předchází vlastní představě stavby, jejích hmot i uspořádání prostorů, které jsou tak jakoby sekundárně vepisovány do pomyslných sítí linií. Vnitřní prostory jsou koncipovány jako bytostně otevřené do dalších zón: z jádra prostoru do jeho prostorového obalu (Panenské Břežany, Křtiny, poutní kostel na Zelené hoře), z interiéru do nekonečného vnějšího prostoru, do dále i nebeské výšky. Tento bytostný prostorový sebepřesah podtrhuje záměrná a gradovaná kompozice světla pracující nikoli s temnosvitnými protiklady, ale se stupňováním jasu.¹⁸¹ Hmotný obal stavby je při takové koncepci prostoru maximálně proděravěný a minimalizovaný často až na hranici technického rizika a „nehmotnost stěny“¹⁸³ ještě jevově zdůrazňuje grafická ostrost členění perfektně formovaných tvarů.¹⁸⁴ Objemové sestavy exteriérů staveb u Santiniho jsou výrazně stereotomní, když celek předchází části a architektonické tvary jsou až sekundární artikulací. Oproti plasticko-modelační gestice radikálně barokních architektur staršího Dientzenhofera jsou však Santiniho stavby koncipovány jako zvláštní drúzy zaklíněných a pronikajících se tvarů, velmi často zakládáných na polygonálních půdorysech. Zvláštní intelektuální moment Santiniho tvorby představuje jeho sklon

¹⁸¹ Lze doložit kupř. inspiraci vědeckými ilustracemi knihy Athanasia Kirchera: *Magna ars lucis et umbrae* (1646) a nepochybnou znalost Dürerova spisu o perspektivě s výkresy pětinasobných symetrií.

¹⁸² Jako první se zabýval kompozicí světla u J. B. Santiniho již Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 129.

¹⁸³ Franz: *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 127.

¹⁸⁴ Jako první formuloval význam abstraktní linie a hrany pro estetiku Santiniho architektury již Stefan: *Příspěvky k dějinám české barokní architektury II.* (cit. v pozn. 108), s. 527 a 531.

k porušování až ironizaci klasických tektonických vztahů, projevující se jak v pojetí jednotlivých tvarů, tak v promýšlení tvarových sestav.

Předchozí charakteristika dokládá názorovou výlučnost Santiniho architektury, a není proto divu, že vzdělanými opaty obdivovaný génius nezaložil žádnou následnost a že jeho dílo představovalo z hlediska vývoje slohu svého druhu slepou uličku. Jeho fascinující architektura ovlivnila některé regionální stavitele, kteří realizovali jeho návrhy na klášterních panstvích. Proniknout k samotné intelektuální podstatě Santiniho tvorby bylo sice nad jejich síly, avšak opakování jednotlivých motivů a forem nacházíme v jejich tvorbě až do poloviny 18. století. To platí pro západočeského Matěje Ondřeje Kondela a jeho syna Eugena, středočeského Jana Jakuba Voglera, východočeského Donáta Morazziho či moravského Františka Benedikta Klíčnicka.¹⁸⁵ Ohlas Santiniho díla je zřejmý i u větších architektů, třeba ve vrcholné a pozdní tvorbě Jakuba Augustona mladšího,¹⁸⁶ Františka Maxmiliána Kaňky, který stavebně realizoval a dokončoval některé Santiniho stavby a následoval ho i na poli barokně gotické architektury,¹⁸⁷ ale i osobností mladší generace, jako byli Václav Špaček¹⁸⁸ a především Kilián Ignác Dientzenhofer.¹⁸⁹ Mimo okruh české architektury byl zřejmě největší osobností ovlivněnou Santiniho uměním hornorakouský Johann Michael Prunner, jehož několikaletý pobyt v Praze před rokem 1705 a další styky s pražským prostředím jsou doloženy.¹⁹⁰ Přímé ohlasy najdeme hlavně na objektech z doby kolem roku 1720, jako je kostel Nejsv. Trojice ve Stadl-Paura u Lambachu, kaple P. Marie Pomocné na Puchbergu nedaleko lambašského kláštera benediktinů i kaple Kalvárie na nedalekém Pfisterbergu.¹⁹¹ Již před časem pak byly konstatovány jisté motivické ohlasy Santiniho architektury v tvorbě Johana Michaela Fischera.¹⁹²

Z mimopražských umělců byl patrně nejvýznamnější osobností generace rozené ve třetí čtvrtině 17. století litoměřický Oktavián Broggio.¹⁹³ Jeho projev prošel mimořádně intenzivním slohovým vývojem od dosud raně barokně cítěné stavby jezuitského kostela v Bohosudově (kde spolupracoval ještě s otcem Giuliem) přes díla ovlivněná Marcantoniem Canevallem a Kryštofem Dientzenhoferem¹⁹⁴ až po nedramatické, pozdně barokní kompozice v posledním období jeho tvorby. Jako přední mistr významného litoměřického cechu měl zásadní vliv na tvorbu severozápadních Čech, s jeho vyučencem Bernardem Meretynem se však setkáme až v okolí Lvova.

Z nastíněné charakteristiky české vrcholně barokní architektury je zřejmé, že vedoucí roli zde hráli pražští mistři. Dále že pražské vrcholné baroko je názorově mimořádně bohatý projev, větvící se do několika osobitých linií, určovaných vůdčími uměleckými osobnostmi. Neméně podstatné je i to, že se tvorba mohla opřít o umělecky silnou produkci raně barokních mistrů v 17. století. Nevyrostla však jako pouhé její pokračování, nýbrž vesměs jako projev invenčně odvážných syntéz tradice domácí, širší tradice středoevropské (kde nejdůležitější byly především Vídeň, částečně

---

185 Horyna: *Jan Blažej Santini-Aichel* (cit. v pozn. 111), s. 126–128.

186 Holeček: *Dílo plzeňského* (cit. v pozn. 80), s. 16–17 a 31–31.

187 Macek, Petr – Vlček, Pavel – Zahradník, Pavel: František Maxmilián Kaňka. „In regno Bohemiae aedilis famosissimus“, *Umění* 40, 1992, s. 180–227, zde 205–208.

188 Křížová, Květa – Macek, Petr – Pernal, Marek – Zahradník, Pavel: *Fürstenberský palác. Velvyslanectví Polské republiky v Praze*, Praha 2000, s. 40–43.

189 Horyna, Mojmír: Slohový profil Dientzenhoferova kostela sv. Mikuláše na Starém Městě v Praze, *Umění* 37, 1989, s. 520–538, zde 532–533.

190 Grimschitz, Bruno: *Johann Michael Prunner*, Wien 1958, s. 9, 102.

191 Ibidem, s. 31–36, 39–41 a 41–42; Franz:, *Bauten und Baumeister* (cit. v pozn. 92), s. 188–189.

192 Naňková, Věra: Einfluss der Barockarchitektur in Böhmen und Mähren auf Fischer. In: *Johann Michael Fischer 1692–1766*, hg. von G. Dischingen, Burgenfeld und München 1995, s. 98.

193 Macek, Petr: Architektura. In: *Oktavián Broggio* (cit. v pozn. 79), s. 25–140.

194 Ibidem, s. 34.

Salcburk a jižní Německo) a klíčově inspirativních vlivů římského a severoitalského vrcholného baroka. Stejně jako vznikem i svým dalším působením představuje pražská vrcholně barokní architektura nikoli pouze domácí, ale bytostně širší, středoevropský umělecký fenomén.

Ve třetím desetiletí 18. století dochází ke střídání generací architektů českého baroka a nástupu nové estetiky v duchu pozdního baroka.¹⁹⁵ V roce 1720 umírá Giovanni Battista Alliprandi, o dva roky později Kryštof Dientzenhofer a na samém sklonku roku 1723 Jan Blažej Santini-Aichel. Tvorbu Tomáše Haffeneckera ve třetím desetiletí 18. století charakterizuje zřejmá anticipace témat pozdního baroka,¹⁹⁶ zatímco František Maxmilián Kaňka pokračuje ve svém klidném, umělecky bezvývojovém projevu až do počátku čtvrtého desetiletí, kdy svou tvorbu uzavírá. Zároveň nastupuje kolem roku 1720 a ve třetím desetiletí nová generace umělců, rozených kolem roku 1690, která již jednoznačně vyznává estetiku pozdního baroka. Daleko nejvýraznější a nejvlivnější osobností této generace je ovšem Kilián Ignác Dientzenhofer, umělec vsutku slohotvorných hodnot jak pro vrstevníky, tak pro další generace až na práh poslední čtvrtiny 18. století. V jeho díle se dále rozvíjejí možnosti radikálního baroka staršího dientzenhoferovského ražení,¹⁹⁷ propracovává se široký rejstřík výrazově klidných a formálně vybroušených realizací pozdního baroka¹⁹⁸ a připravují se první projekty již klasicizující slohové povahy.¹⁹⁹ Ve všech vyjmenovaných slohových polohách se Kilián Ignác Dientzenhofer pohybuje s naprostou tvůrčí suverenitou, profesionální virtuozitou a nevyčerpatelnou nápaditostí. Jeho vystoupení a činnost mají zásadní význam jak pro podobu českého pozdního baroka, tak pro tehdejší i následnou architektonickou tvorbu v některých sousedních oblastech.²⁰⁰

---

¹⁹⁵ K pojmu pozdního baroka viz Horyna: *Slohový profil Dientzenhoferova kostela* (cit. v pozn. 189), s. 536, pozn. 22.

¹⁹⁶ Horyna, Mojmír: Dvě skupiny sakrálních staveb Tomáše Haffeneckera. In: *Ars baculum vitae* (cit. v pozn. 82), s. 178–187, především s. 185; Štěrbová, Daniela: *Sakrální architektura Tomáše Haffeneckera*, Dipl. práce FF UK 2007.

¹⁹⁷ Stefan, Oldřich: Pozadí pražského baroku, Kniha o Praze III, *Pražský almanach*, Praha 1932, s. 54–62; Korecký, Miroslav: Tvorba Kiliána Ignáce Dientzenhofera, *Zprávy památkové péče* 11–12, 1951–1952, s. 65–92.

¹⁹⁸ Horyna, Mojmír: Dientzenhofer a architektura kostela sv. Kateřiny. In: *Kostel sv. Kateřiny na Novém Městě pražském*, ed. M. Horyna, Praha 2008, s. 36–38.

¹⁹⁹ Horyna: *Dientzenhoferové* (cit. v pozn. 121).

²⁰⁰ Horyna: *Architektura baroka v Čechách* (cit. v pozn. 29), s. 118–128.

ARCHITEKTURA BAROKOWA W CZECHACH KOŁO 1700 ROKU JAKO WYNIK I ŹRÓDŁO INSPIRACJI

Pytanie o historię architektury barokowej oraz inspirację czeskiej twórczości z obcych, mianowicie włoski źródeł, związane jest od początku badań nad barokiem przede wszystkim z nazwiskami V. Birnbauma, O. Stefana i V. Richtera. Głównie Stefan opracował bardziej szczegółową periodyzację baroku i określił jako jego szczytową fazę zwłaszcza rozwijanie myśli włoskiego baroku dynamicznego w twórczości na początku i w pierwszej połowie XVIII wieku. Nowsze badania nawiązują do jego periodyzacji, dalej zasadniczo i szczegółowo rozwijając jej schemat.

W ciągu XVII wieku funkcjonują wpływy włoskie jako podstawowy element inspiracji działający na przemiany koncepcji architektury w następstwie generacji twórczych. Wpływy rzymskie odgrywają kluczową rolę zwłaszcza na samym początku, w architekturze okresu panowania Rudolfa II Habsburga (projekt korespondencyjny O. Mascherina, budynki G. M. Filippiego), charakterystyczne są też dla niektórych dzieł drugiego ćwierćwiecza XVII wieku (pałac Michnovski i fronton kościoła Matki Bożej Zwycięskiej w Pradze na Małej Stronie). Szczytowa forma wczesnego baroku drugiego ćwierćwiecza XVII wieku czerpie impulsy raczej z twórczości Włoch północnych. Nowe mocne inspiracje rzymskie pojawiają się w ostatnim ćwierćwieczu XVII wieku z osobą J. B. Matheya, prezentującego styl rzymskiego akademizmu, połączony z późną twórczością architektoniczną G. L. Berniniego i jego następców, w kręgach których Mathey poruszał się podczas swego długoletniego pobytu w Rzymie. Dla Czech i Europy Środkowej reprezentuje Mathey odgłos aktualnej, uwielbianej przez budowniczych orientacji, która pod wpływem Matheya przyjmowana jest również na Śląsku i dzięki artystom włoskim też w ówczesnym Wiedniu.

W 90-tych latach XVII wieku i koło 1700 roku następuje generacja twórców dojrzałego baroku czeskiego, reprezentowana mianowicie przez trójkę artystów – G. B. Alliprandi, Kr. Dientzenhofer i J. B. Santini-Aichel. Alliprandi był wysłannikiem wpływów

ówczesnej twórczości wiedeńskiej pod wpływem eleganckiego akademizmu. Kr. Dientzenhofer w dojrzałej i późnej fazie swej twórczości nawiązuje do impulsów włoskiego guarinizmu, samodzielnie impulsy takie rozwijając w syntezie z ważnymi tematami tradycji środkowoeuropejskiej, jak dokumentują już H. G. Franz, Ch. Norberg-Schulz, H. Thies oraz inni badacze. Jeho dzieło artystyczne było dla naszej architektury stylotwórcze. J. B. Santini-Aichel był chyba najbardziej oryginalnym twórcą czeskiego baroku. Jego bardzo indywidualny i wyróżniający się styl łączy w sobie doskonałą znajomość architektury gotyckiej i głębokie poznanie rzymskiego borrominizmu, nawiązując do niektórych, mianowicie intelektualnych tematów guarinizmu. Jest też twórcą tzw. barokowego gotyku, którego idea bazuje na historyzmie klasztorów średniowiecznych, tworząc z punktu widzenia artystycznego wyjątkową wariację barokową form średniowiecznych. Do twórczości czołowych mistrzów w okresie koło 1700 roku nawiązuje cała plejada mistrzów mniejszych: w Pradze M. A. Canevalle, T. Haffenecker, F. M. Kaňka i inni, poza Pragą O. Broggio w Litoměřicach i J. Auguston z Pilzna. Głównie twórczość Kr. Dientzenhofera znalazła duży odłos w sąsiednich krajach, mianowice na Morawach i Śląsku, wpływ Santiniego był ze względu na indywidualny charakter jego twórczości istotnie mniejszy.

W drugiej ćwierci XVIII wieku został czołowym przedstawicielem czeskiej architektury K. I. Dientzenhofer, którego bogata twórczość inwencyjna wychodzi z radykalnego baroku jego ojca i głębokiego poznania architektury europejskiej początku XVIII wieku w wszystkich ważnych ośrodkach artystycznych tego okresu (Włochy, Francja, Niemcy, Austria). W środowisku czeskim wywierał zasadniczy wpływ na większą część czeskich twórców, przekraczający drugą połowę XVIII wieku. Dzięki jego wpływu można w środowisku czeskim obserwować widoczne opóźnienie w przyjmowaniu idei architektury klasycyzmu. Młodszy Dientzenhofer wywierał wpływ również na liczne artysty w sąsiednich krajach, najbardziej znany jest prawdopodobnie J. M. Fischer i architekci późnego baroku na Śląsku: J. I. Töpfer albo C. M. Frantz. Echo jego twórczości można znaleźć też w architekturze późnobarokowej na Morawach, Węgrzech i częściowo też w Austrii.

STRESZCZENIE

SUMMARY

BAROQUE ARCHITECTURE IN BOHEMIA AROUND 1700 AS BOTH THE RESULT AND SOURCE OF INSPIRATION

The issue of the history of Baroque architecture and the inspiration of Bohemian works by foreign, mainly Italian, stimuli are mutually linked from the beginnings of Baroque research which focused on the names of V. Birnbaum, O. Stefan and V. Richter. Stefan especially developed a more detailed division of Baroque into particular periods and determined that the ultimate result of the style was mainly the finalization of the ideas of Italian dynamic Baroque in the early and the first half of the 18th century. More recent research then followed up on his division scheme and further elaborated on it in substantially more detail.

Throughout the entire 17th century, Italian influences were the synoptic inspirational component which affected the transformations of the conception of architecture in the succeeding creative generations. Roman influences played a crucial role mainly in the very beginning, in the architecture of the Rudolfine era (the correspondence project by O. Mascherin, buildings by G. M. Filippi) and, in the case of some works, in the second quarter of the 17th century (the Michna Palace and the main façade of the church of the Virgin Mary Triumphant in Prague's Lesser Town). The advanced early Baroque in the second quarter of the 17th century drew inspiration more from Northern Italian works. The new strong tendency of Roman inspiration in the last quarter of the 17th century is connected with the achievements of J. B. Mathey who represented the style of Roman academism, linked with the late architectonic work of G. L. Bernini and his followers in whose circle Mathey moved during his long-term sojourn to Rome. For Bohemia and Central Europe, Mathey's appearance symbolized a message of the orientation which was both topical and admired by the builders – an orientation which, via Mathey, asserted itself also

in Silesia and, due to endeavours of Italian artists, in Vienna at that time.

The 1670s and the period around 1700 witnessed the arrival of the artistic generation of Bohemian high Baroque which was mainly represented by the trio G. B. Alliprandi, Kr. Dientzenhofer and J. B. Santini-Aichel. Alliprandi was the emissary of influences of the contemporary Viennese work in the spirit of elegant academism. Kr. Dientzenhofer in his mature and late oeuvre followed up with stimuli from the Italian Guarini's style, independently elaborating on and developing them in synthesis with the significant subjects of Central-European tradition, as has been proved by H. G. Franz, Ch. Norberg-Schulz, H. Thies and other scholars. His artistic achievement was formative for the style of Bohemian architecture. J. B. Santini-Aichel was probably the most original artistic personality of Bohemian Baroque. He based his highly individual and pronounced style on the synthesis of perfect knowledge of Gothic architecture and Roman architecture in the style of Borromini and also on the continuity of some – mainly intellectual – subjects of Guarini's style. He was moreover the inventor of the so-called Baroque Gothic, which was grounded on the historicism of originally medieval monasteries from the ideological aspect and on the unique Baroque variation of medieval forms from the aspect of art. A wide range of less notable masters followed up on the work of the leading artists active around 1700 – in Prague, they were M. A. Canevalle, T. Haffenecker, F. M. Kaňka and others, while in the countryside, the most important personalities of the period were O. Broggio from Litoměřice and J. Auguston from Plzeň. Especially Kr. Dientzenhofer's work soon gained acceptance in the neighbouring countries, mainly in Moravia and Silesia. Santini's influence was – with regard to the individual and pronounced features of his expression – noticeably smaller.

In the second quarter of the 18th century, the prominent personality of Bohemian architecture was K. I. Dientzenhofer, who developed his

expression – rich in opinion and inexhaustible in invention – on the basis of his father’s radical Baroque and thorough knowledge of early 18th-century European architecture pursued in all significant artistic centres of that time (Italy, France, Germany and Austria). His impact on the Bohemian environment was decisive and affected the overwhelming majority of Bohemian work far into the second half of the 18th century. Thanks to this intense influence, we can today

observe that the ideas of Classicist architecture were adopted with a marked delay in the local environment. The younger Dientzenhofer also influenced many artists in the neighbouring areas, the greatest of them undoubtedly being the Bavarian J. M. Fischer and the group of late-Baroque architects in Silesia – J. I. Töpper and C. M. Frantz. Echoes of his work can also be found in late-Baroque architecture in Moravia, Hungary and, in part, in Austria.

DIALOG WYZNAŃ W ARCHITEKTURZE I SZTUCE ŚLĄSKIEJ 1648–1742

Jan Harasimowicz

W przeciwieństwie do innych krajów Korony Czeskiej, Śląsk nie został po klęsce białogórskiej szczególnie dotkliwie ukarany za udział w antyhabsburskiej rebelii. Dzięki elektorowi saskiemu Janowi Jerzemu I, który wstawił się za protestanckimi stanami śląskimi u cesarza, udzielone im zostały w tzw. akordzie drezdeńskim takie same gwarancje swobód wyznaniowych, jakie otrzymały w Liście Majestatycznym Rudolfa II z 1609 roku. Przez całe lata 20. XVII wieku mogły więc powstawać na Śląsku nowe kościoły ewangelickie, choć oczywiście na ich budowę w trudnych czasach kryzysu gospodarczego i wojny stać było tylko najbogatszych, na przykład księcia oleśnickiego Henryka Waclawa Podiebradowicza, czy Hansa Ulryka II Schaffgotscha, jednego z dowódców armii cesarskiej. Ten pierwszy ufundował tradycyjny w formach, lecz oryginalny w dyspozycji przestrzennej kościół cmentarny Świętej Trójcy w Bierutowie,¹ ten drugi wystawił w swych podsudeckich włościach wielce oryginalny kościół parafialny w Starej Kamienicy,² którego dyspozycja przestrzenna wykazuje zależność od najlepszych wzorów zachodnioeuropejskich, a detal architektoniczny przypomina wczesnobarokowe formy zastosowane przez Valentina von Säbisha podczas przebudowy przyziemia ratusza we Wrocławiu.³

Gdy z początkiem lat 30. wojna na dobre zawitała nad Odrę i na Przedgórze Sudeckie, ruch budowlany niemal całkowicie zamarł. Był to czas kolejnych wystąpień protestanckich książąt śląskich i miasta Wrocławia przeciwko habsburskiej zwierzchności. Tym razem miały one poważne konsekwencje, gdyż elektor saski, niezadowolony z dominującej pozycji Szwedów w protestanckiej Unii, porzucił swych dotychczasowych sojuszników i zawarł w 1635 roku z Ferdynandem II separatystyczny pokój w Pradze. Warunki tego porozumienia nie zawierały już gwarancji wyznaniowych dla całego Śląska: objęte nimi miały być odtąd tylko księstwa lenne Brzegu, Legnicy, Wołowa i Oleśnicy oraz miasto Wrocław. Podobny zapis katolicka Liga forsowała podczas rokowań pokojowych w Osnabrück i Münster. Za wstawiennictwem Szwecji i ewangelickich stanów Rzeszy do ostatecznych dokumentów pokojowych wpisano jednak łaskawą zgodę cesarza na powstanie trzech miejsc publicznego kultu ewangelickiego w stolicach głównych śląskich księstw dziedzicznych: Głogowie, Jaworze i Świdnicy. Zgoda ta obwarowana została bardzo restrykcyjnymi warunkami: nowe świątynie miały powstać poza murami miast, z nietrwałych materiałów, bez wież, a do tego – wbrew tradycji – całkowicie na koszt gmin.⁴

Wszystkie pozostałe kościoły ewangelickie na terenie dolno- i górnośląskich księstw dziedzicznych miały zostać zamknięte, czyli – jak to wówczas eufemistycznie ujmowano – „zredukowane”. Dzieła tego dokonano w latach 1653–1654, po ostatecznym opuszczeniu Śląska przez garnizony szwedzkie. Ewangelicy mieszkańcy kraju, stanowiący w księstwach lennych i dziedzicznych Dolnego Śląska zdecydowaną większość, stawili tu i ówdzie zbrojny opór, musieli się jednak ostatecznie pogodzić z utratą swych świątyń. Ponieważ kult „domowy” nie został zakazany, a do tego nie powiodły

1 Woźniak, Marta: *Kościół Trójcy Świętej w Bierutowie jako przykład budowy sakralnej z czasów wojny trzydziestoletniej*, Wrocław 2005 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 661).

2 Petelska, Izabela: *Między renesansem a barokiem – kościół pw. Ścięcia św. Jana Chrzcziciela w Starej Kamienicy*, Wrocław 2002 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 503).

3 Zlat, Mieczysław: *Ratusz wrocławski*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 33–34, 95, il. 99.

4 Wiesenhütter, Alfred: *Der evangelische Kirchbau Schlesiens von der Reformation bis zur Gegenwart*, Breslau 1926, s. 13–21; Bunzel, Hellmuth: *Die Friedenskirche zu Schweidnitz. Geschichte einer Friedenskirche von ihrem Entstehen bis zu ihrem Versinken ins Museumsdasein*, Ulm/Donau 1958; Grundmann, Günther: *Der evangelische Kirchenbau in Schlesien*, Frankfurt/Main 1970, s. 18–27; Banaś, Paweł: Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII wieku, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 8, 1971, s. 35–89; idem: Kościół Pokoju w Jaworze, *Biuletyn Historii Sztuki* 32, 1976, s. 218–222; Hutter-Wolandt, Ulrich: *Die evangelische Friedenskirche „Zum Heiligen Geist“ zu Jauer-Jawor*, Meckenheim 1994; Seidel-Grzebińska, Agnieszka: *Kościół Pokoju w Świdnicy. Architektura, wystrój i wyposażenie z lat 1652–1741*, Wrocław 2000 (rozprawa doktorska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego).

1. Albrecht von Säbisch, ewangelicki kościół Pokoju w Świdnicy, 1656–1657, widok ogólny zewnątrz.
Foto Miroslaw Łanowiecki.

2. Albrecht von Säbisch, ewangelicki kościół Pokoju w Jaworze, 1654–1656, ok. 1700, widok ogólny wnętrza.
Foto Miroslaw Łanowiecki.

3. Szlichtyngowa, dawny ewangelicki kościół graniczny, 1648, widok ogólny zewnątrz przed pożarem 1995.
Foto Jan Harasimowicz.

się próby ograniczenia wędrówek do tych miejsc, gdzie nadal rozlegało się „czyste Słowo Boże“, wiara ewangelicka na Śląsku nie tylko nie gaśla, lecz wręcz się umacniała. Sprzyjały temu wznoszone od podstaw lub gruntownie przebudowywane kościoły. Były to, oprócz wspomnianych kościołów w Głogowie, Jaworze i Świdnicy, nazwanych wkrótce „kościołami Pokoju“ (*Friedenskirchen*) [il. 1–2], tzw. kościoły graniczne (*Grenzkirchen*),⁵ budowane od podstaw wzdłuż zewnętrznych granic kraju z Saksonią, Brandenburgią i Polską oraz na terenie księstw lennych obdarzonych swobodami wyznaniowymi, wyłącznie dla przybyszów z księstw dziedzicznych [il. 3–4], oraz tzw. kościoły ucieczkowe (*Zufluchtskirchen*),⁶ stanowiące historyczne siedziby parafii na terytoriach uprzywilejowanych, które były teraz dostosowywane do pomieszczenia większej liczby wiernych na nabożeństwach, głównie przez wbudowanie dodatkowych empor [il. 6]. Na nowo aranżowane były także wnętrza tych kościołów, które funkcji „ucieczkowych“ nie pełniły i służyły tylko macierzystym

⁵ Eberlein, Gerhard: *Die schlesischen Grenzkirchen im 17. Jahrhundert. Vorträge gehalten auf der VI. Generalversammlung des Vereins für Reformationsgeschichte am 11. April 1901 in Breslau*, Halle/Saale 1901; Banaś, Paweł: Kościoły poewangelickie w Rudnej i Pogorzelskich. Próba interpretacji. In: *Treści dzieła sztuki. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Gdańsk, grudzień 1966*, Warszawa 1969, s. 235–249; Gibski, Daniel: *Poewangelicka świątynia w Pogorzelskich jako przykład śląskiego kościoła granicznego*, Wrocław 1998 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 420); idem: „Iustus ut palma florebit“. Poewangelicki kościół w Pogorzelskich jako przykład śląskiej świątyni diasporalnej z XVII wieku. In: *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Wrocław, listopad 1999*, ed. J. Harasimowicz, Warszawa 2000, s. 307–323.

⁶ Szupieńko, Stanisław: *Dawny kościół ucieczkowy w Kościelcu k. Legnicy*, Wrocław 2002 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 539); Chrzanowska-Pluta, Diana: *Architektura i wystrój dawnego kościoła ucieczkowego w Proboszczowie*, Wrocław 2004 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 612).

4. Pogorzelska, dawny ewangelicki kościół graniczny, 1654, widok ogólny wnętrza.
Foto Mirosław Łanowiecki.

gminom.⁷ I one stały się azylem przed szykanami opresyjnej zwierzchności, która po 1675 roku, gdy wygasła książęca linia Piastów legnicko-brzeskich, nie zawahała się łamać postanowień pokoju westfalskiego i zamykać kościoły także na tych terytoriach, które objęte były jego gwarancjami.

Głównym miejscem przekazu ideowego we wszystkich ewangelickich kościołach śląskich okresu „diaspory“ – jak zwykło się określać lata 1648–1742, były parapety empor, piętrzonych kolejno nad sobą w dwóch, trzech, a nawet – jak w kościele Pokoju w Jaworze – czterech kondygnacjach. Długie i wąskie prostokąty tych parapetów sprzyjały budowaniu programów składających się z wielu elementów tego samego rodzaju, na przykład z cykli postaci Starego i Nowego Testamentu, zwanych wówczas „świadkami Chrystusa“, lub z narracyjnych przedstawień biblijnych, opartych na popularnych w XVII wieku ilustrowanych wydaniach Pisma Świętego, na przykład tzw. *Biblii Meriana*.⁸ Czasami odstępowano od „historycznego“ porządku biblijnej narracji, wybierając te epizody z Pisma, które w sposób szczególny legitymowały zasiadających tuż za danym parapetem członków gminy. I tak jaworscy krawcy umieścili na swej łoży cechowej scenę Rozdawania szat ubogim, sukiennicy – przedstawienie Przybytku Pańskiego osłoniętego misternie utkaną zasłoną, a szewcy – godło ich cechu, wielki but, umieszczony na tle sceny z Księgi Rut, w której Booz zdejmuje sandał na znak pomyślnego dokonania wykupu pola Noemi.⁹

7 Adamczyk, Anna: *Kościół parafialny Świętej Trójcy w Miłoradziach*, Wrocław 2002 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 520).

8 Radosz, Patrycja: *Dekoracja biblijna II i IV empory w kościele Pokoju w Jaworze*, Wrocław 2006 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 696).

9 Kozicka, Iwona: *Dekoracja malarska I i III empory w kościele Pokoju w Jaworze*, Wrocław 2005 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 670).

5. Johann Riedel, ołtarz główny dawnego kościoła farnego (obecnie katedry) św. św. Stanisława i Wacława w Świdnicy, 1690–1694. Foto Miroslaw Łanowiecki.

6. Kościelec, dawny ewangelicki kościół ucieczkowy, koniec XVII w., widok ogólny wnętrza przed 1945. Foto Herder-Institut Marburg.

Wraz z upływem czasu i zaostrzaniem się represji wiara śląskich ewangelików nasycala się coraz wyraźniej elementami mistyki, obecnej już w protopietystycznych nurtach pobożnościowych przełomu XVI i XVII wieku. Dla wyeksponowania radości płynącej ze spotkania Oblubienicy-duszy z Oblubieńcem-Chrystusem nie wahano się sięgać nawet po wzory katolickie, czego wymownym świadectwem mogą być malowidła na parapetach empory patronackiej w kościele ucieczkowym w Kościelcu koło Legnicy, oparte na ilustracjach do *Pia desideria* niderlandzkiego jezuitę Hermana Hugo.¹⁰ U schyłku XVII wieku rozpoczęła się też wielka kariera emblematyki, powtarzanej za obiegowymi podręcznikami lub koncypowanej na miejscu przez uczonych pastorów. Szczególną inwencję wykazywali pod tym względem duchowni związani z kościołem Pokoju w Świdnicy, którzy oprócz emblematycznych malowideł na parapetach empor i łóż obmyślili także bardziej konwencjonalny program narracyjnych malowideł na stropie kościoła, ostrzegający wszystkich, a zwłaszcza nieoprawnych „papistów“, przed zbliżającym się nieuchronnie Sądem Bożym.¹¹

Wśród kilkuset kościołów odebranych ewangelikom w ramach akcji redukcyjnej lub nieco wcześniej było sporo takich, które przyłączono formalnie do jakiejś katolickiej parafii, jednak nie odprawiano w nich – wobec braku wyznawców katolicyzmu w danej miejscowości – żadnych

¹⁰ Szupieńko, Stanisław: Mistyka oblubieńcza w programie dekoracji malarskiej kościoła poewangelickiego w Kościelcu koło Legnicy. In: *Willmann i inni. Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku*, eds. A. Kozieł – B. Lejman, Wrocław 2002, s. 192–199.

¹¹ Seidel-Grzebińska, Agnieszka: Das »sichtbare Wort Gottes« an der Decke der evangelischen Friedenskirche zu Schweidnitz. In: *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Bd. II, hg. von K. Garber, Tübingen 2005, s. 911–924.

7. Andrea de Quadro (?), Matthias Kirchberger i Michael Klein, dawny kościół Jezuitów w Nysie, 1687–1692, widok fasady. Foto Mirosław Łanowiecki.

8. Alegoria Mszy za Zmarłych, 1651, obraz ołtarzowy w kaplicy Zmarłych przy kościele św. Jakuba w Nysie. Foto Mirosław Łanowiecki.

nabożeństw. Nie dotyczyło to oczywiście kościołów farnych w większych miastach, zwłaszcza gdy opiekę nad nimi powierzono, jak w Świdnicy i Kłodzku, jezuitom. Obie wspomniane świątynie, monumentalne budowle gotyckie z bogatymi sklepieniami żebrowymi, stały się w ciągu drugiej połowy XVII wieku modelowym przykładem skutecznej i niezwykle efektownej barokizacji [il. 5].¹² Podobne procesy zachodziły w tym samym czasie w większości kościołów klasztornych: na przykład u wrocławskich franciszkanów konwentualnych, kanoników regularnych i premonstratensów lub u cystersów w Henrykowie.¹³ Dopiero w latach 70. i 80. pojawiać się zaczęły pierwsze większe świątynie zbudowane w nowym stylu włoskiego baroku, i to zarówno w odmianie dwuwieżowej, jak i bezwieżowej.¹⁴ Początkowo koncentrowały się one w należącym do biskupów wrocławskich księstwie

¹² Gumiński, Samuel: *Domus Sapientiae Svidnicensis*. In: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały Sesji Stowarzyszenia historyków Sztuki Szczecin, listopad 1970*, Warszawa 1972, s. 243–260; Dziurla, Henryk: *Christophorus Tausch, uczeń Andrei Pozza*, Wrocław 1991; Baumgarten, Jens: *Konfession, Bild und Macht. Visualisierung als katholisches Herrschafts- und Disziplinierungskonzept in Rom und im habsburgischen Schlesien (1560–1740)*, Hamburg – München 2004.

¹³ Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 65–67, 80–86; Jaroszevska, Anna: *Fundacje artystyczne wrocławskich premonstratensów w XVI i XVII wieku*, Wrocław 1997 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 389); Babska, Aleksandra: *Zespół barokowych i rokokowych ołtarzy z kościoła NMP i św. Jana Chrzciciela w Henrykowie*, Wrocław 2005 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 668).

¹⁴ Kalinowski, Konstanty: *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 99–103, 134–175; idem, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. s. 53–56, 94–108.

9. Michael Leopold Willmann, *Boże Narodzenie*, 1692–1696, fresk w kościele św. Józefa w Krzeszowie. Foto Paweł Migasiewicz.

10. Mistrz Stali Henrykowskich, figura nieznanego papieża, 1685–1698, fragment dekoracji rzeźbiarskiej stali zakonnych w dawnym kościele Cystersów w Henrykowie. Foto Paweł Migasiewicz.

11. Thomas Weissfeldt, Św. Eustachy, 1709–1711, jedna z figur Czternastu Wspomożycieli w dawnym kościele Cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim. Foto: Paweł Migasiewicz.

nysko-grodzkowskim [il. 7] i w posiadłościach niektórych wielkich klasztorów, z czasem pojawiać się zaczęły także w miastach księstw dziedzicznych. We Wrocławiu pierwsze barokowe kościoły – franciszkanów-reformatów pw. św. Antoniego i kanoniczek pw. św. Jakuba – były stosunkowo skromne.¹⁵ Pozycję nowego stylu ugruntować tu miało jednak wkrótce dzieło najwyższej artystycznej rangi: kaplica św. Elżbiety przy katedrze św. Jana Chrzyciela, ufundowana przez biskupa Fryderyka z książęcego rodu von Hessen-Darmstadt.¹⁶ Ozdobiły ją rzeźby czołowych artystów rzymskich: Ercolego Ferraty i Domenica Guidiego.

Propagandowa ofensywa Kościoła katolickiego, zepchniętego w XVI wieku do głębokiej defensywy, niemal na skraj unicestwienia, rozpoczęła się na dobre dopiero na początku następnego stulecia, po objęciu rządów w diecezji wrocławskiej przez arcyksięcia Karola ze styryjskiej linii Habsburgów. Najważniejszym zadaniem tego okresu było upowszechnienie podstawowych prawd katolickiej doktryny, przez wiele dziesiątków lat nieobecnych w systemie powszechnego komunikowania.¹⁷ Przekaz wizualny pozwalał lepiej zrozumieć sens katolickiej nauki o sakramentach, nie mówiąc już o przypominanej teraz usilnie nauce o czyściu [il. 8], odrzuconej przecież w sposób bardzo zdecydowany u samego zarania reformacji. Metodę intelektualnej perswazji, podtrzymywaną jeszcze w pierwszych latach po zakończeniu wojny, uznano jednak wkrótce za zbyt wysublimowaną i mało skuteczną. Nowe formy stylowe baroku sprzyjały przekazowi bardziej emocjonalnemu, docierającemu nie tyle do umysłów, co do serc. Ekspresyjne figury świętych Mistrza Stalli Henrykowskich [il. 10] czy Thomasa Weissfeldta [il. 11] stawały się wzorem modlitewnego zjednoczenia z Bogiem,¹⁸ obrazy i freski Michaela Leopolda Willmanna [il. 9] nadawały boskości ludzki wymiar, propagując opartą na miłości więź uczuciową Marii, Józefa i małego Jezusa, zachęcając do odnajdywania boskiego pierwiastka we wszystkich przejawach życia.¹⁹ Byłoby chyba zbyt dużym uproszczeniem uważać dokonywane w tym czasie konwersje wyłącznie za przejaw konformizmu i wchodzenia na drogę szybkiej kariery. Czynniki duchowy, przekazywany przez poezję religijną, muzykę i sztuki plastyczne, odegrał w tych procesach z pewnością znaczną rolę.

Stan emocjonalnego napięcia, jaki wytworzył się na Śląsku na przełomie XVII i XVIII wieku, znalazł ujście w euforycznym ruchu „modlących się dzieci“, towarzyszącym przemarszowi armii szwedzkiego króla Karola XII.²⁰ Władca ten wykorzystał swą strategiczną przewagę nad obozem

12. Martin Frantz, dawny ewangelicki kościół Łaski w Jeleniej Górze, 1709–1718, widok ogólny zewnątrz. Foto Herder-Institut Marburg.

13. Martin Frantz, dawny ewangelicki kościół Łaski w Kamiennej Górze, 1709–1730. Foto Herder-Institut Marburg.

¹⁵ Kalinowski, *Architektura barokowa* (przyp. 14), s. 152–155, 158–159; idem, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 103–105; *Atlas architektury Wrocławia*, t. I: *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. i oprac. J. Harasimowicz, Wrocław 1997, s. 14–15, 48–49.

¹⁶ Patzak, Bernhard: *Die Elisabethkapelle des Breslauer Domes*, Breslau 1922; Kalinowski, Konstanty: Kaplica św. Elżbiety przy katedrze we Wrocławiu, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 15, 1969, s. 273–296; idem, *Architektura barokowa* (przyp. 14), s. 159–163; idem, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 108–110; idem, *Rzeźba barokowa* (przyp. 13), s. 121–124; Giometti, Cristiano: Per Domenico Guidi scultore (1628–1701): nuovi contributi, *Dzieła i Interpretacje* 8, 2003, s. 93–109.

¹⁷ Harasimowicz, Jan: Der Einfluß von Glaubenskonflikten auf die schlesische Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts, *Acta Poloniae Historica* 61, 1990, s. 117–139; idem: Rola sztuki w religijnych i społecznych konfliktach wieku reformacji na Śląsku, *Rocznik Historii Sztuki* 18, 1990, s. 31–95; idem: Die Glaubenskonflikte und die kirchliche Kunst der Konfessionalisierungszeit in Schlesien. In: *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V. 1997. Öffentliche Vorträge*, Leipzig 1998, s. 149–169.

¹⁸ Kalinowski, *Rzeźba barokowa* (przyp. 13), s. 159–171.

¹⁹ Lossow, Hubertus: *Michael Willmann (1630–1706), Meister der Barockmalerei*, Würzburg 1994; Grimkowski, Rüdiger: *Michael Willmann – Barockmaler im Dienst der katholischen Konfessionalisierung. Der Grüssauer Josephszyklus*, Berlin 2005; Mikuda-Hüttel, Barbara: Michael Willmann und die Anfänge der deutschen Deckenmalereien des Barock. In: *Kulturgeschichte Schlesiens* (przyp. 11), Bd. II, s. 867–889; Kozieł, Andrzej: *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006.

²⁰ *Gründliche Nachricht von derer Evangelischen Schlesier Kinder-Andacht / Oder Denen / von denen Kindern in Schlesien / unter freyen Himmel / auf offenen Felde haltenden Betstunden. Nebst Hrn. Caspar Neumanns / Inspectoris bey der*

14. Felix Anton Scheffler i Johann Franz Hoffmann, freski na sklepieniu nawy dawnego ewangelickiego kościoła Łaski w Jeleniej Górze, 1734–1751. Foto Mirosław Łanowiecki.

katolickim i zmusił w 1707 roku cesarza Józefa I do podpisania tzw. konwencji z Altranstädt, która nakazywała zwrot ewangelikom księstw lennych, objętych gwarancjami pokoju westfalskiego, wszystkich kościołów odebranych po 1675 roku.²¹ Dodatkowo cesarz obiecał okazać swą łaskę mieszkańcom sześciu miast nie posiadających od 1654 roku lub jeszcze dłużej własnej świątyni ewangelickiej, a pozwolenie na budowę nie miało już zawierać takich ograniczeń jak przed pół wiekiem. Każdy z sześciu tzw. kościołów Łaski (*Gnadenkirchen*), które powstały w wyniku konwencji, nawiązywał do innych wzorów. Kościoły w Koźuchowie, Miliczu i Żaganiu powtórzyły w ogólnym zarysie konstrukcję i schemat przestrzenny kościołów Pokoju, kościoły w Jeleniej Górze i Kamiennej Górze nawiązały – na znak wdzięczności szwedzkiemu królowi – do kościoła św. Katarzyny w Sztokholmie [il. 12–13],²² wreszcie kościół w Cieszynie, pierwsza od wielu dziesiątków lat ewangelicka świątynia na Górnym Śląsku, oparł się na katolickim modelu bazyliki ścienno-filarowej, odartym jednak z wszelkiej dekoracyjności i wystawności.²³ Charakterystyczny układ okien w zamknięciu chóru, nasycający wnętrze osobliwym światłem [il. 15], przywodzi tu na myśl kolejne szczeble mistycznego zjednoczenia z Bogiem, tzw. Heilsordnung.²⁴

Architektoniczny rozmach kościoła Łaski w Jeleniej Górze wynikał z ambicji miejscowych kupców, osiągających w tym czasie olbrzymie dochody z handlu śląskim i czeskim płótnem. Swoją świątynię wyposażyli oni w okazałą kamienną ambonę i bogato rzeźbiony ołtarz połączony z prospektem organowym. W 1734 roku zlecono znanemu malarzowi fresków Felixowi Antonowi Schefflerowi, zatrudnianemu dotąd przy dekoracji budowli związanych z Kościołem katolickim, wykonanie polichromii nawy podłużnej według obowiązujących powszechnie reguł kwadratury [il. 14].²⁵ Było to spektakularne wyjście z tradycjonalistycznego getta kwaterowych malowideł stropowych, powstałych przecież tak niedawno, wielkim nakładem środków, w kościele Pokoju w Świdnicy. Rzucono otwarte wyzwanie stronie katolickiej, silnej w tej części Śląska nie tylko potęgą klasztoru Cystersów w Krzeszowie, lecz także protekcją możnego rodu Schaffgotschów.

15. Hans Georg Hausrücker i Joseph Ried, ewangelicki kościół Łaski im. Jezusa w Cieszynie, 1709–1723, widok wnętrza w stronę ołtarza. Foto Instytut Sztuki PAN Warszawa.

Evangelischen Kirche / und Schule zu St. Elisabeth / in Breslau / und anderer führenden Gutachten / über solches Betten dieser Kinder, [Breslau] 1708.

²¹ Conrads, Norbert: *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707–1709*, Köln – Wien 1971.

²² Grundmann, Günther: *Die Baumeisterfamilie Frantz. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte des 18. Jahrhunderts in Schlesien, Schweden und Polen*, Breslau 1937, 29–34, 98–118; Prüfer, Erich: *Die Hirschberger Gnadenkirche*, Ulm/Donau 1957; Brüggmann, Martin: *Die Gnadenkirche zur Heiligen Dreifaltigkeit vor Landeshut in Schlesien*, Düsseldorf 1969; Grundmann, Günther: *Der evangelische Kirchenbau in Schlesien*, Frankfurt/Main 1970, s. 27–32; Kalinowski, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 209–212; Waclaw, Magdalena: *Kościół Łaski w Kamiennej Górze. Architektura i wyposażenie*, Wrocław 1997 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 398); Langer, Andrea: *Die Gnadenkirche „Zum Kreuz Christi“ in Hirschberg. Zum protestantischen Kirchenbau Schlesiens im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2003; Oszczanowski, Piotr: „Dziękując żarliwie na kolanach Bogu i Jego cesarskiej Wysokości“ – kościół Trójcy Świętej w Kamiennej Górze jako pomnik historii, sztuki i religii. In: *Historia parafii ewangelickiej w Kamiennej Górze*, ed. G. Zawila, Kamienna Góra 2007, s. 7–23.

²³ Biermann, Gottlieb: *Geschichte der evangelischen Kirche Österreichisch-Schlesiens mit besonderer Rücksicht auf die Gnadenkirche vor Teschen. Denkschrift zum 150jährigen Jubelfeste der evangelischen Jesuskirche vor Teschen*, Teschen 1859; Zahradnik, Paul: Die Jesuskirche vor Teschen, *Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte* 37, 1958, s. 97–102; Wojak, Tadeusz: *Kościół Jezusowy na Wyższej Bramie w Cieszynie*, Warszawa 1973; Czarnecka, Alicja: *Ewangelicki kościół Jezusowy w Cieszynie*, Wrocław 2000 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 449).

²⁴ Harasimowicz, Jan: Architektur und Kunst. In: *Geschichte des Pietismus*, Bd. 4: *Glaubenswelt und Lebenswelten*, hg. von H. Lehmann, Göttingen 2003, s. 456–485, tu s. 462–463; idem: Der Pietismus und der evangelische Kirchenbau der Frühen Neuzeit im kontinentalen Europa. In: *Interdisziplinäre Pietismusforschung. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, Bd. I, hg. von U. Sträter, Tübingen 2005, s. 83–105, tu s. 84–89.

²⁵ Langer, *Die Gnadenkirche „Zum Kreuz Christi“* (przyp. 22), s. 65–96; Kasperska, Agnieszka: *Dekoracja malarska poewangelickiego kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Jeleniej Górze*, Wrocław 2005 (praca magisterska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 636).

16. Kilian Ignaz Dientzenhofer (?), dawny kościół Cystersów w Krzeszowie, 1728–1735, widok ogólny zewnątrz.
Foto Stanisław Szupienko.

17. Georg Wilhelm Neunhertz, freski na sklepieniu nawy dawnego kościoła Cystersów w Krzeszowie, 1733–1735.
Foto Stanisław Szupienko.

18. Kilian Ignaz Dientzenhofer, dawny kościół Benedyktynów w Legnickim Polu, 1723–1738, widok fasady. Foto Stanisław Szupieńko.

19. Cosmas Damian Asam, fresk w nawie dawnego kościoła Benedyktynów w Legnickim Polu, 1733. Foto Stanisław Szupienko.

20. August Gottfried Hoffmann, część środkowa ołtarza głównego w ewangelickim kościele Pokoju w Świdnicy, 1752. Foto Paweł Migasiewicz.

Dla cystersów krzeszowskich wyzwaniem stał się już sam fakt pojawienia się w pobliżu ich włości dwóch nowych kościołów ewangelickich, do których mogli teraz uczęszczać mieszkańcy podległych klasztorowi miasteczek i wsi, bez konieczności odbywania, jak dotąd, dalekich podróży do Świdnicy, Jawora, Proboszczowa czy Pielgrzymki. Średniowieczny kościół opacki, poddany w XVII wieku kilkakrotnym modernizacjom, postanowiono definitywnie rozebrać. Na jego miejscu powstała niebawem całkiem nowa świątynia, okazała tak w swym wyglądzie zewnętrznym, jak i we wnętrzu [il. 16–17].²⁶ Nowoczesny schemat architektoniczny, nawiązujący do dientzenhoferowskiego nurtu austriacko-czeskiego baroku, połączony tu został z wyrafinowanym programem treściowym, opartym na zawartej w prorocztwie Izajasza zapowiedzi nadejścia Mesjasza-Emmanuela.²⁷ Tak wybrany retoryczny *scopus* dekoracji obrazowej pozwolił spleść ze sobą idee chrysto- i mariologiczne i przeprowadzić je w uporządkowanym wykładzie z elewacji wieżowej do wnętrza. Każdy element wyposażenia – ołtarz główny, ołtarze boczne, ambona, stalle, a nawet stojące u wejścia kropielnice z wodą święconą – ukształtowany został z niezwykłą starannością i wielką siłą wyrazu. Zaraz też pojawiły się niemniej okazałe fundacje w innych częściach kraju: opactwo benedyktynów w Legnickim Polu [il. 18–19],²⁸ w samym sercu bastionu śląskiego protestantyzmu, księstwa legnickiego, czy też prepozytura cystersów z Lubiąża w wysuniętych daleko na północ, aż pod polską granicę, Sicinach.²⁹ Najważniejszym dziełem późnego baroku proveniencji austriacko-czeskiej w stołecznym Wrocławiu była nieco wcześniejsza kaplica Najświętszego Sakramentu,³⁰ pomyślana jako mauzoleum biskupa Franciszka Ludwika, palatyna reńskiego na Neuburgu, sprawującego – jako arcybiskup Moguncji i Trewiru – godność elektora Rzeszy. Twórcą jej projektu architektonicznego był sam Johann Bernhard Fischer von Erlach.

W świetle powyższych rozważań widać wyraźnie, że w latach 1707–1740, po wymuszonym interwencją szwedzką względny wyrównaniu sił, doszło na Śląsku do prawdziwej rywalizacji wyznań na polu sztuki.³¹ Zjawisko to nie miało sobie równych w całej Europie, włącznie z „parytetowymi” miastami Rzeszy i zróżnicowanymi wyznaniowo kantonami Szwajcarii. Co więcej: rywalizacja ta nie ustała bynajmniej po wkroczeniu na Śląsk armii króla Prus Fryderyka II. To właśnie w pierwszych latach pruskiego panowania ewangelickie gminy Świdnicy i Legnicy postanowiły wyposażić swe świątynie w okazałe ołtarze [il. 20–21],³² przy czym ta pierwsza powierzyła to zadanie snycerzowi

21. Christian Grunewald i Johann Heinrich Kynast, część środkowa ołtarza głównego w dawnym kościele farnym (obecnie katedralnym) św. św. Piotra i Pawła w Legnicy, 1756–1757.
Foto Mirosław Łanowiecki.

26 Dziurla, Henryk: *Krzeszów. Śląsk w Zabytkach Sztuki*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 26–29, 57–74; Kalinowski, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 186–189; Wrabec, Jan: *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. 62–65; Dziurla, Henryk: Wertykalizm i tożsamość barokowej architektury Krzeszowa. In: *Krzeszów uświęcony łaską*, ed. H. Dziurla – K. Bobowski, Wrocław 1997, s. 236–259.

27 Kobielski, Stanisław: Wątek Emmanuela w dekoracji monumentalnej kościoła opackiego w Krzeszowie, *Rocznik Historii Sztuki* 16, 1987, s. 159–212; Wrabec, Jan: Kilka uwag o programie ideowym kościoła Najświętszej Maryi Panny Łaskawej w Krzeszowie oraz o okolicznościach jego powstania. In: *Krzeszów uświęcony łaską* (przyp. 26), s. 260–271.

28 Wrabec, Jan: *Legnickie Pole. Śląsk w Zabytkach Sztuki*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 57–117; Kalinowski, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 169–174; Wrabec, *Barokowe kościoły* (przyp. 26), s. 92–95.

29 Gumiński, Samuel: Późnobarokowy kościół w Sicinach i problem jego autorstwa, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 9, 1971, s. 105–139; Kalinowski, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 198–200; Wrabec, *Barokowe kościoły* (przyp. 26), s. 122–126.

30 Mossakowski, Stanisław: Kaplica elektorska przy katedrze we Wrocławiu. In: *Prace z Historii Sztuki*, t. 1, Kraków 1962, s. 195–222; Kalinowski, *Architektura doby baroku* (przyp. 14), s. 154–159; idem: *Rzeźba barokowa* (przyp. 13), s. 124–125; Wrabec, *Barokowe kościoły* (przyp. 26), s. 105–107.

31 Harasimowicz, Jan: Rywalizacja wyznań w architekturze i sztuce śląskiej czasów nowożytnych, *Quart* 2, 2007, nr 2, s. 16–25.

32 Kalinowski, *Rzeźba barokowa* (przyp. 14), s. 184–186, 250, 285–288; Harasimowicz, Jan: Chrzcielnica, ambona i ołtarz główny kościoła św. św. Piotra i Pawła. In: *Kultura artystyczna dawnej Legnicy*, ed. J. Harasimowicz, Opole 1991, s. 55–62, tu s. 61–62.

z Dreżna, demonstracyjnie odcinając się od form artystycznych związanych z habsburskimi ciemiężcami. Rychło miało się jednak okazać, że nowi władcy Śląska nie zamierzają respektować takiej różnorodności form życia religijnego, jaka ujawniła się przy wyborze schematów przestrzennych i modelu dekoracji kościołów Łaski. Stopniowo złamano autonomię kościelną poszczególnych terytoriów, narzucając śląskim protestantom sztywne reguły brandenbursko-pruskiego Kościoła krajowego. Dopóki żyło pokolenie twórców, ukształtowane w dobie „dialogu wyznań” pierwszej połowy XVIII wieku, artystyczne konsekwencje tego ujednolicenia nie były jeszcze takie złe, o czym świadczyć mogą choćby ewangelickie świątynie Karla Gottharda Langhansa, szlachetne w swej klasycystycznej prostocie.³³ Kilkadziesiąt lat później śląskie budownictwo kościelne obu wyznań mogło już tylko powielać wzory wypracowane gdzie indziej: w Hanowerze, Kolonii czy Berlinie.

---

³³ Hinrichs, Walter Theodor: *Carl Gotthard Langhans, ein schlesischer Baumeister 1733–1808*, Straßburg 1909; Kos, Jerzy K.: Kościoły miejskie Carla Gottharda Langhansa. In: *Sztuka miast i mieszczaństwa XV–XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, ed. J. Harasimowicz, Warszawa 1990, s. 457–470; idem: *Twórczość architektoniczna Carla Gottharda Langhansa na Śląsku 1760–1808*, Wrocław 1997 (rozprawa doktorska, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego).

DIALOG KONFESÍ VE SLEZSKÉ ARCHITEKTUŘE A UMĚNÍ MEZI LÉTY 1648–1742

Po třicetileté válce bylo Slezsko – jako země České koruny a od roku 1526 dědičná země Habsburků – zasaženo intenzivní protireformační kampaní, která měla katolické církvi navrátit pozice ztracené v 16. století. Svatyně konfiskované protestantům podléhaly barokním přestavbám a časem začaly vznikat také nové sakrální stavby ve stylu italského baroku. Pokusy vyložit základní potridentská dogmata formou obrazových alegorií, k nimž se přistupovalo ještě v polovině 17. století, ustoupily zakrátko přepychu barokního malířství a sochařství, pojatého jako slavnostní rámec „císařského katolicismu“.

Luterská konfese měla garantovanu svobodu vyznání jedině na území Knížectví lehnického, břežského, volovského a olešnického a na území města Vratislavi. Protestanti z knížectví přináležejících dědičně k zemím České koruny měli od roku 1648 právo užívat tři kostely ve Svídnicích, Javoru a Hlohově, které byly nazývány „mírové kostely“ (*Friedenskirchen*). Byly postaveny za městskými hradbami, na náklady samotné obce věřících, musely být bez věží a z netrvanlivého materiálu. Podobnou konstrukci měly kostely zvané „hraniční“ (*Grenzkirchen*) či „záštitné“ (*Zufluchtskirchen*), vystavěné po roce 1648 podél hranic Slezska či na území těch knížectví, která měla právo svobody vyznání.

Ve srovnání s katolickými triumfalistickými programy byla protestantská ikonografie druhé poloviny 17. století charakterizována přísně biblickou narativností a stále hojnějším užíváním emblematické. Současně s přístrojením protireformační kampaně po vymření lehnicko-břežské piastovské linie v roce 1675 se v ideových programech protestantských kostelů stále častěji začínají objevovat mystické prvky.

Altranstädtská konfese, jejíž podepsání si na císaři Josefu I. vymohl švédský král Karel XII. v roce 1707, přinesla zlepšení situace evangelického obyvatelstva. Protestanti získali mimo jiné souhlas s výstavbou dalších šesti svatyní na území

dědičných knížectví České koruny, které byly jednoduše nazývány „kostely milosti“ (*Gnadenkirchen*). Dvěma z nich – v Kamenné a Jelení Hoře – se dostalo zvláště okázalé architektonické podoby a jejich sochařská a malířská výzdoba svým bohatstvím zastínila nejen jeden kostel katolický. Strana katolická odpověděla na tuto výzvu výstavbou nových bohatě zdobených klášterních kostelů, mezi nimi cisterciáckého chrámu v Křesoboru či benediktinské svatyně v Lehnickém Poli. Soupeření konfesí na poli architektury a umění, s nímž se setkáváme ve Slezsku v letech 1707–1742, nemá analogie v žádné jiné středoevropské zemi.

RESUMÉ

SUMMARY

DIALOGUE OF CONFESSIONS IN SILESIAN ARCHITECTURE AND FINE ARTS BETWEEN 1648 AND 1742

After the Thirty Year War, Silesia – the same as the lands of the Bohemian Crown, and as the hereditary domain of the Habsburgs from 1526 – was heavily affected by the intensive anti-Reformation campaign aimed at retaining the positions of the Catholic Church, lost in the 16th century. The sanctuaries confiscated to the Protestants underwent Baroque reconstructions, and also new sacral buildings in the style of Italian Baroque began to appear over the course of time. The attempts to explain the basic post-Trident dogmas through the form of visual allegories, which was a usual phenomenon as late as until the mid-17th century, soon made their way to the grandeur of Baroque painting and sculpture, conceived as the celebratory framework of “imperial Catholicism”.

Lutheran confession was guaranteed freedom of faith solely in the territories of the Legnica, Brzeg, Wolów and Oleśnica duchies and in the territory of the city of Wrocław. Protestants from the duchies which were hereditary parts of the lands of the Bohemian Crown had the right to use three churches – in Świdnica, Jawor and Glogów – from 1648. These were called “peace churches” (*Friedenskirchen*). They had to be built outside the city walls at the expense of the community of worshippers, had to be without towers and constructed of non-durable material. The so-called “frontier churches” (*Grenzkirchen*) or “protective churches” (*Zufluchtskirchen*), built after 1648 alongside the Silesian border or in the territories of those duchies that enjoyed the right of religious freedom, were of similar construction.

Contrary to the triumphant Catholic programs, Protestant iconography of the second half of the 17th century was characteristic of severely Biblical narrative and a gradually more ample use of emblems. Simultaneously with the escalating anti-Reformation campaign after the Legnica – Brzeg line of the Piast dynasty died out in 1675, mystic elements began to appear with gradual frequency in the ideological programs of the Protestant churches.

The Convention of Altranstädt, whose endorsement was exacted by the Swedish King Karl XII on Emperor Joseph I in 1707, resulted in an improved situation for the Evangelic population. Among other things, the Protestants were allowed to build more sanctuaries in the area of the hereditary duchies of the Bohemian Crown, which were simply called “churches of mercy” (*Gnadenkirchen*). Two of them – in Kamienna Góra and Jelenia Góra – received especially spectacular architectonic form and the splendour of their sculptural and painting decoration even outshined a good many Catholic churches. The Catholic side responded to this challenge by building new, richly decorated monastery churches, for example the Cistercian church in Krzeszów and the Benedictine church in Legnickie Pole. The rivalry of confessions in the fields of architecture and fine arts, which could be observed in Silesia between 1707 and 1742, was unparalleled and had no analogies in any other Central-European country.

LOMIVÝ CHARAKTER BAROKA V ČECHÁCH A JEHO CHVÁLA

Ivo Kořán

Přístup k baroku je v podstatě smyslový a racionální. Prvý ochotně přijímá jeho kouzlo, druhý se zdviženým prstem připomíná, že sloh byl výrazem protireformace. Jsme přesvědčeni, že *ratio* se mýlí jako vždy, když se snaží postihnout neměřitelné a nezvažitelné.

Sloh sám byl odsouzen k zániku osvícenstvím,¹ ale vzápětí po životě málo schopném empiru napodiv silně regeneroval v romantismu (Delacroix, Victor Hugo), zůstal tajeným základem historizující malby a šíří svého formového spektra otevřel možnost vzniku moderního umění.

Našimi výtvarníky i spisovateli v 19. století byl přijímán víc než vlídně.² Za mnoho mu vděčil J. Navrátil (netoliko ve známé Braunově jeskyni v Betlému u Kuksu), K. Purkyně věnoval medailon Škrétovi a Myslbek vyznal svůj žákovský vztah k sochám Karlova mostu. Poklidnou měšťanskou domácnost, vyzdobenou ještě ve čtyřicátých letech 19. století barokními obrazy, vlídně vylicil Ferdinand Schulz v *Latinské babičce* (1886), Arbesovy inspirace slohem jsou známy obecně. Daleko nejvýraznější vyznání lásky k baroknímu tvaru pak najdeme v mnohostrunné poezii Vrchlického. Jako jednadvacetiletý (roku 1874) portrétuje v *Satanele* Brokofova plačícího ďábla z mostního sousoší sv. Prokopa a Vincence Ferrerského:

*„Ale v tazích děsné tváře
tolik bolů, tolik žalů,
že se zdálo velmistrovi,
bohaté jak perly slzí
sevrženými jeho prsty
řinou se jak kapky deště ...“*

A pouhých šest let později v legendě o sv. Zitě podá nejlaskavější popis barokního chrámu i výrazu jeho soch:

*„ ... a co svatých na oltářích,
na sloupech a na výklencích,
dýchalo vše novým kouzlem;
ba i plazící se rarach,
jenž pod nohou andělovou
civěl a se děsně šklebil
v záři slunce usmíval se
v bolno sladké resignaci.“*

---

¹ Spolu s ním byly odsouzeny i omyly provázející jej teologie. Dobrovský odmítá představu Boha jako svévolného a všemocného vládce a následně představy, že 1) ctnost je určité násilí proti přirozenosti, 2) že pravé náboženství je vázáno na vnější zvyklosti (pouti do Říma, Compostelly, Mariazell, užívání amuletů, škapulířů atd.); že prvotní pudry jsou samy o sobě špatné; nanejvýš bludné učení, podle něhož máme být vedeni k zapření svého rozumu. To přináší poblouznění a jediným vůdcem pak zůstává obrazivost, afekty, předsudky a návyky, „*to jest stav, v němž se přechodně nalézá náš národ, proto lidé nedovedou stále dost věřiti, a čím je něco podivnější a nesmyslnější, tím aději a pevněji tomu se věří; v tom jest původ víry v zázračné obrazy, v užívání různých posvěcených tretek, v legendární zázraky atd.*“ Viz: Přednášky o praktické stránce v křesťanském náboženství z roku 1789. In: *Z náboženského odkazu Josefa Dobrovského*, ed. M. Kaňák, Praha 1954, s. 166–186.

² Srov. důkladnou studii kolektivu autorů: Rak, Jiří – Vlnas, Vít: Druhý život baroka v Čechách. In: *Sláva barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*, ed. V. Vlnas, Praha 2001, s. 13–60.

1. Soška sv. Jana Nepomuckého, datovaná 24. Mai 1683, průčelí kláštera alžbětinek pod Vyšehradem, Praha. Patrně ohlas starší dřevěné sochy na Karlově mostě. Foto Jan Smit.

Dokonale barokní je pak vize tisíce „*nahých andělíčků, buclatých a okřídlených*“, chystajících v kuchyni oběd místo sv. Zity.

A týž duch oživlého baroka se napodiv objeví ve dvacátých letech 20. století v díle K. M. Čapka-Choda. V povídce *Nejvyšší H* (1920) pomáhají kamenní andělci při soše sv. Augustina mladému houslistovi k dosažení virtuosity. V *Řešanech* (1927) se stane slepá řeholnice sochařským modelem pro alegorii Vltavy a aby nebylo pochyb o zdroji autorovy inspirace, mihne se v textu jméno její představené „*mater Luitgardy*“, jakkoli jeptiška jistě nebyla cisterciačka.

Dokonce ještě na sklonku šedesátých let evokuje erotiku barokních soch Bohumil Hrabal v básni *Bambino di Praga* a obdobný titul (*Bambini di Praga*) ponechá pozdější povídce.

Zcela jinak – a jde o příznačný rozpor mezi vnímáním smyslovým a „racionálně vědeckým“ – byl barok přijímán historií umění. Ještě roku 1886 je Santiniho Svatojanská kaple ve Žďáru n. Sázavou charakterizována jako „*zjev výtvarně záhadný, u něž nejde o vážný architektonický výkon*“. A stejně nejstarší *Soupis památek* kolem roku 1900 cejchují barokní zařízení kostelů jako „*copové, bezcenné*“.

S nástupem secese dochází k zásadnímu obratu. Průlom učinila vídeňská škola dějin umění přednáškami Aloise Riegla, vydanými roku 1898 pod titulem *Entstehung der Barockkunst in Rom*. Tento podnět důsledně realizovala Centrální komise pro památkovou péči, řízená Maxem Dvořákem (u nás např. roku 1919 navrácení raně barokního hlavního oltáře, zrušeného v roce 1892, do kostela sv. Bartoloměje v Pelhřimově). Týmž duchem byla nesena i průkopnická studie Zd. Wirtha o barokní gotice v Čechách z roku 1907.

Pro české dějepisectví to byl v jistém smyslu šok. Jako první, tuším, reagoval Arne Novák roku 1915 ve své *Praze barokní*, kde položil zásadní otázku, jak mohlo dojít k tak skvělému uměleckému rozvoji města v době „*slzí a krve*“. Pro následující desetiletí se pak stal závazným soud Josefa Pekaře, který ve své *Bílé hoře* (1918–1921) a ve *Třech kapitolách z boje o sv. Jana Nepomuckého* (1920–1921) de facto hájil celé údobí právě květem barokního slohu.³ Nebudeme polemizovat s Pekařem vedenou paralelou mezi naší gotikou a barokem. Historiku umění je jasno, že šlo o dva umělecké vrcholy našich dějin, jakkoli duchovně nesouměřitelné. Zato obhajoba nešťastného období uměním je nečistá teoreticky i fakticky a omluvit ji lze jen zápalem žurnalistického boje. Je pak až s podivem, že tento zjevně účelový argument mohl být obecně přijat a vyvolat – vlastně až do našich dnů – „*schizofrenii pohledu*“⁴ na celou epochu.

V létech první republiky vystoupili v návaznosti na Pekaře s pokusy o rehabilitaci české barokní literatury Vilém Bitnar, Josef Vašica a počátkem Protektorátu svou objemnou antologií Zdeněk Kalista. Návrat k ní pak byl možný teprve od sklonku sedmdesátých let a v nadšení „posametové“ doby se dočkala nekritického obdivu. Šlo zřetelně o snahu konjunkturální (z úst předního moravského historika jsme se dověděli, že jezuité měli o českou literaturu obdobnou zásluhu, jako kdysi Jednota bratrská) a marnou. Jistě vděčně kvitujeme edice poezie Bridelovy, kázání Koniášových,⁵ kutnohorského Kořínka, textu *Země česká, země dobrá* i výběru *Malý svět jest člověk* ad.

³ Autora zřejmě okouzila Dvořákova kniha *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*, opakovaně citovaná v jeho pozdějších přednáškách, a snad i pocítil špetku závidy nad novými objevy dějin umění, když historické prameny byly takřka vyčerpány. Co do jeho argumentace, s níž se implicitně vyrovnáváme dále, naznačují dost určitě Rudolf Urbánek i Zdeněk Fiala v polemikách o Kristiána, že Pekař vědomě užíval i důkazů, jež se jemu самому nemohly zdát zcela čisté.

⁴ Jak pěkně pověděla Raková, Svatava: Pobělohorské Temno v české historiografii 90. let: pokus o sondu do proměn historického vědomí, *Český časopis historický* 99, 2001, s. 569–588.

⁵ O misionářovo jméno jsem se přel s Martinem Svatošem, Ad vocem Koniáš, *Dějiny a současnost* 1, 2002, s. 55–56, který trvá na výslovnosti „*Konyáš*“. Takové jméno v češtině není a nedává smysl. Možný tvar je „*Koňas*“ nebo „*Koňáš*“. Gebauerův *Slovník staročeský* vysvětluje, že „*konjas*“ resp. „*konyass*“ znamená „*genus cameli, ex equo et asino*.“ August

Všechno to pro projev upřímné chvály věru nestačí. Naše barokní poezie je v nejlepším případě bédným ohlasem básníků slezské školy (Kadlinského překlad *Zdoroslavička* až žalně dokládá, že autor nejen nebyl básníkem, ale ani dostatečně nechápal svou předlohu) a daleko ji předčí i poezie polská. A je zjevným výrazem čirého zoufalství literárních vědců, když prohlašují A. Koniáše za básníka a překlad Kochema či Wieriův *Život Krystoslava* za první české romány. Pokud nebude nalezeno – a není to pravděpodobné – skutečné literární dílo, bude třeba se vrátit, byť s modifikacemi, k někdejšímu hodnocení Jaroslava Vlčka.

Naopak nelze docenit hudbu téhož času, jež, tuším, nikdy nebyla ztotožněna s protireformačním úsilím. Ta dává líbeznost naivním veršům Michny z Otradovic a v 18. století z domácí půdy rostou hudebníci, kteří okouzlí evropské panovnické dvory.

Pekařův soud byl synchronně podepřen základní studií Wernera Weisbacha *Der Barock als Kunst der Gegenreformation* (Berlin 1921) a o desítku let později monumentální knihou Émila Mâla *L'Art religieux après le Concile de Trente* (Paris 1932).

Námitky proti oběma pracím lze označit jako etické, estetické a historické. Prvá apodikticky tvrdí, že umění se bytostně nemůže ztotožnit s násilím. Pokud by k tomu došlo – za naší paměti v „neue deutsche Kunst“ či v socialistickém realismu – přestává být uměním. Druhá připomíná naprostou nevěrohodnost barokních scén. Posléze třetí se musí širě zabývat obecným vztahem umění k náboženství.

Pro sklonek prvního tisíciletí a ještě několik století po něm je vazba umění k církvi, jediné nositelce ideje, organicky nezbytná. Ani gotiku si nedokážeme představit bez tohoto vztahu. Ale první čtvrtina 15. století nám připadá přelomová. Nešlo jen o to, že z moci církve se vymklo celé království – dosud střed římské říše. Důležitější byl patrně rozvoj nizozemských měst, středisek řemesel a obchodu, stejně jako republiky florentské. S nástupem pozdní gotiky a renesance, s Eycky a Donatellem, si umění začíná uvědomovat svou sílu i možnosti, postupně zkouší rozvíjet témata světská, vymaňuje se z vlivu církve a náboženská díla se pro ně stávají pouhou zakázkou.

V polovině 16. století na tridentském koncilu dojde k definitivnímu rozpolcení církve i Evropy a dvě desítky let po jeho skončení přichází G. Bruno s výkladem o nekonečném množství věčných světů a stejně nekonečném dělení nejmenších částí hmoty. Tak fakticky likviduje postulát existence křesťanského Boha. Pokud víme, jeho učení nemělo – a také těžko mohlo získat – výtvarný ohlas. Pokusy moderních filozofů hledat jej v prostorách Posledního soudu v Sixtině či v oblacích Tintoretových obrazů pokládáme za marné. Blíž jsou mu geometrická schémata, jimiž autor ilustroval své knihy. Nicméně pečlivě skrývaná příšera ateismu bloudila kolem roku 1600 Evropou a velmi pravděpodobně vířila i hladinu uměleckého vědomí – bezpečných dokladů pro to však nemáme.

Nový příklon už barokního umění ke katolické církvi je nejspíš do značné míry jen fikcí. Světecké vize a extáze jsou zpodobovány jako theatrum. Nikdo zajisté nemohl postihnout „barvy, jež nikdo neviděl“ ze zjevení sv. Terezie, stejně jako její „holubičku se škebličkami místo pírek“. Nemohl být nalezen výtvarný výraz „trojí noci duše“ sv. Jana z Kříže a o jeho letící krucifix se pokusil teprve Salvador Dalí. Berniniho slavná scéna Tereziina probodnutého srdce je bezmála travestií a nám připadá, že Braun se vůči Sv. Luitgardě na Karlově mostě zachoval poctivěji. A obdobně je tomu i s otevřenými nebesy na klenbách barokních chrámů – v podstatě theatrum, uvěř, kdo můžeš. Naopak pro vlastní vývoj umění měl barokní pohyb, dramatičnost, exprese, sentiment a iluze, stupňovaná *ad libitum*, zásadní význam po celá následující staletí.

2. Petr Brandl, Sv. Jan Nepomucký – vize budoucí smrti, asi po 1725, kostel sv. Jana Křtitele v Obrázkově.
Foto Jiří Hampl.

Sedláček v *Ottově Slovníku naučném* pod heslem *Koňas z Vydří* uvádí, že zchudlá část rodu tohoto jména žila v Telči a pocházel z ní i pater Antonín, který však vladyckého jména neužíval.

3. Jeden ze lvů, navržený J. Santinim pro ohrazení čestného dvora zámku v Lázních Letohradě, dnes v zámeckém parku, kolem 1721. Foto Jan Smit.

Český historik umění je v Evropě výlučný tím, že musí neustále sledovat i rozhodovat soubor slova s obrazem.⁶ To platí už pro květ gotiky na přelomu vlády císaře Karla a Václava IV. V čase, kdy maluje Mistr Třeboňského oltáře a naše madony i piety jsou obdivovány a žádány v blízkých i vzdálených zemích, vystupuje proti nim Matěj z Janova, nařkne je z nabádání k modloslužbě a žádá jejich odstranění z chrámů. S bolestí i pochopením pak sledujeme husitský ikonoklasmus, děj každé revoluce vlastní, shledáváme, jak vzápětí mizí někdejší umělecká velikost země a s vystoupením Jednoty bratrské se – opět v Evropě poprvé – setkáváme s církví, která odmítá obrazy zcela.

Bohaté a poklidně spokojené zemi byla další fáze tohoto zápasu vnucena nástupem první silnější vlny rekatolizace v polovině 16. století. Duchovně mírně stagnující, v podstatě luterská společnost, přivyklá dobromyslně iluminovaným kancionálům a schematickým reliéfům náhrobních desek, byla s příchodem jezuitů konfrontována s nevídanou a přitažlivou pompou procesí, triumfálních bran, divadel a zejména s novým typem škol. Byl to zážitek oslňující i šokující. Po sto čtyřiceti letech sedisvakance je znovu obsazeno pražské arcibiskupství, v čase vlády Rudolfa II. zazáří zázraky gotický mariánský reliéf ve Staré Boleslavi, který se postupně stane palladiem země, pro novou dobu je hledán nový patron. Roku 1588 bylo přeneseno tělo sv. Prokopa ze zpustlé Sázavy do kapitulní kaple Věch svatých na pražském Hradě, následujícího roku byly objeveny (stejně pochybné) ostatky sv. Ivana ve Svatém Janu pod Skalou a obdobně jako k Palladiu jsou i tam pořádány pouti. Probošt pražské kapituly Barthold Pontan z Breitenberku vydává trojjazyčně Ivanovu legendu a ve svých *Hymnech k českým patronům* připomíná i světce *minoris gentium* – Jana Nepomuckého, bl. Hroznatu ad. Pontan byl nadaným kreslířem a můžeme se domnívat, že své *Hymny* dokonce sám ilustroval – na jejich dřevorytech vidíme prvně sv. Prokopa orat s čertem, sv. Ivana vyhánět ďáblы z jeskyně a další scény, jež patrně daly základ k reliéfní výzdobě dveří pražské katedrály z roku 1630. Posléze jeho monumentální *Bohaemia pia* z roku 1608 se stane vzorem Balbínova *Epitome historica* (1677).

Celá tato rekatolizační vlna má výrazně nacionální charakter a protestanti se jí brání jen matně. Dílem snad nedoceňují její význam, dílem z obecné nechuti k vážnější konfrontaci. Jejím jediným vskutku důstojným oponentem se stane nepočtená Jednota bratrská, prezentující svou duchovní mohutnost a – jak se po staletích ukáže – i sílu ducha země „zlatou češtinou Kralické bible“.

Rudolfínské manýristické umění, určené dvoru a výjimečně i nejvyšší vrstvě měšťanstva, přináší zárodky všech forem, jež se plně rozvinou v baroku. V architektuře je to ovál Vlašské kaple při Klementinu a gotizující kaple sv. Rocha na Strahově – předznamenání o sto let mladších staveb Santiniho. V sochařství dynamika plastik Adriaena de Vries, z maleb pak připomeneme aspoň vyše-hradské Korunování P. Marie – dokonalý předobraz barokního oltáře. Na „levém“ okraji výtvarného spektra stojí města, která v kalvínském (či bratrském) duchu ruší v kostelech oltáře a nahrazují je pouhými deskami Desatera. Bohatí pražští měšťané se dávají při svých stavbách inspirovat jak příklady říšských měst (dům kupce Petra Nerhova v Melantrichově ulici na Starém Městě, navržený roku 1615 patrně augsburským Eliášem Hollem), tak Nizozemím (malostranská radnice), ale i Římem. Tu je nejpozoruhodnější kostel Nejsvětější Trojice, budovaný v letech 1611–1613 pro malostranské německé luterány (a po katolické přestavbě příznačně zasvěcený P. Marii Vítězné), kopie římské Sta Trinità ai Monti. Dost bezpečně dokládá, že barok tehdy nebyl chápán jako sloh církve, tím méně protireformace, nýbrž jako záležitost módní. Sílu této tradice cítíme dlouho do 17. století (Václav Hollar, zátiší olomouckého Georga Flegla, chrudimské měšťanské epitafy a ještě kolem roku 1700 krajinky kutnohorských Hartmannů). Lze oprávněně předpokládat, že obě kultury by byly mohly existovat vedle sebe a nebýt Bílé hory, druhá z nich by nejspíš byla převládla.

⁶ K problematice šíře Kořán, Ivo: Obraz a slovo v našich dějinách. In: *Kapitoly z českého dějepisu umění* 1, ed. R. Chadřaba et al., Praha 1986, s. 15–34.

4. F. M. Brokof, *Dívka v plamenech očistce*, po 1721, čelo menzy oltáře z někdejšího kostela sv. Petra a Pavla na Zderaze.
Foto Jan Smit.

Změny po roce 1620 a následující třicetiletá válka znamenaly nejen přerušení dosavadního uměleckého vývoje, ale způsobily i jeho dobře půlstoleté opoždění ve srovnání s Itálií. Pěkným dokladem „ideologické“ proměny je dílo J. J. Häringa, někdejšího autora hravých milostných scén a nyní oficiálního malíře Questenbergova. A až hektickou snahu po uchopení nových forem pak shledáváme u K. Škréty, který se pokouší propojit vzory italské i nizozemské s rudolfínskými vzpomínkami. Předbělohorská dynamika staveb i soch se pak dočkala vzkříšení až téměř po stu letech – kolem roku 1700.

5. F. M. Brokof, *Alegorie smrti*, po 1721, oltář někdejšího kostela sv. Petra a Pavla na Zderaze. Foto Jan Smit.

6. Jiří František Pacák, *andílek z náhrobku hraběte J. Petra z Nedabyl*, 1740, kostel Nanebevzetí P. Marie v Libčanech. Foto Jan Smit.

O tom, že následující ideové podněty církve měly charakter protireformační a tudíž politický, není pochyb. Do země, v níž převládal odpor vůči ctění svatých a P. Marie a samozřejmě i vůči jejich zobrazování, byli opakovaně implantováni jakožto noví patroni světci takřka nepochopitelní. Počátek učinil strahovský opat Kašpar z Questenbergu roku 1627 translaci těla sv. Norberta z Magdeburku, z města, jež bude krátce potom vydrancováno a téměř zničeno císařským generálem Tillym. Od Questenberga to byla nepochybně troufalost, již zaštilil jeho bratr, císařský komisař ve věcech víry. Kult nového patrona vskutku fakticky strahovského opata nepřezil a sv. Norbert je odtud brán do počtu českých světců jen ze zdvořilosti. Ještě hůř tomu bylo s Habsburky proklamovaným sv. Josefem roku 1654. Dobrotivý světec – Hausvater byl pochopitelně přijat loajální šlechtou, ale do země se nevžil.

Už před polovinou 17. století začalo být jasno, že patronem protireformace musí být světec domácí a patrně jezuité (pochází-li Nepomukova *Fama posthuma* se Škrétovými ilustracemi z roku 1641 vskutku od Jiřího Plachého – Fera) přišli jako první s návrhem úcty ke sv. Janu Nepomuckému. Bylo však třeba překonat odpor arcibiskupa Sobka z Bilenberka, který by byl rád viděl na místě nového patrona světce svého vlastního kláštera ve Sv. Janu pod Skalou – sv. Ivana. Pod Sobkovou egidou také vskutku Fridrich Bridel roku 1657 vydal svou rozsáhlou a větším dílem zveršovanou legendu sv. Ivana, na niž pak navázal v roce 1664 cyklus reliéfů zdobící dodnes refektář kláštera. Naivní a sympatický vlašský štukatér tu předvedl vůbec nejrozsáhlejší sochařský soubor, který byl českému světcovi věnován. Laskavý poustevník však asi už působil příliš nečasově a jeho boj proti pohanským ďáblům se dal jen stěží sladit se zápasem protireformačním. Od sklonku šedesátých let bylo jasno, že vítězství se chýlí k Janu Nepomuckému. Jeho sochařské zobrazení předznamenal reliéf na dveřích katedrály z roku 1630 a jeho první dřevěná socha se objevila na Karlově mostě zřejmě hned po roce 1648. Pravdivost Svátkem zaznamenané zprávy, která ji připomíná k roku 1657, stvrzuje rukopisná poznámka v diáři historika novoměstských augustiniánů při kostele sv. Václava Guilelma à Sto Vincentio, že sochu odplavila povodeň ve třetí čtvrtině 17. věku.⁷ Její podobu snad zachovala drobná a nepříliš umělá světcova socha ve výklenku průčelí kláštera alžbětinek pod Vyšehradem, datovaná „*Anno 1683 Die 24 Mai*“.

Základem mariánské úcty byl – jak pověděno – reliéf palladia ve Staré Boleslavi a na Staroměstském náměstí, místě jeho potupy saským vojskem, byl od roku 1650 budován mariánský sloup, na němž gotický obraz (tzv. Madona rynecká) palladium připomínal. Sluší se ovšem připomenout, že gotická řezba Madony na jezuitu spravované Svaté Hoře u Příbrami asi od sedmdesátých let počtem poutníků Starou Boleslav předčila. A to je také čas, kdy byla legendou definitivně kodifikována svatojanská úcta.

Celou tuto epochu ozařuje světlá – a nejraději bychom pověděli svatá – postava Bohuslava Balbína, obdivuhodná jak pro obrovskou práci historickou, tak zejména pro své vlastenectví. Od něj rádi přijímáme chválu doby Karla IV., oslavu Jana Nepomuckého i milostných mariánských soch na Svaté Hoře a ve Vartě, neboť v jeho prosbách k P. Marii a sv. Václavu o záchranu hynoucího národa slyšíme zoufalou modlitbu in extremis. Obdobně jen chválu zaslouží jeho vrstevník a rovněž jezuita Jan Tanner, jehož *Život a ctnosti P. Alb. Chanovského* (1680), dílko laskavé až k líbeznosti, rádi vyjímáme z klatby, jíž jsme výše postihli českou barokní literaturu. A dobrého slova zasluhují i jezuita Jiří Kruger (Crugerus), Matěj Benedikt Bolelucký za životopis sv. Vojtěcha (*Rosa Bohemica*, 1668) a vzpomenuť archivář bosých augustiniánů Guilelmus à Sto Vincentio. V další generaci pak Jan František Beckovský za svou *Poselkyni starých příběhův českých* (1700), Moravan Jan Jiří Středovský

⁷ Národní knihovna Praha, rkp. sign. XI E 15, s. 83.

a zapomenutý českolipský augustinián Valerián Weidner, hrdě nesoucí své manifestované češství až do třicátých let 18. století.⁸ Pro charakter národa je příznačné, že jde vesměs o historiky, a upřímně želíme, že velká a mnohdy převažující část jejich odkazu pro nepřízeň i zlou vůli vlád zůstala zakleta v rukopisech, takže do obecnějšího povědomí se vlastně dostala jen Beckovského *Poselkyně*.

Jako mezník tohoto období kříšení národních světců i domácí historie lze asi přijmout rok 1680 s vlnou moru a selských povstání. Jaké vlastně bylo postavení lidových vrstev, stále ještě dobře nevíme. Pro selský stav, přivyklý ze starších časů patriarchálnímu vztahu k vrchnosti (zvlášť výrazné je to např. u posledních Smiřických či u Petra Voka z Rožmberka), znamenal zlou změnu nástup cizí šlechty, která se – zejména zpočátku – chovala se zpupností kondotierů vskutku ukrutně. Opakovaně slyšíme o těžkých robotách i trestech a západní pozorovatel k tomu poví, že vyplní-li český sedlák všechny své povinnosti vůči vrchnosti, měl by být počten mezi svaté.

Už levě orientovaný meziválečný historik Jan Slavík však důrazně upozornil, že běh života na vsi ukazuje zejména v 18. století k relativnímu dostatku až blahobytu. Tomu přisvědčuje i nový výzkum rebelií roku 1680,⁹ konstatující poměrně dobré sociální postavení vzbouřenců, jimž šlo o zmenšení, respektive později až odstranění poddanské závislosti.

Úmyslně tu pomineme postupný rozvoj slohu a docela krátce se zastavíme jen u bouřlivé exploze forem, k níž došlo na sklonku století a pro níž stále hledáme vysvětlení. Historikové by ji nejraději spojili docela prozaicky s tím, že byl konečně získán *nervus rerum* – peníze. Nám se takový výklad nezdá uspokojivý, protože známe bohaté epochy, pro něž je umění jevem podružným. Raději bychom uvažovali o změně duchovního klimatu v zemi, z níž krátká vláda Josefa I. (1705–1711) konečně sňala klatbu za někdejší povstání a ukázala možnost svobodného života chystanými reformami hospodářskými, sociálními i náboženskými. To byl podle našeho názoru hlavní předpoklad pro vznik skvělé plejády umělců, jejichž tvorba hraničí s genialitou. Příznačné je už časové ohraničení jejich životů: z architektů zemřel Alliprandi roku 1720, starší Dientzenhofer 1722, Santini 1723; ze sochařů F. M. Brokof 1731, Braun 1738; z malířů Brandl 1735 a Kupecký 1740. Pouze freskař V. V. Reiner přežije do počátku čtyřicátých let (†1743) a mladší Dientzenhofer těsně za polovinu století (†1751). V souvislosti s jejich konfesní orientací zdůrazníme zvláštní výrazovou zdrženlivost až smutek, jímž se od běžné expresivní dynamiky – a tím i od nápoředi veselí – bytostně liší obrazy J. Kupeckého, přesvědčeného evangelíka, manifestujícího svůj český původ a odkazujícího díl majetku souvěrcům, vypuzeným v letech 1731–1732 ze Solnohrad. A obdobně e tomu i u F. M. Brokofa, tuším, právem podezříváného z nedostatku pravověří. Za datum přelomu tu pokládáme rok 1729, kdy by současně se svatořečením Jana Nepomuckého mělo dojít k apogeu stylu, zatímco ve skutečnosti velká tvorba začíná vyhasínat, jak je zvlášť dobře vidět u silikózou nemocného Brauna i „pití oddaného“ Brandla.

A tady je třeba opět se vrátit k vnitřnímu životu země.¹⁰ Karel VI. od roku 1717 obnovuje výnosy proti nekatolíkům a v jejich důsledku se začíná šířit tajná emigrace zejména z východních Čech „do

7. Ignác Rohrbach, socha sv. Josefa, 1737, Popovice.
Foto Miloslav Hák.

8. Ignác Rohrbach, Žebráček, po 1740, oltář sv. Jana Nepomuckého almužníka v kostele sv. Klimenta v Dobřenicích. Foto Jan Smit.

⁸ O Weidnerovi Kořán, Ivo: Weidnerova chvála starožitností českých, zvláště kolovratských, *Orlické hory a Podorlicko* 5, 1973, s. 74–99.

⁹ Čechura, Jan: Charakter rebelií roku 1680 v Čechách, *Český časopis historický* 99, 2001, s. 457–85; Prokop, Jaroslav: Robotní patent z roku 1738 v Čechách, *Sborník archivních prací* 18, 1968, s. 377–411.

¹⁰ K „vnitřnímu životu“ země: Kořán, Ivo: „Opočenská rebelie“ roku 1732. In: *Práce muzea v Hradci Králové – Acta Musei Reginae-hradecensis*, série B, *Scientiae sociales* 12, 1970, s. 93–138; Čáňová, Eliška: Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732. In: *Sborník východočeských archivů* 4, Zámorsk 1978, s. 133–151; Kořán, Ivo: Židovská sekta na Bydžovsku v polovině 18. století, *Český časopis historický* 96, 1998, s. 72–101; idem: Novobydžovská židovská sekta od tereziánských poprav k josefínským deportacím. In: *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, Rychnov nad Kněžnou 1999, s. 372–382; idem: Víra v písničkách ovčáků Volných, *Česká literatura* 45, 1997, s. 227–247; idem: Rouhaví hamerníci roku 1688, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 8, 2007, s. 217–223.

9. Ignác Rohrbach, andělek, 1746–1747, boční oltář kostela sv. Rodiny v Havlíčkově Brodě. Foto Jiří Hampl.

10. Východočeský řezbář, andělek flétnista, kolem 1740, kruchta kostela sv. Mikuláše v Čisté. Foto Jan Smit.

11. Východočeský sochař, Sv. Anna, před 1740, Hořice v Podkrkonoší, muzeum. Foto Jan Smit.

12. Východočeský sochař, Sv. Jáchym, před 1740, Hořice v Podkrkonoší, muzeum. Foto Jan Smit.

lutrian“ a připravovat širší podzemní hnutí. Až víře nepodobná je sčtetlost, láska ke knize a vůbec literární kultura poddaných. Téměř v každé vsi je v několika staveních pečlivě ukryt Nový zákon, někdy celá bible, kázání a zpěvníky. Běžně to bývá pět až deset, u kantorů i patnáct zakázaných knih. Právě v době kolem svatořečení Jana Nepomuckého vykazují jezuitští i světští misionáři ročně kolem 3000 knih, jež po vsích pobrali dílem po dobrém, dílem násilím. P. Mateřovský S. I. jich za jedinou jarní misii roku 1728 kolem Nového Města nad Metují vyhledá ke dvěma stům. „*Proč mi to berete, dyť je to jediné potěšení moje*,“ křičí roku 1730 chalupnice ve Skršici na kaplana, který jí knihy odnímá. Hrabě Colloredo si roku 1731 stěžuje arcibiskupovi, že sedláci na jeho panství znají Písmo tak dobře, že kněží je nedovedou z jejich bludů vyvést. „*Tak se mi líbila, že bych pro ni umřel*,“ vyznává roku 1734 jeden ze sedláků o zpěvníku *Harfě*, sepsaném žitavským emigrantem Liberdou. Ovčáci Volní dokonce sami složí a rozšiřují po vsích vlastní kancionál. Roku 1747 udá potulný knihvazač na Bydžovsku z osmnácti vesnic pětáctýřicet knih jen jím nově svázaných etc.

Vzpomenutou polární vzdálenost slova a obrazů dokládá vztah kacířů ke svatým a jejich zpodobení. Hamerníci na Sázavě jsou roku 1688 přesvědčeni, že „*dá Pan Bůh brzy, že se ta [naše] víra pozdvihne a vám, katolíci, se sprotiví*“. Jedním dechem pak překřtí obraz P. Marie Pasovské na „*starou Mamláskovu, která chová mladýho Mamlásku*“. Později je Jan Nepomucký vysmíván pro údajný vztah ke královně Žofii co „*kurevník*“ a jeho socha označena za „*Mamlasa s tak širokou hubou, že by mu šafářka mlíka dāti nepostačila*“. A tak by bylo možno pokračovat málem donekonečna.

Roku 1732, pouhá tři léta po slavné kanonizaci nového světce, dochází na Opočensku k rozsáhlé „rebelii“ poddaných, kteří přednášejí vrchnosti prostý, ale pro sebevědomí i mravní čistotu venkovských lidí příznačný požadavek, „*aby mohli ústy vyznávat, co v srdci cítí*“. Po krutém potlačení této vsutku mírumilovné „rebelie“ vojskem se podzemní hnutí radikalizuje. Kolem poloviny století je na Bydžovsku objevena sekta, která odmítá křesťanství vůbec a přimkne se k židovství. Když jsou její předáci popraveni středověce ukrutným způsobem, rozmnoží se v podzemí další sekty, o nichž se teprve po tolerančním patentu dovíme, že odmítají jakoukoli církevní i společenskou vazbu.

A právě v mezidobí opočenské rebelie a odhalení židovské sekty se v kraji vytváří v jistém smyslu specifický styl, který lze jen s docela malou nadsázkou označit jako „východočeský barok“. Je dílem vyučenců pražských mistrů. Santiniho zhruběle napodobuje chrudimský Donát Theodor Morazzi (1706–1759), jehož otec pracoval na stavbě Santiniho žďárského kostela sv. Jana Nepomuckého. Královéhradecký František Kerner (1710–1786) se přimkne ke K. I. Dientzenhoferovi tak těsně, že některá díla (např. kostel v Červeném Kostelci) byla připisována jeho učiteli. Ohlas malířské tvorby Brandlovy je v kraji slabší. Určitě jej postihujeme jen na Bydžovsku u J. J. Köppela, u T. Birna z Hořic, v Letohradě u Ant. Regnarta a v Hradci Králové a na Kuksu u J. I. Kapouna. Mnohem podstatnější vliv bude mít vídeňská Akademie a malba královédvorského Jana Václava Bergla po polovině století na sérii velkých, ale už i lehce rustikalizovaných křížových cest v kraji.

Pro jeho plastiku¹¹ je zákonodárcem M. B. Braun, jakkoli i F. M. Brokofa jsme postihli při práci pro někdejší minoritský kostel v Pardubicích. Braun při práci na obrovských zakázkách – zejména pro hraběte F. A. Šporka v Kuksu a okolí – vyučil své tovaryše tak dokonale, že uměli vylomit kamenný blok ze skály, opracovat ho podle mistrova – nejčastěji loketního – modelu a pak i osadit. Zdá se, že v některých případech neprováděl ani retuše. Patrně nejlepším z nich byl Jiří František Pacák (†1742 v Moravské Třebové), rodák z Žirče u Kuksu. K obrovskému známému souboru jeho děl v Litomyšli, Poličce a širokém okolí byla nyní připojena vsutku skvělá socha sv. Jana Nepomuckého v Dobřenicích,¹²

11 O východočeském sochařství Kořán, Ivo: Braunovci. In: Idem: *Braunové*, Praha 1999, s. 130–144, s uvedením starší literatury.

12 Paukert, Václav: Socha sv. Jana Nepomuckého v Dobřenicích na Královéhradecku, *Zprávy památkové péče* 67, 2007, s. 149.

13. Karel Prantl (?), anděl strážce, 1752, hlavní oltář kostela archanděla Michaela v Borohrádku. Foto Jiří Hampl.

14. Karel Prantl (?), *Kristus v zahradě Getsemanské*, po 1735, Hořice. Foto Jan Smit.

15. Severin Tischler, detail ze skupiny pod krucifixem, kolem 1735, boční oltář kostela sv. Vavřince v Jilemnici. Foto Jan Smit.

kteřá má bratrskou odliku v Nedělišti. Tam jsem opravdu milostnou kamennou Assumptu připsal přímo Braunovi, ale připomenutá vazba ukazuje, že může být (spolu s hlavním oltářem kostela v Libčanech) i chef d'œuvre Pacákovým. Formou je s Pacákem nejbližší spřízněn Ignác Rohrbach (*asi 1690 v Kaiserwalde, dnes Lasówka, †1746), usazený od roku 1726 v Chrudimi, jenž spolu se svou dílnou pokryl řezanými i tesanými sochami téměř celé východní Čechy. Od Pacáka se odlišuje pouze tím, že záhyby jeho plastik připomínají jádro ořechu. Nejasný zatím zůstává profil dalšího Braunova vyučence Řehoře Thényho (1695–1759 v Jaroměři), určitě doloženého pouze na kolosálních sochách hlavních oltářů v cisterciáckých chrámech ve Žďáře n. Sázavou a v Pohledu. Další z této skupiny Jan Albert Devoty pocházel ze staré pražské úřednické rodiny, která se nejspíš po třicetileté válce musela odstěhovat na venkov, a jeho otec učiteloval v řadě vsí na Chrudimsku. Jan Albert někdy v desátých letech 18. století prošel římským školením, když tesal sochy na Berniniho kolonádě před chrámem sv. Petra, a líbeznost odtud přejatou po návratu do Čech modifikoval braunovskou dynamikou. Nově bylo rozpoznáno dílo Severina Tischlera (1705 – před březnem 1743), patrně vyučence Pacákova,¹³ jehož lyricky citlivá sousoší kryjí mnohočetné klikatky ostrých zářezů. Teprve nález signatury *Carolus Prantl*, resp. *C. B.* na sochách v Horním Jelení z let 1730 a 1736 doložil existenci sochaře naprosto neznámého, opět nepochybně z Braunova okruhu, jehož ruce lze nejspíš připsat celý soubor soch na Žamberecku a Králícku. O Michalu Klahrovi (1693–1742), usazeném v Kladsku, soudíme, že se nejspíš před rokem 1720 podílel na Braunově výzdobě jezuitského chrámu sv. Klimenta v Praze. Na západě flankuje celou tuto skupinu sochařská dílna Jelínků v Kosmonosích, pracující pro celé Pojizeří.¹⁴

Mylně jsem se domníval, že život této braunovské plastiky v kraji končí rokem 1752, jímž jsou datováni snad Prantlovi andělé na hlavním oltáři kostela v Borohrádku. V neuvěřitelně pozdní době – ještě v letech 1783–1786 – rozvíjí jejich expresi v souboru zařízení farního kostela v Letohradě Ignác Tomášek, nejspíš vyučenec Františka ml. Pacáka a možná i Karla Prantla. Jeho řezby, ve výrazu teď už díky zkušenosti rokoka lehce lyrizující, zachovávají vnitřní pohyb velkého slohu dvacátých let a vnější dynamiku u nich dovádí ad maximum skupení ostře ohraničených prohnutých, prolamovaných až drcených plošek drapérie. Pro evidentní formální shody lze k letohradským řezbám autorcky připojit sochařskou výzdobu hlavních oltářů hřbitovního kostela sv. Anny v Lanškrouně z roku 1761 a děkanského kostela v Králíkách z roku 1768. Tuto atribuci potvrdil v roce 2002 M. Pavlíček nálezem nesignovaných kreseb ve sbírce Moravské galerie v Brně, jež jsou předlohami pro králíckého anděla, letohradskou Bolestnou P. Marii a baldachýnovou křtitelnicí v Lanškrouně. Spolu s nimi je tu kresba sv. Maří Magdalény pod křížem, zrcadlová předloha monumentální řezby, realizované někdy kolem roku 1750 Františkem ml. Pacákem v kostele v Bystrém. Další kresba pro sousoší Krista v Getsemanech zřejmě navazuje na Prantlovu (?) skupinu v Hořicích, resp. Olivetské zastavení pašijového cyklu z Králík, umístěné dnes na Vraclavi. Z archivních pramenů víme, že Tomášek spolupracoval s truhlářskou dílnou Schorfů (Scharfů) z Králík, z nichž Karel řezal oltář v Králíkách a (nejspíš jeho syn) Jan Jiří oltáře v Letohradě.¹⁵

¹³ Pavlíček, Martin: Severin Tischler (1705–1742), *Průzkumy památek* 13, č. 2, 2006, s. 35–52; *Severin Tischler: Sochař pozdního baroka na pomezí Moravy a Čech*. Katalog, ed. M. Pavlíček, Olomouc 2008.

¹⁴ Josef Jiří Jelínek /1697–1776/. *Barokní sochařská dílna z Kosmonos*. Katalog, eds. T. Hladík – M. Suchomel, Praha 1997.

¹⁵ Tomáškovu autorství řezeb pro kostel v Letohradě uvádí tamní farní Pamětní kniha, připomínající J. J. Schorfa. Karla Schorfa jako autora oltáře v Králíkách uvádí tamní farní Pamětní kniha. Údaj o autorství Františka ml. Pacáka u řezeb bočních oltářů kostela v Bystrém našel Tejkl, Josef: Nové poznatky o vztahu Braunovy dílny k sochařské tvorbě ve východních Čechách. In: *Matyáš Bernard Braun*. Katalog, Národní galerie v Praze 1988, s. 123.

Bez rozsáhlejších rozborů lze, tuším, přesvědčivě srovnat dosud známé *œuvre* tohoto sochaře se slavnou lvovskou plastikou, prakticky současnou. Její vazbu k Čechám velmi určitě předpokládal už prof. Zbygniew Hornung slavné paměti, ale u českých badatelů nenašel odezvy. Později právem uvažovali B. Voznickij a N. Opasenko o vztahu vůdčího mistra lvovské řezby k Antonínu Braunovi a Lazaru Widmannovi.¹⁶ Skvělý model sv. Jeronýma v Mnichově¹⁷ je nepochybně zrcadlovým ohlasem Braunovy sochy před kostelem v Lysé n. Labem a obdobně sousoší sv. Jiří na lvovské katedrále rezonuje Widmannovu plastikou z Křimic z roku 1746. Korunní důkaz pro autorův původ z Čech přinesli podle našeho názoru P. Krasny a J. K. Ostrowski, když publikovali správné příjmení mistra, znějící nikoli „*Pinzel*“, nýbrž „*Pilse, Pilsnow, Pilznów*“.¹⁸ Pro Čecha je evidentní, že řezbář Jan Jiří byl původem z Plzně. A odtud lze také s velkou pravděpodobností vyvodit závěr o jeho školení u plzeňského Lazara Widmanna a jeho následující cestě před rokem 1751 přes Lysou a východní Čechy, kde se musel seznámit s žáky a následovníky Braunovými. Pokud se zásadně nemýlíme, je tak současně prokázána vazba lvovské plastiky k východním Čechám i trasa stoleté cesty berniniovského konceptu sochy z Říma přes Prahu do Lvova.

Ovšem ani tak nedocházíme pochopení, co vlastně východočeské a lvovské sochařství znamenalo, a proto se naposled vrátíme k vnitřnímu životu země. Za války o Slezsko od roku 1740 vydává pruský král pasy těm, kdo se pro víru chtějí vystěhovat z Čech. Odcházejí, po cestě je okrádá vojsko, v Braniborech dostávají k obdělávání nejhorší půdu, písčitou či bahnitou a v Berlíně hynou v podstřeší manufaktur na epidemie.¹⁹ Po dvou stech letech se tento květ i sůl země docela rozplyne v německém moři. Divná a nespravedlivá spravedlnost dějin!

Po vydání tolerančního patentu roku 1781 se ukázalo, že souvislá vrstva nekatolíků se udržela právě jen ve východních Čechách. V západní polovině země se k nově povoleným vyznáním – augsburskému a helvétskému – hlásí jen výjimeční jednotlivci, na východ od Prahy jejich počet vzrůstá do tisíců a vrcholí na Chrudimsku, kde se přihlásí přes 16 000 osob. Lze dokonce uzavřít, že kacíři přežili tam, kde se „slovo“ dostalo do nejostřejšího konfliktu s „obrazem“. Jde-li o vazbu kauzální, netroufáme si povědět ani po desetiletích úvah.

Další výklad je stejně tragický jako útěšný. Zatvrzelé heretiky, kteří nechtějí přijmout žádnou z tolerovaných církví, posílá osvícený císař s nepochopitelnou tvrdostí až na tureckou hranici a po letech utrpení je vrací zpět. „*Beránci, deisti, blouznivci (Schwärner)*“ odmítají křesťanství i stát. V Boha nevěří, „*tolik ale poznáváme, že jest jedna plnost, a není místa, kde by jí nebylo. Ta jest plnost všude, ale nadevšecko přebývá v nás a mluví skrze oudy naše ... Člověk není nic jiného než hlas. /Pozůstává/ z jedné částky a ta částka je řeč člověka. /Duše/ je jako vítr, o kterém když se ztratí, žádný neví, kam se poděl, tak jest i s duší, když z těla vyjde.*“²⁰ Tak by bylo možno citovat ad infinitum a nám připadá, že čeští bezvěrci došli mnohem dál než francouzští encyklopedisté a Herder i Kant.²¹ Dostávalo se jim také náležité odměny, na niž

16. Severin Tischler, detail ze skupiny pod křížem, kolem 1735, boční oltář kostela sv. Augustina ve Vrchlabí. Foto Jan Smit.

17. Severin Tischler, skupina andělů, nesoucích kazatelnu, kolem 1735, kostel sv. Václava v Jilemnici. Foto Jan Smit.

16 Mistr Pinzel. *Legenda a skutečnost*. Katalog, ed. B. Voznickij, Praha 1989. Natalija Opasenka je uváděna jako spoluautorka katalogu jen při první stejnojmenné výstavě ve Lvově 1988. Kovařík, Viktor: Sochař Lazar Widmann (1697–1769) a jeho dílo v západních Čechách, *Plzeňský kraj* 2006, se tímto vztahem nezabývá.

17 *Zur Lemberger Rokokoplastik. Bozzetti von Johann Georg Pinzel*. Katalog, hg. von P. Volk – O. Kozyr, München 2001, reprodukce bozzetta na s. 14–15. Za předání katalogu děkuji dr. Jaroslavu Slavíkovi.

18 Krasny, Piotr – Ostrowski, Jan K.: Wiadomości biograficzne na temat Jana Jerzego Pinsla, *Biuletyn historii sztuki* 57, 1995, s. 339–42.

19 O emigraci vydala tři základní a mimořádně krásné knihy Edita Štěříková. Pro nás je z nich nejdůležitější: Štěříková, Edita: *Běh života českých emigrantů v Berlíně*, Praha 1999; eadem: *Stručně o pobělohorských emigrantech*, Praha 2005.

20 Nešpor, Zdeněk R.: *Náboženství na prahu nové doby*, Ústí nad Labem 2006. Výpověď, reprodukována zde na s. 85, vznikla zjevně po roce 1781.

21 Dobrovský, Josef: *Dějiny českých pikartů a adamitů*, Praha 1978; studie byla napsána patrně roku 1783 a vytištěna 1788. Autor ji uzavírá: *Chudí lidé na panství rychmburském, kteří se domnívají, že jsou vedeni čistým duchem, nejsou pozůstatky starých pikartů. Mají mnoho podobného s bratry svobodného ducha. Jejich „čistý duch“ je starý „duch svobody.“*

18. Ignác Tomášek, Zachariáš, 1761, hlavní oltář kostela sv. Anny v Lanškrouně. Foto Jan Smit.

vzpomíná ještě roku 1796 Jan František Berka, děkan v Chlumci n. Cidlinou: „Žijí volně bez svazků manželských, slézají se po nocích do tajných koutů a ani přísné tresty je z jejich bludů neočišťují. Drábové je mrskají drátěnými biči, dragouni je vláčejí zašité do pytlů za cválajícími kobyly, kat je napíná na skřipec, kosti jim láme a pochodní jim škvaří boky, ale berani vzdorují až do ztráty vědomí. Že prý se budou nadále řídit vlastním rozumem a zázraky přírody okolo sebe.“²² Sekty v jednotlivcích přežijí až do šedesátých let 19. století, kdy končí v pražském blázinci. Hnutí pak najde pokračování v podkrkonošském spiritismu a posléze přijme ideály komunizující, jak o tom podávají svědectví A. Stašek a T. Nováková.

Útěšná radost byla vyhrazena katolictví. Nemůžeme odolat, abychom necitovali aspoň část písničky,²³ která se podle záhlaví: „Píseň na neděli 2. po svatých 3 Králích“ patrně vskutku zpívala v kostele:

„... v Káni Kalilejské
jídla, pokrmů, všeho dost bylo, cokoliv jenom hrdlo ráčilo.
Jiných všech věcí zbejvalo, jen se vína nedostalo v Káni ...
Panna Maria, když to uzřela, o nedostatku vína zvěděla,
prosila jest svého syna, by učinil z vody vína v Káni ...
Pán Ježíš ráčil ozdobit hody, kázal nanosit do štoudví vody.
Aj hody, hody, vzácné hody, učinil Pán víno z vody v Káni ...
Tuť pravdivého Syna poznali, když víno z vody okušovali.
Aj víno, víno, víno, víno, nikdys tak dobré nebylo v Káni ...
Panna Maria, když to uzřela, koflíček vína nalejt si dala...
Petr apoštol, stoje při džbáně, volal na Jana, připí mně Jane.
Ondřej povídá: „Dobré to víno“. Filip: „Aby se vždy tak rodilo“.
Bartoloměj ho natočil flašku a Jakub menší malou lahvičku.
Šimon pil z hrnce k Thadeusovi, Tomáš s konvičkou k Matheusovi.
Když Jakub větší chytil lahvičku, Jidáš Škariotský popad perníčku.
Lukáš po jídle talíře zbíral, chodil po jizbě, kofle utíral.
Pavle s Matějem, vám, lásko milá, že jste nepili dobrého vína.
Skrz narození milého Syna, Bože, rač nám udělit dobrého vína.
A po této časné smrti rač ctný koflík nalíti v království nebeském.“

Je povinností historika připomenout jak povznášející, tak útěšný charakter katolictví. Mravy reformovaných církví byly nad pomyšlení strohé. Příznačný je bonmot, že s Kalvínem zmizel z Ženevy smích. A v paralele totéž slyšíme ze společenství těch, kdo z Čech emigrovali: vyobcován měl být mladík, jenž vzal za ruku dívku. Ze vzpomínek našich literátů (např. A. Staška), ale i z dětských vzpomínek vlastních vím, co znamenala barokní výzdoba chrámů, vonná květinová dekorace májových pobožností, slavnostní průvody při Božím těle i daleká procesí.

Víme, jak mnoho jsme zůstali rozsáhlému tématu dlužni, a proto ponecháváme závěr otevřený. Genius loci východních Čech dal základ českému národnímu obrození.²⁴ Souběžně s plejádou

²² Berkův dopis z 28. XII. 1796 F. M. Krameriovi otiskl Horyna, Václav: *Důvěrné listy Václava Klementa Klicpery*, Hradec Králové, 1982, s. 9. O hrubém, ba surovém jednání některých katolických kněží s konvertity dokonce až k polovině 19. (sic!) století snesl doklady Skřivánek, Milan: K otázce tolerance a lidové spirituality ve východních Čechách od konce 18. století až do poloviny 19. století, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 6, Litomyšl 2005, s. 110–144.

²³ Rukopisný zpěvníček, Muzeum Pardubice, sign. B 3, nestr.

²⁴ Srov. Pospíšilová, Věra: Východní Čechy a transgrese víry v ideu národní a sociální. In: *Michal Klahr Straszy i jego środowisko kulturowe*, ed. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 221–226.

19. František ml. Pacák, *Maří Magdaléna pod křížem*, kolem 1750, boční oltář kostela sv. Jana Křtitele v Bystřém. Foto Tatána Billerová.

20. Ignác Tomášek, *Sv. Jan Nepomucký*, 1768, hlavní oltář kostela archanděla Michaela v Králíkách. Foto Jan Smit.

vlasteneckých kněží tu vyrůstají spisovatelé, kteří v 19. století formovali sebevědomí národa – K. J. Erben, B. Němcová, A. Jirásek – a v jejich tradici v jistém smyslu pokračovali až do našich dnů K. Čapek, K. Poláček, E. Hostovský a J. Škvorecký.

Co tedy znamená v dějinách slovo a jaký význam má obraz? Jen s omluvou a takřka neradi předkládáme čtenáři problém, který si sami netroufáme řešit. Je umění pouhou zbraní, která se soubojem – ať s herezí, pravoslavím, či židovstvím – ostří, nebo je výrazem vnitřního pnutí země, z něhož organicky roste v protikladné symbióze spolu se slovem? Rád bych věřil v druhý výklad, ale čtenáři ponechávám svobodnou volbu.

21. Ignác Tomášek, anděl, 1768, hlavní oltář kostela archanděla Michaela v Králíkách. Foto Jan Smit.

22. Jan Jiří Pilsen, Sv. Jan Evangelista z Kalvárie, kolem 1760, kostel v Godowici. Foto Oto Palán.

STRESZCZENIE

ROZCHWIANY CHARAKTER BAROKU W CZECHACH I JEGO CHWAŁA

Barok w Czechach charakteryzowany jest przez dwie, na pierwszy rzut oka przeciwstawne kultury – plastyczną i literacką. Już u schyłku panowania Rudolfa II. jest na tle luterkańskiej większości narodu widoczne formowanie dwu nieprzejednanych formacji antagonistycznych: na prawo katolicy – reprezentowani przede wszystkim przez wyższą szlachtę, na lewo też mało liczni Czeszy Bracia, inklinujący do kalwinizmu. Dla pierwszych tworzą już w tym czasie artyści dworscy doskonały koncept wstępny stylu barokowego, drudzy odrzucają sztuki plastyczne całkowicie i na ołtarze w kościołach umieszczają deski Dekalogu.

Po zwycięstwie katolików pod Białą Górą w sztuce długo utrzymuje się stara tradycja renesansowa i dopiero po zakończeniu wojny trzydziestoletniej w 1648 r. gwałtownie przyjmowane są nowe inspiracje włoskie. Epoka dorównywania przeciągnęła się niemal do schyłku wieku, kiedy nagle pojawia się plejada wybitnych artystów (Santini, Alliprandi, obaj Dientzenhoferowie, Braun, Brokof, Brandl, Kupecký), których dojrzałe formy barokowe przeświełają następujące trzydziestolecie aż do kanonizacji św. Jana z Nepomuku w 1729 r.

W następnym półwieczu z ich twórczości wyrasta cały szereg zdolnych rzemieślników krajowych, których grupę jednolitą można znaleźć w Czechach Wschodnich: uczeń Dientzenhofera Fr. Kerner, uczeń Santiniego Donát Morazzi, pomocnicy Brauna Pacák, Rohrbach, Klahr, Devoty, Tischler oraz szereg innych. W następnej generacji prawdopodobnie do nich należy też autor słynnych rzeźb lwowskich Jan Jiří Pilsen, przypuszczalnie uczeń Lazara Widemanna z Pilzna, z formą zbliżoną do jak dotychczas nieznanego Ignaca Tomáška, działającego do 80-tych lat XVIII wieku.

W Czechach Wschodnich utrzymuje się też w największym stopniu stary protestantyzm. Kultura literacka tutejszej wsi jest wyjątkowo wysoka: w każdej wsi jest kilka domostw z zakazanymi książkami (Biblia, kantyczki, homilie), zwykle od 5 do 7 tomów, w przypadku kantorów nawet 15 tomów. W 1732 r. chłopci podczas buntu w regionie Opoczno domagają się swobody wyznania, „*žeby ustami wyznawać, co w sercu czują*“, „rebelii“ przez wojsko przechodzi ruch ten do podziemia, gdzie powstaje już wcale niechrześcijańska sekta „żydowska“. Dopiero po wydaniu Patentu tolerancyjnego w 1781 r. ujawnił się fakt powstania w Czechach Wschodnich szerokiej warstwy niewierzących, nazywanych „deistami“ – bezpośrednich prekursorów nowoczesnego swobodnego myślenia.

Kontrast sztuki plastycznej i herezji jest według naszego przekonania tylko pozorny, obie wyrastają z głębokich korzeni rodного kraju przyszłych pisarzy XIX wieku, reprezentujących odrodzenie czeskiego narodu.

THE “REFRACTIVE” CHARACTER OF BAROQUE IN BOHEMIA AND ITS PRAISE

Baroque in Bohemia is characterized by two cultures which, to the eye, appear contradictory – the culture of the arts and the culture of literature. It was rather apparent as early as at the closing of Rudolf II’s reign that two irreconcilable, contrasting groups began to form on both wings of the nation’s submissive Lutheran majority: on the right, Catholics who were mainly represented by high nobility and, on the left, the equally scarce Unity of the Brethren, close to Calvinism. As early as at that time, the court artists developed a perfect first stage of Baroque style for the first, while the latter rejected fine arts completely and used to situate panels with the text of the Decalogue on church altarpieces.

Following the Catholic victory in the Battle of the White Mountain, fine arts long coped with the old Renaissance tradition and began to greedily adopt new Italian stimuli only after the closing of the Thirty Year War, in 1648. This epoch lasted almost to the end of the century, i.e. the period that witnessed the abrupt arrival of countless distinguished artists (Santini, Alliprandi, the two Dientzenhofers, Braun, Brokof, Brandl, Kupecký) who illuminated the following thirty years – up to the canonization of St John Nepomucene in 1729 – by the explosion of high-Baroque forms. In the following fifty years, a wide scale of outstanding local craftsmen benefited from this artistic heritage. The markedly homogeneous group of artists was active in Eastern Bohemia and was represented by Dientzenhofer’s student Fr. Kerner, Santini’s apprentice Donát Morazzi, Braun’s journeymen Pacák, Rohrbach, Klahr, Devoty and Tischler, and many others. In the next generation, it also probably included the author of the famous Lwów wood-carvings, Jan Jiří Pilsen – who was most likely a student of Lazar Widemann (an artist based in the Bohemian city of Plzeň – Pilsen). Pilsen’s artistic

form was close to that of the basically yet unknown Eastern-Bohemian Ignác Tomášek, who was active till the 1780s.

Also, the old Protestantism survived most distinctly in Eastern Bohemia. The literary culture of the local countryside was almost unbelievably advanced: there were several houses treasuring forbidden books (the Bible, hymnbooks, sermons) in every village – on average, it was usually five to seven and, in the case of village schoolmasters, even fifteen volumes. In 1732, peasant upheavals in the Opočno region called for freedom of faith so that *“their mouths could revere what their hearts felt”*. As soon as the rebellion was violently suppressed by the army, the movement went to the underground where it already formed the utterly non-Christian, “Jewish” sect. It was only after the issuing of the 1781 Patent of Tolerance that it came to light that a wide stratum of heretics, called “Deists” – direct predecessors of modern free thinking – had come into existence in Eastern Bohemia.

We opine that the contrast between fine arts and heresy is nothing but imaginary. Both fine arts and heresy grew from the deeply embedded roots of the country that bore writers representing the revival of the Czech nation in the 19th century.

SUMMARY

INDIVIDUÁLNÍ OSUDY NA POZADÍ DOBY

V

JANKO I JEGO DZIEŁA

Janko z Czarnkowa jest niewątpliwie jedną z ciekawszych i ważniejszych postaci działających w Polsce w drugiej połowie XIV w.¹ Działalność w służbie Kościoła i państwa oraz zainteresowania dziejopisarskie niejednokrotnie zetknęły go z Czechami i coraz ściszej z nimi związanym Śląskiem.² Kontakty te znalazły odbicie w jego twórczości dziejopisarskiej, z niej też są przede wszystkim znane.

Nowsze badania coraz pełniej ukazują rolę, jaką odegrał Janko w rozwoju średniowiecznej historiografii polskiej. W ich świetle wyrasta on nie tylko na najważniejszego dziejopisarza Polski czternastowiecznej, ale i najwybitniejszego poprzednika Długosza, rzeczywistego inicjatora i częściowego realizatora myśli napisania pełnej historii narodowej.

Prócz nazwanej jego imieniem *Kroniki Janka z Czarnkowa*, jego autorstwa okazały się być również: niewielka i jeszcze nie nazwana kronika przedstawiająca wypadki z lat 1333–1341 (wydana jako dwa pierwsze rozdziały *Kroniki Janka z Czarkowa*), *Spominki wrocławskie*, parę not w *Kalendarzu wrocławskim* i kilka zapisów w *Spominkach gnieźnieńskich*, a jak przypuszczam także *Kronika wielkopolska*. Prace te oraz zebrane i skopiowane na potrzeby własnej twórczości inne źródła dały początek powstałej później, już po śmierci Janka (1385 r.), tzw. *Kronice wielkiej*, najwspanialszej kolekcji średniowiecznych źródeł polskich.³

PROTEKTORZY I PRZYJACIELE

Już pierwszym opiekun i protektor Janka, biskup szweryński Andrzej z Wiślicy, był w latach 1326–1347 kanonikiem katedralnym wrocławskim.⁴ Zaś przyjacielem Janka był Piotr z Opola, oficjał wrocławski (1356, 1362–1366) i kanonik kolegiaty św. Krzyża (1362–1363), a następnie biskup lubuski (1365–1375). Może nie było zatem dziełem przypadku, że latach 1364 i 1365 jako osoby mające wprowadzić Janka w nadane mu wówczas prałatury w kapitułach wrocławskiej i poznańskiej wyznaczył papież prałatów (prepozyta, dziekana i scholastyka) kapituły katedralnej wrocławskiej.⁵

1 Podstawowe fakty z życia Janka zestawili: Dąbrowski, Jan: Jan z Czarnkowa. In: *Polski słownik biograficzny*, eds. H. Altman, Wrocław i in. 1962–1964 (dalej *PSB*), t. 10, s. 446–449; idem: *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław 1964, s. 134–154; Krzyżaniakowa, Jadwiga: Jan z Czarnkowa. In: *Wielkopolski słownik biograficzny*, ed. A. Gąsiorowski, Warszawa – Poznań 1981, s. 282; Dobrzański, Stanisław: Jan z Czarnkowa. In: *Słownik polskich teologów katolickich*, ed. J. Mandziuk, t. 2, Warszawa 1982, s. 133; Derwich, Marek: Janko z Czarnkowa a Kronika Wielkopolska, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 800, *Historia* 50, 1985, s. 160–162.

2 Por. Derwich, Marek: Janko z Czarnkowa na Śląsku. In: *Kultura średniowiecznego Śląska. Pierwiastki rodzime i obce*, ed. K. Bobowski (= *Acta Universitatis Wratislaviensis* 1362, *Historia* 98), Wrocław 1993, s. 93–106; idem: Mieszkańcy Królestwa Polskiego na drogach czternastowiecznego Śląska, czyli dole i niedole Janka z Czarnkowa, *Śląski Labirynt Krajoznawczy* 5, 1993, s. 39–51; idem: Śląsk w życiu i twórczości Janka z Czarnkowa. In: *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Sprawozdania za lata 1990–1998*, Wydziały II do VII, Poznań 2001, s. 39–41.

3 O jego twórczości por. ostatnio przede wszystkim Bieniak, Janusz: Fragment 1333–1341 w twórczości dziejopisarskiej Janka z Czarnkowa, *Zapiski Historyczne* 48, 1983, z. 4, s. 5–29, 49, 1984, z. 1, s. 5–30 i Derwich: *Janko z Czarnkowa a Kronika* (przyp. 1), s. 127–162; idem: In der Polemik mit Hof Ludwigs d'Anjou. Die historiographische Tätigkeit Johannis von Czarnków. In: *Die Hofgeschichtsschreibung in Mittelalterlichen Europas*, hg. von R. Schieffer – J. Wenta (= *Subsidia Historiographica* III), Toruń 2006, s. 161–170, gdzie zestawiona nowsza literatura przedmiotu.

4 *Bullarium Poloniae*, wyd. S. Kuraś – I. Sułkowska-Kurasiowa (dalej *BP*), I, nr 1391; *BP*, II, nr 296. O nim ostatnio Szczur, Stanisław: Dyplomaci Kazimierza Wielkiego w Awinionie, *Nasza Przyszłość* 66, 1986, s. 50–53.

5 *BP*, II, nr 1294, 1376.

JANKO Z CZARNKOWA (OK. 1320–1386) WOBEC ŚLĄSKA I CZECH

Marek Derwich

Ze źródeł znamy co najmniej cztery (1355–1356⁶ i 1362–1366⁷) wyprawy Janka do kurii papieskiej w Awinionie, z których przynajmniej część z pewnością prowadziła przez Wrocław i Pragę. Wiemy skądinąd, że takich podróży Janka do Awinionu, a wcześniej, w okresie studiów, do północnej Italii, musiało być więcej.⁸

W *Kronice Janka z Czarnkowa* znajdujemy dwie informacje o pobycie Janka we Wrocławiu: są to jedyne bezpośrednie wzmianki źródłowe potwierdzające osobiste kontakty Janka ze Śląskiem. Pierwsza z nich dotyczy wydarzeń po skazaniu Janka (10 VI 1372 r.) na banicję, gdy udał się on najpierw do Wrocławia, następnie do Pragi, a później do Lubusza, gdzie (w 1374 r.?) ponad 6 tygodni przebywał u znanego nam już przyjaciela, biskupa Piotra z Opoła. Do kraju powrócił Janko dopiero na przełomie 1374/1375 r., zatem jego łączny pobyt na wygnaniu, które spędził głównie na Śląsku, trwał około 2 lat.⁹ Druga związana jest z rokiem 1376, gdy Janko, wówczas archidiakon gnieźnieński, wykonując postanowienia synodu uniejowskiego udał się do Wrocławia aby zawrzeć układ z legatem papieskim. Przebywał wówczas we Wrocławiu między 9 a 16 września.¹⁰

Peregrynacje pozwoliły Jankowi poznać różne interesujące z wielu względów osoby oraz miejsca, przede wszystkim na Śląsku, ale także w Pradze.

Wiemy m.in., że dobrym znajomym Janka był Marek, opat premonstratenskiego klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu, z którym pierwsze kontakty datują się na 1369 r., a bliskie kontakty potwierdza opisanie w tzw. *Kronice Janka z Czarnkowa* konfliktu Marka z królem Wacławem w 1381 r. i jego ucieczka do Polski.¹¹ Dzięki znajomości z opatem Markiem mógł Janko dobrze poznać bibliotekę i archiwum klasztoru św. Wincentego, gdzie m. in. wykorzystał przechowywaną tu tzw. *Carmen Mauri*. Streszczając ją po kilku latach podczas pisania *Kroniki wielkopolskiej* określił ją mianem *Gesta Piotrconis*. Dodajmy, że znał też Janko tympanon Jaksy oraz archiwum (i zapewne bibliotekę) klasztoru św. Marii na Piasku. W którejś z tych bibliotek mógł wykorzystać na potrzeby *Spominek gnieźnieńskich* zbiór zapisek dotyczących zjawisk przyrodniczych na czternastowiecznym Śląsku.¹²

KONTAKTY ZE ŚLĄSKIMI DZIEJOPISAMI

Z naszego punktu widzenia ciekawsze są ślady (niestety bardzo niepewne) osobistych kontaktów Janka z ówczesnymi śląskimi i praskimi dziejopisarzami. Jednym z nich mógł być autor rękopisu królewieckiego *Kroniki polskiej*, w którym zapisał kilka ciekawych interpolacji. Na ich treści – jak starałem się wykazać na innym miejscu na podstawie ich zbieżności z *Kroniką wielkopolską* – zaważyć mogła znajomość z Jankiem.¹³ Drugim – Piotr z Byczyny. Wskazuje na to pośrednio fakt, że wtręty

---

⁶ *Meklenburgisches Urkundenbuch*, XIII, nr 8093 – po 13 VI 1355 r. W Awinionie od 22 XI 1355 r. (ibidem, XIII, nr 8155) do 7 I 1356 (ibidem, XIX, nr 8183) lub nawet do 17 IX 1356 r. (*BP*, II, nr 793).

⁷ Lata 1362–1363: *Monumeta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, II, s. 173, 181; 1364 r.: *BP*, II, nr 1294; grudzień 1364–1366: *BP*, II, nr 1372, 1376; Derwich: *Janko z Czarnkowa a Kronika* (przyp. 1), s. 147.

⁸ Derwich: *Janko z Czarnkowa na Śląsku* (przyp. 2), s. 96–97.

⁹ *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. A. Bielowski (= *Monumenta Poloniae Historica*, dalej *MPH*), II, cap. 56, s. 706. Por. Derwich: *Janko z Czarnkowa na Śląsku* (przyp. 2), s. 98–99.

¹⁰ *MPH*, II, cap. 30, s. 672. Por. Derwich: *Janko z Czarnkowa na Śląsku* (przyp. 2), s. 99.

¹¹ *MPH*, II, cap. 50, s. 695. Por. Derwich: *Janko z Czarnkowa na Śląsku* (przyp. 2), s. 101–102 oraz ostatnio Misiejuk, Dariusz: Konflikt króla czeskiego Wacława IV z opactwami wrocławskimi w 1381 roku w relacji Janka z Czarnkowa. In: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, eds. M. Derwich – A. Pobóg-Lenartowicz (= *Opera ad historiam monasticam spectantia*, Series I, Colloquia 5), Wrocław – Opole – Warszawa 2005, s. 111–117.

¹² Derwich: *Janko z Czarnkowa na Śląsku* (przyp. 2), s. 102–106.

¹³ Derwich: *Janko z Czarnkowa a Kronika* (przyp. 1), s. 144; Derwich, Marek: *Janko z Czarnkowa na Śląsku* (przyp. 2), s. 100, 102.

kodeksu królewieckiego weszły do napisanej przez niego *Kroniki książąt polskich*. Zważmy przy tym, że ich zamieszczenie było świadomą decyzją Piotra, który, jak wykazał R. Heck, miał do dyspozycji aż dwie kopie *Kroniki polskiej*.¹⁴ Główna aktywność Piotra z Byczyny przypada na okres, gdy Janko z Czarnkowa dowodnie odwiedzał Śląsk i Wrocław.¹⁵ Prócz wspomnianych interpolacji, na istnienie kontaktów między Jankiem a Piotrem wskazywać się zdaje zamieszczona w *Kronice książąt polskich* legenda o Lechu, Czechu i Rusie.

JANKO I PULKAVA

Jak wiadomo, to w *Kronice wielkopolskiej* po raz pierwszy w historiografii słowiańskiej występuje Rus, brat Lecha i Czecha.¹⁶ Legenda ta powstała według H. Łowmiańskiego po 1340 r. pod wrażeniem sukcesów Kazimierza Wielkiego na Rusi, przypuszcza on też możliwość wpływu imiennictwa wielkopolskiego na inwencję autora.¹⁷

Mityczny przodek Czechów – Czech – pojawia się w *Kronice Kosmasa*.¹⁸ Na początku XIV w. czeski kronikarz Dalimil wspomina, że „*Gyez charwaczy gest gmie / W tey zemy byesse lech / Gemuz gmye bysse czech*” (w ziemi chrowackiej był lech, który zwał się Czech),¹⁹ a ok. 1374 r. inny czeski dziejopis, Przybyk z Radenina Pulkawa, pisze o dwu braciach – Czechu i Lechu.²⁰ Trudno jednak przypuścić, że przemianowanie Dalimilowego lecha, rzeczownika pospolitego, na Lecha, brata Czecha, jest oryginalnym pomysłem tego kronikarza. Bardziej prawdopodobne jest, że korekta ta dokonała się wcześniej, prawdopodobnie po 1348 r., a może w początkach lat sześćdziesiątych XIV w. Wtedy bowiem nastąpiło znaczne ożywienie stosunków polsko-czeskich, wyrażające się choćby wzajemnymi odwiedzinami władców. Tylko w atmosferze życzliwości i partnerstwa, jaka wówczas ogarnęła oba dwory, mogło dojść do utworzenia wersji o Lechu i Czechu. Janko z Czarnkowa znał dobrze Pragę, którą odwiedzał w czasie swych licznych podróży do Awinionu. Wiadome też są jego sympatie pro-luksemburskie. Jak wiemy, właśnie pod skrzydła tej dynastii schronił się w 1372 r., gdy jako banita uchodzić musiał z kraju. Jego pobyt w Pradze, przypadający na 1373 a może i 1374 r., pozwolił mu być może na bezpośredni kontakt z Pulkawą, który właśnie ok. 1374 r. na polecenie Karola IV rozpoczął pracę nad swą kroniką.²¹ Jest to wielce prawdopodobne, biorąc pod uwagę zamięłowania historyczne Janka, jego pasję zbierania źródeł. W każdym razie z całą pewnością dobrze znał

---

14 Heck, Roman: *Chronica principium Poloniae* a *Chronica Polonorum*, *Sobótka*, 31, 1976, s. 194–195.

15 Kaczmarek, Marian: Piotr z Byczyny. In: *PSB*, t. 26, ed. E. Rostworowski, Wrocław 1981, s. 378–389.

16 *Chronica Poloniae Maioris*, wyd. B. Kürbis (*MPH*, s. n., VIII), Warszawa 1970, prolog, s. 4. Por. Derwich: *Janko z Czarnkowa a Kronika* (przyp. 1), s. 149–150.

17 Łowmiański, Henryk: Rus. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 4, eds. G. Labuda – Z. Stieber, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 580; idem: Początki Polski. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 5, eds. G. Labuda – Z. Stieber, Wrocław – Warszawa – Kraków 1975, s. 334. Podobnie Śląski, Kazimierz: Lech – eponim. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 3, eds. G. Labuda – T. Lehr-Spławiński – W. Kowalenko, Wrocław i in. 1964, s. 31; Por. też ciągle podstawowe opracowanie Małecki, Antoni: *Lehici w świetle historycznej krytyki*, Lwów 1907, s. 61 oraz Heck, Roman: Z recepcji kroniki Pulkawy w polskiej historiografii średniowiecznej. In: *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora H. Łowmiańskiego*, Poznań 1974, s. 144–146.

18 *Cosmae pragensis Chronica Boemorum*, hg. von B. Bretholz (= *Monumenta germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, nova Series II), Berolini 1923, lib. I, cap. 2, s. 7.

19 *Staročeská Kronika tak řečeného Dalimila*, k vydání připravili J. Daňhelka, – K. Hádek – B. Havránek – N. Kvítková, t. 1, Praha 1988, s. 107 (02/02, 02/03, 02/04).

20 *Kronika Pulkavova*, ed. J. Emler (= *Fontes Rerum Bohemicarum* V), Praha 1893, s. 5 (wersja łacińska) i 212 (wersja czeska).

21 Heck: *Z recepcji* (przyp. 17), s. 139.

środowisko ówczesnej „inteligencji praskiej”.²² Trudno więc wątpić, że miał wszelkie możliwości, aby zapoznać się z legendą o Czechu i Lechu lub ewentualnie brać udział w jej kształtowaniu, na co wskazują wyraźne zbieżności między tekstem *Kroniki wielkopolskiej* a wersją Pulkawy.²³ Po powrocie do Polski, wiedziony niepokojem o dalsze losy przynależności Rusi do Regnum Poloniae, szczególnie uzasadnionym w czasie ostatnich lat życia Ludwika, a zwłaszcza bezkrólewia po jego śmierci,²⁴ wpadł Janko na pomysł, aby polskie prawa do Rusi udokumentować poprzez ukazanie braterstwa i jedności obu krajów w zaraniu dziejów.²⁵

W KLASZTORACH ŚLĄSKICH

W *Kalendarzu wrocławskim*, dziele skopiowanym i uzupełnionym przez Janka, znajduje się wpis nekrologiczny wspomnianego dopiero co Bernarda, księcia świdnickiego.²⁶ Bernard był zięciem Władysława Łokietka, więc pojawienie się jego noty obituarniej w źródle powstałym przy katedrze wrocławskiej nie może dziwić.²⁷ Aliści warto przypomnieć, że Bernard pochowany został w Krzeszowie,²⁸ z którym łączy Janka pewne pośrednie związki.

Spominki gnieźnieńskie, które powstanie zawdzięczają inicjatywie, a pewnie i osobistemu wkładowi Janka, zawierają tzw. noty śląskie z *Initum ordinum*; są to de facto co najmniej 4 zapiski tematycznie niezupełnie związane ze Śląskiem, stąd jednakże filiacyjnie się wywodzące.²⁹ W. Korta wykazał, że dwie z tych zapissek, o biczownikach w 1261 r. i o przypadkach Henryka Grubego w 1393 r., wypisane zostały bezpośrednio z *Rocznika krzeszowskiego większego*.³⁰ Osobą, która mogła najprędzej tego dokonać był oczywiście Janko, który wszak po powrocie z banicji w 1374/75 r. na stałe osiadł w Gnieźnie.³¹ Archidiakon gnieźnieński mógł zetknąć się z kopią *Rocznika krzeszowskiego większego* we

---

²² Zwraca na to uwagę i uzasadnia przykładem wyeksponowania Nemroda Heck: *Z recepcji* (przyp. 17), s. 145–146.

²³ Ibidem, s. 144–146 słusznie uznał Janka za autora wersji legendy z Rusem pod wpływem kroniki Pulkawy, nie dostrzegając możliwości ich wspólnego udziału w powstaniu Lecha. Łowmiański: *Początki Polski* (przyp. 17), s. 333–334, przyp. 1065 zwrócił uwagę na zbieżności tekstu obu kronik, przypuszczając jednak, że to Pulkawa mógł korzystać z *Kroniki wielkopolskiej*. W ujęciu przedstawionym wspólne elementy obu relacji są w pełni uzasadnione, skoro obaj dziejopisowie uczestniczyli w procesie kształtowania legendy, wzajemnie się znając i kontaktując w okresie, gdy nie istniały jeszcze ich kroniki. Oczywiście konstrukcja ich oparta była na wzorze Bohemusa, Czecha z *Kroniki Kosmasa*, którą obaj studiowali w Pradze. Heck: *Z recepcji* (przyp. 17), s. 145 wskazał na wzorowanie się Pulkawy na Kosmasie, Łowmiański: *Początki Polski* (przyp. 17), s. 336 przypuszczał znajomość Kosmasa przez Wielkopolanina, a najprawdopodobniej razem z niego czerpali i wspólnie dyskutowali o jego relacjach.

²⁴ Sieradzki, Józef: Sprawa Janka z Czarnkowa i jego utwór, *Studia Źródłoznawcze* 4, 1959, s. 44; Heck: *Z recepcji* (przyp. 17), s. 146.

²⁵ Pomysł takiej interpolacji nie był dla autora *Kroniki wielkopolskiej* nowością. W ten sam sposób postępował uzasadniając np. przynależność ziem zdobytych przez Krzyżaków do Polski, por. Derwich: *Janko z Czarnkowa a Kronika* (przyp. 1), s. 129–130, 133–138.

²⁶ Kalendarz i spominki wrocławskie. In: *Annales Poloniae Maiores*, ed. B. Kürbis (*MPH*, ser. nov., VI), Warszawa 1962, s. 83.

²⁷ O małżeństwie tym Jasiński, Kazimierz: Genealogia Władysława Łokietka i jego najbliższej rodziny, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 6, 1987, s. 30.

²⁸ Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów śląskich*, t. 2, Wrocław 1975, s. 19.

²⁹ O nich ostatnio Kürbis, Brygida: *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV w.*, Warszawa 1959, s. 34, 85–86.; Wiesiołowski, Jacek: *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIX–XV wieku*, Wrocław i in., 1967, s. 40–41.

³⁰ *MPH*, III, s. 696–697. Por. Spominki gnieźnieńskie. In: *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis, Warszawa 1962, s. 97; Korta, Wacław: *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966, s. 211–212.

³¹ Derwich: *Janko z Czarnkowa a Kronika* (przyp. 1), s. 141–142.

Wrocławiu, o ile taka się tu znajdowała.³² Pewniejsze jednak wydaje się przypuszczenie, że zaznajomił się z *Rocznikiem* w miejscu jego powstania, tzn. klasztorze krzeszowskim.³³ Krzeszów leży przecież w niewielkiej odległości od bocznego traktu z Pragi do Lubusza przez Bolków i Legnicę.³⁴

Wreszcie Henryków, klasztor cystersów. Wspomniane dopiero co noty śląskie w *Spominkach gnieźnieńskich* zawierają m. in. zapiskę o śmierci św. Jadwigi w 1243 r. oraz wiele zapisek o św. Stanisławie.³⁵ Pierwsza z nich niemal dokładnie odpowiada takiejże zapisce w *Roczniku henrykowskim*. Również charakterystyczny ciąg zapisek o wyborze, śmierci i kanonizacji św. Stanisława, biskupa odpowiada grupie not w tym *Roczniku*, z tą tylko różnicą, że annalista henrykowski kanonizację Stanisława zapisał pod 1247 r., a gnieźnieński pod 1253 r.³⁶ Wynika ona jednakże chyba tylko z lepszego poinformowania tego ostatniego i chęci poprawienia przez niego błędnej wiadomości. W jednym z kodeksów zawierających *Rocznik henrykowski* zaraz po nim następują zapiski o początkach różnych zakonów.³⁷ Co prawda nie zgadzają się one z treścią *Initium ordinum* w *Spominkach gnieźnieńskich*,³⁸ ale sam fakt ich obecności mógł już nasunąć osobie wypisującej z *Rocznika henrykowskiego* pomysł sporządzenia podobnych, już samodzielnych notat. Ponadto, wszystkie rękopisy zawierające *Rocznik henrykowski* mają także *Rocznik cystersów gnieźnieńskich*.³⁹ W *Roczniku* tym zaś uwagę przyciąga zapiska o głodzie w 1317 r.⁴⁰ Jest ona o tyle interesująca, że w *Spominkach gnieźnieńskich*, w partii zaliczanej czasami do owych „not śląskich“, znajduje się unikatowa w annalistyce polskiej zapiska o głodzie w 1315 r.⁴¹ Jest dość prawdopodobne, że zachodzi między nimi zależność, tzn. – annalista gnieźnieński streścił zapiskę cysterską, a uczynił to albo niedokładnie, np. z pamięci, albo dysponował jeszcze jakąś nieznaną widomością. Tym, kto najłatwiej wymienionych wypisów mógł dokonać i dostarczyć do Gniezna był Janko z Czarnkowa. Położenie Henrykowa sprawia, że przejeżdża się koło niego zarówno jadąc z Wrocławia do Pragi (przez Kłodzko), jak i podczas innych podróży po Śląsku. Poza tym, przynajmniej jeden ze wspomnianych kodeksów zawierających oba roczniki henrykowskie, mógł już w czasie bytności Janka na Śląsku znajdować się we Wrocławiu.⁴²

JANKO O WŁĄCZENIU ŚLĄSKA DO KORONY CZESKIEJ

Janka z Czarnkowa wyraźnie interesowały zdarzenia związane z odpadnięciem poszczególnych księstw śląskich od Korony Królestwa Polskiego. Widać to na podstawie lektury *Kroniki* nazwanej jego imieniem, której dwa rozdziały poświęcił tej tematyce,⁴³ *Spominek wrocławskich*, gdzie zamieścił notę o wojnie z Janem Luksemburskim w 1345 r.,⁴⁴ a także będącej chyba jego autorstwa zapisce o hołdzie z 1327 r. w *Spominkach gnieźnieńskich*.⁴⁵ Trudno zresztą się temu zainteresowaniu

---

32 Losy kodeksu z rocznikiem są nieznane – Korta: *Średniowieczna annalistyka* (przyp. 30), s. 198.

33 Ibidem, s. 200.

34 Nowakowa, Janina: *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, mapa.

35 *MPH*, s. n., VI, s. 96–97.

36 *MPH*, III, s. 705. Zależności tej nie dostrzegł Korta: *Średniowieczna annalistyka* (przyp. 30), s. 248–250.

37 *MPH*, III, s. 706; Korta: *Średniowieczna annalistyka* (przyp. 30), s. 238.

38 *MPH*, s. n., VI, s. 96.

39 Korta: *Średniowieczna annalistyka* (przyp. 30), s. 237–239.

40 *MPH*, III, s. 703.

41 *MPH*, s. n., VI, s. 97.

42 Ich losy są nieznane – Korta: *Średniowieczna annalistyka* (przyp. 30), s. 237.

43 *MPH*, II, cap. 10, 42.

44 *MPH*, ser. nov., VI, s. 84; Bieniak: *Fragment* (przyp. 3), cz. 2, s. 18.

45 *MPH*, s. n., VI, s. 97. Przypomnijmy, że Kürbis: *Dziejopisarstwo* (przyp. 29), s. 87, uważała Janka za inicjatora wznowienia kościelnej annalistyki w Gnieźnie.

dziwić. Był to przecież wówczas problem ważny zarówno dla Kościoła, jak i państwa polskiego, a zatem i nieobojętny dla Janka – podkanclerzego i Janka – archidiakona gnieźnieńskiego.

W *Kronice Janka z Czarnkowa* znajduje się cały rozdział opowiadający o Janie Luksemburczyku, który wedle Janka, rozpoczął zajmowanie Śląska od kupna Kłodzka. Jak pisze Janko: „*hic per mendacia, dolum et pecunias primo Cloczsko municipium fortissimum in Sleziae metis et Bohemiae a fatuo Bolcone duce Sleziae, fratre Bernhardi ducis Swidnicensis et domino Zambiciensis fuit assecutus.*”⁴⁶ Interesuje nas pochodzenie tej wiadomości, z zawartą w niej tak charakterystyczną niechęcią do „*głupiego*” księcia Bolka. Zauważmy zatem, że jeśli w XIV w. jechało się z Wrocławia do Pragi, a Janko taką drogę dowodnie przebył, to przejeżdżało się na ogół właśnie przez Kłodzko, przez które prowadził najważniejszy szlak ze Śląska (i z Polski Kazimierza Wielkiego) do Pragi i dalej do Awinionu.⁴⁷ Może zatem na miejscu, w Kłodzku żywa była w czasach bytności Janka ta dziwna tradycja. Skąd bowiem nagle pojawiłoby się peryferyjne Kłodzko w relacji Janka?

---

⁴⁶ *MPH*, II, s. 688.

⁴⁷ Por. zwłaszcza Nowakowa: *Roznieszczenie* (przyp. 34), mapa.

JANKO Z CZARNKOWA (KOL. 1320–1386) MEZI SLEZSKEM A ČESKÝMI ZEMĚMI

Veškeré poznatky o kontaktech Janka z Czarnkowa se Slezskem a s českými zeměmi, jakož i o jeho vztahu k těmto zemím, pocházejí z jeho vlastních děl. Nebýt těchto textů, o dané otázce bychom neměli víc než mlhavé domněnky opírající se o pouhé předpoklady. Snad nejzajímavějším výsledkem bádání jsou zachycené stopy Jankových kontaktů se slezskými a českými dějepisci. Na jejich základě se lze domnívat, že takové kontakty nebyly výjimečné a navíc měly vliv na formulaci různých historiografických koncepcí. Výměna názorů a idejí v rámci uvolněného rozhovoru, možná nad žejdlíkem piva, mohla být příznivou půdou pro

JANKO OF CZARNKOW (C. 1320–1386) BETWEEN SILESIA AND THE BOHEMIAN LANDS

Information about the contacts of Janko of Czarnkow with Silesia and the Bohemian lands as well as about his relation to these countries comes exclusively from his own writings. If it were not for these texts, we would have nothing more than vague speculations based on mere hypotheses. Probably the most interesting result of the research is the discovered traces of Janko's contacts with Silesian and Bohemian historians. As it can be assumed on their basis, such contacts were not exceptional and moreover influenced the formulation of various historiographical conceptions. Exchanges of opinions and ideas in the framework of a relaxed conversation, maybe over a mug of beer, could represent favourable ground for the development of historiography and new ideas. Such informal contact rather than direct loans from texts often stands at the roots of similarities among the individual works.

rozvoj dějepisectví a pro formulaci nových myšlenek. Často u kořenů podobností mezi jednotlivými díly stojí právě takový neformální kontakt – spíše než přímé výpůjčky z textů.

Druhým důležitým konstatováním je potvrzení toho, že v elitních vrstvách Polského království existoval zájem o soudobé slezské dějiny. Tento interest provázely blízké, často dokonce srdečné známosti a kontakty.

V době Jankově se Slezsko pomalu Polskému království vzdalovalo, nicméně vzpomínka na jeho příslušnost k němu zůstávala stále živá. Přetrvávaly blízké osobní kontakty a přibližování Slezska a českých zemí mohlo příznivě ovlivnit navazování nových vazeb mezi českými a polskými elitami.

A second important observation is that the elite strata of the Polish Kingdom were interested in the Silesian history of that period. This interest was accompanied by close, often even very warm acquaintances, friendships and contacts.

In Janko's era, Silesia slowly moved away from the Polish Kingdom, but the memory of the affiliation to it was still alive. Close personal relations lasted and the process during which Silesia and the Bohemian lands were drawing near to each other could have positively influenced the establishment of new relations between the Bohemian and Polish elites.

RESUMÉ

SUMMARY

SLIEZSKY PÁN SEIFRIED RYBISCH V HLAVNOM MESTE UHORSKA

Zuzana Ludiková

Novoveké dejiny Uhorska ovplyvnilo len málo udalostí takého zásadného významu ako bitka pri Moháči (1526). Hoci po nečakanej, ale predvídateľnej smrti mladého uhorského a českého kráľa Ľudovíta II. Jagellovského zvolením Ferdinanda I. Habsburga za českého, uhorského a chorvátskeho kráľa a napokon aj rímsko-nemeckého cisára rod Habsburgovcov ovládol väčšie územie Európy ako kedykoľvek predtým v histórii (Dedičné rakúske zeme, Krajiny českej koruny, Uhorsko a Chorvátsko), Dunajskú kotlinu si podmanil len čiastočne. Moháčskou bitkou vstúpil do súperenia o hegemoniu nad týmto územím víťazný sultán Sulejman. Uhorsko sa stalo scénou vojenských zrážok dvoch najväčších mocností 16. storočia. Od tohto okamihu sa rozhodovalo o osudoch krajiny vo Viedni, prípadne aj v Prahe a Istanbule. Iná alternatíva fungovala len na úrovni ilúzií, hoci stavy Uhorska nehľadali jednotne cesty z krízy.¹

Časť uhorskej politizujúcej šľachty, ktorá dokázala reálne odhadnúť situáciu, rýchlo rozpoznala, že jedinou cestou obrany proti Turkom je podpora habsburskej politiky. Svoje výsady dokázala tiež dobre obhájiť voči centralizujúcim tendenciám viedenského dvora už len samotnou hrozbou, že sa postaví na stranu vazalského Sedmohradského kniežatstva. A nebolo tomu inak ani v prípade stavov ríše pri vyjednávaní s cisármi, keď protiturecká obrana bola aj na ríšskych snemoch prvoradou témou od polovice 16. storočia, a to aj v rokoch prinášajúcich pokojnejšie obdobia medzi väčšími vojnovými ťaženiami (1568–1591, 1606–1660 či 1664–1683). Na hraniciach sa totiž dennodenne odohrávali menej ničomné zrážky motivované lúpežníckymi prepadnutiami, ale aj nezhodami v otázkach vyberania daní. Ján Zápoľský bol rovnako legitímne korunovaný za uhorského kráľa ako Ferdinand I. Habsburg. Práve pod jeho vládou došlo k prvému významnému kultúrnemu rozkvetu novovekého Sedmohradska, ale aj k závislému postaveniu od Osmanskej ríše. Vládou Zápoľského sa aj voľakedajšie sídlo uhorských kráľov Budín dostal pod správu čoraz väčšej Osmanskej ríše.²

Popri viedenskej rezidencii – Hofburgu – bolo nutné nájsť aj Kráľovskému Uhorsku nové správne centrum. Preto bol na krajinskom sneme v roku 1536 prijatý zákonný článok (č. 49), ktorý stanovil, „že sídlom správy kráľovstva sa stala Bratislava a to do čias, kým sa s Božou pomocou opäť nenastolí Uhorské kráľovstvo“. Napokon vo františkánskom kláštore v Prešporku bol zvolený arciknieža Ferdinand I. za uhorského kráľa (16. december 1526) a tu sa schádzala nová Miestodržiteľská a Uhorská rada (*Consilium Hungaricum*) zložená z politickej elity a nová Uhorská kráľovská komora (*Camera Hungarica*) s rozsiahlou úradníckou aparátúrou. Prešporok sa tak stal novým zákonodarným a správnym centrom Uhorského kráľovstva existujúceho v rámci dynastickej monarchie Habsburgovcov.³

Uhorská rada nefungovala pravidelne, Miestodržiteľský úrad bol ustanovený len na čas, Kancelária pracovala vskutku len ako kancelária bez ďalších kompetencií. Približne sto rokov

1 Pálffy, Géza: New Dynasty, New Court, New Political Decision-Making: A Decisive Era in Hungary – The Decades Following the Battle of Mohács 1526. In: *Mary of Hungary. The Queen and Her Court. 1521–1531*, ed. O. Réthely, Budapest 2005, s. 27–39.

2 Inalcik, Halil: *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*, London 1997; Matuz, József: *Az Oszmán Birodalom története*, Budapest 1990; Szabó, Péter: *Az erdélyi fejedelemség*, Budapest 1997; Ritoókné Várkonyi, Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*, Budapest 1999.

3 *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. Évi törvényczikkek*, eds. Gy. Nagy – S. Kolosvári – K. Óvári – D. Márkus. Budapest 1899, s. 34–35; Baďurík, Jozef: Habsburgovci a Bratislava, *Studia Academica Slovaca* 26, 1997, s. 9–15; Baďurík, Jozef: Bratislava – hlavné a korunovačné mesto Uhorska v novoveku, *Studia Academica Slovaca* 29, 2000, s. 12–23.

výskumu sa zhoduje v tom, že Uhorská kráľovská komora ustanovená a zložená z ad hoc prítomných osobností v Budíne v roku 1528 a dlhodobo fungujúca v Prešporku od roku 1531 je kolegiálny štátny orgán s kompetenciou pripravovať uznesenia nariadení. Na rozdiel od kancelárie a miestodržiteľskej rady práve komora spravovala okrem finančných otázok, pre ktoré bola zriadená, aj spravovanie krajiny. Finančné otázky sa týkali daní, cla, desiatku, žoldu; hospodárenie sa viazalo ku komorským majetkom, baníctvu, potravinovým zásielkam armáde a napokon administratívne záležitosti sa vzťahovali k dodržiavaniu kráľovských práv.

Komorskí úradníci denne zasadali a vyhodnocovali prichádzajúce nariadenia. Zaoberali sa stavom majetkov Kráľovskej pokladne, ich znovudarovaním, zálohovaním, zdaňovaním príjmov a vyberaním daní, ako aj vymenovaním správcov týchto majetkov.⁴

Uhorská kráľovská komora podliehala Dvorskej komore, jej úradníci vyhodnocovali denne prichádzajúce správy a nariadenia, pripravovali návrhy pre riešenie predkladaných požiadaviek. Štruktúra Uhorskej kráľovskej komory v zložení prefekta, radcov, sekretára, registrátora, pokladníka a účtovníka, je tiež dlho známa, avšak konkrétne personálne zloženie sa ešte stále postupne zostavuje.⁵

Práve vďaka výskumu individuálnych osudov členov komory sa stalo známym, že za panovania cisára Maximiliána II. bol vytvorený veľmi špeciálny post tzv. nemeckého radcu (*deutsche Kammerstelle*). Do tohto úradu boli menovaní cisárski radcovia Johann Karling (1565–1575) a Georg Nostiz (1573–1583), z Dolnorakúskej komory bol vyslaný Hans von Sinzendorff (1565–1568) a zo Sliezskej komory Seifried Rybisch (1568–1572).⁶

Táto pozícia mala nepochybne kontrolnú úlohu, ako sa to dá posúdiť vzhľadom na vzdelanie nemeckých radcov a tiež ich fragmentárne dokladané účinkovanie v Uhorskej komore. Rozdielne záujmy reprezentuje príklad sporu, ktorý nastal medzi prefektom (predsedom) komory Štefanom Radéczyom a radcom Johannom Karlingom. Stredoveký poklad uhorských kráľov deponovaný u bratislavskej kapituly v sakristii Dómu sv. Martina mal na nariadenie cisára Maximiliána II. Karling previesť do Viedne. Čerstvo vymenovaný prefekt Radéczy sa rozhodol toto nariadenie ignorovať aj po opakovanej výzve. Záverom bol však jeho odpor zbytočný a Karling po ročnom spore poklad od kapituly vymohol.⁷

Seifried Rybisch prijímal vyslanie do Uhorskej komory s istou nevôľou, hoci všetky predpoklady splňal. Pochádzal zo starej sliezskej (vrocavskej) šľachtickej rodiny. Jeho otec Heinrich bol radcom Ferdinanda I. a hlavným vyberačom daní v Sliezsku a v Lužici.

Seifried mal za sebou už jedno desaťročie služby v Sliezskej komore (1559–1568) v účtovníctve (*Buchhalterei*) ako radca (*Raitrat*), keď sa začalo rokovať o jeho menovaní do Uhorskej komory. Sliezka komora potvrdila Dvorskej komore Rybischovu pripravenosť, dobrú znalosť latinčiny a iných jazykov, skúsenosti v účinkovaní v komore, ako aj v oblasti účtovníctva, ďalej ochotu prijať službu vo vzdialenom a cudzom prostredí najviac na jeden či dva roky za

---

⁴ Acsády, Ignác: *A pozsonyi és a székesi kamarák*, Budapest 1894; Ember, Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*, Budapest 1946.

⁵ Bel, Matthias: *Notitia Hungariae Novae* I, Viennae 1935, s. 450–462; Fallenbüchl, Zoltán: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVII. században, *Levéltári Közlemények* 39, 1968, s. 233–265; Gecsényi, Lajos: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: *A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára*, Budapest 2001, s. 55–70.

⁶ Gecsényi, Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domonkos 90. születésnapjára*, Budapest 2003, s. 100–113.

⁷ Ludiková, Zuzana: The Fate of Buda's Ecclesiastical Treasuries. In: *Mary of Hungary* (cit. v pozn. 1), s. 129–135.

podmienok, že sa mu aspoň čiastočne budú hradíť cestovné náklady (17. jún 1568). Koncom leta Sliezska komora informovala panovníka o Rybischovom príchode do Uhorska, tiež o uhradených nákladoch na jeho cestu a o zámere priviesť si do Bratislavy aj rodinu (18. september 1568). Následne bola Uhorská komora upovedomená cisárom Maximiliánom II. o príchode Rybisch s nariadením, aby zložil tradičnú prisahu, dostal pomoc pri zabezpečení vhodného ubytovania aj pre svojich najbližších. Po troch týždňoch na zasadaniach si smel Rybisch priviesť rodinu, ale sťahovanie nemalo trvať dlhšie ako jeden mesiac (4. október 1568). Rybischova rodina prišla do Bratislavy napokon až na jar v roku 1569, a to v dôsledku morovej epidémie. O dva roky neskôr požiadal Rybisch o uvoľnenie z tohto úradu (apríl 1571), ku ktorému skutočne došlo, lebo už v máji pôsobil opäť v Sliezskej komore. Definitívne sa presťahoval až koncom roka 1571, lebo ohľadom úhrady jeho cestovných nákladov dostala nariadenie Uhorská komora začiatkom nasledujúceho roka (2. január 1572). Až do svojej smrti (†1584) potom pôsobil Rybisch v službách Sliezskej komory so sídlom vo Vroclave, kde obsadil miesto radcu po zosnulom Fabianovi Kindlerovi.⁸

Do Sliezska sa však vrátili už len smútiaci rodičia, Seifried a jeho prvá manželka, ich deti Ernfried a Marianka zomreli predčasne v Prešporku, zrejme na mor. Ich pamiatku tu prechováva epitaf zo svetlého vápenca v Dóme sv. Martina [obr. 1]. Epitaf bol v prvej tretine 18. storočia pri Oltári sv. Mikuláša neďaleko schodov vedúcich do sanktuária. Istý čas musel byť aj v podlahe, lebo jeho povrch je značne zošúchaný a po nápise zostali už len nepatrné stopy. Text ako aj opis epitafu bol však ešte včas zaznamenaný: „*Inscriptiones, quae in navi eccl[esi]ae reperiuntur. No 2. Ad gradum altaris S[ancti] Nicolai, ubi ascendit[ur] ad chorum, est parvus lapis in superiori parte cum insigni major, cui a dextris flectit puerulus, a sinistris vero puerula ab utraq[ue] parte inscriptionis sunt minora octo insignia, quae sic sonat: D[eo] O[ptimo] M[aximo] Sigefridus Rypisch Silesius a Sa[cratissimo] Caes[sare] Maximiliano ad consilium fisci sui regni Hungariae vocatus, cum in eo officio Poson[i] degeret, amissis filiolo Ernfrido filiaq[ue] Marianna, liberis dulciss[imis], corpusculis hic terrae traditis, pater moestus in Patriam rediens charitatis et memoriae ergo posuit.*“ V súčasnosti je od 60. rokov 20. storočia umiestnený na málo dostupnom mieste v krypte a napriek tomu, že má povrch značne poškodený, ešte stále dobre vidno drobné postavičky detí a veľký erb.⁹

Možno práve táto smutná udalosť dala impulz k tomu, aby sa krátko po príchode domov Rybisch spolupodieľal, prinajmenšom finančne podporil, vydanie knihy *Monumenta sepulcrorum*¹⁰ prezentovanej prostredníctvom katalógu a rovnomennej výstavy Slezsko – perla v České koruně.¹¹

1. Epitaf detí Seifrieda Rybisch, Ernfrieda a Marianky, okolo 1570, vápenec, Bratislava, Dóm sv. Martina. Foto Zuzana Ludiková.

8 *Geschichte Schlesiens* 2. *Die Habsburger Zeit 1526–1740*, hg. von L. Petry – J. J. Menzel, Stuttgart 2000, s. 173; Kneschke, Ernst Heinrich: *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon* VII, Leipzig 1865, s. 496; Geccsényi: *A Magyar Kamara* (pozn. 5), s. 60; Mikó, Árpád – Pálffy, Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16.–17. század), *Művészettörténeti Értesítő* 51, 2002, s. 126.

9 Zbierka náhrobných pamiatok Dómu sv. Martina v Bratislave kanonika Johanna Josepha Beitla. Slovenský národný archív Bratislava, Súkromný archív bratislavskej kapituly, sign. Capsa K, Fasc. 10, Nr. 28, f. 22r; Mikó – Pálffy: *A pozsonyi Szent Márton-templom* (pozn. 8), s. 126.

10 *Monumenta sepulcrorum cum epigraphis ingenio et doctrina excellentium virorum aliorumque tam priscis quam nostri seculi memorabilium hominum de archytypis expressa ex liberalitate nob. et clariss. viri d. Siegfriedi Rybisch etc. caesarei consiliarii per Tobiam Fendt, pictorem et civem Vratislaviensem in aes incisa et aedita Anno Chr. 1574* [Breslau, Crispin Scharffenberg]. Budapešť, Széchényiho knižnica, sign. Ant. 1235; Ant. 1333; Ant. 1662; Ant. 1534.

11 *Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*. Katalog, eds. A. Niedzienko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 248–249, č. k. II. 4.13 A–D (autor hesla Piotr Oszczanowski).

Približne od poslednej štvrtiny 16. storočia sa začali už aj v tlačenej podobe objavovať po celej Európe práce, ktoré nielen slovom, ale i obrazom sprístupňovali nápisy novovekých epigrafických – vrátane sepulkrálnych – pamiatok. Predstavujú svojbytný literárny útvar humanistickej vedeckej publicistiky nielen pre predkladaný obsah, ale aj pracovnú metódu, edičné techniky a ciele ich autorov. Prvé zbierky boli zamerané na publikovanie antických pamiatok, vo výnimočných prípadoch spolu so stredovekými, a mali prevažne charakter topografických prác.¹² Tak ako to hlása úvod, *Monumenta sepulcrorum* je prvá tlačená zbierka zverejňujúca okrem pamiatok antiky i diela novoveku s ilustráciami. Vznikla v spolupráci Tobiasa Fendta a Seifrieda Rybischa bez uvedenia vydavateľa vo Vroclave v roku 1574.¹³ Kniha musela byť veľmi populárna, o jedno desaťročie neskôr bola opäť vydaná vo Vroclave. Nasledovali ju aj ďalšie vydania, sprostredkované básnikom Sigmundom Feyerabendom s titulkou od Josta Ammana s prepracovanými štočkami v rokoch 1584, 1585 a 1589, ďalej leidským profesorom Marcom Zueriom Boxhornom u Joannesa Janssona v Amsterdame v roku 1638 a napokon aj v Utrechte u Gijsberta van Zijll v roku 1671. Zrejme vďaka rukopisnej zbierke Boissard-Codex z knižnice Joannea v Grazi sa dlho pokladal za tvorcu neskorších vydaní Jean-Jacques Boissard.¹⁴

Kniha predstavuje na 124 listoch približne 150 prevažne nápisových a náhrobných pamiatok, najmä talianskych a v menšom počte aj z ostatnej Európy. Zmysel i účel vysvetľuje úvod; práca vznikla podľa autopsie autorov ako pomyselný Panteon, prvý svojho druhu, ktorý obsahuje pamätníky slávnych mužov histórie a slúži k poučeniu všetkých záujemcov. Lenže v knihe sú rovnako zastúpené veľmi presne zaznamenané pamiatky, ako aj značne zjednodušené, ba dokonca i pomyselné (falzá).

Tvorcom medirytinových ilustrácií knihy bol Tobias Fendt, ktorého dielo prešlo revíziou v spojitosti so spomenutou výstavou.¹⁵ Hoci sa v životopisoch umelca spomína, že bol aj v Prešporku, jeho prítomnosť v meste dnes žiadna známa pamiatka nedokladá a určite tam nepatrí ani kamenný epitaf detí Rybischa v Dóme sv. Martina.

Pamätníky súvisiace s Uhorskom – predstavené v knihe Fendta a Rybischa – nepatria práve medzi ukážkové príklady toho, ako ich tvorcovia objavovali a na základe autopsie zaznamenávali ďalším pokoleniam. Dalo by sa povedať, že sú skôr výplodom fantázie alebo reflexiou na zatiaľ neodhalené obrazové zdroje, ktorým novú existenciu vdýchla literárna imitácia.

¹² Ahrens, Fritz Viktor: Epitaphienbuch. In: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* 5, München 1967, s. 932–940.

¹³ Michalski, Sergiusz: Seyfrieda Rybischa i Tobiasza Fendta Monumenta Sepulcrorum cum Epigraphis. In: *O ikonografii świeckiej doby humanizmu. Tematy – symbole – problemy (Idee i sztuka. Studia z dziejów sztuki i doktryn artystycznych)*, Warszawa 1977, s. 77–158; Mikó, Árpád: Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsi János síremléke), *Ars Hungarica* 11, 1983, s. 60, 72; Tóth, Endre: A továbbélő ókor. In: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, eds. Á. Mikó – K. Sinkó, Budapest 2000, s. 270; Haraszimowicz, Jan: Nicolaus Goldmann Vratislaviensis Silesius lejdejski matematik i teoretyk architektury XVII wieku. In: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, eds. M. Kapustka – A. Koziel – P. Oszczanowski (= *Historia Sztuki*, 17), Wrocław 2003, s. 111; Ludiková, Zuzana: Monumenta sepulcrorum, *Ročenka Slovenskej národnej galérie* 2003, s. 169–175; Zajic, Andreas: Gedruckte (Grab-) Inschriftensammlungen des 16. und 17. Jahrhunderts – ein Vergleich. In: *Epigraphica & Sepulcralia I. Sborník příspěvků ze zasedání k problematice sepulkrálních památek, pořádaných Ústavem dějin umění AV ČR v letech 2000 až 2004*, Praha 2005, s. 235–284.

¹⁴ *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450–1700*, VIII, ed. F. W. H. Hollstein. Amsterdam s. d., s. 37, č. 1; Schomandl, Gertrud: *Der sogenannte Boissard-Codex*, Dissertation, Graz 1946. Universitätsbibliothek der Karl Franzens Universität Graz.

¹⁵ Gromadzka, Jolanta: Tobias Fendt (Fend, Fhend, Feindt, Vendt). In: *Slezsko – perla v České koruně* (pozn. 11), s. 488 (s odkazmi na heslá Piotra Oszczanowského).

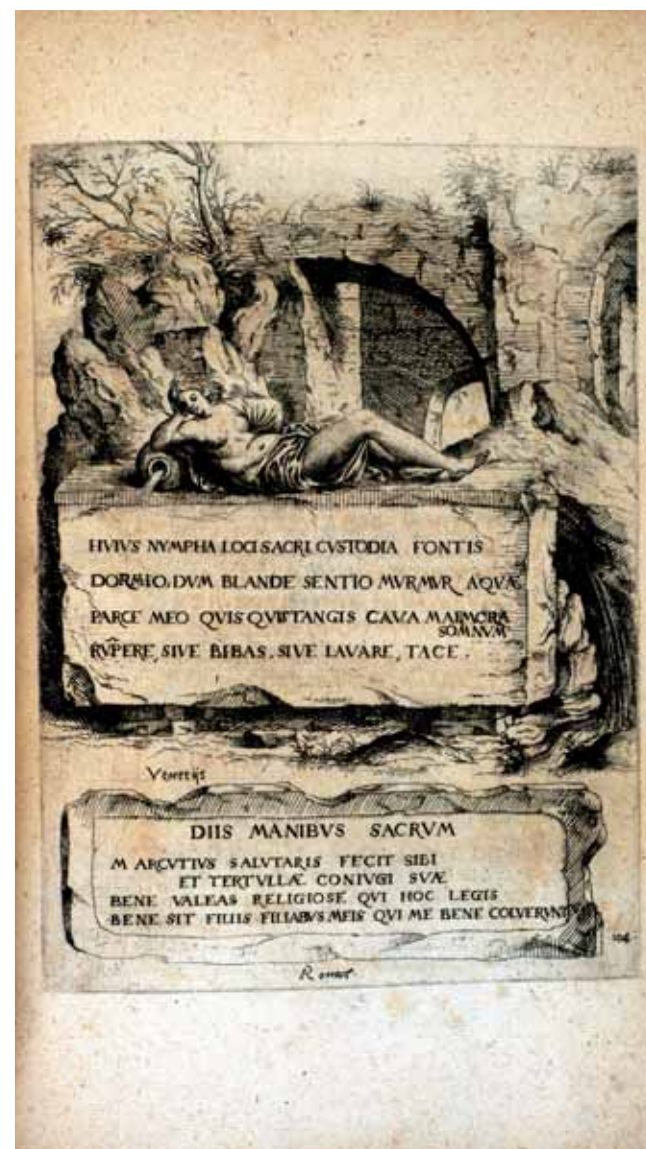

Jedna grafika znázorňuje postavu ženy *en feu* na sarkofágu s prekríženými nohami a rukou podopierajúcou hlavu, kým lakeť spočíva na nádobe, z ktorej vyteká voda [obr. 2].¹⁶

Ponáša sa na množstvo dnes známych antických skulptúr, ale ani jednu z nich nereprodukuje presne. A práve tak aj pseudoklasický nápis sarkofágu, ktorý vznikol najpravdepodobnejšie v poslednej tretine 15. storočia, bol okrem brehu Dunaja opisovaný často v priebehu 16. storočia na mnohých miestach, hlavne v prominentných literárnych záhradách Ríma. Dlho sa však nápis tradoval bez obrazu, alebo sa spájal so sochami, ktoré však dnes tento nápis nemajú. A iste ani ilustrácie sprevádzajúce text nevznikli podľa jediného literárneho prameňa. V závislosti od obdobia a situácie dostala spiaca mladá žena v histórii výtvarného umenia už viacero identít. Predstavu personifikovaného prameňa, založenú na antickej literatúre, začali početnejšie ilustrovať a opisovať začiatkom 16. storočia. Existuje množstvo knižných vydaní a obrazov, ktorých text korešponduje s obrazom, ale aj takých, kde nie sú vyobrazenia ilustráciami k textu. Nemusia sa zakladať na vzájomnej tradícii, rovnako ako ani na jednom zdroji. Naopak, zdá sa, že to boli antické texty, ktoré podnecovali predstavivosť a vdýchli literárny podtext i obrazom. Obnažená žena pri prameni sa stala súčasťou záhradných scenérií zosobňujúc stretnutia s múzami v každom lepšom humanistickom prostredí. Napokon od čias, keď Pegas otvoril svojím kopytom prameň Hippokrene pri pahorkoch Helikona, sa pramenistá svieža voda stala studnicou múz a vzdelania celého humanistického sveta. Korunovanými básnikmi sa stali tí, ktorí pili tiež z prameňov – kde sa kúpali nymfy – Aganippe či Castálie obrastených vavrínom.¹⁷

Takýto kameň bol zaznamenaný aj nad brehom Dunaja, s vytesanou spiacou nymfou pri nádhernom prameni, vyhotovený s úctyhodným majstrovstvom s epigramom: „*Hic lapis est super ripam Danuii, in quo est sculpta nympa, ad amoenum fontem dormiens, mirabili arte fabricata. Sub figura est hoc epigramma subscriptum sculptum...*“.¹⁸

Vyobrazenie v uvedenej knihe situujúce výjav do Benátok však prezrádza svoj málo spoľahlivý pôvod. Posunuté je zalomenie riadkov, ktoré sa aj napriek skráteniam slov nezmestilo do svojej prirodzenej dĺžky podkladu. Riadky začal grafik tesne pri hrane, kým záver vyšiel veľmi voľne. Pri takomto nešikovnom rozmiestnení by sa dalo predpokladať i to, že sa grafik úzkostlivo držal predlohy, tomu však odporuje tvar písmen, o absencii gemipunctu ani nehovoriac. Kto by povedal na prvý pohľad, že ide o elegantné distichony?

2. Ležiaca nymfa v grotte, 1574, medirytina, Budapešť, Széchényi Könyvtár. Foto Széchényi Könyvtár.

16 Michalski: *Seyfrieda Rybischa* (pozn. 13), s. 104.

17 *Corpus Inscriptionum Latinarum*, VI. *Inscriptiones Urbis Romae*. Pars 5. *Inscriptiones falsae* (ďalej *CIL*), eds. E. Bormann – G. Henzen – Ch. Huelsen. Berlin 1885, č. k. 3e; Kristeller, Paul Oskar: *Iter Italicum* II, London – Leiden 1967, s. 85; Kurz, Otto: *Huius nympa loci: A Pseudo-classical Inscription and a Drawing by Dürer*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* 16, 1953, s. 171–177; Meiss, Millard: *Sleep in Venice: Ancient Myths and Renaissance Proclivities*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 110, 1966, s. 348–382; Liebman, Max: *On the Iconography of the Nymph of the Fountains by Lucas Cranach the Elder*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* 31, 1968, s. 434–437; MacDougall, Elis: *The Sleeping Nymph: Origins of the Humanist Fountain Type*, *Art Bulletin* 57, 1975, s. 357–365; Pray Bober, Philis: *The Coryciana and the Nymph Corycia*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* 40; 1977, s. 223–239; Ritoókné, Szalay Ágnes: *Nympha super ripam Danubii*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87, 1983, s. 67–74; Ludiková: *Monumenta* (cit. v pozn. 13), s. 169–175; Pataki, Zita Ágota: „*Nympha ad amoenum fontem dormiens*“ *Ekphrasis oder Herrscherallegorie? Studien zu einem Nymphenbrunnen sowie zur Antikenrezeption und zur politischen Ikonographie am Hof des ungarischen Königs Matthias Corvinus* I–II, Stuttgart 2005.

18 *CIL*, VI/5, č. k. 3e. Podľa rukopisu Michaela Fabricia Ferrariusua, ktorý prepísal záznamy veronského Feliceho Felicianana, ktorý bol v roku 1479 v Uhorsku, kde zbieral aj antické nápisy.

3. Epitaf Jana Pannonia, 1574, medirytina, Budapešť, Széchényi Könyvtár. Foto Széchényi Könyvtár

Huius nypha loci, sacri custodia fontis.

Dormio dum blandae sentio murmur aquae.

Parce meum, quisquis tangis cava marmora, somnum

Rumpere, sive bibas sive lavere tace.

Na dôvažok toho, že báseň kolovala v uhorskom prostredí, je okrem viacerých prameňov¹⁹ nápis v ranohumanistickej kapitálke epitafu biskupa Žigmunda Thurza (†1512) vo Veľkom Varadíne (Oradea Mare, Rumunsko), ktorý parafrázuje báseň o nymfe:²⁰

Huius Thurzo loci princeps author que sacelli

Dormio du[m] toto personhet orbe tuba

Parce meum quis[quis] legis hec ep[itap]hia somnu[m]

Ru[m]pere na[m] numerus tu q[uoque] no[ste]r eris.

Jediným obrazovým motívom epitafu je však Thurzov erb s deleným štítom, hore s rastúcim levom, dole s tromi ružami vo vyhlbenom obdĺžnikovom poli, ktoré vyplňa väčšiu časť podlhovastého epitafu. Pod erbom je tenkou brázdou oddelená samostatná nápisová tabuľa.

Ďalšou pamiatkou knihy Fendta a Rybischa, ktorú poznalo súveké Uhorsko, je epitaf Jana Pannonia, básnika korunovaného v Itálii [obr. 3].²¹ V knihe sa objavuje bez uvedenia presného miesta nálezu, to bolo ponechané na samotný obsah vyplývajúci z dedikácie. Možno sa však zostavovatelia domnievali, že sa epitaf nachádza v Itálii.

Samotná náhrobná pamiatka Jana Pannonia, ktorá bola v Pätkostolí (Pécs, Maďarsko), bez stopy zmizla okolo roku 1600. Pri prestavbách katedrály v 18. a 19. storočí sa z nej nič nenašlo. Janus zomrel 27. marca 1472 vo väzení po tom, ako sa dostal do nemilosti kráľa Mateja Korvína. Pochovaný bol provizórne v paulínskom kláštore v Remete (Maďarsko), ale už pred rokom 1484 bol opäť pochovaný so všetkými poctami v Pätkostolí a zrejme vtedy vznikla aj jeho náhrobná pamiatka, na ktorú bol vyrytý vlastný epigram Jana:

Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Histrum,

*Duxit laurigeras, ex Helicone Deas.*²²

Ilustrácia epitafu ponúka nereálny obraz. Trojuholníkový štít je nesený rímsou, pod ktorou je nápis na samostatnej tabuli. Tri konzoly rovnomerne rozmiestnené na rímse s atektonickou funkciou by boli koncom *quattrocenta* nemysliteľné aj v Itálii. K hodnovernejšej typologickej forme Janovej náhrobnej pamiatky vedie opäť text. Básnická imitácia Janovho

¹⁹ Takúto studňu dal údajne postaviť aj kráľ Matej Korvín v Budíne nad Dunajom. Epigram o nymfe sa dokonca spomína ako Korvínov epitaf. Ritoókné: *Nympha* (pozn. 17), s. 67–74; Klaniczay, Tibor: A valódi és ál Piso-versek, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 1993, s. 52–56; Szentmártoni Szabó, Géza: Mátyás király Duna-parti nimfa-kútja és epigrammájának humanista paródiája, *Kalligram* 12, 2003, s. 82–89.

²⁰ Bunyitai, Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig* III, Nagyvárad 1884, s. 112–113; Gerevich, László: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance, *Acta Historiae Artium* 6, 1959, s. 317; Balogh, Jolán: *Varadium. Várad vára I–II* (= *Művészettörténeti Füzetek* 13/I–II), Budapest 1982, I, s. 34; II, s. 283–285; Mikó, Árpád: Megjegyzések a 17.–18. századi váradi sírművészetéhez. In: *Váradi költőredékek*, ed. T. Kerny, Budapest 1989, s. 186–187.

²¹ *Monumenta sepulcrorum* (pozn. 10), s. 22.

²² Mikó: *Két világ* (pozn. 13), s. 49–75.

epitafu sa objavuje v dedikačnom nápisе čiastočne zachovaného epitafu Petra Garázdu, humanistu z Janusovho okruhu:

*Germanus Iani patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras ex Helicone Deas,
Sum situs hoc tumulo Petrus ex stirpe Garasdae
Altera Pieridum gloria iure fuit.*²³

Garázdov epitaf patrí k prvým známym *all'antica* pamiatkam v Ostrihome (Esztergom, Maďarsko) vytvorený v kamenárskej dielni mesta. Bol značne zreštaurovaný v 19. storočí, ale aj na základe autentických fragmentov je zjavné, že sa v šiestich kusoch veľkosti dlane opakuje schéma známa z ostrihomskej produkcie; rám s pravidelnou zostavou geometrického ornamentu je vytesaný s výrazným hrubozrnným povrchom; ustupujúce, nahladko zbrúsené zrkadlo s veľkým erbovým renesančným vykrajovaným štítom zaveseným na malom krúžku, z ktorého sa vinú iluzívne rozviate stuhy symetricky rozložené po oboch stranách. Napokon, v spodnej časti je tabula ansata s uhladenou vyspelou ranohumanistickou kapitálkou.

Obmedzenia, ktoré možno badať v kontakte s obrazom, neplynú z imitácie antických vzorov Pannonie. Nápisы sú imitáciou antiky, tektonické články tiež, nie však obsah textov, ktorý navyše nie je v žiadnom vzťahu k obrazu. Napriek bohatosti literárnych obrazov, vo výtvarnej reči sa ani v náznaku nereprodukuje svet antiky.²⁴

Dejiny umenia si osvojili pojem pamiatky predovšetkým v zmysle predmetných diel histórie, menej často sa aplikuje pre zbierky, zostavy či umelecké koncepcie. Pamiatka patrila pôvodne dedikovanému a to naplňalo jej zmysel. Až vedecká historiografia dospela k tomu, že pamiatky chápe ako vlastníctvo kolektívnych subjektov. Autentickosť každej pamiatky je domnienka, vlastnosť pamiatky, predstava perцепienta, sumár súdov, ktoré v zhode s vytvoreným názorom na obdobie fungujú. Obraz, ktorý nezodpovedá očakávaniam, je názorným vyjadrením histórie a dnešným jazykom by sme povedali, jedným z prostriedkov ako možno pojem imitácie z konca 16. storočia uchopiť prostredníctvom domáceho fondu pamiatok či oceniť Rybischom a Fendtom predkladaný výber novovekých diel.

Zdá sa však, že Rybisch nenadviazal patričné priateľstvá s uhorskými humanistami žijúcimi v Prešporku. Jeho prítomnosť v meste nezaznamenal ani vo svojej poézii v slovenských literárnych dejinách vysoko hodnotený Martin Rakovský, neskorší člen trenčianskeho básnického krúžku,²⁵ ale ani najprominentnejší predstavitelia uhorského neskorého humanizmu,

---

²³ Ibidem, s. 49–75.

²⁴ Gerevich, *Johannes Fiorentinus* (pozn. 20), s. 309–338; Balogh, Jolán: Későreneszánsz kőfaragóműhelyek I, *Ars Hungarica* 2, 1974, s. 42; Białostocki, Jan: *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary, Bohemia, Poland*, New York 1976, s. 45–46; Mikó, Árpád: *Két világ* (pozn. 13), s. 49–75; Mikó, Árpád: *Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről*, *Ars Hungarica* 14, 1986, s. 97–113; idem: Ippolito d'Este esztergomi érsek és udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497), *Ars Hungarica* 16, 1988, s. 133–142.

²⁵ Minárik, Jozef: Latinská humanistická príležitostná poézia od začiatkov do druhej polovice 17. storočia. In: *Humanizmus a renesancia na Slovensku*, eds. E. Holotík – A. Vantuch, Bratislava 1967, s. 234–268; Okál, Miloslav: Rozmach rodu Rakovských v 16. storočí I. Povznesenie rodu Jurajom Rakovským, *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica* 18, 1967, s. 131–157; idem: Rozmach rodu Rakovských v 16. storočí, II. Rod Rakovských za potomkov Juraja a Štefana Rakovského, *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica* 19, 1968, s. 131–157; *Martino Rakocio a Rakov. Opera Omnia*, ed. M. Okál, Bratislavae 1974; *Martin Rakovský. Zbrané spisy*, preložil M. Okál, Bratislava 1974; idem: *Život a dielo Martina*

členovia sodalitasu Štefana Radéczyho, Nicasius Ellebodius, Mikuláš Istvánffy, Ján Sambucus či Georg Purkircher.²⁶ Rybisch si však v Prešporku obľúbil uhorské vína a mestu zostal verný. Mal záujem exportovať víno do Sliezska a po svojom návrate domov na žiadosť z 21. decembra 1571 dostal 28. apríla nasledujúceho roku povolenie na dva vozy vína.²⁷

Rakovského I–II, Martin 1979–1983; *Martin Rakovský a latinská humanistická kultúra na Slovensku*, ed. E. Tkáčiková, Bratislava 1998.

²⁶ *Nicolaus Istvánffy Carmina*, eds. I. Holub – L. Juhász, Lipsiae 1935; Kneifel, Mária: *Purkircher György*. Budapest 1942; Klaniczay, Tibor: *Nicasius Ellebodius és poétikája* (Reneszánsz-Füzetek, zv. 10), Budapest 1971, s. 24–34; Barlay, Ö. Szabolcs: Egy négyszáz éves irodalmi kör. Radéczy István híres hársfája, *Vigilia* 41, 1976, s. 744–748; Gerstinger, Hans et Vantuch, Anton: *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*, Wien 1968; Ritoókné Szalay, Ágnes: *Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei*, Budapest 1984; *Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia*, ed. M. Okál, Budapest 1988; Mikó, Árpád: Ianua Mortis. Nicasius Ellebodius (1535–1577) síremléke. Adalékok a Radéczy-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged 1990, s. 419–429; Galavics, Géza: Martino Rota: Bildnis des Zacharias Mossóczy (1577) und das humanistische Porträt in Ungarn, *Acta Historiae Artium* 42, 2001, s. 65–81.

²⁷ Mikó – Pálffy: *A pozsonyi Szent Márton-templom* (pozn. 8), s. 126.

ŚLĄSKI PAN SEIFRIED RYBISCH W STOLICY WĘGIER

Pressburg został ustawodawczą i administracyjną stolicą Królestwa Węgier, istniejącego w ramach monarchii Austro-Węgierskiej, będącą również siedzibą namiestnictwa i Rady Węgierskiej (*Consilium Hungaricum*), składającej się z elity politycznej oraz siedzibą nowej Węgierskiej Izby Królewskiej (*Camera Hungarica*) z licznym aparatem administracyjnym.

Izba zajmowała się oprócz spraw finansowych, dla których została powołana, również faktyczną administracją kraju. Sprawy finansowe dotyczyły podatków, ceł, dziesięciny, żołdu; gospodarka dotyczyła majątku Izby, spraw górniczych oraz zaopatrywania wojska w żywność; sprawy administracyjne dotyczyły przestrzegania praw królewskich. Urzędnicy Izby zajmowali się stanem majątku w skarbcu królewskim, jego redystrybucją, zaliczkami, opodatkowaniem dochodów i poborem podatków oraz mianowaniem administratorów wymienionego majątku.

Właśnie dzięki badaniom losów indywidualnych członków Izby pojawiła się informacja, że w czasach panowania cesarza Maksymiliana II stworzono bardzo specyficzne stanowisko tzw. radcy niemieckiego (*deutsche Kammerstelle*). Na wymienione stanowisko został powołany również radca cesarski Seifried Rybisch (1568–1572) z Śląska.

Do Pressburgu przeniósł się razem z całą rodziną i służbą. Po czterech latach jednak powracają do Wrocławia tylko pogrążeni w żałobie rodzice – dzieci prawdopodobnie padły ofiarą zarazy morowej w Pressburgu. Los Ernfrieda i Mariany przypomina marmurowy nagrobek w katedrze św. Marcina. Nieczytelny napis na nagrobku zachowany jest w opisie w źródłach archiwalnych z lat trzydziestych XVIII wieku.

Może właśnie wymienione gorzkie przeżycia skłoniły pana Rybischa krótko po powrocie na Śląsk do udziału w wydaniu księgi *Monumenta sepulcrorum* (chodziło przynajmniej

o wsparcie finansowe), pierwszego drukowanego zbioru zabytków literatury, mianowicie o charakterze sepulkralnym, który oprócz utworów antycznych zawiera również dzieła nowożytne łącznie z ilustracjami. Księga reprezentuje osobliwy utwór humanistycznej publicystyki naukowej.

Nie wiadomo, czy Rybisch nawiązał kontakty z humanistami węgierskimi, jednak *Monumenta sepulcrorum* zawiera również zabytki, znane w tych kręgach już wcześniej.

STRESZCZENIE

SUMMARY

THE SILESIAN LORD SEIFRIED RYBISCH IN THE CAPITAL OF HUNGARY

Presburg became the legislative and administrative centre of the Hungarian Kingdom during the Habsburg dynastic monarchy, and sessions of the new Governor's and the Hungarian Council (*Consilium Hungaricum*), composed of the political elite, and the new Hungarian Royal Chamber (*Camera Hungarica*) with its extensive organisation of officials were held there.

Apart from administering financial issues, i.e. the reason why it was established, the Chamber also, in fact, governed the country. The financial issues concerned taxes, duties, tithes, and soldiers' pay, while the economic management involved the Chamber's property, mining issues, military food supplies, and finally, the administrative matters relating to royal laws. The Chamber officials oversaw the assets in the Royal Treasury, their redistribution and deposition, taxing incomes and collecting taxes as well as appointing the administrators of the given properties.

Research into the fates of the individual Chamber members revealed that a very specific position of the so-called German counsellor (*deutsche Kammerstelle*) was introduced under the reign of Maximilian II. One of those appointed to the post was the imperial counsellor Seifried Rybisch (1568–1572).

Rybisch moved to Presburg with his entire family and domestic staff. Four years later, however, only the mourning parents returned to Wrocław, for their children died in Presburg, probably in the plague epidemic. The memory of Ernfried and Mariana lives on in the form of a marble epitaph in the local St Martin Dome. The illegible inscription on the epitaph survived in its transcribed version in archive sources from the first third of the 18th century.

Perhaps this bitter personal experience prompted Rybisch to participate in the publication of the book entitled *Monumenta*

sepulcrorum shortly after his return to Silesia. The book, which he supported at least financially, was the first printed collection of mainly sepulchral relics containing descriptions and images of monuments of not only Classical Antiquity but also the Modern era, and represents a peculiar example of humanist scientific literature.

It remains unknown whether Rybisch was in contact with Hungarian humanists. But nonetheless his *Monumenta sepulcrorum* also contains relics which were well known in that area before.

ANDREAS VON HANNIWALDT

SZARA EMINENCJA DWORU RUDOLFA II

Piotr Oszczanowski

Postać Andreasa – czołowej osobistości dworu praskiego, w końcowych latach panowania Rudolfa II jego najwierniejszego powiernika, szarej eminencji polityki wewnętrznej i zagranicznej Rzeszy – w śląskiej historiografii nie znalazła jak dotychczas godnego sobie miejsca.¹ Jest to konsekwencją nadal zbyt małego zaawansowania badań nad historią tego okresu oraz samej życiowej postawy Andreasa. Należał on do grona – wąskiego, ale wielce aktywnego – konwertytów śląskich, do których współcześni i potomni odnosili się z dużą rezerwą.²

Trudno prześledzić początkowe lata życia Andreasa, pierwotnego syna Simona von Hanniwaldt z Bolesławca. Należy zawierzyć poecie, głoszącemu, że „w młodości zrodzony w honorze i cnocie, nigdy nie pozostawał w próżniaczym spoczynku. Dlatego więc na takie wyżyny doszedł i do wielkich godności dotarł”.³ Być może był on absolwentem wydziału teologii na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą. Tam to bowiem, wśród studentów rektora Urbana Pierio spotykamy w 1577 roku imię i nazwisko tożsame z tymi, które nosił interesujący nas tutaj przedstawiciel rodu Hanniwaldtów.⁴ Jednak najważniejszym i w pełni udokumentowanym etapem jego edukacji były studia prawnicze na uniwersytetach włoskich: w Padwie (7 marca 1583 roku) i w Bolonii (21 kwietnia 1585 roku).⁵ Prawdopodobnie to właśnie tam Ślązak przeszedł na katolicyzm. W końcu lat 80. XVI wieku rozpoczął on, dzięki oparciu, jakie znajdował w ojcu, swoją błyskotliwą karierę w kancelarii biskupa wrocławskiego Andreasa von Jerin.⁶ W związku z ponowną próbą pozyskania przez Habsburgów w latach 1587–1588 tronu polskiego – zaangażowany został przez arcyksięcia Maksymiliana w jego kancelarii oraz podjął się spełniania dla niego misji dyplomatycznych. Właśnie jako

1 O jego udziale w polityce zagranicznej Rzeszy pisał m.in. – Schulze, Winfried: *Reich und Turkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*, München 1978, s. 93–95, 210–212.

2 Wśród Ślązaków są to – Jerin, Wacker von Wackenfels, Bibran, Oppersdorff. Jest to zjawisko charakterystyczne dla ówczesnych stosunków społecznych i politycznych. Liczni przedstawiciele życia publicznego ówczesnego dworu byli początkowo protestantami. Chęć zrobienia kariery u boku Habsburgów zmuszał ich do przejścia na katolicyzm. Tak uczynili m.in. Andreas von Erstenberger – teść Hanniwaldta i sekretarz Kancelarii Rzeszy, Melchior Khlesl – kardynał i biskup Wiednia, Johann Pistorius – luteranin darzący dużą sympatią kalwinizm, a później wybitny nuncjusz papieski i ambasador rzymski na dworze Rudolfa II. Na ten temat pisali m.in. – Gschliesser, Oswald von: *Der Reichshofsrat, Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806* (= *Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte des ehemaligen Österreich*, Bd. 33), Wien 1942, s. 147; Vöckel, Karl: *Rudolf II. und seine Zeit*, Wien – Köln – Graz 1985, s. 80–81.

3 Reuter, Georg: *Epithalamion zu einem Hochzeitlichen Ehrengeschenke, dem Edlen unnd Gestrengen Herrn Adam Hanniwaldt, von Eckerßdorff, auff BurgLehen Rottensirben, und Pilßnitz, Röm: Käy: Mäyt: Cammerraht, inn Ober- unnd Nider Schlesien, auch der Kön: Würden Matthiæ in Hungern, un[d] Fürstl: Durchl. Ertzhertzogs Maximilian zu Oesterreich Rath, etc. So wol der Edlen VielEhrentugendreichen Frawen Marthæ, geborne Behmin, Weyland des Edlen Ehrenvesten Herrn Niclassen von Franckstein hinterlassene Wittib, Frawen auf Schweinern, Gandaw und Jäschkittel, etc. als Brewtigam und Braut. Zu besondern Ehren unnd Wollgefallen, auff ihr beyder Adelisches Hochzeitliches FrewdenFest, den 10. Januarij gerichten, und in deutschen Rythmos gebracht [...]*, Bresslaw 1610. Zbiory: Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków (dalej: BUWr., O.St.Dr.), sygn. 50 75 61, k. A2r.

4 *Aeltere Universitäts-Matrikeln*, Bd. 1: *Universität Frankfurt am Oder*, hg. von E. Friedlaender, Bd. 1: 1506–1648, Leipzig 1887, s. 262.

5 Zonta, Claudia: *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*, Köln 2004 (wersja internetowa doktoratu napisanego na Uniwersytecie w Stuttgarcie pod kierunkiem prof. dr. Norberta Conradsa), s. 214, nr 475.

6 Schwarz, Henry Frederick: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century* (= *Harvard Historical Studies*, vol. 53), Cambridge 1943, s. 237.

dypłomata pojawił się w roku 1588 na dworze praskim.⁷ Z końca tego dziesięciolecia pochodzą pierwsze sygnowane przez niego dokumenty wydane przez Dworską Radę Rzeszy (*Reichshofrat*).⁸ 1 września 1590 roku Andreas został mianowany sekretarzem Niemieckiej Ekspedycji.⁹ Ten znaczący awans w hierarchii urzędniczej zawdzięczał on w dużej mierze swojemu teściowi – cesarskiemu radcy Andreasowi von Erstenberger zum Freyenthurm († 1592), którego córkę Annę Marię wówczas poślubił.¹⁰

Doświadczenia zdobyte przy nim pozwoliły mu po śmierci teścia przejąć jego obowiązki i „*integraliter und ohne abthailung*” włączyć Kancelarię Rzeszy.¹¹ Od 1593 roku czynny był jako sekretarz Tajnej Rady Cesarstwa.¹² Po raz pierwszy w bliskim otoczeniu Rudolfa widzimy go – już z tytułem radcy i dworskiego sekretarza Rzeszy – na *Reichstagu* w Ratyzbonie w roku 1594.¹³ Był on wtedy głównym przedstawicielem i propagatorem polityki cesarskiej.¹⁴ Teraz już przez wiele lat będzie odpowiedzialny za przygotowania i przebieg obrad parlamentu, w których osobiście uczestniczył.¹⁵ W związku z tymi obowiązkami od początku XVII wieku coraz częściej wysyłany był przez cesarza w misje dyplomatyczne po krajach Rzeszy. Dzięki temu nawiązał liczne i długoletnie znajomości z książętami, np. z dynastią Wittelsbachów, w szczególności Maksymilian I z Monachium obdarzył go zaufaniem i przyjaźnią.¹⁶ Być może także przyszło mu w udziale pełnić z nadania cesarskiego funkcję guwernera (*Gouverneur*) Górnego Palatynatu (Oberpfalz).¹⁷

Jako projektodawca większości pism redagowanych podczas obrad parlamentarnych, Andreas coraz częściej miał sposobność kontaktowania się z arcyksięciem Maciejem (późniejszym królem Czech i cesarzem 1612–1619), który zastępował w parlamencie Rudolfa II.¹⁸ Imponowały Maciejowi wysokie kwalifikacje Hanniwaldta; chciałby widzieć Ślązaka w swojej służbie w Wiedniu. Te propozycje, składane w latach 1601–1602, zostały przez Andreasa odrzucone.¹⁹

---

⁷ Landfried, Franziska: Hannewaldt von Eckersdorf Andreas, kaiserl. Rat, * um 1560, † nach 1622 (kath.). In: *Neue Deutsche Biographie*, hg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 7, Berlin 1966, s. 621.

⁸ Gross, Lothar: *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559–1806* (= *Inventare österreichischer städtischer Archive*, Bd. 5: *Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, Bd. 1), Wien 1933, s. 375.

⁹ Pozostaje nim do 1613 roku i jego gaża wynosi wówczas 480 florenów – idem, s. 467.

¹⁰ Hermann, Zacharias: *Christliche Leich und Ehrenpredigt, bey dem Begräbnis Weiland der Edlen, Vielehrentugendtreichen Frawen Catharina Hanniwaldin, gebornen Schweidigerin, aus dem Hauß Tschirna, deß Gestrengen und Edlen Herrn Adam Hanniwalden, von Eckerßdorff, auff Rotsirben und Pilsnitz Röm. Kay. Mayt: CammerRahts in Ober und Nider Schlesien, auch Beyder Fürstl: Durchl. Ertzhertzogs Matthiae und Maximiliani zu Oesterreich Raths, vielgeliebten Ehegemahlin. Welche den 29. Tag Octobris jtzto lauffenden 1608. Jahres zu früer Tageszeit, mit ansehnlicher process von Bresslaw nach Rotsirben abgeführt, und folgend den 30. Octob. daselbst in ansehnlicher Versammlung, ehrlich in ihr Ruhbettlein gesetzt worden [...]*, Bresslaw 1608 (BUWr., O.St.Dr., sygn. 54 56 14), s. 2.

¹¹ Już w tym czasie podpisuje on cesarską korespondencję np. list do arcyksięcia Ernesta w Brukseli – Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 375.

¹² Protokoły z jej posiedzeń pisze w latach 1593–1595 i 1597–1600 – idem, s. 244.

¹³ Jego udział i rolę potwierdzają sprawozdania z obrad, które kontrasygnuje („*An. Hanniwaldt M. prop. ^a* – *Abschiedt der Röm. Kay. Mäyest. und gemeiner Ständt, auff dem Reichstag zu Regensburg, Anno Domini M. D. XCIII. auffgericht. Mit Röm. Keys. Mayest. Gnad und Freyheit*, Meyntz Anno Domini M. D. XCIII (BUWr., O.St.Dr., sygn. 43 73 75), passim.

¹⁴ Ritter, Karl R.: Hannewalt Andreas. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 10, Leipzig 1879, s. 522. W 1595 roku uposażenie jego podniesiono do 660 florenów.

¹⁵ Tak jest w 1597 roku. Jest on wtedy autorem sprawozdania (tzw. *Memoriału*) z obrad przesłanego do Tajnej Rady – Schwarz: *The Imperial Privy Council* (przyp. 6), s. 238.

¹⁶ W 1601 roku bawił po raz pierwszy na dworze monachijskim – Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 376.

¹⁷ Zonta: *Schlesische Studenten* (przyp. 5), s. 214.

¹⁸ Landfried: *Hannewaldt von Eckersdorf Andreas* (przyp. 7), s. 621.

¹⁹ Maciej chciał go mianować na kierownika swojej Kancelarii – Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377.

Pozostając wierny cesarzowi w Pradze, u jego boku wyrastał na czołową osobistość dworu, a z czasem uzyskał coraz większy wpływ na monarchę.²⁰ Podczas sesji parlamentu w Moguncji w 1603 roku obrady toczą się już całkowicie pod dyktando Andreasa i „*derzeit – durch ihn – sichier alles dirigiert wird*“.²¹

Po krótkotrwałym i szybko zażegnanym, mającym miejsce w czerwcu 1606 roku zatargu z cesarzem – Hanniwalddt osiąga pod koniec tego roku szczytowy punkt swojej kariery. Dzięki rekomendacji udzielonej mu przez wicekanclerza Rzeszy Leopolda von Strahlendorf mianowany zostaje cesarskim Tajnym Radcą (od 1 grudnia 1606 roku z rocznym uposażeniem 1500 florenów).²² To właśnie z tym, popierającym go, urzędnikiem cesarskim Andreas w latach późniejszych stoi na czele stronnictwa katolickiego, które za cel obrało sobie dążenie do powrotu – nawet przy użyciu siły – prawowitego wyznania na terenach ogarniętych „luterzańską herezją”. Swoim iście neofickim poparciem dla brutalnej akcji rekatalizacyjnej miasta Danaunorth (1607) Ślązak sprowadza na swoją osobę gniew i nienawiść protestanckiej partii Królestwa Czeskiego.²³ Z drugiej strony spotyka się ta postawa z uznaniem książąt katolickich. Daje temu wyraz Maksymilian I Bawarski podczas obecności Hanniwalddta na jego dworze w listopadzie 1607 roku.²⁴

Będąc teraz już wielokrotnie przy samym cesarzu, Andreas stał się jego prawą ręką.²⁵ Pozwala mu to proponować śmiało i mało popularne projekty reform. W tych gwałtownie zmieniających się

---

²⁰ Ibidem, s. 376.

²¹ Fragment sprawozdania parlamentarzystów bawarskich. Podobna sytuacja miała miejsce podczas obrad parlamentu w 1604 roku i 1608 roku w Ratyzbonie – ibidem, s. 169, 366.

²² Hanniwalddt starał się o tę nominację już w 1603 roku. Wiele obowiązków jakie wtedy posiadał sprawiło, że cesarz zatwierdził jego kandydaturę do Tajnej Rady dopiero w grudniu 1606 roku – Ritter: Hannewalt Andreas (przyp. 14), s. 523; Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 376. Istotnym argumentem, który zaważył na tej nominacji – obok samych walorów intelektualnych – wydaje się być duża gorliwość religijna Andreasa. W sprawozdaniu wysłanym w 1606 roku przez nuncjusza Giovanniego Stefano Ferreri do kardynała Borghese w Rzymie określił on Ślązaka mianem bardzo dobrego katolika – Meyer, Arnold Oskar: *Nuntiaturberichte aus Deutschland siebzehntes Jahrhundert. Die prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606)*, Berlin 1913, s. 773. Sam kardynał Melchior Khlesl w liście z 8 grudnia 1609 roku do arcyksiężnej Małgorzaty polecał Hanniwalddta jako „*Turbatorem Patriae et Reipublicae Christianae*” – Schwarz: *The Imperial Privy Council* (przyp. 6), s. 238; Stieve, Felix: *Die Verhandlungen über die Nachfolge Kaiser Rudolfs II. in den Jahren 1581–1602, Abhandlungen der historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 15, 1880, s. 104, przyp. 349.

²³ Gschliesser: *Der Reichshofsrat* (przyp. 2), s. 167.

²⁴ W latach 1607–1608 Andreas ponownie został wysłany przez cesarza do różnych książąt Rzeszy. Po mianowaniu go na Tajnego Radcę jego obowiązki sekretarza Kancelarii Cesarskiej przejął, również pochodzący ze Śląska, M. Hertel – Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 376. Podczas pobytu u Maksymiliana odwiedził on tamtejszy parlament i przekazał królowi jako prezent kryształową wazę – Voltelini, Hans von: *Urkunden und Regesten aus dem K. und K. Haus-, Hof- und Staats Archiv in Wien, Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses* 19, 1898, T. 2, s. 81. Rok później pojawił on się tutaj ponownie. Tym razem był posłem cesarskim, którego zadaniem było dopełnienie urzędowych formalności związanych ze staraniami cesarskiego brata Maksymiliana o rękę siostry króla bawarskiego Magdaleny – Riezler, Siegmund: *Geschichte Baierns*, Bd. 5: *von 1597 bis 1651*, Gotha 1903, s. 76.

²⁵ Dowiadujemy się o tym z listu H. Vischera do G. Fleckhammera z 18 lutego 1608 roku – „*Hannewaldt ist bei J. Mt in so grossen gnaden als vor diesem nie*” – Stieve, Felix: *Vom Reichstag 1608 bis zur Grundung der Liga*. In: *Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des Vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher*, Bd. 6, München 1895, s. 215. Stosunki między cesarzem a jego śląskim poddanym wielokrotnie przybierały postać szczerej przyjaźni. Andreas przyjmowany był przez suwerena w jego prywatnych apartamentach – np. w 1610 roku w laboratorium cesarskim w towarzystwie malarza dworskiego Hansa von Aachen urządzili oni sobie wspólnie bankiet i rozdawali się nad walorami wina pobudzającego apetyt – Stieve, Felix: *Von der Abreise Erzherzog Leopolds nach Jülich bis zu dem Werbungen Herzog Maximilians von Bayern in März 1610*, bearb. von Karl Mayr. In: *Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des Vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher*, Bd. 7, München 1905, s. 411.

warunkach – czasach narastania konfliktów, przede wszystkim religijnych na obszarze Rzeszy oraz w samym domu habsburskim – duże poczucie realizmu politycznego oraz uprawiany przez Andreasa makiawelizm stały się przyczyną wzrostu jego autorytetu i pozycji.²⁶ Hanniwaldt, widząc ogromną żądzę panowania u możnowładców, co jego zdaniem było przyczyną niepokojów, proponował uznać szlachtę węgierską, austriacką i morawską za winną zdrady stanu. W konsekwencji – jego zdaniem – należałoby jej dobra skonfiskować, mieszczan i chłopów wolnymi poddanymi uczynić, a królewskie miasta przeciw szlachcie uzbroić. Program ten, który w swym demokratycznym przesłaniu przypominał próby reform lansowane w latach 20. XVI wieku przez Franza von Schicking i Ulricha von Hutten, w związku ze słabością rządów Rudolfa II skazany był na niepowodzenie.²⁷

Mimo że na kolejnych obradach parlamentu w 1608 roku Andreas jawił się otoczeniu jako wyraźny przeciwnik roszczeń protestanckich,²⁸ to jednak w interesie Rzeszy zalecał cesarzowi uległe postępowanie z Unią w Czechach oraz był jednym z niewielu orędowników *Listu Majestatycznego* w 1609 roku.²⁹ Podobnie przy rozwiązywaniu problemu sukcesji badyjskiej popierał on, aby zachować pokój i uzyskać korzyści dla państwa habsburskiego, stronnictwo protestanckiego margrafa Ernesta Fryderyka i jego brata Jerzego Fryderyka.³⁰

W nasilających się od 1609 roku sporach między Rudolfem II i arcyksięciem Maciejem Hanniwaldt opowiedział się jednoznacznie po stronie cesarza.³¹ W konsekwencji ta decyzja sprawiła, że po wkroczeniu w 1611 roku Macieja do Czech,³² w kwietniu tego roku Ślązak został na polecenie Stanów Czeskich aresztowany.³³ Postawiony mu zarzut zdrady stanu jednak obalono. Dzięki poparciu katolickich Stanów Rzeszy, biskupów oraz nuncjusza papieskiego, który uznał go za „*columna catholica religionis*”,³⁴ już w czerwcu wyszedł na wolność.³⁵ Powrócił też na swoje wcześniejsze miejsce przy cesarzu. Wyrazem jego rehabilitacji było ponowne mianowanie go w związku ze zbliżającymi się obradami *Kurfürstentagu* w Norymberdze na cesarskiego posła.³⁶

---

²⁶ Przez współczesnych określana mianem „*einen zimblichen gueten Machiavellisten*” – Landfried: *Hannewaldt von Eckersdorf Andreas* (przyp. 7), s. 621.

²⁷ Schwarzenfeld, Gertrude von: *Rudolf II. Ein deutscher Kaiser am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges*, München 1979, s. 225; Vöclke, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612)*, Wien 1981, s. 109. Propozycje te wyszły poza gabinet cesarza i odczytane zostały jako despotyczne zakusy monarchy na wolność i prawa szlacheckie.

²⁸ Chroust, Anton: *Abraham von Dohna. Sein Leben und sein Gedicht auf dem Reichstag von 1613*, München 1896, s. 172.

²⁹ Spotkało się to z dezaprobatą i potępieniem ze strony dworu bawarskiego – Landfried: *Hannewaldt von Eckersdorf Andreas* (przyp. 7), s. 621.

³⁰ Ibidem, s. 621.

³¹ Na stosunku Macieja do Hanniwalda zaciążył głównie okres pomiędzy rokiem 1606 a 1608. Wówczas to Ślązak jawił się jako zadeklarowany wróg arcyksięcia – Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377. Już w marcu 1608 roku podczas narady w Stabing, w której uczestniczył obok Rudolfa II oraz arcyksiążąt Maksymiliana i Ferdynanda także Andreas, zapadły decyzje co do wspólnej wrogiej polityki względem Macieja – Riezler: *Geschichte Baierns* (przyp. 24), s. 63.

³² Była to konsekwencja awanturniczej polityki Rudolfa, który obiecując schedę po sobie arcyksięciu Leopoldowi wezwał go zimą 1611 roku do zajęcia siłą Pragi. Spotkało to się z energiczną postawą Stanów Czeskich, które zagroziły drogę passawskiemu biskupowi i zwróciły się o pomoc do Macieja.

³³ Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377.

³⁴ Nazwał go tak Philipp Christian von Sötern, biskup Spiry – ibidem, s. 378; Zonta: *Schlesische Studenten* (przyp. 5), s. 149. Z drugiej jednak strony Gaspare Scioppio uznał Andreasa za – „*plebeiae sortis ac mentis viro*” – d’Addio, Mario: *Il Pensiero Politico di Gaspare Scioppio e il Machiavellismo del Seicento*, Milano 1962, s. 627. Opinie nuncjuszy papieskich cytuje – Stieve, Felix: *Die Politik Baierns 1591–1607, H. I. In: Briefe und Acten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges in den Zeiten des Vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher*, Bd. 5, München 1883, s. 902.

³⁵ Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377.

³⁶ Landfried: *Hannewaldt von Eckersdorf Andreas* (przyp. 7), s. 621.

Hanniwaldt miał nadzieję, że u umierającego cesarza zdobędzie nominację na stanowisko wicekanclerza.³⁷ Jednak jedyną rzeczą, którą mógł jeszcze Rudolf dla niego uczynić, było to, że nakazał mu natychmiast opuścić Pragę i udać się do Drezna. Chciał on w ten sposób uchronić swojego wiernego doradcę i przyjaciela przed represjami szykującego się do objęcia tronu Macieja.³⁸ W ten sposób Andreas już na zawsze pożegnał się z Pragą. W październiku i listopadzie widzimy go w Norymberdze.³⁹ Na spotkaniu Wilhelma Bawarskiego i arcyksięcia Leopolda w kartuzie koło Ratyzbony w grudniu 1611 roku, w którym uczestniczy też Andreas, doradzali oni Ślązakowi, aby pogodził się z królem Maciejem i wstąpił do niego na służbę.⁴⁰ Nalegał na to dość mocno także biskup wiedeński Melchior Khlesl, grożąc, że w przypadku odmowy nikt nie może zagwarantować Hanniwaldtowi bezpieczeństwa.⁴¹ W końcu, po śmierci Rudolfa w styczniu 1612 roku, zdecydował się on na przyjazd do Wiednia.⁴² W początkowym okresie napotykał tu na liczne przeszkody. Mimo że doradcy królewscy uważali go za „*böse Geist Rudolfs*”,⁴³ nie przeszkadzało to mu już we wrześniu 1612 roku ponownie zostać obdarzonym najwyższym zaufaniem i wstąpić do Tajnej Rady Cesarstwa.⁴⁴ Powrócił również do swoich dawnych obowiązków, do których należało przygotowywanie obrad parlamentu i czuwanie nad ich przebiegiem.⁴⁵ Podczas nich w 1613 roku widzimy Andreasa po raz ostatni czynnego w służbie cesarskiej. Od dwóch lat mieszkając na stałe w Ratyzbonie,⁴⁶ zdecydował się on teraz porzucić pracę w kancelarii Rzeszy i Tajnej Radzie.⁴⁷ Wtedy też zrezygnował z propozycji, przekazanej mu przez brandenburski parlament, powrotu do czynnej służby dyplomatycznej.⁴⁸

---

37 O ambicjach Andreasa świadczy też i to, że już w 1609 roku starał się wymóc na Stanach Czeskich przyznanie mu tytułu baronackiego – *Der Aviso des Jahres 1609*. In Faksimiliedruck hg. und mit einem Nachwort versehen von Dr. Walter Schöne (= *Die deutsche Zeitung im ersten Jahrhundert ihres Bestehens 1609–1700*, Bd. 1), Leipzig 1939, s. 82 (z 13 czerwca 1609 roku).

38 Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377.

39 Ritter: *Hannewalt Andreas* (przyp. 14), s. 523.

40 *Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des Vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher*, Bd. 10, *Der Ausgang der Regierung Rudolfs II. u. die Anfänge des Kaisers Matthias*, hg. von A. Chroust, München 1906, s. 304–305.

41 Andreas napisał wówczas pełen wątpliwości i pokory list do Maksymiliana Bawarskiego – „*Seitdem hat, wie E.D. bewusst, König Matthias mich immer mehr an sich zu ziehen gesucht so dass ich besorgte, wenn ich E.D. aufzuwarten käme, Sie könnten mir ebenso gut die Türe öffnen als schliessen lassen*“, przy czym lojalnie przyznawał się, że „*König Matthias ist aber mein Lehensherr; meine verwitwete Tochter (die wieder heiratet), ich, mein Bruder und die meinen sind unter ihm gesessen*“ – ibidem, s. 304–305.

42 Miało to miejsce w marcu 1612 roku – ibidem, s. 304.

43 Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377. Sekretarz Dworskiej Rady Pucher, stary przeciwnik Hanniwaldta, pisał jeszcze w lutym 1612 roku do arcyksięcia Maksymiliana, że król potrzebuje uступliwego i rozsądnego radcę, nie zaś namiętnego i nie potrafiącego zachować dyskrecji. Także Z. Geizkoffer, w liście z 21 lutego 1612 roku do tegoż arcyksięcia, przestrzegał przed Hanniwaldtem, w którym widział sprawcę wcześniejszych nieszczęść i niepokoi – *Briefe und Acten* (przyp. 40), s. 305.

44 Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 377.

45 Landfried: *Hannewaldt von Eckersdorf Andreas* (przyp. 7), s. 621. 28 września 1612 roku Andreas napisał do cesarza obszerny list, w którym referował stan przygotowań do obrad parlamentu oraz dużo uwagi poświęcił sprawom katolicyzmu i obrony jego interesów – *Briefe und Acten* (przyp. 40), s. 658–671.

46 Ritter: *Hannewalt Andreas* (przyp. 14), s. 523.

47 Schwarz: *The Imperial Privy Council* (przyp. 6), s. 238; Landfried: *Hannewaldt von Eckersdorf Andreas* (przyp. 7), s. 621 – uznają, że nastąpiło to po lipcu 1613 roku. Ritter: *Hannewalt Andreas* (przyp. 14), s. 523; *Briefe und Acten* (przyp. 40), s. 273 – błędnie uważają tę datę za kończącą życie Andreasa.

48 Ritter: *Hannewalt Andreas* (przyp. 14), s. 523.

Ostatnie wiadomości o Andreasie pochodzą z lat 1621/1622. Wówczas to odebrał on swoje zaległe uposażenie z kasy dworskiej w stolicy⁴⁹ oraz 12 listopada 1622 roku wysłał ostatni list do sekretarza Rzeszy Hansa Rudolfa Uchera.⁵⁰

Nie znamy dokładnej daty śmierci Hanniwaldta oraz ani miejsca jego pochówku. Być może jest nim Ratyzbona – w tamtejszej katedrze wystawił sobie epitafium.⁵¹ Być może jest nim jedna z licznych posiadłości wiejskich. Andreas po rodzicach odziedziczył na Śląsku Czernicę w powiecie jaworskim. Na tym terenie jego własnością były także Damianowice (Damsdorf) w powiecie wrocławskim, od królów bawarskich otrzymał Oberigling,⁵² a od cesarza Pruchonecz w Czechach.⁵³ Badacze wspólnie podkreślają, że Hanniwaldta – w przeciwieństwie do wielu innych urzędników dworskich – nie cechowała bezwzględna żądza wzbogacenia się.⁵⁴ Pozycję, jaką osiągnął w Pradze, zawdzięczał on przede wszystkim swoim wysokim kwalifikacjom, zdolnościom oraz szczęśliwym małżeństwom z córkami wysoko postawionych osobistości dworskich. Pierwszą z nich była wspomniana już Anna Maria z domu von Erstenberger,⁵⁵ która zmarła w wieku 34 lat 27 października 1608 roku.⁵⁶ Drugą wybranką była wdowa po nieznanym z imienia Michalowitzu (Michalovicu)⁵⁷ – Magdalena Helena z domu baronowa von Wallenstein (Waldstein, z Valdštejna).⁵⁸ Zaręczyny z nią odbyły się 6 kwietnia 1609 roku, a wystawne uroczystości ślubne 4 maja tego roku.⁵⁹ Jeśli chodzi o potomstwo zrodzone z pierwszego związku, mamy jedynie informacje o nieznaney z imienia córce,⁶⁰ synem zaś urodzonym w drugim małżeństwie był Johann Ernst. Jego to spotykamy 26 czerwca 1630 roku

---

49 Schwarz: *The Imperial Privy Council* (przyp. 6), s. 238.

50 Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 378.

51 W 1613 roku Abraham von Dohna opisywał je w następujący sposób – „*In der kirch sach sie stehn Hanniwalds monimentum, / da er fur eine diva gestelt hat ein pigmentum, / fur welcher er gemahlt kniet und quasi betet; / unten stehet geschrieben, sie hette ihn errettet. / Wovon? wird nit gemelt; – vielleicht weis ers selbst nit; / mit Christo hat der man gar kein gemeinschaft nit; / weil sein her nur an bilden und an den heiligen henkt, / wer weis, ob Christus auch im himmel an ihn denkt? / Die diva, scheint, hab auch nit viel an ihn gedacht, / sonst hett sie ihm ein jungfrau in sein ehbett gebracht, / aber weil er wolt freien nach einem hohen stand, / so bekam er ein hur, wie allen ist bekant*“ – *Briefe und Acten* (przyp. 40), s. 272–273.

52 Dziś jest to dzielnica Igling w rejencji Górna Bawaria, powiat Landsberg am Lech. W kościele parafialnym świętych Piotra i Pawła w Ober Iglingen znajduje się około trzydziestu nagrobków. Być może, że wśród nich jest epitafium cesarskiego parlamentarzysty – Dehio, Georg: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Bayern, Bd. 4: München und Oberbayern*, München 1990, s. 905.

53 Podawane przy osobie Andreasa przez Lothara Grossa majątki Żórawina i Pilczyce w rzeczywistości po śmierci rodziców przypadły w udziale jego bratu Adamowi. Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 378.

54 Był on jednym z lepiej opłacanych urzędników, potrafił otrzymać od cesarza w formie darowizny nawet 11.100 florenów – Idem, s. 123.

55 Związek małżeński zawarty został na początku lat 90. XVI wieku – Schwarz: *The Imperial Privy Council* (przyp. 6), s. 239.

56 Nastąpiło to podczas nieobecności Andreasa w Pradze. Data ustalona została na podstawie kazania pastora Zachariasz Hrmanna – Hermann, Zachariasz: *Christliche Leich und Ehrenpredigt, bey dem Begräbnis Weiland der Edlen, Viehrentugendtreichen Frawen Catharina Hanniwaldin, gebornen Schweidigerin, aus dem Hauß Tschirna, deß Gestrengen und Edlen Herrn Adam Hanniwalden, von Eckerßdorff, auff Rotsirben und Pilsnitz Röm. Kay: Mayt: CammerRahts in Ober und Nider Schlesien, auch Beyder Fürstl. Durchl. Ertzhertzogs Matthiae und Maximiliani zu Oesterreich Raths, vielgeliebten Ehegemahlin. Welche den 29. Tag Octobris jtzo lauffenden 1608. Jahres zu früher Tageszeit, mit ansehnlicher process von Bresslaw nach Rotsirben abgeföhret, und folgens den 30. Octob. daselbst in ansehnlicher Versamlung, ehrlich in ihr Ruhbettlein gesetzt worden [...]*, Bresslaw 1608 (BUWr., O.St.Dr., sygn. 54 56 14), s. 2.

57 Zapewne był nim albo Diviš (Dionisius), albo Michael Michalowitz auf Seestedl. Obaj byli w latach 80. i 90. XVI wieku cesarskimi dworzanami – Hausenblasová, Jaroslava: *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612* (= *Fontes Historiae Artium*, vol. 9), Prag 2002, s. 232, 234, 235, 240, 248, 262, 270.

58 Była ona córką Adama młodszego von Wallenstein (1570–1638), który w latach 1608–1611 stał na czele Najwyższego Sądu Ziemskiego, a w latach 1611–1619 czynny był jako *Oberstlandhofmeister* Królestwa Czech – ibidem, s. 397, 400.

59 Stieve: *Vom Reichstag* (przyp. 25), s. 633 – wesele wyprawiono w domu Kanclerza Królestwa Czech – Zdenka Poppela von Lobkowitz.

60 Siebmacher, Johann: *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. 6, H. 8,15, Nürnberg 1894, s. 163.

w nowicjacie konwentu św. Wacława na Nowym Mieście w Pradze jako dwudziestoletniego zakonnika, który przyjął imię Johannes Paulus a Jesu Maria.⁶¹

Z racji swojego śląskiego pochodzenia Andreas reprezentował u boku cesarza także interesy swoich stron rodzinnych. Dopomagał mu w tym niewątpliwie brat Adam, który informował go poprzez kurierów o wydarzeniach i obecnej sytuacji na Śląsku.⁶² O poparciu przez Andreasa idei *Listu Majestatycznego* była już mowa. Warto więc jeszcze wspomnieć o jego zaangażowaniu podczas wyboru arcyksięcia Karola von Habsburga na wakujący stolec biskupi we Wrocławiu w 1608 roku⁶³ oraz pertraktacjach z cesarzem na temat kompetencji zwierzchnika kościelnego na Śląsku.⁶⁴

Jedyny źródłowo potwierdzony pobyt Andreasa na Śląsku miał miejsce w styczniu 1610 roku. Przybył on wtedy do Żórawiny koło Wrocławia na okazale wyprawione wesele brata.⁶⁵ Poeta opisujący tę uroczystość chwalił cesarskiego dyplomatę za „*uprzejmość w postawie i zachowaniu*” oraz za duże poczucie humoru.⁶⁶ Tym ostatnim tryskał on zawsze zwłaszcza po wypiciu pod wieczór dostatecznej ilości dobrego wina.⁶⁷ Ta słabość wielokrotnie ściągała na niego krytykę przełożonych, którzy zarzucali mu, że będąc pijany, „*zdradzał on tajemnice państwowe swojej protestanckiej rodzinie*”.⁶⁸ Także ci najbardziej zawistni wypominali mu plebejskie pochodzenie. Chodzi tu o złośliwie rozpowszechniane oszczerstwo, jakoby Andreas był synem człowieka z nizin społecznych (tj. Simona von Hanniwalddt), którego matką miała być śląska prostytutka (jak pisał prawnik Melchior Goldast: Simon von Hanniwalddt „*von einer gemeinen öffentlichen Huren geboren seyn*”). Ona to jakoby poczęła ojca cesarskiego dyplomaty w zagajniku lub lesie koło Bolesławca, należącym do niejakiego Hanniego (stąd nazwisko – Hanniwalddt).⁶⁹

---

61 Określony jako „*Sohn des Andreas Hannewaldt de Eckersdorff, S.C.M. Rudolphi consiliarius intimus actualis etc.*” – Schubert, Anton: *Urkunden-Regesten aus dem ehemaligen Archiven der von Kaiser Joseph II. aufgehobenen Klöster Böhmens*, Innsbruck 1901, s. 27–28.

62 W liście Andreasa do księcia Wilhelma Bawarskiego z 26 maja 1608 roku zawarta jest informacja o poczynaniach na Śląsku księcia oleśnicko-ziębieckiego Karola II Podiebrada. O tych wszystkich rzeczach Andreas dowiedział się „*wie Hannewalds Bruder durch Kurier gemeldet hat*” – Stieve: *Vom Reichstag* (przyp. 25), s. 386.

63 Linhartova, Milena: *Epistulae et Acta nuntiorum Apostolicorum apud Imperatorem 1592–1628*, Tomus 4: *Epistulae et Acta Antonii Caetani 1607–1611*, Pars 3, Sectio 1, Pragae 1940, s. 45.

64 Z tego powodu wraz z Prosskowskim (baronem Hansem Christophem?) brał udział w audiencji cesarskiej w dniu 31 lipca 1609 roku – *Der Aviso des Jahres 1609*, nr 30 (z 9 sierpnia 1610 roku).

65 O jego obecności tutaj 10 stycznia 1610 roku pisał – Reutter, Georg: *Epithalamion zu einem Hochzeitlichen Ehrengeschencke, dem Edlen unnd Gestrengen Herrn Adam Hanniwalddt, von Eckerßdorff, auff BurgLehen Rottensirben, und Pilßnitz, Röm. Käy: Mäyt: Cammerraht, inn Ober- unnd Nider Schlesien, auch der Kön: Würden Matthiæ in Hungern, un[d] Fürstl: Durchl. Ertzhertzogs Maximiliani zu Oesterreich Rath, etc. So wol der Edlen VielEhrentugendreichen Frawen Marthæ, geborne Behmin, Weyland des Edlen Ehrenvesten Herrn Niclassen von Franckstein hinterlassene Wittib, Frawen auf Schweinern, Gandaw und Jäschkittel, etc. als Brewtigam und Braut. Zu besondern Ehren unnd Wollgefallen, auff ihr beyder Adelisches Hochzeitliches FrewdenFest, den 10. Januarij gerichten, und in deutschen Rythmos gebracht [...]*, Bresslaw 1610 (BUWr., O.St.Dr., sygn. 50 75 61), k. A2r–A2v. Andreas przebywał na Śląsku co najmniej do 18 stycznia 1610 roku. Ta to bowiem data znajduje się obok jego wpisu w sztambuchu syna księcia oleśnicko-ziębieckiego Karola II Podiebrada – Karola Fryderyka – Schulz, Hans: *Stammbücher eines schlesischen Fürsten und eines Breslauer Bürgers, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens* 33, 1899, s. 308.

66 Reutter: *Epithalamion* (przyp. 65), k. A2r.

67 Gross: *Die Geschichte* (przyp. 8), s. 378.

68 Czyni to w obecności swojego szwagra Daniela Printza von Buchaw w 1609 roku – *Der Aviso des Jahres 1609*, nr 23 (z 13 czerwca 1609 roku).

69 Haiminsfeld, Melchior Goldast von: *Tagebuch. Manuscripte a. 117. Imperialia et alia quædam Principum Imperii, pag. 90–105. [...]. Bericht auß Prag. Anno 1612, Abhandlungen und Vorträge. Schriften der Bremer Wissenschaftlichen Gesellschaft. Reihe D, 5, 1931, s. 268: „Hanniwalds Vatter ist zu Buntzel in Schlesien Stadschreiber gewest. Der ein vulgo quaesitus und von einer gemeinen öffentlichen Huren geboren seyn, die sich in einem Walde nach bey der Statt Bunzel der Hanniwald genannt aufgehalten et cuivis devio prostituebat. Und weil die Mutter nicht eigentlich konnte wissen, wer sein Vatter seyn möge (wiewol sie vermeint, dass sie ihn von einem durchfahrenden Fuhrman empfangen), so hat er seinen Nahmen von dem Wald genommen,*

Bliskość cesarza i szczególna atmosfera dworu praskiego sprawiły, że Andreas urzeczywistnił ów późnoreniesansowy model życia przyjęty w tym wielonarodowym środowisku.⁷⁰ Dowodzą tego jego kontakty z tutejszą bohema naukową i artystyczną – wśród niej byli „*ein getaufer Jude und Kaiser Kabalist*“ Hauser,⁷¹ cesarski alchemik i lekarz Martin Ruland junior,⁷² poeta cesarski Balthasar Exner (1576–1624),⁷³ zegarmistrz Jost Burg,⁷⁴ czy wreszcie czołowi malarze dworu cesarskiego: Hans von Aachen⁷⁵ i Joseph starszy Heintz.⁷⁶ Hanniwaladt funkcjonował w tym środowisku jako swoisty autorytet – liczni poeci dedykowali mu swoje u wory;⁷⁷

---

darinnen er gezeuget worden“. Podobną opinię wygłosił w 1613 roku Abraham von Dohna – zob. Chroust, Anton: *Abraham von Dohna* (przyp. 28), s. 272–273.

⁷⁰ O jego przejawach i tzw. *Pansophii* zob. – Trunz, Erich: Späthumanismus und Manierismus in Kreise Kaiser Rudolf II. In: *Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II.*, Essen 1987, s. 57–60. Na temat relacji pomiędzy Ślązakami a dworem cesarskim por. – Grünhagen, Colmar: Schlesien unter Rudolf II. und der Majestätsbrief 1574–1609, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens* 20, 1886, s. 54–96.

⁷¹ Schulz, Hans: Neue Briefe Karls von Zierotin an Hartwich von Stettien aus den Jahren 1610–1612, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Mährens und Schlesien* 3, 1899, s. 135.

⁷² Evans, Robert John Weston: *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History 1576–1612*, Oxford 1973, s. 205. Ruland, Martin Junior: *Progymnasmata Alchimiae, sive Problemata Chymica, Nonaginta et una Quaestionibus dilucidata: cum Lapidis Philosophici Vera Conficiendi Ratione auctore [...]*, Francofurti 1607 (BUWr., O.St.Dr., sygn. 41 12 67) – dedykował tę książkę Andreasowi („*Dedicatio: Illustri et Magnifico Domino Dn. Andreae Hannevald ab Eckersdorff, Iglingen, Superioris Tschirnizii & Dansdofii &c. Caesareae Majestatis a Consiliis intimis Imperialibus, Domino atque Patrono suo submissee & officiose honorando*“). Na wstępie zwracał się w niej do Ślązaka w następujący sposób – „[...] *Artem Chymicam fors amabis, Illustris Hannewalde omni bono & sapienti un divinam amandam. Amabis itaque eius & Artifices & propuquatores. Ama igitur & fove hocce propuquaculum Chymicum pro veritate artis, huiusque auctoribus defendendis exstructum, meque tibi commendantissimum habe [...]*“.

⁷³ O Martinie młodszym Rulandzie zob. – Thorndike, Lynn: *History of Magic and Experimental Science*, vol. 7, New York 1956, s. 159.

⁷⁴ W latach 1599–1604 ten poeta i profesor historii w kalwińskim gimnazjum w Bytomiu Odrzańskim przebywał na dworze praskim – *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*, založili Antonín Truhlář, Karel Hrdina, pokračovali Josef Hejnic, Jan Martínek, vol. 2, Praha 1968, s. 113.

Początki znajomości poety z Hanniwaldtami przypadają na koniec XVI wieku i związane są z następującym wydarzeniem. Podążającego do Głogowa poetę zatrzymała w podróży powódź. Uniemożliwiła mu ona przekroczenie wartkiego strumienia. Wtedy przysługę wyświadczył mu kanclerz księstwa nyskiego, przy tym protestant, Simon von Hanniwaladt, który zabrał młodzieńca do swojego wozu i szczęśliwie przeprawił się z nim na drugi brzeg. Następnie po przyjacielsku zaprosił do lubińskiego klasztoru i na spotkanie z tutejszym opatem. Biesiada, w której uczestniczyli kalwin, bo za takiego chyba może uchodzić Exner, Hanniwaladt – protestant będący na usługach kościoła katolickiego oraz cysterski opat przeniesiona została na teren Wrocławia. Tu to bowiem „*na śniadanie do przewielebnego Georga [Scholza vel Scultetusa], sufragana wrocławskiego oraz pana i opata u św. Wincentego, męża życzliwszego niż sama życzliwość*“, udali się ponownie Exner i Hanniwaladt, aby w przyjaznej atmosferze *dalej oddawać się rozmowie* i wspominać wspólnych znajomych. Te miło spędzone godziny utkwiły w pamięci młodego poety, a z czasem jego szacunek dla Simona przeniesiony został na synów kanclerza – Andreasa i Adama – Exner, Balthazar: *Carminum Miscellorum decermina [...]*, *Typis Ligiis apud Nicolaum Sartorium, Anno ChrIstI DoMInI nostrI* [1605] (BUWr., O.St.Dr., sygn. 53 25 26), s. A2r–A3v; Oszczanowski, Piotr: Eine unbekannte Beschreibung der Dreifaltigkeitskirche in Rothsürben, entstanden zu Anfang des 17. Jahrhunderts. In: *Zur Literatur und Kultur Schlesiens in der Frühen Neuzeit aus der interdisziplinären Sicht* (= *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 1968), hg. von M. Czarnecka, Wrocław 1998, s. 136–140.

⁷⁵ Drach, Carl Alhard von: Jost Burgi, Kammeruhrmacher Kaisers Rudolf II. Beiträge zu seiner Lebensgeschichte und Nachrichten über Arbeiten dasselben, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses* 15, 1894, s. 15–44, 35.

⁷⁶ Z listu Andreasa i H. von Westernach do cesarza Rudolfa II – z kwietnia 1602 roku – dowiadujemy się o tym, że podczas poszukiwania w ratuszu norymberskim interesującego cesarza obrazu radą i pomocą służył Ślązakowi Hans von Aachen – Zimmermann, Heinrich: Urkunden, Acten und Regesten aus dem Archiv des K. K. Ministeriums des Innern, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses* 7, 1888, s. 55–56.

⁷⁷ Zimmer, Jürgen: *Joseph Heintz der Ältere. Zeichnungen und Dokumente*, München – Berlin 1988, s. 384.

⁷⁷ Dedykacja dla niego, a także dla Daniela von Rindfleisch zw. *Bucretiusem*, Joannesa Barvitiusa, Justusa Lipsiusa, Abrahamia Orteliusa, Josephusa Scaligerusa, znajduje się w – Acidali, Valens: *In Comedias Plauti, quæ exstant, Divinationes et Interpretationes [...]* *Nunc primum in lucem editæ*, Francofurti M. DC. VII. (Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, sygn. Lit.Rom. A. 2133), k. A2r.; inni, jak np. Friedrich

reprezentanci świata nauki i religii zabiegali o jegowzględy;⁷⁸ zdarzało się nawet, iż Ślázak pełnił rolę cenzora.⁷⁹ Poeta śląski Balthasar Exner, który podczas swojego pobytu w stolicy w latach 1599–1604 miał okazję wielokrotnie zetknąć się z Hanniwaldtem i wypełniać dla niego bliżej nieokreślone misje, wspominał w 1605 r., że „*dotąd jeszcze, gdy udaję się do zamku praskiego, oddaję się do zupełnej dyspozycji [...] Andreasa von Hanniwalddt, specjalisty od rad państwowych, legata, jak też ministra stanu. Od tegoż rady i pomocy całkowicie zależę. Bowiem któż nie ucieka się dzisiaj na dworze cesarskim do [mądrości] Hanniwalddta, wspaniałego cudu natury? Któż nie powraca od niego stawszy się mądrzejszy? On może przecież nawet samą Mądrość uczynić mądrzejszą. Jego słowa są czystymi słodko brzmiącymi pieśniami, które język wydobywa z głębi serca*“.⁸⁰

Pozycja Andreasa na Pradze pozwoliła mu na przykład na to, aby zwrócić około 1607 roku wyszehradzkiemu kościołowi świętych Piotra i Pawła otrzymaną od cesarza słynną *Deszczową Madonnę* z około 1360 roku,⁸¹ a wraz z żoną Anną Marią ufundować w 1607 roku we wspomnianym kościele ołtarz, z którego do dziś zachował się przypisywany Matthäusowi Gundelachowi obraz z przedstawieniem sceny *Koronacji Najświętszej Maryi Panny*.⁸² Jego żona była dobrodziejką tego ołtarza, fundując paramenty i cenne koronkowe utensylia.⁸³

Nie może więc ulegać wątpliwości, że stanowisko Andreasa, prestiż pozycji, jaką uzyskał, oraz wymienione już kontakty z artystami cesarskimi, pozwalają widzieć w nim człowieka, który również przyczynił się do stworzenia tego wyjątkowego zjawiska artystycznego, jakim były na początku XVII wieku przebudowa i wyposażenie kościoła Trójcy Świętej w Żórawinie koło Wrocławia. Bez jego

---

Taubmann, kierują do Andreasa swoje utwory poetyckie – Taubmann, Friedrich: *Epigramata*, s. l. 1602 (BUWr., O.St.Dr., sygn. 05 44 11), k. A2v.

78 Dedykację dla Andreasa von Hanniwald („*Andreas Hannewalt ab Eckerstorff Silesio, Sacrae Caesaræ Majestatis Consiliario Intimo*“) znajdujemy w zbiorze kazań Gabriela Inchino vel Inchinus („*Prediger in Venedig, Theologe, Augustiner-Chorherr vom Lateran*“) – Inchino, Gabriele: *Conciones de Quator Hominis Novissimis. Nunc Primum ex Italico in Latinum idioma conversæ interprete F. Antonio Dulcken Cartusiæ Coloniensis Alumne*, Coloniae Anno M.DC.IX. (Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. Hom. 719) & Coloniae Anno M.DC.XIII. (Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, sygn. Xb 2900), k. A2r.; słowa uznania kieruje w stronę Hanniwalddta (jak także i Daniela von Rindfleisch zw. *Bucretiusem*, Josephusa Scaligerusa, Joannesa Barvitiusa, Hieronima Mercuriali): Gruterus, Janus: *Lampas, Sive Fax Artium Liberarium, Hoc est, Thesaurus Criticus, in quo infinitis locis Theologorum, Iurisconsultorum, Medicinorum, Philosophorum, Oratorum, Historicorum, Poetarum, Grammaticorum, scripta supplentur, corriguntur, illustrantur, notantur, Tomus Sextus. Ex otiosa Bibliothecarum custodia erutus*, [...], Francofurti M.DC.VI. (Nürnberg, Stadtbibliothek, sygn. Solg. 8.2218) & Francofurti M. DC. VII. (Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, sygn. Af 2540 z 6) & Francofurti M.DC.XII. (Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, sygn. Li 3193/6), k. A2r.

79 Jako taki – obok R. Coraduza – wymieniony został w: Reyger, Arnold von: *Thesaurus Juris Locupletissimus et Copiosissimus, qui instar Bibliothecæ instructissimæ esse poterit: cum in eo non solum variæ iuris materiæ, in praxi & foro usitatissimæ & quotidianæ, ex probatis & receptis Auctoribus allegatæ, sed etiam maxima ex parte decisæ sint*: [...], Lipsiæ Anno M.DC.V. (Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, sygn. 1.B.5350), k. A1v.

80 Exner: *Carminum Miscellorum* (przyp. 73), s. A3r; Oszczanowski: *Eine unbekannte Beschreibung* (przyp. 73), s. 138–139.

81 Kořán, Ivo: Vyšehradské inventáře mezi gotikou a barokem, *Umění* 35, 1987, č. 6, s. 543; idem: Gotické Veraikony a Svatolukášské Madony w pražské katedrále, *Umění* 39, 1991, č. 6, s. 305; idem: Manýristické a barokní obrazy Vyšehradu. In: *Královský Vyšehrad II. Sborník příspěvků ke křesťanskému miléniu a k posvěcení nových zvonů na Kapitulním Chrámě sv. Petra a Pavla*, ed. B. Nechvátal – J. Huber – J. Kotous, Kostelní Vydří 2001, s. 231.

82 Riegger, Josef Anton Stephan: Aula Rudolphi II. In: *Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen*, Bd. 2, Dresden 1793 (BUWr., O.St.Dr., sygn. 32 33 47), s. 193–194; Ruffer, Vojtěch: *Historie Vyšehradská*, Praha 1861, s. 271; Kořán: *Manýristické a barokní obrazy* (przyp. 81), s. 230–232, il. 7, 8, 9; Hausenblasová: *Der Hof Kaiser Rudolfs II.* (przyp. 57), s. 115; Oszczanowski, Piotr: Silesians at the court of the Emperor Rudolph II, *Studia Rudolphina. Bulletin Centra pro výzkum umění a kultury doby Rudolfa II. / Bulletin of the Research Center for Visual Arts and Culture in the Age of Rudolf II*, 4, 2004, s. 6; *Śląsk – perla w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*. Wystawa w Muzeum Miedzi w Legnicy (Akademia Rycerska, 6 V 2006–8 X 2006) & w Národní galerii v Praze (Valdštejnská jízdárna, 17 XI 2006–8 IV 2007). Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 181–182, nr kat. II.2.4. (autor noty: Piotr Oszczanowski).

83 Ekert, František: *Posvátná místa král. hl. Města Prahy*, vol. 2, Praha 1884, s. 272; Stehlíková, Dana: Poklad Vyšehradské Kapituly a klenoty vyšehradských prelátů. In: *Královský Vyšehrad II.* (przyp. 81), s. 198.

autorytetu, wsparcia i być może także środków finansowych nie pojawiłyby się w tej świątyni znakomite dzieła sztuki czołowych artystów dworu rudyfńskiego w Pradze – Chrzest Chrystusa Bartholomaeusa Sprangera (1603) i wieloosobow grupę rzeźbiarską z brązu Biczowanie Chrystusa autorstwa Adriaena de Vries (1604).^{84 *}

---

⁸⁴ Ostatnio coraz częściej permanentnie myli się osobę Adama von Hanniwaladt, właściciela Żórawiny i fundatora wystroju i wyposażenia kościoła Trójcy Świętej, z jego bratem Andreasem (bohaterem tego artykułu). Tak czyni np. Frits Scholten zob. – *Adriaen de Vries 1556–1626 Imperial Sculptor*. Ed. by F. Scholten with contributions by R. Mulcahy – L. O. Larsson – G. Cavalli-Björkman – F. G. Bewer – U. Heithorn – T. DaCosta Kaufman – A. de Koomen, Rijksmuseum, Amsterdam – Nationalmuseum, Stockholm – The J. Paul Getty Museum, Los Angeles in association with Waanders Publishers, Zwolle 1998, s. 156, nr kat. 17; *Adriaen de Vries. 1556–1626. Augsburgs Glanz – Europas Ruhm*, Katalog zur gleichnamigen Ausstellung der Städtischen Kunstsammlungen Augsburg. 11 März – 12. Juni 2000, hg. von B. R. Kommer, Heidelberg 2000, s. 246–248, nr kat 17.

* Niniejszy artykuł jest zmienionym fragmentem książki – Oszczanowski, Piotr: *Casus Żórawiny – kościół Trójcy Świętej w Żórawinie w 1600 roku*, Wrocław 2007.

ANDREAS VON HANNIWALDT

ŠEDÁ EMINENCE NA DVOŘE RUDOLFA II

Postava Andrease von Hanniwaldt, čelné osobnosti pražského dvora, nejoddanějšího důvěrníka Rudolfa II. v posledních letech jeho vlády a šedé eminence vnitřní i zahraniční politiky říše, nenalezla dosud ve slezské historiografii místa sobě hodného. Je to důsledek trvale nevelkého zájmu badatelů o dějiny tohoto období, jakož i o samu Andreasovu postavu. Hanniwaldt patřil do – úzkého sice, ale velice aktivního – okruhu slezských konvertitů, k nimž se současníci i následníci stavěli se značnou rezervovaností. Zůstává věrný císaři, vyrostl po jeho boku v čelnou osobnost císařského dvora a časem získal na monarchu i nemalý vliv.

Blízkost císaře a specifická atmosféra pražského dvora způsobily, že Andreas příkladně reprezentuje onen pozdně renesanční životní model, který přijímalo pražské mezinárodní centrum. Dokládají to jeho kontakty se zdejší vědeckou i uměleckou bohémou, k níž patřili „*ein getaufer Jude und Kaiser Kabbalist*“ Hauser, císařův alchymista a lékař Martin Ruland junior, císařský básník Balthasar Exner, hodinářský mistr Jost Burg a v neposlední řadě přední dvorní malíři: Hans von Aachen a Josef Heintz starší. Hanniwaldt zaujímal v rámci tohoto centra postavení autority – četní básníci mu dedikovali své výtvary a představitelé vědy i náboženství usilovali o jeho pozornost.

Nelze nadále pochybovat o tom, že jak Andreasovo postavení a prestiž pozic, které získal, tak zmiňované kontakty s císařskými umělci dovolují vidět v něm člověka, jenž se zasadil o zrod onoho výjimečného uměleckého fenoménu, jakým byla na počátku 17. století přestavba a vybavení kostela Největější Trojice v Žarovině u Vratislavi. Bez jeho autority, podpory a zřejmě i finančních prostředků by se v této svatyni neobjevila

vynikající umělecká díla předních mistrů rudolfínského dvora – Křest Krista Bartholomea Sprangera (1603) a vícefigurová bronzová plastika Bičování Krista Adriaena de Vries (1604).

RESUMÉ

SUMMARY

ANDREAS VON HANNIWALDT

EMINENCE GRISE AT THE COURT OF RUDOLF II

The figure of Andreas von Hanniwaladt – an outstanding personality active at the Prague court of Emperor Rudolf II and his most loyal confidant in the closing years of his imperial reign, as well as the grey eminence of both domestic and foreign policy of the empire – has not received an honourable place in Silesian historiography yet. It is the result of the constantly low interest of scholars in the history of the given period, equally as in Andreas himself. Hanniwaladt ranked among the – albeit narrow, but immensely active – circle of Silesian converts who faced a markedly reserved attitude from both their contemporaries and followers. Remaining faithful to the emperor, he rose to be the leading personality of the imperial court by the monarch's side and also developed considerable influence on him over time.

Closeness to the emperor and the specific atmosphere of the Prague court resulted in the fact that Andreas today exemplifies the late-Renaissance mode of life which was accepted by the Prague international centre. This is proved by his contacts with the local scientific and artistic bohemians whose members were *“ein getaufer Jude und Kaiser Kabalist”* Hauser; the Emperor's alchemist and physician, Martin Ruland the Younger; the imperial poet Balthasar Exner; the master clockmaker Jost Burg and, last but not least, the leading court painters: Hans von Aachen and Josef Heintz the Elder. Hanniwaladt occupied the position of an authority in the framework of this centre – numerous artists dedicated their works to him, and representatives of science and religion strived for his attention.

It is impossible to further doubt that Andreas' positions and their prestige as well as the above-mentioned contacts with

imperial artists allow for viewing him as a man who contributed to the birth of the extraordinary artistic phenomenon such as the reconstruction and the amenities of the church of the Holy Trinity in Żórawina near Wrocław. Were it not for his authority, support and probably also his financial means, this place of worship would never have witnessed the arrival of the excellent works of art created by the leading masters of the Rudolfine court – The Baptism of Christ by Bartholomäus Spranger (1603) and the group bronze sculpture The Flagellation by Adriaen de Vries (1604).

RANÉ DÍLO IGNÁCE ROHRBACHA

Tomáš Hladík

I. Zatímco životopis Jiřího Františka Pacáka byl nedávno doplněn o důležitá nová zjištění,¹ *curriculum vitae* Ignáce Rohrbacha, Pacákova uměleckého souputníka i konkurenta na teritoriu východních Čech, vykazuje doposud řadu hluchých míst. Do značné míry nám tak unikají Rohrbachovy umělecké začátky na české půdě, protože neznáme ani bezpečný termín, ani přesné okolnosti, za nichž se tento sochař „*de Kayser-Wald ex comitatu Glacensi*“ na území barokních Čech dostal.

Jméno rodáka z kladského Kaiserwalde (dnešní Lasówky) prvně zmínil Karel Chytil, který v Rohrbachovi rozpoznal pomocníka a posléze pokračovatele Jana Pavla Cechpauera při práci na výzdobě mariánské statue v Chrudimi,² a po něm až Čeněk Florián na okraj své studie o chrudimských kamenících.³ Teprve Oldřich J. Blažíček však začlenil Ignáce Rohrbacha do širšího kontextu domácí barokní plastiky, když od počátku uvažoval o jeho žákovském poměru k Jiřímu Františku Pacákovi. Stejný badatel současně definoval stylový charakter Rohrbachova excelentního řezbářství jako reliéfně rozestřenou figurální skladbu, pro niž je typická malebná měkká modelace plná hravých detailů.⁴ Tento názor si autor podržel ještě ve svém posledním syntetickém textu o dějinách barokního sochařství v Čechách, v němž se dočteme, že Rohrbach „*pobyl tak dlouho v dílně Pacákově, až si dokonale osvojil její modifikovaný braunovský sloh...*“⁵ Naopak Ivo Kořán, který k rozmnožení Rohrbachova *œuvre* přispěl největší měrou, uvažoval na vrtislavské konferenci o osobnosti a díle Michala Klahra staršího o umělcově tovaryšské cestě do Itálie, kterou vzápětí relativizoval dovětkem: „*ale ani ta není nezbytná; jistě mu stačilo seznámení s Braunovou dílnou v Kuksu*“.⁶ Kořán tehdy vyjádřil přesvědčení, že Rohrbach byl „*jeden z nejvýraznějších Braunových žáků*“.⁷ Zcela nedávno se též autor zabýval našim sochařem znovu. Stalo se tak jednak v knize o pražské dílně M. B. Brauna, jednak v souvislosti s výstavou Národní galerie v Praze (2001), na které byl prezentován restaurovaný soubor řezeb z interiéru Haffeneckero-va kostela sv. Maří Magdalény v Bohdanči nedaleko Pardubic.⁸ Naposledy pak věnoval bližší pozornost kladskému rodákovi Martin Pavlíček, a to v rámci své diplomové práce, obhájené na Univerzitě Palackého v Olomouci, a dále v recenzích Kořánovy knihy *Braunové*, respektive uvedené výstavy Národní galerie v Praze.⁹ Zcela nedávno se stejný autor zabýval několika Rohrbachovými dochovanými díly v katalogu pardubické výstavy *Ke slávě Ducha*.¹⁰

1 Pipek, Jan: Pověstný řezbář Pacák, žirečtí jezuité a Pelzelova sbírka životopisů věhlasných učenců a umělců, *Ročenka Státního okresního archivu v Trutnově 2003–2004*, Trutnov 2006, s. 107–155.

2 Chytil, Karel: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu Chrudimském* XI, Praha 1900, s. 113.

3 Florián, Čeněk: O zednicích (a kamenících) v Chrudimi do pol. XIX. stol., *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* 54, 1946, s. 117–118, pozn. 16.

4 Blažíček, Oldřich J.: *Sochařství baroku v Čechách. Plastika 17. a 18. věku*, Praha 1958, s. 211–212, s. 290, pozn. 273 a 274.

5 Blažíček, Oldřich J.: Sochařství pozdního baroka, rokoka a klasicismu v Čechách. In: *Dějiny českého výtvarného umění. Od počátků renesance do závěru baroka* II/2, Praha 1989, s. 719.

6 Kořán, Ivo: Žáci M. B. Brauna ve východních Čechách. In: *Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe*, ed. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 107. Stejný názor si autor podržel také v knize o M. B. Braunovi. Srov. k tomu idem: *Braunové*, Praha 1999, s. 134.

7 Kořán, *Žáci M. B. Brauna* (cit. v pozn. 6), s. 104.

8 Srov. *Ignác Rohrbach (1691?–1747). Restaurované sochy z farního kostela sv. Maří Magdalény v Bohdanči*. Katalog, eds. Zd. Paukrtová – I. Kořán – H. Vítová – R. Ševčík, Praha 2001.

9 Pavlíček, Martin: *Následovníci M. B. Brauna na Chrudimsku a Pardubicku (Pokus o vymezení autorských hranic)*, nepublikovaný strojopis diplomové práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc 1998; idem (rec.): Ivo Kořán, *Braunové*, Praha 1999, *Umění* 48, 2000, s. 96–100, zde s. 98, 100, pozn. 5; idem (rec.): Ignác Rohrbach. Praha, Národní galerie, Klášter sv. Jiří, 7. 2. – 1. 4., *Ateliér* 2001, č. 7, s. 12.

10 Srov. *Ke slávě Ducha. Sedm století církevního výtvarného umění v Královéhradecké diecézi*. Katalog, eds. Vl. Hrubý – P. Panoch, Pardubice 2003, s. 77, č. k. 83 (Bůh Otec, Vraclav, poutní kostel sv. Mikuláše), s. 77, č. k. 84 (Dobrý pastýř, Holice, kostel sv. Martina), s. 77–78, č. k. 85 (Sv. Jan Evangelista, Běstvina, kostel sv. Jana Křtitele), s. 78, č. k. 86 (Vítězný Kristus, Holice, cisterciácký kostel sv. Ondřeje), (autor všech hesel Martin Pavlíček).

1. Ignác Rohrbach, Sv. Jan Evangelista, 1725, Běstvína, kostel sv. Jana Křtitele. Foto Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích.

II. V úzké souvislosti s enigmatickou dobou Rohrbachových uměleckých začátků na české půdě vyvstává klíčová role nevelké východočeské obce Běstvina nedaleko Chrudimi, kde je náš sochař bezpečně doložen k roku 1725.¹¹ Byl to opět Ivo Kořán, kdo uvedený časový údaj spojil se vznikem vynikající sochy sv. Jana Evangelisty [obr. 1], pořízené – patrně současně s rovněž nepolychromovaným oltářem Umučení Krista (sv. Kříže) – do interiéru běstvinského farního kostela sv. Jana Křtitele, přestavěného do jeho vrcholně barokní podoby nákladem Františka Ferdinanda hraběte z Bürkensteinu.¹² Evangelista Jan byl v minulosti připisován Jiřímu Františku Pacákovi i Řehoři Thénymu, ve skutečnosti je raným, přitom však hned jedním z nejlepších děl Ignáce Rohrbacha.¹³ Poněkud komplikovanější je odpověď na otázku, kdo byl skutečným autorem sochařské výzdoby oltáře sv. Vojtěcha [obr. 2], pořízeného na objednávku téhož stavebníka do někdejší kaple zámku v Běstvině dokonce už roku 1723. Tento letopočet nalezneme na řezané nápisové pásce,¹⁴ dnes umístěné nad vstupem do kostela, původně však zřejmě spojené s řezanými kartušemi s aliančním erbem stavebníka a jeho manželky [obr. 3]. Architektura zámeckého oltáře včetně figurální složky se v mladší době dostala do interiéru farního kostela, v němž dvě postavy řádových patriarchů sv. Františka z Assisi [obr. 4] a patrně sv. Františka z Pauly [obr. 5] flankují hlavní vstup z jeho vnitřní západní strany, zatímco dvojice sv. Floriána a sv. Acháce [obr. 6 a 7] našla nové místo po stranách niky prolomené v severní stěně lodi, do níž byla – rovněž druhotně – umístěna nadživotní postava sv. Jana Evangelisty, stojící kdysi pod kruchtou v severozápadním koutě chrámové lodi.¹⁵

Podle názoru Ivo Kořána, formulovaného naposledy v katalogu pražské výstavy z roku 2001, byl za veškerou popisovanou výzdobu zodpovědný Ignác Rohrbach, jemuž autor dále připsal už zmíněný oltář sv. Kříže z kaple Božího hrobu na jižní straně presbytáře kostela¹⁶ a nakonec také sousoší Svatojánské vlády nad světem v domněle Santiniho návesní kapli.¹⁷ V recenzi Kořánovy braunovské monografie a poté i v katalogu výstavy *Ke slávě Ducha* vyšel z uvedeného názoru na autorství zámeckých soch Martin Pavlíček, který z něj ovšem odvodil dost odlišné závěry ve smyslu stylových vazeb čtveřice svatých patronů z Běstviny k některým střediskům dolnoslezské barokní plastiky. Podle Pavlíčka v tomto případě „jedná se o Rohrbachovu nejstarší realizaci, která je ovšem Braunovým dílem zcela nedotčena a naopak vykazuje silné vazby ke Slezsku, kde se Rohrbach narodil a vyškolil“.¹⁸ Podle takto postulované hypotézy se kladský rodák seznamuje s Braunovým radikálně barokním výtvarným názorem teprve v následujících letech a ve specifické formaci jej přijímá za svůj.¹⁹ U podživotních soch světců ze zámecké kaple shledává autor

2. Oltář sv. Vojtěcha v zámecké kapli v Běstvině, 1723.
Foto Ústav dějin umění AV ČR, v.v.i.

3. Nápisová páska a alianční erb hraběte Františka Ferdinanda z Bürkensteinu a jeho manželky z výbavy zámecké kaple v Běstvině.
Foto archiv autora.

11 Srov. Kořán, Ivo: Raráš a šetek aneb braunovské sochařství východních Čech. In: *Matyáš Bernard Braun 1684–1738: Sborník vědecké konference pořádané Národní galerií v Praze ve spolupráci s Československým komitétem dějin umění ve dnech 26. a 27. listopadu 1984*, Praha 1988, s. 108; idem: *Žáci M. B. Brauna* (cit. v pozn. 6), s. 107; Pavlíček: *Ivo Kořán, Braunové* (cit. v pozn. 9), s. 98; idem: *Ignác Rohrbach* (cit. v pozn. 9), s. 12.

12 Wirth, Zdeněk: *Soupis památek v politickém okresu chotěbořském XIX*, Praha 1906, s. I a 5: „Pod kruchtou ve výklenku dřevěná socha sv. Jana Ev. s orlem a andělem, v životní velikosti, krásná barokní práce.“

13 Ignác Rohrbach, Sv. Jan Evangelista, 1725, lipové dřevo nepolychromované, v. 188 cm, č. památkového rejstříku 2956, Běstvina, farní kostel sv. Jana Křtitele. Srov. k tomu Štech, Václav Vilém: *Die Barockskulptur in Böhmen*, Prag 1959, s. 112, obr. 160 (jako Jiří Pacák); *Umělecké památky Čech* 1, ed. E. Poche, Praha 1977, s. 69, obr. na s. 68: „připisovaná Ř. Thénymu, asi od I. Rohrbacha kol. 1730.“

14 Pavlíček, Martin: Sv. Jan Evangelista, Ignác Rohrbach. In: *Ke slávě Ducha* (cit. v pozn. 10), s. 77–78, č. k. 85, bar. obr. 21, datuje řezbu do doby kolem roku 1726.

15 Zde ji zachytil nejen Wirth: *Soupis* (cit. v pozn. 12), s. 5, ale také ještě *Umělecké památky Čech* 1 (cit. v pozn. 13), s. 69.

16 Ibidem, s. 69, obr. na s. 68.

17 Srov. naposledy *Ignác Rohrbach* (cit. v pozn. 8), s. 30.

18 Pavlíček: *Ivo Kořán, Braunové* (cit. v pozn. 9), s. 99.

19 *Ke slávě Ducha* (cit. v pozn. 10), s. 78.

4. Sv. František z Assisi, Běstvína, kostel sv. Jana Křtitele.
Foto archiv autora.

5. Sv. František z Pauly (?), Běstvína, kostel sv. Jana Křtitele.
Foto archiv autora.

ve shodě se starším názorem Kořánovým afinitu k pracím vratislavského Thomase Weissfeldta či k dílu Michaela Klahra staršího z Kladska, „*který se snad vyučil u stejného mistra jako Rohrbach.*“²⁰ Vedle jmenovaných sochařských osobností uvádí na jiném místě anonymního autora figurální výzdoby chórových lavic klášterního kostela cisterciáků v Jindřichově (Henryków) z doby kolem roku 1710,²¹ jehož Konstanty Kalinowski kdysi označil pomocným jménem Jindřichovský mistr I.²² Soudíme ovšem, že spíše než s efektními, avšak poněkud graficky vysušenými drapériemi Weissfeldtových světců i světic, nařasenými dlouhými nepřerušovanými, většinou ostrými záhyby anebo s vyhublými i pohybově dosti topornými figurami Jindřichovského mistra I pojí našeho svatého Jana čitelnější stylové vazby k jezuitskému sochaři Johannu Riedelovi, jehož v podobné souvislosti uváděl už Kořán.²³ Teprve v rámci dochované figurální i reliéfní výzdoby, kterou Riedel dodal do velkolepého interiéru jezuitského kostela ve Svidnici, najdeme blízkým způsobem stavěné robustní lidské tělo, oděné do bohatě probírané těžké drapérie, velkoryse modelované ve velkých formách se silnými obražujícími se záhyby.

III. Vraťme se zpět k nadživotnímu nepolychromovanému Sv. Janu Evangelistovi z Běstvíny, o kterého nám v tomto příspěvku jde v první řadě. Jsme totiž přesvědčeni, že klíčem k uspokojivému řešení otázky slohového charakteru raného díla Ignáce Rohrbacha je nová pečlivá analýza této znamenité řezby, k níž pražská výstava Slezsko – perla v České koruně poskytla neocenitelnou příležitost.²⁴ Naproti tomu časově zřejmě souběžný a řezbářsky stejně brilantní oltář sv. Kříže z kaple Božího hrobu farního chrámu [obr. 8] je po své poslední restauraci, ale i nenávratném poškození o dva odcizené andílky [obr. 9], podrobnějšímu studiu prozatím nedostupný. Jako vítaná opora nám v tomto kontextu bohužel neposlouží ani někdejší mobiliář arciděkanského chrámu Nanebevzetí P. Marie v Chrudimi, na jehož pozdně barokní obnově se Ignác Rohrbach opakovaně podílel už jako samostatně působící mistr nejpozději od konce dvacátých let 18. věku. Většina práce jeho dílny pro hlavní chrám královského města vzala totiž zřejmě za své při jeho regotizaci architektem Františkem Schmoranzem ve druhé polovině 19. století;²⁵ dochovaly se pouhé fragmenty rozptýlené na různá místa.²⁶ Řečené platí rovněž pro několik nedávno restaurovaných a autorsky zajištěných řezbářských kusů, k nimž náleží například Archanděl Michael a Rafael z farního chrámu v Mikulovicích²⁷ a Sv. Jan Nepomucký z kostela sv. Petra a Pavla v Novém Hrádku,²⁸ jež všechny reprezentují až zralou Rohrbachovu tvorbu.

20 Ibidem, s. 77–78, č. k. 85.

21 Pavlíček: *Ivo Kořán, Braunové* (cit. v pozn. 9), s. 99. Srov. k tomu dále Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 80–83, obr. 90 a 91, s. 167–171, obr. 203–207.

22 Ibidem, s. 83–86, obr. 96–99, 101, 203–207.

23 Kořán: *Braunové* (cit. v pozn. 6), s. 134: „...ve Slezsku řezal obdobně silnými liniemi svídnický jezuita Jan Riedel...“. Srov. dále Kalinowski: *Rzeźba* (cit. v pozn. 21), s. 176–179, obr. 221–227.

24 Srov. k tomu *Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných vztahů*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 443–444, č. k. III.5.34, obr. na s. 444 (autor hesla Tomáš Hladík).

25 Chytil, Karel: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese chrudimském XI*, Praha 1900, s. 39.

26 Několik řezeb z tohoto souboru bylo v první polovině 70. let restaurováno na pražské Akademii výtvarných umění. Socha sv. Karla Boromejského a 3 řezby putti jsou dnes uloženy v muzeu v Chrudimi, další drobné zlomky (figury 2 andílků) na arciděkanském úřadě tamtéž. V depozitáři hradu Košumberk byly jako Rohrbachovy chrudimské práce rozpoznány figury sv. Rocha a sv. Donáta. Posledně jmenovaná řezba byla zcela nedávno zapůjčena do nové expozice Baroko v Čechách Národní galerie v Praze ve Schwarzenberském paláci.

27 Obě sochy restaurovala akad. mal. Hana Vítová.

28 Srov. Zahradník, Pavel: Santini na opočenském a sadovském panství, *Průzkumy památek* 1, 1999, s. 5–20, zde s. 11 a 11–12, pozn. 62. Sochu sv. Jana Nepomuckého z Nového Hrádku restaurovaly akad. mal. Markéta Pavlíková a Lenka Helfertová (2004–2005).

Za takové situace musíme vystačit s monumentálním Sv. Janem Evangelistou z Běstviny, jehož sugestivní výraz zesiluje a dále stupňuje sice těžká, ale nesmírně dynamicky formovaná i bohatě probíraná drapérie. Podle Martina Pavlíčka naše socha „sice vykazuje určité poučení dílem M. B. Brauna, přesto si umělcova tvorba ponechá slezský charakter i nadále“.²⁹ V recenzi Rohrbachovy pražské výstavy též autor dokonce usoudil, že právě ona stylová specifika, pro něž byl umělec v minulosti považován za jednoho z nejosobitějších představitelů v linii Braunových pokračovatelů (expresivita projevu, modelačně bohatý řezbářský reliéf i nápadná, záměrně deformovaná obličejová typika), mohl Rohrbach poznat „v rodném Slezsku, kde se projevila naplno po roce 1700“. Podle Pavlíčkova přesvědčení odráží Jan Evangelista spíše než zřetelnou recepci braunovských stylotvorných elementů ještě poměrně hlubokou vzpomínku na léta Rohrbachova školení ve Slezsku, jak o tom byla řeč u soch ze zámecké kaple v Běstvině. O to zajímavěji zní zatím poslední Pavlíčkův soud reprezentující zřejmě určitý návrat k tradičnímu výkladu naší sochy a jejím prostřednictvím k rané sochařově tvorbě. V katalogu několikrát zmíněné výstavy „Ke slávě Ducha“ (2003) se dočteme, že „mimořádně kvalitní řezba sv. Jana Evangelisty již vykazuje všechny rysy Rohrbachova vyzrálého stylu obohaceného o poznání Braunovy tvorby“.³⁰ Podnětný je autorův poukaz na velmi nápadný naturalismus Janovy ostře řezané tváře s výraznými nadočnicovými oblouky a vystouplými lícními kostmi, který v Kořánovi dokonce vyvolával vzpomínku na německou pozdní gotiku.³¹ Na stejném místě hovoří Pavlíček o asistujících postavách andílka a orla, vycházejícího domněle ze známé skici ze sbírek Národní galerie v Praze, což je tvrzení poněkud odvážné, připomeneme-li si tradiční výklad toho velmi drobného Braunova bozzetta [obr. 10].

6. Sv. Florián, oltář sv. Vojtěcha zámecké kaple v Běstvině.
Foto Ústav dějin umění AV ČR, v.v.i.

IV. Obrátíme-li na tomto místě naposledy svou pozornost k sochám světců ze zámecké kaple v Běstvině, neunikne nám, že skutečně vykazují některé formální detaily i řezbářské finesy, jež známe z Rohrbachových mladších realizací. Máme tu konkrétně na mysli obrácené lemy plášťů v partii pasu, formované v nápadně silné záhyby [obr. 11] a dále výrazný motiv silného stáčeného záhybu spadajícího mezi nohama k základně sochy [obr. 12]. Nepřehlédneme současně ani kratší nehluboké vrypy dláta oživující jinak klidné plochy látek, stejně jako výraznou typiku světců s dekorativně účinnými, pečlivě řezanými partiemi vlasů i vousů [obr. 13]. Snesené poznatky z pečlivého studia nikterak invenční sochařské formy zámeckých patronů si přesto neumíme přímo spojit s vynikající úrovní řezbářského řemesla, jakou reprezentuje jen o málo mladší Jan Evangelista z farního chrámu. Jinak pověděno: svaté patrony by musela vytvořit táž dílna, která v odstupu pouhých dvou let, jež uplynula od dokončení výzdoby oltáře sv. Vojtěcha zámecké kaple, dokázala zhotovit zcela mimořádnou postavu sv. Jana Evangelisty. Nelze přitom skutečně popřít, že jinak veskrze průměrné figury světců nevýrazných kontrapostů i nevzrušivých gest, naprosto odlišného tělesného kánonu i nápadně naivního naturalismu, s nímž jsou řezány vystouplé žíly na příliš velkých rukou, mají po stránce čistě řemeslné některé styčné body s povrchovým řezbářským vypracováním mnohem velkoryseji a jistě koncipované sochy Janovy, oděné do dynamicky utvářeného pláště oživeného do hloubky podbíranými záhyby, silnými promačkanými lemy a také v záměrném kontrastu ostře vytaženými tenkými řasami.

Pokud skutečně svatí patroni z Běstviny vzešli z dílny jediné autorské osobnosti, jak by mohlo naznačovat jejich řemeslné vypracování, uměli bychom si takový nečekaně prudký posun

29 Pavlíček: *Ignác Rohrbach* (cit. v pozn. 9), s. 12.

30 *Ke slávě Ducha* (cit. v pozn. 10), s. 78.

31 Srov. naposledy *Ignác Rohrbach* (cit. v pozn. 8), s. 31: „Obličej často charakterizuje ostrý výrazný řez, maličko připomínající až německou pozdní gotiku.“

7. Sv. Achác, Běstovina, kostel sv. Jana Křtitele. Foto archiv autora.

8. Ignác Rohrbach, oltář Umučení Krista (sv. Kříže), asi 1725, Běstvína, kostel sv. Jana Křtitele.
Foto Ústav dějin umění AV ČR, v.v.i.

výsledné sochařské kvality, natolik zásadní proměnu osobního stylového projevu vysvětlit, jenom pokud bychom připustili nějakou mocnou inspiraci, ještě lépe pověděno, jen pod vlivem nějakého skutečného tvůrčího šoku, jaký mohlo představovat jediné přímé setkání s tvorbou Braunovou. Právě osobnost protagonisty domácí barokní plastiky, s níž v tomto kontextu počítalo ještě nedávné bádání,³² se z genetické výbavy Sv. Jana Evangelisty vytratila až příliš. Stranou

32 Srov. naposledy Kořán, Ivo: Rohrbach, Ignác. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění N-Ž*, Praha 1995, s. 687: „Vedle J. F. Pacáka, J. A. Devotyho a Ř. Thényho byl (= Rohrbach) nejvýznamnějším žákem M. B. Brauna.“

9. Ignác Rohrbach, putto z oltáře Umučení Krista, asi 1725, Běstvína, kostel sv. Jana Křtitele.
Foto Ústav dějin umění AV ČR, v.v.i.

10. Matyáš Bernard Braun, skica rozkřídleného orla, asi 1723, Národní galerie v Praze.
Foto Národní galerie v Praze (Vladimír Fyman).

11. Sv. Florián z oltáře sv. Vojtěcha – detail s obráceným lemem pláště u pasu, Běstvína, kostel sv. Jana Křitele. Foto archiv autora.

12. Sv. Florián z oltáře sv. Vojtěcha – detail drapérie se silným záhybem mezi nohama, Běstvína, kostel sv. Jana Křitele. Foto archiv autora.

Pavličkovy pozornosti tu ovšem překvapivě zůstala i postava nejvýznamnějšího „braunovce“ Jiřího Františka Pacáka, s jehož osobností i konkurencí musel Rohrbach v regionu počítat od prvních měsíců strávených na české půdě. Přitom dnes víme, že ani Pacák sám nemusel nutně projít přímou výukou v prostředí Braunovy pražské dílny, a přesto byl schopen pochopit a vlastní tvorbou dokonale tlumočit osnovné principy mistrova radikálně barokního názoru, který si sám Braun osvojil v Itálii. Pokud zároveň platí, že první fáze výzdoby Nového lesa (Betléma) u Kuksu spadá už do let 1723 až 1726, jak před časem upozornil Pavel Preiss, měl kladský rodák hned několik výborných příležitostí, jak se s aktuálními výsledky Braunovy rozvinuté dílny seznámit přímou cestou.³³ V Kuksu samotném stály tehdy sochy Blahoslavenství a Náboženství, následované Anděly blažené a žalostné smrti, k nimž přibýly – pravděpodobně kolem roku 1719 – proslulé řady Ctností a Neřestí, instalované Braunovou dílnou před táhlé průčelí kukského špitálu.³⁴ Současně byla dokončena výzdoba baldachýnové kaple Nejsvětější Trojice v nedalekých Stanovicích (1720) a Braunovi tovaryši začínají pracovat na výzdobě mariánského sloupu v Jaroměři (1723–1727), kam ke kostelu sv. Jakuba jejich mistr osadil (po 1721) náhrobek Anny Miseliusové.³⁵ Z jiné strany nahlíženo pomáhá vítaným způsobem osvětlit Rohrbachovy začátky v Čechách klíčový archivní dokument dokládající umělcovu pracovní aktivitu na výzdobě nového kostela v Běstvíně k uváděnému roku 1725. Význam mimořádného pramene stoupne, když zjistíme, že byl Rohrbachovi vydán jeho tehdejším zaměstnavatelem Františkem Ferdinandem z Bürkensteinu, a to jako atestát za sochařovu cestu do Prahy.³⁶

V. Do kontextu raného díla Ignáce Rohrbacha zřejmě přináleží doposud málo známá skupina sv. Jana Nepomuckého s andělem [obr. 14] v ikonografickém pojetí, kterou Ivo Kořán nazval redukováným Svatojánským oratoriem. Nepolychromovanou řezbu ze sbírek Státních muzeí v Berlíně, inventovanou jako práci neznámé českého mistra z doby kolem roku 1700, pokládal za Rohrbachovu práci už Kořán a stejné připsání nadhodil před lety rovněž Christian Theuerkauff, vynikající znalec evropské plastiky 16.–18. století i dlouholetý kurátor berlínské sochařské sbírky.³⁷

33 Preiss, Pavel: *Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha 1981, s. 193; Pavlíček, Martin: Neznámé dílo Matyáše Bernarda Brauna. In: *Pro Arte. Sborník k počtě Ivo Hlobila*, ed. D. Prix, Praha 2002, s. 327, 328, pozn. 19; naposledy Preiss, Pavel: *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha – Litomyšl 2003, s. 340–344, 346–357, obr. 153–159 na s. 346–352, obr. 161 na s. 358.

34 Srov. Poche, Emanuel: *Matyáš Bernard Braun. Sochař českého baroka a jeho dílna*, Praha 1986², s. 74, 299, pozn. 160–164, s. 80–81, 299, pozn. 170–172, s. 81–85, 93–94, 299, pozn. 175–189, obr. 29–46; naposledy Preiss: *František Antonín Špork* (cit. v pozn. 33), s. 262–263, 265, 268, 519, pozn. 91–104, obr. 101–104 na s. 262–265 (Blahoslavenství a Náboženství), obr. 104 na s. 266 (Anděl blažené smrti), obr. 105 na s. 267 (Anděl žalostné smrti), s. 269–271, 284–285, obr. 108–119 na s. 272–283 (Ctnosti), s. 285, 300–302, 519–520, pozn. 105–118, obr. 120–133 na s. 286–299 (Neřesti).

35 Srov. k tomu Paul, Vojtěch: *Braunův Mariánský sloup a Plačící žena v Jaroměři*, Jaroměř 1925; Matějček, Antonín: Matěj Bernard Braun v Jaroměři, *Památky archeologické* 35, 1927, s. 387–397; naposledy Kořán: *Braunové* (cit. v pozn. 6), s. 87–88, 105, pozn. 4.

36 Výpisek dr. B. Matouše z Archivu Pražského arcibiskupství, sign. 1164, k 23. VII. 1726: „*Frant. Ferdinand z Bürkensteinu vydává atestát za cestu do Prahy Ignáci Rohrbachovi, sochaři, narozenému nedaleko Kladska, který u něj již 3/4 roku pracuje na novém kostele sv. Jana Křt. v Běstvíně, Rohrbach uměl jen německy – měl spor s administrátorem Běstvíny.*“ Za zpřístupnění tohoto dokumentu srdečně děkuji PhDr. Ivo Kořánovi, CSc.

37 Písemné sdělení prof. Christiana Theuerkauffa z 11. 2. 1999 s mylným určením námětu řezby: „...*einer grossen Gruppe des Hl. Stanislaus Kotska (sic!), die vielleicht im Umkreis von Ignaz Rohrbach entstand.*“ – Řezbu znal už v 80. letech Kořán. Srov. Kořán: *Raráš a šetek* (cit. v pozn. 11), s. 109, obr. 76, který ji tehdy datoval do let 1735–1740.

S Martinem Pavlíčkem musíme nakonec souhlasit ve dvou jiných tvrzeních, obsažených v jeho recenzi Kořánovy braunovské monografie. Předně skutečně nemůžeme P. Marii-Immaculatu z kostela sv. Anny při jezuitské rezidenci v Žírči pokládat za Rohrbachovo první dílo v Čechách, protože jde o práci Jiřího Františka Pacáka, jak už v meziválečné době dovodil Emanuel Poche a nedávno znovu stvrdil Jan Pipek.³⁸ Podobně stylově natolik vyzrálý a formálně dokonalejší výkon, jaký představuje soubor nepolychromovaných řezeb zdobících kdysi oltář sv. Kříže v interiéru zámecké kaple v Úhrově, instalovaný po své poslední restauraci v Galerii výtvarného umění v Havlíčkově Brodě [obr. 15 a 16], opravdu nelze datovat tak časně (před rok 1730), jak to naposledy činí Ivo Kořán.³⁹ Celý soubor je naopak znamenitým dokladem evidentně velmi prestižní zakázky z mistrova zralého údobí,⁴⁰ v níž se Rohrbach v dramatické opravdovosti výrazu, hluboké vážnosti až drsnosti sochařské formy, ne nepodobné nejlepším řezbám Pacákovým, dobral polohy ještě pádňější a jadrnější než Matyáš Bernard Braun.

13. Sv. Florián z oltáře sv. Vojtěcha – detail hlavy svěťce, Běstvína, kostel sv. Jana Křitele. Foto archiv autora.

14. Ignác Rohrbach, skupina sv. Jana Nepomuckého s andělem, Berlín, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Skulpturengalerie. Foto Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Skulpturengalerie.

38 Pavlíček: *Následovníci* (cit. v pozn. 9), s. 52; idem: *Ivo Kořán, Braunové* (cit. v pozn. 9), s. 99; *Ke slávě Ducha* (cit. v pozn. 10), s. 70, č. k. 65 (autor hesla Martin Pavlíček). Srov. k tomu dále Poche, Emanuel: K otázce činnosti sochaře Josefa Pacáka, *Umění* 11 (Štenc), 1938, s. 439–454, zde s. 453, pozn. 13; naposledy Pipek: *Pověstný řezbář* (cit. v pozn. 1), s. 141 a pozn. 293, 142 a pozn. 301–302, soudil: „Hlavní portál a dřevěnou sochu P. Marie (= v Žírči) s Pacákem poprvé spojil Emanuel Poche. Obě práce jsou pacákovské natolik, že Kořánovo odmítání Pacáka u sochy P. Marie vyvolává rozpaky.“

39 Kořán: *Braunové* (cit. v pozn. 6), s. 138; datování „před rokem 1730“ je v popisku k detailu sochy sv. Jana Evangelisty na s. 136.

40 Blažíček: *Sochařství pozdního baroka* (cit. v pozn. 5), s. 721, 739, pozn. 36, měl tuto realizaci pro hraběte Vernesa z Rosany za jednu z Rohrbachových posledních prací, a datoval ji proto do doby po roce 1745.

15. Ignác Rohrbach, *Ukřižovaný ze zámecké kaple v Úhrově, Havlíčkův Brod, Galerie výtvarného umění.*
Foto Havlíčkův Brod, Galerie výtvarného umění.

16. Ignác Rohrbach, *Sv. Jan Evangelista* ze zámecké kaple v Úhrově, Havlíčkův Brod, Galerie výtvarného umění.
Foto Havlíčkův Brod, Galerie výtvarného umění.

STRESZCZENIE

WCZESNE DZIEŁO IGNACA ROHRBACHA

Podczas gdy życiorys Jiřího Františka Pacáka został ostatnio uzupełniony nowymi zasadniczymi informacjami, w *curriculum vitae* Ignáce Rohrbacha, artystycznego rówieśnika i konkurenta Pacáka w Czechach Wschodnich, występuje do tej pory cały szereg białych plam. W związku z początkiem jego pracy artystycznej na terenie Czech przypadającym na okres enigmatyczny pojawia się kluczowa rola wyjątkowej rzeźby św. Jana Ewangelisty z kościoła parafialnego św. Jana Chrzyciciela w Běstvině (1725). Ostatnia interpretacja wymienionej rzeźby pochodzi od Martina Pavlíčka, który w niej znalazł późniejsze dzieło z identycznego warsztatu, dostarczającego już w r. 1723 na ołtarz kaplicy pałacowej w Běstvině figury św. Franciszka z Asyżu, św. Franciszka z Pauli(?), św. Achacego i św. Florianą. Według nowej hipotezy Pavlíčka wywodzi się styl figur pałacowych i rzeźby Jana Ewangelisty z środowiska dolnośląskich warsztatów plastycznych Thomase Weissfeldta i tzw. mistrza Henrykówskiego I. Dotychczasowe badania wiązały początek pracy artystycznej Rohrbacha w Czechach z dużym wpływem sugestywnej osobowości Matyasza Brauna, aczkolwiek według nowej hipotezy zapoznał się rodak z Kłodzka z radykalnymi poglądami barokowym Brauna w zakresie sztuk plastycznych dopiero w następnych latach, przyjmując wymienione poglądy w specyficznej odmianie. Chociaż wykonanie artystyczne figur z kaplicy pałacowej wykazuje w niektórych szczegółach podobieństwo z późniejszymi pracami Rohrbacha, nie można znaleźć prostego i bezpośredniego powiązania z wyjątkowym poziomem sztuki plastycznej, reprezentowanym przez figurę św. Jana Ewangelisty z kościoła parafialnego, powstałą tylko dwa lata później. Tak gwałtowny wzrost końcowej jakości artystycznej i zasadniczą przemianę osobistego stylu można wyjaśnić tylko za pomocą wczesnego

i bezpośredniego poznania dzieła Brauna. Właśnie osobowość protagonisty krajowej plastyki barokowej, która w tym kontekście występuje w dotychczasowych badaniach, w interpretacji św. Jana Pavlíčka zbyt ustępuje na drugi plan, aczkolwiek do połowy lat 20-tych XVIII wieku miał Ignác Rohrbach kilka dobrych okazji do zapoznania się z autopsji z aktualnymi dziełami rozwiniętego warsztatu Brauna – w pałacu Kuks hrabiego Šporka, w pobliskich Stanovicach, albo w bardzo sugestywnej atmosferze Nowego Lasu (Betlem).

THE EARLY WORK OF IGNÁC ROHRBACH

While the biography of Georg Franz Pacák /Paczak/ has recently been supplemented with new significant findings, the *curriculum vitae* of Ignaz Rohrbach, Pacák's artistic "camp follower" as well as competitor in Eastern Bohemia, still displays numerous blank spots.

In connection with the enigmatic period of Rohrbach's artistic beginnings on the Bohemian soil there emerges the crucial role of the excellent sculpture of St John the Evangelist from the St John the Baptist parish church in Běstvina (1725). The wood-carving has lately been newly interpreted by Martin Pavlíček who considers it to be an early realization executed by the same workshop which, in 1723, delivered the sculptures of St Francis of Assisi, St Francis of Paula(?), St Achatius and St Florian for the St Adalbert altarpiece in the Běstvina château chapel. According to Pavlíček's newly postulated hypothesis, the stylistic morphology of both the château wood-carvings and the sculpture St John the Evangelist refer to the environment of the Lower-Silesian studios of Thomas Weissfeldt and the so-called Henryków Master I.

While hitherto research derived Rohrbach's beginnings in Bohemia from the epochal influence of the suggestive personality of Matthias Braun, the new hypothesis claims that the Kłodzko native became familiar with Braun's radical Baroque sculptural opinion and adopted it in a specific form only in the following years. Although the wood-carving treatment of the saints from the château chapel indeed displays several details that are known from Rohrbach's earlier realizations, we cannot simply and directly link the works with the outstanding quality of sculptural craftsmanship represented by only a two-year earlier figure of St John the Evangelist from the parish church. Such a rapid shift of the resulting sculptural quality and such

a fundamental transformation of personal stylistic expression can solely be explained by Rohrbach's early direct knowledge of the oeuvre of Braun. And it is the personality of the protagonist of the local Baroque sculpture – which the hitherto research took into account in this context – that far too much digressed from Pavlíček's interpretation of St John. In fact until the mid-1720s, Ignaz Rohrbach had more than several great opportunities to acquaint himself with the contemporary achievements of Braun's highly advanced workshop from autopsy – either directly in Špork's Kuks, in nearby Stanovice, or in the certainly highly suggestive environment of the New Forest (Bethlehem).

SUMMARY

VON PRAG ÜBER BAUTZEN NACH BRESLAU

ZUM FRÜHWERK JOHANN GEORG URBANSKYS IN DER OBERLAUSITZ

Marius Winzeler

„Was wohl noch aus mir vor ein großer Künstler werden möchte“¹ – mit diesen Worten beschrieb Johann Georg Urbansky seine Hoffnung, die er während seiner Bildhauerlehre bei Johann Brokoff in Prag hegte. Anlass der Aussage war ein großer Streit, da Urbansky die Lehre vorzeitig abgebrochen hatte und aus Prag geflohen war. Dennoch erfüllte sich letztlich der Wunsch des Künstlers nach Erfolg und Ruhm: Als er im zweiten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts nach Breslau kam, war sein Können gefragt. Das hohe Ansehen seiner Kunst verschaffte ihm bedeutende Aufträge, er wurde zum führenden Bildhauer seiner Zeit in Breslau und gilt heute unbestritten als einer der von Prag geprägten Protagonisten des Spätbarock in Schlesien.²

Urbanskys Lebensgeschichte zeigt nicht nur auf eindrückliche Weise, wie ein Künstler, der seine soziale Abhängigkeit abzuschütteln wagte, dank Begabung, Stolz und mittels Gönnern, denen das künstlerische Geschick wichtiger war als die gesellschaftliche Eingebundenheit, erfolgreich Karriere machen konnte. Urbanskys Biographie und Werk belegen beispielhaft, dass ein böhmischer Bildhauer in der Oberlausitz seine Freiheit und seine eigene Sprache finden konnte. Dies war eine wesentliche Voraussetzung dafür, dass er der niederschlesischen Hauptstadt mit seinem Schaffen künstlerisch einen nachhaltigen Impuls zu verleihen vermochte, bevor er von dort weiter nach Groß- und Zentralpolen zog, wo sich seine Spuren allerdings verlieren.

Während Urbanskys Schaffen in Schlesien und Polen durch die Arbeiten u.a. von Anneliese Uhlhorn,³ vor allem aber von Adam Więcek⁴ und Konstanty Kalinowski⁵ so weit als möglich erschlossen ist, blieb sein Frühwerk vollkommen unbekannt.⁶ Als früheste nachweisliche Arbeiten Urbanskys galten bisher die Kanzel des Breslauer Doms von 1719/1723 und die Skulpturen des Judas Thaddäus-Altars der Breslauer Antonienkirche von 1721 – Werke des damals bereits 39- bzw. 41-jährigen Künstlers!⁷ Anhand neuer Erkenntnisse zu einigen zuvor entstandenen Werken versuche ich nun einen Beitrag zu Verständnis von Herkunft, Ausbildung und Wirkung Urbanskys zu leisten.

Zunächst sei ein Blick auf seine Biographie und die schriftlich überlieferten Fakten geworfen: Johann Georg Urbansky wurde um 1675 in der Herrschaft Kulm (Chlumec) bei Aussig (Ústí nad Labem) in Nordböhmen als leibeigener Untertan des Grafen Johann Franz Kolowrat-Krakowsky geboren.⁸ Vermutlich entstammte er einer Handwerkerfamilie; sein Bruder Friedrich war später Tischler

1 Aus einem Brief Johann Georg Urbanskys an die Prager Bildhauerzunft, undat. (einige Tage nach dem 27. Mai 1707), Bautzen, Domstiftsarchiv St. Petri, Sign. Loc. 2723 bis, Nr. 12.

2 Kozieł, Andrzej: Barockpracht der Klöster und Paläste. In: *Schlesien – die Perle in der Krone Böhmens. Drei Blütezeiten der gegenseitigen Kunstbeziehungen*. Ausst.-Kat., hg. von A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006. S. 297–313, insbes. 303, 305; Künstlerbiogramme. In: ibidem, S. 498 (Autor Jiří Fronek).

3 Uhlhorn, Anneliese: *Meister und Werke der Plastik des Spätbarock in Breslau (ca. 1700–1750)*, Berlin 1927.

4 Więcek, Adam: *Jan Jerzy Urbański. Studium o rzeźbie wrocławskiej pierwszej połowy XVIII stulecia*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.

5 Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, S. 126–133; *Teatr i Mistyka. Rzeźba barokowa pomiędzy Zachodem a Wschodem*, Ausst.-Kat., hg. von K. Kalinowski Poznań, Muzeum Narodowe, Poznań 1993, S. 96–103.

6 Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 27–30, musste konstatieren, dass eine Geschichte der barocken Plastik in Bautzen fehlt und keinerlei Werke der quellenmässig belegten Lehrmeister Urbanskys genannt werden können. Auch Hartmut Ritschel verwies bedauernd auf den entsprechenden Mangel: Ritschel, Hartmut: Aspekte zur Barockplastik in der Oberlausitz. In: *750 Jahre Kloster St. Marienstern, Festschrift*, hg. von K. Blaschke – H. Magirus – S. Seifert, Halle/S. 1998, S. 385–402, hier S. 395.

7 Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 81–88, 89–93; Kalinowski: *Rzeźba barokowa* (wie Anm. 5), S. 126–127.

8 Soziale Herkunft und Geburtsjahr sind einem Brief der Prager Bildhauerzunft an die Bautzener Bildhauer vom 27. Mai 1707 sowie der undatierten, kurz danach verfassten Entgegnung Urbanskys zu entnehmen; Bautzen, Domstiftsarchiv St. Petri, Sign. Loc. 2723 bis, Nr. 6, 12; vgl. Więcek, *Jan Jerzy Urbański* 1963 (wie Anm. 4), S. 170, 177–181.

in Karbitz (Chabařovice), während Johann Georg zunächst vier Jahre bei einem Maler lernte.⁹ Offensichtlich zeigte der Junge Talent, weshalb ihn sein gräflicher Herr 1693 zum Bildhauer Johann Brokoff nach Prag in die Lehre gab, die auf sieben Jahre festgelegt wurde. Schon bald bewies der Lehrling großes Geschick und erwies sich als fähiger Mitarbeiter des vielbeschäftigten Johann Brokoff. Urbansky schätzte den Lehrmeister zunächst sehr und hatte von ihm die Meinung, „*dass er wohl gahr ein Michel Angelo oder Practiceles sein müsse.*“¹⁰ Insbesondere in Brokoffs Pietà für die Karlsbrücke von 1695/1696 (heute im Hof des Krankenhauses unter dem Laurenziberg/Petřin auf der Prager Kleinseite); [Abb. 1] sah der Lehrling ein Vorbild.¹¹ Seine Verehrung des Meisters wich jedoch bald Angst und blankem Hass, da Brokoff ihn ausnutzte und sehr schlecht behandelte – Urbansky wurde wiederholt geschlagen und erhielt Essen voller Würmer vorgesetzt.¹² Bei einer kürzeren Abwesenheit des Meisters 1697 verließ der 22-jährige Lehrling Prag fluchtartig und fand in der alten Oberlausitzer Hauptstadt Bautzen (Budyšin) Aufnahme. Zwar bestanden kulturell und künstlerisch rege Kontakte zwischen Bautzen und Prag, doch politisch waren die beiden Städte seit 1635 durch eine Grenze getrennt: das einstige Nebenland der böhmischen Krone gehörte seither zum Kurfürstentum Sachsen.¹³ Deshalb war Urbansky in Bautzen vor dem Zugriff der böhmischen Obrigkeit geschützt und konnte dort die Lehre abschließen.

In Bautzen genoss er scheinbar bald ein gutes Ansehen als Künstler und schuf u.a. Werke für das katholische Domstift St. Petri. In dessen Umfeld und unter dessen rechtlichem Schutz hatte er sich nach Abschluss seiner Ausbildung niedergelassen, weshalb der Domdekan 1707 in den langwierigen Streit um den entwichenen Bildhauer hineingezogen wurde. Schon 1704 hatte sich Johann Brokoff an Urbanskys damaligen Lehrmeister Johann Daniel Richter gewandt und versucht, ihn über das Vergehen des Lehrlings aufzuklären. Die Sache verlief offenbar im Sande, Richter antwortete nicht. Urbansky wechselte jedoch zu dem zweiten damals in Bautzen tätigen Meister, Theodor Pausewein (auch Pausewang), wo er 1707 seine Lehre abschloss. Allerdings versuchte dies der 1699 in Prag nachgewiesene und wahrscheinlich bei Matthias Wenzel Jäckel ausgebildete Bautzener Bildhauer Georg Vater (geboren 1673 in Wittichenau) zu verhindern, da er in Urbansky einen Konkurrenten erkannte, der ihm die ohnehin nicht üppige Arbeit streitig machen könnte.¹⁴ Es kam zum Kampf unter den Bautzener Künstlern, in dem Vater sich auf die Seite des Prager Klägers schlug, den auch Matthias Wenzel Jäckel unterstützte: Aus Gründen der Ehre wollte man verhindern, dass der entlaufene

---

⁹ Vgl. Kontrakt zwischen Johann Franz Graf von Kolowrat-Krakowsky und Johann Brokoff zur Ausbildung des Johann Georg Urbansky vom 30. August 1693 sowie Brief Urbanskys an die Prager Bildhauerschaft nach dem 27. Mai 1707; Bautzen, Domstiftsarchiv St. Petri, Sign. Loc. 2723 bis, Nr. 1, 12; vgl. Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 166, 177.

¹⁰ Aus dem Brief Urbanskys an die Prager Bildhauerschaft nach dem 27. Mai 1707; Bautzen, Domstiftsarchiv St. Petri, Sign. Loc. 2723 bis, Nr. 12; Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 178.

¹¹ Ibidem; zur Pietà, einem herausragenden Werk Johann Brokoffs, das auch das Werk seines Sohnes Ferdinand beeinflusste vgl. Pollak, Oskar: *Johann und Ferdinand Maximilian Brokoff. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Barockplastik* (= *Forschungen zur Kunstgeschichte Böhmens* V), Prag 1910, S. 31; Blažíček, Oldřich J.: *Ferdinand Brokof*, Praha 1976, S. 31, 35; Neubert, Karel – Kořán, Ivo – Suchomel, Miloš: *Karlsbrücke*, Prag 1991, S. 46, 48–49.

¹² Wie Anm. 10.

¹³ Zur Geschichte der Oberlausitz im 17. Jahrhundert vgl. Schunka, Alexander: Die Oberlausitz zwischen Prager Frieden und Wiener Kongress (1635–1815). In: *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*, hg. von J. Bahlcke, Leipzig 2001, S. 143–179.

¹⁴ Mirtschin, Maria: Georg Vater – drei Plastiken im stilkritischen Vergleich, *Lětopis* 43/1, 1996, S. 3–16; *Zeit und Ewigkeit. 128 Tage in St. Marienstern*. Ausst.-Kat., hg. von J. Oexle – M. Bauer – M. Winzeler, Halle/S. 1998, 316–317. (Autor Maria Mirtschin); Mirtschin, Maria: Die Entdeckung eines Werks von Georg Vater. Das Epitaph des Johann Adolph von Ponickau (d. Ä.), *Lětopis* 54/1, 2007, S. 102–115, insbes. S. 104–106.

1. Johann Brokoff, Pietà von der Karlsbrücke, 1695/1696, Sandstein, Prag-Kleinseite, Hof des Krankenhauses unter dem Petřín. Foto Marburg.

2. Johann Daniel Richter, Schönberg/Sulików, Pfarrkirche, Kanzel und Altar, um 1690–1692, Holz. Foto Marius Winzeler.

Lehrling entgegen den zünftischen Gesetzen in Bautzen tätig sei. Dem sich daraus entspinnden Briefwechsel können wir die z. T. bereits genannten biographischen Angaben zu Urbansky entnehmen, darüber hinaus aber auch einen Einblick in die sozialen Spannungen im damaligen Kunst- und Handwerksbetrieb gewinnen.¹⁵

Dank Vermittlung des Bautzener Domdekans Matthäus Joseph Ignaz Vitzky konnte der Streit schließlich beigelegt werden. Urbansky entrichtete seinem früheren Lehrmeister 70 Gulden zur Abfindung – Brokoff hatte zunächst 300 Gulden gefordert – und damit war die Sache beigelegt. Wenig später verließ er die Oberlausitz und fand im Breslauer Domkapitel neue Brotgeber. Seine ersten, nicht erhaltenen Werke in Schlesien schuf er 1714–1715 angeblich für die Pfarrkirche von Leipitz (Lipowa) bei Oppersdorf (Wierzbięce).¹⁶ 1718 ist er als „*Bildhauer auf Dohm*“ bezeugt¹⁷ und 1720 erwarb er das Breslauer Stadtrecht.¹⁸ In der Folge entstanden seine bekannten Werke für Dom, Antonius-, Magdalenen- und Corpus Christi-Kirche in Breslau, seine Nepomuksäulen, Arbeiten für Tschenstochau, Hirschberg, Sagan, Lubin u.a.¹⁹

Was brachte aber nun Urbansky nach Schlesien mit? Welche Kenntnisse hatte er? Was waren frühe Werke, die als Referenzen dienen konnten und seinen raschen Aufstieg ermöglichten? Mit zeichnerischen Fähigkeiten und malerischen Kenntnissen war er zu Johann Brokoff gekommen. An welchen Werken er in dessen Werkstatt beteiligt war, ist nicht überliefert. Denkbar ist jedoch, dass er 1695/1696 an der Pietà für die Karlsbrücke untergeordnete Arbeiten verrichten durfte, hat er dieses Werk doch später wie bereits erwähnt als wichtiges Beispiel für Brokoffs Meisterschaft genannt [Abb. 1].²⁰ Auf jeden Fall hatte er von Brokoff Grundprinzipien eines klassischen Figurenstils mit klarer kompositorischer Gliederung und ausgeprägter Räumlichkeit gelernt. Aus der für Brokoff typischen Schwere seiner fast graphischen Art der Draperie und dessen Hang zu reduzierter Ornamentik mit flachem Relief und wenig bewegtem Akanthusschmuck entwickelte Urbansky eine eigene Formensprache von weit größerer Kraft und Monumentalität, darin Brokoffs Sohn Ferdinand Maximilian sehr nahe stehend. Dieser berühmteste Spross der ursprünglich aus Georgenberg in der Zips (Spišská Sobota) stammenden Bildhauerfamilie übertraf in seinem Werk den Vater weit, verdankte ihm aber ebenso wie Urbansky seine Ausbildung, die er übrigens zeitgleich mit jenem und wohl auch in engem Austausch absolvierte.²¹

In Bautzen fand Urbansky gute Aufnahme: Die beiden lokalen Meister Johann Daniel Richter und Theodor Pausewein hatten zusammen mit anderen Künstlern (darunter der ebenfalls in den Streit um Urbansky verwickelte Johann Friedrich Printz) in der Stadt und im Umland ein großes Betätigungsfeld, seit die Region sich vom Dreißigjährigen Krieg erholt und an vielen Orten neue Kirchenausstattungen und aufwändige Grab- und Gedenkmalen als Ausdruck wirtschaftlicher Prosperität und familiären Stolzes entstanden.²² Zunächst versuchte Urbansky bei Johann Daniel Richter sein Glück, von ihm selbst bezeichnete als „*ein weith berühmter, unschuldiger Bielhauer*“.²³ Viel ist über

3. Theodor Pausewein, Altar der ev. Kirche Malschwitz, 1709, Holz.
Foto Deutsche Fotothek Dresden.

¹⁵ Bautzen, Domstiftsarchiv St. Petri, Sign. Loc. 2723 bis, Nr. 1–13; vgl. Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 165–181.

¹⁶ Ibidem, S. 80.

¹⁷ Ibidem, S. 34.

¹⁸ Ibidem, S. 35–36.

¹⁹ Ibidem, passim; Kalinowski: *Rzeźba barokowa* (wie Anm. 5), S. 126–132.

²⁰ Wie Anm. 11.

²¹ Nejdělá, Věra: Příspěvek k dílu Jana Brokoffa, *Umění* 12, 1964, S. 1–28, Blažiček: *Ferdinand Brokof* (wie Anm. 11), S. 24.

²² Zu Bautzen im Barock vgl. Schulz, Hagen: Zur Geschichte von Bautzen vom späten 16. bis frühen 18. Jahrhundert. In: *Zwischen den Zeiten. 1000 Jahre Bautzen*, Bd. 1, Dresden 2002, S. 14–28.

²³ Im Brief Urbanskys an die Prager Bildhauergesellschaft nach dem 27. Mai 1707; Bautzen, Domstiftsarchiv St. Petri, Sign. Loc. 2723 bis, Nr. 12; Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 179.

4b.

4a. Theodor Pausewein/Johann Georg Urbansky (?), Bautzen, St. Petrus-Kirche, Chorgestühl um 1702–1704, Holz. Foto Deutsche Fotothek Dresden.

Richter freilich nicht bekannt, über seine Herkunft schweigen die Quellen. Gesichert als eigene Werke sind für ihn nur die 1688 entstandene Kanzel der ev. Stadtkirche St. Johannes in Reichenbach/O.L. und die 1688–1692 geschaffene Ausstattung der ehemals evangelischen, heute katholischen Stadtkirche Hl. Kreuzerhöhung in Schönberg/O.L. (Sulików).²⁴ Die Reichenbacher Kanzel mit ihren flachen Figurenreliefs, den etwas ungelenten Einzelfiguren und kräftigem, in den Einzelformen schweren Akanthus- und Girlandendekorationen weist ihren Schöpfer als tüchtigen Schnitzer aus, der in der formalen Tradition des dritten Viertels des 17. Jahrhunderts verwurzelt war.²⁵ Dies zeigt sich auch an Kanzel [Abb. 2], Teilen der Patronatsloge und von Epitaphien, am Orgelprospekt sowie am viergeschossigen Altaraufbau in Schönberg – allesamt Werke, die nach einem Kirchenbrand 1688 einheitlich entstanden sind.²⁶ Die reiche Instrumentierung und der umfangreiche figürliche Schmuck dieser Arbeiten – insbesondere am geradezu pompösen Altar – zeigen Richter jedoch hier deutlicher als in Reichenbach

²⁴ Das Werk Richters ist bisher unbearbeitet. Ausgehend von den genannten Arbeiten dürften ihm weitere sakrale Ausstattungsstücke und vor allem Epitaphien in der Oberlausitz zugeordnet werden können.

²⁵ Die St. Johanneskirche zu Reichenbach/O.L. Entstehungs- und Baugeschichte einer Kirche in der Oberlausitz, Reichenbach 2000, S. 7–8.

²⁶ Die Ausstattung ist weitgehend erhalten und wurde jüngst restauriert. Nach 1945 wurde die Front der Patronatsloge abgebaut und Teile ihres Dekors in ein neues Seitenaltarretabel umgebaut, dasselbe erfolgte mit dem Rahmen des einstigen so genannten Rosenepitaphs. Den Nachweis für die Autorschaft Richters, der für den Altar 175 Reichstaler, für die Bildhauerarbeiten am herrschaftlichen Gestühl und an der Kanzel 200 Reichstaler erhalten hat, geht zurück auf Bronisch, Paul Gotthold: *Geschichte der Kirche zu Schönberg*, Schönberg 1889, S. 32; vgl. auch Schulze-Schönberg, Artur: *Geschichte der Stadt Schönberg/O.L. 1234–1934*, Schönberg/O.L. 1934, S. 22–23, 37; Bena, Waldemar: *Polskie Górze Łużyce. Przyroda – historia – zabytki*, Zgorzelec 2003; *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler in Polen: Schlesien*, München – Berlin 2006, S. 892–893. (ohne die Autorschaft Richters zu nennen).

als einen Meister, der sich auch bereits mit dem Formenvokabular des beginnenden Hochbarock vertraut gemacht hatte, über architektonische Kenntnisse verfügte und es verstand, seine üppigen Akanthusranken ebenso wie seine Figuren vor dem Hintergrund eines tektonischen Systems dynamisch zu beleben. Während Richter sich auf den christologischen Kanzel- und Altarreliefs in Schönberg als sicherer Erzähler mehrfiguriger Szenen erweist, weichen seine Einzelfiguren durch ihre statuarische Strenge von dieser Lebendigkeit ab. In Urbanskys späterem Schaffen mit weit bewegteren Skulpturen lässt sich diesbezüglich kaum eine Reminiszenz an den Bautzener Meister erkennen, mit seinem eigenen Sinn für das Ornament hatte er aber von Johann Daniel Richter gelernt, lebendige figürliche Reliefs in einen klar begrenzten architektonischen Rahmen einzufügen und dadurch szenische Inhalte in einem räumlichen Zusammenhang zu akzentuieren. Zudem hatte Richter ihm einen Sinn für kraftvoll-üppige Formen vermitteln können, der vom Schüler eine Verfeinerung erfuhr. Entsprechende Kenntnisse dürften ihm letztlich gerade bei einem seiner ersten Werke in Breslau, dem Skulpturenschmuck der dortigen Domkanzel, gedient haben.

Besser fassbar ist jedoch das wohl für Urbansky auch wichtigere Werk Theodor Pauseweins, bei dem er 1707 die Meisterschaft erlangte. Zwar ist auch bei Pausewein Herkunft und Ausbildung vollkommen unbekannt, immerhin wissen wir jedoch, dass er seit mindestens 1685 in Bautzen wirkte, dort 1710 heiratete und bis mindestens 1717 tätig war.²⁷ Für ihn ist ein ausgeprägter und gegenüber Johann Daniel Richter stärker bewegter, weniger tektonisch gebundener Dekorationsstil mit virtuoser Akanthusschnitzerei von großer Dynamik und kraftvoller Üppigkeit bezeichnend, während dessen sich seine schlanken Figuren durch stark gebrochene Draperie und innere Spannung mit expressivem Gestus auszeichnen. Genannt seien insbesondere die für ihn gesicherten Altäre, die eine einzigartige Variante der für Böhmen und die Oberpfalz charakteristischen Akanthusretabel darstellen.²⁸ Inschriftlich durch ein Chronogramm als ältester ausgewiesen, ist zunächst der Kanzelaltar in Malschwitz anzuführen, der 1709 wohl für den Vorgängerbau oder eine andere Kirche geschaffen, in der nach einem Brand 1716 neu errichteten Kirche aufgestellt wurde [Abb. 3].²⁹ Besonders prächtig ist der Altar in Hähnichen (bei Rothenburg/O.L.) von 1709.³⁰ Und als drittes Werk sei schließlich der Kanzelaltar in Herwigsdorf (bei Löbau) genannt, den Pausewein gemeinsam mit der Schauwand der Patronatsloge 1715–1717 ausführte.³¹ Bei allen drei Retabeln kann der überreiche, höchst virtuos geschnitzte vegetabile Dekor dem Schmuck entsprechender Retabel in katholischen Kirchen zur Seite gestellt werden. Gegenüber den Ranken Johann Daniel Richters zeichnen sich diejenigen Pauseweins durch eine größere Bewegtheit und eine geringere architektonische Bindung, d.h. durch eine verstärkte Autonomie aus. Charakteristisch für Pausewein ist zudem, dass es ihm gelingt, an prominenter Stelle figürliche Darstellungen in sein Blattwerk einzufügen: nicht nur im Auszug, sondern auch im Zentrum der Altaraufbauten, hinter den Kanzelkörben, wo Darstellungen Gottvaters und von Christus mit Siegesfahne, jeweils in der Strahlenglorie, die Zugangstüren kaschieren. Da ähnliches Schnitzwerk und

5. Johann Georg Urbansky (zugeschrieben), Hl. Sebastian, um 1706–1708 Holz, Bautzen, Domschatzkammer St. Petri. Foto Deutsche Fotothek Dresden.

²⁷ Diese Kenntnisse verdanken wir dem Bautzener Historiker Paul Bruger; vgl. *Thieme-Becker*, Bd. 26, Leipzig 1932, S. 317.

²⁸ Vgl. Hamperl, Wolf-Dieter – P. Rohner, Aquilas: *Böhmisch-oberpfälzische Akanthusaltäre* (= *Große Kunstführer* 123), Regensburg 1999².

²⁹ Gurlitt, Cornelius: *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen*, Heft 32: *Amtshauptmannschaft Bautzen*, Dresden 1908, S. 148–149.

³⁰ Dehio, Georg: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler Sachsen I, Regierungsbezirk Dresden*, bearbeitet von B. Bechter – W. Fastenrath u.a., München – Berlin 1996, S. 428.

³¹ Von Pausewein stammte auch der Schmuck des Orgelgehäuses, das jedoch nicht erhalten ist. Gurlitt, Cornelius: *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen*, Heft 34: *Amtshauptmannschaft Löbau*, Dresden 1910, S. 212–213.

6. Johann Georg Urbansky (zugeschrieben), Hl. Benedikt vom Choraltar, 1709 Holz, Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern. Foto Marius Winzeler.

eine vergleichbare Figurensprache auch an anderen Werken im regionalen und zeitlichen Umkreis gefunden werden können, sind weitere Zuschreibungen möglich. Dies gilt für Rankenschnitzereien eines aufgelösten Altars (wahrscheinlich aus dem St. Petri-Dom) im Stadtmuseum Bautzen sowie für den ehemaligen Hochaltar der Liebfrauenkirche in Bautzen von 1698, den das für Pausewein charakteristische Akanthuswerk auszeichnete.³² Ebenso können ihm hypothetisch zugeordnet werden: der Kanzelaltar aus der Schlosskapelle Baruth mit Darstellung der Dreifaltigkeit in einer voluminösen Wolke (um 1700; heute Baruth, Friedhofskapelle)³³, das Epitaph des 1703 verstorbenen Rudolf von Neitschütz auf Gaussig (Bautzen, Stadtmuseum)³⁴ und mehrere Denkmäler auf dem Taucherfriedhof in Bautzen (z. B. Denkmal der Strobelschen Gruft, um 1700, und Denkmal Schramm, um 1700).³⁵

Sucht man Werke, an denen Urbansky in seiner Lehrzeit und in den frühen Meisterjahren in Bautzen beteiligt war, so ist aber nicht nur der Blick auf seine beiden Lehrmeister, sondern auch auf seinen Gönner wichtig: Der damalige Bautzener Domdekan Matthäus Joseph Ignaz Vitzky, geboren 1660 im Oberlausitzer Städtchen Wittichenau, war durch Ausbildung und Kontakte eng mit Böhmen verbunden.³⁶ So lag es nahe, dass er als Mäzen und Auftraggeber Kunstwerke bevorzugte, die den aktuellen Prager Strömungen folgten. Nach dem Besuch des Gymnasiums in Komotau (Chomutov), dem Studium bei den Jesuiten in Prag sowie seiner dortigen Priesterweihe wurde er 1685 Kaplan der Kaiserlichen Gesandtschaft in Dresden sowie 1690 Domherr in Bautzen. 1695 unternahm er mit dem kaiserlichen Gesandten Graf Clary-Aldringen aus Teplitz eine Reise nach Italien und Rom. Seit 1700 bis zu seinem Tod 1713 war er Domdekan und päpstlicher Administrator über die beiden Lausitzen und bekleidete damit das höchste Amt der katholischen Kirche im Gebiet des ehemaligen Bistums Meißen. Trotz einer bescheidenen Ausstattung gelang es ihm in seiner Amtszeit nicht nur den Besitz des Domstifts um die von den Fürsten Liechtenstein erworbene Herrschaft Schirgiswalde zu erweitern, sondern auch in seinem Einflussgebiet einige Zeichen seines Wirkens und seiner Repräsentanz zu setzen.

Vitzky begann 1702 mit der Barockisierung der Bautzener Domkirche, indem er nach italienischem Vorbild im Presbyterium einen kostbaren Marmorfußboden und eine ebensolche Kommunionbank von dem damals in Dresden ansässigen Giovanni Maria Fossati errichten ließ, darunter eine Kapitelsgruft und darauf ein neues Chorgestühl.³⁷ Dieses ist in unserem Zusammenhang besonders interessant [Abb. 4]: Zwar ist sein Schöpfer schriftlich nicht überliefert, doch stilistisch verweist es mit seinem reichen Rankenschmuck, den prunkvollen Blüten- und Fruchtgehängen und insgesamt durch das virtuose Schnitzwerk in Kombination mit gediegener Tischlerarbeit auf gesicherte Werke Theodor Pauseweins. Vor allem aber ist es wahrscheinlich, dass Johann Georg Urbansky an diesem Werk seine Spuren hinterließ – mit Blick auf spätere Werke wie den Schmuck der Orgelprospekte aus der Breslauer Magdalenenkirche und der Hirschberger Gnadenkirche, vor allem aber des Thaddäusaltars in der

32 Gurlitt, Cornelius: *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen*, Heft 33: *Bautzen (Stadt)*, Dresden 1909, S. 60; Reichel, Friedrich: *Bautzen*, Leipzig 1961, S. 91–92. Der Altar wurde 1970 abgebrochen und zerlegt, Reste davon befinden sich auf dem Boden der Kirche.

33 Gurlitt: *Beschreibende Darstellung Bautzen* (wie Anm. 29), S. 8–10; Dehio: *Sachsen* (wie Anm. 30), S. 19.

34 Gurlitt: *Beschreibende Darstellung Bautzen* (wie Anm. 29), S. 60.

35 Gurlitt: *Beschreibende Darstellung Bautzen* (wie Anm. 32), S. 115–116.

36 Für freundliche Auskünfte zu Vitzky danke ich Frau Dr. Birgit Mitzscherlich, Archiv des Domstifts St. Petri Bautzen. Zu Vitzkys Biographie vgl. *Chronicon venerandi capituli et collegiatae ecclesiae Budissinensis auctore Matthäi Josephi Vitzk decanuo nec administratore ecclesiastico utramque per Lusatiam*, hg. von C. G. Th. Neumann, (= *Neues Lausitzisches Magazin* 33), 1857, S. 186–231.

37 Ibidem: S. 224; Gurlitt: *Beschreibende Darstellung Bautzen* (wie Anm. 32), S. 23–34; Seifert, Siegfried: Das Domstift St. Petri in Bautzen. In: *750 Jahre Kloster St. Marienstern*, (wie Anm. 32), S. 283–297, insbes. 286–287.

St. Antoniuskirche in Breslau, die eine große formale Ähnlichkeit und Nähe in Stil und Lebendigkeit aufweisen.³⁸

Im figurativen Bereich könnte Urbansky an einem sehr persönlichen Auftrag des Domdekans beteiligt gewesen sein: dem 1706 zu Ehren der Eltern Vitzkys auf dem Wittichenauer Kirchhof errichteten Denkmal mit Darstellung einer Kreuzigungsgruppe – ein Werk, das in seiner architektonischen Gliederung an Prager Vorbilder erinnert und auf die ausgeprägten Sockelarchitekturen von Urbanskys späteren Nepomukdenkmäler in Schlesien vorausweist. Der schlechte Erhaltungszustand lässt allerdings keine näheren Vergleiche zu.³⁹ Dies gilt glücklicherweise nicht für ein weiteres Werk, das in den ersten Jahren des 18. Jahrhunderts für einen heute nicht mehr vorhandenen Altar in der Bautzener Domkirche entstanden war: die Skulptur des hl. Sebastian [Abb. 5], die lange Balthasar Permoser zugeschrieben wurde und noch wird. Dies ist jedoch nicht haltbar.⁴⁰ Meines Erachtens handelt es sich vielmehr um eines der wichtigsten Frühwerke Urbanskys, das dieser für Vitzky um 1707/1708 geschaffen hatte.⁴¹ Trotz der unterschiedlichen Aufgabe und der Größendifferenz ist der Bautzener Sebastian mit dem Figurenstil der Reliefs auf der Breslauer Domkanzel eng verwandt, auch hinsichtlich der kleinteiligen Draperie. Körperauffassung, Verkürzung, Drehung und Spannung verbindet den Bautzener Sebastian aber vor allem mit den 1722–1725 geschaffenen Atlanten des Orgelprospekts der Breslauer Magdalenenkirche.⁴²

Vitzky, der Kraft seines Amtes mit den Lausitzer Klöstern in engem Kontakt stand, war es zweifellos, der den jungen Bildhauer, der neben Georg Vater als einziger unter den Bautzener Künstlern katholisch war, für entsprechende Aufträge weiter vermittelte – vielleicht nach St. Marienthal und Lauban, was freilich noch weiter untersucht werden muss. Auf jeden Fall gesichert ist aber, dass Urbansky nach St. Marienstern empfohlen wurde.⁴³ Dort fand er unter der in Fragen der Repräsentation und Kunst sehr ambitionierten, aus Bautzen stammenden Äbtissin Ottilie Hentschel (reg. 1697–1710) eine weitere wichtige Auftraggeberin: Schon 1706 hatte ein Bildhauer aus Bautzen 1706 35 „Jesukindl“ geliefert,⁴⁴ 1707–1708 arbeitete ein solcher mit „seinem Jungen“ (wohl einem Lehrling) an einem neuen Choraltar und 1708 im Auftrag des Klosters an einem neuen Altar für die Pfarrkirche zu Crostwitz.⁴⁵ Sucht man nun im Kloster nach Werken, die mit diesen Quellen korrespondieren, so erweist sich, dass möglicherweise eines der 35 „Jesukindl“ von 1706 erhalten blieb, eine hölzerne Bekleidungsfigur von allerdings für eine Charakterisierung und Zuschreibung nicht ausreichend hohem künstlerischen Anspruch.⁴⁶

7. Johann Georg Urbansky (zugeschrieben), Putti vom Choraltar, 1709, Holz, Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern. Foto Marius Winzeler.

38 Vgl. Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), Taf. 16–17, 29.

39 Restaurierung 2000; die Oberflächen waren seit langem fast vollständig abgewittert.

40 Schmidt, Eva: *Mittelalterliche und barocke Plastik der Oberlausitz* (= *Schriftenreihe Museen der Stadt Bautzen*), Bautzen 1984, S. 26–28; Seifert, Siegfried: *Domschatzkammer St. Petri in Bautzen* (= *Großer Kunstführer* 183), München – Zürich 1992, S. 52. Die Zuschreibung wurde bereits vielfach abgelehnt, vgl. Asche, Sigfried: *Balthasar Permoser. Leben und Werk*, Berlin 1978, S. 184.

41 Eine Zuschreibung an Urbansky schlug bereits Walther Biehl vor, was Eva Schmidt ohne Angabe von Gründen jedoch als „keineswegs stichhaltig“ ablehnte; vgl. Schmidt: *Mittelalterliche und barocke Plastik* (wie Anm. 40), S. 27.

42 Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 93–100.

43 Zu den intensiven Kontakten zwischen Bautzen und St. Marienstern vgl. Winzeler, Marius: Bautzener Arbeiten für St. Marienstern. Künstler der Barockzeit im Dienste des Klosters, *Lëtopis* 49/1, 2002, S. 28–41.

44 Die hohe Zahl von 35 solchen Figuren verweist darauf, dass jede der damals über 30 Schwestern eine solche Figur als privates Andachtsbild erhielt. Klosterarchiv St. Marienstern, Buch Nr. 46.

45 Klosterarchiv St. Marienstern, Buch Nr. 48.

46 Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern, Schatzkammer.

8. Johann Georg Urbansky (zugeschrieben), Gottvater von der Bekrönung des Choraltars, 1709, Holz, Schatzkammer der Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern.
Foto Marius Winzeler.

Doch führt eine andere Spur direkt zu Urbansky: An einem Schrank von 1708, der mit Darstellungen der vier Jahreszeiten und Blumen bemalt ist (Schatzkammer St. Marienstern), befinden sich zeitgenössische Pergamentschildchen an den Schubladen, wovon eines beschriftet ist: „Ausziegel von Zucker = backer Cornelius aus Bautzen und Urbansky aus Bautzen.“ Darin befanden sich demnach die Quittungen über Einkäufe und Aufträge der Abtei. Da in Bautzen ein anderweitiger Urbansky zu dieser Zeit nicht bekannt ist, dürfte der Genannte der Bildhauer gewesen sein, zumal er bis 1708 in Bautzen nachweisbar ist und sein erstes bekanntes Werk in Schlesien erst ab 1714 entstand. So kann er auch mit den bereits erwähnten Nachrichten von neuen Altären in Zusammenhang gesehen werden. Insbesondere gilt dies für den 1932 zerlegten und heute nur noch in Fragmenten erhaltenen Choraltar, dessen Figuren 1708 von eben jenem Bildhauer aus Bautzen geschaffen und 1709 vom Maler Ferdinand Siegfried Philippi vor Ort staffiert wurden.⁴⁷ Es handelte sich um ein architektonisch schlichtes Retabel mit einem Mittelbild des segnenden Christus, flankiert von den lebensgroßen Figuren der beiden Ordensväter Benedikt und Bernhard [Abb. 6],⁴⁸ denen vier Putti [Abb. 7] mit den Mitren⁴⁹ zugeordnet waren – verbunden durch Akanthus- und Blumengirlanden – sowie um eine bekrönende Darstellung des segnenden Gottvaters [Abb. 8]. Stilistisch zeichnen sich die Figuren dieses Chorretabels durch ihre souveräne Körperauffassung und Lebendigkeit aus, beim Gottvater ist eine kleinteilig klassische Draperie bemerkenswert, die noch an Johann Brokoff erinnert. Bei den Ordensvätern überzeugen Ausdruck und Dynamik durch ihre räumliche Kraft, die an bekannte Werke Ferdinand Maximilian Brokoffs denken lässt. Das gleiche gilt für eine monumentale Skulptur des Erzengels Michael, die ebenfalls um 1708 oder 1709 entstanden sein dürfte und deren ursprünglicher Bestimmungsort in St. Marienstern nicht bekannt ist [Abb. 9].⁵⁰

Argumente für eine Autorschaft Urbanskys in St. Marienstern liefert der Vergleich zu gesicherten späteren Werken, die hinsichtlich Gewandfalten, Bewegung und Gesichtsausbildung vergleichbare Formen zeigen. So sind Parallelen in der Körperauffassung, der Bewegung, der Gesichtsbildung, Haarmodellierung und im Ausdruck unübersehbar, obwohl über acht Jahre zwischen den Mariensterner Putti und denen vom Orgelprospekt der Breslauer Magdalenenkirche von 1724 (als Leihgabe heute im Muzeum Narodowe, Breslau) liegen oder mehr als ein Jahrzehnt den Gottvater des Choraltars vom hl. Hieronymus von 1726 im Breslauer Dom trennt.⁵¹ Zeitlich ebenso weit auseinander stehen die Figuren der beiden Ordensväter in St. Marienstern und jene der vier Kirchenväter im Breslauer Dom, die jedoch gleichfalls eng miteinander verwandt sind. Am Beispiel der Michaelsfigur finden sich gleichfalls deutliche Verbindungen zu gesicherten Werken Urbanskys: So scheinen die Körperhaltung und der Faltenwurf von Urbanskys „Ecclesia militans“ auf dem Schalldeckel der Breslauer Domkanzel (1719–1723) dem Mariensterner Michael direkt nachzufolgen, ja einige charakteristische Faltenformationen mit gegenläufigen Knicken und kantigen Stauchungen sind nahezu gleich. Auch in etwas späteren Hauptwerken Urbanskys, den Figurendarstellungen des Harfe spielenden David und insbesondere des Asaf vom Orgelprospekt der Breslauer Magdalenenkirche von 1724 (als Leihgaben

47 Klosterarchiv St. Marienstern, Buch Nr. 48.

48 Die beiden Skulpturen flankieren heute das Klausurportal in der Klosterpforte.

49 Die Putti wurden 1998 restauriert und befinden sich heute in der Schatzkammer der Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern; der architektonische Rahmen des Retabels dient heute in der Wallfahrtskirche Rosenthal als Antoniusaltar, die übrigen Fragmente des Altars sind magaziniert.

50 Schoder, May – Winzeler, Marius: Die Figur des Erzengels Michael in St. Marienstern. Zur restauratorischen Wiedergewinnung einer bedeutenden Barockskulptur und zu deren Zuschreibung an Johann Georg Urbansky. In: *Beiträge zur Restaurierung und Denkmalpflege*, hg. vom Landesamt für Denkmalpflege Sachsen (= *Arbeitsheft* 8), Altenburg 2006, S. 92–100.

51 Więcek: *Jan Jerzy Urbański* (wie Anm. 4), S. 212–213. und Taf. 46–47.

heute im Muzeum Narodowe, Breslau), finden sich so starke Anklänge an den Erzengel in Form, Bewegung, Figurenauffassung, dass ein Entstehungszusammenhang unzweifelhaft ist.⁵²

Für weitere Skulpturen in und aus St. Marienstern, die aus der Regierungszeit der Äbtissin Ottilie Hentschel erhalten blieben, ist ebenfalls eine Autorschaft Urbanskys anzunehmen. Doch sind diese Werke nur unzulänglich dokumentiert und zum Teil durch Übermalungen stark entstellt, was eine klare Zuordnung erschwert. Dies gilt für eine große Zahl kleinformatige Skulpturen von Heiligen, deren schnitzerische Qualität zwar erkennbar ist, die jedoch als ikonografisch und typologisch normierte Andachtsfiguren für den privaten Gebrauch wenig signifikante Details aufweisen.⁵³

In einem heute im Stadtmuseum Meißen befindlichen und leider beschädigten Tonmodellletto für eine monumentale Kreuzabnahme, die wohl im Auftrag der Mariensterner Äbtissin hätte entstehen sollen, lassen sich jedoch weitere konkrete Bezüge aufzeigen.⁵⁴ So erinnert das relativ flache Relief mit den ausgesprochen lebensvollen Köpfen und bewegten Gestalten stark an Urbanskys Breslauer Kanzelreliefs aus Alabaster, etwa dasjenige des Evangelisten Matthäus. Bis hin zu Details der Gesichtsbildung, der flächigen und dennoch sehr dynamischen Draperie finden sich Übereinstimmungen. So rückt Urbansky auch als Schöpfer des ausgezeichneten Terrakottareliefs in Betracht.

Wenn nun aber Johann Georg Urbansky in wenigen Jahren in Bautzen und St. Marienstern einige wichtige und auch vom jeweiligen Stellenwert her prestigeträchtige Aufträge ausführen konnte und er so unzweifelhaft ein Renommé erlangte, so stellt sich die Frage, weshalb er diesen Ort verließ. Eine Antwort darauf vermögen teilweise die historischen Umstände zu geben: Mit Sachsen wurde auch die Oberlausitz genau in diesen Jahren um 1708/1709 in den Nordischen Krieg verwickelt. In Bautzen kam es zu Besetzungen, zudem zerstörte 1709 ein Stadtbrand große Bereiche. Für umfangreiche Bildhaueraufträge fehlte das Geld. In St. Marienstern kam dazu, dass 1710 die bisherige Auftraggeberin Ottilie Hentschel starb und ihre Nachfolgerin zunächst andere Prioritäten verfolgte als die Beauftragung kostspieliger Bildwerke. Zudem mag eine Rolle gespielt haben, dass Georg Vater weiter Missgunst säte – tatsächlich war er es, der nach Urbanskys Abgang aus der Oberlausitz die vor allem ab 1720 vermehrt einsetzenden Aufträge in Bautzen, Wittichenau und St. Marienstern erhielt; allerdings kam zuvor noch Balthasar Permoser zum Zug, den wahrscheinlich Vitzky 1713 mit dem großartigen Kruzifix für den Kreuzaltar des St. Petri-Domes beauftragt hatte.⁵⁵ Urbansky war damals bereits ostwärts weiter gezogen. Wahrscheinlich hatte ihn Vitzky nach Breslau empfohlen, wo er zunächst vom Domstift aufgenommen wurde.

Abschließend sei festgehalten, dass die genannten Skulpturen in der Oberlausitz, für die ich eine Autorschaft Urbanskys postuliere, nicht dazu führen, dass dessen Werk nun völlig neu gesehen werden muss. Aber sie belegen, dass er schon vor seiner Ankunft in Breslau Bedeutendes schuf und sie zeigen zudem, dass er es schon früh verstand, seine Prägung durch Johann Brokoff mit anderen Prager Kenntnissen sowie seinen Bautzener Erfahrungen für ein eigenständiges Werk nutzbar zu machen, das dann in Schlesien zur Reife kam. Zu Recht hat schon Adam Więcek auf die zeitgenössischen

9. Johann Georg Urbansky (zugeschrieben), Hl. Michael, um 1708–1710, Holz, Werkstatt für Behinderte St. Michael, Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern.
Foto May Schoder.

⁵² Kalinowski: *Rzeźba barokowa* (wie Anm. 5), S. 126–133; *Musica sacra. Motywy muzyczne w sztuce śląskiej XIII–XVIII wieku*. Ausst.-Kat. Muzeum Narodowe, Wrocław 1997, S. 65–66.

⁵³ Etliche solcher Figuren befinden sich im Kloster St. Marienstern, weitere aus dem Kloster in den Museen in Bautzen und Meißen.

⁵⁴ *Zeit und Ewigkeit* (wie Anm. 14), Nr. 4.103 (Autor Marius Winzeler), von mir als Werk Matthias Bernhard Brauns postuliert, was inzwischen haltlos ist.

⁵⁵ Die Quellenlage zum Permoser-Kruzifix ist unzureichend. Vgl. mit älterer Literatur Ritschel: *Aspekte* (wie Anm. 6), S. 388–389.

Ornamentstiche etwa eines Johann Unselt⁵⁶ hingewiesen und die Bedeutung solcher Vorlagen für Urbansky aufgezeigt. Mit Blick auf Richter und vor allem auf Pausewang wird aber nun auch deutlich, dass er schon in Bautzen ganz direkt mit entsprechenden Arbeiten konfrontiert war bzw. die Möglichkeit hatte, sich an solchen Werken die eigene Schnitzfertigkeit zu vervollkommen. Obwohl wir nur ansatzweise über eine Vorstellung von den Arbeiten Richters und Pausewangs verfügen, ist unverkennbar, dass sie ebenso wie Urbanskys Förderer, der Domdekan Matthäus Vitzky und die Mariensterner Äbtissin Ottilie Hentschel, auf der Höhe der Zeit waren. Trotz kleinräumigen Strukturen und wirtschaftlich-politisch unruhigen Zeiten konnten auch um 1700 eigenständige und mit aktuellen Strömungen vertraute Künstler in der Oberlausitz ein Betätigungsfeld finden sowie entsprechende Impulse weiter geben. So dürfte auch Urbansky gerade hier die Möglichkeit zu ersten anspruchsvollen eigenen Arbeiten erhalten und wesentliche Anregungen für sein späteres Schaffen empfangen haben. Das Beispiel Urbanskys spricht eindrucklich davon, wie sich böhmische Prägung mit Oberlausitzer Erfahrungen zu einer wesentlichen Grundlage für die schlesische Bildhauerkunst des Spätbarock verdichtet hat. Die Bautzener Jahre Urbanskys haben in sozialer und künstlerischer Hinsicht zweifellos eine entscheidende Rolle dafür gespielt, dass der Bildhauer schließlich tatsächlich „*ein großer Künstler*“ geworden ist, was er 1707 als seinen Wunsch formuliert hatte.

---

⁵⁶ *Neue Romanische Ziehrathen*, Augsburg 1687; *Neues Zierathen Buechlein*, Augsburg 1690; *Newes Zierathen Buch*, Augsburg 1695. Die entsprechenden Werke des Prager Architekten und Altarbauers Markus Nonnenmachers erschienen erst im frühen 18. Jahrhundert.

Z PRAHY PŘES BUDYŠÍN DO VRATISLAVI

K RANÉMU DÍLU JANA JIŘÍHO URBANSKÉHO V HORNÍ LUŽICI

Jan Jiří Urbanský platí za jednoho z hlavních tvůrců pozdního baroka ve Slezsku vyškolených v Praze. Jeho životní dráha, jež vede z poddanství na severočeském chlumeckém panství (Chlumec u Chabařovic) přes Prahu do Budyšína a odtud do Vratislavi, působivě ukazuje, jakou kariéru může udělat umělec, který se odváží překročit hranice své sociální závislosti. A to díky nadání a hrdosti a prostřednictvím mecenášů, pro něž byly umělecké dovednosti důležitější než společenské konvence.

Zatímco Urbanského slezské působení je do velké míry rozkryto, jeho rané dílo zůstává dosud zcela neznámé. Na základě nových poznatků o hornolužickém prostředí, v němž se umělec pohyboval, lze nyní předložit příspěvek k porozumění Urbanského uměleckému původu, školení a působení. Do zorného pole se přitom dostávají, kromě pražského mistra Jana Brokoffa, sochaři a objednavatelé v Budyšině, kam dvaadvacetiletý Urbanský prchl roku 1697. V Budyšině se brzy coby umělec počal těšit značnému respektu a vytvořil mj. i díla pro katolickou dómskou kapitolu u Sv. Petra. V prostředí kapituly a pod její právní ochranou dokončil své vzdělání, takže v roce 1707 byl do sporu kolem odcházejícího sochaře vtažen i kapitulní děkan. Korespondenci, která se na toto téma rozvinula, vděčíme za pozoruhodný vhled do sociálních pnutí v rámci tehdejšího uměleckého a řemeslného provozu.

Mimoto lze Urbanskému připsat vícero děl v Budyšině a v Mariensternu. Připsání sice nejsou takové povahy, aby jeho činnost musela být nahlížena zcela nově, dokládají však, že vytvořil závažná díla již před příchodem do Vratislavi. Ukazují také, že umělec záhy pochopil, jak využít svého pražského školení a lužické zkušenosti v samostatné tvorbě.

RESUMÉ

STRESZCZENIE

Z PRAGY PRZEZ BUDYSZYN DO WROCŁAWIA

WCZESNE DZIEŁO JANA JERZEGO URBAŃSKIEGO W GÓRNYCH ŁUŻYCACH

Jan Jerzy Urbański uważany jest za jednego z głównych w Pradze wykształconych twórców późnego baroku na Śląsku. Jego droga życiowa prowadząca od poddaństwa w posiadłości Chlumec koło Chabařovic w Czechach Północnych przez Pragę do Budyszyńna i następnie do Wrocławia wyraźnie reprezentuje karierę artysty, zdolnego do przekraczania własnych ograniczeń społecznych dzięki talentowi, dumie i wsparciu mecenasów, którym zdolności artystyczne wydawały się ważniejsze od konwencji towarzyskich.

Podczas gdy działalność Urbańskiego na Śląsku jest w dużym stopniu przebadana, jego wczesne dzieła pozostają dotąd zupełnie nieznane. Na podstawie nowych informacji dotyczących środowiska górnołużyckiego, w którym twórca ten przebywał, można obecnie przedstawić przycinek objaśniający Urbańskiego rodowód artystyczny, szkolenie i twórczość. W polu obserwacji znajdują się poza praskim mistrzem Janem Brokoffem też rzeźbiarze i zleceniodawcy w Budyszynie, dokąd Urbański w wieku dwudziestu dwu lat przychodzi w 1697 r. W Budyszynie niebawem cieszył się jako artysta dużym respektem, tworząc też dzieła dla katolickiej kapituły przy katedrze św. Piotra. W środowisku kapituły oraz pod jej ochroną prawną zakończył swoją naukę, w wyniku czego został do sporu związanego z odchodzącym rzeźbiarzem wmieszany również dziekan kapituły. Z korespondencji prowadzonej na ten temat można uzyskać wyjątkowy obraz napięć społecznych panujących w ówczesnym środowisku artystów i rzemieślników.

Poza tym można Urbańskiemu przypisać autorstwo licznych dzieł w Budyszynie i Marienstern, które wprawdzie nie odbiegają od znanej już koncepcji, dokumentują jednak fakt tworzenia zasadniczych dzieł już przed jego przybyciem do Wrocławia, wskazując również na to, że artysta wkrótce sobie uświadomił możliwość wykorzystania w samodzielnej twórczości umiejętności zdobytych w Pradze oraz doświadczeń łżyckich.

FROM PRAGUE VIA BUDYSZIN TO WROCŁAW

THE EARLY WORK OF JOHANN GEORG URBANSKY IN UPPER LUSATIA

Johann Georg Urbansky is considered to be one of the leading late Baroque artists who were active in Silesia and trained in Prague. His life, which led from vassalage in the North-Bohemian domain of Chlumec near Chabařovice through Prague to Bautzen and eventually to Wrocław, impressively illustrates what a career can be made by an artist who has enough courage to exceed the limits of his social dependence. Urbansky achieved this thanks to his talent and pride as well as through his donors for whom artistic skills were more important than social conventions.

While Urbansky's activity in Silesia has been explored rather thoroughly, his early work has remained completely unknown. Today, we can submit our contribution to understanding Urbansky's artistic origins, training and activities on the basis of new knowledge of the Upper-Lusatian environment in which the artist moved. The given range of view at the same time includes, besides the Prague master Johann Brokoff, sculptors and commissioners from Bautzen where the 22-year old Urbansky fled to in 1697. He soon began to enjoy high respect as an artist in the city and, besides other things, created works for the Catholic dome chapter at St Peter. He completed his education in the environment of the chapter and under its legal protection, and thus even the capitular dean was dragged into the dispute around the leaving sculptor. The correspondence which developed on this subject gives remarkable insight into the social tensions surrounding the artistic and craftsmanship activity in that period.

Several more works in Bautzen and Marienstern can also be attributed to Urbansky. Although the character of these attributions does not provide new view of Urbansky's activity, they nevertheless prove that he created significant works already prior to his arrival in Wrocław. They also show that the artist soon grasped how to employ his Prague training as well as his experiences from Lusatia in his independent work.

SUMMARY

ŚLĄSCY KACI W KONTAKTACH ZAWODOWYCH Z MISTRZAMI Z MIAST CZESKICH I MORAWSKICH W XVII I XVIII WIEKU

Daniel Wojtucki

Nowożytnie miasta posiadające prawo miecza musiały mieć możliwość egzekwowania swych postanowień. W tym celu zatrudniały lub wypożyczały z innego ośrodka kata. Osoba ta, ze względu na charakter swojej profesji, zajmowała miejsce na samym końcu ówczesnej hierarchii społecznej. Profesja katowska uważana była za niehonorową, przez co mistrz, wraz z rodziną stanowił wyalienowaną grupę społeczną. Skutkiem czego było wykształcenie się w końcowej fazie średniowiecza lub na początku ery nowożytnej dynastii katowskich. Od tego czasu do tradycji przeszło przekazywanie funkcji miejskiego egzekutora lub pochodnych (Schwertdiener, Stockmeister, Gerichtsdienner, którzy także rekrutowani byli z katowskich rodzin), na ręce następcy, najczęściej syna. Dziedziczność ta, wykształtowała kolejne pokolenia klanów mistrzów sprawiedliwości.

Na pograniczu Śląska, Hrabstwa Kłodzkiego, Moraw i Czech osiedliło się w dobie nowożytnej, najczęściej w większych ośrodkach tych ziem, wiele katowskich kast. Należy wymienić tutaj rodziny Thienle, Hillebrandt, Kühn, Fischer, Geißler, Winkler, Schwann, Niegel, Wachsmann, Hoffman.¹ Poszczególni przedstawiciele tych famalii z powodu społecznego wyalienowania, zostali skazani na utrzymywanie jedynie w swych kręgach kontaktów towarzyskich, a co za tym idzie i zawodowych. Generalnie można rozróżnić kilka aspektów, które miały wpływ na kontakty zawodowe mistrzów z poszczególnych miast. Chodzi tutaj głównie o uroczystości rodzinne, tzn. małżeństwa, pogrzeby, chrzty, a także transakcje finansowe, wynajem lub zakup katowni, czy uczestnictwo w egzekucjach. Element małżeństwa odgrywał kluczową rolę w kontaktach zawodowych pomiędzy poszczególnymi mistrzami katowskiego rzemiosła. Na gruncie czysto towarzyskim wykształcały się późniejsze kontakty zawodowe. Rodziny skoligacone ze sobą poprzez liczne małżeństwa, obsadzały przedstawicielami swojego rodu poszczególne stanowiska miejskiego kata. Podobną rolę odgrywały chrzty dzieci egzekutorów. Najczęściej na rodziców chrzestnych wybierano osoby z innej rodziny, trudniące się tą samą profesją. W przypadku śląskich miast sąsiadującymi z morawskimi lub czeskimi ośrodkami ograniczano się do szukania wśród katowskich rodzin z terenów przyległych. W lipcu 1606 roku podczas chrztu syna międzyleskiego kata Christopha Menzela na świadków wybrano m.in. katów z pobliskiego miasta Králiky i Lanškroun.²

Wykup katowni przez innego kata doprowadzał również do częstych kontaktów zawodowych, szczególnie, że wraz z nią dany mistrz nabywał prawo wykonywania katowskiego rzemiosła w danym ośrodku. Przykładowo w 1623 roku Catharina, wdowa po kacie w Dolnim Adršpachu poślubiła egzekutora z Turyngii niejakiego Teuera.³ Tenże trzy lata później w 1626 roku sprzedał katownię rakarzowi z Chełmska Śląskiego Martinowi Hännischowi. Ten pomimo, że był tylko hyclem posiadał także uprawnienia katowskie. Wraz z katownią Teuer odsprzedał, a raczej przekazał w rozliczeniu mistrzowi z Chełmska swój miecz, którym wykonywał karę ścięcia.⁴

Również, jak w każdym niemal fachu, poszczególni kaci rywalizowali ze między sobą na polu zawodowym. Głównie chodziło o przejęcie intratnej posady miejskiego kata w danym ośrodku. Interesującym przykładem jest tutaj dokument z 1696 roku podpisany przez ołomunieckiego kata Pietscha. Po śmierci kłodzkiego kata Wachsmanna, o schedę po byłym mistrzu i przejęciu urzędu w tym mieście rywalizował wspomniany Pietsch z katowską rodziną Hillebrandt z Otmuchowa.⁵

1 Šrámek, Pavel: K historii katovských rodin ve Slezsku. In: *Hrdelní soudnictví českých zemí 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference, konané v Pardubicích 21.–22. 9. 1995*, Pardubice 1996, s. 162.

2 Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Księgi metrykalne, (Międzylesie), sygn. 606a, s. 90.

3 Gilar, Štěpán: Rasovna a katovna na panství Adršpach a její obyvatelé před rokem 1765, *Stopami dějin Náchodska. Sborník Státního okresního archivu Náchod*, t. 5, Náchod 1999, s. 176.

4 Ibidem.

5 Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr.), Akta miasta Kłodzka (dalej: AmK), sygn. 6060, *Sprawy kata miasta Kłodzka, 1629–1737* (dalej: *Sprawy*), s. 79–81.

W tym celu mistrz z Ołomuńca wystosował pismo do kłodzkiej rady miejskiej. Podkreślił w nim, że jest prawdziwym mistrzem katowskiego rzemiosła, co udowodnił wykonując poprawnie wiele egzekucji.⁶ W przeciwieństwie do rodziny Hillebrandt. Jak zaznaczył, jeden z przedstawicieli katowskiej rodziny z Otmuchowa źle wykonał karę, najpewniej ścięcia mieczem na pewnym skazańcu, co skwitował Pietsch słowami, że „*odpowiedziano im, iż powinien służyć jako katowscy pomocnicy i zabijać psy, dopiero wówczas mogą być mistrzami i przedłożyć prawdziwe świadectwo* [chodzi tutaj sztukę mistrzowską]“.⁷ W tym samym czasie ubiegający się o stanowisko kata Hillebrandt wystosował także pismo do kłodzkich władz, w którym zapewnił ich, iż jest doskonale przygotowany do pełnienia tej funkcji w mieście, ponieważ jest jak zaznaczył „*silnym i zdrowym mężczyzną*“, a jego ojciec był od 18 lat otmuchowskim katem, a także w Borowie.⁸ Kłodzcy rajcy najwidoczniej nie dali wiary słowom ołomunieckiego egzekutora i przyjęli na służbę kata Hillebrandta. Pietsch osiadł w pobliskim Broumowie, gdzie w krótkim czasie przekazał urząd w ręce syna Georga.¹⁰ Kilkadziesiąt lat później następcą Gotfrieda w Kłodzku, Franz Anton Hillebrandt wdał się w spór na polu zawodowym z mistrzem Wilhelmem Higlem z Broumova. Chodziło o wykonywanie egzekucji, a także o odebranie i zatwierdzenie wzniezionej nowej szubienicy w Wambierzycach.¹¹ Bezprawnie dokonał tego mistrz z Broumova, pozbawiając tym samym kłodzkiego kata należnego wynagrodzenia. Do analogicznego zdarzenia doszło w Opawie w 1763 roku, kiedy kat z Cieszyna Mathias Kreysel w piśmie skierowanym do władz tego miasta określił, iż miejscowy kat „*seinen Dienst und Hinrichtung der Malifikanten nicht allerdings wohl versteht und verrichtet*.“¹²

W podobnym tonie wystosowane było pismo adresowane do nyskiego biskupa przez kata Georga Hillebrandta (Hildtebrandta) z Nysy. W liście tym oskarżył on swojego kolegę z Prudnika, kata Daniela Cramera (Kramera), byłego mistrza w Krnovie, że bez odpowiednich uprawnień wykonuje egzekucje na kobietach oskarżonych i skazanych za czary. Poprzez przekroczenie swych kompetencji Cramer pobrał zapłatę za ścięcie, i tym samym pomniejszył dochody Hillebrandta.¹³ Należy dodać, że Georg Hillebrandt był generalnym katem podczas procesów i kaźni domniemyanych czarownic, z czego czerpał znaczne gratyfikacje finansowe. On to został zatrudniony w pobliskich Złatych Horach, gdzie podobnie jak w Nysie zajmował się głównie kaźnią tamtejszych skazanych oskarżonych o praktyki magiczne.¹⁴ W efekcie prudnickiemu katu zabroniono wykonywania wyroków na okolicznych czarownicach, co było skutkiem przekroczenia kompetencji, pod groźbą utraty całości posiadanego majątku.¹⁵

Podczas objęcia stanowiska kata miejskiego, kandydat na egzekutora korzystał z polecenia innego mistrza, który potwierdzał także jego zawodowe „osiągnięcia“ i umiejętności starającego się o posadę kata. Rekomendację taką znamy z września 1671 roku z Kłodzka, kiedy ustępujący z urzędu

---

⁶ Ibidem, s. 80.

⁷ Ibidem, s. 80.

⁸ Ibidem, s. 30–31.

⁹ Kat o takim nazwisku występuje w kłodzkich dokumentach, np. we wrześniu 1672 r. APWr., AmK, sygn. 339, *Die Verpflichtung zu Entrichtung der Kosten für die Erbauung von Hochgerichten, Verwahrung der Gefängnisse, Atzung und Transportierung der gefangenen, der Executions und Bewachungs – Gebühren in Betreff der Deliquenten*, Vol. I, 1556–1692, s. 30–33.

¹⁰ Glenzdorf, Johann – Treichel, Fritz: *Henker, Schinder und arme Sünder. Bd. 2, T. 2. 5800 Scharfrichter- und Abdeckerfamilien (N–Z) (Gebundene Ausgabe)*, Bad Münden am Deister 1970, s. 38.

¹¹ APWr., AmK, sygn. 6060, *Sprawy*, s. 73–75.

¹² Schostal, R.: Troppauer Scharfrichter von 1637–1764, *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Schlesiens* 8, 1913, s. 97.

¹³ Lambrecht, Karen: *Hexenverfolgung und Zaubereiprozesse in den schlesischen Territorien*, Köln – Weimar 1995, s. 138–139.

¹⁴ Wojtucki, Daniel: Kat miasta Prudnika, *Ziemia Prudnicka* 2003, s. 21.

¹⁵ Lambrecht, *Hexenverfolgung* (przyp. 13), s. 138–139.

mistrz Christoph Kühn polecił na swoje miejsce innego kata nazwiskiem Neumeister pochodzącego z Opawy. Jak zaznaczył mistrz Kühn, Martin Neumeister będąc katem w Prudniku wykonał wyroki ścięcia mieczem na 22 osobach, 5 powiesił, a 2 łamał kołem i jednej uciął dłoń. Brał udział także w torturowaniu oskarżonych i według niego był doskonale przygotowany do pełnienia tej funkcji w Kłodzku.¹⁶ Posada kłodzkiego kata przypadła jednak mistrzowi Wachsmanowi z pobliskiego Broumova, pomimo poparcia długoletniego kłodzkiego kata Kühna, który wielokrotnie popadał w konflikt z prawem i za to też usunięto go z funkcji miejskiego egzekutora.¹⁷

Wreszcie, równie często do kontaktów zawodowych pomiędzy poszczególnymi mistrzami katowskiego fachu dochodziło podczas licznych egzekucji. Wówczas egzekutorzy z danego ośrodka zapraszali do udziału w wykonaniu wyroku, innego mistrza lub mistrzów z najczęściej z sąsiednich ośrodków. Wspominany już kat Pietsch z Ołomuńca brał udział w egzekucji w Kłodzku w kwietniu 1696 roku, kiedy na Rynku został stracony baron von Fitsch (lub Fitschen), oskarżony o morderstwo.¹⁸ Podczas wykonania wyroku w Żąbkowicach Śląskich na pewnej morderczyni w październiku 1783 roku, udział w wyegzekwowaniu kary miecza, oprócz miejscowego kata Johanna Hellebrandta wzięli także kaci z Broumova i Police nad Metują wraz z pomocnikami.¹⁹ Możliwe, że pokrewieństwo decydowało, iż podczas niektórych egzekucji asystowali w nich mistrzowie z innych ośrodków. Nie należy tutaj wykluczyć także aspektu zawodowego. Kandydat na kata podpatrywał katowskiego kunsztu, aby w późniejszym okresie przystąpić do swoistego egzaminu, jakim była tzw. sztuka mistrzowska pod okiem pełnoprawnego mistrza. Nie należy również zapomnieć, że znajomości lub koneksje rodzinne zawarte podczas takich uroczystości jak śluby, chrzty lub pogrzeby nosły za sobą długotrwałe skutki. Podczas przesłuchania w 1696 roku legnickiego kata Heinricha Ferdynanda Mende zeznał on, że swoją pierwszą żonę Annę Rosinę Neumeisterin, wdowę po kacie z Krnova Georgu Heinrichu Geißlerze, z którą miał siedmioro dzieci, czworo wówczas jeszcze żyło, poznał właśnie w Krnovie, była ona córką tamtejszego mistrza. Po jej śmierci w wieku 49 lat, w 1697 roku poślubił on Marię Magdalenę Teresę, córkę Hansa Georga Wachsmanna, Stockmeistersa w Kłodzku.²⁰

Wieloletnie kontakty zawodowe, jak i koneksje rodzinne mistrzów z miast czeskich i morawskich z katami ze Śląska doprowadzały także do emigracji poszczególnych egzekutorów w poszukiwaniu intratniejszej posady. Najlepszym przykładem jest tutaj mistrz z Czeskiej Lipy nazwiskiem Nessel. Wiemy jedynie, że kat ten urodził się 19 maja 1724 roku.²¹ Po raz pierwszy spotykamy go dopiero w 1747 roku w miejscowości Czeska Lipa, gdzie starał się on o objęcie tamtejszej katowni.²² Wcześniej należała ona do mistrza Johanna Friedricha Woßela zmarłego w 1738 roku.²³ Oprócz pełnienia funkcji egzekutora Nessel parał się w jakimś stopniu chirurgią, szczególnie wśród biedoty, co nie było rzadkością w katowskim fachu.²⁴ W 1765 roku po zniesieniu przez cesarzową Marię Teresę prawa karnia śmiercią przez sądy większości czeskich miast, także Czeskiej Lipy, funkcja Nessela ograniczyła

---

16 APWr., AmK, sygn. 6060, *Sprawy*, s. 45.

17 Albert, Franz: *Der Scharfrichter als Arzt. (1671)*, Glatzer Heimatblätter 1931, s. 152.

18 APWr., AmK, sygn. 6060, *Sprawy*, s. 80.

19 Seidel, [b.i.]: Der Prozeß der Barbara Berlack, *Unsere Heimat. Monatsblätter für Heimatkunde und Heimatkultur Beilage zur Frankenstein-Münsterberger Zeitung*, Jg. 3, 1926/1927, s. 178–182.

20 APWr., Oddział w Legnicy, Akta miasta Legnicy II, sygn. 476, Criminalia 1695–1700, s. 89v, 90.

21 APWr., Akta miasta Wrocławia (dalej: AmW), sygn. 13711, *Acta (...) des Scharfrichters Frantz Friedrich Nessels und verkauf der Scharfrichterey an denselben betr.* 1768, s. 50.

22 Nader, Emil: Die Scharfrichterei in Leipa, *Mitteilungen des Nordböhmischen Excursionsclubs (Česká Lípa)* 35, 1912, s. 189.

23 Ibidem, s. 187.

24 Ibidem.

się zapewne jedynie do wykonywania obowiązków rakarskich.²⁵ Dlatego przypuszczalnie od tego czasu Franz Friedrich, który w okresie późniejszym dał się poznać jako osoba bardzo przedsiębiorcza, rozpoczął poszukiwania innego katostwa, gdzie mógłby się osiedlić i sprawować funkcję miejskiego egzekutora, przynoszącą mu znaczniejsze gratyfikacje finansowe. Nie są znane okoliczności, w jakich Nessel podjął starania celem objęcia posady kata w stolicy Dolnego Śląska, jednak w tym regionie jego nazwisko pojawiło się już kilka lat wcześniej, w czasie, kiedy był on jeszcze katem w Czeskiej Lipie. W 1762 roku pod dokumentem wystawionym 7 lipca w Lwówku Śl., odnajdziemy m. in. jego podpis, jak i jego żony Weroniki Nesselin.²⁶ Dotyczy on sprzedaży tamtejszej katowni, którą nabył kat Johann Carl Fischer z Rumburka za sumę 540 talarów. Z kwoty tej Nessel i jego małżonka otrzymali 360 talarów, a kupujący zobowiązał się do wypłacenia tej sumy w ciągu 8 dni.²⁷ We wrocławskich dokumentach Franz Friedrich Nessel pojawił się dopiero w 1766 roku.²⁸ Wówczas pomiędzy nim a władzami Wrocławia spisano umowę, dzięki której mistrz nabył tutejszą katownię za sumę 8000 talarów.²⁹ Nessel pomimo posiadania katowni we Wrocławiu nie odsprzedał majątku w Czeskiej Lipie, aż do roku 1773. Wówczas 29 września za kwotę 2650 guldenów Nesselowie wyzbyli się całego majątku, czyli domu mieszkalnego, ogrodu, dworu, stodoły i gruntów, oraz konia, wozu, a także narzędzi gospodarczych. Kupcem był Johann Karl Fischer, ten sam, który już wcześniej odkupił od Nesselów prawo do katowni w Lwówku Śl.³⁰ Warto zaznaczyć, że Fischerowie to znany ród katowski w Czechach, od II poł. XVI wieku jego przedstawiciele dzierżą w swoich rękach katowski fach np. w Chebie (Eger). Przykładowo w 1580 roku wymieniany jest w tym mieście mistrz Philipp Fischer, następnie w 1594 roku Jacob Fischer, w 1625 roku Hans Fischer, a w latach 1626–33 Bernhard. Jego następcą został Wilhelm Fischer, a od 1645 roku wymieniany jest Urban Fischer. Natomiast od 1669 roku na okres 39 lat w Chebie miejskim katem został Hans Thomas Fischer, a po nim od roku 1708 Johann Christian.³¹

Dzięki zachowanym dokumentom wiemy, że zapewne niejednokrotnie kat Nessel udawał się w podróż do Czech, aby załatwić tam różne zobowiązania. Dnia 3 maju 1770 roku mistrz Nessel zwrócił się do wrocławskich władz z prośbą o udzielenie mu 8 tygodni urlopu celem wyjazdu do Czech. W tym celu prosił również o wydanie mu specjalnego paszportu potrzebnego w podróży do opuszczenia kraju. W czasie jego nieobecności w czynnościach zawodowych zastępować go mieli, kat Dietrich z Brzegu i mistrz Kreisel ze Strzelina.³²

Oczywiście nie tylko tereziańska reforma sądownicza zmusiła czeskich katów do poszukiwania nowej posady na Śląsku. Znacznie wcześniej, głównie poprzez małżeństwa czescy, jak i śląscy kaci obejmowali katownie w poszczególnych ośrodkach. Warto dodać, że syn Franza Friedricha, Joseph Nessel w październiku 1785 roku ożenił się z Barbarą Schrottenbacher, córką długoletniego wiedeńskiego kata.³³ Ślub odbył się w Wiedniu, na który to Nessel senior będąc wówczas jeszcze

---

²⁵ Ibidem.

²⁶ APWr., Oddział w Jeleniej Górze (dalej AP Jelenia Góra), Akta miasta Lwówka Śląskiego (dalej: AmL), sygn. 1002, Acta des Magistrats zu Löwenberg, betreffend die hiesige Scharfrichterei 1761–1768, brak paginacji.

²⁷ AP Jelenia Góra, AmL, sygn. 1002, Acta des Magistrats, brak paginacji.

²⁸ APWr., AmW, sygn. 13712, *Räumung der Graben auf den Teichäckern die deshalb zu verschaffende Vorfluth überlassen Nutzung des Cadaver Platzes an den Scharfrichter Nessel*, s. 1.

²⁹ APWr., AmW, sygn. 13712, *Räumung der Graben...*, s. 1.

³⁰ Nader, Die Scharfrichterei (przyp. 22), s. 189; AP Jelenia Góra, AmL, sygn. 1002, Acta des Magistrats, s. brak paginacji.

³¹ Siegl, [b.i.]: Ueber Todesstrafen nach Alt-Egerer Criminalrecht, *Egerer Jahrbuch für das Jahr 1901*, 1901, s. 103, przyp. 24.

³² APWr., AmW, sygn. 13711, *Acta (...) des Scharfrichters*, s. 15 i 16.

³³ Rodzina Schrottenbach to jedna z najpotężniejszych wiedeńskich dynastii katowskich. W swoich rękach posadę miejskiego egzekutora poszczególni przedstawiciele tej kasty utrzymywali od 1550 roku, z małymi

oficjalnie wrocławskim katem, zapewne zmuszony był wziąć urlop, tak jak podczas swoich podróży do Czech.³⁴

Prowadząc dalsze badania nad tym tematem szczególnie w księgach metrykalnych i dokumentach kata miejskiego przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym i Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oraz jego terenowych Oddziałach, a także w Archiwum Państwowym w Opolu odnajdziemy wiele informacji dotyczących życia rodzinnego i zawodowego poszczególnych katowskich rodzin. Wręcz można wysunąć teorię, że na danym obszarze monopol wykonywania wyroków najwyższego wymiaru kary należał do kilku wybranych, wymienionych we wstępie rodzin katowskich. Wyjątek może stanowić tutaj potężna rodzina Kühn, jedna z największych na ówczesnym Śląsku. Jej przedstawicieli spotkamy od XVI do XVIII wieku w większości śląskich, górnołużyckich, czeskich miastach, począwszy od Budziszyna, poprzez Zgorzelec, Jawor, Lubań, Żagań, Ząbkowice Śląskie, Kłodzko, czy Otmuchów, Prudnik i Czeską Lipę.

---

przerwami aż do 1802 roku, a funkcja miejskiego kata przechodziła z ojca na syna, zob.: Koch, Tankred: *Die Geschichte der Henker. Scharfrichter-Schicksale aus acht Jahrhunderten*, Heidelberg 1988, s. 94 i 337.

³⁴ APWr., AmW, sygn. 13711, *Acta (...) des Scharfrichters*, s. 41.

RESUMÉ

SLEZŠTÍ KATI A JEJICH PROFESNÍ KONTAKTY S MISTRY V ČESKÝCH A MORAVSKÝCH MĚSTECH V 17. A 18. STOLETÍ

V pohraniční oblasti mezi Slezskem, Kladským hrabstvím, Moravou a Čechami se v novověku usadilo – nejčastěji ve větších sídlech – mnoho katovských rodů. Zmínit lze jména Thienle, Hillebrandt, Kühn, Fischer, Geißler, Winkler, Schwann, Niegel, Wachsmann či Hoffman. Jednotliví členové rodin zůstávali (z důvodů společenské ostrakizace) odkázáni na udržování společenských, a tedy i profesních kontaktů pouze uvnitř svého uzavřeného okruhu. Obecně lze rozlišit několik aspektů, které ovlivňovaly styky mezi mistry z jednotlivých měst. Především šlo o rodinné oslavy, to jest svatby, pohřby, křty, ale také finanční transakce, nájmy či koupě katoven nebo účast při exekucích. Také při obsazování funkce městského kata využíval kandidát na exekutora doporučení jiného mistra, který potvrzoval rovněž uchazečovy profesní „úspěchy“ a dovednosti. Takové dobrozdání je dochováno ze září 1671 z Kladska, kdy mistr Christoph Kühn, který úřad opouštěl, doporučil na své místo jiného kata jménem Neumeister, pocházejícího z Opavy. Jak Kühn uvedl, Martin Neumeister v době, kdy byl katem v Prudníku, vykonal rozsudek setnutím na 22 lidech, 5 jich oběsil a dva lámal v kole. Jedné osobě uťal ruku. Podílel se také na vykonávání útrpného práva na obžalovaných, a podle Kühna tedy byl dokonale připraven přijmout tuto funkci v Kladsku.

Mnohaleté kontakty i konexe mistrů z českých a moravských měst s katy slezskými doprovázely také jednotlivé migrující exekutory, kteří hledali výnosnější místa. Nejlepším příkladem je českolipský mistr Nessel. Poté, co v roce 1765 císařovna Marie Terezie odebrala soudům v mnoha českých městech (mezi nimi i v České Lípě) právo vynášet trest smrti, omezila se Nesselova funkce jistě pouze na vykonávání povinné kontroly. Samozřejmě ne-

toliko tereziánská soudní reforma donutila katy z českých měst hledat nové pracovní příležitosti ve Slezsku. Čeští a slezští kati se ujímali katoven v jednotlivých centrech již o mnoho dříve, a to hlavně díky vzájemným sňatkům. Další studium této problematiky, které bude využívat matrik a dokumentů spojených s funkcí městského kata, uchovávaných v Arcidiecézním archivu, ve Státním archivu ve Vratislavi (i v jeho oblastních odděleních) a ve Státním archivu v Opolí, povede k mnoha informacím týkajícím se rodinného a profesního života jednotlivých katovských rodů.

SILESIAN EXECUTIONERS AND THEIR PROFESSIONAL CONTACTS WITH THE MASTERS IN BOHEMIAN AND MORAVIAN CITIES IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

In the modern era, many families of executioners or headsman settled in the border area of Silesia, the Kłodzko Duchy, Moravia and Bohemia – most often in the larger centres of the given countries. Of special interest are the families of Thienle, Hillebrandt, Kühn, Fischer, Geißler, Winkler, Schwann, Niegel, Wachsmann and Hoffman. Their respective members remained dependent on establishing and keeping social, and thus also professional, contacts solely within their enclosed circle due to social ostracism. In general, we can pinpoint several aspects which influenced contacts between the masters from the individual cities. There were mainly family celebrations – weddings, funerals and christenings – but also financial transactions, rentals and/or purchases of hangman's houses and participations at executions. Also, in the case of appointing the position of the city hangman, the candidate for executioner relied on the recommendation of another master who at the same time testified to the applicant's professional "successes" and skills. Such a testimonial survived from Kłodzko and is dated September 1671, when the master Christoph Kühn, who was leaving the position, recommended another hangman named Neumeister from Opava as his successor. As Kühn stated, Martin Neumeister – during the period of his activity in Prudnik – executed the sentence by beheading on 22 people, hung five people and broke two people upon the wheel. He also cut off a hand of one person. He moreover participated in executing the right of torture on the accused and was thus, according to Kühn, perfectly prepared to assume this position in Kłodzko.

Long-time contacts as well as influential connections between the masters from Bohemian

and Moravian cities with the Silesian headsman also escorted the individual migrating executioners who sought more lucrative positions. The best example is master Nessel from Česká Lípa. When Empress Maria Theresa deprived courts in many Bohemian cities (including Česká Lípa) of the right to pass death sentences, Nessel's position certainly became limited solely to the performance of obligatory control. And, of course, not only the Theresian judicial reform forced headsman from Bohemian countries to find new work opportunities in Silesia. Bohemian and Silesian executioners took charge of headsman's houses in the particular centres much earlier, mainly due to mutual marriages.

Further research of this issue, using the registries and documents linked with the position of city executioner and held in the Archdiocese Archives and the State Archives in Wrocław (as well as in the regional branches of the latter) and in the State Archives in Opole, will certainly result in acquiring many new information about family and professional life of the particular executioners' families.

SUMMARY

ANTON POLCKE NA NOWO ODKRYTY

ZAPOMNIANE ŹRÓDŁA I NIEZNANE OEUVRE NADWORNEGO MALARZA DOBY PÓŹNEGO BAROKU

Arkadiusz Muła

Na kartach historii sztuki coraz lepiej rozpoznana bywa twórczość rokokowych malarzy pochodzących z Wrocławia: Franza Antona Palko i jego brata Franza Xawera Karla, o których wielokrotnie pisali światowej sławy badacze, m.in. Karel B. Mádl,¹ Rudolf Kuchynka,² Klara Garas³ oraz Thomas da Costa Kaufmann.⁴ Na tle bogatej, wciąż odkrywanej artystycznej działalności Palków, wciąż blado wypada postać Antona Polckego, ojca obu malarzy, którego sylwetka nie została dotąd uwypuklona w tradycji malarstwa śląskiego doby baroku. Jego skromna nota biograficzna, stworzona w XIX wieku przez Hermana Luchsa⁵ oraz Alwina Schultza,⁶ do dziś służy autorom monografii synów malarza, przede wszystkim czeskim badaczom, jako punkt odniesienia do badań nad dziejami malarstwa rokokowego w Europie Środkowej. Analogicznie Wurzbach,⁷ w słowniku biograficznym, wspomina o istnieniu trzech artystów o tym nazwisku. Ze śląskich historyków sztuki w XX wieku pisał o Antonie Polcke chyba tylko Ludwig Burgermeister, który w swej syntezie sztuki śląskiej sytuuje ową postać pośród współczesnych jej wrocławskich malarzy: Johanna Jacoba Eybelwiesera oraz Philipa Sauerlanda.⁸ Najczęściej przytaczanym w publikacjach dziełem artystycznym Polckego są prace malarskie przy wrocławskim *Castrum Doloris* cesarza Karola VI, znane wyłącznie z przekazów źródłowych, za które otrzymuje malarz w 1745 roku wynagrodzenie z kasy cesarskiej, opiewające na kwotę 315 florenów.⁹ Artysta opuszcza następnie Śląsk i przybywa do Wiednia zapewne ze starszym synem, Franzem Antonem, a następnie osiada z nim w Pressburgu, gdzie umiera w 1754 roku.¹⁰ W świetle danych na temat wzmiankowanego *Castrum Doloris*, wydaje się, iż podana przez Hermana Luchsa¹¹ informacja o opuszczeniu przez Antona Śląska już podczas pierwszej wojny prusko-austriackiej, a więc około 1741–1742 roku, mija się z prawdą. Skąpe dane biograficzne przytaczane przez Luchsa i Schultza pomijają ponadto cenną wzmiankę o naszym malarzu z XVIII-wiecznej publikacji, jaką był leksykon artystów Chrystiana Hermana Heinekena *Nachrichten von Künstlern und Kunst= Sachen*,¹² napisany w duchu Oświecenia i rodzącej się fascynacji historią sztuki jako nowej dyscypliny naukowej. Heineken poświadcza grafikę Wrocławianina nabytą do kolekcji Gottfrieda Winklera w Lipsku w 1768 roku, ukazującą – bliżej nie określoną – Scenę jarmarczną. Zwrócenie uwagi na postać malarza w jednym z pierwszych opracowań z dziedziny historii sztuki dowodzi niemałego znaczenia artysty na tle dziejów środkowoeuropejskiego malarstwa, uplasowanego w szeregu takich malarzy jak Michael Leopold Willmann oraz Philipp Sauerland, jedynych mistrzów pędzla czynnych na Śląsku, których biogramy zamieszcza Heineken.¹³ Kolejne wzmianki o Antonie Polcke pojawiają się

1 Mádl, Karel B.: Fresky u sv. Mikuláše na Malé Straně v Praze, *Památky archeologické* 16, 1897, s. 18.

2 Kuchynka, Rudolf, Palkovy fresky v Čechách, *Památky archeologické* 29, 1917, s. 129–134.

3 Garas, Klara: Zu einigen Problemen der Malerei des 18 Jahrhunderts Die Malerfamilie Palko, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 1961, s. 229–250.

4 DaCosta Kaufmann, Thomas: *Central European Drawings 1680–1800. A selection from American Collections. The Art Museum, Princeton University October 21 – December 3, 1989*. Catalogue, Princeton 1989, s. 116–118.

5 Luchs, Hermann: *Bildende Künstler in Schlesien, nach Namen und Monogrammen*, Breslau 1863, s. 49.

6 Schultz, Alwin: *Untersuchungen zur Geschichte der schlesischen Maler von 1500 bis 1800*, Breslau 1882, s. 115.

7 Wurzbach, Constantin: Palko. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, t. 21, Wien 1870, s. 223.

8 [b.a.], *Schlesische Landeskunde*, t. 2 = Burgermeister, Ludwig: *Schlesische Kunst* [brw, bmw], s. 339: „[...] Von Auswärtigen scheinen Anton Polcko und sein Sohn Franz Karl für Breslau geschaffen zu haben.“

9 Luchs: *Bildende Künstler* (przyp. 5); Schultz: *Untersuchungen* (przyp. 6).

10 Ibidem.

11 Luchs: *Bildende Künstler* (przyp. 5).

12 Garas: *Zu einigen Problemen* (przyp. 3), s. 246: grafika posiadała wymiary: 11 1/2 cala x 1 stopę 4 zale.

13 Publikacja, powstała jeszcze za życia barokowych twórców, nobilituje także postać ciągle jeszcze mało rozpoznanego malarza Philipa Sauerlanda. Problematykę twórczości tego późnobarokowego mistrza dla sztuki Wrocławia oraz Gdańska najobszerniej – jak dotąd – omówił dr Piotr Oszczanowski. Oszczanowski, Piotr:

1. N.N., Portret biskupa Franciszka Ludwika von Pfalz-Neuburg, ok 1700, Muzeum Archidiecezjalne, Wrocław. Foto Arkadiusz Muła

2. A. Polcke, Św. Barbara, ok. 1728, kościół św. Antoniego, Wrocław – fragment. Foto Arkadiusz Muła.

dopiero w XX wieku. Przedwojenni badacze niemieccy, m.in. Otto Benesch skupili jednak uwagę na osobie młodszego syna malarza, Franzu Xawerze Karlu Palko, omyłkowo przy tym kompilując biogramy ojca oraz jego starszego syna Franza Antona Palko. W wyniku nieporozumienia najstarszy przedstawiciel rodu malarzy miał rzekomo urodzić się we Wrocławiu – w rzeczywistości jednak brak przesłanek by owe dane potwierdzić. Tymczasem Gunther Grundmann, na marginesie syntetycznego spojrzenia na barokowe malarstwo Wrocławia, dostrzega obok Willmanna i Neunhertza twórczość wyłącznie najmłodszego syna Antona, Franza Xawera, który de facto na Śląsku nie tworzył.¹⁴ Nieco więcej dowiadujemy się od Ludwika Burgermeistera dostrzegającego w osobie Antona Polckego artystę przyjeźdnego na Śląsk.¹⁵ Niemiecki historyk sztuki pomija niestety osobę artysty w swojej najśłynniejszej książce, poświęconej sztuce Wrocławia.¹⁶ Dopiero w obszernym artykule dotyczącym rodziny Palków węgierska badaczka Klara Garas odkurzyła pamięć o zapomnianym Antonie Polcke porządkując przy tym obiegowo powielane o nim fakty. Charakteryzuje ona język form stylowych malarza w oparciu o wspomnianą przez Heinekena grafikę. Artysta miał więc tworzyć „*kleine Bildchen mit vielen Figuren auf Kupfer im Stile Jan Brueghels und Bredaels*“, jak też prace dekoratorskie.¹⁷

Na podstawie dotychczasowych badań wiemy, iż w 1717 roku przychodzi na świat starszy syn Antona, Franz Anton, który to rok wzmiankuje w Wiedniu pośmiertny diariusz artysty.¹⁸ Narodziny młodszego syna, Franza Xawera Karla odnotowuje księga chrztów parafii św. Wojciecha we Wrocławiu pod dokładną datą 3 grudnia 1724 roku.¹⁹ Po raz pierwszy artystę odnajdujemy przy okazji chrztu córki Marii Magdaleny 14 lipca 1714 roku. Ta jedyna opublikowana zapiska metrykalna, cytowana przez Ewalda Wernicke pod koniec XIX stulecia, tytułuje go nadwornym malarzem biskupim – „*hochfürstlich bischöflicher Hofmaler*“.²⁰ Polcke należał więc do grona artystów dworu biskupa wrocławskiego Franciszka Ludwika von Pfalz-Neuburg [il. 1], którego długie, niespełna 50-letnie rządy w diecezji wrocławskiej przypadające na lata 1683–1732, wyznaczają chronologię dla licznych kościelnych fundacji na terenie Śląska; okres ów pokrywa się z rozkwitem dojrzałego baroku, zarówno w architekturze, jak i sztukach pięknych terytorium pod władaniem monarchii habsburskiej. Sylwetka tego wpływowego hierarchy kościelnego²¹ jawi nam się jako postać kierującego się sprecyzowanymi gustami mecenasa, obracającego się w kręgach artystów z całej Europy, aktywnych na znamienitych

---

Philipp Sauerland – zapomniany malarz gdańskiego i wrocławskiego baroku, *Porta Aura* 6, 1999, s. 127–145; por. także: Lejman, Beata: Sauerland Philipp. In: *Encyklopedia Wrocławia*, ed. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 50–51; oraz Sobecka, Anna: Nieznane obrazy Philippa Sauerlanda, *Quart. Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego* 1, 2008, s. 45–57.

¹⁴ Grundmann, Günther: *Barockfresken in Breslau*, Frankfurt am Main 1967, s. 11.

¹⁵ *Schlesische Landeskunde* (przyp. 8), s. 339: „[...] Von Auswärtigen scheinen Anton Polcko und sein Sohn Franz Karl für Breslau geschaffen zu haben.“

¹⁶ Burgermeister, Ludwig: *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, t. 1, cz. 1, Breslau 1930.

¹⁷ Garas: *Zu einigen Problemen* (przyp. 3), s. 231.

¹⁸ Tę samą datację przyjmują czescy i węgierscy badacze. Por. *Ungarische Nationalgalerie Budapest. Alte Sammlung*, ed. M. Mojzer, Budapest 1984, nr kat. 154–155.

¹⁹ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. 449 a 4: Księga chrztów parafii św. Wojciecha (1711–1748).

²⁰ Wernicke, Ewald: Neue Ermittlungen zur Geschichte der Schlesischen, insbesondere Breslauer Maler, *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. Zeitschrift des Vereins für das Museum Schlesischer Altertümer*, t. 5, nr 65/66, 1888, s. 13. Informację tę powtarza później: Lutsch, Hermann: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 5: *Sach – Künstler und Werkmeister – und Ortsregister. Kunstgeschichtliche Regesten*, Breslau 1903, s. 668.

²¹ Z licznych publikacji na temat postaci biskupa, ukazujących się od XIX wieku, na uwagę zasługują: Jungnitz, Joseph: *Die Grabstätten der Breslauer Bischöfe*, Breslau 1895; Jungnitz, Joseph: Die Breslauer Bischofswahl 1682/83, *Zeitschrift des Vereins zur Geschichte Schlesiens* 35, 1901, s. 246–257; Borowski, K. (Konstanty?): Die kurfürstliche Kapelle am Dom zu Breslau, *Zeitschrift für das Bauwesen* 68, 1918, s. 1–12; Hoffmann Hans H.: Franz Ludwig, Pfalzgraf bei Rhein, Sohn des Fürsten Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg als Bischof von Breslau, *Neue*

dworach, m.in. Johanna Wilhelma von der Pfalz w Düsseldorfie, Anny Marii Luisy di Medici i jej ojca Cosima di Medici we Florencji, Jakuba Sobieskiego w Oławie, cesarza Leopolda I w Wiedniu, czy księcia Parmy Odoarda Farnese, nie wspinając o środowisku rzymskich kardynałów i otoczeniu papieży. Po śmierci głównego malarza Franciszka Ludwika, Flamanda Johanna Claessensa²² w 1716 roku, aż do momentu sprowadzenia do Wrocławia z Pragi kolejnego Flamanda, Johanna Franza de Backera około roku 1724,²³ Anton Polcke pełni najprawdopodobniej funkcję głównego malarza dworu biskupiego we Wrocławiu. W okresie tym nie natrafiamy w źródłach na innego aktywnego twórcy na usługach katolickiego mecenasa. O randze malarza świadczą pośrednio noty ksiąg metrykalnych parafii św. Wojciecha, dowodzące wysokiej pozycji, jaką cieszył się on wśród współczesnych. Nie znamy przebiegu artystycznej kariery malarza, natomiast można chyba zgodzić się z tezą, iż w chwili zatrudnienia Antona Polckego na wrocławskim dworze był on już uznanym twórcą.

Kolejne fakty z jego życia ujawniają zapisy z ksiąg metrykalnych, w których za nazwiskami rodziców dzieci oraz rodziców chrzestnych kryją się konkretni zleceniodawcy malarza. 14 marca 1725 roku w księdze ślubów parafii św. Wojciecha zapisano zniekształconą wersję nazwiska malarza „*Anton Balcker Mahler*“ jako świadka ślubu Antona Schmidta z Anną Barbarą Steinisch.²⁴ Schmidt poświadczony jako „*Mahler gesell*“, a więc czeladnik, mógł być pomocnikiem w warsztacie samego Polckego. Na temat bliżej nieokreślonej sylwetki wrocławskiego malarza Schmidta niewiele wiadomo. Niewykluczone, iż był on kontynuatorem rodzinnej tradycji artystycznej, bowiem na przełomie XVII i XVIII stulecia napotykamy w księdze metrykalnej kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny we Wrocławiu na kilka wzmianek o malarzu Georgu Schmiedt (Schmidt).²⁵ Zdaniem znanego, wrocławskiego badacza XIX wieku, Alwina Schultza, Georg Schmidt zatrudniony był we Wrocławiu w latach 1672–1686, na dworze kardynała Fryderyka von Hessen-Darmstadt.²⁶

Za czeladników pracowni Polckego hipotetycznie uchodzić mogą zamieszkujący tę samą co on parafię „*Kunstreiche*“ Ambros Kreudel, „*Kunstreiche*“ Augustyn Rolf, czy też Michael Muß- wzmiankowani pod datą 9 września 1725 roku, tytułowani jako czeladnicy malarscy („*mahler gesell*“).²⁷ 20 stycznia

3. A. Polcke, Św. Barbara, ok. 1728, kościół św. Antoniego, Wrocław. Foto Arkadiusz Muła.

Kirchenblätter 95, 1930, s. 39–53; Schinke, Paul: Der Breslauer Kurfürst Franz Ludwig im Licht zweier Leichenreden, *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte* 13, 1955, 290–295; Mossakowski, Stanisław: Die Kurfürstkapelle Fischers von Erlach im Breslauer Dom, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 19, 1962, s. 64–87; Gottron, Adam: Die Mainzer Hofkapelle unter dem Kurfürsten Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg, *Mainzer Almanach* 1963, s. 120–127; Münch, Gotthard: Das letzte Lebensjahr des Breslauer Bischofs Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg, *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte* 22, 1964, s. 311–315; Gottschalk, Joseph: Der Breslauer Fürstbischof Franz Ludwig (1683–1732) als Hochmeister und Bauherr in Mergentheim, *Schlesien* 13, 1968, s. 169–174; Conrads, Norbert: Die testamentarischen Verfügungen des Kurfürsten Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg, *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte* 39, 1981, s. 97–136; Heck, Karl: *Der Deutsche Ritterorden mit besonderer Berücksichtigung der Geschichte seiner Niederlassung in Mergentheim*, Bad Mergentheim [brw], s. 44–46.

²² *Op nederlandse manier. Inspiracje niderlandzkie w sztuce śląskiej*. Katalog, eds. M. Kapustka – A. Koziół – P. Oszczanowski, Legnica 2001, s. 111–112, nr kat. III 22–24 (autor noty Andrzej Koziół); Muła, Arkadiusz: Johann Claessens z Antwerp. Nadworny malarz biskupa Franciszka Ludwika von Neuburg, *Dzieła i Interpretacje* 7, 2002, s. 37–54.

²³ Muła, Arkadiusz: Johann Franz de Backer i jego związki z Czechami. Kilka uwag na temat życiorysu i oeuvre flamandzkiego malarza. In: *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Koziół – P. Oszczanowski, Wrocław 2007 (= *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2953, *Historia Sztuki* 24), s. 327–340.

²⁴ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. 449 b2: Księga ślubów parafii św. Wojciecha (1698–1737).

²⁵ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. 442 b): Księga chrztów kościoła Najświętszej Marii Panny na Piasku (1669–1714), w nocy z 11 sierpnia 1698 roku, na uwagę zwraca fakt, iż jako świadek chrztu syna malarza, Laurentiusa Antoniusa, występuje graf Johann Leopold von Sternberg. Dowodzi to związków artysty z dworem czeskiego, szlacheckiego rodu. Malarz pojawia się także pod zapisami chrztów z 27 lipca 1699 roku oraz 2 stycznia 1701 roku.

²⁶ Schultz: *Untersuchungen* (przyp. 6), wstęp.

4. A. Polcke (?), *Niezidentyfikowana święta*, ok. 1728, kościół św. Antoniego, Wrocław. Foto Arkadiusz Muła.

1729 roku nasz nadworny malarz występuje jako „*Molke Mahler*“ w charakterze świadka na ślubie Antona Döhmela, rzeźbiarza przybyłego do Wrocławia z Austrii, zapewne poszukującego zleceń u zakonu jezuitów, bądź też na dworze biskupim Franciszka Ludwika.²⁸ Ten ostatni uzyskując w tym samym 1729 roku tytuł arcybiskupa Moguncji prowadził wciąż niesłabnącą aktywność na polu artystycznych fundacji. Pod datą 12 lutego 1730 roku²⁹ spotykamy ponownie „*Antoniusa Polcke Mahlera*“ jako świadka ślubu pochodzącego z Czeskiego Krumlowa, Ignacego Seepela. Jako drugi świadek ślubu Seepela występuje z kolei znakomity rzeźbiarz śląski doby późnego baroku, Frantz Joseph Mangoldt, autor rzeźb i dekoracji ołtarzy do licznych wrocławskich świątyń, będący na usługach jezuitów oraz cystersów w Trzebnicy, Sicinach, czy Lubiążu. Znajomość uznanych już wtenczas artystów ułatwiała pozyskiwanie przez obu mistrzów nowych zleceń. W dniu 7 grudnia 1730 roku, Anton Polcke trzyma do chrztu córkę Daniela Antona Pätzaeta (Petzelta),³⁰ szlifierza rubinów i diamentów, którego poznał być może otrzymując zlecenia na prace malarskie do wnętrz pałacowych, bądź świeckich, zdobionych małymi formami złotniczymi oraz precjozami wysadzanych szlachetnymi kamieniami. 11 lutego 1732 roku księga ślubów poświadcza osobę naszego malarza pośród kolejnych znakomitych rzeźbiarzy. Polcke wraz z Johannem Albrechtem Siegwitzem widnieje jako świadek ślubu Johanna Kügeler, rzeźbiarza przybyłego do Wrocławia z Węgier.³¹ Siegwitz, przybysz z Bambergu należał obok Mangoldta i Georga Urbańskiego do najpopularniejszych rzeźbiarzy II ćwierci XVIII stulecia czynnych we Wrocławiu. Niewykluczone, że za owymi kontaktami kryły się zabiegi poszukiwania rynku zbytu na malowidła także poza biskupim dworem, być może u tutejszych jezuitów i premonstratensów, hojnych wobec wielu malarzy. W takiej sytuacji zmuszającej do poszukiwań chlebobdawcy musiał się znaleźć Polcke po śmierci biskupa Franciszka Ludwika w kwietniu 1732 roku.³² Wiadomo jednak, iż dzieła Antona nabywają wrocławscy kolekcjonerzy sztuki i osobliwości. Jeden z nich, Johann Christian Kundmann w publikowanym we Wrocławiu w 1726 roku, a spisany w 1725 roku dziele *Promptuarium Rerum Naturalium et Artificialium* potwierdza istnienie bliżej nieznanych przykładów twórczości mistrza w kolekcji doktora medycyny Johanna Georga Pauli.³³ Dzieła malarskie Polckego odnajdujemy tu pośród takich sław malarskiego kunsztu jak Peter Brandl, Jan van der Myn oraz Johann Erasmus Quellinus. Źródło z epoki dowodzi, iż współcześni mecenas cenili twórczość Wrocławianina dość wysoko. 15 sierpnia 1732 roku „*Herr Frantz Anton Polcke Mahler allhier*“ wraz z Barbarą Żelasin oraz Johannem Carlem Herchemösterem występuje w charakterze ojca chrzestnego Frantza Karola, syna woźnicy Bartholomea Brauera. Kolejne metryki wzmiankują malarza pod datami: 15 września 1732 roku, 21 października 1733 roku, 25 lipca 1735 roku. Malarza łączy wieloletnia przyjaźń z wrocławskim muzykiem Andreasem Schmidtem. Artysta ów odnotowywany źródłowo jako „*Kunstreicher Musico Instrumentali*“ należał zapewne do ścisłej elity artystycznej

27 Por. przyp. 19.

28 Por. przyp. 24. Jest to, jak dotychczas, jedyny ślad archiwalny z pobytu austriackiego artysty na Śląsku.

29 Ibidem.

30 Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. 449 a4: *Księga chrztów* (przyp. 19).

31 Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. 449 b2: *Księga ślubów* (przyp. 24). Niestety, niewiele wiemy o okolicznościach, w jakich rzeźbiarz pojawia się we Wrocławiu. Możliwe, iż poznał przyszlą żonę w warsztacie jej ojca, Daniela Petzelta, wrocławskiego jubilera, wspomnianego wyżej, jako bliżej związanego z osobą Antona Polckego.

32 Pomimo iż biskup od dłuższego czasu chorował na serce i miał problemy z otyłością, zmarł nagle, u szczytu swojej aktywności jako dostojnik kościelny w chwili, gdy planował kontynuację prac budowlanych przy kaplicy Najświętszego Sakramentu wrocławskiej katedry oraz zlecił prace budowlane przy klasztorze franciszkanów w Nysie. Por. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta Biskupstwa Wrocławskiego, nr inw. 64/I, sygn. 29, karta luźna, bez tytułu, nr 109.

33 Kundmann, Johann Christian: *Promptuarium Rerum Naturalium et Artificialium Vratislaviensae*, Vratislavia 1726, s. 82.

późnobarokowego Wrocławia. 15 lipca 1738 roku malarz występuje przy chrzcie syna muzyka, Hiacynta; 4 lutego 1740 roku trzyma do chrztu jego córkę Marię Joannę Jadwigę, zaś dwa lata później, 29 sierpnia 1742 roku przy chrzcie kolejnego dziecka muzyka występuje córka Polckego, Joanna Barbara. Ta ostatnia zdaje się być czwartym, najmłodszym dzieckiem malarza. Możemy tym samym z całą pewnością stwierdzić, iż Anton Polcke posiadał, co najmniej, czworo dzieci. Przytaczany, powyższy zapis z księgi chrztu, poświadcza znajomość rodziny Palków z kolekcjonerem sztuki, wzmiankowanym doktorem Pauli, ponieważ jako drugi świadek chrztu dziecka muzyka Schmidta, występuje żona lekarza.

Znakomicie zachowane do naszych czasów metryki milczą w sprawie ślubu Antona Polckego z Marią Magdaleną. Prowokuje to do postawienia hipotezy o przybyciu malarza z rodziną na dwór biskupi do Wrocławia z innej śląskiej miejscowości lub też prowincji, z której neuburski książę sprowadzał licznych artystów. W grę mogłyby wchodzić tereny Czech, Moraw, Bawarii Szwabii oraz Rzeczypospolitej. Brzmienie nazwiska malarza wskazywałoby na proveniencję czeską lub polską. Być może postać pochodzącego z Czeskiego Krumlowa, bliżej nieznanego Seepela, którego świadkiem na ślubie był Anton, ma związek z domniemanym pobytem malarza w Czechach, nim pojawił się we Wrocławiu. Taką właśnie wędrówkę przez Czechy na Śląsk odbył prawdopodobnie Johann Franz de Backer.³⁴ Polcke zamieszkiwał przy parafii św. Wojciecha, zapewne w rejonie dzisiejszej ulicy św. Katarzyny i placu Nowy Targ, w miejscu, w którym odnajdujemy innych śląskich malarzy tego czasu, m.in. Johanna Franza de Backera.³⁵ Nie ulega wątpliwości, że nasz malarz na przestrzeni wielu lat utrzymywał z artystami również „sąsiedzkie“ kontakty; być może stanowiły one później inspirację dla twórczości synów Antona, wychowujących się właśnie tutaj. Na ślady obecności w tym miejscu artystów różnorodnych profesji, natrafiamy we wspomnianych już księgach metrykalnych. 16 sierpnia 1729 roku odnotowano w kościele św. Wojciecha ślub przybyłego z Saksonii malarza miniatur Johanna Paula Fundauera.³⁶ Źródła poświadczają natomiast w 1733 i 1740 roku innego malarza miniatur, Johanna Petera von Taur obdarzonego zaszczytnym tytułem „*Kunstreicher*“. O randze mistrza świadczy, iż w roli rodziców chrzestnych dzieci artysty występują wpływowi chlebobawcy: Johann Anton graf von Proskau, Renata grafin von Nostitz oraz Marianna grafin von Sternberg. 2 marca 1735 roku chrzci tu również córkę Annę Teresę Franciszkę Fryderykę Józefę, niderlandzki uczeń Petera Brandla, uznawany dotąd mylnie przez śląskich historyków sztuki za kawalera, Philip Christian van Bentum poświadczony przy tej okazji z żoną Margarethą. Inną znakomitością środkowoeuropejskiego baroku, na której ślad natrafiamy w parafii św. Wojciecha, jest malarz Felix Anton Scheffler, znany ze zleceń na obszarze Bawarii, Czech i Śląska. Tytułowany w księdze chrztów epitetem „*Kunstreiche Herr*“, 22 marca 1736 roku trzyma do chrztu wraz ze znanym, wrocławskim mistrzem kamieniarskim, Johannem Adamem Karingerem, córkę mistrza murarskiego Josepha Friesche, Józefę Elżbietę.

Z grona pomniejszych malarzy, równolegle odnotowywanych źródłowo przez ową księgę chrztów, na uwagę zasługują: Fryderyk Krampf „*Mahler*“, Jakob Lange „*Mahler*“ (27 VIII 1727), pochodzący z Głogowa Frantz Seuttleben „*Mahler*“, Ferdynand Leike „*Mahler*“ (20 X 1728), Gottfrid Hallmann „*Mahler*“ (5 XI 1736), Frantz Anton Schmutch, malarz przy kościele św. Katarzyny (26 II 1740), Anton Scholtz, nadworny malarz grafa von Schaffgotsch (26 II 1740)³⁷ oraz Jacob Herman „*Mahler allhier*“ (1 XI 1742). Obecność licznej grupy malarzy w parafii św. Wojciecha nie wydaje się

5. A. Polcke, *Św. Florian*, ok. 1740, kościół św. Antoniego, Wrocław. Foto Arkadiusz Mula.

³⁴ Por. przyp. 23.

³⁵ Do 1945 roku przy kościele św. Wojciecha znajdowało się kamienne epitafium z 1733 roku, upamiętniające śmierć żony flamandzkiego artysty, Anny Marii Magdaleny.

³⁶ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. 449 b2: *Księga ślubów* (przyp. 24).

³⁷ Nazwisko Scholtza dostarcza cennych informacji na temat mecenatu artystycznego dworów szlacheckich w barokowym Wrocławiu, który to temat nadal czeka na swoją monografię.

6. A. Polcke (?), *Św. Jerzy*, ok. 1720–30, Muzeum Archidiecezjalne, Wrocław. Foto Arkadiusz Muła.

być przypadkiem: parafia zarządzana przez zakon dominikanów była główną ostoją kultury katolickiej na obszarze Starego Miasta, zdominowanego przez protestanckie mieszczaństwo. To właśnie tutaj, w latach 20-tych XVIII wieku powstała kaplica bł. Czesława, jeden ze sztandarowych przykładów sztuki dojrzałego baroku na terenie Wrocławia. O randze fundacji świadczy udział w wyposażaniu wnętrza znamienitych mecenasów sztuki: królewicza Konstantego Sobieskiego, biskupa Franciszka Ludwika von Pfalz-Neuburg oraz Antona grafa von Schaffgotsch.³⁸

Za pośrednictwem not metrykalnych, przypadających na lata 1714–1745 i obejmujących okres 30 lat, jawi nam się fragmentaryczny obraz działalności artysty we Wrocławiu. Dziwne więc, że dotychczas nie natrafiono na zachowany przykład pracy malarza wobec stosunkowo bogatych źródeł archiwalnych z epoki. Istniejących dzieł Antona Polcke należałoby przede wszystkim szukać w kręgu fundacji artystycznych głównego zleceniodawcy mistrza, biskupa Franciszka Ludwika. Zagadkę wydają się rozwiązać kwerendy terenowe przynoszące pozytywne rezultaty. Na jednym z płócien cyklu świętych z dawnego kościoła franciszkanów św. Antoniego we Wrocławiu odnajdujemy bowiem sygnaturę mistrza [il. 2]. Jej zapis brzmiący *Antonius Polcke Pinxit* umieścił malarz w prawym, dolnym rogu obrazu z przedstawieniem Św. Barbary [il. 3]. Model ikonograficzny, jak i sposób przedstawienia wpisuje się w typowo XVIII-wieczny schemat zobrazowania religijnej „praxis”. Ciepła tonacja płótna, typ urody postaci i teatralizacja pozy, pozwala umieścić obraz w nurcie italianizującym, preferowanym w malarstwie austriackim, czeskim oraz śląskim tego czasu. Na terenie kościoła, zakrystii i klasztoru franciszkanów zachowało się do dziś ponad 20 płócien, w większości pochodzących z I poł. XVIII wieku. Ich autorami byli m.in. Johann Krzysztof Liszka wraz z warsztatem,³⁹ Flamand Johann Claessens⁴⁰ oraz późnobarokowy malarz znany z prac we Wrocławiu i Bardzie, Conrad Pohl. Spory udział w fundacji miał biskup Franciszek Ludwik von Pfalz-Neuburg, przeznaczający określone sumy na budowę kościoła i klasztoru pod koniec XVII stulecia;⁴¹ 10 ołtarzy barokowych, w tym dzieło Liszki *Wizja św. Antoniego Padewskiego* z ołtarza głównego poświęcił w 1710 roku biskup sufragan Elias Daniel Sommerfeldt, odpowiedzialny za decyzje o kształcie artystycznych fundacji pod nieobecność Neuburga w diecezji. Najprawdopodobniej za pośrednictwem dworu biskupa Polcke otrzymuje zlecenie u franciszkanów. Dowodem wkładu Franciszka Ludwika w rozwój zakonów śląskich stały się liczne nadania, w szczególności dla wrocławskich franciszkanów i klarysek oraz nyskich kapucynów. Jeszcze w chwili śmierci Franciszka Ludwika klasztor kapucynów w Nysie prowadzi prace budowlane z kasy biskupiej.⁴² Sporych rozmiarów sygnowane płótno Polckego tworzy cykl świętych wraz z przedstawieniami Niezidentyfikowanej świętej [il. 4] oraz Św. Floriana [il. 5]. Ten ostatni obraz zdradza natomiast lepszą klasę wykonania: dukt pędzla prowadzony jest śmiało, a urozmaicona kolorystyka przydaje przedstawieniu ekspresji. Kompozycja figuralna zdynamizowana została diagonalnymi układami postaci oraz płaszcza świętego; urozmaica ją pastelowa tonacja, bliższa

³⁸ Więcej o kaplicy piszą: Blasel, Carl: *Geschichte von Kirche und Kloster St. Adalbert zu Breslau*, Breslau 1912; Woźny, Juliusz: *Kaplica bł. Czesława przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu*, praca magisterska pod kier. prof. dr hab. M. Złata, Wrocław 1982 (mps w bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego).

³⁹ O obrazie warsztatu Liszki z ołtarza głównego tego kościoła, z przedstawieniem sceny *Wizji św. Antoniego Padewskiego* pisał ostatnio: Koziół, Andrzej: *Angelus Silesius, Bernard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku* (= *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2872, *Historia Sztuki* 23), Wrocław 2006, s. 355–356.

⁴⁰ Muła, Johann Claessens (przyp. 22).

⁴¹ Więcej na ten temat: Hoffmann, Hermann: *Die Antoniuskirche in Breslau*. (= *Führer zu schlesischen Kirchen*, red. H. Hoffmann, 12), Breslau 1935.

⁴² Informacji o fundacjach klasztornych w księstwie nyskim dostarczają niezbadane dotąd źródła w Archiwum Państwowym w Opolu. Por. Archiwum Państwowe w Opolu, *Akta miasta Nysy*, inw. nr 20, sygn. 1110: *Zakon kapucynów w Nysie (listy, dekrety)*, karty nr 20–23.

estetyce rokoka. Trzy obrazy cyklu zdobi marmoryzowana rama z rocaillen, co wskazuje na prawdopodobne powstanie zespołu malowideł w tym samym czasie. W obliczu braku „pewnych” płócien malarza, przy atrybucjach dalszych malowideł tego cyklu należałoby zachować daleko idącą ostrożność. Trudności w ich identyfikacji wynikają m.in. z faktu złego stanu zachowania, w szczególności płótna ukazującego nieokreśloną postać świętej.

Nie nastęrcza raczej wątpliwości czas powstania płócien. Wyposażanie wnętrza wrocławskiego kościoła św. Antoniego następowało etapami na przestrzeni 1710 i 1730 roku. Bogate formy ram płócien, stylistyka kompozycyjnych układów oraz ornamenty wskazują na powstanie cyklu bliżej tej ostatniej daty. Karty ewidencyjne miejskiego konserwatora zabytków we Wrocławiu odnotowują istnienie jeszcze w 1986 roku, malowidła wykonanego w tej samej manierze, z przedstawieniem Św. Małgorzaty z Cortony z datą 1728. To czwarte dzieło, którego obecny los nie jest znany, może precyzyjnie datować czas powstania sygnowanego obrazu Św. Barbary oraz pozostałych malowideł cyklu.

Zastanawiające, że wykonanie wielkoformatowych płócien Polckego i być może jego współpracowników nie zlecono pierwszorzędnemu wówczas malarzowi dworu Franciszka Ludwika, Johannowi Franzowi de Backerowi. Zapewne cieszący się popularnością Flamand, wykształcony w Antwerpii, Florencji i Rzymie, znający swoją wartość na peryferiach habsburskiego imperium wolał odpowiedzieć na korzystniejsze pod względem finansowym zlecenia. W 1727 i 1728 roku Flamand zaangażowany jest w prace na rzecz zakonu cystersów w Lubiążu oraz przy wielkoformatowych płótnach ołtarzowych, fundowanych – zapewne za niemałe sumy – przez Josta Antona Wilhelma, grafa von Almesloe do Uciechowa⁴³ oraz Cosmę Ditmana Tichego, proboszcza parafii św. Bonifacego we Wrocławiu, do Wrocławia i Opola.⁴⁴ Odkryta twórczość Polckego pochodzi z czasu szeroko zakrojonych prac przy wyposażaniu barokowych świątyń diecezji wrocławskiej. O skali realizacji malarskich świadczy zatrudnianie wówczas na Śląsku malarzy obcych: m.in. Johanna Rudolfa Byssa, Michaela Rottmaira, Carla Carloniego we Wrocławiu, Petera Brandla w Krzeszowie, Thomasa i Felixa Antona Schefflerów w Nysie oraz Wenzela Lorenza Reinera we Wrocławiu i w Legnickim Polu.

Dalszych przykładów prac Antona Polckego należałoby poszukiwać w rezydencji biskupiej w Nysie i Wrocławiu. Szczególnie bliski manierze malarskiej artysty oraz zbliżony kompozycyjnie do wizerunków pojedynczych postaci świętych, którym towarzyszą postacie aniołów z sygnowanego cyklu franciszkańskiego, wydaje się być obraz ze Św. Jerzym, znajdujący się w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu,⁴⁵ pochodzący być może z wnętrza biskupiej rezydencji [il. 6]. Powstanie obrazu możemy określić umownie na czas około 1720 roku. Rekonstruowane *oeuvre* malarza wskazuje na profil twórczości Polckego o tematyce religijnej. Obecność tego typu przedstawień zupełnie odmiennych od małych form malarskich w rodzaju wyżej wzmiankowanych „scen karczmianych” Jana Brueugla stawia wciąż nierozpoznaną twórczość Antona w znacznie korzystniejszym świetle. Z całą pewnością pośród licznych, czekających na swoją atrybucję późnobarokowych płócien o proveniencji śląskiej odnajdziemy jeszcze niejednego przykład z bogatego jak się wydaje *oeuvre* malarza. Typ ikonografii świętych na obrazach przypisywanych Polckemu wpisuje się w tradycję dewocyjną wspólną obszarowi środkowej Europy. Uprawianie za pośrednictwem wizerunku pojedynczego świętego formy propagandy kultu napotykać wielokrotnie w fundacjach dworu Franciszka Ludwika von

7. M. L. Willmann, *Św. Mikołaj ratujący rozbitków*, 1696, kościół św. św. Mikołaja i Franciszka Ksawerego, Otmuchów. Foto Andrzej Kozieł.

43 Hoffmann, Hermann: *Die Kirchen in Lang Seifersdorf, Bertholdsdorf, Lauterbach und Stoschendorf* (= *Führer zu schlesischen Kirchen*, nr 39), Breslau 1939, s. 18–22.

44 Muła, Arkadiusz: *Język artystyczny Johanna Franza de Backera na podstawie jego sygnowanych dzieł*, praca magisterska pod kierownictwem prof. Jana Wrabeca, Wrocław 2003 (mps w bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego), s. 21–22.

45 Obraz malowany na drewnie, wzmiankowany jest pod nr inwentarzowym 1021 w: bp Urban, Wincenty: *Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu oraz katalog jego zbiorów, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 28, 1974, s. 299.

8. A. Polcke, *Św. Barbara*, ok. 1728, kościół św. Antoniego, Wrocław – fragment. Foto Arkadiusz Muła.

Pfalz-Neuburg. Maniera posługująca się nadmierną teatralizacją gestów i póz, odwołująca się do prostych skojarzeń i emocji charakteryzuje takie dzieła w fundacji biskupiej jak: *Święty Mikołaj ratujący rozbitków* Michaela Leopolda Willmanna [il. 7], *Św. Wawrzyniec* Carla Dankwarta, *Św. Jan Nepomucen* Johanna Claessensa,⁴⁶ czy *Stygmatyzacja św. Franciszka z Asyżu* nieznanego autora⁴⁷. Szczególnie wymowne jest zaakcentowanie w obrazie *Św. Barbary* motywu wywyższenia Hostii [il. 8]. Kult Najświętszego Sakramentu wielokrotnie pojawi się na dworze biskupa wrocławskiego jako wyraz pobożności księcia palatyna, a z drugiej strony jako narzędzie propagandy w polemice z protestantami, przeważającymi liczebnie na Śląsku. Nośnikiem owych idei będzie kaplica Najświętszego Sakramentu przy wrocławskiej katedrze, prywatna fundacja biskupa, a zarazem jego mauzoleum. Wyrazem charakterystycznego kultu staną się przede wszystkim malowidła o tematyce *Ostatniej Wieczerzy*, zlecane nadwornym malarzom: Carlowi Dankwartowi,⁴⁸ Johannowi Claessensowi [il. 9],⁴⁹ a wreszcie Johannowi Franzowi de Backerowi.⁵⁰ Odkryta ponownie twórczość Antona Polcke wydaje się uzupełniać brakujące elementy układanki obrazu mecenatu artystycznego Franciszka Ludwika.

Po 1745 roku artysta opuszcza Wrocław. Powodem wyjazdu była nowa sytuacja polityczna na arenie międzynarodowej, która w sposób szczególny dotknęła tę habsburską prowincję. Inkorporacja Śląska do Prus pozbawiła lokalnych artystów stałych zleceń pośród katolickich zleceniodawców. Znacznie lepiej w nowej sytuacji radzili sobie malarze martwych natur i portreciści. Czołowy reprezentant tego „mieszczańskiego” nurtu we Wrocławiu, Philipp Sauerland pozostaje w stolicy Śląska aż do śmierci około 1760 roku. Śląsk opuszczają już wcześniej inni artyści, m.in. Johann Franz de Backer, Felix Anton Scheffler i Philipp Christian van Bentum. Świadomość schyłku pewnej epoki w kulturze Śląska determinowała jej twórców do decyzji o masowym exodusie. Z międzynarodowego, artystycznego światka, jaki istniał we Wrocławiu w I poł. XVIII stulecia pozostało zaledwie kilku twórców w podeszłym już wieku niechętnych by ryzykować tułaczką. Nieszczęsny los spotyka Carolusa Hartmanna, syna wrocławskiego malarza, Gotfryda. Opuściwszy Wrocław ten młody malarz umiera w Pradze, w wieku zaledwie 28 lat, w przytułku konwentu bonifratrów w 1753 roku.⁵¹ Nie bez powodu, w 1738 roku, w przededniu wojen śląskich, Anton Polcke wysłał Franza Xawera na nauki do słynnej

⁴⁶ Płótna te wykonali artyści do kolegiaty p.w. św. Mikołaja i św. Franciszka Ksawerego w Otmuchowie w latach 1696–1699.

⁴⁷ Obraz, być może autorstwa nieznanego ucznia Liszki, powstał około 1710–1720 roku, zdobi wnętrze kościoła św. Antoniego we Wrocławiu.

⁴⁸ Na temat niedawno odkrytego obrazu Dankwarta por.: Muła, Arkadiusz: Karl Dankwart – szwedzki malarz i jego związki z dworem biskupa Franciszka Ludwika von Pfalz-Neuburg. In: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej: Wrocław – Jelenia Góra – Karpacz, 25–30 listopada 2003 r.*, eds. J. Harasimowicz – P. Oszczanowski – M. Wisłoki, t. 1, Wrocław 2006, s. 282–283.

⁴⁹ Wielkoformatowe płótno wykonał Claessens do kościoła pw. Św. Michała Archaniola w Długoleśce, około 1712 roku. Stanowi ono kopię kompozycji obrazu Pietra da Cortony z około 1650 roku. Charakterystyczna maniera dzieła, typowa dla nurtu italianizującego w malarstwie flamandzkim, jak również typy i gesty postaci apostołów i Chrystusa „wykrojone” z kompozycji figuralnych licznych, sygnowanych malowideł Antwerpczyka, pozwala wskazać osobę Claessensa jako twórcę dzieła. Istotny w historii malowidła jest fakt zlecenia barokizacji kościoła w Długoleśce przez dwór biskupa wrocławskiego.

⁵⁰ W twórczości Johanna Franza de Backera – w świetle ostatnich badań – odnajdujemy więcej przykładów zobrazowania kultu Eucharystii. Zdradzający cechy warsztatu Flamanda obraz *Św. Jacek Odrowąż* z około 1726 roku, z zakrystii kościoła św. Wojciecha we Wrocławiu, ukazuje świętego trzymającego monstrancję.

⁵¹ Bergner, Paul: Nachrichten über Künstler aus den Krankenprotokollen des Konvents der Barmherzigen Brüder in Prag, *Kunstgeschichtlichen Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission Für Kunst- und Historische Denkmale* 1–4, 1910, s. 110.

Akademii Wiedeńskiej.⁵² Decyzję o wyjeździe do habsburskiej stolicy determinować musiała świadomość prowincjonalnego charakteru lokalnych warsztatów cechowych.

Być może za namową ojca Antona, Franz Xawer Polcke znany także jako Polcko, a wreszcie Palko, po odbyciu studiów w Italii decyduje się osiedlić na stałe w Dreźnie, z dala od zawieruchy wojennej. Nim to nastąpi, jeszcze w 1749 roku młody Palko odwiedza w Pressburgu rodzinę, gdzie przez krótki czas wykonuje kilka prac ołtarzowych. W trakcie niedługiego pobytu zapoznaje zapewne ojca z nowymi technikami malarskimi i rokokową manierą Włochów, w tym Bibieny, u którego pobiera nauki. W chwili śmierci Antona Polcke w 1754 roku jego obaj synowie cieszą się już międzynarodową sławą. Rokokową twórczość młodszego z nich Franza Xawera, spadkobiercy maniery Bibieny, Pittoniego i Trogera podziwiano w słynnej rezydencji królewskiej w Sans Souci. Także Hagedorn w pracy z 1755 roku poświęconej głównie malarzom ze środowiska drezdeńskiego, poświęca mu odrębny akapit.⁵³ Wydaje się, iż dla badaczy historii sztuki śląskiej postać Franza Xawera Palko również odgrywa rolę na tle dziejów malarstwa tej europejskiej prowincji. Z pomijanych we współczesnych opracowaniach źródeł, wynika, że współtwórca środkowoeuropejskiego rokoka znajduje uznanie u wrocławskich kolekcjonerów osobliwości. W inwentarzu zbioru malowideł należącego do Albrechta von Saebisch natrafiamy na wzmiankę o dwóch sygnowanych pracach artysty zatytułowanych „*Insekten Stücke*” zdobiące jako pendant gabinet kolekcjonera wraz z „*Portretem konia jabłowitego*” pędzla Philippa Sauerlanda.⁵⁴ Katalog ów spisany przez Johanna Gotfrieda Menzla w 1767 roku, notabene zaraz po śmierci Franza Xawera, określa ich twórcę mianem „*der jungen Palko*”.⁵⁵ Ów zwrot dowodzi artystycznych związków – a być może również wzajemnych inspiracji – Palka i Sauerlanda. Powyższy zapis rzuca światło na istnienie – już w połowie XVIII wieku – świadomości genezy maniery malarskiej młodego Palka, której winniśmy chyba szukać także w odkrytych dziełach ojca malarza, Antona Polcke.

9. J. Claessens, *Ostatnia Wieczerza*, ok. 1714, kościół p.w. św. Archaniła Michała, Długoręka. Foto Arkadiusz Muła.

⁵² Nim młody Palko opuści Śląsk, zdobędzie wszechstronne wykształcenie we wrocławskim kolegium jezuickim. Por. Garas: *Zu einigen Problemen* (przyp. 3), s. 236.

⁵³ Hagedorn, Christian L.: *Lettre à un amateur de la peinture avec des éclaircissements historiques ...*, Dresden 1755, s. 208-209.

⁵⁴ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, sygn. Akc. 1949/746, fol. 6 v: Verzeichniss derer Schildereyen und Kunst – Sachen aus welchen des Cabinet des weiland Tit. plen Herrn Albrecht von Saebisch gewesen Raths – Praesidis der Koenigl. Preuss. Haupt und Residenz – Stadt Effective bestehet, poz. 278: „*ein ningeland Pferde Stücke Sauerland*”.

⁵⁵ Ibidem, poz. 289–290: „*zusammen gehörige zwey Insekten–Stücke der jungen Palko*”.

RESUMÉ

ZNOVUOBJEVENÝ ANTON POLCKE

ZAPOMENUTÉ ZDROJE A NEZNÁMÉ ŒUVRE DVORNÍHO MALÍŘE DOBY POZDNÍHO BAROKA

Referát je pokusem o vyznačení kontur osobnosti zapomínaného malíře Antona Polcka, otce známého rokokového umělce činného na území Čech, Německa a Rakouska – Františka Xavera Palka (1723–1767). Vratislavský „*Hofmaler*“ byl činný na počátku 18. století ve službách knížete palatina Františka Ludvíka von Pfalz-Neuburg (1683–1732), vratislavského biskupa a místodržitele slezské provincie z císařského pověření. O malířově postavení vypovídají dosud nepublikované archivální zmínky, pocházející z matrik vratislavských far, které nejen poskytují informace o přítomnosti malíře v hlavním městě Slezska a o jeho rodině, ale zároveň poukazují na bezprostřední vztahy s tvůrci činnými ve službách církevních mecenášů, mimo jiné s řezbáři Franzem Josefem Mangoldtem a Johannem Albrechtem Siegwitzem.

Ve světle dosavadního studia Œuvre umělců z rodiny Palků zůstala nerozpoznána malířská činnost nejstaršího zástupce rodu. Publikace z 20. století, včetně těch z pera znamenité historičky umění Klary Garasové, zahrnovaly mezi práce dílny Antona Polcka pouze dvě grafická díla: zničenou grafiku *Castrum doloris* císaře Karla VI., vzniklou roku 1745 a *Scénu z trhu*, která se v roce 1768 nacházela ve sbírkách Gottfrieda Winklera v Lipsku. Mezitím se již v inventářích nepomíjejících vratislavských pamětihodností z 18. století setkáváme se zprávami, že světští sběratelé si pořizovali malby od tohoto Vratislavana. V referátu je prezentován také cyklus obrazů z pofrantiškánského kostela sv. Antonína ve Vratislavi, který je malíři připisován a který vrhá světlo na problematiku uměleckého jazyka Antona Polcka. V poslední části příspěvku jsou navrženy důkazy a stopy činnosti Antonova syna Františka Xavera ve Vratislavi.

ANTON POLCKE REDISCOVERED

FORGOTTEN SOURCES AND THE UNKNOWN ŒUVRE OF THE LATE-BAROQUE COURT PAINTER

The paper attempts to outline the personality of the neglected painter, Anton Polcke – father of the famous Rococo artist, Franz Xaver Palko (1723–1767), who was active in Bohemia, Germany and Austria. In the early 18th century, the Wrocław *“Hofmaler”* worked in the service of Count Palatine, Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg (1683–1732) – the Wrocław bishop and, by imperial commission, governor of the Silesian province. Records of the painter’s position can be found in the hitherto unpublished archive sources from the Wrocław parish registers which provide not only information about the artist’s presence in the Silesian capital and about his family, but also point to his direct relationships with artists active in the service of Church patrons – for example woodcarvers Franz Josef Mangoldt and Johannes Albrecht Siegwitz.

In a volume of previous research focusing on the study of artists from the Palko family, the painting activity of its oldest member remained unrecognised. Publications from the 20th century, including those written by the excellent art historian, Klara Garas, took into account only two prints from among the works created in Anton Polcke’s workshop: the destroyed print *Castrum Doloris* of Emperor Charles VI, executed in 1745, and the *Scene from a Marketplace*, which was in the Leipzig collections of Gottfried Winkler in 1768. In the meantime, inventories of the ever-present Wrocław relics from the 18th century revealed information that profane collectors acquired paintings from this Wrocław citizen.

The paper at the same time presents the painting cycle from the former Franciscan church of St Anthony in Wrocław, which is

attributed to the painter and sheds light on the issue of Anton Polcke’s artistic morphology. The last part of the essay submits proofs and traces of activity of Anton’s son, Franz Xaver, in Wrocław.

SUMMARY

STÝKÁNÍ A POTÝKÁNÍ: SLEZSKO,
ČESKÉ ZEMĚ A EVROPA

WV

SKARB ZE ŚRODY ŚLĄSKIEJ

NOWO ODZYSKANE FRAGMENTY

Jacek Witecki

Dziesięć lat temu Muzeum Narodowe we Wrocławiu zostało decyzją ministra kultury właścicielem zespołu zabytków składających się na średniowieczny skarb znaleziony w Środzie Śląskiej. Było to bez wątpienia najbardziej wyjątkowe znalezisko tego rodzaju jakie miało miejsce na terenach Polski. Wypada przypomnieć tu skrótowo jego okoliczności. Doszło do niego w roku 1988 w przypadkowy sposób. Podczas prac wyburzeniowych prowadzonych w centrum Środy Śląskiej, miasta położonego w bliskości Wrocławia, odsłonięto pozostałości piwnic i fundamentów dawnej średniowiecznej zabudowy, gdzie odkryto znaczne ilości srebrnych monet. Jak się okazało przeoczono inne artefakty złotnicze, które wraz z gruzem z rozbiórki zostały wcześniej wywiezione na wysypisko poza obrębem miasta. Teren wywózki gruzu zaczęli wkrótce przeszukiwać amatorzy-poszukiwacze skarbów. Niebawem pierwsze rozproszone przedmioty zaczęły trafiać w ręce przypadkowych znalazców.¹ Taki przebieg wydarzeń, odległy od profesjonalnej eksploracji archeologicznej, stał się źródłem problemów i pytań, nie rozstrzygniętych do dziś. Odzyskanie odnalezionych w ten sposób, często poważnie uszkodzonych i zdekompletowanych zabytków, zajęło wiele czasu. Niemożliwe jest stwierdzenie jak wiele zostało utraconych bezpowrotnie. Pierwotna zawartość skarbu pozostaje zatem tajemnicą. Uszkodzenia średniowiecznej biżuterii utrudniały też szybkie określenie charakteru i znaczenia znaleziska. Wstępne rozpoznanie ujawniło, że odzyskane zabytki to niekompletne elementy korony segmentowej, dużych rozmiarów okrągła zapona z kameą, dwie pary zawieszek, kolista zapinka bądź bransoleta, dwa pierścienie, sygnet, fragmenty złotej taśmy dekoracyjnej oraz 3924 sztuki monet srebrnych i 39 egzemplarze monet złotych. Należy tu wspomnieć, że już w 1985 roku znaleziono w niewielkiej odległości od późniejszego znaleziska skarb monet srebrnych liczący 3771 sztuk.² Podjęcie decyzji co do dalszych losów znaleziska zabrało kilka lat. Ostatecznie trafiły one do pracowni konserwacji Muzeum Narodowego w Krakowie, gdzie dokonano rekonstrukcji i scalenia uszkodzonych zabytków, decydując się na uzupełnienie kopiami brakujących części korony. Odrestaurowany skarb miał swą premierową wystawę w Muzeum Narodowym we Wrocławiu w 1997 roku a potem znalazł się na stałej ekspozycji w Muzeum Regionalnym w Środzie Śląskiej. Korona i inne zabytki skarbu były też prezentowane na wystawach w Warszawie, Dreźnie, Valladolid oraz w Brukseli.³

Badania historyczne pozwoliły na postawienie kilku przypuszczeń dotyczących pochodzenia skarbu średzkiego i okoliczności jego ukrycia.⁴ Najlepiej rozwinięta i udokumentowana teoria, którą wciąż należy uważać za pierwszoplanową stawia tezę, iż skarb klejnotów stanowił zastaw za pożyczkę znacznej sumy uzyskaną od zamożnych Żydów średzkich i został ukryty w związku z prześladowaniami gmin żydowskich na Śląsku w połowie XIV wieku a następnie utracony.⁵ Datowanie czasu ukrycia potwierdzają towarzyszące monety, z których najmłodsze pochodzą właśnie z tego okresu.⁶ Żydowska społeczność we Wrocławiu została wyniszczona w 1349 roku po oskarżeniach o podpalenie

1 Gradowski, Michał: Skarb ze Środy Śląskiej – kalendarium odkryć i badań, *Ochrona Zabytków* 50, 1997, z.2, s. 158–159.

2 Pieńkowski, Robert: Numizmaty. In: *Klejnoty Monarsze. Skarb ze Środy Śląskiej*, eds. Jerzy Pietrusiński – Jacek Witkowski, Wrocław 1996, s. 126.

3 Wrocław, Muzeum Narodowe: Skarb ze Środy Śląskiej, 1996; Warszawa, Muzeum Archeologiczne: Skarb ze Środy Śląskiej, 2001; Drezno, Schloss Pillnitz: Gegen den Strom, 2002; Valladolid, El Monasterio de Nuestra Señora de Prado: Isabel La Católica. La magnificencia de un reinado, 2004; Bruksela, Centre Culturel de ING: Brilliant Europe, 2007–2008.

4 Pietrusiński, Jerzy: Średniowieczne klejnoty monarsze w złotym skarbie ze Środy Śląskiej. In: *Klejnoty Monarsze* (przyp. 2), s. 50.

5 Sachs, Rainer: Der Schatfund von Neumarkt/Schlesien. Ein Zwischenbericht, *Schlesien Kunstwissenschaft Volkskunde* 36, z. 2, 1991, s. 73; Pietrusiński: *Średniowieczne klejnoty* (przyp. 4), s. 48.

6 Pieńkowski: *Numizmaty* (przyp. 2), s. 127.

1. Skarb ze Środy Śląskiej, fragment. Wrocław, Muzeum Narodowe.
Foto Edmund Witecki.

a gminę w pobliskiej Środzie podobny los spotkał po pogromie w roku 1362.⁷ Prześladowania wiązały się zapewne z podobnymi wydarzeniami w innych krajach gdzie masowo oskarżano Żydów o celowe rozprzestrzenianie epidemii dżumy, która, znana jako „czarna śmierć“, spustoszyła Europę w połowie XIV wieku. Wówczas to przestały istnieć gminy w wielu dużych miastach niemieckich. Epidemia nie dotarła na Śląsk, jednak prawdopodobnie wieści z państw ościennych wywoływały atmosferę sprzyjającą prześladowaniom ludności żydowskiej, opartym na wymaginowanych pretekstach. Księstwo wrocławskie było od 1335 roku częścią Korony Czeskiej w wyniku traktatu sukcesyjnego zawartego pomiędzy księciem Henrykiem IV i Janem Luksemburskim. Wiadomo, że zamożni Żydzi średzcy pozostawali w dobrych kontaktach z dworem praskim, uzyskując przywileje od Jana i gwarancje bezpieczeństwa w zamian za pożyczki pieniężne od jego syna Karola IV.⁸ Osoba Jana ze Środy (Johann von Neumarkt), który pełniąc funkcję sekretarza i kanclerza na dworze Karola, zachował jednocześnie prebendę średzką, mogła ułatwiać te kontakty, przy zachowaniu potrzebnej dyskrecji. Karol IV był, zwłaszcza w okresie starań o godność cesarską, w nieustających potrzebach finansowych. Wrocław, bądź mniejsza Środa, mogły wówczas wydawać się właściwym miejscem dla uzyskania pożyczki bądź po prostu sprzedaży klejnotów.⁹ Jako, że zabytki skarbu ze Środy wykazują proveniencję królewską (korona), czy wręcz cesarską (zapona) prawdopodobnym miejscem ich pochodzenia wydaje się w tej

⁷ Goliński, Mateusz: Środa Śląska w Średniowieczu. In: *Środa Śląska. Dzieje miasta wina i skarbów*, ed. R. Żerelik, Wrocław 2006, s. 67–70.

⁸ Pietrusiński: *Średniowieczne klejnoty* (przyp. 4), s. 48.

⁹ Zdaniem badaczy czeskich to Wrocław mógł być pierwotnym miejscem przechowywania skarbu (i dokonania transakcji z dworem praskim). Dopiero wobec zagrożenia pogromem mógł zostać ukryty w Środzie gdzie gmina przetrwała dłużej. Por: Hlaváček, Jan: Královský poklad ve Slezské Středě, *Český časopis historický* 95, 1997, s. 455; Klápště, Jan: Poklad ze Slezské Středě a příběhy skryté v jeho třpytu, *Dějiny a současnost* 19, 1997, s. 388.

2. Korona kobieca, początek XIV w. Sycylia (?), złoto kute, odlewane, repusowane, cyzelowane, kameryzacja, emalia. Wrocław, Muzeum Narodowe. Foto Edmund Witecki.

sytuacji dwór w Pradze. Miejsce i czas wykonania poszczególnych klejnotów o różnorodnej stylistyce stanowi oczywiście osobny problem badawczy.

Najbardziej okazały zabytek skarbu stanowi korona kobieca. Jest to lekka korona segmentowa składająca się z dziesięciu elementów połączonych ozdobnymi fleuronami, tworzących pełen okrag o wewnętrznej średnicy 16 centymetrów. Każdy romboidalny segment zwieńczony jest figurą orła trzymającego pierścień w dziobie. Motyw ten prowadził badaczy do wniosku, że korona mogła być zamówiona z okazji ślubu bądź zaręczyn.¹⁰ Cztery niezachowane orły, w tym dwa wraz z podstawami zostały odtworzone podczas konserwacji. Korona zdobiona jest kamieniami szlachetnymi wielu rodzajów (m.in. szmaragdy, spinele, granaty i tektyty) perłami oraz plakietami w kształcie trójliści z emalią na złocie, tzw. *de plique*. Elementy zdobnicze aranżowane są zgodnie z zasadą alternacji. Jest to jedyna istniejąca korona reprezentująca rzadki typ korony z orłami wprowadzony przez władców z dynastii Staufów w XIII wieku. Jego ostatnim przykładem była prawdopodobnie niezachowana „Corona Rica” wykonana dla Izabeli Katolickiej w XV wieku w Walencji przez złotnika Garcję Gomeza. Korona hiszpańska powstała z inspiracji znacznie starszymi koronami sycylijskimi. Zachowany opis inwentarzowy korony hiszpańskiej sugeruje jej ogromne podobieństwo do korony średzkiej w owym czasie już utraconej.¹¹ Prawdopodobnie obie korony wykorzystywały zbliżone źródła motywów i rozwiązań artystycznych, realizując podobny program treściowy, podkreślający zakres królewskiej i imperialnej władzy, gdzie istotny był znak orła „*genus aquilae*” – cesarzy „Wschodu i Zachodu”, wywodzący się z Bizancjum, używany z powodzeniem przez Staufów i popularny wśród wielu

¹⁰ Pietrusiński: *Średniowieczne klejnoty* (przyp. 4), s. 32–34.

¹¹ Arbeteta Mira, Letizia: La Corona Rica y otras joyas de estado de la reina Isabel. In: *Isabel la Catolica. La magnificencia de un reinado*. Katalog, Valladolid 2004, s. 169–186, 273–275.

3. Zapona, 1 poł. XIII w. Włochy (?), złoto kute, cyzelowane, wycinane, kameryzacja, w centrum kamea z chalcedonu. Wrocław, Muzeum Narodowe. Foto Edmund Witecki.

panujących dynastii europejskich. Miejsce powstania korony wiązano dotąd z środowiskiem złotnictwa paryskiego z początków XIV wieku (widoczne średniowieczne naprawy uszkodzonych elementów korony mogły być dokonane w Czechach),¹² jednak podobieństwa do wyrobów złotniczych z warsztatów sycylijskiego Palermo każą poważnie rozpatrywać właśnie takie pochodzenie zabytku.¹³ Wydaje się, że korona musiała być intensywnie używana zanim stała się zastawem bądź została sprzedana, co musiało wiązać się z utratą jej ceremonialnego znaczenia. Wśród kilku teorii dotyczącej osoby jej ostatniej właścicielki wyróżnia się hipoteza dotycząca Blanki de Valois, pierwszej żony Karola IV, zmarłej w 1348 roku, a więc niedługo przed prawdopodobnym czasem ukrycia i utraty skarbu.¹⁴ Konieczna przy takiej transakcji dyskrecja mogła skłaniać do dokonania jej właśnie wśród zamożnych handlarzy średzkich.

W roku 2005 udało się w wyniku działań Centralnego Biura Śledczego odzyskać dwa brakujące fragmenty korony średzkiej – jednego z orłów i fleuron oraz pierścień z perłą i srebrny grosz praski, prawdopodobnie także pochodzące z odkrycia w 1988 roku. (Trzeba tu przypomnieć, że zgodnie z polskim prawem znaleziska takie stanowią własność Skarbu Państwa.) Przedmioty powyższe, do czasu zakończenia związanych z ich odzyskaniem działań sądowych, przekazane zostały jako depozyt Muzeum Narodowemu we Wrocławiu gdzie powołana komisja ekspertów orzekła ich autentyczność.¹⁵ Ekspertyzy dały możliwość dokonania nowej analizy konstrukcji orła, która wydaje się być najciekawszą cechą tego złotniczego elementu. Badania te przyniosły wnioski różniące się od przyjętych w czasie pierwszej konserwacji.¹⁶ Mogą one stanowić w przyszłości istotne wskazania dotyczące pochodzenia dzieła, zwłaszcza, że analizy samego motywu nie okazały się dotąd dostatecznie efektywne.¹⁷

Główną techniką złotniczą zastosowaną do wykonania awersu orła nie jest odlew (jak pierwotnie ustalono), ale sztancowanie na przygotowanej formie. Cienka złota blacha została uformowana przez odcisnięcie przy użyciu przygotowanego wcześniej modelu (zapewne tego samego dla wszystkich oryginalnych orłów) i wykończona cyzelowaniem. Pozwoliło to ukształtować powierzchnię korpusu orła z fakturą piór na skrzydłach. Element powstał jako jedna całość aż do szyi z dolną częścią dzioba. Jedynie ozdobne taśmy na skrzydłach, kameryzacja oraz nogi orła zostały dodane potem. Taśmy przylutowano, kamienie zaś i perły osadzono z użyciem nitów, co widoczne jest od strony spodniej. Nogi orła wraz ze szponami wykonano jako precyzyjny odlew a umieszczone w szponach kule powstały z dwóch repusowanych części, połączonych lutem. Całość kuli wlutowano następnie w szpony orła. Rozmiary detali, o których tu mowa, sięgają kilku milimetrów, co daje wyobrażenie o maestrii złotnika. Podobna precyzja wykonawcza spotykana jest rzadko w czternastowiecznych wyrobach.

Rewers orła jest płaski, lecz technicznie niemal równie zaawansowany co strona frontowa. Górna część głowy powstała jako odlew, z pozostawionym jednak nieuformowanym ostatecznie kęsem metalu – od szyi w dół. Część tą ukształtowano następnie przez rozplaszczanie na zimno, z pomocą młotka lub walca do postaci cienkiej blachy, której kontur wycięto tak, aby pasował do strony

4. Zawieszka dwustronna, XII w. Sycylia (?), złoto kute, odlewane, repusowane, filigran, kameryzacja. Wrocław, Muzeum Narodowe. Foto Edmund Witecki.

5. Zawieszka jednostronna, XIII w. Węgry (?), złoto kute, odlewane, repusowane, filigran, granulacja. Wrocław, Muzeum Narodowe. Foto Edmund Witecki.

¹² Wachowski, Krzysztof – Witkowski, Jacek: Katalog. Klejnoty. In: *Klejnoty Monarsze* (przyp. 2), s. 100.

¹³ Por.: *Nobiles Officinae. Die königlichen Hofwerkstätten zu Palermo zur Zeit der Normannen und Staufien im 12. und 13. Jahrhundert*. Katalog, hg. von W. Seipel, Wien 2004.

¹⁴ Por.: Pietrusiński: *Średniowieczne klejnoty* (przyp. 4), s. 50.

¹⁵ Protokół ekspertyzy w Dziale Głównego Inwentaryzatora Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

¹⁶ Por.: Wachowski – Witkowski: *Katalog* (przyp. 12), s. 104–105.

¹⁷ Za wydatną pomoc dziękuję tu specjalistom z Pracowni Konserwacji Metali Muzeum Narodowego we Wrocławiu Mariuszowi Wierchowskiemu i Marcinowi Sokolnickiemu.

6. Zapinka z figurą ptaka, XIII w. Węgry(?), złoto kute, odlewane, repusowane. Wrocław, Muzeum Narodowe.
Foto Edmund Witecki.

przedniej orła. Jedynym wyjaśnieniem użycia tak skomplikowanej i dość niezwykłej metody mogła być chęć uniknięcia na powierzchni dzieła jakichkolwiek widocznych połączeń. Było to ważne dla utrzymania czystego i eleganckiego wizerunku całości najwyższej klasy wyrobu. Ostatnim zadaniem nieznanego mistrza było połączenie awersu i rewersu poprzez lutowanie od wewnątrz obu części i wygładzenie krawędzi. Całą procedurę powtarzano aby otrzymać kolejne orły wieńczące segmenty korony. Całość została wykonana tak precyzyjnie, że zwiódł współczesnych badaczy identyfikujących początkowo całość orła jako odlew złożony z kilku połączonych części.

Za użyciem tej złożonej techniki stał też zapewne oczywisty zamiar zminimalizowania wydatku cennego materiału – złota wysokiej próby. Użycie „prefabrykowanych“ elementów pozwalało też lepiej podzielić pracę w warsztacie i uczynić ją łatwiejszą oraz dokładniejszą. Co wydaje się jednak najważniejsze, głównym celem było nadanie całemu projektowi wyrafinowanego delikatnego charakteru oraz konsekwentne dążenie do utrzymania najwyższych możliwych wówczas do uzyskania standardów wykonawczych.

7. Pierścienie, XIII-XIV w., złoto kute, cyzelowane, kameryzacja. Wrocław, Muzeum Narodowe.
Foto Edmund Witecki.

Orzeł ozdobiony oryginalnie trzema perłami wydaje się też istotny ze względu na rekonstrukcję całości zabytku. Prawdopodobnie mógł on stanowić zwieńczenie centralnego, frontowego segmentu korony. Stawia to na nowo kwestię prawidłowej rekonstrukcji korony i właściwego odtworzenia jej wyglądu.

Odzyskany fleuron powtarza kształt pozostałych ze swą gotycką architektoniczną bazą oraz liśćmi liśćmi i owocami w części górnej. Jest zachowany w wyjątkowo dobrym stanie, który umożliwia jego montaż w koronie bez szczególnych zabiegów konserwatorskich. W przypadku tego elementu ustalenia konstrukcyjne dokonane podczas rekonstrukcji korony okazały się prawidłowe. Budowa fleuronu oparta na sztyfcie łączącym segmenty korony, polega na precyzyjnym lutowaniu wyciętych z blachy liści z blachy i powstałych podobnie jak kule w szponach orła, czyli repusowanych owoców. Wszystkie elementy połączone zostały w misterną i lekką całość.

Interesującym nowo pozyskanym zabytkiem jest pierścień z perłą. Posiada on motyw zwierzęcych głów w miejscu połączeń szyny z kasztą, co stanowiło popularny motyw zarówno w XIII jak i w XIV wieku. Taki element występuje też w innym pierścieniu ze znaleziska w Środzie (z niezachowanym

8. Orzeł z segmentu korony. Złoto kute, sztancowane odlewane, cyzelowane, repusowane, kameryzacja. Wrocław, Muzeum Narodowe.
Foto Arkadiusz Podstawka.

9. Orzeł z segmentu korony, strona tylna, pocz. XIV w. Sycylia (?), złoto kute, szlancowane odlewane, cyzelowane, repusowane, kameryzacja. Wrocław, Muzeum Narodowe. Foto Arkadiusz Podstawka.

10. Pierścień z perłą, XIII w. Wrocław, złoto kute, cyzelowane, kameryzacja. Wrocław, Muzeum Narodowe.
Foto Arkadiusz Podstawka.

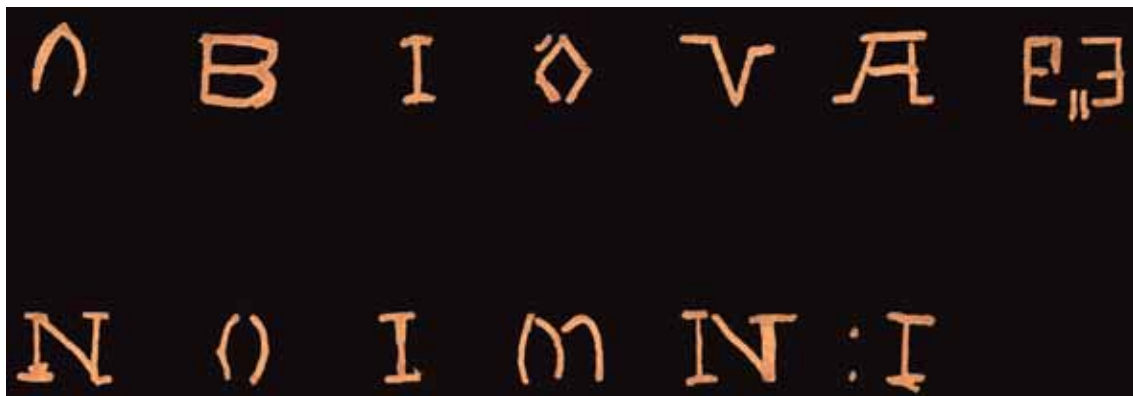
12. Szyna pierścienia z ilustracji 10 z widocznym fragmentem napisu. Wrocław, Muzeum Narodowe.
Foto Arkadiusz Podstawka.

kamieniem), datowanym na drugą połowę XIII w. Pierścień z perłą jest prostszy w budowie i prawdopodobnie wcześniejszy. Perła, zachowana fragmentarycznie, osadzona jest w oprawie przy pomocy sztyftu zakończonego małym przezroczystym kamieniem o jasno różowym kolorze. Takie samo rozwiązanie występuje w oprawach pereł ząpony ze Środy. Na szynie pierścienia znajduje się lekko uszkodzona inskrypcja. Dodana zapewne inną ręką niż ta wykonawcy pierścienia (litery nie mieszczą się należycie na ograniczonej powierzchni), pochodzi jednak zapewne z okresu, w którym powstał pierścień, czyli początków XIII w. (znaki w typie romańskiej minuskuły). Tym samym nie wiąże się zapewne z późniejszymi czasami ukrycia skarbu w Środzie. Treść napisu, wyrażona prawdopodobnie w postaci skrótowej, pozostaje jak dotąd niejasna.

Odnalezienie skarbu stanowiło w 1988 roku archeologiczną sensację, jednak wpisuje się on do całkiem licznej grupy znalezisk o podobnym charakterze. Na uwagę zasługuje tu szczególnie skarb znaleziony w 1998 podczas prac archeologicznych w synagodze w Erfurcie (Turyngia), którego liczne elementy przywodzą na myśl zabytki ze Środy (ząpony, zapinki w kształcie orłów) oraz skarb z Colmaru odkryty w 1863 roku (w obu tych znaleziskach występują, podobnie jak Środzie, charakterystyczne sygnety z półksiężycem i gwiazdą, motywem nawiązującym do symboliki żydowskiego kalendarza lunarne). W grupie tej mieszczą się też skarby z Kolonii (1953), Lingenfeld (Palatynat, 1969), Weissenfels (Saksonia-Anhalt, 1826) czy Münster (Westfalia, 1951). Wszystkie one zawierają zabytki złotnicze i ukryte zostały w latach 1348–1350, w okresie prześladowań ludności żydowskiej, związanych z epidemią dżumy.¹⁸ Ze względu na osoby

¹⁸ Descatoire, Christine: Erfurt et Colmar. Deux „tresors de la Peste noire“. In: *Tresors de la Peste noire. Erfurt et Colmar*. Katalog, ed. Ch. Descatoire, Paris 2007, s. 9–14.

13. Przerys napisu na szynie pierścienia z ilustracji 10.

właścicieli, obecność judaików jest w wymienionych skarbach często znacznie wyraźniejsza, należy jednak pamiętać, że pierwotny zasób skarbu średzkiego jest dziś niemożliwy do określenia. Przy niewielkiej liczbie średzkich zabytków (11 sztuk. Dla porównania skarb z Erfurtu liczy ponad 600 obiektów) ich klasa artystyczna i kontekst historyczny wydają się za to wyjątkowe.¹⁹

Odzyskanie nieznanych fragmentów skarbu ze Środy daje nadzieje na stopniowe odtworzenie unikatowych zabytków w ich oryginalnej dyspozycji. Odnalezione fragmenty korony pozwolą też rozważyć ponownie metody jej rekonstrukcji tak, aby zbliżyć się do pierwotnego wyglądu tego unikalnego zabytku, na ile jest to obecnie możliwe.

11. Fleuron łączący segmenty korony, pocz. XIV w. Sycylia (?), złoto kute, repusowane, cyzelowane. Wrocław, Muzeum Narodowe. Foto Arkadiusz Podstawka.

¹⁹ Poza kilkoma nowszymi pozycjami przywołanymi w niniejszym artykule, obszerną bibliografię dotyczącą skarbu wraz z katalogiem składających się nań zabytków zawierają opracowania: Pietrusiński: Średniowieczne klejnoty (przyp. 4), s. 141–144 oraz Gajewska-Prorok, Elżbieta: Skarb złotych ozdób ze Środy Śląskiej. In: *Biżuteria w Polsce. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Okręgowym w Toruniu*, Toruń 2001. s. 25–56. Por. też: Witecki, Jacek – Vachaud, Christophe: Eagle crown of Blanche de Valois; oraz Witecki, Jacek: Aquila Vitrix brooch. In: *Brilliant Europe. Jewels from European courts*. Catalogue, eds. D. Scarisbrick – Ch. Vachaud – J. Walgrave, Brussels 2007, s. 44–46.

RESUMÉ

POKLAD ZE SLEZSKÉ STŘEDY

NOVĚ ZÍSKANÉ FRAGMENTY

Před deseti lety se stalo Muzeum Narodowe ve Vratislavi z rozhodnutí ministra kultury vlastníkem souboru památek, které tvoří středověký poklad, nalezený v roce 1988 ve Slezské Středě. K nálezu došlo při demoličních pracích v centru města, ležícího poblíž Vratislavi, při nichž byly odkryty zbytky sklepení a základů bývalé středověké zástavby. Předběžný průzkum odhalil, že nalezené památky zahrnují části nekompletní segmentové koruny, okrouhlou sponu velkých rozměrů s kamejí, dvě přezky, kruhový přívěšek či náramek, dva prsteny, pečetidlo, fragmenty zlatého dekorativního pásku a 3924 kusů stříbrných a 39 zlatých mincí. Nejpropracovanější a nejpodloženější teorie předkládá tezi, že drahocenný poklad byl zástavou za půjčku značné sumy, získanou od zámožných středeckých Židů. Ta pak byla uschována v souvislosti s perzekucí židovských obcí ve Slezsku v polovině 14. století a poté upadla v zapomnění. Pronásledování jistě souviselo s podobnými událostmi v jiných krajích, kde byli Židé masově osočováni ze záměrného šíření morové epidemie, která tehdy pustošila Evropu a byla známa jako „černá smrt“. V této době zanikly židovské komunity v mnoha německých městech. Epidemie sice do Slezska nedospěla, zprávy ze sousedních zemí však pravděpodobně vyvolávaly atmosféru nakloněnou pronásledování židovského obyvatelstva, k němuž postačovaly smyšlené záminky. Vratislavské knížectví bylo od roku 1335 součástí České koruny a zámožní středečtí Židé udržovali kontakty s pražským dvorem. Od Jana Lucemburského získali privilegia a od Karla IV. pak bezpečnostní záruky výměnou za peněžní půjčky. Vratislav či menší Středa se tenkrát mohly jevit jako vhodné místo pro získání půjčky či jednoduše pro prodej cenností. Jelikož fragmenty pokladu ze Středy svědčí

pro královskou (koruna) či dokonce císařskou (spona) provenienci, pravděpodobným místem jejich původu se za této situace zdá být pražský dvůr. Stanovit místo a dobu vzniku jednotlivých, stylově různorodých klenotů je samozřejmě zvláštní badatelský problém.

Nejvýstavnějším předmětem z celého pokladu je ženská koruna. Je jediným existujícím kusem, který reprezentuje vzácný typ koruny s orly, jenž byl zaveden panovníky štaufské dynastie ve 13. století. Jeho posledním příkladem byla pravděpodobně nedochovaná „*corona rica*“, zhotovená zlatníkem Garciou Gomézem pro Isabelu Kastilskou v 15. století ve Valencii. Španělská koruna byla inspirována o mnoho staršími korunami sicilskými. Dochovaný inventární popis španělské koruny ukazuje na značnou podobnost s korunou ze Středy, která byla v oné době již ztracena. Obě koruny pravděpodobně využily podobného zdroje motivů a uměleckých řešení, realizující obdobný ideový program – akcentování motivů královské a císařské vlády. Doposud bylo místo vzniku koruny spojováno s pražským zlatnickým centrem na počátku 14. století, avšak podobnost se zlatnickými artefakty z dílen v Palermu velí seriózně prozkoumat možnost právě této proveniencie (přičemž očividně středověké opravy poškozených článků se mohly provádět v Čechách). Mezi několika teoriemi vztahujícími se k osobnosti, která mohla být poslední majitelkou koruny, vyniká hypotéza, jež bere v úvahu Blanku z Valois, první ženu Karla IV. Ta zemřela roku 1348, tedy nedlouho před pravděpodobným ukrytím a následnou ztrátou pokladu.

V roce 2005 se podařilo získat dva chybějící fragmenty koruny ze Středy (jednoho z orlů a jeden z fleuronů), spolu s prstenem s perlou a stříbrným pražským grošem, které pocházejí pravděpodobně také z nálezů v roce 1988. Expertízy umožnily novou analýzu konstrukce orla, která se zdá být nejpozoruhodnějším rysem tohoto zlatnického kusu. Rozměry detailů dosahují pouhých několika

milimetrů, což poskytuje představu o mistrovství dotyčného zlatníka. S podobně precizním provedením se u předmětů ze 14. století setkáváme zřídka. Použitá technologie „prefabrikovaných“ prvků umožňovala lepší dělbu práce v dílně a přispěla k její větší důkladnosti. Cílem bylo vtisknout celému projektu rafinovaný delikátní charakter. Zároveň je patrná důsledná snaha o nejvyšší možný tehdejší standard. Orel, ozdobený původně třemi perlami, se vzhledem k rekonstrukci celku koruny též jeví jako podstatný. Podle všeho mohl tvořit zakončení centrálního předního segmentu. To opět otevírá otázku správné rekonstrukce koruny a jejího vzhledu.

Zajímavá, nově získaná památka je prsten s perlou. Je ozdoben motivem zvířecích hlav v místě spoje obroučky a osazny, což byl populární prvek jak ve 13., tak ve 14. století. Stejný motiv se objevuje i na dalším prstenu z nálezů ve Středě (bez dochovaného kamene), který je datován do druhé poloviny 13. století. Prsten s perlou je prostší konstrukce a pravděpodobně je starší.

Nález pokladu byl v roce 1988 archeologickou senzací, ačkoli se řadí do poměrně početné skupiny odhalení podobného charakteru. Zmínku zde zaslouží zejména poklad objevený roku 1998 při archeologických pracích v synagoze v Erfurtu (Duryňsko), jehož četné části evokují památky ze Středy (spony, přezky ve tvaru orlů), a poklad z Colmaru, nalezený v roce 1863. Do téže skupiny spadají poklady z Kolína nad Rýnem, Lingenfeldu, Weissenfelsu či Münsteru. Všechny obsahují zlatnické památky a všechny byly ukryty v letech 1348–1350, v době pronásledování židovského obyvatelstva, souvisejícího s morovou epidemií. S ohledem na osoby majitelů je přítomnost judaik ve zmínovaných pokladech často mnohem zřetelnější než ve Středě, je však nutno mít na paměti, že původní fond středeckého pokladu není dnes možno rekonstruovat. Při nevelkém počtu středověkých památek ve Středě

jsou umělecká kvalita a historický kontext pokladu zcela ojedinělé.

Získání dosud neznámých fragmentů pokladu ze Středy budí naději na postupnou rekonstrukci unikátních předmětů v jejich původních formách. Znovunalezené části koruny rovněž umožňují nově promýšlet metodu její rekonstrukce, tak aby se – je-li to vůbec možné – přiblížila své originální podobě.

SUMMARY

THE TREASURE FROM ŚRODA SŁĄSKA

RECENTLY ACQUIRED FRAGMENTS

Ten years ago, the Polish ministry of culture decided that the Muzeum Narodowe in Wrocław would become the owner of a group of relics that represent the medieval treasure discovered in the city of Środa Śląska in 1988. The discovery occurred during demolition works in the centre of Środa Śląska, a city near Wrocław, when remains of the vaults and foundations of the former medieval built-up area were uncovered. Preliminary research revealed that the discovered relics include parts of an incomplete segmented crown, a round clip of large dimensions with a cameo, two buckles, a circular charm or bracelet, two rings, a seal, fragments of an old golden decorative belt and 3,924 pieces of silver and 39 pieces of gold coins.

The most elaborated and substantiated theory of those submitted opines that the precious treasure represented a forfeit for a loan of a considerable amount, acquired from wealthy Jews from Środa Śląska. The given forfeit was subsequently hidden in connection with the persecution of the Jewish communities in Silesia in the mid-14th century and later fell into oblivion. The persecution was certainly linked with similar events in other regions where Jews were massively accused of intentional dissemination of the plague epidemic which, at that time, devastated all Europe and was known as “the black death”. In this period, Jewish communities in many German cities perished. Although the epidemic eventually did not reach Silesia, reports from the neighbouring countries probably evoked the atmosphere which was well inclined to the harassment of the Jewish population while fabricated pretences sufficed for such a result.

The Wrocław Duchy was part of the Bohemian Crown from 1335, and wealthy Jews

from Środa Śląska maintained contacts with the Prague court. They received privileges from John of Luxemburg and safety guarantees from Charles IV in exchange for fiscal loans. To the contemporaries, Wrocław as well as the smaller Środa Śląska could appear as suitable places for getting loans or simply selling valuables. And since the fragments from the treasury from Środa testify to royal (see the crown) or even imperial (the clip) provenance, the possible place of their origin seems to have been the Prague court under these conditions.

To determine the place and time of origin of the particular, stylistically varied gems naturally represents a specific problem for scholars. The most impressive object of the entire treasury is the female crown. It is the only existing item that represents a very rare type of a crown with eagles, which was established by the rulers of the Stauf dynasty in the 13th century. Its last example was probably the missing “*corona rica*”, produced by the goldsmith Garcia Gómez for Isabel of Castilia in the city of Valencia in the 15th century. The Spanish crown was inspired by much older Sicilian crowns. The surviving inventory description of the Spanish crown points to considerable similarity with the crown from Środa which was already missing at that time.

The two crowns probably departed from a similar source of motifs and artistic solutions and followed a similar ideological program – i.e. accentuating motifs of royal and imperial reign. The place of origination of the crown has hitherto been linked with the Prague goldsmith centre of the early 14th century, but the resemblance with the goldsmith artefacts from Palermo workshops demands serious exploration of the possibility of this very provenance (while the apparently medieval repairs of the damaged components could have been realized in Bohemia). Excelling amongst several theories as to who could have been the last female owner of the crown is the hypothesis that it was Bianca of Valois, the first wife of Charles IV. Margaret (Bianca) of Valois died in

1348 – i.e. not long before the probable hiding and subsequent loss of the treasure.

In 2005, two missing fragments of the crown from Środa Śląska (one of the eagles and one of the fleurons) along with a ring with pearl and a silver Prague groschen – which probably also originate from the 1988 discovery – were acquired. Expertises allowed for a revised analysis of the eagle's construction which seems to be the most remarkable feature of this piece of goldsmith's mastery. The dimensions of the details are merely a few millimetres, which gives an idea of the skill of the goldsmith involved.

Similar precise execution can only rarely be found in objects from the 14th century. The employed technology of “prefabricated” elements allowed for more efficient division of work in a workshop and contributed to its higher thoroughness and carefulness. The aim was to imbue the entire project with a refined, delicate character. Yet another apparent feature is the consistent pursuit of the highest standard possible in that period. The eagle – which was originally decorated with three pearls – also appears as fundamental with regard to the reconstruction of the whole. It most probably represents the end of the central frontal segment. This, however, again opens the issue of correct restoration of the crown and its appearance.

An interesting, newly acquired relic is the ring with pearl. It is decorated with the motif of animal heads situated in the joint of the rim and the setting – which was a popular element in the 13th and 14th centuries. The same motif moreover appears on yet another ring that is part of the Środa discovery (the gem, however, is missing in this case) and is dated to the second part of the 13th century. The ring with pearl is of more austere construction and is probably older.

The discovery of the treasure became an archaeological sensation in 1988, even though it is one of a rather large group of revelations of similar character. Especially worth mentioning here is the treasure revealed in 1998 during

archaeological works in the synagogue in Erfurt (Thuringia), whose numerous parts evoke the Środa relics (clips, buckles in the shape of eagles), as well as the Colmar treasure, found in 1863. The group also encompasses treasures from Cologne, Lingenfeld, Weissenfels and Münster. They all contain relics of goldsmith's trade and they were all hidden between 1348 and 1350 – it is in the period of persecution of the Jewish population linked to the plague epidemic. With regard to the personalities of the respective owners, the presence of judaica in the above-mentioned treasuries is often much more apparent than in the case of Środa Śląska. We must, however, keep in mind that the original fund of the Środa treasure is impossible to reconstruct in full today. Considering the smallish number of medieval monuments in Środa Śląska, the artistic quality as well as the historical context of the treasure is nevertheless entirely unique.

The acquisition of the hitherto unknown fragments of the treasure from Środa Śląska raises hope of the gradual reconstruction of the rare objects to their original forms. The newly found parts of the crown at the same time allow for rethinking the method of its restoration so that the object could become as close to its original form as possible – if it is possible at all.

RETROSPEKTYWNE TENDENCJE ARCHITEKTURY ZIEM KRÓLESTWA CZESKIEGO W DOBIE RENEANSU (1500–1650)

UWAGI O SENSIE IDEOWYM KONWENCJI STYLOWYCH

Artur Kwaśniewski

Kto zechciałby dostrzec złożoność i sens architektury wczesnonowożytnej w Europie Środkowej czerpiąc z ogromu XX-wiecznego piśmiennictwa, ten odczuć może pewien niedosyt. Stwierdzi, że badacze skupiali się na „architekturze renesansowej“, rzadko dostrzegając to, co „renesansem“ nie było. Punkt odniesienia i kryterium wartościowania stanowiły zazwyczaj zasady i formy sztuki włoskiej; stąd tendencyjność i wybiórczość w badaniu zjawisk wymykających się z ram italianizmu (bądź jego północnych mutacji). Recepcję form rozpatrywano w układzie „poziomym“, marginalizowano natomiast recepcję „pionową“ – rozmyślne sięganie do form przeszłych. Na dawnych zleceniodawców i twórców projektowano współczesną skłonność podążania za modą i nowością oraz postawę estetyzmu; w formalnej stronie dzieła widziano przede wszystkim wyraz świadomości estetycznej twórcy i zleceniodawcy.

Pochodną tych postaw było – wciąż częste – rozumienie i uprawianie historii architektury jako dziejów przemian stylu. Częściej rozważano „wartość artystyczną dzieła“ i jego stylistyczną „progressywność“, niż wartość kulturową. Np. w kolejnych syntezach i monografiach poświęconych architekturze ziem czeskich doby renesansu formy gotyckie powstające około 1600 w kręgu uznanych twórców i wybitnych mecenasów były traktowane jako dokonanie wartościowe – bo współtworzące manieryzm; jako „adaptowanie gotyku“, *historismus*. Post-gotyck na prowincji, w dziełach muratorów cechowych, uznawano – na drodze wartościującej analizy – za „zapóźnienie stylowe“, „imitowanie gotyku“, *tradicionalismus*.¹

Oczywiście od kilkudziesięciu lat dyskutowana jest istota stylu i zgłębiane są pozaartystyczne determinanty architektury wczesnonowożytnej.² Jednak śmiem twierdzić, że pojęcia styl, artyzm, nowatorstwo wciąż pozostają trwałymi składnikami paradygmatu historii sztuki, utrudniając dostrzeżenie sensu architektury – jej komunikatywnej funkcji, rozpatrywanej w całokształcie zjawisk, a nie tylko w jednostkowych, wybitnych przejawach. Z pewnością ujawnianiu semantycznego sensu architektury najlepiej służą badania prowadzone z perspektywy historii kultury i mentalności. Budowla jest bowiem – w przeciwieństwie do dzieła sztuk przedstawiających – przede wszystkim komunikatem społecznym: obrazem systemu wartości jednostki i społeczności, manifestacją pozycji socjoekonomicznej, wyrazem stylu życia.

Już w początku XX w. zaczęto dostrzegać i interpretować obecność form nie-renesansowych w architekturze XVI–XVII w. (J. Braun, H. Tietze, V. Birnbaum i inni).³ Jednak istotne przewartościowanie przyniosły lata 90. XX w., m.in. badania H. Günthera, M. Schmidta, M. Müllera, K. Grafa.⁴ Ale metodologicznie najdonioślejsze znaczenie miało, moim zdaniem, dostrzeżenie

1 Šamánková, Eva: *Architektura české renesance*, Praha 1961; *Renaissance in Böhmen*, hg. von F. Seibt, München 1985; Krčálová, Jarmila: *Renesanční architektura v Čechách a na Moravě*. In: *Dějiny českého výtvarného umění*, II/1, ed. J. Dvorský, Praha 1989, s. 5–61 (zwłaszcza s. 52–53); zob. też: Harasimowicz, Jan: *Protestanckie budownictwo kościelne wieku reformacji na Śląsku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 28, 1983, s. 368–369.

2 Za szczególnie cenny uważam kierunek badań prezentowany np. w: Kroupa, Jiří: *Funkce, forma a mentality v raně novověké profánní architektuře*, *Památková péče na Moravě* 8, 2004, s. 7–22.

3 Braun, Joseph: *Die Kirchenbauten der deutschen Jesuiten. Ein Beitrag zur Kultur- und Kunstgeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts*, Bd I–II, Freiburg im Breisgau 1908–1910; Tietze, Hans: *Das Fortleben der Gotik durch die Neuzeit*, *Mitteilungen der K. K. Zentralkommission für Denkmalfpflege*, Serie 3, XIII, 1914, s. 197–212, 237–249; Birnbaum, Vojtěch: *Románská renesance konce středověku*, Praha 1924. Bibliografię prac temu poświęconych prezentują: Samek, Jan: *Nawrót do gotyku w sztuce Krakowa pierwszej połowy w. XVII*, *Folia Historiae Artium* V, 1968, s. 71–127; Schmidt, Martin: *Reverentia und Magnificentia. Historizität in der Architektur Süddeutschlands, Österreichs und Südböhmens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Regensburg 1999.

4 Spośród wielu prac wymienię tylko: Günther, Hubertus: *Die ersten Schritte in die Neuzeit. Gedanken zum Beginn der Renaissance nördlich der Alpen*. In: *Wege zur Renaissance. Beobachtungen zu den Anfängen neuzeitlicher Kunstauffassung im Rheinland und den Nachbargebieten*, hg. von N. Nußbaum – C. Euskirchen – S. Hoppe, Köln

1. Javorník, zamek Johanniskirche, tablica fundacyjna biskupa Jana Turzona, 1509 r. Foto Artur Kwaśniewski.

2. Mladá Boleslav, zbór Braci Czeskich, 1544–1554 r., widok na partię oltarzową. Foto Artur Kwaśniewski.

przemocnego wpływu retrospektywnych tendencji w kulturze europejskiej XIV–XVII w. – świadomego przywoływania autorytetu przeszłości, przeszłych wartości i znaczeń – które ujawniały się w sposobie patrzenia na świat i w artystycznej wypowiedzi (literaturze, sztukach przedstawiających, architekturze).⁵ „Retrospektywna” optyka badawcza ostatecznie kruszy tradycyjną koncepcję stylu, który jawi się w jej świetle nie jako abstrakcyjnie pojmowany „system form posiadających jakości i ekspresję obciążoną znaczeniem, przez które ujawnia się osobowość twórcy i szeroki światopogląd grupy” (M. Schapiro), ale jako nośnik konkretnych znaczeń (*Stil als Bedeutung*).⁶ W ujęciu retrospektywnym styl miniony to środek przywoływania autorytetu przeszłości (*Stil als Erinnerung*), który legitymizował władzę, dowodził mitycznych bądź historycznych początków, podkreślał historyczną ciągłość i tożsamość.⁷ Badania dowodzą też „kontekstualnego”, często niedostrzeganego, używania stylu: dążenia do stylistycznej zgodności (*Konformität*), dopasowywania elementów nowych do starszej tkanki przy rozbudowach w XV–XVII w.⁸

Ograniczone ramy artykułu nie pozwalają na rozwinięcie zjawisk zasygnalizowanych w tytule. Celem pracy jest więc klasyfikacja retrospektywnych treści wyrażanych przez formuły stylistyczne. Dobór przykładów służy jedynie zilustrowaniu różnych obliczy oraz sensu retrospektyw.

1. „ROMAŃSKI RENESANS” I RENESANS WŁOSKI JAKO ANTYKIZACJA

Włosko-renesansowa optyka badaczy sprawiła, że fenomen XV-wiecznego neoromanizmu, dostrzeżony już w latach 20. XX w., dopiero niedawno doczekał się pogłębionej analizy i co ważniejsze – interpretacji, które dostrzegają w nim nie jakiś wydumany „protorenesans”, lecz „antyk”, którym był w istocie.⁹ Dla ludzi późnego średniowiecza zabytki romańskie reprezentowały bowiem antyczną przeszłość i z tą świadomością były cytowane: zarówno we florenckich budowlach Brunelleschie’go (jako przywołanie starożytności), jak i w malarstwie van Eyka (jako sceneria starożytnych wydarzeń biblijnych). Przywoływanie bądź kreowanie antyczności poprzez formy romańskie – ze świadomością ich rodzimego pochodzenia lub dla przywołania antyku rzymskiego – miało też w Europie Środkowej liczne precedensy i trwało do połowy XVI stulecia. Na Śląsku spektakularnymi przykładami są: kruchta katedry wrocławskiej z lat 1465–68, gdzie zgodnie z wytycznymi kapituły wykonawcy użyli spoliów romańskich (m.in. trzony kolumn zburzonego portalu), oraz tablica

2003, s. 31–87 (tam dalsza literatura); Schmidt: *Reverentia* (przyp. 3); Müller, Matthias: *Das Schloß als Bild des Fürsten. Herrschaftliche Metaphorik in der Residenzarchitektur des Alten Reichs 1470–1618*, Göttingen 2004; Graf, Klaus: *Stil als Erinnerung. Retrospektiven Tendenzen in der deutschen Kunst um 1500*. In: *Wege zur Renaissance* (przyp. 4), s. 19–29.

⁵ Pełną bibliografię zjawiska – które badacze niemieccy podciągają pod pojęcie *Erinnerungskultur* – zestawia: Graf, Klaus: *Retrospektive Tendenzen in der bildenden Kunst (vornehmlich 14.–16. Jahrhundert)*. *Auswahlbibliographie*, 1998–2002, <http://www.projekte.geschichte.uni-freiburg.de/mertens/graf/retro.htm>.

⁶ Na temat konferencji poświęconej zagadnieniu zobacz: Laß, Heiko: *Tagungsbesprechen zu: Stil als Bedeutung. Künstlerische Konzepte in Architektur und den Bildkünsten in Rheinland und den Nachbargebieten (1450–1650)*.

⁷ Sigurd Greven-Kolloquium zur Renaissanceforschung 19. und 20. November 2004. Universität zu Köln. In: *ArtHist*, 7. 12. 2004 (<http://www.arthist.net/download/conf/2004/041207Lass.pdf>).

⁸ Graf: *Stil als Erinnerung* (przyp. 4).

⁹ Schmidt: *Reverentia* (przyp. 3), s. 171–176.

¹⁰ Birnbaum: *Romańska renesance* (przyp. 3); Korte, Werner: *Die Wiederaufnahme romanischer Bauformen in der niederländischen und deutschen Malerei des 15. und 16. Jahrhunderts*, Wolfenbüttel 1930; współcześnie: Schmidt: *Reverentia* (przyp. 3), s. 130–138 (tam obszerna bibliografia); Hoppe, Stephan: *Romanik als Antike und die baulichen Folgen. Mutmaßungen zu einem in Vergessenheit geratenen Discurs*. In: *Wege zur Renaissance* (przyp. 4), s. 89–131.

fundacyjna (1509) biskupa wrocławskiego Jana Turzona na zamku Johannisberg w Javorniku ukazująca hybrydowe pomieszanie motywów gotyckich z antycznymi i z romańską epigrafiką.¹⁰

Swobodne łączenie form romańskich i motywów o proveniencji włosko-renesansowej w fundacjach biskupa Turzona jest symptomatyczne.¹¹ Sugeruje, że nie rozróżniano tych formuł stylowych wartościując ich „antyczną” treść, która nie wymagała poprawnego odtwarzania rzymskich porządków i proporcji – owej „zasady” odkrywanej przez Włochów w traktacie Witruwiusza i w budowlach starożytnych. Fundatorów i muratorów środkowoeuropejskich schyłku średniowiecza przykład włoski mógł pobudzać do formułowania własnej teorii i manifestowania zasad sztuki, ale – jak przekonująco pisze Paul Crossley – ujawniało się to na polu architektury „nowoczesnej” czyli gotyku.¹² Przynajmniej do połowy XVI w. w krajach zaalpejskich istotę antykizacji postrzegano w stosowaniu motywów, a nie witruwiańskich zasad, które ignorowano mimo sięgania po włoskie traktaty.¹³ „*Niefortunna w zestawieniu dwu różnych łuków i nie licząca się z logiką form architektonicznych*” kompozycja portalu zakrystii w katedrze wrocławskiej (1517) w niczym nie umniejszała przekazu ideowego.¹⁴ Co więcej: swoistą nieskładnością (której w żadnym wypadku nie tłumaczy lokalne wykonawstwo) mogła imitować użycie romańskich spoliów (*vide* portyk 1465) dla zobrazowania „antycznej” przeszłości, w każdym razie stanowiła dysonans dla wystudiowanej geometryczności sztuki „współczesnej” (późnogotyckiej).

Jaka treść była wyrażana poprzez antykizację prowadzoną z użyciem form włosko-renesansowych?

Po pierwsze: czas i miejsce wydarzeń staro- i nowotestamentowych. Skoro w malarstwie i rzeźbie XV w. sięgano po okrągłolukową architekturę i staromodne stroje, nie ma podstaw, by do samej tylko estetyki sprowadzać sens antykizujących form w dziełach architektury.¹⁵ W ostatnich latach coraz częściej zwraca się uwagę na wątki jerozolimskie i biblijne treści salomonowe towarzyszące budowłom „włosko-renesansowym”.¹⁶ Byłoby niezrozumiałym, gdyby w dobie żarliwej religijności pasyjnej i pielgrzymowania do Ziemi Świętej ignorowano możliwość realistycznego unaoczniania tematyki jerozolimskiej w formie budowli. Konwencja stosowana w kaplicach Grobu Bożego (zaczepnięta z XV-wiecznych grafik) – okrągłoluczne arkadowania i motywy orientalne – dowodzi

3. Wrocław, katedra pw. Św. Jana Chrzciciela, portal zakrystii, 1517 r. Foto wg Lutsch, Hans: *Bildwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, Breslau 1903. Foto Artur Kwaśniewski.

10 Nt. portyku katedry: Zlat, Mieczysław: [Śląsk] Okres 1350–1550 roku. In: *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2/1, eds. T. Mroczko – M. Arsyński, Warszawa 1995, s. 147; Katalog zabytków, ed. A. Włodarek. In: *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2/2, s. 263; tablicę Turzona wzmiankował ostatnio: Czechowicz, Bogusław: *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005, s. 303–304.

11 Mecenat Turzona omawia: Samacka, Janina: Jan Turzo, humanista i mecenas kultury renesansowej, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 2, 1963, s. 77–91.

12 Crossley, Paul: The Return to the Forest: Natural Architecture and the German Past in the Age of Durer. In: *Kunstlerischer Austausch: Artistic Exchange, Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Berlin, 15. – 20. Juli 1992*, hg. von Th. W. Gaehtgens, Berlin 1993, Bd 2, 71–80 (tłumaczenie polskie: Powrót do lasu: architektura naturalna i niemiecka przeszłość w czasach Dürera, *Dzieła i interpretacje* 2, 1994, s. 119–126).

13 Znajomość Albertiego na ziemiach czeskich sygnalizują: Por. Hlobil, Ivo – Petrů, Eduard: *Humanism and the Early Renaissance in Moravia*, Olomouc 1999, s. 158–159; Kalina, Pavel: Leon Battista Alberti a Benedikt Ried. In: *Italská renesance a baroko ve střední Evropě. Příspěvky z mezinárodní konference*, Olomouc 17.–18. října 2003. Renesans i barok włosku w Europie Środkowej. Materiały międzynarodowej konferencji, Ołomuniec 17–18 października 2003, eds. L. Daniel – J. Pelán – P. Salwa – O. Špilarová, Olomouc 2005, s. 33–44.

14 Cyt. za: Zlat, Mieczysław: Późny gotyk wobec idei nowożytnych i pierwszych podniet z Italii: 1500–1525. In: *Sztuka Wrocławia*, eds. T. Broniewski – M. Zlat, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 195.

15 Por. Hoppe: *Romanik als Antike* (przyp. 9), s. 91–95. Archaizację kostiumologiczną omawia: Archaizację w kostiumologii wzmiankuje Chrzanowski, Tadeusz: *Ołtarz Mariacki Wita Stwosza*, Warszawa 1985.

16 Morka, Mieczysław: Kaplica Zygmuntowska. Król Salomon – princeps fundator, *Biuletyn Historii Sztuki* 67, 2005, nr 1–2, s. 59–96; Czechowicz: *Książęcy mecenat* (przyp.10), s. 179.

4. Wrocław, kamienica ul. Łaciarska 11 (nie istnieje), ok. 1550, głowica filara sklepienia sieni w lapidarium Muzeum Architektury we Wrocławiu. Foto Artur Kwaśniewski.

owej potrzeby wizualizacji poprzez cytat, a nie tylko symbol (tj. plan centralny odzwierciedlający Anastasis).¹⁷ Zapewne edyktulowe obramienia epitafiów obrazowych, które np. we Wrocławiu datują się od 1515 roku i poprzedzają realizacje architektoniczne, miały za cel właśnie wzmożenie historycznego realizmu przedstawień nowotestamentowych. Jeśli dostrzeżemy semantyczny sens stylu florenckich kościołów XV w. – San Lorenzo i San Spirito, które odradzają formy świątyni wczesnochrześcijańskiej – zrozumiała stanie się konsekwentna „renesansowość” zboru braci czeskich z Młodej Bolesłavi (1544–54), odosobniona na tle ówczesnego gotyckiego budownictwa kościelnego ziem czeskich; w świetle programu ideowego Jednoty Bratskiej, akcentującego życie na wzór apostołów, budowała ta jawi się jako wizja wczesnochrześcijańskiej bazyliki.¹⁸

Po drugie: „antyczna” (w istocie wczesnośredniowieczna) tradycja miejsca. Taką interpretację podsuwa równoczesność dwóch wspomnianych już zjawisk: sięgania po formy włosko-renesansowe oraz zainteresowania romańskimi budowlami i spoliarni w 1. połowie XVI w.¹⁹ Wymowny jest przykład wrocławskiego romańskiego opactwa benedyktynów na Ołbinie. Bartłomiej Stein w opisie miasta (1512–13) dostrzegał w nim starożytną świetność (*antiqua magnificentia*), wspaniałość rzeźb, portali i kolumn.²⁰ Burząc klasztor w 1529 r. – w obliczu zagrożenia tureckiego – rada miejska ocaliła portal kościoła klasztorowego, który wmurowano w ścianę kościoła św. Marii Magdaleny, oraz tympanon portalowy i rzeźby z drugiej świątyni, które osadzono w murach nowo wzniesionego szpitala.²¹ Około 20 lat później w sieni domu przy ul. Łaciarskiej nr 11, we włosko-renesansowych podporach sklepienia, kamieniarz zastosował motywy z romańskich (ołbińskich?) głowic kostkowych.²² O wykorzystywaniu tradycji miejsca dowodzą rekonstrukcje romańskich kościołów przez szlacheckich posiadaczy praw patronackich. Np. w majątku Dobř (Czechy) Wentzel von Kotz dokonał renowacji kaplicy św. Jana i Pawła z ok. 1230 r. powtarzając konsekwentnie arkadowania i artykulację lizenową; w Gościszowie (Śląsk) ok. 1595 Caspar von Warnsdorf przedłużył prezbiterium XIII-wiecznego kościoła rozbierając, a następnie odtwarzając romańską apsydę.²³

Czy zatem w pewnych wczesnorenesansowych inwestycjach nie należałoby odczytywać autorytetu miejscowej przeszłości? Wyraźnie wskazuje na to katedra w Płocku (na Mazowszu) budowana od podstaw przez Włochów (1531–41) na miejscu rozebranej bazyliki z XII w., z odtworzeniem romańskiej struktury (analogie w rozwiązaniu rzutu, alternacja podpór, artykulacja wnętrza).²⁴ „Antyczna” tradycja tłumaczy też włosko-renesansową formę portalu kościoła św. Jerzego na zamku w Pradze, współbrzmiając z XII-wieczną architekturą świątyni.²⁵

¹⁷ Por. Lemper, Ernst-Heinz: Kaplica Świętego Krzyża i Święty Grób w Görlitz, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 3, 1965, s. 118–119.

¹⁸ Krčálová: *Renesanční architektura* (przyp. 1), s. 53–54 (zwraca uwagę na analogie z Sant’Ambrogio w Mediolanie z IV w.). Merten, Klaus: Sakralarchitektur. In: *Renaissance in Böhmen* (przyp. 1), s. 193–194 kierując się kryterium stylu dopatruje się barokowości.

¹⁹ Por. Schmidt: *Reverentia* (przyp. 3), s. 45–48; Hoppe: *Romanik als Antike* (przyp. 9), s. 112–114

²⁰ *Descriptio totius Silesie et Civitatis regie Vratislaviensis per M. Bartolomeum Stenus*, hg. von H. Markgraf, Breslau 1902, s. 50–51.

²¹ *Jahrbücher der Stadt Breslau von Nikolaus Pol*, Bd 1, hg. von J. G. Büsching, Breslau 1813, s. 64.

²² Kolumny wzmiankuje i datuje Zlat, Mieczysław: Sztuka Wrocławia „more italico”: 1525–1560. In: *Sztuka Wrocławia* (przyp. 14), s. 208.

²³ Schmidt: *Reverentia* (przyp. 3), s. 159; Lutsch, Hans: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd III, *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirkes Liegnitz*, Breslau 1891, s. 556–561.

²⁴ Świechowski, Zygmunt: *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 191–192 (przywołuje badania archeologiczne potwierdzające rozbiórkę świątyni romańskiej).

²⁵ Datowanie portalu: ok. 1515–20, wg: Hubala, Erich: Palast- und Schloßbau, Villa und Gartenarchitektur in Prag und Böhmen. In: *Renaissance in Böhmen* (przyp. 1), s. 28.

Po trzecie: manifestacja systemu wartości humanistycznych (wywodzących się z antyku). W pełni ujawnia to wrocławski nagrobek kanonika Stanisława Sauera (1533–35), w którym antykizująca oprawa architektoniczna łączy się z typem portretowania wypracowanym wśród humanistów niemieckich (pod wpływem starożytnych przedstawień nagrobnych).²⁶ Spektakularne są fundacje Heinricha Rybischa: dom przy *Junkerstrasse* we Wrocławiu, o dwudzięcińcowym układzie (pobrzmiwa w nim witruwiański opis domu miejskiego?), z antykizującą fasadą (pilastrowe podziały, portal, medalionowe popiersia, inskrypcje) i tarasem dźwigającym belweder (na wzór antyczny?) – jest ewenementem na tle krajów zaalpejskich, którego głęboki italianizm znajduje wytłumaczenie w humanistycznym światopoglądzie właściciela. Podobnie nagrobek Rybischa w kościele św. Elżbiety, który swoją tumbowo-baldachimową formą i „sanswinowskim” pełnoplastycznym portretem demonstrował i status społeczny i idee neoplatonickie.²⁷

Po czwarte: autorytet Cesarstwa rzymskiego i władzy cesarskiej. Nie przypadkowo pierwsze w Europie Środkowej realizacje włosko-renesansowe podejmowali władcy o cesarskich aspiracjach zdolni dostrzec – za sprawą obecnych w ich otoczeniu humanistów – propagandowy wydźwięk architektury czerpiącej ze wzorców starożytności. Odnosi się to do sztuki w kręgu Macieja Korwina na Węgrzech oraz Jagiellonów (spowinowaconych poprzez matkę z cesarskim domem Habsburgów): Władysława Jagiellończyka i Zygmunta I Starego. Nie wdając się w głębszą argumentację przywołam dwa spostrzeżenia na temat zamku praskiego z lat 1493–1509: nawiązania (w edyktulowych oprawach okien) do pałacu w Urbino, który porównywano w owym czasie ze starożytnymi siedzibami cesarskimi, oraz posłużenie się antykizującymi portalami dla akcentowania prestiżu „strefy publicznej” zamku.²⁸ Jeszcze dobitniejszą legitymacją praw do tronu cesarskiego stał się arkadowy dziedziniec zamku w Krakowie („dla ludzi znakomitych ... należy budować przedsionki królewskie, atria wysokie” – pisał Witruwiusz) i malowany fryz na krużganku reprezentacyjnego II piętra, gdzie ukazano popiersia imperatorów Cesarstwa Rzymskiego i ich małżonek, od Teodozjusza Wielkiego do Filipa Szwabskiego. Pamiętać trzeba o funkcjonowaniu w tym czasie polityczno-prawnej dewizy „król cesarzem w swoim królestwie.”²⁹

Po piąte: starożytne początki rodu. W zamku książęcym w Brzegu rozbudowywanym w latach 1544–60 przez Włocha Franciszka Parra – i uważanej współcześnie za najciekawszą manifestację włoskiego renesansu na Śląsku – antykizacja współlistnieje ze średniowieczem. Na zlecenie księcia Jerzego II z dynastii Piastów zmieniono wystrój wnętrz, skrzydła zamkowe spięto regularnym dziedzińcem arkadowym, a wjazd zaakcentowano bramą o italskiej dekoracji i formie zwieńczenia (taras z balustradą oraz belweder widokowy zwieńczony kopułą). Ale jednocześnie nie naruszono sąsiadującej z bramą średniowiecznej ceglanej wieży zamkowej i kaplicy z herbami książęcych przodków

26 Zlat, Mieczysław: Śląska rzeźba nagrobkowa XVI wieku wobec włoskiego renesansu. In: *Ze studiów nad sztuką XVI wieku na Śląsku i w krajach sąsiednich*, Wrocław 1968, s. 29–30; nt. humanistycznego portretu nagrobnego: Verstegen, Ute: Die Grabdenkmäler der humanistischen Gelehrten – Antikenrezeption im Norden. In: *Wege zur Renaissance* (przyp. 4), s. 285–325.

27 Foerster, Richard: Heinrich und Seyfried Ribisch und die Kunst in Schlesien, *Schlesiens Vorzeit, Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer* 4 (Neue Folge), 1907, s. 88–112; Zlat: *Śląska rzeźba* (przyp. 26), s. 22–27.

28 Kalina: *Leon Battista Alberti* (przyp. 13), s. 35–36; idem: Funkční a prostorová struktura Starého královského paláce za Benedikta Rieda, referát na 6. konferenci stavebně-historického průzkumu Funkční a prostorové uspořádání budov, Litomyšl, 5. – 8. června 2007, przygotowywany do druku w: *Sworník* 6, 2008.

29 Kębłowski, Janusz: *Dzieje sztuki polskiej. Panorama zjawisk od zarania do współczesności*, Warszawa 1987, s. 90. Harasimowicz, Jan: Historia idei – historia prawa – historia sztuki. Polityczno-dynastyczne programy obrazowe doby nowożytnej jako „teksty kultury”. In: *Dzieło sztuki: źródło ikonograficzne czy coś więcej?*, ed. M. Fabiański, Warszawa 2005, s. 83–85.

5. Dom Heinricha Rybischa we Wrocławiu, 1526–1531 r., na planie widokowym Weinera z 1563 r. (kopia w zbiorach Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, dalej IHASiT). Foto Artur Kwaśniewski.

6. Brzeg, zamek książęcy, przebudowa z lat 1544–1560, fragment fasady budynku bramnego. Foto Artur Kwaśniewski.

7. Litomyšl, kostel Povýšení sv. Kříže, portal zakrystii, po 1601 r. Foto Artur Kwaśniewski.

na przyporach. Elementy te równie silnie zaświadczały o „starożytnej” metryce i prawach własności rodu książęcego co galeria antenatów zakomponowana na „antycznej” (tj. renesansowej) fasadzie budynku bramnego – z płaskorzeźbionymi portretami przodków od legendarnego Piasta po Fryderyka II, ojca fundatora. Ta manifestacja i stylizacja staje się zrozumiała i uzasadniona w rezydencji książąt, którzy uchodzili za jedną z najstarszych dynastii książęcych w Europie, i w obliczu absolutystycznych zapędów cesarza Karola V.³⁰

Błędem byłoby łączenie wszelkich wczesnych przejawów formy włosko-renesansowej z „antykizacją”, co wymagało od inwestora uświadomienia retrospektywnego celu i odpowiednio szerokich horyzontów kulturowych. W wielu przypadkach renesans stanowił naśladownictwo wzorca monarszego, biskupiego czy patrycjuszowskiego, które trzeba postrzegać nie w kategoriach wyboru estetycznego, lecz semantycznego: antyczna forma przywoływała autorytet feudała „ubierającego się” w kostium antyku. Renesansowy portal na zamku w Tovačovie (1490–92) nie dowodził humanistycznej postawy Ctibora Tovačovskiego z Cimburka, lecz jego pro-korwinowskiej orientacji politycznej.³¹

Zapewne po połowie XVI w. „antykizację” wyparł „italianizm” tj. przywoływanie z autorytetu kultury włoskiej doby Odrodzenia. Fascynację Italią ujawnia włosko-renesansowy kostium arystokratycznych zamków stawianych w latach 60.–80. XVI w. (Opočno, Telč, Kostelec nad Černými

30 Por.: Zlat, Mieczysław: *Zamek Piastowski w Brzegu*, Opole 1988, s. 29–53; Harasimowicz: *Historia idei* (przyp. 29), s. 85–94. Na retrospektywny sens eksponowania partii gotyckich zwracam uwagę w: Kwaśniewski, Artur: Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu – geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływanie. In: *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Wrocław 2007, s. 175–188.

31 Por. Hlobil – Petrů: *Humanism* (przyp. 13), s. 146–153.

8. Dobroszyce, zamek, 1597–1601, sklepienie jednej z izb parteru. Foto Artur Kwaśniewski.

Lesy, Litomyšl) przez uczestników kilkumiesięcznej wyprawy arcyksięcia Ferdynanda do północnych Włoch (1551–52).³² „Do rodzinnego miasta przeszczepiłeś Italię“ – pisał wrocławski poeta na cześć uczonego Laurentiusa Scholza i jego ogrodu (1587–99). XVII-wieczne ukłasyfikowanie architektury europejskiej w olbrzymiej mierze odzwierciedlało fascynację, jakie budziła kultura Italii poznawana z książek, młodzieńczych podróży edukacyjnych, poselstw, peregrynacji.³³ Ale jak poucza przykład architektury francuskiej XVI–XVII w. – italianizm nie rugował tendencji retrospektywnych przydatnych dla wyrażania własnej tożsamości.³⁴

GOTYK JAKO MODUS I PROGRAMOWA ARCHAIZACJA

Funkcjonowanie form gotyckich w krajach zaalpejskich w XVI i XVII w. (tzw. *Nachgotik*, *neogotyck* *około 1600*) dostrzegano od kilkudziesięciu lat traktując jako kontynuację lub odnowienie tradycji.³⁵

³² Krčalová: *Renesanční architektura* (przyp. 1), s. 29–42; Pánek, Jaroslav: *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551–1552*, České Budějovice 2003.

³³ Kulturotwórczy wpływ Grand Tour na gruncie Anglii omawia: Hunt, John Dixon: *Garden and Grove. The Italian Renaissance Garden in The English Imagination: 1600–1750*, Princeton – New Jersey 1986, s. 3–9.

³⁴ Zob. Müller, Matthias: Die Tradition als subversive Kraft. Beobachtungen zur Rezeption italienischer Renaissanceelemente im französischen und deutschen Schlossbau. In: *Wege zur Renaissance* (przyp. 4), s. 133–165.

³⁵ Braun: *Die Kirchenbauten* (przyp. 3); Tietze: *Das Fortleben der Gotik* (przyp. 3); zob. Samek: *Nawrót do gotyku* (przyp. 3), przyp. 3–11; Chrzanowski, Tadeusz: „Neogotyck około 1600“ – próba interpretacji. In: *Sztuka około roku 1600*, ed. T. Hrankowska, Warszawa 1974, s. 75–112.

9. Siedlisko, zamek, rozbudowa 1598–1619, portal głównego skrzydła mieszkalnego. Foto Artur Kwaśniewski.

10. Prochowice, zamek, rozbudowa ok. 1550, ok. 1580–1582 r., na rysunku Friedricha Bernarda Wernera z połowy XVIII w., zbiory IHASiT, negatyw nr 1191/II. Foto IHASiT.

Dopiero od kilkunastu lat widzi się we wczesnonowożytnym gotyku nie tyle tradycję, co współczesny język wypowiedzi.³⁶ Dość przywołać traktat Philiberta Delorme, gdzie włosko-renesansowa formuła jest utożsamiona z „antycyznością” (*ancien*), zaś gotyk – z „nowoczesnością” (*modern*).³⁷ Ale niewątpliwie styl ten służył budzeniu skojarzeń z przeszłością tam, gdzie tradycja legitymizowała prawa: w Kościele katolickim, u protestantów, wśród szlachty rodowej, w środowisku nobilitowanego patrycjatu. Można więc wskazać trzy aspekty wczesnonowożytnego gotyku.

Po pierwsze: gotyk jako modus. W architekturze sakralnej formy gotyku – w planie, artykulacji ścian przyporami, ostrołucznych wykrojach otworów, w maswerkach okien – stosowano niezależnie od orientacji artystycznej twórcy i horyzontu kulturowego inwestora. W *letohradku* Kratochvile, który w latach 1582–90 dla arystokraty i cesarskiego dostojnika Vilema z Rožemberka wznosił Włoch Baldassare Maggi, kaplica została nakryta sklepieniem o stiukowych żebrach tworzących rysunek sieciowy, podczas gdy wnętrza „świeckie” przesklepiono rodzajem sklepienia zwierciadlanego.³⁸

Po drugie: gotyk jako manifestacja rodzimości i własnej tożsamości.³⁹ Badacze *Nachgotik*u doby kontrreformacji niejednokrotnie zwracali uwagę na zjawisko form nie-klasycznych, poprzez które

36 Hipp, Hermann: *Studien zur „Nachgotik“ des 16. und 17. Jahrhunderts in Deutschland, Böhmen, Österreich und der Schweiz*, Bd 1–3 (dysertacja doktorska), Tübingen 1979; Hesse, Michael: *Von der Nachgotik zur Neugotik. Die Auseinandersetzung mit der Gotik in der französischen Sakralarchitektur des 17. u. 18. Jh.*, Frankfurt/M. 1984; Günther: *Die erste Schritte* (przyp. 4), s. 33–41, 53–68.

37 De L’Orme, Philibert: *Premier tome de l’Architecture*, Paris 1567 (zob. zwłaszcza s. 4 v., 107).

38 Krčálová, Jarmila: *Renesanční stavby Baldassara Maggiho v Čechách a na Moravě*, Praha 1986, s. 30–39.

39 Na zjawisko poszukiwania tożsamości u progu epoki nowożytnej zwraca uwagę Günther: *Die erste Schritte* (przyp. 4), s. 34–41, 65–68; Crossley: *The Return* (przyp. 12).

budowla wtapiała się w miejscowy, średniowieczny krajobraz architektoniczny. Spektakularny jest przykład świątyń jezuickich w krajach niemieckich i Niderlandach.⁴⁰ Podobnie w krajach korony czeskiej. Np. stylizacja praskich świątyń około roku 1600 – rozmyślna gotycyzacja kościoła św. Rocha na Strachovie (1603–11) i czysty italianizm tzw. włoskiej kaplicy na Starym Mieście (1593–1600) – postrzegane są jako manifestacja tożsamości narodowej.⁴¹ I w czeskich i śląskich kościołach protestanckich gotyk trzeba uznać za legitymizację prawomocności konfesji.⁴² Gotycyzacji towarzyszyła niekiedy świadomość ewolucji miejscowych form architektonicznych. Bonifaz Wolmut wznosząc w katedrze św. Wita w Pradze kruchą organową (1556–60) o antycznej porządkowej elewacji, w sklepieniach zacytował dwie fazy hradczańskiego gotyku: w przyziemiu parlerowskie sklepienia sieciowe, na piętrze – sklepienia cyrkłowe Benedykta Rieda.⁴³

Po trzecie: gotyk jako archaizacja. Ten aspekt wyrażają np. żebrowane sklepienia dworów szlacheckich powszechne w ziemiach Królestwa Czeskiego na przełomie XVI/XVII w. (np. Údraž w Czechach, Sarny w hrabstwie kłodzkim). Ich retrospektywny sens potwierdza rezydencja w Dobroszyczach (Śląsk), wystawiona od podstaw w latach 1597–1601 przez wrocławskiego nobilitowanego patrycjusza i radcę książąt oleśnickich Andreasa v. Heugel. Uformowana w typie zamku (wieloskrzydłowy układ, fosa, wieże narożne) otrzymała w pomieszczeniach parteru sklepienia o tynkowych żebrawach tworzących rysunek sieciowy i gwiaździsty – zupełnie stylowo odmienne od renesansowych sklepień we wrocławskich kamienicach patrycjuszowskich (np. Rynek 5, 7, 17).⁴⁴ W zamku (palazzo in fortezza) Georga von Schöneich w Siedlisku gotyką manierę ujawnia, prócz kaplicy zamkowej, także główny portal pałacu (po 1598).⁴⁵ Zabiegi te trzeba postrzegać łącznie z innymi przejawami szlacheckiej samoświadomości stanowej, do których należy: akcentowanie „czystości krwi” w nagrobkowych i portalowych wywodach genealogicznych oraz uwypuklanie średniowiecznej metryki siedzib zamkowych poprzez rozbudowę, która wyodrębniała poszczególne składniki (jak gdyby obrazując proces narastania budowli) i zachowywała starą wieżę (*additive Konglomerat von Bauten, alte grosse Turm*).⁴⁶ To ostatnie zjawisko, powszechne w XVI w., zinterpretowane w ostatnich latach jako przejaw postawy retrospektywnej, daje się dostrzec na obszarze całej wczesnonowoczesnej Europy zaalpejskiej, zwłaszcza w zamkach elit władzy (*vide* rezydencja w Brzegu) i w siedzibach traktowanych jako gniazda rodowe (np. Martiniców w Smečnie, Schweinichenów w Świnach, Zedlitzów w Prochowicach). Tak więc można przyjąć tezę, iż w dobie powszechnego stosowania renesansowego wystroju budowli forma gotycka manifestowała lub kreowała dawną, średniowieczną metrykę siedziby szlacheckiej oraz legitymizowała dawność rycerskiego statusu – tak jak w Brzegu styl renesansowy

---

40 Ostatnio: Sutthoff, Ludger J.: *Gotik im Barock. Zur Frage der Kontinuität des Stils außerhalb der Epoche. Möglichkeiten und Motivation bei der Stilwahl*, München – Hamburg 1989.

41 Schmidt: *Reverentia* (przyp. 3), s. 248.

42 O przywoływaniu autorytetu tradycji w kościołach protestanckich: Krčalová: *Renesanční architektura* (przyp. 1), s. 53; Harasimowicz, Jan: Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520–1650. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis No 819, Historia sztuki II*, Wrocław 1986, s. 168.

43 Muchka, Ivan Prokop: Chrám sv. Víta – hudební kruchta, In: <http://old.hrad.cz/castle/architektura/renesance009.html>.

44 Szerzej: Kwaśniewski, Artur: Gotycyzacja sklepień e środkowoeuropejskiej architekturze doby renesansu. Estetyka czy semantyka? In: *Sborník 5, 2007. Sborník příspěvků ze 5. konference stavebněhistorického průzkumu „Klenby“*, Znojmo, 6. – 9. června 2006, Praha 2007, s. 179.

45 Kašinowska, Róża: *Architektura rezydencjonalna powiatu nowosolskiego*, Nowa Sól 2003, s. 196–197.

46 Idee „czystości krwi” wzmiankuje Harasimowicz: *Treści i funkcje* (przyp. 42), s. 144. O retrospektywnym kształtowaniu siedzib zamkowych: Müller, Matthias: Großstruktur (architektonische). In: *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Bilder und Begriffe*, Bd. I, hg. von W. Paravicini – J. Hirschiegel – J. Wettlaufer, Ostfildern 2005 (tam dalsza literatura).

podkreślał „antyczne“ korzenie rodu Piastów. O potrzebie takich manifestacji świadczy m.in. inskrypcja z dworu w Witoszowie Górnym z 1624 roku, która przywołuje fundację księcia Bolka I świdnickiego sprzed 287 lat.

Pozostaje zadać pytanie: czy gotyckie motywy w siedzibach szlacheckich nie miały aby sensu modalnego: jako atrybut domu i statusu „rycerskiego“ (*Ritterstand*) – w przeciwieństwie do form włoskich symbolizujących „pański“, arystokratyczny status właściciela (*Herrenstand*). Te społeczno-prawne rozróżnienia nie były na Śląsku nazbyt ostre, ale w Czechach i na Morawach miały wyraźnie zarysowane granice.⁴⁷

KONKLUZJE

Ujęcie retrospektywne wydaje się być niezbędnym składnikiem paradygmatu badawczego w analizie zjawisk wczesnonowożytnych. Jako metodologiczne rozszerzenie badań nad architekturą – pozwala uchwycić ogół inwestycji budowlanych w danym miejscu i czasie, dostrzegając ich społeczne determinanty i komunikatywny sens. Jako metodologiczne rozszerzenie badań nad mentalnością społeczeństwa stanowego – rozszerza wiedzę o roli tradycji w sposobie myślenia i w systemach wartości wyznawanych przez jednostki i społeczności. W konsekwencji ujęcie retrospektywne jest metodologicznym rozszerzeniem badań nad kulturą, które stanowić powinny cel i sens wszelkich analiz sztuki dawnej.

---

⁴⁷ Maťa, Petr: *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 52–53.

RETROSPEKTIVNÍ TENDENCE V ARCHITEKTUŘE ZEMÍ KORUNY ČESKÉ V RENESANČNÍM OBDOBÍ (1500–1650)

ÚVAHY O IDEOVÉM VÝZNAMU STYLOVÝCH KONVENCÍ

Článek se pokouší o celistvý pohled na architekturu v zemích Koruny české v letech 1500–1650, přičemž odmítá tradiční hodnocení opírající se o stylová kritéria (renesance – pokroková, gotika – opožděná). Autor ukazuje různorodé stylové koncepce, působící vedle sebe ve stejné době, jejich ideový smysl či kontext vážící se k funkci budovy, ke statutu fundátora či k okolní architektuře. Výchozím bodem je pojetí (rozpracovávané v historiografii posledního čtvrtstoletí) problematiky síly a významu retrospektivních tendencí v evropské kultuře 14.–17. století, které se projevovaly vědomým vzýváním autority minulosti, minulých hodnot a významů jak v podobě nazírání na svět, tak v umělecké výpovědi (v literatuře, figurálních uměních, architektuře).

Autor své teze ilustruje vybranými příklady ze střední Evropy, na nichž ukazuje význam (neo)románských, italsko-renesančních a gotických forem v 15. až 17. století, a předkládá klasifikaci retrospektivních obsahů vtělených do stylových formulací.

1) „Románská renesance“ (inspirovaná lokálními památkami z 11.–13. století) a italská renesance v 15. a v prvních desetiletích 16. století sloužily široce pojímané antikizaci – před zraky diváků zpřítomňovaly čas i místo staro- a novozákonních událostí (zejména v sakrálním umění), odrážely „antickou“ (ve skutečnosti raně středověkou) tradici místa, manifestovaly humanistický systém hodnot (odvozených z antiky), zpřítomňovaly autoritu římského císařství a císařské vlády (např. v panovnických rezidencích) a exponovaly starobylý rodinný původ. Po polovině 16. století se italsko-renesanční formy čím dál častěji dovolávaly autority italské kultury doby *rinascimenta* a široce zpopularizovaný

„renesanční styl“ se stal nositelem prestiže a moderní rezidenční architektury.

2) Gotika, která se v Zápádě objevuje v 16. a 17. století (*Nachgotik* či *neogotika kolem 1600*), byla přinejmenším do poloviny 16. století pojímána jako moderní architektura (ve Francii ji takto hodnotil např. Phillibert Delorme), sloužila jako modus architektury sakrální, jako manifestace teritoriálních vazeb a osobní identity i jako programová archaizace.

V závěru autor podtrhuje význam „retrospektivní“ optiky v rámci studia raně novověké architektury.

RESUMÉ

SUMMARY

RETROSPECTIVE TENDENCIES IN THE ARCHITECTURE OF THE LANDS OF BOHEMIAN CROWN DURING THE RENAISSANCE PERIOD (1500–1650)

REFLECTIONS ON THE IDEOLOGICAL MEANING OF STYLISTIC CONVENTIONS

The aim of the essay is to provide a compact view of the architecture in the lands of Bohemian Crown between 1500 and 1650, while it rejects the traditional evaluation based on stylistic criteria (Renaissance as progressive and Gothic as backward). The author underlines various stylistic conceptions which existed in parallel in that period, and their ideological meaning and context linked with the role of an individual building, the status of the founder, and the surrounding architecture. The point of departure is the conception (which developed in the historiography of the last 25 years) of the issue of retrospective tendencies and their power and significance in European culture between the 14th and 17th centuries. These tendencies were expressed by conscious respect paid to the authority of the past, and to past values and meanings, both in the form of artistic message (in literature, figurative arts, and architecture) and in the general perception of the world.

The author illustrates his theses by selected examples from the environment of Central Europe, presenting the significance of (neo)Romanesque, Italian Renaissance and Gothic forms in the period from the 15th to 17th centuries, and submits the classification of retrospective contents embodied in stylistic formulations.

1) “Romanesque Renaissance” (inspired by local monuments from between the 11th and 13th centuries) and Italian Renaissance in the 15th and the first decades of the 16th centuries were part of the widely conceived tendencies departing from Classical Antiquity

(especially in sacral art); they reflected the “Classical” (but in fact early medieval) tradition of a given place; manifested the humanist system of values (derived from Classical Antiquity); gave a vivid picture of the authority of the Roman Empire and imperial reign (for example in the residencies of rulers), and exposed ancient family origins. After the mid-16th century, the Italian Renaissance forms increasingly often invoked the authority of Italian culture of the *Rinascimento* period, and the widely popularised “Renaissance style” became a sign of prestige and the mode of residential architecture.

2) Gothic, which arrived in the Cisalpine in the 16th and 17th centuries (the so-called “Nachgotik” or “neo-Gothic from around 1600”), was – at least to the mid-16th century – conceived as modern architecture (as it was evaluated by e.g. Phillibert Delorme in France). It served as the mode of sacral architecture, as manifestation of territorial links and personal identity as well as programmatic tendency towards the archaic.

At the closing of the essay, the author underlines the significance of the “retrospective” angle of viewing in the framework of researching early modern architecture.

RENESANSOWE SGRAFFITA NA ŚLĄSKU I ICH ZWIĄZKI Z CZESKIMI DEKORACJAMI TEGO TYPU

Marzanna Jagiełło-Kołaczyk

Wspólnota polityczna, jaka łączyła Śląsk z Czechami i Morawami, w okresie 1300–1740, obejmowała także liczne związki o charakterze artystycznym. Jednym z przejawów takiej artystycznej więzi był sposób ozdabiania elewacji budynków (sporadycznie także ich wnętrz), dekoracjami zwanymi z włoskiego – sgraffitami.

Przypomnijmy w tym miejscu, że przeniesienie techniki znanej wcześniej ze zdobienia naczyń ceramicznych na mury budynków, polegającej na ryciu w świeżej pobiałej, pokrywającej miękką jeszcze tynk, zawdzięczamy Włochom. Tam też technika sgraffitowa została wykorzystana w architekturze na szeroką skalę. Regiony, w których sgraffita osiągnęły znaczną popularność, aczkolwiek nie wyłączność to: Toskania i Lombardia, a pojedyncze przypadki dekoracji sgraffitowych odnajdujemy także w Rzymie.

Swoim zakresem prezentowana technika obejmowała we Włoszech dekoracje elewacji oraz ścian dziedzińców budynków pałacowych; na znacznie mniejszą skalę dotyczyła także budowli kościelnych.

Na terenie Włoch wykształciło się podstawowe dla sgraffitów wzornictwo, zarówno bonie imitujące okładziny kamienne, poprzez sgraffitowe ekwiwalenty architektonicznego detalu, delikatne imitacje tkanin oraz przedstawienia figuralne. Na szczególną uwagę zasługuje doprowadzony do perfekcji motyw groteski (zarówno od strony projektowej, jak i wykonawczej).¹

Godnym odnotowania jest także fakt istnienia na terenie Włoch spółek projektowych obejmujących architekta i sgrafficiarza (często są to nazwiska niepośledniej rangi), co oznacza, że już w fazie projektu budynku przewidywano ozdobienie jego elewacji dekoracjami sgraffitowymi.³

Okres stosowania sgraffitów na terenie Italii obejmuje czas od 2. poł. XIV do początku XVI stulecia, ale znane są pojedyncze przypadki zastosowania techniki sgraffitowej także w późniejszym okresie.⁴

Na początku XVI stulecia rozpoczęła się ekspansja tego sposobu dekorowania budynków, który w pierwszej kolejności przyswojony zostały przez zamieszkujących pogranicze włosko-szwajcarskie Komasków, Tessyńczyków i Gryzończyków. Do grupy obiektów dekorowanych sgraffitami, a mianowicie rezydencji, czy też domów mieszkalnych, dołączyli oni manierę ozdabiania (z nie mniejszą pieczołowitością) wszelkich budynków, z gospodarczymi włącznie.⁵ Wiele z dekoracji powstałych wówczas na tym terenie obciążonych zostało „ludowością“, co nadało jej świeżości i spontaniczności. Dotychczasowe estetyczne podejście Włochów do dekoracji sgraffitowych wzbogacone zostało o nową funkcję – totemiczną⁶ oraz nowy element, jaki stanowiły napisy.⁷

W następnej fazie, dzięki migracji artystów i rzemieślników pochodzących z Como, z Tessynii, Gryzonii oraz Lombardii, pomysł na ozdabianie budynków przy pomocy sgraffitów dotarł do wielu

1 Niniejszy artykuł powstał w oparciu o materiały zebrane w czasie pisania monografii sgraffitów śląskich. Por. Jagiełło-Kołaczyk, Marzanna: *Sgraffita na Śląsku 1540–1650*, Wrocław 2003.

2 Przykłady mistrzowsko wykonanych motywów groteskowych wykonanych w technice sgraffitowej odnajdujemy dziś m.in. na elewacji pizańskiego Palazzo Cavalieri, powstałej po przebudowie budynku w latach 1564–1566 na podstawie projektu Giorgio Vasariego.

3 Do najsłynniejszych tego rodzaju duetów należały: Michelozzo di Bartolomeo i Maso di Bartolomeo, Baccio d’Agnolo i Andrea Feltrini oraz Bernardo Buontalenti i Bernardino Poccetti.

4 Do najpóźniejszych należała dekoracja willi del Pozzino w Castello k. Florencji – 1629 r. Do dziś zachowały się jedynie groteskowe polichromie wnętrz i sklepień krużganków tej rezydencji.

5 Dodajmy na marginesie, że Gryzonia jest jedynym regionem, gdzie tradycja ozdabiania domów sgraffitami, z krótkimi przerwami, praktykowana jest do dziś.

6 Na elewacjach wielu budynków na terenie Tessynii i Gryzonii odnajdujemy liczne postaci smoków i meluzyn, które miały działać odstraszaюще na złe duchy. Na temat sgraffitów szwajcarskich: Könz, Aachen Ulrich – Widmem, Eduard: *Sgraffito in Engadin und Bergell*, Zürich 1977.

7 Są to przede wszystkim plakiety z nazwami budynków i nazwiskami ich właścicieli; czasem także wersety z Biblii (łacińskie, włoskie, francuskie i niemieckie). Wszystkie zapisywano antyką.

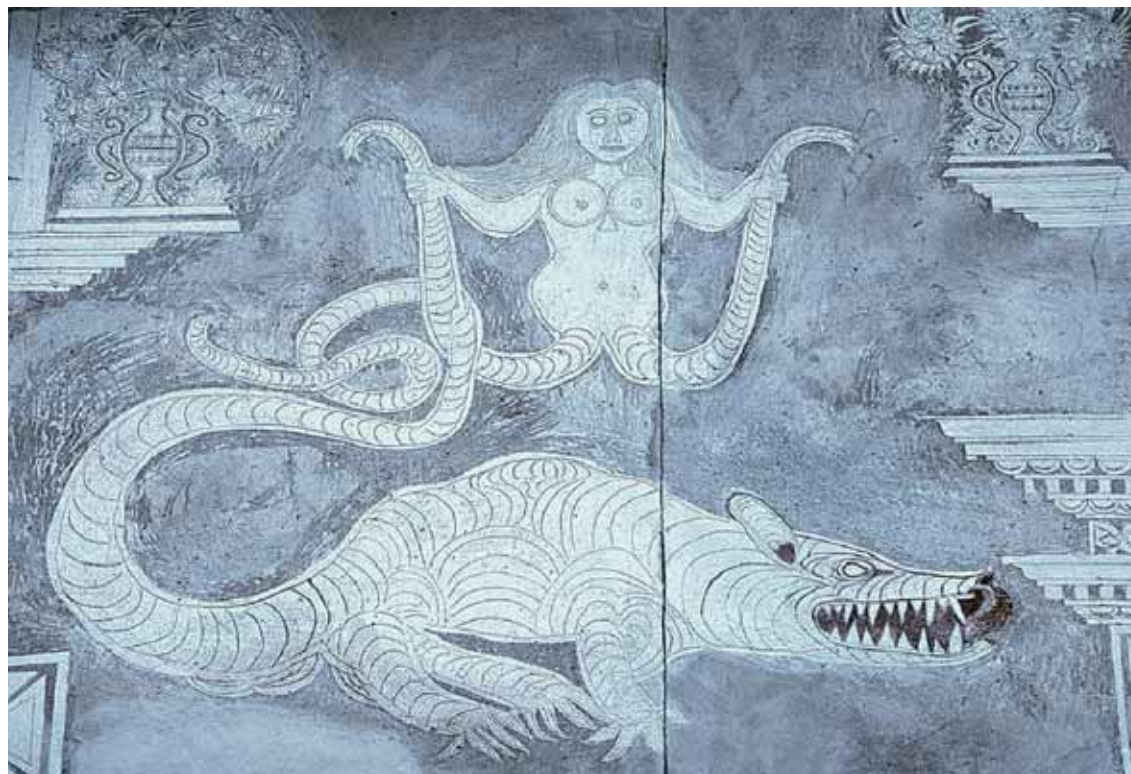

a)

b)

1. Przykłady groteskowych sgraffitów włoskich: a) Florencja, fragment dekoracji na Palazzo Della Bianca Capello, b) Piza, Palazzo dei Cavalieri. Foto Marzanna Jagiello-Kotaczyk.

2. Fragment dekoracji sgraffitowej jednego z domów z terenu Gryzonii. Foto Marzanna Jagiello-Kotaczyk.

miejsc Europy, min. Niemiec w ich południowej i południowo-wschodniej części), następnie Austrii,⁸ Czech, Moraw, Śląska, Polski,⁹ a nawet Szwecji,¹⁰ Hiszpanii¹¹ oraz Rumunii.¹²

Szczególną jednak popularność osiągnęły sgraffita na terenie środkowej części Europy, obejmującym m.in. Austrię (głównie tzw. Dolną Austrię), Czechy, Morawy oraz Śląsk.¹³ Wpłynęło to, mimo zróżnicowanej sytuacji społecznej, religijnej i gospodarczej, na rozwinięcie zjawiska, które bez przesady określić można mianem sgraffitomanii.

Wspomniane różnice zaznaczyły się w indywidualnym charakterze sgraffitowych dekoracji. Najwięcej przy tym wspólnych cech dostrzegamy w obrębie sgraffitów wykonanych na terenie Czech, Moraw oraz na Śląsku.

⁸ Do dzisiaj nie powstała monografia sgraffitów austriackich. Na ich temat pisali m.in.: Kolert, Margit: Sgraffitofasaden nördlich der Alpen. In: *Le facciate a sgraffito In Europa*, Spoleto 2001, s. 17–34; Lejsková-Matyášová, Milada: Livische Figuren Am Sgraffitohaus zu Weitra und ihre graphischen Vorlagen, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 21, 1967, s. 105–116.

⁹ Przed dwoma laty wydana została obszerna monografia polskich dekoracji sgraffitowych. Rudkowski, Tadeusz M.: *Polskie sgraffita renesansowe*, Warszawa 2005.

¹⁰ Na terenie Szwecji technika sgraffita zaszczipiona została przez Parrów, pochodzących znanz Como, wcześniej działających na Śląsku (m.in. w Brzegu). Do dziś zachowały się sgraffitowe dekoracje dziedzińca wewnętrznego zamku w Kolmar. Por. Torbus, Tomasz: Od Brzegu przez Güstrow do Szwecji. Komaskowie z rodziny Parrów i ich wpływ na rozwój architektury renesansowej. In: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, t. I, Wrocław 2006, s. 155.

¹¹ Sgraffita hiszpańskie powstały w XVI–XVIII w. Większość z nich w Tarragonie (Aragonia). Pojedyncze przykłady sgraffitowych dekoracji odnajdziemy również w Barcelonie i najbliższej okolicy miasta oraz Segowii, Sewilli i Walencji. Por. Casas i Sierro, Luigi Maria: *Esgrafiats*, Tarragona 1981.

¹² Na terenie Siedmiogrodu wykonywano nie zachowane do dziś dekoracje o charakterze ludowym.

¹³ Truizmem będzie przypomnienie w tym miejscu związku państwowego łączącego te kraje i regiony w omawianym czasie.

Należały do nich:

1. Przede wszystkim czas trwania mody na sgraffita – od ok. 1540 do poł. 1650 r., z nasileniem obejmującym lata 1560–1620.¹⁴ Za najstarsze renesansowe sgraffita na Śląsku uznać można dekoracje attyki zamku w Bolkowie, związane z przebudową zamku przeprowadzoną przez Jakuba Parra w latach 1539–1540. Najwcześniejsze czeskie wykonano natomiast w 1546 r. i związane są one z dekoracją Sali Władysławowskiej na praskich Hradczanach. Najmłodsza śląska dekoracja sgraffitowa powstała w 1650 r. na elewacjach legnickiego kościoła p.w. św. św. Piotra i Pawła i z tego samego roku pochodzą sgraffita zdobiące kościół p.w. św. Marka w Soběslavi.¹⁵

2. Następną wspólną cechą stanowiła tendencja do okrywanie dekoracjami wszelkiego rodzaju budynków – zarówno rezydencjonalnych, a mianowicie: zamków, pałaców, dworów, jak i sakralnych: kościołów, kaplic, oraz budowli mieszczańskich: kamienic i ratuszy, wreszcie budynków gospodarczych, tj. młynów, stodoł, spichlerzy a także bram i murów.

3. Wspólną cechą była także powszechność użycia sgraffitów. Mimo, że do dzisiejszego dnia z rozmaitych powodów, na które składały się zarówno przyczyny losowe (pożary, wyburzenia), jak i zwykłe koleje losu (przebudowy, modernizacje, działanie czynników atmosferycznych), zachowała się tylko niewielka część dekoracji sgraffitowych na omawianym terenie, ich występowanie na tak odległych od siebie funkcjonalnie i formalnie obiektach jak zamki i stodoły, upoważnia do stwierdzenia, że można je traktować jako typową cechę architektury doby renesansu w tym miejscu Europy. Tezę tę dodatkowo wzmacnia zachowanie się, zwłaszcza w południowych Czechach dużych skupisk budynków pokrytych sgraffitami (Slavonice, Prachatice, Telč).

Dla Śląska, głównie z powodu burzliwszych losów i zniszczeń wynikłych z działań wojennych, nie jesteśmy w stanie przytoczyć równie imponujących przykładów. Najliczniejsze skupiska, jakie udało się ustalić dotyczą Legnicy (11 obiektów, w tym 4 zachowane) i Lwówka (6 obiektów, 1 zachowany).

4. Zarówno na Śląsku, jak i w Czechach w wielu wypadkach wykorzystywano sgraffita jako najtańszy i najprostszy sposób na modernizację średniowiecznych budynków, którym w ten sposób nadawano nowoczesny wygląd. Najefektowniejsze w tym wszystkim są oczywiście dekoracje gotyckich zamków. W taki sposób potraktowany został m.in. zamek w Bolkowie k. Jeleniej Góry. Wzniesioną w XIII w. i powiększoną w XIV w. budowlę, rozbudowano w latach 1539–1540, spinając grzebieniem attyki, którą ozdobiono sgraffitami. O szerszym programie dekoracji świadczą, zinventoryzowane przez Hansa Lutscha sgraffitowe ozdoby towarzyszące dolnej bramie zamku.¹⁶ Na terenie Czech podobnych przykładów dostarczają m.in. zamki w Český Šternberk oraz w Rožmberk w (Czechach południowe).

Za zaskakujące, narzucone ówczesną modą, uznać należy „modernizację” gotyckich kościołów. Jednymi z bardziej spektakularnych działań tego typu na Śląsku było pokrycie sgraffitowymi boniami dwóch gotyckich świątyń: fasady (nie wiemy czy całości) wrocławskiej katedry oraz wszystkich elewacji kościoła p.w. św. Marii Magdaleny (Wrocław).¹⁷ Wymienione dekoracje nie zachowały się do

a)

b)

3. Dekoracje sgraffitowe z terenu Czech: a) fragment kamienicy w Telču, b) kamienice przy jednej z ulic Českého Krumlova. Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

¹⁴ Aby oddać sprawiedliwość faktom, wspomnieć należy także pojedyncze przypadki dekoracji sgraffitowych powstałych na tych terenach jeszcze w okresie średniowiecza. Wymienić pośród nich należy motyw trójliścia wokół rozety na elewacji kościoła opactwa cysterskiego w Złatej Korunie (2. ćw. XIV w.), na Śląsku zaś fryz sgraffitowy wykonany pod okapem prezbiterium kościoła p.w. św. Zygmunta w Koźlu. Hošek, Jiří – Muk, Jan: *Omítky historických staveb*, Praha 1989, s. 151; Jagiełło-Kołaczyk: *Sgraffita na Śląsku* (przyp.1), s. 122.

¹⁵ Hošek – Muk: *Omítky* (przyp. 14), s. 151.

¹⁶ Lutsch, Hans: *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, Breslau 1903, tabl. 103, il. 2.

¹⁷ Inwentaryzacyjny rysunek przedstawiający dekoracje jednej z wież kościoła zawarty został w: Burgemeister, Ludwig, *Künstlerischer Fassadenschmuck in Schlesien*, *Die Denkmalpflege* 12, nr. 9, 1911.

a)

b)

4. Dekoracje sgraffitowe z terenu Czech:
a), b) elewacje kamienic ze Slavonic.
Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

a)

b)

5. Dekoracje zamku w Benatkach nad Jizerou:
a) fragment elewacji frontowej, b) ściany dziedzińca.
Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

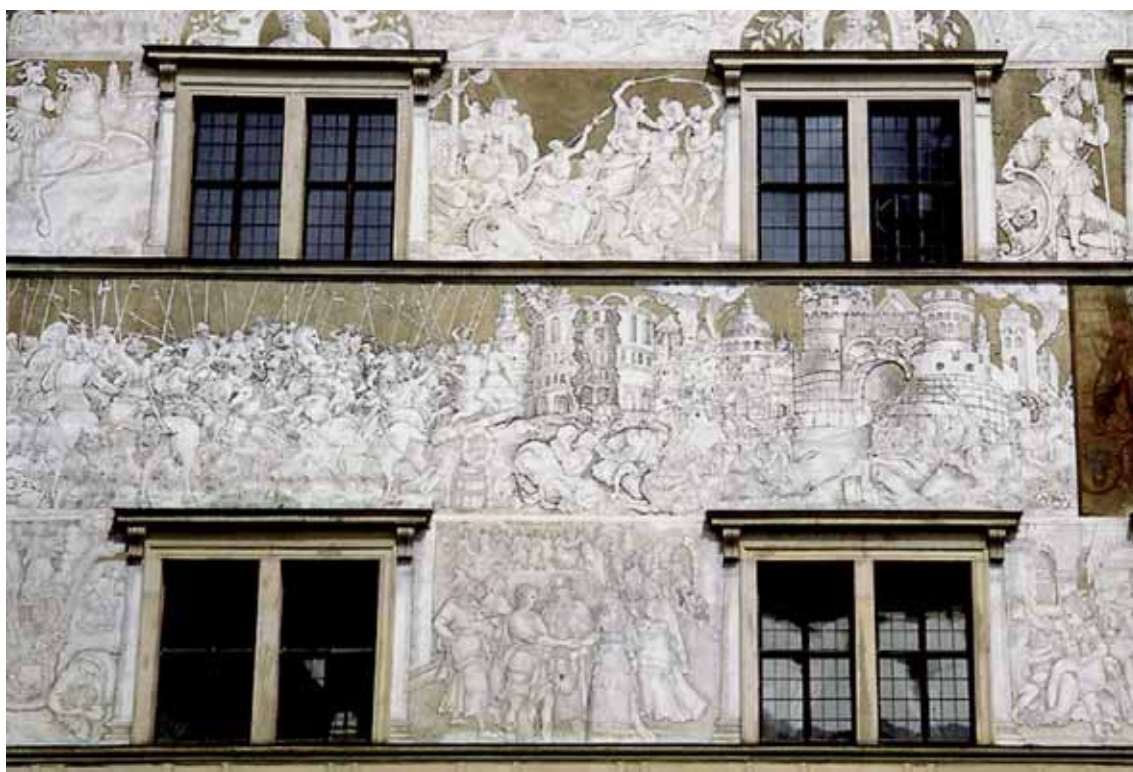

a)

a)

b)

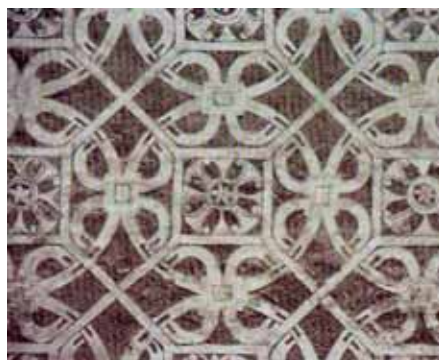
6. Zamek w Litomyšlu, a) widok ogólny, b) sgraffitowa dekoracja dziedzińca z przedstawieniem zwycięskiej bitwy Konstantyna przy moście Muliwijskim na Tybrze nad wojskami Maksencjusza. Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

b)

7. Przykłady boni sgraffitowych: a) z terenu Czech i Moraw, b) ze Śląska. Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

8. Koronkowy motyw sgraffitowy, fragment elewacji zamku w Doudlebach.
Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

a)

b)

9. Przykłady dekoracji sgraffitowych na Śląsku:
a) ratusz w Bolesławcu, b) kościół w Gałowie.
Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

a)

c)

b)

d)

10. Przykłady dekoracji sgraffitowych na Śląsku: a) Dwór w Pawłowicach, stan z 1938 r. Foto wg Grundmann, Günter: *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*, Marburg 1982, t. II, il. 199.
b) „Budy Śledziowe“ w Legnicy, c) budynek bramny w Zagórzu, d) szkoła parafialna w Jaworze.
Foto b–d Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

dzisiejszych czasów. O tym jednak, jak wyglądały gotyckie kościoły pokryte sgraffitami wiemy dzięki poddanym działaniom konserwatorskim dekoracjom pokrywającym elewacje dwóch wiejskich kościółków w Gałowie i Prusach (okolice Wrocławia).¹⁸

Przy pomocy sgraffitów scalano także kompozycyjnie budynki o wielowątkowej bryle i nieregularnych elewacjach, noszących średniowieczny jeszcze charakter. Wprowadzając dekoracje sgraffitowe nadawano im ujednolicony wygląd, porządkujący zastane nieregularności. Przy pomocy sgraffitów na przykład, zmieniano układ kompozycyjny elewacji gotyckich kamienic, z wertykalnego na wyraźnie horyzontalny. Przykłady takich kamuflaży odnajdujemy m.in. w Slavonicach.

5. Cechę wspólną stanowiła także popularność motywów zdobniczych, przede wszystkim zaś różnego rodzaju boni. Na terenie Śląska wystąpiły one w co najmniej 50 odmianach.¹⁹ Porównywalna ilość sgraffitowych kwadrowań zinwentaryzowana została na terenie środkowych Czech.²⁰

Na rozpowszechnienie motywu boni miał wpływ traktat Sebastiano Serlia, który do Pragi został przywieziony w 1550 r. za sprawą antykwariusza dworu cesarskiego Jacopo Strandy.²¹ W tym samym

¹⁸ Dekoracje sgraffitowe na elewacjach obu świątyń wykonano w 1606 r. (Gałów) i w 1616 r. (Prusice).

¹⁹ Na ten temat: Jagiełło-Kołaczyk, Marzanna: *Sgraffita geometryczne na Śląsku w dobie renesansu i manieryzmu*, *Architectus* 1, 2000, s. 47–60. W późniejszej monografii sgraffitów śląskich autorka wycofała się z określania dekoracji tworzonych za pomocą sgraffitowego boniowania mianem „sgraffitów geometrycznych“.

²⁰ Kubec, František: *Renesanční sgraffitová bosáž ve středních Čechách*, Praha 1996.

²¹ Antykwariusz dworu cesarskiego w Pradze Jacopo Tranda kupił dzieło Serlia w Lionie w 1550 r. Na związki Serlia z Czechami świadczy również dedykacja dla Vilema z Rožemberga, zawarta w wydanej we Frankfurcie

a)

a)

b)

11. Budynek bramny i dekoracje zamku Grodno w Zagórz Śląskim: a) od strony frontowej, b) od strony dziedzińca. Foto Marzanna Jagiello-Kotaczyk.

b)

12. Dekoracja sgraffitowa sklepienia kościoła p.w. św. Jadwigi w Gryfowie. Foto Marzanna Jagiello-Kotaczyk.

13. Fragment dekoracji sgraffitowej sklepienia kościoła p. w. św. Jadwigi w Gryfowie, z autografem wykonawców.
Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

najprawdopodobniej czasie traktat Serlia pojawił się także na Śląsku, a to za sprawą pochodzącej z tесьyńskiego Bisone, męskiej części rodziny Parrów, budowniczych m.in. zamku książęcego w Brzegu.

Za oryginalny wkład uznać należy twórcze rozwinięcie motywów pochodzących z traktatu Serlia, potraktowanych z wielką fantazją i poczuciem humoru. Jako przykład niech posłużą zabawne wypełnienia boni na elewacjach zamku w Litomyślu oraz pomysł wykorzystania tak „niekonstrukcyjnych” elementów jak plecionki do ozdobienia przypór kościoła w podwrocławskim Gałowie. Do grona podobnych „kuriozów” dołączyć można także przypadki wykorzystania rysunku Serlia wyjaśniającego konstrukcję elipsy, do stworzenia tzw. boni eliptycznych. Rozwiązanie to, stanowiące oryginalny śląski wkład do sgraffitowego wzornictwa, spotykamy na elewacjach: zamku w Oleśnicy, przedsionka kościoła p.w Panny Marii i św. Jerzego w Oleśnicy, ratusza w Otmuchowie i dworu w Kłonicy.

Zarówno na terenie Śląska jak i Czech obserwujemy także nieco naiwne podejście do serlianowskich wzorów; zwłaszcza wtedy, kiedy na elewacjach budynków odkrywamy motywy przewidziane przez Serlia dla stropów. Przykładu na to dostarczają nie zachowane dekoracje elewacji zamku w Točniku.

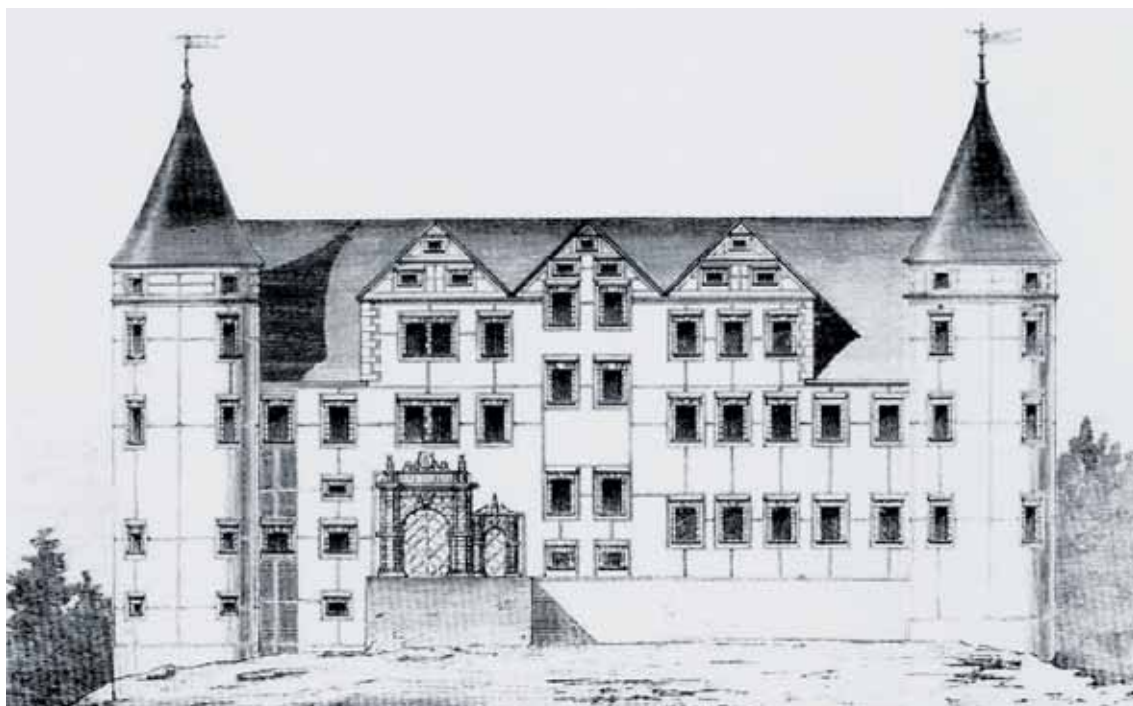
Dodajmy, że na elewacjach czeskich pałaców wykonywano także wzory związane raczej z wzornictwem tkanin niż z architekturą. Odnajdujemy je na elewacjach oraz ścianach dziedzińca zamku (a właściwie dworu) w morawskich Doudlebach. Na Śląsku koronkowe motywy umieszczono na ścianie szczytowej stodoły w Nawojowie Łużyckim.

6. Wzornictwo sgraffitowe Śląska, Czech i Moraw łączyło także sięganie po te same wzorce dla przedstawień figuralnych.²² Należały do nich głównie niemieckie *Kunstbuche*, ilustrowane m.in.

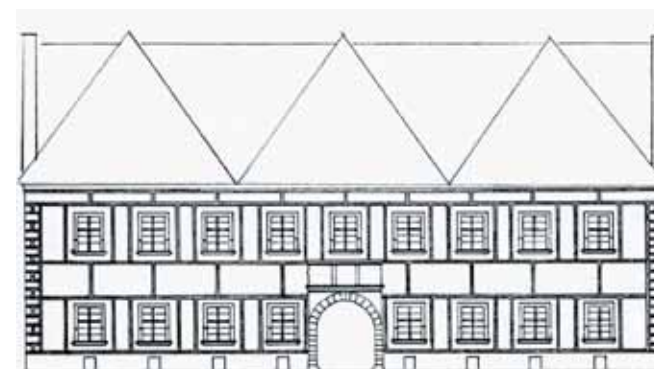
w 1575 r. VII księdze traktatu. Serlio, Sebastiano, *Tutte l'opere d'architettura et prospettiva*, t. I–VII, Venice 1537 (I. wyd.).

²² Na ten temat m.in.: Krčálová, Jarmila: Grafika a naše renesanční nástěnná malba, *Umění* 10, 1962, s. 86–116; Lejsková-Matyášová, Milada: Ohlas Solisových dřevorytů v českém renesančním malířství. In: *Umění věků*, eds.

14. Sgraffita o konstrukcji ramowej na przykładzie zamku w Świnach, według rekonstrukcji Carla Moritza.
Foto wg *Schlesische Heimatblätter*, 1908, nr 22, s. 528.

15. Sgraffita o konstrukcji ramowej na przykładzie rekonstrukcji dekoracji elewacji frontowej dworu w Siestrzechowicach, oprac. autorki.

grafikami autorstwa artystów należących do Kręgu Małych Mistrzów Norymberskich, a mianowicie: Virgila Solisa i Hansa Sebaldy Behama. Korzystano także z dzieł Szwajcarów – Josta Ammana i Tobiasza Stimmera oraz Westfalczyka Heinricha Aldegrevera, a także Albrechta Dürera i Hansa Holbeina. Po 1580 r. dołączyli do nich, zwłaszcza na terenie Czech, Flamandowie: Philip Galle, Joan Stradan, Marten de Vos i Jadoc a Winghe.

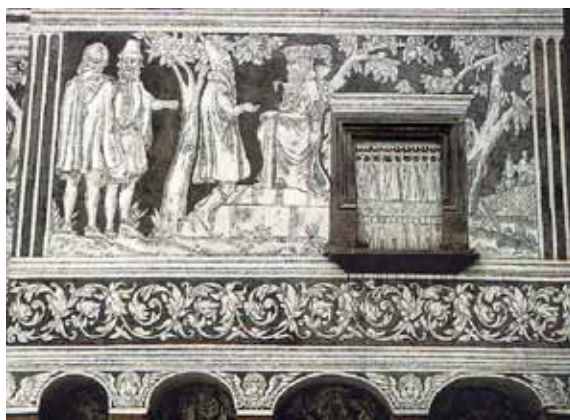
W Czechach odnajdujemy także sgraffita, dla których wzorem były włoskie dzieła malarskie, przełożone na język grafiki. Do najsłynniejszych w tej grupie przykładów należy fresk Gulio Romano – Bitwa przy moście Mulwijskim, którego graficzna wersja wykonana przez Marcantonio Raimondiego, wykorzystana została do wykonania sgraffita na ścianie dziedzińca zamku w Litomyšlu. Na elewacjach praskiego domu „U Minuty” odnajdujemy natomiast postaci inspirowane *Iconologią* Cesarego Ripy.²³

Na Śląsku doliczono się 37 dekoracji, w których pojawiły się jakiekolwiek, nawet pojedyncze motywy figuralne.²⁴ Sgraffita figuralne tworzące całoелеwacyjne kompozycje znamy jedynie z 11 przykładów. Analiza ikonograficzna tych dekoracji wykazała duże zróżnicowanie tematyczne. Dominują pośród nich sceny biblijne, alegoryczne i mitologiczne, pojawiają się batalistyczne, rodzajowe i historyczne. Niosą one trojaki rodzaj przesłania. Po pierwsze religijne i religijno-polityczne, co uzasadnia szczególna ówczesna sytuacja wyznaniowa tej części Europy, wymagająca wyraźnej deklaracji, pociągającej za sobą często konsekwencje natury politycznej. Nie bez znaczenia było

D. Líbal – M. Vilímková, Praha 1956, s. 96–104; eadem: K ikonografii a restituci sgrafitového reliéfu tří renesančních domů ve Slavonicích, *Umění* 28, 1970, s. 357–379; eadem: Schweizerische graphische Vorlagen in der Renaissancekunst der Böhmisches Länder, *Zeitschrift für schweizerische Archeologie und Kunstgeschichte* 1970, s. 44–58.

²³ Ripa, Cesare: *Iconologia overo Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luoghi*, Rome 1593 (wyd. I).

²⁴ Na terenie Czech i Moraw zachowało się do dzisiaj ponad 80 dekoracji tego typu.

16. Sgraffitowe dekoracje ściany szczytowej legnickiej kamienicy „Pod Przepiórczym Koszem”. Foto Marzanna Jagiello-Kolaczyk.

tu także uznanie przez Lutra sztuki jako ważnego elementu upowszechniającego Pismo Święte (tzw. „sichtbares Wort”), wspomagającego słowo Boże głoszone na kazaniach.²⁵

Drugi rodzaj przesłania kompozycji figuralnych miał wydźwięk stanowy. W grupie tej znalazły się dekoracje o tematyce przypisanej przedstawicielom określonego stanu. Znajdziemy pośród nich polowania oraz sceny militarne (historyczne, biblijne, czasem alegoryczne). Dodawano do nich często personifikacje cnót, mające określać pożądane przymioty domowników.

Trzecia kategoria przekazu niesionego przez przedstawienia figuralne związana była ze szczególną rolą, jaką przypisywano wykształceniu, głównie humanistycznemu. To z tej przyczyny na elewacjach domów i rezydencji pojawiały się sceny mitologiczne, historyczne i alegoryczne, zdradzające wykształcenie, wiedzę i mądrość ich właścicieli.

Wszystkie sceny i postaci wykonywano, podobnie jak to miało miejsce w innych krajach, w rozdzielonych gzymsami poziomych pasach, obejmujących zarówno okna, jak i strefy międzyokienne. W pasach tych wydzielano czworokątne pola, przeznaczone na sceny o charakterze „malarskim” (zamek w Prószkowie, legnicki dom „Pod Przepiórczym Koszem”) lub wprowadzano iluzjonistyczne, sgraffitowe podziały imitujące pilastry, kolumny oraz arkady, pomiędzy którymi „ustawiano”, najczęściej pojedyncze, „rzeźbiarsko” ujęte postaci (legnicki „dom Scholza”). Zdarzały się także układy mieszane (dwory w Pawłowicach i Zagrodnie, kamienica „Pod Przepiórczym Koszem”).

Spotykamy się także ze sgraffitami wykonanymi na budynkach gospodarczych (Lwówek, Czocho), gdzie do dekoracji wykorzystano długie ściany murowanych stodoł, na których umieszczono kilkunastometrowe kompozycje ze scenami myśliwskimi i rodzajowymi.

Na Śląsku, podobnie jak w Czechach (np. zamek w Telču), dekoracje sgraffitowe wykonywano także, choć znacznie rzadziej, we wnętrzach. Należy do nich, jedna z najstarszych śląskich dekoracji tego typu, zdobiąca wewnętrzną klatkę lwóweckiego ratusza, oraz znakomicie zachowane (po konserwacjach) sgraffita ze sklepień kościoła p.w. św. Jadwigi w Gryfowie, z bogatym programem ikonograficznym.²⁶

7. Pod koniec XVI w., wraz ze zmianą uwarunkowań politycznych, pod wpływem sztuki Niderlandów nastąpiła zmiana sgraffitowego wzornictwa. Pojawiły się nowe tematy, np. egzotyczne lub fantastyczne zwierzęta. Na terenie Śląska towarzyszyły im ornamenty rollwerkowe i okuciowe. Sztandarowym na Śląsku przykładem użycia tego rodzaju wzornictwa jest budynek bramny zamku Grodno w Zagórzu Śląskim, z monumentalnymi przedstawieniami gryfów po obu stronach bramy przejazdowej.

8. Na Śląsku wykształcił się także niespotykany nigdzie indziej motyw zastosowania techniki sgraffitowej do uzyskania, manierystycznie potraktowanej, iluzji konstrukcji szachulcowej. Jego ślady odnaleziono na elewacjach siedmiu zróżnicowanych funkcjonalnie obiektów. Powstały one w okresie od 1593 r. do 1622 r. na dworach w Siestrzechowicach i Niwnicy, pałacach w Starej Kraśnicy (także na tamtejszym młynie) oraz Dobroszycach, a także na ścianach zamku w Świnach i kościoła w Żórawinie k. Wrocławia. Zastosowanie tak nietypowego wzornictwa do ozdoby murowanych budynków daje się uzasadnić faktem, iż wszystkie one należały do ludzi wybitnych i wykształconych. Podróże po Europie, kontakty z praskim dworem i wyniesione z nich obeznanie ze sztuką, miały prawo owocować bardziej wyrafinowanym gustem i skłonnością do innowacji.²⁷

²⁵ Zagadnienie to omawia: Harasimowicz, Jan: *Treści i funkcje ideowe śląskiej reformacji 1520–1650*, Wrocław 1986, s. 16–24.

²⁶ Dekoracje we wnętrzu lwóweckiego ratusza wykonano w 1546 r. Gryfowski kościół ozdobiono prawdopodobnie w 1551 r.

²⁷ Właścicielem dworu w Siestrzechowicach był na przykład Andreas Jerin, bratanek biskupa wrocławskiego i zarazem starosty księstwa. Adama Hanniwalda, właściciela Żórawiny, noszącego tytuł cesarskiego, arcyksiążęcego

17. Sgraffitowe dekoracje elewacji legnickiego „Domu Scholza”. Foto Marzanna Jagiełło-Kolaczyk.

18. Elewacja ratusza w Otmuchowie pokryta boniami owalnymi, obok fragment dekoracji. Foto Marzanna Jagiełło-Kolaczyk.

9. Wykonawcami sgraffitów, zwłaszcza w początkowej fazie oraz tych, które jak sceny figuralne wymagały znacznej biegłości, byli na terenie Śląska i w Czechach – Włosi.²⁸ Znamy kilka nazwisk tych wykonawców. Na kilku dziełach odnajdujemy także ich autoportrety lub autografy. Z licznej, jak można przypuszczać, grupy sgrafficiarzy działających na Śląsku wymienić możemy jedynie: Dominika Parra i Johanna Dalbora, którzy w 1551 r. pokryli sgraffitami sklepienie kościoła p. w. Św. Jadwigi w Gryfowie,²⁹ oraz mistrza Giovanniniego, który w 1611 r. wykonał sgraffita na elewacji legnickiego „Domu Scholza”. Za związane z warsztatem Parrów uznać także można dekoracje: attyki zamku w Bolkowie, elewacji zamku w Brzegu oraz tamtejszego gimnazjum, a także dworów w Białobrzeziu, Radzikowie i Słupicach. Wysoki poziom wykonania sgraffitowych przedstawień zdradza nam także udział Włochów w wykonaniu dekoracji: dworu w Rudnicy, Zagrodna (monogramista CB), zamku w Pruszkowie (gdzie napisy po włosku) oraz legnickiego domu „Pod Przepiórczym Koszem”.

Także na terenie Czech i Moraw dominowali Włosi. Znamy nazwisko i żartobliwy autoportret włoskiego sgrafficiarza Simona Vlacha, który ozdobił elewacje oraz ściany dziedzińca zamku w Litomyšlu. Kolejnemu Włochowi – niejakiemu Augustynowi Vlachowi, zawdzięczamy przebudowę zamku Schwarzenbergów na Hradczanach, zapewne także koncepcję jego dekoracji. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku zamku Rozemberków, przy budowie i ozdabianiu którego aktywny był Florian Vlach. Ze względu na poziom artystyczny i charakter sgraffitów, włoskiego udziału spodziewamy się po dekoracjach zamków: w Benátkach nad Jizerou, Nelahozeves i Frydlandzie oraz praskich: Mičovny (budynku do gry w piłkę na ternie ogrodów królewskich) oraz kamienicy „U Minuty”.

Wydaje się jednak, że owi włoscy artyści pochodzili z odmiennych regionów. Wśród działających na Śląsku przeważali Komaskowie i Tessyńczycy. Na terenie Czech i Moraw dominowali natomiast artyści z Lombardii.

10. Zarówno na Śląsku, jak i w Czechach oraz Morawach obserwujemy podobny sposób wykorzystania napisów, pośród których dominowały krótkie zdania, często ujęte w abrewiacyjnej formie.³⁰ Napisy wyrażano po łacinie lub niemiecku; na terenie Śląska także po włosku.

11. Mimo, stwierdzonego znacznego podobieństwa niektórych motywów, zwłaszcza, jeżeli chodzi o wzory dla boni, nie udało się ustalić wyraźnych przesłanek do wskazania bezpośrednich wpływów i inspiracji w obrębie Czech i Śląska. Warto przy tym nadmienić, że sgraffita w sensie technologicznym, technicznym i w znacznej części artystycznym, pojawiły się na omawianych terenach jako w pełni wykształcona dziedzina twórczej działalności.

12. Wraz z nastaniem epoki baroku, na Śląsku, podobnie jak i w Czechach, dekoracje sgraffitowe zaczęto stopniowo zasłaniać nowymi tynkami i dekoracjami.³¹ Proces ponownego ich odsłaniania (tych oczywiście, które się zachowały) rozpoczęto w latach 60. XIX stulecia.³²

---

i książęcego radcy, znamy jako wytrawnego kolekcjonera i mecenas sztuki. Nie mniejszą indywidualnością był władca Świn – Johann Sigismund Schweinichen.

²⁸ Prostsze motywy geometryczne, nie wymagające wysokich kwalifikacji wykonywali, jak można przypuszczać, przyuczeni przez mistrzów włoskich sgrafficiarze miejscowi (tzn. Ślązacy i Czesi).

²⁹ Wydaje się, że Domikowi Parrowi można przypisać wykonanie także innych sgraffitów, na zamkach: w Chojniku, Gryfie oraz Grodztwie, a także późniejsze dekoracje szwedzkiego zamku Kalmar.

³⁰ Przypomnijmy w tym miejscu, że w kolebce sgraffitów, we Włoszech w ogóle nie posługiwano się napisami w dekoracjach sgraffitowych. Dla odmiany w Dolnej Austrii zajmowały one często nawet 1/3 powierzchni dekoracji.

³¹ Warto tutaj nadmienić, że zmieniające mody powodowały, że na niektórych obiektach odkryto kilka warstw sgraffitowych dekoracji, rekordową (4 warstwy), na elewacjach zamku w Brandysie na Łąbą.

³² O pracach przeprowadzonych na Śląsku pisali m.in.: Rohde, Max: Die Sgraffitomalerien der Burg Tschocha in der Lausitz, *Zeitschrift für Bauwesen*, Atlas 17, 1867, tabl. 19; idem: Sgraffitodecorationen des Klostersgutes

13. Największa grupa tych dekoracji zachowała się na terenie Czech i Moraw. Znajduje się wśród nich ponad osiemdziesiąt zespołów sgraffitów figuralnych. Do najbardziej imponujących, a jednocześnie dających wyobrażenie o skali i walorach estetycznych tego zjawiska, należą zespoły dekoracji w Slavonicach, Telču, Prachaticach i Českim Krumlovie. Niezwykle wrażenie robią także sgraffita, którymi ozdobiono obiekty rezydencjonalne, np.: zamki w Litomyšlu, Benátkach, Nelahozeves i Frydlandzie, Velkých Losinach, Prostějovie, Nachodzie i Červené Řečici.

Jako osoba zajmująca się zagadnieniami związanymi z konserwacją chylę czoła przed wieloletnimi, konsekwentnymi działaniami konserwatorów czeskich, które dały znakomite efekty. Część z nich pokazują prezentowane fotografie.

14. Z niejaką zazdrością myślę także o daleko mniejszym szczęściu jakie miały dekoracje sgraffitowe na Śląsku. Zniszczenia wojenne i powojenne, całkowita wymiana ludności, zmiana systemu politycznego, który wyeliminował własność prywatną, wpisując obiekty rezydencjonalne w krajobraz Państwowych Gospodarstw Rolnych, doprowadziły do nieodwracalnych zniszczeń wielu budynków i związanych z nimi dekoracji.

15. Wiedzę o ich skali i pierwotnej urodzie zawdzięczamy w pierwszej kolejności działaniom konserwatorskim i inwentaryzacyjnym przeprowadzonym jeszcze przez historyków i konserwatorów niemieckich przed II Wojną Światową. Od 1865 r. dokonano ok. 30 prac konserwatorskich lub zabezpieczających dekoracje sgraffitowe na Śląsku.³³

Do najbardziej efektownych należały wyniki zabiegów konserwatorskich przeprowadzonych na ścianach budynku bramnego zamku Grodno k. Zagórze, następnie konserwacja sgraffitów w wnętrzach kościoła w Gryfowie oraz dekoracji na murowanej stodole w Czosze, a także działania dotyczące dekoracji kamienic legnickich, tzw. Bud Śledziowych oraz jednego ze najznakomitszych spośród znanych nam sgraffitów powstałych na Śląsku, wykonanych na domu „Pod Przepiórczym Koszem”. Zabiegom konserwatorskim poddano także m.in. elewacje: zamku w Oleśnicy, dworu w Goli, pałacu w Gorzanowie, kościoła w Gałowie, szkoły parafialnej w Chełmsku Śląskim, ratusza w Otmuchowie oraz ścian wieży ratuszowej w Bystrzycy Kłodzkiej i bramy przy kościele w Lutyni. Działania te, choć nieraz kontrowersyjne z konserwatorskiego punktu widzenia, uznać należy za bezcenne dla dzisiejszej wiedzy na temat dekoracji sgraffitowych na Śląsku.³⁴

16. Istotne znaczenie miały także prace podjęte po II wojnie św. Z ponad 30 różnego rodzaju przedsięwzięć konserwatorskich, 13 stanowiło kontynuację konserwacji przeprowadzonych wcześniej. Pozostałe związane były z powojennymi odsłonięciami (częściowo samoistnymi) dekoracji zachowanych pod nałożonymi na nie, najczęściej w XVIII w. tynkami. Przy czym tylko raz dotyczyło to sgraffita niemal kompletnego. W pozostałych przypadkach odkrywano i jedynie zabezpieczano fragmenty zachowanych dekoracji.³⁵

19. Fragment sgraffitowej dekoracji elewacji zamku w Oleśnicy, obok fragment dekoracji. Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

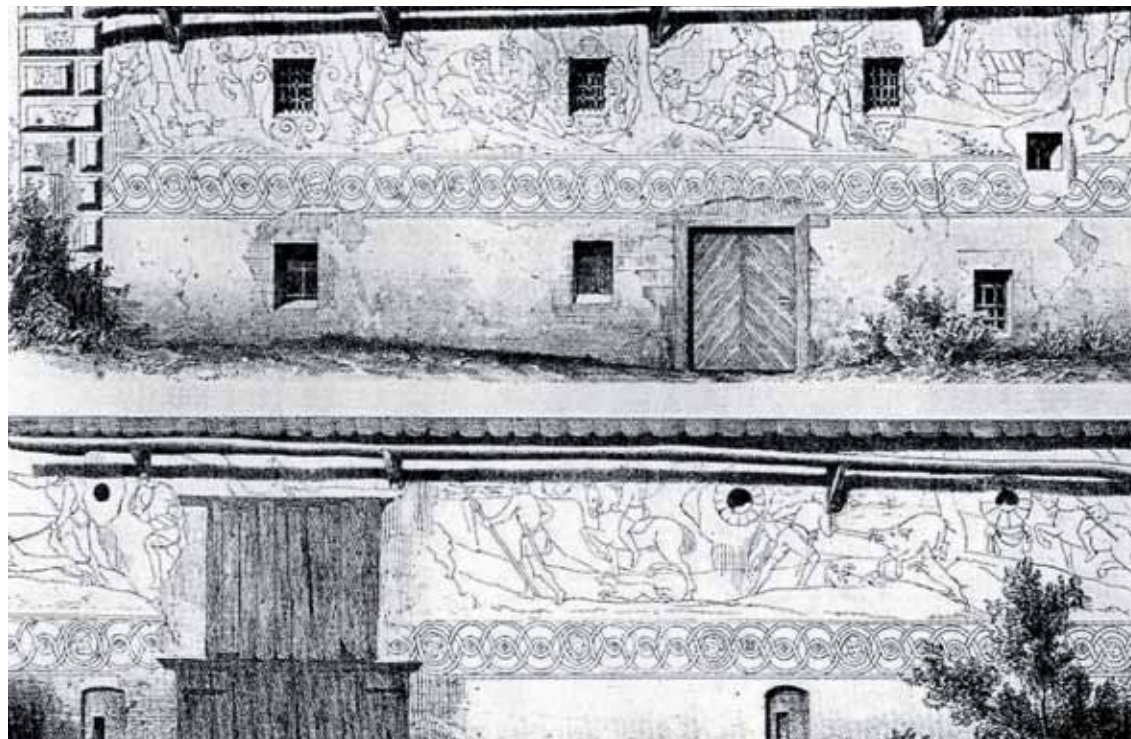
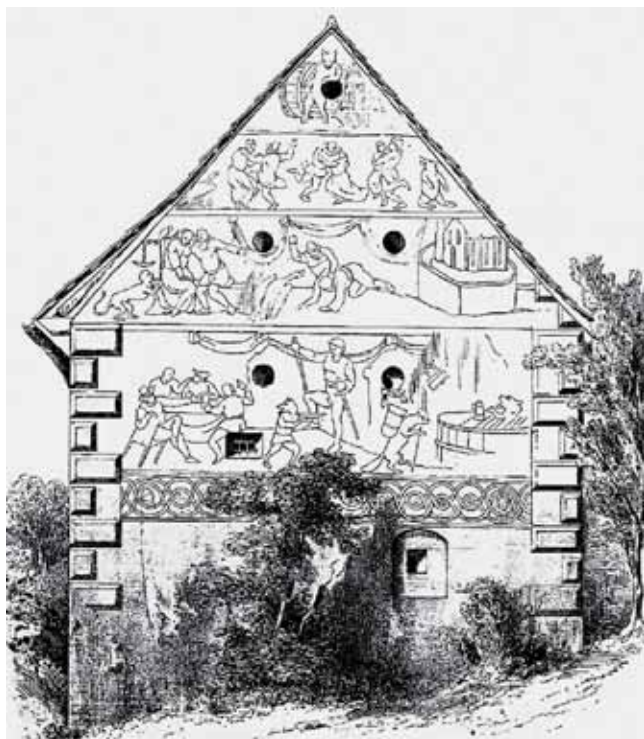
an Scheunen und Schloss Sächsisch Haugsdorf, *Zeitschrift für Bauwesen, Atlas* 18, 1968, tabl. 44; idem: Die Sgraffiten des Klostersgutes Sächsisch-Haugsdorf in der Lausitz, *Zeitschrift für Bauwesen, Atlas* 18, 1968, s. 202–212; Samter, Adolf: Sgraffito in Schlesien, *Deutsches Kunstblatt* 4, 1853, s. 230; Hahn, Richard: Die Wiederherstellungsarbeiten am Haus zum Wachtelkorb in Liegnitz, *Mitteilungen des Geschichts- und Altertums-Vereins zu Liegnitz* 4, 1912, s. 115–133.

³³ Prace konserwatorskie dotyczące dekoracji sgraffitowych na Śląsku zostały omówione w: Jagiełło-Kołaczyk, Marzanna: Konserwacja renesansowych i manierystycznych sgraffitów na Śląsku w latach 1867–1936. In: *Monumenta conservantur sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 198–215; eadem: *Sgraffita na Śląsku* (przyp. 1), s. 295–330.

³⁴ Pośród najbardziej spektakularnych wymienić należy pogłębienie rytu na ścianach budynku bramnego zamku Grodno, które przemieniło sgraffita w malowane reliefy. Przeprowadzono też zamianę partii ciemnych na jasne i odwrotnie we wnętrzu gryfowskiego kościoła.

³⁵ Na temat prac konserwatorskich dotyczących sgraffitów, przeprowadzonych po II Wojnie Światowej pisali m.in.: Skupio, Zbigniew: Konserwacja sgraffita na elewacjach domów nr 54 i 55, tzw. Bud Śledziowych na Rynku

20. Sgraffitowe dekoracje murowanej stodoły w Czosze według inwentaryzacji M. Rohde z 1867 r. Foto wg Lohde, Max: *Die Sgraffitomalerien der Burg Tschocha in der Lausitz, Zeitschrift für Bauwesen. Atlas, R. 18, 1968, tabl. 44.*

Sz szczególnie cenne odkrycie stanowiło odsłonięcie sgraffitów na elewacji legnickiego Domu Scholza, należącego do tamtejszego humanisty i nauczyciela, pokrytej przedstawieniami figuralnymi i bogatym ornamentem. Przypadek Legnicy jest dla nas szczególny. Cztery dekoracje zachowane do dzisiaj i siedem dalszych znanych nam z opisów, dają bowiem wyobrażenie o skali i randze artystycznej dekoracji sgraffitowych powstałych w tym mieście.³⁶ Nasuwają się tutaj skojarzenia – wydaje się, że uprawnione – z czeskimi Slavonicami, Prachaticami i Telčem.

W przypadku jednego obiektu znajdującego się w stanie ruiny i skazanego na całkowitą zagładę dokonano transferu cenniejszych partii dekoracji do sal muzealnych. Działaniami tymi objęto figuralne kompozycje zdobiące niegdyś elewacje dworu w Zagrodnie, eksponowane od 1986 r. w muzeum w Chojnowie.³⁷

17. W czasie badań prowadzonych na Śląsku od 1868 r. do dzisiaj udało się potwierdzić wykonanie dekoracji sgraffitowych na ponad 300 obiektach. Z grupy tej zachowało się niemal 200, większość niestety w szczątkowej formie. Pozwala to na wysunięcie tezy, że dekoracje sgraffitowe stanowiły znak ikoniczny architektury renesansowej na Śląsku. W tej mierze Śląsk najprawdopodobniej

w Legnicy, *Dysputy Konserwatorskie* 1, Kraków 1979, s. 66–70; idem: Konserwacja sgraffita na elewacji domu „Pod Przepiórczym Koszem” w Legnicy, *Dysputy Konserwatorskie* 1, Kraków 1979, s. 71–75; Stec, Mieczysław: *Kamienica „Pod Przepiórczym Koszem” w Legnicy. Dokumentacja konserwacji i restauracji sgraffit w latach 1993–1994*. Mps BSiDZ w Legnicy, Legnica 1994; Rudkowski, Tadeusz: Odkrycie i konserwacja nieznanego sgraffita w Legnicy, *Ochrona Zabytków* 3, 1976.

³⁶ Mieście – dodajmy znacznie zniszczonym, głównie w 1945 r., kiedy olbrzymie pożary strawiły znakomitą większość zabudowy dawnej starówki.

³⁷ Stec, Mieczysław: Metoda przenoszenia sgraffit na przykładzie fragmentu renesansowego sgraffita dworu w Zagrodnie, *Ochrona Zabytków*, 1992, z. 3, s. 127–137.

a)

b)

21. Dekoracje sgraffitowe bram: a) w murze cmentarnym przy kościele p.w. św. Józefa. Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk. b) przed zamkiem w Oleśnicy. Foto wg Lutsch: Bildwerk (przp. 16) tabl. 103, il. 2.

22. Sgraffitowe dekoracje elewacji kościoła w Gałowie koło Wrocławia. Foto Marzanna Jagiełło-Kołaczyk.

nie ustępował ani sąsiednim Czechom i Morawom, ani pozostałym krajom czy regionom ogarniętych sgraffitowym szaleństwem.

Trzeba przy tym podkreślić, że specyfiką śląską wydaje się ozdabianie na wielką, nie spotykana gdzie indziej skalę obiektów sakralnych, w większości gotyckich. Oryginalnym wkładem Śląska do sgraffitowego wzornictwa była także motyw ramowy. Wprowadzenie podziałów rodem z architektury, której elementem konstrukcyjnym były drewniane belki, na kamiennych murzyskach obronnego zamku dowodziło manierystycznego wyrafinowania i pewnej estetycznej przewrotności.

PODSUMOWUJĄC:

Choć od powstania większości zachowanych do dziś sgraffitów minęło około 400 lat, do dziś opracowane zostały monograficznie jedynie sgraffita tokańskie,³⁸ szwajcarskie,³⁹ śląskie⁴⁰ i polskie.⁴¹ Bogata literatura dotycząca najliczniejszego i najlepiej zachowanego zespołu sgraffitowych dekoracji powstałych na terenie Czech i Moraw pozostaje do dzisiaj w rozproszeniu. Pozwalam sobie zatem przy tej okazji zaapelować do badaczy czeskich o przygotowanie publikacji, która zaprezentowałaby w całości ten wspaniały artystyczny dorobek. Pozostaję także z osobistą nadzieją na przygotowanie opracowania obejmującego wszystkie znane nam sgraffita europejskie.

38 Thiem, Christem – Thiem, Günther, *Toskanische Fassaden-Dekoration in Sgraffito un Fresco, 14. bis 17. Jhr.*, München 1964.

39 Könz – Widmer: *Sgraffito* (przyp. 6).

40 Jagiełło-Kołaczyk: *Sgraffita na Śląsku* (przyp.1).

41 Rudkowski: *Polskie* (przyp. 9).

RESUMÉ

RENEŠANČNÍ SGRAFITA VE SLEZSKU A JEJICH VAZBY KE SGRAFITŮM ČESKÝM

První zemí, v níž bylo sgrafitové techniky v architektuře využito v celé šíři, byla Itálie v čele s Toskánskem a Lombardií. V Itálii se tato technika užívala u dekorace stěn nádvoří palácových staveb, méně často pak v sakrální architektuře. Ve zmíněné oblasti se také formulovaly základní sgrafitové vzorce.

Expanze tohoto způsobu výzdoby architektury nastoupila na počátku 16. století. Jejimi prvotními nositeli byli dekoratéři z italsko-švýcarského pomezí, z oblastí Ticino a Grigioni. V následující fázi se (díky migraci italských umělců a řemeslníků a rovněž jisté skupiny Lombardů) idea výzdoby architektury prostřednictvím sgrafita rozšířila do mnoha regionů Evropy. Zvláště populární se stala v Evropě střední, zahrnující Rakousko (zejména Dolní Rakousy), Čechy, Moravu a Slezsko. Zde se jev dostal do polohy, kterou je možno bez nadsázky označit termínem „sgrafitomanie“, a to i přes rozdílné podmínky politické, náboženské a hospodářské.

Nejvíce shodných rysů lze postřehnout v okruhu sgrafit dochovaných na území Čech, Moravy a Slezska. Těmito rysy jsou: doba rozkvětu (1540–1650); všeobecnost, s níž se technika užívala k dekoraci rozmanitých typů staveb od zámků po stodoly, což učinilo ze sgrafita ikonický znak renesanční a manýristické architektury; dále značná příbuznost motivů (zejména v bosáži); rezervovanost vůči užívání nápisů a konečně značný podíl italských umělců na provádění sgrafitového dekoru, zvláště pak jeho figurální složky.

Slezským specifikem je, zdá se, zdobení sakrálních objektů – většinou gotických – v rozsahu, s nímž se jinde nesetkáme. Originálním vkladem Slezska do tezauru sgrafitových vzorů jsou také rámové dekorace.

Sgrafitovou výzdobu v oblasti Slezska, Čech a Moravy můžeme dnes obdivovat díky konzervátorským pracím, probíhajícím od šedesátých let 19. století, intenzivněji pak po druhé světové válce.

RENAISSANCE SGRAFFITI IN SILESIA AND THEIR LINKS TO SGRAFFITI IN BOHEMIA

The country where the medium of sgraffito was first employed in architecture in full was Italy, mainly Tuscany and Lombardy. In Italy, the given technique was used for decorating walls in palace courtyards, and less often in sacral architecture. And it was in this sphere where the basic sgraffito patterns developed.

The expansion of this style of architectural decoration arrived in the early 16th century. Its initial bearers were decorators from the Italian-Swiss borderland – from the regions of Ticino and Grigioni. In the following stage, the idea of decorating architecture with sgraffito expanded into many regions of Europe, thanks to the migration of these artists and craftsmen and also of a certain group of Lombards. It became especially popular in Central Europe, which included Austria (mainly Lower Austria), Bohemia, Moravia and Silesia. Here, the given phenomenon – in spite of different political, religious and economic conditions – reached a scale that it can be called “sgraffitomania” without any exaggeration.

The most congruent features can be observed in the circle of sgraffiti that survived in the area of Bohemia, Moravia and Silesia. These features are the following: the period of prime of this medium (1540–1650); the general character with which it was employed in decorating diverse types of buildings, from château to barns, thus turning sgraffito to the iconic sign of Renaissance and Mannerist architecture; the considerable similarity of motifs (especially in the circle of bossage; the rather reserved approach to using inscriptions; and finally the extensive share of Italian artists in executing sgraffito décor, mainly its figural component.

It seems that the Silesian specifics were decorating sacral – usually Gothic – objects to an unprecedented extent. An original contribution of Silesia to the thesaurus of sgraffito patterns are also frame decorations.

Sgraffito decoration in the territory of Silesia, Bohemia and Moravia can today be admired thanks to the restoration works which were carried out from the 1860s on and, more intensively, after the Second World War.

SUMMARY

POMIĘDZY PRAGĄ A LUBIĄŻEM

WCZESNOBAROKOWY WYSTRÓJ RZEŹBIARSKI KAPLICY KRZYŻA ŚWIĘTEGO (MATKI BOSKIEJ BOLESNEJ) KOŚCIOŁA OPACKIEGO W BROUMOVIE

Artur Kolbiarz

Dwukrotne odbudowy będące następstwem klęsk pożaru, nawiedzających w 1664 i 1684 r. broumovski klasztor uczyniły z opactwa jeden z najznamienitszych obiektów sztuki baroku w Czechach. Zatrudnieni przez opatów Thomasa Sartoriusa (1663–1700) i Otmara Zinkego (1700–1738) artyści tej miary, co Anton i Thomas Soldati, Johann Jacob Steinfels, Vaclav Reiner, Ferdinand Brokof, Matthias Jäckel, czy Karl Joseph Hiernle zapewnili nowo wzniesionemu klasztorowi i kościołowi wyposażenie stojące na wysokim poziomie.¹ Zachowane do dziś malowidła i rzeźby wykonane zostały w przytłaczającej większości już po drugim z tragicznych pożarów. Im też zazwyczaj poświęca się w literaturze najwięcej uwagi, spychając na margines nieliczne zachowane relikty wczesnobarokowego wystroju. Pośród tych ostatnich, poczesne miejsce zajmuje dziewięć figur z kaplicy Świętego Krzyża (Matki Boskiej Bolesnej).² Jak dotąd wzbudziły one zainteresowanie jedynie Václava Vančury, który krótko omówił wybrane rzeźby na marginesie artykułów monograficznych Hieronymusa Kohla i Franza Preissa, włączając dzieła w orbitę oddziaływań rzeźby praskiej.³

Omawiany zespół składa się z naturalnej wielkości drewnianych figur: Chrystusa Ukrzyżowanego, św. Marii Magdaleny, Weroniki, Bernarda z Clairvaux, Brunona z Kolonii i czterech puttów z narzędziami Męki Pańskiej. Do schyłku XX w., kiedy rzeźby obu Zakonników przeniesiono na wystawę przyklasztornego Muzeum, wszystkie eksponowane były we wnętrzu kaplicy.

Na temat okoliczności powstania figur nie dochowały się żadne przekazy archiwalne i nakreślić je możemy wyłącznie w dużym przybliżeniu. Wczesnobarokowe cechy formalne ewidentnie nawiązujące do praskiej plastyki z kręgu Hansa Georga Bendla wskazują, iż powstały pomiędzy oboma pożarami opactwa. Niestety nie wiemy, jakie było pierwotne miejsce ich eksponowania, bowiem istniejąca dziś kaplica Krzyża Świętego wybudowana została dopiero, po 1684.⁴ Możliwe, iż rzeźby przeniesione zostały na obecne miejsce dopiero w latach 20. XVIII w., kiedy w pomieszczeniu wzniesiono niewielkie retabulum dekorowane puttami oraz przedstawieniem Matki Boskiej Bolesnej.⁵ Właśnie w jego zwieńczenie wmontowany został krucyfiks ze starszego zespołu.

Pomimo stylowego rozdzwiewku pomiędzy rzeźbami siedemnasto- i osiemnastowiecznymi, obecna aranżacja wystroju wnętrza stanowi całkiem udaną, przestrzenną inscenizację dramatu pasyjnego, umieszczając wiernego nieomal w centrum wydarzeń [il. 1]. Figury św. Marii Magdaleny oraz Weroniki ustawione w afektowanych pozach, na wolutowych postumentach w narożach kaplicy adorują spojrzeniem rozpiętą na krzyżu ponad ołtarzem postać Chrystusa. Aranżacji dopełniają putta posadowione na gzymsie koronującym kaplicę, podejmujące gestami i spojrzeniami dialog z wiernym, bądź pozostałymi figurami.

1 Por. Horyna, Mojmir: Barokní sochaři ve službách břevnovsko-broumovského kláštera. In: *Tisíc let benediktinského kláštera v Břevnově*, eds. D. Hejdová – P. Preiss – L. Uřešová, Praha 1993, s. 130–132; Preiss, Pavel: Barokní malířství v Břevnově. In: *Ibidem*, s. 150–153.

2 W literaturze czeskiej spotykane są wymiennie oba wezwania kalpicy. Por. Cechner, Antonín: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese broumovském*, Praha 1930, s. 53; Vančura, Václav: Jeroným Kohl, *Umění* 39, 1991, s. 523; idem: František Preiss, *Umění* 41, 1993, s. 105.

3 Por. Vančura: *Jeroným Kohl* (przyp. 2), s. 519 i 523–524; Vančura: *František Preiss* (przyp. 2), s. 104–106. We wcześniejszych publikacjach jedynie odnotowywano istnienie rzeźb. Por. między innymi: Cechner: *Soupis památek* (przyp. 2), s. 53.

4 Wcześniejsza kaplica wzniesiona została w 1676 r. Por. Horyna, Mojmir: Stavebníci a stavitelé břevnovsko-broumovského kláštera v období baroka. In: *Tisíc let* (przyp. 1), s. 78; idem: Broumov – benediktinský klášter s kostelem sv. Vojtěcha (nota). In: *Tisíc let* (przyp. 1), s. 87–88.

5 Sam ołtarz być może wykonany został w warsztacie Matthiasa Jäckela. Por. Vančura: *František Preiss* (przyp. 2), s. 105.

1. Broumov, kościół św. Wojciecha, wnętrze kaplicy Krzyża Świętego (Matki Boskiej Bolesnej).
Foto Artur Kolbiarz.

2. Matthäus Klotz, Rzeźba św. Bernarda z Clairvaux, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

Jaka była pierwotna dyspozycja rzeźb, czy pochodziły z jakiegoś retabulum, czy też umieszczone były w sposób podobny do dzisiejszego – tego nie wiemy. Zachowane konsole pod przedstawieniami Niewiast noszą wyraźne ślady późniejszego przycięcia i równie dobrze mogły niegdyś wyrastać z cokołu ołtarza, jak i ściany. Nieco odmiennie ukształtowanie plint pod stopami Zakonników sugeruje, że te figury mogły być ustawione inaczej niż rzeźby kobiece. Jednakże kompozycja obu par Świętych z podniesionymi głowami i spojrzeniem skierowanym ku górze oznacza, iż przewidziane zostały do roli przedstawień asystujących po bokach i poniżej najważniejszego punktu całości, którym z dużym prawdopodobieństwem od początku był wizerunek Ukrzyżowanego.

W broumovskich rzeźbach wyeksponowana została przestrzenność postaci. Sytuacje ruchowe, choć wyraźnie zarysowane, pozbawione są gwałtownej ekspresji, co w nadaje przedstawieniom monumentalny charakter. Powszechnie stosowany kontrapost, urozmaicany bywa lekkim obrotem figur wokół własnej osi, zaś stopy rozstawione są z reguły pod kątem prostym. Poza niemal nagą figurą Ukrzyżowanego, najistotniejszy czynnik kształtujący przedstawienia stanowią masywne szaty, które nie dematerializują postaci, a dukt draperii podporządkowuje się ustawieniu i poruszeniu figury. Układ fałdowań pomimo oczywistego piętna stylizacji narzuconego przyjętą przez artystę konwencją formalną, wynika z bacznej obserwacji świata rzeczywistego.⁶ Odsłonięte partie ciała opracowano ze znajomością anatomii, a typizowane fizjonomie umiejętnie zróżnicowane zostały za sprawą pojedynczych elementów.

Ciekawostkę stanowi wyraźne rozróżnienie sposobu przedstawienia postaci męskich i kobiecych, wykonanych w ramach dwóch, kontrastujących ze sobą postaw artystycznych. Z werytycznymi przedstawieniami śś. Bernarda, Brunona oraz Chrystusa zestawione zostały idealizowane i zmysłowo potraktowane wyobrażenia śś. Marii Magdaleny oraz Weroniki. Ukształtowanie szat okrywających figury kobiece zyskało bardziej plastyczną i miękko rzeźbioną formę, a drobiazgowo odwzorowane, modne detale – sznurowania gorsetów, kokardy, czy diademy nadają im stosownej elegancji. Poszczególne elementy garderoby opracowane zostały w zróżnicowany sposób. Ciężkie fałdy płaszcza skonstrastowane zostały z drobno marszczoną suknią spodnią, a gładka powierzchnia gorsetu z delikatnym plisowaniem sukni widocznym pomiędzy sznurowaniem i na kołnierzu. Różnorodność faktury odgrywała niepoślednią rolę w ubogacaniu percepcji rzeźb zwłaszcza, że pierwotnie mogły być w całości złożone, poza partiami odsłoniętego ciała.⁷ Podobnymi względami podyktowane były deformacje wybranych detali twarzy, np.: dzięki nienaturalnemu wybrzuszeniu wykroju powiek, oczy nawet bez malowanych źrenic sprawiać mogły wrażenie spoglądania ku górze. Fizjonomie Niewiast, zgodnie z klasycyzującym kanonem

⁶ Beata Biedrońska-Słota pisząc o dziełach Wita Stwosza wyraziła zdanie, świetnie pasujące także do figur broumovskich: „Jakkolwiek bowiem ekspresyjny sposób kształtowania bogatych form draperii jest wynikiem kreacji artystycznej mistrza, to jednak sam sposób ich łamania się wywiedziony jest wprost z realiów, obserwacji układów materii, które wynikają z właściwości samej tkaniny”. Por. Biedrońska-Słota, Beata: Rola tkanin i ubiorów w twórczości Wita Stwosza. In: *Wokół Wita Stwosza. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Muzeum Narodowym w Krakowie 19–22 maja 2005*, eds. D. Horzela – A. Organisty, Kraków 2006, s. 125–131.

⁷ Różnicowanie powierzchni figur bezpośrednio w medium rzeźbiarskim pojawiło się wraz z monochromatycznymi ołtarzami późnogotyckimi Tilmana Riemenschneidera. Wcześniej podobną rolę pełniły polichromie o powierzchniach opracowywanych na różne sposoby (matowe, połyskliwe, metaliczne, półprzezroczyste, bądź dekorowane wzorem). Por. Baxandall, Michael: *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany*, New Heaven – London 1980, s. 41–42. Na temat schematów malarskich w 3 ćwierci XVII w. – a więc w czasie z którego pochodzi omawiany zespół rzeźb – zob. Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 27–28.

idealizacji opracowane zostały oszczędnie, z naciskiem położonym na podkreślenie najważniejszych szczegółów – masywnych nosów, mięsistych ust i oczu osadzonych głęboko pod przestylizowaną linią łuków brwiowych. Odchylenie głowy, wzniesienie wzroku ku górze oraz rozchylenie ust nadało św. Marii Magdalenie ekstatycznego wyrazu. Elegancko u fryzowane, kręcone włosy opadają na plecy, a u św. Magdaleny jeden z kosmyków przerzucony jest przez ramię na pierś.

Rzeźbom Zakonników i Chrystusa artysta nadał ascetyczny rys, osiągnięty głównie za sprawą naturalistycznie ukształtowanych fragmentów ciała. Twarze, choć powtarzają zarys fizjonomii niewieścich, dzięki głębokim bruzdom i zmarszczkom – a w przypadku św. Bernarda dodatkowo brodzie – zyskały odmienną ekspresję.⁸ W ubiorze dominuje rysunek drobnych i niezbyt głęboko wydobytych draperii, o grzbietach zdobionych często podłużnymi wcięciami, dodatkowo zagęszczającymi rysunek. Jedynie fragmenty odzienia, np. szerokie i masywne rękawy habitu św. Bernarda potraktowane zostały wyraźnie przestrzennie.

Konwencja naturalistyczna dominuje także w przedstawieniu Chrystusa, którego postać o smukłych proporcjach rozpięto na krzyżu z ramionami ułożonymi na kształt spłaszczonej litery „Y”. Zbawiciel ukazany jest w końcowym momencie agonii, jeszcze z naprężonymi mięśniami, ale już przymkniętymi oczami, głową opadającą na piersi i przebitym boki. Kończyny naciągnięte do granic możliwości przytwierdzone są do krzyża trzema gwoździami. Dramatyzm męki krzyżowej podkreśla zapadnięcie klatki piersiowej i wyrazisty modelunek ciała, a dodatkowej ekspresji przydaje rzeźbie oplecenie kończyn siatką żył, najbardziej wyeksponowanych w partii przedramion oraz ud. Pociągła twarz prezentuje typ fizjonomiczny znany z rzeźby św. Bernarda, jednakże tutaj dzięki rozwarciu ust i przymknięciu oczu wyraża głębokie cierpienie. Pomimo wyeksponowanego naturalizmu przedstawienie Ukrzyżowanego zachowuje monumentalny charakter, głównie dzięki utrzymaniu w linii prostej tułowia oraz nóg, szerokiemu korpusowi i międko rzeźbionemu perizonium z pojedynczą, spokojnie opadającą przy prawym biodrze kaskadą.

Na pograniczu obu stylistyk sytuują się putta o brzydkich, napuchniętych i manierycznie upozowanych ciałach, oplecionych jednocześnie finezyjnie poskręcanymi i drobno fałdowanymi przepaskami. Dobór trzymanyh przezeń *Arma Christi*, wykracza poza powszechnie spotykany standard. Oprócz drabiny i kolumny anioły trzymają także przedmioty związane ze zdradą Judasza Iskarioty (trzos pełen srebrników) oraz sądem Piłata (naczynia do ablucji).

Znamienne dla broumovskich przedstawień, zróżnicowane opracowanie figur kobiecych i męskich jedynie sporadycznie stosowane było przez barokowych rzeźbiarzy,⁹ jednakże w tym przypadku mało prawdopodobne by odmienności wynikały z ewentualnego podziału zlecenia pomiędzy różne warsztaty, bądź dominującego udziału przy wykonaniu niektórych rzeźb anonimowego pomocnika o odmiennym wykształceniu zawodowym. Poza spłaszczeniem drapowań oraz nałożeniem „siatki” naturalistycznych szczegółów na odsłonięte partie ciała opracowanie męskich figur, dzieła ukazują identyczną pracę dłutem przy wykańczaniu powierzchni.¹⁰ Przeciwno

3. Matthäus Knote, Rzeźba Zakonnika z ołtarza św. Józefa w Lubiążu, 1669–1670 r., drewno, Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Foto Artur Kolbiarz.

4. Matthäus Knote, Głowa rzeźby św. Bernarda z Clairvaux, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

8 Obecnie, ze względu na dodatkowe podkreślenie detali wtórną polichromią, wyraźnie zaznaczone zmarszczki, kości, mięśnie i żyły nadają postaciom nieco kuriozalny charakter.

9 Za wymowną paralelę posłużyć mogą rzeźby autorstwa Thomasa Weissfeldta z wrocławskiego kościoła Świętego Krzyża, gdzie naturalistycznym wizerunkom św. Bartłomieja i Andrzeja, przeciwstawione zostały idealizowane postacie św. Barbary, Krystyny i Katarzyny.

10 Np.: identyczne opracowanie podłużnych wcięć urozmaicających większe grzbiety draperii, sporadycznie zakończonych kolistymi zagłębieniami.

5. Matthäus Knote, Głowa rzeźby Chrystusa Ukrzyżowanego, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

6. Matthäus Knote, Głowa przydrożnej rzeźby Ecce Homo, 1672 r., piaskowiec, Lubiąż. Foto Artur Kolbiarz.

takiemu rozwiązaniu przemawia także przemieszanie obu tendencji w rzeźbach św. Bernarda, Chrystusa i puttów. Oczywiście nie oznacza to, iż cały zespół wyszedł spod ręki jednego rzeźbiarza. Praca musiała przebiegać zespołowo na etapie wydobycia postaci z bloków drewna, natomiast wykończenie figur zapewne leżało już w gestii jednej osoby – hipotetycznie – najlepiej wykształconego mistrza.¹¹

Dzięki opanowanej do perfekcji obróbce drewna wykonawca broumovskich rzeźb mógł pozwolić sobie na rozwiązyania formalne niezwykle rzadko spotykane w przypadku medium rzeźbiarskiego. U św. Marii Magdaleny uwagę przykuwa motyw bufiastego podwinięcia rękawa, gdzie artyście udało się odwzorować ową część ubioru w sposób niezwykle sugestywny, a zarazem lekki i elegancki. Prawdziwym popisem kwalifikacji zawodowych jest opracowanie zakapturzonej głowy św. Brunona, w której pomimo okrycia zachodzącego aż na czoło, drobiazgowo oddane zostały boczne części czaszki, szyi oraz uszu wraz z wewnętrzną powierzchnią kaptura. Z podobną swadą rzeźbiarz ukazał w tej samej realizacji relacje pomiędzy kukullą, a ledwie widocznym habitem. O wyjątkowej dbałości opracowania szczegółów świadczy także wyrzeźbienie ledwie widocznej spodniej szaty wewnątrz rękawa habitu św. Brunona oraz srebrników odciskających się od wewnątrz na powierzchni trzosu trzymanego przez jedno z puttów.

Odślonięte partie ciała, zazwyczaj pozostające w cieniu obfitych szat nie ustępują klasą wykonania, czego przykładem jest prawa ręka św. Marii Magdaleny. O uważnym podpatrywaniu rzeczywistości świadczą charakterystyczne detale, jak zakrzywienie ku górze dużych palców u stóp, czy drobiazgowo opracowanie czaszek trzymanych jako atrybuty przez św. Marię Magdalenę i Brunona. Posiadają one nie tylko poprawną formę kośćca, ale i wyrzeźbione kanaliki łączące komorę nosową z jamą ustną, czy otwory po korzeniach brakujących zębów. Ze względu na stopień ukazania nagiego ciała wyjątkową pozycję w omawianym zbiorze zajmuje figura Chrystusa Ukrzyżowanego. Choć wyrzeźbiony akt trudno nazwać akademickim, umieszczenie oraz kościec broumovskiej figury układa się w logiczny system, świadczący o nienajgorszym zaznajomieniu rzeźbiarza z funkcjonowaniem mechaniki ludzkiego ciała. Być może wykonawca podczas swej edukacji zetknął się z modelami anatomicznymi, tzw. *corps écorchés*, albo w posiadaniu jego warsztatu znajdowały się popularne wśród artystów ryciny przedstawiające anatomię, rozpowszechniane w licznych traktatach.¹²

Na podstawie analizy porównawczej jesteśmy w stanie precyzyjnie ustalić autora zespołu rzeźb z kaplicy Świętego Krzyża Broumowie. Wspominany Václav Vančura odnajdując w nich dominujące wpływy rzeźby praskiej schyłku XVII stulecia przypisywał wystrój pomocnikom wywodzącym się z pracowni Hieronymusa Kohla, lub Franza Preissa, określając czas powstania na lata 1690–1710.¹³ O ile ogólne wnioski czeskiego Badacza, wskazujące ośrodek artystyczny wydają się właściwe, to próba łączenia wykonawcy z anonimowym współpracownikiem któregoś, ze wspomnianych artystów nie znajduje potwierdzenia w analizie formalnej. Trudno doszukać się sugerowanych związków z dziełami Preissa, stylowo przynależnego do następnej generacji

¹¹ Więcej na temat procesu rzeźbienia w barokowym warsztacie zob. Kalinowski, Konstanty: Warsztat barokowego rzeźbiarza, *Artium Quaestiones* 7, 1995, s. 113–122.

¹² Więcej na ten temat zob. ibidem, s. 103–113; Ziemia, Antoni: *Iluzja a realizm. Gra z widzem w sztuce holenderskiej 1580 – 1660*, Warszawa 2005, s. 138–149; Organisty, Adam: Z Norwegii na Śląsk. Problem genezy artystycznej Thomasa Weissfeldta (1671–1721). In: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, eds J. Harasimowicz – P. Oszczanowski – M. Wiśłocki, Wrocław 2006, s. 225 i 237 przypis 21.

¹³ Vančura: *Jeronym Kohl* (przyp. 2), s. 519 i 523–524; Vančura: *František Preiss* (przyp. 2), s. 105.

rzeźbiarzy, natomiast paralele formalne z pracami Kohla wynikają z orientacji praskiej rzeźby 2 połowy XVII w., zdominowanej twórczością Hansa Georga Bendla.¹⁴

W przypadku realizacji broumowskiej o autorstwie nie rozstrzygają jednak ogólne cechy stylowe, lecz modusy charakterystyczne dla dzieł rzeźbiarza działającego w Legnicy przynajmniej od połowy 1668 r., a wykształconego w Pradze – Matthäusa Knotego. Pełniąc od początku 1670, do swej przedwczesnej śmierci w maju 1673 r. funkcje serwitora i *collectora* klasztoru cysterskiego w Lubiążu, rzeźbiarz uczestniczył we wstępnym etapie barokizacji tamtejszego opactwa. Pozostawiony przezeń warsztat w połowie lat 70. przejęty został przez Matthiasa Steinla i kontynuował prace nad wymianą wyposażenia w klasztornych świątyniach.¹⁵

Figury z kaplicy Krzyża Świętego prezentują cały szereg stosowanych przez legnickiego mistrza rozwiązań formalnych, zarówno na poziomie kompozycji, jak i opracowania detalu. Dzieła autorstwa Knotego również oparte są na schemacie kontrapostu, ożywianego często lekkim skretem ciała wokół własnej osi, z wyraźnym zaznaczeniem ugiętej w kolanie nogi i ustawieniem stóp pod kątem prostym względem siebie. Wymownych argumentów atribucyjnych dostarcza porównanie broumovskiego przedstawienia św. Bernarda [il. 2], z późniejszymi realizacjami legnickiego *atelier*. W latach 1669–1670 pracownia wykonała ołtarz św. Józefa dla lubiąskiego kościoła opackiego.¹⁶ Choć retabulum zniszczone zostało po 1944 r., częściowo zachował się jego wystrój rzeźbiarski. Mnich stojący niegdyś w dolnej kondygnacji, na lewo od obrazu stanowi niemal kopię w pomniejszonej skali rzeźby z Broumova [il. 3]. Nieco inne jest tylko ułożenie ramion i skręt głowy. Ubiór powielił pomysły bez mała fałda po fałdzie, łącznie z motywami szerokich rękawów habitu o lekko podwiniętych na zakończeniach, czy załamaniach draperii opadającej na postument. Zbliżoną formę posiadała również rzeźba drugiego Zakonnika, dziś niestety zaginiona. Kolejne nawiązania do broumowskiego wizerunku prezentują rzeźby św. Benedykta i Bernarda, pochodzące ze spalonego przed ponad ćwierćwieczem ołtarza głównego kościoła filialnego w Łososiuwicach.¹⁷ Pomimo uszkodzeń i fatalnych przemałówek nadal czytelny pozostaje rysunek draperii habitu powtarzający pomysły z rzeźb Zakonników dekorujących kaplicę przy benedyktyńskiej świątyni, choć tym razem przebieg fałdowań w pewnych fragmentach poddany został znacznym modyfikacjom.

Podobieństwa nie ograniczają się do upodowiania figur i ukształtowania ubioru. Głowa Zakonnika z ołtarza św. Józefa różni się od broumovskiego pierwowzoru jedynie brakiem zarostu. Z kolei wypadkową fizjonomii św. Bernarda [il. 4] oraz Ukrzyżowanego [il. 5], z ozdobnym ufryzowaniem brody i wąsów, przerysowaniem linii łuków brwiowych, wystającymi kośćmi policzkowymi, czy prostym nosem odnajdujemy w przydrożnej figurze Ecce Homo [il. 6], ustawionej w Lubiążu w 1672 r. oraz przedstawieniach Chrystusa Salwatora wieńczących ambony z kościołów:

14 Na temat podobieństw pomiędzy pracami Kohla i Bendla zob. Kořán, Ivo: Umění baroka. Sochařství. In: *Čtvero knih o Praze: Praha na úsvitu nových dějin*, ed. E. Poche, Praha 1988, s. 542.

15 Więcej na temat życia i twórczości artysty zob.: Kolbiarz, Artur: Matthäus, Matthias Knote, jego mecenas i zleceniodawcy. In: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 7, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 2, eds. J. Lilejko – I. Rolska-Boruch, Lublin 2006, s. 185–197.

16 Ołtarz wzniesiony w latach 1669–1670, częściowo przebudowany został w latach 90. XVIII stulecia, w związku z dostawieniem do północnego ramienia transeptu Kaplicy Loretańskiej. Poza dodaniem wówczas otworów drzwiowych prowadzących do kaplicy, częściowo przekształcony i uzupełniony został wystrój rzeźbiarski retabulum.

17 Por. Kolbiarz: *Matthäus* (przyp. 15), s. 194.

7. Matthäus Knote, Widok boczny rzeźby św. Marii Magdaleny, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

8. Matthäus Knote, Widok boczny rzeźby Immaculaty, 1670 r., piaskowiec, Lubiąż, plac klasztorny. Foto Artur Kolbiarz.

9. Matthäus Knot, Detal rzeźby św. Bernarda z Clairvaux, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

10. Matthäus Knot, Detal rzeźby Zakonnika, ok. 1669/70–1676 r., drewno, Tymowa, kościół Matki Boskiej Bolesnej. Foto Artur Kolbiarz.

11. Matthäus Knot, Fragment rzeźby św. Marii Magdaleny, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

Pokoju w Jaworze (1670–1671 r.),¹⁸ parafialnych w Chojnowie (1671 r.)¹⁹ i Mioszowie (ok. 1668–1669 r.),²⁰ a także filialnego w Łososzowicach (ok. 1669/1670–1676 r.).²¹

Nie mniej analogii dostarcza zestawienie prac Knotego z broumovską rzeźbą św. Marii Magdaleny [il. 7]. Z 1670 r. pochodzi kamienna figura Immaculaty, wieńcząca kolumnę maryjną na placu przyklasztornym w Lubiążu [il. 8].²² Pomimo odmiennego tworzywa zachowane zostało nie tylko ustawienie ciała (za wyjątkiem układu rąk),²³ ale i rysunek draperii z drobno marszczoną suknią wyłaniającą się w bocznym widoku pomiędzy opadającymi z ramienia maszynymi kaskadami płaszcza o finezyjnie giętych krawędziach. Identyczna kompozycja powtórzona została przez Knotego w przedstawieniu Immaculaty dekorującym niegdyś górną kondygnację ołtarza św. Józefa z lubińskiego kościoła opackiego.²⁴

O częstym powielaniu przez warsztat Knotego raz wypracowanych modusów świadczą kolejne dzieła, odwołujące się do figury św. Marii Magdaleny. Najwcześniejszym z nich jest wykonana jeszcze przed 1670 r. rzeźba św. Barbary, wtórnie wstawiona do ołtarza bocznego kościoła filialnego w Okrzeszynie.²⁵ Układ postaci zmodyfikowany został jedynie w górnej partii, poprzez odmienną gestykulację i skłon głowy. Aranżacja płaszcza oparta jest na analogicznym pomyśle tkaniny przerzuconej przez prawe przedramię i zawijającej się wokół przeciwnieległej, ugiętej nogi.²⁶ Dukt promieniście rozchodzących się draperii jest niemal identyczny i jedynie ze względu na bardziej krępe proporcje figury artysta dokonał częściowej redukcji fałdowań powyżej kolana. Spodnia suknia św. Barbary przysłonięta jest w znacznej mierze atrybutem, jednak widoczne fragmenty ułożone są identycznie, jak w Broumovie. Artysta powielił także opracowanie sznurowanego gorsetu. Tę ostatnią aranżację powtórzył również w kamiennej figurze Matki Boskiej z Dzieciątkiem, wieńczącej niegdyś drugą kolumnę maryjną w Lubiążu wzniesioną w 1670 r.²⁷ W tym dziele pokusił się nawet o ukazanie kołnierzyka wokół szerokiego dekoltu, drobno plisowanej sukni widocznej pomiędzy tasiemkami sznurowania oraz bufiastego podwinięcia rękawa.

Także fizjonomie przedstawień kobiecych z Broumova prezentują kanon znamieny dla rzeźb Knotego: pulchne podbródki, lekko rozwarte usta, wyraźnie przerysowane łuki brwiowe i charakterystyczny wykrój powiek przy spojrzeniu skierowanym ku górze. Podobnie włosy ułożone przy pomocy ledwie widocznych diademów, opadają pojedynczym puklem na jedno ramię.

18 Obiekt potwierdzony archiwalnie Knotemu. Por. ibidem, s. 190–192.

19 Obiekt przypisany Knotemu. Por. ibidem, s. 194.

20 Obiekt przypisany Knotemu. Por. ibidem, s. 194–195.

21 Obiekt przypisany Knotemu. Por. ibidem, s. 194.

22 Monument sygnowany przez Knotego i datowany na cokole.

23 Lubińska rzeźba w wyniku uszkodzenia ma wtórnie osadzoną głowę na nienaturalnie skróconej szyi. Zachowane opracowanie włosów sugeruje, iż pierwotnie głowa, podobnie jak w Broumovie, wysunięta była bardziej do przodu i lekko wzniesiona.

24 Rzeźba zaginiona po 1944 r. Znana jedynie z archiwalnych fotografii.

25 W dawniejszej literaturze łączona z warsztatem Georga Schröttera. Być może figura przeniesiona została do Okrzeszyna z wyburzanego w XVIII w. kościoła opackiego w Krzeszowie. Por. Kalinowski: *Rzeźba barokowa* (przyp. 7), s. 79–80.

26 Co ciekawe, nieco ostrzejsze, a zarazem bardziej graficzne opracowanie draperii rzeźby okrzeszyńskiej kojarzy się bardziej z broumowskimi figurami Zakonników, niż Niewiast.

27 Figura uznawana w literaturze za zaginioną. Por. Kalinowski: *Rzeźba barokowa* (przyp. 7), s. 68; *Rzeźba śląska XVI – XVIII wieku*. Katalog, ed. R. Nowak, Wrocław 1994, s. 173. W rzeczywistości po rozebraniu monumentu umieszczona została wtórnie na fasadzie kościoła pomocniczego św. Jakuba w Lubiążu.

Zestawienie puttów również wypada na korzyść przypisania omawianego zespołu warsztatowi Knotego. W jego realizacjach wielokrotnie spotykamy gestykulujące aniołki, trzymające drapowane szarfy, bądź narzędzia Męki Pańskiej, odznaczające się tym samym sposobem deformacji nabrzmiałych ciał, a przede wszystkim główek.

Bardzo ważnych – być może najważniejszych – argumentów atrybucyjnych dostarcza porównanie sposobu opracowania detali ubioru pomiędzy rzeźbami broumovskimi, a dziełami Knotego. Niezależnie od tego, czy w danym przypadku draperie wydobyte są w sposób bardziej miękki, czy też graficzny, powszechnie występują wąskie żłobienia większych grzbietów fałd. Pojawiają się także okrągłe wycięcia dekorujące powierzchnie szat [il. 9 i 10]. Ów szczegół spotykany jest niezwykle rzadko w rzeźbie barokowej, stanowiąc nieomal sygnaturę warsztatu. Równie znamienne jest pojawiające się w figurze św. Marii Magdaleny skomplikowane spiętrzenie poły płaszcza, połączone z wywinięciem jego krawędzi na wysokości pasa [il. 11]. Rozwiązanie to obecne jest w kilku innych rzeźbach wykonanych w atelier Knotego: św. Marka z ambony w Jaworze [il. 12], św. Barbary z ołtarza bocznego w Okrzeszynie [il. 13] oraz Immaculaty z lubiąskiego ołtarza św. Józefa.

Poczynione powyżej obserwacje pozwalają przypisać Knotemu wystrój kaplicy Krzyża Świętego oraz wyznaczyć orientacyjne datowanie na lata ok. 1668–1669.²⁸ Ukazują również specyfikę warsztatową legnickiej pracowni. Powtarzalność wypracowanych modułów, bądź kompilowanie ich w różnych konfiguracjach sprawia, iż wielokrotnie spotykamy repetycje i zestawienia tych samych wzorów. Co jednak istotne, rzeźbiarz unikał zbyt ewidentnych powtórzeń w ramach pojedynczych realizacji, a dość ograniczony repertuar kompozycyjny rekompensował wysokim poziomem wykonawczym.

Broumovski zespół prezentuje Knotego, jako artystę swobodnie operującego stylistyką wywodzącą się z ówczesnej rzeźby praskiej. Figury – szczególnie w sposobie wykonania ubioru – przywodzą na myśl dzieła Hansa Georga Bendla, także posługującego się miękkimi drapowaniami przechodzącymi w ostrzejsze łamania, które pomimo swej masywności nie dematerializują ciała. W rzeźbach broumovskich zaobserwować możemy wykorzystywanie całych systemów komponowania draperii, charakterystycznych dla realizacji Bendla. Przykładowo ukształtowanie płaszcza św. Marii Magdaleny [il. 14], z przerzuceniem poły przez jedno z przedramion i promieniście rozchodzącymi się od fałdami, owiniętymi następnie wokół wysuniętej nogi, wzorowane jest na szacie Immaculaty z elewacji kościoła Salvatora [il. 15] oraz wizerunkach maryjnych z kolumny na Starym Rynku w Pradze i w Lounych. Natomiast wspomniane już wywinięcie górnej krawędzi płaszcza nad prawym biodrem, przypomina moduł wykorzystany w rzeźbie św. Łukasza z fasady kościoła Salvatora i św. Piotra zdobiącego tamtejsze konfesjonały [il. 16]. Z kolei obszerne rękawy habitu św. Bernarda w bocznym widoku dekorowane są sekwencją przeciwbieżnych, zakrzywionych żłobień. Podobne rozwiązania praski rzeźbiarz zastosował w figurach: św. Grzegorza z fasady kościoła Salvatora (1655–1660), św. Ubaldeski z kościoła P. Marie pod řetězem (po 1651), czy późniejszej realizacji św. Szymona wieńczącego konfesjonał w kościele jezuickim (1673–1675).²⁹ Także

12. Matthäus Knote, Fragment rzeźby św. Marka, ok. 1670–1671 r., drewno, Jawor, kościół Pokoju, ambona. Foto Artur Kolbiarz.

13. Matthäus Knote, Fragment rzeźby św. Barbary, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Okrzeszyn, kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny, ołtarz boczny. Foto Artur Kolbiarz.

28 Ze względu na zintensyfikowanie działalności Knotego po wstąpieniu na służbę lubiąskich cystersów na początku 1670 r. trudno domniemywać, by jego warsztat był zdolny po tej dacie wykonać również zespół dużych rzeźb dla Broumova. O takiej ewentualności nie wspomina również zachowana korespondencja legnickiego cechu malarzy i rzeźbiarzy, w której poczynawszy od jesieni 1669 r. wielokrotnie pojawiają się informacje o Matthäusie. Por. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Legnicy: zespół 3, sygn. 1183.

29 Datowania za: Blažiček, Oldřich: Jan Jiří Bendl. Tři sta let od smrti zakladatele české barokové plastiky, *Umění* 30, 1982, s. 111–113.

14. Matthäus Knote, Rzeźba św. Marii Magdaleny, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

15. Hans Georg Bendl, Rzeźba Immaculaty, 1655–1660 r., piaskowiec, Praga, fasada kościoła Salwatora. Foto Artur Kolbiarz.

motyw przesłonięcia jednego z ramion przez płaszcz [il. 17], widoczne w rzeźbie św. Weroniki jest często spotykany w praskim środowisku rzeźbiarskim połowy XVII w [il. 18]. Najbliższe analogie, obejmujące także ułożenie rąk zdaje się stanowić figura św. Piotra zdobiąca górną kondygnację ukończonego w 1649 r. ołtarza głównego w tyńskim kościele Panny Marii, wiązana z osobami Abrahama Melbera, bądź Stanislava Goldschneka.³⁰ Również Bendl wielokrotnie sięgał po takie rozwiązanie, min. w rzeźbie św. Prokopa z ołtarza bocznego tej samej świątyni.

Generalnie sposób wykonania szat w omawianym zespole figur bliski jest realizacjom Bendla, a drobne różnice polegają na nieco większym wyeksponowaniu plastyki w rzeźbach z Broumova. Natomiast zdecydowanie odmienne w dziełach obu artystów, jest opracowanie twarzy. Bendlą charakteryzowała realistyczna postawa z wyraźną predylekcją do indywidualizowania przedstawień, natomiast figury z kaplicy Świętego Krzyża otrzymały typizowane fizjonomie, rzeźbione w powtarzających się wariantach różnicowanych głównie za pomocą detali.

Poza ewidentnymi zależnościami względem wczesnobarokowej rzeźby praskiej, dzieła Knotego wpisują się także w obręb ciekawego zjawiska obecnego w plastyce północnoeuropejskiej 2 połowy XVII stulecia. Barokowe wzory płynące z Italii przez Austrię, czy Niderlandy ulegały niekiedy specyficznemu przefiltrowaniu przez wielowiekową tradycję miejscowej rzeźby ukształtowanej jeszcze w średniowieczu, dając efekt stylowy nawiązujący do sztuki gotyckiej. Proces, choć niejednorodny i posiadający swe miejscowe odmiany, reprezentowany jest min. przez dzieła Meinarda Guggenbichlera, czy Thomasa Schwanthalera – by wymienić najznamienniejszych.³¹ Mimo, że geneza zjawiska nie jest do końca rozpoznana zaznaczyć należy, iż poza oddziaływaniem dzieł średniowiecznej plastyki nadal funkcjonujących w siedemnastowiecznym społeczeństwie,³² sytuacji sprzyjał także tradycyjny system produkcji rzeźbiarskiej. Od czasów późnego gotyku zarówno organizacja pracy warsztatów wynikająca z systemu cechowego, jak i technologia rzeźbienia nie uległa większym przeobrażeniom.³³ W przypadku wykształconego

³⁰ Kořán: *Umění baroka* (przyp. 14), s. 442; Hladík, Tomáš: Baroque sculpture in Bohemia. In: *The Glory of the Baroque in Bohemia*, ed. V. Vlnas, Praha 2001, s. 135. Obaj artyści znani są z archiwaliów, ale brak potwierdzonych dzieł któregośkolwiek z nich. Tym niemniej, jako okazjonalni współpracownicy Bendla (wraz z Arnstem Heidelbergerem pomagali w 1650 r. Bendlowi przy wznoszeniu kolumny maryjnej na rynku Starego Miasta. Zap, Karel Vladislav: Týnský chrám, hlavní farní kostel Starého města Pražského, *Památky archeologické a mistopisné* 1, 1855, s. 55; Kořán: *Umění baroka* (przyp. 14), s. 442; Hladík: *Baroque sculpture* (przyp. 30), s. 135) mogli operować zblizoną doń stylistyką. W takiej poetyce min. wykonane są rzeźby zdobiące ołtarz Chrystusa w ogrodzie Getsemani w praskim kościele przed Týnem w 1663 r. Por. Kořán: *Umění baroka* (przyp. 14), s. 442. Goldschnek był także mężem siostry Bendla. Blažiček, Oldřich: Jan Jiří Bendl, pražský sochař časného baroku, *Památky archeologické a mistopisné* 40, 1934–1935, s. 64.

³¹ Na temat wpływów tradycji późnogotyckiej widocznych w plastyce nowożytnej ostatnio pisali Renata Sulewska oraz Adam Organisty i Marek Walczak. Tam też dawniejsza literatura na ten temat. Por. Sulewska, Renata: *Dłutem wycięte. Snyceństwo północnych ziem Polski w czasach Zygmunta III Wazy*, Warszawa 2004, s. 176–182; Organisty, Adam – Walczak, Marek: „Życie po życiu” sztuki Wita Stwosza. In: *Wokół Wita Stwosza* (przyp. 6), s. 263–270.

³² Dla przykładu dzięki staraniom opata Thomasa Sartoriusa, pochodząca z połowy XIV stulecia Madonna Broumovska doczekała się przynajmniej dwóch powtórzeń rzeźbiarskich wykonanych w 1668 i 1695 r. Natomiast kłodzka Madonna z Czyżykiem kopiowana była już w 1641 r. Por. Sršeň, Lubomír: Madonna Broumovska. In: *Śląsk perła w Koronie czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech. Katalog*, eds. A. Niedzielanko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 352–354, Nr. Kat. III.2.30; Hladík, Tomáš: Madonna kłodzka. In: *Ibidem*, s. 354–356, Nr. Kat. III.2.31.

³³ Stosowane były także te same narzędzia, a pracownice działające poza jurysdykcją miejską nie różniły się pod względem organizacji od funkcjonujących w ramach cechów. Por. *Die Bildhauerfamilie Schwanthaler 1633–1848. Vom Barock zum Klassizismus*. Katalog, Reichersberg 1974, s. 189–190. Ustalenie na kilka stuleci kanonu narzędzi i technik rzeźbiarskich nastąpiło w 2 połowie XV w. Por. Wittkower, Rudolf: *Sculpture*, b. m. 1979, s. 71.

16. Hans Georg Bendl, Fragment rzeźby św. Piotra, 1673–1675 r., drewno, Praga, kościół Salvatora, zwieńczenie konfesjonatu.
Foto Artur Kolbiarz.

17. Matthäus Knote, Rzeźba św. Weroniki, ok. 1668–1669/70 r., drewno, Broumov, kościół św. Wojciecha. Foto Artur Kolbiarz.

18. Abraham Melber, bądź Stanislav Goldschnek (?), Rzeźba św. Piotra, 1649 r., drewno, Praga, ołtarz główny kościoła Panny Marii przed Tynem. Foto Artur Kolbiarz.

w Pradze Knotego znaczenie mogło mieć również nasilenie średniowiecznych tendencji stylowych w środowisku rzeźbiarskim stolicy Królestwa Czech połowy XVII w. Widoczne są one w dziełach Bendla,³⁴ ale przede wszystkim w anonimowych pracach przechowywanych obecnie w zbiorach praskiego Muzeum miejskiego przedstawieniach św. Barbary,³⁵ św. Zygmunta, czy Piety.³⁶ Szaty okrywające rzeźby Knotego przywodzą na myśl plastykę powstałą w ramach tzw. stylu miękkiego, z płynnie rzeźbionymi, masywnymi draperiami przechodzącymi sporadycznie w ostrzejsze łamanie, czy kaskadami ukazującymi na przemian spodnią i wierzchnią płaszczyznę tkaniny. Przykładem może być choćby broumowska figura św. Marii Magdaleny. Z kolei naturalizm nagiego ciała Ukrzyżowanego, z wyraźnym odwzorowaniem mięśni, kośćca i żył nawiązuje do schyłkowego etapu sztuki gotyckiej.

Dzieła broumovskie stanowią sztandarową realizację wczesnego etapu działalności warsztatu Matthäusa Knotego, zawierającego się w latach ok. 1668 – 1669. Wystrój kaplicy Świętego Krzyża jest także jednym z ogniw łączących barokową rzeźbę śląską i praską, bowiem legnicki artysta, wykształcony najprawdopodobniej w warsztacie Hansa Georga Bendla, przeszczepił na nowy grunt szereg charakterystycznych dlań rozwiązań formalnych.³⁷ Knotę, zanim otrzymał serwitorat cystersów lubiąskich, działał na wolnym rynku zleceń celując w zamówieniach katolickich. Incydentalnie wchodził w kooperatywę z bogatymi zleceniodawcami w postaci klasztorów w Broumowie i Krzeszowie, ale brak przesłanek ku temu, by uznać te kontakty za efekt wstąpienia na służbę któregośkolwiek z nich. Podjęcie stałej współpracy z Lubiążem zaowocowało intensyfikacją działalności zawodowej Knotego,³⁸ a jego przedwczesna śmierć w wieku 37 lat nie spowodowała automatycznego wygaśnięcia wpływów czeskich w lubiąskiej rzeźbie. Przez kilka lat warsztat działał prowadzony prawdopodobnie przez wdowę, a około 1676 r. przejęty został przez Matthiasa Steinla i przeniesiony do Lubiąża. Choć nowy mistrz narzucił pracowni własny styl, w wielu późniejszych realizacjach nadal widoczne są odwołania do rozwiązań formalnych stosowanych przez Knotego i co za tym idzie pośrednio również rzeźby praskiej.³⁹

³⁴ Choćby w opracowaniu draperii rzeźb z ołtarzy w Tyńskim kościele, co zasygnalizował już Ivo Kořán. Zob. Kořán: *Umění baroka* (przyp. 14), s. 448. Wcześniej badacze skupiali się przede wszystkim na podkreślanu italianizujących tendencji oraz niemieckich komponentów w twórczości Bendla. Por. Błažíček: *Jan Jiří Bendl, pražský sochař* (przyp. 30), s. 86; Błažíček: *Jan Jiří Bendl* (przyp. 29), s. 103–104.

³⁵ Por. *Barokni plastika ve sbírkách Muzea Hlavního Města Prahy*. Katalog, ed. M. Horyna, Praha 1973, s. 40.

³⁶ Por. Ibidem, s. 43.

³⁷ Związki pomiędzy dziełami Knotego, a rzeźbą praską szczegółowo omówione zostały we wcześniejszej publikacji: Kolbiarz, Artur: Praskie inspiracje we wczesnym etapie działalności barokowego „warsztatu lubiąskiego“, In: *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, s. 127–137.

³⁸ W samym 1670 r. jego warsztat ukończył dwie kamienne kolumny maryjne w Lubiążu, ołtarz św. Józefa w kościele opackim oraz epitafium Arnolda Freibergera. Poza tym rozpoczął realizację ambony do kościoła Pokoju w Jaworze, a być może również kazalnicę do świątyni w Chojnowie.

³⁹ Np.: w pojedynczych figurach aniołów dekorujących stalle i ołtarz Anioła Stróża, a także rzeźbach z ołtarza głównego oraz ołtarzy św. Ludgardy i św. Scholastyki. Więcej na ten temat, zob. Kolbiarz, Artur: Lubiąski warsztat rzeźbiarski w 2 połowie lat 70-tych XVII w. In: *Opactwo cystersów w Lubiążu i artyści*, ed. A. Kozieł, Wrocław 2008, s. 177–194.

MEZI PRAHOU A LUBUŠÍ

RANĚ BAROKNÍ ŘEZBÁŘSKÁ VÝZDOBA KAPLE SV. KŘÍŽE (P. MARIE BOLESTNÉ) V OPATSKÉM KOSTELE V BROUMOVĚ

Jedním z nečetných pozůstatků raně barokní výzdoby benediktinského kostela v Broumově je soubor figur životní velikosti z kaple sv. Kříže (P. Marie Bolestné). K okolnostem jeho vzniku se nedochovaly žádné archivní odkazy, takže otázku atribuce či datování je možno řešit pouze s pomocí formální analýzy. Vysokou kvalitou zobrazení ukřižovaného Krista, stejně jako Máří Magdalény, Veroniky, sv. Bruna z Kolína, sv. Bernarda a putti se soubor řadí do proudu pražské plastiky třetí čtvrtiny 17. století. I přes starší názor Václava Vančury jej nelze autorsky svázat s anonymními žáky Jeronýma Kohla či Františka Preisse. Formální paralely jednoznačně ukazují na autorství

Matthäa Knoteho – řezbáře usazeného v Lehnici a vyučeného pravděpodobně v dílně Jana Jiřího Bendla. S formami vypůjčenými od pražského mistra totiž Knotे pracoval, zvláště v případě kompozice a pojetí draperií. Navzdory znamenitému školení disponoval Knotе pouze dosti omezenou nápaditostí, a řešení užité v Broumově tedy opakoval rovněž v pozdní tvorbě. Nejbližší analogie představují řezby z oltáře sv. Josefa v opatském chrámu v Lubuši (dokončené 1670) spolu s mariánským sloupem z prostranství při tamním klášteře. V Knoteho případě byl na slezské území importován stylový jazyk raně barokního pražského řezbářství ve své nejkvalitnější podobě. Soubor postav z Broumova tvoří stěžejní výkon rané etapy tvorby sochaře, který zprvu pracoval pro různé objednavatele zejména z oblastí mimo Lehnické knížectví. Na počátku roku 1670 obdržel funkci servitora v cisterciáckém opatství v Lubuši a účastnil se nejstarší fáze jeho barokizace. Po mistrově smrti roku 1673 jeho dílna i nadále zůstávala v cisterciáckých službách a v roce 1676 ji převzal Matthias Steinel.

BETWEEN PRAGUE AND LUBIAŻ

EARLY-BAROQUE WOOD-CARVING DECORATION OF THE CHAPEL OF HOLY CROSS (OF THE VIRGIN MARY OF SORROWS) IN THE BROUMOV ABBATIAL CHURCH

One of the few remnants of early-Baroque decoration in the Benedictine church in Broumov is the group of life-size sculptures originating from the chapel of the Holy Cross (of the Virgin Mary of Sorrows). No archive references to the circumstances of its origination survived, and the issue of their attribution and dating can thus be solved only with the help of formal analysis. The high quality of representation of the Crucified Christ, Mary Magdalene, Veronica, St Bruno of Cologne, St Bernard and the putti classifies the group to the tendency of Prague sculpture of the third quarter of the 17th century. Despite the older opinion of Václav Vančura, it cannot be linked with anonymous pupils of either Jeroným Kohl or František Preiss. Formal parallels unambiguously point to the authorship of Matthäus Knotе – a sculptor who

settled in Legnica and most probably apprenticed in the workshop of Jan Jiří Bendl – for Knotе employed forms borrowed from the Prague master, especially in the case of the composition and conception of draperies. Despite his excellent artistic training, Knotе's imagination was limited and he thus kept repeating the solutions employed in Broumov in his later work. The closest analogies are the wood-carvings (completed in 1670) from the St Joseph altarpiece in the abbatial church in Lubiaż as well the Marian column from the open space before the local monastery. In Knotе's case, the stylistic morphology of early-Baroque Prague wood-carving was imported into Silesian territory in its highest quality. The group of figures from Broumov represents a crucial achievement of an early stage in the oeuvre of a sculptor who first worked for various commissioners mainly from the areas outside the Legnica Duchy. In early 1670, he was appointed servitor in the Cistercian abbey in Lubiaż and participated in the oldest stage of its Baroque adaptation. After the master's death in 1673, his workshop remained in the Cistercian service, and was taken over by Matthias Steinel in 1676.

RESUMÉ

SUMMARY

SCHLESIER UND IHRE PEREGRINATIO ACADEMICA IN DIE NIEDERLANDE IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT

Edyta Grzesik

Über die zahlreiche *peregrinatio academica* der schlesischen Bürger in die Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert wurde in den letzten Dezenniums nicht wenig gesagt. Professor Stefan Kiedroń¹ hat in den letzten Jahren einige Abfassungen verfasst und auch Heinz Schneppen hat im Jahre 1960 die Reisen der Schlesier und ihre wissenschaftliche Wirksamkeit an damaligen Universitäten ausführlich dokumentiert.¹ Seine Betrachtungen beschreiben die imposant genauen Berechnungen, die die Anzahl und Platz der Studierenden, ihre Abstammung und angefangene Studienrichtungen betreffen.

Es besteht aber zweifellos noch großer Bedarf der Forschung auf diesem Gebiet, insbesondere im Hinblick auf die große Zahl der schlesischen Humanisten, deren wissenschaftliche Tätigkeit in der damaligen Zeit mit den Niederlanden sehr eng verknüpft war.

Um einen Einblick in die Niederlande des 17. Jahrhunderts zu gewinnen, wurden dazu kurze Befragungen benötigt: warum fanden die Schlesier dieses doch so fern gelegen Land so attraktiv und einer Reise wert? Was war dort so anlockend für sie, um die lange Reise durch das in den Wirrungen des Dreißigjährigen Krieges stagnierte Europa zu unternehmen? Worin genau bestand ihr wissenschaftliches Wirken und wie sahen die Kulturbeziehungen von damals?

Die Akademiker und Gelehrten wiesen im 17. Jahrhundert eine große Mobilität auf, sie reisten durch Europa auf der Suche nach Erkenntnis, Kultur, Abenteuer und Sicherheit, auf der Suche nach Gemeinden, Menschen und ihrer Glaubensanschauung und auf der Suche nach angesehenen „Hohen Schulen“ oder sogar um sich der Mode der Zeit anzupassen.

Das kulturelle und geistige Leben in Schlesien des 16. und 17. Jahrhunderts war eine Folge der Veränderungen, erregt von Humanismus und Reformation, die in Schlesien besonders intensive Erfolge hinterließ.³ Die schlesischen Studenten bekamen, noch bevor sich ihre Studienreisen unternahmen, ihre einleitende Ausbildung zu Hause, in Breslau hatten sie das Maria Magdalena und das Elisabeth Gymnasium, die weiteren und wichtigen schlesischen Gymnasien befanden sich in Bunzlau, Öls, Brieg, Wohlau, Pitschen und anderen Städten. Es ist dabei zu betonen, dass all diese schlesischen Gymnasien bereits mit dem Geist der Reformation durchdrungen waren, an deren Spitze die wichtigsten Reformatoren Schlesiens standen – um nur die erste Stifter der Breslauer Gymnasien Johannes Hess (1490–1547) oder Ambrosius Moibanus (1494–1554) zu nennen. Danach konnten die Schlesier ihre Ausbildung weiter in Europa fortführen. Ihr Ziel waren unter anderem die Nördlichen Niederlande....

Es wären aber keine *peregrinatio academica* der Schlesier ohne die schnelle Entwicklung der Niederländischen Universitäten begonnen worden. Am 8. Februar 1575 wurde die erste und wichtigste Universität *Academia Lugduno Batavae* durch Wilhelm van Oranien gegründet. Der schnelle Aufstieg und Ruhm der Universität war vor allem wegen der großen Persönlichkeiten, die an dieser *Alma Mater* ihre Berufung fanden möglich geworden: Justus Lipsius (1547–1606), Joseph Justus Scaliger (1540–1609), Gisbertoes Voetius (1589–1676), Daniel Heinsius (1580–1655), Gerhardus Vossius (1577–1649) aber auch viele andere sind hier zu nennen.

Diese Tendenz – nämlich die Neugründung der neuen Universitäten – schwappte schnell auf alle niederländischen Provinzen über und so wurde schon 1585 die Universität in Franeker in Friesland

---

¹ Vgl. Kiedroń, Stefan: Andreas Gryphius und die Niederlande. Niederländische Einflüsse auf sein Leben und Schaffen, *Neerlandica Wratislaviensia* 6, Wrocław 1993; idem: Das Treffen in Leiden. Andreas Gryphius und Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau als Studenten in Holland. In: *Chloe – Beihefte zum Daphnis* 23, Amsterdam 1995, S. 55–87

² Schneppen, Heinz: *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, Münster 1960.

³ Noack, Lothar (ed.): *Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau (1616–1679), Leben und Werk*, Tübingen 1999, S. 2.

1. Johannes Herbinus, *Dissertationes de Admirandis mundi*, Amstelodami 1678, Titelseite, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Starych Druków.
Foto Pracownia Reprograficzna Biblioteka Uniwersytecka.

gegründet. Danach folgte die Gründung der Universität in Groningen (1614), in Utrecht (1635) und Harderwijk (1648).

Die Bedeutung der Stiftung und Reputation dieser Universitäten wird durch die Vielzahl der Widmungsgedichte, die in dieser Zeit entstanden, deutlich. Die Lobesverse wurden nicht nur durch die niederländischen Gelehrten verfasst. Auch die reichlich angezogenen Studierenden Europaweit – unter denen natürlich die Schlesier – haben die Bedeutsamkeit der Akademien hervorgehoben.

So schreibt zum Beispiel der schlesische Dichter Christopher Köler (1602–1658) das Gelegenheitsgedicht zu der Hochzeit seines Freundes Christian Hoffmann von Hoffmanswaldau (1616–1679). Das Gedicht betont nicht nur die Bedeutung des Aufenthaltes in Leiden, sondern hebt auch die Wichtigkeit der Hochschule und die große Persönlichkeiten dieser Universität hervor.

*Biß dich das Berühmte Leiden
Aller Künste Hofe-Stadt/
Dein gemüth vnd Sinn zu weiden
In die Schoß genommen hat;
Da du wie im Delfiß Tempel
Vor dir hattest Haupt-Exempel.*

*Wo der Phoenix aller Zeiten
Scaliger/ der Wunder-Mann/
Vnd der jhm stund an der Seiten
Lipsius/ hat viel gethan/
Vnd auch derer Creaturen/
Mehr alß Menschliche Naturen.*

*Da dir offte hat gegeben
Der Salmasius Gehör/
Vnd der Heinsius/ dein Leben/
Dir gethan dergleichen Ehr;
Boxhorn lehrt dich die Geschichten/
Nestertz die Gesetze schlichten.
Manchen Gang hast du genommen*

*Zu dem Vooß in Amsterdam/
Bist auch zum Barlëen kommen/
Sriver in den Arm dich nam/
Vnd was mehr von grossen Sinnen/
Dich so musten lieb gewinnen.⁴*

⁴ SCHEDIASMATA GAMICA [...] à CHRISTOPHORO COLERO. (SCHEDIASMATA) V. 25–48.
In: Noack: *Christian Hoffmann* (wie Anm. 3), S. 89.

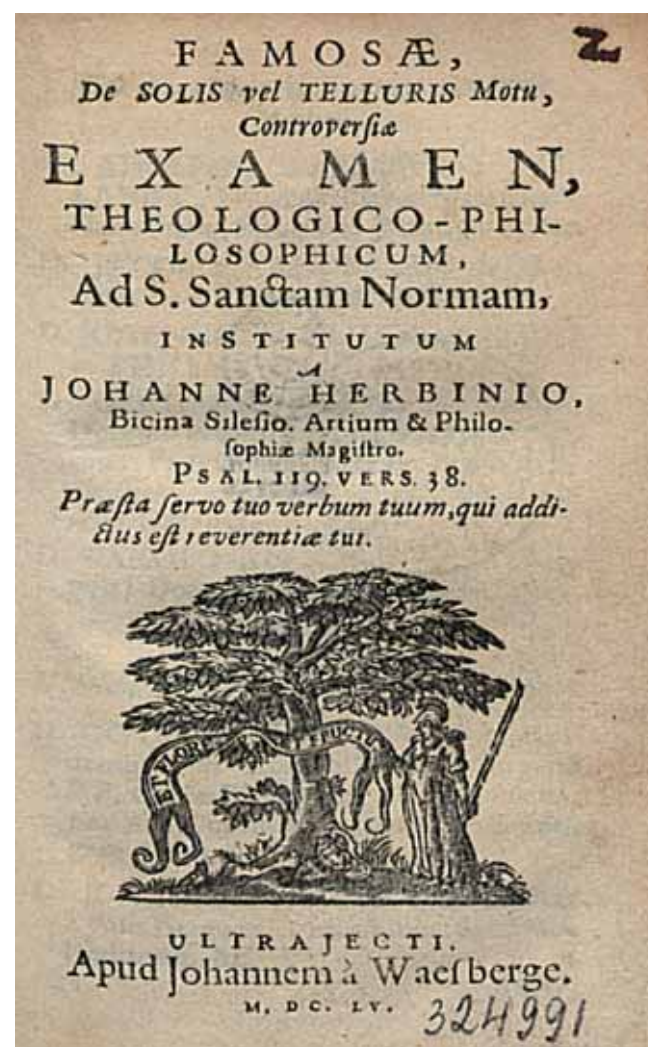
Neben den entstehenden und sich schnell entwickelnden Universitäten, die die berühmten Humanisten aus ganz Europa anlockten, hat ebenfalls die politische und geistige Freiheit der Nördlichen Niederlande, die Blüte dieses Landes und ökonomische Glorie hervorgerufen. Die Konsequenz war, dass nicht mehr Prag, Padua, Bologna oder Krakau, sondern Leiden, Utrecht, Amsterdam zu den Zielstädten der gebildeten schlesischen Jugend wurden.

Zu den durch die Schlesier meist gewählten Fächern gehörten: Medizin, Jura, *artes liberales*, Mathematik und dann Theologie. Die schlesische Studenten haben sich eifrig dem Studium gewidmet, was auch an der Anzahl der Eintragungen im Studentenregister deutlich wird. Von großer Bedeutung waren aber auch ihre gegenseitigen Beziehungen, wissenschaftliche Kontakte mit den niederländischen Gelehrten und literarische Freundschaften innerhalb der Europäischen *res publica literaria*.

Die zahlreichen Studienreisen in die Niederlande und die Anlässe der akademischen Silesii, die sie unternahmen, können nicht losgelöst von dem religiösen Aspekt betrachtet werden. Die Universität in Leiden wurde zu einer kalvinischen Lehranstalt und galt als geistiger Mittelpunkt für die schlesischen Patrizier. Nord-Holland, das seine Goldene Zeit erlebte, wurde also nicht lediglich aus wissenschaftlichen Gründen gewählt, die gute Universitätsausbildung konnten die Schlesier doch auch in Deutschland erhalten: in Leipzig, Wittenberg oder Frankfurt an der Oder. Das waren aber lutherische Hochschulen und die kalvinistische Religion war in Schlesien, insbesondere unter den Bürger schlesischer Städte und Gemeinden unter der Herrschaft der schlesischen Piasten, die auch kalvinistisch waren, niemals so dominant gewesen wie zu diesem Zeitraum. Die schlesischen Scholaren, also Bewohner des Landes unter Herrschaft der katholischen Habsburgen, waren deshalb auf der Suche nach denen ihnen die innerliche Freiheit bietenden Lehranstalten, fern von religiösen Spannungen. In wie weit sich aber die lutherischen Schlesier nach dem Aufenthalt der kalvinischen Bekenntnisse zugewandt haben ist nicht eindeutig, denn nicht alle haben doch Theologie studiert. Die Glaubensanschauung war doch nicht in allen Fällen der einzige Anlass für die *peregrinatio academica* in die Niederlande. Wir können auf keinem Fall vergessen, dass Schlesien zu diesem Zeitpunkt keine eigenen Universitäten besaß, denn die wurden erst 1702 durch die Jesuiten gestiftet. Die Schlesier hatten also keine andere Wahl als sich außerhalb der eigenen Provinz der Ausbildung zu widmen.

Wer waren die Schlesier, die die *peregrinatio* unternahmen?

Die Analyse von *alba studiosorum* weist auf junge Adelige der bekannten schlesischen Familien und auf die Bürger der großen schlesischen Städte: Breslau, Glogau, Liegnitz, Wohlau, Brieg. Demzufolge wird auch immer die Wichtigkeit dieser Reisen aus der Perspektive der meist bekannten und prominenten Gestalten dieser Kreise beleuchtet, die doch wohl repräsentativ für das späthumanistische Schlesien sind: Martin Opitz (1597–1639). Andreas Gryphius (1616–1664), der schon erwähnte Christopher Köler (1602–1658), Hofmann von Hoffmannswaldau (1616–1679) ... etc. Die Zahl der schlesischen Studierenden, die im 16. und 17. Jahrhundert an den niederländischen Akademien studierten, ging doch auf 826 zu.⁵ So hat zum Beispiel ein gewisser Johannes Herbinus (1626–1679) – Theologe, Pädagoge und Kenner der orientalischen Sprachen, Stifter des einheimischen Gymnasiums zu Pitschen (Stadt gelegen nord-östlich von Breslau) – seine *peregrinatio academica* erst via Danzig, und Wittenberg begonnen, um endlich in Leiden (1653) und weiter in Utrecht (1654) zu studieren. Der Zwang der fernen Bildungsreisen war innerhalb der europäischen Gelehrtenrepublik durchaus notwendig. Außerhalb des Studiums haben sich die schlesischen Studierenden auch der *ars apodemica* angepasst

2. Johannes Herbinus, *FAMOSÆ de SOLIS vel TELLURIS Motu*, Ultrajecti 1655, Titelseite, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Starych Druków.
Foto Pracownia Reprograficzna Biblioteka Uniwersytecka.

⁵ Kiedroń, Stefan: Silesians at North-Netherlandic Universities in the 17th Century. In: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Wrocław 2003, S. 95.

und die berühmtesten Gelehrten, akademische Kreise und auch Plätze aufgesucht. So widmet zum Beispiel der einheimische Notar aus Pitschen Andreas Waldtsgott das Gelegenheitsgedicht zu seiner Hochzeit den eigenem Mitbürgern, in dem er über die Bedürfnisse und Anlässe Herbinusischer Studienreise schreibt:

„[...] *Du mustest aber fort auf jenes Berges Spitzen/
wo mancher kluger Geist anitzo pflegt zu sitzen/
der dich Magister nennt; Du zogest weiter fort/
und sahest manches Land/ ja manchen fremden Ort
wo fremde Sprachen seyn. Jtzt kanst du uns berichten
was da und dorte liegt/ was weise Leute tichten/
und wehrst du noch so lang geblieben auser Land/
hat doch Beständigkeit geliebet deine Handt/
mit welcher du zuletzt geseegnet und gehertzet
das Amaranthen Kindt/ mit welcher du geschertzet/
in Ehren manches mahl, nun wird dein Wunsch
erfüllt [...]*“⁶

In diesem Abschnitt gibt es sehr eindeutige Anknüpfung an die Niederlande, durch die Beständigkeit – Constantia und Philosophie des großen niederländischen Stoikers Justus Lipsius (1547–1606).

In Niederlanden konnten die Schlesier eine große Freiheit des Denkens, Sprechens und Glaubens genießen. Das können wir an dem regen Briefwechsel der Schlesier feststellen. So schreibt einer der Schlesier: Friedrich Lucae der sich in 1665 in Theologie immatrikuliert:

„*vond ik onder de studenten veel landslui, die mij allen hartelijk ontvingen. De meeste waren van adel. Met Gotfried Besser van Olaa vernieuwde ik onze oude kennis uit Silezie, en wij werden groote vrienden. De Akademie was in vollen bloei. De professoren in alle vakken waren humaan en 't aantal studenten liep over de 3000. Golius, als taalkenner en wiskunde beroemd was rector. Over 'h geheelgenieten de studenten vele voorrechten, maar ze moeten ngeschreven wezen. Zoo hebben zij vrijdom van accijns voor wijn en bier. Als een student van elders een ton bier laat komen, kost ze hem maar f 8, terwijl een burger f 10 voor moet betalen. Op een vat wijn van f 48 wint hij f 8 uit. Met het eten is het naar evenredigheid, en de studenten, wier patria dicht bij Holland licht, kunnen hier goedkoop studeeren.*“⁷

Die Studenten erfreuten sich also einer hohen Reputation, so dass das Einschreiben für große Privilegien sorgte. Außerdem genossen die Schlesier in den Niederlanden ein besonderes Ansehen und sie selbst haben sich sehr zu diesem Land verbunden gefühlt, als Beweis ihrer Zusammengehörigkeit

---

⁶ *Quod auspicato fiat! Solemnibus Nuptiarum gaudiis VIRI Clarissimi ac Eximii DN.M. JOHANNIS HERBINII, Scholae Bicinensis Patriae Rectoris dignissimi, Solertissimi, SPONSI, Cum Virgine lectissima ac Pudiciss, ANNA MARIA Reverendi & Clarissimi olim Viri, Dn. JOHANNIS TURBIANI, Archidiaconi Olsnensis meritissimi, relicta FILIA dilectissima, SPONSA, XII Calend. Junii Anni 1658 celebrandis Gratulantur instra nominanti fautores & Amici.* BREGAE, Typis excudebat Christoph Tschorn, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Starych Druków, Sign. 546011, k4r.

⁷ Schotel, Dr. G.D.J.: *De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw*, Haarlem 1875, S. 273.

haben im Juni 1666 die schlesischen Mathematikstudenten am Tage des Sieges einer Seeschlacht, die Leidische Grachten entlang fahrend „Vivant Batavi“ gerufen und ein Feuerwerk angezündet. Das Ereignis spiegelte einen aufrichtigen Dank wider, den der Rector an die Schlesier mit: „’t *Kwam in de couranten, en ’t land door, de Sileziërs hadden er alle eer van*“⁸ erwiderte.

Um die schon ziemlich bekannten Anknüpfungen an die angesehenen Schlesier: Opitz, Gryphius, Hoffmannswaldau, Lohestein und all die anderen „Großen“ aufzugreifen, will ich ausdrücklich auf den Kreis der schlesischen Humanisten des Pitscher Gebiets hinweisen. Der schon erwähnte Johannes Herbinus, der als Student der Theologie in *alba studiosorum* sowohl an der Universität Leiden als Utrecht eingeschrieben steht, hat neben seinen studentischen Verpflichtungen dort zudem zugleich einige seiner Werke verfasst und auch dort herausgegeben. Sie haben einen Charakter von wissenschaftlichen Erörterungen. Das erste Buch beschreibt dabei die Flut und Ebbe Erscheinungen.

Gewässer, Meere, Seen und Flüsse der Welt.⁹ Das andere Buch ist dagegen ein theologischer Diskurs.¹⁰

Während seines studentischen Aufenthaltes hat Herbinus mit anderen Humanisten polemisiert. Das betrifft sowohl die niederländischen als auch die einheimischen Gelehrten. Die Schlesier haben sich nämlich in diesem fremden Land auch sich selber zugewandt und so schreibt Herbinus in einem Brief, den er von Utrecht nach Pitschen am 1 Februar 1655 an seine Landsfrau Maria von Cunitz (ca.1610–1664) – eine berühmte Astronomin die zu dieser Zeit in Pitschen mit ihrem Gatten dem Mediziner, Elias von Löben wohnte – abgeschickt hat:¹¹

„Um mein Werk [...] zu schreiben haben mich in dem letzten Jahr in Lugduni Batavorum die prominente Männer inspiriert, unter der Jungen der edelste und vornehmste Herr Johannes Georgius a Frankenberg, der Schlesische Adelige, Herr von Omechaw etc. samt den anderen vornehmsten Herrn von Reichelen, Wratislaviensis. In Niederlanden habt uns die große Freundschaft gebunden [...]“

Folgend beschreibt Herbinus in dem Brief seine eigenen Erörterungen, die Ergebnisse seiner wissenschaftlichen Arbeit auf dem Gebiet der Bewegung der Planeten und der Erde um die Sonne, die gemäß der Kopernikus’ Hypothesen verfasst wurden, wie aber auch und die Rolle des Heiligen Schriften. Er protokolliert, dass er zu dieser Zeit an bewegten Debatten in Anwesenheit der berühmten einheimischen als auch der schlesischen Gelehrten teilgenommen hat:

---

⁸ Idem, S. 273.

⁹ *Dissertationes de Admirandis mundi Cataractis, Supra & Subteraneis, earumque Principio, Elementorum circulatione, Reflui Vera at genuina causa asseritur, nec non terrestri ac primigenio. Paradiso locus situsque veris in Palaestina restituitur in Tabula Chorographica ostenditur & contra utopios indianos, Mesopotamios, aliosque asseritur Auctore M. Johanne Herbinio Bicina – Silesio*, Amstelodami, Apud Janssonio- Waesbergios MDC LXXVIII, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Starych Druków, Sign. 360097.

¹⁰ *Famosae de SOLIS vel TELLURIS Motu, Controversiae EXAMEN THEOLOGICO-PHILOSOPHICUM Ad.S. Sanctam Normam INSTITUTUM A JOHANNIE HERBINIO Bicina Silesio. Artium & Pilosophiae Magistro. Psal. 119 vers 38. Praesta servo tuo verbum tuum, qui addizusestreventiae tui*. ULTRAJECTI Apud. Johannem Waesberge M.DC.LV, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Starych Druków, Sign. 324991.

¹¹ *Epistola. Ad Nobilissimam, Eruditissimamque Foeminam, Dominam Mariam Cuniciam, Uraniae Propitiae Aucricem, &c. Viri Excellenissimi atq; Experientissimi, D Eliae a Leonibus, Med. Doc. Ejusdemque, per Silesiam & Vicinam Poloniam, Practici felicissimi atque celeberrimi, Conjugem. In qua Examinis ratio toti Orbi redditur*. In: *Famosae de SOLIS vel TELLURIS Motu [...]*. ULTRAJECTI Apud. Johannem Waesberge M.DC.LV, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Starych Druków, Sign. 324991.

„[...] *wir haben anhand der Argumenten erörtert in Anwesenheit der anerkannten Mathematiker Herr Goldmanni* [...]“

Herbinus führt hier den berühmten schlesischen Mathematiker und Architekturtheoretiker Nicolaus Goldmann (1611–1665) auf, der zweimal – nämlich im Jahre 1639 und 1664 in album studiosorum der

Leidener Universität eingeschrieben steht.¹² Nicolaus Goldmann, der eigene Werke immer als der mit seiner Heimat verbundene Vratislavinsius Silesius unterschrieben hat, hat sich nach dem Studium in Leiden für immer in den Niederlanden niedergelassen. Diese akademische Polemiken haben also in seiner Anwesenheit stattgefunden. Darauf folgend macht Herbinus weitere Ausführungen bezüglich der in Leiden verbleibenden Schlesier in dem er schreibt:

„[...] *es ist zu mir, aufgeklärte in meiner Untersuchung, ehre und äußerst ausgebildete Herr Fridericus Schwetigius – Pastor in lutherischer Konfession in Utrecht, gnädiger Herr, mein Landsmann* [...]“

Viele Untersuchungen, die schon gemacht wurden, betreffen die großen Persönlichkeiten, die in der historisch-gesellschaftlichen Konstellation der 16. und 17. Jahrhundert in Schlesien und den Niederlanden angesiedelt sind. Doch es gibt auch die weniger bekannten Schlesischen Humanisten wie auch die Vielzahl der noch unbekannten schlesischen Individualitäten, die ihren Platz in der *respublika literaria* haben und die zu der Bewegung reich unternommenen *peregrinatio academica* in die Niederlanden beigetragen haben. Die Zeichen dieses kulturellen und gesellschaftlichen Austausches können wir heutzutage in Schlesien erleben.

---

¹² Harasimowicz, Jan: Nicolaus Goldmann Vratislaviensis Silesius – lejdejski matematyk i teoretyk architektury XVII wieku. In: *Niderlandyzm* (przyp. 5), S. 101.

SLEZANÉ A JEJICH PEREGRINATIO ACADEMICA DO NIZOZEMÍ V 16. A 17. STOLETÍ

O čteném *peregrinatio academica* slezských občanů do Nizozemí v 16. a 17. století nebylo řečeno málo. V posledních letech bylo již sepsáno několik pojednání na téma studijních cest Slezanů a jejich působení v rámci vědy provozované na tehdejších univerzitách. Práce obsahují velmi precizní statistiky týkající se počtů studujících i jejich cílových míst, jejich původu či toho, jaké obory začínali studovat. Existuje ale stále větší potřeba bádát na tomto poli, zejména s ohledem na značný počet slezských humanistů, kteří v daném období spojili s Nizozemím svou vědeckou činnost.

Akademikové a učenci se v 17. století vyznačovali větší mobilitou, cestovali Evropou, aby nalézali znalosti, kulturu, dobrodružství a jistoty, aby nacházeli společenství, lid a jeho náboženské představy, aby vyhledávali vážená vysoká učení, nebo dokonce pouze vyhověli dobové módě. Jejich cílem bylo mezi jinými Nizozemí.

Peregrinatio academica Slezanů bylo umožněno prudkým rozvojem nizozemských univerzit; rychlý nástup a sláva těchto univerzit pak souvisela především s velkými osobnostmi, které byly na tyto *almae matres* povolávány: Justus Lipsius (1547–1606), Joseph Justus Scaliger (1540–1609), Gisbertoes Voetius (1589–1676), Daniel Heinsius (1580–1655), Gerhardus Vossius (1577–1649) a mnozí další.

Kdo byli Slezané, kteří *peregrinatio academica* podnikali? Analýzy *alborum studiosorum* ukazují na dorost šlechtických rodů (Rehdigerové, Abschatzové, Arzatové, Schaffgotschové aj.), na měšťany z velkých slezských sídel (Vratislavi, Velkého Hlohova, Lehnice, Volova či Břehu) a na známé pozdně humanistické vzdělance (Martin Opitz /1597–1639/, Christopher Köler /1602–1658/,

Christian Hoffmann von Hoffmanswaldau /1616–1679/, Andreas Gryphius /1616–1664/, Johannes Herbinus /1626–1679/ a další).

Počet slezských studentů zapsaných na nizozemských akademiích v 16. a 17. století vystoupal na více než 800 osob.

RESUMÉ

STRESZCZENIE

ŚŁĄZACY ORAZ ICH PEREGRINATIO ACADEMICA DO NIEDERLANDÓW W XVI I XVII WIEKU

O licznych *peregrinatio academica* obywateli Śląska do Nederlandów w XVI i XVII wieku powiedziano już sporo. W ostatnich latach pojawiło się kilka studiów na temat podróży kształcących Ślązaków oraz ich działania w dziedzinie nauki uprawianej na ówczesnych uniwersytetach. Wymienione prace zawierają bardzo dokładne statystyki dotyczące liczby studentów oraz ich miejsc docelowych, ich pochodzenia albo kierunków nauki. Badania w tym zakresie są jednak coraz bardziej potrzebne ze względu na pokaźną liczbę humanistów śląskich, których praca naukowa w danym okresie związana była z Nederlandami.

Cechą charakterystyczną akademików i uczonych w XVII wieku jest większa ruchliwość, podróżując po Europie poznawali umiejętności i kulturę, szukali przygód i pewności siebie, znajdowali towarzystwo, ludzi oraz ich wierzenia religijne, studiowali na słynnych uniwersytetach albo tylko czynili zadość wymaganiom ówczesnej mody. Celem ich podróży były też Nederlandy.

Peregrinatio academica Ślązaków związane jest z szybkim rozwojem uniwersytetów niderlandzkich, których progresywność i rozgłos wynikały mianowicie z obecności wybitnych osobistości, powołanych na poszczególne *almae matres*: Justus Lipsius (1547–1606), Joseph Justus Scaliger (1540–1609), Gisbertus Voetius (1589–1676), Daniel Heinsius (1580–1655), Gerhardus Vossius (1577–1649) i szereg innych.

Z analizy *alborum studiosorum* wynika, że Ślązacy wyruszający w *peregrinatio academica* to przede wszystkim młodzież z rodzin szlacheckich (Rehdiger, Abschatz, Arzat, Schaffgotsch, itp.), mieszczanie z dużych miast śląskich (Wrocław, Głogów, Legnica, Wołów albo Brzeg) oraz znani humaniści

okresu późnego renesansu (Marcin Opitz /1597–1639/, Christopher Köler /1602–1658/, Christian Hoffmann von Hoffmanswaldau /1616–1679/, Andreas Gryphius /1616–1664/, Johannes Herbinus /1626–1679/ i następni).

Liczba studentów śląskich zapisanych do akademii niderlandzkich w XVI i XVII wieku przekracza 800 osób.

THE SILESIAI AND THEIR PEREGRINATIO ACADEMICA TO THE NETHERLANDS IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Much was said about the frequent *peregrinatio academica* of Silesian citizens to the Netherlands in the 16th and 17th centuries. In recent years, we had the opportunity of witnessing the publication of several essays dealing with the topic of the study sojourns of the Silesians and their scientific endeavours professed at universities during that period. The given works provide rather precise statistical data that map out the number of students and the places of their eventual activity as well as their origins and information concerning the disciplines they began to study. But there is an increasing need to more thoroughly explore this field, especially with regard to the considerable number of Silesian humanists who linked their scientific efforts with the Netherlands in that particular era.

The main characteristic of the 17th-century literati and scholars was mobility. They travelled throughout Europe, pursuing knowledge, culture and adventure/escapades as well as the certainty of encountering various communities and peoples and their religious ideas and, eventually, esteemed establishments of high education, and/or simply complying with the contemporary vogue. One of their main goals was the Netherlands.

The *peregrinatio academica* of the Silesians was allowed for by the swift development of the Netherlandish universities, while the abrupt arrival and fame of these universities was mainly linked with the outstanding personalities who were summoned to these *almae maters*: Justus Lipsius (1547–1606), Joseph Justus Scaliger (1540–1609), Gisbertoes Voetius (1589–1676), Daniel Heinsius (1580–1655), Gerhardus Vossius (1577–1649) and many others.

Who, then, were the Silesians that underwent *peregrinatio academica*? Analyses of *alborum studiosorum* seem to point to scions of noble families (for example, of Rehdiger, Abschatz, Arzat, Schaffgotsch), members of the bourgeoisie originating from esteemed Silesian manors (Wrocław, Wielki Głogów, Legnica, Wolów and Brzeg), and late-Humanist intellectual elite (Martin Opitz /1597–1639/, Christopher Köler /1602–1658/, Christian Hoffmann von Hoffmanswaldau /1616–1679/, Andreas Gryphius /1616–1664/, Johannes Herbinus /1626–1679/ and others).

The total number of Silesian students enrolled at the Netherlandish academies in the 16th and 17th centuries increased to more than 800.

SUMMARY

POCHODZENIE ARTYSTÓW WŁOSKICH CZYNNYCH NA ŚLĄSKU W 2 POŁOWIE XVII WIEKU

ZARYS ZAGADNIENIA

Mariusz Smoliński

Wiadomości o artystach i rzemieślnikach włoskich¹ działających na Śląsku są stosunkowo nieliczne. Nad zagadnieniem tym nie tylko nie prowadzono osobnych badań, ale i nie wykorzystano wszystkich informacji dostępnych na ten temat w literaturze. Obserwacje czynione raczej z wąskiej, lokalnej perspektywy nie ułatwiały dostrzeżenia wagi zagadnienia i jego ponadregionalnych cech. Dopiero bowiem spojrzenie bardziej generalne i ogólne daje możliwość wyciągnięcia wniosków o istotnym znaczeniu dla zrozumienia i oceny środowiska artystycznego na Śląsku w drugiej połowie XVII w. Pomijając wszelkie sprawy ściśle artystyczne i atrybucyjne, zwracam tu tylko uwagę na jeden problem związany z włoską obecnością na Śląsku w omawianym czasie, wynikający z analizy informacji o pochodzeniu twórców i istniejących między nimi związkach. Podstawą są w tym przypadku niemal wyłącznie nazwiska znane od dawna w literaturze, choć nie jest moim celem przedstawienie szczegółowego stanu badań. W większości przypadków nawet znaczna część literatury dotyczącej – zwykle pośrednio – wymienianych tu postaci została pominięta, jeśli nie wnosi ważnych elementów do omawianego zagadnienia. Przy okazji tylko sprostować można kilka nieprawidłowo dotąd podawanych informacji.

Dokonajmy więc przeglądu znanych w literaturze artystów i rzemieślników z pogranicza włosko-szwajcarskiego pod kątem ich pochodzenia. Okazuje się przede wszystkim, że znaczna ich liczba wywodziła się z doliny Intelvi i jej bezpośredniego sąsiedztwa. Valle Intelvi to niewielki obszar po włoskiej stronie granicy, rozciągnięty między jeziorami Lugano a Como. Dolina ta, jak wiele sąsiednich terenów, była ojczyzną czynnych w całej Europie artystów i rzemieślników,² w tym przypadku, obok budowniczych, szczególnie obficie wydając mistrzów stiuku i jego różnego rodzaju zastosowań.³

Najważniejszym twórcą z Intelvi, który pozostawił prace na Śląsku, był Carlo (Carlo Antonio) Lurago (1615–1684).⁴ Rodzina Lurago (właściwie Luraghi) wywodzi się z Pellio Superiore⁵ (tam urodził się Carlo), a jej przedstawiciele mieszkali też w sąsiednich Laino i Scaria.⁶ Carlo był, jak wiadomo, jednym z najważniejszych przedsiębiorców budowlanych w Pradze w trzeciej ćwierci XVII w., który wślawił się też m.in. budową katedry w Pasawie. Na Śląsku jego działalność rozpoczęła się od pracy dla kłódzkich jezuitów (od 1654 r.), powodując, zwłaszcza na obszarze Hrabstwa Kłódzkiego, wielkiej wagi konsekwencje – nie tylko w postaci zrealizowanych dzieł, ale i współpracowników, którzy zdomowili się tutaj, na długo przejmując lokalne zlecenia budowlane.⁷ Na Śląsku miał też działać Bernardo Lurago, z którym łączona jest budowa kościoła w Brzeziej Łące.⁸

1 Zawarty w tytule termin „włoski“, używany w stosunku do osób pochodzących z obszarów położonych przy granicy szwajcarskiego kantonu Ticino z lombardzką prowincją Como, jest oczywiście daleko idącym uproszczeniem, pozostawiam go jednak dla ułatwienia.

2 Podstawowa praca: Cavarocchi, Franco: *Arte e artisti della Valle Intelvi, con note storico-geografiche*, Como 1992². Poza tym np.: Cetti, Battista: *Artisti vallintelvesi*, Como 1973; Spalla, Floriana: *Render forma del cantare al Signore. Stucchi e scagliole. Le opere degli architetti e dei decoratori intelvesi-ticinesi in Austria dal XVI al XVIII secolo*, Milano 1996.

3 Zecchini, Alfredo: *Arte della scagliola sul Lario. L'intarsio e il finto marmo raccontato dagli ultimi artigiani della Valle Intelvi*, Milano s. d.; Patocchi, Claudia – Pusterla Fabio: *Cultura e linguaggio della Valle Intelvi. Indagini lessicali e etnografiche*, s. l. 2005, s. 163–216.

4 Duras, Amelie: *Die Architektenfamilie Lurago. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte Böhmens*, Prag 1933, zwł. s. 6–63; Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 97–101. O warszacie i współpracownikach Carla Lurago w Pradze zob.: Preiss, Pavel: *Italští umělci v Praze. Renesance, manýrismus, baroko*, Praha 1986, zwł. s. 169–196.

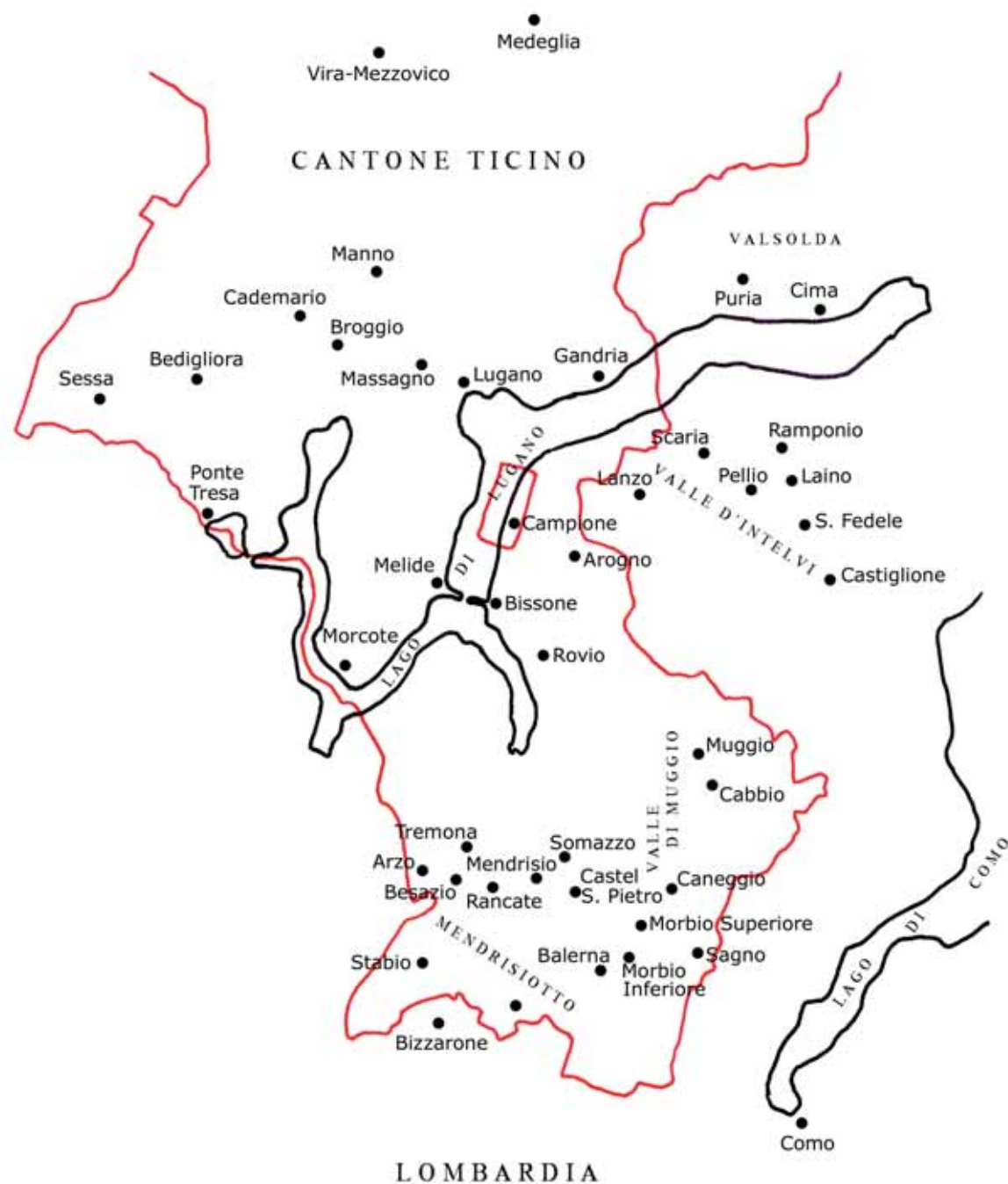
5 Lienhard-Riva, Alfredo: *Armoriale ticinese. Stemmario di famiglie ascritte ai patriziati della Repubblica e Cantone del Ticino, corredato di cenni storico-genealogici*, s. l. 1945, s. 237.

6 Pfister, Max: *Repertorium der Magistri Luganensii*, Thalwil 1994, s. nlb.

7 Kalinowski, Konstanty: *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 38–47.

8 *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, eds. S. Brzezicki – Ch. Nielsen – G. Grajewski – D. Popp, Warszawa 2006, s. 164.

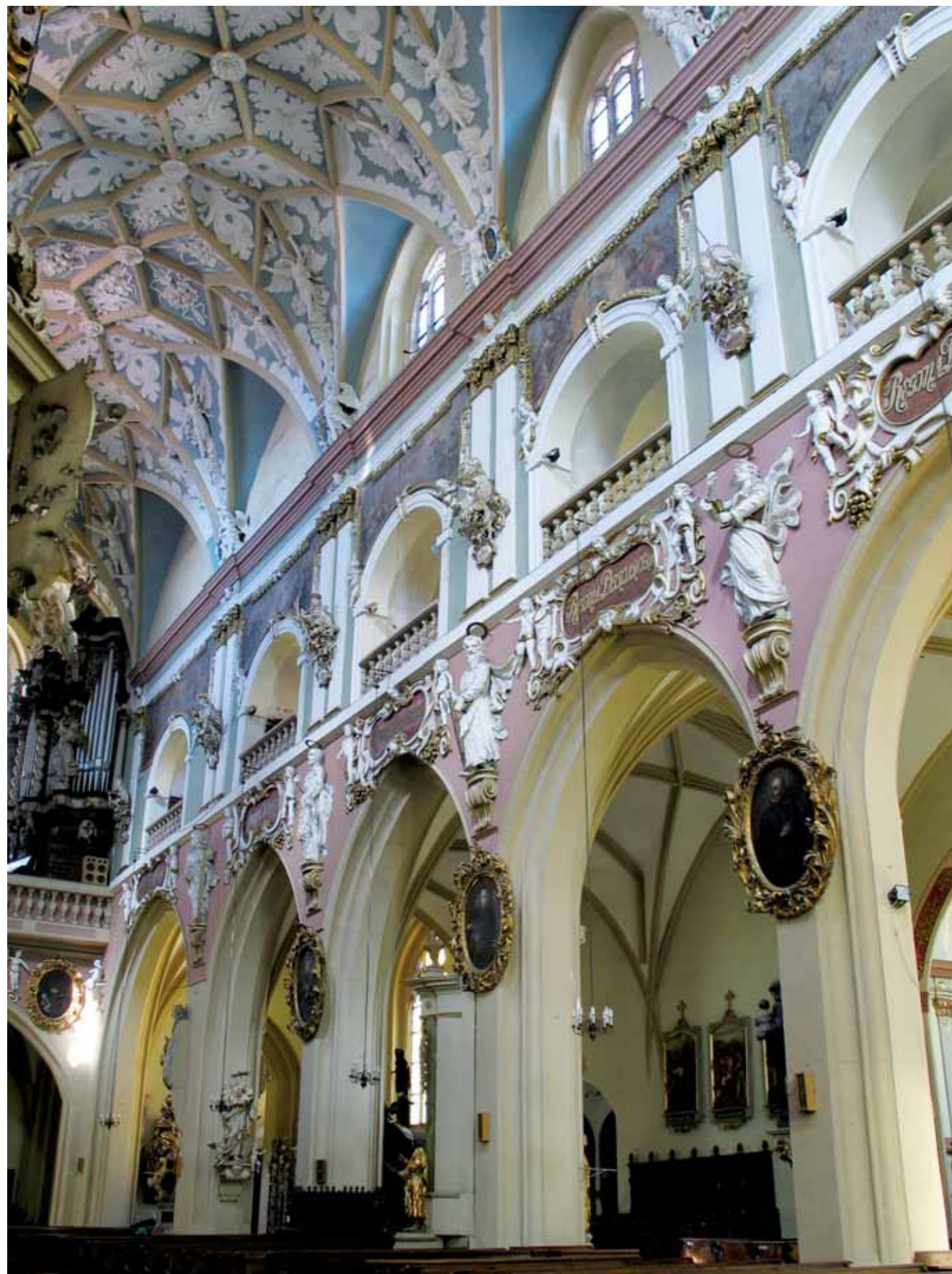

1. Mapa okolic jeziora Lugano z zaznaczonymi miejscowościami wymienianymi w artykule. Oprac. Mariusz Smoliński.

Na teren Kotliny Kłodzkiej wprowadzeni zostali zapewne przez Carla Lurago dwaj przedstawiciele rodziny znanej do tej pory w lokalnej literaturze jako Carove: Andrea (czynny m.in. w Kłodzku i Gorzanowie) i Jacopo (czynny m.in. w Międzyzlesiu i Wikanowie).⁹ Forma nazwiska Carove jest jednak wynikiem błędu w zapisie, występującego zresztą nie tylko na Śląsku. W rzeczywistości pochodzili oni z rodziny noszącej nazwisko Garovi lub, w jednej ze swych gałęzi, Garovo

⁹ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 44–47, 51, 70, 130–131, 151; Eysymontt, Krzysztof: *Jacobo Carove – budowniczy i architekt Kłodzki*, *Karkonosz* 8, 1993, s. 80–92; Czechowicz, Bogusław: *Andrea Carove – budowniczy doby wczesnego baroku na Ziemi Kłodzkiej*, *Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej* 7, 2001, s. 3–17.

2. Carlo Lurago, przebudowa wnętrza kościoła p.w. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku. Foto Mariusz Smoliński.

3. Geronimo Falconi (?), dekoracja sklepienia kościoła p.w. Wniebowzięcia MNP w Kłodzku, fragment. Foto Mariusz Smoliński.

4. *Jacopo Garovi, pałac w Międzyzlesiu, fragment elewacji od strony dziedzińca. Foto Mariusz Smoliński.*

Allio/Garovaglio (występuje też forma: Garuo Allio).¹⁰ Rodzina ta wywodziła się z Bissone nad jeziorem Lugano (w kantonie Ticino), ale jej część (jak się zdaje głównie ta nosząca podwójne nazwisko) zamieszkiwała Scarię w dolinie Intelvi. Bardzo prawdopodobne, że stamtąd właśnie wywodzili się obaj ślascy przedstawiciele rodziny.

Kolejną postacią z Intelvi był na Śląsku Francesco Canevale, budowniczy czynny w Kłodzku.¹¹ Jedną z dwóch gałęzi rodziny Canevali wywodziła się z Lanzo,¹² skąd też pochodził Francesco.¹³ Kilku innych przedstawicieli rodziny notowanych jest w Pradze.¹⁴

W Kłodzku i we Wrocławiu działał Battista (Giovanni Battista?) Passerini, kamieniarz (i rzeźbiarz?), zapewne identyczny z Giovannim Battistą, współpracownikiem Carla Lurago w Pradze.¹⁵ Rodzina Passerini wywodziła się z Medeglia w kantonie Ticino,¹⁶ ale zamieszkiwała też Ramponio

¹⁰ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 187–190; Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb; Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 128, 131.

¹¹ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 45–46.

¹² Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 77–78.

¹³ Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 100 – wymienia Francesca Canevali jako pochodzącego z Lanzo i pracującego z Carlem Lurago w Kłodzku. Cavarocchi stwierdził przy tym, iż nie ma pewności, by był to ten sam budowniczy, który prowadził budowę kościoła serwitów w Wiedniu – zob. Spalla: *Render forma* (przyp. 2), s. 91.

¹⁴ Preiss: *Italšti* (przyp. 4), np. s. 235, 256, 336, 340–341. Preiss nie wymienia Francesca Canevale.

¹⁵ Idem, s. 172, 176.

¹⁶ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 319.

5. Domenico Antonio Rossi (i in.), dekoracja w kaplicy Zbawiciela dprzy katedrze we Wrocławiu. Foto Mariusz Smoliński.

w dolinie Intelvi.¹⁷ Stamtąd właśnie pochodził omawiany mistrz.¹⁸ Z tej samej rodziny pochodzić musieli kamieniarze Giacomo i Gioacchino Possarino¹⁹ (wymieniane są ich prace w Oławie, Kłodzku i Toszku; być może chodzi tu o jedną osobę, a przekreślona została tylko któraś z wersji imienia), nazwisko to jednak, o ile wiem, w takiej formie oryginalnie nie występuje.

W Kłodzku czynny był też rzeźbiarz (kamieniarz?) Carlo Serena,²⁰ członek warsztatu Carla Lurago, pochodzący z rodziny zamieszkującej Argono, w bezpośrednim sąsiedztwie doliny Intelvi.²¹

Jako działający na Śląsku wymieniany jest też w literaturze kamieniarz Bernardo Foretto.²² Pochodził zapewne z rodziny, która w oryginalnym brzmieniu nazywała się Ferretti. Jej znani przedstawiciele działający w tym czasie w większości pochodzili z Castiglione d'Intelvi, skąd zapewne wywodzi się cała rodzina.²³

¹⁷ Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

¹⁸ Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 100 – pisze o Giovannim Passerini z Ramponio, pracującym w Kłodzku dla Carla Lurago.

¹⁹ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 33, 45, 54; Kalinowski, Konstanty: *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 66–67.

²⁰ Duras: *Die Architektenfamilie* (przyp. 4), s. 33, 34, 38, 39; Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 172; Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 33–34, 44–45, 54; Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 100. Max Pfister prawdopodobnie błędnie pomieszał informacje dotyczące Carla Serena i rodziny Seregni (Seregno) – Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

²¹ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 441–442.

²² Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 66.

²³ Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

6. Giovanni Simonetti, dekoracja wejścia do kaplicy św. Elżbiety przy katedrze we Wrocławiu. Foto Mariusz Smoliński.

Do omawianej grupy należał też być może Andrea Galli, stiukator, z którym hipotetycznie związane są prace w Gorzanowie.²⁴ W tym przypadku mamy do czynienia z rodziną bardzo rozgałęzioną.²⁵ Wśród licznych zamieszkanych przez nią miejscowości pojawia się też S. Fedele d'Intelvi. Stamtąd właśnie pochodził Giovanni Battista Galli, pracujący w Pradze z Carlem Lurago, i przynajmniej trzech innych czynnych tam członków rodziny.²⁶ Również więc pochodzenie Andrei z obszaru Intelvi wydaje się prawdopodobne.

Dalej wspomnienia wymaga rodzina Rossi. Nazwisko to jest tak rozpowszechnione, że trudno byłoby bez konkretnych danych sugerować miejsce pochodzenia jej, zapewne przynajmniej trzech działających na Śląsku przedstawicieli. Na pograniczu szwajcarsko-włoskim zamieszkiwali m.in. Arzo, Menrdisio, Castel S. Pietro, Caneggio, Morcote, Cademario, Bioggio i in. Istnieją jednak przesłanki, by sądzić, że śląscy Rossi mogli wywodzić się z doliny Intelvi. A mianowicie: Domenico Antonio Rossi, stiukator, czynny m.in. w Luboradzu i Wrocławiu, jest być może identyczny z, działającym w Nachodzie u Carla Lurago, Domenikiem Rossi, który pochodził z Pellio Superiore.²⁷ W stosunku

²⁴ Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 46, 95.

²⁵ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 182–184.

²⁶ Preiss: *Italšti* (przyp. 4), s. 172, 173, 196, 230, 252, 255, 261; Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 99, 122 (wymienia m.in. Bartolomea Galli, którego nie notuje Preiss).

²⁷ Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 99. Max Pfister wymienia z kolei czynnego w Nachodzie u Carla Lurago Giovanniego Battistę de Rossi z Pellio Superiore – Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.; nie notuje go Preiss: *Italšti* (przyp. 4).

7. Giovanni Battista Passerini, mensa ołtarza w kaplicy św. Elżbiety przy katedrze we Wrocławiu. Foto Mariusz Smoliński.

do Carla Rossi (zm. 1688), czynnego m.in. w Legnicy, Oławie i Wrocławiu, również zasugerowane już zostało pochodzenie z Pellio.²⁸ Trzecim znanym śląskim przedstawicielem rodziny był Sebastiano, czynny we Wrocławiu.²⁹ W literaturze wysuwano przypuszczenia, że śląscy Rossi wywodzić się mogli z Morcote,³⁰ wydaje się jednak, że współpraca ze złożonym z *intelvesich* warsztatem Carla Lurago czyni to przypuszczenie mniej prawdopodobnym.

Dla Carla Lurago pracował też w Kłodzku mistrz znany do tej pory jako Geronimo Fatchone.³¹ Forma nazwiska jest, jak sądzę, wyłącznie wynikiem pomyłki w zapisie, prawdopodobnie na podstawie błędnego odczytania materiałów archiwalnych. W rzeczywistości chodzić musi o przedstawiciela rodziny Falconi (albo Falcone), której liczni członkowie pracowali w XVII w. w całej Europie. Falconi wywodzili się z miejscowości Rovio nad jeziorem Lugano (w kantonie Ticino), gdzie zamieszkiwali także Bissone.³² Brzmienie nazwiska Fatchone oryginalnie nie występuje³³. Nie jest też znana forma Faltone.³⁴

28 Karpowicz, Mariusz: Vallintelvesi in Polonia. Prospettive delle ricerche, *La Valle Intelvi* 3, 1997, s. 54.

29 Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 47, 96.

30 Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 25.

31 Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 46–47, 87.

32 Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 146–147; Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb. Później, inna gałąź rodziny zamieszkiwała też Ponte Tresa, po zachodniej stronie jeziora Lugano.

33 Jedynie na początku XV w. zanotowane jest brzmienie Fachono. Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 147, nie ma ono jednak, jak sądzę, związku z zapisem Fatchone.

34 Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 95.

8. Carlo Rossi, mauzoleum Piastów przy kościele p.w. św. Jana w Legnicy, widok na kopułę. Foto Mariusz Smoliński.

Kolejną na Śląsku postacią z Valle Intelvi był Martino Allio (1653–1701/1710?), pochodzący ze Scaria. Śląska działalność była dla niego poboczna w stosunku do głównych prac prowadzonych w Czechach;³⁵ łączone jest z nim wykonanie projektu kościoła w Chełmsku.³⁶

Wymienione osoby w większości były więc, jak widać, związane z warsztatem Carla Lurago, dla którego, z punktu widzenia charakterystycznego dla tego środowiska sposobu naboru współpracowników, rzeczą oczywistą było zatrudnianie osób pochodzących z tego samego, co on, regionu, najczęściej wręcz z okolicznych miejscowości.

To Lurago był zatem bezpośrednim sprawcą napływu na Śląsk przybyszów z doliny Intelvi.

To samo pochodzenie – z Intelvi lub z okolic doliny – można też podejrzewać w stosunku do innych znanych w literaturze współpracowników Lurago na Śląsku, co do których trudno jest obecnie ustalić bardziej konkretne dane. Przyczyna leży, być może, znów w przekreślonych zapisach

³⁵ Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 233.

³⁶ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 100–101; Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 56.

nazwisk. Są to murator Lorenzo Nicella³⁷ i stiukator Andrea Cyrus.³⁸ Znane mi słowniki i herbarze nie ujawniają nazwisk, które można by było łatwo skojarzyć z którymś z nich. W drugim przypadku można zresztą wysuwać pewne przypuszczenia. Z jednej strony możliwe, że gorzanowskie Cyrus to w rzeczywistości nie nazwisko, a dość popularne imię Ciro. Z drugiej, może być to dość znacznie przekształcone nazwisko którejs z znanych rodzin, np. Ceresola, które występowało też w licznych odmianach (np. Cirisora).³⁹ Wiadomo, że owi Ceresola – rodzina z Lanzo d’Intelvi – byli w omawianym czasie blisko związani z rodziną Luraghi,⁴⁰ a przynajmniej jeden spośród kilku członków rodziny czynnych w Pradze pracował z Carlem Lurago.⁴¹

Rodzinne korzenie w dolinie Intelvi mógł mieć także Giovanni Battista de Angelis, który w 1679 r. przeprowadzał barokizację wnętrza kościoła św. Jakuba w Nysie.⁴² Rodzina De Angelis wywodzi się wprawdzie z Calonico na północy kantonu Ticino, znany jest też jednak Domenico de Angeli, architekt działający m.in. w Pasawie (wzmiankowany 1713–1730), który pochodził ze Scaria.⁴³

W końcu, trzeba zdawać sobie sprawę, że działalność warsztatu Carla Lurago w Hrabstwie Kłodzkim była tylko pobocznym zajęciem wobec jego działalności w Pradze. Stąd też liczba znanych współpracowników warsztatu jest tam znacznie większa niż na Śląsku.⁴⁴ Choć nie ma dziś do tego przekonywujących przesłanek, nie wykluczone, że są wśród nich osoby mające na swym koncie również śląski epizod.

Wydaje się, że mieszkańcy Intelvi, z pewnymi wyjątkami, ograniczali obszar swej działalności do Hrabstwa Kłodzkiego. Poza nimi jednak istniała duża grupa włoskich twórców, pochodzących z pobliskich – w stosunku do alpejskiej doliny – regionów. Pośród nich pierwsze miejsce pod względem liczby znanych przedstawicieli należy się rodzinie znanej w dotychczasowej literaturze jako Signo. Była to rodzina o znacznym zasięgu działalności, czynna głównie na Śląsku Opawskim i Opolskim.⁴⁵ Kolejny raz należy przede wszystkim sprostować brzmienie nazwiska. Rodzina Signo – o ile mi wiadomo – nie istnieje. W rzeczywistości chodzić musi o rodzinę Signore,⁴⁶ wywodzącą się prawdopodobnie głównie ze Stabio w Mendrisiotto (dystrykcie Mendrisio w południowym krańcu szwajcarskiego kantonu Ticino) – skąd też pochodzili, przynajmniej niektórzy, jej śląscy przedstawiciele⁴⁷ – a zamieszkującą ponadto okoliczne miejscowości Bizzarone i Tremona, oraz Argono w sąsiedztwie doliny Intelvi. Signore musieli jednak używać wymiennie także krótszej wersji nazwiska, co potwierdza stałe występowanie takiego zapisu w literaturze i dostępne wiadomości oparte na archiwaliach.⁴⁸ Być może skracanie nazwiska było charakterystyczne dla którejs z gałęzi rodziny, czego nie sposób jednak rozstrzygnąć bez szczegółowych badań. W literaturze występują następujący Signo/Signore działający na Śląsku: Antonio⁴⁹ – stiukator,

---

³⁷ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 44; Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 25, 38.

³⁸ Duras: *Die Architektenfamilie* (przyp. 4), s. 33; Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 44; Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 46, 95.

³⁹ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 108, 237.

⁴⁰ Ibidem, s. 237; Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 120.

⁴¹ Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 224–225, 232, 313. Max Pfister podał, że z Carlem Lurago pracował w Pradze Giovanni Bernardo Ceresola /nie notowany przez Preissa: *Italští* (przyp. 4); Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

⁴² Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 198.

⁴³ Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 102; Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

⁴⁴ Preiss: *Italští* (przyp. 6), s. 172.

⁴⁵ Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 47, 96.

⁴⁶ Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

⁴⁷ Ibidem; Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 107.

⁴⁸ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 107.

⁴⁹ Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 96; Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb. – błędnie mowa o działalności w Saksonii zamiast na Śląsku, skoro wymieniona została praca w Tworzkowie (1691). *Zabytki sztuki* (przyp. 8), s. 891.

czynny w Tworkowie; Giovanni⁵⁰ – budowniczy i stiukator, czynny w Prószkowie, Wrocławiu i Tworkowie; Francesco⁵¹ – stiukator, czynny w Nysie (z nim identyczny jest prawdopodobnie Francesco Cygno⁵²); Domenico⁵³, czynny na Górze św. Anny, a także Paolo⁵⁴.

Kolejnymi na Śląsku przedstawicielami Mendrisiotto byli członkowie rodziny Spinedi (też Spina, Spinetta, Spinelli), zamieszkującej szereg miejscowości na tym terenie.⁵⁵ Znani są: budowniczy Stefano (Christiano Stefano) Spinetti, czynny w Żaganiu,⁵⁶ i kamieniarz Giovanni Battista Spinetti, czynny w Nachodzie u Carla Lurago,⁵⁷ a na Śląsku być może w Gorzanowie.⁵⁸

W Toszku, Brzegu i Prószkowie czynny był jako architekt i stiukator Giovanni Seregni.⁵⁹ Należał on musiał do wywodzącej się z Lugano rodziny, której pierwsza gałąź, obok brzmienia nazwiska Sereni, używała też formy Seregno.⁶⁰ Jako synowie Giovanniego, w Prószkowie zanotowani zostali poza tym Antonio i Domenico Seregno.⁶¹

Dość niespotykanym na obszarze Śląska wyjątkiem są członkowie rodziny Simonetti, wywodzącej się z Roveredo – miejscowości położonej w Mesocco (niem. Misox), części szwajcarskiego kantonu Grigione (niem. Graubünden), tuż za granicą z Ticino.⁶² Znani są: Giovanni Simonetti, stiukator i budowniczy czynny w Bolesławcu i Wrocławiu⁶³; Giulio Simonetti, brat Giovanniego, czynny m.in. w Bolesławcu, Głogowie, Iłowej; Pietro Simonetti, zanotowany w Nysie i w Otmuchowie, gdzie razem z Giovannim Alberti i Bartolomeem Mutino miał wykonywać dekoracje stiukowe.

W przypadku Bartolomea Mutino chodzić może o członka rodziny Muttone (Muttoni, Mutti, del Muto). Rodzina ta pochodziła z miejscowości Cima w Valsoldzie, zamieszkując też w Lugano.⁶⁴ Bartolomeo Mutoni (tożsamy z otmuchowskim?) notowany jest jako stiukator w Pradze (1699–1733), nie są jednak znane jego dzieła.⁶⁵

Rodzina Alberti zamieszkiwała głównie miejscowości Cademario i Bedigliora, położone na zachód do jeziora Lugano, Morcote, bezpośrednio nad jeziorem, oraz wysunięte nieco bardziej na północ Vira-Mezzovico (nadal w dystrykcie Lugano), a także Caneggio na obszarze Mendrisiotto.⁶⁶

---

50 Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb; Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 107; *Zabytki sztuki* (przyp. 8), s. 986.

51 Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 47, 96.

52 Ibidem, s. 66.

53 *Zabytki sztuki* (przyp. 8), s. 302.

54 Zendralli, Arnaldo Marcelliano: *I Magistri Grigioni, architetti e costruttori, scultori, stuccatori e pittori – dal 16° al 18° secolo*, Poschiavo 1958, s. 115. Wymienieni są tu poza tym dwaj Domenico Signo – Starszy i Młodszy.

55 Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 460–461 (Muggio, Mendrisio, Somazzo, Cabbio, Rancate, Sagno, Arogno, Castel S. Pietro i Morbio Superiore).

56 Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 91; Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 51, 70.

57 Duras: *Die Architektenfamilien* (przyp. 4), s. 33.

58 Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 44.

59 Idem, s. 30–36. Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 33–36.

60 Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 442. Inne odnogi rodziny Sereni zamieszkiwały w miejscowościach Castel S. Pietro, Locarno i Bellinzona.

61 *Zabytki sztuki* (przyp. 8), s. 703. Giovanni Sereni i Giovanni Seregno – traktowani przez autorów tomu jako odrębne postaci (s. 703 i 880), to zapewne jedna i ta sama osoba.

62 Zendralli: *I Magistri* (przyp. 54), s. 137–139; Pfister, Max: *Baumeister aus Graubünden – Wegbereiter des Barock*, München – Chur 1993, s. 279–280; Santi, Cesare: *Famiglie originarie del Moesano o ivi immigrate*, Poschiavo 2001, s. 142–143.

63 Kalinowski: *Rzeźba* (przyp. 24), s. 47, 96.

64 Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 294. Nawiasem mówiąc, Franco Cavarocchi wzmiankuje Giovanniego Battistę Muttoni, architekta działającego w Genui, a pochodzącego z Laino (poł. XVII w.). Cavarocchi: *Arte* (przyp. 2), s. 121.

65 Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 400.

66 Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 6–7.

Nie znam żadnych przesłanek, by podejrzewać skąd mógłby pochodzić Giovanni. Znana jest natomiast informacja, że stiukator Giovanni Alberti (ten sam?) dekorował ok. r. 1715–1720 fasadę pałacu w Valticach.⁶⁷

Kolejnym twórcą był architekt Antonio della Porta (ok. 1631–1702), pochodzący prawdopodobnie z Manno koło Lugano. Wywodził się z bardzo rozgałęzionej rodziny, zamieszkującej liczne miejscowości na omawianych obszarach (głównie zresztą w Mendrisiotto)⁶⁸. Działał w Czechach, na Śląsku (w Żaganiu), a potem we Frankonii.⁶⁹

Z kantonu Ticino lub nadgranicznych obszarów włoskich pochodzić też mógł architekt Quadro – projektant kościoła jezuitów w Nysie.⁷⁰ Rodzina Quadri jest jednak zbyt rozgałęziona, by bez dodatkowych danych móc przypuszczać miejsce jego urodzenia.⁷¹

Lektura istniejącej literatury ujawnia innych jeszcze przedstawicieli włosko-szwajcarskiego pogranicza, którzy działali na Śląsku. Jedynym na tym miejscu przykładem niech będą Giuseppe Cereghetti i jego syn Giovanni Angelo. Znany jest dokument wystawiony przez Giovanniego Angela w 1680 r. w Opolu, w którym wymieniony został jego ojciec, jako ten, który ok. 1665 r. pracował w pałacu w Prószkowie.⁷² Cereghetti wywodzili się z Muggio, na obszarze Mendrisiotto, choć zamieszkiwali też inne okoliczne miejscowości (np. Caneggio). Przedstawiciele tej rodziny znani są z działalności w Pradze⁷³, nie byli natomiast do tej pory uwzględniani w literaturze dotyczącej Śląska.

Generalna zasada determinująca pojawianie się konkretnych twórców na obszarze działalności Włochów z krainy jezior alpejskich wynikała zawsze z organizacji o charakterze rodzinno-sąsiedzkim. Dobór współpracowników nigdy nie był przypadkowy. Członkowie tej społeczności znali się dobrze, pracowali ze sobą w różnych miejscach, często – gdy brać pod uwagę rodziny – od pokoleń.⁷⁴ Przykładów tego, w odniesieniu do chyba wszystkich wymienianych tu rodzin, można by zebrać wiele. Dla ilustracji tego zagadnienia przytoczmy jednak tylko jeden: nie wymienianej jeszcze rodziny Verda. Pochodzący z niej Biaggio Verde, polier, był członkiem warsztatu Carla Lurago w Pradze,⁷⁵ podejrzewano również, że mógł pracować w Kotlinie Kłodzkiej.⁷⁶ Verda była rodziną o czterech głównych gałęziach, wywodzących się z miasteczka Gandria, położonego w połowie drogi między Lugano a Valsoldą. Obok samej Gandrii zamieszkiwała Lugano oraz miejscowości po wschodniej stronie południowej odnogi jeziora Lugano – Campione, Bissone, Argono (tu miała też siedzibę kolejna, piąta gałąź rodu), Besazio – a także Mediolan. Verda mieli rozliczne związki z wieloma rodzinami, których przedstawiciele działali również na Śląsku. I oto pierwsza gałąź rodziny (z tej głównie wywodzili się przedstawiciele zawodów budowlanych i artystycznych) była w Bissone w połowie XVII w. spowinowacana z rodziną Garovi.⁷⁷ Trzecia – zamieszkująca głównie Campione (też Lugano

---

⁶⁷ Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

⁶⁸ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 133–136.

⁶⁹ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 86–92; Kalinowski, *Architektura doby* (przyp. 19), s. 47–51. Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

⁷⁰ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 137, 141–142; Kalinowski: *Architektura doby* (przyp. 19), s. 96, 137.

⁷¹ Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 363–368.

⁷² Ibidem, s. 107.

⁷³ Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 172 (Giovanni Battista Cereghetti czynny w warsztacie Carla Lurago), 360.

⁷⁴ Np. Santino Galli i Domenico Canevale w pałacu Wallensteina Pradze – Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 252 – a potem Andrea Galli i Francesco Canevale też zapewne razem w Hrabstwie Kłodzkim.

⁷⁵ Preiss: *Italští* (przyp. 4), s. 172.

⁷⁶ Kalinowski: *Architektura barokowa* (przyp. 7), s. 44.

⁷⁷ W 1648 r. Cecilia, córka Giorgia della Verda, została wydana za Gian Pietra Garovi. Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 499.

i Besazio) – w pierwszej linii spowinowacona była od połowy XVII w. z Garovi,⁷⁸ w drugiej linii, już w XVIII w., znów z Garovi oraz z Falconi.⁷⁹ Rodzina Verda mogła się poza tym wylegitymować znacznie bardziej godnymi koligacjami. W 1623 r. dwaj bracia – Giovanni Battista i Giovanni Pietro, z czwartej gałęzi rodziny zamieszkującej Campione – otrzymali od cesarza Ferdynanda II tytuł barona, a następnie, w 1630 r., Giovanni Battista – tytuł hrabiego.⁸⁰ Jego córka, Maria Anna Cecilia, zm. w 1635 r., była żoną Johanna Sigismonda von Herberstein.⁸¹ Ciekawe czy koligacje te były zauważane przy okazji zamówień kierowanych przez Herbersteinów z Gorzanowa do warsztatu Carla Lurago? Poza tym oczywiście, byli Verda spokrewnieni z kilkoma innymi, ważnymi ze względów artystycznych rodzinami, zamieszkującymi włosko-szwajcarskie pogranicze, jak Tencalla, Gaggini czy Bianchi.⁸² Zbyt zawile i nużące jest śledzenie tego rodzaju powiązań w przypadku pozostałych wzmiankowanych tu postaci. Tych kilka przykładów ilustruje jednak ogólną, powszechną tendencję, dotyczącą bez wątpienia wszystkich działających na Śląsku twórców z krainy jezior alpejskich.

Warto zaznaczyć jeszcze jeden szczegół związany ze śląską działalnością omawianych postaci. O ile praskie związki mieszkańców doliny Intelvi, możliwe nawet, że wszystkich,⁸³ są oczywiste, o tyle w przypadku osób wywodzących się z innych obszarów podobne koneksje czasem nie są wykazane. Możliwe, że nie było wówczas w Pradze np. rodzin Signore, Sereni (Seregno) czy Simonetti. Drogi wiodące na Śląsk były więc różne. Praga, nasycona włosko-szwajcarskimi mistrzami, miała wprowadzić znaczną siłę oddziaływania, stanowiąc także dla Śląska naturalne artystyczne zaplecze. Co jednak za tym idzie, była zapewne środowiskiem dość zamkniętym, zmonopolizowanym przez kilka większych przedsiębiorstw budowlanych, niechętnych dla konkurencji.

Dokładniejsze poznanie danych dotyczących pochodzenia szwajcarsko-włoskich przybyszów pozwoliłoby też na sprecyzowanie rysujących się obserwacji, pozwalających widzieć istnienie pewnego rodzaju podziału obszaru Śląska ze względu na pochodzenie działających tam twórców. Nie jest moim zamiarem rozwijanie obecnie tego zagadnienia. Za mało zresztą wiadomo jeszcze o Włochach na Śląsku, by odpowiedzialnie formułować tu tezy.

Pojawienie się włoskich twórców na Śląsku w większej liczbie w połowie XVII w. nie oznacza oczywiście, że przybywali oni na grunt sobie nie znany. W wielu przypadkach nie byli zapewne pierwszym pokoleniem tu pracującym. Przytoczmy znowu jeden przykład – z przywołanej już rodziny Verde. W 1550 roku występował w Poznaniu, jako współpracownik Giovanniego Battisty Quadro, Giovanni Verda (Varde Campo), pochodzący z Gandrii (nb. jako jeden z dwóch członków tej rodziny). W tym samym roku był on też notowany w Chojnowie⁸⁴ – jak wiadomo, jednej z głównych siedzib artystów i rzemieślników szwajcarsko-włoskich na Śląsku w XVI wieku.⁸⁵ Sądzę, że przynajmniej część pozostałych miała na tym terenie również przetarte przez swych przodków szlaki.

---

78 W 1652 r. Giovanni Battista Verda ożenił się w Campione z Cateriną Garovi; wcześniej wzmiankowane jest małżeństwo Lucii Franceski Verda i Carla Antonia Garovaglio z Bissone. Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 501.

79 Bernardo Verda był mężem Margherity Garovi z Campione, zaś Antonio Verda ożeniony był z Agatą Maddaleną Falcone z Rovio. Lienhard-Riva: *Armoriale* (przyp. 5), s. 501.

80 Ibidem, s. 502.

81 Ibidem, s. 503.

82 Ibidem, s. 499, 501.

83 Preiss nie wymienia np. w warsztacie Carla Lurago żadnego przedstawiciela rodziny Garovi, choć notuje z tej rodziny malarza Ambroggia Carove. Preiss: *Itašti* (przyp. 4), s. 367).

84 Pfister: *Repertorium* (przyp. 6), s. nlb.

85 Karpowicz, Mariusz: *Artisti ticinesi in Polonia nel '500*, Lugano 1987, s. 23.

Przedstawione tu informacje są oczywiście tylko zarysem problemu, który rozwinąć można w oparciu o podstawy źródłowe. Bez względu jednak na mogące się tu zdarzyć nieścisłości, ogólne wnioski płynące z zasygnalizowanego zagadnienia są dwójakiego rodzaju. Znajomość mechanizmów funkcjonowania środowisk złożonych z mieszkańców włosko-szwajcarskiego pogranicza oraz rodzinnych i sąsiedzkich powiązań między nimi po pierwsze – co raz jeszcze trzeba podkreślić – wyjaśnia przyczyny ich obecności i działalności na danym terenie. Po drugie, umożliwia generalną obserwację tych samych procesów, jakie rządzą wówczas całą Europą. Mimo cech będących lokalną specyfiką, w 2 połowie XVII w. Śląsk pod względem artystycznym okazuje się bowiem przede wszystkim podlegać powszechnym, ogólnoeuropejskim prawidłowościom.

PŮVOD ITALSKÝCH UMĚLCŮ ČINNÝCH VE SLEZSKU VE 2. POLOVINĚ 17. STOLETÍ

NÁČRT PROBLEMATIKY

Italští umělci a řemeslníci činní v druhé polovině 17. století ve Slezsku téměř bez výjimky pocházeli z oblastí položených v sousedství jezera Lugano, tedy při hranicích lombardské provincie Como a švýcarského kantonu Ticino.

Mezi nimi vynikl značný počet tvůrců pocházejících z Valle Intelvi, nevelkého území při italské straně hranice ležícího mezi jezery Lugano a Como a jeho nejbližšího okolí. Z nich byl nejdůležitější Carlo Lurago z Pellio Superiore, architekt a stavební podnikatel, pracující v Praze a podnikající též v Kladském hrabství. Jistě jeho přičiněním započal poměrně značný příliv umělců z Intelvi do Slezska. Odtud pocházeli Andrea a Jacopo Garovi (či Garovo Allio) (pravděpodobně ze Scaria), architekti nebo stavitelé, známí dosud v literatuře jako Carove, stavitel Francesco Canevale (z Lanza), kameník Battista Passerini (z Ramponia) nebo z téže rodiny Giacomo a Gioacchino (?), rovněž kameníci. Možná zde působili kameník Bernardo Foretto (pravděpodobně Ferretti z Castiglione d'Intelvi) i štukatér Andrea Galli (pravděpodobně ze S. Fedele). V Pellio d'Intelvi lze snad také hledat původ představitelů rodiny Rossi, působících ve Slezsku – architekta Carla a štukatéry Domenica Antonia a Sebastiana. Architekt Martino Allio, usazený a působící v Čechách, který však byl příležitostně činný i ve Slezsku, pocházel ze Scaria. Z bezprostředního okolí Intelvi dále byli sochař či kameník Carlo Serena (z Arogna) a štukatér Geronimo Falconi (Falcone), dosud zmiňovaný pod komoleným příjmením Fatchone (pravděpodobně z Rovia či Bissone).

Kromě příchozích z údolí Intelvi jsou ve Slezsku zmiňováni rovněž tvůrci původem ze sousedních oblastí kolem jezera Lugano. Z Mendrisiotta (distriktu Mendrisio při jižním okraji kantonu Ticino), jistě ze Stabia pocházeli představitelé rodiny Signore, která byla ve Slezsku

známa jako Signo. Jako architekti, stavitelé či štukatéři jsou zmiňováni Antonio, Giovanni, Francesco, Domenico a Paolo. Z Mendrisiotta bezpochyby pocházeli také stavitel Stefano a kameník Giovanni Battista Spinetti (správně Spinedi). Pravděpodobně z Lugana přišli členové rodiny Sereni (Seregno) architekt a štukatér Giovanni a jeho synové – Antonio a Domenico, z Manna u Lugana architekt Antonio della Porta. Další štukatér, známý jako Bartolomeo Mutino, byl pravděpodobně příslušník rodu Muttone, který pocházel z Cima ve Valsolde. V Kladské kotlině byl také pravděpodobně činný polír Biaggio Verde (Verda) z rodu lokality Gandria, mezi Luganem a Valsolde.

Doposud ojedinělým příkladem ve Slezsku činných tvůrců pocházejících ze švýcarského kantonu Grigione (něm. Graubünden) jsou členové rodiny Simonetti, usazené v Roveredu na území Mesocco (něm. Misox), v oblasti hraničící s kantonem Ticino, architekt a štukatér Giovanni, architekt Giulio a štukatér Pietro.

Ve švýcarské či italské literatuře lze nalézt také další postavy pocházející z téhož pohraničí, které jsou zmiňovány na základě lokálních pramenů coby umělci tvořící ve Slezsku a nejsou dosud zohledněny v umělecko-historické literatuře slezské. Řadí se k nim např. Giuseppe a Giovanni Angelo Cereghetti z rodiny pocházející z Muggia v Mendrisiottu.

Pokud jde o tvůrce z oblastí ležících kolem alpských jezer, má jejich původ specifický význam pro porozumění jejich dílu. Uzavřené rodinně sousedské struktury, v nichž se pohybovali, rozhodovaly o volbě spolupracovníků a organizaci práce. Proto je poznání původu jednotlivých autorů a svazků, které mezi nimi existovaly, jedním z prvků, které pomáhají objasnit jejich umělecký projev. Z tohoto úhlu pohledu (nehledě k řadě lokálních specifíků) se slezské umělecké centrum v druhé polovině 17. století ukazuje jako oblast podléhající pravidlům závazným pro celou Evropu.

RESUMÉ

SUMMARY

THE ORIGIN OF ITALIAN ARTISTS ACTIVE IN SILESIA IN THE LATTER HALF OF THE 17TH CENTURY

OUTLINE OF THE ISSUE

Italian artists and craftsmen active in Silesia in the latter half of the 17th century almost exclusively came from regions neighbouring Lake Lugano, i.e. along the border of the Lombard province of Como and the Swiss canton of Ticino.

This group included a considerable number of excellent artists originating from Valle Intelvi – a smallish area situated along the Italian side of the border and between the Lugano and Como lakes – and from the area's close vicinity. The most significant of them was Carlo Lurago from Pello Superiore, an architect and building entrepreneur who worked in Prague and also conducted his business in the Kłodzko Duchy. It was certainly due to his endeavours that the rather considerable inflow of artists from Intelvi to Silesia began. Those who could pride themselves on their Intelvi origin were Andrea and Jacopo Garovi (or Garovo Allio) (probably from Scaria), architects or builders hitherto known as Carove in professional literature; the builder Francesco Canevale (from Lanzo); the stonemason Battista Passerini (from Ramponio), and the stonemasons Giacomo and Gioacchino (?) from the same family. It might well be that the stonemason Bernardo Foretto (probably Ferretti from Castiglione d'Intelvi) as well as the stucco artist Andrea Galli (probably from S. Fedele) also worked in Silesia. The origins of the members of the Rossi family, active in Silesia – architect Carlo and stucco artists Domenico Antonio and Sebastiano – can also probably be found in Pello d'Intelvi. Architect Martino Allio, who settled and worked in Bohemia, but was occasionally active in Silesia as well, came from Scaria. Others

who originated from the immediate Intelvi environs were the following: sculptor or stonemason Carlo Serena (from Arogno) and stucco artist Geronimo Falconi (Falcone), who has hitherto been mentioned in literature under the garbled surname of Fatchone (probably from Rovio or Bissone).

Apart from artists and craftsmen arriving from the Intelvi valley, those who originated from the neighbouring regions around the Lugano Lake are also mentioned in records in Silesia. Members of the Signore family, which was known as Signo in Silesia, came from Mendrisiotto (district Mendrisio along the Southern edge of the Ticino canon), and certainly from Stabio. Antonio, Giovanni, Francesco, Domenico and Paolo were recorded as architects, builders or stucco artists. It is also undoubted that builder Stefano and stonemason Giovanni Battista Spinetti (or, correctly, Spinedi) came from Mendrisiotto. Members of the Sereni (Seregno) family – architect and stucco artist Giovanni and his sons, Antonio and Domenico – probably came from Lugano, while architect Antonio della Porta was from Manno near Lugano. Yet another stucco artist, known as Bartolomeo Mutino, was possibly a member of the Muttone family, whose origin was in Cima in Valsolda. Foreman Biaggio Verde (Verda) from the family from the Gandria locality – between Lugano and Valsolda – was also probably active in the Kłodzko basin.

Hitherto isolated example of artists active in Silesia and originating from the Swiss canton of Grigione (Germ. Graubünden) is members of the Simonetti family that settled in Roveredo in the area of Mesocco (Germ. Misox), bordering the Ticino canton. These were architect and stucco artist Giovanni, architect Giulio and stucco artist Pietro. Swiss and Italian professional literature at the same time gives the names of several more personalities coming from the same border area, who are mentioned, on the basis of local sources, as artists working in Silesia and have

not been taken into account in Silesian art-historical literature yet. Amongst them are, for example, Giuseppe and Giovanni Angelo Cereghetti – members of a family originating from Muggio in Mendrisiotto.

Regarding artists from the regions surrounding the Alpine lakes, their origin has specific significance for understanding their particular oeuvres. The enclosed family and neighbourhood structures within which they moved were decisive for the selection of

collaborators as well as for the organization of work. This is why knowledge of the origin of the individual artists and the links that existed among them represents one of the elements helping to explain their artistic expression. From this point of view (let alone the numerous local specifics), the Silesian artistic centre in the second half of the 17th century appears as an area liable to rules which were obligatory for the whole of Europe.

RIDELOVÉ (RIEDELVÉ) ZE SLEZSKÉHO BRUNTÁLU: JEZUITÉ – KOADJUTOŘI, ŘEZBÁŘI A TRUHLÁŘI 17. A 18. STOLETÍ

POZNÁMKY K DOSAVADNÍMU BÁDÁNÍ

Anna Rollová

Všichni tři členové rodu Ridelů pocházejí z Bruntálu nebo jeho velmi blízkého okolí. Nejstarší Jiří žil v letech 1639–1680, jeho mladší bratr Jan 1654–1736 a Michael (jistě také příbuzný) 1676–1722. Všichni působili v jezuitském řádu jednak jako bratři koadjutoři, Jiří a Michael též ve funkci truhláře (*arcularius*) a Jan kromě toho i jako řezbář soch (*statuarius*)¹. Uměleckořemeslná činnost nejstaršího z nich – Jiřího – nebyla donedávna zhodnocena.²

Pokud se týká Jana Ridela, který působil od roku 1692 ve Svídnici a jemuž tamější kostel vděčí za velkolepou řezbářskou výzdobu, o zhodnocení jeho umělecké činnosti se zasloužili polští historikové umění, především Konstanty Kalinowski a Samuel Gumiński, který je autorem dvou zásadních studií.³ Recentně (roku 2006) se svídnickému jezuitskému kostelu a tím i Janu Ridelovi věnoval na konferenci *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki* (Wrocław – Legnica) ve svém příspěvku Dariusz Galewski.⁴

V roce 1974 publikoval archivář Karel Beránek soupis bohemik archivní povahy v rukopisném fondu Rakouské národní knihovny, kam jako do dvorní knihovny se po zrušení jezuitského řádu dostaly jednak řady výročních zpráv České jezuitské provincie a jejích kolejí, jednak další jezuitské rukopisy.⁵ Nejen na význam *litterae annuae* pro poznání kromě náboženských i kulturních a sociálních dějin, pro bližší pochopení dobové mentality, ale i na fakt, že *litterae annuae* jsou moderními historiky českých zemí málo využívány, poukázal před několika roky Martin Svatoš.⁶ Pro krátkost pobytu ve Vídni jsem sice nestihla projít všech pětadvaceti vytypovaných rukopisů a nemohla se tak věnovat Michaelu Ridelovi a částečně ani Janovi. Několik „nových“ (literaturou nevyužitých) záznamů, které zároveň umožňují lépe poznat brněnskou jezuitskou komunitu té doby, se týká činnosti Jiřího Ridela. A další takový záznam upřesňuje datování svídnického oltáře Jana Ridela.

Skutečnost, že byl Jiří ve své uměleckořemeslné činnosti svými představenými vnímán jako opravdu úspěšný, chápeme již z jeho vyslání z Brna koncem roku 1670 do kutnohorské koleje, kde na výzdobě zejména Svatobarborského chrámu působil osm let, a poté do novoměstské koleje v Praze. Ale nyní se ukazuje, že již v Brně, tedy na začátku jeho jezuitské kariéry, bylo Ridelovo ohodnocení kladné, protože po dvouletém noviciátu je od roku 1666 vyslán do několika jezuitských rezidencí na Moravě a některé z těchto cest nemají charakter duchovní

1 Podle dobových archiválií, v nichž se vyskytuje tvar Ridel nebo Ridl, používám první z nich oproti přepisu Riedel, který upřednostňuje především cizojazyčná literatura 20. a začátku 21. století.

2 Věnovala jsem se jí na pražské konferenci k výročí jezuitského řádu, konané v roce 2006 pod názvem *Bohemia Jesuitica* na Karlově univerzitě, která také připravuje vydání stejnojmenného sborníku. K Michaelu Ridelovi přináší základní data Jan Miller SJ (Národní knihovna v Praze, fond rukopisů, Miller, Joannes: *Historia Provinciae Bohemiae Soc. Jesu* [1555–1723], *conscripta Anno 1723*, XI, sign. XXIII C 104, s. 3751); data k jeho činnosti arcularia v letech 1708–1722 shromáždil Ryneš, Václav: Umělci a umělečtí řemeslníci, jezuitští koadjutoři v barokní době, *Umění* 6, 1958, s. 402–410, č. 69; idem: Dodatky k přehledu barokních uměleckých řemeslníků z Tovaryšstva Ježíšova, *Umění* 8, 1960, s. 304–306, č. 69.

3 Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, především na s. 176–179; Gumiński, Samuel: *Domus Sapientiae Svidnicensis*. In: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały sesji SHS Szczecin 1970*, Warszawa 1972, s. 243–260; idem: Jan Riedel i francuskie wątki w snyderce śląskiej przełomu XVII/XVIII wieku. In: *Michał Kłahr Starszy i jego środowisko kulturowe*, ed. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 133–141.

4 Galewski, Dariusz: Kościół Jezuitów w Świdnicy na tle pozostałych gotyckich świątyń prowincji czeskiej Towarzystwa Jezusowego. In: *Czechy i Śląsk. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Wrocław 2007, s. 249–266.

5 Beránek, Karel: Bohemika archivní povahy v rukopisném fondu Rakouské národní knihovny ve Vídni, *Sborník archivních prací* 24, 1974, s. 109–133.

6 Svatoš, Martin: Jezuitské *litterae annuae* a jejich podání náboženského života v Kutné Hoře v morovém roce 1680, *Listy filologické* 124, 2001, č. 1–2, s. 69–106.

nebo provozní výpomoci. Například v letech 1666–1668 několikrát navštěvuje Tuřany, kde poté od 4. března 1668 spolu s dalším koadjutorem-arculariem Ondřejem Westmayrem (Westmaierem) zřizuje hlavní oltář P. Marie. 22. dubna 1668 je Ridel, tentokrát s malířem Křištofem Reifelem (který 12. září 1667 přišel do brněnské koleje z Chomutova) opět v Tuřanech, aby oltář dokončili, a podle záznamu z 21. června 1668 na něj připevňují pozlacené ozdoby. 24. listopadu 1668 se Jiří Ridel vzdaluje do Vídně (bez bližšího údaje) a od února 1669 (poprvé 10. 2.) je opět doloženo jeho působení v brněnské koleji.⁷

Pokud se týká druhého z Ridelů – řezbáře Jana – vyplynul ze studia *litterae annuae* v Národní knihovně v Praze a v Österreichische Nationalbibliothek ve Vídni i jeden údaj – upřesnění, s kterým zřejmě dosavadní literatura nepracovala. Jde o oltář sv. Františka Xaverského, zhotovený Janem v jezuitském kostele ve Svídnici. Literatura si tohoto oltáře všímá většinou v souvislosti s dalším dílem Jana Ridela – oltářem sv. Ignáce. Hoffmann sleduje stav dokončenosti jednotlivých památek svídnického kostela při příležitosti změn rektorů jezuitské koleje, a proto uvádí v roce 1700 oltář sv. Ignáce jako dokončený a oltář sv. Františka Xaverského téměř dohotovený a v roce 1703 při další změně rektora – Xaverův oltář jako dokončený.⁸ Ostowska datuje řezbářskou výzdobu kaple sv. Ignáce do let 1699–1700 a Xaverův oltář kolem roku 1701.⁹ Kalinowski zmiňuje Janovu činnost v následující časové posloupnosti: realizace výzdoby kaple sv. Ignáce (1699/1700) a také oltáře sv. Františka Xaverského i oltáře Božího těla (1703).¹⁰

Galewski přináší důležitý doklad k datování Ridelova oltáře sv. Ignáce: citát z *litterae annuae* k roku 1699, chovaných v římském archivu Societatis Jesu, podle něhož byl oltář sv. Ignáce toho roku dokončen.¹¹ Římský exemplář neznám, ale zprávy, které jsem našla v pražském i vídeňském exempláři *annuae* ke stejnému roku, se vzájemně zcela shodují, obsahově se podle citace D. Galewského shodují s římským exemplářem (s mírnou odchylkou ve slovosledu), a tedy po takřka shodné větě o dokončení oltáře sv. Ignáce roku 1699 mají toto pokračování, které Galewski nezmiňuje: „*následujícího roku se připojí k jeho výzdobě svým štětcem malíř. Mezitím již kypí pod rukama truhlářů a řezbářů druhý oltář – sv. Františka Xaverského, který, dá-li Bůh, bude před koncem roku rovněž dokončen.*“¹² Stejně jako publikováním Daria Galewského nastalo upřesnění

---

⁷ Österreichische Nationalbibliothek Wien, fond rukopisů, Jezuité v Brně, diář rektora z let 1658–1679, Cod. 11949, f. 89–115 (záznam 4. 3. 1668 s Westmayrem na f. 103, údaj k 12. 9. 1667 o malíři Reiflovi na f. 98, další zápisy od 22. 4. do 21. 6. 1668 na f. 104–106, 24. 11. 1668 na f. 112 a 10. 2. 1669 na f. 115. Z citovaného diáře rektora brněnské koleje nevyplývá, kde v Tuřanech byl oltář P. Marie umístěn. Samek, Bohumil: *Umělecké památky Moravy a Slezska*, díl 1, Praha 1994, s. 240–242 (Brno-Tuřany), uvádí, že část Tuřan získali roku 1666 jezuité. A právě od téhož roku Jiří Ridel do Tuřan zajíždí a patrně se podílí na budování či úpravách nějaké rezidence s kaplí, kde byla umístěna gotická mariánská dřevořezba. K tuřanskému působení Ondřeje Westmayra, který byl koadjutorem-arculariem brněnské koleje, možno poznamenat, že Václav Ryneš v přehledu Westmayrovy činnosti začíná jeho působením v Olomouci roku 1670, a Brno tudíž neuvádí. V tomto smyslu lze jeho údaje doplnit. Ryneš: *Umělci a umělečtí řemeslníci* (cit. v pozn. 2), s. 402–410, č. 92; idem: *Dodatky* (cit. v pozn. 2), č. 92. Malíře Reifela (Reiffela) jako jezuitu-koadjutora, rodem z Mnichova, zemřelého 8. 10. 1693 v Jindřichově Hradci uvádí zatím nejpodrobněji Podlaha, Antonín: *Materialie k slovníku umělců a uměleckých řemeslníků v Čechách, Památky archaeologické* 25, Praha 1913, str. 175–177. Dokládá jeho působení v roce 1666 v koleji v Hradci Králové a 1667 v koleji chomutovské. Reifelovu činnost v brněnské koleji Podlaha nezmiňuje.

⁸ Hoffmann, Hermann: *Die Jesuiten in Schweidnitz*, Schweidnitz 1930, s. 152 (bez uvedení pramene).

⁹ *Rzeźba ślaska 1650–1770*. Katalog, ed. D. Ostowska, Wrocław 1969, s. 42.

¹⁰ Kalinowski: *Rzeźba* (cit. v pozn. 3), s. 176.

¹¹ Galewski: *Kościół Jezuitów* (cit. v pozn. 4), s. 260, pozn. 43.

¹² Österreichische Nationalbibliothek Wien, fond rukopisů, *Annuae Prov. Bohemiae* S. I. 1698–1699, Cod. 11968, f. 241. Národní knihovna v Praze, fond rukopisů, *Annuae litterae provincie Bohemiae* S. I. 1696–1699,

v datování oltáře sv. Ignáce po řezbářské stránce, dochází nyní k obdobnému upřesnění u oltáře sv. Františka Xaverského. Oltář sv. Ignáce byl roku 1699 dokončen řezbářsky, tzn. Janem Ridelem, v příštím roce zbývala práce malířova. Oltář sv. Františka Xaverského byl roku 1699 v pokročilém stadiu vypracování s předpokladem dohotovení do konce roku. I kdyby tato situace nenastala, je velmi pravděpodobné jeho řezbářské dokončení maximálně v roce 1700.

Pokud se týká údajů v rukopisných *litterae annuae*, může nastat situace (a taková zkušenost již existuje), že ne všechny jejich exempláře jsou naprosto shodné, ale podrobnost zpráv závisí i na pořizovateli kopie či na vzniku ročenky v určitém místě (jezuitské koleji), které domácí analista obšírněji pojednal. Ráda bych proto zakončila apelem: kombinujme, pokud je to možné, všechny dostupné prameny, abychom získali plastičtější pohled na oblast našeho zájmu.

---

sign. XXIII C 105/13, f. 492r. Tedy v obou exemplářích k roku 1699: „*Altare S. Patris ab opere arculario, et statuario ad suam poene deductum est hoc anno perfectionem; anno vero sequenti Pictor eidem apte adornando penicillum suum applicabit. Interim iam fervet quoq. sub manu arculariorum et statuariorum altera S. Xaverii ara, quae, Deo dante, ante anni finem pariter absolvetur.*“

STRESZCZENIE

RIDELOWIE (RIEDELLOWIE) Z ŚLĄSKIEGO BRUNTALU: JEZUICI-KOAJDUTORZY, RZEŹBIARZE I STOLARZE XVII I XVIII WIEKU

NOTATKI W RAMACH DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

Najstarszy Jerzy Ridel żył w latach 1639–1680, jego młodszy brat Jan 1654–1736 i Michael (pewnie też krewny) 1676–1722. Wszyscy rozwijali swoją działalność w ramach zakonu jezuickiego jako bracia koadjutorzy, Jerzy i Michael również w funkcji stolarzy („*arcularius*“), Jan poza tym jako rzeźbiarz figur („*statuarius*“). Przycinek ten przedstawia dane (jak dotąd nie wykorzystane w literaturze), pochodzące mianowicie z zbioru rękopisów Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu.

1) Zapisy dotyczą działań Jerzego Ridela w Brnie, skąd wysyłano go po zakończeniu dwuletniego nowicjatu, tzn. od 1666 roku, do rezydencji jezuickich na Morawach; niektóre z tych wyjazdów nie mają charakteru duchowego albo roboczego. Na przykład w latach 1666–1668 kilkakrotnie przyjeżdża do Tuřan, gdzie następnie od 4 marca 1668 razem z innym koadjutorem-arculariem Ondřejem Westmayrem (Westmaierem) bierze udział w urzędzeniu głównego ołtarza Marii Panny. Następnie 22 kwietnia 1668, tym razem z malarzem Křiřtofem Reifelem (w dniu 12 września 1667 przychodzi do jezuickiego domu akademickiego w Brnie z Chomutova), jest Jerzy Ridel znów w Tuřanach, żeby wspólnie zakończyć pracę nad wymienionym ołtarzem Marii Panny; według innego zapisu z dnia 21 czerwca 1668 mocują do ołtarza ozdoby złożone. W tym samym roku, w dniu 24 listopada, Ridel wyjeżdża do Wiednia (bez konkretnego określenia) i od 10 lutego 1669 udokumentowany jest jego pobyt w jezuickim domu akademickim w Brnie (p. przypis 7).

2) co dotyczy drugiego z Ridelów – Jana – wynika z studium *litterae annuae* w Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu oraz w Bibliotece Narodowej w Pradze jedno uszczególnienie. Chodzi o ołtarz św. Franciszka Ksawerego w koś-

ciele jezuickim w Svidnici, którego autorem jest Jan Ridel. Zapis z 1699 roku brzmi: „...*Interim iam fervet quoq. sub manu arculariorum et statuariorum altera S. Xaverii ara, quae, Deo dante, ante anni finem pariter absolvetur*“ (p. przypis 12), tzn. zaawansowany etap pracy rzeźbiarskiej i snycerskiej na oprawie plastycznej z zakładanym terminem zakończenia pod koniec tego roku.

THE RIDEL (RIEDEL) FAMILY FROM THE SILESIAN CITY OF BRUNTÁL: 17TH- AND 18TH-CENTURY JESUITS – CO-ADJUTORS, WOODCARVERS AND CABINETMAKERS

NOTES TO THE HITHERTO RESEARCH

The oldest member of the dynasty, Jiří Ridel, lived from 1639 to 1680, his younger brother, Jan, from 1654 and 1736, and Michael Ridel (certainly also their relative), from 1676 to 1722. They all were active in the Jesuit Order as brothers-co-adjutors, Jiří and Michael also as cabinetmakers – (“*arcularius*”) while Jan was also a wood-carver of sculptures (“*statuarius*”). Our contribution to the conference provides the following information (hitherto omitted by professional literature), which mainly originates from the collection of manuscripts held by the Austrian National Library in Vienna:

Regarding Jiří Ridel, historical records claim that he first pursued his activities in Brno, from where he was sent out to Jesuit residencies in Moravia upon finishing his two-year novitiate (more precisely, in 1666). Some of these journeys, though, did not have solely the character of either spiritual or managing support. For example, between 1666 and 1668, he regularly visited the Moravian city of Tuřany where he and yet another co-adjutor-arculario, Ondřej Westmayer (Westmaier), subsequently – from 4 March 1668 – created the main altarpiece of Our Lady. Jiří Ridel returned to Tuřany on 22 April 1668 – this time with painter Křištof Reifel (who arrived at the Brno college from Chomutov on 12 September 1667) – in order to complete the above-mentioned altarpiece of Our Lady. The record dated 21 June 1668 mentions that gilded decoration was fixed on the altarpiece. On 24 November of the same year, Ridel left for Vienna (no more precise data are given in the historical record). From 10 February 1669, however, his activities

in the Brno college are again precisely recorded (see note 7).

Regarding the other Ridel – Jan – the research of *litterae annuae* in the Österreichische Nationalbibliothek in Vienna and in the National Library in Prague provided information that served to nail down some facts as to the altarpiece of St Francis Xavier, executed by Jan Ridel for the Jesuit church in Świdnica. The record of 1699 reads: “... *Interim iam fervet quoq. sub manu arculariorum et statuariaum altera S. Xaverii ara, quae, Deo dante, ante anni finem pariter absolvetur*” (see note 12) – i.e. the advanced stage of woodcarving and sculptural decoration, with the presumption of them to be finished at the end of this year.

VENKOVSKÉ SOCIOEKONOMICKÉ STRUKTURY VE SLEZSKU

Markéta Kouřilová

Zkoumání proměn raně novověkých sociálních struktur venkovského obyvatelstva z toho dílu historického Slezska, který zůstal po roce 1742 součástí habsburské monarchie, představuje pro badatele v mnoha ohledech výzvu. Na poměrně malém prostoru se zde stýkala společensky, ekonomicky a kulturně odlišná teritoria, zahrnující zlomek hospodářsky vyspělého Dolního Slezska – předhůří Niského knížectví, přechodné území Opavského a Krnovského knížectví a v mnoha ohledech zaostalé Těšínsko.¹ Přestože byly obecně formulovány základní charakteristiky socioekonomického vývoje všech tří oblastí, zájem historiků poutalo téměř výhradně Těšínsko.² Výzkum zbylé části pozdějšího rakouského Slezska za ním výrazně pokulhává. Následující příspěvek neaspiruje na úplné překlenutí historiografické proluky, spíše tematizuje některé aspekty pobělohorských proměn venkovské společnosti na těšínském a opavském Slezsku.

V mikroperspektivě dvou obcí se pokusíme analyzovat podmínky, mechanismy a procesy, které urychlovaly či naopak brzdily rozvoj nižších sociálních vrstev osedlého obyvatelstva v pobělohorské epoše. Jedna z nich, Světlá (Lichtewerden), byla součástí bruntálského panství (v pozdější západní části rakouského Slezska) a její počátky jsou spojeny se středověkou kolonizací, druhá, Morávka (v pozdější východní části rakouského Slezska), vznikala v rámci panství frýdeckého až ve druhém desetiletí 17. století v souvislosti s raně novověkou pasekářskou kolonizací.

Sociální profil obou sledovaných panství byl ovlivněn ekonomicko-geografickými podmínkami a v nezanedbatelné míře rovněž postupem osídlování oblasti. Bruntálské panství mělo převážně horský charakter, až na ojedinělé výjimky se zdejší obce nacházely v nadmořské výšce přesahující 500 m n. m. Jeho základní sídelní struktura se vyvinula během středověké kolonizace a i přes relativně nepříznivé přírodní podmínky se hospodaření poddaných orientovalo na zemědělskou výrobu.³ Důležitým ekonomickým faktorem bylo nerostné bohatství, využívané na Bruntálsku již od pozdního středověku. Jeho přítomnost zvyšovala atraktivitu panství a vyvolávala mezi Opavským a Krnovským knížectvím táhlé spory o příslušnost Bruntálska.⁴ Zájem o zvelebování rudných dolů se dále rozvíjel v 16. století, kdy panství vlastnili Bruntálští z Vrbna.⁵ Provozy zaměřené na zpracování nerostných surovin zažily svůj rozkvět ještě v 17. století, kdy konfiskovaný statek koupil velmistr Řádu německých rytířů, vratislavský biskup Karel.

V době nástupu řádu tvořilo bruntálské panství kromě tří měst, Bruntálu (Freudenthal), Andělské Hory (Engelsberg) a Vrbna (Würbenthal), patnáct obcí, z nichž dvě se nacházely na Moravě.⁶ V následujícím období na pomyslné mapě bruntálského panství přibýly další tři vesnice. V roce 1634 založil místodržící a rytíř Řádu německých rytířů Georg Wilhelm von Eckershausen Podlesí (Wiedergrün), nové sídelní prostory se v následujícím století naskytly

1 Šmerda, Milan: Kulturní stupně a přesídlování ve Slezsku v 18. století. In: *Pocta Janu Janákoví. Předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*, eds. B. Chocholáč – J. Malíř, Brno 2002, s. 415.

2 Jde především o práce Milana Šmerdy, který se problematikou dlouhodobě zabývá. Nejnověji viz Korbelařová, Irena – Šmerda, Milan: *Sociální hnutí na Těšínsku ve 2. polovině 18. století (s edicí poddanských stížností z roku 1766)*, Opava 1998; Korbelařová, Irena – Šmerda, Milan – Žáček, Rudolf: *Slezská společnost v období pozdního baroka a nástupu osvícenství (na příkladu Těšínska)*, Opava 2002.

3 Irgang, Winfried: *Freudenthal als Herrschaft des Deutschen Ordens 1621–1725*, Bonn – Bad Godesberg 1971, s. 2.

4 Hosák, Ladislav: *Historický místopis země Moravkoslezské*, Praha 2004, s. 849–850.

5 Zukal, Josef: O panství Bruntálském a o dolování v horách jesenických v 16. století, *Věstník Matice opavské* 11, 1903, s. 6–8.

6 Dlouhá Stráň (Langenberg), Dolní Václavov (Nieder-Wildgrub), Horní Václavov (Ober-Wildgrub), Jelení (Wockendorf), Malá Morávka (Klein-Mohrau), Mezina (Messendorf), Nová Rudná (Neu-Vogelseifen), Nová

kolem založené železné huti v Ludvíkově (Ludwigsthal) a na sklonku sedmé dekády 17. století vznikla ves Skrbovice (Schreiberseifen).⁷

Ve venkovské societě osedlého obyvatelstva bruntálského panství byli na počátku 17. století nejpočetněji zastoupeni sedláci a zahradníci.⁸ Domkáři nepředstavovali ani pětinu hospodářů. K proměně tohoto poměru přispěl po třetině 17. století nejen vznik domkářské osady Podlesí, ale především koncentrace nižších vrstev osedlého obyvatelstva v okolí malomoráveckých železáren, kde vedle malých domků zaměstnanců rostla další drobná hospodářství.⁹ Obratným využíváním malomoráveckého provozu, orientovaného na zbrojní výrobu, se podařilo správcům panství překonat první dvě dekády války bez vážnějších ekonomických ztrát, dokonce docílit prosperity.¹⁰

Relativně klidný průběh prvních válečných let narušily ve čtyřicátých letech přesuny švédských vojsk. Na bruntálském venkově bylo evidováno velké množství poustek a značný úbytek obyvatelstva. Hospodářské poměry se dařilo normalizovat v šedesátých letech 17. století. Ne-li ve stejné době, pak jistě v následujících dvou desetiletích bylo dosaženo předválečného stavu obyvatelstva.¹¹ S dobou zlepšování ekonomického stavu panství se částečně kryje i populační nárůst, řešený zakládáním nových domkářských usedlostí, v rozmezí šestého a sedmého desetiletí 17. století.¹²

Před polovinou 18. století se začal vyrovnávat počet selských a domkářských gruntů. V sedmadesátých letech byly nižší vrstvy bruntálského obyvatelstva v početní převaze. Dominovaly v nově založených vsích, přičemž dynamičtější zakládání domkářských usedlostí lze pozorovat v „průmyslových střediscích“ panství. Především centra železářské výroby, jakými byla na Bruntálsku v 17. století Malá Morávka a později ve století následujícím Ludvíkov, poskytovala vhodné podmínky k založení nevelké usedlosti, jejíž majitel nebyl odkázán pouze na zemědělskou výrobu, další možnosti obživy mu totiž nabízela práce v hamrech a hutích.¹³ Drobná stavení rychle vyrůstala i v kolonizačních vsích, jejich počet sice několikanásobně stoupl, ale podstatněji nepřevýšil množství stávajících selských usedlostí.

Tab. 1: *Vývoj sociální struktury osedlého obyvatelstva na bruntálském panství*¹⁴

	sedláci a zahradníci	domkáři	mlynáři	celkem
1604	415 (80,1 %)	89 (17,1 %)	15 (2,8 %)	519
1629	414 (69,3 %)	170 (28,5 %)	13 (2,2 %)	597
1770	390 (39,6 %)	581 (59 %)	14 (1,4 %)	985

Věska (Neudörfel), Oborná (Spillendorf), Stará Rudná (Alt-Vogelseifen), Stará Voda (Altwasser), Staré Město (Altstadt), Světlá (Lichtewerden). Moravskými vesnicemi byl Kočov (Kotzendorf) a Valšov (Kriegsdorf).

⁷ Kneifel, Reginald: *Topographie des kaiserlichen königlichen Antheils von Schlesien*, Brün 1806, s. 43, s. 200 a s. 145.

⁸ Vzhledem k tomu, že v pramenech 17. století pozorujeme značnou rozkolísanost při rozlišování selských a zahradnických usedlostí, uvádíme jejich počty společně. Zahradníci na Bruntálsku se svým postavením i hmotným zázemím vyrovnávali skupině tzv. čtvrtinových sedláků.

⁹ Zemský archiv v Opavě (dále ZA v Opavě), Velkostatek Bruntál, inv. č. 2, f. 167.

¹⁰ Irgang: *Freudenthal als Herrschaft* (cit v pozn. 3), s. 94–96.

¹¹ Ibidem, s. 238.

¹² ZA v Opavě, Velkostatek Bruntál, inv. č. 3–4.

¹³ Z celkového počtu 581 domkářských nemovitostí nacházejících se v 70. letech na bruntálském panství bylo celých 43 % soustředěno právě v nově založených vsích. ZA v Opavě, Velkostatek Bruntál, inv. č. 2–4; ZA v Opavě, Urbariální komise slezská, inv. č. 1288 a 1291.

¹⁴ ZA v Opavě, Velkostatek Bruntál, inv. č. 1, 2, 3, 4; ZA v Opavě, Urbariální komise slezská, inv. č. 1285–1298 a 1300–1301.

Sonda do majetkových a sociálních poměrů bruntálské obce Světlé přibližuje podmínky procesu pozvolné proměny společenské skladby. Sociální struktura Světlé byla výrazně ovlivněna skutečností, že ves vznikla v rámci středověké kolonizace. Na počátku 17. století zde existovaly téměř výlučně selské grunty.¹⁵ Jejich majitelé představovali poměrně bohatě vnitřně diferencovanou skupinu, na jednom pólu jejího spektra stáli nejzámožnější celí sedláci (lánici), na opačném majitelé tzv. čtvrtinových usedlostí, z nichž někteří tendovali spíše ke střední skupině společenského žebříčku – k zahradníkům.¹⁶ Nižší vrstvy osedlého obyvatelstva se začaly objevovat ve světelské vesnické komunitě až v 17. století.

Vhodné podmínky pro vznikání domkářských usedlostí se vytvořily ve druhé polovině 17. věku, v době poválečné stabilizace panství.¹⁷ Prostor pro zakládání drobných usedlostí se ovšem neuvolnil zánikem, případně zpustnutím selských gruntů. Porovnáme-li totiž počty selských hospodářství z předválečné éry s jejich počtem zachyceným v sedmdesátých letech 18. století, zjistíme, že se nijak zásadně nezměnily. Rychtář a přísežní obratem prodávali s vrchnostenským povolením zpustlé usedlosti novým zájemcům. Jejich cena se výrazně snížila a nově příchozímu hospodáři byly ze strany vrchnosti poskytnuty určité výhody, které zmírňovaly námahu spojenou s rekonstrukcí a zprovozněním zpustlého gruntu.¹⁸ Tato vrchností ne-li přímo iniciovaná, pak jistě podporovaná strategie vedla k udržení kontinuity selských usedlostí i v ostatních vsích panství. Nové domkářské usedlosti vznikaly v relativně zúženém prostoru limitovaném tehdejší sídelní strukturou, prakticky se „vkliňovaly“ mezi selská hospodářství.

Další možností, jak vytvořit samostatnou sídelní jednotku, bylo postupně ji vyčlenit ze selského gruntu. Nejméně čtyři případy dokládají přetvoření výminkářského domku na samostatnou usedlost. Selští hospodáři, kteří odcházeli na výminek, si dali pro své zaopatření postavit novým majitelem gruntu chalupu. Zůstávala stále integrální součástí usedlosti a po výminkářově smrti jí využíval opět hlavní hospodář. Ani její prodej dosud nezaopatřeným členům rodiny (bratru, zeti), nebyl vždy vnímán jako vydělení z původní usedlosti. Změna nastala, až když takový domek zakoupila cizí osoba. Od té doby byl chápán jako samostatná urbaniální jednotka, zatížená vrchnostenskými dávkami a robotami.¹⁹

Naznačenými způsoby vyrůstaly ve Světlé malodomkářské usedlosti s velmi omezeným nebo minimálním rozsahem pozemků. Podle katastrálních šetření z osmdesátých let 18. století přiléhalo k těmto stavením průměrně pouhých patnáct set dvaatřicet čtverečních sáhů.²⁰

---

15 ZA v Opavě, Velkostatek Bruntál, inv. č. 1.

16 Jediná zahradnická usedlost, která se nacházela ve Světlé, byla pojmenovávána stejně jako usedlosti čtvrtinových sedláků (*Haus und Hof*, *Haus mit einem Viertel Acker*), až v polovině 18. století je prvně označena jako *Grossgärtnerhaus*, viz ZA v Opavě, Sbírka pozemkových knih (Velkostatek Bruntál, Světlá), inv. č. A6–35, f. 57; inv. č. A6–36, f. 27 a inv. č. A6–37, f. 198. Nedošlo přitom k jejímu rozdělení ani umenšení, výsevek, evidovaný u zahradnické usedlosti, byl dokonce o 5 šeflů vyšší než průměrný výsevek čtvrtinových sedláků, ZA v Opavě, Urbaniální komise slezská, inv. č. 2136, průběžně.

17 Genezi malodomkářských usedlostí dokládají pozdější přípisky do urbáře z roku 1629, viz ZA v Opavě, Velkostatek Bruntál, inv. č. 4.

18 Například hospodáři, který koupil v roce 1651 zpustlý grunt, poskytla vrchnost dvě třetiny stavebního dříví potřebného k vybudování usedlosti. Na tři roky jej osvobodila od roboty a vrchnostenských dávek, viz ZA v Opavě, Sbírka pozemkových knih (Velkostatek Bruntál, Světlá), inv. č. A6–35, f. 164. Jiného kupce pusté usedlosti osvobodila na dva roky od robot, třetí rok byl povinen vykonávat jen polovinu roboty. Vrchnostenské dávky platil první rok hospodaření ve stejné výši jako čeled, v druhém jako poloviční sedlák a ve třetím již v plné výši, viz ibidem, f. 162.

19 ZA v Opavě, Sbírka pozemkových knih (Velkostatek Bruntál, Světlá), inv. č. A6–37, f. 265, f. 552–553, f. 381 a inv. č. A6–36, f. 19.

20 ZA v Opavě, Josefský katastr slezský, inv. č. 28. V karolinském katastru je evidováno celkem 22 domkářů, ale výsevek je uváděn pouze u čtyř z nich, srov. ZA v Opavě, Karolinský katastr slezský, inv. č. 81, f. 214.

Tito „trpasličí“ hospodáři nebyli ostatně nijak zvlášť odlišováni od čeledi.²¹ Jejich majitelé museli zřejmě hledat přivýdělek i jako námezdní síly, nevelký rozsah neúrodných políček by jim totiž sotva zaručil obživu.

Potenciál volné půdy ve Světlé byl prakticky vyčerpán do počátku třetí dekády 18. století, kdy bylo zhruba dotvořeno a až na drobné korekce zakonzervováno společenské složení obce. K devatenácti domkářským usedlostem vzniklým do konce 17. století přibýlo v prvních třech desetiletích následujícího věku dalších osm. Do jisté míry analogicky se vyvíjela sociální struktura i v ostatních bruntálských kolonizačních vsích.

* * *

Frýdecké panství se rozkládalo v pohoří Beskyd, horopisně náleželo k Západním Karpatům, přesněji k Moravskoslezským Beskydám, do jeho severní části ovšem zasahovala Pobeskydská sníženina.²² Jeho teritorium bylo přirozeně rozděleno na dvě diferencované oblasti, zemědělskou nížinnou a lesnicko-pasteveckou horskou oblast. Hospodářsky příhodnější část panství byla osidlována již v nejstarší fázi emfyteutické kolonizace.²³ Impulsem k obydlování vyšších poloh se stala až raně novověká valašská a na ni bezprostředně navazující pasekářská kolonizace.²⁴ K dosavadním šestnácti obcím přibýlo v 17. století dalších sedm, převážná většina z nich byla situována do horské části a jejich geneze souvisela právě se zmiňovanou pasekářskou kolonizací.²⁵ Domácí obyvatelstvo z nížin začalo využívat možností naznačených Valachy a přesouvalo se do hor, kde se na rozdíl od nich nevěnovalo pouze chovu tzv. valašského dobytka, ale zakládalo nové zemědělské usedlosti.²⁶

V době před rozmachem pasekářské kolonizace byly na frýdeckém panství nejpočetnější selské vrstvy (82,3 %, srov. tab. 2). Důsledkem kolonizační vlny z počátku 17. století začal dynamicky narůstat počet zahradnických a následně i domkářských usedlostí. Ačkoliv se proměna sociálního obrazu dramatičtěji projevila v horské oblasti, odehrála se prakticky na celém frýdeckém venkově.²⁷ V nížině, kde se nenaskytoval zdaleka tak rozsáhlý otevřený prostor k založení

---

21 Např. v protokolech výročních soudů bruntálského panství nebylo činěno mezi domkáři a čeledí žádných rozdílů, jak jedni, tak druzí byli označováni jako čeleď (*Hausgesindl*), srov. ZA v Opavě, Velkostatek Bruntál, inv. č. 87, f. 331.

22 Urbanec, František: K mapě frýdeckomísteckého okresu, *Těšínsko* 9, 1959, s. 9–12.

23 V nejstarší etapě vznikly nížinné vsi Baška, Bruzovice, Dobrá, Lubno, Sedliště, Skalice a Staré Město, výjimku představovaly horské obce Nižní a Vyšní Lhoty. Bakala, Jaroslav: *Osídlení Frýdecka a Jablunkovska v období vrcholného feudalismu*, Frýdek-Místek 1982, s. 70. K nim později přibýly Janovice, Lískovec, Nošovice, Pazderna, Pržno, Raškovice a Vojkovice, viz Hosák: *Historický místopis* (cit. v pozn. 4) , s. 924–928.

24 Macůrek, Josef: *Valaši v Západních Karpatech v 15.–18. století. K dějinám osídlení a hospodářsko-společenského vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy*, Ostrava 1959, s. 36.

25 V horách vznikly v rámci pasekářské kolonizace Nová Ves (asi 1600), Malenovice (asi 1611–1617), Morávka (asi 1620), Krásná (asi 1636) a Staré Hamry (1649), v nížině Kaňovice (asi 1630). Další obec (Panské) Nové Dvory byla založena po parcelaci nevýnosného vrchnostenského dvora (1664). Hosák: *Historický místopis* (cit. v pozn. 4) , s. 924–928.

26 Šmerda, Milan: K otázce valašské pastýřské kolonizace na Těšínsku v 1. polovině 18. století, *Slezský sborník* 53, 1955, s. 505.

27 Přestože byli v obou přírodně odlišných oblastech nejpočetněji zastoupeni domkáři, v rámci vyšších společenských skupin, tj. zahradníků a sedláků, se vyskytly mezi počtem usedlostí v horském a podhorském teritoriu jisté odlišnosti. V nížině bylo celkem 121 selských hospodářství (tj. 20,5 % nížinných usedlostí), kdežto v horách jen 97 (tj. jen 9,6 všech horských usedlostí). Z 214 zahradníků žilo 88 v nížině a 126 v horách. Celkově pak zahradníci v nížině obývali 14,9 %, v horách pak 12,5 % všech usedlostí. Kouřilová, Markéta: Frýdecké panství v urbářích pořízených urbaniální komisí roku 1770, *Těšínsko* 3, 2002, s. 22.

hospodářství, se poddaní usazovali na doposud nevyužívaných dílech nepříliš úrodné půdy. Další možností bylo usazení na dominikální půdě, na níž vznikly v 18. století téměř čtyři desítky nížinných domkářských usedlostí.²⁸

Sociální poměry na Frýdecku neovlivnilo jen akcelerující narůstání středních a drobných gruntů, ale i pozvolné mizení selských usedlostí. V období 1580–1770 ubylo celé čtvrtiny selských hospodářství (srov. tab. 2). Jejich osud pravděpodobně zpečetily jednak válečné operace, jednak sama vrchnost, která některé selské grunty v nížině přeměňovala na vrchnostenské dvory.²⁹ Dosah zabírání selských usedlostí na frýdeckém panství, zdá se, nebyl tak velký jako v ostatních částech Těšínska.³⁰ Hypoteticky se dá usuzovat, že i poté, co byla selská usedlost zabrána, se mohl uvolnit prostor pro nové zahradnické a snad i domkářské usedlosti. Vrchnost totiž zabrání selské usedlosti v některých případech kompenzovala novými zahradnickými a malodomkářskými náhradami.³¹

Tab. 2: *Vývoj sociální struktury osedlého obyvatelstva na frýdeckém panství*³²

	sedláci	zahradníci	domkáři	mlynáři	celkem
1580	292 (82,3 %)	57 (16,1 %)	1 (0,2 %)	5 (1,4 %)	355
1636	256 (53,1 %)	180 (37,3 %)	46 (9,6 %)	–	482
1770	218 (13,7 %)	214 (13,5 %)	1149 (72,3 %)	8 (0,5 %)	1589

Analyzovaná frýdecká ves Morávka vznikala přibližně ve dvacátých letech 17. století v pohůří Beskyd. Na kolonizaci zdejšího horského terénu se zpočátku podílela střední společenská vrstva zahradníků. Ve srovnání s nížinou zde bylo sotva možné vytvářet souměrná lánová pole, proto poddaní zakládali různá „újmiska“ a pole ve tvaru klínů a koutů, nedosahující větších výsevků.³³ Avšak i pro majitele středních hospodářství bylo náročné uživit se na nekvalitní půdě v nepříznivých klimatických podmínkách. Počet původních pětatřiceti zahradnických gruntů se do konce 17. století zredukoval na dvacet dva.³⁴ Jejich úbytek nemusel být způsoben přímo zánikem usedlosti, ale zřejmě i pozdějším preciznějším stanovením ekonomického potenciálu hospodářství.

28 Ibidem, s. 20.
29 Frýdečtí poddaní si v 60. letech 18. století stěžovali, že z jejich usedlostí bylo vrchností zřízeno šest dvorů (v Sedlištích, Bruzovicích, Novém Dvoře, Dobré, Bašce a Raškovicích), viz ZA v Opavě, Královský úřad, sign. 8/F6 a, inv. č. 371, f. 20–24.
30 Korbelařová – Šmerda: *Sociální hnutí* (cit. v pozn. 2) , s. 265–268.
31 Šmerda, Milan: Těšínsko v sociálním vývoji českých zemí v XVII.–XVIII. století, *Slezský sborník* 92, 1994, s. 173.
32 Idem: *Těšínsko před povstáním v roce 1766*, Ostrava 1962, s. 143, Kouřilová: *Frýdecké panství* (cit. v pozn. 27), s. 17–20.
33 Srov. Valošek, Isidor: Bruzovice v období utužení nevolnictví 1620–1780, *Těšínsko* 2–3, 1968, s. 39. Výše položené vsi v Beskydech se lišily od nížinných i z hlediska zástavby. Vytvářely dvorcový typ s rozptýlenou zástavbou, chyběla v nich náves, společenský význam měl střed, nacházející se mezi horním a dolním koncem, viz Vařeka, Josef: Vesnické sídelní typy a jejich společenská centra na Valašsku a v Těšínském Slezsku, *Těšínsko* 4, 1980, s. 33. Průměrné výměra zahradnických usedlostí na Těšínsku se pohybovala mezi 2–5 jitry, viz Šmerda: *Těšínsko před povstáním* (cit. v pozn. 32), s. 151. Polnosti moráveckých zahradníků skutečně zpočátku dosahovaly průměrné velikosti 5 jiter, ZA v Opavě, Velkostatek Frýdek, sign. A–170, inv. č. 2, f. 64.
34 Komparací údajů z pozemkových knih a seznamu držitelů gruntů bylo zjištěno, že počet zahradnických usedlostí od druhé třetiny 17. století stagnoval, viz ZA v Opavě, Sběrka pozemkových knih (Velkostatek Frýdek, Morávka), inv. č. G 571, f. 24–28; ibidem, inv. č. G 628–G 630, průběžně.

Sociální struktura ve frýdecké Morávce se postupně rozrůžňovala, vedle zahradnických vyrůstaly drobné usedlosti domkářské. Necelá dvě desetiletí od vzniku Morávky zde hospodařilo pouze pět domkářů,³⁵ do šedesátých let stoupl jejich počet na dvaadvacet, přičemž osm z nich nevlastnilo žádné polnosti.³⁶ S jejich rostoucím počtem docházelo k vnitřnímu členění domkářských usedlostí na velkodomkářské a malodomkářské, důležitým rozlišovacím kritériem byl rozsah polností i povinností.³⁷ Tendence k zakládání nových drobných hospodářství naznačená v 17. století, se nepokrytě projevila ve století následujícím. Právě díky jejich dynamickému nárůstu patřila Morávka za méně než dvě staletí od svého vzniku nejen k nejlidnatějším vsím na frýdeckém panství, ale i v rámci celých těšínských Beskyd.³⁸

Jedním ze základních předpokladů pro rapidní zvyšování počtu malodomkářských usedlostí bylo tiché svolení vrchnosti. Pražmové, jejichž majetkem bylo frýdecké panství bezmála po celé 18. století, výrazněji nezasahovali proti pronikání poddaných na dominikální půdu a projevovali v tomto směru jistou benevolenci. Podobný postoj zaujímal i ke snaze moráveckých poddaných o rozšiřování jejich pozemků na úkor dominikálu.³⁹ Shovívavé stanovisko vrchnosti bylo určeno v prvé řadě ekonomickým prospěchem. Zakládání nových usedlostí pro ni znamenalo další zdroje příjmů v podobě tzv. oborního platu, navíc přímo úměrně počtu usedlostí rostlo i množství poddaných, kteří museli plnit povinnosti. Určitou roli hrál zřejmě i fakt, že se o vznikání domků a korekcích poddanských pozemků dozvěděla až ex post. V 18. století pověřovala v nepravidelných intervalech vrchnostenské úředníky úkolem přeměřit poddanské pozemky.⁴⁰ Pokud bylo zjištěno rozšíření polností, nehrozil poddanému až na velmi sporadické výjimky prakticky žádný postih, musel pouze zabranou část půdy („uvyšek“) od vrchnosti odkoupit. Pouze na samém sklonku 18. století se setkáváme s případy, kdy bylo poddanému pod přísným trestem konfiskace usedlosti zakázáno ujímat půdu, která by přesahovala výměru jeho pozemků. Vzhledem k poměrně nízké frekvenci těchto sankcí lze usoudit, že zákaz rozšiřování poddanských nemovitostí nastával spíše tehdy, když poddaní pronikali na dominikální půdu, o kterou měla vrchnost zvláštní zájem (např. lesní půdu).⁴²

Skutečnost, že se vrchnost nestavěla k počínání moráveckých poddaných negativně, byla jedním, ovšem ne jediným stimulem ovlivňujícím živelné vznikání drobných hospodářství.

---

³⁵ Ibidem, f. 64–68.

³⁶ ZA v Opavě, Velkostatek Frýdek, sign. A–171, inv. č. 4, f. 112–123.

³⁷ Majitelé velkodomkářských usedlostí byli povinni robotovat dva dny v týdnu, z čehož se odvíjelo i označení jejich usedlostí za „dvoudniacké“. Vlastníci malodomkářských usedlostí robotovali buď jeden a půl dne („půldruhodniacké“ usedlosti), nebo jeden den („dniacké“ usedlosti), viz ZA v Opavě, Sběrka pozemkových knih (Velkostatek Frýdek, Morávka), G 629–G 633, průběžně.

³⁸ Pitronová, Blanka: *Těšínské Beskydy na sklonku feudalismu*, Brno 1968, s. 20.

³⁹ Průměrný rozsah pozemků, které přináležely k zahradnickým usedlostem, se mezi lety 1636–1780 zvýšil více než pětkrát (z 5 jiter 288 sáhů na 26 jiter 1021 sáhů). U domkářských usedlostí lze ve stejném období pozorovat téměř trojnásobné rozšíření pozemků (z 3 jiter 1380 sáhů na 9 jiter 976 sáhů), viz ZA v Opavě, Velkostatek Frýdek, sign. A–170, inv. č. 2, f. 64–65; ZA v Opavě, Josefský katastr slezský, inv. č. 641, f. 503–516.

⁴⁰ První přeměření proběhlo ve 20. letech 18. století a podle úředníka, který je prováděl, bylo označeno jako „Prchlíkovské přeměření“. V 50. letech byli touto činností pověřeni důchodní František Josef Suckowsky a správce hospodářského úřadu František Buller. Na přelomu 70. a 80. let 18. věku prováděl vyměřování pozemků polesný Karel Böhm. ZA v Opavě, Sběrka pozemkových knih (Velkostatek Frýdek, Morávka), G 628–G 633, průběžně.

⁴¹ Tyto případy jsou výslovně uvedeny v pěti trhovách smlouvách moráveckých poddaných z 90. let 18. století, ZA v Opavě, Sběrka pozemkových knih (Velkostatek Frýdek, Morávka), inv. č. G 631, f. 239, f. 358, f. 504 a inv. č. G 632, f. 234, f. 296.

⁴² Změna postoje vrchnosti mohla souviset i se zvýšenou ochranou lesa, která se na Těšínsku výrazněji projevila od druhé poloviny 18. století, viz Gawrecki, Dan a kol.: *Dějiny českého Slezska 1740–2000*. Díl I., Opava 2003, s. 94–95.

Motivující byly relativně nízké náklady spojené s výstavbou nové usedlosti a nevelké zatížení vrchnostenskými dávkami a robotními povinnostmi.⁴³ Souvislosti je třeba hledat i v možnostech obživy v Morávce. Horský terén sice poskytoval prostor k rozšiřování pozemků a ujímání částí země k zakládání usedlostí, majitelům nově vzniklých hospodářství ale neumožňoval vybudovat rozsáhlejší soubor polností. Je otázkou, zda o to zakladatelé nových hospodářství vůbec měli zájem. Stagnace počtu zahradnických usedlostí spíše nasvědčuje tomu, že v Morávce nejen nebylo možno zakládat tento typ usedlostí, ale pravděpodobně o to sami poddaní ani neusilovali. V neúrodné horské krajině bylo nesnadné uživit se obděláváním polností. Poddaní tedy hledali alternativní způsoby obživy i v nezemědělské činnosti, kromě práce v lese šlo především o textilní výrobu, pro niž se ve zdejší oblasti nabízely příhodné podmínky. Textilní výroba byla doménou malodomkářů, tkalcovské stavy se nacházely výhradně ve vybavení jejich usedlostí.⁴⁴ Mechanismus zakládání nových, zejména malodomkářských usedlostí, tak jak jej můžeme ilustrovat na příkladu Morávky, probíhal obdobně, ovšem v poněkud menším měřítku, i v ostatních frýdeckých horských vesnicích.

* * *

Kde můžeme hledat kořeny dynamiky a naopak pozvolné proměny sociální struktury frýdeckého a bruntálského venkova v 17. a 18. století? Hybným momentem zde byla především raně novověká kolonizace. Nejmarkantnější nárůst drobných hospodářství zaznamenáváme ve frýdeckých obcích, které vznikly živelně v souvislosti s pasekářskou kolonizací, právě v nich dochází s trochou nadsázky k nekontrolovatelnému nárůstu počtu poddanských usedlostí. Za důležitý faktor lze přitom považovat vlastní iniciativu poddaných, povzbuzenou tolerantním přístupem vrchnosti. Příhodnější podmínky pro založení vlastní usedlosti se naskytly právě v horské oblasti, kde bylo možno pořídit usedlost s vynaložením velmi nízkých prostředků. Povinnosti, jimiž bylo takové hospodářství zatíženo, byly rovněž minimální. Nezanedbatelnou roli hrál fakt, že horští poddaní nacházeli alternativní zdroje obživy v textilní výrobě. Obdobně na Bruntálsku pozorujeme koncentraci nižších sociálních vrstev v obcích založených v raném novověku, především ve zdejších železářských centrech.

Jako významný činitel se v mnoha ohledech jeví doba vytvoření sídelní struktury panství. Pokud se území podařilo z velké části kolonizovat již ve středověku, neuvolnil se poddaným dostatečný prostor nejen k zakládání osad, ale ani jednotlivých usedlostí. To platilo především pro bruntálské panství, kde pozorujeme v 17. a 18. století postupnou diferenciaci sociální struktury, způsobenou populačním nárůstem v době poválečné stabilizace. Vzhledem k tomu, že se dařilo udržet i v neklidných válečných letech kontinuitu selských gruntů, otevřelo se pro rozvoj nižších vrstev osedlého obyvatelstva úzké území, do nějž se musely vtěsnat. Zakládání domkářských usedlostí se nejpozději po prvních dvou desetiletích 18. století zpomalilo, což mohlo souviset s vyčerpáním rezerv, které představovala pro založení hospodářství rustikální a obecní půda. Početní převaha domkářských usedlostí zaznamenaná v sedmdesátých letech 18. století téměř

---

43 Ve srovnání s ostatními osedlými poddanými na frýdeckém panství platili morávečtí poddaní velmi nízké gruntovní dávky, viz ZA v Opavě, Urbariální komise slezská, inv. č. 1060–1075.

44 Strýčková, Kateřina: *Poddanské pozůstalosti a závěti obyvatel Morávky z 18. století (katalog)*, diplomová práce na FPF SLU v Opavě, Opava 2003, s. 40 (č. 73), s. 65 (č. 142), s. 97 (č. 223). V dalších pozůstalostních spisech nacházíme zmínky o produktech textilní výroby, např. plátnu, klubkách lnu apod. Ibidem, s. 26 (č. 29), s. 66 (č. 29).

ve všech bruntálských vesnicích vzniklých v rámci emfyteutické kolonizace tak nebyla nikterak výrazná. Naopak na Frýdecku se v 17. století síť selských usedlostí rozvolnila. Část jich zanikla v důsledku válečných útrap, případně dělením, část byla zabrána vrchností pro zřizování nových dvorů. Mizení selských usedlostí v kombinaci s uvolněním dominikální půdy pro potřeby poddaných umožnilo vznikání středních i drobných usedlostí, dominujících i v nížinných kolonizačních vesnicích.

WIEJSKIE STRUKTURY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE NA ŚLĄSKU

Z punktu widzenia stosunków społecznych, kulturalnych i majątkowych w społeczeństwie wiejskim spotykamy się z różnicami pomiędzy Górnym i Dolnym Śląskiem, wynikającymi z odrębności form organizacyjnych, prawnych i gospodarczych. Za pewny międzystopień w zakresie struktur gospodarczych i społecznych można na terenie Górnego Śląska uważać Księstwo Opawskie i Krnowskie, podobne raczej strukturam morawskim.

Niniejszy przyczynek bazuje na mikrobadaniach, przeprowadzonych w stosunku do typu

wsi powstałej w ramach średniowiecznej kolonizacji emfiteutycznej w regionie opawskim (Světlá – dobra Bruntál) oraz dla typu wsi, której początki sięgają okresu późnej kolonizacji pasterskiej w regionie cieszyńskim (Morávka – dobra Frydek). Na podstawie analizy procesów związanych z posiadaniem zagród chłopskich monitorowane są warunki umożliwiające rozwój niższych warstw społecznych mieszkańców wsi. Dynamika wzrostu liczby zagród chłopskich w wieku XVII i XVIII związana jest w ramach obu badanych dóbr z czasem utworzenia ich struktury osiedleniowej i wynika również z cen zakupu zagrody, z pozycji władz patrymonialnych oraz z działań samych poddanych.

RURAL SOCIO-ECONOMIC STRUCTURES IN SILESIA

From the view of social and cultural aspects as well as the aspect of proprietary rights of a rural society, differences between Upper and Lower Silesia – departing from varying organizational, legal and economic forms – are proved to have existed in the two regions. Regarding the economic and social structures in the framework of the Upper-Silesian region, the Opava and Krnov Duchies were in a “halfway house” position, i.e. more inclined towards Moravian conditions.

The paper departs from micro-probes executed, first, for the type of village that originated in the framework of the medieval emphyteutic colonization in the Opava region (the city of Světlá – the Bruntál domain) and

second, for the type of village whose origins can be dated to the period of the late “glade” colonization in the Těšín region (Morávka – the Frýdek domain). On the basis of analyzing processes linked with the tenure of a slavish homestead, the essay explores the conditions that allowed for the development of the lower social strata of the rural population. It appears that in both researched domains, the dynamics of the increasing number of village houses in the 17th and 18th centuries was closely connected with their development in the period when their settlement structures gradually became established. The given number moreover departed from the acquisition prices of the homesteads and farmsteads and, last but not least, it was influenced by the decisions of the nobility as well as by the initiative of the subjects themselves.

STRESZCZENIE

SUMMARY

VYMEZOVÁNÍ KLADSKA JAKO SPECIFICKÉHO SPRÁVNÍHO REGIONU V ČESKO-SLEZSKÉM PŘÍHRANIČÍ (OD 13. DO 18. STOLETÍ)

Ondřej Felcman

Studie je zaměřena na upřesnění a charakteristiku procesu, v němž Kladsko jako pohraniční region po etapách doznávalo proměn vnitřního správního systému a státoprávního postavení. Za klíčové lze považovat v tomto procesu několik momentů. Prvořadě bylo nadání oblasti správní autonomií založenou na manském systému v období vrcholné kolonizace za vlády Přemysla Otakara II. Připojení Slezska k českému státu za Jana Lucemburského však změnilo česko-polskou hranici pouze na hranici zemskou. Položení Kladska se v rámci českého státního teritoria změnilo, protože z pohraničního kraje vzniklo území ležící uprostřed vytvářeného středoevropského soustátí Koruny české. V důsledku toho dostal vývoj vnitřní správy kladského kraje, dosud organizované odlišně od českého vnitrozemí, nový impuls, neboť pominuly důvody pro další zajištění obrany hranic království. Kladskému kraji tím byla dána příležitost navazovat poměrně úzké nestandardní vztahy se sousedními slezskými regiony, s nimiž ho pojil stejný původ většiny obyvatelstva a četné právní a kulturní zvyklosti. Dvojí zastavení Kladska slezským piastovským knížatům ještě v období Janovy slezské expanze potvrzovalo zásadní proměnu v dosavadní funkci kladského kraje.

Vývoj v první polovině 15. století šel z různých důvodů k dalšímu ovlivňování kladských poměrů ze sousedních slezských knížectví a k vzájemnému prolínání politických, sociálních a kulturních procesů na kladsko-slezském pomezí. Částečně i důsledky tohoto vývoje působily inspirativně na českého pána a respektovaného politika Jiřího z Poděbrad při jeho rozhodnutí zakoupit zástavní práva na kladský kraj a získat tak prostředek pro další společenský vzestup své osoby i rodiny. Kladsko bezesporu pomohlo Jiřímu ke zvolení na uvolněný český královský trůn a král potom dodatečně posílil státoprávní postavení kladského kraje jeho povýšením na hrabství. To byl jistě natolik výrazný státoprávní počín, že nemohl zůstat bez vlivu na další vnitrokladský vývoj. Navíc kontakty Kladska se Slezskem se nepřerušily ani poté a za jiné historické situace v 16. století znovu zesílily.

Právě tyto okolnosti vedly k tomu, že kladský kraj býval v pozdním středověku a v raném novověku považován některými současníky (ovšem mimo české prostředí) za faktickou součást Slezska. I to je jeden z důvodů pro napsání této stati. Jestliže se setkáváme i dnes s označením Kladska jako slezského území, je to především důsledek dalšího vývoje Kladského hrabství, které se od poloviny 18. století vyvíjelo mimo Čechy a český stát a vedle změny zemské příslušnosti změnilo několikrát i svou státní příslušnost. Proto je někdy pozdně středověké nebo novověké Kladské hrabství považováno za součást tehdejšího Slezského vévodství. Nemám tím na mysli ani část německé historiografie, ani historiografii polskou, která má již fázi polonizace středověkých kladských dějin za sebou, ale názory v české odborné veřejnosti, podle nichž bylo Kladsko buď dlouhodobě, nebo dokonce trvale součástí Slezska. I když je pravda, že se povědomí o původně české a až od 19. století slezské zemské příslušnosti Kladska značně zlepšilo, příklady neznalosti proměnlivé zemské příslušnosti kladského regionu se objevují stále. A to přesto, že o postavení Kladského kraje, resp. Kladského hrabství v českém středověkém státě bylo v posledních deseti letech již leccos napsáno.¹ Jako by se zapomínalo, že za tzv. slezských válek bylo v polovině 18. století odtrženo od České koruny Kladské hrabství sice společně s většinou Slezska, ne však jako jeho část. Hovořit o slezském Kladsku je tedy jistě správné, avšak jen pokud se tím míní Kladsko 19. a 20. století. Je přitom irelevantní, zda bylo ještě součástí pruského nebo německého státu anebo současného Polska.

1 První studií k problematice správního postavení Kladska a jeho státoprávního vývoje byla práce Felcman, Ondřej – Hladký, Ladislav – Šůla, Jaroslav: Právní postavení Kladska v českém státě do roku 1742: K ústavně právnímu, politickosprávnímu a církevně správnímu vývoji Kladska, 1. část, *Kladský sborník* 2, Hradec Králové 1998, s. 9–32 a 2. část, *Kladský sborník* 3, Hradec Králové 1999, s. 9–35. V následujících letech připravilo královéhradecké historické univerzitní pracoviště ve spolupráci s polskými badateli soustředěnými kolem Centra slezských a českých studií při vřatislavské univerzitě další čtyři svazky Kladského sborníku a čtyři svazky jeho supplement, takže dnes má badatel k dispozici celkem jedenáct knižních publikací zabývajících se kladskými dějinami,

Z uvedených důvodů je nasnadě, že významné konferenční fórum, které se zabývalo širokou tematikou slezských dějin, jejich uměleckého a kulturního odkazu i slezsko-českých vztahů, nemohlo opomenout existenci a dějiny Kladska. I když české středověké Kladsko zůstávalo až hluboko do novověku českým územím ve smyslu zemském i státním, mělo k sousednímu Slezsku velmi blízko a pojily je s ním i mnohočetné vazby.

Ve stati je proto stručně vyložen specifický vývoj utváření kladské regionální (zemské) správy, charakterizována svérázná a povýšením na hrabství státoprávně jednoznačně výlučná pozice Kladska uvnitř českého státu a přehlédnuty nezůstaly ani kladské vazby na sousední Slezsko, obzvláště Minstrbersko, ale nepůjde o výklad divergentních tendencí. Za ně považujeme postupné uvolňování vazeb Kladska k českému zázemí a rovněž občasné posilování vztahů kladského kraje a hrabství ke Slezsku, přičemž rozeznáváme několik typů těchto divergencí (správní, státoprávní a historicky vývojové). Tento problém byl totiž již dostatečně rozebrán.² Cílem je předložit pohled zevnitř regionu, v němž je částečně přiblížena role dílčích specifik při utváření kladské osobitosti, napodobující v mnohém sousední slezská knížectví, ale především je tento vývojový proces poprvé v odborné literatuře na základě sdělených skutečností vnitřně rozlišen a určeny jeho dílčí vnitřní etapy.

Proces vymezování Kladska v rámci Čech a na česko-slezském pohraničí a jeho fungování v podobě zemičky odlišující se od jiných českých pohraničních krajů není skutečně jednotlivé; v zásadě má čtyři etapy. První byla etapa jeho utváření jako pohraničního kraje s manským systémem a vlastní autonomní správou, druhá – období stále častějšího využívání Kladska jako zástavní zemičky sloužící převážně k politickým cílům, někdy i k dlužnímu vyrovnávání, vrcholící v dobudování vlastní „zemské“ správy s právem razit mince. Třetí etapa představovala státoprávní završení tohoto vývoje povýšením na hrabství a nastoupením hraběcí dynastie. Čtvrtá fáze přinesla návrat regionu pod královskou vládu, znamenající přes různé rozporné tendence v závěru období pevnou fixaci státoprávní odlišnosti hrabství od jiných, kdysi specificky se utvářejících krajů – českého Loketska a původně říšského Chebska uvnitř Habsburky centralizovaně řízeného Českého království. Následující teze přináší přehled a zhodnocení základních faktorů tohoto procesu, jak se projevovaly v jednotlivých etapách.

První etapu můžeme v zásadě vymezit obdobím od šedesátých let 13. století do sklonku dvacátých let 14. století. Do té doby bylo Kladsko prokazatelně jednou z východočeských kastelání, přičemž význam kladského území pro obranu Čech před vpádem z polského Slezska se ukázal již v dlouhých česko-polských zápasech na přelomu 11. a 12. století. Rozhodnutí Přemysla Otakara II. kolonizovat zatím téměř neosídlený kladský kraj, ležící v kotlině na východě Čech mezi několika horskými hřebeny, a k obraně hranic království využít kolonistů přicházejících ze sousedního Slezska směřovalo k vytvoření tzv. vnějšího kraje s manským systémem a vlastní správou, do značné míry autonomní na zemské správě, a v relativní izolaci od české šlechty.³ V čele kladské správy stál původně

---

společností a kulturou. K nejnovějším pracím náleží Felcman, Ondřej – Semotanová, Eva: *Kladsko: Proměny středoevropského regionu: Historický atlas*, Hradec Králové – Praha 2005 (vč. 51 mapových a znakových listů + CD-Rom). Zcela poslední populárně podanou menší syntézu kladských dějin připravil další člen týmu hradeckých univerzitních historiků F. Musil. Srov. Musil, František: *Kladsko*, Praha 2007.

² Více k tomu Felcman, Ondřej: Divergentní tendence v postavení a vývoji Kladska – kraje a hrabství ve 13.–18. století. In: *Slezsko v dějinách českého státu*, Opava 1998, s. 170–174; idem: Postavení Kladska v České koruně a česko-slezské kladské divergence ve vrcholném a pozdním středověku. In: *Korunní země v dějinách českého státu I.: Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, Sešity Ústavu českých dějin FF UK, řada A, sv. 2, ed. L. Bobková, Praha 2003, s. 254–266 a dále Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), s. 46.

³ Podrobněji k manskému systému se věnoval Musil, František: Vznik manského systému v Kladsku a jeho vývoj do doby husitské, *Kladský sborník* 3, Hradec Králové 1999, s. 37–60.

kladský purkrabí, později ve 14. století královský hejtman, zatímco purkrabí se stal předsedou manuského soudu. Vedle šlechtických manů zaujala poměrně brzo důležitou pozici královská města v čele s Kladskem, jehož městská rada tvořila také soudní tribunál pro ostatní města.

Celý systém byl dobudován zhruba v šesti desetiletích a završen byl za Karla IV. povolením neobesílat český zemský soud.⁴ Kladské poměry se tím začaly vymykat situaci na většině území Čech. Obdobná situace vznikla v širším měřítku pouze na nedalekém Trutnovsku a na Loketsku a převzata byla také na Chebsku získaném králem Janem Lucemburským od císaře Ludvíka Bavora v roce 1322.⁵ Je však zřejmé, že specifickou podobou správy projevovaná odlišnost regionu začala Kladsko připodobňovat částečně slezským knížectvím ležícím na druhé straně hranice, které sice takový systém neměly, chovaly se však jako politicky a administrativně samostatné celky. První příležitostí k takovým „porovnáváním přes hranice“ byla již dočasná vláda Jindřicha IV. Vratislavského v letech 1278–1290, k níž došlo v důsledku porážky a smrti krále Přemysla Otakara II.⁶

Druhé období vymezování regionální kladské specifičnosti trvalo od druhé třetiny 14. století do padesátých let 15. století. Zásluhou lucemburské královské politiky se Kladsko ocitlo v pozici zastavovaného území, nabízeného nejprve sousedním slezským knížatům jako kompenzace za jejich souhlas s lucemburským ovládnutím Slezska a připojováním jejich knížectví k tvořící se České koruně. Kladsko tak přinášelo bezprostřední politické a strategické zisky i hmotné výhody. Český král se stal již v roce 1335 bezprostředním vratislavským knížetem a díky zástavě Kladska získal lenní poslušnost Bolka Minstrberského. Obyvatelé Kladska z takové situace příliš netěžili; znamenala, že dočasný vládce přebíral královské kompetence a postupoval obdobně jako ve svém slezském knížectví, i když jeho postavení nebylo dědičné. Proto se kladští stavové několikrát snažili získat od králů záruky, že kladský kraj již v budoucnu nebude zastavován. Nestalo se tak, ale k novým zástavním pánům patřili již jen knížata z lucemburského rodu (Jošt Moravský v letech 1378–1388 a s příslibem v roce 1405)⁷ anebo levoboční Přemyslovci (Jan II. Opavsko-Ratibořský 1497–1422).⁸

Přes nesnáze, které vláda prvních zástavních pánů působila, když nezaručovala pokojné užívání dosavadních královských privilegií, vytvořila zástavní politika v konečném důsledku společně s existencí správní a právní autonomie kraje faktor přispívající k růstu prestiže Kladska jako specifického útvaru v českém pohraničí, které dostávalo rysy jakéhosi „slezského“ knížectví, nacházejícího se však uvnitř českých hranic. České konvergenci Kladských nahrávala i skutečnost, že ani koupě západní části Minstrberska, tzv. frakenštejnské vikpildy v roce 1351 českým králem a její spravování hejtmanem, který byl vždy také hejtmanem kladským, nezměnila nic na odlišné zemské příslušnosti obou regionů – české Kladska a slezské Frankenštejnska.⁹

Sbližování Kladska se Slezskem však již intenzivně probíhalo v rámci proměn vnitřní struktury kladské společnosti a po vypuknutí husitské revoluce a vyhlášení kruciátů proti českým kacířům ještě

---

4 Poskytl je 10. ledna 1350 český a římský král Karel IV. Srov. Musil, František – Pregiel, Piotr: Chrestomatie k dějinám Kladska, *Kladský sborník – 3. supplementum*, Hradec Králové 2002, dok. č. 36, s. 59–61.

5 K vývoji Chebska srov. Kubů, František: *Chebský městský stát. Počátky a vrcholné období do počátku 16. století*, České Budějovice 2006.

6 K Jindřichu IV. Vratislavskému srov. Barciak, Antoni: Zagadnienie przynależności Ziemi Kłodzkiej w latach 1278–1290, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historica* 1989, tom 76, s. 147–154. Z české literatury např. Žemlička, Josef: *Století posledních Přemyslovců*, Praha 1986, s. 154–155, 169 a 173; dále Fukala, Radek: *Slezsko. Neznámá země Koruny české. Knížecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007, s. 52.

7 Srov. Musil: *Kladsko* (cit. v pozn. 1), s. 45–46. Více k tomu Mezník, Jaroslav: *Lucemburská Morava 1310–1423*, Praha 1999, s. 220, 232–233 a 300, který ovšem považuje zástavu z roku 1405 za zrealizovanou.

8 Musil – Pregiel: *Chrestomatie* (cit. v pozn. 4), dok. č. 43, s. 68.

9 Sedláček, Pavel: Vztahy mezi Kladskem a Frankenštejnskem ve 14. a 15. století, *Kladský sborník* 2, Hradec Králové 1998, s. 117–124.

1. Kladský znak s kolčím helmem.
Navrhl Ondřej Felcman,
grafické zpracování Petr Tomas (Litoměřice).
Foto podle: Felcman – Semotanová:
Kladsko: Proměny (cit. v pozn. 1), list 39, obr. 10.

zesílilo. Nový kladský hejtman Půta z Častolovic (1422) se stal nejen organizátorem protihusitských kladských postojů a akcí, ale postupně také skutečným vládcem Kladska jako samostatně se spravujícího kraje, přerušujícího jakýkoliv kontakt s vlastním královstvím s výjimkou uznání římského a uherského krále Zikmunda za českého krále. Kladsko již tak skutečně dorůstalo do pozice jakéhosi samostatného českého knížectví, zvláště když jeho hejtman získal v Kladsku právo razit mince (1426)¹⁰ stal se jeho zástavním pánem (1431), když již předtím získal zástavu na sousední Minstrbersko (1429).¹¹ Navíc se i jeho erb stále častěji stával neoficiálním symbolem kladské svébytnosti. Kladsko se tak „vnitřně“ dále přibližovalo k partnerským slezským knížectvím, s nimiž uzavíralo vojenské koalice proti husitům. Přes všechna proslezská tendování však nepřestával jeho zástavní pán a současně hejtman respektovat zemskou hranici mezi svými državami. V každém případě Kladsko zastávalo pozici, v níž se sice nepovažovalo za součást Čech, ale zůstávalo – i v době husitských válek – relativně nezávislou součástí Českého království. Obdobnou situaci můžeme pozorovat i za vlády Hynka Krušiny z Lichtenburka¹² a poté za vlády Jiřího z Poděbrad, který zástavu Kladska, ale také sousedního Frankenštejnska a Minstrberska odkoupil od Hynkova syna Viléma Krušiny v roce 1454. Oba zástavní páni fakticky dovršili stav, kdy zástavní pán a současně hejtman v jedné osobě začal představovat skutečného vládce kladské země.

Státprávní dotvoření tohoto dosti obtížně právně definovatelného stavu ukončil právě Jiří z Poděbrad, když se stal v roce 1458 českým králem. Tehdy přestal být kladský kraj jenom Jiřího soukromou zástavou královských práv nad celým regionem, ale stal se také územím, jehož zástavní pán byl současně držitelem těchto práv z titulu královské hodnosti.¹³ Rok poté povýšil král Kladsko na první české hrabství a vzápětí si to dal potvrdit římským císařem Fridrichem III.¹⁴ Hraběcí důstojnost pro Kladsko nebyla v České koruně používaným titulem, ale možná byla vybrána proto, aby se lišila od důstojnosti dílčích slezských území, vesměs považovaných za knížectví, resp. vévodství, přestože právě sousední Minstrbersko s Frankenštejnskem bylo rozlohou menší než kladský kraj. Povýšit kladský kraj na knížectví král Jiří nepotřeboval, protože pro povýšení jeho synů do říšského knížecího stavu mu stačila vláda nad Minstrberskem.¹⁵ Být však Kladsko ve Slezsku, stalo by se s největší pravděpodobností dalším knížectvím.

¹⁰ Ke kladskému mincovnictví v období jeho české státní příslušnosti srov. Nechanický, Zdeněk – Šafář, Oldřich: *Kladské mincovnictví*, Hradec Králové 1983, s. 10–69.

¹¹ Činnosti Půty z Častolovic se v poslední době systematicky věnoval Šandera, Martin: *Zikmundovi věrní na českém severovýchodě: Opočenská strana v husitské revoluci*, České Budějovice 2005. V populárně odborné verzi idem: Půta z Častolovic – obratný velmož v Zikmundových službách, *Dějiny a současnost* 23, 2001, č. 2, s. 5–10.

¹² O Hynku Krušinovi v době jeho vlády nad Kladskem více Urban, Jan: Boj o Kladsko (1435–1454), *Kladský sborník* 1, Hradec Králové 1996, s. 35–55.

¹³ K různým aspektům skutečnosti, že zástavní pán Kladska byl zvolen českým králem, se vyslovuje Felcman – Hladký – Šůla: *Právní postavení* (cit. v pozn. 1), 1. část, s. 31–32 a 2. část, s. 9–11. Nejnověji Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), s. 38–39.

¹⁴ Listina krále Jiřího o povýšení Kladska se nedochovala. Informace pochází od kronikáře Aeluria, který datuje povýšení do června 1459; v každém případě již v srpnu téhož roku povýšení potvrdil císař Fridrich III., který je ještě zopakoval v prosinci 1462. Srov. Musil – Pregiel: *Chrestomatie* (cit. v pozn. 4), dok. č. 53–54, s. 81–85.

¹⁵ Kniže Boleslav byl vládcem sousedního Minstrberska (okolí dnešních polských měst Ziębice a Żąbkowice Śląskie), které se na sklonku 13. století profilovalo jako jedno z dílčích slezských knížectví v důsledku dělení svídnické větve Piastovců. Jeho dočasná zástavní práva nad kladským krajem, jak se nakonec ukázalo, byla jen prvním krokem k budoucí přeměně knížectví v české předpolí ve Slezsku a k jeho pozdějšímu velmi úzkému provázání s kladským krajem, resp. hrabstvím. Přes tuto svázanost Kladska a Minstrberska (viz dále) nemá české silesiákální bádání k dispozici moderní fundovanou odbornou práci o vývoji tohoto knížectví a jeho hospodářské, společenské, správní a kulturní podobě. Podobná práce neexistuje ani v polské a německé literatuře. Stručně k Minstrbersku srov. Honzák, František – Pečenka, Marek – Vlčková, Jitka: *Evropa v proměnách staletí*, Praha 1997, s. 297–298. Ze starších německých prací srov. Sabisch, Alfred: *Abriss der politischen Entwicklung des Fürstenthums Münsterberg-*

2. Jan Jiří (Mořic) Vogt, pohled na město Kladsko od jihovýchodu, *Das jetzlebende Königreich Böhmen*, Frankfurt-Leipzig 1712, mědiryt 134 x 162 mm, Knihovna Historického ústavu AV ČR, i.i.v.
Skenoval Pavel Vychodil. Foto podle: Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), , list 35, č. 69.

Povýšením kladského kraje na hrabství začala další etapa samosprávné kladské existence, od počátku posílená novou státoprávní kvalitou. Významným rysem této skutečnosti byla existence hraběcí dynastie, tedy stav obdobný slezským knížectvím.¹⁶ Tato fáze trvala do třicátých let 16. století, fakticky ji však lze prodloužit až do roku 1569. Administrativní a státní výstavbu hrabství, které získalo také erb [obr. 1],¹⁷ a jeho vládci obnovené právo razit mince, dotvořil Jiřího syn Jindřich zřízením kladských register (zemských desk) a úřadem kancléře. Tyto státoprávní atributy dotvrdily odlišnost hrabství v českých politickosprávních poměrech. Hrabství sice v mnohém připomínalo sousední

-Frankenstein, *Schlesische Geschichtsblätter* 3, 1930, s. 49–53. V polské literatuře alespoň doplněné nové polské vydání starší německé práce F. Hartmanna o dějinách města Ziębic (Minstrberku). Srov. Czapliński, Marek – Hartmann, Franz: *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, Wrocław 1992.

16 Ke kladským hraběcím dynastiím nově srov. Felcman, Ondřej: Kladští vládci a kladské hraběcí dynastie ve středověku a na počátku novověku, *Kladský sborník* 7, Hradec Králové 2006, s. 41–52.

17 Ke kladskému znaku srov. velmi důkladnou stať Henschel, Friedrich: Das Wappen und die Landesfarben der der Graffschaft Glatz, *Glatzer Heimatblätter* 5, 1919, s. 53–63. Dále Vojtíšek, Václav: O erbu kladské země a města Kladska. In: *Kladsko v historii českého státu*, Praha 1947, s. 68–72. Nejnověji o kladském erbu O. Felcman v práci Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), s. 136–151.

3. Rekonstrukční mapa území Kladského hrabství s vyznačením změn. Návrh Ondřej Felcman, digitální zpracování ing. Marcela Havelkové (Earth Tech CZ s.r.o., Praha). Foto podle: Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), list 39, č. 82.

4. Tolar Jana z Pernštejna se znaky pánů z Pernštejna a Kladského hrabství na rubu mince, 1542, průměr 22 mm, graficky zpracovala Hana Pravdová, Opava. Foto podle: Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), s. 140.

slezská knížectví, avšak zůstávalo české. Sebevědomí kladských stavů posilovala skutečnost, že český král si Kladsko oblíbil a často na tamním hradě úřadoval, a to nejen ve slezských záležitostech [obr. 2]. Tím byla zdůrazňována vazba hrabství k Praze. I po králově smrti zůstalo Kladsko pro jeho syna Jindřicha rozhodující državou, přestože byl také knížetem v sousedním Minstrbersku. Jindřich se zasloužil také o stabilizaci kladského území a konečnou podobu hranic hrabství vůči království [obr. 3].¹⁸ Přináležitost hrabství ke království zůstala respektována i Matyášem Korvínem, poté co se stal jedním ze dvou českých králů s právem vládnout ve vedlejších zemích Koruny.¹⁹ Jindřichovi staršímu potvrzoval jako lenní pán pouze vládu v Minstrbersku a Frankenštejně, ne však v Kladsku.

Prodej hrabství třemi syny Jindřicha staršího hrabatům z Hardeggu však vedl k poněkud nejasné pozici hrabství, když se nový vládce pokusil o jeho přímé podřízení římskému císaři. Tyto pokusy odmítli čeští stavové, snad i proto se konal roku 1512 v Kladsku generální sněm zemí Koruny české.²⁰ Naproti tomu kladští stavové, k nimž na začátku 16. století přibyli i svobodní rychtáři, nesli těžce skutečnost, když se po vcelku brzkém odchodu Hardeggu dostalo hrabství opět do zástavy. Zatímco zástava Pernštejnům byla vcelku akceptována²¹ (snad i proto, že vrcholící luterská reformace odvedla pozornost Kladských jiným směrem; a také znovu prohloubila vazby ke Slezsku), zástavní panství bavorských Wittelsbachů bylo krajně tíživé, zvláště když první z nich, bývalý salcburský arcibiskup Arnošt, se pokusil o obnovu katolického rázu kraje. Oba zástavní páni se za své vlády v hrabství snažili vystupovat a jednat, jako kdyby byli regulérními hrabaty, mimo jiné razili i mince [obr. 4]. Ani opětovně navázané duchovní spojení se Slezskem a Vratislaví (tentokrát na luterské bázi) a další posilování obchodních a kulturních vazeb s oblastmi na Odře Kladským nebránilo, aby svůj vztah k Českému království považovali za prioritní, a proto se nehodlali smířit ani s pokračováním stavu, kdy královské hrabství zůstávalo zástavou soukromníka. Využili odmítnutí českých stavů povolit Wittelsbachům další působení v Kladsku a v roce 1569 se jim podařilo s vynaložením vlastních finančních prostředků dosáhnout toho, že král hrabství vykoupil. Po třicetiletých peripetiích tak mohli být kladští stavové konečně spokojeni. Hrabství se natrvalo stalo přímým vlastnictvím Koruny, resp. krále.²² Tato významná změna, kdy se práv bezprostředně panující dynastie ujali Habsburkové definitivně jako čeští králové, zahájila poslední období kladské správní autonomie.

Její zajištění v pozici královského hrabství trvalo téměř dalších dvě stě let až do připojení Kladska k Prusku. Celá tato etapa je však natolik různorodá, že ji zde nelze podrobněji rozebrat. Představuje směsici procesů a tendencí: odrážely se v nich české (centralizační) vlivy a nespokojenost Kladských s nimi, dokonce i jejich krátkodobá snaha vynutit si za stavovského povstání v rámci konfederace

18 Šůla, Jaroslav: Pohyb česko-kladské hranice v období feudalismu, *Kladský sborník* 1, Hradec Králové 1996, s. 27–34 a idem: Hraniční spor na horním toku Divoké Orlice, *Kladský sborník* 5, Hradec Králové 2003, s. 97–125. Podrobnou analýzu lze nalézt v práci Felcman – Semotanová: *Kladsko: Proměny* (cit. v pozn. 1), s. 15–33.

19 Matyáš obsadil Moravu a poté Slezsko s Lužicí již v roce 1469. V zápase pokračoval i po volbě Vladislava Jagellonského za českého a uherského krále a ještě v roce 1471 se dal urychleně zvolit a poté korunovat českým králem. V následujícím období trvaly mezi oběma královskými protivníky boje, které byly zakončeny olomouckými dohodami na sklonku roku 1478, potvrzenými ještě setkáním obou králů ve stejném městě v červenci 1479. Česká koruna zůstala rozdělena mezi dva české krále, přičemž Vladislavovi zůstaly pouze Čechy s Kladskem. Ve smlouvě byly také dohodnuty podmínky, za nichž by se mohly vedlejší země České koruny vrátit k mateřským Čechám. Více k tomu Čornej, Petr – Bartlová, Milena: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. VI. (1437–1526), Praha 2007, s. 435–437.

20 Šandera, Martin: Generální sněm zemí Koruny české v Kladsku roku 1512, *Kladský sborník* 4, Hradec Králové 2001, s. 19–28.

21 Šůla, Jaroslav: Počátek a konec pernštejnské zástavy hrabství Kladského, *Kladský sborník* 3, Hradec Králové 1999, s. 69–80 a Vorel, Petr: *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999, s. 159, passim.

22 Srov. Tichý, Josef: Stopami kladských dějin. In: *Kladský sborník*, ed. V. Černý, Praha 1946, s. 9–28.

statut vedlejší země Koruny,²³ současně věrnost závazkům vůči novému českému králi a věci povstání, rovněž úsilí společně se Slezskem získat saské záruky pro udržení luterského náboženství a konečně také rázná proměna politická a náboženská. Jí se Kladští po říjnu 1622 bezezbytku podrobili. Ochota podvolit se jim nakonec přinesla nejprve pozici rodového habsburského hrabství, kde hrabětem byl ustanoven mladší král (Ferdinand III. 1627 a Ferdinand IV. 1649). Obnova centralizačních trendů v berních, sněmovních a právních věcech takové postavení hrabství sice postupně rušila, ale samosprávnou specifičnost a tím výjimečnost uvnitř království uznávala nadále i v době, kdy již byly všechny ostatní bývalé vnější kraje včetně Chebska podřízeny celozemské správě.²⁴ Do jisté míry v tom hrály roli rostoucí hohenzollernské ambice právě ve Slezsku, ale také jednoznačné katolictví kladských stavů, jejichž prohabsburská orientace nakonec směřovala více k Praze a Vídni, ne však ke slezské Vratislavi. Tato duchovní atmosféra se promítla i v barokním rázu krajiny.²⁵ Konec hrabství v České koruně nastal ve chvíli, kdy se erbem,²⁶ důstojenstvím a zemským sněmíkem, kanceláří i soudem zcela vymykalo celočeským poměrům. Stávalo se proto i předmětem samostatného mapového zobrazení regionu [obr. 5].

Na sklonku roku 1741 se podařilo vojenským jednotkám pruského krále Fridricha II. obsadit nejprve kladské území a poté v dubnu následujícího roku dobýt kladskou citadelu.²⁷ Důsledky válečného vývoje znamenaly pro český stát v jeho již dosti omezené samostatnosti ještě výraznou územní újmu. Uzavřený berlínský mír mezi pruským králem a uherskou a českou královnou Marií Terezií z léta 1742 přinesl ztrátu většiny Slezska a s ním také českého Kladska, což potvrdil o rok později samotný český zemský sněm.²⁸ V roce 1760 se habsburskému generálu Gideonu Laudonovi podařilo kladskou pevnost dobýt a současně se zmocnit celého hrabství,²⁹ takže Kladsko se vrátilo nazpět do České koruny. Marie Terezie považovala tento obratný vojenský čin za tak pozitivní, že dala na jeho památku razit medaili označující Kladsko za *securitas Bohemiae*.³⁰ Hubertusburský mír z roku 1763 znamenal nejenom ukončení dlouhé sedmileté války, ale také konec nadějí na udržení hrabství v Čechách. Kladsko se stalo definitivně pruským majetkem, přestože jej císařovna považovala

---

23 Za českého stavovského povstání se kladští stavové pokusili o pozdvižení statutu Kladského hrabství jeho přiřazením mezi ostatní vedlejší země Koruny české: Takto byli přijati ke stavovské konfederaci, ale možnost podílet se na volbě nového krále Fridricha Falckého nedostali. Získali však od stavovského direktoria jistý příslib pro budoucnost, jenomže porážka povstání učinila všem nadějím konec. Bližší Felcman – Hladký – Šůla: *Právní postavení* (cit. v pozn. 1), 2. část, s. 17–18.

24 Podrobněji k habsburské pobělohorské politice vůči Kladsku ibidem, s. 18–26.

25 K tomu Herzig, Arno: Vznik barokní krajiny v Kladském hrabství, *Kladský sborník* 2, Hradec Králové 1998, s. 163–173.

26 Na korunovačních korouhvích českých stavů zhotovených ke korunovaci císaře Karla VI. na českého krále se objevil vedle zemských znaků také znak Kladského hrabství. Srov. Sedláček, Pavel: Korunovační korouhve českých stavů z roku 1723, *Kladský sborník* 2, Hradec Králové 1998, s. 175–181. Přítomnost kladského znaku mezi znaky zemí Koruny české je interpretována různě, avšak zdá se, že základním motivem k jeho vyšíání na korouhev byla skutečnost, že Karel VI. byl jako český král také kladským hrabětem.

27 K tomu Pregiel, Piotr: Pruská diplomacie v průběhu první slezské války a nabytí práv na kladské hrabství, *Historie a vojenství* 51, 2002, č. 1, s. 85 a 92; Musil – Pregiel: *Chrestomatie* (cit. v pozn. 4), dok. č. 81, s. 130–133 a rovněž Tichý, Josef: Kladsko v českých dějinách. In: *Kladsko v historii* (cit. v pozn. 17), Praha 1947, s. 40–41.

28 Text smlouvy a usnesení českého zemského sněmu otiskuje Kalousek, Josef: *České státní právo*, Praha 1892, s. 165 a s. 631–632. Nejnověji oba texty v edici Musil – Pregiel: *Chrestomatie* (cit. v pozn. 4), dok. č. 83–84, s. 136–139. Text usnesení českého sněmu byl publikován i v dalších českých populárně orientovaných edicích, např. *Minulost našeho státu v dokumentech*, Praha 1971, s. 181, kde však je uvedeno chybné datování. Tichý: *Kladsko* (cit. v pozn. 27), s. 47, zmiňuje, že o požadavku předat Kladsko pruskému králi byl již informován český korunovační sněm v březnu 1743.

29 Srov. ibidem, s. 54–55 a Bělina, Pavel: *Generál Laudon*, Praha 1993, s. 129.

30 K tomu srov. Staude, Alfred: Glatzer Münze. In: *Tausend Jahre Glatz*, hg. von J. Marx, Leimen – Heidelberg 1982, s. 169–190.

za území, které mělo být z vojenskostrategických důvodů v diplomatických jednáních o míru jednoznačně udrženo pod její vládou, ale pruský král jej zatím do získané větší části Slezska nezačlenil. Jeho svébytné postavení respektoval Fridrich II., když jmenoval do čela kladské správy zvláštního gubernátora, generála de la Motte Fouqué.³¹ Teprve pruské moderní správní reformy, prováděné po vídeňském kongresu, přinesly Kladsku zrušení jeho autonomní svébytnosti a začlenění do slezského území jako součást vratislavského vládního obvodu.³² Dalších téměř dvě stě let bylo území bývalého Kladského hrabství rozděleno do několika administrativních jednotek. Sjednocení kladského území v jeden správní celek přinesla až polská správní reforma z roku 1998. Na jejím základě byl ustanoven kladský okres (*powiat*),³³ který si dokonce s ohledem na své historické tradice samosprávného území dal potvrdit původní kladský znak jako znak okresu.

Z výše uvedené komplikovanosti dějinného vývoje kladského regionu a z geostrategického položení jeho území, které z něj činilo častý objekt dynastických a státně mocenských zájmů, vyplývalo, že tento pohraniční region měl skutečně vlastní dějiny. Po dlouhá staletí spoluvytvářela historie Kladska především české dějiny, ale kvůli četným kontaktům se slezskými knížectvími, dané polohou na česko-slezských zemských hranicích, ovlivňovaly události v Kladsku také dějiny sousedního Dolního Slezska. Teprve pruský zábor z poloviny 18. století způsobil, že kladské dějiny se z českých vytratily, aniž však výrazněji poznamenaly historii rostoucího a expandujícího Pruska. Jejich marginalizace vyvrcholila v císařském i republikánském Německu, geostrategické hodnoty kladského území však využil A. Hitler při pokoření Československa. Konec druhé světové války přinesl novou změnu; předání Slezska (a Kladska) lidovému Polsku znamenalo postupnou integraci kladské provinční historie do poválečných dějin Polska. Všechny tyto skutečnosti ovlivňovaly společenské vědomí nejen ve státech, k nimž Kladsko postupně patřilo, ale i v širším středoevropském sousedství a následně se promítaly do rozdílných interpretací jeho dějin.

Příloha

Přehled zástavních pánů a kladských hrabat do roku 1763³⁴

zástavní páni

Jindřich IV., vévoda vratislavský

1278–1290

Hynek Berka z Dubé

zřejmě již po roce 1305,

písemná svědectví až z let 1311–1318

31 K jeho činnosti a životní fázi spojené s pruským ovládnutím Kladska jsou k dispozici studie polského autora P. Pregiela. Srov. Pregiel, Piotr: Francouzský hugenot generálem Bedřicha II. H. A. de la Motte Fouqué, počátky jeho vojenské dráhy a jeho podíl na pruském dobytí a pacifikaci Kladska, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 2, s. 294–334; idem: Pruský generál habsburským zajatcem. H. A. de la Motte Fouqué – vyvrcholení vojenské dráhy, její osudový zlom a poslední léta jeho života, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 4, s. 727–765 a konečně monografické shrnutí téhož autora: *Okrutny gubernator hrabstwa kłodzkiego general Fouqué*, Kłodzko 2000.

32 Srov. Musil – Pregiel: *Chrestomatie* (cit. v pozn. 4), dok. č. 93, s. 165–166.

33 Ibidem, dok. č. 135, s. 249–251 a dále Kuča, Karel: Nové územně-právní členění Slezska a celého Polska v historické retrospektivě, *Muzejní a vlastivědná práce* 37, 1999, č. 4, s. 218.

34 Přehled představuje pořadí skutečných vládců kladského kraje a hrabství, přičemž upřesňuje obdobný přehled v kolektivní práci: *Dzieje miasta Kłodzka*, ed. R. Gładkiewicz et al., Kłodzko 1998, s. 217–229.

Jindřich VI., vévoda vratislavský
1327–1335
Boleslav II., vévoda minstrberský
1336–1342
Albert z Chřenovic, kladský hejtman
1346–1350
Jošt Lucemburský, markrabě moravský
1378–1388
Jan II. (Hanuš), vévoda opavsko-ratibořský
a kladský hejtman
1397–1422
Prokop Lucemburský, markrabě moravský
1402, nezrealizováno
Jošt Lucemburský, markrabě moravský
a braniborský, vévoda lucemburský
1405, nezrealizováno
Půta III. z Častolovic, kladský hejtman
(1422) a zástavní pán Minstrberska (1429)
1431–1435
Anna z Koldic, vdova po předchozím
a Anna, kněžna osvětimská, matka předchozího
1435–1440
Hynek Krušina z Lichtenburka
1440–1454
Vilém Krušina z Lichtenburka
1454
Jiří z Poděbrad, nejvyšší maršálek
Českého království
1454–1458
týž jako český král
1458–1465

hrabata

dynastie Poděbradů
Viktorin, Jindřich starší, Hynek,
knížata Svaté říše římské, vévodové
minstrberští, 1465–1472
Jindřich starší, vévoda
minstrberský, 1472–1498
Jiří, Albrech, Karel,
knížata Svaté říše římské, vévodové
minstrberští, 1498–1501

dynastie Hardeggů
Oldřich, říšský hrabě z Hardeggu
1501–1524

	Jan, říšský hrabě z Hardeggu, bratr předchozího 1525–1533
	<i>dynastie Habsburků</i> Ferdinand I. jako český král 1534–1537
Jan z Pernštejna 1537–1548 Jaroslav, Vratislav a Vojtěch z Pernštejna 1548–1549 Arnošt Wittelsbašský, vévoda bavorský a bývalý arcibiskup salcburský 1548–1560 Albert Wittelsbašský, falckrabě falcký 1561–1569 (bez českého inkolátu)	
	<i>Císařsko-královská dynastie Habsburků</i> Maxmilián II. jako český král 1569–1576 Rudolf II. jako český král 1576–1611 Matyáš I. jako český král 1612–1619
	<i>Dynastie Wittelsbachů</i> Fridrich, falckrabě falcký, zvolený český král 1619–1622
	<i>Císařsko-královská dynastie Habsburků</i> Ferdinand II. jako český král 1622–1623 Karel, arcivévoda rakouský, biskup vratislavský a pasovský, velmistr řádu německých rytířů 1623–1624 Ferdinand II. jako český král 1624–1626 Ferdinand III. jako mladší český král 1626–1637 týž jako český král

1637–1649
Ferdinand IV. jako mladší český král
1649–1654
Ferdinand III. jako český král
1654–1657
Leopold I. jako český král
1657–1705
Josef I. jako český král
1705–1711
Karel VI. jako český král
1711–1740
Marie Terezie, česká královna
1740–1742

dynastie Hohenzollernů
Fridrich II., pruský král
1742–1760

Dynastie Habsburků-Lotrinsků
Marie Terezie, jako česká královna
1760–1763

KSZTAŁTOWANIE SIĘ ZIEMI KŁODZKIEJ JAKO SPECYFICZNEGO REGIONU ADMINISTRACYJNEGO W RAMACH POGRANICZA CZESKO-ŚLĄSKIEGO (OD XIII DO XVIII WIEKU)

Studium specyfikuje proces stopniowej zmiany wewnętrznego systemu administracyjnego i statusu politicznoprawnego Kłodzka jako czeskiego regionu pogranicznego. Za kluczowe można uważać trzy momenty: utworzenie lenna z autonomiczną administracją za panowania Przemysła Ottokara II; uzyskanie Śląska przez Jana Luksemburczyka, po którym dochodzi do stopniowego nawiązywania i rozbudowywania stosunków pomiędzy czeskim Kłodzkiem i przyłączonym obszarem śląskim oraz powstanie Hrabstwa Kłodzkiego. Niniejszy artykuł opisuje specyficzny rozwój kłodzkiej administracji regionalnej (ziemskiej), charakteryzujący się swoistą i wyłączną pozycją politicznoprawną Kłodzka w ramach państwa czeskiego, wynikającą przede wszystkim z podniesienia do rangi hrabstwa oraz tworzenie kłodzkich powiazań z Śląskiem. Autor, obserwując region ten od wewnątrz, częściowo objaśnia rolę niektórych cech specyficznych w procesie kształtowania swoistości kłodzkiej, w licznych aspektach wzorowanej na księstwach śląskich, jednak przede wszystkim po raz pierwszy w literaturze przedmiotu przeprowadza dyferencjację wewnętrzną tego procesu rozwoju na podstawie przyporządkowania faktów do poszczególnych etapów. Proces kształtowania Ziemi Kłodzkiej w ramach Czech i na pograniczu czesko-śląskim oraz jego funkcjonowanie jako miniaturowego państwa, które odróżnia się od innych czeskich regionów pogranicznych, podzielono na cztery etapy. W ramach pierwszego etapu powstaje pograniczny obszar o systemie lennym i administracji autonomicznej, w drugim etapie, charakteryzującym się wykorzystywaniem Ziemi Kłodzkiej jako zastawu w celach politycznych, kulminują dążenia do budowania administracji „ziemskiej” z prawem do bicia monet. W trzecim etapie

zakończono cały proces prawnopaństwowy przez powstanie hrabstwa i dynastii hrabiowskiej, w czwartej fazie region ten powraca pod władzę królewską, co oznacza stabilizację odrębności prawnopaństwowej hrabstwa w ramach Królestwa Czeskiego pod centralizowaną władzą Habsburgów. Na zakończeniu autor stwierdza fakt zniknięcia dziejów Ziemi Kłodzkiej z czeskiej historii w wyniku wyrwania hrabstwa z państwa czeskiego oraz ich pomijania jako nieciekawych zdarzeń w odległym regionie jednoczącego się obszaru niemieckiego.

STRESZCZENIE

SUMMARY

DEFINING KŁODZKO AS A SPECIFIC ADMINISTRATIVE REGION OF THE BOHEMIAN-SILESIA BORDER AREA (FROM 13TH TO 18TH CENTURIES)

The essay elaborates on the individual stages of the process during which the Kłodzko (Glatz) region, as a Bohemian border area, transformed its domestic administrative system as well as its position in relation to constitutional law. Three factors can be viewed as crucial in this process: the establishment of a feudal region with an autonomous administration, which occurred under the reign of Přemysl Ottokar II; the acquisition of Silesia by John of Luxemburg, which was followed by incremental establishing and strengthening of contacts between the Bohemian Kłodzko and the attached neighbouring Silesian territory; and the origination of the Kłodzko County.

The writer briefly explains the specifics of the development of the Kłodzko regional administration, characterizes the peculiar position of Kłodzko within the Bohemian state – i.e. the position which was clearly exclusive from the point of constitutional law due to the elevation of Kłodzko to county –, and the links between Kłodzko and Silesia. He approaches the region from the inside, partially discussing the role which its specifics played during the formation of the Kłodzko unique character that, in many aspects, imitated Silesian duchies. But mainly, he divides this process of development on the basis of researched facts into partial stages.

The process of defining Kłodzko in the framework of Bohemia and the Bohemian-Silesian border area as a very small country, which rather differed from other Bohemian border regions, proceeded in four stages. The first stage witnessed the formation of a border region with a feudal system and autonomous administration. The second stage, when Kłodzko

was actually used as a forfeit serving mainly political aims, culminated in the establishment of the regional administration, which was awarded the right to mint coins. In the third stage, the entire development was crowned by the origination of duchies and the duchy dynasty as related to constitutional law, while the fourth stage returned the region under the royal reign which brought about firm fixation of the constitutional-law dissimilarity of the duchy within the Kingdom of Bohemia, centrally governed by the Habsburgs.

The closing of the essay opines that, by detaching the duchy from the Bohemian state, the history of Kłodzko somewhat disappeared from the history of Bohemia and was marginalized down to the level of rather uninteresting events occurring in a distant region that became unified within the German area.

PROMĚNY TÉMAT A PŘÍBĚHY MOTIVŮ: STŘEDOVĚK

DIE IKONOGRAPHIE DER MARIENHIMMELFAHRT IN SCHLESILIEN IM MITTELALTER UND IHRE STELLUNG IN MITTELEUROPA

Paweł Freus

Schlesien hat in Ostmitteleuropa im 15. Jahrhundert einen wichtigen Beitrag zur Entwicklung der Ikonographie der Marienhimmelfahrt geliefert. So übertrifft die Zahl der erhaltenen oder aus verschiedenen Quellen bekannten Darstellungen die Zahl der Werke mit demselben Thema in den benachbarten Ländern (zum Beispiel in Böhmen und Mähren) deutlich.¹ Die erhaltenen Beispiele in Schlesien zeichnen sich weiterhin im mitteleuropäischen Vergleich durch ihre erfindungsreiche Ikonographie aus. Im ganzen ostmitteleuropäischen Raum kann sich mit der schlesischen Gruppe der Marienhimmelfahrt nur Klempolen/Małopolska messen, sowohl zahlenmäßig, als auch im Sinn der ikonographischen Innovation.

Die frühesten mir bekannten Beispiele der Ikonographie der Marienhimmelfahrt in Schlesien sind zwei Miniaturen in Handschriften aus dem frühen 15. Jahrhundert: in der Initiale „*G(audeamus)*“ in einem Missale, wohl aus der Pfarrkirche St. Elisabeth in Breslau (verschollen; ehemals: Breslau, Stadtbibliothek, Sign. R 165, f. 248v; Abb. 1)² und in der Initiale „*C(ogitis me)*“ in einem Lektionar unbekannter Provenienz (Posen, Muzeum Archidiecezjalne, Sign. Ms. 148, f. 282v; Abb. 2).³ Beide Bilder sind sehr ähnlich: Maria ist frontal und in Halbfigur, mit im Gebetsgestus gefalteten Händen und mit der Krone auf der Haupt dargestellt. Ihre Gestalt befindet sich in einem Wolkenkranz. Man kann solche Darstellungen als reduzierten Maria-Orans-Typus betrachten. Die symbolischen Darstellungen der Marienhimmelfahrt trifft man in liturgischen Handschriften nicht selten in den Initialen zum Fest der *Assumptio Mariae* an.⁴ Einen originellen Zug von schlesischen Darstellungen, ohne Analogien zu dieser Zeit, bildet jedoch das Aufgeben der Motive der Engelfiguren und der Mandorla, obwohl man den Wolkenkranz als eine Anspielung auf letztere betrachten kann. Zwar könnte die Haltung von Maria auch an anderen Marienthemen erinnern, vor allem an die

---

1 Nach meiner Kenntnis sind Darstellungen der Marienhimmelfahrt in Böhmen und Mähren äußerst selten. Wie es scheint, kann man diese geringe Zahl der Beispiele nicht nur mit dem Bildersturm der Hussitenkriege verbinden. Die älteste böhmische Darstellung der Marienhimmelfahrt, die ich kenne, ist eine Miniatur – ein kleines Medaillon – in dem sogenannten Kutenberger Graduale aus dem Jahr 1471. Auf dieses Bild wird unten noch eingegangen. Ein anderes Beispiel ist die gemalte Darstellung auf dem linken Flügel des Triptychons in der Benediktinerkirche in Orlova aus dem letzten Viertel des 15. Jahrhunderts (kurz vor 1496?), vgl. Chamonikola, Kaliopi: Oltář z Orlové. In: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezka 1400–1550*. Katalog, eds. K. Chamonikola – I. Hlobil – M. Perůtka, Brno – Olomuc 1999–2002, Bd. IV, S. 150–154; Czechowicz, Bogusław: *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005, S. 502–504, Abb. 363. Man muss jedoch betonen, dass die Stadt Orlova auf dem Gebiet des Teschiner Schlesien (Śląsk Cieszyński) liegt, das am Ende des 15. Jahrhunderts ein unabhängiges Herzogtum war, das enge Kontakte mit der polnischen Krone pflegte, vgl. idem, S. 461–464. Noch wichtiger ist wohl das Milieu, in dem das Werk sehr wahrscheinlich entstanden ist. Nach Meinung von Bogusław Czechowicz entstand das Triptychon in der Krakauer Werkstatt vom Meister der Heiligen Sippe (Mistr Rodziny Marii). Wie es sich nach der kleinen Fotografie beurteilen lässt, gehört diese Marienhimmelfahrtsdarstellung in der Tat zum *Unio mystica*-Typus, der in Krakau in 1470er Jahren ausgebildet wurde. Sowohl seiner künstlerischen Herkunft nach, als auch unter ikonographischem Aspekt, ist das Retabel in Orlova ein Import aus Krakau.

2 Podlacha, Władysław: Miniatury śląskie do końca XIV w. In: *Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, Bd. III, ed. W. Semkowicz, Kraków 1936, S. 235–238, Taf. LXXVII–LXXX; Kloss, Ernst: *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, S. 109, 111–118, 221–222, Abb. 162–168, 183, Taf. III–IV; Gromadzki, Jan: Przemiany stylowe w śląskim malarstwie miniaturowym XIV i XV w. na przykładzie ksiąg liturgicznych z kościoła Św. Elżbiety we Wrocławiu. In: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół Św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, ed. M. Zlat, Wrocław 1996, S. 114, 122, Abb. 5.

3 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce (Seria Nowa)*, Bd. VII, *Miasto Poznań*, eds. E. Linette – Z. Kurzawa, Teil 1: *Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią* (tekst i ilustracje), hg. von E. Linette – Z. Kurzawa, Warszawa 1983, S. 91–92, Abb. 313–316.

4 Zum Beispiel in der Initiale „*F(amulorum)*“ in dem Missale aus dem Zisterzienserkloster Fitero (Navarra), aus dem 12. Jahrhundert (Pamplona, Dipotació, f. 87r.), vgl. Vicéns, Maria Teresa: *Iconografia assumpcionista*, Castelló 1986, Abb. S. 25.

1. Johannes von Zittau, Marienhimmelfahrt in der Initiale G(audeamus), Missale (wohl aus St. Elisabeth zu Breslau), f. 248v, Breslau, um 1415, Tempera auf Pergament, Breslau, Stadtbibliothek, Sign. R 165 (verschollen). Archivbild aus der Zeit vor 1945. Foto Biblioteka Uniwersytecka, Breslau.

2. Marienhimmelfahrt in der Initiale C(ogitis me), Lektionar, f. 282v, Schlesien, Anfang des 15. Js., Tempera auf Pergament, Posen, Archiwum Archidiecezjalne, Sign. Ms. 148. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

Ährenkleidmadonna⁵ und an die Maria der Guten Hoffnung (*Maria Gravida, Expectatio Mariae*).⁶ Aber das Motiv der Wolken und vor allem der funktionelle Kontext der Darstellungen, die die Initialen der Messe zum Fest der *Assumptio Mariae* schmücken, beweisen zweifellos ihre direkte Verbindung mit der Ikonographie der Marienhimmelfahrt.

Die Krone auf dem Haupt der Gottesmutter ist eine Andeutung der Marienkrönung: ein Motiv, das sowohl aus der älteren Ikonographie der Marienhimmelfahrt,⁷ als auch der des Marientodes⁸ schöpft. Es veranschaulicht die immer stärkere Tendenz in der spätmittelalterlichen Ikonographie zur Verschmelzung der Hauptthemen der Verherrlichung Marias in einer Darstellung.⁹

Die besprochenen Miniaturen blieben anscheinend in der schlesischen Ikonographie des Themas ohne Nachfolge. Wir finden analoge Darstellungen allerdings in kleinpolnischen Handschriften – in zwei Antiphonarien aus dem späten 15. Jahrhundert, die aus Bibliotheken der Franziskaner-Observanten-Klöster (pol. bernardyni) stammen: aus Radom, wohl ursprünglich aus dem Konvent in Krakau (Sandomierz, Muzeum Diecezjalne, Sign. rkps 1689, f. 161r; Abb. 3), aus der Zeit um Jahr 1480,¹⁰ und aus Lemberg/Lwów (heute: Krakau, Biblioteka Prowincji OO. Bernardynów przy kościele Św. Bernarda ze Sieny, Sign. 16/RL, f. 98v), aus der Zeit um 1500.¹¹ In der ersten Handschrift schmückt die Miniatur die Initiale „V(irgo)“, in der zweiten „A(ssumpta est)“. Auf beiden Miniaturen

⁵ Thomas, A.: Ährenkleidmaria. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 1, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1971, Sp. 82–85, Abb. 2; Schiller, Gertrud: *Ikonographie der christlichen Kunst*, Bd. 4, 2: *Maria*, Gütersloh 1980, S. 165, Abb. 764, 768, 769. Es ist sehr interessant, dass sich auf der Marmorskulptur der Ährenkleidmadonna, die Pietro Antonio Solario im Jahre 1485 für den Mailänder Dom (Mailand, Castello Sforzesco) geschaffen hat, auf dem Gürtel der Jungfrau die Inschrift: *electa ut sol, pulchra ut luna* (Hld. 6, 9) befindet, die sehr oft auf Bildern der Marienhimmelfahrt vorkommt.

⁶ Zum Beispiel die verschollene Steinskulptur aus dem späten 14. Jahrhundert (ehemals: Thorn/Toruń, Muzeum Miejskie), vgl. Clasen, Carl Heinz: *Die mittelalterliche Bildhauerkunst im Deutschordensland Preussen. Die Bildwerke bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, Berlin 1939, Bd. I, S. 131, Bd. II, Abb. 157–159. Andere Beispiele, vgl. Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), S. 163, Abb. 766, 767.

⁷ Die Krone auf dem Haupt der schwebenden Maria sehen wir schon auf den frühesten hochmittelalterlichen Darstellungen dieses Themas, vgl. Verdier, Philippe: *Le couronnement de la Vierge. Les origines et les premiers développements d'un thème iconographique*, Montréal – Paris 1980, Abb. 66–67; Thérél, Marie-Louise: *A l'origine du décor du portail occidental de Notre-Dame de Senlis: Le triomphe de la Vierge-Eglise. Sources historiques, littéraires et iconographiques*, Paris 1984, Abb. 23. Im 14. und 15. Jahrhundert kommt dieses Motiv besonders oft in der Ikonographie der Marienhimmelfahrt in Italien vor, vgl. van Os, Henk W.: *Marias Demut und Verherrlichung in der sienesischen Malerei 1300–1450*, Den Haag 1969, Taf. 16, Abb. 118–119; Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), Abb. 717.

⁸ Die Krone auf dem Haupt der sterbenden Gottesmutter kommt offenbar sehr selten vor. Ich kenne kein Beispiel dafür, weder aus Schlesien, noch aus den benachbarten Ländern. Öfters hingegen stößt man auf dieses Motiv in Darstellungen der Personifikation von Marias Seele. In Schlesien sehen wir die gekrönte Seele der Gottesmutter auf zwei Darstellungen des Marientodes, die zur selben Zeit, wie die besprochenen Miniaturen, entstanden sind: auf dem Tympanon des Südportals der Johanniter-Kirche in Striegau/Strzegom aus der Zeit um 1400, vgl. Dobrowolski, Tadeusz: *Sztuka na Śląsku*, Katowice – Wrocław 1948, S. 85, 87, Abb. 33–34; und auf dem Tafelbild aus der Kirche in Langendorf/Wielowieś (Breslau, Muzeum Archidiecezjalne, Inv. Nr. 1) – aus der Zeit um 1420–1425, vgl. *Schlesische Malerei und Plastik des Mittelalters. Kritischer Katalog der Ausstellung in Breslau 1926*. Katalog, hg. von H. Braune – E. Wiese, Leipzig 1929, Nr. 174, S. 80, Taf. 173–174; Dobrowolski: *Sztuka* (wie diese Anm.), S. 151, Abb. 71; Stange, Alfred: *Deutsche Malerei der Gotik*, Bd. XI: *Österreich und der ostdeutsche Siedlungsraum von Danzig bis Siebenbürgen in der Zeit von 1400 bis 1500*, München – Berlin 1961, S. 122, Abb. 273.

⁹ Freus, Paweł: *Cykl Chwały Marii w sztuce gotyckiej na ziemiach Polski*, Dissertation geschrieben unter der Leitung von Prof. Piotr Skubiszewski am Kunstgeschichtlichen Institut der Warschauer Universität, Warszawa 2006, S. 1, 147–148, 218–220.

¹⁰ Lenart, Emilian: *Katalog bernardyńskich rękopisów liturgicznych w Polsce od XV do XVIII wieku*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne w Polsce 53, 1986, Nr. 144, S. 259–260; Miodońska, Barbara: *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993, S. 147–149, 205, Abb. 166–167; Obruśnik, Andrzej, Efre: *Bernardyńskie środowisko artystyczne w drugiej połowie XV i na początku XVI wieku*, Kraków 1995, S. 517–518.

¹¹ Bis zum Jahr 1945 befand sich diese Handschrift in der Bibliothek der Franziskaner-Observanten-Kloster in Lemberg (heute: Lviv in der Ukraine) mit der Signatur Nr. 181, vgl. Lenart, Emilian: *Przedtrydenckie rękopisy*

3. Marienhimmelfahrt in der Initiale V(irgo), Antiphonar der Franziskaner-Observanten aus Radom (wohl ursprünglich aus Krakau), f. 161r, Krakau (?), um 1480, Tempera und Gold auf Pergament, Sandomierz, Muzeum Diecezjalne, Sign. rkps 1689. Foto Biblioteka Narodowa, Warszawa.

ist Maria ähnlich wie in den schlesischen Handschriften dargestellt: frontal, in Halbfigur und mit gefalteten Händen. Aber die Verbindung mit dem Maria-Orans-Typus und eigentlich mit der ganzen Marienhimmelfahrts-Ikonographie bleibt in den kleinpolnischen Handschriften lockerer: es fehlt das Motiv der Wolken. Nur der Kontext – die Initiale zum Fest der *Assumptio Mariae* – weist eindeutig auf das besprochene Thema hin. Die kleinpolnischen Miniaturen wecken Assoziationen mit der Ikonographie der Unbefleckten Empfängnis, die sich um 1500 in der niederländischen und französischen Buchkunst, in illuminierten und gedruckten Stundenbüchern, herauskristallisierte,¹² und zwar gerade aus der Ikonographie der Marienhimmelfahrt des Maria-Orans-Typus'.¹³ Das frei auf die Schultern fallende Haar der Gottesmutter und der goldene Hintergrund auf kleinpolnischen Bildern erinnern an den sogenannten *Tota pulchra*-Typus der *Immaculata Conceptio*.¹⁴ Man muss betonen, dass die

liturgiczne w Bibliotece Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. *Studium źródłoznawczo-liturgiczne*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne w Polsce 48, 1984, S. 171–172; idem: *Katalog*, Kat. Nr. 16, S. 127–128; Miodońska: *Małopolskie* (wie Anm. 10), S. 148; Obruśnik: *Bernardyńskie* (wie Anm. 10), Abb. 58–62.

12 Levi d'Ancona, Mirella: *The Iconography of the Immaculate Conception in the Middle Ages and early Renaissance*, New York 1957, S. 67; Fournée, Jean: *Immaculata Conceptio*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 2, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1970, Sp. 338–339; Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), S. 169–171.

13 Karłowska-Kamzowa, Alicja: Uwagi o genezie wyobrażenia Marii Niepokalanie Poczętej, *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie* 36, 1992, S. 179–189; eadem: Człowiek i natura. Uwagi o drukowanych „Godzinkach” francuskich ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. In: *Narrations brèves. Mélanges de littérature ancienne offerts à Krystyna Kasprzyk*, eds. P. Salwa – E. D. Żółkiewska, Warszawa 1993, S. 117–124.

14 Die Darstellungen dieses Typus kamen relativ früh in der kleinpolnischen Kunst vor, was ein Holzschnitt im Krakauer Brevier aus dem Jahr 1507 (ein Import aus Venedig?) beweist, vgl. Goetel-Kopff, Maria: Mecenat

4. Marienhimmelfahrt auf dem Flügel des Tryptychons aus Langhermsdorf, kościół Wniebowzięcia Marii, Schlesien (Werkstatt unter dem Einfluss von Jacob Beinhart?), 1512, Tempera auf Holz, Bersdorf, kościół Św. Jadwigi. Foto Archiv des Autors.

5. Meister des Wolfgang-Altars, Marienhimmelfahrt auf dem Mitteltafel des Imhof-Tryptychon aus der Elisabethkirche in Breslau, Nürnberg, um 1450–1460, Tempera auf Holz, Warschau, Muzeum Narodowe. Foto Muzeum Narodowe, Warschau.

Franziskaner-Observanten große Verehrer der Unbefleckten Empfängnis waren.¹⁵ Es ist nicht auszuschließen, dass auch in den schlesischen Miniaturen Anspielungen auf die *Immaculata Conceptio* gewollt sind. Die Diskussion über diese theologische Frage war im ganzen 15. Jahrhundert sehr rege,¹⁶ und es gibt aus Schlesien Belege für den liturgischen Kultus der Unbefleckten Empfängnis.¹⁷ Es lässt sich dennoch nicht feststellen, ob es zwischen der schlesischen und kleinpolnischen Gruppe der reduzierten Darstellungen der Marienhimmelfahrt eine direkte Verbindung gab. An dieser Stelle kann man nur darauf hinweisen, dass die Franziskaner-Observanten-Klöster in Breslau und Krakau infolge derselben Missionsreise des Johannes von Capestrano kurz nach 1450 nacheinander gegründet wurden.¹⁸

Das einzige erhaltene schlesische Beispiel der narrativen Darstellung des Typus mit der Maria-Orans ist das beschädigte und wohl in der Neuzeit übermalte Tafelbild aus der Marienhimmelfahrtkirche in Langhermsdorf/Urzuty (heute: Bersdorf/Targoszyn, Hedwigkirche), ein Werk aus dem Jahr 1512, wohl einer der schlesischen Werkstätten unter dem Einfluss von Jacob Beinhart [Abb. 4] zuzuschreiben.¹⁹ Die leichte Drehung Marias nach links, nicht ohne Analogien in der spätmittelalterlichen Ikonographie dieses Typus, kann vom Einfluss eines anderen Formulars zeugen, dessen ikonographische Umwandlung die schlesische Bildtradition der Marienhimmelfahrt dominiert hat, des Imhof-Typus’.

Ein starker Impuls für die Entwicklung der Ikonographie der Marienhimmelfahrt in der schlesischen Kunst kam von außen – aus Nürnberg.²⁰ In den Jahren um 1450–1460 entstand in der Stadt

---

kulturalny Jana Konarskiego (1447–1525), *Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie* 8, 1964, S. 64, Abb. 6.

¹⁵ Wojnowski, Jan: Rozwój czci Matki Bożej w Polsce, *Homo Dei* 26, 1957, Nr. 6, S. 851–852; Wydra, Wiesław: Władysław z Gielniowa. *Z dziejów średniowiecznej poezji polskiej*, Poznań 1992, S. 21, 102.

¹⁶ Levi d’Ancona: *The Iconography* (wie Anm. 12), S. 13; Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), S. 156.

¹⁷ Dieser Kultus erscheint in Schlesien früher als zum Beispiel in den Ländern der polnischen Krone, vgl. Wojtkowski, Julian: *Wiara w Niepokalane Poczęcie Najświętszej Marii Panny w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych. Studium historyczno-dogmatyczne*, Lublin 1958, S. 113–114.

¹⁸ Kłoczowski, Jerzy: Franziskaner. Bd. VII: Polen. In: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 4, München – Zürich 1987, Sp. 818; Wyczawski, Hieronim Eugeniusz: Franciszkanie. II.A: w Polsce do 1517. In: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1989, Bd. 5, Sp. 496; Daniluk, Mirosław: Jan Kapistran. In: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1997, Bd. 7, Sp. 796–798; Maciszewska, Małgorzata: *Klasztor bernardyński w społeczeństwie polskim 1453–1530*, Warszawa 2001, S. 20–21.

¹⁹ Nach den Visitationsakten aus den Jahren 1687–1688 befand sich das Triptychon in Langhermsdorf. Nach Bersdorf geriet es im Jahre 1929, vgl. *Visitationsberichte der Diözese Breslau* (ferner VDB), Bd. III, hg. von J. Jungnitz, Breslau 1907, S. 601; Ziomecka, Anna: Śląskie retabula szafowe w drugiej połowie XV i na początku XVI wieku, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 10, 1976, Kat. Nr. 121, S. 16, 24, 119–120.

²⁰ Um die Mitte des 15. Jahrhunderts kam es zu einer Umorientierung des künstlerischen Milieus in Breslau: von Böhmen und Prag hin zum Deutschen Reich – vor allem nach Nürnberg. Von dort stammten die zwei Künstler, die das Hauptwerk der schlesischen Tafelmalerei, den Barbara-Altar von 1447 aus der Breslauer Kirche St. Barbara (Mitteltafel: Warschau, Nationalmuseum) schufen, vgl. Labuda, Adam S.: *Wrocławski Ołtarz Św. Barbary i jego twórcy. Studium o malarstwie śląskim połowy XV wieku*, Poznań 1984. Im Jahre 1462 wurde auf dem Hauptaltar der Hauptpfarrkirche Breslaus, St. Elisabeth, das Polyptychon aufgestellt, das vom in Nürnberg damals führenden Maler Hans Pleydenwurff geschaffen wurde, vgl. Strieder, Peter: *Tafelmalerei in Nürnberg 1350–1550*, Königstein im Taunus 1993, S. 52, 54, Abb. 56, Kat. Nr. 38; *Deutsche Malerei bis 1600. Bestandskatalog. Muzeum Narodowe w Warszawie*. Katalog, hg. von B. Steinborn – A. Ziomba, Warszawa 2000, Kat. Nr. 43, S. 192–193 (Schlagwortautor Antoni Ziomba); A. Ziomecka, Malarstwo tablicowe na Śląsku. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 1, eds. A. S. Labuda – K. Secomska, Warszawa 2004, S. 232, 233. Diese Neuorientierung verband sich mit den immer engeren Beziehungen zwischen Breslau und Nürnberg, nach dem der Haupthandelsweg aus der Pegnitzstadt wegen der Unruhen in Böhmen zur Zeit der Hussitenkriege von Prag nach Breslau verlegt wurde, vgl. Maleczyński, Karol: Dzieje Wrocławia od czasów najdawniejszych do roku 1618. In: *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, eds. W. Długoborski – J. Gierowski – K. Maleczyński, Warszawa 1958, S. 246–247; Kellenbenz, Hermann: Gewerbe

an der Pegnitz das Triptychon, das für die Breslauer Hauptpfarrkirche St. Elisabeth (Warschau, Muzeum Narodowe, Inv. Nr. 91) gestiftet wurde [Abb. 5].²¹ Der Stifter, der bisher nicht mit Sicherheit identifiziert werden konnte, gehörte zur reichen Kaufmanns-Familie Imhof (Imhoff, Im Hof), die in Nürnberg, aber auch in anderen süddeutschen Städten, ansässig war.²² Die Darstellung auf der Mitteltafel des Breslauer Imhof-Triptychons gehört zum neuen Typus der Marienhimmelfahrt: mit Maria, die nicht frontal dargestellt ist, und von Christus im Himmel empfangen wird.²³ Wie es scheint,

und Handel am Ausgang des Mittelalters. In: *Nürnberg – Geschichte einer europäischen Stadt*, hg. von G. Pfeiffer, München 1971, S. 180; von Stromer, Wolfgang: Nürnberg – Breslauer Wirtschaftsbeziehungen im Spätmittelalter. In: *Jahrbuch für Fränkische Landesforschung. Festschrift für Gerhard Pfeiffer*, Erlangen 1975, S. 1079–1100.

21 In Warschau befindet sich das Triptychon seit dem Jahr 1946. Früher befand es sich im Schlesischen Museum der bildenden Künste in Breslau. Am ursprünglichen Ort notierte man das Retabel noch im Jahre 1824, vgl. Thode, Henry: *Die Malerschule von Nürnberg im 14. und 15. Jahrhundert in ihrer Entwicklung bis auf Dürer*, Frankfurt a. M. 1891, S. 50–51, Taf. VI; Lutze, Eberhard: Der Meister des Wolgangsaltars in der Lorenzkirche zu Nürnberg und sein Kreis, *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 1933 (für 1932 und 1933), S. 29, 32, Abb. 15; Deusch, Werner R.: *Deutsche Malerei des fünfzehnten Jahrhunderts. Die Malerei der Spätgotik*, Berlin 1936, S. 29, Taf. 38; Panofsky, Erwin: *The Life and Art of Albrecht Dürer*, Princeton 1955, S. 123–124, Abb. 167; Stange, Alfred: *Deutsche Malerei der Gotik*, Bd. IX: *Franken, Böhmen und Thüringen-Sachsen in der Zeit von 1400 bis 1500*, München – Berlin 1958, S. 39, 40, Abb. 55; *Malarstwo tablicowe. Katalog zbiorów. Muzeum Narodowe w Warszawie*. Katalog, ed. T. Dobrzeński, Warszawa 1972, Kat. Nr. 122, S. 319–322, Abb. 122A–C2; Stange: *Deutsche Malerei*, Bd. XI (wie Anm. 8), S. 131; idem, *Kritisches Verzeichniss der deutschen Tafelbilder vor Dürer*, Bd. III, München 1978, Nr. 72, S. 47; Strieder: *Tafelmalerei* (wie Anm. 20), S. 50, Abb. 47–50, Kat. Nr. 31, S. 188; Steinborn – Ziemba: *Deutsche Malerei* (wie Anm. 20), Kat. Nr. 39, S. 177–179 (Schlagwortautor Antoni Ziemba).

22 Layer, Adolf: Die Imhoff aus Lauingen im späten Mittelalter, *Blätter des Bayerischen Landesvereins für Familienkunde* 36–38 (Bd. 12), 1973–1974, S. 25–33; Rödel, Dieter: Imhof(f). In: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 5, München – Zürich 1990, Sp. 385. Auf der Mitteltafel des Breslauer Triptychons ist in der linken Ecke eine männliche Gestalt mit dem Wappen der Familie Imhof dargestellt. Der Mann, in seinen 30er Jahren (?), war wohl zur Zeit der Stiftung des Altars nicht verheiratet, weil ihm gegenüber keine Frau kniet. Wolfgang von Stromer sieht in dem Stifter des Altars entweder Melchior oder Balthasar Imhof (Brüder?), die in Breslauer Quellen in den Jahren 1445/46 und 1450 notiert sind. Sie gehörten zu einer Kaufgesellschaft Nürnberger Kaufleute, die in Breslau Geschäfte machte, und derer Zeichen sich auf einer Steinkonsole in der Elisabethkirche befindet, vgl. von Stromer: *Nürnberg – Breslauer* (wie Anm. 20), S. 1098, 1100. Balthasar stammte jedoch nicht aus Nürnberg, sondern er war Haupt eines Zweiges der Familie Imhof, die in Memmingen ansässig war, vgl. Layer: *Die Imhoff* (wie diese Anm.), S. 31. Die Familie Imhof war auch in anderen Orten Schlesiens engagiert und nicht nur im Handel, so zum Beispiel im Bergbau, vgl. Kellenbenz: *Gewerbe* (wie Anm. 20), S. 177.

23 Um Mitte des 13. Jahrhunderts begann sich nördlich der Alpen ein neuer Typus herauszubilden, der jedoch die Hegemonie der Maria-Orans-Gruppe nicht brechen konnte. Maria ist in diesem Typus nicht frontal, sondern schräg dargestellt: sie wendet sich an Christus, der der Mutter seine Hand entgegenstreckt und sie meist bei ihren Händen nimmt. Das früheste mir bekannte Beispiel ist eine Miniatur in der Initiale „H(odie)“ in der Handschrift *Passionale et Vitae Patrum* (sogenanntes Luitold Passionale) aus dem Kloster Mondsee (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sign. MS. 444, f. 213r), vgl. Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), Abb. 614. Hier, über der Szene der Bestattung Marias, ist die Gottesmutter in Halbfigur und im Profil, in einem von vier Engeln getragenen Clipeus, dargestellt. Die Manus Dei greift sie an ihrer Rechten. Man kann diese ikonographische Familie der Marienhimmelfahrt-Darstellungen beschreibend nennen, und zwar als einen Typus mit Maria, die nicht frontal dargestellt ist, und von Christus im Himmel empfangen wird. Frühe Beispiele dieses Typus' sind rar, bilden keine geschlossene Gruppe und scheinen in verschiedenen Teilen Europas unabhängig voneinander entstanden zu sein. Zu den prägnantesten Darstellungen zählen: die Zeichnung in der böhmischen Handschrift *Liber depictus* aus dem Franziskanerkloster in Krumau (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sign. Cod. 370, f. 156r), aus der Zeit um 1360, vgl. Urbánková, Emma – Stejskal, Karel: *Pasional Přemyslovny Kunhuty (Passionale Abbatisae Cunegundis)*, Praha 1975, Abb. 124; Mazal, Otto: Krumauer Bildercodex. In: *Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*, Bd. 2. Katalog, hg. von A. Legner, Köln 1978, S. 734; eine französische Zeichnung auf Pergament (Paris, Louvre), wohl eine Nachzeichnung eines Glasfensters oder Freskos, vom Ende des 14. Jahrhunderts, vgl. Troescher, Georg: *Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in*

6. Meister des Tucher-Altars, Marienhimmelfahrt auf dem Flügel des Altars aus der Johanniskirche in Nürnberg, Nürnberg, um 1440–1450, Tempera auf Holz, Nürnberg, Frauenkirche. Foto Bildarchiv, Marburg.

7. Michael Wolgemut, Marienhimmelfahrt, Flügel des Retabels aus der Augustiner-Eremiten-Kirche in Nürnberg, Nürnberg, um 1490, Tempera auf Holz, Straubing, Jakobskirche. Foto Bildarchiv, Marburg.

entwickelte sich dieser Typus kurz nach der Mitte des 15. Jahrhunderts in zwei wichtigen künstlerischen Zentren in Deutschland: in Köln²⁴ und in Nürnberg²⁵ und ist nur auf wenige Beispiele begrenzt. Es bleibt unklar, ob es zwischen beiden Gruppen eine direkte Beziehung gab.²⁶

Savoyen mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, Berlin 1966, S. 170–171, Abb. 185; Thrébault, Lorentz Martin: *Primitifs français. Découvertes et redécouvertes*, Paris 2004, Kat. Nr. 8; und das Basler Gewebe, wohl aus dem Klarissinnenkloster Gnadenthal in Basel (Schloss Heiligenberg, Fürstlich Fürstenbergische Sammlung), aus dem 1. Viertel des 15. Jahrhunderts, vgl. Kurth, Betty: *Die deutschen Bildteppiche des Mittelalters*, Wien 1926, Nr. 34, S. 214, Taf. 34. Auf der französischen Zeichnung ist Maria nur in Halbfigur dargestellt (den unteren Teil ihres Körpers bedecken Wolken und Engelsfiguren): zwischen Mutter und Sohn befindet sich noch eine räumliche Distanz. Auf den zwei anderen Darstellungen sehen wir Maria in ganzer Figur: Christus greift sie an Händen oder Armen, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 144–145.

²⁴ Alle mir bekannten Beispiele sind Tafelbilder auf den Flügeln von Retabeln. Das wohl älteste erhaltene Beispiel stammt vom Altar aus dem westfälischen Zisterzienserkloster Marienfeld (Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza), gemalt von Johann Koerbecke in den Jahren 1457–1458, vgl. Deusch: *Deutsche Malerei* (wie Anm. 21), S. 28, Abb. 81; Stange, Alfred, *Deutsche Malerei der Gotik*, Bd. VI: *Nordwestdeutschland in der Zeit von 1450 bis 1515*, München – Berlin 1954, S. 15–19, Abb. 23. Dann folgen zwei Retabel aus Köln: aus dem Benediktinerinnenkloster (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum) vom Meister der Heiligen Sippe, wohl aus der Zeit um 1462, vgl. *Die Gemälde des 13. bis 16. Jahrhunderts. Katalog des Germanischen Nationalmuseums zu Nürnberg*. Katalog, hg. von E. Lutze – E. Wiegand, Leipzig 1937, Kat. Nr. 29, S. 104–105, Abb. 333; und aus der Kirche St. Ursula (München, Alte Pinakothek), vom Meister des Marienlebens, aus der Zeit um 1460–1465, vgl. Schiller: *Ikongraphie* (wie Anm. 5), Abb. 725; Budde, Rainer: *Köln und seine Maler 1300–1500*, Köln 1986, Kat. Nr. 69, S. 242, Abb. S. 243. Das letzte mir bekannte Beispiel ist der Altar aus dem Dom in Aachen (Aachen, Domschatz) vom Meister der Aachener Marienaltäre, aus der Zeit um 1485, vgl. *Der Aachener Domschatz*. Katalog, hg. von E. G. Grimme, Düsseldorf 1973, Kat. Nr. 110, Abb. 135b. Alle diese Bilder sind einander sehr ähnlich. Sie unterscheiden sich in Details, die zum Beispiel die Darstellung von Aposteln und die Beziehung zwischen Maria und Christus betreffen. Gemeinsam ist ihnen jedoch dasselbe Kompositionsschema: Maria, gehalten von Engeln, schwebt über dem Grab, um das die Apostel versammelt sind. Die Gottesmutter ist ganzfigurig und kniend dargestellt. Sie faltet die Hände im Gebetsgestus und wendet sich an ihren Sohn, der, in Halbfigur dargestellt, die Hände seiner Mutter ergreift. Diese rheinischen Bilder unterteilen sich deutlich in zwei Untergruppen: das Bild von Meister der Heiligen Sippe hängt direkt vom Bild Koerbeckes ab, und das Aachener Tafel ist eine leicht abgewandelte Kopie der Tafel vom Meister des Marienlebens. Weil drei dieser Werke in Köln entstanden sind und zwei davon für Kölner Kirchen bestimmt waren, kann man annehmen, dass dieser Typus für die dortige Ikonographie der Marienhimmelfahrt in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts charakteristisch war. Es ist auch nicht auszuschließen, dass diese Formel aus der älteren, verschollenen Kölner Tradition herauswächst, und zwar aus dem Schaffen von Stefan Lochner (gest. um 1451). Lochners Darbringung im Tempel (Darmstadt, Hessisches Landesmuseum) diente Koerbecke als Vorbild für die Darstellung mit demselben Thema auf dem Flügel des Marienfelder Altars (Münster, Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte), vgl. *Stefan Lochner zu Köln. Herkunft – Werke – Wirkung*. Katalog, hg. von G. Zehnder, Köln 1993, S. 384–385, Kat. Nr. 72, Abb. 4, S. 51.

²⁵ Das früheste in Franken erhaltene Beispiel ist der Altar aus der Kirche der Augustiner-Eremiten in Nürnberg (seit 1590 in der Jakobskirche in Straubing) von Michael Wolgemut, wohl aus den Jahren um 1490, vgl. Strieder: *Tafelmalerei* (wie Anm. 20), S. 81–83, Abb. 96, Kat. Nr. 58, S. 206–207, Abb. 331. Die Hauptzüge der Komposition stimmen mit der rheinischen Gruppe überein: über den um das Grab versammelten Aposteln schwebt Maria, die – in Dreiviertelansicht, in ganzer Figur und kniend dargestellt – sich mit gefalteten Händen nach links wendet. Dort erwartet sie ihr Sohn – in Halbfigur dargestellt. Man merkt jedoch auch deutliche Unterschiede. Zwischen Maria und Christus gibt es eine größere Distanz als in den rheinischen Beispielen. Diese Distanz kann auch im emotionalen Sinn verstanden werden. Maria blickt nicht auf ihren Sohn, und der Erlöser greift nicht nach den Händen seiner Mutter. Es gibt keine Maria haltenden Engel. Anstelle dessen krönt sie ein Engel. Sicherlich bezog sich Albrecht Dürer auf das Werk seines Lehrers, als er um 1503–1505 eine zeichnerische Komposition (London, British Museum) anfertigte, die einen Entwurf für eine Stickerei auf einem Chormantelschild sein dürfte, vgl. *Albrecht Dürer 1471 bis 1528. Das gesamte graphische Werk*, Einleitung von W. Hütt, Berlin 1971, Bd. 1: *Handzeichnungen*, Abb. S. 386 und 387. Man merkt jedoch sofort Unterschiede im Vergleich mit Wolgemuts Bild: auf der Zeichnung krönt Christus seine Mutter gemeinsam mit einem Engel. Fast gleichzeitig mit Dürer – in den Jahren 1502–1503 – malte Hans Traut auf einem Flügel des Hochaltars in der ehemaligen Zisterzienserkirche in Heilsbrunn eine Variante dieses Typus, vgl. Strieder: *Tafelmalerei* (wie Anm. 20), Kat. Nr. 80, S. 233, Abb. 423. Es wurden hier nicht nur Details geändert, sondern auch die Seiten getauscht, auf der Christus dargestellt ist und

8. Marienhimmelfahrt, wohl 1476, Fresko, Breslau, kościół Św. Wojciecha (Dominikanie), Kapelle unter dem Turm. Foto Archiv des Autors.

Weil das Imhof-Triptychon aus Breslau am Beginn einer neuen Bildtradition sowohl in Schlesien als auch in Franken steht, werden wir die ikonographische Gruppe der Marienhimmelfahrt, die dieses

zu der Maria sich wendet. Die letzte mir bekannte Realisierung dieses Typus' in der fränkischen Malerei bildet eine Tafel auf dem Flügel des Hauptaltars in der Nürnberger Johanniskirche, der in den Jahren 1511–1512 von Wolf Traut, Sohn (oder Neffe) und zugleich Schüler und Mitarbeiter von Hans Traut, ausgeführt wurde, vgl. ibidem, S. 147, Kat. Nr. 149, 268–271, Abb. 573. Wolf Traut versuchte in seiner Komposition verschiedene Motive nicht nur aus dem Bild von Hans Traut sondern auch aus der Zeichnung Dürers, in dessen Werkstatt er vor 1505 tätig war, zu verschmelzen.

26 Man kann nicht ausschließen, dass die fränkische Gruppe des besprochenen Typus' unter dem Einfluss des rheinischen entstanden ist. Als ein Beispiel der Auswirkung der rheinischen Tradition kann man einen Holzschnitt in einem französischen *Horae Beatae Mariae Virginis* betrachten. Dieses Stundenbuch (ein Exemplar, genannt Stundenbuch von Jan Zamoyski mit handkolorierten Holzschnitten: Warschau, Biblioteka Narodowa, Sign. Cim. BOZ 123, f. D7v) wurde wohl in der Diözese Tours (in Chablis?) im Jahre 1485 veröffentlicht, vgl. Karłowska-Kamzowa, Alicja: Dekoracja figuralna i ornamentalna modlitewnika. In: *Francuski modlitewnik Jana Zamoyskiego*, Warszawa 1998, S. 25–36. Hier wendet sich Maria, ungewöhnlich in der französischen Tradition, zu Christus. Es ist jedoch zu betonen, dass seit etwa 1480 auch die Verbreitung der fränkischen Tradition in der Ikonographie der Marienhimmelfahrt zu beobachten ist. Diese Auswirkung ist durch mehrere Werke dokumentiert, zum Beispiel die Darstellungen in der Ursulinenkirche und Dominikanerkirche in Erfurt, oder eine Tafel von Rueland Frueauf dem Älteren (auf die ich unten noch näher eingehe). Möglicherweise stand auch Mathias Grünewald unter fränkischem Einfluß, was manche Zeichnungen seiner Hand zu belegen scheinen, vgl. Scheja, Georg: Über einige Zeichnungen Grünewalds und Dürers. In: *Das Werk des Künstlers. Studien zur Ikonographie und Formgeschichte Hubert Schrade zum 60. Geburtstag dargebracht von Kollegen und Schülern*, Stuttgart 1960, S. 199–211.

9. Hans Traut, Marienhimmelfahrt, Flügel des Retabels, 1502–1503, Tempera auf Holz, Heilsbronn, ehemalige Zisterzienserkirche. Foto Bildarchiv, Marburg.

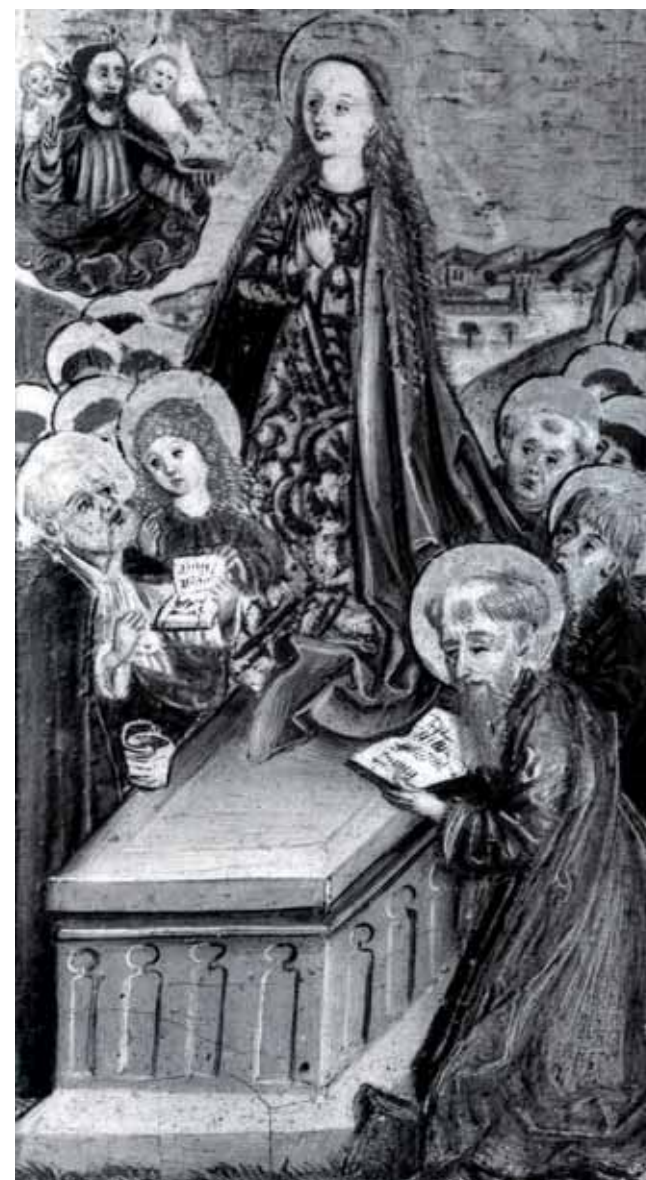

10. Meister der Jahre 1486–1487, Marienhimmelfahrt aus dem Flügel des Polyptychons aus Striegau, kościół ŚŚ. Piotra i Pawła (Joannici), Breslau, 1486–1487, Tempera auf Holz, Breslau, Muzeum Narodowe, Archivbild aus der Zeit vor 1945. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warschau.

Nürnberger Retabel repräsentiert, den Imhof-Typus nennen. Wie wir wissen, ging dem Imhof-Typus in Schlesien eine ältere Tradition voraus. Das gleiche gilt auch für Franken. In der Nürnberger Kunst befindet sich eine frühere Darstellung der Marienhimmelfahrt – die einzige, die ich kenne – auf dem gemalten Flügel des Altars in der Frauenkirche [Abb. 6] aus den Jahren 1440–1450, von der Hand des sogenannten Meisters des Tucher-Altars.²⁷ Das Bild hat einen narrativen Charakter, gehört zum

²⁷ Das Retabel stammt ursprünglich aus der Nürnberger Augustiner-Eremiten-Kirche, wo es Hauptaltar war, vgl. Strieder: *Tafelmalerei* (wie Anm. 20), S. 37–38, 40, Abb. 37, Kat. Nr. 22, S. 183.

Maria-Orans-Typus und zeigt eine Variante, die damals für die französische und niederländische Ikonographie typisch war: über Maria wird in Halbfigur Gottvater (oder in diesem Fall Christus) dargestellt, der die Gottesmutter erwartet.²⁸ Obwohl die beiden besprochenen Bilder aus Breslau und in Nürnberg zu verschiedenen ikonographischen Familien gehören, haben sie viel gemeinsames: die Halbfigur von Christus, der seine Mutter mit der Paraphrase der Worte aus dem Hohenlied (4, 8): „*Veni electa mea*“ grüsst, die Andeutung der Marienkrönung mit der Krone und das Motiv der Bahre.²⁹ Das Breslauer Bild zeigt auch Gemeinsamkeiten mit einem Werk vom Meister des Tucher-Altars, nämlich mit der Tafel in der Marienhimmelfahrtkapelle an der Pfarrkirche St. Ladislaus in Zipser Donnersmark/Spišský Štvrtok, aus der Zeit um 1450.³⁰ Das Zipser Bild zeigt zwar den Marientod – im Typus des sogenannten „Letzten Gebetes“, aber wir finden hier die gleichgestaltete Halbfigur des Erlösers wie in Nürnberg und Breslau. Dem Breslauer Bild verwandt sind auch das Engelsgefolge Christi (vor allem die aus Körben blumenstreuenden Engel) und die Krone auf seinem Haupt.³¹ Man muss darauf hinweisen, dass der Maler des Imhof-Triptychons – der Meister des Wolfgang-Altars³² – als ein Schüler des Meisters des Tucher-Altars betrachtet wird. Es ist daher nicht auszuschließen, dass die Komposition der Marienhimmelfahrt, die wir auf dem Breslauer Imhof-Triptychon sehen, in der Werkstatt des Meisters des Tucher-Altars entstanden ist und anschließend von seinem Schüler nachgeahmt wurde. Trotz der Ausfuhr des Imhof-Triptychons nach Breslau, wohl direkt nach seiner Entstehung, ist die Tradition des Imhof-Typus’ in Nürnberg fortgeführt worden. Ein Beispiel dafür ist die Tafel Wolgemuts in Straubing [Abb. 7] aus der Zeit um 1490.³³ Diese ikonographische Tradition wurde jedoch überarbeitet. Die einzelnen Motive wurden geändert, zum Beispiel Christus segnet seine Mutter, statt sie zu fassen. Andere Motive verschwanden – die Banderole mit dem Text, und

11. Marienhimmelfahrt auf dem Flügel des Polyptychons, Breslau, um 1500, Tempera auf Holz, ehemals Breslau, klasztor Dominikanek, Archivbild aus der Zeit vor 1945. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warschau.

28 Die ältesten mir bekannten Darstellungen stammen erst aus dem 3. Viertel des 15. Jahrhunderts, wie zum Beispiel Jean Fouquets Miniatur aus dem Gebetbuch des Étienne Chevalier (Chantilly, Musée Condé, Sign. Ms. Cat. res. Gr. 201), vgl. Sterling, Charles – Schaefer, Claude: *Les Heures d'Étienne Chevalier de Jean Fouquet*, Paris 1971, Taf. XII; Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), Abb. 719; oder ein Tafelbild des sogenannten Meisters der Lucia-Legende (Washington, National Gallery of Art), vgl. Friedländer, Max J.: *Early Netherlandish Painting*, Bd. VI: *Hans Memlinc and Gerard David*, Teil II, Leyden – Brussels 1971, Abb. 277. Ein deutlich früheres Beispiel ist eine Miniatur in der Initiale „A(ssumpta?)“, ausgeschnitten aus einer unbekannten Handschrift, wohl westfälisch vom Ende des 14. Jahrhunderts (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Inv. Nr. Mm 42 Kapsel 1595), vgl. Staedel, Else: *Ikonographie der Himmelfahrt Mariens*, Straßburg 1935, S. 67. In dieser Darstellung sehen wir noch das traditionelle Motiv der Mandorla um die Gestalt der Gottesmutter.

29 Dieses äußerst seltene Motiv verbindet sich vielleicht mit der Vision einer Nonne aus dem Benediktinerinnenkloster im fränkischen Heidenheim (vor dem Jahr 778), nach der die Engel den Körper Marias direkt aus der von den Aposteln getragenen Bahre gen Himmel gebracht haben, vgl. Staedel: *Ikonographie* (wie Anm. 28), S. 25, 49.

30 Die Tafel ist ein Fragment (Mitteltafel) des ehemaligen Hauptaltars der Marienhimmelfahrt-Kapelle, die eine Stiftung der Familie Zapolsky war. Die Kapelle selbst wurde wohl erst in 1450er Jahren gebaut, aber die Tafel könnte schon in 1440er Jahren entstanden sein, vgl. Fajt, Jiří: Was ist höfisch an der Zipser Malerei der Corvinus-Zeit? In: *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gądomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 2007, Bd. II, S. 165–166, Abb. 3. Für die ältere Literatur zu diesem Werk, vgl. Török, Gyöngyi: Die Ikonographie des letzten Gebetes Mariae, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 19, 1973, H. 1–2, S. 190, Abb. 36, 37; Novotná, Maria – Svetková, Anna: Smrt’ Panny Márie. Tabuľová mal’ba zo Spišského Štvrtku, *Ars* 1–3, 2002, S. 97–109.

31 Eine Anspielung auf die Marienhimmelfahrt ist in der Gemme zu sehen, die den Kronreif des Erlösers schmückt und eine reduzierte Darstellung der Marienhimmelfahrt zeigt, vgl. Novotná – Svetková: *Smrt’* (wie Anm. 30), Abb. 6.

32 Es gibt keine Beweise, dass dieser Maler mit Valentin Wolgemut, dem Vater Michael Wolgemuts, identisch sein könnte, vgl. Strieder, *Tafelmalerei* (wie Anm. 20), S. 50–51; Knappe, Karl Adolph: Nürnbergs Malerei von 1440 bis 1490. In: *Nürnberg* (wie Anm. 20), S. 245.

33 Siehe Anm. 25.

12. Jacob Beinhart und Werkstatt, Marienhimmelfahrt auf dem Flügel des Polyptychons (wohl aus St. Nikolaikirche in Kalisz), Breslau, um 1510, Tempera auf Holz, Kalisz, kościół kolegiacki Św. Józefa. Archivbild aus der Zeit vor 1945. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

13. Wohl Umkreis von Jacob Beinhart, Marienhimmelfahrt auf dem Flügel des Retabels aus Seifersdorf, kościół Wniebowzięcia Marii, Breslau (?), um 1510, Tempera auf Holz, Breslau, Muzeum Narodowe. Foto Muzeum Narodowe, Breslau.

14. Marienhimmelfahrt im Schrein des Retabels, Schlesien, um 1520, gefasstes Holz, Jannowitz, kościół Wniebowzięcia Marii. Archibild aus der Zeit vor 1945. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

noch andere wurden vermehrt – die Zahl der Engel. Der narrative Kontext des Geschehens wurde im Straubinger Werk durch eine weite Panoramalandschaft ausgebaut.

Wie es scheint, entwickelte sich der Imhof-Triptychon in Schlesien und Franken dann wohl unabhängig, aber nicht ohne Parallelen. Vermutlich steht das Imhof-Triptychon am Beginn der schlesischen Gruppe dieses Typus'. Aber die anderen frühen Beispiele dieses ikonographischen Formulars, die noch vor Ende des 15. Jahrhunderts in Schlesien entstanden sind, zeichnen sich durch innovative Züge aus.

Mit der Darstellung auf dem Imhof-Triptychon verbindet sich das Fresko in der Dominikanerkirche St. Adalbert in Breslau, wohl aus dem Jahr 1476 [Abb. 8],³⁴ wie das Motiv der blumenstreuenden Engel zeigt.³⁵ Dieses Motiv blieb der fränkischen Ikonographie des Imhof-Typus' fremd. Das Dominikanerfresko unterscheidet dennoch viel vom Altar aus der Breslauer Elisabethkirche: Maria wendet sich nicht nach links sondern nach rechts, wo Christus alleine, ohne Engel, auf seine Mutter mit der Krone wartet. Diese Seitenumkehrung erinnert an die Komposition der Tafel von Hans Traut in Heilsbronn aus den Jahren 1502–1503 [Abb. 9], die ansonsten ganz unterschiedlich ist.³⁶ Ein origineller Zug des Wandgemäldes in der Breslauer St. Adalbertkirche ist das Motiv der zwei Engel, die die Mantelenden Marias ausbreiten. Es ist wohl eine Anspielung auf die Ikonographie der Schutzmantelmadonna (*Mater Misericordiae*)³⁷ und auf die Idee der Fürbitte der Gottesmutter.³⁸ Rätselhaft bleibt das Vorhandensein dieser großen Darstellung der *Assumptio Mariae* in einer Kirche dieses Ordens, dessen Haupttheologen an der leiblichen Aufnahme Marias in den Himmel zweifelten.³⁹

15. Marienhimmelfahrt auf dem Tafelbild „Corona Beatissimae Mariae Virginis“ aus der Franziskaner-Observanten-Kirche in Breslau, Breslau, um 1500, Tempera auf Holz, Warschau, Muzeum Narodowe. Foto Agnieszka Czubak.

³⁴ Dieses Datum soll sich noch in den Zwischenkriegsjahren auf dem Fresko befunden haben, vgl. Burgemeister, Ludwig – Grundmann, Günther: *Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, Bd. I: *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Teil 2: *Die Kirchlichen Denkmäler der Altstadt*, Breslau 1933, S. 237. Das Wandgemälde wurde zusammen mit anderen in demselben Raum vor 1920 entdeckt. Die Malereien wurden durch den Brand der Kirche im Jahre 1945 schwer beschädigt, vgl. Karłowska-Kamzowa, Alicja: *Gotyckie malarstwo ścienne na Śląsku, Roczniki Sztuki Śląskiej* 3, Wrocław 1965, Kat. Nr. 31, S. 84; Jankowski, Aleksander: *Średniowieczne malarstwo ścienne na Śląsku u progu reformacji*, Bydgoszcz 2005, S. 37, Kat. Nr. 40, S. 197–198, Abb. 143–146, 171.

³⁵ Mit der Ikonographie des Imhof-Triptychons verbindet dieses Werk auch das Motiv der Inschriften aus dem Hohenlied. Diese kommen zwar in der Himmelfahrt-Darstellung direkt nicht vor, aber mehrere wurden auf den Gewölbekappen des Raumes angebracht. Die Engel, die auf dem Gewölbe des Westjoches gemalt wurden, tragen Banderolen mit folgenden, nur teilweise lesbaren Inschriften: [vadam] *ad mo(n) | tem mirre et ad colles libani et loquar spera [...]* | *Tota speciosa es amica mea et macula non est | in te veni de liba(n)o; Que est [i]sta q(ue) [a]sce(n)d(it) | ex aromatibus mirre | et thur[is]; Pulcra es et decora | filia iherusalem | terribilis ut [castro]ru(m) | aties <1> ordinata; p]ulcre gene tue ut turturis | collu(m) tuum sicut monilia; [...] floribus [...]*. (Ich danke Tomasz Plóciennik von der Warschauer Universität für die Hilfe bei der Entzifferung dieser Inschriften). Die Zerstörung des unteren Teils des Wandgemäldes lässt nicht feststellen, ob der Maler auch das Motiv der Bahre übernommen hatte.

³⁶ Siehe Anm. 25. Die Darstellung in Heilsbronn gehört zur derselben bildlichen Tradition, wie die anderen süddeutschen Beispielen des Imhof-Typus' der Marienhimmelfahrt. Mit dem Bild von Wolgemut in Straubing hat es das Motiv des segnenden Christus gemeinsam.

³⁷ Maria wurde manchmal ohne Kindlein dargestellt: die Engel breiten ihren Mantel über die Menschen, die die Gottesmutter in ihren Schutz nimmt, vgl. Seibert, Jutta: Schutzmantelschaft. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 4, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1972, Sp. 129–130, Abb. 1. Das Vorhandensein dieser Inhalte in dem Dominikanerfresko wundert nicht. Der Predigerorden übernahm von den Zisterziensern sowohl die Legende als auch die Ikonographie der Schutzmantelmadonna, vgl. idem, Sp. 129. Das Motiv der ausgebreiteten Mantelenden sehen wir auch in der späteren Ikonographie der Marienhimmelfahrt, zum Beispiel auf einem Bild von Joachim Patinir, vgl. Staedel: *Ikonographie* (wie Anm. 28), S. 82–83; oder auf der Mitteltafel des Triptychons aus Szamotuły (Grosspolen) aus dem Jahr 1521. Siehe Anm. 94.

³⁸ Die Idee der Fürbitte der Gottesmutter zog sich seit dem Frühmittelalter ununterbrochen durch die Predigten zum *Assumptio*-Fest. Wir finden es zum Beispiel in einer Predigt, die dem Beda Venerabilis (gest. 735) zugeschrieben wurde, vgl. Verdier: *Le couronnement* (wie Anm. 7), S. 27.

³⁹ Die Dominikaner scheinen darin jedoch manchmal inkonsequent zu sein: zum Beispiel Peregrinus aus Oppeln, Prior des Breslauer Konvents am Anfang des 14. Jahrhunderts, ist Autor einer Predigt zum Fest *Assumptio*

16. Marienhimmelfahrt, das Epitaph (wohl von Johannes Hoffmann aus dem Dom in Breslau), Breslau, um 1501, Tempera auf Holz, Breslau, Muzeum Archidiecezjalne. Foto Archiv des Autors.

17. Marienhimmelfahrt, das Epitaph von Lucas Eisenreich und Jodokus Schürer aus der Elisabethkirche in Breslau, Breslau, um 1510, Tempera auf Holz, Warschau, Muzeum Narodowe. Foto Muzeum Narodowe, Warschau.

Vielleicht verbindet sich die Erklärung mit der bis heute unklaren Funktion des Raumes unter dem Kirchturm, wo das Wandgemälde angebracht ist. Er könnte als eine private Kapelle gedient haben.⁴⁰

Eine individuelle Umarbeitung des Imhof-Typus' finden wir auch auf dem Tafelbild, ehemals ein Flügel des Hauptaltars der Peter-und-Paul-Kirche in Striegau (Breslau, Muzeum Narodowe, Leihgabe Nr. D 436), aus den Jahren 1486–1487 [Abb. 10].⁴¹ Mit dem Imhof-Triptychon verbindet die Striegauer Darstellung die Wendung Marias nach links. Der Segensgestus des Erlösers erinnert jedoch mehr an die fränkischen Beispiele des Typus' in Straubing und Heilsbronn. Die Engel wiederum, die die Gottesmutter an den Schultern halten, wecken Assoziationen zu einer anderen Tradition, und zwar an die rheinischen Beispiele des besprochenen Typus. Auch der Augenkontakt zwischen Mutter und Sohn zeigt diese Verbindungen an. Man kann heute nicht mit Sicherheit sagen, ob der Maler des Striegauer Retabels, der sogenannte Meister der Jahre 1486–1487, in seinem Bild direkt an die sich gerade in Schlesien herausbildende ikonographische Tradition anknüpfte, oder aus seiner vermuteten Heimat Franken,⁴² den Typus sozusagen nach Schlesien „reimportiert“ hat.⁴³

Mit Sicherheit kann man jedoch feststellen, dass das Werk des Meisters der Jahre 1486–1487 den Imhof-Typus in der schlesischen Ikonographie der Marienhimmelfahrt endgültig verwurzelt hat. Variationen nach der Striegauer Tafel scheinen zwei andere Bilder zu sein, die am Anfang des 16. Jahrhunderts entstanden sind und die Flügel zweier verschiedener Polyptychen schmückten: aus dem Dominikanerinnenkloster St. Katharina in Breslau (zerstört im Jahre 1945; ehemals: Breslau, Schlesi-

Mariae, in der er nachdrücklich den Glauben an die leibliche Himmelaufnahme Marias zum Ausdruck bringt, vgl. *Peregrini de Opole. Sermones de tempore et de sanctis*, ed. R. Tatarzyński, Warszawa 1997, S. 480–482.

⁴⁰ Die Autoren, die über Architektur der Breslauer Dominikanerkirche zuletzt geschrieben haben, äußern sich nicht über Funktion dieses Raumes, vgl. Włodarek, Andrzej: Wrocław. Kościół p.w. Św. Wojciecha, Dominikanów. In: *Architektura gotycka w Polsce*, eds. T. Mroczko – M. Arszuński, Warszawa 1995, B. 2, S. 269; Czechowicz, Bogusław: Dawny kościół klasztoru Dominikanów pw. św. Wojciecha, obecnie parafialny, pl. Dominikański 2. In: *Atlas architektury Wrocławia*, Bd. I: *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, ed. J. Harasimowicz, Wrocław 1997, S. 17. In diesem Zusammenhang ist erwähnenswert, dass eine private Kapelle mit einem Marienhimmelfahrt-Patrozinium im Jahre 1406 an der Kirche der Lemberger Dominikaner gestiftet wurde, vgl. Trajdos, Tadeusz M.: Kult maryjny w kościołach mendykanckich Lwowa. In: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, eds. H. Manikowska – H. Zaremska, Warszawa 2002, S. 430.

⁴¹ Das Polyptychon befand sich bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts auf dem Hauptaltar der Striegauer Kirche des Johanniter-Ordens. Dann wurden sechs auf beiden Seiten bemalte Flügeltafeln ins Schlesi-

sche Museum für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau (Inv. Nr. 4399–4404) gebracht und später zum dortigen Museum der bildenden Künste (Inv. Nr. 1280) überführt. Nach dem Jahr 1945 wurden die nur teilweise erhaltenen Tafeln auf die Nationalmuseen in Warschau und in Breslau verteilt. Zum Warschauer Bestand gehört die Tafel mit der Marienhimmelfahrt, die zeitweise als Leihgabe in Muzeum Okręgowe in Thorn ausgestellt wurde. Die Tafel wurde größtenteils zerstört: es ist nur ein Fragment mit der Marienfigur erhalten geblieben, vgl. Dobrowolski: *Sztuka* (wie Anm. 8), S. 170; Stange: *Deutsche Malerei*, Bd. XI (wie Anm. 8), S. 132; *Zbiory gotyckiej rzeźby i malarstwa Muzeum Okręgowego w Toruniu*. Katalog, eds. J. Kruszelnicka – J. Flik, Toruń 1968, Kat. Nr. 35, S. 101–104, Abb. 39; *Malarstwo tablicowe. Katalog zbiorów* (wie Anm. 21), Kat. Nr. 73, S. 230–235, Abb. 73A1–D2; Fedorowicz, Anna: *Pracownie śląskie na przełomie XV i XVI wieku, Mistrz Lat 1486–1487 i Mistrz z Gościszowic*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 1978; Olszewska-Świetlik, Justyna: *Warsztat malarzski Mistrza ołtarza ze Strzegomia (1486/87)*, Toruń 2002; Bożena Guldán-Klamecka – Anna Ziomecka: *Sztuka na Śląsku XII–XVI w. Katalog zbiorów. Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2003, Kat. Nr. III/86, S. 332–335, Abb. S. 333 und 334 (Schlagwortautorin Anna Ziomecka); Ziomecka: *Malarstwo tablicowe* (wie Anm. 20), S. 240.

⁴² Eadem, S. 239–241.

⁴³ Das Motiv des segnenden Christus erinnert nicht nur an die Darstellungen in Straubing und (später) in Heilsbronn, sondern auch an das Relief auf dem Flügel des Hauptaltars der Ursulinenkirche in Erfurt. Diese Darstellung, wohl aus den Jahren um 1480–1485, scheint von der fränkischen Tradition der Marienhimmelfahrt vom Imhof-Typus inspiriert worden zu sein, vgl. Bildarchiv Foto Marburg, Nr. 1 057 031 und 1 057 033.

Museum für Kunstgewerbe und Altertümer, Inv. Nr. 4428 (?)) aus der Zeit um 1500 [Abb. 11]⁴⁴ und in der Pfarrkirche St. Joseph (ehemals: Kollegiatskirche der Marienhimmelfahrt) in Kalisz (Grosspolen) aus der Zeit um 1510 [Abb. 12].⁴⁵ Das Retabel in Kalisz ist ein Import aus Schlesien, aus der Werkstatt des sogenannten Meisters des Giessmandorfer Altars (Mistrz Ołtarza z Gościszowic).⁴⁶ Beide Werke bezeugen starke Abhängigkeit vom Striegauer Bild. Die meisten Unterschiede sind durch die verschiedenen Formate der Tafel erklärbar, zum Beispiel wird der Erlöser von zwei Himmelsboten „direkt“ begleitet, anstatt von den Engeln von fern verehrt zu werden. Alles andere ist ähnlich, vor allem die Stellung von Maria, die, gehalten von zwei Engeln (dieses Motiv wurde, sicherlich aus Platzmangel, auf dem Dominikanerinnen-Retabel aufgegeben), sich nach links zu Christus wendet, der, in Halbfigur dargestellt, auf Wolken schwebt. Ähnlich ist auch die Einbettung des Geschehens in die Landschaft und sogar die Haltung mancher Apostel – vor allem von Johannes und Petrus. Die vermutete Ausbildungszeit des Meisters des Giessmandorfer Altars in der Werkstatt des Meisters der Jahre 1486–1487 erklärt die Abhängigkeit des Bildes in Kalisz vom Werk aus Striegau. Die Tätigkeit des fränkischen Malers in Breslau in den 1480er Jahren erklärt auch das Vorhandensein seiner ikonographischen Formel in anderen, jüngeren Breslauer Werkstätten: in einer davon entstand das Retabel aus dem Dominikanerinnenkloster.

Der endgültige Beginn der eigenen schlesischen Tradition des Imhof-Typus', den man um 1500 feststellen kann, leitete zugleich den Prozess seiner Umgestaltung ein. Diese äußerte sich wie folgt: das Kompilieren der Motive von den verschiedenen Darstellungen des Imhof-Typus', die Einverleibung von Motiven anderer Typen und vor allem die Reduktion der Motive. Dies macht die Verbindung mancher Darstellungen mit dem Imhof-Typus nicht sofort ablesbar. Schon auf den beiden oben besprochenen Bildern – aus dem Breslauer Dominikanerinnenkloster und in Kalisz – stoßen wir auf Elemente, die dem Bild aus Striegau fremd sind, wie zum Beispiel die Krone in der Hand des Erlösers: dieses Motiv erinnert an das Fresko in der Breslauer St. Adalbertkirche.

Die Verbindung mit dem Imhof-Typus stellen wir in zwei Darstellungen aus dem 2. Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts fest: auf der Flügeltafel aus der Marienhimmelfahrtkirche in Seifersdorf/Rosochata (Breslau, Muzeum Narodowe, Inv. Nr. XI 193–194) aus der Zeit um 1510 [Abb. 13]⁴⁷ und im Altarschrein

18. Werkstatt von Jacob Beinhart, Marienhimmelfahrt, Flügeltrelief aus dem Retabel, Breslau, um 1505, gefasstes und vergoldetes Holz, Münsterberg, kościół Panny Marii i Św. Jerzego. Foto Wojciech Marcinkowski.

44 Schultz, Alwin: *Geschichte der Breslauer Maler-Innung von 1345–1523*, Breslau 1866, S. 145; Ziomecka, Anna: *Śląskie malarstwo gotyckie. Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 1986, Kat. Nr. 21, S. 70–71, Abb. 21a–b; Guldán-Klamecka – Ziomecka: *Sztuka na Śląsku XII–XVI w* (wie Anm. 41), Kat. Nr. 110, S. 374–375 (Schlagwortautorin Anna Ziomecka).

45 Es ist sehr wahrscheinlich, dass das Polyptychon ursprünglich aus der Nikolaikirche in Kalisz stammt, vgl. Kostowski, Jakub: *Późnogotyckie ołtarze w Kaliszu, Kościanie i Koźminie – śląskie importy w Wielkopolsce na przełomie średniowiecza i czasów nowych*. In: *Wielkopolska – Polska – Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, ed. J. Wiesiołowski in Zusammenarbeit mit J. Kowalski, Poznań 2006, S. 259–274.

46 Walicki, Michał: *Poliptyk kaliski na tle problemu „Mistrza ołtarza z Giessmannsdorf“*, *Przegląd Historii Sztuki* 2, 1930–1931, S. 81–97, Taf. XIII–XVIII; idem: *Malarstwo polskie XV wieku*, Warszawa 1938, S. 179–180, Abb. 154, Taf. 80–81; Świechowski, Zygmunt: *Malowidła ołtarza kaliskiego, kościańskiego, sulechowskiego na tle problemu Mistrza z Gościszowa*, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 11, 1949, Nr. 3–4, S. 237–239, 243–253; Marxen-Wolska, Ewa: *Mistrz Poliptyku Kaliskiego*, *Teka Komisji Historii Sztuki* 6, 1976, S. 163–276; Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), Kat. Nr. 32, S. 83–84; Dymowska, Judyta Anna: *Malowane skrzydła ołtarza gotyckiego w kościele kolegiackim w Kaliszu*, *Rocznik Kaliski* 10, 1977, S. 81–110; Ziomecka, Anna: *Kalisz. Skrzydła poliptyku*. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 2, eds. A. S. Labuda – K. Secomska, Warszawa 2004, S. 183–184; Bd. 3, Abb. 353, 355–356; Kostowski: *Późnogotyckie* (wie Anm. 45), S. 260–268, Abb. 1–3, Zeichn. 1–4.

47 *Schlesische Malerei und Plastik des Mittelalters* (wie Anm. 8), Kat. Nr. 110, S. 53, Taf. 105–107; Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), Kat. Nr. 89, S. 106; Guldán-Klamecka – Ziomecka: *Sztuka na Śląsku XII–XVI w* (wie Anm. 41), Kat. Nr. III/167, S. 452–456, Abb. S. 453 (Schlagwortautorinnen Bożena Guldán-Klamecka und Anna Ziomecka).

in der Marienhimmelfahrtskirche in Jannowitz/Janowice Wielkie aus der Zeit um 1520 [Abb. 14].⁴⁸ Auf einen Zusammenhang mit dem besprochenen Typus verweisen vor allem die kniende Haltung Marias und die Anbringung der Halbfigur des Erlösers an der linken Seite der Gottesmutter. Diese Figur ist jedoch nicht Christus, sondern Gottvater, wie es zum Beispiel in der spätmittelalterlichen französischen und niederländischen Ikonographie des Typus' mit Maria-Orans üblich war.⁴⁹ Auch die fast frontale Haltung Marias, deutlich sichtbar in Jannowitz, weckt Assoziationen mit dem Maria-Orans-Typus.⁵⁰ Den Bezug auf diesen Typus scheinen auch die Motive der zwei großen Engel in Jannowitz und des Wolkenkranzes, der an eine Mandorla erinnert, auf der Tafel aus Seifersdorf zu belegen. Die Wolken, die den unteren Teil der Marienfigur in Jannowitz verdecken, wecken sogar Erinnerungen an den urtümlichen Typus mit Maria, die von Engeln auf dem Tuch gehalten wird.⁵¹ Wiederum lässt die außergewöhnliche Darstellung Gottvaters, der auf dem Bild aus Seifersdorf Maria gemeinsam mit einem Engel gen Himmel führt, an solche individuellen Formel der Marienhimmelfahrts-Ikonographie des ausgehenden 15. Jahrhunderts denken, wie die Bilder von Albert Bouts oder die gemalte Rückseite des Pacheraltars in Bozen-Gries.⁵² Beide schlesischen Werke – aus Seifersdorf und in Jannowitz – scheinen also eklektisch zu sein und sind Belege für den sich abschwächenden Zusammenhang der schlesischen Ikonographie der Marienhimmelfahrt mit dem Imhof-Typus im Laufe des 16. Jahrhunderts.

Zum Imhof-Typus kann man auch die Gruppe der Darstellungen mitrechnen, in denen das Motiv der Halbfigur Christi aufgegeben wurde. Man sollte dies jedoch mit Vorbehalt tun, weil die Gestalt des Maria empfangenden Christus zur Hauptstruktur des behandelten Typus' gehört.

Es sind drei gemalten Werke aus Breslau – das Tafelbild *Corona Beatissimae Marie Virginis* aus der Franziskaner-Observanten-Kirche (Warschau, Muzeum Narodowe, Inv. Nr. 187335) aus der Zeit um 1500 [Abb. 15]⁵³ und zwei Votivtafel: das Epitaph eines Breslauer Geistlichen (Breslau, Muzeum

⁴⁸ Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), Kat. Nr. 29, S. 32, 57, 82, Abb. 15.

³⁹ Ich verweise nur auf das oben erwähnte niederländische Tafelbild vom Meister der Lucia-Legende (Washington, National Museum of Art) und auf das Tafelbild (wohl Fragment eines größeren Bildes) aus den Jahren um 1475–1480, aus der Werkstatt des in Köln tätigen Meisters des Bartholomäusaltares (Los Angeles, John P. Getty Museum; ehemals: Lutworth, Castle Collection), vgl. *Genie ohne Namen. Der Meister des Bartholomäus-Altars*. Katalog, hg. von R. Budde – R. Krischel, Köln 2001, Kat. Nr. 33, S. 318–319, Abb. S. 319.

⁵⁰ Es ähnelt besonders stark dem Creglinger Altar von Tilman Riemenschneiders aus der Zeit um 1505–1508, vgl. Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), Abb. 722.

⁵¹ Solche Darstellungen sind äußerst selten, auf den westlichen Teil Europas beschränkt, und, wie es scheint, im Laufe des 14. Jahrhunderts verschwunden. Sehr beliebt war dieser Typus in Spanien, was zum Beispiel das gemalte Antependium aus der Benediktinerkirche in Mare de Déu del Coll (Susqueda) aus der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts (Vich, Museu Episcopal) oder die Tafel – Teil des Retabel aus dem 14. Jahrhundert – aus dem Kloster San Millán de la Cogola (Logroño, Museo de la Rioja) belegen, vgl. Vicéns: *Iconografía* (wie Anm. 4), Abb. S. 26, 36.

⁵² Friedländer: *Early* (wie Anm. 28), Bd. III: *Dieric Bouts and Joos van Gent*, Leyden – Brussels 1968, Abb. 57–58; Schwabik, Aurel: *Michael Pachers Grieser Altar*, München 1933, S. 116–119, Abb. S. 96, 106, 107.

⁵³ Die Darstellung der Marienhimmelfahrt befindet sich in einem Medaillon, das, gemeinsam mit 48 anderen Medaillons (je sieben in sieben Reihen), eine große Krone schmückt, die die Engel über die stehende Gottesmutter halten. Das *Assumptio*-Medaillon befindet sich an der rechten Seite der untersten Reihe. Bis 1945 befand sich die Tafel in der Marienhimmelfahrt- und Johannes-Capestrano-Kapelle des Breslauer Konvents, vgl. Lutsch, Hans: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesiens*, Bd. I: *Die Stadt Breslau*, Breslau 1886, S. 253; Burgemeister – Grundmann: *Die Kunstdenkmäler* (wie Anm. 34), S. 190; *Malarstwo tablicowe. Katalog zbiorów* (wie Anm. 21), Kat. Nr. 87, S. 265–267, Abb. 87, 87/6–41; Zalewska, Katarzyna: Das mittelalterliche gemalte Marienetraktat aus der Bernhardinerkirche in Breslau, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 55, 1992, H. 1, S. 57–65; eadem: *Modlitwa i obraz. Średniowieczna ikonografia różańcowa*, Warszawa 1994, S. 71–99, Abb. 12–16; Slenczka, Ruth: *Lehrhafte Bildtafeln in spätmittelalterlichen Kirchen*, Köln – Weimar – Wien 1998, S. 173–175, Kat. Nr. VI.4, S. 282–285, Abb. VI.4; Kostowski, Jakub: Świątynie klasztorne bernardynów jako wyraz idei Kościoła Walczącego i Triumfującego. Ich architektura i wyposażenie. In: *Ecclesia et civitas* (wie Anm. 40), S. 83–84, Abb. 7–8, 10; Secomska,

Archidiecezjalne, Inv. Nr. 10), wohl des Kanonikers des Breslauer Domes, Johannes Hoffmann [Abb. 16],⁵⁴ und eine Nachahmung dieses Bildes – das Epitaph der zwei Bürger Lucas Schürer und Jodokus Eisenreich aus der Elisabethkirche (Warschau, Muzeum Narodowe, Inv. Nr. Śr. 92), um 1510 entstanden [Abb. 17].⁵⁵ Zu dieser Gruppe zählen auch die geschnitzten Darstellungen in folgenden Retabeln: auf dem Flügel des Polyptychons in der Marienkirche in Münsterberg/Ziębice [Abb. 18] aus der Zeit um 1505,⁵⁶ im Schrein des Triptychons in der Filialkirche St. Antonius in Eichau/Dębówiec [Abb. 19] aus dem Jahr 1513,⁵⁷ und im Schrein des Polyptychons in der Marienhimmelfahrtkirche in Schreibersdorf/Pisarzowice [Abb. 20] aus dem Jahr 1525.⁵⁸ Wie es scheint, geschah die Reduktion des Motivs der Christusgestalt zuerst in den Darstellungen, die kleinere Ausmaße haben und eine untergeordnete Rolle in einem bildlichen und ikonographischen Gesamtprogramm spielen: es sind die Werke aus der Breslauer Franziskaner-Observanten-Kirche und in Münsterberg. Ihre streng symmetrischen Kompositionen wurden wohl als besonders gelungen empfunden und dann nicht nur in den Epitaphen, sondern auch in den Mittelteilen der Schreinaltäre übernommen. Es ist am wahrscheinlichsten, dass ein Bezugspunkt für diese Gruppe die einheimische, schlesische Tradition des Imhof-Typus' war, obwohl man darauf hinweisen muss, dass ähnliche Darstellungen auch in den südlichen Teilen des deutschsprachigen Raumes vorkommen. Bei diesen seltenen Bildern kann man nicht ausschließen, dass sie keine Reduzierungen des Imhof-Typus', sondern Umwandlungen der Form mit Maria-Orans sind.⁵⁹

In der besprochenen Gruppe sind die Darstellungen in Eichau und Schreibersdorf am lockersten mit der Tradition des Imhof-Typus' verbunden. Sie verraten den Einfluss anderer Vorbilder, zum Beispiel ist die Haltung der Gottesmutter in Schreibersdorf eine Nachahmung der Figur der Maria auf dem Holzschnitt Dürers aus dem Marienleben (B 94) – veröffentlicht im Jahr 1511.⁶⁰

19. Umkreis von Jacob Beinhart, Marienhimmelfahrt im Schrein des Triptychons, wohl Breslau, 1513, gefasstes und vergoldetes Holz, Eichau, kościół filialny Św. Antoniego. Foto Wojciech Marcinkowski.

Krystyna: Obraz „Korona Marii“. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 2 (wie Anm. 46), S. 295–296; Bd. 3 (wie Anm. 46), Abb. 368–371.

⁵⁴ Die Tafel wurde ins Museum aus der St. Martinkirche in Breslau überführt, wohin es zuvor sehr wahrscheinlich infolge der Barockisierung der Ausstattung des Domes gelangt war, vgl. Nowack, Alfred: *Führer durch Erzbischöfliche Diözesanmuseum in Breslau*, Breslau 1932, Kat. Nr. 78, S. 20; Kapustka, Mateusz: „Mater Omnium Viventium“. Symbolika obrazu Wniebowzięcia Marii ze zbiorów wrocławskiego muzeum, *Dzieła i Interpretacje* 4, 1996, S. 131–154.

⁵⁵ Die Tafel, damals noch mit der begleitenden Inschrift, befand sich bis 1946 in der Breslauer Kirche, vgl. Luchs, Hermann: *Die Denkmäler der St. Elisabeth-Kirche zu Breslau*, Breslau 1860, Nr. 259, S. 145–146; Burgemeister – Grundmann: *Die Kunstdenkmäler* (wie Anm. 34), S. 137; *Malarstwo tablicowe. Katalog zbiorów* (wie Anm. 21), Kat. Nr. 107, S. 295, Abb. 107; Kapustka: *Mater* (wie Anm. 54), S. 153, Abb. 10.

⁵⁶ Lutsch: *Verzeichnis* (wie Anm. 53), Bd. II: *Die Landeskreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889, S. 99; *Schlesische Malerei und Plastik des Mittelalters* (wie Anm. 8), Kat. Nr. 209, S. 54, 55, 96, Abb. 229–230; Dobrowolski: *Sztuka* (wie Anm. 8), S. 122, 174; Zlat, Mieczysław: *Ziębice*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, S. 78–90, Abb. 40, 43–48; Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), Kat. Nr. 159, S. 55, 135–136; Marcinkowski, Wojciech: „Silesica Bohemiae“. Zu den Breslauer Retabeln in Böhmen, *Umění* 53, 2005, S. 71, 75.

⁵⁷ Man kann nicht ausschließen, dass das Retabel aus einer anderen Kirche stammt – angeblich aus der ehemaligen Zisterzienserkirche in Kamenz/Kamieniec Ząbkowicki in Niederschlesien, vgl. Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), Kat. Nr. 20, S. 32, 57, 77, Abb. 8.

⁵⁸ Lutsch: *Verzeichnis* (wie Anm. 53), Bd. III: *Der Reg.-Bezirk Liegnitz*, Breslau 1891, S. 395–396; Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), Kat. Nr. 82, S. 18, 28, 32, 39, 57, 103, Abb. 34.

⁵⁹ Ich kenne zwei Darstellungen der Marienhimmelfahrt, wo die Gottesmutter in Dreiviertelansicht über dem Grab (mit den darum versammelten Aposteln) schwebt und weder von Christus (oder Gottvater), noch von Engeln begleitet wird. Es sind eine Tafel von Rueland Frueauf dem Älteren (Wien, Die Österreichische Galerie. Unteres Belvedere. Museum mittelalterlicher Kunst) aus den Jahren 1490–1491, vgl. Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), Abb. 726; und eine Tafel auf dem Flügel des Hauptaltars der Dominikanerkirche in Erfurt aus dem Jahr 1492, wohl von der Hand von Linhart Koenbergk, vgl. *Deutsche Kunstdenkmäler. Ein Bildbuch. Bezirke Erfurth – Gera – Suhl*, Erläuterungen und Bildauswahl von F. und H. Möbius, Leipzig 1967, Abb. 88, S. 367.

⁶⁰ *Albrecht Dürer* (wie Anm. 25), Bd. 2: *Druckgraphik*, Abb. S. 1586–1587.

Diese schlesischen abbreviierten Formen des Imhof-Typus entbehren nicht origineller Züge. Ein gutes Beispiel ist das Epitaph des Breslauer Geistlichen: auf Maria und aus ihr herab ins leere Grab fallen Hostien. Dieses Motiv, nicht ohne Parallelen in der zeitgenössischen Marienikonographie,⁶¹ zeigt Maria-Ecclesia als Mittlerin der erlösenden Kraft des eucharistischen Sakraments. Wenn der Identifikationsvorschlag des Stifters des Epitaphs mit dem Kanoniker des Breslauer Domkapitels, Johannes Hoffmann (gest. 1501), richtig ist,⁶² kann man das Motiv der Hostien mit einer historischen Deutung versehen, und zwar mit einer gegen die Hussiten gewendeten Aussage.⁶³

Zu der oben besprochenen ikonographischen Untergruppe des Imhof-Typus' gehört wohl auch die Skulptur in der Pfarrkirche St. Antonius in Lüboschitz/Luboszyce [Abb. 21] aus dem zweiten Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts (?).⁶⁴ Die Haltung der Gottesmutter und der zwei Maria haltenden Engel erinnert an die Darstellung in Eichau. Es ist also sehr wahrscheinlich, dass das Bildwerk in Lüboschitz, das wohl ursprünglich aus Oppeln/Opole stammt,⁶⁵ mitsamt der heute verschollenen Darstellung der um das leere Grab versammelten Apostel, den Schrein eines Altars schmückte.⁶⁶ Man kann jedoch nicht völlig ausschließen, dass die Lüboschitzer Gruppe eine symbolische Darstellung des

---

⁶¹ Ich weise auf zwei kleine Holzschnitte hin, die die Inkunabel *Novum Beatae Mariae Virginis psalterium* (genannt *Rosarium beatae virginis*) von Hermann Nitzschewitz schmücken, die im Zisterzienserkloster Zinna (Brandenburg) zwischen 1493–1496 gedruckt wurde. Es sind kleine Vignetten, die zu acht verschiedenen Sorten gehören, die diese Inkunabel schmücken. Auf zwei für uns interessanten Vignetten wurde jedes Mal Maria in der Mittelachse im oberen Teil der Darstellung abgebildet. Sie befindet sich in den Wolken, sichtbar nur in der oberen Hälfte ihrer Silhouette, und streut kreisförmige Gegenstände – sicherlich Hostien – auf die darunter knienden Leute, die zum geistlichen und weltlichen Stand gehören (Männer und Frauen getrennt voneinander). Die beiden Darstellungen begleitet eine Inschrift mit demselben Inhalt: *Vincenti dabo manna absconditum habens omne delectamentum*. Es handelt sich um die Paraphrase eines Apokalypseverses (Ap. 2, 17), vgl. Obertyński, Zdzisław: Tak zwany Psalterz Marjański z Zinna, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 3, 1934, Nr. 2, S. 87, Abb. 11–12. Vielleicht kam hier die Idee zum Ausdruck, dass die in den Himmel aufgenommene Gottesmutter, die der Kirche-Ecclesia gleicht, die Vergeberin der Sakramente und zugleich die Vermittlerin der Gottesgnade ist.

⁶² Kapustka: *Mater* (wie Anm. 54), S. 154.

⁶³ Der Kanonikus war in der Rekatholisierung Schlesiens und im Kampf gegen die Hussiten sehr engagiert, vgl. idem, S. 137–138. In dieser Hinsicht ist interessant, dass sich in einem Exemplar der oben genannten Inkunabel *Rosarium beate virginis* (ehemals (?): Lemberg, Biblioteka Uniwersytecka, Sign. 150), das aus einem unbekannten Lemberger Kloster stammen soll, ein Besitzvermerk befand: *Frater Franciscus de Wratislavia ord. Praedicatorum* (f. 89r), vgl. Obertyński: *Tak zwany* (wie Anm. 61), S. 85.

⁶⁴ Die Skulptur wird meist um 1500 datiert, vgl. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, Bd. VII: *Województwo opolskie*, eds. T. Chrzanowski – M. Kornecki, H. 11: *Miasto Opole i powiat opolski*, bearbeitet von T. Chrzanowski – M. Kornecki – S. Gumiński – A. M. Olszewski, Warszawa 1968, S. 90, Abb. 232; Chrzanowski, Tadeusz – Kornecki, Marian: *Sztuka Śląska Opolskiego od średniowiecza do końca w. XIX*, Kraków 1974, S. 94.

⁶⁵ Die Skulptur wurde nach 1945 in einem Bildstock in der Nähe von Lüboschitz gefunden. Die Pfarrkirche in Lüboschitz existiert erst seit 1919, vgl. Baldy, Stefan: *Katedra Świętego Krzyża w Opolu. W 700-lecie parafii św. Krzyża*, Opole 1994, S. 101. Das Dorf selbst gehörte seit 1295 zur Kollegiatskirche (heute die Kathedrale) Heiliges Kreuz in Oppeln, vgl. Idzikowski, Franciszek: *Opole. Dzieje miasta do 1863 r.*, Opole 2002, S. 59.

⁶⁶ Die Visitationsakten der ehemaligen Kollegiatskirche in Oppeln aus dem Jahr 1686 nennen zwar: „*Altare maius sub titulo sanctae crucis et beatae virginis Mariae in coelos assumptae consecratum, ligneum, variis coloribus depictum, maiori ex parte deauratum, nullam habet fundationem*“, vgl. *VDB*, Bd. II, Breslau 1904, S. 601, aber es gibt keine Garantie, dass dieses Retabel aus dem Mittelalter stammte. Die 80 Zentimeter große Lüboschitzer Skulptur scheint für einen Hauptaltar zu klein zu sein. Sie könnte jedoch aus einem anderen Retabel eines der vielen Seitenaltäre der Oppelner Kollegiatskirche stammen. Die Kirche wurde nach den Bränden in den Jahren 1416 und 1445 wiederaufgebaut und 1520 geweiht. In diesen Zeitraum fällt wesentlich auch die Neuausstattung. Denkbar ist, dass Teile dieser spätmittelalterlichen Retabel vor 1686 in die barocke Ausstattung integriert wurden und um 1890 – als das Innere erneut, diesmal neugotisch, überformt wurde – in den nur wenige Kilometer von Oppeln entfernten Bildstock in Lüboschitz gelangten. Die Beschreibung der Oppelner Kirche, um Jahr 1900 angefertigt, schweigt sich über diese Skulptur aus, vgl. Lutsch: *Verzeichnis* (wie Anm. 53), Bd. IV: *Der Reg.-Bezirk Oppeln*, Breslau 1894, S. 230–233.

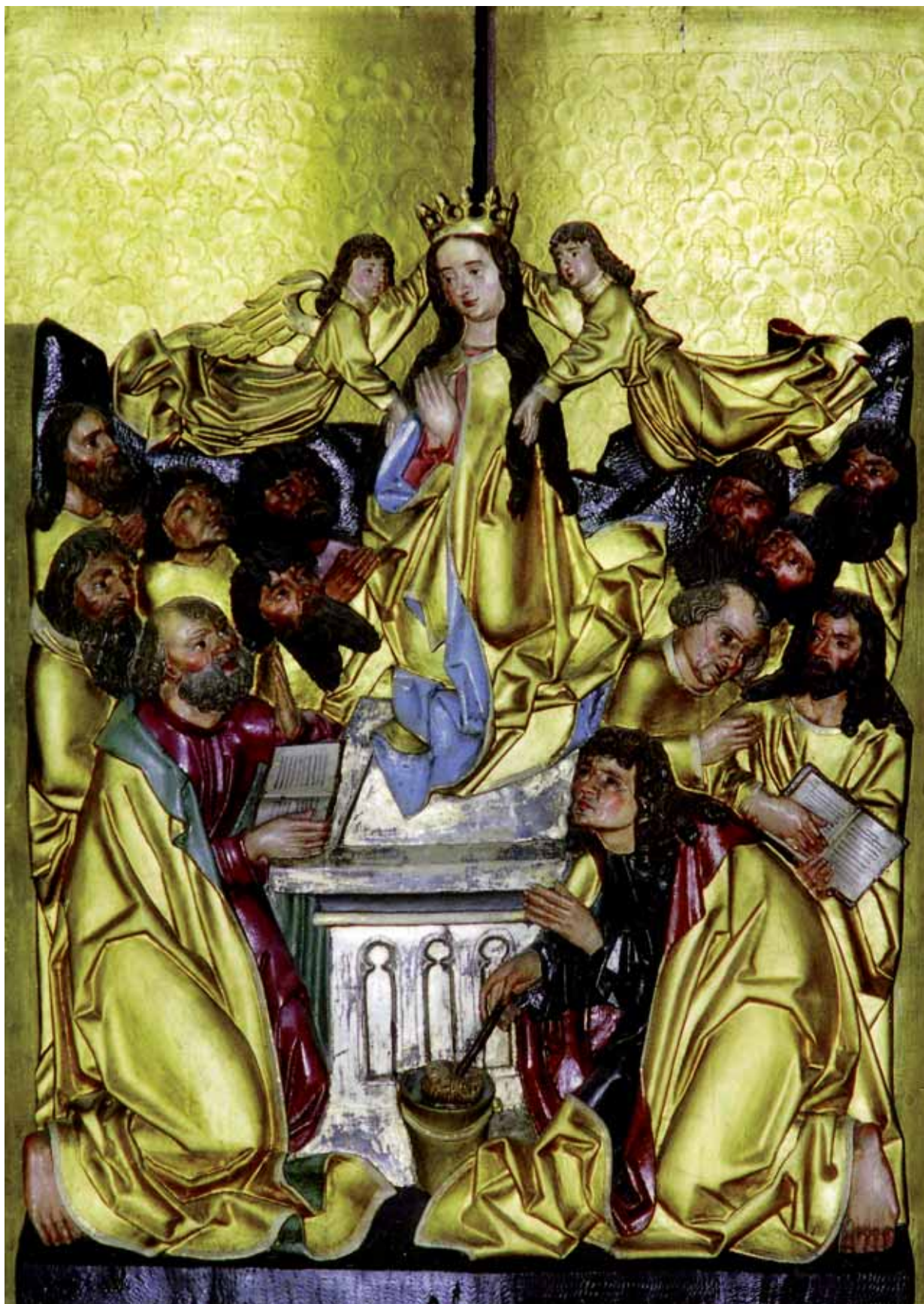
20. Wohl Werkstatt von Cristoph Beinhart, Marienhimmelfahrt im Schrein des Polyptychons, Breslau, 1525, gefasstes und vergoldetes Holz, Schreibersdorf, kościół Wniebowzięcia Marii. Foto Wojciech Marcinkowski.

21. Marienhimmelfahrt, Skulptur (wohl aus dem Schrein eines Retabels), Schlesien, um 1510–1520, gefasstes und vergoldetes Holz, Lüboschitz, kościół Św. Antoniego. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

22. Werkstatt von Jacob Beinhart, Marienhimmelfahrt, Relief aus dem Flügel des Retabels (aus Chrudim, wohl kostel sv. Kateřiny), Breslau, um 1505, gefasstes und vergoldetes Holz, Chrudim, Arciděkanský úřad, kaple. Foto Wojciech Marcinkowski.

Themas war. Sie könnte sich statt im Schrein auch auf dem Flügel eines Retabels befunden haben, wie ein bayerischer Altar aus der Zeit um 1500 (München, Bayerisches Nationalmuseum)⁶⁷ belegt. Man kann sich die schlesische Skulptur auch als eine unabhängige Gruppe vorstellen – wie zum Beispiel ein süddeutsches Bildwerk aus der Zeit um 1520 (München, Bayerisches Nationalmuseum),⁶⁸ das seinerseits als ein Requisit in einem liturgischen Drama zum Fest der Marienhimmelfahrt gedient haben könnte.⁶⁹ Diese letzte Lösung scheint jedoch im Fall von Lüboschitz am wenigsten wahrscheinlich zu sein, weil man aus Schlesien keine Marienhimmelfahrtsspiele kennt.⁷⁰

Der Imhof-Typus ist auch außerhalb Schlesiens anzutreffen. Wir finden seinen Einfluss in Böhmen und in den Hauptländern der polnischen Krone: in Gross- und Kleinpolen. Die Träger dieses Typus'

---

⁶⁷ Bildarchiv Foto Marburg, Nr. 111 683 und 111 688. Maria steht, zu ihren Seiten knien zwei Engel. Das sehr plastische Relief befindet sich im unteren Register der Innenseite des rechten Flügels des Triptychons. Ein deutlicher Unterschied zu der Lüboschitzer Gruppe ist das Fehlen des Schweben-Motivs: die Figuren scheinen nicht auf den Wolken, sondern auf dem Boden zu stehen, und die Engel halten die Gottesmutter nicht, ihre Hände sind im Gebet gefaltet.

⁶⁸ Schwäbisch oder Bayerisch, vgl. Müller, Theodor: *Die Bildwerke in Holz, Ton und Stein von der Mitte des XV. bis gegen Mitte des XVI. Jahrhunderts*, München 1959, S. 262, Abb. 273. Die kniende und gekrönte Maria (mit den im Gebet gefalteten Händen) schwebt von vier kleinen nackten Putti gehalten. Sehr ähnliche Marienfiguren trifft man öfters in Schwaben: eine davon befindet sich bis heute in der Filialkirche St. Leonard in Oberliezheim, eine andere, aus Sontheim, ist im Besitz des Berliner Bode-Museum. Die ursprüngliche Funktion von solchen Bildwerken bleibt unklar. Das gleiche betrifft die Skulptur aus dem ehemaligen Dom der Heiligen Dreifaltigkeit in Kulmsee/Chełmża im Nordostpolen (Pelplin, Muzeum Diecezjalne, Inv. Nr. 43/I), vgl. *Polska sztuka gotycka*. Katalog wystawy, ed. M. Walicki, Warszawa 1935, Kat. Nr. 29, S. 32, Taf. XLIII; Kruszelnicka, Janina: Regina Coeli – grupa rzeźb późnogotyckich w ziemi chełmińskiej, *Biuletyn Historii Sztuki* 33, 1971, Nr. 1, S. 87, 91, Abb. 6. Dieses Werk, wohl eine Arbeit einer Danziger Werkstatt aus der Zeit um 1510–1520, zeigt die frontal stehende Gottesmutter mit zum Gebet gefalteten Händen. Sie befindet sich in einem Strahlenkranz, steht auf Wolken, hat eine Mondsichel zu Füßen und wird von zwei kleinen Engeln getragen.

⁶⁹ Die urkundlichen Belege für Himmelfahrtsspiele stammen schon aus dem 13. Jahrhundert, vgl. *The Staging of Religious Drama in Europe in the Later Middle Ages: Texts and Documents in English Translations*, eds. P. Meredith J. E. Tailby, Kalamazoo 1983, S. 115, 154, 230–239; Massip, J. Francesc: The Staging of the Assumption in Europe. In: *Iconographic and Comparative Studies in Medieval Drama*, eds. C. Davidson – J. H. Stroupe, Kalamazoo 1991, S. 17–28; *The Medieval European Stage 500–1550*, ed. W. Tydeman, Cambridge 2001, S. 534–536, 573, 594, 597, 604–605. Es gab solche auch im deutschsprachigen Gebiet, vgl. Meier, Theo: *Die Gestalt Marias im geistlichen Schauspiel des deutschen Mittelalters*, Berlin 1959, S. 45–47, 87–90, 109–116; Bergmann, Rolf: Himmelfahrtsspiele. In: *Marien Lexikon*, hg. von R. Bäumer – L. Scheffczyk, Bd. 3, St. Ottilien 1991, S. 208. Wie es scheint, spielte in den meisten der Himmelfahrtsspiele eine lebende Person die Rolle der gen Himmel fahrenden Maria. Man kennt aber auch Spiele, bei denen dafür eine Marienfigur verwendet wurde, vgl. Davidson, Clifford: *Technology, Guilds and Early English Drama*, Kalamazoo 1996, S. 97–98. In Deutschland zum Beispiel nutzte man ein Bildwerk im Spiel im Hamburger Dom im Jahre 1336, vgl. *Goldgrund und Himmelslicht. Die Kunst des Mittelalters in Hamburg*, hg. von V. Plagemann, Hamburg 1999, Bd. 1, S. 194–196. Leider gibt es meist keine Überlieferungen, wie solche Requisiten ausgesehen haben. Aus den Quellen wissen wir nur, dass man zum Beispiel in den Himmelfahrtsspielen, die in der französischen Stadt Dieppe jährlich ab dem Jahr 1443 am 14. August in der Jakobskirche organisiert wurden, eine Figur aus Silber benutzte, die eine Stiftung Königs Ludwig des XI. war, vgl. Magnin, Charles: *Histoire des Marionnettes en Europe depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*, Paris 1852, S. 117–118.

⁷⁰ Aus Schlesien, wie aus dem mittelalterlichen Königtum Polen, kennt man nur Osterspiele. Es sind vor allem die *Depositio Crucis* und die *Visitatio Sepulcri*. Seltener scheinen die Christi Himmelfahrt-Spiele gewesen zu sein, vgl. Lewański, Julian: *Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce*, Warszawa 1981, S. 15–67, 140–187; Morawska, Katarzyna: *Historia muzyki polskiej*, Bd. 1: *Średniowiecze*, Teil 2: *1320–1500*, Warszawa 1998, S. 349–359. Es sind bis heute Skulpturen erhalten, die bei den letzteren Spielen als Requisite dienten: Bildwerke des auferstandenen Christus, der auf Wolken steht. Am Kopf der Figuren befinden sich oben Ösen aus Metall, durch die ein Seil gezogen werden konnte, vgl. Jurkowlanec, Tadeusz: *Śluž Bogu, a diabła nie gniewaj*. Rzeźby gotyckie na uroczystość Wniebowstąpienia w Polsce. In: *Artifex doctus* (wie Anm. 30), S. 383–391; Guldán-Klamecka – Ziomecka: *Sztuka na Śląsku XII–XVI w* (wie Anm. 41), Kat. Nr. III/64 und III/136, S. 301 und 409 (Schlagwort-autorin Bożena Guldán-Klamecka).

waren in Böhmen und in Grosspolen vor allem die aus schlesischen Werkstätten importierten Werke. Dies ist der Fall bei zwei geschnitzten Darstellungen in den Schreinen der Altäre in der böhmischen Stadt Chrudim: aus der Hospitalkapelle (heute: Chrudim, Arciděkanský úřad; Abb. 22)⁷¹ und in der dortigen Dekanatskirche Marienhimmelfahrt [Abb. 23].⁷² Das erste Werk wurde wohl in der Breslauer Werkstatt von Jacob Beinhart geschnitzt und ist eine fast detailgetreue Kopie der Darstellung in Münsterberg, ungefähr aus derselben Zeit. Das zweite Relief wurde wahrscheinlich in der Werkstatt des Sohnes und Nachfolgers Jacob Beinharts – Christoph – im Jahr 1527 geschaffen, und ist eine leicht modifizierte Nachahmung der Darstellung in Schreibersdorf.⁷³

In der verblüffend kleinen Gruppe der böhmischen und mährischen Beispiele der Marienhimmelfahrts-Darstellungen finden wir einen interessanten Zyklus der Verherrlichung Marias – die Miniaturen in dem sogenannten Kutenberger Graduale (Kutnohorský graduál) aus dem Jahr 1471 (Prag, Státní knihovna, Sign. cod. XXIII A 2).⁷⁴ Neben der Szene vom Marientod in der Initiale „E(cce)“ – f. 198v – befinden sich in der Marginale zwei Medaillons mit Darstellungen der Marienkrönung und Marienhimmelfahrt. Auf der letzteren sehen wir Maria, die von zwei Engeln in der Luft gehalten und von zwei anderen (auf der Erde) verehrt wird. Die Gottesmutter kniet mit gefalteten Händen und wendet sich nach links. Ihre Haltung erinnert zwar an den Imhof-Typus, aber der direkte Einfluss der schlesischen Tradition scheint wenig wahrscheinlich zu sein. Der Typus mit der knienden Maria, die nicht frontal dargestellt ist, setzte sich erst im 4. Viertel des 15. Jahrhunderts in der schlesischen Marienikonographie durch. Der Anstoß für die böhmische Darstellung, die nach meiner Kenntnis in der dortigen Ikonographie vereinzelt bleibt, könnte anstatt aus Schlesien ebenso gut aus anderen Regionen des deutschsprachigen Raumes gekommen sein.⁷⁵ Die Miniatur könnte auch eine vom Imhof-Typus unabhängige Umgestaltung des Typus’ mit Maria-Orans sein. Diese letzte Lösung scheint mir am plausibelsten zu sein.

Wohl ein Werk der 1520er Jahre und ebenfalls ein Import aus der Breslauer Werkstatt von Christoph Beinhart ist die teilweise erhaltene geschnitzte Darstellung in der Adalbertskirche in Posen in Grosspolen [Abb. 24].⁷⁶ Der originale untere Teil des Reliefs (die Figur der Maria ist eine neuzeitliche Ergänzung – wohl aus dem 18. Jahrhundert)⁷⁷ erinnert sehr stark an die schlesische Tradition der

71 Wohl ursprünglich aus der dortigen Filialkirche St. Katharina, vgl. *Umělecké památky Čech*, ed. E. Poche, Bd. 1, Praha 1977, S. 547; Marcinkowski: *Silesica* (wie Anm. 56), S. 71.

72 Ziomecka: *Śląskie retabula* (wie Anm. 19), S. 68; *Umělecké památky Čech* (wie Anm. 71), Bd. 1, S. 542, Abb. S. 541; Marcinkowski: *Silesica* (wie Anm. 56), Abb. 1.

73 Marcinkowski, Wojciech: „Rodzina Marii“ – relief z Krotoszyna w Muzeum Archidiecezjalnym w Poznaniu. In: *Wielkopolska – Polska – Europa* (wie Anm. 45), S. 298, Abb. 16, 18.

74 Krása, Josef: *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, Praha 1990, Abb. 210; Richter, Jörg: Die Gradualhandschriften für die Keltenberger Pfarrkirchen. In: *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*, hg. von D. Popp – R. Suckale, Nürnberg 2002, S. 192, Abb. 5.

75 Siehe Anm. 59.

76 Das Relief befand sich sehr wahrscheinlich im Schrein des Hochaltars der Kirche, vgl. Kohte, Julius: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*: Bd. I: *Übersicht der Kunstgeschichte der Provinz Posen*, Berlin 1898, S. 74, Bd. II: *Der Stadtkreis Posen*, Berlin 1896, S. 38, Abb. 23; Brosig, Alfred: *Ołtarze gotyckie*, Poznań 1927, S. 8–10, Kat. Nr. 4, S. 23, Taf. IV; Chmarzyński, Gwido: *Wielkopolska plastyka gotycka. Wystawa zorganizowana przez Koło Historyków Sztuki Studentów Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 1936, Kat. Nr. 95, S. 28; Karłowska-Kamzowa, Alicja: Późnogotyckie snycerstwo i malarstwo w Poznaniu, *Studia Muzealne* 12, 1977, S. 23; eadem: Sztuka gotycka w Poznaniu. In: *Dzieje Poznania*, Bd. 1: *Do roku 1793*, ed. J. Topolski, Warszawa-Poznań 1988, S. 386.

77 Das Relief befand sich sicherlich im Schrein des Hauptaltars der Kirche. Nach den Visitationsakten vom Jahre 1611 befand sich dieses Retabel jedoch in der Kapelle über der Sakristei der Kirche, vgl. Archiwum Archidiecezjalne, Poznań, *Visitationes ecclesiarum civitatis Posnaniensis et archidiaconatus Szemensis... 1610 et 1619*, Mikrofilm Nr. 5006, f. 21.

23. Werkstatt von Christoph Beinhart, Marienhimmelfahrt im Schrein des Retabels, Breslau, 1527, gefasstes und vergoldetes Holz, Chrudim, arciděkanský kostel Nanebevzetí P. Marie. Foto Wojciech Marcinkowski.

24. Wohl Werkstatt von Cristoph Beinhart, Marienhimmelfahrt aus dem Schrein eines Retabels, wohl Breslau, um 1520–1530 (Unterteil), Posen, kościół Św. Wojciecha. Foto Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

Marienhimmelfahrts-Ikonographie aus der Zeit nach 1500: das leere Grab befindet sich direkt auf der Mittelachse des Bildes und es wurde mit der Schmalseite parallel zur Bildfläche dargestellt. In den meisten schlesischen Beispielen teilt der Sarkophag die Apostel in zwei gleiche Gruppen. Unter diesen Beispiele bilden die Werke, bei denen Petrus und Johannes im Vordergrund (und zwar Petrus links, Johannes rechts) dargestellt wurden, eine Untergruppe. Ein hervorstechendes Merkmal dieser Bilder ist auch das Motiv des Weihwasserkessels, das vor dem Grab weggelassen wurde.⁷⁸ In dieser Hinsicht der Arbeit in Posen stehen die Reliefs aus der Breslauer Werkstatt der Beinhartfamilie sehr nah: in Münsterberg, Eichau, Schreibersdorf und beide Werke in Chrudim – unter diesen wiederum am nächsten stehen die Bildwerke, die nach dem Jahr 1510 entstanden sind.⁷⁹ Man kann also annehmen, dass die fehlende Darstellung von Maria im Posener Relief auch eine kniende, nach links gewendete und von zwei Engeln getragene Figur war.

Den Einfluss der schlesischen Ikonographie der Marienhimmelfahrt finden wir auch in der Kunst des benachbarten Kleinpolen, allerdings nur sehr schwach. Die Hauptursache war die eigene, höchst originelle bildliche Tradition des Themas, die sich in dieser Hauptprovinz der polnischen Krone seit dem letzten Viertel des 15. Jahrhunderts entwickelte. Diese Tradition bildet der Typus mit der Darstellung von Maria, die in ihrer Himmelfahrt von Christus begleitet wird. Ein kennzeichnender Zug von diesem Typus ist es, dass die Mutter und ihr Sohn ganzfigurig dargestellt sind. Die ikonographische Genese von dieser Gruppe ist heterogen. Sie bezieht sich jedoch vor allem auf verschiedene Formen des *Unio mystica*-Typus,⁸⁰ man kann sie zu diesem Typus zählen. Das erste

---

⁷⁸ Man kann nicht ausschließen, dass dieses Motiv eine auf die Immaculata bezogene Aussage hatte. Es ähnelt dem Motiv der *urna aurea* aus der Ikonographie der Verkündigung mit dem Einhorn, aber es erinnert auch an das Motiv des *puteus aquarum* aus Darstellungen der Unbefleckten Empfängnis des *Tota pulchra*-Typus, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 214.

⁷⁹ Auf diese Beziehungen weist nicht nur die Ikonographie des Reliefs. Grosspolen (vor allem Posen) hatte im Spätmittelalter enge künstlerischen Beziehungen mit Schlesien. Es sei daran erinnert, dass das oben erwähnte Polyptychon in Kalisz als ein Import aus Schlesien gilt, und zwar als ein Hauptwerk der schlesischen Werkstatt des Meisters des Giessmandorfer Altars. Es ist auch denkbar, dass das besprochene Retabel ursprünglich nicht für die Posener Adalbertskirche bestellt wurde. Aus den Quellen wissen wir, dass 21 Retabel aus den Augustiner- und Franziskaner-Kirchen der schlesischen Stadt Sagan/Żagań im Jahre 1539 nach Posen verkauft wurden, vgl. Kostowski: *Późnogotyckie* (wie Anm. 45), S. 267.

⁸⁰ Dieser Typus entstand im Hochmittelalter, als die Ikonographie der Marienhimmelfahrt besonders vielfältig entwickelt wurde. Die zwei ältesten Beispiele, die ich kenne, befinden sich in Handschriften, die aus dem Benediktinerkloster St. Michael in Hildesheim stammen. Es sind Miniaturen: in der Initiale „*F(amulorum)*“ in dem sogenannten Ratman Sakramentar aus der Zeit um 1150 (Hildesheim, Domschatz, Sign. MS. 37, f. 178 r.) und an der Initiale „*F(amulorum)*“ in dem sogenannten Missale aus Stammheim (Los Angeles, John P. Getty Museum, Sign. MS. 64, f. 149v) aus den Jahren um 1160–1170. Das dritte Beispiel ist die Miniatur in der Initiale „*H(odie)*“ im Missale in Admont aus der Zeit um 1180 (Admont, Stiftsbibliothek, Sign. MS. 35(18), fol. 163r). Vgl. Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), S. 104, Abb. 610; Thérél: *A l'origine* (wie Anm. 7), Abb. 24, 109; Seeberg, Stefanie: *Die Illustrationen im Admonter Nonnenbrevier 1180. Marienkrönung und Nonnenfrömmigkeit – die Rolle der Brevierillustration in der Entwicklung von Bildthemen im 12. Jahrhundert*, Wiesbaden 2002, S. 104–150, Abb. 23, 80. Ein charakteristisches Element dieser Miniaturen ist es, dass Maria und Christus ganzfigurig nebeneinander dargestellt wurden. Die sich in den Bildern befindenden Inschriften sind meist dem *Canticum canticorum* entnommen, und die Gesten des Sohnes und der Mutter, die die enge Gefühlsbeziehung der beiden veranschaulichen, stellen Maria und Christus als mystischen Liebhaber aus dem Hohenlied dar. Dieser auf wenige Beispiele begrenzte Typus entstand zur Zeit der wachsenden Mariendeutung des Hohenliedes, vgl. Thérél: *A l'origine* (wie Anm. 7), S. 62–64; Scharbert, Josef: Hohelied. In: *Marien Lexikon* (wie Anm. 69), Bd. 3, S. 233. Else Staedel nannte diese ikonographische Formel zu Recht den *Unio mystica*-Typus, vgl. Staedel: *Ikonographie* (wie Anm. 28), S. 36–38. Dieser Typus wurde am Ende des 13. Jahrhunderts in der italienischen Malerei erneuert und zugleich umgewandelt: Maria und Christus, anstatt zu stehen, thronen in einer Mandorla, wie zum Beispiel auf dem Fresko von Cimabue im Chor der Oberkirche von S. Francesco in Assisi aus den Jahren 1272–1280, vgl. Belting, Hans: *Die Oberkirche von San Francesco in Assisi. Ihre Dekoration als Aufgabe und die Genese einer neuen Wandmalerei*, Berlin 1977, S. 58–59, Abb. B, Taf. 36a, 37a. Diese Variante blieb jedoch auf die italienische Kunst beschränkt, war äußerst selten und

25. Veit Stoss, Marienhimmelfahrt im Schrein des Pentaptychons (Krakauer Marienaltar), Krakau, 1477–1489, gefasstes Holz, Krakau, kościół Mariacki. Foto Stanisław Kolowca.

Beispiel des kleinpolnischen *Unio mystica*-Typus' ist die geschnitzte Gruppe im Schrein des Krakauer Marienaltars von Veit Stoss [Abb. 25] aus den Jahren 1477–1489, und man kann den ganzen Typus als eigene Lösung dieses Künstlers betrachten.⁸¹ Eine wenig spätere Nachahmung der Formel von Stoss, und zugleich ihre kongeniale Umgestaltung, ist ein Tafelbild aus dem Kloster der Franziskaner-Observanten in der großpolnischen Stadt Warta (Włocławek, Dom) – wohl ein Werk des Krakauer Zunftmalers Jan Wielki aus der Zeit um 1490.⁸² Beide Werke – in Krakau und in Włocławek – eröffnen zwei zahlenmäßig ungleiche Gruppen von Nachahmungen und Variationen. Eine Gruppe scheint näher dem Stoss'schen Werk, die zweite dem Bild aus Warta zu sein.⁸³ Diese am meisten gemalten Darstellungen befinden sich vor allem auf dem Gebiet der polnischen Krone (in Klein- und Grosspolen), aber auch außerhalb ihrer Grenzen – in Nürnberg⁸⁴ – und entstanden in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Jedoch nicht alle kleinpolnischen Darstellungen der Marienhimmelfahrt gehören zu dem oben besprochenen Typus. Einige Darstellungen weisen auch starken Einfluss der schlesischen Ikonographie des Themas auf. Zu denen scheint die Tafel auf dem Flügel des Polyptychons aus der Johanneskirche in Dobczyce (Krakau, Muzeum Narodowe, Inv. Nr. I-116/1-3, I-117, I-118), aus der Zeit um 1505–1510, zu gehören, obwohl sie nicht vollendet und neuzeitlich teilweise übermalt wurde.⁸⁵

---

verschwand nach Mitte des 14. Jahrhunderts, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 143–144. Im 15. Jahrhundert stoßen wir in Italien, den Niederlanden und in Tirol auf vereinzelte Darstellungen des *Unio mystica*-Typus', die wohl unabhängig davon entstanden sind, vgl. idem, S. 148, 197. Wie es scheint, sollte man den Imhof-Typus und seine niederrheinische Entsprechung nicht weit von diesem Typus einordnen, vgl. idem, S. 145.

⁸¹ Idem, S. 196–200. Ältere Literatur zum Krakauer Marienaltar mit Betonung seiner Ikonographie, vgl. Dettloff, Szczesny: *Wit Stwos*, Wrocław 1961, Bd. I, S. 26–44, Bd. II, Abb. 1–106; Skubiszewski, Piotr: Der Stil des Veit Stoss, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 41, 1978, H. 2, S. 99–110, Abb. 1–28, 31–35; Łodyńska-Kosińska, Maria: „Ingenium et labor“. Uwagi o cechach nowatorskich Ołtarza Mariackiego Wita Stwosza, *Biuletyn Historii Sztuki* 43, 1981, Nr. 2, S. 135–149; Skubiszewski, Piotr: *Veit Stoss und Polen. Vortrag gehalten am 13. Januar 1983 im Germanischen Nationalmuseum in Nürnberg*, Nürnberg 1983, S. 8–11, Abb. 1–6; Marcinkowski, Wojciech: „Współodkupienie“ i „Zaślubiny“. Przedstawienie we wnętrzu szafy krakowskiego retabulum Stwosza, *Folia Historiae Artium* 19, 1983, S. 31–54.

⁸² Man kann nicht ausschließen, dass die Tafel (Mitteltafel eines Triptychons?) ursprünglich aus der Kirche der Franziskaner-Observanten in Krakau stammt, vgl. Freus, *Cykl* (wie Anm. 9), S. 200–206. Sie gehört zu den meistdiskutierten Werken der mittelalterlichen Tafelmalerei in Polen. Zur Ikonographie des Bildes, vgl. Szymlet-Piotrowska, Małgorzata: Geneza ikonografii obrazów Wniebowzięcia z Warty (1490, 1522), *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 1981 (für Jahr 1980), Nr. 98, S. 77–80; Piotrowska, Małgorzata: Ikonografia obrazu Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z Warty, *Sieradzki Rocznik Muzealny* 1, 1985, S. 69–79; Secomska, Krystyna: Wniebowzięcie w kościele parafialnym w Warcie. Analiza ikonograficzna, *Biuletyn Historii Sztuki* 44, 1987, Nr. 1–2, S. 113–115, 117, Abb. 1, 3; Obruśnik, Andrzej Efrem: Treści narracyjne i teologiczne gotyckiego obrazu Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny z Warty, *Studia Franciszkańskie* 4, 1991, S. 289–315; Zielińska, Urszula: Ikonografia I. obrazu Wniebowzięcia z Warty, *Ikonotheke* 1, 1991, S. 83–117; Herniczek, Ewa: „Miłość ziemiska i niebiańska“ w obrazie Wniebowzięcia NP. Marii z Warty, *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności* 62, 1999 (für Jahr 1998), S. 92–94. Für die Besprechung des Forschungsstandes und andere Literatur, vgl. Secomska, Krystyna: Warta. Obraz środkowy nastawy „Wniebowzięcie Marii“. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 2 (wie Anm. 46), S. 276–278; Bd. 3 (wie Anm. 46), Abb. 517–519, Taf. CIX–CX; Gadowski, Jerzy: Malarstwo tablicowe w Małopolsce. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 1 (wie Anm. 20), S. 280–281; idem: *Jan Wielki – krakowski malarz z drugiej połowy wieku XV*, Kraków 2005, S. 47–51, 57, 69–74, 93, 96–98, 102, Abb. 38, 41–44, 55–56.

⁸³ Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 206–215.

⁸⁴ Es sind vor allem Werke, die in der Nürnberger Werkstatt von Stoss entstanden sind, vgl. idem, S. 215–217. In dieser Hinsicht ist die Epitaph Tafel in der Marienkirche in Frankfurt an der Oder besonders interessant, vgl. *Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR. Bezirk Frankfurt/Oder*, Berlin 1980, S. 225. Wir sehen hier Maria und Christus in ganzer Figur und stehend dargestellt. Eventuelle Beziehungen zu dem kleinpolnischen Typus sind in diesem Fall noch zu erforschen, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 217.

⁸⁵ Die Gruppe der Apostel, die links am leeren Grab Marias knien, wurde nicht vollendet. Ein Apostel von dieser Gruppe, im Vordergrund und direkt am Grab dargestellt – wohl ursprünglich Petrus – wurde zu einem unbestimmten

Die kniende, nach links gewendete Gestalt von Maria und die durch das leere Grab in zwei gleiche Gruppen geteilten Apostel erinnern an die schlesischen Darstellungen des Imhof-Typus aus der Zeit nach 1500.

Unter den kleinpolnischen Darstellungen der Marienhimmelfahrt zeichnet sich mit individuellen Zügen die Miniatur in der Initiale „*G(audeamus)*“ in dem sogenannten Olbracht-Graduale aus dem Krakauer Dom (Krakau, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Sign. KP 44, Bd. II, f. 142v), wohl aus den Jahren 1499–1501 [Abb. 26], aus.⁸⁶ Diese Darstellung gilt in der polnischen kunstgeschichtlichen Forschung fälschlich als Marientod vom Typus’ des Letzten Gebetes,⁸⁷ der seit dem Beginn des 15. Jahrhunderts in Kleinpolen, besonders in der Buchmalerei, sehr populär war.⁸⁸ Es sind mir jedoch keine Marientod-Darstellungen bekannt, in denen Maria auf der Bahre kniet!⁸⁹ Auf der besprochenen Miniatur kniet die Gottesmutter nicht einmal auf der Bahre, sondern sie schwebt leicht darüber, was die flatternden Enden ihres Mantels veranschaulichen. Es handelt sich also um die Darstellung der Marienhimmelfahrt. Die kniende Haltung der Gottesmutter und ihre Wendung nach links erinnern an den Imhof-Typus. Die Darstellung der Aufnahme Marias in den Himmel direkt über der Bahre hat jedoch keine Vorläufer unter den in Schlesien entstandenen Beispielen dieser ikonographischen Gruppe. Es erinnert an das Tafelbild des Meisters des Tucher-Altars in der Nürnberger Frauenkirche. Das Motiv der Bahre, das in der schlesischen Tradition nur auf dem Imhof-Triptychon präsent ist, spielte in Nürnberger Ikonographie des Themas noch lange eine wichtige Rolle.⁹⁰ Die ostentative Präsenz des Vortragekreuzes in der kleinpolnischen Miniatur weckt auch Assoziationen mit dem fränkischen Beispiel – mit dem Bild in Heilsbronn. Man kann also nicht ausschließen, dass der Maler der Miniatur des Olbracht-Graduale sich nicht auf die schlesische, sondern auf die fränkische Tradition des Typus’ bezog.⁹¹

Wohl als Folge direkter schlesischer Einflüsse sind die Kompositionen der unteren Teile der meisten Darstellungen der Marienhimmelfahrt in der Kunst des Königtums Polen zu betrachten, die einen narrativen Charakter haben. Dies betrifft Bilder, die nach 1500 entstanden sind, und gilt

26. Marienhimmelfahrt und -Krönung in der Initiale *G(audeamus)*, Graduale der Stiftung des Königs Jan Olbracht, Bd. II, f. 142v, Krakau, um 1499–1501, Tempera und Gold auf Pergament, Krakau, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Sign. KP 44. Foto Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Krakau.

Zeitpunkt in Gestalt eines Mönches übermalt, vgl. Gadowski, Jerzy: *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1460–1500*, Warszawa 1988, S. 38, 120, 165–167, Taf. X, Zeichn. 8c, 10; idem: *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1500–1540*, Warszawa – Kraków 1995, S. 17, 73–75, 77–80, Taf. IX, Abb. 55–58; Secomska, Krystyna: Dobczyce. Poliptyk. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 2 (wie Anm. 46), S. 157–158, Zeichn. 55; Bd. 3 (wie Anm. 46), Abb. 545–546, 616–617. 86 Vgl. Terlecki, Władysław: *Miniatury Graduału z fundacji króla Jana Olbrachta. Źródła artystyczne miniatur i stosunek do grafiki zachodniej, koloryt i ikonografia*, Lwów 1939; Rozanow, Zofia: Treści literackie miniatur Graduału Jana Olbrachta, *Pamiętnik Literacki* 51, 1960, S. 203–247; Miodońska: *Małopolskie* (wie Anm. 10), S. 36, 45, 61–63, 91–92, 173–175, 205, Nr. 24, S. 199–200, Taf. XIV–XV, Abb. 5–6, 19, 21–22, 199–210, 215.

87 Terlecki: *Miniatury* (wie Anm. 86), S. 88; Rozanow: *Treści* (wie Anm. 86), S. 206.

88 Török: *Die Ikonographie* (wie Anm. 30), S. 177–178, 193; Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 82, 96–110, 133–134.

89 Das Motiv der Bahre ist in der nordeuropäischen Ikonographie des Marientodes nach der Mitte des 15. Jahrhunderts sehr selten. Eines der wenigen mir bekannten Beispiele ist das Tafelbild mit der Darstellung des Marientodes (im Typus des Letzten Gebetes) auf dem Flügel des Hauptaltars des Domes St. Elisabeth in Kaschau/Košice, aus den Jahren 1474–1477, vgl. Török: *Die Ikonographie* (wie Anm. 30), Abb. 40; Buran, Dušan (ed.), *Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika*, Bratislava 2003, S. 708–711. Jedoch kniet Maria hier auf dem Fußboden und die Bahre, ein untergeordnetes Motiv in der Komposition, befindet sich neben dem Bett. Es ist darauf hinzuweisen, dass die Komposition der Kaschauer Darstellung von der oben genannten Tafel in Donnersmark abhängig ist. Zwar gibt es auf dem Zipser Bild vom Meister des Wolfgang-Altars keine Bahre, diese findet sich jedoch auf einem früheren Werk von diesem Maler – der Marienhimmelfahrt-Darstellung in der Nürnberger Frauenkirche.

90 Was die oben genannte Zeichnung Dürers sehr gut veranschaulicht. Siehe Anm. 25 und 60.

91 In dieser Hinsicht ist ein Holzschnitt von Hans Schüffelein interessant, der sich in dem 1505 in der Nürnberger Druckerei von Ulrich Pinder erschienenen Werk *Beschlossen gart des rosenkrantz marie* befindet. Auf f. 58v sehen wir die stehende (?) Maria-Orans, die von zwei Engeln über einem Sarg gehalten wird. Auf die Jungfrau wartet die Heilige Dreifaltigkeit – ähnlich der Krakauer Miniatur – ohne Krone, vgl. Consuelo-Oldenbourg, Maria: *Die*

ungeachtet des jeweiligen ikonographischen Typus'. Am häufigsten wurde die strengaxiale Stellung des leeres Sarkophags, der die Apostel in zwei gleiche Gruppen teilt, übernommen, der für Schlesien typisch war. Wir finden diese Anordnung auf dem Relief eines Flügels vom Polyptychon im Dom zu Frauenburg/Frombork in Ermland/Warmia – wohl ein Werk einer Thorner Werkstatt aus dem Jahr 1504,⁹² auf einem Tafelbild, angeblich aus Opalenica (Grosspolen), aus der Zeit um 1510–1520 (Posen, Muzeum Narodowe, Inv. Nr. Mp. 1253),⁹³ und auf der Mitteltafel des Triptychons aus der Kollegiatkirche St. Stanislaus in der großpolnischen Stadt Szamotuły (heute: Aschabad, Kunstmuseum) aus dem Jahre 1521 [Abb. 27].⁹⁴ Bei anderen Beispielen sind die Analogien mit der schlesischen Tradition sogar noch zahlreicher. Auf der Mitteltafel des Triptychons in der Pfarrkirche St. Nikolai in Warta, wohl aus den Jahren 1515–1520,⁹⁵ finden wir das Motiv des Weihwasserkessels, der sich vor dem Grab befindet. Auf der gemalten Mitteltafel des Polyptychons in der Pfarrkirche St. Sigismund in Szydłowiec (Kleinpolen) aus den Jahren 1507–1510⁹⁶ stoßen wir, neben dem oben erwähnten Motiv, auch auf die „schlesische Position“ der Apostel Peter und Johannes.

Man kann nicht ausschließen, dass der Einfluss auch in Gegenrichtung wirkte, d. h. aus Kleinpolen nach Schlesien. Eine Sonderstellung in der schlesischen Ikonographie der Marienhimmelfahrt nimmt das große Wandgemälde in der Dorfkirche St. Jakob in Mollwitz/Małujowice in der

---

Buchholzschnitte des Hans Schäufelein. Ein Bibliographisches Verzeichniss ihrer Verwendungen. Mit einem Anhang über Buchholzschnitte des Monogramisten IS mit der Schaufel, Baden-Baden – Strasbourg 1964, S. 16, Abb. 22.

⁹² Das Retabel ist der ehemalige Hauptaltar des Domes. Die Schnitzarbeiten wurden 1945 schwer beschädigt – auch die Darstellung der Marienhimmelfahrt. Es sind nur ein Teil der Figur der Gottesmutter und drei der ursprünglich zwölf Apostel übrig geblieben, vgl. Karłowska, Alicja: Poliptyk fromborski i plastyka toruńska przełomu XV i XVI wieku, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu* 22, 1959, S. 117–154; Wróblewska, Kamila: Kultura artystyczna Warmii i Prus Krzyżackich u schyłku XV i na początku XVI wieku. In: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, Bd. 1: *Od prądziejów do 1870 roku*, eds. J. Sikorski – S. Szostakowski, Warszawa 1981, S. 168, 171, 175.

⁹³ Labuda, Adam S.: Malarstwo tablicowe w Wielkopolsce. Szkice z dziejów kształtowania się środowiska artystycznego na przełomie średniowiecza i czasów nowych. In: *Malarstwo gotyckie w Wielkopolsce. Studia o dziełach i ludziach*, ed. A. S. Labuda, Poznań 1994, S. 82, 115, Abb. 50; idem: Malarstwo tablicowe w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 1 (wie Anm. 20), S. 328, 331. Die Darstellung der Marienhimmelfahrt gehört zum kleinpolnischen *Unio mystica*-Typus, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 207–208.

⁹⁴ Der ehemalige Hauptaltar der Kirche in Szamotuły wurde von den Deutschen 1941 geraubt. Angeblich wurde er von der Roten Armee 1945 gefunden, als „Beutekunst“ nach Moskau gebracht und anschließend dem Museum in der Hauptstadt Turkmenistans „geschenkt“. Dort wurde der Altar 1948 in einem Erdbeben schwer beschädigt, vgl. Holm, Kerstin: Himmelfahrt in Wüstenstadt, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Ausgabe 12. Oktober 1993, Nr. 237, S. 35; Labuda: *Malarstwo tablicowe* w Wielkopolsce (wie Anm. 93), S. 85–88, 115–116, Abb. 52–57; idem, *Malarstwo tablicowe* (wie Anm. 93), Bd. 1, S. 323–324, Bd. 3, Abb. 727. Das Retabel gilt als ein Werk einer Werkstatt, die in Grosspolen tätig war. Jedoch weisen der „cranachsche“ Stil und mehrere Motive der Ikonographie der Mitteltafel auf einen Meister, der zumindest in Süddeutschland ausgebildet wurde, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 174–176.

⁹⁵ Secomska: *Wniebowzięcie* (wie Anm. 82) passim; eadem: „Wniebowzięcie“ w kościele parafialnym w Warcie. Analiza ikonograficzna. In: *Malarstwo gotyckie w Wielkopolsce* (wie Anm. 93), S. 121–162; Labuda: *Malarstwo tablicowe* (wie Anm. 93), 1994, S. 95–97, Abb. 78–79, 82, 84, 94–95, 99; idem: *Malarstwo tablicowe* (wie Anm. 93), Bd. 1, S. 320–321; Secomska, Krystyna: Warta. Tryptyk „Wniebowzięcia Marii“. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 2 (wie Anm. 46), S. 275–276; Bd. 3 (wie Anm. 46), Abb. 714–719, Taf. CXIX–CXXII. Es ist nicht auszuschließen, dass das Retabel für das Franziskaner-Observanten-Kloster in Warta gestiftet und erst im 18. Jahrhundert in die dortige Pfarrkirche überführt wurde. Es könnte in Krakau gemalt worden sein. Als Vorbild für die Mitteltafel diente die oben genannte Darstellung der Marienhimmelfahrt im Dom zu Włocławek, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 211–215.

⁹⁶ Das Retabel wurde von einem Mitglied der mächtigen kleinpolnischen Adelsfamilie Szydłowiecki für die Marienhimmelfahrt-Kapelle (zugleich die Familiengrabkapelle) an der Sigismundkirche in Szydłowiec gestiftet, vgl. Kieszkowski, Jerzy: *Kancelarz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki Zygmuntońskich czasów*, Poznań 1912, S. 22–23, 527–528, Taf. VII, Abb. 8–9, 11; Gadomski: *Gotyckie malarstwo 1500–1540* (wie Anm. 85), S. 17, 30, 81–86, Taf. XIII, Abb. 106–108, 231–232.

27. Marienhimmelfahrt, Mitteltafel des Tryptychon aus Szamotuły, kościół Św. Stanisława, Grosspolen, 1521, Tempera auf Holz, Aschchabad, Kunstmuseum. Archivbild aus der Zeit vor 1945. Foto Archiv des Autors.

28. Marienhimmelfahrt, wohl kurz nach 1511 (stark übermalt in den Jahren 1866–1870), Fresko, Mollwitz, kościół Św. Jakuba. Foto Archiv des Autors.

Nähe von Brieg/Brzeg [Abb. 28 a–b] ein – vermutlich aus der Zeit nach 1511.⁹⁷ Diese stark übermalte und wohl teilweise rekonstruierte Darstellung⁹⁸ verbindet eklektisch die verschiedenen ikonographischen Traditionen. Der Maler der Komposition in Mollwitz scheint vom Wunsch nach Symmetrie

⁹⁷ Das Marienhimmelfahrts-Fresko befindet sich an der Südwand des Chores dieser auch sonst reichlich mit mittelalterlichen Wandmalereien ausgestatteten Kirche, vgl. Lutsch: *Verzeichnis* (wie Anm. 53), Bd. II, S. 357–363; Burgemeister, Ludwig: Mittelalterliche Wandmalereien in Schlesien, *Die Denkmalfpflege* 6, 1904, Nr. 1, S. 5–6; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, Bd. VII: *Województwo opolskie*, eds. T. Chrzanowski – M. Kornecki, H 1: *Powiat brzeski*, eds. T. Chrzanowski – M. Kornecki – M. Zlat, Warszawa 1961, S. 61–62; Karłowska-Kamzowa: *Gotyckie malarstwo ściennie* (wie Anm. 34), S. 37, Kat. Nr. 16, S. 71–73, Taf. XXVIII.2; eadem: Śląsk. In: *Gotyckie malarstwo ściennie w Polsce*, Eds. J. Domasłowski – A. Karłowska-Kamzowa – M. Kornecki – H. Małkiewiczówna, Poznań 1984, S. 93, 215; eadem: Malarstwo ściennie na Śląsku. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, Bd. 1 (wie Anm. 20), S. 86, Bd. 2, S. 73–74. Die meisten dieser Autoren schlagen eine Entstehung um 1450–1460 vor. Doch legen viele Motive der anderen Darstellungen, die zu derselben Chorausstattung gehören, eine um 50 Jahre spätere Entstehungszeit nahe. Eine der Kompositionen scheint außerdem ein 1511 datiertes Sakramentshäuschen einzubeziehen, vgl. Freus: *Cykl* (wie Anm. 9), S. 193–194; Błaszczuk, Iwona: Wyobrażenie Drzewa Jessego w sztuce średniowiecznej. In: *Wielkopolska – Polska – Europa* (wie Anm. 45), S. 254, 258.

⁹⁸ Der Maler, der das Fresko in den Jahren 1866–1870 konserviert hatte, behauptete, dass er nur die Köpfe und Inschriften „ergänzt“ habe, vgl. L’oeillot de Mars, C. F. G.: *Erklärung über die restaurierten Wandmalereien in der evangelischen Kirche zu Mollwitz*, Berlin 1871, S. 22.

29. Marienhimmelfahrt, Relief (ehemals aus dem Lettner der Pariser Kathedrale), Paris, 1. Viertel des 14. Js., Stein, Paris, Notre-Dame. Foto Archiv des Autors.

beherrscht gewesen zu sein, und diesem Erfordernis wurde die Logik der Ikonographie untergeordnet, was die Erforschung der ikonographischen Genese manchmal erschwerte. Das Bildnis von Maria, die in ganzer Figur dargestellt ist und von vier Engeln in einer Mandorla getragen wird, erinnert an den Maria-Orans-Typus, und zwar an Beispiele aus dem 14. Jahrhundert [Abb. 29].⁹⁹ Ganzfigurig ist auch Christus dargestellt, was Assoziationen mit dem oben erwähnten kleinpolnischen *Unio mystica*-Typus weckt. Solche Motive, wie die blumenstreuenden Engel und die Banderole mit der Inschrift, die mit den Worten „*Veni electa...*“ beginnt,¹⁰⁰ lenken aber die Aufmerksamkeit auf den Imhof-Typus und sogar direkt auf das Breslauer Imhof-Triptychon. Den Eindruck der Heterogenität der Marienhimmelfahrt in Mollwitz verstärken auch noch andere Motive, wie zum Beispiel die im Sarkophag wachsenden Blumen – das Motiv ist besonders populär in der italienischen Ikonographie des Themas.¹⁰¹

99 Zum Beispiel das Steinrelief vom Lettner der Pariser Kathedrale Notre Dame aus der Zeit um 1310–1320, vgl. Aubert, Marcel: *La sculpture française au moyen-âge*, Paris 1947, S. 320; Gnudi, Cesare: I rilievi esterni del coro di Notre Dame e la Vergine Annunciata del Metropolitan Museum. In: *Études d'art français offerts à Charles Sterling*, eds. A. Châtelet – N. Reynaud, Paris 1975, S. 41–46, Abb. 23.

100 Auf der Banderole über Christus lesen wir die Worte: *Veni electa veni sponsa in regnum meum*.

101 Zum Beispiel auf dem Bild von Raffael – der sogenannten Pala degli Odi (Rom, Città del Vaticano, Pinacoteca Vaticana) aus dem Jahre 1500, das in einer Komposition Marienhimmelfahrt und -krönung verbindet, vgl.

Es ist abschließend auf schlesische Darstellungen der Marienhimmelfahrt einzugehen, die nur aus schriftlichen Quellen bekannt sind – etwa aus Visitationsakten des 17. Jahrhunderts oder aus topographischen Inventaren und Sammlungsbeschreibungen des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts.

Nach der Beschreibung zu urteilen, gehörte das Tafelbild mit einem Datum 1508 und der Signatur des Malers *GERTSCHAHER*,¹⁰² das wohl aus Ratibor/Racibórz stammte und sich mindestens bis Jahre 1870 im Breslauer Museum für Kunstgewerbe und Altertümer (Inv. Nr. 5358) befand, zu den ikonographisch interessantesten Werken. Auf diesem Bild wurde Maria von den Engeln auf einem reich gestickten Kissen gen Himmel getragen, was nach meiner Kenntnis ohne Beispiel ist. Auf die Gottesmutter warteten die auf einem Regenbogen thronenden Gottvater und Sohn, wohl mit einer Krone in den Händen. Wie es scheint, gehörte dieses Bild zu einer Gruppe der Marienhimmelfahrts-Darstellungen, die die zwei Hauptthemen der Ikonographie der Verherrlichung Marias – Himmelsaufnahme und Krönung – in einer Komposition verschmelzen. In Schlesien gab es schon einen Präzedenzfall – eben das Imhof-Triptychon, wo ein Engel im Beisein des Erlösers die Gottesmutter krönt. Aber der Anstoß für das verschollene Bild aus Ratibor dürfte von einem anderen fränkischen Werk kommen, und zwar vom berühmten Helleraltar Albrecht Dürers aus den Jahren 1507–1509.¹⁰³

Eine interessante Darstellung der Marienhimmelfahrt muss ein Tafelbild gewesen sein, das ein Datum 1489 und die Signatur *HM* trug, und sich ungefähr bis zur 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts in der Kollegiatskirche St. Maria in Glogau/Głogów befand.¹⁰⁴ Das Bild war wohl ein Votivtafel – vielleicht ein ex voto nach der Zerstörung von Glogau und der obengenannten Kirche durch Heere des Königs Matthias Corvinus im Jahre 1489.¹⁰⁵ Die spärliche Beschreibung dieser Tafel gibt keine Grundlagen für die Rekonstruktion der Ikonographie des Bildes. Die Aufmerksamkeit des Inventaraufnehmers, der dieses Werk kurz erwähnte, wurde nur durch die naturgetreue Darstellung der Landschaft im Hintergrund des Bildes gelenkt, wo man das Glogauer Stadtpanorama erkennen konnte. Dieser Realismus wäre ein ungewöhnlicher Fall in der schlesischen Malerei dieser Zeit,¹⁰⁶ was andererseits eine ikonographisch nicht gewöhnliche Darstellung der Himmelfahrt Marias vermuten lässt.

Becherucci, Luisa: Raffaello e la pittura. In: *Raffaello. L'opera – le fonti – la fortuna*, ed. M. Salmi, Novara 1968, S. 20, Abb. 12; Krems, Eva Bettina: *Raffaels „Marienkrönung“ im Vatikan*, Frankfurt a. M. 1996. Die anderen Beispiele, vgl. Feldbusch, Hans: *Die Himmelfahrt Mariens*, Düsseldorf 1951, Abb. 13, 15; van Os: *Marias* (wie Anm. 7), Taf. 19, 20, Abb. 112, 120, 127, 130, 133, 134; Schiller: *Ikonographie* (wie Anm. 5), Abb. 674; Kanter, Laurence – Palladino, Pia: *Fra Angelico*, New York 2005, Abb. 162.

¹⁰² Wohl als „Gert Schacher“ zu lesenn, was nach der Meinung von Alwin Schulz auf einen aus Norddeutschland stammenden Künstler weist, vgl. Schultz, Alwin: Analecten zur schlesischen Kunstgeschichte, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 10, 1870, H. 1, S. 155.

¹⁰³ Zerstört durch Brand im Jahre 1729. Es blieben nur die Vorzeichnungen für Details erhalten (u. a. in: Wien, Albertina; Berlin, Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett; Paris, Louvre; Bremen, Kunsthalle), vgl. *Albrecht Dürer* (wie Anm. 25), Bd. 1, Abb. S. 510–527. Das gesamte Werk kennen wir dank einer Kopie von Jobst Harrich aus der Zeit um 1614 (Frankfurt am Main, Historisches Museum, Inv. Nr. B265), vgl. Panofsky: *The Life* (wie Anm. 21), Abb. 168.

¹⁰⁴ Das Bild soll sich an dem steinernen Bildwerk („Bilsäule“) des Glogauer Herzogs Konrad II. befunden haben. Diese Skulptur wurde schon in den 1830er Jahren zerstört, vgl. Lutsch: *Verzeichnis* (wie Anm. 53), Bd. III, S. 30–31.

¹⁰⁵ Żerelik, Róścisław: W średniowieczu. In: *Głogów. Zarys monografii miasta*, ed. K. Matwijowski, Wrocław – Głogów 1994, S. 92–93.

¹⁰⁶ Unter den Werkstätten, die in Schlesien im letzten Viertel des 15. Jahrhunderts tätig waren, stoßen wir auf reich entwickelte Landschaftshintergründe nur in den frühesten Werken des oben genannten Meisters der Jahre 1486–1487, vgl. Ziomecka: *Malarstwo tablicowe* (wie Anm. 20), S. 238–243.

Wir können auch eine Gruppe von Werken anführen, die nur vom Thema her bekannt sind. Nach den Visitationsakten und Inventaren sollen geschnitzte Darstellungen der Himmelfahrt Marias mehrere heute verschollene Retabel geschmückt haben. Die Marienhimmelfahrt befand sich: im Schrein, wohl eines Triptychons aus der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts, in der Franziskaner-Observanten-Kirche St. Bernardinus in Breslau,¹⁰⁷ auf dem Flügel eines Triptychons, wohl um 1500 entstanden, aus Conradsdorf (heute: Konradów oder Konradówek?), ehemals in Breslauer Museum für Kunstgewerbe und Altertümer,¹⁰⁸ und auf dem Flügel, wohl eines Triptychons aus dem 1. Viertel des 16. Jahrhunderts, in der Filialkirche der Mariengeburt in Ludwigsdorf (heute: Chmielno oder Chrósnica?).¹⁰⁹ Belegt ist auch ein gemaltes Bild der Marienhimmelfahrt auf dem Flügel eines Altars aus dem Breslauer Klarissinnenkloster, wohl eines Triptychons aus dem 15. Jahrhundert, der sich ehemals in den Sammlungen des Schlesischen Kunstvereins (Inv. Nr. 545) in Breslau befand.¹¹⁰ Unter den angeführten Werken scheint am interessantesten der Franziskaner-Observanten-Altar zu sein. Dem Inventar zufolge befand sich dieses Retabel in der Ratskapelle der Kirche, war „groß“ und „eine gute Leistung“. Wenn den Schrein des Retabels aus der Breslauer St. Bernardinus-Kirche in der Tat eine Marienhimmelfahrt schmückte, dann vergrößert sich die Zahl der bekannten Schreinaltäre mit geschnitzten Darstellungen dieses Themas in Schlesien auf fünf. Neben den oben besprochenen sind es die Retabel in: Eichau, Jannowitz, Schreibersdorf und wohl in Lüboschitz. Hinzu kommen zwei aus Schlesien importierten Retabel in Chrudim und ein Altar in Posen. Man muss betonen, dass solche Retabel, nach jetzigem Forschungsstand, nördlich der Alpen – besonders in Mitteleuropa, selten sind.¹¹¹ In dieser Hinsicht würden die schlesischen Marienhimmelfahrt-Altäre eine der größten und ikonographisch einheitlichsten Gruppen dieser Art bilden.

Die verhältnismäßig große Zahl der bekannten Darstellungen der Marienhimmelfahrt in Schlesien kann man als eine parallele Erscheinung zur seit dem Beginn des 15. Jahrhunderts wachsenden Verehrung der *Assumptio Mariae* und zum sich verstärkenden Glauben an die leibliche Himmelaufnahme der Gottesmutter betrachten. Diese Erscheinungen beobachtet man jedoch zu dieser Zeit in ganz Europa. Das Thema des Assumptio-Kultus in Schlesien wartet noch auf seine Bearbeitung,¹¹² aber es scheint, nach der spärlichen Überlieferung zu urteilen, dass die Verehrung

---

107 Schultz: *Geschichte* (wie Anm. 44), S. 127–128; Lutsch: *Verzeichnis* (wie Anm. 53), Bd. I, S. 252.

108 Kalesse, Eugen: Neue Erwerbungen des Museums, Schlesiens Vorzeit im Bild und Schrift, *Zeitschrift des Schlesischen Altertumsverein* 4, 1888, S. 156.

109 Wernicke, Ewald: Zur schlesischen Kunsttopographie, Schlesiens Vorzeit im Bild und Schrift, *Zeitschrift des Schlesischen Altertumsverein* 2, 1875, S. 99.

110 Schultz: *Geschichte* (wie Anm. 44), S. 150.

111 In Klempolen kann man die Retabel nennen: in der Marienkirche in Krakau, Książnice Wielkie und Biecz; in Grosspolen – in Śmigiel; im Herzogtum Pommern – Hauptaltar des Domes in Cammin/Kamień Pomorski; in Ungarn (Zips) – in Bartfeld/Bardejov (zerstört); in Deutschland: in Creglingen, Zwettl (heute: Adamov in Böhmen); in Österreich – in Schwaz (zerstört). Eine verhältnismässig große Zahl von Retabeln mit (gemalten oder geschnitzten) Darstellungen der Marienhimmelfahrt aus dem Spätmittelalter hat sich bis heute in Spanien erhalten. Eine geschlossene Gruppe bilden auch die geschnitzten Retabel, die in Brüssel und Antwerpen im 1. Viertel des 16. Jahrhunderts, meist für den Export, entstanden sind. Eines davon, das im Schrein die Darstellungen von Marien Tod und -himmelfahrt verband, befand sich bis zur seiner Zerstörung 1945 in der Pfarrkirche St. Katharina in Braunsberg/Braniewo im Ermland (heute: Nordostpolen), vgl. Boetticher, Adolf: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Bd. VIII: *Aus der Kulturgeschichte Ostpreussens*, Königsberg 1898, S. 60, Abb. 46; Szmydki, Ryszard: *Retables anversoires en Pologne. Contribution à l'étude des rapports artistiques entre les anciens Pays-Bas Méridionaux et la région de Gdańsk au début du XVIe siècle*, Brüssel 1986, S. 20–21.

112 Eine Bearbeitung gibt es zum Beispiel für die Länder der polnischen Krone an der Wende zwischen dem Mittelalter und Neuzeit (16. Jahrhundert), vgl. Kopeć, Józef Jerzy: *Bogarodzica w kulturze polskiej XVI wieku*, Lublin 1997.

der Marienhimmelfahrt im Vergleich mit den benachbarten Ländern dort nicht deutlich intensiver war.¹¹³ Nach heutigem Forschungsstand kann man also die Ikonographie der Marienhimmelfahrt in der schlesischen Kunst, die manchmal höchst originell ist und ohne direkten Parallelen im damaligen Europa bleibt (siehe: die Miniaturen aus dem frühen 15. Jahrhundert), nicht direkt aus dem Kultus und den literarischen Quellen erklären.*

---

¹¹³ Es gibt zum Beispiel keine Informationen über die schlesische Mariendichtung mit Assumpzio-Inhalten, wie etwa im benachbarten Klempen. Dort war besonders der Franziskaner-Observanten-Orden aktiv, wie Gedichte belegen, die dem seligen Władysław aus Gielniów (gest. 1505), einem Franziskaner-Observanten, zugeschrieben werden, vgl. Wydra, Wiesław: Z średniowiecznej liryki polskiej (*Świebodność Boga Żywego*... – nie znany zabytek poezji bernardyńskiej), *Slavia Occidentalis* 34, 1977, S. 163–165; idem: *Władysław* (wie Anm. 15), S. 126–127, 290–296; Obruśnik, Andrzej Efre: Obrazy asumpcjonistyczne malarstwa małopolskiego drugiej połowy XV i początku XVI wieku, *Kalwaria Zebrzydowska* 2001, S. 167–170; Mazurkiewicz, Roman: „Świebodność Boga Żywego“. Średniowieczna pieśń o wniebowzięciu Maryi, *Mater Salvatoris* 2, 2000, Nr. 4, S. 224–260.

*Ich bedanke mich dem Tico Seifert aus Berlin sehr herzlich für alle sprachlichen und inhaltlichen Hinweise. Jegliche Fehler gehen nur auf mein Konto.

IKONOGRAFIE NANEBEVZETÍ P. MARIE VE STŘEDOVĚKÉM UMĚNÍ VE SLEZSKU A JEJÍ POSTAVENÍ VE STŘEDNÍ EVROPE

Slezsko v 15. století podstatně přispělo v rámci střední a východní Evropy k vývoji ikonografie Nanebevzetí P. Marie. Počet zobrazení tématu výrazně přesahuje počet obdobných děl dochovaných v sousedních zemích. V středoevropském kontextu se kromě toho vyznačují svou invenční ikonografií.

Nejčasnějšími známými příklady ikonografie Nanebevzetí P. Marie ve Slezsku jsou dvě miniatury v rukopisu pocházejícího z 15. století. Představují zjednodušený typ Marie jako orantky. Jejich nápadná ikonografie má paralely pouze v malopolských miniaturách mladších o celé století.

Silný impuls pro ikonografický rozvoj tématu Nanebevzetí P. Marie ve slezském umění vyšel v padesátých letech 15. století z Norimberku, a to s importem tzv. Imhofovského triptychu. Zobrazení na střední desce tohoto oltáře patří k novému ikonografickému typu Nanebevzetí: Marie není zobrazena frontálně a je Kristem přijímána do nebe. Tento nový ikonografický vzor, nazývaný podle prototypu imhofovský (*Imhof-Typus*), se krátce po polovině 15. století rozvinul ve dvou stěžejních německých uměleckých centrech: v Kolíně nad Rýnem a v Norimberku – a to zřejmě bez vzájemného vztahu. Jeho četnost je omezena pouze na několik příkladů.

Imhofovský triptych stojí na počátku nové tradice zobrazování jak ve Slezsku, tak ve Frankách. V obou regionech se však rozvíjel téměř nezávisle, avšak nikoli bez jistých paralel. Rané příklady imhofovského typu, které ve Slezsku nalézáme ještě před polovinou 15. století, netvoří homogenní skupinu a vyznačují se užíváním inovativních prvků a početnými analogiemi k vyobrazením dochovaným ve Frankách. Vlastní slezská tradice tohoto typu se etablovala kolem roku 1500. Zároveň započal

proces jeho přepracovávání, který se projevoval kompilováním motivů odvozených z rozličných zobrazení imhofovského typu, integrací motivů z jiných typů a především redukcí samotného motivu. Tento proces lze sledovat na příkladu devíti dochovaných slezských děl z první třetiny 16. století, které lze opět rozčlenit do několika podskupin.

Slezská redakce imhofovského typu, přinejmenším v omezené míře, působila prostřednictvím děl ze Slezska importovaných na ikonografii Nanebevzetí P. Marie v sousedních provinciích a zemích – v Polsku a v zemích České koruny. Nejsou ovšem zcela vyloučeny ani reciproční vlivy na slezskou ikonografii.

Další zajímavou skupinu tvoří konečně slezská vyobrazení Nanebevzetí P. Marie, která jsou známa pouze z písemných pramenů.

STRESZCZENIE

IKONOGRAFIA WNIEBOWZIĘCIA MARII NA ŚLĄSKU W ŚREDNIOWIECZU I JEJ MIEJSCE W EUROPIE ŚRODKOWEJ (STRESZCZENIE)

Śląsk miał w XV w. istotny udział w rozwoju ikonografii Wniebowzięcia Marii w Europie Środkowej. Liczbą znanych przedstawień asumpcyjnych przewyższa on sąsiednie kraje i prowincje. Nadto ikonografia tych przedstawień często wyróżnia się innowacyjnością.

Najstarsze zachowane śląskie przedstawienia Wniebowzięcia Marii stanowią dwie miniatury w kodeksach liturgicznych z początku XV w. Mają one charakter abrewiacji typu Wniebowzięcia z postacią Marii-Orantki. Ich oryginalna ikonografia znajduje analogie jedynie w młodszych o stulecie małopolskich miniaturach.

Silny impuls dla rozwoju ikonografii asumpcyjnej na Śląsku stanowiło wprowadzenie w latach pięćdziesiątych XV w. z Norymbergi tzw. Tryptyku Imhofa. Wyobrażenie Wniebowzięcia na tablicy środkowej tej nastawy należy do nowego typu: z postacią Marii, ukazaną nie frontalnie, przyjmowaną w Niebie przez Chrystusa. Ta nowa rodzina ikonograficzna, którą nazywamy *typem Imhof*, wykształciła się tuż po połowie XV stulecia w dwóch centrach artystycznych Niemiec – w Kolonii i Norymberdze, może niezależnie, i ograniczona jest do niewielkiej grupy przedstawień.

Wniebowzięcie na Tryptyku Imhofa rozpoczyna tę nową tradycję ikonografii asumpcyjnej we Frankonii i na Śląsku. Następnie rozwijała się ona w obydwu tych regionach osobno, ale nie bez analogii. Najwcześniejsze przykłady *typu Imhof*, powstałe na Śląsku przed końcem XV w., nie tworzą zwartej grupy, wyróżniają się oryginalną ikonografią i zdradzają liczne powiązania z frankońskimi przedstawieniami tego typu. Trwała śląska tradycja *typu Imhof* uchwytana jest od

czasu ok. 1500 r. Od tego momentu datuje się także proces jej przekształcania poprzez kompilację motywów z różnych przedstawień omawianego typu, redukcję motywów lub włączanie pochodzących z innych rodzin ikonografii asumpcyjnej. Proces ten prześledzić można na przykładzie dziewięciu zachowanych śląskich wyobrażeń z pierwszej tercji XVI w., które można uporządkować w kilka podgrup.

Śląska formuła *typu Imhof* oddziaływała na ikonografię krajów ościennych – Czech i Korony Polskiej. Oddziaływanie to miało jednak ograniczony zakres i odbyło się głównie za pośrednictwem dzieł importowanych ze Śląska. Nie można wykluczyć, że także śląska ikonografia Wniebowzięcia ulegała impulsom idącym z tych obszarów.

Osobną i interesującą grupę ikonografii asumpcyjnej na Śląsku stanowią przedstawienia znane jedynie z opisów.

THE ICONOGRAPHY OF THE ASSUMPTION IN SILESIAN MEDIEVAL ART AND ITS POSITION IN CENTRAL EUROPE

Silesia in the 15th century significantly contributed to the development of the iconography of the Assumption in both Central and Eastern Europe. The number of representations of this subject highly exceeds the number of similar works surviving in the neighbouring countries. They are moreover characteristic of inventive iconography in the Central-European context.

The most frequent known examples of the Assumption iconography in Silesia are two miniatures from a manuscript originating from the 15th century. They represent a simplified type of the Virgin as the intercessor. Their conspicuous iconography has parallels only in the miniatures from Lesser Poland, which are as much as a century younger.

A strong impulse for iconographic development of the subject of the Assumption in Silesian art arrived from Nuremberg during the 1450s, specifically with the import of the so-called Imhof Triptych. The painting on the central panel of the altarpiece ranks to the new iconographic type of the Assumption: the Virgin is not presented frontally and is elevated by Christ to the heavens. This new iconographic model, called *Imhof-Typus* after its prototype, developed in two crucial German artistic centres – Cologne and Nuremberg – shortly after the mid-15th century, albeit probably without any connection. Its frequency is limited solely to a small number of examples.

The Imhof Triptych stands at the beginning of a new tradition of representation both in Silesia and Franconia. It, however, developed almost independently in the two regions, though not without certain parallels. Early examples of the *Imhof-Typus*, which can be found in Silesia prior to the mid-15th

century, do not form a homogeneous group and are characteristic of employing innovative elements and of numerous analogies to the representations which have survived in Franconia. The Silesian tradition of this type became established around 1500. At the same time, there began a process of the type's revision, which was based on compiling motifs derived from various representations of the *Imhof-Typus*, the integration of motifs from other types and mainly by the reduction of the motif itself. The given process can be seen in the examples of nine surviving Silesian works from the first third of the 16th century, which can again be divided into several subgroups.

The Silesian redaction of the *Imhof-Typus* influenced – at least to a limited extent and through works imported from Silesia – the iconography of the Assumption in the neighbouring provinces and countries: Poland and the lands of the Bohemian Crown. Nevertheless, reciprocal influences on Silesian iconography cannot be entirely excluded either.

Finally, Silesian representations of the Assumption which are known exclusively from written sources form yet another interesting group.

SUMMARY

MADONA FARNÍHO KOSTELA V BROUMOVĚ A POČÁTKY SLEZSKO- -POMOŘSKÉHO STYLU MADON NA LVU

Aleš Mudra

Když jsem v dubnu roku 2006 přednesl na konferenci ve Vratislavi příspěvek k otázce vztahů počáteční fáze slezského stylu madon na lvu k soudobému malířství a sochařství v Čechách,¹ reakce polských kolegů zahrnovaly také skeptické úvahy o tom, zda vůbec má smysl takovou otázku řešit. Rešerše dosavadní odborné literatury ukázala, že absence dané otázky v polském bádání má dvojí kořen. Erich Wiese ji opominul jednoduše kvůli tomu, že v jeho době nebyl český fond dosud zpracován.² Hilde Bachmannová sice sochařský fond českých zemí již z velké části znala, leč podřídila jej apriornímu schématu, stavícímu do protikladu pasivní Sudety a aktivní sousedící německé oblasti.³ Životnost tohoto ahistorického modelu, poplatného politické situaci roku 1943, překvapuje znovu a znovu.⁴ Možnost, že kořeny slezského stylu lvích madon tkví mimo jiné v českém umění, propracoval jako první svým zásadním příspěvkem z roku 1962 Albert Kutal.⁵ Jeho argumentaci však nebylo na polské straně dopřáno sluchu. Zřejmě byly Kutalovy argumenty v očích polských kolegů zastřeny konfrontačním tónem jeho polemiky s Bachmannovou.

Za východisko dnešního příspěvku jsem si zvolil madonu z hlavního oltáře farního kostela sv. Petra a Pavla v Broumově ve východních Čechách [obr. 1]. Socha byla v odborné literatuře vždy předmětem kontroverze, která v současnosti dostala další, nový rozměr. Ve dvou zcela recentních příspěvcích figuruje v duchu současných metodologických trendů spíše jako ilustrace dějin pozemkové držby a politiky. Autoři příspěvků došli příznačně ke zcela protichůdným závěrům. Jiří Fajt navrhuje hypotézu, že sochu vyřezanou v Praze (potažmo celý, nezachovaný oltář) věnoval do farního kostela v Broumově sám Karel IV.⁶ Naopak Romuald Kaczmarek se domnívá, že vznikla „v rámci slezského řezbářství“ a její darování mohlo souviset s držbou měst, hradů a krajů geograficky blízkých Broumovu knížetem Bolkem II. Svídnickým.⁷ Ze zvážení takto formulovaných tezí vyplývá, že přinejmenším jedna z nich neplatí. Nelze však žádným dostupným způsobem zjistit, která, případně zda neplatí ani jedna. Je to způsobeno jednoduše tím, že chybějí dostatečné podklady pro zpětné ověření postupu, jehož jsou dotyčné teze výsledkem.⁸

1 Mudra, Aleš: Madona ze Skarbimierze a otázka role českého sochařství a malířství při utváření slezsko-pomořského stylu madon na lvu. In: *Śląsk i Czechoy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowanej Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Koziel – P. Oszczanowski, Wrocław 2007, s. 49–61.

2 Wiese, Erich: *Schlesische Plastik vom Beginn des XIV. bis zur Mitte des XV. Jahrhunderts*, Leipzig 1923.

3 Bachmann, Hilde: *Gotische Plastik in den Sudetenländern vor Peter Parler*, Brün – München – Wien 1943, reprint Neudeln 1976.

4 Bachmannová nepřistoupila k revizi svého přístupu ani ve svých poválečných studiích. Vývody Bachmannové přijímá částečně Ziomecka (Ziomecka, Anna: *Śląska rzeźba gotycka. Katalog zbiorów, Muzeum śląskie we Wrocławiu I. Rzeźba drewniana*, Wrocław 1968, s. 13) i Białłowicz-Krygierowa (např. Białłowicz-Krygierowa, Zofia: Figura Marii z dzieciątkiem na lwie z Lukowa, *Studia muzealne* VI, 1968, s. 7–32, zde 22–23), dvě nejvýznamnější badatelky zabývající se stylem madon na lvu v poválečném období. Polské badatelky nejsou v nekritickém přijímání tezí Hildy Bachmannové osamoceny – srov. např. Schultes, Lothar: Polen und Österreich im 15. Jahrhundert – Facetten einer künstlerischen Beziehung. In: *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonen-könige (1471–1526). Kunst, Kultur, Geschichte*, hg. von E. Wetter, Ostfildern 2004, s. 421–432. Tento badatel aplikoval na 15. století zvláštní představu, že Morava byla jakýsi „Durchzugsland“ mezi Podunajím a Slezskem a jako umělecká oblast neexistovala, viz Bachmann: *Gotische Plastik* (cit. v pozn. 3), s. 119.

5 Kutal, Albert: *České gotické sochařství 1350–1450*, Praha 1962, s. 34n.

6 *Karel IV., císař z Boží milosti. Kultura a umění za vlády posledních Lucemburků 1347–1437*. Katalog, ed. J. Fajt, Praha 2006, s. 103, č. k. 18 (autor hesla Jiří Fajt).

7 Kaczmarek, Romuald: Umění ve Slezsku, umění v českých zemích a lucemburský mecenát: Mezi svízelným sousedstvím a bezvýhradným přijetím? In: *Slezsko, perla v České koruně. Historie – kultura – umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Koziel – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 133.

8 Když se hodnocením a atribucí Broumovské madony v minulém století zabývali Opitz, Bachmannová nebo Kutal, drželi se umělecko-historických metod a postupovali způsobem, který dovoľoval metodicky přijmout či odmítnout předkládané argumenty.

1. Madona z farního kostela v Broumově, Vratislav, kolem 1360, dřevo, polychromie. Foto Jan Gloc.

Zde názorně vidíme meze metody nacházející hlavní klíč k výkladu uměleckého díla v jeho donátorovi, aplikované v medievistice často bez ohledu na to, zda existují k určení donátora sebemenší indicie.⁹ Naštěstí máme k dispozici další metody, především ovšem analýzu výtvarné stránky.

Josef Opitz v roce 1935 nepochyboval o příslušnosti Broumovské madony ke stylu madon na lvu, a to na základě srovnání s Madonou z namyslovského Starého Města.¹⁰ Neopomenul však provést ani důkladnou srovnávací analýzu se sochou sv. Jana Křtitele v Chebu, kterou naopak pevně začlenil do kontextu českého sochařství italizující orientace. Také Bachmannová a Kutal vyšli hlavně z komparace Broumovské madony se Staroměstskou.¹¹ Oba evidovali v podstatě tytéž formální znaky, ale interpretovali je protichůdně. Pro Bachmannovou plošnost, kresebnost a nestatičnost Staroměstské madony byla příznakem stáří, vyšší formální kultury a původnosti. Podle Kutala jde naopak o redukci plastických hodnot vzoru druhu Broumovské madony, již je vlastní smysl pro tektoniku a tíži hmoty.

Postavíme-li vedle sebe Madonu z Broumova a z namysłowského Starého Města a zvážíme předkládané argumenty, musíme v hodnocení jejich vztahu dát za pravdu Kutalovi. Autor namyslovské sochy nechápal smysl rozlišení nosné a volné nohy a pouze pasivně převzal různou výšku postavení chodidel. Návaznost rozlišeného postoje na draperii, která rozvádí pohyb po prohnutém tělesném objemu Broumovské Marie, je v Namyslově narušena a skladba draperie zde pouze přepisuje již hotové schéma, aniž se drží důsledně jeho výtvarné logiky.¹² Vyznění této méně kvalitní reliéfní sochy dokresluje i nezvládnuté proporce a malá přesvědčivost iluze třetího rozměru.

Také z dvojice bezprostředně souvisejících soch, kterou Kutal v rámci kapitoly o slezském stylu madon na lvu v knize z roku 1962 nezohlednil [obr. 2, 3], zřetelně vyčteme, že platí spíše Kutalovo vývojové schéma, jež staví na počátek pojetí tektonické, upřednostňující plastické hodnoty, postupně vystřídané pojetím atektonickým, sledujícím spíše kvality grafické. Madony ze Szymocina¹³ a Králík¹⁴ lze dobře hodnotit ve vztahu k Madoně broumovské nejen díky téměř shodnému kompozičnímu typu, ale také zásluhou slušné kvality, překonávající Madonu ze Starého Města. Postoj Madony broumovské na půlkulovém podstavci je východiskem promyšleně

9 Usuzovat z prostého faktu, že se dílo zachovalo v královském městě nebo v jeho blízkosti, na donátorský počin panovníka (takto už v případě Madony z Rudolfova Suckale, Robert: Beiträge zur Kenntnis der böhmischen Hofkunst des 13. Jahrhunderts, *Umění* 51, 2003, s. 78–98, zde s. 97, nyní u Broumovské madony Fajt, Jiří: In: *Karel IV.* /cit v pozn. 6/, s. 103), se při troše kritičnosti nezdá únosné. Srov. též Mudra, Aleš: *Kapitoly k počátkům řezbářské tradice ve střední Evropě. Řezbářství 13. století v Čechách a na Moravě*, Praha 2006, s. 21. Ke zdrženlivému postoji k „donátorským“ dějinám středověkého umění bez spolehlivých dokladů dospěla nedávno dokonce i Bartlová, Milena: „Znovuobjevení“ Piety z Jihlavy. In: *Pieta z farního kostela sv. Jakuba v Jihlavě – nový pohled na staré téma*, ed. eadem, Jihlava 2007, s. 11–29, zde s. 18–19.

10 Opitz, Josef: *Sochařství za doby Lucemburků I*, Praha 1935/*Die Plastik in Böhmen zur Zeit der Luxemburger*, Prag 1936, s. 19. Fotografie sochy s meziválečné doby se nachází v Bildarchiv Foto Marburg, č. neg. 95922 (Altstadt, Kr. Namslau). Srov. též *Die Kunst in Schlesien*, dargestellt von A. Grisebach, G. Grundmann, F. Landsberger, Berlin 1927, s. 170, obr. 118.

11 Bachmann: *Gotische Plastik* (cit. v pozn. 3), s. 67; Kutal: *České gotické sochařství* (cit. v pozn. 5), s. 20.

12 Pro ilustraci srov. např. motiv „vlaštovčího ocasu“ nad soklem u volné nohy namyslovské figury: je artikulován samostatně a jeho linie nenavazují na křivky záhybů pláště na volné noze.

13 Białłowicz-Krygierowa: *Figura Marii* (cit. v pozn. 4), s. 21–29.

14 *Staré české umění. Sbírky Národní galerie v Praze, Jiřský klášter*. Katalog, ed. L. Kesner, Praha 1988, s. 85, č. k. 102.

2. *Madona ze Szymocina, Vratislav, 60. léta 14. století, dřevo, polychromie, Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu. Foto Aleš Mudra.*

3. *Madona z Králik, Vratislav, 60. léta 14. století, dřevo, polychromie, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.*

dynamicky vyvážené kompozice. Iluzivní plasticita výrazně prohnutého těla je cíleně modelována pružnými parabolickými záhyby, jejichž jednotný tah zároveň nese velkou část dynamiky celé postavy. Plochy mezi velkými lineárními řasami pak modelují záhyby drobnější, menšího zdvihu, velmi citlivě řezané. U Madony ze Szymocina [obr. 2], reprezentující jednu možnost transformace popsaného výtvarného systému, postoj ztrácí suverenitu a již není zdrojem dynamiky prohnutého těla. Zřetelnému zklidnění a ztvdnutí pohybu odpovídá i snížený zájem o jednotný rytmus drapérie; jednotlivé záhyby jsou řezány ostřeji a jednodušeji. Poslední ze srovnávané trojice, Madona z Králík [obr. 3] na jedné straně sleduje trend ke zjednodušení draperie bez dominantního zcelujícího tahu; na druhé straně stupňuje prohnutí těla do dynamické křivky. Tělesné prohnutí má však na rozdíl od Madony broumovské výrazně plošný charakter a je spojeno s příznačným rozložením tvaru do šířky. Do reliéfní koncepce zapadá i kresebně dekorativní pojetí detailu.

Z uvedených srovnání snad zřetelně vyplývá, že Broumovská madona ostatní související sochy ze Starého Města u Namyslova, ze Szymocina a Králík stylově předjímá. Sotva si lze představit, že by naopak zmiňované sochy skrývaly zárodečné formy propracovanějšího výtvarného systému Madony broumovské. Přechod od složité plastické formy k jednoduššímu lineárnímu pojetí ostatně považoval za rozhodující moment vzniku slezského stylu madon na lvu už Clasen.¹⁵

O čem však toto zjištění vypovídá, co z něj plyne? Kutal i Bachmannová předpokládali, že Broumovskou madonu vytvořil český sochař v Čechách a přeli se pouze o to, zda pod vlivem slezského sochařství, nebo čistě v domácí tradici moravské a české. V pojetí Fajta s Kaczmarem se tato otázka transformovala do alternativy, zda ji vytvořil český sochař v Praze, nebo slezský sochař ve Slezsku. Třetí z badatelů, kteří se v uplynulém roce Broumovské madoně věnovali, Ivo Hlobil, si položil otázku, zda Broumovskou madonu vytvořil slezský mistr ovlivněný z Čech, nebo český mistr pod vlivem slezsko-pruských madon na lvu.¹⁶ Z rozboru trojice soch z Broumova, Szymocina a Králík vyplývá, že jsou si navzájem natolik blízké, že můžeme předpokládat jejich vznik v bezprostřední časové a místní souvislosti a snad i v souvislosti dílenské. Navrhují tedy otázku rozdělit na lokalizaci dílny, kde vznikla dotyčná trojice soch, a na stylovou genezi předpokládaného nejstaršího článku vývojové řady, respektive stylový původ první fáze celého stylu madon na lvu. Ve Slezsku, Velkopolsku a Pomoří se zachovala poměrně velká skupina typologicky a stylově spřízněných prací, z hlediska chronologického buď současných, nebo mladších. Kromě již zmíněné Madony z namyslovského Starého Města jde především o sochy náležející k typologické řadě, na jejímž počátku stojí madony na lvu z kostela sv. Matěje ve Vratislavi¹⁷ a ve farním kostele sv. Vojtěcha ve Velkém Chřipsku (Chrzypsko Wielke).¹⁸

¹⁵ Clasen, Karl Heinz: *Die Mittelalterliche Bildhauerkunst im Deutschordensland Preussen. Die Bildwerke bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. I. Text*, Berlin 1939, s. 110, píše „von einer Umsetzung plastisch beharrender Werte in linienhafte“, s čímž se spojuje „eine derbere und oft grobe Formgebung“.

¹⁶ Hlobil, Ivo: In: *Slezsko – perla v České koruně / Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 44.

¹⁷ Už Clasen: *Die Mittelalterliche Bildhauerkunst* (cit. v pozn. 15), s. 115, který ji pravděpodobně jako první publikoval, v Madoně od Sv. Matěje rozpoznal první slezskou madonu na lvu. Srov. též: Homolka, Jaromír: Poznámky k vývoji českého a středoevropského řezbářství 14. století. In: *Opitzův sborník, Gotické sochařství a malířství v severozápadních Čechách. Sborník z kolokvia u příležitosti 70. výročí výstavy J. Opitze*, eds. M. Neudertová – P. Hrubý, Ústí nad Labem 1999, s. 51–75, zde s. 55.

¹⁸ *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*, II. Katalog, hg. von A. Legner, Köln 1978, s. 485 (autor hesla Piotr Skubiszewski, se starší literaturou); *Maior Polonia Sacra. Sztuka sakralna w średnowiecznej Wielkopolsce. Historia pewnych tematów*. Katalog, ed. L. Wetesko, Gniezno 1997, s. 60, č. k. C.3 (autor hesla

Všechna tato díla vykazují natolik výrazná společná specifika,¹⁹ že asi nelze pochybovat o tom, že je vytvořili sochaři usazení přímo ve Vratislavi nebo později v dalších centrech dále na sever.²⁰ Proto také dílna Madon z Broumova, Szymocina a Králík, kde lze dobře sledovat formování těchto specifických znaků, bude moci být s velkou pravděpodobností lokalizována do Vratislavi.

Problematictější se zdá ovšem druhá část otázky, kterou jsme si položili, totiž geneze rané fáze slezského stylu madon na lvu. Dosavadní literatura, pokud vůbec tento problém bere na vědomí, se omezuje na zcela obecné analogie ve Francii,²¹ Rakousku,²² středním Německu a Porýní.²³ Výjimku v tomto směru představuje Albert Kutal, který své přesvědčení o kořenech stylu madon na lvu v českém sochařství a malířství vyvodil z důkladné analýzy sochařského materiálu. Polské bádání ovšem vytrvale odmítá nebo přehlíží jeho závěry, aniž se vůbec zabývalo obsáhlou argumentací, na níž tyto závěry stojí. Je třeba zohlednit kontext, v jehož rámci Kutalova kniha vznikala, a uvědomit si, že cílem kapitoly o madonách na lvu nebylo „*odvodit jejich stylovou náplň výlučně z umění českého a moravského*“.²⁴ Hlavním impulsem byla naopak snaha polemizovat s koncepcí, která předpokládala opakované vlny slezských vlivů, určující povahu českého „předparlérovského“ sochařství.²⁵ Bylo by asi plodnější odhlédnout od konfrontačního tónu a soustředit se na věcnou povahu problému. Teze o francouzském, porýnském a recentně akcentovaném vídeňském kořeni²⁶ slezského stylu na jedné straně a jeho genetická souvislost s českým sochařstvím a malířstvím na straně druhé se přece navzájem nevylučují. Jde o problém komplexní, jehož řešení nemůže nikdy nabídnout jednoznačné odpovědi. Záleží pouze na obezřetném vážení argumentů předkládaných v rámci monografického studia dotyčných památek.

Piotr Skubiszewski). Skubiszewski se domníval, že sochu vytvořil velkopolský následovník Mistra apoštolů ze Sv. Maří Magdalény v 70. letech 14. století.

19 Jde o znaky, které dobře postihla už řada badatelů jako Wiese, Clasen, Biallowicz-Krygierowa nebo Kutal: plošná projekce tělesných tvarů do nízkého reliéfu ve spojení s iluzionismem, postupně podléhající lineární abstrakci, ornamentalizaci a rozkladu na souhrn motivů, nekomplikovaný naivní výraz apod.

20 Otázka dalších center, kde byl rozvíjen vratislavský styl madon na lvu, je stále otevřena. Clasen: *Die Mittelalterliche Bildhauerkunst* (cit. v pozn. 15), navrhuje jako možná sídla dílen rozšiřujících styl mimo Slezsko sídlo velmistra řádu německých rytířů Marienburg (s. 79) a centrum jihozápadních území řádu Toruň (s. 88). Nové pozoruhodné poznatky ohledně územního rozšíření tohoto stylu přináší Knüvener, Peter: Silesia and the art in external territories of Charles IV. In: *Śląsk i Czechy* (cit. v pozn. 1), s. 63–75.

21 Např. podle Biallowicz-Krygierowé počátky stylu madon na lvu „*formowały się w niewątpliwej łączności z tradycją klasyczej i poklasyczej rzeźby Francji*“: Biallowicz-Krygierowa: *Figura Marii* (cit. v pozn. 4), s. 21.

22 Ibidem, s. 25. Autorka tvrdí, že Madona od Sv. Matěje ve Vratislavi vznikla v „*bezprostřední souvislosti*“ s Madonou ze Sonntagsbergu v Dolním Rakousku, aniž si klade otázku, jak k tomu mohlo dojít. Recentně roli vídeňského centra „*ve zprostředkování některých charakteristických formálně-stylových motivů madon na lvu*“ akcentuje Kaczmarek: *Umění ve Slezsku* (cit. v pozn. 7), s. 19.

23 Kohlhaussen, Heinrich: Die Magdalenenapostel, *Schlesische Heimatpflege* 1935, s. 198; Clasen: *Die Mittelalterliche Bildhauerkunst* (cit. v pozn. 15), s. 111–112: „*Gewiss liegen alle Wurzeln...im mittleren und mehr noch im westlichen Deutschland*“. V dalším textu však Clasen hovoří o nepochybném úzkém vztahu slezského stylu lvích madon k Salcburku (s. 115). Tím nepřímo otevírá otázku vztahu k českému sochařství a malířství – návaznost salcburských lvích madon na Mistra Michelské madony byla totiž později přesvědčivě prokázána (Hilger, Hans Peter: Eine unbekannte Statuette der Muttergottes auf dem Löwen, *Städel Jahrbuch* 13, 1991, s. 145).

24 Kaczmarek: *Umění ve Slezsku* (cit. v pozn. 7), s. 18.

25 Tuto v dnešní době sotva udržitelnou koncepci prosazovala – jak bylo uvedeno výše – Bachmann: *Gotische Plastik* (cit. v pozn. 3), zvl. s. 79. Kromě Alberta Kutala, charakterizoval aprioristický charakter koncepce Bachmannové Homolka, Jaromír: K problematice české plastiky 1350–1450. Na okraj knihy A. Kutala „České gotické sochařství 1350–1450“, *Umění* 11, 1963, s. 414–445, zde s. 416. Srov. též Mudra, Aleš: Madona ze Zahražan. In: *Gotické umění a jeho historické souvislosti III. Sborník grantového projektu Gotické umění v severních Čechách (GAČR, č. 408/01/0092)*, eds. J. Homolka – M. Hrubá – P. Hrubý – M. Ottová, Ústí nad Labem 2004, s. 409–431, zde s. 412–415; Mudra: *Madona ze Skarbimierze* (cit. v pozn. 1).

26 Kaczmarek: *Umění ve Slezsku* (cit. v pozn. 7), s. 19.

4. Madona z Jihlavy, zv. Eiglova, Jihlava, kolem 1350,
dřevo, polychromie, zlacení.
Foto Ústav dějin umění u Akademie věd ČR.

5. Madona z kostela sv. Jakuba v Jihlavě, Jihlava, 50. léta 14. století,
dřevo, nepatrné zbytky polychromie, Královská kanonie premonstrátů
na Strahově, Strahovská obrazárna, Praha. Foto podle Opitz:
Sochařství (cit. v pozn. 10).

Když zkoumáme zdroje rané fáze slezského stylu madon na lvu, reprezentované zmiňovanou skupinou kolem Broumovské madony, nemůžeme pominout hypotetické řezbářské centrum v horním městě Jihlavě. Nečetné, leč zřetelně vyhraněné pozůstatky jeho produkce padesátých a první poloviny šedesátých let představují v ideálním chronologickém sledu: Madona blíže neznámého jihlavského původu, zv. Eiglova, Madona od Sv. Jakuba v Jihlavě a Madona z Dolní Kalné ve východních Čechách.²⁷ Studie Jaromíra Homolky přesvědčivě dokládají návaznost jihlavského okruhu na preciózní styl spojovaný s Mistrem Michelské madony.²⁸ O tomto bodě není snad v dnešní době sporu.²⁹ Jihlavská skupina hraje důležitou roli v dějinách sochařství v Čechách a na Moravě zejména kvůli tomu, že pokračuje na vysoké úrovni v tradici založené ve třicátých letech a tvůrčím způsobem rozvíjí principy, které budou zdrojem podnětů pro podstatnou část české řezbářské produkce v šedesátých a sedmdesátých letech.³⁰ Srovnáme-li však Madony Eiglovu a svatojakubskou, můžeme si povšimnout, že se zde odehrála podstatná změna v pojetí sochařského tvaru, která nápadně odkazuje i k řezbářství slezskému [obr. 4, 5]. Obě sochy spolu jistě bezprostředně souvisejí, došlo ovšem k výraznému posunu od víceméně plně plastické sochy k nízkému iluzivnímu reliéfu. Zatímco u Eiglovy madony válcovitý trup i tělesné údy jsou vyvedeny v plně rozvinutých dimenzích a dynamická křivka ovládá pohyb těla i při tříčtvrtečním pohledu [obr. 6, 7], u svatojakubské sochy zaznamenáme stlačení tělesných tvarů a převedení pohybu do plochy, kde se iluzivně uplatňuje jen při čelním pohledu. Zásadní význam pro budování důsledně promyšlené iluzivní koncepce tu má různá výše postavení nohou na vyklenutém soklu s tím, že výše znamená zdánlivě dále od diváka. Příznačný je i způsob rozložení tvaru do šířky, kdy například boční kaskádovité závěsy již nemodelují boční strany prostorově rozvinutého bloku, ale jsou přisazeny vedle těla.³¹ Tyto invence pak po nezbytné transformaci do jednodušší výtvarné řeči určují pojetí soch kolem Broumovské madony. Přejít od sofistikovaného, modelačně nesmírně bohatého pojetí Svatojakubské madony k čitelnějšímu lineárnímu schématu Madony broumovské se stal předpokladem velkého rozšíření dotyčného stylu. Nic nenasvědčuje tomu, že by se iluzivní reliéfní styl zformoval až ve slezských dílnách. Byl podle všeho přejat jako hotový a dále tradován v redukované podobě,

---

27 Volněji se ke skupině přimyká málo kvalitní a konzervativněji laděná dvojice soch z Petrovic u Jihlavy: Dufek, Antonín: Materiály k dějinám gotického sochařství, *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské University* F 16, 1972, s. 197–200, zde s. 199, č. III a IV, a Madona ze Seče v západních Čechách: *Katalog odcizených a nezvěstných uměleckých děl* II, ed. M. Ottová, Praha 1999, s. 9, č. 4. Kromě zachovaných památek, tvořících „relativně sevrěnou stylovou skupinu“: Homolka, Jaromír: Madona z Radlje nad Drávou a moravské sochařství kolem roku 1350. In: *Historická inspirace, Sborník k poctě D. Líbala*, eds. M. Kubelík – M. Pavlík – J. Štulc, Praha 2001, s. 105–111, zde s. 109, svědčí nepřímo o řezbářské dílně existující v Jihlavě přinejmenším od počátku 60. let i sporé písemné prameny. V městských knihách, zachovaných v Jihlavě od roku 1359, je k roku 1361 zmiňována „*pictrix*“ (Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, č. I/18a). Další zmínky následují v průběhu 60. let. Za upozornění na prameny a poskytnutí rešerše děkuji PhDr. Jakubu Vítovskému.

28 *Die Parler* II, (cit. v pozn. 18), s. 648 (autor hesla Jaromír Homolka); Homolka: *Madona z Radlje* (cit. v pozn. 27), zvl. s. 107–108.

29 Podle Bachmannové: *Gotische Plastik* (cit. v pozn. 3), s. 66, vznikla Madona od Sv. Jakuba až v 80. letech 14. století pod silným slezským vlivem. Pro tento názor však chybějí přesvědčivé argumenty.

30 Homolka: *Madona z Radlje* (cit. v pozn. 27), s. 108, zdůraznil „*vývojovou dynamiku okruhu, který vyrostl z díla Mistra michelské Madony*“ a u Madony od Sv. Jakuba jasnoživě vycítil jakési „*osvobození, rozlomení pout a otevření nových přitažlivých perspektiv*“. Srov. též: Mudra, Aleš: Madona ze Slatiny. In: *Gotické umění a jeho historické souvislosti* II. *Sborník grantového projektu Gotické umění v severních Čechách (GAČR, č. č. 408/01/0092)*, eds. J. Homolka – M. Hrubá – P. Hrubý – M. Ottová, Ústí nad Labem 2003, s. 319–333, zde s. 321; Mudra: *Madona ze Zahražan* (cit. v pozn. 25), zde s. 417.

31 Srov. pronikavou analýzu Jaromíra Homolky: Homolka: *Madona z Radlje* (cit. v pozn. 27), s. 109.

6. Madona z Jihlavy, zv. Eiglova, Jihlava, kolem 1350,
dřevo, polychromie, zlacení.
Foto Ústav dějin umění u Akademie věd ČR.

7. Madona z kostela sv. Jakuba v Jihlavě, Jihlava, 50. léta 14. století,
dřevo, nepatrné zbytky polychromie, Královská kanonie premonstrátů
na Strahově, Strahovská obrazárna, Praha.
Foto Aleš Mudra.

dovolující snadné opakování již bez kontaktu s původními zdroji. Už u poměrně rané Madony od Sv. Matěje byl iluzivní prvek aplikován nedůsledně [obr. 8]: zatímco u samotné Marie se uplatňuje, postavy lva se nedotkl. Tím se symbolicky otvírá cesta k vytržení motivu pokleslé volné nohy z kontextu propracovaného iluzivního systému a k jeho samostatnému dalšímu životu už jen v rovině opakování schématu. Jde tedy o zřejmou analogii případu Madony ze Skarbimierze, „*inkunábule stylu madon na lvu*“, kterou jsem se zabýval nedávno.³² Její výjimečně vytříbený iluzivní styl jsem se pokusil odvodit z české italizující malby a z tvorby autora bývalého lucemburského rodokmene vymalovaného na hradě Karlštejně. Již první zachovaná rep-
lika typu Skarbiměřské madony vykazuje redukci vzoru, která se potom dále stupňovala.

Naznačenou cestu od Mistra Michelské madony přes jihlavské řezbářské centrum k rané fázi slezského stylu madon na lvu spojené s Broumovskou madonou jistě nelze chápat jako výlučnou a zdaleka nevyčerpává složitou problematiku geneze slezského okruhu. Její průběh lze ovšem podle mého soudu postihnout v mnohem určitějších rysech než „*vzdálené a transformované ohlasy*“³³ center francouzských,³⁴ porýnských a centra vídeňského.³⁵

Právě se uzavírající mezinárodní projekt poskytl příležitost připomenout, že těsný vztah slezsko-pomořského stylu madon na lvu k českému sochařství a malířství třetí čtvrtiny 14. století byl v minulosti přesvědčivě prokázán, a uvědomit si, že v rámci tématu existuje mnoho prostoru pro objevování dosud zastřených souvislostí a kladení nových otázek. V každém případě by bylo chyba opomíjet nebo bagatelizovat v této souvislosti význam umění v českých zemích doby Karla IV., jehož tvůrčí potenciál byl bezesporu obrovský.*

8. Madona z kostela sv. Matěje ve Vratislavi, Vratislav, 60. léta 14. století, dřevo, polychromie, Muzeum Archidiecezjalne we Wroclawiu. Foto Aleš Mudra.

32 Srov. pozn. 1.

33 Kaczmarek: *Umění ve Slezsku* (cit. v pozn. 7), s. 19.

34 Na drobnou skulpturu jako důležité médium přenosu kompozičních typů z Francie do střední Evropy klade důraz opakovaně Fajt. In: *Karel IV.* (cit. v pozn. 6), např. s. 104, 109.

35 U některých soch z věže svatoštěpánského dómu, o nichž v této souvislosti píše Kaczmarek: *Umění ve Slezsku* (cit. v pozn. 7), s. 19, se sice uplatnil obdobný motiv výrazné volné nohy, ovšem nezvládnutá ponderace, absence iluzivního momentu a zcela odlišné sochařské pojetí přece vzbuzují pochybnosti o významu vídeňského souboru pro slezské sochařství.

* Článek vznikl za podpory výzkumného záměru České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes (MSM 0021620827) a Centra základního výzkumu LC 521 Křesťanství a česká společnost ve středověku.

STRESZCZENIE

MATKA BOSKA Z KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO W BROUMOWIE I POCZĄTKI STYLU ŚLĄSKO- -POMORSKIEGO MATKI BOSKIEJ NA LWIE

Matka Boska z Broumova (II) zawsze była przedmiotem kontrowersji naukowej, uzyskującej obecnie nowy wymiar. W dwu aktualnych studiach, które dochodzą do różnych wyników, jest figura ta pojmowana raczej jako ilustracja dziejów posiadania ziemi i polityki. Autor niniejszego studium dąży do rozwiązania tego dylematu za pomocą analizy z punktu widzenia sztuki plastycznej.

Z analizy trzech rzeźb z Broumova, Szymocina i Králík wynika ich wielka bliskość, na podstawie której można wnioskować, że do ich powstania doszło w ramach pewnych powiązań warsztatowych. Siedzibę warsztatu można z dużym prawdopodobieństwem umieścić do Wrocławia, ponieważ na Śląsku, Pomorzu i w Wielkopolsce zachowana została duża grupa dzieł o zbliżonej typologii i stylu, charakteryzująca się wyraźnymi cechami lokalnymi. Problem jednak stwarza pytanie o genezę tej produkcji. Teza o francuskich, nadreńskich i wiedeńskich źródłach stylu śląskiego na jednej stronie i jego związek genetyczny z stylem czeskim na stronie drugiej nie wykluczają się wzajemnie. Trzeba zwrócić uwagę na hipotetyczne istnienie ośrodka rzeźbiarskiego w mieście górniczym Jihlava. Na dwu figurach z tego miasta, mianowicie Matce Boskiej Eigela i Matce Boskiej z kościoła św. Jakuba można obserwować zasadniczą zmianę w pojmowaniu formy rzeźbiarskiej, odsyłającą do rzeźbiarstwa śląskiego (przejście od w zasadzie plastycznej figury do płaskiego iluzyjnego reliefu). Styl reliefu iluzyjnego został przejęty przez kręgi artystyczne skupione wokół Matki Boskiej w Broumowie i dalej przekazywany w formie zredukowanej, umożliwiającej proste powtarzanie. Matkę Boską od św. Jakuba można więc symbolicznie umieścić obok Matki Boskiej z Skarbimierza, jako drugi

„inkunabuł stylu Matek Boskich na Lwie“. Określoną drogę rozwoju nie można uważać za jedyną i w pełni wyczerpującą problematykę genezy kręgu śląskiego. W każdym razie wydaje się w tym kontekście błędem pomijanie albo bagatelizacja znaczenia sztuki w ziemiach Korony Czeskiej w czasach panowania Karola IV., której potencjał twórczy był bez wątpienia olbrzymi.

THE MADONNA FROM THE PARISH CHURCH IN BROUMOV AND THE BEGINNINGS OF THE SILESIAN-POMERANIAN STYLE OF MADONNAS SEATED ON LIONS

The Madonna of Broumov (II) has always been a subject of controversy among scholars. Two recent contributions to the issue rather conceive the given sculpture as an illustration of territorial possession and arrive at totally opposing conclusions. The author of the present essay attempts to solve this dilemma through analysis of the work's artistic aspects.

As follows from analysis of the three sculptures from Broumov, Szymocin and Králíky, they are so close to each other that we may assume that they originated from the same workshop. The workshop was located in Wrocław probably because a large group of typologically and stylistically affiliated works displaying marked local specifics survived in Silesia, Greater Poland and Pomerania. The issue of the genesis of this production is, however, more problematic. The propositions concerning the roots of Silesian style in France, Rhineland and Vienna on the one hand and the genetic connection of this style with Bohemian art on the other hand are not contradictory. Attention should be paid to the hypothetical existence of a wood-carving centre in the mining town of Jihlava.

A fundamental change in conceiving sculptural form can be found between the two sculptures from Jihlava – Eigl's Madonna and The Madonna of St James – a change which refers to Silesian wood-carving (i.e. a shift from sculpture of more or less full volume to low illusive relief). The illusive relief style was adopted by the group around The Madonna of Broumov and was further passed on in a reduced form that allowed for easy repetition. The Madonna of St James can thus be symbolically placed next to The Madonna

of Skarbimierz, as a second “incunabula of the style of the Madonnas on a lion”. The outlined way of development cannot be perceived as an exclusive and exhaustive solution of the genesis of the Silesian circle. In any case, in this context it would be a mistake to omit or belittle the significance of art in the Bohemian lands where its creative potential was indisputably immense during the reign of Charles IV.

MADONA VYŠEBRODSKÁ A MADONA VRATISLAVSKÁ

PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ VZÁJEMNÝCH VZTAHŮ A HISTORICKÉHO KONTEXTU

Jan Klípa

Předmětem mé stati jsou dva deskové obrazy české provenience, o nichž bylo řečeno, že jde o dvě vzájemně si nejpodobnější práce z celého fondu českého gotického malířství.¹ Demonstrují zároveň velmi názorně umělecké vztahy českých zemí a Slezska v době lucemburské vlády, když první – Madona chovaná v cisterciáckém klášteře ve Vyšším Brodě² – byl určen velmi pravděpodobně pro dosud blíže nespecifikovaný chrám v Čechách, zatímco druhý – Madona ve vratislavském Národním muzeu³ – vznikl téměř jistě v souvislosti s tamním katedrálním kostelem. Obě desky se od počátků dějin umění jako samostatné vědecké disciplíny těší stále pozornosti badatelů, která odpovídá jejich významu. Ten opět poměrně vzrostl v souvislosti s recentně navrženým novým pohledem na problematiku české malby v první polovině 15. století, zejména pak na otázky její chronologie.⁴ Obě díla jsou totiž spjata hustou sítí vzájemných vztahů nejen s ostatními mariánskými obrazy tvořícími podstatnou část dochovaného fondu, ale také s klíčovým okruhem kolem díla Mistra Rajhradského oltáře.⁵

Zarážející a doposud nevysvětlené je, že o Madoně vyšebrodské coby zástupkyni jednoho ze dvou základních prototypů českých malovaných milostných madon – tedy obrazu, o němž lze předpokládat, že se těšil nemalé kultovní účtě dosvědčované také dvěma pozdějšími věrnými replikami⁶ – nemáme ze starší doby žádné zprávy a neobjevuje se ani v barokních farních relacích či mariánských kompendiích.⁷ O účtě, která musela být obrazu prokazována, přitom svědčí fakt, že byl v minulosti opatřen *basinou* – ozdobným tepaným plechem z drahého kovu, který zakrýval většinu plochy obrazu a ponechával odkryté pouze partie inkarnátu – na způsob okladu východních ikon.⁸ Basma byla odstraněna nejpozději na počátku 19. století. Za opata Valentina

1 Bartlová, Milena: *Poctivé obrazy. České deskové malířství 1400–1460*, Praha 2001, s. 244.

2 Malba temperou na lipovém dřevě, potaženém z obou stran plátnem; celá plocha obrazu, kromě partií inkarnátu, byla dříve zakryta tepaným plechem z drahého kovu (*basinou*). Rozměry včetně původního malovaného rámu: 98,5 x 76 cm. Andělé na horní liště malovaného rámu drží nápisové pásky s textem mariánské antifony: *Regina · celi · letare / Quia · quem · meruisti [portare] / Resurexit · sicut · [di]x[i]t*. Donátor na pravé svislé liště drží pásku s invokací: *Ora · pro [no]bis · S[an]cta · dei [genitrix]*. Desku restaurovala v roce 1958 Věra Frömlová v Národní galerii v Praze. Klášter cisterciáků ve Vyšším Brodě. V letech 1951–1994 byl obraz v majetku Národní galerie v Praze (inv. č. O 7071).

3 Malba temperou na lipovém dřevě, potaženém z obou stran plátnem. Rozměry včetně původního malovaného rámu: 94,5 x 74,5 cm. Nápis gotickou minuskulí – na páskách držených anděly: *Regi[na] · d[omi]ni · le[ti]t[ur]e · Allelui[a] · / Quia · que[m] · meruisti[i] · portare · alleluia · / Resurex[i]t · si[cut] · dixit alleluia / Ora · pro nobis · deu[s] ·*. Na pásce sv. Jana Křtitele: *ecce · agnus · dei ·*, na pásce donátorově: *Miserere · mei · deus ·*. Vratislav, Muzeum Narodowe, inv. č. XI 342. Obraz pochází z katedrály sv. Jana Křtitele ve Vratislavi.

4 Bartlová, Milena: Eine Neudatierung des sog. Raigerner Altars und die Folgen für die Chronologie der böhmischen Tafelmalerei des 15. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 65, 2002, s. 145–179; Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1).

5 Kvalitní barevné reprodukce obou obrazů viz: *Slezsko – perla v české koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*, katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 126–127.

6 Jde o madony typu *Regina* (srov. Kořán, Ivo: Život našich gotických madon, *Umění* 37, 1989, s. 203) s odhalenou pravou rukou – Jindřichohradeckou (Sbírky státního hradu a zámku Jindřichův Hradec) a Česko-krumlovskou (Videň, Kunsthistorisches Museum, inv. č. 1783). Posledním takovým příkladem, od kanonického typu vyšebrodského nepatrně odlišným, je Madona bruselská (Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique), jejíž přesnější původ není znám.

7 K tomu srov. Ryneš, Václav: „Imagines miraculosae“ doby pobělohorské, *Český lid* 54, 1967, s. 182–183; Royt, Jan: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 1999, s. 225–228, 231–235.

8 Frömlová, Věra: *Restaurační protokol č. 89, DO 3019, Český mistr po roce 1420, Madona s děckem zv. vyšebrodská*, restaurátorská zpráva uložená v archivu RA NG v Praze, 1959, nestr. O existenci basmy svědčí minimální mechanické poškození malby, přičemž i miskovitě zvednuté okraje krakel, zvláště citlivé i na nepatrné mechanické zásahy, byly dochovány v nezvykle intaktní formě; Frömlová, Věra: Restaurace a průzkum malby Madony vyšebrodské, *Umění* 12, 1964, s. 306–307.

Schoppera byla madona roku 1848 umístěna do pseudogotického oltáře z dílny lineckého řezbáře Schneidera, který byl o pět let dříve vztyčen v mariánské kapli při jižním ramenu transeptu vyšebrodského kostela.⁹

První zprávou o obrazu je zmínka Františka Palackého v rámci přednášky na jubilejním zasedání Královské české společnosti nauk v září 1836. Na základě jeho slov lze předpokládat, že Palacký obdivoval obraz již zbavený ozdobného plechu.¹⁰ Velmi pravděpodobné též je, že právě zde mají původ zmínky o tom, že obraz byl v minulosti hojně uctíván, které se v 19. století v literatuře objevují častěji.¹¹ K hodnocení přesahujícimu výměr estetického soudu přikročil Jan Erazim Wocel, jenž zmínil na straně jedné mariánský obraz z minoritského kláštera v Českém Krumlově¹² a na straně druhé přirovnal jemnost provedení malby ke stylu Fra Angelica.¹³ Dílo jediné ruky viděl v Madonách z Vyššího Brodu a z Českého Krumlova také Ferdinand Mikovec, který se ovšem domníval, že vyšebrodský obraz pochází z doby vzniku kláštera, tedy z konce 13. století.¹⁴ Bernhard Grueber¹⁵ ho připisal poněkud účelově Mikuláši Wurmserovi ze Štrasburku, apostrofuje jej (zřejmě s ohledem na zmínku Palackého) jako „*Das seit Jahrhunderten unter dem Titel »die schöne Maria von Hohenfurt« bekannte Wallfahrtsbild*“¹⁶ a zmiňuje odpustkovou listinu arcibiskupa Jana z Jenštejna z roku 1384, která se podle něj vztahuje ke vzniku díla.¹⁷ Josef Neuwirth včlenil obraz do jedné skupiny spolu s Madonou krumlovskou, Madonou z dominiánského kláštera v Českých Budějovicích¹⁸ a Madonou z vyšebrodské klášterní galerie.¹⁹ Pro tato díla je podle Neuwirtha typický zřetelný kolínský kolorit, který mluví pro jejich vyřazení z fondu deskové malby „české školy“.²⁰ Neuwirthovi oponoval Karel Chytil, který poukázal na

---

⁹ Pavel, Raphael: *Führer durch die sehenswerten Räumlichkeiten des Stiftes Hohenfurt*, Graz 1882, s. 21.

¹⁰ „*Das schönste Denkmal altböhmischer Kunst, das wir bis jetzt gesehen, ist ein Marienbild mit dem Kinde in der Kirche des Stiftes Hohenfurt, zu welchem, nach dem Zeugnisse derartiger Urkunden schon zu Anfang des fünfzehnten Jahrhunderts gewallfahrt wurde. Obgleich auch da die Zeichnung der Extremitäten uncorrect ist, so spricht doch ein unendlicher Zauber aus dem himmlischen Zügen der Madonna und des göttlichen Kindes und ergreift das Gemüth wunderbar.*“ Palacky, Franz: *Die älteste Epoche der Schönen Kunst in Böhmen. Abhandlungen der Königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften*, Prag 1837, s. 19.

¹¹ Již Palacký totiž upozornil na odpustkovou listinu arcibiskupa Zbyňka Zajíce z Hazenburku z roku 1411, jejíž vztah k Vyšebrodské madoně po právu zpochybnil Chytil (viz níže). K působení této informace viz např. Wocel, Jan Erazim: O starožitnostech Českých a o potřebě chrániti je před zkázou, *Časopis Českého musea* 19, 1854, s. 673.

¹² Národní galerie v Praze, inv. č. O 698.

¹³ Wocel, Jan Erazim: Bericht über eine Kunstarchäologische Reise in Böhmen und Mähren, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der historischen und Kunstdenkmale* 3, 1858, s. 174.

¹⁴ Mikovec, Ferdinand B.: *Altertümer und Denkwürdigkeiten Böhmens* I, Prag 1860, s. 64–66.

¹⁵ Bernhard Grueber řídil v 6. a 7. desetiletí 19. století opravu a regotizaci klášterního areálu ve Vyšším Brodě.

¹⁶ Grueber, Bernhard: Die Herren von Rosenberg als Förderer der Künste, *Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 5, 1867, s. 23.

¹⁷ „...*peccatorum remissiones et indulgencias ad ymaginem Marie virginis...*“, cit. podle: Pangerl, Matthias: *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt in Böhmen*, Wien 1865, s. 191–192. Grueber uvádí listinu omylem pod chybným datem – 1394.

¹⁸ Deska je dnes v majetku Alšovy jihočeské galerie na Hluboké (inv. č. O 11). Jaroslav Pešina ji datoval do doby kolem roku 1510. Pešina, Jaroslav: *Česká malba pozdní gotiky a renesance. Deskové malířství 1450–1550*, Praha 1950, s. 122, č. k. 285.

¹⁹ Ibidem, s. 103, č. k. 25. Jde o madonu svatovítského typu s donátorem a s malovaným rámem.

²⁰ Neuwirthův soud je v tomto směru velmi razantní: „... *in dem reizenden und anmuthigen Antlitze findet sich kein charakteristisch Merkmal jenes specifisch böhmischen – oder offener tschechischen – Typus, der gar nicht darin zu verkennen sein soll; ... Deutsche und vielleicht noch italienische Züge, aber keine tschechischen bieten unsere überaus lieblichen Marienbilder.*“ Neuwirth, Josef: Zur Geschichte der Tafelmalerei in Böhmen, *Repertorium für Kunstwissenschaft* 8, 1885, s. 62.

ikonografii malovaného rámu Vyšebrodské madony a doložil tak původ v českém prostředí, pro něž byla také určena.²¹ Klášterní kronikář Raphael Pavel upozornil na to, že právě v roce vydání odpustkové listiny Jana z Jenštejna zemřel Petr z Rožmberka – kanovník a probošt kapituly při kostele Všem svatých na Pražském hradě, který byl označen za donátora, jehož podobizna je vymalovaná v pravé dolní části rámu obrazu.²² Týž názor zopakoval ještě ve dvacátých letech 20. století Antonín Cechner v Soupisu památek.²³ Richard Ernst ve svých *Příspěvcích* zareagoval na podrobné zpracování Madony vratislavské z pera Josepha Jungnitze (viz níže) a potvrdil blízkou příbuznost obou desek. Vratislavská madona je podle něj kopií Vyšebrodské, pocházející přímo z mistrovy ruky. Stejněmu umělci připisuje i oltář z Hýrova a soudí, že byl žákem Mistra Třeboňského oltáře.²⁴ Značnou pozornost věnoval dílu Karel Chytil v rámci své práce o Madoně svatoštěpánské. Ze slohových důvodů odmítl datovat vyšebrodský obraz před rok 1400. Odpustková listina arcibiskupa Zajíce z Hazenburku z roku 1411, zmiňovaná již Palackým, se podle Chytila – s ohledem na její znění – vztahovala k soše piety postavené na sloupu.²⁵ Čtyřicetidenní odpustky jsou poskytnuty tomu, kdo se před obrazem (či sochou) mimo jiné pomodlí mariánský hymnus *Regina coeli letare* – tedy antifonu, jejíž slova nesou nápisové pásky andělů na horní liště rámu vyšebrodského obrazu. Chytil naznačuje, že toto je příhodná doba i ideové prostředí pro vznik našeho díla – nikoli, že by se odpustková listina měla vztahovat přímo na něj. Vznik obrazu tedy klade do prvního desetiletí 15. století, přičemž Madonu vratislavskou – na základě přesné analýzy motivu zahalené/odhalené pravice a jeho formálních důsledků – považuje za práci starší a původnější.²⁶

Pavel Kropáček viděl ve Vyšebrodské madoně zástupkyni tvůrčí síly, která se vyrovnává s formalistickou tradicí přelomu století zejména příklonem k hlubší a dramatické obsahovosti a k dílčímu realismu, jež na desce prezentuje postava donátorova. Klade ji časově až za oltář z Rajhradu, jehož umělecké problémy však mariánský obraz rozvíjí pouze nedůsledně. To v jeho chronologii znamenalo do doby kolem poloviny dvacátých let 15. století. Dílnu lokalizoval Kropáček do rožmberských jižních Čech. Práci stejné ruky je pak archa Reininghausova.²⁷ Analýzu vzájemných slohových a ikonografických vztahů mezi jednotlivými mariánskými obrazy z první čtvrtiny 15. století, jejíž výsledky nebyly doposud překonány, provedl Jaromír Homolka v článku věnovaném umělecko-historickému zařazení nově restaurované Madony ze Svojšína.²⁸ Z detailních srovnání kompozice, modelace a barevnosti středních desek, ale zejména rámcových postav vyplynulo zařazení Vyšebrodské madony na konec slohové řady, která postupuje od Madony svatovítské a lnářské přes Veraikon z katedrálního pokladu, Madonu ze Svojšína a konečně Madonu z kostela sv. Trojice v Českých Budějovicích, jež je již prací dílny malíře

---

21 Chytil, Karel: Über einige Madonnen-Bilder Böhmens aus dem 14. und 15. Jahrhundert, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung u. Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmale*. Neue Folge 13, 1887, s. XXII.

22 Pavel: *Führer* (cit. v pozn. 9), s. 19.

23 Cechner, Antonín: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Kaplickém*, Praha 1921, s. 338.

24 Ernst, Richard: *Beiträge zur Kenntnis der Tafelmalerei Böhmens im XIV. und am Anfang des XV. Jahrhunderts*, Prag 1912, s. 26–27.

25 Chytil, Karel: Madona Svatoštěpánská a její poměr k typu Madony Vyšebrodské a k české malbě XV. stol., *Památky archeologické* 34, 1924/25, s. 47. Text doličného místa zní: „...ymago eiusdem dei genitricis virginis Marie, ymaginem aliam saluatoris domini nostri Jesu Christi de cruce depositi in sinu suo tenens in quadam columpna erecta est...“, cit. podle: Pangerl: *Urkundenbuch* (cit. v pozn. 17), s. 252, č. CCV.

26 Nevylučuje dokonce ani datování do roku 1378 a tedy ztotožnění donátora s biskupem Přeclavem z Pohořelce. Chytil: *Madona Svatoštěpánská* (cit. v pozn. 25), s. 49–50.

27 Kropáček, Pavel: *Malířství doby husitské. Česká desková malba první poloviny XV. století*, Praha 1946, s. 95–96.

28 Homolka, Jaromír: Madona ze Svojšína, *Umění* 10, 1962, passim.

Kropáčkem pomocně nazvaného Mistr Vyšebrodské madony. V této dílně vznikly ještě deskové obrazy sv. Barbory ze strahovských sbírek a Madony z vratislavské katedrály. Provenience strahovské desky a blízkost Svatovítského veraikonu vedla k tomu, že sídlo dílny bylo nově lokalizováno do Prahy. Tento posun oproti Kropáčkovi se projevil také korekcí časového zařazení obrazu. Homolka vyšel ještě ze staršího názoru na vznik Svatovítské madony v těsné blízkosti roku 1400 a mechanickým odstupňováním vrstev dospěl k zařazení Vyšebrodské madony do doby kolem roku 1420 (případně poněkud dříve). Oproti Kropáčkovi tak zdůraznil, že její autor je mnohem spíše vrstevníkem nežli následovníkem Mistra Rajhradského oltáře. Obě umělecké individuality pak vyznačovaly dva póly, mezi nimiž se rozpínala produkce pozdní fáze krásného slohu – cítění abstraktně smyslové proti směřování ke konkrétní skutečnosti a k hlubokému výrazu. Jaroslav Pešina dospěl v téže době jako Jaromír Homolka k časovému zařazení desky do období kolem roku 1420.²⁹ Posléze přijal Homolkovo slohové zařazení i lokalizaci dílny do Prahy. Opakovaně se však vyslovil proti ztotožnění autorů obrazu z Vyššího Brodu a z Vratislavi. Vratislavská deska je starší a kvalitnější práce, bližší vrcholné fázi malířství krásného slohu, jež „*vyčníká nad vyšebrodskou madonu, která je výrazově o něco prázdnější, některými slohovými tendencemi je však pokročilejší. ... Každý z obrazů je ovšem dílem jiného malíře odlišného vzdělání a také zaměření.*“³⁰

Naposledy obraz komplexně zhodnotila Milena Bartlová. Poukázala na některé pokročilé slohové prvky, o nichž věděl již Kropáček, jako například drapérie donátorova oděvu či zalamané nápisové pásy. Přijala Homolkovo relativní slohové zařazení a pražskou provenienci, přičemž celou skupinu posunula o tři desetiletí blíže polovině 15. století a uzavřela, že „*způsobem malby obraz navazuje na pražskou tvorbu Zikmundovské restaurace, zároveň však nelze pominout souvislosti se švábským a porýnským uměním kolem r. 1440.*“ Dílo tedy datovala do čtyřicátých let, případně kolem roku 1450.³¹

Osudy Madony z vratislavské katedrály, chované dnes v Národním muzeu ve Vratislavi, lze sledovat ve srovnání s její českou příbuznou mnohem hlouběji do minulosti. První zmínka o obraze pochází již z roku 1609, kdy vratislavský prelát Bartolomeus von Jerin získal povolení kapituly k úpravě architektonického retabula v severní části chórového ochozu katedrály, a to pod podmínkou, že zůstane zachována starobylá „deska biskupa Přecclava“ (*die Tafel des Bischofs Przeclaw*), která bude přenesena do tzv. „malého chóru“ – tedy Přecclavovy mariánské kaple, jak se i stalo. V 19. století byl obraz chován v sakristii katedrály a roku 1903 přešel do sbírek vratislavského Arcidiecézního muzea.³²

---

29 Pešina, Jaroslav: Nový pokus o revizi dějin českého malířství 15. století, *Umění* 8, 1960, s. 123. Prvně se Pešina obrazem zabýval, když aktualizoval Kropáčkovo heslo pro poválečné vydání Matějčkova korpusu: Matějček, Antonín: *Česká malba gotická. Deskové malířství 1350–1450*, Praha 19503, s. 146–148. Zde i přehled literatury do roku 1950.

30 Pešina: *Nový pokus* (cit. v pozn. 29), s. 123. Dále viz např.: *České umění gotické 1350–1420*. Katalog neuskutečněné výstavy, ed. J. Pešina, Praha 1970, s. 239–240 (autor katalogového hesla Jaroslav Pešina); *Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*, II. Katalog, hg. von A. Legner, Köln 1978, s. 772 (autor katalogového hesla Jaroslav Pešina).

31 Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 232–236; eadem: Madona vyšebrodská. In: *900 let cisterciáckého řádu. Sborník z konference*, ed. K. Charvátová, Praha 2000, s. 245–252. K dalším podnětům, které přinesla Milena Bartlová, viz níže.

32 Jungnitz, Joseph: Zwei Tafelbilder aus der böhmischen Malerschule des 14. Jahrhunderts im Breslauer Diözesanmuseum, *Schelsiens Vorzeit im Bild und Schrift*, N. F. 5, 1909, s. 71–76.

Na počátku 20. století také obraz vstoupil do uměleckohistorické literatury.³³ V první fázi bádání byla bez pochybností přijata „archivně podepřená“ identifikace donátora s biskupem Přeclovem z Pohořelce, který zemřel roku 1376 a který – slovy Chytilovými – „hraje v historii i mythu Slezska podobnou úlohu, jako u nás Arnošt z Pardubic.“³⁴ Toto stanovisko, podpořené i tehdy šíře přijímaným datováním Vyšebrodské madony k roku 1384, zaujali především Joseph Jungnitz a Richard Ernst.³⁵ Prvního zhodnocení z hlediska slohových dějin se desce dostalo v rámci výstavy slezského středověkého umění ve vřatislavských Szczytnikách roku 1926. Autoři katalogu – Heinz Braune a Erich Wiese – se přiklonili (zhruba ve stejné době jako Karel Chytil u českého díla) k datování kolem roku 1400, považovali vřatislavský obraz za starší jihočeského a v autorovi viděli žáka Mistra Třeboňského oltáře.³⁶ Stejně datoval dílo i Alfred Stange, který ukončil diskusi o tom, který z obou obrazů byl – později hojně napodobovaným – prototypem (připomeňme, že se v dané době pro tento typ vžilo označení „vyšebrodský“) předpovědí, že oběma deskám musel předcházet společný prvovzor, který „im Kreis des Wittingauer Meisters gesucht werden zu müssen“. ³⁷ Tato se beze zbytku naplnila při restaurování Madony z Roudnice v roce 1943 a jejím následném uměleckohistorickém zhodnocení. Vztahu Vyšebrodské a Vřatislavské madony se podrobně věnoval Eberhard Wiegand. Ve své práci o českých milostných madonách zdůraznil rozdíly mezi oběma díly, zejména ve výzdobě jejich ráků. Vyšebrodský obraz je z doby kolem roku 1410, zatímco pokročilé prvky na vřatislavské desce svědčí pro vznik na přelomu první a druhé čtvrtiny 15. století. Společný předobraz pak bude třeba hledat ve vrstvě těsně navazující na Mistra Třeboňského oltáře.³⁹

Zásadním příspěvkem ke studiu dané problematiky bylo zpracování prvního století slezské deskové malby z pera Ernsta Günthera Trocheho, uveřejněné roku 1938 v prvním čísle ročenky *Die Hohe Strasse*, jejíž obsah byl nesen étosem velkoněmecké ideologie. V návaznosti na Ludwiga Baldasse⁴⁰ považoval Troche Vřatislavskou madonu za jedno z raných a nejceněnějších děl Mistra Rajhradského oltáře.⁴¹ Hlavně však ze slohových důvodů odmítl ztotožnění fundátora, zobrazeného na rámu obrazu, s biskupem Přeclovem a navrhl identifikaci s jeho následovníkem Václavem II. z Lehnice, který držel vřatislavský biskupský stolec od roku 1382 do abdikace v roce 1417 a zemřel o dva roky později v kolegiátě v biskupském Otmuchově.⁴² Tato identifikace platí v polské a valně části české literatury dodnes a k její podrobnější argumentaci

1. Ambraský vzorník, detail, Vídeň, Kunsthistorisches Museum. Foto archiv autora.

2. Vyšebrodská madona, detail, Vyšší Brod, klášter cisterciáků. Foto Jan Klípa.

33 Spíše topografické povahy je zmínka Alwina Schultze, který však již rozpoznal vztah obrazu k české malbě. Na jeho postřeh literatura, zabývající se Vyšebrodskou madonou, nereagovala. Schultz, Alwin: *Schlesiens Kunstleben im dreizehnten und vierzehnten Jahrhundert*, Breslau 1870, s. 11.

34 Chytil: *Madona Svatoštěpánská* (cit. v pozn. 25), s. 44.

35 Jungnitz soudí, zřejmě s ohledem na názor Grueberův, že rovněž Vřatislavská madona je dílem Mikuláše Wurmsera ze Štrasburku: Jungnitz: *Zwei Tafelbilder* (cit. v pozn. 32), s. 71–75; Ernst: *Beiträge* (cit. v pozn. 24), s. 26.

36 *Schlesische Malerei und Plastik des Mittelalters. Kritischer Katalog der Ausstellung in Breslau 1926*. Katalog, hg. von H. Braune – E. Wiese, Leipzig 1929, s. 77–78, č. k. 169.

37 Stange, Alfred: *Deutsche Malerei der Gotik II. Die Zeit von 1350 bis 1400*, Berlin 1936, s. 70.

38 Pešina, Jaroslav (rec.): Pavel Kropáček, Malířství doby husitské, *Památky archeologické a místopisné* 43, 1948, s. 118.

39 Wiegand, Eberhard: *Die böhmische Gnadenbilder*, Würzburg 1936, s. 27–33.

40 Baldass, Ludwig: Eine Südböhmische Malerwerkstatt um 1420, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 4, 1935, s. 301–319.

41 Ten byl pro Trocheho exponentem sudetoněmecké reakce na husitské nebezpečí: „Südwärts, in Mähren, hatte sich die sudetenländisch-deutsche Malerei neu gesammelt. Von dort stammt ... das für den Breslauer Bischof gemalte Gnadenbild ...“ Troche, Ernst Günther: Das erste Jahrhundert schlesischer Tafelmalerei, *Die Hohe Strasse: Schlesische Jahrbücher für deutsche Art und Kunst im Ostraum* 1, 1938, s. 116.

42 Ibidem, s. 118.

3. Ambraský vzorník, detail, Vídeň, Kunsthistorisches Museum.
Foto archiv autora.

4. Vyšebrodská madona, detail, Vyšší Brod, klášter cisterciáků.
Foto Jan Klípa.

se vrátíme níže. Vyšebrodskou madonu považuje Troche za přesnou, o málo pozdější kopii vratislavského obrazu.⁴³

Hodnocení Madony z Vratislavi z pera Pavla Kropáčka odhaluje jednu slabinu jeho konstrukce vývoje malířství husitského období – totiž přílišný psychologismus pohledu, který našel příkladný výraz v okouzlení sugestivním Pinderovým pojmem *Kampfzeit*. Bojovná reakce proti zjemnělému formalistnímu umění přelomu století, již jsou obě doličné desky čestnými představitelkami, se totiž měla rozvinout až po vystoupení Mistra Rajhradského oltáře a ne dříve než s počátkem druhé čtvrtiny 15. století. To přinutilo Kropáčka odmítnout Trocheho identifikaci jako nepřesvědčivou, avšak bez bližšího vysvětlení;⁴⁴ a aby mohl datovat Vratislavskou madonu do poloviny třicátých let 15. století, musel konstruovat značně spekulativní teorii o pozdním díle konzervativního mistra, který nebyl totožný s malířem jihočeského obrazu, naopak ve srovnání s ním byl zdatnějším (a starším – sic!) umělcem, který měl blíže ke zdrojům staršího českého malířství prvního desetiletí 15. století, jak o tom svědčí srovnání rámových postav. Přesto považuje Kropáček Madonu vratislavskou za mladší o jedno desetiletí než Madonu vyšebrodskou.⁴⁵

Poválečné polské bádání setrvalo vesměs na pozicích vytýčených Trochem s tím, že datování obrazu se, vzhledem ke konstatovaným archaičtějším prvkům, ustálilo na době kolem roku 1410 – ve shodě jej uvádějí Tadeusz Dobrowolski, Alicja Karłowska-Kamzowa, Anna Ziomecka a Bożena Guldán-Klamecka.⁴⁶ Z České strany se obrazem naposledy podrobně zabývala Milena Bartlová. Navázala na starší názor Kropáčkův, rovněž pominula souvislost s biskupem Václavem z Lehnice a s poukazem na slohově pokročilé rysy některých rámových figur, jejichž paralelu hledala ve švábském prostředí v okolí Hanse Multschera, datovala obraz do pozdních čtyřicátých let 15. století. Do Vratislavi by se pak deska dostala jako dar českých stavů, kteří vedli kolem poloviny století s katolickou Vratislaví jednání o budoucí podobě vztahů k pražskému centru. Malíř vyšel ze stejné dílny jako tvůrce Madony vyšebrodské, ale bližší je mu slohová poloha zadní strany Náměšťské desky. Bartlová tak opět otevřela otázku vztahu dílny, z níž pocházejí oba mariánské obrazy s okruhem Mistra Rajhradského oltáře. Ten se mohl, jak to dokládá srovnání s Martyriem sv. Kateřiny na Náměšťské desce, v tomto prostředí vyučit.⁴⁷

Načrtnutá situace odráží nejen význam, který náleží oběma obrazům v rámci českého deskového malířství první poloviny 15. století, ale zároveň i značné obtíže plynoucí z hluboce rozdílných pohledů, jež dnes vedle sebe koexistují, aniž spolu vedou zásadnější dialog. Je nutné konstatovat, že v této diskusi momentálně nelze argumentovat pojmem dobového stylu – pokud tento neprojde v českém uměleckohistorickém diskursu důslednou reflexí, zohledňující veškeré

⁴³ Ibidem, s. 116.

⁴⁴ Kropáček argumentuje tím, že při postavě donátorově se nachází erbovní štítek, který byl vymalován později, což podle něj svědčí pro to, že šlo o dílo určené na export (znak měl být následně opět smyt), Kropáček: *Malířství* (cit. v pozn. 27), s. 105. Novější průzkumy však ukázaly, že erb nebyl do připraveného pole nikdy domalován. K další argumentaci, která mluví pro fakt, že šlo o zcela konkrétní objednávku, viz níže.

⁴⁵ Ibidem, s. 104–106.

⁴⁶ Dobrowolski, Tadeusz: *Sztuka na Śląsku*, Katowice – Wrocław 1948, s. 146; Karłowska-Kamzowa, Alicja: *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, s. 46; Guldán-Klamecka, Bożena – Ziomecka, Anna: *Sztuka na Śląsku XII–XVI w. Katalog Zbiorów, Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2003, s. 228–230, č. k. III/19 (autorka katalogového hesla Anna Ziomecka); Ziomecka, Anna: *Malarstwo tablicowe na Śląsku. Malarstwo do połowy XV wieku*. In: Labuda, Adam S. – Secomska, Krystyna: *Malarstwo tablicowe w Polsce I, Synteza*, Warszawa 2004, s. 217.

⁴⁷ Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 243–246.

aktuální otázky, jako je stylový pluralismus, volitelnost stylu (jak ze strany umělce, tak především ze strany donátora), vědomé historismy, styl jako médium či politikum apod., ale také jejich dopad na konkrétní dochovaný materiál. Do té doby se lze, podle mého názoru, domoci pouze dílčích výsledků – a to hledáním přesvědčivých formálních, ikonografických či donátorských vazeb k pevným datačním oporám v materiálu českém i zahraničním, které jsou dochovány v počtu nevysokém, nikoli však kritickém; popřípadě řadu těchto opor rozmnožovat. K řešení tohoto úkolu bych chtěl přispět několika postřehy.

Při hodnocení vzájemného poměru obou obrazů je nutno vzít v úvahu, že převažují rysy hovořící jednoznačně pro vznik obrazů v jedné dílně a v těsné autorské blízkosti. Kromě shodného pojetí středních obrazů a stylu provedení výzdoby *opus punctorium* o tom svědčí i stejná výrobní technologie rámu, jehož lišty byly spojeny složitým systémem čepu s oboustranným zámkem zajištěným dřevěným kolíkem,⁴⁸ který způsobuje specifické poškození vrstev malby v rozích rámu posunem rovin podkladu, jež nebylo u jiných desek tohoto okruhu zjištěno. Mojmír Frinta pak upozornil na shodný design puncování zlaceného pozadí obou desek⁴⁹ a při detailním ohledání se jeví nejvýš pravděpodobně, že zde byly při práci přímo identické puncovací nástroje.⁵⁰ Shodná je také technika podkresby, která kombinuje detailnější černou štětcovou kresbu s jemnou obrysovou kresbou rytou do křídového podkladu.⁵¹ Zcela identickým způsobem jsou malovány i zadní strany obou desek – s tím, že Madona vyšebrodská je navíc označena pravděpodobně konsekračním křížem. Stylově odstíněné pojetí rámových figur (monumentálnější, rytmičtější a statuárněji chápané postavy rámu vratislavského kvalitativně poněkud vynikají nad zběžnější, sušší a konzervativnější figury vyšebrodské) pravděpodobně odráží dobovou dílenskou praxi a lze předpokládat, že se zde projeví dvě různé dílčí síly tvořící v rámci ateliéru anonymního Mistra Vyšebrodské madony.

Ponecháme-li stranou při hledání slohového východiska jednotlivých typů rámových postav vyšebrodské desky mnohačetná srovnání s rámy Madony svatotrojické, svatotomášské, svojšinské či Svatovítského veraikonu – přesvědčivě provedená Jaromírem Homolkou, jehož závěry jsou v tomto směru platné podnes⁵² –, je zapotřebí zmínit ještě jedno dílo, na něž poukázala ve stejné souvislosti Milena Bartlová, a tím je Ambraský vzorník.⁵³ Jeho vztahy k oběma obrazům jsou přesvědčivé a mnohačetné, jak ukazují komparace ženských i mužských tváří [obr. 1–6]. Ambraské *vademecum* je ve starší i recentní literatuře shodně kladeno do doby kolem roku 1410 či 1410–1415.⁵⁴ Vztahy k okruhu Mistra Geronského martyrologia – konkrétně k mistru

5. Ambraský vzorník, detail, Vídeň, Kunsthistorisches Museum. Foto archiv autora.

6. Vratislavská madona, detail, Vratislav, Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Foto podle: Slezsko – perla v České koruně (cit. v pozn. 5), s. 127.

48 Frömllová: *Restaurace* (cit. v pozn. 8), s. 308.

49 Frinta, Mojmír S.: The Master of the Gerona Martyrology and Bohemian Illumination, *Art Bulletin* 46, 1964, s. 301; idem: *Punched Decoration on Late Medieval Panel and Miniature Painting*, Prague 1998, s. 460.

50 Frömllová: *Restaurace* (cit. v pozn. 8), s. 312.

51 Ibidem.

52 Homolka: *Madona* (cit. v pozn. 28), zejm. s. 428–438; Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 230.

53 Ibidem, s. 233.

54 Schlosser, Julius von: *Vademecum eines fahrenden Malergesellen. Zur Kenntnis der künstlerischen Überlieferung im späten Mittelalter*, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* 23, 1902, s. 314–318; Jeni, Ulrike: Vom mittelalterlichen Musterbuch zum Skizzenbuch der Neuzeit. In: *Die Parler und der Schöne Stil 1350–1450. Europäische Kunst unter der Luxemburgen III*. Katalog, hg. von A. Legner, Köln 1978, s. 146–150; *Mistr Týnské kalvárie. Praská řezbářská dílna předhusitské doby*. Katalog NG, ed. J. Chlíbač, Praha 1990, s. 60–62, č. k. 18 (autor hesla Jan Chlíbač); *Karel IV. Císař z Boží milosti. Kultura a umění za vlády posledních Lucemburků 1347–1437*. Katalog, ed. J. Fajt, Praha 2006, s. 534–536, č. k. 196 (autoři hesla Jiří Fajt a Robert Suckale).

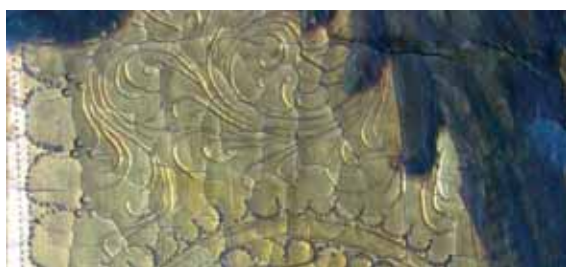

7. Ostatková herma sv. Petra, detail, Praha, Arcibiskupský palác. Foto podle: Karel IV. (cit. v pozn. 54), s. 532.

8. Ostatková herma sv. Pavla, detail, Praha, Arcibiskupský palác. Foto podle: Karel IV. (cit. v pozn. 54), s. 532.

9. Vyšebrodská madona, detail, Vyšší Brod, klášter cisterciáků. Foto Jan Klípa.

Mandevillových knih – na jedné a ke Kapucínskému cyklu či Roudnickému oltáři na druhé straně⁵⁵ naznačují, že tato vzácná pracovní pomůcka pochází pravděpodobně z některé z pražských malířských dílen. To ještě potvrzuje postřeh Jiřího Fajta a Roberta Suckaleho o možném volnějším vztahu k iluminátorskému ateliéru činnému pro Václava IV.⁵⁶

Do stejného stylového okruhu byla starším speciálním studiem přesvědčivě (ačkoli volněji) začleněna i klíčová díla českého středověkého zlatnictví – ostatkové hermy sv. Petra a Pavla z pražského Arcibiskupského paláce.⁵⁷ Tyto relikviáře dal, jak známo, pořídit osobní lékař Václava IV. a v letech 1411–1412 rovněž pražský arcibiskup Albík z Uničova.⁵⁸ Vzhledem k tomu, že kromě Albíkova jména nesou obě busty znak pražského arcibiskupství a znak vyšehradské kapituly, musely vzniknout v roce 1412, kdy se metropolita stal zároveň vyšehradským proboštem.⁵⁹

V kontextu výše uvedených souvislostí není náhoda, že právě na tato díla poukázala nedávno z méně frekventovaného úhlu pohledu polská badatelka Aldona Kuczkowska-Krüger. Ve své práci, věnované technice *opus punctorium* a jejím projevům na poli deskové malby v první polovině 15. století, hledala autorka formální analogie k postavám andělů vyvedeným touto rafinovanou a jemnou technikou na zlaceném pozadí Vratislavské madony.⁶⁰ Vedle zřejmých shod s andělskými figurami na pozadí Madony z Vyššího Brodu a volnějších paralel k frankovlámským dílům z přelomu století si povšimla také specifického traktování andělských křídel, v jehož rámci se transformovaly jednotlivé perutě do grafických znaků ve tvaru jednoduchého V, které – kladeny hustě vedle sebe – tvoří jakousi ornamentální plochu ohraničenou dlouhými brky. Zcela shodné pojetí pak konstatovala u křídel heraldických orlů provedených toutéž technikou právě na plášti Sv. Petra z Arcibiskupského paláce v Praze [obr. 7]. Ke srovnání pak vybízí i druhá z drahocenných bust: lem pláště u krku Sv. Pavla je zdoben stejným ornamentem kosočtverečné sítě tvořené dvojitou linií s vepsanými šesti- či sedmítečkovými rozetami, jaký se objevuje na rámu vratislavské desky.⁶¹ Tento desén se ostatně opakuje v prostředí české deskové malby první půle 15. století vícekrát. Ještě výraznější jsou však shody, jež lze konstatovat mezi bohatým rozvilinovým motivem zdobícím plášť Sv. Pavla, a dekorem, který nacházíme na nevelkých zlatých plochách rámu Madony vyšebrodské (zde je však proveden ve zjednodušené formě pouhým rytím do křídového podkladu, nikoli rafinovanou technikou *opus punctorium*) či rozvilinami, vkomponovanými do nimbů P. Marie a Ježíška na střední desce vratislavského obrazu nebo opět v hrubší formě v nimbu dítěte vyšebrodského [obr. 8, 9]. Tato detailní pozorování lze ještě doplnit poukazem na příbuznou obecnější typiku některých

55 Krása, Josef: *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, Praha 1990, s. 264–265.

56 Karel IV. (cit. v pozn. 54) s. 536.

57 Homolka, Jaromír: Mistr Týnského ukřižování, Skupina ukřižování. In: *České umění gotické* (cit. v pozn. 30), s. 171; Štefanová (Bartlová), Milena. In: *Mistr Týnské kalvárie* (cit. v pozn. 54), s. 73–74.

58 Cibulka, Josef: Poprsí sv. Petra a Pavla v arcibiskupském paláci na Hradčanech. In: *Cestami umění. Sborník prací k počtě šedesátých narozenin Antonína Matějčka*, eds. O. J. Blažíček – J. Květ, Praha 1949, s. 106–116.

59 V rámci hledání souvislostí mezi naznačeným stylovým okruhem a vratislavskou památkou nelze nezmínit, že Albík z Uničova strávil po vypuknutí husitských nepokojů (a po krátké zastávce na Moravě roku 1420) pět let ve vratislavském exilu. Vratislav opustil v roce 1425 a odebral se do Budína, kde následujícího roku umírá. Kadlec, Jaroslav: *Katoličtí exulanti doby husitské*, Praha 1990, s. 28.

60 Kuczkowska-Krüger, Aldona: Opus punctorium – Dekoracje figuralne złotego tła w malarstwie tablicowym na przykładzie obrazu Madonna z Dzieciątkem z Katedry Wrocławskiej, *Dzieła i interpretacje* 9, 2004, s. 7–46.

61 Ibidem, s. 25; Formální shody nalezla Kuczkowska-Krüger i mezi „puncovanými“ anděly Madony vratislavské (v této souvislosti lze rovněž zmínit i vyšebrodskou desku) a některými hlavami z Ambraského vzorníku (s. 34).

mužských tváří, jako je sv. Šimon obrazu z Vyššího Brodu či sv. Mikuláš na vratislavské desce s oběma relikviářovými hermami.

Výše uvedené analogie tedy ukazují na bohaté pražské umělecké prostředí kolem poloviny druhého desetiletí 15. století (blízké navíc panovnickému dvoru) jako na možné stylové východisko obou mariánských desek. Co se týče námitky zmiňující překvapivý realismus zobrazení oděvu kanovníka-donátora vyšebrodského obrazu, chtěl bych pouze připomenout, že možnosti umění pražského centra v prvních dvou desetiletích 15. století v daném směru byly jistě širší, než předpokládaly starší koncepce vývoje českého předhusitského umění. Poukázat lze například na pozoruhodnou celostrannou ilustraci v první části jihlavské právní knihy Jana z Gelenhausenu s vyobrazením přísahy městské rady. Tato iluminace (kladená dříve do doby po roce 1400 či po roce 1407, dnes opatrněji do rozmezí 1407–1419 vyplývajícího z analýzy textů shromážděných v právním sborníku)⁶² vždy překvapovala výjimečným „úsilím překonat typovost krásného slohu a snahou vytvořit reprezentativní měšťanské zpodobení“.⁶³ Slova Josefa Kráasy by se dala s drobnou korekturou velmi dobře vztáhnout právě na vyobrazení donátora Vyšebrodské madony v kontextu ostatních rámových figur. Podle mého názoru sice nelze mezi těmito díly vést formální a genetické vztahy, které naznačoval Pavel Kropáček⁶⁴ (což veškerá mladší literatura přecházela mlčením), považuji nicméně za přesvědčivé, že – s ohledem na „míru realismu“ – mohla postava vyšebrodského donátora vzniknout ve stejné době jako postavy k přísaze shromážděných konšelů tj. ve druhém desetiletí 15. století [obr. 10, 11]. Pozoruhodné momenty překonání rytmické vázanosti krásnosloheho drapériového systému, směřující k nahodilému, realistickému pojetí, lze ostatně vyzorovat již u některých iluminátorů Václavova okruhu. Konkrétním příkladem budiž miniatura s námětem Adorace připsaná Josefem Krásou Mistru Zlaté buly, zejména pak klečící postava P. Marie⁶⁵ [obr. 12]. Dílnu Mistra Zlaté buly přitom Krása považuje za prostředí, v němž se vyučil i iluminátor Gelenhausenovy právní knihy.⁶⁶

Konstatované vztahy k pražskému prostředí⁶⁷ jistě nejsou bez významu při hledání možného donátora obrazu. Zasloužilé množství práce na tomto poli odvedla již tradičně Milena Bartlová.⁶⁸ Její závěr, že donátora bude třeba hledat nikoli mezi vyšebrodskými mnichy, nýbrž mezi pražskými kanovníky, považuji za zcela případný. Možnost, že by objednavatelem obrazu byl Zikmund Pirchan, mezi léty 1426–1442 vyšebrodský opat a titulární kanovník pražský, rovněž nepokládám za pravděpodobnou, a to z toho důvodu, že v takovém případě by byl dotýčný oblečen právě jako opat, který stojí v církevní hierarchii výše než kanovník, a také proto, že vztah jihočeského rožmberského dominia k pražskému centru v době Zikmundova úřadu

10. Kodex Jana z Gelenhausenu, detail iluminace na fol. 21v, Jihlava, Městský a okresní archiv. Foto podle: Karel IV. (cit. v pozn. 54), s. 304.

11. Kodex Jana z Gelenhausenu, detail iluminace na fol. 21v, Jihlava, Městský a okresní archiv. Foto podle: Karel IV. (cit. v pozn. 54), s. 304.

62 Hoffmann, František: K dílu Jana z Gelenhausenu a jeho pokračovatelů v Jihlavě, *Studie o rukopisech* 11, 1972, s. 71–75.

63 Krása, Josef: Kodex Gelenhausenův. In: *České umění gotické* (cit. v pozn. 30), s. 300–301, č. k. 397.

64 Kropáček: *Malířství* (cit. v pozn. 27), s. 102.

65 Krása, Josef: Adorace děcka. In: *České umění gotické* (cit. v pozn. 30), s. 301, č. k. 398; *Prag um 1400. Der Schöne Stil. Böhmisches Malerei und Plastik in der Gotik*. Katalog, ed. L. Kesner, Wien – Prag 1990, s. 128, č. k. 60. Miniatura Adorace, vyřiznutá z neznámé chorální knihy, je ve sbírkách Národní galerie v Praze (inv. č. K 7305).

66 Krása: *Kodex* (cit. v pozn. 63), s. 301; idem: Knižní malba. In: *Dějiny českého výtvarného umění I/2*, ed. R. Chadraba, Praha 1984, s. 433.

67 První, kdo odmítl starší názor o jihočeském původu obrazu a situoval jeho vznik na podkladě četných komparací *implicite* do prostředí pražského centra, byl Jaromír Homolka: Homolka: *Madona* (cit. v pozn. 28), s. 437.

68 Bartlová: *Madona vyšebrodská* (cit. v pozn. 31), s. 249–250; eadem: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 236.

12. Adorace, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

nemluví pro možnost intenzivnějších styků.⁶⁹ Pražská kapitula, k níž Zikmund titulárně přináležel, sídlila mimoto mezi léty 1420–1436 ve vzdálené lužické Žitavě.⁷⁰ Milena Bartlová však upozornila na jednu osobnost z pražských kruhů – svatovítského kanovníka, boleslavského arcijáhna a probošta u Sv. Apolináře, doktora dekretů Šimona z Nymburka, který byl kanovníckou funkcí obdařen roku 1415, v roce 1430 se stal administrátorem osiřelé arcidiecéze a zemřel

⁶⁹ Navíc i v mírových dobách byl Vyšší Brod chápán spíše jako rodový klášter Rožmberků a vyšebrodští opati nikdy neudržovali s Prahou užší kontakt, nepočítali se mezi královské dvořany a nevlastnili v Praze žádné nemovitosti. Viz: Charvátová, Kateřina: *Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách 1142–1420*, II, Praha 2002, s. 34.

⁷⁰ Eršil, Jaroslav: České stavovství a pohusitský katolicismus, *Folia Historica Bohemica* 6, 1984, s. 100–102.

roku 1449.⁷¹ Právě tuto osobnost považuje za pravděpodobného donátora našeho obrazu – zejména vzhledem k vyobrazení křestního patrona ve významné pozici na rámu desky. S tímto návrhem lze souhlasit, méně již s datováním díla až po kanovníkově smrti, tedy do doby kolem roku 1450. Argument uvedený na podporu tohoto tvrzení zní, že donátor klečí na oblaku podobném těm, které nadnášejí jednotlivé světce, a tedy „není možné, aby byl takto vyobrazen donátor dosud žijící“. ⁷² Podle mého názoru pro to, že je vyobrazen donátor žijící, mluví zejména tvář muže v plné zralosti, navíc tvář, která v žádném případě není „typovým, nijak neindividualizovaným obličejem“, jak se domníval Kropáček,⁷³ ale naopak s realismem až bezohledným předvádí kanovníkovy otlé líce, ustupující bradu, malá očka a specifický tvar hlavy. Že je žijící donátor postaven na stejnou významovou rovinu se svatými přímluvci a patrony, není v době přelomu 14. a 15. století a následující žádnou výjimkou, naopak je to jeden z charakteristických dobových rysů – vzpomeňme na Sluterovu koncepci portálu kartouzy v Champmol či donátorskou scénu v Bruselských hodinách vévody z Berry. Obdobně lze zmínit více příkladů již z dvorského umění karlovského – za všechny například votivní desku Jana Očka z Vlašimi. Pro usazení klečící postavy vyvedené volně na zlatém pozadí na pevný postament hovoří navíc i čistě formálně tektonické důvody.⁷⁴

Závěrem se domnívám, že donátorem vyšebrodského obrazu mohl být skutečně kanovník Šimon z Nymburka, který jej dal vymalovat na počátku své církevní kariéry a práci zadal etablované pražské dílně, jež měla blízko k dvorskému okruhu. Proti možnosti, že by bylo dílo objednáno až po návratu kanovníků ze Žitavy v roce 1436 mluví pouze sporadická donační a erekční činnost kapituly v mezidobí do dalšího exodu roku 1448.⁷⁵ Rovněž samotný fakt, že pražská kapitula působila po obsazení Prahy Jiřím z Poděbrad opět v exilu, tentokrát plzeňském, nesvědčí pro vznik obrazu krátce po Šimonově smrti.⁷⁶ Původně oltářní obraz tedy po událostech z roku 1420 zřejmě putoval, spolu s mnoha dalšími cennostmi z majetku kapituly, na nějaké bezpečné místo.⁷⁷ Do jižních Čech se tedy mohl dostat již krátce po roce 1420 nebo onou cestou, již naznačila Milena Bartlová, když poukázala na archivně doložený delší pobyt

---

⁷¹ Podlaha, Antonín: *Series praepositorum decanorum, archidiaconorum...*, Pragae 1912, s. 83, č. 535; Kadlec, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin* I, Řím 1987, s. 288. Podle pramenu, který uvádí Václav Tomek, byla zřejmě první Šimonovou prebendou kanovníká funkce v kolegiálním kostele sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. Tomek, Wacław Wladiwoj: *Základy starého místopisu pražského*. Oddíl III, IV, V, *Malá Strana, Hrad Pražský a Hradčany, Vyšehrad*, Praha 1872, s. 183.

⁷² Bartlová: *Madona vyšebrodská* (cit. v pozn. 31), s. 250.

⁷³ Kropáček: *Maliřství* (cit. v pozn. 27), s. 92.

⁷⁴ Navíc bychom museli obdobně posuzovat i postavu donátora zobrazeného na rámu Madony vratislavské, čímž by se značně zproblematizovala jak teorie o vzniku obrazu bez konkrétní objednávky, tak hypotéza o darování obrazu vratislavskému kostelu českými vyslanci v polovině 15. století – srov. Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 244–246. Na základě odlišné argumentace se nicméně níže kloním k tomu, že oba tyto předpoklady problematické jsou.

⁷⁵ Pro tuto dobu je v aktech pražských administrátorů zachycena jediná erekce oltáře v pražské katedrále – a to roku 1444. Hledíková, Zdeňka: Administrace pražské diecéze na sklonku první poloviny 15. století, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 31, 1991, s. 126.

⁷⁶ Eršil: *České stavovství* (cit. v pozn. 70), s. 102.

⁷⁷ Svatovítské kanovníci se „...usadili ponejvíce v horní Lužici, hlavně v Žitavě, v jejímž sousedství v opevněném klášteře ojevínském uložili i své posvátné nádoby, ostatky svatých, knihovnu a archiv“. Kadlec: *Přehled* (cit. v pozn. 71), s. 288. Vedle Ojvína byly ale cennosti z pražské katedrály uloženy i na dalších bezpečných místech – v Plzni, Horšovském Týně, Českém Krumlově či Řezně. Tyto lokality zmiňuje Tomáš Pešina z Čechorodu, neexistují k nim však podrobné soupisy (na rozdíl od Ojvína či Karlštejna). Podlaha, Antonín – Šittler, Eduard: *Chrámový poklad u Sv. Víta v Praze. Jeho dějiny a popis*, Praha 1903, s. 86.

řady svatovítských a vyšehradských kanovníků v Českém Krumlově ve čtvrtém a pátém desetiletí 15. století.⁷⁸ Nejpozději se tak stalo zřejmě krátce po obsazení Prahy Jiříkem z Poděbrad v roce 1448. Pro to, že již kolem poloviny století byl obraz v jižních Čechách, mluví i tamní provenience jediných dvou madon roudnického typu, které navazují nevysvětleným motivem odhalené pravé ruky Mariiny přímo na Vyšebrodskou madonu.⁷⁹ Ve stejné době mohla být deska vlivem okolností adaptována na přenosný oltářní nástavec, o čemž svědčí druhotně vydlabané otvory ve spodní liště jakož i konsekrační kříž, kterým je přetřena zadní strana obrazu. Konkrétní cestu díla do vyšebrodského kláštera nelze za současného stavu poznání písemných pramenů rekonstruovat. Zřejmě zde sehrál prostředkující roli právě Český Krumlov, kde kromě členů pražských kapitul a příslušníků šlechty pod jednou nalezla svého času azyl také klášterní komunita vyšebrodských cisterciáků.⁸⁰

Bez otazníků není ani osoba donátora zobrazeného na rámu Madony z Vratislavi. Přestože v současném diskursu zaznívá pouze jeden hlas, který se zdráhá v zobrazeném vidět vratislavského biskupa Václava II. z Lehnice,⁸¹ považují za účelné shrnout argumentaci pro tuto identifikaci, která se od doby Ernsta Gühthera Trocheho v podstatě nezměnila. Piastovský kníže Václav II. Lehnický dosedl na vratislavský stolec po jistých peripetiích v roce 1382, abdikoval ze zdravotních důvodů roku 1417 ve věku 69 let a zemřel o dva roky později.⁸² Václav založil roku 1386 kolegiátní kapitolu při kostele sv. Mikuláše v Otmuchově, který byl tradiční kastelánií vratislavských biskupů.⁸³ Jeho náklonnost k této instituci lze ilustrovat tím, že právě zde prožil poslední dva roky svého života a v otmuchovském kostele byl původně také pohřben. Když se otmuchovská kapitula po všech příkořích, která prožila za husitských vpádů do Slezska, usadila roku 1477 při kostele sv. Jana Evangelisty v Nise, byly sem přeneseny Václavovy ostatky spolu s náhrobní deskou a stejně tomu bylo i v roce 1650, kdy kapitula přesídlila k nízkému kostelu sv. Jakuba.⁸⁴ Zde byl pozdně gotický náhrobní kámen k vidění minimálně ještě v roce 1938 a světecké postavy, které jej zdobí, byly jednoznačně identifikovány jako sv. Jan Křtitel – patron vratislavské katedrály a celé diecéze a sv. Mikuláš, patron původního kolegiátního kostela v Otmuchově.⁸⁵ V roce 1409 zemřel poslední z Václavových bratrů, prvorozený Ruprecht Lehnický, a biskup se tak stal jediným právoplatným dědicem důležitého a výnosného lehnického panství. Tím se nabídla možnost připojit tuto državu natrvalo k obročím vratislavského biskupství, ale Václav se nakonec rozhodl jinak a odkázal ji jako celek svému mladšímu synovci Ludvíku II. z březské piastovské větve. 18. dubna 1414 pak vydal v Lehnici listinu, kterou přiznává vratislavské dómské kapitule jako náhradu za ušlý majetek nemalou částku 6.000 marek pražských

---

78 Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 236; Müller, Jan: K charakteru výtvarné kultury Českého Krumlova v letech 1420–1470, *Umění* 33, 1985, s. 529.

79 Madona z Jindřichova Hradce a Madona z Českého Krumlova (viz pozn. 6).

80 Müller: *K charakteru* (cit. v pozn. 78), s. 528. Není vyloučeno, že mariánský obraz patřil ke konvolutu cenností odvezených podle Pešiny z Čechorodu z Prahy do Krumlova již po roce 1420 (viz pozn. 77).

81 Bartlová: *Poctivé obrazy* (cit. v pozn. 1), s. 244, 246.

82 Heyne, Johann: *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau. Zweiter Band*, Breslau 1864, s. 600–609; *Real-Handbuch des Bistums Breslau*. T. I. *Geschichte des Bistums Breslau*, Breslau 1929, s. 42–43; Silnicki, Tadeusz: *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 278, 286–287.

83 Kopietz, J. A.: Die Pfarr und Collegiatkirche von St. Nicolaus in Ottmachau, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 24, 1890, s. 162–176; Wólkiewicz, Ewa: *Kapitula kolegiacka św. Mikołaja w Otmuchowie. Dzieje – organizacja – skład osobowy (1386–1477)*, Opole 2004.

84 Kopietz: *Die Pfarr und Collegiatkirche* (cit. v pozn. 83), s. 168.

85 Troche: *Das erste Jahrhundert* (cit. v pozn. 41), s. 118.

grošů z výnosu lehnického panství. Toutéž listinou také zakládá v katedrále sv. Jana Křtitele *anniversarium* na paměť svou a svého bratra Jindřicha VIII. Lehnického, druhdy děkana vratislavské dómské kapituly a poté biskupa v polské Vladislavi, který zemřel roku 1398 a byl pohřben v chóru vratislavské katedrály sv. Jana Křtitele.⁸⁶ Právě s tímto odkazem a výroční nadací spojil Ernst Troche vznik oltáře, v jehož retabulu byla umístěna desková malba Vratislavské madony.⁸⁷ Lze ještě doplnit, že ani přítomnost sv. Barbory v roli patronky dobré smrti by vzhledem k biskupovu věku nepůsobila v sestavě rámových figur nelogicky. Navíc bych chtěl podtrhnout Trochem (možná nikoli náhodou) opomenutý vztah biskupa Václava k pražskému centru a k samotnému králi Václavu IV. který prošel pouze jednou vážnější, nicméně krátkodobou krizí, a to na počátku jeho biskupské vlády.⁸⁸ Ještě před studiem kanonického práva v jihofrancouzském Montpellieru strávil Václav na konci šedesátých let 14. století nějaký čas na univerzitě v Praze. V souvislostech, které sledujeme, je však podstatnější biskupův postoj k pražskému centru v krizové době kolem roku 1400 a později. Po uvěznění Václava IV. ve Vídni vznikl ve Vratislavi roku 1402 svaz na královu obranu, jehož byl vratislavský ordinarius předním členem, a v následujícím roce se dokonce do čela celé koalice postavil biskupův bratr Ruprecht I. Lehnický.⁸⁹ To však nemůže překvapit, uvážíme-li, že lehnický kníže se po dlouhá léta počítal mezi Václavovy dvořany. O síle jeho loajality vypovídá gesto, které zmiňuje Jiří Spěváček, totiž že se spolu s Bolkem a Mikulášem Minstrberskými vydali do Vídně za habsburským vévodou Albrechtem IV., aby se spolu s dalšími pány z Čech nabídli zástavou za českého krále, čímž umožnili jeho následný útěk ze zajetí.⁹⁰ O dalším působení koalice však nemáme zprávy. Lze tedy předpokládat, že biskup Václav z Lehnice udržoval s pražským centrem prostřednictvím svého bratra intenzivní kontakty.

Ve světle ve stručnosti vyčtených indicií se jeví identifikace donátora na rámu vratislavské desky s biskupem Václavem z Lehnice jako zcela přesvědčivá. Situace se však zásadně komplikuje, věnujeme-li zobrazené postavě skutečně detailní pozornost.

Na tomto místě musím předeslat, že vratislavská deska prošla dokonce dvakrát technologickým průzkumem – poprvé v padesátých letech minulého století pod vedením hlavního konzervátora Státních sbírek na Wawelu Rudolfa Kozłowského⁹¹ a podruhé před několika lety v Oddělení restaurování na Akademii výtvarných umění ve Varšavě.⁹² Výsledky průzkumů však nebyly publikovány, čehož lze upřímně žet zejména ve druhém případě. Níže zmíněná pozorování byla prováděna pouhým okem ve standardních podmínkách muzejní expozice a později byla verifikována a zpřesněna i studiem snímků, pořízených ve varšavských dílnách metodou infračervené reflektografie.

---

86 Kompletní přepis listiny publikoval Heyne: *Dokumentierte Geschichte* II. (cit. v pozn. 82), s. 604–607.

87 Troche: *Das erste Jahrhundert* (cit. v pozn. 41), s. 120.

88 Silnicki: *Dzieje* (cit. v pozn. 82), s. 278.

89 Lenka Bobková – Radek Fukala: Slezsko jako součást zemí České koruny. In: *Slezsko – perla v České koruně. Historie – Kultura – Umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Koziel – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 41.

90 Spěváček, Jiří: *Václav IV. 1361–1419. K předpokladům husitské revoluce*, Praha 1986, s. 348.

91 Srov. Frömlová: *Restaurace* (cit. v pozn. 8), s. 312.

92 Za tuto informaci vděčím dr. Boženě Guldan-Klamecké z Národního muzea ve Vratislavi, která mi též zprostředkovala kontakt na dr. Krzysztofa Chmielewského, vedoucího projektu *Technika późnogotyckiego malarstwa tablicowego na Śląsku. Podłoża obrazów, ramy, rysunki, dekoracje ornamentalne* (Wydział Konserwacji Dziel Sztuki, Akademia Sztuk Pięknych, Warszawa). Dr. Chmielewski mi pak v prosinci 2007 umožnil studium IRR snímků a rentgenogramů vratislavské desky, za což mu patří můj veliký dík.

13. Vratislavská madona, detail, Vratislav, Muzeum Narodowe we Wrocławiu.
Foto podle: Slezsko – perla v České koruně (cit. v pozn. 5), s. 127.

Při pohledu na donátorskou postavu mě zaujal jeden rys, který, jak dokládá rešerše speciální literatury, unikal doposud pozornosti všech interpretů tohoto obrazu. Totiž nápadná disparátnost viditelné tmavé štětcové podkresby a výsledné svrchní malby biskupova pláště. Po detailním prostudování okem viditelné podkresby lze konstatovat, že postava donátorova měla být původně oblečena do oděvu s širokými varhánkovitě skládanými rukávy se zubatým lemem, který nemohl být ničím jiným nežli kanovnickou *superpelici*, jež měla být doplněna vlastním odznakem kanovnického stavu – kožešinovou příkrývkou ramen zvanou *almuce*. Její lehce diagonální spodní lem byl, jak prozradí ještě detailnější pohled, také předznačen v základní obrysové ryté podkresbě [obr. 13]. Že byla původně donátorská figura svým oděvem charakterizovaná jako kapitulní kanovník, respektive že původně nešlo o biskupa, dokládají i další detaily malby, zejména v partiích mitry. Ta byla evidentně domalována na již vyzlacené a puncem dekorované pozadí, jak je patné v partii jejího levého okraje.⁹³ Také stuhy na zadní straně mitry zvané *vittae* byly malovány druhotně – to je zřejmé zejména v jejich dolní části.⁹⁴ Lze tedy konstatovat, že v průběhu práce na obraze došlo k podstatné změně na straně objednavatele, kterým měl být původně doposud blíže neurčený kanovník, nakonec však nahrazený figurou biskupskou. Toto zjištění, domnívám se, zásadně zpochybňuje hypotézu o vzniku desky bez individualizované objednávky, která se opírala o motiv nevyplněného erbovního štítu pod koleny biskupovými. Výše popsaná situace byla jistě velmi konkrétní a týkala se zcela určitého aktéra či aktérů. Z tohoto bodu se ostatně lze pokusit znovu o interpretaci onoho prázdného erbu, který evidentně souvisel s původní kanovnickou donátorskou postavou, neboť je proveden rytou kresbou do křídového podkladu, jež je následně obtažena slabou linkou. Po změně koncepce donátora bylo zřejmě od vyplnění erbu upuštěno a štítek byl dodatečně přezlacen (barva zlata je v tomto místě nepatrně odlišná od okolního zlacení) a dekorován puncem. Lze se pouze dohadovat, co mohlo k takovému rozhodnutí vést, ale protože je pravděpodobné, že obraz byl určen do většího oltářního retabula (není totiž opatřen ani otvory ve spodní liště ani nebyl samostatně konsekrován), můžeme se domnívat, že identifikace donátora byla zamýšlena a zřejmě i uskutečněna právě v tomto širším architektonickém kontextu – ať již erbovním znamením či například identifikačním nápisem.⁹⁵

Nyní vyvstává otázka, jak lze zjištění o změně donátorské postavy v průběhu vzniku díla interpretovat a ke kterým známým historickým událostem je lze vztáhnout. Období druhé poloviny 14. a počátku 15. století patří bohužel v dosavadním odborném zpracování dějin vratislavské katedrální kapituly ve středověku mezi nejméně probádané.⁹⁶ Přesto lze říci, že z časů vlády

⁹³ Tento postup se v takto nápadné formě nikde jinde na rámu obrazu neobjevuje, malíř či dekorátor desky se mu snažili vyhnout dokonce i za cenu deformace jinak pravidelného desénu. Příkladem budiž detail křídla levého anděla na spodní liště.

⁹⁴ Výše řečené pak jednoznačně potvrzují infračervené snímky, na nichž je kanovnický oděv bezpečně rozpoznatelný. Navíc se zdá, že původně měla být postava zobrazena v přísném profilu a teprve po změně koncepce byl obličej natočen tříčtvrtečně, obdobně jako v případě donátora ve Vyšším Brodě.

⁹⁵ Spolu s tímto architektonickým milieu byl pak erb či nápis odstraněn pravděpodobně při úpravách v roce 1609. Proti této domněnce by mohl svědčit fakt, že právě zpráva z tohoto roku hovoří o „*desce biskupa Přelava*“. Na to lze odpovědět, že mohl být užit erb vratislavského biskupství, a navíc nelze ani vyloučit chybnou (heraldickou) identifikaci v manýristickém pramenu. Konečně nesmíme ztrácet ze zřetele výjimečné postavení biskupa Přelava, k němuž gravitovalo pozdější historické povědomí a kterého se nedostávalo žádnému z jeho následovníků (viz pozn. 34).

⁹⁶ Základní literaturou k tématu je: Samulski, Robert: *Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung des Breslauer Dom-kapitels im Mittelalter*, Inaugural-Dissertation ... bei dem Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesiischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, Brieg 1933; Schindler, Gerhard: *Das Breslauer*

biskupa Václava II. z Lehnice nevíme o žádné události, která by naznačovala možnost převedení objednávky oltářního obrazu z kapitulního kanovníka na biskupa,⁹⁷ nehledě k tomu, že bychom pro takový akt zřejmě nenašli dobový precedent. Události z roku 1414, které se Trochemu zdály vhodně obsahově korespondovat s ikonografií vratislavské desky, lze pak vztáhnout ke zjištěné záměně donátora či změně jeho statutu pouze stěží. Navíc suma, kterou Václav z Lehnice přiznal kapitule jako náhradu za lehnické panství, nebyla nikdy vyplacena, naopak částku 6.000 hřiven sám vydal z biskupské pokladny na udržení vlastních rodových držav, čímž finanční situaci biskupství i kapituly na sklonku své vlády citelně zkomplikoval.⁹⁸ Jistě i to bylo jednou z příčin, které vedly k jeho rezignaci (oficiálně ze zdravotních důvodů) v roce 1417. Další fakt hovořící proti možnosti, že by donátorem mohl být Václav z Lehnice, je podoba zobrazeného biskupa. Ač nejde vyloženě o pokus o realistickou podobu, nelze ani říci, že před sebou máme ideální, neindividualizovaný donátorský typus. O to je nápadnější, že věk zobrazeného dramaticky nekoresponduje se stářím Václava Lehnického, který byl v roce 1414 již bezmála sedmdesátiletý.

Výše zmiňovaná fakta a pozorování, ale i ikonografie samotné desky naznačují, že objednavatelem mariánského obrazu (a spolu s ním pravděpodobně celého oltáře v severní části ochozu katedrály sv. Jana Křtitele) byl s největší pravděpodobností Václavův bezprostřední následovník, člen knížecího rodu olešnických Piastovců, Konrád IV., zvaný Starší. Konrád se narodil někdy po roce 1380 jako nejstarší syn olešnického knížete Konráda III. a byla mu předurčena církevní kariéra. Snad již na konci roku 1399 přijal nižší svěcení, nejpozději v roce 1410 se stal kanovníkem vratislavské katedrály⁹⁹ a mezi léty 1411–1417 stál v čele katedrální kapituly jako její probošt.¹⁰⁰ V roce 1412 se vzdal kanovnické prebendy v Olomouci. V politické rovině se vždy orientoval na úzké vztahy k instituci českého krále. V době Václava IV. diplomaticky působil v královských službách.¹⁰¹ Po otcově smrti na přelomu let 1412/1413 se Konrád plně věnoval správě olešnického panství. Tento stav trval do roku 1416, kdy si vládu nad knížectvím rozdělil s již dospělými bratry a své síly napnul k získání dalších církevních beneficií ve Vratislavi. Po rezignaci Václava II. z Lehnice byl s podporou Zikmunda Lucemburského, s nímž se sblížil ve druhé polovině druhého desetiletí 15. století, zvolen vratislavským biskupem. Svěcení přijal

---

Domkapitel von 1341–1417: Untersuchungen über die Verfassungsgeschichte und Persönliche Zusammensetzung, Inaugural-Dissertation ... bei der Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, Breslau 1936; Dola, Kazimierz: *Prałaci wrocławskiej kapituły katedralnej w latach 1418–1500*, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 6, 1978, s. 257–307; idem: *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku. Ustrój – skład osobowy – działalność*, Lublin 1983; idem: *Der Breslauer Diözesanklerus im Mittelalter*. In: *Geschichte des christlichen Lebens im Schlesienschen Raum* (= *Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa* 1), hg. von J. Köhler – R. Bendel, Münster 2002, s. 393–420.

⁹⁷ K tomu viz zejména krátké biogramy jednotlivých kanovníků, jak je podává Dola: *Wrocławska kapituła* (cit. v pozn. 96), s. 331–416.

⁹⁸ Ibidem, s. 206–207.

⁹⁹ Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów Śląskich*, Tom II, Wrocław 1975, s. 178.

¹⁰⁰ *Allgemeine Deutsche Biographie* (dále jen *ADB*), Bd. XVI., Leipzig 1882, s. 573; Hausdorf, Gerog P. A.: *Die Piasten Schlesiens*, Breslau 1933, s. 138–139; Schmidt, Odilo: *Untersuchungen zu den Breslauer Bischofskatalogen*, Breslau 1917.

¹⁰¹ Byl členem výše zmíněného spolku slezské šlechty z roku 1402, roku 1409 vedl jménem Václava IV. jednání s polskými Jagellonci a v roce 1412 urovnával spory mezi opolskými knížaty, vratislavskými měšťany a Prahou. Později, již ve službách posledního Lucemburka, dojednával protipolskou koalici spojující Zikmunda, řád německých rytířů a slezskou šlechtu, která měla Jagellonce přimět k účinné pomoci v boji s husity. Srov.: *Polski słownik biograficzny* XIII/4, zeszyt 59, ed. B. Leśnodorski, Kraków 1968, s. 590–591. Viz také http://pl.wikipedia.org/wiki/Konrad_IV_Starszy, vyhledáno 10. 12. 2007.

22. ledna 1418 v biskupském Otmuchově.¹⁰² V roce 1420 byl v Praze přítomen Zikmundově korunovaci českým králem. O dva roky později ho Zikmund jmenoval nejvyšším zemským hejtnanem celého Slezska a pověřil jej vedením bojů s husity (již v roce 1421 jeho vojska obsadila Broumovsko a tuto oblast kontrolovala až do konce husitských válek). V důsledku vytrvalých bojů se vratislavské biskupství za vlády Konráda Olešnického fatálně zadlužilo, což vedlo od počátku třicátých let k trvalým a hlubokým sporům mezi biskupem a kapitulou, které vyústily do pokusu o jeho odvolání roku 1444, proti němuž se však postavil papež Evžen IV.¹⁰³ Konrád zemřel v biskupské funkci v roce 1447 a pohřben byl ve vratislavské katedrále.

Na základě výše načrtnutého životopisu lze postulovat konkrétní hypotézu o vzniku vratislavské desky. Podle ní Konrád Olešnický přistoupil krátce po změně osobních priorit v roce 1416 (kdy se začal výrazněji orientovat na církevní kariéru) k založení oltáře dedikovaného P. Marii.¹⁰⁴ Z pozice představeného kapituly, který byl zároveň zajištěn stabilními příjmy z výnosného olešnického panství, zvolil formu většího architektonického retabula, umístěného mezi dva pilíře chórového ochozu. Malba oltářního obrazu byla započata pravděpodobně v roce 1417. Volba Konráda biskupem na sklonku téhož roku pak zapříčinila podstatnou změnu v koncepci identifikace donátorské postavy, aniž se musela dotknout celkové ikonografie desky. Postava sv. Mikuláše s největší pravděpodobností odkazuje na biskupský Otmuchov a tamní kolegiátu, kterou s vratislavským centrem poutaly mnohačetné vazby a k níž měl Konrád zřejmě rovněž blízko, jak o tom svědčí výběr místa biskupského svěcení. O účtě donátora ke sv. Barboře hovoří fakt, že Konrád byl členem svatobarborského bratrstva, které vzniklo jako spolek katedrálních altaristů již v roce 1411¹⁰⁵ a postava sv. Jana Křtitele, patrona vratislavské katedrály, tuto sestavu logicky doplňuje a uzavírá.¹⁰⁶ Slohová orientace malby pak souvisí s biskupovou orientací

---

¹⁰² *ADB*, s. 573.

¹⁰³ V jejich pozadí pak stál také rozdílný názor na obedienci v letech basilejského koncilu – zatímco Konrád zůstal věrný papeži, kapitula se přiklonila na stranu konciliaristů. Dola: *Wrocławska kapituła* (cit. v pozn. 96), s. 210.

¹⁰⁴ Kromě toho, že takové patrocinium je zcela univerzální, lze poukázat na to, že Konrád byl pravděpodobně i výrazným mariánským ctitelem. Stal se totiž jedním z nemnoha členů rytířského řádu Obojku honičiho psa, který byl založen lehnickými knížaty Václavem II. (biskupem vratislavským) a jeho bratrem Ludvíkem II. Lehnicko-Břežským v roce 1413, zřejmě po vzoru Zikmundova Dračího řádu. Jednou z náplní řádu byla i mariánská účta projevovaná peněžitou podporou kostelů, zasvěcených P. Marii. K tomu viz: Kaczmarek, Romuald: Stowaryszenie „Obroży psa gończego“. Z dziejów świeckich zakonów rycerskich na średniowiecznym Śląsku, *Sprawozdania Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, Wydział nauk o sztuce* 108, 1991, s. 15.

¹⁰⁵ Dola: *Wrocławska kapituła* (cit. v pozn. 96), s. 161.

¹⁰⁶ Pouze pro doplnění uvádím charakteristiku biskupa Konráda a popis jeho podoby z pera Jana Długosze: „*Vir vigor et cholericus, parvae litterae, staturae parum iustae, mero crapulae et ventri deditus, in feminas male temperatus, prodigus expensor, crassi corporis, oculos habens lippientes, sermone mutilato te balbutinte utebatur...*“ (Długosz, Jan: *Catalogus Episcoporum Wratislaviensium*, Cracoviae 1887, s. 472) Długoszovo příkré a zaujaté hodnocení (z nějž Konrád vychází jako osoba obdařená vši ošklivostí tělesnou a všemi neřestmi ducha) je až karikaturní a snad i topické a nelze jím jistě kategoricky poměřovat zobrazenou donátorskou postavou, pojatou s menším smyslem pro individualizaci, než je tomu u příkladu vyšebrodského. Długosz, národně citící polský letopisec a Konrádův mladší současník, zde zřejmě odhaluje svůj postoj k biskupovi, jenž v roce 1435 vydal dekret, kterým znemožnil nebo přinejmenším značně znesnadnil přístup k církevním beneficiím všem Neslezanům, což bylo opatření ve své době zacílené zejména proti polskému vyššímu kléru a jeho vlivu ve Vratislavi. Viz: Heyne, Johann: *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau. Dritter Band*, Breslau 1868, s. 704; Dola: *Wrocławska kapituła* (cit. v pozn. 96), s. 139. Upozornit bych chtěl pouze na jeden detail, který mě při pohledu na zobrazeného biskupa opakovaně upoutal, a to jeho nápadné přivřeně oči a lehce zastřený pohled. V této souvislosti musím podtrhnout Długoszův výraz „*oculos habens lippientes*“ – tedy česky volně „*krhavého zraku*.“

mocensko-politickou na českého krále, ať jím byl Václav IV. nebo později zejména Zikmund Lucemburský.¹⁰⁷

Úzký vztah objednavatele vratislavské desky k tamní katedrální kapitule dokládá (kromě donátorské postavy) ještě jeden detail. Z oltářní architektury v severní části katedrálního ochozu, v níž byla deska původně umístěna, se dochovaly dva zlomky výzdoby, které přesahovaly na substrukci samotné stavby, a nemohly tedy být odstraněny spolu se zbytkem oltáře. Jde o dvě nástěnné malby, jejichž přináležitost k bývalému oltářnímu celku dokládá nápis vztahující se k obnově prováděné kanovníkem Bartolomějem Jerinem v roce 1609 [obr. 14]. O této události hovoří zároveň nejstarší zpráva zmiňující mariánský obraz vratislavské katedrály. Manýristická obnova poněkud znejasnila původní slohový charakter maleb, které jsou přesto polskou odbornou literaturou jednohlasně kladeny do dvacátých let 15. století.¹⁰⁸ Ve sledovaných souvislostech je ovšem hodný pozornosti hlavně námět maleb, kterým je Ukřižování na levém a postavy sv. Barbory a sv. Vincenta na pravém pilíři. Zatímco o vztahu biskupa Konráda ke svatobarborskému kultu jsme se již zmínili, posledně jmenovaný světec je hlavním patronem vratislavské dómské kapituly, jíž byl Konrád svého času proboštem. Společný podíl biskupa a kapituly na objednávkce celého oltáře lze přitom s vysokou pravděpodobností vyloučit, protože vztah těchto dvou institucí byl přinejmenším od posledních let vlády biskupa Václava z Lehnice až do padesátých let 15. století permanentně napjatý, na čemž nezměnil nic ani fakt, že dva z představených kapituly dosáhli v té době biskupského úřadu.¹⁰⁹

K jednoznačnému zodpovězení otázky po konkrétní formě objednávky nám chybí dostatek biografických zpráv o biskupu Konrádovi, jakož i hlubší poznání tehdejší dílenské praxe. Jak již bylo zmíněno, Konrád udržoval s pražským královským dvorem styk, který se jistě neodehrával pouze na distanční rovině, ale je zřejmé, že sám Konrád Prahu ještě před svým zvolením biskupem opakovaně navštívil. Tak se mohl seznámit s činností dílny Mistra Vyšebrodské madony, kde potom objednal obraz do zamýšleného oltáře.¹¹⁰ Naopak požadavek na změnu statutu donátora bylo jistě možné formulovat korespondenčně prostřednictvím listu či posla. Hotový obraz byl do Vratislavi pravděpodobně zaslán záhy po dokončení v roce 1418. Že by si jej byl biskup osobně vyzvedl až u příležitosti Zikmundovy korunovace roku 1420, není pravděpodobné vzhledem k tomu, že Praha byla tehdy zcela ve víru husitských válek.

14. Ukřižování, Vratislav, katedrála sv. Jana Křtitele.
Foto Jan Klípa.

107 Podobnou kariérou jako Konrád Olešnický prošel také jeho nástupce Piotr II. Nowak. Rovněž on byl kanovníkem vratislavské katedrály (od roku 1442 proboštem), po smrti Konrádově krátce administrátorem diecéze a v září roku 1447 byl zvolen jeho nástupcem. Potud by i on teoreticky mohl být zobrazeným donátorem. Proti tomu však stojí fakt, že slohově by náš mariánský obraz ve Vratislavi na konci čtyřicátých let působil značně retrográdně (připomeňme, že v roce Nowakovy volby vznikl progresivní, norimbersky orientovaný oltář sv. Barbory z kostela sv. Alžběty) – pro preferenci tohoto rysu však nenacházíme v Nowakově biografii předpokladu. Biskup Nowak navíc veškerou svou mocensko-politickou strategii orientoval na habsburský dvůr ve Vídni. Tam studoval ve dvacátých letech kanonické právo, v roce 1438 se stal kaplanem a dvořanem Albrechta II. Habsburského, na císaře Fridricha III. se obrátil s prosbou o pomoc ve věci své biskupské volby a ve prospěch císaře a jeho chráněnce Ladislava Pohrobka v roce 1449 spravoval královská území ve Slezsku. Naproti tomu o vazbách Piotra Nowaka na české prostředí nevíme nic a nesvědčí pro ně ani tehdejší obecná politická situace. Heyne: *Dokumentierte Geschichte* III. (cit. v pozn. 106), s. 711–712; Dola: *Wroclawska kapituła* (cit. v pozn. 96), s. 215–217.

108 Karłowska-Kamzowa, Alicja: *Malarstwo Śląskie 1250–1450*, Wrocław 1979, s. 48, 120, obr. 91; Domaśłowski, Jerzy – Karłowska-Kamzowa, Alicja – Korniecki, Marian – Malkiewiczówna, Helena: *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, Poznań 1984, s. 89, 122.

109 Dola: *Wroclawska kapituła* (cit. v pozn. 96), *passim*.

110 Je otázka, zda zde nemohla působit v prostředkující roli partnerská instituce kapituly při kostele sv. Víta, jejíž člen přibližně v téže době pověřil obdobnou objednávkou stejnou dílnu (viz výše). Naproti

Z předložených hypotéz tedy vyplývají pro časové zařazení obou mariánských obrazů následující závěry: Madona vyšebrodská byla patrně namalována mezi lety 1415 a 1420, zatímco pro vznik Madony vratislavské se podařilo stanovit přesný termín na přelomu let 1417 a 1418. Otázka, která deska vznikla jako první a která následovala, není v tomto případě podle mého názoru důležitá. Patrné však je, že, vezmeme-li v úvahu figury zdobící rámy obou obrazů, na vzniku jihočeské malby se podílel konzervativněji založený a méně jistý umělec v porovnání s autorem vratislavského díla a jeho rámu. Tamní postavy jsou statuárněji cítěné, jistější v kompozicích, přesvědčivější v měřítku a některými detaily v drapérii či formou nápisových pásek ukazují již k následující, pozdní fázi krásnoslohového malířství. Konstatované slohové rozdíly pak nepramení v časové vzdálenosti vzniku obrazů (jak je zřejmé rovněž z předložených datací), ale jsou založeny spíše v pojetí jednotlivých participujících tvůrců.

Domnívám se, že uvedená argumentace dospěla v případě obou děl, která jsou pro zhodnocení malířství předhusitského a husitského období klíčová, k relativně pevným datačním oporám. Z tohoto bodu bude v budoucnu možno učinit pokus o revizi starších i recentně formulovaných koncepcí vývoje deskové malby v první polovině 15. století v Čechách.*

---

tomu vliv faktu, že před rokem 1412 byl Konrád i držitelem kanovnické prebendy v Olomouci, na jeho znalost pražského uměleckého prostředí lze celkem jistě vyloučit.

* Za konzultace a za pomoc při bibliografických rešerších jsem zavázán dr. Romualdu Kaczmarkovi (Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Wrocławski), dr. Ondřeji Jakubcovi (Muzeum umění Olomouc) a Lucii Creighton (Vratislav).

MADONNA Z WYŻSZEGO BRODU I MADONNA Z WROCŁAWIA

PRZYCZYNEK DO POZNANIA WZAJEMNYCH STOSUNKÓW I KONTEKSTU HISTORYCZNEGO

Przedmiotem studium są dwa mariańskie obrazy tablicowe z późnej fazy stylu pięknego – Madonna z Wyższego Brodu i Madonna z Wrocławia z celem ich dokładniejszego określenia chronologicznego, które może być następnie podstawą dla przyszłej analizy całej warstwy czeskiego malarstwa z okresu przedhusyckiego i husyckiego. W obu przypadkach była punktem wyjścia dochowana figura donatora na ramie. Malowidło z Wyższego Brodu zostało prawdopodobnie malowane na zlecenie kanonika praskiego kościoła Šimona z Nymburka. Ten już publikowany pogląd sprecyzowano dzięki usytuowaniu czasu powsta-

nia obrazu do początkowych lat piastowania przez Šimona funkcji kanonika. Figura donatora na ramie malowidła w Wrocławiu została na podstawie dokładnej analizy materiałowej identyfikowana jako biskup wrocławski Konrad IV Oleśnicki. Powstanie obrazu można z dużym prawdopodobieństwem datować do czasu mianowania Konrada IV (dotychczasowego prepozyta wrocławskiej kapituły katedralnej) biskupem wrocławskim na przełomie lat 1417/1418. Oba obrazy, charakteryzujące się dużym podobieństwem warsztatowym, zostały przypuszczalnie namalowane w drugiej połowie drugiego dziesięciolecia XV wieku. Ta teza bazująca na nowo postawionych argumentach ponownie otwiera pytanie o charakter i formę malarstwa u schyłku panowania Wacława IV – a więc pytanie znajdujące się w ostatnim czasie poniekąd na marginesie.

THE MADONNA OF VYŠŠÍ BROD AND THE MADONNA OF WROCŁAW

CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THEIR MUTUAL RELATIONS AND HISTORICAL CONTEXT

The subject of this essay is two Marian panel paintings from the late stage of the Beautiful Style – The Madonna of Vyšší Brod and The Madonna of Wrocław from the local cathedral. The aim was an attempt at their more precise chronological classification, on which the future analysis of the entire group of Bohemian pre-Hussite and Hussite painting could be based. In the cases of both works, the point of departure was the survived figure of a donor on the frame. The painting from Vyšší Brod was probably executed on commission from the canon of the Prague

church, Šimon of Nymburk. This already published opinion was elaborated on by dating the origin of the painting to the early years of Šimon's appointment as canon. The figure of the donor, featured on the frame of the Wrocław panel, was recently identified as the Wrocław Bishop, Conrad IV of Oels, on the basis of detailed research of the material. Very probably, the painting was created in the period of the election of Conrad IV (the hitherto provost of the Wrocław dome chapter) by the Wrocław bishop at the turn of 1417 and 1418. The two works, which are linked by close workshop affinity, were most possibly painted in the course of the latter half of the 1420s. This newly documented claim again opens the issue of the character and form of painting at the end of the reign of Wenceslas IV – i.e. the issue which has lately been somewhat marginalized.

STRESZCZENIE

SUMMARY

SOCHA PANNY MARIE V NADĚJI Z DUBAN A JEJÍ VZTAH K MLADŠÍMU OLTÁŘI Z DUBAN

Helena Dáňová

Socha P. Marie v naději¹ [obr. 1] je ve sbírce Národní galerie v Praze od roku 1934, kdy byla zapůjčena Litoměřickou biskupskou konzistoří jako součást mladšího pozdně gotického oltáře z Duban vytvořeného kolem roku 1470 [obr. 2].²

Slohovým rozbořem a datací sochy jsem se zabývala v katalogu výstavy *Slezsko – perla v České koruně*,³ závěry proto jenom stručně shrnu: socha P. Marie v naději úzce souvisí s dnes nezvěstnou opukovou sochou téhož námětu z Toruně od Mistra Toruňské madony z doby kolem roku 1390 a s opukovou plastikou Marie Gravidy ze Zhořelce vytvořenou kolem roku 1400. Dřevěná socha dubanské Marie je z těchto tří nejmladší prací a dokládá, že její tvůrce byl dobře obeznámen s díly vznikajícími v parléřovské huti. Ačkoli je řezba znejasněna silnou vrstvou polychromie, utváření draperie v dolní partii sochy ve vertikálních liniích nasvědčuje tomu, že vznikla nejspíše mezi lety 1410–1415.

Dosud všichni badatelé předpokládali, že socha P. Marie v naději nijak nesouvisí s pozdně gotickým mariánským oltářem, byla do něj druhotně umístěna a takto se spolu s oltářem dostala do Národní galerie v Praze. V příspěvku se snažím tento závěr přehodnotit a prokázat, že mladší dubanský oltář byl vytvořen přímo pro tuto P. Marii v naději.

Původní provenienci sochy neznáme. Je však jisté, že nebyla určena pro málo významný kostel sv. Petra a Pavla v Dubanech,⁴ do Duban v blízkosti Libochovic (okr. Litoměřice) se dostala až později, patrně při svozech, což by mohl pomoci objasnit archivní průzkum. Z malého dubanského kostela pochází nezvykle velké množství středověkých uměleckých děl. Kromě mladšího dubanského oltáře, o němž pojednává tento příspěvek, je to ještě další, starší dubanský oltář, který byl dlouho umístěn v arkýři Karolina v Praze, nyní je ve stálé expozici Národní galerie v Anežském klášteře;⁵ v Dubanech se stále nachází pozdně středověký oltář z první čtvrtiny 16. století se sochami P. Marie, sv. Barbory, Kateřiny, Petra a Pavla.⁶

Původ sochy P. Marie v naději můžeme patrně hledat v blízkém okolí, s vysokou pravděpodobností v ženském klášteře. Na tomto místě je však třeba zdůraznit, že se v otázce přímého původu díla budu pohybovat pouze v úrovni hypotézy. Pro ženské kláštery a zbožnost řádových sester byly sochy Marií v naději typické.⁷ Jedním z nejstarších dochovaných příkladů tohoto námětu je P. Marie v naději z kláštera dominikánek u Sv. Kříže v Řezně z doby kolem roku 1300 (Norimberk, Germanisches Nationalmuseum) s vyjímatelnou figurkou Ježíška,⁸ používanou při paraliturgických hrách s námětem Kristova narození, kdy byla vkládána do jesliček. Podobně „interaktivní“ socha téhož námětu se dochovala také v klášteře cisterciáček v Marienstern

1 Národní galerie v Praze, inv. č. P 4627, lipové dřevo, plná plastika, vzadu opracovaná, zlacení šatu, malba inkarnátu, v. 70 cm, š. 23 cm, hl. 19.5 cm. Do inventáře Národní galerie v Praze převedena roku 1961.

2 Národní galerie v Praze, inv. č. O 8634–36, tempera na lipovém dřevě, rozměry: střed oltáře v. 176 cm, š. 75 cm; levé křídlo v. 176,5 cm (210 cm včetně krabů), š. 37 cm; pravé křídlo v. 176, 5 cm (210 cm včetně krabů), š. 37 cm; trojúhelný nástavec v. 73 cm; š. 73 cm. Do inventáře Národní galerie v Praze převeden roku 1961.

3 *Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 132–134, č. k. I. 5. 17, zde uveden seznam literatury.

4 Matějka, Bohumil: *Soupis památek historických a uměleckých. Okres roudnický*, I. díl, Praha 1898, s. 92–97; *Umělecké památky Čech I.*, díl A–J, ed. E. Poche, Praha 1977, s. 331.

5 Národní galerie v Praze. Oltář z Duban s Assumptou v květnici, inv. č. O 8637–8640, dřevo, střed: 118 x 103 cm, křídla: 118 x 51 cm, predella je mladší a k triptychu nepatří. Naposledy k tomuto oltáři Bartlová, Milena: *Poctivé obrazy. Deskové malířství v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 395.

6 Matějka: *Soupis památek* (cit. v pozn. 4), s. 95–96; *Umělecké památky Čech* (cit. v pozn. 4), s. 331.

7 Vyčerpávající přehled zobrazení P. Marie v naději a jeho teologický aspekt podává Lechner, Gregor Martin: *Maria Gravidia. Zum Schwangerschaftsmotiv in der bildenden Kunst*, München – Zürich 1981.

8 Ibidem, s. 101 a 394, obr. 135.

1. P. Marie v naději, Praha, 1410–1415, lipové dřevo, zlacení šatu, malba inkarnátu, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

z druhé třetiny 14. století.⁹ Specifická zbožnost a mystika řádových sester, zcela odlišná od mužských řádů, pravděpodobně vykrystalizovala v důsledku jejich nerealizovaného mateřství.¹⁰

K rozšíření ikonografie těhotné P. Marie přispěl velkou měrou Jan z Jenštejna (1348–1400),¹¹ pražský arcibiskup a významný donátor na pražském královském dvoře.¹² Koncem 14. století byl z jeho iniciativy zaveden svátek Navštívení od roku 1386 pro pražskou arcidiecézi a od roku 1389 pro celou katolickou církev. Námět Gravidy, včetně samotné scény Navštívení se od té doby v malířství, sochařství (Toruň, Zhořelec, poutní socha v Bogenberg u Straubingu ad.) i knižní malbě stává častějším.

Jediným ženským klášteřem, který leží nedaleko Duban, je významný klášter premonstrátek s kostelem Narození P. Marie v Doksanech a je pravděpodobné, ačkoliv archivně nedoložitelné, že tento klášter byl původním místem určení pro sochu P. Marie v naději. Doksanský klášter premonstrátek byl založen v polovině 12. století Vladislavem II. a jeho manželkou Gertrudou. Před polovinou 13. století byl románský klášter poškozen a poté opravován, další škody vznikly požárem na konci 13. století, kdy zůstala ušetřena pouze bazilika Narození P. Marie. Na počátku 14. století byl klášter goticky přestavěn, dnes však již nelze tyto zásahy rozpoznat.¹³ Počátkem 15. století, v období pro klášter celkem příznivém, mohla být objednána socha Marie v naději, která by dobře zapadla do celkové liturgické náplně ženského kláštera. V *Doksanském nekrologiu*¹⁴ se pro 15. století zachovalo množství odkazů a nadání finančních částek od jeptišek i laiků, jejichž určení není blíže specifikováno. Jen některé z nich jsou přímo určeny na kalichy, patény, roucha atp.¹⁵ Je možné, že z takového nadání mohla být pořízena také socha P. Marie v naději. Snad se můžeme domnívat, že i její „parléřovská“ forma by mohla nasvědčovat tomu, že objednatelkami byly právě doksanské jeptišky, které měly jistě styky s Prahou a s královskou rodinou.

Za husitských válek byla roku 1421 gotická stavba kláštera značně poškozena a vypleněna.¹⁶ Několika jeptiškám se před husity podařilo uprchnout do Roudnice a poté do Litoměřic. Sochu

⁹ *Zeit und Ewigkeit. 128 Tage Marienstern*. Katalog, hg. von J. Oexle – M. Bauer – M. Winzeler, Halle an der Saale 1998, s. 89 (autor hesla Gerhard Walter).

¹⁰ Mystikou v ženských klášteřích a jejími specifiky se zabývá Hamburger, Jeffrey F.: *The Visual and Visionary. Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, New York 1998 a Suckale, Robert: *Die mittelalterlichen Damenstifte als Bastionen der Frauenmacht*, Köln 2001. Zatím naposledy se problematice věnovali oba jmenovaní autoři na výstavě *Krone und Schleier* v roce 2005 v Bonnu a Essenu: *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern. Die frühen Klöster und Stifte 500–1200. Die Zeit der Orden 1200–1500*. Katalog, hg. von J. Gerchow – P. Marx, München – Bonn – Essen 2005.

¹¹ K arcibiskupu Jenštejnovi a jeho vztahu k umění zatím naposledy Homolka, Jaromír: Arcibiskup Jenštejn a výtvarné umění (poznámky k výtvarné propagandě v předhusitských Čechách). In: *Jenštejn 1977*, eds. J. Rak – J. Žalman, Brandýs nad Labem – Stará Boleslav 1977, s. 115–151.

¹² Kromě jiného máme doložen obraz s námětem Navštívení P. Marie, který si objednal pro Svatovítskou katedrálu. Ibidem, s. 127–129.

¹³ Vlček, Pavel – Sommer, Jan – Foltýn, Jiří: *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997, s. 212–216.

¹⁴ Emler, Josef: *Necrologium Doxanense*. In: *Věstník Královské české společnosti nauk*, Praha 1884, s. 83–144.

¹⁵ Ibidem, s. 108 – probošt Simon (doložený mezi lety 1300–1315) zakoupil za padesát hřiven stříbra „*ymaginem sancte Marie*“, s. 121 – Vladislav Jindřich (syn krále Vladislava II) daroval klášteru 100 hřiven stříbra a „*preciosam ymaginem sancte Marie*“ za 50 hřiven. Zda šlo v prvním případě o sochu či obraz, není možné určit. V druhém případě jde o nedochovaný kultovní obraz Madony doksanského kláštera (ikonu), který mohl být darován již při založení kláštera roku 1197 (v nekrologiu je vzpomínán ke dni úmrtí donátora Vladislava Jindřicha), jak doložil Kořán, Ivo: Byzantské vlivy na počátky české malby gotické a Roudnická madona v Krakově, *Umění* 24, 1976, s. 218–242, k obrazu s. 219 a pozn. 5 na s. 236. Další mariánská zobrazení již nekrologium nezmiňuje. Odkazy na patény, mešní roucha ad. – Emler: *Necrologium* (cit. v pozn. 14), např. s. 131, 140, 143.

¹⁶ Vlček – Sommer – Foltýn: *Encyklopedie* (cit. v pozn. 13), s. 212; Beneš, František: Doksany, býv. královský panenský klášter Praemonstrátek nad Ohří, *Památky archeologické* 5, Praha 1963, s. 162–179 (pro středověkou

Marie Gravidy, liturgicky určitě velice významnou, zřejmě ukryly či odnesly a před husity tak zachránily. Roku 1426 bylo několik řeholnic povoláno z Litoměřic zpět a klášter byl postupně obnovován. Po smrti krále Jiřího z Poděbrad a nástupu Vladislava Jagellonského k vládě se klášter rozrůstá a obývá jej již čtyřicet řádových sester. Právě v té době mohl být v Doksanech pro tuto kultovní sochu Marie Gravidy z prvního desetiletí 15. století vytvořen mariánský oltář, do jehož niky byla vsazena.

Mladším oltářem z Duban, jenž se ojediněle dochoval v téměř intaktním stavu včetně své řezbářské výzdoby (krabi a fiály nad nástavci), se doposud podrobněji zabýval v padesátých letech předchozího století pouze Jaroslav Pešina, který jej datoval do doby kolem roku 1470 a kladl do souvislosti s vratislavským oltářem sv. Barbory přímo datovaným rokem 1447.¹⁷ Nizozemský vliv rozpoznáný na oltáři z Duban měl být zprostředkován právě prostřednictvím slezského malířství.

Na pohyblivých křídlech mladšího dubanského oltáře je zobrazeno Navštívení – na pravém P. Marie, na levém sv. Alžběta, nad nimi v nástavcích pak proroci Jeremiáš a Izaiáš. Při zavření oltáře se objeví torzálně dochovaný motiv Zvěstování – na levém křídle zvěstující anděl, na pravém Marie přijímající zvěstování, v nástavcích jsou opět polopostavy proroků. Nad skříní oltáře v trojúhelném nástavci je výjev Korunování P. Marie za přítomnosti andělů. Obě strany oltářní niky lemují vyřezávané tordované sloupky a po stranách dvojice malovaných adorujících andělů. Predella se bohužel nedochovala.

Ikonomie oltáře je čistě mariánská a navíc je zde zdůrazněno Mariino těhotenství. Ústředním motivem mladšího dubanského oltáře je tedy oslava P. Marie, přesněji Marie Gravidy. Sochu v nice adorují andělé, vždy dva nad sebou po obou stranách. Andělé niku „přidrží“ za tordované sloupky, vzniká tak iluzivní prostorový dojem, že oltář povznášejí. Nika samotná je v dolní části iluzivně vymalovaná draperií s třásněmi, v horních dvou třetinách se malba nedochovala, jsou zde však patrné zbytky malby textilních vzorů. Podobné koberce jsou typické pro výjev P. Marie jako služebnice v chrámu, kde se Marie se sepjatýma rukama, oblečená většinou do šatů zdobených klasy, objevuje v interiéru s oltářem, někdy navíc adorovaná anděly. Takový typ vycházel z grafik, které tehdy po střední Evropě kolovaly ve velkém množství, inspirací byly zejména grafické listy Mistra E. S. (činný 1450–1467). Jeho grafický list s námětem P. Marie jako služebnice v chrámu pochází z roku 1467.¹⁸ Stejný námět má také obraz P. Marie klasové z Boru u Tachova z doby kolem roku 1480 v Národní galerii v Praze.¹⁹

Také scéna Korunování P. Marie v trojúhelném nástavci nad oltářní nikou se váže přímo k postavě korunované Gravidy z Duban. Zobrazení Marie v naději s korunou na hlavě je velmi vzácný motiv, opukové sochy v Toruni i Zhořelci mají hlavy zdobené pouze čelenkou a ani další mladší plastiky stejného námětu korunu nenesou.²⁰ P. Marie z Duban zde tedy vystupuje také jako královna nebes, což zdůrazňuje ještě výjev na nástavci, kde Kristus Marii korunu na hlavu

2. Oltář z Duban se sochou Gravidy, Čechy, kol. 1470 (oltář), tempera na dřevě, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

historii kláštera s. 167); Mika, Josef: *Das Rühmwürdige Doxan, oder Des Königl. Jungfräulichen Stifts, der Schneeweissen und hochbefreyten Praemonstratenser Jungfrauen zu Doxan. Kurzer Entwurff*, Leitmeritz 1726.

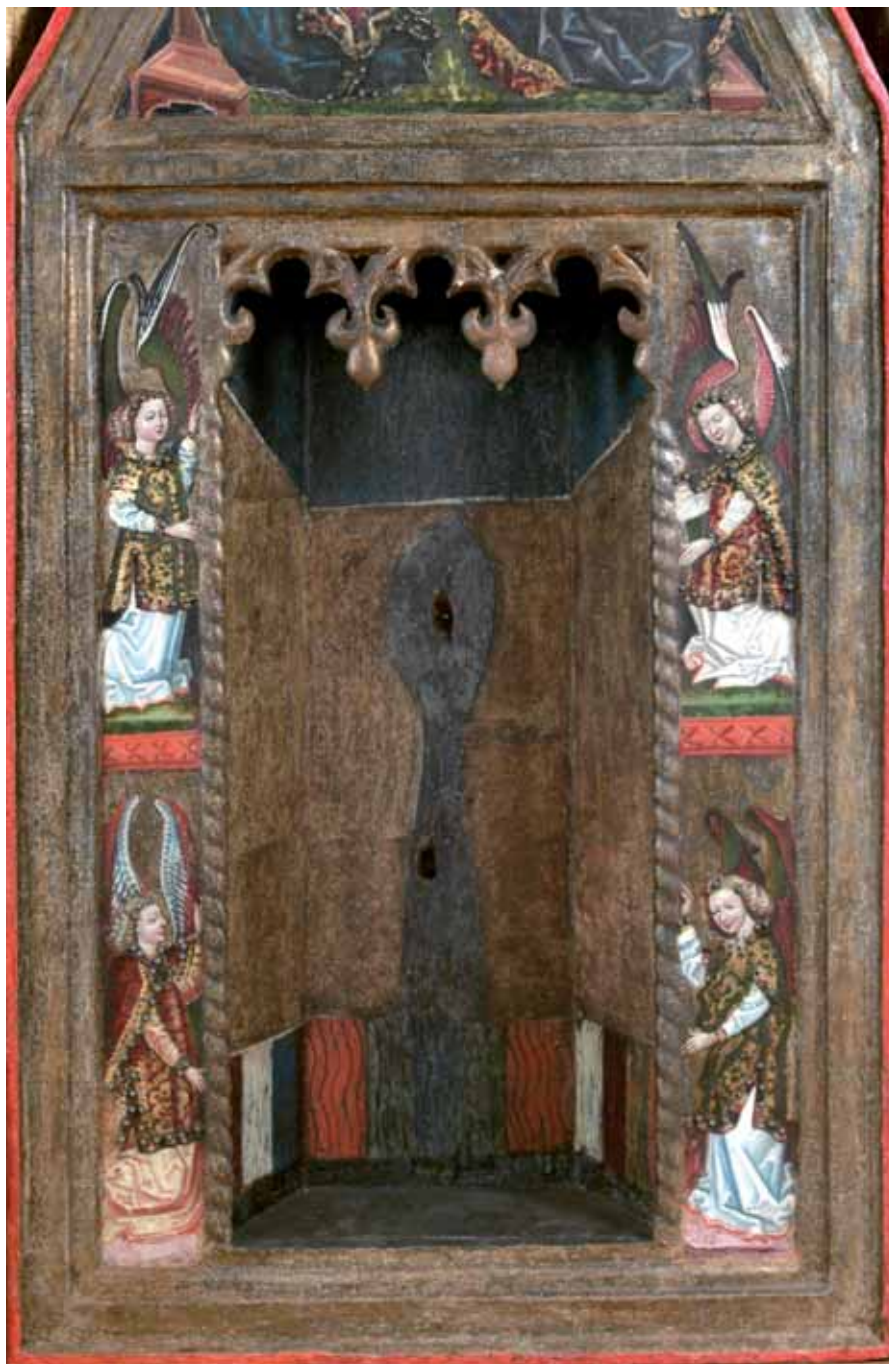
¹⁷ Pešina, Jaroslav: *Česká malba pozdní gotiky a renesance. Deskové malířství 1450–1550*, Praha 1950, s. 23 a 105. Naposledy se k oltáři (v souladu s Pešinovým datováním) krátce vyjádřila Štěpánka Chlumská v průvodci po expozici Národní galerie v Anežském klášteře: *Čechy a střední Evropa 1200–1550. Sbírka starého umění Národní galerie v Praze*, ed. Š. Chlumská, Praha 2006, s. 84.

¹⁸ *The Illustrated Bartsch*. Vol. 8. *Early German Artists*, ed. J. C. Hutchinson, New York 1980, s. 115, č. 120 (L49), rozměry 152 x 112 cm, Vídeň, Graphische Sammlung Albertina.

¹⁹ Naposledy k této desce Chlumská: *Čechy a střední Evropa* (cit. v pozn. 17), s. 83–84. Inv. č. O 18208, olejová tempera, jedlové dřevo potažené plátnem, rozměry: v. 150 cm, š. 100 cm.

²⁰ Viz pozn. 7.

3. Detail prázdné oltářní niky. Foto Národní galerie v Praze.

4. Detail oltářní niky se sochou Gravidy. Foto Národní galerie v Praze.

teprve pokládá (ústřední socha je pak již korunovaná). Ojedinelou analogii korunované Gravidy najdeme v iniciále „V“ v rukopise Liber Viatikus Jana ze Středy, kde je zobrazena jako trůnící, s korunou, navíc se svatozáří a adorovaná anděly.²¹ Zde se nabízí úvaha, zda právě koruna naší sochy nedokládá fakt, že Gravidu mohla být již v době svého vzniku součástí oltářní archy s takovou mariánskou tematikou. Pak by mladší oltář z Duban opakoval starší vzor z první čtvrtiny 15. století a tím by byl vysvětlen i zvláštní, na jiných volných sochách těhotných Marií²² neopakovaný motiv koruny na hlavě. Proti tomuto závěru však svědčí plný objem sochy – pokud by byla již od počátku součástí oltáře, je pravděpodobnější, že by byla provedena v zadní partii plošněji.

Další důkaz, že mladší dubanský oltář byl jistě vytvořen pro naši sochu, vyvstal, když jsme s restaurátorkou plastiku těhotné Marie umístily do niky [obr. 3, 4]. Ukázalo se, že proporčně zcela vyhovuje rozměrům archy. Otvor v nise je ve stejné výšce jako druhotný otvor v zádech sochy, Gravidu byla v nise lehce zavěšena tak, aby se nepatrně naklápěla k věřícím. Vzadu na draperii musela být socha lehce seříznuta [obr. 5], aby do niky přesně zapadla a dala se zavěsit – oltářní skříň by nemohla být hlubší, vinou výrazného esovitého prohnutí plastiky v horní partii (patrného z bočního pohledu) [obr. 6a, 6b] by pak socha v nise působila poněkud „utopeně.“

V letech 2006–2007 proběhl laboratorní průzkum,²³ který naše zjištění nadále podpořil. Restaurátorka ak. mal. Anna Třeštíková jej shrnula: „*Dílčí a dosud nedokončený restaurátorský průzkum byl zaměřen na možnosti posouzení shod, případně rozdílů ve složení barevných a polychromních vrstev včetně zlacení (respektive stříbření) a technologických postupů mezi stojící P. Marií Gravidou a oltářem. Úskalím takového průzkumu je fakt, že složení pletových vrstev i zlacení či stříbření bývá často velmi podobné i u děl, která spolu nijak nesouvisí. V tomto případě jsme však našly shody ve skladbě pigmentů v pletové směsi, která není zcela běžně používána: jde o směs červeného organického laku a olovnaté běloby s menším obsahem ostatních červených pigmentů (rumělká, minium). Také pojednání oltářní architektury a Mariina roucha tvoří stejné vrstvy: na několikanásobném křídovém podkladu leží zkorodované zčernalé stříbro pokryté vrstvou žlutohnědého laku (vytvářejícího iluzi zlacení). Tento lak má stejné zabarvení a vykazuje v ultrafialovém (UV) světle stejnou luminiscenci.*“

Z uvedených zjištění vyplývá, že socha P. Marie v naději z Duban nebyla náhodně vsazena do nějakého „volného“ oltáře, ale že pro ni byl oltář speciálně navržen, s velkou pravděpodobností na objednávku doksanských řeholnic. Po zrušení kláštera Josefem II. v roce 1782, ale i dříve, např. po třicetileté válce, se celý oltář mohl dostat do kostela v nedalekých Dubanech.²⁴

Fakt, že pro středověkou sochu byl vytvořen o půl století později oltář, taktéž středověký, zatím u nás nemá obdobu. V našem prostředí jsou známy případy až z barokního období, kdy pro kultovně významnou středověkou sochu či obraz byl zhotoven soudobý oltář, např. socha sedící Madony z osmdesátých let 14. století z bočního oltáře v chrámu sv. Barbory v Kutné

5. P. Marie v naději, zadní strana. Foto Národní galerie v Praze.

²¹ Jako první tuto miniaturu publikovala Wilckens, Leonie von: Ein Kaselkreuz in Rokycany. Hinweise zur böhmischen Marienverehrung unter Karl IV. und der ersten Prager Erzbischöfen. In: *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, Nürnberg 1965, s. 33–51, (k P. M. z Duban s. 37).

²² S výjimkou nejstaršího dochovaného příkladu Gravidy z kláštera dominikánek v Řezně (viz pozn. č. 8).

²³ Vernerová, Ivana: *Laboratorní zpráva č. 07/4*. Chemicko-technologická laboratoř Národní galerie v Praze 2007. Zpráva je uložena v archivu Restaurátorského oddělení Národní galerie v Praze.

²⁴ Situaci, že by se přesun provedl již po třicetileté válce, by odpovídal fakt, že Gravidu neuvádí ve své práci z roku 1726 premonstrát a doksanský probošt Josef Mika: *Das Rühmwürdige Doxan* (cit. v pozn. 16). Avšak jeho svědectví nelze považovat za vyčerpávající, v duchu doby velebí své barokní úpravy a přestavby kláštera, včetně nového zařízení kostela. Je také možné, že středověké oltáře dal odvézt v rámci barokizace chrámu sám probošt Mika. Mika zmiňuje pouze středověkou sochu P. Marie, která se těšila zvláštní přízni jeptišek

6a. P. Marie v naději, boční pohled. Foto Národní galerie v Praze.

hoře je vsazena do barokního rámce, stejně adjustována je i kultovní soška P. Marie v poutním chrámu na Svaté Hoře u Příbrami i samotná P. Marie na oltáři klášterního kostela v Doksanech²⁵ a mnoho dalších.²⁶

Příklady, kdy starší, většinou krásnoslohové (výjimkou ale nejsou ani sochy pocházející z počátku 14. století a starší) a hlavně liturgicky významné sochy byly zakomponovány do mladšího oltáře, najdeme hojněji v sousedním Slezsku a Německu. S naším oltářem se, až na výjimky, shodují i dobou vzniku mezi lety 1470–1480, v Německu pak tento fenomén přetrvává v důsledku reformace až do poloviny 16. století.

V Národním muzeu ve Vratislavi je uložen tzv. Oltář zlatníků z kostela sv. Maří Magdalény ve Vratislavi, který má v oltářní skříni osazeny sochy Bolestného Krista (kol. 1398) a po stranách sochy sv. Petra a Pavla (počátek 15. století). V oltářní skříni byly namalovány adorující polopostavy andělů. Oltář sám byl vytvořen kolem roku 1473 v dílně Mistra oltáře P. Marie z Lehnice.²⁷ Z vratislavského kostela sv. Alžběty také pochází oltář Božího těla z let 1470–1480,²⁸ který měl v svém středu umístěnou pietu Albertem Kutalem datovanou do doby kolem roku 1400, jež se ztratila za 2. světové války.²⁹ Nedochovaný střed oltáře po stranách vyplňovaly malby andělů s nástroji Kristova umučení, současné s oltářními křídly. V severní lodi vratislavského kostela P. Marie na Písku se nachází oltář z doby okolo roku 1500, v jehož středu je mnohem starší stojící P. Marie s dítětem z let 1320–1330.³⁰

Německými a rakouskými oltáři s ústřední starší plastikou se zabýval ve své práci Bernhard Decker.³¹ Pro jejich označení použil v souladu s Theodorem Müllerem pojmu „retrospektivní oltář.“ Domnívá se, že dobový fenomén souvisí s napětím v celé pozdně středověké společnosti, které způsobilo krizi ve vnímání kultovního objektu (jak obrazu, tak sochy) a zrelativizovalo jej.

(s. 100, odst. V.). Socha byla umístěna v kapli sv. Kandida v doksanském klášterním kostele. Beneš: *Doksany* (cit. v pozn. 16), s. 175, líčí, že v roce 1782 při rušení kláštera si komise v rámci sepisování veškerého majetku kláštera počínala dost necitlivě a soše v kapli sv. Kandida byla při sundávání roucha ulomena ruka. Socha P. Marie byla později přenesena na oltář do blízkého hřbitovního kostela sv. Petra a Pavla, kde ji zmiňuje Balcárek, Vladimír E.: *Doksany nad Ohří. Bývalý klášter premonstrátek. Stručný průvodce dějinami a památkami*, Praha 1929, s. 25 (s vyobrazením). Socha se tam zřejmě ocitla po zrušení kláštera Josefem II. Ve 20. století byla pak znovu přenesena zpět do klášterního kostela na oltář v boční kapli. P. Marie stojící na polygonálním soklu drží sedícího Ježíška na levé ruce, v pravé má jablko. Také Ježíšek drží jablko v levé ruce. Jak rozpoznala Ottová, Michaela: *Sochařství 15. století v severních a severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2004, s. 100, č. k. 20, socha volně opakuje draperiové schéma krásnoslohové plzeňské madony. P. Marii s Ježíškem, umístěnou vysoko na oltáři, lze zatím jen rámcově datovat do první čtvrtiny 15. století. Ze středověkého vybavení kláštera pochází dále mj. Doksanská archa (dnes Obrazárna Strahovského kláštera), viz: Kyzourová, Ivana – Kalina, Pavel: *Strahovská obrazárna. Od gotiky k romantismu. Vybraná díla ze sbírek kláštera premonstrátů na Strahově*, Praha 1993, s. 48–51, č. k. 23 a oltář sv. Kateřiny (dnes klášter v Oseku), viz: *800 let kláštera v Oseku (1196–1996)*. Katalog, ed. D. Stehlíková, Osek 1996, s. 34, č. k. 21 (autorky hesla: Bohuslava Chleborádová, Dana Stehlíková).

²⁵ Viz pozn. 24.

²⁶ Mariánskou úctou v barokní době se detailně zabýval Royt, Jan: *Obraz a kult v Čechách v 17. a 18. století*, Praha 1999.

²⁷ Guldan-Klamecka, Božena – Ziomecka, Anna: *Sztuka na Śląsku XII–XVI w. Katalog Zbiorów. Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2003, s. 281–296, č. k. III/60 (autorka hesla Božena Guldan-Klamecka). Oltář byl poničen v 2. světové válce.

²⁸ Ibidem, s. 304–308, č. k. III/66 (autorka hesla Anna Ziomecka).

²⁹ Kutal, Albert: *České gotické sochařství 1350–1450*, Praha 1962, s. 98.

³⁰ Ziomecka, Anna: Materiały do drewnianej rzeźby XIV wieku na Śląsku. In: *Sztuki plastyczne na średniowiecznym Śląsku. Studia i materiały III.*, Wrocław – Poznań 1990, s. 7–54, č. k. 10, s. 21–23, obr. 9. Socha i oltář původně pocházejí z kláštera magdalenitek z Lubaně (okr. Lehnice).

³¹ Decker, Bernhard: *Das Ende des mittelalterlichen Kultbildes und die Plastik Hans Leinbergers*, Bamberg 1985, s. 128–162.

Oltář z kostela sv. Maří Magdalény v Tiefenbronn od ulmského Hanse Schüchlina, signovaný a nápisem datovaný do roku 1469, je v této oblasti nejranějším příkladem vkomponování starší sochy do mladšího oltáře.³² V oltářní skříni se nachází pieta z počátku 15. století, po stranách doplněná truchlícími postavami sv. Maří Magdalény a Marie, matky Jakubovy; sochy byly připsány Mistru Tiefenbronnského oltáře, následovníku Hanse Multschera.³³ V rakouském východním Tyrolsku v St. Justina bei Lienz se dochoval křídlový oltář sv. Justiny z konce 15. století, s krásnoslohovou sochou sv. Justiny v oltářní skříni [obr. 7].³⁴ Oltář je připisován Friedrichu Pacherovi (činný 1474–1508/9) a jeho dílně.³⁵ Po stranách světice, stojící na soklu zasazeném nakoso v oltářní nice, nahoře doplněné architekturou baldachýnu, jsou namalovány postavy sv. Heleny a sv. Vavřince. Nacházejí se v malovaných nikách, také spočívají na nakoso natočených podstavcích a v horní části mají malované baldachýny. Ozdobná kružba malovaných soklů je z téže doby (sedmdesátá léta 15. století), zatímco formy kružeb na soklu starší sochy souvisejí s dobou jejího vzniku. Výsledkem je naprosto dokonalá iluze prostoru, která starší sochu začleňuje do oltáře a zdůrazňuje její původní kultovní význam.

Podobně jako v rakouském oltáři sv. Justiny, je starší kultovní plastika včleněna a dokonale významově zdůrazněna také v našem oltáři z Duban. Socha P. Marie v naději stojí v kónicky se zužujícím prostoru niky, nahoře ozdobené kružbovou architekturou, postavy P. Marie a sv. Alžběty na křídlech spočívají na polygonálně utvářených soklech, jež napodobují podstavec ústřední sochy. Obě malované postavy jakoby vycházejí z namalované architektury brány (v souladu s ikonografií výjevu), což opticky ještě více zvýrazňuje plastiku Gravidy, povznášenou anděly. Ačkoli u oltáře nejde o malířsky špičkové dílo, jeho program začlenění staré kultovní plastiky do nového rámce a tím jejího „moderního“ oživení je zcela naplněn.

Od 16. století se příklady zakomponování starší sochy do mladšího oltáře v německých zemích množí, v několika případech se setkáme s opětovným použitím i celého sousoší. V kapli sv. Blažeje kostela v Kaufbeuren najdeme v oltáři z roku 1518, pravděpodobně od Jörga Lederera, tři starší sochy světců z doby před rokem 1436 (zaklenuť chóru). V kostele sv. Alžběty v Marburgu je v predelle mariánského oltáře z počátku 16. století umístěna do rámce krajinného reliéfu s tumbou krásnoslohová pieta, po stranách doplněná o klečící postavy sv. Jana a sv. Maří Magdalény (obě z 16. století). V Gutenecku v hlavním oltáři z doby kolem roku 1515 je v predelle krásnoslohová skupina Mystické zasnoubení sv. Kateřiny (kromě P. Marie s Ježíškem a sv. Kateřiny jsou zde ještě světice Markéta, Dorota a Kateřina).³⁶

Všem těmto „retrospektivním oltářům,“ včetně dubanského, je společná snaha o sofistikované zdůraznění starší sochy v celku. Děje se tak vždy prostřednictvím malířského iluzivního povznesení kultovního objektu, který pak jakoby vystupuje z celkového rámce. V našem prostředí je mladší dubanský oltář prvním a zatím jediným příkladem tohoto pozdně středověkého fenoménu.

6b. P. Marie v naději, boční pohled. Foto Národní galerie v Praze.

³² Ibidem, s. 140–142.

³³ Hans Multscher. *Bildhauer der Spätgotik in Ulm*. Katalog, ed. B. Reinhardt, Ulm 1997, s. 407–416 (autor hesla David Gropp).

³⁴ Decker: *Das Ende* (cit. v pozn. 31), s. 142.

³⁵ Egg, Erich: *Gotik in Tirol. Die Flügelaltäre*, Innsbruck 1985, s. 191, obr. 136 na s. 196.

³⁶ Všechny uvedené příklady včetně vyobrazení viz Decker: *Das Ende* (cit. v pozn. 31), s. 144–156. Ze 16. století Decker uvádí ještě několik dalších příkladů. Zajímavou italizující formu má oltář v Maxmiliánově muzeu v Augsbu (s. 158), kde bylo druhotně využito osmi reliéfů s mariánskou tematikou z doby kolem roku 1440, které byly vsazeny do již renesanční oltářní architektury z počátku 16. století a doplněny ústřední sochou P. Marie na půlměsíci obklopené svatozáří (podle Dürerova dřevorytu z roku 1508), provedenou ve vysokém reliéfu.

7. Oltář sv. Justiny, připsáno Friedrichu Pacherovi, kolem 1470, ústřední socha sv. Justiny, kolem 1400, kostel sv. Justiny, St. Justina bei Lienz, Rakousko. Foto podle: Egg: *Gotik in Tirol* (cit. v pozn. 35), obr. 136 na s. 196.

Za cenné připomínky k tématu děkuji prof. Ivo Hlobilovi, dr. Kaliopi Chamonikolasové a dr. Romualdu Kaczmarkovi.

RZEŻBA MATKI BOSKIEJ W STANIE BŁOGOSŁAWIONYM Z DUBAN ORAZ JEJ STOSUNEK DO PÓŹNIEJSZEGO OŁTARZA Z DUBAN

Jak dotąd wszyscy badacze zakładali, że rzeźba Marii w stanie błogosławionym z Duban (1410–1415) nie jest związana z późniejszym ołtarzem z Duban (ca 1470) i została do ołtarza tylko wtórnie umieszczona. Pewne fakty jednak wskazują na to, że późniejszy ołtarz z Duban przeznaczony był właśnie dla tej rzeźby Matki Boskiej w stanie błogosławionym.

Figurę Matki Boskiej w stanie błogosławionym zamówiono prawdopodobnie dla znanego klasztoru norbertanek w Doksanech. Chodzi jednak tylko o hipotezę, ponieważ pierwotnego pochodzenia dzieła nie można bez dokładnej kwerendy archiwalnej dowieść. Jednak na początku XV wieku, przed wojnami husyckimi, była sytuacja klasztoru w Doksanech pomyślna i norbertanki łatwo mogły rzeźbę Matki Boskiej w stanie błogosławionym zamówić. Nowy rozwój klasztoru po wojnach husyckich w latach siedemdziesiątych można następnie łączyć z powstaniem nowego ołtarza dla słynnej rzeźby. Niezaprzeczalny dowód na bezpośrednie powiązanie późniejszego ołtarza w Dubanech i rzeźby Matki Boskiej w stanie błogosławionym pojawił się w trakcie badań chemiczno-technologicznych, przeprowadzonych w Galerii Narodowej w Pradze, które wykazały zgodę w malowaniu inkarnatu rzeźby i ołtarza.

Centralnym motywem ikonograficznym późniejszego ołtarza z Duban jest gloryfikacja Matki Boskiej, tym razem w stanie błogosławionym. Sytuacja, kiedy dla figury średniowiecznej powstaje pół wieku później ołtarz, który jest również średniowieczny, jest w naszym kraju dotąd niespotykana. Podobne przypadki występują jednak w tych czasach na Śląsku (Wrocław, kościół NMP na Piasku, tzw. ołtarz złotników z Muzeum Narodowego w Wrocławiu, itp.), w Austrii (St. Justina bei Lienz) oraz również w Niemczech (Tiefenbronn, Kaufbeuren

itp.). Wszystkie wymienione ołtarze, łącznie z późniejszym ołtarzem z Duban, charakteryzuje tendencja do sofistykowanego akcentowania starszej rzeźby w całości za pośrednictwem artystycznego podniesienia iluzyjnego obiektu kultu, który następnie jako by występuje z ogólnej ramy. W przypadku ołtarza z Duban są najważniejszym elementem iluzyjnym dwie pary malowanych aniołów, podtrzymujących tordowane kolumnienki, ograniczające niszę ołtarza. Aniołowie niszę i rzeźbę adorują i podnoszą.

W naszym środowisku jest późniejszy ołtarz z Duban pierwszym i do tej pory jedynym przykładem wymienionego zjawiska, charakterystycznego dla późnego średniowiecza, które występuje w Europie właśnie w latach siedemdziesiątych XV wieku.

STRESZCZENIE

SUMMARY

THE SCULPTURE OF MARIA GRAVIDA OF DUBANY AND ITS RELATION TO THE SO-CALLED EARLIER DUBANY ALTARPIECE

All scholars have hitherto assumed that the sculpture of Maria Gravidia of Dubany (1410–1415) is in no way linked with the so-called earlier altarpiece from Dubany (c. 1470) and was only secondarily situated on it. Certain clues, however, showed that the earlier Dubany altarpiece was created directly for this Maria Gravidia.

The sculpture of Gravidia was probably commissioned by a significant Premonstratensian convent in Doksany. But this is merely hypothetical, since the original provenance of the sculpture cannot be proved with certainty without thorough archive research. In the early 15th century, i.e. before the Hussite wars, however, the Doksany convent experienced rather favourable development and the Premonstratensian nuns indeed could have commissioned the given work. The new advancement of the convent in the period after the Hussite wars in the 1470s would then support the precondition of establishing a new altarpiece for this sculpture of cult significance. Indisputable proof that the Dubany altarpiece is directly connected with the sculpture of Maria Gravidia resulted from the chemical-technological research carried out in the National Gallery in Prague which clearly demonstrated correspondences in the painting execution of the incarnates of both the sculpture and the altarpiece.

The crucial iconographic motif of the Dubany ark is the glorification of the Virgin Mary or, more precisely, the Virgin Mary expectans. The case that a medieval altarpiece was executed a half-century earlier for equally medieval sculpture is unprecedented in our lands. Contemporary examples of this approach survived in the neighbouring Silesia (Wrocław, church of the Virgin Mary on Sands; the so-called Goldsmiths' Altarpiece in

Wrocław, and others), Austria (St Justina bei Lienz) and, to a larger extent, also in Germany (e.g., Tiefenbronn and Kaufbeuren). All these altarpieces, including their earlier Dubany counterpart, share the effort to sophisticatedly emphasize the older sculpture within a whole. This always occurred by their painterly illusive elevation into a cult object which then as if stood out from the entire framework. In the case of the Dubany altarpiece, the most distinct illusive elements are two pairs of painted angels holding treated columns that define the altarpiece niche. The angels both adore and elevate the niche within the sculpture.

In the Czech environment, the earlier Dubany altarpiece represents the first and hitherto the only example of this late medieval phenomenon which developed in Central Europe in the 1470s.

CESTA JEDNOHO MOTIVU Z BRUGG PŘES VRATISLAV DO PRAHY

Milena Bartlová

Dějiny českého středověkého umění si až donedávna zachovávaly zřetelný odstup ke slezské umělecké tvorbě období, kdy Slezsko patřilo k České koruně. Obecně přijímána byla donedávna jen představa, že slezské umění přelomu 14. a 15. století bylo pod tzv. českým vlivem. Tak to totiž zformulovaly autority německých dějin umění první poloviny 20. století. Pouze na české, nikoli ale na polské straně byl přijat rovněž názor Alberta Kutala, že stejný vliv dominoval i ve slezském sochařství tzv. slohu madon na lvu. Jakkoli nechybějí v posledních dvou desetiletích konkrétní doklady k tomu, že tento model bude nutno revidovat, zůstává stále živý. O nové přístupy k interpretaci vzájemných uměleckých vztahů českých zemí a Slezska ve 14. století se zhruba současně s přítomným výstavním a vědeckým projektem Národní galerie snažil i projekt Jiřího Fajty, završený výstavou a katalogem věnovanými Karlu IV., či pokus autorky tohoto příspěvku zařadit slezské umění do „velkého vyprávění“ o české gotice.¹ Rozpor mezi snahami o nové řešení a tradičním výkladem se velmi plasticky ukázal v někdy závažných rozporech mezi texty jednotlivých autorů v našem katalogu. Na polské straně také vzbudil značný podiv požadavek na zapůjčení vratislavského oltáře sv. Barbory pro výstavu a jeho zařazení do katalogu – ten totiž nepatří z hlediska kanonických polských dějin umění do kontextu českého, nýbrž německého vlivu. Společně s Olivetskou horou z Olomouce a oltářem Božího těla ze Znojma je však Barbořin oltář z hlediska českých dějin umění – pokud je nechceme nadále ztotožňovat jen s dějinami umění etnických Čechů nebo v Čechách – kruciólním dílem, které prokazuje, že rozhled a strategie objednavatelů v zemích Koruny byly stejně náročné a informované jako jinde ve střední Evropě. Na základě nových badatelských výsledků můžeme k takovým mistrovským dílům evropské úrovně, objednávaným kolem poloviny 15. století, připojit i hlavní oltář kostela sv. Jakuba v Nise.² Umění v Čechách nebylo sice ve druhé třetině 15. století nekvalitní, bylo však determinováno specifickou situací utrakvistické společnosti. Z hlediska vývojové pokročilosti stylu se tudíž jeví jako zaostávající, trvale upoutané retrospektivním ohledem a uplatňující nové invence nizozemského původu zpravidla jen velmi výběrově a zcela nedůsledně, jako okrajové ozdoby.

Kolem poloviny 15. století se vztah slezského umění k Čechám mění v pravý opak toho, co předpokládáme pro předchozí etapu krásného slohu. Slezsko, jmenovitě Vratislav, se stává zdrojem nových uměleckých impulsů. Konkrétněji řečeno, i když umělecká výměna zůstává i nadále vzájemná, tovaryši směřují i opačným směrem než ze slezských do českých měst, zejména do Prahy, a české objednavatele přitahují nejen vzory v Rakousích či Frankách, ale i ve Slezsku. Stejně jako pro severní Moravu, Malopolsko a Slovensko / Horní Uhry, stává se Vratislav i pro Čechy transformační stanicí převážně norimberských podnětů, samozřejmě nikoli výlučnou. Takto nastavenému pohledu se otevírá pro další bádání rozsáhlé pole dosud mnohdy vůbec nepoložených otázek. Významným pevným bodem studia je zhodnocení tzv. Mistra Královéhradeckého oltáře z přelomu 15. a 16. století a související chrudimské skupiny jako produkce nesporně vratislavské dílny.³ Mnohem rozsáhlejší než dosud se jeví vzájemné vztahy v období po roce 1490 a na počátku nového století, jak ukázalo nedávné nové posouzení enigmatické osobnosti Hanuše z Olomouce či nová zjištění k Wendelu

1 *Prague, the Crown of Bohemia 1347–1437*, exh. cat. Metropolitan Museum of Art, eds. J. Fajt – B. Drake Boehm, New York 2005; *Karel IV., císař z boží milosti. Kultura a umění za vlády posledních Lucemburků 1347–1437*. Katalog, ed. J. Fajt, Praha 2006; Bartlová, Milena: Výtvarné umění. In: Bobková, Lenka – Bartlová, Milena: *Velké dějiny zemí Koruny české*, díl IV/b, 1310–1402, Praha – Litomyšl 2003, s. 213–274; eadem: Výtvarné umění. In: Bartlová, Milena – Čornej, Petr: *Velké dějiny zemí Koruny české*, díl VI, 1439–1526, Praha – Litomyšl 2007, s. 371–402, 631–670.
2 Szewczyk, Aleksandra – Witkowski, Jacek: Gotycki ołtarz główny kościoła św. Jakuba w Nysie, *Quart* 1, 2007, s. 3–11.

3 Tuto filiaci prokázala už Ziomecka, Anna: Pracownia wrocławskiego Mistra św. Rodziny i jej związki z Czechami. In: *Sztuka i ideologia XV wieku*, ed. P. Skubiszewski, Warszawa 1976, s. 387–402. Její studie si však české bádání

1. Nedůvěra apoštola Tomáše a Sv. Maří Magdalény, kolem 1480, tempera a zlacení na dřevě, Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, Strahovská obrazárna. Foto Národní galerie v Praze, Milan Posselt.

Roskopfovi.⁴ V přítomném příspěvku bych chtěla poukázat na jeden názorný příklad směřování inspirace ze Slezska do Čech ve starší etapě, už ve druhé třetině 15. století.

Budu se věnovat malé, ale jasně definované skupině českých deskových obrazů s plastickými nápisy na rámu, kterou tvoří tři desky: Nedůvěra apoštola Tomáše a Sv. Maří Magdalény [obr. 1] neznámé provenience ve Strahovské obrazárně a Bolestný Kristus z Týnského chrámu [obr. 2], nyní v Národní galerii v Praze. Plastické provedení nápisů na zlaceném rámu je totiž – na rozdíl od jejich ručního zapsání – dosti zvláštní a nikoli běžně se vyskytující zjev. Desky se sv. Tomášem a Maří Magdalénou jsou pravděpodobně zbytky jednoho většího celku, snad triptychu. Standardně se datují „kolem 1480“, tradiční atribuci „monogramistovi IVM“ podle písmen na soklu odmítl Pavel Kalina

nikdy nepovšimlo, takže nedávný příspěvek Marcinkowski, Wojciech: Silesiaca Bohemiae. Zu den Breslauer Reatbeln in Böhmen, *Umění* 53, 2005, s. 69–71, se z české strany jevil jako novum. K tématu též nepublikovaná magisterská diplomová práce *Pozdně gotické malířské a sochařské práce v Chrudimi*, obhájená Renatou Douckovou na FF MU Brno v roce 2006.

⁴ Kaczmarek, Romuald: Das Werk des Hans von Olmütz – ein ungelöstes Problem. In: *Die Kunst im Markgraftum Oberlausitz während der Jagiellonenherrschaft*, hg. von T. Torbus, Ostfildern 2006, s. 115–128; Ottová, Michaela: Inventura díla Mistra Briccii v Kutné Hoře. In: *Czechy i Śląsk. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Wrocław 2007, s. 125–138.

2. Bolestný Kristus Týnského chrámu, kolem 1480, tempera a zlacení na dřevě, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze, Jan Diviš.

a Ivana Kyzourová s tím, že písmena jsou pravděpodobně převzata spolu s kompozicí architektury z grafického listu Israela van Meckenem.⁵ Použití jemně modelovaného presbrokátu na pláštích a kompozice světice stojící na malovaném soklu ukazují na zdroje v Norimberku, kolem roku 1480 však už v Čechách zdomácnělé.⁶ Na desce s Maří Magdalénou doplňuje tuto úpravu výrazný prvek domácí tradice, andělé provedení technikou opus punctorium a slohově jen vzdáleně reflektující drapériové vzorce běžné v době vzniku díla.⁷ Autor se volněji řadí k širší skupině tradičně nazývané nevhodně paušalizujícím termínem „*následovníci Mistra Svatojiřského oltáře*“. Bolestný Kristus z Týna byl Jaroslavem Pešinou datován kolem roku 1470 či po něm, později se však již obrazem nikdo podrobněji nezabýval.⁸ Již Pešina si zároveň povšiml, že z hlediska detailní stylové kritiky je obraz v našem fondu osamocen; poměrně špatné zachování povrchu malby však hodnocení velmi ztěžuje. Jakkoli ikonografie působí na první pohled typicky utrakvisticky, je ve skutečnosti dosti obecně eucharistická – ostatně jediné za tohoto předpokladu se dílo mohlo po rekatolizaci Čech dochovat jako funkční součást chrámového inventáře.⁹

Jediným rozumně možným zdrojem inspirace pro plasticky utvářené nápisy na rámech těchto tří českých desek je vratislavská produkce, opět příliš globálně označená jako „*dílna a následovníci Mistra oltáře sv. Barbory*“.¹⁰ V případě Bolestného Krista by se dalo uvažovat o hlubším vlivu vratislavské zkušenosti, patrně tovaryšské, na malíře, avšak malba strahovských desek s vratislavskými dílnami nemá nic společného; i detaily technického provedení nápisů na všech třech rámech se od vratislavských liší. Znamená to, že čeští, s největší pravděpodobností pražští malíři si z Vratislavi vzali pouze tento zajímavý prvek; i když známe také, zatím ojedinělý, případ zřetelného formálního vlivu skupiny Barbořina oltáře v českých zemích, konkrétně na figuře Spasitelově na stěně minoritského kostela Matky Boží v Jihlavě.¹¹ S plasticky utvářenými nápisy na rámech se ve střední Evropě totiž setkáváme právě jen ve zmíněném okruhu. Vedle ústředního oltářního retáblu sv. Barbory [obr. 3] jsou to Madona od vratislavských klarisek a triptych kanovníka Wartenberga z katedrály (zde nápis obíhá desku, nikoli rám, celek byl však zřetelně poznamenán opravným zásahem, patrně v 19. století) a pak vzácně v oblastech ležících směrem na východ, kam dosahovala inspirační síla vratislavské dílny. Na příkladu Madony z Popradu,¹² kde nápis zaujímá pouze spodní lištu, vidíme možnost kombinace

5 Kyzourová, Ivana – Kalina, Pavel: *Strahovská obrazárna. Od gotiky k romantismu. Vybraná díla ze sbírek kláštera premonstrátů na Strahově*, Praha 1993, s. 30–31, č. k. 7–8 (s bibl.).

6 K presbrokátu v českém umění 15. století srov. Bartlová, Milena: Die Madonna des Franziskanerklosters in Pilsen und das Problem der böhmischen Kunst in der Hussitenzeit, *Umění* 46, 1998, s. 420–443.

7 K technice opus punctorium v české malířské tradici srov. Bartlová, Milena: *Poctivé obrazy. Deskové malířství v Čechách a na Moravě 1400–1460*, Praha 2001; Kuczkowska-Krüger, Aldona: Opus punctorium – dekoracje figuralne złotego tła w malarstwie tablicowym na przykładzie obrazu Madonna z dzieciątkiem z katedry wrocławskiej, *Dzieła i interpretacje* 9, 2004, 7–46; příspěvek Jana Klípy v tomto sborníku.

8 *Staré české umění. Sbírký Národní galerie v Praze, Jiřský klášter*. Katalog, ed. L. Kesner, Praha 1988, s. 44, č. k. 20; bibliografie viz pod č. k. 3 katalogu *Restaurátorský ateliér Národní galerie v Praze a Mojmír Hamsík*. Katalog, eds. L. Kesner – M. Hamsík, Praha 1985, s. 6–7. Při psaní textu jsem nemohla ještě vzít v úvahu příspěvek Kateřiny Horníčkové: Eucharistický Kristus mezi anděly z Týna. In: *Žena ve čluu. Sborník Hany J. Hlaváčkové*, eds. K. Horníčková – M. Šroněk, Praha 2007, s. 211–238.

9 Srov. Všečeková, Zuzana: *The Man of Sorrows and the Christ Blessing the Chalice as Iconography of Utraquist Towns in Bohemia, Bohemian Reformation and Religious Practice* 4, 2002, s. 193–214.

10 Guldan-Klamecka, Božena – Ziomecka, Anna: *Sztuka na Śląsku XII–XVI wieku. Katalog zbiorów. Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2003, s. 261–270, č. k. III/47–50 (autorka hesel Anna Ziomecka); Ziomecka, Anna: Malarstwo tablicowe na Śląsku. In: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, díl II, eds. A. S. Labuda – K. Secomska, Warszawa 2004, s. 229–233.

11 *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*, díl II, Brno. Katalog, ed. K. Chamonikola, Brno 1999, s. 202–203, č. k. 075 (autor hesla Jakub Vítovský).

12 *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*, ed. D. Buran, Bratislava 2003, s. 721, č. k. 4.51 (autor hesla János Véghe).

3. Oltář sv. Barbory, detail střední desky, 1447, tempera a zlacení na dřevě, Varšava, Muzeum Narodowe. Historický snímek před II. světovou válkou. Foto podle Schlesische Malerei und Plastik des Mittelalters: kritischer Katalog der Ausstellung in Breslau 1926. Katalog, hg. von H. Braune – E. Wiese, Leipzig 1929, s. 187. Foto Jan Diviš.

tohoto typu rámu s typem mnohem rozšířenějším v Čechách, Slezsku, Polsku, Uhrách i Rakousích – kde rám obíhá vegetabilní dekor, provedený stejnou plastickou technikou. Srovnání Madony z Popradu s téměř současným obrazem Mše sv. Řehoře od starobrněnských cisterciáček,¹³ jež věnovala Perchta z Boskovic, mimochodem podporuje mínění těch, kdo jméno Martina z Levoče uvedené na dolní liště rámu slovenského obrazu považují za označení donátora, a nikoli umělce. Stejným směrem ostatně ukazuje i přítomnost data v obou případech, jež není uvedeno pro uspokojení uměleckohistorického zájmu, nýbrž souvisí se základní memoriální funkcí takových obrazů a možná označuje rok smrti donátorovy.

Kde však vzal nápad s nápisem plasticky formovaným na rámu Wilhelm Kalteysen z Cách, podle posledních badatelských výsledků hlavní mistr Barbořina oltáře a určující osobnost následné produkce?¹⁴ Jestliže nyní víme o jeho západním původu, nabízí se myšlenka, že si inspiraci přivezl přímo z prostředí eyckovské dílny v Bruggách. Právě Jan van Eyck v řadě svých obrazů používá malované nápisy na rámech nebo na podobných místech ohraničení, napodobujících plastické utváření – v jeho případě jde ovšem o vysoce sofistikovaný *trompe l'œil* v rámci toho, co Craig Harbison případně nazval „*hrou na realismus*“ [obr. 4].¹⁵ Nápodoba jedinečného účinku Eyckových nápisů

¹³ *Od gotiky k renesanci II.* (cit. v pozn. 11), s. 375–378, č. k. 182 (autorka hesla Zora Peloušková-Wörgötter).

¹⁴ Wólkiewicz, Ewa: Twórcy retabulum w kościele św. Jakuba w Nysie. W kwestii wyposażenia wnętrza kościoła w połowie XV wieku, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 52, 2005, s. 454–460. (Za obstarání statí děkuji dr. Romualdu Kaczmarkovi.)

¹⁵ Harbison, Craig: *Jan van Eyck. The Play of Realism*, New York 1991. Příklady: Portrét muže zv. Leal Souvenir (Londýn, National Gallery); Portrét muže v turbanu (autoportrét? Londýn, National Gallery); triptych s Madonou

4. Jan van Eyck, triptych s Madonou a dítětem, 1437, tempera a zlacení na dřevě, Drážďany, Gemäldegalerie Alte Meister. Foto podle Harbison: Jan van Eyck (cit. v pozn. 15), s. 133, obr. 81.

skutečně trojrozměrným řešením je ovšem na úrovni rozmělnění vtupu převyprávěním pointy. Právě takovým způsobem však recepce Eyckova originálního umění probíhala, a ve střední Evropě ještě zřetelněji než v Nizozemí a Porýní; ostatně stejný je postup, při němž se jemná, hyperrealistická modelace malovaných brokátů a kožešin nahradí presbrokátem.

Ve střední Evropě však působil také vlivný umělec, který dokázal motivu vytesaných nápisů využít s větší invencí, nepochybně díky tomu, že nizozemské a dolnorýnské prostředí poznal z osobní zkušenosti: mám na mysli Hanse Multschera. I když existují pochybnosti o tom, zda oltářní křídla z Wurzachu, o nichž je zde řeč, maloval jako hlavní autor též vlastník ulmské dílny, kterého považujeme za vynikajícího řezbáře, hlásím se k názoru, že nápisy uvádějící Multscherovo jméno jsou v tomto případě signaturami,¹⁶ byť memoriální intence – tedy prosba o přímluvné modlitby – zůstává stejná jako u jmen donátorských. Jak v malbě, tak v sochařské tvorbě Multscher doslova experimentoval s vizuálními možnostmi nápisů. Ve figurálním i narativním stylu Barbořina oltáře nalezneme jen

a dítětem, 1437 (Drážďany, Gemäldegalerie Alte Meister); diptych s Kalvárií a Posledním soudem (New York, Metropolitan Museum).

¹⁶ Hans Multscher. *Bildhauer der Spätgotik in Ulm*. Katalog, hg. von B. Reinhardt, Ulm 1997.

dosti obecné a málo přesvědčivé vztahy k Multscherovské dílně, přesnější je mluvit spíše o společných zdrojích. Příímý vztah naproti tomu prozrazuje zpracování zlatého pozadí za figurami. Především je to plasticky modelovaný vzor volných vegetabilních rozvilin se širokými listy. Setkáváme se s ním nejprve už na přelomu třicátých a čtyřicátých let, právě na produkci ze širšího Multscherova okruhu, jako jsou oltářní retábly z Berghofen a Scharenstetten. Současně s Barbořiným oltářem jej najdeme na norimberském oltáři rodiny Tucherů, ale pak už jen ojediněle na epitafu Ulricha Hallera z jeho následnictví, jinak se v Norimberku tento způsob zdobení zlateného pozadí nevyskytuje. Naproti tomu ve Vratislavi jej čekala velká kariéra a intenzivní působení až do počátku 16. století také v Malopolsku a v Uhrách.

Existuje však ještě bezprostřednější, byť špatně viditelný malířský prvek, spojující dílnu oltáře z Wurzachu a dílnu Barbořina oltáře. Jsou to poloprůhlednou lazurou malované ornamentální prvky na ploše zlatého pozadí, dnes většinou setřené. Na oltáři z Wurzachu byly odhaleny při restaurování [obr. 5],¹⁷ na Barbořině oltáři jsou pozorovatelné při blízkém pohledu v nespecifickém osvětlení [obr. 6]; původně zde byly nejspíše i figurální kresby, jak dokládají obrysy křídel andělů, kteří patrně přidržovali Barbořinu korunu. Stejnou technikou, a nikoli rytím do podkladu, jsou vytvořeny i identifikační nápisy ve svatozářích sv. Felixe a Adaukta po Barbořině boku – opět motiv západního, tentokrát frankoflámského původu, rozšířený ovšem poměrně početně zejména v Porýní, ale rovněž ve střední Evropě. O vzájemných kontaktech mezi Multscherovou dílnou a dílnou Barbořina oltáře svědčí také skutečnost, že ornamenty na dnes ztracených rámech Barbořina oltáře, Erichem Wiesem považované za renesanční, nacházíme spolu s podobnými spirálovitě zavíjenými rozvilinami na náhrobku Matyldy kněžny Württemberské v Tübingen, vytvořeném Multscherem a jeho dílnou.

Domnívám se tedy, že se tvůrci Barbořina oltáře mohli setkat s motivem plasticky modelovaných nápisů rovněž v Ulmu nebo v okruhu jeho uměleckého vlivu. Slovo „tvůrci“ jsem v předchozí větě použila záměrně, jak se totiž mají právě vysvětlené filiace k personální identitě malíře nebo malířů? Také pro ně platí komplikovaný a minimálně dvěma směry se rozbíhající formální rodokmen. Jak ukázal Adam Labuda, museli autoři znát bavorské prostředí, pozoruhodné a velmi přesvědčivé paralely ale přitom Labuda našel nejen v Norimberku, v okolí již zmíněného Tucherovského oltáře, případně také u autora retáblu z Kleinschwarzenlohe (jenž sám nepochybně vyšel z Multscherova Wurzašského oltáře), ale i na Horním Rýně.¹⁸ Malíř Barbořina oltáře, zejména jeho pašijového cyklu, dnes bohužel ztraceného, patřil přitom v tomto kontextu k vynikajícím, v žádném případě druhořadým či pouze receptivním tvůrcům. Ani vztah cyklu s legendou o sv. Barboře k vídeňskému Martinu Opifexovi není povrchní, jak dokazují méně známé podunajské práce propojující vratislavské a vídeňské malby, např. epitaf Heinricha Cholenpergera (v Křesťanském muzeu v Ostřihomi) z téhož roku 1447 jako Barbořin oltář či – byť už v nižší výtvarné kvalitě – desky oltáře s obrazy mučednické smrti apoštolů rozptýlené mezi ostřihomské a klosterneuburské muzeum. Přidáváme-li zde k tomuto rejstříku formálně kritických souvislostí ještě Multschera, stává se hledání nějaké uměleckohistorické logiky tzv. vlivů ještě méně přehledným, zejména pokud se je snažíme personalizovat v představě o konkrétních umělcích a jejich životní dráze a pokud si s dostatečnou naléhavostí nepřipustíme, že se nám dochovaly pouhé více méně nahodilé zlomky tehdejší malířské produkce.

Navíc zjištění, že Wilhelm Kalteysen z Cách spolupracoval na obrovském hlavním oltáři pro Sv. Jakuba v Nise s místními mistry, a to se třemi následně po sobě, vrhá na výsledky dosažené pomocí

5. Hans Multscher, tzv. oltář z Wurzachu, detail Zmrtvýchvstání, 1437, tempera a zlacení na dřevě, Berlín, Gemäldegalerie. Makrofoto při restaurování. Foto podle Gallagher: *The passion scenes* (cit. v pozn. 17).

¹⁷ Gallagher, Michael: The passion scenes of the Wurzach Altar: restoration and painting technique interim report, *Jahrbuch der Berliner Museen*, N.F. 38, 1996, s. 201–213.

¹⁸ Labuda, Adam S.: *Wrocławski oltarz św. Barbary i jego twórcy. Studium o malarstwie śląskim połowy XV wieku*, Poznań 1984.

klasických uměleckohistorických metod formální kritiky nové světlo. Můžeme si tak např. modelově představit tohoto mistra přišedšího do Vratislavi ze západu, jak spolupracuje nejen s místními malíři, kteří jsou logikou dílenského provozu doslova nuceni přizpůsobit se jeho malířskému stylu a syntetizovat jej s tím, v němž se v místní tradici vyučili, ale také s místními štafíry a cuprejtyři (z něm. *Zubereiter*), kteří mohli získat své tovaryšské poučení zcela jinde. Další pokrok našemu poznání by nejspíše mohl přinést potenciální mezinárodní projekt srovnávání relevantních technologií a podkreseb. Dnes lze patrně říci pouze tolik, že oltář sv. Barbory patří mezi vynikající díla středoevropského umění druhé třetiny 15. století, které různými způsoby a v různých rovinách přijímalo a po svém reinterpretovalo umělecké podněty z eyckovského Nizozemí.¹⁹ Použijeme-li hydraulickou terminologii a mluvíme-li o prosakování nebo o vlnách vlivu, ztrácíme nejen možnost vidět toto bohatství, ale také pochopit význam diferencí mezi jednotlivými díly, mistry a okruhy.

Plastické nápisy na rámech jsou různého obsahu a v době svého vzniku byly jistě jen o málo čitelnější než jsou dnes; čitelnost je rozhodně mnohem nižší nežli u nápisů psaných. Mnohem zřetelněji než na nápisových páskách na obrazech se zde tedy setkáváme s tím, že písmo je za běžný komunikační prostředek považováno až sekundárně, zatímco primární je sémantika vizuálního tvaru jako celku, a to jak na rovině čistě dekorativně uspokojivé, tak na rovině nápisu jako symbolické formy. Z kompozičního hlediska navazují nápisy na rámech na podobu náhrobníků či epitafů v memoriálním či zádušním kontextu. Tak nápis obíhající ústřední desku Barbořina oltáře je zápisem modlitby za spásu zemřelého, ostatně vratislavský kostel sv. Barbory byl hřbitovním kostelem a Barbora byla mj. patronkou dobré smrti.²⁰ Na rámech obou strahovských desek jsou však citáty z relevantních míst v Písmu a nápis na rámu Bolestného Krista z Týnského chrámu se shoduje se zněním eucharistického verše zapsaného okolo patény ze 14. století uložené v Břevnovském klášteře. Hlavní funkcí nápisu tedy u českých obrazů pravděpodobně bylo trvalé zpřítomnění opory obrazu, jež obklopují, v jednoznačnosti textu, odkazujícího svou pouhou přítomností – i bez aktualizace čtením – na biblické či liturgické odůvodnění existence obrazu. Vyhraněnou podobu podobné motivace shledáváme na nápisech na kamnových kachlích či na zvonech, které jsou tvořeny jen nesmyslnými skupinami písmen.²¹ Takové pochopení zasazuje motiv plastických nápisů na rámech jednoznačně do situace první reformace a reakcí na ni v době, kdy s prosazením knihtisku se role zapsaného slova proměňuje a dynamizuje.²² Ukazuje zároveň, že převzetí cizího podnětu určují především komunikační potřeby recipienta, který převzatému dává svůj vlastní smysl. Kromě hydraulické terminologie bychom měli při uvažování o tzv. vlivech opustit i hegemonistickou terminologii, v jejímž rámci je každý recipient automaticky považován za hierarchicky podřízeného a kvalitativně druhořadého.*

---

¹⁹ K recepci nizozemského stylu ve střední Evropě srov. také Kapustka, Mateusz: Pytanie o „dwa niderlandyzmy“ w śląskim malarstwie tablicowym 2. połowy XV wieku. In: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, ed. M. Kapustka, Wrocław 2003, s. 113–122.

²⁰ Labuda, Adam S.: Wort und Bild im späten Mittelalter am Beispiel des breslauer Barbara-Altars, *Artibus et historiae* 5, 1984, Nr. 9, s. 23–57 se nápisy na rámech vůbec nezabývá.

²¹ O zvonech Tomáš Chvátal, o kachlích Jan Pulkrábek v připravovaných disertačních pracích na pražské, resp. brněnské univerzitě.

²² Z početné literatury srov. např. Wenzel, Horst et al.: *Audiovisualität vor und nach Gutenberg*, Wien – Milano 2001.

* Tento text zachovává formu i obsah příspěvku předneseného na konferenci. Vznikl v rámci řešení Výzkumného záměru MSM0021622426 FF MU Brno.

6. Oltář sv. Barbory, detail střední desky, 1447, tempera a zlácení na dřevě, Varšava, Muzeum Narodowe. Foto Milena Bartlová.

STRESZCZENIE

DROGA JEDNEGO MOTYWU Z BRUGGII PRZEZ WROCŁAW DO PRAGI

Bieżące widzenie historii sztuki późnego średniowiecza w Europie Środkowej bazuje na konstrukcji wzajemnych „wpływów“, formułowanej przez znanych badaczy niemieckich w 20 i 30 latach XX wieku. Obecny stan wiedzy i podejście metodyczne z naciskiem na publiczność i recepcje jednak umożliwia też identyfikację innych wariantów takich stosunków: np. inspiracja czeskiej sztuki drugiej połowy XV wieku i początku XVI wieku może się wywodzić przykładu Wrocławia. Przykładem, na podstawie którego badam wymienioną tezę, jest zespół trzech czeskich malowideł tablicowych, okolonych ramą z plastycznie wykonanym napisem. Wzorem może być tylko praktyka warsztatu tzw. naśladowców mistrza ołtarza św. Barbary w Wrocławiu. Pytanie o pojawienie się tego mo-

tywu prowadzi do kręgu Hansa Multschera w Ulmie. Jeżeli jednak pochodzenia artystycznego ołtarza św. Barbary można szukać bezpośrednio w sztuce zachodnioeuropejskiej (Wilhelm Kalteysen z Aachen jako główny mistrz), okazuje się, że w ramach działalności warsztatów dochodziło do mieszania różnych tradycji – nie tylko lokalnych i zagranicznych, ale też tradycji pochodzących z różnych regionów. Malarze wymienionej serii czeskich malowideł tablicowych przejmują z Wrocławia tylko formę dekoracji ramy, wcale nie szczegóły jej wykonania ani styl malarski albo typy figuralne.

Napisy plastycznie wykonane na ramie nie są dobrze czytelne. Ich koncepcja wychodzi z tradycji epitafiów, główną funkcją jednak prawdopodobnie było tylko proste istnienie tekstu, którego aktualizacja przez odczytywanie nie była konieczna. Paralelne przejawy można znaleźć w warstwie masowo rozpowszechnionej produkcji wizualnej (kafle piecowe).

SUMMARY

HOW A SINGLE MOTIF JOURNEYED FROM BRUGGE THROUGH WROCŁAW TO PRAGUE

A routine view of the history of late medieval art in Central Europe departs from the idea of mutual “influences”, forged by pre-eminent German scholars in the 1920s and 1930s. The current state of knowledge and the contemporary methodical approach, which both lay great emphasis on viewers and their reception, however, allow for following different variants of such relations; for example, that Bohemian art of the latter half of the 15th and the early 16th centuries were inspired by the model of Wrocław.

The work which had served me to exemplify this proposition is a group of three Bohemian panel paintings whose frames are encircled by three-dimensional inscriptions. The only model in this case might have been the workshop practice of the so-called followers of the Master of the St Barbara Altarpiece, active in Wrocław. Contemplations

over how this motif could have traveled as far as to the Czech lands lead to the circle of Hans Multscher from the German city of Ulm.

But if the artistic origins of the St Barbara Altarpiece (whose leading master was Wilhelm Kalteysen from Aachen) came directly from West European art, then it seems that various traditions might have been combined in the framework of contemporary workshop practice – and not only local and foreign traditions, but also those originating from various regions. The painters of the above-mentioned three panel paintings only adopted the form of the frame decoration from Wrocław, and not the details of its execution or the painting style, let alone the figural types.

The three-dimensional inscriptions on the frame are basically illegible. Their plan departs from the tradition of epitaphs, but it is quite probable that their main role was the sole existence of text which did not have to be actualized by reading. Designs parallel to these can be found on the level of mass visual production (e.g., stove tiles).

NEZNÁMÉ ZOBRAZENÍ LUTERÁNSKÉHO NÁMĚTU ZÁKON A MILOST V BROUMOVĚ

Jan Royt

V uměleckohistorické literatuře¹ není pochybnosti o tom, že Madony z Broumova a Králík vznikly ve Slezsku nebo pod silným slezským vlivem. Známa je také umělecká expanze broumovsko-břevnovského archisteria benediktinů do Slezska na počátku 18. století, která nalezla svůj výraz v klášterním komplexu v Lehnickém Poli.² Téměř nic však nevíme o vztazích mezi luterány ve Slezsku a na Broumovsku. O tom, že i na území Broumovska, které bylo pod vlivem kláštera v Broumově, se výrazně prosadily reformační myšlenky, svědčí mimo jiné i ta skutečnost, že spor o luterský sbor na Broumovsku³ byl jedním z podnětů svržení císařských místodržících z oken České kanceláře na Pražském hradě v roce 1618.

Jak se domnívám, jednou z mála dochovaných památek souvisejících námětově s reformací na Broumovsku před Bílou horou je kamenný epitaf zasazený do ohradní zdi hřbitovního kostela P. Marie v Broumově.⁴ Zdobí ho mělký rustikálně pojatý reliéf, na němž je v prvním plánu zobrazena početná rodina donátora, pravděpodobně broumovského měšťana (u nohou má kolčí štítek se znakem), seskupená pod Kristovým křížem. V druhém plánu vlevo spatřujeme oroženého Mojžíše poukazujícího hůlkou na židovský tábor s kovovým hadem na tyči. Součástí epitafu je vpravo deska s řezbářskými nástroji a výrobky a německý nápis s veršem z evangelia sv. Jana (3, 16–17), převzatým z Lutherova překladu evangelií. Citát souzní s námětem reliéfu, protože předchozí verš evangelia sv. Jana (3,14) hovoří o starozákonní paralele k Ukřižování: „*A jakož Mojžíš povýšil hada na poušti, takť musí povýšen být Syn člověka.*“ Jak ukazují nástroje zobrazené v levé části reliéfu, epitaf patrně objednal broumovský měšťan zabývající se řezbářským či truhlářským řemeslem a lze ho přibližně datovat do poslední čtvrtiny 16. století. Jak ukazují některé detaily, zejména pak paralela mezi hadem na poušti a Kristovým křížem, je velmi pravděpodobné, že autor reliéfu se inspiroval některou z předloh s luteránským námětem Zákon a Milost.

Podívejme se nejprve stručně na obsah, vznik a členění námětu. Nejspíš v prostředí reformačního Wittenbergu vykrystalizovala myšlenka dogmatického obrazu, označovaného také jako *Lehrbild* (*paulinisches Lehrbild*), *Dogmenbild*, *Dogmenallegorie* či *Glaubensbild*. U jejího zrodu stál s velkou pravděpodobností Martin Luther, neboť téma Alegorie spasení a hříchu má obdobné didaktické zaměření jako Lutherův *Katechismus* (1529) vydaný v téže době, v níž předpokládáme vznik námětu Zákon a Milost. V literatuře⁵ se také uvádí, že námět teologicky formuloval Filip Melanchton, jak lze usoudit z jeho dopisu básníku Johannu Stieglovi. Zobrazení námětu, v německé literatuře označované také jako *Verdammnis und Erlösung*, *Sünde und Gnade*, *Sündenfal und Erlösung*, *Gesetz und Gnade* či *Die Rechtfertigung des Sünders durch Glauben* se objevuje těsně před rokem 1530. Námět je založen na typologii *Starého a Nového zákona*, respektive na jejich antitezi, neboť proti vrcholnému středověku, který chápal vztah *Starého a Nového zákona* jako přípravu a naplnění, dostávala antiteze vyhraněnější konfrontační charakter. V základu tohoto vztahu stojí verše Lukášova evangelia (24,44): „... že se musí naplnit všechno, co je o mně psáno v zákoně Mojžíšově, v Prorocích a Žalmech“ a evangelia Janova (1,17): „*Zákon skrze Mojžíše dán jest, milost a pravda pak skrze Pána Ježíše Krista...*“.

1 Naposledy *Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 41, s. 42–44, č. k. I.2.3. a č. k. I.2.8. (autor hesel Ivo Hlobil).

2 Vilímková, Milada – Preiss, Pavel: *Ve znamení břevna a růže*, Praha 1989, s. 241–244; *Slezsko – perla v České koruně* (cit. v pozn. 1), s. 302.

3 K tomu Kilián, Jan: *11.12.1617: zboření kostela v Hrobu. Na cestě k defenestraci*, Praha 2007.

4 Cechner, Antonín: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Broumovském*, Praha 1930, s. 20.

5 Meier, Karl E.: Fortleben der religiös-dogmatischen Kompositionen Cranachs in der Kunst des Protestantismus, *Repertorium für Kunstwissenschaft* 32, 1909, s. 415–435; Goldberg, Petr: *Die Darstellung der Erlösung durch Christus und sein Blut und der heiligen Eucharistie in der protestantischen Kunst der Reformationszeit*, Diss. Phil., Marburg 1925; Bucholz, Joseph: *Protestantismus und Kunst*, Leipzig 1928; Schrad, Hans: *Die Auferstehung Christi*, Berlin – Leipzig

1. Epitaf z ohradní zdi hřbitovního a poutního kostela P. Marie v Broumově, poslední čtvrtina 16. století.
Foto Cyril Royt.

Můžeme si zde připomenout slova epištoly sv. Pavla Římanům (5,12), která snad nejvíce souzní s naším tématem: „Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích a skrze hřích smrt; a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili. Hřích byl ve světě už před zákonem, ač hřích se nezapočítává, pokud není zákon. Smrt však vládla od Adama až po Mojžíše i nad těmi, kdo hřešili jiným způsobem než Adam. On je protějškem toho, který měl přijít. S milostí tomu však není tak jako s proviněním. Proviněním toho jediného, totiž Adama mnozí propadli smrti; oč spíše zahrnula mnohé Boží milost, milost darovaná v jediném člověku, Ježíši Kristu“ či další verše epištoly (Ř 1,17): „Vždyť se v něm zjevuje Boží spravedlnost, která je přijímaná vírou

---

1932, s. 295–298; Friedländer, Max J. – Rosenberg, Joseph: *Die Gemälde von Lucas Cranach*, Berlin 1932, s. 63–64, obr. 186; Thulin, Oskar: *Cranach. Altäre der Reformation*, Berlin 1955; Lurker, Manfred: *Der Baum in Glauben und Kunst unter besonderer Berücksichtigung der Werke des Hieronymus Bosch*, Baden-Baden – Strassburg 1960, s. 33; Grossmann, Franz: A Religious Allegory by Hans Holbein the Younger, *The Burlington Magazine* 103, 1961, s. 491–494; Ehresmann, Donald L.: The Brazen Serpent. A Reformation Motif in the works of Lucas Cranach the Elder and his Workshop, *Marsyas* 13, New York University 1967, s. 33–47; *Lucas Cranach: Künstler und Gesellschaft. Referate des Colloquium mit internationaler Beteiligung zum 500. Geburtstag Lucas Cranach d.Ä.*, Staatliche Lutherhalle, Wittenberg, 1.–3. October 1972, Berlin 1973, s. 69; *Lucas Cranach. Gemälde. Zeichnungen. Druckgraphik*. Bd. 2. Katalog, hg. von D. Koepplin – T. Falk, Basel – Stuttgart 1976, s. 505–510; Friedländer, Max J. – Rosenberg, Joseph: *The Paintings of Lucas Cranach*, New York 1978; Hiob, Karl: Gesetz und Evangelium, Südenfall und Erlösung. In: *Reformation in Nürnberg: Umbruch und Bewahrung*, Nürnberg 1979, s. 134–135; Harasimowicz, Jan: Typy i programy śląskich ołtarzy wieku Reformacji, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 12, 1979, s. 7–27; *Kunst der Reformationszeit*. Katalog, Berlin 1983, s. 357–360, s. 402–403; Ohly, Franz: *Gesetz und Evangelium. Zur Typologie bei Luther und Lucas Cranach*, Münster 1985; Ullmann, Ernst (ed.): *Kunst und Reformation*, Leipzig 1985, s. 332–340; Harasimowicz, Jan: *Tresci i funkcje ideowe sztuki śląskiej reformacji 1520–1650*, Wrocław 1986, s. 41–42; Royt, Jan – Hrubý, Vladimír: Nástěnná malba s námětem Zákon a Milost na zámku v Pardubicích, *Umění* 40, 1992, s. 124–137; Krueger, Ingeborg: Gesetz und Gnade. Ein reformatorisches Bildthema auf Siegburger Steinzeug. In: *Festschrift für Brigitte Klesse*, Berlin 1994, s. 303–312; *Gesetz und Gnade. Cranach, Luther und die Bilder*. Katalog, Wartburg, Eisenach-Schloss Hartenfels, Torgau, Eisenach 1994; Amon, Karl: Die Bildkomposition „Gesetz und Gnade“ von Lucas Cranach d. Ä. In: *Kirche in bewegter Zeit. Festschrift für Maxmilian Liebmann zum 60. Geburtstag*, Graz 1994, s. 45–62; *Gotteswort und Menschenbild. Werke von Cranach und seinen*

a vede k víře; stojí přece psáno: *Spravedlivý z víry bude živ*,“ (Ř 3,20–28): „*Vždyť ze skutků Zákona nebude před ním nikdo ospravedlněn, neboť ze Zákona pochází poznání hříchu*.“ Z Lutherových myšlenek v *Katechismu*, v pojednání *De servo arbitrio* (1525) či ve výkladu *Listu sv. apoštola Pavla Galatským* lze vyčíst, že zbrání smrti je hřích a hřích má svou moc ze Zákona, z něhož pochází i poznání. Zákon s sebou nese Boží hněv a všichni zhřešili a jsou daleko od Boží slávy a jako by se ptal člověk zobrazený na Alegorii spasení a hříchu pod stromem (Řím 7,24): „*Jak ubohý jsem to člověk! Kdo mě vysvobodí z tohoto těla smrti?*“ Hřích prarodičů však není bezvýchodná tragédie (Řím 5,18): „*A tak tedy: Jako jediné provinění přineslo odsouzení všem, tak i jediný čin spravedlnosti přinesl všem ospravedlnění a život*,“ tedy proti Adamovu pádu a hrobu stojí na námětech spasení a hříchu „*Beránek Boží, který snímá hříchy světa*,“ jak zvěstuje zobrazený sv. Jan Křtitel. Oběti Beránka jsou smyty hříchy, k nimž bylo lidstvo svedeno Adamovým pádem, obětí na kříži jsou vykoupeni všichni lidé, počínaje Adamem a zároveň se otevírá nová epocha, v níž místo Zákona vládne Milost. Námět spasení a hříchu také velmi názorně objasňuje jeden ze základních pilířů luterské teologie ospravedlnění vírou. Podle Luthera totiž závisí ospravedlnění člověka na jeho oddané víře v milost Boží, nikoliv na lidských skutcích. Námět tedy měl představit rozhodování člověka před Hospodinem mezi hříchem a spásou. Důležité místo na zobrazeních má sv. Jan Křtitel. Luther byl při sepisování své *Postily* na Wartburgu fascinován osobností posledního z proroků, který mu byl prostředníkem mezi Starým a Novým zákonem, mezi Mojžišem a Kristem, který: „...*kázal Zákon a Evangelium, smrt a spásu, literu a duch, hřích a spravedlnost*“ a dále: „...*v Zákoně je smrt, v Kristu život*.“ Martin Luther tedy dospěl od Zákona, jenž shrnuje slova Boha nárokujícího a trestajícího, k evangeliu, ke slovu Boha, který se dává a obětuje, nový člověk osvobozený zvěstí evangelií žil v „...*v novém světě, kde není Zákona, není hříchu, není svědomí, není smrti, nýbrž nezkalená radost, spravedlnost, milost, mír, život, spása a čest*.“ Na druhé straně však Luther ví, že v tomto světě nepřestává Zákon vykonávat nutnou a platnou službu, totiž občansko-civilní a politickou: „...*ještě nyní nám slovo Boží zní ve dvojí neoddělitelné způsobě, jako Zákon a Evangelium, přirozený člověk musí až do smrti žít pod Zákonem, ...ale jeho víra a jeho svědomí musí být od Zákona osvobozeno*.“ Podle Jana Kalvína (*Instituce*, 1535) Kristus Zákon naplňuje, ale neruší, nárok Zákona se nemění, smí se však změnit poměr člověka k němu. Je-li „...*jako spravedlnost postaven jediný Kristus*“, pak je svědomí „*poslušno Zákona nikoliv pod tlakem nutnosti, nýbrž dobrovolně*.“

Cranachovské pojetí námětu Zákon a Milost mělo své výtvarné předstupně. Jedním z nich je obraz Hanse Schäuelfelina z doby kolem roku 1520 s námětem alegorie Zákona a Milosti, který naposledy publikoval Metzger.⁶ Středu kompozice dominuje Kristus na kříži, na jehož příčném břevnu vlevo spatřujeme přesýpací hodiny, vpravo pak lebku. Vlevo pod křížem stojí sv. Jan Křtitel

Zeitgenossen. Katalog, hg. von A. Schüttwolf, Gotha 1994, s. 21; Löcher, Kurt: *Die Gemälde des 16. Jahrhunderts. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg*, Nürnberg – Ostfildern 1997, s. 138–139; Emmendorffer, Christoph: *Hans Kemmer: ein Lübecker Maler der Reformationszeit*, Leipzig 1997, s. 133–136; Ehrstine, Glenn: Seeing is Believing, *Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur* 27, 1998, s. 503–537; Dillenberger, John: *Images and Relics. Theological Perceptions and Visual Images in Sixteenth-Century Europe*, New York – Oxford 1999, s. 96–101; Krueger, Ingeborg: Protestantisches Glaubensbekenntnis auch auf Steinzeug. In: *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H. J. E. van Beuningen*, eds. D. Kicken – A. M. Koldeweij – J. R. Ter Molen, Rotterdam Paper 11, Rotterdam 2000, s. 247–256; Poulsen, Kolind Hanne: Choice and Redemption: On Lucas Cranach the Elders Melancholia, *Statens Museum for Kunst Journal* 4, 2000, s. 40–75; Ehrstine, Glenn: *Theater, Culture and Community in Reformation Bern 1523–1555*, Leiden – Boston – Köln 2002, s. 290; *Lucas Cranach. Glaube. Mythologie und Moderne*. Katalog, hg. von W. Schade, Hamburg 2003, s. 150; Schulze, Ingrid: *Lucas Cranach d.J. und die protestantische Bildkunst in Sachsen und Thüringen. Frömmigkeit, Theologie, Fürstenreformation*, Bucha bei Jena 2004, s. 13, s. 21–22; *Lucas Cranach a České země: pod znamením okřídleného hada*. Katalog, ed. K. Chamonikola, Praha 2005, s. 74–79; Koepplin, Dieter: Zu Holbeins paulinischem Glaubensbild von Gesetz und Gnade. In: *Hans Holbein d.J. Die Jahre in Basel 1515–1532*, München – Berlin – London – New York 2006, s. 79–95.

⁶ Metzger, Christof: *Hans Schäuelfin als Maler*, Berlin 2002, s. 452–456.

2. Epitaf rodiny Güldenů, 1500, kostel P. Marie v Cvikově. Foto archiv autora.

3. Martin Luther, Výklad evangelií, rytina s námětem Zákon a Milost, 1528. Foto archiv autora.

4. Lucas Cranach st., *Zákon a Milost*, 1529, tempera na dřevě, Národní galerie v Praze.
Foto Národní galerie v Praze.

ukazující gestem ruky na Krista, vpravo klečí král David s lyrou v ruce a v pozadí spatřujeme Mojžiše přijímajícího desky Zákona. Ještě starší, můžeme-li se spolehnout na datum 1500, uvedené vpravo dole, je epitaf rodiny Güldenů z mariánského kostela v Cvikově.⁷ Důležitými předstupni námětu, zejména tzv. Pražského typu, jsou: anonymní leták v grafických sbírkách univerzity v Erlangen, datovaný rokem 1525,⁸ ilustrace v knize *Urbana Rhegia Vom hochwürdigen Sacrament des Altars* (Lipsko 1525)⁹ a rytina na titulním listě Lutherova spisu *Auslegung der Evangelien* (Wittenberg 1528).¹⁰ Námět Zákon a Milost se rozšířil v 16. století prostřednictvím deskové a nástěnné malby, reliéfu a zejména nového média – grafiky (viz např. dřevořez od Pseudotoryho v pařížské Národní knihovně¹¹ či titulní list Erharda Altdorfera tzv. *Lübecker Bibel* z roku 1533),¹² v té části Evropy, která přijala reformaci. V německých zemích to bylo především v Sasku a v Království českém ve městech s převahou obyvatel německé národnosti na severozápadě Čech, ve Slezsku a na panstvích některých nekatolických šlechtických rodů. V uvedených zemích vzniklo v první polovině 15. století několik variant vyobrazení námětu spasení a hříchu. Původ těchto variant lze hledat ve dvou základních typech dogmatického obrazu – gothském (Museen der Stadt

⁷ Sandner, Ingo: *Spätgotische Tafelmalerei in Sachsen*, Dresden – Basel 1993, s. 13.

⁸ Koepplin: *Zu Holbeins paulinischem Glaubensbild* (cit. v pozn. 5), s. 82, obr. 3.

⁹ Ibidem, s. 87, obr. 10.

¹⁰ Ibidem, s. 85, obr. 7.

¹¹ Ibidem, s. 83, obr. 4.

¹² Ibidem, s. 88, obr. 11.

5. Námět *Zákon a Milost*, nástěnná malba v exteriéru klášterního kostela sv. archanděla Michaela v Horažďovicích.
Foto Cyril Royt.

Gotha – Schlossmuseum) a pražském (Národní galerie v Praze).¹³ Oba základní typy se liší v některých podstatných motivech a variantu pražskou můžeme považovat za mladší a teologicky propracovanější, s určitým akcentem na úlohu P. Marie (bez svatozáře!!!) v dějinách spásy.

Můžeme nalézt nějaké paralely k broumovskému reliéfu v Čechách či ve Slezsku? V Čechách je dochována řada památek s námětem *Zákon a Milost*, a to musíme zejména v oblasti severních Čech počítat s určitými ztrátami způsobenými protireformačními zásahy po roce 1620. Téměř výhradně se tyto památky, k nimž počítáme vedle Cranachova prototypu v pražské Národní galerii¹⁴ také dobovou kopii (tamtéž),¹⁵ nástěnnou malbu na zámku v Pardubicích,¹⁶ nástěnnou malbu v ambitu kláštera dominikánů v Českých Budějovicích, nástěnnou malbu na vnější stěně observantského kláštera v Horažďovicích, nástěnnou malbu v hradní kapli v Horšovském Týně, přidržují schématu Pražského typu námětu *Zákon a Milost*.

Na rozdíl od Čech nalezneme ve Slezsku vícero variant námětu *Zákon a Milost*.¹⁷ Snad nejreprezentativnějším dílem je epitaf slezského luteránského kazatele a doktora teologie Jana Hesse,¹⁸

¹³ Literatura viz pozn. 5.

¹⁴ *Lucas Cranach a České země* (cit. v pozn. 5), s. 74–79.

¹⁵ Ibidem, s. 74–79.

¹⁶ Royt – Hrubý: *Nástěnná malba* (cit. v pozn. 5), s. 124–137.

¹⁷ Harasimowicz: *Tresci i funkcje* (cit. v pozn. 5), s. 41–42.

¹⁸ Ibidem, s. 41, obr. 140.

6. Námět Zákon a Milost, nástěnná malba v kostele sv. Václava v Moravské Ostravě, 1540–1555. Foto archiv autora.

7. Epitaf vratislavského luterského kazatele a teologa Jana Hesse, 1547, Vratislav, Muzeum Narodowe. Foto archiv autora.

původně v kostele sv. Marie Magdalény ve Vratislavi (dnes Muzeum Narodowe ve Vratislavi). Přidrží se tzv. varianty z Gothy (dílo Lucase Cranacha st. z roku 1529), přesněji jeho subvarianty, obrazu ze zámeckého muzea ve Výmaru,¹⁹ jenž je také dílem Cranachovým či jeho dílny. Zvláštností Hessova epitafu je řecký nápis ve spodní části, který dle knihy Adama Melchiora *Vitae Germanorum Theologorum qui superiori seculo Ecclesiam Christi ... propagarunt ...*²⁰ složil sám Filip Melanchton. Řecky psané verše na epitafu, které níže uvádím v překladu Josefa Bartoně, jsou panegyrikem na zemřelého kazatele:

*„Je obět Bohu příjemnější než jiné oběti tučné
a lahodná úlitba vydávající vůni dobrou,
učit čistě moudrost evangelia,
a zbožným rozumem božské nauky hlasitě hlásat.
Takovým učitelem zde byl kdysi Jan,
jenž měl po otci příjmení Hessos.*

*Ten, když mezi národy rozséval Bohem určené příkazy Kristovy,
věrný byl a záludné bludy nepřimísil. A Bohu stále vzdával čest poctivými ctnostmi,
a v srdci měl víru i důstojné mravy.
Nyní tedy Bůh duši odvedl do zástupu blažených.
A ostatky v této rakvi město uložilo.“*

Také ve Slezsku se objevují varianty Pražského typu. Jde například o nezachovaný epitaf Georga Zedlitze,²¹ pána na Novém Kostele, který již roku 1518 povolal na své panství luteránského kazatele Melchiora Hoffmana. Námět Pražského typu spatřujeme též na epitafu rodiny Rühnbaumů z doby kolem roku 1570 z kostela sv. Martina v Javoru.²² Epitaf velkých rozměrů, na němž nechybějí početné biblické citáty s odkazy, zdobí také veduta Javoru s přípisem, jenž je připomínkou sporu katolického probošta a luteránských měšťanů v roce 1572 o kostel sv. Martina. Pražského schématu se, i když poněkud volněji, přidrží i námět epitafu (dřevěný polychromovaný reliéf) rodiny Grigersdorfů v Jordanově²³ z roku 1596. Motivicky i myšlenkově stojí velmi blízko broumovskému reliéfu dva epitafy z moravského Slezska. První, připisovaný anonymnímu slezskému malíři, je datován 1571 a pochází z kostela sv. Petra a Pavla v Bernarticích,²⁴ druhý z námého původu (též připsán anonymnímu slezskému malíři) s alegorickým Ukřižováním (Slezské zemské muzeum v Opavě, inv. č. U 1310A)²⁵ je datován 1612.

Značným zjednodušením námětu (např. absence stromu) má broumovský reliéf velice blízko právě k epitafu Grigersdorfů v Jordanově a výše zmíněným epitafům z moravského Slezska. Také vzhledem k této analogii se můžeme důvodně domnívat, že autor broumovského reliéfu byl dobře obeznámen s obdobnými náměty ve Slezsku.

¹⁹ *Kunst der Reformationszeit* (cit. v pozn. 5), s. 357–360.

²⁰ Melchior, Adam: *Vitae Germanorum Theologorum qui superiori seculo Ecclesiam Christi ... propagarunt ...*, Francofurtensis 1620, s. 183–186. Zde je řecký nápis z epitafu uveden v přepisu.

²¹ Harasimowicz, *Tresci i funkcje* (cit. v pozn. 5), s. 41.

²² Ibidem, s. 41.

²³ Ibidem, s. 41, obr. 23.

²⁴ Jakubec, Ondřej (ed.): *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*. Katalog, Olomouc 2007, s. 112–113, obr. 13.

²⁵ Ibidem, s. 135–138, obr. 24.

NIEZNANE WYOBRAŻENIE TEMATU LUTERAŃSKIEGO „PRAWO I ŁASKA” W BROUMOWIE

Jednym z nielicznych zachowanych zabytków związanych tematycznie z reformacją w regionie Broumovsko w okresie przed bitwą pod Białą Górą je kamienny nagrobek, osadzony do muru otaczającego kościół cmentarny Marii Panny w Broumowie, ozdobiony płytkim reliefem rustykalnym, na którym jest na pierwszym planie przedstawiona liczna rodzina donatora, prawdopodobnie mieszczanina z Broumova, zgromadzona pod krzyżem Chrystusa. Na drugim planie widać Mojżesza podnoszącego węża miedzianego i wskazującego na obóz izraelski. Częścią nagrobka na prawej stronie jest również niemiecki ustęp z ewangelii św. Jana. Dzieło można datować na ostatnie ćwierćwiecze XVI wieku. Autor reliefu

UNKNOWN REPRESENTATION OF THE LUTHERAN SUBJECT “LAW AND MERCY” IN BROUMOV

One of the few surviving monuments whose subject is linked with the Reformation in the Broumov region in the period prior to the Battle of White Mountain is the stone epitaph inserted into the enclosure wall of the Virgin Mary cemetery church in Broumov. It is decorated with a low, rustically conceived relief which, in the first plan, features a large family of a donor – probably a Broumov burgher – gathered under the Cross of Christ. The second plan on the left represents Moses pointing to a Jewish camp with a metal serpent on a post. Part of the epitaph is also a German-written passage from the Gospel of St John, situated on the right. The work can be dated approximately to the last third of the 16th century. It is absolutely beyond doubt that the

niewątpliwie inspirował się niektórym wzorem z wyobrażeniem tematu luterańskiego „Prawo i Łaska”.

Dzięki zasadniczemu uproszczeniu tematu (np. brak drzewa) wykazuje relief z Broumova podobieństwo do nagrobka Grigersdorfów w Jordanowie. Swoim motywem oraz ideą zbliżone są do nagrobka w Broumowie również dwa nagrobki z Śląska Morawskiego. Pierwszy, którego autorem jest nieznaną artysta śląski, datowany na rok 1571, pochodzi z kościoła św. Piotra i Pawła w Bernarticach, drugi nagrobek nieznanego pochodzenia (również nieznanego autora śląskiego) z alegorycznym Ukrzyżowaniem (Muzeum Śląskie w Opawie, nr inw. U 1310A) datowany jest na rok 1612. Ze względu na wymienioną analogię można wnioskować, że autor reliefu w Broumowie dobrze zapoznał się z podobnymi tematami na Śląsku.

author of the relief was inspired by some of the painted models with the Lutheran subject of Law and Mercy.

Due to the considerable simplification of the subject (e.g. the absence of a tree), the Broumov relief is very close to the Grigersdorfs' epitaph in Jordanów. Two epitaphs from Moravian Silesia are also strongly affiliated to the Broumov relief in both motif and idea. The first one, attributed to an anonymous Silesian artist and dated 1571, originates from the church of Sts Peter and Paul in Bernatice, the second epitaph of unknown origin (but also attributed to an anonymous Silesian painter), featuring the allegory of the Crucifixion (Silesian Museum in Opava, Inv. No. U 1310A), is dated 1612. With regard to the above-mentioned analogies, we can legitimately presume that the artist who executed the Broumov relief was rather familiar with similar subjects found in Silesia.

STRESZCZENIE

SUMMARY

PROMĚNY TÉMAT A PŘÍBĚHY MOTIVŮ: RANÝ NOVOVĚK

POLNISCHE, SCHLESISCHE UND MÄHRISCHE DARSTELLUNGEN DER SIEBEN HEILIGEN ZUFLUCHTEN – EIN DEUTSCHES THEMA DER BAROCKZEIT

Christine Moisan-Jabłońska

In der Pfarrkirche von Zamarski, in der Nähe von Cieszyn, befanden sich vor kurzem zwei interessante Bilder aus dem 18. Jahrhundert, die komplizierte ikonographische Programme hatten. U.a. stellte man die leidenden im Feuer Armen Seelen vor. Beide Bilder wurden vor ein paar Jahren gestohlen und bisher nicht gefunden. Ursprünglich hingen beide Bilder in der Jesuitenkirche von Cieszyn, von wo sie nach der Kassation des Ordens in eine kleine Dorfkirche verlegt wurden. Die interessante und komplexe Symbolik der beiden Werke erlaubte damals das Vermuten, dass die Bilder unter dem Einfluss einer engen Zusammenarbeit des Künstlers und eines Theologen – bestimmt eines der Mitglieder der Gesellschaft Jesu – entstanden.¹

Die Vorstellung, die uns interessiert² [Abb. 1], wurde auf einem der Bilder von Cieszyn in der Gestalt eines ausgedehnten Rechtecks gezeigt, der von oben halbkreisförmig geschlossen ist. In dem oberen Teil der Komposition stellte man die thronende Heilige Dreifaltigkeit dar; unten auf der linken Seite befindet sich die fürbittende Muttergottes, s.g. *lactans*. Gegenüber der Maria ist der gekreuzigte Christus. Die Milchtropfen, die aus der Brust der Mutter herunterfließen, und das Blut des Sohnes fallen herunter auf die Monstranz, die das Zentrum der Komposition bildet. An der Stelle der Hostie befindet sich in *Reservaculum* ein kleines Lamm. Den Knauf der Monstranz bildet die Gestalt eines Engels; aus seiner rechten Hand wächst ein kleiner Lilienzweig, der das Attribut der Madonna ist. Hingegen aus der linken Hand des Engels – die sich an der Seite des Gekreuzigten befindet – wächst eine Weinrebe mit Weintrauben heraus, die das Symbol des Blutopfers von Christus und Eucharistie ist. Unten auf dem Bild sehen wir die anbetenden Gestalten der Heiligen. Hinter der Muttergottes steht der heilige Peter, der in der rechten Hand einen Schlüssel hält. Darunter ist die heilige Ursula mit Pfeilen und der heilige Joseph mit dem Lilienzweig. In der unteren Reihe bemerken wir den Gründer der Jesuiten, den heiligen Ignatius von Loyola, der das Monogramm IHS in Glorionschein präsentiert. Neben ihm steht die heilige Maria Magdalena mit einem Salbgefäß und die heilige Barbara mit einem Turm und einem Kelch mit der Hostie haltend. Auf der rechten Seite des Bildes, hinter dem Kreuz von Jesus befindet sich der heilige Paul mit dem Schwert. Darunter sieht man vier Erzengel. Unten auf dem Bild steht Raphael mit einem Pilgerstock, der an der Spitze ein Kreuz hat. Der Schutzengel von Tobias reicht die rechte Hand einer Armen Seele. Drei übrige nackte Gestalten, die in den Flammen die Busse nach dem Tod tun, blicken flehentlich auf die umkreisenden Heiligen.

Oben, über Raphael, befindet sich Michael, der mit einem Karmisch bekleidet ist und in der rechten Hand eine Waage hält. Der Erzengel des Gerichtes weist mit der linken Hand auf das Fegefeuer hin, gleichzeitig richtet er den Blick und den Zeigefinger der rechten Hand auf Gabriel mit einem Lilienzweig. Eine Gestalt, die hinter dem Rücken von Gabriel auftaucht und keine Attribute besitzt, stellt wahrscheinlich einen von den übrigen nicht kanonischen Erzengel oder einen Schutzengel dar.³

1 Ich danke herzlich Frau Urszula Kozierowska für die Übersetzung des Textes und der altdeutschen Zitate; Moisan-Jabłońska, Krystyna: *Obraz czyśca w sztuce polskiego baroku, Studium ikonograficzno-ikonologiczne*, Warszawa 1995, S. 102–104.

2 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* (ferner *KZSwP*), Bd. VI, *Województwo katowickie*, eds. I. Rejduch-Samkowa – J. Samek, Heft 3, *Miasto Cieszyn i powiat cieszyński*, Bearbeitung T. Małkowska-Holcerowa – J. Mańkowska-Jurczakowa – R. Brykowski – Z. Winiarz, Warszawa 1974, S. 132, Abb. 156.

3 Richter, Erwin: Von der Heilstreppe zur mystischen Blut-Christi- und Marienmilchspendung in den Sieben Heiligen Zufluchten. Eine ikonographische und glaubenkundlich-volksmedizingeschichtliche Studie, *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* 1966/1967, S. 82. Der deutsche Forscher erwähnt das Bild der Sieben Heiligen Zufluchten aus dem rechten Seitenaltar der Kirche des heiligen Ruperts in Eiselfing, auf dem man an der linken Seite wahrscheinlich „sieben Hauptengel“ darstellte, mit dem Michael an der Spitze. Auf den anderen uns bekannten Vorstellungen die Zahl der Engel wurde reduziert. Wir können jedoch vermuten, dass manchmal auch die vier übrigen, nicht kanonischen Erzengel gezeigt wurden. Zum Thema der Verehrung und der neuzeitlichen bildhaften

1. Sieben Heilige Zufluchten, 18. Jahrhundert, Ölgemälde, Zamarski, Pfarrkirche, jetzt nicht vorhanden, Foto Christine Moisan-Jabłońska.

Vor Jahren (1995) interpretierte ich diese Vorstellung als eine „Adoration der Heiligen Dreifaltigkeit und der Eucharistie durch die Heiligen und die Armen Seelen“.⁴ Das Bild von Zamarski zeigt eine grosse Kompositionsähnlichkeit mit den in der Barockzeit populären Vorstellungen der Adoration der Heiligen Dreifaltigkeit oder der Adoration der Eucharistie von den Mitgliedern der kämpfenden und der triumphierenden Kirche. Neben den Gestalten der Heiligen stellte man auf dem Bild von Cieszyn an der Stelle der weltlichen und geistlichen Vertreter (*Ecclesia militans*) die leidende Kirche dar.

Ein ähnliches Bild aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts befindet sich in der Fialkirche der Muttergottes der Andauernden Hilfe in Siedlęcin⁵ in Niederschlesien. Oben am Himmel sieht man den Gottvater und den Christus, der auf einer Kugel sitzt. Über sie fand den Platz die Taube des Heiligen Geistes. In der Mitte des Bildes, unterhalb der Heiligen Dreifaltigkeit malte man die Monstranz mit der Hostie. Auf der rechten Seite, in der Höhe von *Ostensorium* befindet sich die Muttergottes und der heilige Joseph mit einem Lilienzweig. Den unteren Teil des Bildes füllen zahlreiche Gestalten der Heiligen aus. Auf der rechten Seite können wir die heilige Maria Magdalena, den heiligen Johannes von Nepomuk, die heilige Barbara und die heilige Hedwig von Schlesien erkennen. Auf der Gegenseite hat man u.a. die Erzengel Michael und Raphael dargestellt.⁶ Ganz unten auf dem Bild, unter den Gestalten der Heiligen hat man einen Umriss eines offenen Sarkophages gemalt.

In dem 1998 herausgegebenen folgenden Band des Kataloges der Kunstdenkmäler in Polen, der das Gebiet des Stadtzentrums Poznań (Posen) erfasst, finden wir dieselben Vorstellungen vor. In dem Posener Karmeliten-Bärfüssigen Kloster befindet sich ein Bild aus dem 18. Jahrhundert, das mit dem Titel „Die Anbetung der Eucharistie“⁷ bezeichnet ist [Abb. 2]. Die Komposition ist sehr nahe den beiden schlesischen Bildern und ist gewissermassen ein Spiegelbild des Bildes von Zamarski. Unterhalb des Gekreuzigten befinden sich drei Erzengel: Gabriel mit der Lilie, Michael mit der Waage und Raphael mit einem Stock, den ein Kreuz abschliesst. An der Seite der Maria können wir den heiligen Joseph erkennen, der in der rechten Hand eine Lilie hält, die heilige Ursula mit Pfeilen, die heilige Barbara mit einem Kelch, über den die Hostie schwebt, den heiligen Ignatius von Loyola, der das strahlende Monogramm IHS präsentiert und die heilige Maria Magdalena mit dem Schädel. In dem unteren Teil des Bildes sehen wir drei Arme Seelen. An der Stelle der auf dem Bild von Zamarski sichtbaren Monstranz mit einer reichen symbolischen Ornamentik, stellte man in Posen ein einfaches, zylindrisches *Ostensorium* vor.

Vorstellungen der sieben Erzengel (Michael, Gabriel, Raphael, Uriel, Jehudiel, Sealtiel und Barachiel) vgl. Mâle, Emile: *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Etude sur l'iconographie après le concile de Trente. Italie – France – Espagne – Flandres*, Paris 1972, S. 298–301; Stępień-Kirejczyk, Paulina: *Ikografia siedmiu archaniołów w polskiej sztuce i piśmiennictwie religijnym doby baroku*, Warszawa 2005 (unveröffentlichte Magisterarbeit, promovierender Professor: Moisan-Jabłońska, Krystyna, Warszawa, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Bibliothek; dort eine umfangreichere Bibliographie).

⁴ Moisan-Jabłońska, *Obraz czyśca w sztuce* (wie Anm. 1), S. 104.

⁵ Für die Nachricht über das Vorhandensein des Bildes danke ich herzlich Frau Paulina Jaksim-Kirejczyk; *Karta Inwentaryzacyjna Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków – Inventarverzeichnis des Landesentrums für Forschung und Dokumentation der Denkmäler*, Bearbeitung J. Krzysztofik, ehemalige Wojewodschaft Jelenia Góra, Gemeinde Jeźów Sudecki, Inv. Nr. JGX 000 004 904, Ölgemälde, volkstümlicher Barock.

⁶ Die schlechte Qualität des Bildes erlaubt nicht einige Gestalten zu bezeichnen: eine junge Frau, einen Ordensbruder in einer Kutte, sowie eine Gestalt mit einem Kreuz des Erzbischofs (?). Neben Michael und Raphael befinden sich noch zwei Gestalten der nicht identifizierten Erzengel.

⁷ *KZSwP, Seria Nowa*, Bd. VII, *Miasto Poznań*, eds. Z. Kurzawa – A. Kuztelski, Teil II, *Śródmieście. Kościoły i klasztory*, 1, Warszawa 1998, S. 119, Abb. 340. Die Kirche des heiligen Joseph und das Kloster der Barfüssigen Karmeliten, Bearbeitung Z. Kurzawa – A. Kuztelski – E. Linette.

2. Sieben Heilige Zufluchten, 18. Jahrhundert, Ölgemälde, Posen, Karmeliten-Bärfüssiger Kloster, Foto Christine Moisan-Jabłońska.

3. Martin Engelbrecht, *Septem Refugia*, 18. Jahrhundert, Kupferstich, Krakau, Karmeliterinnen-Barfüssigen Kloster, Foto Christine Moisan-Jabłońska.

In den Sammlungen der Staatlichen Graphischen Sammlung in München, sowie des Kabinetts der Radierungen der Bibliothek der Warschauer Universität, des Ethnographischen Museums in Kraków (Krakau) und des Krakauer Karmeliterinnen-Barfüssigen Klosters im Bezirk Wesoła, habe ich vier Kupferstiche gefunden, die die oben beschriebene Komposition wiederholen. In dem Krakauer Kloster befindet sich ein Stich [Abb. 3], signiert „Cum Pr. S. C. mai“ und „M. Engelbrecht sc. et exc. Aug. Vind.“, der durch den deutschen Gravierer Martin Engelbrecht⁸ ausgeführt worden ist. Unter der Signatur findet man in Latein die Aufschrift: „*SEPTEM REFUGIA*“. Andersartiger anonymer Kupferstich [Abb. 4] befindet sich in Warschau.⁹ Die nächsten zwei Stiche hingegen, die in München¹⁰ [Abb. 5] und in dem Ethnographischen Museum in Krakau¹¹ aufbewahrt sind, haben sicherlich einen gemeinsamen unbekannten Autor. Auf den beiden Beispielen unter der Graphik sieht man die lateinische Aufschrift „*SEPTEM REFUGIA*“ – Sieben Zufluchten.

Sowohl die anonymen Schöpfer der schlesischen Bilder als auch der unbekannte Maler des Posener Bildes, mussten sich auf die graphischen Urbilder stützen. Das Bild von Zamarski gibt die Komposition im Spiegelbild wieder. Dagegen das Bild von Posen ist eine treue Malerkopie der Radierungen aus dem 18. Jahrhundert. Das Bild wiederholt in den kleinsten Einzelheiten das graphische Urbild. In denselben Stellen sehen wir die beflügelten Engelsköpchen. Genau wurde die Form der Monstranz wiedergegeben. Die Mehrheit der Bilder, die sich jetzt in dem Posener Karmelitenkloster befindet, wurde aus dem Krakauer Karmeliterinnen-Barfüssigen Kloster gebracht.¹² Man kann also nicht ausschliessen, dass ein unbekannter Schöpfer den Kupferstich, der in Krakau, im Bezirk Wesoła aufbewahrt ist, gekannt hat.

Die oben vorgestellte Art der Komposition ist die populärste Variante der plastischen Vorstellung des Gottedienstes an die s.g. Sieben Heiligen Zufluchten,¹³ die gegen Ende des 17. Jahrhunderts auf dem Gebiet des damaligen Bayern entstanden ist. Die Gläubigen nahmen Zuflucht besonders in den dringenden Fällen bei der Heiligen Dreifaltigkeit (1), dem gekreuzigten Christus (2), der Eucharistie (3), der Muttergottes (4), den Erzengeln (5), den Heiligen (6) und Armen Seelen (7). Die folgenden Wochentage waren den einzelnen Zufluchten gewidmet.

Der Sonntag war der Heiligen Dreifaltigkeit gewidmet. Am Montag flehte man um die Fürbitte die Armen Seelen an, am Dienstag – die Engel, am Mittwoch – die Heiligen. Der Donnerstag war mit der Verehrung des Heiligsten Sakramentes verbunden. Am Freitag verehrte man den gekreuzigten Christus, am Sonnabend nahm man die Zuflucht in die Obhut der Gottesmutter.

Im Laufe des Jahres feierte man besonders festlich die kirchlichen Feiertage, die den folgenden Heiligen Zufluchten gewidmet waren: den Feiertag der Heiligen Dreifaltigkeit, den Fronleichnam,

⁸ *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Red. U. Thieme – F. Becker, Bd. 10, Leipzig 1914, S. 534. Der Gravierer wurde 1684 geboren und 1756 in Augsburg gestorben. Er arbeitete als Herausgeber zusammen mit seinem Bruder Christian.

⁹ Warszawa (Warschau), Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego, Gabinet Rycin, Inv. Nr. T. 1086 II – 71.

¹⁰ München, Staatliche Graphische Sammlung, Kupferstich, 18. Jh., Inv. Nr. V. S. 9670, Kasten 294.

¹¹ Kraków (Krakau), Muzeum Etnograficzne, Inv. Nr. 045156.

¹² *KZSwP, Seria nowa* (wie Anm. 7), S. 119. Im Kloster sind Bilder, die in der Mehrheit aus dem Krakauer Kloster der Karmelitanerinnen-Barfüssigen gebracht worden sind und ursprünglich gehörten sie zu den Kirchen des heiligen Martins, der Unbefleckten Empfängnis Maria und des heiligen Michaels in Krakau; Wanat, Beningus Józef: *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979, S. 249, 251. Das Verzeichnis der historischen Bilder im Kloster. In den Gängen im Erdgeschoss, Inv. Nr. 26. Dasselbe Bild bezeichnete der Autor als „Die Erlösung der Armen Seelen“, Ölgemälde, 18. Jahrhundert, 82 x 136 cm.

¹³ Lechner, Martin: Zufluchten, Sieben Heilige. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, ed. E. Kirschbaum, Bd. 4, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1972, Sp. 579–582, (dort eine umfangreiche Bibliographie); Zoepfl, Friedrich: Zufluchten. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Red. M. Buchberger, Bd. 10, Freiburg im Breisgau 1965, Sp. 1410.

den Karfreitag, den Feiertag der Unbefleckten Empfängnis der Heiligsten Maria, den Feiertag der Schutzengel, das Allerheiligenfest und den Tag Allerseelen.¹⁴

Die Vorgeschichte des eigentlichen Gottesdienstes an die Sieben Heiligen Zufluchten nimmt ihren Anfang im 17. Jahrhundert. Der erste bekannte Verbreiter der Verehrung war Johann Baptist von Leiden, der Erbe von Affing, Berg, Essenbach, Mattinghofen und Stifter der Kirche in Affing, sowie Anreger der Herausgabe des ersten Buches Sieben Heilige Zufluchten.¹⁵

Dieses Thema wurde hauptsächlich in der süddeutschen Kunst verbreitet (Bayern, ein Teil von Schwaben, Baden, Österreich). Es gelang auch im Norden bis Fulda – und wovon drei besprochene Malerbeispiele zeugen – gelang nach dem Osten – bis Cieszyn in Schlesien, Siedlęcin in Niederschlesien, die damals ausserhalb der Grenzen des damaligen Polens lagen, und auch nach Polen – bis Posen.

Gegen das Ende des 17. Jahrhunderts und im 18. Jahrhundert wurden viele Sammlungen der Gebete und Lehrbücher der Ordensbruderschaften zum Thema des Kultes der Sieben Heiligen Zufluchten herausgegeben.¹⁶ Man hat angefangen den Sieben Zufluchten neue Altäre, Kapellen und Kirchen zu weihen. Während des Pontifikats des Benedikten XIV (1740–1758) wurde die Bruderschaft *Septem Refugia* bestätigt. Andererseits verlieh der Papst Klemens XIII (1758–1769) der Ordensbruderschaft zahlreiche Ablassse und Sonderrechte. Der Hauptfeiertag der Ordensbruderschaft wurde der Namenstag von Maria. Feierlich wurde auch der erste Sonntag nach dem Neuen Jahr begangen, der erste Sonntag der Fastenzeit, der Feiertag der Apostel Simon und Juda Thaddäus, sowie der erste Sonntag der Adventzeit.¹⁷

Es hatten sich verschiedene Variante der Komposition herausgebildet, die eine Kompilation von sieben Themen ist, die die einzelnen Teile des Gottesdienstes veranschaulichen. Sehr häufig stellte man die Muttergottes in der Gestalt *Deesis*, der Maria *Immaculata* oder in der Art *lactans* dar – wie auf den eben ausgewählten Bildern. Jedoch das allgemeine Schema der Komposition ist ähnlich.¹⁸ In der Gruppe der Heiligen stellte man im allgemeinen die Pestheiligen und die Patronen des guten Todes dar (die heilige Barbara, den heiligen Joseph, den heiligen Ignatius von Loyola, die heilige Ursula), die auch in den besprochenen Vorstellungen eingesetzt wurden. Die Zahl und die Personen der dargestellten Heiligen veränderten sich.¹⁹ Oft sieht man unter ihnen die Patronen, deren Namen die Kirche trug, denen das Bild zugedacht wurde oder die Heiligen, die besonders populär in dieser Diözese waren.

Die Vorstellungen *Septem Refugia* erscheinen sowohl auf den Barockwandmalereien, den Altarbildern, als auch auf den Graphiken. In ihren Artikeln geben Erwin Richter und Friedrich Zoepfl²⁰ mehrere Namen der Ortschaften an, die sich auf dem Gebiet von Deutschland und Österreich befanden und in denen die Bilder, die die Sieben Heiligen Zufluchten vorstellen, vorhanden waren. Über das Bild, das in dem Benediktinerinnenkloster auf Nonnberg in Salzburg verehrt wurde, schreibt Leopold Kretzenbacher.²¹ Die Vorstellungen der Sieben Heiligen Zufluchten kommen auch auf den

4. Sieben Heilige Zufluchten, 18. Jahrhundert, Kupferstich, Warschau, Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego, Gabinet Rycin, Foto Zakład Reprograficzny BUW.

14 Zoepfl, Friedrich: Die Sieben Zufluchten und ihr Kult. Zur Symbolik der Siebenzahl. In: *Volk und Volkstum*, Bd. 3, 1938, S. 272.

15 Idem, S. 270–271.

16 Idem, S. 270. Das Gebet an die Sieben Zufluchten befindet sich u.a. in dem mehrfach herausgegebenen Gebetbuch unter dem Titel: *Geistliche Sonnen-Blum das ist: Kurze tägliche Besuchungen zu dem Allerheiligsten Sakramente des Altars*, Ellwangen 1754, Augsburg und Innsbruck 1769, Sankt Gallen 1792.

17 Idem, S. 272.

18 Idem, S. 268–269.

19 Idem., S. 269.

20 Richter, *Von der Heilstreppe* (wie Anm. 3), S. 80–83; Zoepfl, *Die Sieben Zufluchten* (wie Anm. 14), S. 263–268.

21 Kretzenbacher, Leopold: *Schutz- und Bittgebärden der Gottesmutter. Zu Vorbedingungen, Auftreten und Nachleben mittelalterlicher Fürbitte-Gesten zwischen Hochkunst, Legende und Volksglauben*, München 1981, S. 82–83, 105, Abb. 8.

5. *Septem Refugia*, 18. Jahrhundert, Kupferstich, München, Staatliche Graphische Sammlung, Foto Christine Moisan-Jabłońska.

Fayanceplatten aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts vor und auf den nahezu volkstümlichen Votivbildern.²²

Das Thema verbreitete sich auch in der Graphik. Die Radierungen mit der Vorstellung der Sieben Heiligen Zufluchten treffen wir auch in den Lehrbüchern der Ordensbruderschaften. Mit diesen Abbildungen werden auch so genannte „Gebetzettel“, das heisst die Zettel mit dem Text des Gebetes versehen, die als Flugdrucke herausgegeben wurden. Zoepfl erwähnt auch eine Radierung, die das erste Gebetbüchlein verzierte, das der Verehrung der Sieben Zufluchten gewidmet und von einem unbekannten Jesuiten unter dem Titel *Heylwürckende Andacht Der Gottliebenden Seelen zu den Siben Zufluchte*²³ geschrieben wurde. Das Werk erschien dank Johann von Leiden im Jahre 1689 in dem Münchener Verlag von Johann Jäcklin. Die das Buch illustrierte Vorstellung sollte an das Bildnis in der Kapelle des Schutzengels in Grieningen in Württemberg anknüpfen – eine Stelle sehr oft von den Pilgern besucht. Der deutsche Forscher zählt auch u.a. eine Radierung auf, angefertigt von Johannes Frank, einem Gravierer in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts in Augsburg und Nürnberg tätig – die das Gebetbuch unter dem Titel *Allzeit Brinnentes Andacht-Feuer* verzierte, dessen Ort und Zeit der Herausgabe unbekannt ist. Er erwähnt auch eine Radierung von dem Augsburger Künstler Johann Wolfgang Baumgartner, die bei Martin Engelbrecht herausgegeben wurde und eine Graphik, die aus dem Verlag der Brüder Klauber stammt. Die folgende, andersartige graphische Vorstellung entstand wahrscheinlich im Jahr 1768 als Illustration eines Buches, das von dem Verlag Franz Prodinger in Salzburg für die in Itter im Tirol tätigen Ordensbruderschaft der Sieben Zufluchten herausgegeben wurde.²⁴

Bildhafte Vorstellungen wurden oft durch Inschriften begleitet, die den Glauben der Gläubigen an die Hilfe der Sieben Heiligen Zufluchten ausdrückten. Auf der höher erwähnten Graphik von Johann Frank und auf dem Bild vom Kloster der Franziskanerinnen in Mindelheim²⁵ befindet sich die Aufschrift: „Wenn diese Zuflucht zu mir stahn,/Kann es mir niemal übel gahn“ – wenn diese Zuflucht zu mir steht, kann es mir niemals übel gehen.

Sowohl das schlesische, als auch das Posener Beispiel knüpft an den weit verbreiteten Typ des Bildnisses an, das von den deutschen Forschern beschrieben wurde. Es lohnt sich zu bemerken, dass ein ähnliches Bild, das in den Jahren 1720–1730 entstanden ist, und aus dem Flügelaltar stammt, treffen wir auch in der Kirche von Uničov²⁶ in Mähren [Abb. 6]. Im oberen Teil des Bildes sehen wir den Gottvater und die Taube des Heiligen Geistes. An den Seiten der Monstranz mit der Hostie befindet sich der Gekreuzigte und die Muttergottes Lactans. In dem Gedränge der darunter dargestellten Heiligen können wir den heiligen Johannes von Nepomuk, den heiligen Johannes Sarkander, den heiligen

²² Richter, *Von der Heilstreppe* (wie Anm. 3), S. 81–82.

²³ Zoepfl, *Die Sieben Zufluchten* (wie Anm. 14), S. 271–272. Das Buch ist in drei Teile zerlegt. In dem ersten versucht der Autor aufzuklären, warum und auf welche Weise man die Sieben Zufluchten anbeten soll, indem er behauptet, dass die Andacht auf dem Vertrauen zu den Sieben Zufluchten basiert „zu meisten können, wollen und wissen zuhelffen“. Die Texte der Gebete an die Sieben Zufluchten haben keinen allzu originellen Charakter. Die Gläubigen wenden sich um Hilfe an die Sieben Zufluchten in verschiedenen Notfällen, besonders in der Todesstunde. Der Autor bezeichnet geradezu die Sieben Zufluchten mit der Benennung der: „barmhertzigsten Nothelfer und Beschützer“. Im allgemeinen setzen sich die Gebete zusammen aus den einzelnen Ausrufen in der Form einer Litanai.

²⁴ Idem, S. 264–265, 270, 273.

²⁵ Idem, S. 270.

²⁶ Jakubec, Ondřej: Malířská výzdoba oltáře a její eucharistická symbolika. In: *Oltář Nejsvětější Trojice z kostela Nanebevzetí Panny Marie v Uničově. Restaurování 2003–2005*, Katalog, hg. von H. Zápalková – O. Jakubec – J. Látal, S. 17–24. Der Autor des Kataloges bezeichnete irrtümlich die Ikonographie des Bildes. Ich danke herzlich Herrn Ondřej Jakubec für die Übersendung des Fotos des Bildes.

6. *Sieben Heilige Zufluchten*, 1720/1730, Ölgemälde, Uničov, Kirche der Himmelfahrt Maria, Foto Markéta Ondrušková.

7. Sieben Heilige Zufluchten, 18. Jahrhundert, Ölgemälde, Kaszyce, Kirche der heiligen Peter und Paul, Foto Christine Moisan-Jabłońska.

Nicolaus, Bischof von Myra, die heilige Apollonia, den heiligen Andreas Apostel, den heiligen Joseph und den heiligen Augustinus sehen. Auf der linken Seite des Bildes wurden drei Erzengel und ein Schutzengel gemalt, der aus dem Feuer eine arme Seele herauszieht.

Ausser den Beispielen von Zamarski, Siedlęcin und Posen befindet sich in Polen noch ein Bild, das das Thema Sieben Heilige Zufluchten darstellt. In der Pfarrkirche von Kaszyce,²⁷ in der Nähe von Przemyśl, werden zwei interessante Bilder aufbewahrt, die wahrscheinlich dieselbe anonyme Hand gemalt hat. Das erste Bild stellt Sieben Erzengel dar. Das zweite Bild ist eine andersartige Variante des Themas Septem Refugia [Abb. 7]. In der Mitte, ganz oben sehen wir auf dem Bild Maria, die mit einem weissen Kleid und einem saphirblauen Mantel bekleidet ist. Die Muttergottes mit den über die Brust gekreuzten Armen kniet vor dem Gottvater. Zwischen der Muttergottes und dem Schöpfer schwebt die Taube des Heiligen Geistes.

An der Seite des Gottvaters befinden sich neun Engel, die neun Engelschöre personifizieren. Oben stellte man Seraphim dar, dessen Kopf mit Flammen umringt ist und die Brust voll von glühendem Feuer. Der Engel hält beide Hände auf der Brust gefaltet. Darunter befindet sich der Cherubim mit einem Zepter in der rechten und einem Zirkel in der linken Hand. Der nächste Engel – ein Vertreter der Throne – ist unter einem Baldachin, auf der Brust mit einem Dreieck bezeichnet, in dem sich eine Flamme befindet. Vor ihm sieht man einen Engel, der kein Attribut besitzt und den niedrigsten Chor der Engel symbolisiert, sowie einen Engel aus dem Chor der Erzengel, der in der linken Hand eine Trompete hält und in der ausgestreckten rechten Hand eine angezündete Öllampe aufrechthält. Am nächsten des Gottvaters befindet sich ein Engel mit einer roten Tunika, einer Metall-Achselklappe und römischen Sandalen bekleidet. Er repräsentiert Virtutes – den Chor der Mächte. Der Engel streckt die rechte Hand aus und weist auf die fürbittende Muttergottes hin. Unter ihnen stellte man die Vertreter der übrigen drei Chöre dar. Die Herrschaften personifiziert ein Engel mit einer offenen Krone auf dem Kopf, bekleidet mit einem Karmisch und in den Händen ein Zepter haltend. Die Fürstentümer symbolisiert ein Engel, bekleidet mit einem Mantel, der mit einem Hermelinkragen umsäumt ist, und auf dem Kopf mit einer geschlossenen Krone. Neben ihm sieht man einen Vertreter der Gewalten im Harmisch und Helm mit Federbusch.

Hinter Maria tauchen aus den Wolken vier Erzengel auf. Ganz oben erkennen wir den Gabriel mit einer Lilie. Neben ihm stellte man Raphael dar, der einen Pilgerstock mit abschliessend verziertem Kreuz hält. Unterhalb von ihnen befindet sich Michael im Karmisch und Helm auf dem Kopf, mit einer Waage in der linken Hand, sowie ein vierter, unkanonischer Erzengel, der schwer zu identifizieren ist, der ein Zepter von einer Schlange umschlungen hält.

Darunter, vor dem Hintergrund der Wolken – umringt von den goldenen Strahlen – glüht das Herz von Jesus. Unter den aus dem Herzen glühenden Flammen kann man das Monogramm IHS wahrnehmen, das mit dem Kreuz abschliessend verziert ist. Das durchgebohrte Herz ist von einer Dornenkrone umschlungen. In ihrem Zentrum befindet sich die Hostie mit einem auf ihr angemerkten kleinen Kreuz.

In der Mitte sieht man die Gestalt des auf dem Kreuz aufgespannten Christus. Zu Füssen des Kreuzes, in unterirdischem Gewölbe befinden sich die Armen Seelen. Den Rest der Fläche des Bildes füllen die Gestalten der zahlreichen Heiligen aus. Die grösste Gruppe bilden die Jesuitenheiligen. Auf beiden Seiten des Abgrundes des Fegefeuers knien der heilige Ignatius von Loyola – in einem rot-goldenen Messgewand, mit einer auf der Brust gekreuzten Stole und mit dem auf der rechten Hand

---

²⁷ Für die Nachricht über das Vorhandensein des Bildes danke ich herzlich Frau Paulina Jaksim-Kirejczyk; *Karta Inwentaryzacyjna Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków – Inventarverzeichnis des Landesentrums für Forschung und Dokumentation der Denkmäler*, Wojewodschaft Podkarpackie, Inv. Nr. PRX 160 000 907. Das Bild ist im Jahr 2000 von Frau Urszula Brzozowska-Drozdowicz aus Łańcut konserviert worden.

hängenden Manipel; sowie der heilige Franz Xaver, bekleidet mit einer schwarzen Soutane, einem weissen Chorhemd und einer roten Stole. Aus der Brust des Heiligen brechen die Flammen des Feuers aus. Hinter dem heiligen Ignatius von Loyola können wir die nächsten Jesuiten wahrnehmen: den heiligen Franz von Borja mit dem charakteristischen Schädel mit der Kaiserkrone, den heiligen Stanislaus Kostka – mit einer auf der Höhe des Herzens aus der schwarzen Soutane ausbrechenden Flamme, sowie den heiligen Aloisius von Gonzaga in einem weissen Chorhemd, der in der linken Hand einen Lilienzweig aufrechthält. Hinter ihnen befindet sich eine Gruppe der drei japanischen Jesuiten-Märtyrer, die in Nagasaki gekreuzigt wurden. Der heilige Paulus Michi, der heilige Johannes Soan von Goto und der heilige Jacobus Khisai halten Kreuze und Palmen.²⁸ Die erste Gestalt, die sich am nächsten des Randes des Bildes befindet, ist mit einer schwarzen Soutane bekleidet und hat auf dem Rücken einen gehängten Wandererhut. Zusätzlich hält der Heilige einen Pilgerstock mit einer Glocke und einem kleinen Kreuz. Hinter ihnen können wir eine Seitenansicht einer unbestimmten Gestalt sehen.

Neben den Jesuitenheiligen stellte man den heiligen Franz von Sales dar, den man als einen bärtigen Mann in einem weissen Chorhemd malte, darüber eine schwarze Soutane und auf den Schultern ein schwarzer Umhang, umsäumt mit einem roten Band. Die roten Knöpfe weisen auf die Würde des Bischofs. Auf seiner Brust ruht, gehängt auf einem blauen Band, das Kreuz der Bischöfe. Auf der rechten Seite des Bildes, hinter dem heiligen Franz Xaver befindet sich der heilige Johannes von Nepomuk in einer Soutane, einem weissen Chorhemd und einem charakteristisch schwarzen Umhang mit rotem Futter des Domherrn (Kanonikus). Der Heilige besitzt typische Attribute: seinen Kopf umringen fünf Sterne, und in der rechten Hand hält er eine Zunge, die von einem goldenen Lichtschein umringt ist.

Oben können wir den heiligen Augustinus in einer Bischofsmitra bemerken, der ein flammendes Herz hält, den heiligen Dominikus mit einem Lilienzweig und drei heilige Franziskaner: den heiligen Franz von Paula – der mit beiden Händen die Goldstrahlen mit der Aufschrift „*CHARITAS*“ hält, den heiligen Franz von Assisi mit den auf den Händen vermerkten Wundmalen, und den heiligen Antonius von Padua mit einer Lilie, der in den Armen das Kind Jesus hält.

An der rechten Seite des gekreuzigten Jesus knien der heilige Peter und der heilige Paul. Höher über ihnen, unter den Wolken, sehen wir die Gestalt des heiligen Johannes des Täuflers, der mit seiner rechten Hand auf Messias weist. Das von dem heiligen Johannes gehaltene Kreuz umringt ein Band mit den Worten: „*ECCE AGNUS DEI*“. Daneben befinden sich vier heilige Frauen. Die heilige Nonne in einem schwarzen Schleier auf dem Kopf, die in den Händen das flammende Herz hält, das mit einem Pfeil durchbohrt ist – ist bestimmt die heilige Theresia von Avila. Drei übrige sind Märtyrinnen. Die heilige Ursula erkennen wir an dem Pfeil, das ihren Hals durchbohrt hat, an der Krone auf dem Kopf und an der Fahne, die sie hält. Unter ihr ist die heilige Barbara gemalt – mit einem Turm und einem Kelch mit der Hostie, sowie auch die heilige Katharina von Alexandrien, die sich auf einem Rad stützt und in der linken Hand eine Palme hält. Auf der gegenüberliegenden Seite des Bildes kniet zu Füßen des Kreuzes die heilige Maria Magdalena. Hinter ihr steht der heilige Johannes Evangelist. Im Hintergrund hat man die heilige Anna, den heiligen Joseph mit einer Lilie und den heiligen Joachim mit dem charakteristischen Hirtenstock, einem Buch und einem Paar der Lachtauben dargestellt.

Das Bild von Kaszyce unterscheidet sich mit manchen Einzelheiten von der früher besprochenen Variante des Themas Septem Refugia. Die erste Zuflucht, das heisst die Heilige Dreifaltigkeit veranschaulicht die Taube des Heiligen Geistes, den Gottvater und den gekreuzigten Christus. Die Gestalt des Sohnes des Gottes spielt hier – man kann es sagen – „eine doppelte Rolle“: symbolisiert gleichzeitig die zweite Zuflucht, das heisst den gekreuzigten Jesus. Die dritte Zuflucht, die mit der Eucharistie identifiziert wird, stellt das Herz von Jesus mit der in der Mitte eingesetzten Hostie dar. Die

---

28 Mâle, *L'art religieux* (wie Anm. 3), S. 117–118.

vierte Zuflucht personifiziert die Muttergottes, die bei dem Gottvater fürbittet. Die Gruppe der vier Erzengel und neun Engelschore bildet zusammen die fünfte Zuflucht. Die sechste Zuflucht stellen die Gestalten der Heiligen dar, und die Siebente die Armen Seelen.

Trotz der sichtbaren Unterschiede, besitzt das Beispiel von Kaszyce viele Ähnlichkeiten mit den Bildern von Zamarski und Posen. Der Aufbau der Gestalten des Gottvaters, seine Attribute – sein dreieckiger Heiligenschein und das Zepter – sowie die Gestikulation der Hände, sind in drei Fällen (Kaszyce, Zamarski, Posen) identisch. Dieselben Attribute haben auch die drei Erzengel: Michael, Raphael und Gabriel. Nur auf den Bildern von Kaszyce, Zamarski und Siedlęcin hat man zusätzlich den Schutzengel oder den vierten, unkanonischen Erzengel dargestellt.

Auf jedem Beispiel hat man eine andere Zahl der Heiligen gemalt. Die wenigsten Gestalten befinden sich auf dem Posener Bild, das – nota bene – treu das graphische Urbild nachahmt. Man sieht auf ihm nur den heiligen Ignatius von Loyola, die heiligen Barbara, Maria Magdalena, Ursula und den heiligen Joseph. Jedoch die gleichen Gestalten sind auf den Bildern von Zamarski und Kaszyce. Die heiligen Barbara und Maria Magdalena finden wir auch auf dem Bild von Siedlęcin. Auf dem Bild von Zamarski wurde der Kreis der heiligen Fürbitter um die Gestalten der heiligen Peter und Paul erweitert. Charakteristisch, dass beide Apostel auch auf dem Bild von Kaszyce dargestellt wurden. Hier ist die Gruppe der heiligen Fürbitter am zahlreichsten. Zusätzlich erscheinen hier die Gestalten der heiligen Theresia von Avila, der heiligen Katharina von Alexandrien, des heiligen Johannes des Täufers, des heiligen Johannes Evangelisten, der heiligen Anne und des heiligen Joachims. Den Predigerorden repräsentiert sein Gründer, der heilige Dominikus. Die Franziskanerfamilie bilden der heilige Franz von Assisi, der heilige Antonius von Padua und der heilige Franz von Paula. Der Kreis der Fürbitter wurde auch um den heiligen Augustinus bereichert – den Doktor der Kirche und Gründer der am meisten verbreiteten Ordensregel.

Die grösste Gruppe bilden die Jesuitenheiligen. Nicht ohne Zufall sieht man auf dem Bild von Kaszyce den heiligen Johannes von Nepomuk, diesen Heiligen, der besonders durch die Jesuiten verehrt wird – nota bene – auch auf dem Bild von Siedlęcin anwesend, sowie den heiligen Franz von Sales – den Bischof von Genf, einen entschiedenen Gegner der Reformation, der die Calvinisten zum Katholizismus bekehrte. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die Komposition von Kaszyce sich auf eine Art und Weise der Geisteshaltung der Jesus-Gesellschaft anschliesst. Das Bild kann an eine der Varianten des Bildnisses Septem Refugia anknüpfen, die mit dem Kreis der deutschen Kultur verbunden ist und für eine unbestimmte Jesuitenkirche gemalt wurde. Man kann auch nicht ausschliessen, dass das Beispiel von Kaszyce die Komposition einer unbekannten Radierung wiederholt, die auf die Bestellung des Ordens entstanden ist. Das Thema Sieben Zufluchten musste unter der Jesus-Gesellschaft sehr verbreitet sein, wenn das erste deutsche Buch, das dieser Andacht gewidmet wurde, ein anonymes Jesuit geschrieben hat. Man soll auch nicht vergessen, dass das verlorene Bild von Zamarski für die Jesuitenkirche in Cieszyn gemalt worden ist.

Gleichzeitig muss man bemerken, dass die fünf Engel, die verschiedene Chore symbolisieren, knüpfen an die im 18. Jahrhundert entstandene Serie der Radierungen der Gebrüder Klauber an, die in den Sammlungen von Ossolineum in Wrocław (Breslau) aufbewahrt werden. Das graphische Urbild besitzen die Repräsentanten der Chore der Cherubinen, Thronen, Fürstentümer und Gewalten.²⁹ Die Vorstellungen der einzelnen Vertreter der Chore erinnern auch an andere heimische Beispiele: die Malereien von Walenty Żebrowski in der Franziskanerkirche in Warta, die die Radierungen der Gebrüder Klauber als Vorbild genommen haben, sowie die Freskomalerei in dem Franziskanergotteshaus in Łęczycza, die auch Żebrowski zugeschrieben wird.³⁰

Leider, besitzen wir keine Angaben, die die Entstehung des Bildes von Kaszyce betreffen. Die Pfarrgemeinde in Kaszyce entstand 1724 nach ihrer Ausgliederung aus der Pfarrgemeinde Pantalowice.

Wahrscheinlich, befand sich das Bild in der früheren Holzkirche. Jetzt zierte das Bild die Wand des Presbyteriums der aufgebauten Kirche der heiligen Peter und Paul, die im Jahr 1907 erstellt und 1990 ausgebaut worden ist.³¹

Ein unbekannter Autor des Bildes besass eine grosse Gewandtheit, die man in der präzisen Wiedergabe der Einzelheiten und der Mienenspiele der heiligen Gestalten sehen kann. Er bediente sich geläufig des Helldunkels, indem er gesättigte Farben benutzte. Man kann auch nicht ausschliessen, dass das Bild ein Werk eines fremden Künstlers ist und wurde nach Polen, zum Beispiel aus Mähren, Tschechien oder Schlesien gebracht. Auch im Fall des Posener Bildes können wir nur vermuten, dass es sich ursprünglich in Krakau befunden hat.

Bestimmt kann man auf dieser Etappe der Forschungsarbeit die Entstehung der beiden Bilder, die aus den Gebieten des früheren Polens stammen, mit der direkten Tätigkeit der Bruderschaft *Septem Refugia* nicht verbinden. Mir ist es bisher nicht gelungen eine Spur zu finden, die für das Dasein in Polen der Verehrung für Sieben Zufluchten zeugt.

Die Entdeckung des ursprünglichen graphischen Prototypes für das Posener Bild erlaubt jedoch nicht nur die Quelle der malerischen Komposition festzustellen, aber auch richtig die Ikonographie der drei übrigen Beispiele von Zamarski, Siedlęcin und Kaszyce, sowie von Uničov in Mähren zu interpretieren. Im allgemeinen wenden sich auf den polnischen und schlesischen Vorstellungen der Armen Seelen die leidenden im Feuer Gestalten um Hilfe an den Gottvater, den Christus, die Muttergottes, die Engel und die Heiligen. Ausnahmsweise erscheinen auf den oben besprochenen Bildern die Armen Seelen auch in einer anderen Rolle – nicht nur als die bussenden im Jenseits Seelen der Verstorbenen, sondern als die wahren Protektoren und Fürbitter für die lebenden Menschen.

Es ist wichtig zu bemerken, dass auf manchen deutschen bildhaften Vorstellungen befinden sich Aufschriften, die die Bitten der Gläubigen ausdrücken und gewissermassen direkt an die Armen Seelen gerichtet sind. Schon auf der erwähnten Abbildung, die von Johann Frank ausgeführt worden ist, können wir Worte lesen: „O ihr Freunde Gottes im Fegfeuer, seufzet für uns, dass Gott in Ansehung eurer Verdienste uns beistehe“. Dagegen wendet sich der Text, der sich auf einem anonymen Gebetzettel befindet, direkt an die leidenden Seelen: „...arme Waislein, zugleich selige Geister, im Fegfeuer gequälte Seelen (...) Bittet kraft eures Gnadenbeistandes bei Gott für mich, dass ich die christliche Liebe und Barmherzigkeit zu erfahren habe“.³²

Man kann also sagen, dass die Wiederfindung der schlesischen, mährischen oder polnischen Beispiele des Bildnisses der Sieben Heiligen Zufluchten kein eindeutiges Beweis dafür ist, dass auf diesen Gebieten so eine Art der Gottesdienste gab. Die weiteren Geschichtsuntersuchungen sollten endgültig auf die Frage antworten, ob bei den schlesischen Kirchen in Cieszyn und Siedlęcin die Bruderschaften der Sieben Zufluchten tätig waren, und die bewahrten Bilder eine Rolle der Bruderschaftsbildnisse spielten. Unabhängig von den endgültigen Feststellungen können wir schon heute behaupten, dass es zweckmässig ist die Ikonographie der Kunst der benachbarten Gebiete sich näher anzuschauen, indem man die ikonographischen Untersuchungen führt.

Man darf nicht vergessen, dass die Überzeugung von der Hilfe, die die Armen Seelen den Gläubigen leisten konnten, war in der Barockzeit allgemein, und dass das polnische Religionsschriftum viele Beispiele des ähnlichen Volksglaubens enthält.

---

29 Wrocław (Breslau), Ossolineum, Die Tafeln aus dem Album „Verschiedene Kupferstiche Josephi et Joa. Klaubers“, Inv. Nr A. gr. 12/60, 12/59, 12/57, 12/56.

30 Vgl. Stepień-Kirejczyk, *Ikonografia siedmiu archaniołów* (wie Anm. 3), S. 59–70.

31 *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 1997. Album*, eds. J. Bar – W. Partyka – B. Rajnowski, historische Bearbeitung des Albumsteiles H. Borcz – A. Szal, Przemyśl 1997, S. 384.

32 Zoepfl, *Die Sieben Zufluchten* (wie Anm. 14), S. 272.

POLSKÁ, SLEZSKÁ A MORAVSKÁ VYOBRAZENÍ SEDMERA SVATÝCH ÚTOČIŠŤ – NĚMECKÉ BAROKNÍ TÉMA

V oblasti Dolního Slezska, stejně jako v umění polském, se setkáváme s jistým devočním kompozičním typem, jehož symbolika je složena z více prvků. Na obraze, který pochází z lokality Zamarski, či na plátně přechovávaném v klášteře bosých karmelitánů v Poznani je na samém vrchu zobrazena trůnící Nejsvětější Trojice. Níže se nachází orodující P. Maria, naproti níž je umístěn Ukřižovaný. Kapky mléka splývající s prsů Boží matky skrápějí spolu s krůpějemi Kristovy krve monstranci, která tvoří střed celé kompozice. Zbylou obrazovou plochu vyplňují figury rozličných světců, mezi jinými sv. Josefa, sv. Voršily, sv. Barbory, sv. Ignáce z Loyoly a sv. Máří Magdalény. Za světcí po obou stranách obrazu je vidět tři archanděly: Michaela, Rafaela a Gabriela. V dolní části plátna jsou vyobrazeny duše v očištění. S podobným výjevem se setkáváme také v Siedlęcinie v Dolním Slezsku či v moravském Uničově.

Objevení několika rozličných grafik z 18. století, které opakují tuto kompozici, dovolilo správně určit téma obrazů. Mimo jiné jde o rytinu německého rytce Martina Engelbrechta s titulem SEPTEM REFUGIA, která se nachází v krakovském klášteře bosých karmelitek. Výše představený kompoziční typ je nejpopulárnější variantou plastického vyobrazení – vzniklého na konci 17. století v někdejších Bavorsku – pobožnosti Sieben heilige Zufluchten, latinsky nazývané Septem refugia neboli Sedmero svatých útočišť. Věřící se zejména v případě náhlých obtíží utíkali pod ochranu Nejsvětější Trojice (1), Krista ukřižovaného (2), Nejsvětější svátosti čili eucharistie (3), P. Marie (4), andělů a archandělů (5), světců (6) a duší v očištění (7). Jednotlivé dny v týdnu byly věnovány pobožnostem jednotlivých záštít.

S odlišnou plastickou variantou zobrazující tento typ pobožnosti se setkáváme na ob-

raze z kostela v Kaszycích. Určitě není možné spojovat vznik obrazů nacházejících se na polském území s bezprostřední činností bratrstva *Septem refugia*. Autorce se nepodařilo nalézt žádnou stopu svědčící pro reálnou existenci kultu *Sieben Zufluchten* v Polsku.

RESUMÉ

STRESZCZENIE

POLSKIE, ŚLĄSKIE I MORAWSKIE PRZEDSTAWIENIA SIEDMIU ŚWIĘTYCH UCIECZEK – NIEMIECKIEGO TEMATU DOBY BAROKU

Zarówno w sztuce polskiej jak i na terenie Dolnego Śląska spotykamy pewien typ kompozycji religijnej o złożonej symbolice. Na obrazie pochodzącym z miejscowości Zamarski oraz na płótnie przechowywanym w klasztorze karmelitów bosych w Poznaniu, u samej góry przedstawiono tronującą Trójcę Świętą. Poniżej, znajduje się orędująca Matka Boska. Naprzeciwko Marii ukazano ukrzyżowanego Chrystusa. Krople mleka spływające z piersi Matki i krew Syna spadają na monstrancję stanowiącą centrum kompozycji. Pozostałą płaszczyznę obrazu wypełniają postacie różnorodnych świętych między innymi: św. Józefa, św. Urszuli, św. Barbary, św. Ignacego Loyoli i św. Marii Magdaleny. Poza świętymi na obu obrazach możemy dostrzec trzech archaniołów: Michała, Gabriela i Rafała. Na dole płócien namalowano dusze czyścicowe. Podobne przedstawienia spotykamy także w Siedlęcinie na Dolnym Śląsku oraz na Morawach w miejscowości Uničov.

Odnalezienie kilku różnych grafik z XVIII stulecia powtarzających tę samą kompozycję pozwoliło prawidłowo określić temat obrazów. Między innymi w krakowskim klasztorze karmelitanek bosych znajduje się rycina wykonana przez niemieckiego rytownika Martina Engelbrechta zatytułowana: „*SEPTEM REFUGIA*“. Przedstawiony powyżej typ kompozycji stanowi najbardziej popularny wariant plastycznego wyobrażenia – powstałego pod koniec XVII wieku na terenie dawnej Bawarii – nabożeństwa do Sieben Heilige Zufluchten, określanych po łacinie mianem Septem Refugia czyli Siedmiu Świętych Ucieczek. Wierni szczególnie w nagłych potrzebach uciekali się pod obronę Trójcy Świętej (1), Chrystusa Ukrzyżowanego (2), Najświętszego Sakramentu czyli Eucharystii (3), Matki Bożej (4), aniołów

i archaniołów (5), świętych (6) i dusz czyścicowych (7). Kolejne dni tygodnia były przeznaczone na nabożeństwo do poszczególnych ucieczek.

Odmienny wariant plastyczny obrazujący ten typ nabożeństwa występuje na obrazie z kościoła w miejscowości Kaszyce. Na pewno nie można łączyć powstania obrazów znajdujących się na terenie Polski z bezpośrednią działalnością bractwa *Septem Refugia*. Autorce nie udało się odnaleźć żadnego śladu świadczącego o rzeczywistym istnieniu w Polsce kultu Sieben Zufluchten.

POLISH, SILESIAN AND MORAVIAN REPRESENTATIONS OF THE SEVEN HOLY REFUGES GERMAN BAROQUE SUBJECT

Art in the region of Lower Silesia, the same as Polish art, developed a specific devotional type of composition whose symbolism is created through several elements. The painting which originates from the locality of ZamarSKI as well as the canvas held in the monastery of the Barefoot Carmelites in Poznań display the enthroned Holy Trinity on the top. Below is the praying Virgin with the Crucified Christ situated opposite her. Drops of milk flowing from the breasts of the Mother of God and the drops of Christ's blood fall on the monstrance which represents the centre of the entire composition. The rest of the painting surface is occupied with figures of various saints, including Sts Joseph, Ursula and Barbara, St Ignatius Loyola and St Mary Magdalene. Three archangels – Michael, Raphael and Gabriel – are behind the saints. The bottom of the canvas represents souls in purgatory. Similar scenes can also be found in Siedlęcin in Lower Silesia and in the Moravian city of Uničov.

The discovery of several 18th-century prints repeating this composition allowed for correct determination of the subject of the paintings. One of them is the engraving created by the German engraver, Martin Engelbrecht, entitled *SEPTEM REFUGIA*, which is in the Kraków monastery of the Barefoot Carmelite nuns.

The above-mentioned type of composition is the most popular variant of sculptural representation which appeared in, what was then, Bavaria, at the end of the 17th century – the worship called Sieben heilige Zufluchten or Septem refugia in Latin, i.e. Seven Holy Refuges. Especially in the case of sudden or unexpected troubles, worshippers sought the protection of the Holy Trinity (1),

the Crucified Christ (2), the Holy Eucharist (3), Virgin Mary (4), angels and archangels (5), saints (6) and souls in purgatory (7). The individual days of the week were devoted to worship of the particular guardians.

Different variant of sculpture representing this type of worship can be found in the painting from the church in Kaszyce. It certainly is not possible to link the origination of the paintings held in the Polish territory with the immediate activity of the *Septem refugia* fraternity. The writer of the present essay has not succeeded in finding any trace that would testify to the actual existence of the cult of Sieben Zufluchten in Poland.

ZE SILESIKÁLNÍ GRAFIKY 17. STOLETÍ: NEZNÁMÉ UNIVERZITNÍ TEZE PODLE WILLMANNA A MARCHETTIŮ

Petra Zelenková

Barokní silesikální grafika patří k méně probádaným oblastem kultury 17. a 18. století v zemích Koruny české. U příležitosti projektu „Slezsko – perla v České koruně“ byly prezentovány některé poutavé grafické listy a knižní ilustrace. Projevy silesikální grafiky byly však mnohem bohatší, než jak je bylo možné nastínit na výstavě a v jejím katalogu. Z grafických listů, které zůstaly opomenuty, jsem pro tuto příležitost vybrala dvě rytiny. Obě náležejí k nejcharakterističtějšímu druhu barokní grafiky – k univerzitním tezím.

První rytina představuje dvanáctiletého Ježíše disputujícího s učenici v chrámu. List vytvořil podle předlohy Michaela Leopolda Willmanna augsburský rytec Philipp Kilian. Zatím jediný známý exemplář rytiny, považované ve willmannovské literatuře za ztracenou, je uložen v Staats- und Stadtbibliothek Augsburg [obr. 1].¹ List udává vedle autorství rytce také Willmannovo jméno a rok vzniku kresebné předlohy – „*Michael Willman delineavit 1666*“.² Jde tedy o jednu z nejstarších známých realizací „slezského Apella“.

Dedikace rytiny je napsána na kartuši přidržované několika putti v levém spodním rohu kompozice. Uvádí, že ji věnovala vratislavská filozofie na císařském zámku vtělené Moudrosti – Synu Božímu – a trůnu této Moudrosti – nejmoudřejší Panně a Matce („*Magisterio Theandrico Incarnatae Sapientiae Filij DEI et sedi eiusdem Sapientissimae Virgini Matri grata Philosophia Wratislaviensis in Burgo Caesareo Anno 1666 D D D*“). Zmíněnou „vratislavskou filozofií na císařském zámku“ je nepochybně míněno filozofické učiliště na jezuitské koleji, která od roku 1659 sídlila ve Vratislavi na zámku, jež tovaryšstvu věnoval Leopold I.³ Willmannem navržená rytina podle všeho sloužila jako společná univerzitní teze nebo frontispis knižního vydání tezí studentů filozofie jezuitské vysoké školy ve Vratislavi. A alespoň podle dostupných informací by mohla být nejstarší známou rytinou typu univerzitní teze použitou na půdě vratislavské jezuitské univerzity (oficiálně založené až v roce 1702).

Willmann scénu zasadil na pomezí dvou sloupových chrámových architektur. Na místě stýkání obou staveb je umístěn baldachýn, v němž stojí dvanáctiletý Kristus. Jeho hlava je na pozadí rámována mušlí a působí tak jako perla – perla či perlová mušle byla v křesťanské ikonografii jedním ze symbolů pro Krista a jeho inkarnaci.⁴ Vedle Krista stojí po obou stranách gryfové, kteří drží štítky s písmeny α a ω . Ta odkazují na Boží slova z Janova zjevení: „*Já jsem alfa a omega, praví Pán Bůh, ten který jest, který byl a který přichází, Všemohoucí*“ (Zj 1,8) nebo na jiném místě „*Já jsem alfa a omega, počátek i konec*“ (Zj 21, 6; 22, 13).⁵ Také gryfové byli v křesťanském umění symbolem pro Krista a vystupovali i jako strážci Božího trůnu.⁶ V případě willmannovské rytiny jsou zároveň poukazem k osobnosti tehdejšího vratislavského biskupa a nejvyššího hejtmána ve Slezsku Sebastiana z Rostocku (biskupem od 1665), jehož erb zdobili.⁶

Před kázícím chlapcem Kristem se odvíjí pestré dění. Pravou část kompozice zaplňují učenici živě diskutující s Ježíšem. O podstatě jejich dispute vypovídá citát z Janova evangelia, na který mudrcům

1 Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, inv. č. Philipp Kilian 5/11. Rozměry desky: 294 x 382 mm; rozměry papíru: 366 x 446 mm. Jako ztracenou tezi uvádí Kozieł, Andrzej: *Rysunki Michaela Willmanna (1630–1706)*, Wrocław 2000, s. 377, č. k. B 124; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künste*, eds. U. Thieme – F. Becker, Leipzig 1907–1950, Bd. XX, s. 301; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts XVIII*, Amsterdam 1976, s. 80, č. 475.

2 Značeno vlevo dole: *Michael Willman delineavit 1666*; vpravo dole: *Philip Kilian sculps*.

3 Vratislavské jezuitské učiliště s rozvinutými filozofickými kursy rychle získávalo charakter vysoké školy. V roce 1666, tedy v roce vzniku willmannovské teze, jezuité otevřeli kurs teologie. Srov. Dziurla, Henryk: *Uniwersytet Wrocławski*, Wrocław 1974, s. 15; Kulak, Teresa – Pater, Mieczysław – Wrzesiński, Wojciech: *Historia Uniwersytetu Wrocławskiego*, Wrocław 2002, s. 17.

4 *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, ed. E. Kirschbaum, I–VIII, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1968–1976, Bd. III., s. 300, 394.

5 Ibidem, Bd. II., s. 202–204.

6 Kastner, Karl: *Breslauer Bischöfe*, Breslau 1929, s. 52, Skřivánek, František – Tovačovský, Jaroslav: *Vratislavští biskupové v dějinách Slezska: Se zvláštním zřetelem na jejich životopisy a heraldiku*, Praha 2004, s. 60–62.

1. Philipp Kilian podle Michaela Leopolda Willmanna, Dvanáctiletý Ježíš disputující v chrámu, 1666, mědiryt, Staats- und Stadtbibliothek Augsburg.
Foto Staats- und Stadtbibliothek Augsburg.

2. Cornelis Cort podle Michiela Coxie, *Dvanáctiletý Ježíš disputující v chrámu*, 1562, mědiryt.
Foto podle The New Hollstein, *Dutch and Flemish*, Cornelis Cort I.

ukazuje putti do otevřené knihy: „*Scrutamini scripturas quia vos putatis in illis vitam aeternam habere; et illae sunt quae testimonium p(er)hibent de me. Joan. 5*“ („*Zkoumáte Písmo a myslíte si, že v nich máte věčný život; a Písmo svědčí o mně*“ J 5, 39). Na protilehlé straně k učencům se objevují Josef a Marie, kteří právě našli ztraceného syna. Scénu dále zaplňují četní putti, kteří nesou předměty symbolizující vědy a poznání – knihy, geometrické nákresy, kružidla, armilární sféru, úhloměry ad. V knihách, na tabulkách a nápisových páskách, které putti přidržují, jsou biblické a novoplatonické citáty vypovídající o moudrosti a tajemstvích Božích; hebrejskými a řeckými písmeny jsou pak napsány odkazy na vědění Židů a Řeků.⁷ Ztvárnění různých podob lidského vědění a moudrosti Boží je tedy jedním ze dvou určujících motivů obsahu rytiny.

Tím druhým je téma oběti. Vlevo za Kristem připravují putti zvíře k obětování na zápalném oltáři. Vpravo v pozadí se otevírá pohled na oběť Abrahamovu – anděl právě zadržuje meč, kterým Abraham hodlal zabít syna, a v roští je již přichystán beran, který Izáka nahradil. Putti sedící u nohou Kristových se chystá zaříznout beránka; na nápisové pásce je připojen citát z Izaiáše prorokující smrt Spasitele: „*Sicut ovis ad occisionem ducitur, et quasi agnus coram tondente se obmutescit et non aperit os suum*“.

⁷ Např. na nápisové pásce vpředu: „*Dies diei eructat Verbum, et nox nocti indicat Scientiam. ps. 18*“ (PS 18,2, Ž 19,2); „*Dixit auditor sermonum DEI, qui novit doctrinam altissimi. Orietur stella ex Iacob. num. c. 24*“ (Nu 24, 16–17). Putti stojící vpravo před učenci drží šesticípu hvězdu a pásku s citátem: „*Usq(ue) ad tres subsistentias Divina Substantia progreditur. Plato apud Porphy in Reinandi T. 5 dist. 5 q. z. a. z. n. 253.*“

3. Jan Jiří Balzer podle Michaela Leopolda Willmanna, *Dvanáctiletý Ježíš nalezen rodiči v chrámu*, 2. polovina 18. století, akvatinta, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

Isaiae 53 v. 8 („Jako beránek vedený na porážku; byl trápen a pokořil se, ústa neotevřel“, Iz 58,7). A konečně vpravo zcela v pozadí umísťují dva putti na strom břevno do tvaru kříže, přičemž pod nimi stojí na zemi pokorný beránek, symbol Krista, připraven k ukřižování.

Motivy oběti propojené s tématem Ježíšovy moudrosti se kloubí ve společnou výpověď: Kristus, nejmoudřejší z lidí, věděl i o své smrti a mohl se jí vyhnout, byl ale natolik pokorný, že svůj život nabídl na místo všech dalších obětí za spásu lidstva. Skrze Krista vede nejen cesta lidstva ke spáse, ale i k poznání. „*Erunt omnes docibiles DEI. Joan. 6*“ („Všichni budou vyučeni od Boha“, Jan 6, 45) praví nápis na kartuši, kterou nese putti napravo od Krista. Budou-li lidé následovat Kristovo učení, dojdou pokoje – to potvrzují úryvky z Izaiáše, vytesané na kamenném bloku v popředí scény. Hovoří o novém Sionu, v němž budou všichni Hospodinovými učeníky: „*Isa: cap. 54 v. 12: Ecce ego sternam per ordinem lapides tuos*“ „*ET omnes terminos tuos in lapides desiderabiles*“ „*Universos filios tuos doctos*“ (srov. Iz 54, 11–14).

Po nástinu ikonografie rytiny se podívejme na její námět v kontextu Willmannova díla. Téma dvanáctiletého Krista v chrámu Willmann ztvárnil jako součást souboru fresek s náměty tajemství sv. Josefa v kostele sv. Josefa v Křesoboru. Křesoborské fresky Willmann vytvořil spolu se svými syny Janem Kryštofem Liškou a Michaellem Willmannem ml. mezi lety 1693 až 1695.⁸ Scéna dvanáctiletého Ježíše je vymalovaná v jedné z kaplí západní stěny kostela, náleží do cyklu Josefových radostí. Spatřujeme na ní velmi podobnou typiku postav mudrců jako na rytině z roku 1666 a také obdobné umístění Kristových rodičů, v ústraní od hlavního dění. Jak na několika příkladech rozvádí Rüdiger Grimkowski, použil Willmann v případě křesoborského Dvanáctiletého Krista klasické ztvárnění námětu – tedy s uprostřed sedícím Ježíšem, k němuž se otevírá pohled přes dvě řady mudrců. Tak jsou pojaty např. rytiny z dílny Wierixů.⁹ Ještě bližší kompozici vratislavské teze je rytina Cornelise Corta provedená podle předlohy Michiela Coxie, která mohla být Willmannovou bezprostřední inspirací [obr. 2].¹⁰

Odlišněji pojal Willmann téma v kresebném návrhu pro grafický cyklus rytin Sedm radostí a bolestí sv. Josefa, jehož vydání snad plánoval opat Bernard Rosa. Ke grafické realizaci Willmannových předloh došlo nakonec až o mnoho později – v druhé polovině 18. století je v akvatintě provedl pražský rytec Jan Jiří Balzer (1736–1799) [obr. 3].¹¹ Na rozdíl od vratislavské teze i křesoborské fresky Willmann v návrhu Kristovy rodiče neupozadil, ale zasadil je přímo do popředí scény. V grafickém přepisu Josefa Gregoryho (1774–1810) je zachovaná Willmannova kresba, jež byla rovněž určena jako Dvanáctiletý Kristus disputující v chrámu.¹² Tato „kresba“ však nemá s pojetím vratislavské rytiny nic společného. Naopak v některých rysech se kompozici vratislavské teze blíží freska téhož námětu na stropě hostinského pokoje prelatury v Lubuši (datovaná zhruba do roku 1692), připisovaná dříve Willmannovi či jeho okruhu, nedávno identifikovaná jako práce Karola Dankwarta.¹³ Tolik tedy k vratislavské tezi, která je připravena zaujmout v přehledech Willmannova díla své místo.

⁸ Základní informace naposledy v *Slezsko – perla v České koruně: Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 424–425, č. k. III. 5. 15 (autor hesla Andrzej Kozieł). Jinak podrobně Grimkowski, Rüdiger: *Michael Willmann: Barockmaler im Dienst der katholischen Konfessionalisierung: Der Grüssauer Josefszyklus*, Berlin 2005.

⁹ Ibidem, s. 230–232.

¹⁰ Kozieł: *Rysunki* (cit. v pozn. 1), s. 60, obr. 14. *The New Hollstein, Dutch and Flemish, Cornelis Cort I*, s. 147–148, obr. 44/II.

¹¹ Preiss, Pavel: Joseph trauert, Joseph freut sich: Zu einem Zyklus von Buchillustrationen über Die Leiden und Freuden des hl. Joseph von Michael Willmann, *Barockberichte* 20/21, 1998, s. 222–230; Kozieł: *Rysunki* (cit. v pozn. 1), s. 353–359, č. k. A 87–100 (99); *Slezsko – perla v České koruně* (cit. v pozn. 8), s. 344, č. k. III.2.20 A.–H. (autor hesla Andrzej Kozieł).

¹² Kozieł: *Rysunki* (cit. v pozn. 1), s. 364–365, č. k. A 111, obr. 234.

¹³ Holownia, Ryszard: Neiznane oblicza Karola Dankwarta. In: *Marmur Dziejowy: Studia z Historii Sztuki*, ed. E. Chojecka, Poznań 2002, s. 237–248. Za upozornění na tuto atribuci a článek děkuji dr. Andrzejowi Koziełowi.

Zatímco willmannovská teze je ryzí silesikum, následující rytina vykazuje silesikální charakter osobou objednavatelovou, patronem a tematikou. I ona je spjatá s Křesoborem a tamním svatojosefským kultem. Jde o univerzitní tezi Karla Ullricha ze slezské Libavy – Lubawky [obr. 4].¹⁴ V roce 1698 s ní Ullrich obhajoval na pražské univerzitě titul bakaláře filozofie za předsednictví patera Daniela Schürera, S. J.¹⁵ Rytinu dedikoval sv. Josefovi a svou disputaci vykonal pod záštitou křesoborského opata Dominika Geyera (opatem 1696–1726).¹⁶ Kresebný návrh jednoduché kompozice s námětem snu sv. Josefa vytvořili Francesco a Giovanni Francesco Marchettiové, italští umělci působící od roku 1689 v Praze jako malíři fresek a pláten.¹⁷ Teze dosud nebyla umělekohistorickou literaturou povšimnuta, ač je jediná dnes známá teze navržená otcem a synem Marchettiovými.¹⁸

Rytina nese vedle jména rytce signaturu obou inventorů: „*Eques Franc. Marchetti, una cum Joanne Fran(ces)co Filio suo delineabat Pragae*“.¹⁹ Podle zatím veškeré literatury zemřel mladý Giovanni Francesco Marchetti v Praze roku 1694.²⁰ Ullrichova teze, graficky provedená v Augsburgu Georgem Andreasem Wolfgangem (1631–1716), je však z roku 1698. Možným vysvětlením je, že když Karel Ullrich přišel k Marchettimu s žádostí o navržení teze s námětem snu sv. Josefa, předložil mu malíř starší kresbu, kterou vyhotovil ještě se synem. Kompozice vyobrazuje sv. Josefa, jenž dřímá na stoličce, opřený o stůl. Zleva k němu přistupuje elegantní anděl a rozptyluje jeho zmatky z Mariina těhotenství. Slovy evangelia sv. Matouše Josefovi praví „*IOSEPH FILI DAVID NOLI TIMERE*“ („Josefe, synu Davidův, neboj se“ [přijmout Marii za svou manželku, neboť co v ní bylo počato, je z Ducha svatého]; Mt 1,20). Na scénou zahalenou do oblak se z otevřeného nebe snáší holubice Ducha svatého, která sesílá paprsky na hlavu andělovu. Marchettiové pojali téma tradičně a dekorativně, což odpovídá charakteru jejich archaizujícího díla. Kompozice Ullrichovy teze není přínosná z hlediska ikonografického ani uměleckého, obohacuje však skupinu výtvarných děl spojených se svatojosefským kultem pěstovaným v Křesoboru.

4. Georg Andreas Wolfgang podle Francesca a Giovanniho Francesca Marchettiů, Sen sv. Josefa, univerzitní teze Karla Ullricha, 1698, mědiryt, Národní knihovna České republiky, Praha. Foto Petra Zelenková.

K lubušské fresce dále srov. Nowak, Romuald: Willmanns Fresken in Schlesien. In: *Michael Willmann (1630–1706): Studien zu seinem Werk*, Salzburg 1994, s. 43–54 (48). Grimkowski: *Michael Willmann* (cit. v pozn. 8), s. 120–121, obr. 119.

¹⁴ Národní knihovna České republiky, Praha, sign. Th. 182. Rozměry desky: 69,5 x 50 cm; rozměry papíru: 84 x 55,5 cm. Teze je samozřejmě zahrnuta v – Fechtnerová, Anna: *Katalog grafických listů univerzitních tezí uložených ve Státní knihovně ČSR v Praze*, Praha 1984, sv. II, s. 250–251.

¹⁵ O rok později Ullrich obhájil titul magistra filozofie s jinou grafickou tezí, znázorňující oslavu Jana Nepomuckého (Národní knihovna České republiky, Praha, sign. Th. 47). Srov. *Jezuité a Klementinum*. Katalog, eds. A. Richterová – I. Čornejová, Praha 2006, s. 99, č. k. 107 (autorka hesla Petra Zelenková).

¹⁶ Např. Rose, Ambrosius: *Kloster Grüssau*, Stuttgart und Aalen 1974, s. 94–95.

¹⁷ Dlabacž, Gottfried Johann: *Allgemeines historisches Künstler-Lexikon für Böhmen und zum Theil auch für Mähren und Schlesien*, Bd. I, II, Prag 1815, s. 258; Herain, Karel Vladimír: *České malířství od doby rudolfínské do smrti Reinerovy*, Praha 1915, s. 98–99; Toman, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*, sv. II, Ostrava 1993, s. 91; Preiss, Pavel: *Italští umělci v Praze*, Praha 1986, s. 270–273; idem: Malířství vrcholného baroka v Čechách. In: *Dějiny českého výtvarného umění*, sv. II/2, ed. J. Dvorský, Praha 1989, s. 540–611 (543); idem: *Zámek Trója u Prahy*, eds. P. Preiss – M. Horyna – P. Zahradník, Praha 2000, s. 319–326.

¹⁸ Pouze z literatury je známa Franceskem Marchettim navržená teze z roku 1691 s námětem oslavy císaře Leopolda I. a arcivévody Josefa – srov. Appuhn-Radtke, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock: Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilian*, Weissenhorn 1988, s. 279, č. k. L 8; Thieme – Becker: *Allgemeines Lexikon*, Bd. XX, B. Kilian, s. 290; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts* XVI, s. 182, č. 441.

¹⁹ List je signován vlevo dole: „*Eques Franc. Marchetti, una cum Joanne Fran(ces)co Filio suo delineabat Pragae*“, vpravo dole: „*G. Andr. Wolfgang sculpsit*“.

²⁰ Herain: *České malířství* (cit. v pozn. 17), s. 98. Herainův údaj, s odvoláním na knihu zemřelých fary sv. Jindřicha z let 1679–1699, přebírají všichni další autoři (cit. v pozn. 17).

STRESZCZENIE

Z GRAFIKI ŚLĄSKIEJ XVII WIEKU: NIEZNANE TEZY UNIWERSYTECKIE WEDŁUG WILLMANNA I MARCHETTIÓW

Niniejsze studium zajmuje się dwoma grafikami charakteru śląskiego, pominiętymi w związku z wystawą i katalogiem *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej*. Oba jak dotąd nierejestrowane przez literaturę artystyczną i historyczną sztychy należą do najbardziej charakterystycznego gatunku grafiki barokowej – tzw. tez uniwersyteckich.

Pierwsze to tezy uniwersyteckie studentów filozofii kolegium jezuickiego w Wrocławiu, których tematem jest *Dwunastoletni Jezus w świątyni*, wytworzone według projektu Michała Leopolda Willmanna przez augsburskiego sztycharza Philippa Kiliana. Grafika ta datowana jest na rok 1666, chodzi więc o jedno z najwcześniejszych zachowanych dzieł Willmanna oraz przypuszczalnie też o najstarszy znany sztych typu „tez uniwersyteckich“, wykorzystany w ramach wrocławskiego uniwersytetu jezuickiego (oficjalnie założonego w 1702 roku). Na pierwszy rzut oka prosty temat tego sztychu zawiera kilka warstw znaczeniowych, rozwijanych za pośrednictwem cytatów biblijnych i nowopłatońskich, włączonych do obrazu. Grafika dedykowana jest Chrystusowi jako wcieleniu Mądrości. Idea ta, połączona z dziełem zbawicielskim Chrystusa, przenika wszystkimi warstwami ikonografii dzieła (której podstawowe objaśnienie zawarte jest w niniejszym studium). Sztych, znajdujący się w Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, uważano jak dotąd w literaturze dotyczącej Willmanna za utracony. Z punktu widzenia sztuki plastycznej jest wymieniony sztych wrocławski następnym potwierdzeniem inspiracji Willmanna bazującej na grafice holenderskiej. Sztych ten jest również powiązany z innymi dziełami Willmanna o podobnej tematyce (np. fresk w Krzeszowie

albo graficzny cykl *Siedmiu radości i smutków św. Józefa* wykonany przez J. J. Balzera).

Drugim sztychem są teze uniwersyteckie Karola Ullricha z śląskiej Lubawki, studenta uniwersytetu w Pradze. Kompozycję z tematem *Snu św. Józefa* zaprojektowali Francesco i Giovanni Francesco Marchetti, w miedzi sztych ten wykonał augsburski sztycharz Georg Andreas Wolfgang. Tezy dotyczyły obrony przez Ullricha tytułu bakałarza filozofii, mającej miejsce w 1698 roku pod patronatem opata z Krzeszowa Dominika Geyera (op. 1696–1726). W zgodzie z kultem św. Józefa, charakterystycznym dla klasztoru cystersów w Krzeszowie, dedykował Ullrich swoje teze uniwersyteckie św. Józefowi. Kompozycja ta, nie będąca z punktu widzenia sztuki plastycznej specjalnie interesująca, jest jednak jedynym sztychem, zaprojektowanym przez ojca i syna Marchetti – artystów włoskich, działających od 1689 roku w Pradze jako malarze fresków i obrazów na płótnie.

FROM THE 17TH-CENTURY SILESIAN GRAPHIC ARTS: UNKNOWN THESIS PRINTS AFTER WILLMANN AND THE MARCHETTIS

The essay discusses two prints of Silesian character which were omitted from the exhibition “Silesia – A Pearl in the Bohemian Crown” and the accompanying catalogue of the same name. The two engravings, to which art historical literature hitherto did not pay any attention, rank to the most characteristic genre of Baroque graphic arts – the thesis prints.

The first of them is a thesis print of students of philosophy attending the Jesuit College in Wrocław. The engraving, with the subject of the *Twelve-Year Old Jesus Disputing with Teachers in the Temple*, was executed by the Augsburg engraver Philipp Kilian after the design by Michael Leopold Willmann. The print is dated to 1666, and it is thus one of the oldest surviving Willmann’s works and also probably the oldest known engraving of the type of thesis print used on the grounds of the Wrocław Jesuit College (officially established as an University in 1702). Although the subject of the engraving is simple at first sight, it reveals more layers of meaning after closer examination – layers which were developed by incorporating Biblical and Neo-Platonic quotes into the scene. The print is dedicated to Jesus as the embodied Wisdom. This idea, linked with the message of Christ’s redemptive role, pervades all layers of the print’s iconography (whose basic explanation is given in the essay). The engraving, deposited in Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, has hitherto been considered missing by the literature on Willmann. From the artistic aspect, the Wrocław thesis print is yet further proof that Willmann drew inspiration from the Netherlandish graphic arts. The essay at the same time introduces the print into the context of other Willmann’s works with the same subject (e.g. the fresco in Krzeszów and the

graphic cycle *Seven Sorrows and Joys of Saint Joseph* by J. J. Balzer).

The second discussed engraving is the thesis print of Karl Ullrich from the Silesian city of Lubawka, who studied at Prague University. The composition with the subject of *St Joseph’s Dream* was designed by Francesco and Giovanni Francesco Marchettis and it was transferred into copper by the Augsburg engraver Georg Andreas Wolfgang. The thesis print was produced for Ullrich’s defense of his degree of bachelor of philosophy, which he performed in 1698 under the patronage of the Krzeszów abbot, Dominik Geyer (abbot between 1696 and 1726). In accordance with the St Joseph’s cult pursued in the Krzeszów Cistercian monastery, Ullrich devoted his thesis print to St Joseph. Although the composition is none too fascinating from an artistic point of view, it is today the only physically known thesis print designed by the father and son Marchettis – Italian artists active as painters of frescoes and canvases in Prague from 1689.

SUMMARY

JAN THURZO, ALBRECHT DÜRER A JAN DUBRAVIUS

Lubomír Konečný

V roce 1516 vídeňský nakladatel Hieronymus Vietor vydal slavné dílo *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, které někdy po roce 410 sepsal Martianus Capella jako encyklopedický souhrn poznatků o sedmi svobodných uměních (*septem artes liberales*).¹ Edice byla dedikována olomouckému biskupovi Stanislavu Thurzovi a vytištěna „cum adnotationibus Ioannis Dubravii“ – tedy s poznámkami, jejichž autorem byl Jan (Johannes) Dubravius, pozdější olomoucký biskup v letech 1541–1553.² Ten ve svém komentáři popisuje Dürerův obraz Adam a Eva, který měl možnost spatřit v domě Stanislavova bratra Jana V. Thurza ve Vratislavi, jehož byl v letech 1513–1516 tajemníkem.³ Popis je předmětem následujícího textu, poněvadž jde o významný doklad kulturních styků mezi Slezskem a Moravou a současně jeden z nejčasnějších příspěvků k recepci díla Albrechta Dürera. V příslušném oddílu monumentálního korpusu dürerovských textů, který vydal Hans Rupprich by mu patřilo pořadové číslo sedm.⁴

Je ironickým aspektem jinak neobyčejně bohatého a košatého bádání o osobnosti a díle Albrechta Dürera, že Dubraviův text zůstal neznám až do samého počátku 20. století, kdy jej publikoval Gustav Bauch a analyzoval jeho kulturně historický kontext.⁵ Publikace tohoto badatele však dlouho nenašly odezvu v dürerovském bádání. Teprve ve třetím vydání své dnes již klasické monografie o Albrechtu Dürerovi (1948, 1943¹) Erwin Panofsky – na základě upozornění Fritze Saxla a E. P. Goldschmidta, ale bez znalosti Bauchových starších statí – ocitoval Dubraviův popis Dürerova Adama a Evy ve Vratislavi a identifikoval některé antické literární zdroje tohoto textu.⁶ Bauchovy zásluhy ocenil teprve Christian Schoen, který v roce 2001 otiskl jak latinský originál Dubraviova popisu, tak jeho německý překlad.⁷ Schoen také citoval další dobové – dürerovskými badateli dosud opomíjené – prameny a jejich pečlivou analýzou dospěl k závěru, že Dubravius v roce 1516 téměř určitě popisuje Dürerovo dílo ve vlastnictví vratislavského biskupa Jana Thurza.⁸ Bez ohledu na menší a nepodstatné rozdíly v přepisu Dubravia u Panofského a Schoena uvádím zde český překlad latinského originálu, který je citován v Příloze I této studie:

1 Základem této studie je č. k. 37 (bez odkazů na příslušnou literaturu). In: *Od gotiky k renesanci: Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*, sv. 3: *Olomoucko*. Katalog, eds. I. Hlobil – M. Perůtka, Olomouc 1999, s. 78–79. Za upozornění na Dubraviův text děkuji prof. Ivo Hlobilovi. Poněkud odlišná verze byla přednesena 25. května 2007 v Ústavu dějin umění AV ČR na konferenci „Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic a kultura jeho doby“.

2 K osobě a dílu Jana Dubravia viz *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě / Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*, eds. A. Truhlář – K. Hrdina – J. Hejnic – J. Martínek, Praha 1966, s. 74–84; Vidmanová, Anežka – Kuťáková, Eva: *Slovník latinských spisovatelů*, Praha 1984, s. 409–410; Hlobil, Ivo – Petrů, Eduard: *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha 1992, s. 39–69, 167–170; Wörster, Peter: *Humanismus in Olmütz: Landesbeschreibung, Stadtlob und Geschichtsschreibung in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Marburg 1994, s. 36–37; naposledy Eberhard, Winfried: Dubravius, Johannes (um 1486–1553). In: *Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches, 1448 bis 1648: Ein biographisches Lexikon*, hg. von E. Gatz, Berlin 1996, s. 137–138.

3 K jeho osobě a kulturním aktivitám, viz alespoň Smacka, Janina: Jan Turzo: Humanista i mecenas kultury renesansowej, *Rocznik Sztuki Śląskiej* 2, 1963, s. 77–91.

4 *Dürer Schriftlicher Nachlass*, hg. von H. Rupprich, 3 sv., Berlin 1956–1969. Zde v 1. svazku, s. 290–324: Dürer im Schriftum seiner Zeit.

5 Bauch, Gustav: Johann Thurzo und Johann Hess, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Althertum des Schlesiens* 36, 1901, s. 193–223.

6 Panofsky, Erwin: *Albrecht Dürer*, Princeton 1948³, s. 168–169 (Supplementary remarks on items listed in the original handlist: 1943¹, 1945²).

7 Schoen, Christian: *Albrecht Dürer: Adam und Eva. Die Gemälde, ihre Geschichte und Rezeption bei Lucas Cranach d. Ä. und Hans Baldung Grien*, Berlin 2001, zejména s. 120.

8 Ibidem, s. 120–121 a 294–303 (Anhang II–IV).

„Vždyť i dnes jsou v plné síle ruce nejslavnějších umělců a tak se osvědčují v nejvybranějším stylu malby, že jak se zdá, nezaostávají za antickými, ať už by ses zaměřil na světlo, stíny nebo na samotnou souměrnost. Viděl jsem totiž nedávno obraz namalovaný jakýmsi Albertem z Německa, pokud vím, a sami malíři potvrzují, že je skvělý.

Na tomto obraze jsou vymalováni Adam a Eva, jak stojí nízko a vzhlížejí s poněkud otevřenými ústy a rozšířenými očima ke stromu, jenž se nachází uprostřed, jako by je dosud lákal. Oba mají ušlechtilou tvář, štědře podbarvenou krví a ruměncem, žluté vlasy, jakoby provívané větrem, a sivé, zářící oči. Konečně obě těla mají přirozenou krásu, kterou umělec podivuhodně vyzdvihl, když přitom zachoval rozdílnost danou přirozeností a pohlavím. Adam tak má hrud' a ramena rozšířeny do jakési mužské objemnosti, zatímco u Evy uvolnil jen ty linie, které jsou pod břichem a kolem kyčlí. I ostatní údy si tak uměřeně navzájem odpovídají. V ničem není míra překročena.

Sám malíř prý byl tak starostlivě pečlivý (nepochybně v tom následoval Zeuxida), že když se chystal zhotovit tento obraz, navštěvoval často lázně, kde se obnažují těla, aby svým obrazem mohl zprostředkovat, co na kom spatřil nejpěknějšího. Ani v jeho případě nebyla tato snaha marná.

Ioannes Thurzo, vratislavský biskup, jež budu vždy počítat ke svým hlavním ochráncům, od umělce onen obraz za 120 zlatých koupil, jak štědrou, okázalou a vybranou má povahu, a umístil jej ve své ložnici, kde nejen poutá oči předních a urozených hostí, ale rovněž pobízí ruce malířů a sochařů, aby jej napodobily.“⁹

Bez přehánění lze říci, že před sebou máme jeden z nejčasnějších a nejcitlivějších popisů uměleckého díla (neboli *ekfrasis*), které byly napsány za Alpami na počátku 16. století. Již Panofskému samozřejmě neunikly humanistické ingredience textu. Poukázal na to, že závěrečná věta druhého odstavce: „V ničem není míra překročena“ (*Nil ut deliret amussis*) pochází z Ausoniova spisu *De viro bono*.¹⁰ Hravě dešifroval také Dubraviovo přirovnání německého malíře Alberta (*scil.* Albrechta Dürera) k antickému malíři Zeuxidovi, který údajně navštěvoval lázně, kde na nahých tělech pozoroval, co je na kom nejpěknějšího. Tato pasáž je evidentně inspirována Pliniovou *Přírodní historií* (35. 64), kde se dočteme, že Zeuxis „byl tak svědomitý, že máje pro Agrigentské malovati obraz, který chtěli věnovati [...] do chrámu Junony Lakinské (in templo Iunonis Lacinae), prohlédl si jejich panny nahé a vybral si jich pět, aby na obraze napodobil, co u každé by zasloužilo nejvíce chvály.“¹¹ Je to jeden z nerozšířenějších *topoi* antické doktríny o imitování přírody za pomoci výběru – doktríny, která byla vyznávána ještě v 18. století.¹² A je velmi pravděpodobné, že ten, kdo zná Dürerovo dílo, si při četbě této

---

⁹ *Martianus Foelix Capella de nuptiis Mercurii et Philologiae cum adnotationibus Ioannis Dubravii [...] Impressum Viennae per Hieronymum Vietorem 11. Maii ann[o] 1516*, fol. G 4r. Pro podrobný popis obsahu tohoto tisku viz *Rukověť* (cit. v pozn. 2), s. 77–78. Český překlad, jehož autorem je R. Mašek, byl otištěn v katalogu *Od gotiky k renesanci* (cit. v pozn. 1), s. 78. Pro latinský originál viz Přílohu I této studie. V této souvislosti je třeba upozornit na problémy s překladem údaje o lokaci Dürerova obrazu, neboť Thurzo jej podle Dubravie umístil „in cubiculo suo“. Podle českého překladu R. Maška to znamená „ve své ložnici“; Panofsky: *Albrecht Dürer* (cit. v pozn. 6), s. 168, má „in his study; a Schoen: *Albrecht Dürer* (cit. v pozn. 7), s. 293, překládá „in seinem Gemach“. Zatímco humanistovi by nejlépe odpovídala „studovna“ (*studiolo*), při dosavadní absenci jakýchkoliv dalších informací preferuji Schoenův hodnotově neutrální překlad: „Gemach“, (místnost).

¹⁰ Panofsky: *Albrecht Dürer* (cit. v pozn. 6), s odkazem na Ausonius: *De viro bono* (Loeb Classical Library), sv. 1, s. 168.

¹¹ Plinius Secundus, Gaius: *O umění a umělcích*, přel. V. Prach, Praha 1941, s. 37.

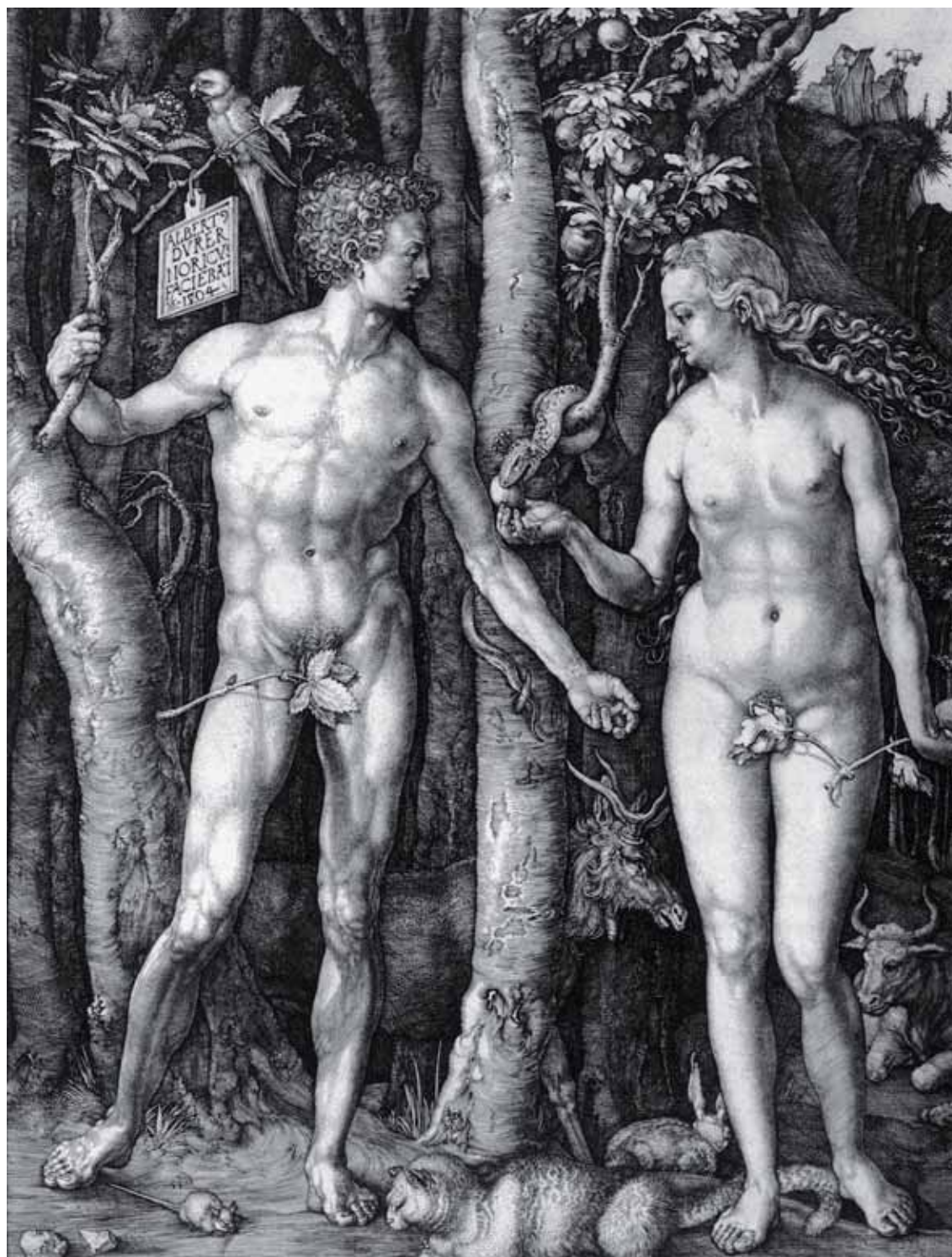
¹² Varianty této „doktríny výběru“ nalezneme u Cicerona: *De inventione* (2. 1, 1–3; obraz Heleny); Dionysia

1, 2. Albrecht Dürer, *Adam a Eva*, 1507, olej na dřevěné desce, Madrid, Museo Nacional del Prado.
Foto archiv autora.

z Halikarnasu: *De veteris scriptoribus* (1); Lukiana: *Images* (4) a mnoha dalších antických i pozdějších autorů, např. Ariosto: *Orlando furioso* (11. 71); Alberti, Leon Battista: *On Painting*, ed. J. R. Spencer, New Haven – London 1966, s. 93 (píše o obraze do chrámu Luciny u Krotony). Pro širší kontext této problematiky, viz alespoň Panofsky, Erwin: *Idea: A Concept in Art Theory*, New York 1968, s. 15, 49, 58, 157, 161; Baxandall, Michael: *Giotto and the Orators: Humanist observers of painting in Italy and the discovery of pictorial composition 1350–1450*, Oxford 1971, s. 35–38; Kris, Ernst – Kurz, Otto: *Legend, Myth, and Magic in the Image of the Artist*, New Haven – London 1979, s. 43–45; Summers, David: *Michelangelo and the Language of Art*, Princeton 1981, s. 186–189.

3. Albrecht Dürer, *Adam a Eva*, 1504, mědiryt. Foto archiv autora.

pasáže okamžitě vybaví jeho Mužskou lázeň z ca. 1498 a možná dokonce kresbu Koupající se ženy z roku 1496 v Brémách.¹³

¹³ K lázeňským námětům v Dürerově díle viz alespoň Röver-Lann, Anne: *Albrecht Dürer: Das Frauenbad von 1496*. Katalog, Bremen 2001.

Hlavní výzva, již před historika umění Dubraviův text staví, však spočívá v otázce, se kterou malbou bychom jím popsaný obraz mohli či měli identifikovat. Jablko sváru spočívá v tom, že Dubravius píše o „[jednom] obraze“ (*tabula picta*), ale nejevidentnějším kandidátem je slavná dvojice Dürerových prací z roku 1507 v madridském Pradu [obr. 1, 2].¹⁴ To vedlo k řadě hypotéz, jak vlastně máme Dubraviovu informaci interpretovat a za jak věrohodnou ji můžeme považovat. Erwin Panofsky tento problém více či méně ignoroval, ale skutečnost, že Dubraviův text citoval, přeložil a komentoval právě v souvislosti s obrazy v Pradu (č. k. 1 ve třetím vydání jeho monografie z roku 1948), napovídá, že předpokládal jejich souvislost. Fedja Anzelewski v prvním vydání své velké práce o Dürerově malířském díle (1971) a ještě výslovněji ve vydání druhém (1991) se domníval, že Dubravius se zmýlil, a za jím uvedenou práci pokládal Cranachova Adama a Evu z ca. 1510, dnes ve Varšavě, nebo některou z variant tohoto obrazu (např. Würzburg 1513/15).¹⁵ Situace je dále komplikována tím, že ze 16. a 17. století je známo několik kopií Dürerova Adama a Evy (Florence, Mohuč). Peter Strieder sice roku 1981 zapochyboval o tom, zda Dubraviem zmíněný a popsaný obraz je opravdu totožný s obrazy v Pradu, ale nakonec se spíše připojil k názoru, že ano.¹⁶ Stejně se vyslovil ve své již zmíněné knize z roku 2001 také Christian Schoen. To, že Dubravius popisuje mezi Adamem a Evou strom poznání, který je na Dürerově slavném mědirytu z roku 1504, ale ne na obrazech v Pradu, vysvětlil tím, že Thurzův tajemník si po téměř deseti letech nebyl jist svou vizuální pamětí, a proto si vypomohl slavným grafickým listem [obr. 3].¹⁷ Takové vysvětlení je o to pravděpodobnější, že všechny ostatní argumenty naznačují, že Dubravius popsal obraz, který byl roku 1516 majetkem vratislavského biskupa Jana Thurza (ať již jím byl objedнан nebo pouze zakoupen od někoho jiného) a skrze sbírku Rudolfa II. v Praze nakonec doputoval do Madridu.

A zde přichází okamžik, kdy je třeba zdůraznit naprosto nepochopitelnou skutečnost, že všichni autoři, kteří se Dubraviovým textem zabývali (Panofsky, Anzelewski, Strieder a mnozí další), zcela nevysvětlitelně opominuli pasáž, která popisu Dürerova Adama a Evy bezprostředně předchází:

„Že byl ve svých kejklářstvích podivuhodný, ať nám zatím potvrdí Plautova hra o Amfitryonovi, v níž Mercurius neobyčejně všestrannou šalbou a tak dokonale podobným vzhledem předstíral, kdykoli se mu zlíbilo, že je Sosia, takže naplnil pochybeními a nedorozuměním nejen samotného služebníčka Sosiu, ale i pána Amfitryona, a dokonce celou Amfitryonovu domácnost. Dokonce ani sám Iuppiter by se nebyl zmocnil Alkmény bez vědomí jejího muže, kdyby se nebyl uměl přetvářkou tak namaskovat, jako by byl Amfitryon.

A přece byl Mercurius s takovým uměním pramálo spokojený a tehdy popohnal svou mysl ještě k jiným, významnějším a chvályhodnějším věcem, jako k umění sochařskému i malířskému a konečně veškerému kreslení, které svobodným uměním [G4r] tak přispívá, podle Nikomacha, jako filosofii přispívá matematika. A proto asi (jakkoli to Plinius přičítá vlivu malíře Pamfila)

---

¹⁴ Schoen: *Albrecht Dürer* (cit. v pozn. 7), s. 120, velmi přesvědčivě argumentuje proti tomu, že v 16. století by „*tabula*“ nutně musela znamenat pouze jeden obraz a uvádí, že Dürer sám označuje své dvě desky se čtyřmi apoštoly jako „*ein Thafel*“, poněvadž šlo o jeden celek.

¹⁵ Anzelewski, Fedja: *Albrecht Dürer: Das malerische Werk*, Berlin 1971¹, s. 208–212, č. k. 103–104, Berlin 1991², s. 212–216, č. k. 103–104.

¹⁶ Strieder, Peter: *Dürer*, Königstein in Taunus 1981, s. 172 a 209. Z bohaté dürerovské literatury dále viz alespoň Bonnet, Anne-Marie: *Akt bei Dürer*, Köln 2001, s. 187.

¹⁷ Schoen: *Albrecht Dürer* (cit. v pozn. 7), s. 120.

se stalo nejprve v Sikyónu a potom po celé Řecku, že nadaní chlapci se učili především kreslení, tedy malování na zimostrázových tabulkách, a že toto umění bylo přijímáno jako první stupeň svobodných umění. Ale o stáří a důstojnosti obou umění a o slávě a počtu umělců je toho velmi mnoho právě u Plinia.

Ostatně ani naše doba by si nemohla na onen věk stěžovat, že je snad po této stránce neplodná.[...]“¹⁸

Dubravius tedy na počátku svého textu připomíná Plautovu komedii *Amfitryon*,¹⁹ ale daleko podstatnějšími zdroji jeho „uměleckohistorického“ exkursu byl spis italského humanisty Angela Poliziana *Panepistemon* (1492) a *Naturalis Historia* Plinia staršího.²⁰ Poliziano ve své úvaze o kresbě, jím i Dubraviem nazývané „*graphice*“, připomíná *Úvod do geometrie* (1. 2. 2–3) od novopythagorejce Nikomacha z Gerasy (2. st. n. l.), když konstatuje, že „*kresba přispívá činností [kterým je společná] tak, jako matematika přispívá filosofii*“.²¹ Takto bezprecedentně chápanou kresbu jako společný základ všech „výtvarných“ umění pak Poliziano uvádí do souvislosti se symetrií jakožto systémem měr a proporcí, které jsou rozhodující při znázorňování lidského těla. Právě v tom smyslu poskytuje Polizianova pasáž kontext pro Dubraviův popis Dürerova Adama a Evy. Z Plinia (*Nat. Hist.*, 35. 76–77) pak moravský humanista převzal také odkaz na malíře Pamfila, který byl „*první k malířství vzdělán ve všech vědách, obzvláště v aritmetice a geometrii, bez nichž, jak tvrdil, nemůže umění vyvrcholit* [...] *Jeho vlivem se docílilo, nejprve v Sikyoně, potom i v celém Řecku, že svobodní hoši se učili především grafice, to jest kreslení na dřevě zimostrázovém, a umění to bylo přijato jako první stupeň svobodných umění.*“²²

Pliniovy informace o Pamfilovi a Zeuxidovi použil ve 3. knize svého epochálního spisu *De pictura / Della pittura* (1335/1336) také Leon Battista Alberti, a proto můžeme uvažovat o tom, zda Dubravius neznal také jeho text.²³ Nasvědčuje tomu zejména Dubraviův třetí odstavec, kde je Dürer citován jako doklad toho, že moderní doba není neplodná a její umělecké výtvary snesou srovnání s antickou minulostí. Jak ukázal Ernst Gombrich, inspirovaný jedním z dopisů Plinia mladšího (*Epistulae*, 6. 21), uvedl Alberti v dedikaci italské verze svého pojednání o malbě podobným způsobem na scénu architekta Filippa Brunelleschiho a další

18 *Martianus Capella* (cit. v pozn. 9), fol. G 3v–G 4r.

19 Viz Plautus: *Amphitryon*, přel. V. Businský, Praha 1978.

20 Poliziano, Angelo: *Panepistemon* (Firenze 1492). In: *Opera omnia, Basileae 1553*, ed. I. Maier, Torino 1971, s. 470). Pro latinské znění Polizianovy úvahy viz Příloha II této studie. Popularitu *Panepistemonu* dokazuje již to, že jen před rokem 1500 byl vydán dvakrát samostatně a dvakrát jako součást Polizianových *Opera*. Pro překlady a komentáře, viz Ellenius, Alan: *De arte pingendi: Latin art literature in seventeenth-century Sweden and its international background*, Uppsala – Stockholm 1960, s. 63–68; zejména – Juřen, Vladimír: *Politien et la théorie des arts figuratifs, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 37, 1975, s. 131–140, z jehož práce v následujícím podstatně těžím.

21 *Nicomachi Gerasensi Pythagorei Introductionis arithmeticae libri II*, hg. von R. Hoche, Lipsiae 1866, s. 6; nebo Nicomachus of Gerasa: *Introduction to Arithmetics*, transl. M. L. D'Ooge, New York 1926, s. 184. Nikomacha z Gerasy jako autoritu „v číslech“ zmiňuje Alberti, Leon Battista: *De re aedificatoria* (9. 10) – viz *Deset knih o stavitelství*, přel. A. Otoupalík, Praha 1956, s. 326. Pro širší kontext Nikomachovy pasáže: Summers: *Michelangelo* (cit v pozn. 12), s. 253–254; idem: *The Judgement of Sense: Renaissance Naturalism and the Rise of Aesthetics*, Cambridge et al. 1987, s. 34; Farago, Claire J.: *Leonardo da Vinci's Paragone: A Critical Interpretation with a New Edition of the Text in the Codex Urbina*, Leiden 1992, s. 359.

22 Plinius: *O umění a umělcích* (cit. v pozn. 11), s. 40.

23 Alberti: *On Painting* (cit. v pozn. 12), s. 90 (Pamfilos 3. 53) a 93 (Zeuxis 3. 56). Poněvadž Alberti v případě Pamfila nezmiňuje „zimostrázové tabulky“ (Plinius: „*pueri ingenui omissam ante graphicen in buxo*“), ale klade výhradní důraz na důležitost geometrie pro malířství, je zjevné, že Dubraviovým bezprostředním zdrojem byl Plinius. K Albertimu a Zeuxidovi viz pozn. 12 *supra*. Ke znalosti Albertiho, díla v Čechách a na Moravě na přelomu 15.

florentské umělce. Alberti si tam zprvu stěžuje, že v jeho době již neexistuje tolik vynikajících umělců a učenců jako v antické minulosti. „*Věřil jsem,*“ říká, „*že Příroda, vládkyně všeho, zestárla a je unavena. Nedává již vyrůst géniům a gigantům, které ve svých mladších a slavnějších dnech produkovala tak zázračně a v hojném počtu.*“²⁴

Ad summam: Dubraviův text představuje zajímavou a ve své době a na svém místě ojedinělou směs „humanistických“ *topoi*,²⁵ bezprostředního pozorování a citlivého popisu konkrétního uměleckého díla. Je výrazem autorova mimetického pojetí umění, kdy se kritériem stává stupeň iluzivního znázornění viděného. Citovaná pasáž je vůbec nejstarším teoreticky poučeným a promyšleně koncipovaným projevem humanistické ekfráze a teorie výtvarných umění v českých zemích.

PŘÍLOHA 1

Dubravius, Jan / Joannes: *Martianus Foelix Capella de nuptiis Mercurii et Philologiae cum adnotationibus* [...],Viennae: Hieronymus Vietor 1516, fol. G 3v–4r:

„*Mercurium in praestigiis mirificum fuisse sit interim pro argumento Plauti de Amphitrione fabella, in qua mirabili utique praestigio Mercurius tam compare similique et forma et habitu Sosiam, quando collibuit, assimilabat, ut erroris et demenciae non iam modo servulum ipsum Sociam, sed Amphitryonem quoque dominum atque adeo omnem Amphitritonys familiam compleverit. Quin nec Iuppiter ipsemet Alcumena clam viro potitus fuisset, nisi ita se prestigio assimilare scivisset, quasi Ampihtryo esset.*

Tali tamen artificio Mercurius minime contentus ad alia etiam nonnulla ac maiora laudabilioraque animum tunc appulerat, ut ad statuariam pingendique artem ac totam denique graphicen, sic disciplinis liberali[fol. G 4r]bus conferentem, auctore Nicomacho, quemadmodum philosophiae conferunt mathematicae. Et propterea fortasse (licet hoc tamen Plinius auctoritati Pamphili pictoris attribuat) effectum est Sicyone primum, deinde et in tota Graecia, ut pueri ingenui ante omnia graphicen, hoc est picturam in buxo docerentur recipereturque ea ars in primum gradum liberalium. Atque de aetate et honore utriusque artis deque celebritate et numero artificium apud eundem Plinium plurima.

Caeterum neque aetas ista saeculum suum tanquam ab hac parte sterile iure accusaverit. [fol. G 4r] Vigent namque hodie quoque clarissimorum artificium manus ac se in exquisitissimo pingendi genere sic ostentant, ut sive lumen, sive umbras, sive ipsa symetrias intueri volueris, antiquis non videantur postferendae. Vidi equidem nuper tabulam ab Alberto quopiam natione Germano pictam, quantum ego intelligam, et ipsi pictores confirmant perfectissime loculentam.

---

a 16. století nejnověji viz Kalina, Pavel: La prima ricezione del De re aedificatoria nel Regno Boemo, *Nuova Corviniana* 12, 2004, s. 59–70; idem: *Básník a král: Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic v zrcadle jagellonské doby*. Katalog, ed. I. Kyzourová, Praha 2007, s. 38–39, č. k. 23–24.

²⁴ Gombrich, Ernst H.: A Classical Topos in the Introduction to Alberti's Della Pittura, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 20, 1957, s. 173, který rovněž poukázal na ještě další zdroje a použití tohoto toposu, k němuž viz také Białostocki, Jan: The Renaissance Concept of Nature and Antiquity. In: *Studies in Western Art: Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art*, sv. 3: *Renaissance and Mannerism*, Princeton 1963, s. 19–30, zejména 19–20; Curtius, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha 1998, s. 180–185; Smith, Christine: *Architecture in the Culture of Early Humanism: Ethics, Aesthetics, and Eloquence 1400–1700*, New York – Oxford 1992, s. 19–39 (zde odkaz na Lukrecius: *De Rerum natura*, 2. 1150–1153).

²⁵ Zatímco nejčastější a také většinou zcela konvenční *tertium comparationis* při srovnávání Dürera se slavnými umělci antického starověku představuje Apelles, nechybějí ani komparace se Zeuxidem, i když ty nejsou tak četné. Viz *Dürer Schriftlicher Nachlass* (cit. v pozn. 4), s. 290 (Scheurl 1508), 292 (Scheurl 1509), s. 300, 302 a 303.

In ea tabula Adamus cum Eva nudi atque stantes picti sunt arboremque in medio positam hiantibus paululum ore atque oculis quasi adhuc placentem mirabundi suspiciunt, iam facies utrique inest liberalis multo sanguine, multo etiam rubore suffusa, flavum capillicium et quasi vento reflatam [sic!], oculi cesii micantesque ac postremo utriusque corporis ingenua est pulchritudo, quam artifex servata naturae sexusque varietate mirifice commendavit, pectore videlicet humerisque in Adamo virili quadam amplitudine dilatatis, cum e diverso Evae non alias partes nisi quae sub ventre et circa coxam sunt, laxaverit. Sic membra quoque alia tam exaequabiliter sibi congruunt. Nil ut deliret amussis.

Ferunt autem pictorem ipsum tanta cura sollicitudineque usum (haud dubie Zeusidem secutum) ut facturus eam tabulam saepiculae in balineas, ubi nudari corpora moris est, ventitaret, ut quod in quoque corpore laudatissimum aspiceret, pictura redderet. Sed neque illi infructuosa haec industria fuit.

Eam siquidem tabulam Ioannes Thurzo, pontifex Wratislaviensis, inter principes patronos mihi semper numerandus, qua est liberalitate quave magnificentia et elegantia, centum et viginti aureolis ab artifice redemptam in cubiculo suo posuit inibique non principum modo et nobilissimorum hospitem oculos tenet, sed pictorum quoque et significum manus sollicitat ad imitandum.“

PŘÍLOHA 2

Poliziano, Angelo: *Panepistemon* (Firenze 1492). In: *Opera omnia*, Basileae 1553, ed. I. Maier, Torino 1971, s. 470:

„Graphice pictoribus, statuariis, caelatoribus, sculptoribus, fictoribus, encaustisque communis est, sic artibus conferens, autore Nicomacho, quemadmodum philosophiae conferunt mathematicae. Haec symmetriam dimensione colligit, et finitione. Dimensio perficitur hexempeda, et normis, hexempeda pedibus, pedes unicolis, unicolae minutis. Norma aut stans, aut basis. Finitio colligitur organo, cuius partes horizon, radius, perpendicularum sunt. Ex his autem singulorum membrorum relationes ad totam corporis proceritatem, atque alterius ad alterum inter se proportionales cernuntur, quales sint, quo convenient, quo differant. His adijcit pictura colores, et umbras, quibus oculos, capillum, vultus, lumina, tractusque regionum repraesentet, in affectibus exprimendis animique sensibus laudatior.“

JAN THURZO, ALBRECHT DÜRER I JAN DUBRAVIUS

Erwin Panofsky w trzecim wydaniu swej monografii normatywnej poświęconej Albrechtowi Dürerowi (Princeton, NJ, 1948) opublikował i przetłumaczył tekst, w którym Jan Dubravius w 1516 roku opisuje obraz Adama i Ewy, będący w tym czasie w majątku biskupa wrocławskiego Jana Thurza. Opis ten

był dla licznych historyków impulsem do identyfikacji tego malowidła albo na odwrót do zaprzeczania autentyczności relacji Dubravia. Zamiarem niniejszego studium jest analiza tekstu Dubravia, po raz pierwszy w jego pełnym zakresie, czego nie zrobił Panofsky ani kto inny i następnie identyfikacja jego źródeł. W ten sposób można z nowego punktu widzenia oświetlić stosunki pomiędzy humanistami i dziełami sztuki na początku XVI wieku.

JAN THURZO, ALBRECHT DÜRER, AND JAN DUBRAVIUS

In the third edition of his magisterial monograph on Albrecht Dürer (Princeton, NJ, 1948), Erwin Panofsky published and translated a text in which Jan Dubravius, in 1516, described a painting of Adam and Eve, then owned by Jan Thurzo, Bishop of Wrocław.

This description gave impetus to a number of art historians either to identify the work in question, or to disparage the authenticity of Dubravius's report. This paper intends to analyze Dubravius's text for the first time in its entirety, which was not done by Panofsky and others, and then to identify its sources. In this way, fresh light will be shed upon relations between humanists and works of art at the beginning of the 16th century.

STRESZCZENIE

SUMMARY

SILESIA MYSTICA

ŚLĄSKA IKONOGRAFIA MISTYCZNA I JEJ RECEPCJA W CZECHACH I NA MORAWACH W CZASACH BAROKU

Andrzej Kozieł

Královéhradecki biskup, Johannes L.B. von Talenberg, w swej mowie pogrzebowej wygłoszonej w dniu 7 listopada 1696 roku w Krzeszowie nad grobem Bernharda Rosy, nazwał zmarłego opata „*kwiatem z Krzeszowa*“ i „*różą bez kolców*“ chcąc właśnie poprzez to różane porównanie oddać wielkie zasługi swego przyjaciela na polu krzewienia mistycznej duchowości.¹ Osiem lat wcześniej w podobny sposób duchowe cnoty Rosy wychwalał kłódzki jezuita, Georg Iwanek, dedykując krzeszowskiemu opatowi swoje józefologiczne dzieło *Lilium Paradisi Coelestis...*, opublikowane w Pradze w oficynie wydawniczej Johanna Hampela.² Jeszcze dłuższy niż lista dokonań Rosy w dziele Iwanka jest pochwalny opis zasług „*krzeszowskiej Róży*“, jaki w *Verteutsches CISTERCIUM BIS-TERTIUM...* zawarł zakonnik z klasztoru Cystersów w Oseku, Augustin Sartorius, podkreślając mistyczny (*Hertz=innigliche*) charakter pobożnościowych inicjatyw opata.³

Ten podziw i uznanie trzech różnych przedstawicieli czeskiego duchowieństwa dla opata Rosy i jego rozległej duchowej działalności są jak najbardziej uzasadnione. To właśnie za jego rządów klasztor Cystersów w Krzeszowie [il. 1] stał się jednym z najbardziej prężnych środkowoeuropejskich ośrodków kontrreformacyjnej pobożności, który oddziaływał nie tylko na Śląsk, lecz także na pobliskie Czechy oraz Morawy.⁴ Zainspirowany i wspierany przez swego duchowego przyjaciela, poetę, teologa i mistyka, Johannes Schefflera, znanego jako Angelus Silesius, opat Rosa, sam także mistyk, wcielił w życie w Krzeszowie i okolicach cały szereg masowych inicjatyw pobożnościowych o kontrreformacyjnym charakterze, które zostały połączone z elementami mistycznej dewocji.⁵

Już w 1669 roku zostało założone w Krzeszowie przez opata Rosę bractwo św. Józefa, a dziewięć lat później kłódzką drukarnię Ignaza Schubarta opuściło drugie wydanie przeznaczonego dla członków krzeszowskiej konfraterni modlitewnika *Ehren=Kränzlein...*, w którym wyłożone zostały podstawy mistyki Trójcy Stworzonej (Jezus, Maria i Józef) wraz z kulminacyjnym misterium mistycznych zaślubin „Duszy“ z Trójcą Stworzoną. W 1672 roku krzeszowski opat rozpoczął w Krzeszowie budowę pierwszej na Śląsku kalwarii, którą utworzył bogaty 32-stacjonowy zespół kaplic rozmierzonych ściśle według tzw. miar jerozolimskich. Ukończenie prac nad kalwarią zbiegło się z publikacją w 1682 roku w Kłodzku kalwaryjskiego kancjonału *Schmerzhafter / Lieb= und / Kreutz=Weeg...*, zwanego *Krzeszowskim modlitewnikiem*

1 Wygłoszone przez kralovehradeckiego biskupa słowa miały stanowić inskrypcję na planowanym nagrobku opata Rosy, a jej pełna treść była następująca: *ERMACUIT FLOS GRISSOVIENSIS / OBIIT ABBAS ET PATER NOSTER BERNARDVS / ROSA SINE SPINA / TV, QUI TRANSIS VIATOR, / ORA PRO EO*. Do wzniesienia nagrobka z powyższą inskrypcją jednak nie doszło, bowiem nie było to zgodne z wolą opata Rosy wyrażoną w jego testamencie. Zob. Henelius, Nicolaus: *Silesiographia renovata necessariis Scholiis, observationibus et indice aucta*, ed. M. J. Fibiger, Wratislavia – Lipsia 1704, s. 685 oraz Rose, Ambrosius: *Abt Bernardus Rosa von Grüssau. Nach Notizen des P. Nikolaus von Lutterotti*, Stuttgart 1960, s. 112.

2 Iwanek, Georg: *Lilium Paradisi Coelestis / S. Josephus dignissimus / Filii Dei / In terris Nutritius Integerrimus / Virginis Deiparae Sponsus. / Omni hominum conditioni ad aestimandum, colendum, & imitandum / Libri Tribus propositus...*, Neo-Pragae 1688 (Joannem Nicolaum Hampelium), *Dedicatio*.

3 Sartorius, Augustin: *Verteutsches CISTERCIUM BIS-TERTIUM, Oder Cistercienser Ordens=Historie Worinnen Des gleich=besagten und von seiner FUNDATION an nunmehr durch BIS-TER SAECULA, oder Sechs Jahr=Hundert glücklich gestandenen Heiligen Cistercienser Ordens Ur=sprung / Wachstum / Heiligkeit / Denckwürdigkeiten / Löbliche / Thaten / Gelehrtheit / Meriten und Verdiensten bey der Christen=Welt / Privilegien und Praergativen / Verbündnißen mit anderen Geistlichen Ordens=Ständen und Stiftungen der Clöster in denen Oesterreichischen Kayserlichen Erb=Ländern Enthalten seynd...*, Prag 1708 (Wolfgang Wickhart), s. 684.

4 Zob. Rose, *Abt Bernardus Rosa* (przyp. 1), s. 75–84; Rose, Ambrosius: *Kloster Grüssau*, Stuttgart und Aalen 1974, s. 84–93; ks. Fitych, Tadeusz: Opactwo cystersów krzeszowskich – czołowy ośrodek śląskiej kontrreformacji, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 41, 1986, s. 539–559 oraz Kozieł, Andrzej: *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006.

5 Na temat „mistycznych“ inicjatyw pobożnościowych Johannes Schefflera i opata Rosy oraz związanych z nimi artystycznych realizacji zob. Kozieł, *Angelus Silesius* (przyp. 4; tam też obszerna bibliografia).

1. Johann Tscherning według Michaela Willmanna, *Tęzy dedykowane krzeszowskiemu opatowi Bernhardowi Rosie, po 1678, miedzioryt, Krzeszów, klasztor Benedyktynów. Foto wg Kozieł, Angelus Silesius (przyp. 4), il. 168.*

pasyjnym, w którym znalazła się obszerna lekcja oblubieńczej mistyki pasyjnej dla przybywających na kalwarię pątników. W latach 1674–1675 z fundacji opata Rosy w leśnej miejscowości Betlejem w odległości 2 kilometrów od krzeszowskiego opactwa wzniesiona została kaplica Groty Narodzenia Pańskiego jako wierna kopia rzeczywistej groty w Betlejem w Ziemi Świętej. Z myślą o licznych pielgrzymach, którzy przybywali do betlejemskiej kaplicy, w 1678 roku w Kłodzku ukazał się betlejemski modlitewnik i śpiewnik *Liebliche Rose von Jericho...*, w którym zawarty został wykład mistyki Dzieciątka Jezus. W 1687 roku opat Rosa osobiście poświęcił nowy kościół w miejscowości Podlesie koło Lubawki, który stał się ośrodkiem kultu Czternastu Świętych Wspomożycieli, a jeszcze w tym samym roku na potrzeby wiernych opublikowana została w Kłodzku pierwsza edycja modlitewnika *Hülff in der Noth...*, w którym znalazły się elementy mistyki Trójcy Stworzonej. Ten konglomerat różnych form propagowanej przez krzeszowskich cystersów mistycznej pobożności spajał odnowiony przez opata Rosę kościół klasztorny w Krzeszowie, w którego ołtarzu głównym w 1678 roku umieszczone zostało płótno z pierwszym na Śląsku monumentalnym przedstawieniem Wniebowzięcia NMP jako sceny mistycznych zaślubin Marii-Oblubienicy z Chrystusem-Oblubieńcem.

Co ważne, krzeszowskie inicjatywy pobożnościowe opata Rosy zostały ściśle powiązane z wykorzystaniem dzieł sztuki, które – w większości zaprojektowane przez Michaela Willmanna – były masowo produkowane na potrzeby wiernych. Dewocyjne praktyki członków krzeszowskiego bractwa św. Józefa połączone zostały z wykorzystaniem różnego rodzaju wizerunków Trinitas terrestris, w tym także słynnych Pocałunków Marii [il. 2] i Pocałunków Józefa, opartych na bernardiańskiej wykładni pocałunku w usta jako symbolu mistycznego zjednoczenia duszy ludzkiej z Bogiem. Związany z krzeszowską

kalwarią mistyczny kult Pasji Chrystusa zyskał wizualną oprawę w formie 32 graficznych ilustracji do Krzeszowskiego modlitewnika pasyjnego. Dewocyjną formą przedstawień służących na potrzeby mistycznego kultu nowonarodzonego Dzieciątka Jezus stały się graficzne wizerunki rzeźby krzeszowskiego Emmanuela, a dla pątników zdążających do Podlesia wypracowano specjalny dewocyjny wizerunek, na którym Czternastu Wspomożycieli ukazano razem z Trójcą Stworzoną: Marią i św. Józefem całującym dłoń Jezusa [il. 3]. Natomiast dla wszystkich chrześcijan, którzy dzięki krzeszowskim inicjatywom wkraczali na drogę mistycznego wtajemniczenia, przygotowane zostały swoiste wizerunki exemplum pietatis – seria graficznych przedstawień błogosławionych i świętych zakonu cystersów oddających się mistycznym praktykom [il. 4].

Choć celem pobożnościowych inicjatyw opata Rosy, aktywnie wspieranych przez czeskie duchowieństwo,⁶ była rekatalizacja zdominowanego przez protestantów Śląska, to jednak jedną z najliczniej przybywających do Krzeszowa i Podlesia grup pielgrzymów stanowili wierni z pobliskich Czech. Dynamicznie rozwijająca się krzeszowska konfraternia już w 1 połowie XVIII wieku osiągnęła liczbę ponad 100 000 członków, wśród których – jak pokazują zachowane księgi wpisów – byli liczni Czesi i Morawianie.⁷ Natomiast do krzeszowskiego sanktuarium Matki Boskiej Łaskawej oraz kalwarii z samych tylko Czech przybywało rocznie około 25 000 pielgrzymów.⁸

Nie powinno nas zatem dziwić, że pobożnościowe przedsięwzięcia opata Rosy stały się źródłem inspiracji dla podobnych inicjatyw na terenach Czech i Moraw. Podejmowali je nie tylko bogaci ekscentrycy w rodzaju hrabiego Franza Antona von Sporcka, którego słynny Betlém w Novým Lesie pod Kuksem [il. 5] jest wzorowany – jak słusznie zauważył Pavel Preiss⁹ – na krzeszowskim Betlejem, lecz także przedstawiciele czeskiego i morawskiego duchowieństwa oraz szlachty. Na krzeszowskich inicjatywach wzorowano religijne bractwa – o czym świadczy choćby przykład konfraterni Jezusa, Marii i Józefa oraz Czternastu Wspomożycieli erygowanej w 1703 roku w Sedlcu przez opata Heinricha Snopka.¹⁰ Na krzeszowskich wydawnictwach wzorowano także nabożne publikacje – czego dowodem jest choćby popularny podręcznik medytacji pióra św. Piotra z Alkantary, wydany w języku niemieckim przez oficynę Carla Johanna Hrabę w Pradze w 1724 roku ściśle według wcześniejszej krzeszowskiej edycji z 1686 roku.¹¹ Najbardziej spektakularnym świadectwem oddziaływania

2. Johann Tscherning według Michaela Willmanna, Święta Rodzina jako Trójca Stworzona (Pocałunek Marii), około 1678, miedzioryt, Praga, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

3. Johann Jacob von Sandrart wg Michaela Willmanna, Trójca Stworzona i Czternastu Wspomożycieli, około 1687, miedzioryt, Wrocław, Muzeum Etnograficzne. Foto wg Koziół, Angelus Silesius (przyp. 4), il. 47.

6 Opat Rosa współpracował karmelitami bosymi z Pragi, którzy od 1669 roku przez ponad dwadzieścia lat wykładali scholastyczną teologię w krzeszowskiej Szkole Teologicznej oraz pomagali opatowi w rekatalizacji dóbr należących do opactwa, a także z benedyktynami z Broumova oraz královéhradeckim biskupem. Zob. Rose, *Abt Bernardus Rosa* (przyp. 1), s. 87 oraz Rose, *Kloster Grüssau* (przyp. 4), s. 87–88.

7 Zob. Archiwum Państwowe, Wrocław; zespół akt: klasztor cysterski w Krzeszowie, dział VII, Księgi wpisów członków bractwa św. Józefa w Krzeszowie: *Album almae Sodalitatis Divi Josephi*, t. 1: 1669–1680, t. 2: 1686–1698, t. 3: 1699–1742 (rkp.), sygn. 599, 600, 601.

8 Zob. Lutterotti, Nikolaus von: Abt Bernhard Rosa von Grüssau als Förderer der Wartha=Wallfahrt, *Unsere Heimat. Monats-Blätter für Heimatkunde und Heimatkultur* 4, 1927, nr. 2, s. 18.

9 Zob. Preiss, Pavel: Ó judský betléme, já spěchám k tobě. Úvaha o slezských cisteriáckých inspiracích Šporkova Kuksu. In: *Historická inspirace. Sborník k počtě Dobroslava Libala*, eds. M. Kubelík – M. Pavlík – J. Štulc, Praha 2001, s. 350–352 oraz Preiss, Pavel: *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha – Litomyšl 2003, s. 233–236.

10 Zob. Vácha, Štěpán: „Sedlecio in structuris non fuisse in Ordine Monasterium secundum.“ Obnova klášterního kostela v Sedlci opatem Jindřichem Snopkem pod záštitou Ježíše, Marie, Josefa a Čtrnácti sv. Pomocníků. In: *Album amicorum: Sborník ku počtě prof. Mojmíra Horyny*, eds. J. Royt – P. Nevímová, Praha 2005, s. 170–176.

11 Alcantara, Petrus de: *Betrachtungen*, Prag 1724 (Carl Johann Hraba). Dzieło to jest ściśle wzorowane na wydaniu: *idem, Betrachtungen / deß / Heil: PETRI / DE / ALCANTARA, / Ordens S. Francisci der / Reform: / So / Von CLEMENTE / dem IX. Römischen Papst / ist canonisiert worden / In Jahr / M. DC LXIX. / Den / 28. April / Wiederumb auffgelegt.*, Glatz 1686 (Andreas Franz Pega). Podręcznik ten – obowiązkowa lektura dla wszystkich cysterskich zakonników na Śląsku – był jednym fundamentów propagowanej przez opata Rosę odnowy zakonnej duchowości. Szerzej na ten temat zob. Koziół, *Angelus Silesius* (przyp. 4), s. 92.

4. Johann Jacob von Sandrart (?) wg Michaela Willmanna, *Wizja św. Lutgardy*, 1694–1696, miedzioryt, Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka. Foto wg Kozieł, *Angelus Silesius* (przyp. 4), il. 140.

5. Matthias Bernhard Braun z pomocnikami, *Pokłon pasterzy i Trzech Króli*, 1727–1731, rzeźby kamienne, Nový les koło Kuksu. Foto Andrzej Kozieł.

pobożnościowych inicjatyw opata Rosy na terenie Czech i Moraw była jednak szeroka recepcja śląskiej ikonografii „mistycznej” stworzonej na potrzeby przybywających do Krzeszowa pielgrzymów.

Znakomitym przykładem wczesnej fascynacji przedstawieniami Trinitas terrestris w typie „mistycznych” Pocałunków Marii i Pocałunków Józefa są rysunkowe studia Antona Martina Lublinsky’ego [il. 6], wykonane najprawdopodobniej podczas jego wizyty około 1680 roku w klasztorze Cystersów w śląskim Lubiążu na bazie dopiero co wypracowanych w pracowni Willmanna wizerunków tego typu.¹² O ile Lublinsky’ego – znakomitego malarza i rysownika – w pierwszym rzędzie urzekła, jak się wydaje, wizualna atrakcyjność i oryginalność śląskich Pocałunków, o tyle inni czescy i morawscy „użytkownicy” sięgali po nie głównie ze względu na ich dewocyjną wartość. Choć wśród członków czeskich i morawskich bractw Jezusa, Marii i Józefa propagowane były, jak można sądzić przy obecnym stanie badań, na ogół konwencjonalne wizerunki Trójcy Stworzonej,¹³ to jednak obecne były także dewocyjne przedstawienia Trinitas terrestris w śląskim typie „mistycznych” Pocałunków. Świadczą

¹² Zob. Togner, Milan: *Antonín Martin Lublinský 1636–1690*, Olomouc 2004, nr kat. 3.4, 3.5, 3.11–13, il. 29, 30, 37–39.

¹³ Wskazują na to m.in. brackie grafiki dewocyjne zachowane w zbiorach sztuki w Královské kanonii Pramonstratů na Strahově (przykładowo: sygn. GKF 12. 332, 40/W – 1484, czy 40/65 – 1395), ilustracje zamieszczone w brackich drukach, jak choćby w cyklicznie publikowanych listach zmarłych członków (przykładowo: *Czest a Sláva Weleslawného Bratrstwa / JESUS, MARIA, JOSEPH Za Mrtvé w Praze w Domě Lauretanském u Paterůw Kapucynůw...*, Praha 1729, il. na s. 1; *Die Hochlöbl. Ertz=Bruderschaft / JESUS, MARIA, JOSEPH, / Für die Sterbende, und Abgestorbene / Du der Königlichen Haupt=Stadt Prag bey S. Maria Lau= / reta deren PP. Capucinem auf dem Hradschin...*, Prag 1749, il. na s. 1), czy też zachowane dewocyjne malowane wizerunki, jak obraz z około 1740 roku w kolekcji klasztoru Cystersów w Oseku (Chleborádová, Bohuslava – Stehlíková, Dana: *Obrazy a klášterní galerie*. In: *800 let kláštera v Oseku (1196–1996)*. Katalog, eds. D. Stehlíková – D. Houšková, Praha 1996, s. 59, nr kat. 64). Niestety, duchowość i związana z nią ikonografia czeskich i morawskich bractw Jezusa, Marii i Józefa nie zostały dotąd opracowane (zob. Mikulec, Josef: „Piae confraternitates” w pražské arcidiecézi na sklonku 17. století, *Folia Historica Bohemica* 15, 1991, s. 269–342; Mikulec, Josef: *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*, Praha 2000 oraz Svojanovský, Petr: *Neznámý obraz Petra Brandla a Loretánské bratrstvo Ježíše, Marie a Josefa*, *Umění* 48, 2000, s. 161–173), co znacznie utrudnia śledzenie recepcji krzeszowskiej ikonografii mistycznej na tym polu.

o tym niezbiecie zachowane przykłady, jak choćby powtórzone za Willmannowską grafiką obraz Pocałunek Marii ze sceną Zaślubin Józefa z Bogiem Ojcem w ołtarzu kaplicy Świętej Rodziny na zamku w Doudlebach z około 1700 roku¹⁴ [il. 7], przechowywany w klasztorze Benedyktynów w Břevnovie wizerunek Pocałunek Marii z 1 połowy XVIII wieku¹⁵ [il. 8], będący parafrazą śląskiego typu Pocałunku Marii ze sceną Zaślubin Józefa z Bogiem Ojcem, czy też obraz ze Słowackiej Galerii Narodowej w Bratysławie – wierna kopia krzeszowskich Pocałunków Józefa, która, jak sądzi Katarína Chmelinová, najprawdopodobniej jest dziełem Johanna Georga Etgensa z 2 połowy lat 20. lub początku lat 30. XVIII wieku i pochodzi z kościoła klasztorного Cystersów w Velehradzie, gdzie działało bractwo Jezusa, Marii, Józefa, Joachima i Anny.¹⁶ To przejmowanie śląskiej ikonografii było tym bardziej możliwe, że inskrypcyjne oznaczenia dewocyjnych przedstawień Trójcy Stworzonej zarówno dla czeskich bractw Jezusa, Marii i Józefa, jak i krzeszowskiego bractwa św. Józefa, były takie same – *JESUS, MARIA, JOSEPH* – a ponadto także i w czeskich pracowniach produkowano dewocyjne wizerunki na użytek krzeszowskiego bractwa, na co wskazują choćby nieznane dotąd dzieła Antona Birckhardta,¹⁷ czy Hieronimusa Řebeca z Kuksu¹⁸ [il. 9], ściśle oparte na krzeszowskich wzorcach. Wydaje się, iż to właśnie popularność śląskich Pocałunków sprawiła, że w wielu przedstawieniach Świętej Rodziny malowanych dla czeskich i morawskich środowisk zakonnych pojawił się rzadko spotykany dotąd ładunek miłosnego uczucia i tliwości, czego znakomitą ilustracją może być obraz Wenzela Lorenza Reinera z 1716 roku w kościele klasztorным Cystersów w Oseku.¹⁹

O ile ikonografia mistycznych Pocałunków docierała do Czech na Morawy bezpośrednio ze Śląska, o tyle głównym propagatorem krzeszowskich przedstawień Trójcy Stworzonej i Czternastu Wspomożycieli na tym terenie stało się wspomniane bractwo Jezusa, Marii i Józefa oraz Czternastu Wspomożycieli, które powstało przy klasztorze Cystersów w Sedlcu. W dawnej kaplicy Czternastu Wspomożycieli, którą jeszcze w ruinach starego kościoła klasztorного w Sedlcu wzniosł w 1692 lub rok później opat Snopek, umieszczony był obraz z tego czasu [il. 10] będący wierną kopią śląskich wizerunków tego typu z Podlesia koło Lubawki, a w jednym z ołtarzy bocznych w już nowowzniesionym kościele klasztorным znalazło się kolejne malowidło z przedstawieniem tego samego tematu autorstwa Judy Thadaeusa Suppera.²⁰ Skopiowany z willmannowskiego wzoru graficzny wizerunek Trójcy Stworzonej i Czternastu Wspomożycieli dołączony został do brackiego modlitewnika, który został opublikowany w języku niemieckim w Pradze w 1708 roku (w języku czeskim w 1718 roku),²¹ a jeszcze wcześniej trafił

6. Anton Martin Lublinsky, *Studium Świętej Rodziny*, około 1680, rysunek pędzlem, lawowany, zaginiony. Foto według Tögner, Antonín Martin Lublinský (przyp. 12), il. 39.

14 *Umělecké památky Čech* 1, ed. E. Poche, Praha 1977, s. 319. Pani Mgr. Radce Miltovej, Ph.D. składam serdeczne podziękowanie za informację o tym obrazie.

15 *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, nr kat. III.2.18. (autor noty Andrzej Kozieł).

16 Chmelinová, Katarína: Niekoľko otázok k jednému Bozku sv. Jozefa. In: *Opactwo Cystersów w Lubiążu i artyści*, ed. A. Kozieł, Wrocław 2008, s. 277–293.

17 Miedzioryt, 114 x 69, sygn.: *Birckart Sc: Prag*; Královská kanonie Pramonstratů na Strahově, sygn. GKF 40/65 – 1390. Grafika ta jest kopią miedziorytu Johanna Jacoba von Sandrarta wg Michaela Willmanna – zob. Kozieł, Andrzej: *Rysunki Michaela Willmanna (1630–1706)* (= Acta Universitatis Wratislaviensis, 2212, *Historia sztuki* 14), Wrocław 2000, kat.: Grafiki, nr A. 37.

18 Miedzioryt, 136 x 77 mm, sygn.: Hieron: Ržebetz im Kukusbaad fec.; Královská kanonie Premonstratů na Strahově, sygn. GKF 10. 388 Sg. 25309. Grafika ta jest kopią miedziorytu Johanna Tscherninga wg Michaela Willmanna – zob. Kozieł, *Rysunki* (przyp. 17), kat.: Grafiki, nr A. 39.

19 Zob. Preiss, Pavel: *Václav Vavřinec Reiner*, Praha 1970, s. 87, nr kat. 9, il. 35.

20 Zob. Kozieł, Andrzej: Święci Pomocnicy z Podlesia koło Lubawki. Kilka uwag na temat śląskiej ikonografii Czternastu Wspomożycieli w czasach baroku, *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*, 2, 2003, nr 2, s. 246–247; Vácha, Sedlecio (przyp. 10), s. 170–176 oraz *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej* (przyp. 15), nr kat. III.2.21 (autor noty Štěpán Vácha).

21 Zob. Vácha, Sedlecio (przyp. 10), s. 172 oraz *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej* (przyp. 15), nr kat. III.2.21 (autor noty Štěpán Vácha).

7. Nieznany malarz, *Święta Rodzina jako Trójca Stworzona (Pocałunek Marii)*, około 1700, olej, płótno, zamek Doudleby, kaplica Świętej Rodziny. Foto Martin Mádl.

8. Nieznany malarz, *Święta Rodzina jako Trójca Stworzona (Pocałunek Marii)*, 1 poł. XVIII w., olej, płótno, Praga-Břevnov, benedyktynskie arcioopatství sv. Markéty a sv. Vojtěcha. Foto Oto Palán.

do wydanej w 1706 roku popularnej książeczki do codziennych modlitw autorstwa znanego czeskiego historyka, krzyżowca z czerwoną gwiazdą, Jana Františka Beckovskiego,²² co dodatkowo zwiększyło krąg oddziaływania śląskiej „orędowniczej” ikonografii. W efekcie ślady jej obecności spotykamy w wielu czeskich i morawskich kościołach, czego przykładem niech będzie obraz autorstwa Simonego Gionimy z około 1720 roku umieszczony w ołtarzu bocznym w kościele opackim w Žďárze nad Sázavou.²³

To właśnie w tym kościele w 1692 roku z inicjatywy miejscowego opata, Edmunda Wagnera, w ołtarzu głównym znalazły się dwa obrazy wykonane przez samego Michaela Willmanna: Wniebowzięcie NMP [il. 11] w dolnej kondygnacji oraz Oczekiwanie na Marię [il. 12] w zwieńczeniu.²⁴ Oba monumentalne dzieła, ukazujące Wniebowzięcie NMP jako rozbudowaną scenę mistycznych zaślubin Marii-Oblubienicy z Chrystusem-Oblubieńcem w śląskiej redakcji znanej z malowideł w ołtarzu głównym kościoła klasztoru w Lubiążu, wydatnie przyczyniły się do rozpowszechnienia tej „mistycznej” wersji

22 Zob. Enden, Hans: Ein deutsches Gebetbuch des tschechischen Historikers Jan Beckovsky (1658–1725), *Schlesien* 13, 1968, s. 234–236.

23 Plichta, Alois: *Klášter na hranici. Kulturně historický obraz cisterciáckého kláštera ve Žďáře nad Sázavou*, Kostelní Vydří 1995, s. 154, il. 66. Drugi obraz o tym samym temacie z 1708 roku znajdował się w przedsionku budynku klasztoru.

24 Zob. m.in. Neumann, Jaromír: Expresivní tendence v české barokní malbě 1, *Galéria* 3, 1975, s. 175, 178; Plichta, *Klášter na hranici* (przyp. 23), s. 148–152; Krsek, Ivo – Kudělka, Zdeněk – Stehlík, Miloš – Válka, Josef: *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, nr kat. 188, 189.

9. Hieronim Řebec, Święta Rodzina jako Trójca Stworzona (Pocłunek Józefa), miedzioryt, Praga, Královská kanonie Premonstratů na Strahově. Foto Andrzej Kozieł.

tematu na terenie Czech i Moraw, a dodatkowo pomogła w tym popularność autorskiej akwaforty Willmanna wykonanej według głównego obrazu z Lubiąża²⁵. W rezultacie mniej lub bardziej zależne od śląskich wzorów przedstawienia „mistycznego“ Wniebowzięcia NMP trafiły do conajmniej kilkunastu kościołów na terenie Czech i Moraw, i to nie tylko tych należących do zakonu cystersów, jak choćby świątynia w Oseku z monumentalnym dziełem Johanna Christopha Liški z 1696 roku,²⁶ czy kościół opacki w Sedlcu ze znakomitym płótnem Petera Brandla z 1728 roku (od 1787 roku w kościele parafialnym Św. Wawrzyńca w Wysokim Mýcie),²⁷ lecz także tych znajdujących się pod opieką innych zgromadzeń zakonnych, jak choćby kościół klasztorny Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą w Pradze, gdzie w latach 1701–1702 trafiło do ołtarza bocznego monumentalne płótno Liški [il. 13], w którym mistyczny ładunek śląskiego exemplum uległ jeszcze pogłębieniu – unoszona przez anioły Maria-Oblubienica była witana przez krocącego ku Niej po chmurach z otwartymi ramionami Chrystusa-Oblubieńca.²⁸ Co ciekawe, przedstawienie Wniebowzięcia NMP właśnie w tej wersji wróciło do miejsca swych narodzin – opactwa Cystersów w Krzeszowie, gdzie w 1732 roku ukończone zostało przez Brandla ogromne płótno do ołtarza głównego w nowowzniesionej klasztornej świątyni, obraz, na którym unoszona przez anioły Maria wśród kwiatów róż i lilii zmierza ku górze na spotkanie ze swym Oblubieńcem – Chrystusem, który w towarzystwie Boga Ojca i gołębiczy Ducha Świętego kroczy z szeroko otwartymi ramionami, by objąć swą Oblubienicę, a oblubieńczą wymowę tej sceny dodatkowo podkreślają umieszczone po obu stronach obrazu rzeźbione przedstawienia cherubinów trzymających w swych dłoniach płonące serca – symbole żarliwej miłości Marii i Chrystusa.²⁹

Zdecydowanie największą karierę za południową granicą Śląska zrobiły krzeszowskie graficzne wizerunki cysterskich świętych i błogosławionych ukazanych w większości w scenach mistycznych wizji. O ich ogromnej popularności i zapotrzebowaniu na nie w Czechach i na Morawach najbardziej wymownie świadczy fragment listu sedleckiego opata Snopka z dnia 2 lutego 1706 roku do opata klasztoru Cystersów w Krzeszowie, Dominikusa Geyera – następcy opata Rosy – w którym Snopek prosi swego krzeszowskiego kolegę, by ten przysłał mu do Sedlca nawet pojedyncze „...wizerunki świętych mężów i świętych niewiast naszego zakonu, które w różnorodnych wyszukanych pozach przez owego sławnego malarza Willmanna narysowane, w miedzi zostały wyryte dzięki staraniom czcigodnego opactwa w Krzeszowie...“; po to, by „...kult owych świętych dzięki dziełom sztuki Willmanna i tutaj powszechnie się szerzył...“.³⁰ Tak podziwiane i poszukiwane śląskie grafiki szybko stały się wzorem dla miejscowych graficznych realizacji. O ile graficzne ilustracje z niemieckojęzycznego wydania *Verteutsches CISTERCIUM-BIS-TERTIUM...* Sartoriusa z 1708 roku, wykonane przez Jacoba Andreasa Friedricha według projektów

25 Zob. Kozieł, Andrzej: Sztuka i promocja sztuki. O funkcji akwafort Michaela Willmanna. In: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych* (= Acta Universitatis Wratislaviensis, 2508, *Historia sztuki* 17), eds. M. Kapustka – A. Kozieł – P. Oszczanowski, Wrocław 2003, s. 344–346, il. 6.

26 Zob. Neumann, Jaromír: Jan Kryštof Liška, *Umění* 15, 1967, s. 156 oraz Preiss, Pavel: Jan Krzysztof Liška. Przyczynki do studium nad twórczością, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 7, 1970, s. 128.

27 Zob. Neumann, Jaromír: *Petr Brandl a jeho Nanebevzetí ve Vysokém Mýtle*, Vysoké Mýto 1978. oraz Kaplanová, Kristina – Vácha, Štěpán: *Chrám sv. Vavřince ve Vysokém Mýtle*, Vysoké Mýto 2004, s. 31, 37–39.

28 Zob. Neumann, Jan Kryštof Liška (przyp. 26), s. 166, il. 22 oraz Preiss, Jan Krzysztof Liška (przyp. 26), s. 130.

29 Zob. Neumann, Petr Brandl (przyp. 27), s. 23; Mikołajek, Zuzanna: *Obraz Petra Jana Brandla „Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny“ w kościele opackim w Krzeszowie*, Wrocław 2004, s. 41 (praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. A. Kozieła, mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego) oraz Kozieł, Angelus Silesius (przyp. 4), s. 320–325, il. XVI.

30 „...Sanctorum et Sanctarum ordinis nostri, quam alias diversas elegantissimas incunculas a famoso illo pictore Willmanno delineatas, cupro incirco, in poenitendis venerabilis monasterii Grissoviensis [...], cultus illorum Sanctorum sub artificio Willmannico hic publice pateat et zelus talis cultus promotoris etiam alibi magis innotescat.“ – Hejnic, Otakar: Příčinky k dějinám stavby chrámu Panny Marie v Sedlcu u Kutné Hory, *Památky archeologické a místopisné* 23, 1908–1909, szp. 427. Zob. także: Neumann, Jaromír: Expresivní tendence v české barokní malbě 2, *Galéria* 8, 1984, s. 192 oraz Kozieł, *Rysunki* (przyp. 17), s. 135.

10. Nieznany malarz, Czternastu Wspomożycieli i Trójca Stworzona, około 1692 lub 1703, olej, płótno, Sedlec, parafia rzymsko-katolicka. Foto Oto Palán.

11. Michael Willmann, *Wniebowzięcie NMP*, 1692, olej, płótno, Žďár nad Sázavou, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, ołtarz główny. Foto Andrzej Kozieł.

12. Michael Willmann, *Oczekiwanie na Marię*, 1692, olej, płótno, Žďár nad Sázavou, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, ołtarz główny. Foto Andrzej Kozieł.

Andreasa Jahna, Andreasa Riegera oraz samego Liški [il. 14] można określić jako udaną próbę naśladowania, lecz także i emulacji krzeszowskich wizerunków,³¹ o tyle graficzny cykl, jaki zapewne przed 1708 rokiem na zlecenie opata klasztoru Cystersów w Plasach, Eugena Tytla, wykonał Anton Birckhardt według projektów Jacoba Antona Pinka, w przeważającej części zawierał wierne i niekiedy uproszczone kopie krzeszowskich pierwowzorów³² [il. 15]. Śląskie wzory kopiowali także i inni artyści, o czego przykładem może być miedzioryt Birckhardta według Reinera z przedstawieniem Św. Alberyka, wykonany prawdopodobnie dla klasztoru Cystersów w Oseku.³³

Tak powszechna obecność w Czechach i na Morawach śląskich wizerunków mistycznych wizji świętych i błogosławionych cystersów – czy to w krzeszowskich oryginałach, czy też w ich sartoriańskich lub płaskich naśladownictwach – nie pozostała bez oddźwięku w monumentalnych, malarskich i rzeźbiarskich realizacjach. Według nich wykonywane były liczne obrazy sztalugowe, jak choćby Wizja św. Bernarda z Clairvaux (Amplexus) z bernardiańskiego cyklu w krużgankach klasztoru Cystersów w Oseku [il. 16], wykonany przez Gerharda Angermeyera już w 1695 roku,³⁴ wiszące niegdyś na filarach kościoła klasztorowego Cystersów w Plasach dwa płótna z 1699 roku pędzla Liški z przedstawieniami Marii wręczającej św. Stefanowi Hardingowi zakonne statuty oraz także Amplexus,³⁵ czy też obraz Reinera o tym samym temacie z 1719 roku w ołtarzu przy południowych stallach w oseckiej świątyni.³⁶ Śląskie wizerunki często służyły także jako wzory dla monumentalnych freskowych dekoracji, czego najlepszym przykładem są fundacje płaskich cystersów: wykonane w latach 1708–1710 przez Pinka freskowe malowidła w formie sześciu medalionów na sklepieniu kaplicy Imienia NMP w Mladoticach³⁷, fresk tego samego autora Maria ze św. Alberykiem i św. Stefanem Hardingiem

31 Sartorius, *Verteutsches CISTERCIUM BIS-TERTIUM* (przyp. 3). Na temat graficznych ilustracji zawartych w tym dziele zob. Neumann, *Jan Kryštof Liška* (przyp. 26), s. 286–288; Preiss, *Jan Krzysztof Liška* (przyp. 26), s. 117–118; Preiss, Pavel: *Barockzeichnung. Meisterwerke des böhmischen Barocks*, Prag – Hanau 1979, s. 82–84 oraz *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej* (przyp. 15), nr kat. III.5.21 (autorka noty Petra Zelenková).

32 Cykl ten liczy obecnie 17 miedziorytów o wymiarach średnio 132 x 95 mm. Státní okresní archiv, Litoměřice, Rc Osek II, karton nr 329. Zob.: Royt, Jan: Ve znamení krve a mléka. Poznámky k ikonografii uměleckých děl a ke kultům v oseckém klášteře v 17. a 18. století. In: *800 let kláštera v Oseku* (przyp. 13), s. 69 oraz *800 let kláštera v Oseku* (przyp. 13), nr kat. 89, 1–17 (autorka not Dana Stehliková).

33 Zob. Preiss, Pavel: *Wenzel Lorenz Reiner (1689–1743)*. Katalog, Salzburg 1984, s. 82, nr kat. 29 oraz Preiss, *Václav Vavřinec Reiner* (przyp. 19), s. 100, nr kat. 111, il. 25.

34 Zob. Kořán, Ivo: Braunovy české počátky, *Umění* 45, 1997, s. 62–63, il. 3. Inne dzieło z tego cyklu – Lactatio Bernardi z 1693 roku, wiernie wzorowane na obrazie ołtarzowym Michaela Willmanna o tym samym temacie z około 1682 roku, znajdującym się niegdyś w kościele klasztorowym Wniebowzięcia NMP w Lubiązu (obecnie Warszawa, kościół Chrystusa Zbawiciela), pozwala nawet sądzić, iż Angermeyer znał śląską „wizyjną” ikonografię nie tylko za pośrednictwem krzeszowskich grafik, lecz także bezpośrednio od samego Willmanna.

35 Obrazy te obecnie znajdują się w galerii zamkowej w Kromieryżu. Zob. Neumann, *Jan Kryštof Liška* (przyp. 26), s. 151–152, il. 15, 16; Preiss, *Jan Krzysztof Liška* (przyp. 26), s. 124, il. 9; *Gemäldegalerie Kroměříž. Katalog der Gemäldesammlung des erzbischöflichen Schlosses in Kroměříž (Kremsier)*, ed. M. Togner, Kroměříž 1999, nr kat. 163 oraz *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*. Katalog, ed. V. Vlnas, Praha 2001, nr kat. II/2.22 (autor noty Vít Vlnas).

36 Neumann, Jaromír – Preiss, Pavel: *Malíři českého baroka v Oseku: výstava restaurovaných obrazů*. Katalog, Ústí nad Labem 1967; s. 59, nr kat. 64; Preiss, *Václav Vavřinec Reiner* (przyp. 19), s. 25, nr kat. 18, il. 35; Chleborádová – Stehliková, *Obrazy a klášterní galerie* (przyp. 13), s. 57, nr kat. 52; Nečasová, Milena: Restaurování jižní chórové lavice, zpovědnice a skříně z kostela Nanebezení Panny Marie cisteriáckého kláštera v Oseku. In: *Barokní umění v severozápadních Čechách. Sborník z kolokvia uskutečněného v Muzeu města Ústí nad Labem 24. – 25. května 2001*, eds. P. Hrubý – M. Hrubá, Ústí nad Labem 2003, s. 235–252, il. 3.

37 Zob. *800 let kláštera v Oseku* (przyp. 13), s. 69, 76; Horyna, Mojmír – Royt, Jan: Die Marienkapelle in Mladotice bei Plasy. Zur Problematik der symbolischen Funktion, der Gestaltung und der formbildenden Potenz der Bedeutung des barocken Werks, *Umění* 44, 1996, s. 194 oraz Bukačová, Irena – Horyna, Mojmír: *Kaple Iměna Panny Marie Mladotice*, Kralovice 2006 [brak paginacji]. Bezpośrednimi wzorcami dla tych freskowych malowideł były poszczególne przedstawienia z zaprojektowanego przez Pinka płaskiego cyklu cysterskich wizerunków.

z około 1728 na ścianie w kaplicy Św. Bernarda w płaskim klasztorze³⁸ [il. 17], dekoracje Franza Antona Müllera z 1739 roku na sklepieniach w klasztorach krużgankach,³⁹ czy wreszcie wykonane około 1742 roku przez Franza Juliusa Luxa dwie ołtarzowe sceny: Mistyczne zaślubiny Marii ze św. Robertem oraz Maria przekazująca statuty zakonne św. Stefanowi Hardingowi w narożnych kaplicach ambitu kościoła Zwiastowania NMP w Mariánské Týnici.⁴⁰ Co ważne, wykorzystywanie śląskich wzorców nie dotyczyło jedynie powtórzenia samych przedstawień, lecz świadomie rozciągało się także na pierwotną funkcję tych wizerunków jako skierowanych do krzeszowskich pątników exemplum pietatis – swoistych wzorców mistycznej, wizyjnej pobożności, co najlepiej pokazuje odwołanie się do krzeszowskich przedstawień cysterskich świętych w klasztornej kaplicy Św. Bernarda, określanej jako Capella meditationis i przeznaczonej dla płaskich mnichów jako miejsce do praktyk medytacyjnych.⁴¹

Na zakończenie naszych rozważań nie może zabraknąć omówienia najwybitniejszej rzeźby barokowej w Czechach – grupy św. Lutgardy na moście Karola w Pradze [il. 18], wykonanej – jak wiadomo – w 1710 roku na zamówienie opata klasztoru Cystersów w Plasach, Eugena Tytla, przez Matthiasa Bernharda Brauna według rysunkowego projektu Brandla.⁴² Już w 2000 roku wskazałem na willmannowską grafikę z przedstawieniem Wizji św. Lutgardy [il. 4] z krzeszowskiej serii wizerunków świętych i błogosławionych cysterskich jako nieznane wcześniej źródło nowatorskiej ikonografii i kompozycji tej niezwyklej rzeźby i dzisiaj sąd ten w całej rozciągłości podtrzymuję.⁴³ Nie to jednak obecnie mnie nurtuje, lecz znalezienie odpowiedzi na fundamentalne pytanie, dlaczego opat Tytl wybrał właśnie św. Lutgardę jako temat niezwykle kosztownej i prestiżowej realizacji, która – przeznaczona do ustawienia na praskim moście Karola, pierwotnie na pierwszych filarach mostu przy wejściu od Starego Miasta naprzeciw ufundowanej przez osecki klasztor rzeźbiarskiej grupy Lactatio Bernardi – była przecież traktowana jako swego rodzaju programowa deklaracja jej fundatora oraz reprezentowanego przez niego zakonu?⁴⁴ Wszak św. Lutgarda, cysterka z klasztoru w brabanckim Aywieres, która żyła w latach 1182–1246, ani nie była związana z historią opactwa Cystersów w Plasach, ani też nie cieszyła się tam jakimś szczególnym kultem.

38 Zob. Mádl, Martin: Autoři nástěnných maleb v plaském klášteře. In: *Plaský klášter a jeho minulý i současný přínos pro kulturní dějiny. Sborník příspěvků ze semináře konaného v Plasích a Mariánské Týnici ve dnech 11.–13. května 2005*, Plasy – Mariánská Týnice 2005, s. 57–71 oraz Vácha, Štěpán: Koncepce a ikonografie freskového cyklu a dalších nástěnných maleb J. A. Pinka a F. A. Müllera v konventu plaského kláštera. In: *Plaský klášter a jeho minulý i současný přínos pro kulturní dějiny. Sborník příspěvků ze semináře konaného v Plasích a Mariánské Týnici ve dnech 11.–13. května 2005*, Plasy – Mariánská Týnice 2005, s. 53, il. III./2.e.

39 Vácha, Koncepce a ikonografie (przyp. 38), il. I/4.b, s. 50 północnosceně skrzydlo – Maria przekazuje habit zakonny św. Albergowi, południowosceně skrzydlo – Maria przekazuje pas (cingulum) św. Stefanowi Hardingowi, il. I/2.b, s. 50, oraz Maria karmi mnichów z Cîteaux przy żniwach, 1739, il. I/2.d, s. 50, wzorowany na grafice Johanna Jacoba von Sandrarta według Michaela Willmanna Św. Wilhelm z Akwitania (zob. Koziel, *Rysunki* (przyp. 17), kat.: Grafiki, nr A. 79).

40 Zob. Preiss, Pavel: *František Julius Lux. Západočeský rokokový malíř*, Praha 2000, s. 57–65, il. 27–28.

41 O medytacyjnej funkcji tej kaplicy zob. Vácha, Koncepce a ikonografie (przyp. 38), s. 53.

42 Z ostatnio publikowanych prac na ten temat zob.: Kořán, Braunovy české počátky (przyp. 34), s. 59–71; Neumann, Jaromír: Matyáš Bernard Braun a Petr Brandl. Sousoší sv. Luitgardy a jeho geneze, *Umění* 46, 1998, nr 1/2, s. 115–119; Kořán, Ivo: Braunovo bozzetto sv. Luitgardy, *Umění* 46, 1998, s. 219–223; Kořán, Ivo: *Braunové*, Praha 1999, s. 17–25 oraz *Śląsk – perla w Koronie Czeskiej* (przyp. 15), nr kat. III.5.27 (autor noty Tomáš Hladík).

43 Zob. Koziel, Andrzej: Unknown Silesian Source for the Statue of St. Luitgard on Charles' Bridge in Prague, *Umění* 48, 2000, s. 92–95.

44 Niestety, dotychczasowa literatura nie przynosi odpowiedzi na to kluczowe pytanie. Jak dosadnie stwierdził ostatnio Ivo Kořán: „Proč opat Tytl vybral k reprezentaci svého řádu právě sv. Luitgardu, neumíme povědět.“ – Kořán, *Braunové* (przyp. 42), s. 23.

13. Johann Christoph Liška, Wniebowzięcie NMP, 1701–1702, olej, płótno, Praga, kościół klasztorny Krzyżowców z Czerwona Gwiazdą pw. św. Franciszka. Foto wg Koziel, Angelus Silesius (przyp. 4), il. 111.

14. Jacob Andreas Friedrich według Johanna Christopha Liški, Św. Juliana, miedzioryt, przed 1708, w: Sartorius, Augustin: *Verteutsches Cistercium-bis-Tertium...* Foto wg Koziel, Angelus Silesius (przyp. 4), il. 151.

15. Anton Birckhardt według Jacoba Antona Pinka, Bł. Franka, przed 1708, miedzioryt, Litoměřice, Státní okresní archiv. Foto wg 800 let kláštera v Oseku (przyp. 13), nr kat. 89.14.

16. Gerhard Angermayer, *Wizja św. Bernarda z Clairvaux (Amplexus)*, 1695, Osek, klasztor Cystersów, krużganki.
Foto Prokop Paul.

17. Jacob Anton Pink, *Maria ze św. Albrykiem i św. Stefanem Hardingiem*, około 1728, malowidło freskowe, Plasy, klasztor Cystersów, kaplica Św. Bernarda. Foto Andrzej Kozieł.

Wydaje się, że wybór jako tematu mostowej realizacji i pendant dla św. Bernarda właśnie tej niewidomej świętej, która odnalazła w duszy drogę do Chrystusa i w mistycznym zjednoczeniu (unio mystica) z Ukrzyżowanym została dopuszczona do całowania rany w Jego boku oraz dokonała z Nim mistycznej zamiany serc, należy traktować jako ideową deklarację wyboru modelu właśnie mistycznej pobożności reprezentowanej przez św. Lutgardę, wyboru dokonanego przez całe zgromadzenie cystersów czeskiej prowincji, o czym wymownie świadczą obrazy i rzeźby z wizyjnymi przedstawieniami tej świętej obecne w cysterskich świątyniach w Sedlcu,⁴⁵ Velehradzie,⁴⁶ Plasach,⁴⁷ czy Oseku.⁴⁸ Odwołanie się do śląskiego wzoru przedstawiania brabantkiej świętej właśnie w tej programowej realizacji należy zatem widzieć nie tylko jako prostą recepcję śląskiej mistycznej ikonografii, lecz przede wszystkim jako wyraz aprobaty dla krzeszowskich inicjatyw masowej mistycznej pobożności wprowadzonych przez opata Rosę oraz deklarację podążania czeskich i morawskich cystersów właśnie tą „śląską” drogą.*

18. Matthias Bernhard Braun, *Wizja św. Ludgardy z Tongern*, 1710, rzeźba kamienna, Praga, most Karola. Foto według Poche, *Emanuel: Matyáš Bernard Braun. Sochař českého baroka a jeho dílna*, Praha 1986, il. 1.

⁴⁵ Obraz ołtarzowy Petera Brandla *Wizja św. Lutgardy*, 1729 – zob. Neumann, Jaromír: *Petr Brandl 1668–1735*. Katalog, Praha 1968, s. 25.

⁴⁶ Rzeźba Andreasa Schweigla *Wizja św. Lutgardy przy zachodniej bramie klasztornej* (dawniej na moście) – zob. Pojsl, Miloslav: *Velehrad v památkách osmi století*, Praha 1999, il. 178 (foto Vladimír Hyhlík).

⁴⁷ Obraz Św. Lutgarda w górnym piętrze ołtarza w transepcie kościoła klasztornej – zob. Neumann, *Expresivní tendence v české barokní malbě 2* (przyp. 30), s. 204.

⁴⁸ Obraz Benedicta Kerna *Wizja św. Lutgardy w krużgankach klasztornej* – zob. Slaviček, Lubomír: „meinem Seel Bruder zu mehrer Ehre“. Benedikt Kern a Jahnův životopis malíře Antonína Kerna (1777), *Umění* 53, 2005, s. 612–622, il. 3.

* Niniejszy artykuł jest uzupełnieniem mojego wcześniejszego opracowania: Koziół, Andrzej: „Famoso pittore Willmanno“. Recepce twórczości Michaela Willmanna w Czechach i na Morawach. In: *Wrocław w Czechach – Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, eds. Z. Tarajło-Lipowska – J. Malicki, Wrocław 2003, s. 314–321. Słowa podziękowania za pomoc w przygotowaniu niniejszej pracy zechcą przyjąć: Prof. PhDr. Ing. Jan Royt, PhDr. Martin Mádl, Ph.D., PhDr. Štěpán Vácha, Ph.D. oraz Mgr. Libor Štunc.

RESUMÉ

SILESIA MYSTICA

SLEZSKÁ MYSTICKÁ IKONOGRRAFIE A JEJÍ RECEPCE V ČECHÁCH A NA MORAVĚ V DOBĚ BAROKA

Cisterciácký klášter v Křesoboru se stal v době vlády opata Bernharda Rosy (1660–1696) jedním z nejdynamičtější se rozvíjejících středoevropských center protireformační religiozity. Opat Rosa, který byl sám mystikem, byl inspirován a povzbuzován svým duchovním přítelem, básníkem, teologem a rovněž mystikem Johannem Schefflerem (Angelus Silesius). S jeho podporou uvedl v život celou řadu masových projevů protireformační zbožnosti, které se spájely s prvky mystické devocionality (bratrstvo sv. Josefa, kalvárie, Betlém, „poddanství“ královně P. Marii, kult Čtrnácti svatých Pomocníků).

Ačkoli cílem Rosových religiózních iniciativ byla rekatolizace Slezska ovládaného protestanty, staly se také zdrojem inspirace pro podobné akce na území Čech a Moravy. Zcela mimořádným dokladem tohoto vlivu byla široká recepce slezské „mystické“ ikonografie, kterou zformuloval Michael Willmann pro potřeby členů bratrstva sv. Josefa a pro množství poutníků přicházejících do Křesoboru. V Čechách a na Moravě byly často kopírovány křesoborské obrazy Stvořené Trojice typu Polibek P. Marie (mj. Břevnov, Douleby, Olomouc) či Polibek sv. Josefa (mj. Kuks, Velehrad), zobrazení Čtrnácti svatých Pomocníků (mj. Sedlec, Žďár nad Sázavou, Praha) a rovněž výjevy představující Nanebevzetí P. Marie jako scénu mystického zasnování Marie-nevěsty s Kristem-ženichem (mj. Žďár nad Sázavou, Sedlec, Praha, Osek). Jednoznačně nejskvělejší popularity se na jih od Slezska dostalo zvláště často kopírovaným grafickým znázorněním mystických vizí cisterciáckých světců a blahoslavených (mj. Plasy, Osek, Sedlec, Mladotice, Praha). Takto široká a vědomá recepce slezské mystické iko-

nografie v Čechách na Moravě byla výrazem souhlasu až fascinace, s níž lokální řádová centra pohlížela na slezský model mystické masové protireformační zbožnosti, zaváděný opatem Rosou.

SILESIA MYSTICA

SILESIAN MYSTIC ICONOGRAPHY AND ITS RECEPTION IN BOHEMIA AND MORAVIA DURING THE BAROQUE PERIOD

During the reign of Bernhard Rosa (1660–1696), the Krzeszów Cistercian monastery became one of the most swiftly developing Central-European centres of Counter-Reformation piety. Abbot Rosa, who himself was a mystic, was inspired and encouraged by his spiritual friend – the poet, theologian and fellow mystic, Johann Scheffler alias Angelus Silesius. Scheffler’s support helped him to bring to life numerous forms of mass of Counter-Reformation piety which were linked with aspects of mystic devotion (St Joseph fraternity, Calvary, Bethlehem, “selfdom” to the Virgin Queen, the cult of the Fourteen Holy Helpers).

Even though the aim of Rosa’s initiatives in the religious sphere was to re-Catholicise Silesia – a country dominated by Protestants – they also became a source of inspiration for similar steps taken in the territories of Bohemia and Moravia. Exceptional proof of this influence was the wide reception of Silesian “mystic” iconography as articulated by painter Michael Willmann for the needs of the members of the St Joseph fraternity, as well as for numerous pilgrims arriving in Krzeszów. In Bohemia and Moravia, Krzeszów paintings of the Created Trinity of the type of the Kiss of the Virgin (a.o. Břevnov, Doudleby and Olomouc) or the Kiss of St Joseph (Kuks, Velehrad and other places), representations of the Fourteen Holy Helpers (e.g. Sedlec, Žďár nad Sázavou and Prague) equally as scenes depicting The Assumption as the mystical betrothal of Mary the Bride to Christ the Groom (e.g. Žďár nad Sázavou, Sedlec, Prague and Osek) were often copied.

South of Silesia, especially the frequently copied graphic representations of mystical visions of Cistercian saints and the blessed received unambiguously the most grandiose popularity (see

Plasy, Osek, Sedlec, Mladotice and Prague). Thus wide and conscious reception of Silesian mystic iconography in Bohemia and Moravia was an expression of agreement, almost fascination, with which the centres of the local religious orders viewed the Silesian model of mystic mass Counter-Reformation devotion, which had been introduced by Abbot Rosa.

SUMMARY

SLEZSKÉ MOTIVY NA MALBÁCH V BŘEVNOVSKO- -BROUMOVSKÉM OPATSTVÍ

Marcela Vondráčková – Martin Mádl

Pevná politická vazba, která spojovala Slezsko s českými zeměmi po více než čtyři staletí, se odrazila – jak bylo již vícekrát připomenuto – v intenzivní kulturní a duchovní výměně mezi oběma zeměmi. Politická konstelace tu ovšem vytvářela především širší rámec, příznivý pro rozvoj vzájemných kulturních vztahů. Konkrétní kulturní a náboženské projevy a podniky tu však nelze vždy hodnotit jako přímý výsledek či důsledek politické vůle – často jde spíše o určitý projev menších společenských skupin a jednotlivců, užívajících v daném politickém, kulturním, náboženském a hospodářském kontextu své vlastní strategie a sledujících své vlastní cíle. Tak například rozvoj úcty k zemským patronům v 17. a 18. století samozřejmě souvisel s nástupem nové protireformační zbožnosti.¹ Avšak hojnější výskyt slezských motivů v rámci klášterů břevnovsko-broumovského opatství, který zde chceme ve stručnosti připomenout, byl zároveň ovlivněn aktuálním ziskem panství Lehnické Pole a souvisel s úsilím založit zde proboštství.

Pouto mezi nejstarším mužským klášteřem na českém území ke Slezsku se vytvořilo teprve na počátku 18. století, za břevnovsko-broumovského opata Otmara Zinkeho, který stál v čele spojeného opatství v letech 1700–1738. V roce 1703 se Zinkemu podařilo se svolením císaře Leopolda I. koupit od zadluženého šlechtice Hanse Sigmunda von Braun panství Lehnické Pole, ležící na území Lehnického knížectví, jež platilo za baštu slezského protestantismu. V Lehnickém Poli existoval benediktinský, z Čech spravovaný klášter již ve středověku, avšak v době reformace zanikl a pozemky s ním spjaté přešly na dlouho do šlechtického držení. Opat Otmar zde patrně od počátku počítal se založením proboštství, k jehož budově položil základní kámen preventivně již roku 1719. Pro nemožnost dosáhnout dohody s vratislavskou biskupskou konsistoří tu však po dlouhou dobu fungovala pouze fara. Po zdoluhavém jednání s vratislavským biskupstvím se podařilo opatu Zinkemu získat povolení k obnově proboštství v roce 1723. Původní gotický kostelík byl ponechán evangelíkům, avšak v jeho sousedství vyrostl v letech 1723–1738 podle projektu Kiliána Ignáce Dientzenhofera nový klášter s chrámem zasvěceným sv. Kříži a sv. Hedvice.²

Vznik tohoto nejmladšího proboštství měl pro břevnovsko-broumovské opatství velký politický, hospodářský a náboženský význam. Ohlas spojení s Lehnickým Polem se promítl i do ikonografie výzdoby obou českých benediktinských klášterů. S nově nastolenou vazbou mezi břevnovsko-broumovským opatstvím a slezským proboštstvím pak souviselo také rozšíření úcty ke slezské patronce sv. Hedvice.³

Hedvika Slezská (1174/1180–1243) pocházela z bavorského rodu hrabat z Andechsů – byla dcera Bertolda IV., vévody meranského, chorvatského a dalmatského, a jeho manželky, Anežky Míšeňské. Hedvičina rodina, opírající se o přízeň císařského rodu Štaufů, patřila k vlivným německým rodům. Hedvičin bratr Ekbert se stal biskupem bamberským, druhý bratr, Berthold arcibiskupem v Kaloci a patriarchou akvilejským – jejich osud se však kvůli podpoře Otty Wittelsbašského nevyvinul příznivě. Sestra Anežka byla provdána za francouzského krále Filipa II. Augusta, Gertruda za Ondřeje, příštího krále uherského – z tohoto manželství vzešla také sv. Alžběta Uherská.

1 Srov. Royt, Jan – Vlnas, Vít: Barokní slezské nebe v Čechách a české nebe ve Slezsku. In: *Slezsko – perla v České koruně. Historie – kultura – umění*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Kozieł – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 313–326.

2 Menzel, Beda Franz: *Abt Othmar Daniel Zinke und die Ikonographie seiner Kirchen in Břevnov – Braunau – Wahlstatt (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige)*, St. Ottilien 1986; Vilímková, Milada: *Stavitelé paláců a chrámů. Kryštof a Kilián Ignác Dientzenhoferové*, Praha 1986, s. 115–118; Vilímková, Milada – Preiss, Pavel: *Vě znamení břevna a růží. Historický, kulturní a umělecký odkaz benediktinského opatství v Břevnově*, Praha 1989, s. 119–122; Wrabec, Jan: *Legnickie Pole*, Wrocław 1991.

3 Vilímková – Preiss: *Vě znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 172–174.

Hedvičina výchova a vzdělání byly svěřeny benediktinskému řádu – klášteru benediktinek v Kitzingen nad Mohanem. Záhy provdaná za Jindřicha, syna vratislavského knížete Boleslava Dlouhého, dostala se pak Hedvika v roce 1190 na knížecí dvůr slezských Piastovců do Vratislavi. Z manželství vzešlo sedm dětí, z nichž čtyři zemřely v útlém věku.

Brzy poté, co se Jindřich I., zvaný Bradatý, ujal vlády, založil z podnětu své manželky roku 1202 ženský cisterciácký klášter v Třebnici, do něhož začaly záhy vstupovat dívky ze vznešených rodů. Své dvě dcery – Annu a Anežku – sem poslal na vychování také český král Přemysl Otakar I. Anna Přemyslovna se později stala ženou Hedvičina syna Jindřicha II. zvaného Pobožný. V roce 1209 složil knížecí pár před vratislavským biskupem slib zdrženlivosti ve prospěch duchovního života.

Hedvičin syn Jindřich padl 9. dubna 1241 v bitvě s Mongoly u Lehnice. Hedvika na místě tragické bitvy založila na synovu památku benediktinský klášter s kostelem sv. Kříže. Ke správě nově založeného kláštera byli povoláni benediktini z českých Opatovic. Hedvika zemřela v Třebnici dva roky po synovi a byla zde také pochována. Brzy po její smrti se rozmáhala úcta k zesnulé kněžně a byly podniknuty kroky k žádosti o její kanonizaci, k níž pak došlo v roce 1267, její svátek byl stanoven na 15. října. Tělo svěťice bylo posléze přeneseno do nové kaple, kterou dal postavit Hedvičin vnuk, vratislavský biskup Vladislav. Okázalých obřadů se vedle četných prelátů zúčastnil také český král Přemysl Otakar II.

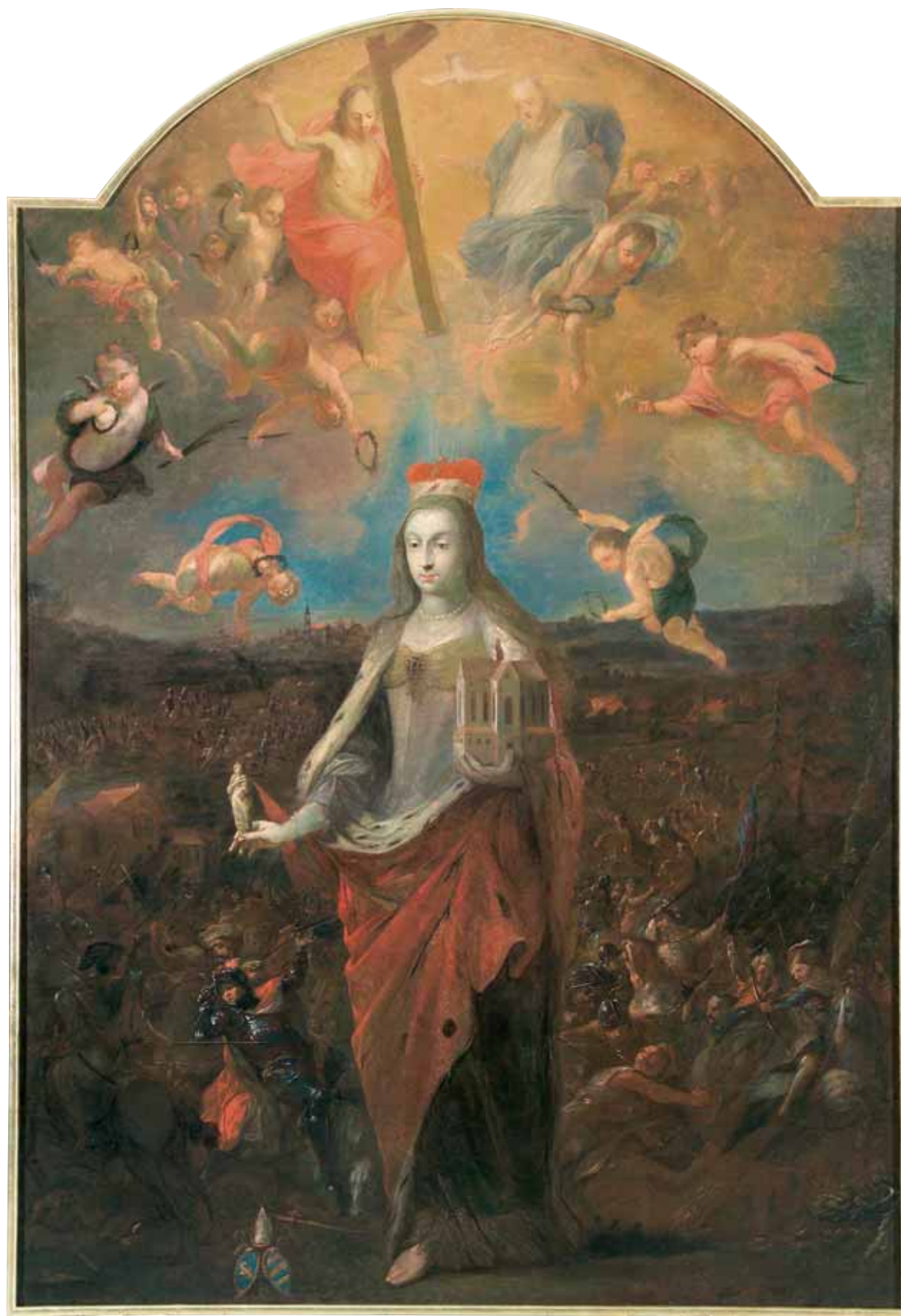
Úcta ke sv. Hedvice se soustřeďovala ve vratislavské diecézi, odkud se však záhy šířila do dalších míst. V Čechách, s jejichž vládnoucím rodem byl životní osud svěťice těsně spjat, podporoval její kult zejména král Přemysl Otakar II., který svou autoritou rovněž přispěl k Hedvičině kanonizaci. Na Přemyslovi žádost zavedla cisterciácká kapitula v Čechách a ve Slezsku roku 1276 její připomínku v laudách a nešporách. Dalšího rozvoje pak doznala úcta ke sv. Hedvice Slezské zejména v době panování Karla IV., který roku 1348 připojil Slezsko k zemím Koruny české. Karlova manželka Anna Svídnická navíc pocházela ze stejného rodu jako svěťice. Sám Karel po matce pocházel z rodu Přemyslovců a byl si jistě vědom svého příbuzenského vztahu ke svěťici, kterou zahrnul do kultu dynastických světců a zemských patronů. Sv. Hedvika byla v Čechách ctěna nejen u cisterciáků, ale i u augustiniánů eremitů, křížovníků s červenou hvězdou, benediktinek, premonstrátů a minoritů.⁴

Záhy se ustálil typ zobrazení svěťice, která byla vypořobována nejprve jako pokorná žena se šlojřrem, od 15. století pak zejména jako vznešená panovnice-fundátorka, v knížecím plášti, s knížecí korunou na hlavě. K jejím atributům patřily soška P. Marie s Ježíškem (sošku ze slonoviny podle tradice při sobě stále nosila; byla také nalezena v jejím hrobě), model založeného kostela (uváděn je zpravidla kostel v Třebnici, který Hedvika založila, kde byla pohřbena a který se stal centrem jejího kultu), také kniha jako symbol vzdělanosti, růženec jako symbol zbožnosti a střevíce pod paží, symbol pokory. V návaznosti na rozvíjenou legendu vznikala i narativní vyobrazení scén ze života svěťice.⁵

---

⁴ K životu a kultu sv. Hedviky srov. např. Stonner, Anton: *Die hl. Hedwig, Schlesiens Landespatronin*, Aschaffenburg 1935; Gottschalk, Joseph: *St. Hedwig, Herzogin von Schlesien*, Köln – Graz 1964; Walter, Ewald: *Studien zum Leben der hl. Hedwig Herzogin von Schlesien*, Stuttgart 1972; Kielbasa, Antoni: *Święta Jadwiga Śląska*, Warszawa 1990; Tkadlčík, Vojtěch: Svatá Hedvika. In: *Bohemia sancta. Životopisy českých světců a přátel Božích*, ed. J. Kadlec, Praha 1990, s. 160–165; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 6, eds. W. Braunfels – E. Kirschbaum, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1994, s. 474–478; *Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit*, ed. E. Grunewald, München 1996; Studničková, Milada: Nové poznatky k rukopisu Martyrologia z Gerony. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 1998. Středověké rukopisy a jejich prezentace*, Brno 1998, s. 34–46; Hartmann, Idis B.: Pilger am Grab der heiligen Hedwig in der Klosterkirche zu Trebnitz. Die Illustrationen des Hedwig-Codex von 1353, die Einfüsse auf die Bildtradition und die Künstlerische Gestaltung. In: *Pielgrzymowanie i sztuka: Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, eds. J. Lubos-Kozielec – J. Gorzelik – J. Filipczyk – A. Lipnicki, Wrocław 2005, s. 253–266.

⁵ *Lexikon der christlichen Ikonographie* (cit. v pozn. 4).

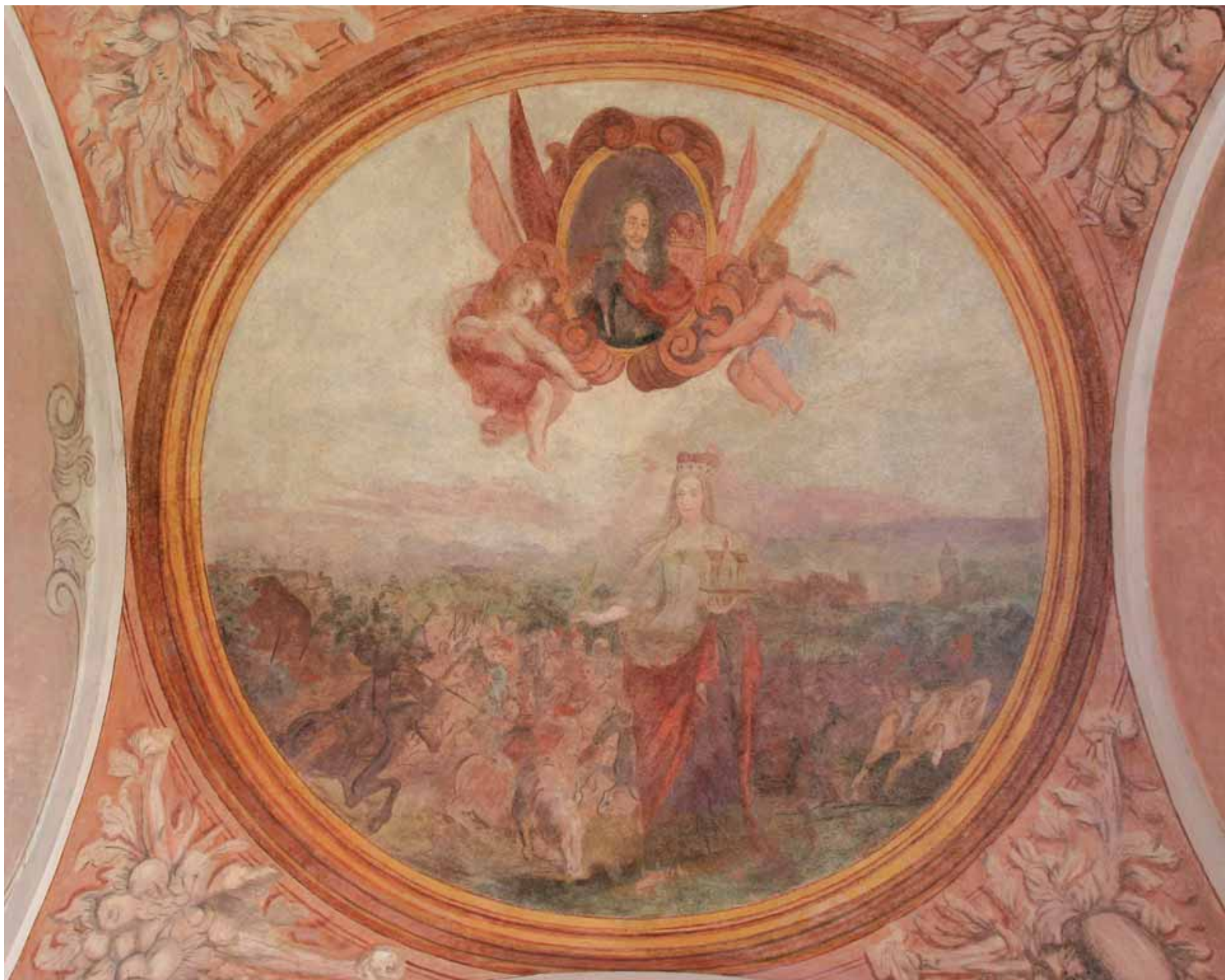
1. Anonym, Sv. Hedvika a bitva u Lehnice, olej, plátno, po 1703, Národní galerie v Praze. Foto Národní galerie v Praze.

2. Giovanni Vincentini (?), Sv. Hedvika a císař Leopold I. jako podporovatel kláštera v Lehnickém Poli, nástropní malba v chodbě břevnovského kláštera, asi 1722–1723.
Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

3. Giovanni Vincentini (?), Sv. Hedvika a císař Leopold I. jako podporovatel kláštera v Lehnickém Poli, nástropní malba v chodbě břevnovského kláštera, asi 1722–1723.
Foto: Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

K nejstarším dochovaným podobiznám světice v Čechách zřejmě patří jedna z maleb Mistra Theodorika v kapli sv. Kříže na Karlštejně, představující světici-vdovu s kostelem v ruce.⁶ Malba v pražském kostele sv. Tomáše, kde je Hedvika zpodobena jako vdova bez knížecích atributů, se soškou P. Marie s dítětem, s knihou, růžencem a střevíci, je kladena do doby kolem roku 1370. Navazuje na obrázek v kodexu *Život sv. Hedviky*, který vznikl roku 1353 pro vévodu Ludvíka I. Lehnicko-Břežského.⁷ Tento iluminovaný manuskript s výjevy ze života sv. Hedviky se stal ikonografickým předobrazem dalších malířských děl, jak naznačuje triptych s Legendou sv. Hedviky Slezské, který vznikl ve Vratislavi někdy v letech 1430–1440.⁸

V 16. století přispěl k dalšímu šíření těchto námětů tisk. Vlivná byla již první tištěná, Konrádem Baumgartnerem vydaná *Legenda sv. Hedviky* z roku 1504, která se opírala o středověké předlohy a byla ilustrována dřevořezy.⁹ Na středověké cykly pak v redukované podobě navázala i některá mladší díla. V této souvislosti je připomínán soubor maleb s náměty ze života světice, který vznikl před rokem 1672 v lubušské dílně Michaela Willmanna a původně zdobil kapli sv. Hedviky v Třebnici.¹⁰

Vedle narativních cyklů se v barokní tvorbě uplatnil – rovněž v návaznosti na středověké typy – také archetypální motiv osamoceně stojící postavy triumfující světice-kněžny, obvykle se soškou P. Marie s Ježíškem v pravé a s modelem kostela v levé ruce. Takto podané vyobrazení z Willmannovy dílny se nachází v cisterciáckém kostele v Jemelnici, kde je světice představena jako ochránkyně bédných a nemocných, i na dalších místech.¹¹

Naposledy zmíněný tradiční typ představuje i obraz sv. Hedviky, který vznikl pro břevnovsko-broumovské arcipatství patrně brzy po získání Lehnického Pole v roce 1703 [obr. 1]. Postava, která je zde prezentována jako *vera effigies* svaté kněžny se soškou P. Marie a s modelem kostela, se zde nachází na pozadí zdrobnělého *fatta* s bitvou u Lehnice – smrt jejího syna je znázorněna v levé dolní části. V horní části se v oblacích zjevuje Nejsvětější Trojice, obklopená anděly. Dole je pak připojen erb břevnovsko-broumovského opatství s monogramem „O. A. B.“ [Othmar Abbas Brzewnoviensis], který patří opatu Otmaru Zinkemu. Malba byla volně spojena s Willmannovým okruhem.¹²

Uvedený obraz se patrně těšil v prostředí břevnovských benediktinů zvláštní úctě. Asi v letech 1722–1723 byl totiž v Břevnově hned dvakrát – v těsné blízkosti – volně reprodukován na klenbách chodby, spojující konvent s prelaturou [obr. 2, 3]. Obě vyobrazení doplňují kartuše s portrétem císaře Leopolda I., s jehož souhlasem došlo k získání Lehnického Pole. Tyto dvě značně poškozené malby jsou součástí torzálně dochovaného cyklu, v němž jsou v sestupném chronologickém pořádku představeni další habsburští císaři jako ochránci a podporovatelé břevnovsko-broumovského arcipatství. Dvěma zmíněným obrazům předchází velmi poškozená, a proto neurčitá malba, na které je krajina a portrét Karla VI. (torzálně dochovaný krajinný motiv v dolní části neumožňuje bližší určení)

⁶ Srov. Tkadlčík: *Svatá Hedvika* (cit. v pozn. 4), s. 165; Studničková: *Nové poznatky* (cit. v pozn. 4); Royt – Vlnas, *Barokní slezské nebe* (cit. v pozn. 1), s. 313; Naopak Jiří Fajt v *Magister Theodoricus. Dvorní malíř císaře Karla IV.*, ed. J. Fajt, Praha 1997, s. 428–429 (interpretuje obraz jako sv. Kunhutu).

⁷ Pokorný, Pavel. R. – Všecková, Zuzana: Nová datace gotických maleb v kostele sv. Tomáše v Praze, *Umění* 46, 1998, s. 42–50 (bibliografie); Royt – Vlnas: *Barokní slezské nebe* (cit. v pozn. 1), s. 313.

⁸ *Slezsko – perla v České koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*. Katalog, eds. A. Nedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 118–119, č. k. I.5.1 (autorka hesla Małgorzata Kochanowska-Reiche).

⁹ *Grosse legenda der hailigsten frauen Sandt hedwigis, eyne geborne furstyn von Mehran, und eyne gewaldige herczogynne In polen und Schlesyen...* Breßlaw 1504. Viz Hartmann: *Pilger am Grab der heiligen Hedwig* (cit. v pozn. 4), s. 263–265.

¹⁰ *Slezsko – perla v České koruně* (cit. v pozn. 8), s. 330–332, č. k. III.2.6. (autor hesla Andrzej Kozieł).

¹¹ Ibidem, s. 332–334, č. k. III.2.8/1 (autorka hesla Marcela Vondráčková).

¹² Národní galerie v Praze, inv. č. O 18151, olej, plátno 281,5 x 194,5 cm, restaurovali Petr Bareš a Jiří Brodský v roce 2005. Ibidem.

a dále veduta Břevnova s pohledem na město v pozadí, doplněná kartuší s podobiznou císaře Josefa I. Město v zadní části je patrně Kladno – panství koupili břevnovští benediktini od vévodkyně toskánské roku 1705, tedy v prvním roce Josefovy vlády. Cyklus byl původně zřejmě delší, avšak jiné malby se nedochovaly. Oslavná vyobrazení panovníků se v daných případech mohla vázat k jejich zcela konkrétní úloze – případný nákup světského majetku ze strany kláštera podléhal jejich souhlasu.¹³ Malby se připisují jinak téměř neznámému italskému malíři Giovannimu Vincentinimu, který byl v uvedených letech v Břevnově zaměstnáván.¹⁴ V roce 1730 namaloval vlámský malíř Johann Frans de Backer pro hlavní oltář kostela sv. Kříže a sv. Hedviky v Lehnickém Poli plátno s podobným námětem, avšak s obecnějším obsahem. Sv. Hedvice, truchlící po bitvě nad ztraceným životem syna, se na něm v oblacích zjevuje sv. Kříž, obklopený anděly.¹⁵

Na středověkou tradici mohla navázat i přítomnost světice v panteonu českých zemských patronů, v němž se sv. Hedvika ocitla již na karlštejnských malbách i v české redakci Zlaté legendy Jakuba de Voragine.¹⁶ V roce 1706 byla socha sv. Hedviky umístěna spolu se sochami sv. Markéty, sv. Václava a sv. Vojtěcha, tedy v užším společenství patronů břevnovsko-broumovského opatství, na podium mariánského sloupu na náměstí v Broumově z dílny Jana Brokoffa.¹⁷

V letech 1719–1721 vznikala malířská výzdoba břevnovského chrámu sv. Markéty, svěšená pražskému malíři Janu Jakubu Stevensovi ze Steinfelsu, který v osmdesátých letech předchozího století vyzdobil benediktinský kostel sv. Vojtěcha v Broumově. Malby v hlavní lodi směrem od vstupu k chóru představují řádové světce sv. Prokopa, Anastázia a Gaudencia-Radima, Oslavu sv. Kříže adorovaného sv. Alexiem a Bonifácem a sv. Vojtěcha s družinou Pěti bratří-mučedníků. Malba nad chórem pak představuje Oslavu sv. Benedikta. Malbu nad hudební kruchtou brzy po jejím vzniku – ve dvacátých letech 18. století – z větší části zakryly varhany [obr. 4]. Její popis v odborné literatuře proto nebývá přesný. Tato nedávno restaurovaná malba představuje zemské patrony: vlevo sv. Jana Nepomuckého, Prokopa a Vojtěcha, uprostřed sv. Václava, napravo pak sv. Víta, sv. Ludmilu a zcela vpravo sv. Hedviku – jako kněžnu s modelem kostela [obr. 5]. Světci jsou tedy sdruženi podle stavovské příslušnosti i podle typu vzhledu: dva benediktinští opati, dvě knížata, dvě kněžny – pouze sv. Jan Nepomucký jako kanovník zůstává osamocen.¹⁸

V blízkosti sv. Ludmily, již mohla být slezská kněžna vizuálně připodobněna, a v širším společenství dalších zemských patronů se sv. Hedvika objevila znovu ve výzdobě broumovského kostela

---

13 Srov. Vilímková: *Stavitelé paláců a chrámů* (cit. v pozn. 2), s. 116.

14 Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 91, 250, 256. U maleb v ambitech kláštera je zřejmě možno uvažovat také o případné, alespoň dílčí účasti malíře Jana Jakuba Stevense ze Steinfelsu, který byl v Břevnově zaměstnáván zhruba v letech 1716–1720. Naznačují to alespoň malované akantové ornamenty rámuující výjevy v chodbě vedoucí z kostela, blízké oněm, jež byly při restaurátorském průzkumu v roce 2007 nalezeny restaurátorkou Yvonnou Ďuranovou nad varhanní kruchtou (za upozornění na tuto souvislost vděčím Yvonně Ďuranové a Anke Schlechtové z univerzity v Erlangen). Ani obecná typika postav tuto možnost nevylučuje, avšak celkové poškození maleb zde znesnadňuje spolehlivější atribuci.

15 Hladík, Tomáš – Vlnas, Vít – Vondráčková, Marcela: „Sub umbra alarum.“ Vzájemné vztahy barokního umění Čech a Slezska ve světle kulturních investic české aristokracie a katolické církve. In: *Slezsko – perla v České koruně* (cit. v pozn. 1), s. 197–234 (231–232); Royt – Vlnas: *Barokní slezské nebe* (cit. v pozn. 1), s. 318–319.

16 Tkadlčík: *Svatá Hedvika* (cit. v pozn. 4), s. 165.

17 Maxová, Ivana – Nejedly, Vratislav – Zaradník, Pavel: Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v okrese Náchod, *Zprávy památkové péče* 62 (příloha časopisu), Praha 2002, s. 22–32 (bibliografie).

18 Blažíček, Oldřich J. – Čerovský, Jan – Poche, Emanuel: *Klášter v Břevnově*, Praha 1944, s. 42 (rozpoznány postavy sv. Václava, Ludmily, Boleslava Zbožného a Vojtěcha); Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 214 (rozpoznány postavy sv. Vojtěcha, Václava, Ludmily a Zikmunda); Royt, Jan – Koupil, Ondřej: *Břevnovský klášter. Historie kláštera, průvodce, benediktinský život*, Praha 2002, s. 31 (rozpoznány postavy sv. Jana Nepomuckého, Vojtěcha, Gaudencia, Václava, Ludmily, Zikmunda a Boleslava II.).

4. Jan Jakub Stevens ze Steinfelsu, Čeští patroni, nástropní malba nad kruchtou kostela sv. Markéty v Břevnově, 1719–1721. Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

5. Jan Jakub Stevens ze Steinfelsu, Čeští patroni (detail se sv. Hedvikou), nástropní malba nad kruchtou kostela sv. Markéty v Břevnově, 1719–1721. Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

6. Felix Anton Scheffler, Čeští patroni (detail se sv. Hedvikou), nástropní malba v kostele sv. Václava v Broumově, 1748. Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

7. Kosma Damian Asam, *Sv. Hedvika zakládá klášter v Lehnickém Poli*, nástropní malba nad kruchtou kostela sv. Kříže a sv. Hedviky v Lehnickém Poli, 1733.
Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

8. Jan Karel Kovář, *Sv. Hedvika nad tělem svého syna zabitého v bitvě s Mongoly*, nástropní malba v prelatuře kláštera v Břevnově, kolem 1740.
Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

9. Jan Karel Kovář, Sv. Hedvika jako patronka probošství v Lehnickém Poli, nástropní malba v prelaturě kláštera v Břevnově, kolem 1740.
Foto Martin Mádl, Ústav dějin umění Akademie věd ČR.

sv. Václava. Malbu provedl v roce 1748 malíř bavorského původu, Asamův žák Felix Anton Scheffler [obr. 6].¹⁹

Poslední tematickou skupinu, do níž byla v benediktinském prostředí včleňována také podobizna sv. Hedviky, představují zakladatelské cykly. Jako zakladatelka kláštera na místě bitvy proti pohanům a synovy hrdinské smrti je slezská kněžna vyobrazena nad varhanní kruchtou v původně proboštském kostele sv. Kříže a sv. Hedviky v Lehnickém Poli [obr. 7]. K provedení této malby byl opatem Otmarem v roce 1733 povolán bavorský malíř Kosma Damian Asam. Hedvika je zde zachycena ve společnosti své snachy Anny Přemyslovny nad mrtvolou Jindřichovou, jehož hlavu nabodnutou na kopí odnáší v pozadí horda mongolských jezdců. Hedvika přitom předává benediktinům z Opatovic plán kostela a jako vzácnou relikvii také část sv. Kříže. V první boční kapli na epistolní straně vidíme Setkání sv. Vojtěcha s knížetem Boleslavem II. – založení Břevnova, na evangelijní straně pak Odevzdání proboštsví v Lehnickém Poli – s opatem Otmarem provázeným řádovými bratry, vyprošujícím si před novostavbou kostela požehnání svaté patronky.²⁰

Námětově příbuzné fundátorské motivy byly zařazeny také do cyklu, který se nachází na chodbách v prvním patře břevnovské prelatury. Malby vznikly kolem roku 1740. Jejich autorem je Jan Karel Kovář – malíř, který pro benediktiny pracoval již v Broumově a v jejich rezidenci na Kladně. Většina jich představuje zakladatelské scény; některé z maleb přitom opakují motivy v ambitech konventu. Na rozdíl od maleb v konventu se však tyto práce dochovaly v dobrém stavu.²¹

Jednotlivé výjevy cyklu jsou řazeny v chronologickém pořádku. Počíná se Setkáním sv. Vojtěcha s knížetem Boleslavem II. u břevnovského pramene – založením kláštera v Břevnově, po kterém následují Založení proboštsví v Rajhradě knížetem Břetislavem v roce 1045, Založení proboštsví v Polici nad Metují králem Otakarem I. v roce 1213 a Broumov jako „třetí dcera“ břevnovského kláštera – s oslavou broumovské thaumaturgy.

Následující vyobrazení představuje další variantu motivu sv. Hedviky nad mrtvým tělem syna Jindřicha po bitvě s Mongoly roku 1241 [obr. 8]. Nápis na kamenném kvádru v popředí obrazu, který lze vnímat jako základní kámen nového kláštera, je označen latinským nápisem: „*PRIMORDIA PRAEPOSITURAE / WAHLSTADIENSIS / IN SILESIA*“ (První lehnickopolské proboštsví ve Slezsku). Scénu dále doplňují latinské nápisy na pendantivech klenby: „*A CRUENTA CHRISTIA: / NORUM CUM TARTA: / RIS PUGNA LOCO NO: / MEN WAHLSTADT / INDITUR / Anno Dni / 1241*“ (Místo krvavé bitvy křesťanů s Tatary bylo pojmenováno Wahlstadt,²² L. P. 1241), „*A S. HEDVICE OB AMOREM / FILIJ SUI HENRICI A / TARTARIS TRUCI / DATI ECCLESSIA IN / HONOREM / S. CRUCIS / ERIGITUR*“ (Sv. Hedvikou pro lásku k jejímu synu Jindřichovi zavražděnému Tatary postaveno ku cti sv. Kříže), „*MONACHIS BENEDICTI: / NIS OPPATOWICENSIBUS / E BOHEMIA EVOCATIS / IN POSSESSIONEM / TRADITUR*“ (Svěřeno do vlastnictví benediktinským mnichům opatovickým, z Čech povolaným) a „*AB INVALESCENTE / LUTHERANA HAE: / RESSI S. ORDINI ERI: / PITUR / Anno 1536*“ (Sílicím luteránským kacířstvím uchváčeno svatému řádu, roku 1536).

¹⁹ Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 263–264; Preiss, Pavel: Fresky v kostele sv. Václava v Broumově. In: *Kilián Ignác Dientzenhofer a umělci jeho okruhu*. Katalog, eds. M. Freimanová – M. Horyna – A. Rollová, Praha 1989, s. 182, č. k. 170; Vondráčková, Marcela: *Felix Anton Scheffler (1701–1760)*, Praha 2005, s. 48–49 (disertační práce, Ústav pro dějiny umění FF UK); Hladík – Vlnas – Vondráčková: „*Sub umbra alarum*“ (cit. v pozn. 15), s. 229–230.

²⁰ Menzel: *Abt Othmar Daniel Zinke* (cit. v pozn. 2), s. 76–93; *Cosmas Damian Asam 1686–1739. Leben und Werk*, Katalog, hg. von B. Bushart – B. Rupprecht, München 1986, s. 258–260, č. k. F XXII; Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 242–243.

²¹ Ibidem, s. 51–253; Royt – Koupil: *Břevnovský klášter* (cit. v pozn. 18), s. 35–36.

²² Německý název Lehnického Pole zní Wahlstatt, tj. „bojiště“.

Další obraz představuje pohled na nově vystavěný barokní klášter v Lehnickém Poli, před kterým jsou zachyceni Víra a Silesia a andělé se znakem Břevnova [obr. 9]. Nad klášterem se v oblacích zjevuje jeho patronka, sv. Hedvika. Veduta kláštera je provedena podle prospektu Antona Birckharta a Johanna Josefa Dietzlera z doby po roce 1738, který je zde ovšem převeden do podhledové perspektivy. Obraz opět doplňují latinské nápisy v pendantivech, upřesňující některé údaje o obnově probošství a výstavbě nového kláštera: „*RELIGIONI ET ORDINI / POSTUMINIO RESTI: / TUR ET MO: / NASTERIO BRZEV: / NOVIEN: / SIINCOR: / PORATUR / Anno Chri: / 1703*“ (Vyznání a řád byly později obnoveny začleněním do břevnovského kláštera, L. Kr. 1703), „*IN PRAESENTATIS / FABRICAE FORMAM / ERIGITUR AB / Anno 1727*“ (Do současné stavební formy budováno od roku 1727), „*SOLENNI TEMPLI / DEDICATIONE IL: / LUSTRATUR / Anno 1731 / Die 7. Octob.*“ (Slavného chrámu skvělé zasvěcení roku 1731, dne 7. října), „*BENEDICTIONE MONASTE: / RIJ ET 12 PROFESSO: / RUM BRZEVNOVIEN: / SIUM INTRODUCTIONE / CONSUMMATUR / Anno 1738 / Die 10 Augus: / AB / O. A. B.*“ (Blahořečení chrámu a uvedení 12 břevnovských profesů dovršeno roku 1738, dne 10. srpna Otmarem opatem břevnovským). Následující malby cyklu jsou Vypálení břevnovského kláštera husity, Obnovení kláštera císařem Ferdinandem II. a Pohled na opatství sv. Vojtěcha v Broumově.²³

Poslední obraz s motivem sv. Hedviky Slezské, který bychom zde chtěli připomenout, představuje Benna Löbla, který se jako břevnovsko-broumovský opat ujímá správy probošství v Lehnickém Poli [obr. 10].²⁴ Obraz, který v roce 1748 namaloval Jan Petr Molitor, je součástí pětidílného cyklu zakladatelských scén, vymalovaných v letech 1746–1749 pro broumovský letní refektář. Provedli je různí umělci, tehdy činní ve službách kláštera: Felix Anton Scheffler, Jan Karel Kovář a také Jan Petr Molitor, který pro opata Löbla pracoval na četných zakázkách už od roku 1739. Jednotlivé scény souboru se váží k dějinám spřízněných benediktinských řádových klášterů v Břevnově, Broumově, Polici nad Metují, Rajhradě a Lehnickém Poli.

Molitor přispěl do broumovské série obrazem vztahujícím se k probošství v Lehnickém Poli. Podobně jako další (Schefflerovy) čísla cyklu²⁵ představuje i Molitorova malba historický výjev s nebeskými ochránci. Vlevo stojící okřídlená alegorická postava byla – vzhledem ke křížku ovinutému olivovou ratolestí, jež drží v ruce, – chápána jako génius míru či svornosti. Opat Benno Löbl (v čele kláštera 1738–1751) od ní v pokleku přejímá rozvinutý list papíru s grafickými vedutami klášterů v Lehnickém Poli a v Broumově. Jde o vyobrazení autentických prospektů, rytých Antonem Birckhartem podle návrhu Johanna Josefa Dietzlera. List přidržuje panovník v rytířské zbroji (renesančního typu), se zlatou korunou na helmici a pláštěm podšitým hermelínem, doprovázený dvěma ozbrojenci. Postava bývá interpretována jako král Přemysl Otakar II., který potvrdil práva opatovickému klášteru, jemuž bylo v době jeho vlády probošství v Lehnickém Poli podřízeno. Vzhledem ke gestu, kterým ukazuje na rozvalený náhrobek (?), by muž mohl ztělesňovat vazbu mezi zaniklým opatovickým klášterem, jehož práva přešla na břevnovsko-broumovské opatství, a obnoveným probošstvím v Lehnickém Poli. Nad skupinou se v oblacích vznášejí světcí: s přímluvným gestem před Bohem Otcem pokleká řádový patriarcha sv. Benedikt, za ním pak biskup v pluvíálu, s berlou a infulí.

²³ Vondráčková: *Felix Anton Scheffler* (cit. v pozn. 19), s. 38–41.

²⁴ Broumov, benediktinské opatství sv. Václava, letní refektář, olej, plátno, 340 × 165 cm, signováno na schodu pod koleno klečícího opata: *J. Petrus Molitor p. a. 1748*, podruhé datováno chronostichem v nápisu pod vyobrazením. Restaurovala Radana Hamsíková v letech 1999–2001.

²⁵ Obraz Kovářův se koncepcí, malířskou technikou i formou dedikačního nápisu výrazně odlišuje od ostatních článků souboru, na nichž je vždy zobrazen panovník udílející privilegia představiteli nově vznikající klášterní komunity a v nebeské sféře výjev doprovázejí světcí, kteří mají vztah ke spodní, historické části.

10. Jan Petr Molitor, *Opat Benno Löbl se ujímá správy proboštsví v Lehnickém Poli*, olej, plátno, letní refektář kláštera v Broumově, 1748.
Foto Národní galerie v Praze.

Podle knihy, na níž leží ryba s klíči v tlamce, jej lze určit jako míšeňského biskupa sv. Benna, Löblova osobního patrona. Oba světci umocňují úlohu opata Löbla, vyjádřenou také v dedikačním nápisu, i celého benediktinského řádu. Naproti tomu dvě postavy níže v oblacích – sv. Hedvika, zakladatelka a spolupatronka kostela v Lehnickém Poli, a sv. Václav, titulární světec broumovského kláštera, jsou zde prezentováni ve vztahu k vyobrazení obou klášterů. V dolní části je připojen latinský nápis s chronostichem, který oslavuje zásluhu opata Benna na opětovném připojení slezského probošství k broumovskému opatství v době po první slezské válce, kdy se Lehnické Pole ocitlo na území anektovaném Pruskem: „*Reverendo ac Amplissimo Dno dno BENNONI Abbati Brzeznoviensi (titl: plenm) solemniter Onomatizanti, ipso anno / qVo seDato BeLLI MotV eXoptata paX ILLVXI. submissima veneratione in vinculum oblata a Conventu Braunensi.*“ (Ctěnému a důstojnému pánu, panu Bennovi opatu břevnovskému slavnostně přiřčeno téhož roku, kdy uklidněné válečné události osvětil vytoužený mír, [že bude] pokornou úctou připoutána ke konventu broumovskému).²⁶

V příspěvku jsme připomněli několik příkladů uměleckých děl z barokního prostředí benediktinských klášterů v Břevnově a Broumově, na nichž se objevuje motiv patronky Slezska, sv. Hedviky. Všechny tyto práce vznikly po roce 1703, kdy se břevnovsko-broumovskému opatství podařilo získat ve Slezsku panství Lehnické Pole. Pokaždé je sv. Hedvika představena jako kněžna a vybavena svými tradičními atributy – soškou P. Marie s Ježíškem a modelem kostela. Byla zde tedy zvolena tradiční, snadno rozpoznatelná podoba, kterou jí dalo již středověké umění. Naopak předvedení světice jako vzoru křesťanské pokory bez knížecích insignií a bez uvedených atributů, které by sice podtrhlo její osobní kvality, avšak ztížilo její identifikaci, v tomto prostředí chybí. Výrazně je pokaždé redukována i narativní složka, běžná u středověkých děl, která se omezuje zpravidla jen na záběr bitvy s Mongoly u Lehnice na pozadí.

Nový význam však dává sv. Hedvice kontext, do kterého je její jinak tradiční obraz v benediktinském prostředí zasazen. Slezská světice je zde v prvé řadě začleňována nejen do společenství českých zemských patronů, jak tomu bylo již ve středověku, ale objevuje se také v užším kruhu bezprostředních svatých ochránců břevnovsko-broumovského opatství a jeho opatů a samozřejmě i jako hlavní ochránkyně nově vybudovaného probošství v Lehnickém Poli.

Zvláštním způsobem je tu dále reflektována kněžnina zakladatelská úloha ve vztahu ke slezskému klášteru, původně osazenému benediktiny z českých Opatovic. Právě tento motiv je vyzdvížen jako historický argument, kterým měl být legitimizován následnický nárok břevnovsko-broumovského opatství na držbu lehnickopolského panství, jehož koupi císař Leopold I. formálně potvrdil v roce 1704 s výslovným připomenutím, že na opatství přecházejí někdejší práva opatovického kláštera.²⁷ Zároveň s tím měl být legitimizován i nárok na zřízení nového probošství, k němuž však vydal souhlas vratislavský biskup až po zdoluhavých jednáních o dvacet let později.

Zvláště v břevnovském cyklu, který představuje i oslavu úspěšného působení opata Otmara, je pak potvrzen historický význam Lehnického Pole jako pevnosti proti bezvěrectví a herezi. V benediktinském nábožensko-historickém pojetí zaujímal toto místo roli bašty pravé víry proti bezvěrcům již za nájездů asijských bojovníků i v době šířícího se protestantismu – tutéž roli mělo ostatně hrát v protestantském prostředí Lehnického knížectví i nově založené probošství.

---

26 Srov. Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 258–259; Preiss, Pavel: *Jan Petr Molitor 1702–1757. Podobizny a portrétní motivy*. Katalog, Praha 2000, s. 44–45, č. k. 10; *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*. Katalog, ed. V. Vlnas, Praha 2001, s. 299, č. k. II/2.19 (autor hesla Pavel Preiss); *Slezsko – perla v České koruně* (cit. v pozn. 8), s. 365–366, č. k. III.3.7 (autorka hesla Marcela Vondráčková; bibliografie).

27 Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 121.

Historiografická koncepce, do níž byly v břevnovsko-broumovském opatství zapojeny uvedené slezské motivy, byla v souladu s obecnou strategií, kterou v raném novověku přijaly starobylé mnišské řády v Čechách i v ostatních evropských zemích. Strategie, s níž souvisel rozvoj intenzivního studia historie v klášterním prostředí, s větším či menším úspěchem usilovala o vlastní identifikaci, o obecné zdůvodnění a potvrzení historického a kulturního významu řádu benediktinů, cisterciáků, premonstrátů ad. – nejprve v konfrontaci s nastupujícím protestantismem, posléze v konkurenci s novými aktivními řády (zejména s jezuitou) a v 18. století pak také ve střetu s rychle se šířícími názory osvícenství.²⁸ Čeští benediktini zde navazovali na tradici francouzských maurinů i na vzory historiků z některých středoevropských klášterů. Přimo v Břevnově působili kolem roku 1740 – tedy v době vzniku historického cyklu v břevnovské prelaturě – dva významní benediktinští historikové, Oliverius Legipontius z Kolína nad Rýnem a Magnoald Ziegelbauer ze Zwiefalten. Oba byli v osobních kontaktech s dalšími význačnými benediktinskými učiteli – s Bernhardem Pezem z Melku, s Anselmem Desingem z benediktinské univerzity v Salcburku, s Udalrickem Weißem z Irsee a dalšími. Oba společně připravili vydání rozsáhlých dějin vzdělanosti benediktinského řádu. Ziegelbauer navíc v roce 1740 vydal v Kolíně nad Rýnem dějiny břevnovského kláštera.²⁹

Historiografické zájmy nacházely přímý ohlas v ikonografii výzdoby klášterních prostor – v námětech čerpaných z dějin řádu a jeho jednotlivých klášterů, v motivech oslavujících významné představitele klášterních komunit, jejich zakladatele a podporovatele atd. Jako obecné námětové analogie k výzdobě klášterního kostela v Lehnickém Poli, břevnovské prelatury a broumovského refektáře tu lze uvést Reinerovy fresky s náměty středověkých zakladatelských scén z roku 1728 v cisterciáckém opatství na Zbraslavi, cyklus zakladatelských scén v ambitu cisterciáckého kláštera v Plasech z třicátých a čtyřicátých let 18. století, zakladatelské scény na schodišti konventní budovy v Sedlci od Judy Tadeáše Suppera z roku 1757, malby v gotickém ambitu konventu a v klášterním kostele ve Zlaté Koruně od zdejších konvršů z let šedesátých a sedmdesátých či Kramolínovy malby v prelaturě kláštera v Oseku z roku 1777.³⁰ Podobné námětové okruhy byly běžné i v řadě klášterů dalších středoevropských zemí.³¹

---

²⁸ Srov. např. Garberson, Eric: *Eighteenth-Century Monastic Libraries in Southern Germany and Austria. Architecture and Decoration*, Baden-Baden 1998, s. 18–27, 104–105.

²⁹ Ziegelbauer, Magnoald: *Epitome historica regii, liberi, exempti in Regno Bohemiae antiquissimi, celeberrimi, ac amplissimi Monasterii Brevnoviensis, vulgo S. Margarethae Ordinis S. Benedicti prope Praga*, Köln 1740; Ziegelbauer, Magnoald – Legipontius, Oliverius: *Historia rei literariae Ordinis S. Benedicti...*, Auguste Vind. & Herbipoli 1754. Srov. též Kinter, Magnus – Legipont, Oliver: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens*, Bd. 1, 2, 1882, s. 65–68, 285–292, 322–332; Schneeweis, Edmund: *Biographie des P. Magnus Ziegelbauer (1688–1750)*, *Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 16, 1912, s. 126–159; Keller, Josef: *Nachträge zur Biographie des P. Magnus Ziegelbauer*, *Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 17, 1913, s. 16–28; Tolde, Notger: *Der Gründungsversuch einer „Academia Nobilium“ in Prag durch die böhmische Benediktinerkongregation*, *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens* 50, 1932, s. 564–594; Mádl, Martin: „*Detracta larva juris naturae*“: Reiners malerischer Epilog im Kloster von Břevnov? In: *Detracta larva juris naturae. Studien zu einer Skizze Wenzel Lorenz Reiners und zur Dekoration der Klosterbibliothek in Břevnov*, eds. M. Mádl – A. Schlecht – M. Vondráčková, Praha 2006, s. 63–126.

³⁰ Srov. Vácha, Štěpán: *De regalibus honoribus in Aula Regia*. Ikonografie Reinerových fresek v Královském sále a v prelaturě cisterciáckého kláštera na Zbraslavi, *Umění* 51, 2003, s. 13–29; idem: Barokní donátorské a zakladatelské scény v cisterciáckých kláštorech v Čechách a na Moravě, *Umění* 52, 2004, s. 490–505; idem: Koncepce a ikonografie freskového cyklu a dalších nástěnných maleb J. A. Pinka a F. A. Müllera v konventu plaského kláštera. In: *Plaský klášter a jeho minulý i současný přínos pro kulturní dějiny*, ed. J. Fák, Plasy – Mariánská Týnice 2005, s. 49–55; Mádl, Martin – Vácha, Štěpán: Barokní nástěnné malby ve Zlaté Koruně. In: *Klášter Zlatá Koruna: dějiny – památky – lidé*, ed. M. Gaži, České Budějovice 2007, s. 266–294.

³¹ Srov. Bauer, Hermann: *Über einige Gründungs- und Stiftungsbilder des 18. Jahrhunderts in bayerischen Klöstern*. In: *Land und Reich. Stamm und Nation. Probleme und Perspektiven bayerischer Geschichte. Festgabe für Max Spindler zum 90. Geburtstag*, Bd. II, München 1984, s. 259–272; Schmid, Nicola: *Die Gründungslegenden der Klöster*

V prostředí břevnovsko-broumovského arciepatství, lze-li soudit z námětů některých maleb, mohl být užší zájem na historické legitimizaci řádových vazeb k lehnickopolskému klášteru za určitých okolností povýšen nad obecné státně politické zájmy, týkající se vztahu mezi Slezskem a Českým královstvím. V první polovině čtyřicátých let 18. století na české benediktinské kláštery těžce dolehly důsledky války o rakouské dědictví, které pro Českou korunu znamenaly ztrátu Slezska.³² Konec evropského konfliktu přinesl až mír uzavřený roku 1748 na konferenci v Cáchách, který pro císařovnu Marii Terezii znamenal uznání pragmatické sankce, ovšem za cenu velkých územních ztrát i osobního zklamání. Cášská mírová smlouva obsahovala usnesení, podle něhož: „*slezské vévodství a kladské hrabství, tak jak je dnes vlastní Jeho pruské královské Veličenstvo, jsou tomuto panovníkovi zaručeny všemi mocnostmi zúčastněnými na této smlouvě.*“³³ Aktuální alegorii cášského míru patrně představoval i výše zmíněný Molitorův obraz pro broumovský refektář z téhož roku. I poté, co byly evropskými mocnostmi stvrzeny nároky protestantského Pruska na násilně anektované Slezsko, je na obraze oslavována nově uznaná vazba proboštství ve slezském Lehnickém Poli k českému broumovskému klášteru. Tuto vazbu mají nadále zajišťovat svou mystickou ochranou patroni obou klášterů i obou nyní již trvale rozdělených zemí – sv. Václav a sv. Hedvika. Také v tomto smyslu, odlišném od středověkého pojetí, je třeba chápat přítomnost motivu slezské patronky v umění benediktinských klášterů v první polovině 18. století.

---

in den bayerischen Deckenmalerei des 18. Jahrhunderts, St. Ottilien 1998; *Zeichenstein und Wunderbaum. Österreichs Kirchen und Klöster in ihren Ursprungslegenden*. Katalog, ed. S. Fritsch, Klosterneuburg 2000 (za laskavé upozornění na tyto práce vděčíme dr. Štěpánu Váchovi).

32 Srov. Wintera, Laurenz J.: Břevnov-Braunau in den Jahren 1740–1746, *Studien und Mitteilungen aus dem Benedictiner- und dem Cistercienser-Orden* 10, 1889, s. 17–36, 184–201, 422–453, 578–626; Vilímková – Preiss: *Ve znamení břevna a růží* (cit. v pozn. 2), s. 95–98.

33 Cit. Tapié, Victor-Lucien: *Marie Terezie a Evropa. Od baroka k osvícenství*, Praha 1997, s. 102.

STRESZCZENIE

WĄTKI ŚLĄSKIE NA MALOWIDŁACH W OPACTWU BŘEVNOVSKO-BROUMOVSKIM

W 1703 roku udało się břevnovsko-broumovskiemu opactwu benedyktyńskiemu uzyskać posiadłość Legnickie Pole i następnie odnowić tutaj przeorstwo, założone w 1241 roku przez św. Jadwigę Śląską. Wkrótce po uzyskaniu Legnickiego Pola pojawił się motyw św. Jadwigi w oprawach plastycznych klasztorów Břevnov a Broumov. Ten typ jej przedstawienia jako księżnej śląskiej wychodzi z wzorów średniowiecznych, jednak w środowisku benedyktyńskim nadano mu rolę specyficzną. Św. Jadwiga pojawia się tym razem w myśl benedyktyńskiej strategii historiograficznej przede wszystkim jako patronka i założycielka przeorstwa benedyktynów, do administracji którego powołano najpierw zakonników

z czeskich Opatovic i benedyktyni z klasztorów Břevnov i Broumov uważali się za ich następców. Motyw założenia klasztoru w Legnickim Polu występuje jako składnik cyklów założycielskich, których treść zbliżona jest do cykli malarskich w innych środkowoeuropejskich klasztorach cystersów i benedyktynów. W środowisku opactwa břevnovsko-broumovskiego został motyw św. Jadwigi wykorzystany do legitymizacji powiązań historycznych z klasztorem w Legnickim Polu. Ważność tego momentu przekracza tym razem znaczenie dynastyczne i polityczne, z którym motyw ten łączono w średniowieczu. Na obrazie Molitora dla refektarza w Broumowie z 1748 roku św. Jadwiga jako patronka klasztoru pojawia się nawet na obchodach pokoju w Akwizgranie, który definitywnie potwierdził podbój Śląska przez Prusów.

SUMMARY

SILESIAN MOTIFS IN PAINTINGS AT THE BŘEVNOV-BROUMOV ABBEY

In 1703, the Benedictine Břevnov-Broumov abbey succeeded in gaining the domain of Legnickie Pole and subsequently reinstating the priory there, which had been established by St Hedwig of Silesia in 1241. Soon after the acquisition of Legnickie Pole, the motif of St Hedwig began to appear in the decoration of the Břevnov and Broumov monastery. Although the portrayal of her as a Silesian duchess departs from medieval representations, this subject received a specific role in the Benedictine environment. Here, St Hedwig is depicted – in the spirit of Benedictine historiographical strategy – mainly as a patron saint and founder of the Benedictine priory. Originally, the monks from the Bohemian city of Opatovice were summoned to administer the priory, and so the Břevnov-Broumov Benedictines considered themselves to be their successors.

The motif of establishing the monastery in Legnickie Pole became part of the foundation cycles whose contents were related to painting cycles in other Central-European Cistercian and Benedictine monasteries. In the environment of the Břevnov-Broumov abbey, the motif of St Hedwig was employed to legitimize its historical links to the monastery in Legnickie Pole. This aspect was given priority over the dynastic and state-political significance with which the motif was connected in the Middle Ages. In the 1748 painting executed by Molitor for the Broumov refectory, St Hedwig as the monastery's patron can even be seen at the celebration of the Treaty of Aix-la-Chapelle (Aachen) which definitely vindicated the separation of Silesia from the Lands of the Bohemian Crown.

Rozważania na temat tendencji retrospektywnych lub historyzujących w sztuce epoki nowożytnej zyskują coraz większą popularność.¹ Specjalne miejsce zajmuje w nich podkreślenie roli wpływu tradycyjnych tendencji mistycznych na środowiska monastyczne, co w przypadku Śląska znalazło doskonałe ujęcie w wydanej niedawno książce Andrzeja Koziela o inicjatywach artystycznych krzeszowskiego opata Bernarda Rosy.² W badaniach nad rzeźbą wieku XVII i XVIII szczególną uwagę zwracano na charakterystyczną grupę przedstawień dewocyjnych, epatujących drastycznym realizmem męki Chrystusa. Rzeźby te, często spotykane w krajach habsburskich, powielają schematy dalekie od klasycznych teorii sztuki, popularnych w kręgu włoskich akademii. Do najslawniejszych należy Mąż Boleści (ok. 1706) dłuta Meinrada Guggenbichlera (1649–1723) w kościele w Sankt Wolfgang.³ Na Śląsku zobaczyć można przedstawienia oszpeconego Chrystusa Frasnobliewego (np. figura w Łosiowie pod Brzegiem, prawdopodobnie z końca wieku XVII),⁴ czy Zbawiciela przy kolumnie biczowania, jak w kościele parafialnym w Kietrzu i w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu [il. 1].⁵ Wyjątkową klasą artystyczną odznacza się południowoniemiecka figura, pochodząca zapewne z okolic Salzburga, a przechowywana w Württembergisches Landesmuseum w Stuttgarcie, datowana na rok 1697 i sygnowana literami *IPS* [il. 2]. Wsparty o kolumnę Zbawiciel ma szklane oczy, a jego poszarpana skóra odrywa się od ciała tworząc tyleż przerażający, co fascynujący „ornament”. Wrażenie wstrząsającej ekspresji wzmacnia siatka drobnych żył, pokrywająca całe ciało. Podobne rozwiązania można odnaleźć w grupie czeskich i śląskich krucyfiksów, poczynając od praskich wizerunków w katedrze św. Wita (ok. 1660–1680) i w Lorecie, a skończywszy na świetnej figurze z początku wieku XVIII w kaplicy przy kościele szpitalnym w Kuksie [il. 3].⁶ W tej ostatniej rany nie odgrywają już tak wielkiej roli, kosztem siatki żył, która została wyraźnie wyeksponowana. Drewniany krucyfiks, zapewne z ołtarza w kaplicy św. Krzyża przy kościele parafialnym p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Bytomiu (przed 1727),⁷ epatuje widza wyłącznie siatką żył [il. 4]. Wielokrotnie

„EGO SUM VITIS VERA”

PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW BAROKOWEJ POBOŻNOŚCI PASYJNEJ W EUROPIE ŚRODKOWEJ

Adam Organisty, Marek Walczak

1 W odniesieniu do rzeźby por. m.in.: C. Zoege von Manteuffel *Gotische Strukturen in der süddeutschen Barockplastik*, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XLV, 1992, s. 103–119; Balážová, Barbara: *Gotika v baroku*. K ideovej a formálnej recepcii gotického umenia v prvej polovici 18. storočia na Slovensku, *Ars* 38, 2005, s. 174–180; Chmelinová, Katarína: *Gotizujúce formy v ranobarokovej rezbe*, *Pamiatky múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 1, 2007, s. 19–23; Chmelinová, Katarína – Poljak, Štefan: *Neznámy sochár. Ukrižovaný Kristus – Morový krucifix, skladačka k výstave*, Bratislava 2007.

2 Koziel, Andrzej: *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006; zob. także: Harasimowicz, Jan: *Rola klasztorów cysterskich w kształtowaniu się tożsamości kulturowej Śląska w dobie nowożytnej*. In: *Krzeszów uświęcony Łaską*, eds. H. Dziurla – K. Bobowski, Wrocław 1997, s. 154; Koziel, Andrzej: „Dusza chrześcijańska” w obrazie. Michael Willmann, Johannes Scheffler i Krzeszowski Modlitewnik Pasyjny. In: *Sztuka i obraz sztuki. Obrazowanie wizualne a literatura i filozofia*, eds. M. Kapustka – A. Pochodaj, Wrocław 1999, s. 75–76.

3 Por. np. Decker, Heinrich: *Meinrad Guggenbichler*, Wien 1949, s. 52–53, il. 52–53.

4 Chrzanowski, Tadeusz – Kornecki, Marian: *Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca wieku XIX*, Kraków 1974, s. 308.

5 O popularności kultu Chrystusa Ubiczowanego w sztuce krajów habsburskich, ostatnio: Oppeltová, Jana: *Fidelis populus in hac Flagellati Salvatoris statua tantopere magnalia Dei veneratur*. In: *Kostel Bičovaného Spasitele v Dyji*, eds. J. Kroupa – Z. Wörgötter, Brno 2005, s. 21–29; Holeček, František Jindřich: *Bičovaný Spasitel v duchovních proudech osmnáctého století*. Ibidem, s. 147–157.

6 *Umělecké památky Čech 2 (K–O)*, ed. E. Poche, Praha 1978, s. 174.

7 Władysława Ślęzak, *Bytom za rządów Hohenzollernów i Hencklów von Donnersmarck 1532–1742. Dzieje i zabytki*, Bytom 2000, s. 117–118, il. 6; Jedynak, Zdzisław – Nadolski, Premysław – Bonczol, Józef: *Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Bytomiu*. In: *Bytomskie zabytki*, red. J. Drabina, Bytom 2001, s. 169, 174–175, przyp. 65; Derus, Małgorzata – Droń, Maciej – Nadolski, Przemysław: *Skarby mariackiej fary*. Katalog, Katowice 2004, s. 8; Gorzelik, Jerzy: *Sztuka bytomska doby baroku*. In: *Bytom i jego dziedzictwo. W 750-lecie nadania praw miejskich*, red. G. Brożek, Katowice 2004, s. 131, 134, 137–138; Wardzyński, Michał: *Między Krakowem, Bytomiem a Częstochową*.

1. Chrystus przy kolumnie biczowania, pocz. 18 w. (?), Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu. Foto Marek Walczak.

podnoszono zależność tego dzieła od zabytków snycerki późnogotyckiej.⁸ Domniemany autor figury, Jan Solski, był prawdopodobnie uczniem krakowskiego snycerza Jerzego Hankisa (1653?–1715/1716), w którego twórczości zwracają uwagę cytaty z dzieł Wita Stwosza. W krucyfikach dla kościołów p.w. św. Floriana w Krakowie (1703) i dominikanów w Tarnobrzegu (przed rokiem 1706?) Hankis powtórzył kształt perizonium i układ ramion Chrystusa z otoczonej kulem rzeźby ufundowanej przez Henryka Slackera dla kościoła Mariackiego w Krakowie.⁹ W krucyfiksie bytomskim brak takich nawiązań, a o związkach z gotykiem ma decydować „ogólny wyraz figury”.¹⁰ Zabieg polegający na pokryciu całego ciała Ukrzyżowanego plastycznie uformowanymi arteriami, przeprowadzony wbrew prawom natury i niezgodnie z zasadami nowożytnej anatomii, ma wyjątkowy, a nawet unikatowy charakter. Skłonność do realizmu, przejawiająca się poprzez zaznaczenie, czy wręcz uwypuklenie nabrzmiałych krwią żył na ciele Chrystusa Ukrzyżowanego obserwować można w licznych śląskich lub czeskich krucyfikach, również tych powstałych w kontemplacyjnych środowiskach klasztornych. Przekonują o tym tak wybitne dzieła, jak niewielkich rozmiarów, niepolichromowane krucyfiksy ołtarzowe: figura przy głównym retabulum z roku 1705 dłuta Christopha Johanna Königera w pocysterskim kościele w Kamieńcu Żąbkowickim, czy też dzieło powstałe około roku 1732 w warsztacie Gregora Thény’ego do dekoracji tabernakulum pobenedyktyńskiej świątyni w Kladrubach. Niniejszym pragniemy jednak zwrócić szczególną uwagę na obecny w epoce nowożytnej motyw „dekoracyjnej” siatki arterii opinający ciało umęczonego Zbawiciela, specyficzny efekt, który – parafrazując sformułowanie Wittkowera – nazwać by można „dynamiczną ornamentalizacją formy” Ukrzyżowania.¹¹

Wśród niewielu, dotychczas odnalezionych przykładów, o analogicznym rozłożeniu siatki ukrwionych żył na ciele, są krucyfiksy z terenów południowo-wschodniej Polski. W początkach wieku XVII, dla kościoła parafialnego w Niepołomicach koło Krakowa, powstała rzeźba o silnie przestylizowanej sieci żył; ekspresję tego dzieła wzmocniono poprzez wprowadzenie krwawych wykwitów w miejscach ran od gwoździ i kropli krwi pod powiekami Chrystusa [il. 5].¹² Z końca tegoż stulecia pochodzą rzeźby w Dynowie i Ulanowie, w których układ arterii ma charakter o wiele bardziej realistyczny. Szczególnie wstrząsający jest krucyfix w Ulanowie, gdzie naturalistyczne studium martwego, umęczonego ciała przywodzi na myśl pozbawione skóry preparaty anatomiczne, stosowane w dydaktyce nauk medycznych [il. 6].

Wczesnonowożytne studia aktu, publiczne sekcje zwłok i studia nad ludzkim ciałem prowadzone w akademiach artystycznych rozpropagowały znajomość anatomii, co wpłynęło w zasadniczym stopniu

2. Monogramista IPS, Chrystus przy kolumnie biczowania, 1697, Württembergisches Landesmuseum w Stuttgartarcie. Foto archiwum autorów.

Jan Solski – snycerz pierwszej połowy XVIII wieku. In: *Bytom i jego dziedzictwo. W 750-lecie nadania praw miejskich*, s. 148, 151, 160–161; *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*. Katalog, eds. A. Niedzielenko – V. Vlnas, Praha 2006, s. 394, nr kat. III. 3. 41 (oprac. Adam Organisty).

⁸ Gorzelik, *Sztuka bytomska doby baroku* (przyp. 7), s. 138; Wardzyński, *Między Krakowem* (przyp. 7), s. 161.

⁹ Organisty, Adam – Walczak, Marek: „Życie po życiu” sztuki Wita Stwosza. In: *Wokół Wita Stwosza*. Katalog, eds. D. Horzela – A. Organisty, Kraków 2005, s. 269; Organisty, Adam – Walczak, Marek: Krucyfix w arkadzie tęczowej kościoła św. Floriana w Krakowie, *Modus. Prace z Historii Sztuki* 6, 2005, s. 49–59; Organisty, Adam – Walczak, Marek: Die Reflexe der Werke des Veit Stoß in der polnischen Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts. In: *Generationen – Interpretationen – Konfrontationen. Sammelband von Beiträgen aus der Konferenz anlässlich des 70. Geburtstags von Prof. PhDr. Mária Pötl-Malíková DrSc.*, ed. B. Balážová, Bratislava 2007, s. 282–283, 286–287, il. 3–4.

¹⁰ Gorzelik, *Sztuka bytomska doby baroku* (przyp. 7), s. 138.

¹¹ „Dynamic ornamentalization of form” – sformułowanie użyte w rozważaniach poświęconych Berniniowskiemu aniołom z rzymskiego Ponte Sant’Angelo, gdzie nadto stwierdzenie, „że ich ból wywołany Męką Chrystusa odbija się w różnoraki sposób w fałdach ich szat rozwianych na wietrze”; Wittkower, Rudolf: *Art and Architecture in Italy, 1600–1700*, London 1958, s. 100; tłum. polskie za: Praz, Mario: *Mnemosyne. Rzecz o powinowactwie literatury i sztuk plastycznych*, Warszawa 1981, s. 144.

¹² Róg, Rafał: *Kościół w Niepołomicach. Królewska fundacja pokutna*, Kraków–Niepołomice 1998, s. 88–89; Organisty, Walczak, *Die Reflexe der Werke des Veit Stoß...* (przyp. 9), s. 283.

3. Chrystus Ukrzyżowany, pocz. 18 w., kaplica przy kościele szpitalnym w Kuksie. Foto M? Kurzej.

4. J. Solski (?), *Chrystus Ukrzyżowany*, przed 1727 (?), kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Bytomiu. Foto D?. Horzela.

5. Chrystus Ukrzyżowany, pocz. 17 w., kościół parafialny w Niepołomicach. Foto D?. Horzela.

na sposób przedstawiana Chrystusa na krzyżu.¹³ Bez wątpienia już w sztuce wieku XIV ukazywanie żył było „popisem” umiejętności rzeźbiarskich, o czym dobitnie świadczy mistrzowski odlew konia św. Jerzego z praskich Hradczan.¹⁴ Artysta i historiograf, Giorgio Vasari, podziwiając Portret Mony Lizy (ok. 1503–1506) pędzla Leonarda da Vinci podkreślał, że „wokół oczu dają się zauważyć czerwono-niebieskie żyłki (...)”, zaś „kto dobrze przypatrzy się wgłębieniu szyi, zobaczy uderzenia pulsu”.¹⁵ Ten sam autor wspomina o starożytnym posągu Marsjasza w zbiorach Wawrzyńca Medici, którego konserwację zlecono warsztatowi Andrea del Verrocchio. „Owo autentyczne, a uszkodzone torso było wypracowane tak starannie i umiejętnie, że rzeźbiarz wydobyl nawet białe żyły w czerwonym marmurze, właśnie w owych miejscach, gdzie występują przy anatomicznym badaniu ludzkiego ciała. Wskutek tego rzeźba po wypolerowaniu otrzymała żywy wygląd”.¹⁶ Ważną lekcją – tak anatomii, jak brutalnego weryzmu w sposobie ukazywania śmierci – było odnalezienie przed rokiem 1594 hellenistycznej rzeźby, przechowywanej później w rzymskiej kolekcji Borghese (dziś w paryskim Luwrze) i nazywanej „afrykańskim rybakiem”.¹⁷ W czasie konserwacji, przeprowadzonej niedługo po odkryciu, zapewne przez Nicolas Cordiera, nagi tors uzupełniono o ręce, udo, przepaskę biodrową z alabastru i ustawiono w basenie, przekształcając starego bigio moretto w umierającego Senekę [il. 7].¹⁸ O charakterze uzupełnień zdecydowało zapewne konwulsyjne naprężenia ciała i wyeksponowanie żył, nie mające analogii w znanych nam dziełach rzeźby antycznej, a skojarzone z samobójczą śmiercią filozofa. Niezwykłą popularność rzeźby poświadczają liczne teksty, rysunki, obrazy i sztychy (m. in. Petera Paula Rubensa i Joachima von Sandrarta), w których uczyniono kolejny krok naprzód dodając strugi krwi tryskającej z żył [il. 8].¹⁹ Oczywiście skojarzeń tak spreparowanego typu ikonograficznego „Śmierci stoickiego filozofa” z ukrzyżowaniem Chrystusa potwierdza dzieło o opata François Ragueneta *Les Monuments de Rome...*, wydane w Paryżu w roku 1700. Autor ów sądzi, że Seneka w ostatniej chwili ziemskiego życia jest w pełni skupiony na życiu przyszłym. Francuski zakonnik narzeka przy tym na współczesną mu sztukę: „gdybyż tylko nasi rzeźbiarze wiedzieli, jak przedstawiać Chrystusa o podobnym wyrazie, to można by było być pewnym, że wycisnąłby on lzy z oczu wszystkich chrześcijan bez pomocy słów – tak, jak ów umierający poganin, który tylko poprzez swój wyraz wzbudza głębokie współczucie u spoglądających na niego”.²⁰

6. Chrystus Ukrzyżowany, 17 w., kościół parafialny w Ulanowie. Foto M?. Kurzej.

13 Na ten temat zob. m.in. Ziemia, Antoni: *Iluzja a realizm. Gra z widzem w sztuce holenderskiej 1580–1660*, Warszawa 2005, s. 138–149, który poza przytoczeniem traktatów medycznych przypomina zwyczaj publicznych pokazów anatomicznych. Zachowane w wielu zbiorach europejskich i amerykańskich nowożytny figurki ciała ludzkiego, w tym „przerazające w swoim weryzmie (osiągniętym dzięki studiom w szkołach anatomicznych) wielofigurowe polichromowane rzeźby woskowe Gaetana Giulia Zummo (albo Zumbo, 1656–1701)” przywołuje ostatnio Fabiański, Marcin: O jezuickim nagrobku biskupa Andrzeja Trzebieckiego, *Folia Historiae Artium* 10, 2005 (2006), s. 144–145, przyp. 48–52. O manekinach poglądowych i figurach woskowych używanych w akademiach por. m.in. Wieczorkiewicz, Anna: *Muzeum ludzkich ciał. Anatomia spojrzeń*, Gdańsk 2000, s. 105–107; Pieńkos, Andrzej: *Okropności sztuki. Nowoczesne obrazy rzeczy ostatecznych*, Gdańsk 2000, s. 175–195.

14 Ostatnio: Hlobil, Ivo: Die tschechische Kunstforschung und die Bronzegruppe des hl. Georg auf der Prager Burg, *Umění LV*, 2007, z. 1, s. 3–27; Benešová, Klára: St George the Dragon-slayer at Prague Castle – the Eternal Pilgrim without a Home?, *Umění LV*, 2007, z. 1, s. 28–39.

15 Vasari, Giorgio: *Żywoty najslawniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów*, t. 4, Warszawa–Kraków 1985, s. 26.

16 Ibidem, t. 3, Warszawa–Kraków 1985, s. 156.

17 Laubscher, Hans Petr: *Fischer und Landleute*, Mainz 1982; Beard, Mary – Henderson, John: *Classical Art: from Greece to Rome*, Oxford 2001, s. 1–3, il. 1.

18 Montagu, Jennifer: *Roman Baroque Sculpture. The Industry of Art*, New Haven–London 1992, s. 154–155, il. 205–206.

19 Przykładowo, wg obrazu P. P. Rubensa ukazującego *Samobójstwo Seneki* z r. ok. 1608 (olej, płótno, 185 x 154,7, Monachium, Alte Pinakothek) wykonana została rycina umieszczona w II wydaniu dzieł Seneki w opracowaniu Lipsiusa Justusa (1547–1606): *L. Annaei Seneca Philosophi opera quae extant omnia: A Iusto Lipsio emandata et scholiis illustrata. Editio secunda, atque ab ultima Lipsii manu, Antwerpia, ex officina Plantiniana apud viduam et filios J. Moretti, 1615*.

20 F. Raguenet, *Les Monumens de Rome...*, Paris 1700, s. 41–45, Montagu, *Roman Baroque* (przyp. 18), s. 154–155, przyp. 22; Beard, Henderson, *Classical Art* (przyp. 17), s. 1.

7. Rzeźba hellenistyczna, tzw. Bigio moretto, przekształcona po r. 1594 w Umierającego Senekę, Luwr, Paryż, repr. wg J. Montagu, *Roman Baroque Sculpture. The Industry of Art*, New Haven–London 1992, s. 154, il. 205.

Hiszpański lekarz Miguel Servet (1511–1553) w *Christianismi Restitutio* z roku 1553 jako pierwszy opisał prawidłowy sposób tłoczenia krwi przez serce człowieka. Zwolennik skrajnego odłamu reformacji widział w krwi siedzibę duszy (*hinc dicitur anima esse in sanguine, et anima ipsa esse sanguis, sive sanguineus spiritus...*), co z czasem doprowadziło go do sformułowania doktryny antytrynitaryzmu i do stosu w Genewie.²¹ On i jego zwolennicy – głównie lekarze z włoskich katedr akademickich – widzieli ścisły związek pomiędzy filozofią naturalną i fizjologią a teologią. Jeden z nich, Andrea Cesalpino z uniwersytetu w Pizie, w dziele *Quaestiones Peripateticae* z roku 1571 opisał po raz pierwszy zamknięty obieg krwi (*circulatio, continuus motus*).²² Kilka lat wcześniej, w roku 1568, działający w Krakowie Grzegorz Paweł przetłumaczył na polski i wydał drukiem szereg rozdziałów z *Christianismi Restitutio*. Miguel Servet, podobnie jak śląski spirytualista Kaspar Schwenckfeld (1489–1561), z którym prowadził długie rozmowy w Strassburgu, wyznawał wiarę w *limbus aeternus* – niestworzone, wieczne ciało Chrystusa, co doprowadziło go do zaprzeczenia ludzkiej natury Zbawiciela.²³ Zważywszy, że herezja tzw. „zboru mniejszego” szerzyła się głównie w Europie Środkowej (Siedmiogród, Polska, Morawy), najwcześniejsze z pokazanych rzeźb Chrystusa Ukrzyżowanego mogły stanowić ważny argument w dyskusjach z protestantami.²⁴

Miguel Servet studiował anatomię w Paryżu u profesora Johanna Guenthera von Andernach, w tej samej katedrze, co młodszy od niego o trzy lata Andreas Vesalius (1514–1588)²⁵. Autor *De humani corporis fabrica* (1543) zaopatrzył swe dzieło w szczegółowe tablice, które ukazują m.in. krwioobieg. Jednakże w interesujących nas rzeźbach układ żył nie tylko odbiega od ówczesnego stanu wiedzy, ale ma charakter ornamentalno-abstrakcyjny. W poszukiwaniu źródeł takiego sposobu potraktowania ciała Chrystusa musimy sięgnąć do przedstawień późnośredniowiecznych. Rolę i znaczenie nabrzmiałych żył w wizerunkach cierpiącego Zbawcy pokazują liczne Ukrzyżowania, w tym dzieła Michela Erharta z niemal sześciometrowej wielkości krucyfiksem triumfalnym w kościele św. Marcina w Landshucie.²⁶ Krucyfiks w katedrze w Šibeniku (Chorwacja), wykonany w roku 1455 przez Georgiusa (Juraja) Petrovićia, epatuje widza siecią precyzyjnie wykreślonych żył, ornamentalnie rozmieszczonymi otworkami ran i plastycznymi kroplami krwi poddanej sile ciężenia [il. 9].²⁷ Na epitafium małżonków Bock (1444), w erfurckiej kolegiacie Mariackiej, postać Chrystusa ma charakter wyidealizowany, jednak soteriologiczną wymowę sceny podkreślają zarówno pokrywające całe ciało żyły, skrzyżowane na kształt rombów, jak i aniołowie zbierający zbawczą krew do kielichów [il. 10].²⁸

21 Bröer, Ralf: Blutkreislauf und Dreieinigkeit. Medizinischer Antitrinitarismus von Michael Servet (1511–1553) bis Giorgio Blandrata, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 29, 2006, s. 21–25 (cyt. fragment w przyp. 1).

22 Ibidem, s. 29.

23 Ibidem, s. 25. Do symboliki krwi odwoływał się również w *Zwięzłym wyjaśnieniu sześciu punktów mistycznych* (*Sex Puncta Mystica*) zgorzelecki wizjoner, Jakob Böhme (1575–1624). W metaforach używanych przez teozofa „postać” duszy „staje się prawdziwym obrazem w ciele i krwi, pozostając jednocześnie w swym stanie pierwotnym”, cyt. za Böhme, Jakob: *Ponowne narodziny*, Poznań 1993, s. 75 (rozdz. IV, punkt 1: *O krwi i wodzie duszy*).

24 Misiurek, Jerzy: *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*, Lublin 1984. Dogmat o obecności Ciała i Krwi Chrystusa w Komunii stanowił trzon luterkańskiej nauki o Eucharystii, wyrażającej się w teorii „konsubstancjacji”, „kładącej nacisk na realny i esencjalny charakter tej obecności”, por. Wisłocki, Marcin: *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*, Szczecin 2005, s. 69n (Biblioteka Naukowa Muzeum Narodowego w Szczecinie, seria: Historia Sztuki).

25 Bröer, *Blutkreislauf und Dreieinigkeit* (przyp. 21), s. 23.

26 Kahsnitz, Rainer: Kruzifixe im Werk Michel Erharts. In: *Michel Erhart & Jörg Syrlin der Älter. Spätgotik in Ulm*, eds. B. Reinhardt – S. Roller, Ulm 2002, s. 112–127.

27 Höfler, Janez: *Die Kunst Dalmatiens vom Mittelalter bis zur Renaissance (800–1520)*, Graz 1989, s. 254, il. 261; Zenić, Milivoj: *Šibenik Cathedral*, Šibenik 2003, s. 57–58.

28 Lehmann, Edgar – Schubert, Ernst: *Dom und Severikirche zu Erfurt*, Leipzig 1988, s. 169, il. 60.

Szczególne znaczenie dla poruszanego tu zagadnienia ma jednak Chrystus Bolesny Konrada von Einbeck (1416) w kościele p.w. św. Maurycego w Halle.²⁹ Kamienna figura wielkości niemal 2,5 m pokryta jest śladami męki poddanymi zdecydowanie ornamentalnej stylizacji: rany po gwoździach otoczone są rozetami z krwi, a z rany w boku wybiega długi warkocz kropli, który kończy się dopiero poniżej kolana [il. 11]. Całe ciało opięte jest równomierną siateczką żył, które na przedramionach i łydkach łączą się w grube pęki, a wokół oczu kreślą fantazyjnie pozawijane wzory. Bliska w charakterze kamienna figura Męża Boleści (ok. 1440) zachowała się jeszcze w innej erfurckiej świątyni, zw. szkocką (*Schottenkirche*).³⁰

Wymienione tu dzieła trzeba łączyć m.in. z charakterystycznym dla schyłkowego średniowiecza kultem Eucharystii, stanowiącym kwintesencję ówczesnego myślenia o ciele i cielesności.³¹ Gorąca dyskusja, wywołana w latach osiemdziesiątych XX wieku, przez książkę Leo Steinberga *The Sexuality of Christ*, dotyczyła znaczenia nagości Zbawiciela w dziełach XV i XVI stulecia.³² W klasycznej już recenzji, Caroline Walker Bynum zanegowała seksualne skojarzenia takich przedstawień i złączyła je z cierpieniem Mesjasza i wynikającym z niego zbawieniem wszystkich wiernych. Nawet zupełna nagość, przez przypomnienie bólu i krwi obrzezania, była kojarzona z Ukrzyżowaniem i służyła wprowadzaniu skojarzeń soteriologicznych.³³ Według Bynum: *If we want to turn from seeing the body as sexual to seeing the body as generative, if we want to find symbols that give dignity and meaning to the suffering we cannot eliminate and yet fear so acutely, we can find support for doing so in the art and theology of the later Middle Ages*.³⁴ Zasadę tę stosowano, jak się wydaje, również w sztuce nowożytnej. We *Wskrzeszeniu Łazarza* Caravaggia (1608) w Muzeum Narodowym w Messynie wzorem dla ciała Łazarza mógł być późno-średniowieczny krucyfiks z ruchomymi ramionami, używany w czasie uroczystości Wielkiego Tygodnia (*depositio crucis*).³⁵ Szczególnie bliskie związki łączą średniowieczne i nowożytne wizerunki zbawczej krwi Chrystusa wylewającej się na grzeszników i świat. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można nakreślić linię rozwojową na początku której stoją dzieła tak drastyczne, jak niderlandzki (?) drzeworyt z odpustem 80000 lat za modlitwę do serca Chrystusa z roku około 1450, zachowany w jednym egzemplarzu, podkolorowanym dla wzmocnienia efektu (Cambridge, University Library).³⁶ Niemal współczesne mu są nadreński rysunek ukazujący wizję św. Bernarda z Clairvaux z klęczącą zakonnicą (Kolonja, Schnütgen-Museum, Inv. Nr M 340),³⁷ rysunek Michaela Wolgemuta (Berlin, Kupferstichkabinett, Ms 78 b 3a) i rysunek we flamandzkim modlitewniku w Wiedniu (ÖN, Cod. Ser. Nov. 12784). Późnym ogniwem w tym łańcuchu są rysunki i wizerunek Gianlorenza Berniniego

8. J. von Sandrart, R. Collin, *Umierający Seneka*, [w:] J. von Sandrart, *Teutschen Academie, Nürnberg 1679*, repr. wg J. P. Montagu, *Roman Baroque Sculpture. The Industry of Art*, New Haven-London 1992, s. 154, il. 206.

29 Stühr, Michael: Symbol und Ornament in der Schmerzensmandarstellung des Conrad von Einbeck. In: *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, eds. F. Möbius – E. Schubert, Weimar 1987, s. 243–254.

30 Ibidem, s. 248, il. 3.

31 Rubin, Miri: Der Körper der Eucharistie. In: *Gepeinigt, begehrt vergessen. Symbolik und Sozialbezug des Körpers im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, eds. K. Schreiner – N. Schnitzler, München 1992, s. 27.

32 Steinberg, Leo: *The Sexuality of Christ and its Modern Oblivion*, London 1983.

33 Bynum, Carolin Walker: The Body of Christ in the Later Middle Age: A Reply to Leo Steinberg, *Renaissance Quarterly* 39/3, 1986, s. 399–439, szczeg. s. 413; Rubin, *Die Körper...* (przyp. 31), s. 28–29; Trexler, Ricard C.: Gendering Jesus Crucified. In: *Iconography at the Crossroads*, ed. B. Cassidy, Princeton 1993, s. 110.

34 Bynum, *The Body of Christ* (przyp. 33), s. 439; Rubin, *Die Körper...* (przyp. 31), s. 29.

35 Posèq, Avigdor W.G.: *Caravaggio and the Antique*, London 1998, s. 102–106.

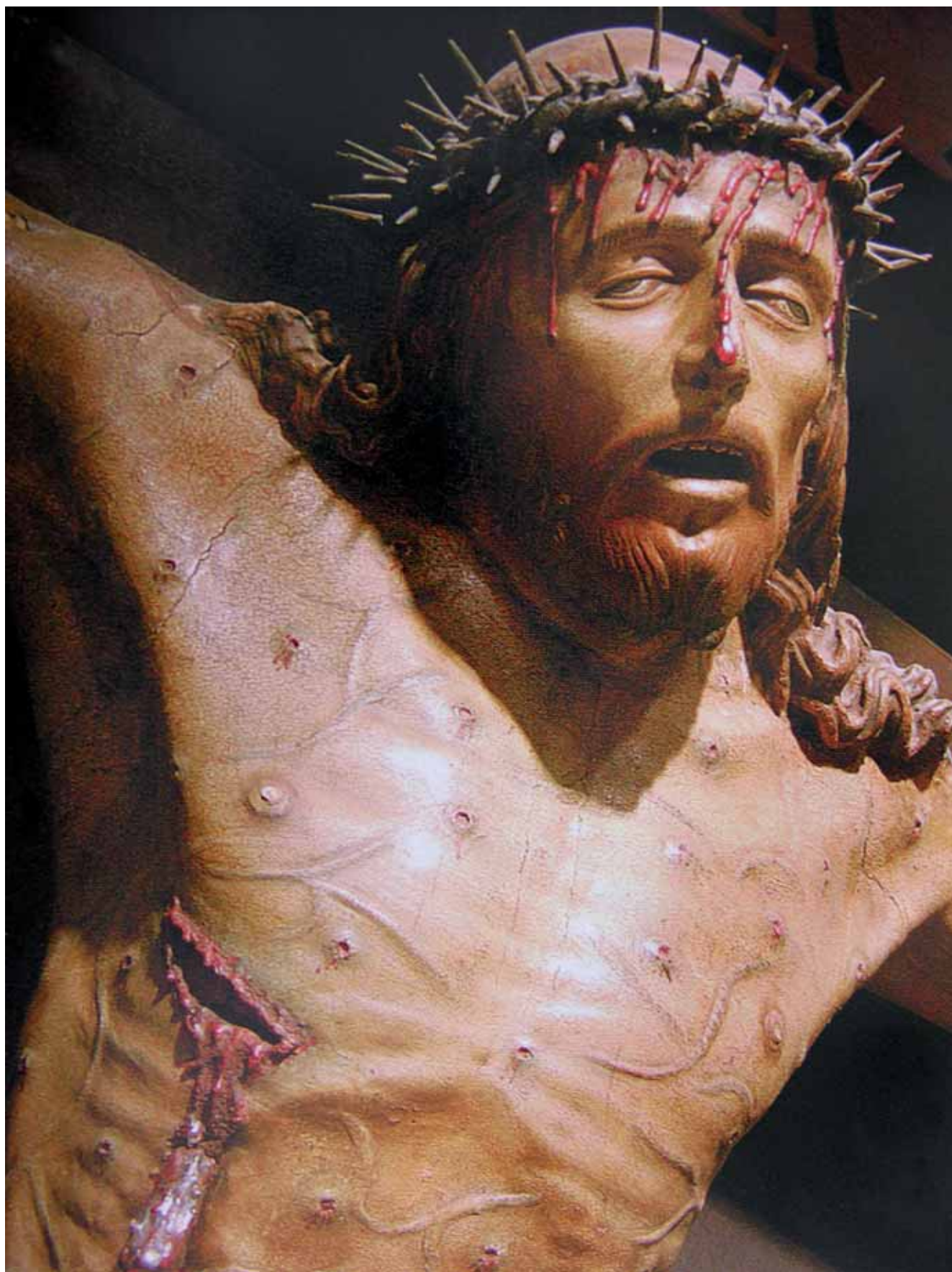
36 *Splendours of Flanders. Late Medieval Art in Cambridge Collections*, eds. A. Arnould – J. M. Massing, Cambridge 1993, s. 160–161, 185, nr 53.

37 Hamburger, Jeffrey F.: *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent*, Berkeley – Los Angeles – London 1997, s. 1–5; Tebbe, Karin: Vision des heiligen Bernhard. In: *Spiegel der Seeligkeit. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter*, red. G. U. Großmann, Nürnberg 2000, s. 206–207, kat. 40; Hamburger, Jeffrey F.: Vision des hl. Bernhard mit Nonne. In: *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern*, eds. J. F. Hamburger – S. Marti, München 2005, s. 462–463, kat. 393.

9a. G. Petrović, *Chrystus Ukrzyżowany*, 1455, katedra w Šibeniku. Foto W?. Walanus.

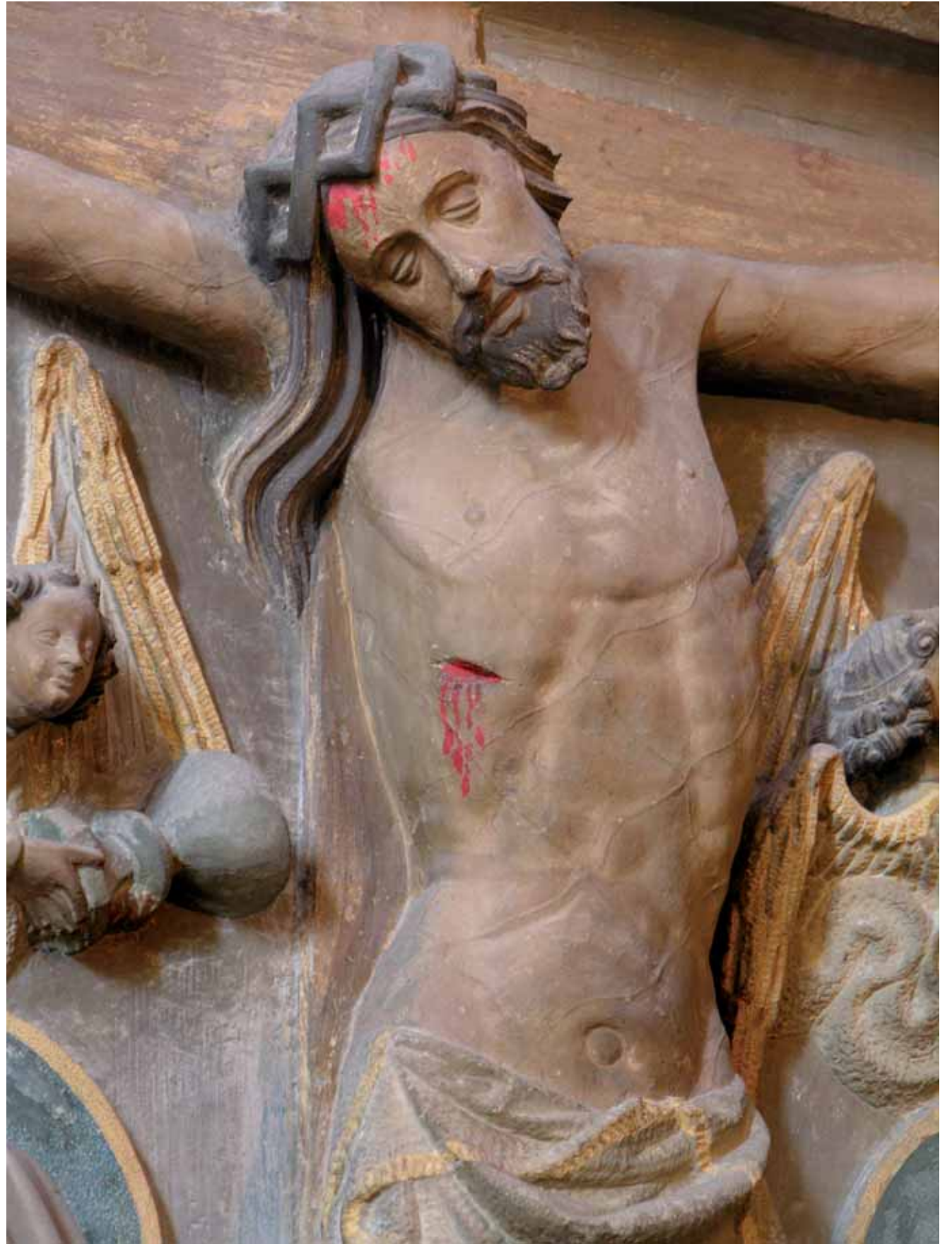
9b.

10a. Epitafium małżonków Bock, 1444, kolegiata Mariacka w Erfurcie. Foto Marek Walczak.

10b.

11a. K. von Einbeck, *Chrystus Bolesny*, 1416, kościół p.w. św. Maurycego w Halle. Foto Marek Walczak.

Sangue di Christo (1670), przed którym autor odbywał prywatne medytacje, a który dzięki rycinie François Spierre’a zyskał olbrzymią popularność.³⁸ W zarysowany ciąg wpisują się dalej kompozycja łączona z warsztatem Antona Dorazila na fasadzie kościoła cysterskiego w Krzeszowie (ok. 1730–1733)³⁹ i malowidło Kosmy Damiana Asama (1733) w kościele benedyktynów Legnickim Polu. To ostanie, poprzez wpisanie w bogaty program ikonograficzny dekoracji kościoła św. Jadwigi, jawi się jako źródło triumfu Słowa Bożego na Śląsku, przez pośrednictwo zakonu benedyktynów.⁴⁰ Ta sama kompozycja Berniniego była znana na dworze hrabiego Františka Antonina Šporka, gdzie zainspirowała dekorację graficzną (autorstwa Balthasara van Westerhout) zbioru francuskich modlitw, przetłumaczonych przez Eleonorę Šporkovą (1706).⁴¹

Nieustająca popularność kultu krwi Chrystusa łączyła się z wiarą w ulgę, jaką przynosi ona duszom czyśccowym⁴², co na terenach habsburskich miało wymowę antyprotestancką.⁴³ Można tu oczywiście przytoczyć szereg wybitnych realizacji Ukrzyżowania z grzesznikami cierpiącymi męki czyśccowe począwszy od płótna Karla Škréty st. (1610–1674) w kościele św. Mikołaja na Małej Stranie,⁴⁴ a skończywszy na rozbudowanych kompozycjach ołtarzowych i osobnych kaplicach w kościele Bożego Ciała we Wrocławiu,⁴⁵ u jezuitów w Kłodzku,⁴⁶ a także w farach Otmuchowa i Ziębic.⁴⁷ Istotną rolę odgrywały tu naturalnie dewocyjne druki, rozpowszechniające naukę o różnych aspektach ofiary Chrystusa⁴⁸. Burzę reformacji przetrwała tradycja procesji flagellantów z ich krwawym rytmem rozrywania ciał (do dziś n. p. w Nocera Terinese koło Kalabrii)⁴⁹. W wieku XVII miało natomiast miejsce rozpowszechnienie się misji, początkowo prowadzonych głównie przez jezuitów. Ich cechą

11b.

11c.

38 Wittkower, Rudolf: *Bernini. The Sculptor of the Roman Baroque*, London–New York [1955] 2004, s. 196; Lavin, Irving: Bernini's Death, *The Art Bulletin* LIV, 1972, s. 166n.; Scribner, Charles: *Gianlorenzo Bernini*, New York 1991, s. 45, il. 67.

39 Dziurla, Henryk: Grüssauer „Gnadenstuhl“ und Berninis „Sangui Christi“. In: *Wanderungen: Künstler – Kunstwerk – Motiv – Stifter / Wędrowki: Artysta – Dzieło – Wzorzec – Fundator*, eds. M. Omilanowska – A. Straszewska, Warszawa 2005, s. 263–268; Dziurla, Henryk: Śląskie klasztory jako ośrodki „czeskiej“ sztuki w czasach baroku. In: *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Historia – Kultura – Sztuka*, eds. M. Kapustka – J. Klípa – A. Kozieł – P. Oszczanowski – V. Vlnas, Praha 2007, s. 244, il. 10–11.

40 Wrabec, Jan: *Legnickie Pole*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 84–90, il. 48 (w serii: *Śląsk w zabytkach sztuki*, red. M. Zlat).

41 P. Preiss, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha–Litomyšl 2003, s. 171; przyp. 34.

42 Carroll, Michael P.: *Veiled Threats. The Logic of Popular Catholicism in Italy*, Baltimore–London 1996, s. 119–138.

43 Ibidem, s. 127.

44 Por. Kozieł, Andrzej: Barokowy splendor klasztorów i pałaców. In: *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świętości...*(przyp. 7), s. 304, il. 6 (autor przywołuje replikę praskiego płótna, ulokowaną we wrocławskim kościele jezuitów).

45 Dzieło Georga Johanna Grüneißa, por. Wiese, Erich: Thomas Weissfeldt, ein nordischer Bildhauer in Schlesien. *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 55, 1934, s. 75, 88, il. 17.

46 Ołtarz z roku 1722 (?), por.: *Katalog rzeźby barokowej na Śląsku*, ed. K. Kalinowski, t. 1: *Hrabstwo kłodzkie*, Poznań 1987, s. 87, nr 117.

47 Na temat retabulum dłuta Johanna Józefa Weissa z roku 1697 w Otmuchowie por. Gründel, J. P.: *Aus Stadt und Land Ottmachau*, Ottmachau 1927, s. 113; Danuta Ostowska, *Rzeźba śląska 1650–1770*. Katalog, Wrocław 1969, s. 41–42; Chrzanowski – Kornecki, *Sztuka* (przyp. 4), s. 281–283, il.; Steinborn, Bożena: *Otmuchów. Paczków*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982 (w serii: *Śląsk w zabytkach sztuki*, red. M. Zlat), s. 79; Kalinowski, Konstanty: *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 90–91, przyp. 282, il. 112. Ciekawy ołtarz w kościele ziębickim nie doczekał się jeszcze opracowania.

48 Przykładem tego typu przedstawienia z terenu Rzeczypospolitej jest drzeworyt z roku 1713 w *Missae pro defunctis*, powstały w drukarni jasnogórskiej, zob. *Śmierć w kulturze dawnej Polski. Od średniowiecza do końca XVIII wieku*. Katalog, red. P. Mrozowski, Warszawa 2000, s. 133, nr kat. III 4 (oprac. I. Przybylska); por. także: Moisan-Jabłońska, Christine: *Obraz czyścica w sztuce polskiego baroku*, Warszawa 1995.

49 Carroll, *Veiled Threats* (przyp. 42), s. 77–79.

12. V. da Bassiano, *Chrystus Ukrzyżowany*, kościół Santa Maria in Aracoeli w Rzymie. Foto archiwum autorów.

charakterystyczną było używanie prostego, ludowego języka i stosowanie technik teatralnych, mających wywierać niezatarte wrażenie na wiernych. Używano tak aktorów, jak i dzieł sztuki, które przemieszczano w obrębie kościoła inscenizując wydarzenia z Pisma Świętego. W wieczór przed rozpoczęciem misji zakonnicy urządzali na ulicach miasta procesję, w której dźwigali krzyż. W trakcie misji odprawiano szereg procesji pokutnych, w których także stosowano powszechne biczowanie. Scipione Paolucci, który w roku 1651 opisał działalność misyjną jezuitów w południowej Italii, podzielił umartwienia na lżejsze *mortificazioni* (praktykowane głównie przez wyższe warstwy) i znacznie cięższe *tormenti* (popularne wśród plebsu). Wspólną cechą tych działań było kaleczenie ciał, co dało asumpt włoskiemu etnologowi Lombardi Sattriani do nazwania tych obrzędów „teatrem krwi”.⁵⁰ Do tego typu procesji nawiązywała zapewne uroczystość zorganizowana przez wrocławskich katolików 22 sierpnia 1662, po trwającej ponad 130 lat przerwie. Na czele szedł Johannes Scheffler w koronie cierniowej na głowie, niosąc na ramionach krzyż.⁵¹ Na podkreślenie zasługuje też wielka popularność bractw Ran i Narzędzi Męki Chrystusa, stosujących niekiedy (np. w krakowskim kościele Bożego Ciała) niezwykle różaniec uformowany z ran Zbawiciela.⁵²

⁵⁰ Carroll, *Veiled Threats* (przyp. 42), s. 82–86, 90.

⁵¹ Kozieł, *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann...*(przyp. 2), s. 73.

⁵² Kopeć, Jerzy Józef: Interpretacja malowideł pasyjnych na szafach brackich z kaplicy św. Anny w krakowskim kościele Bożego Ciała. In: *Studia z dziejów kościoła Bożego Ciała w Krakowie*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1977, s. 113–173, 148–173; Łatak, Kazimierz: *Kanonicy Regularni Laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Elk 1999, s. 290–299.

W siedemnastowiecznej Italii ekspresyjne przedstawienia Chrystusa na krzyżu, którego ciało pokryte jest „ornamentalną“ siatką nabrzmiałych od krwi żył, rozpowszechnił zakonny rzeźbiarz, brat Vincenzo Pietrasanta da Bassiano,⁵³ o czym świadczy szereg krucyfiksów jego dłuta, m.in. w kościele Santa Maria in Aracoeli w Rzymie [il. 12]. Impuls dla tego rodzaju wizerunków stanowić mogła lektura pism mistyków franciszkańskich, skoncentrowanych na szczególnym rozważaniu Męki Pańskiej, obecnej w zapisach ekstaz i uniesień św. Hiacynty Marescotti (1585–1640), św. Weroniki Giuliani (1660–1727) czy brata Tomasza Acerbis z Olera (1563–1631).⁵⁴ Znaczenie miały zwłaszcza pisma św. Bonawentury, autora Drzewa Życia (*Lignum vitae*) i Krzewu mistycznego, czyli traktatu o Męce Pańskiej (*Vitis mistica seu tractatus de Passione Domini*), w których autor, nawiązując do słów Chrystusa „*Ego sum vitis vera*“, przywołuje alegoryczny obraz Zbawiciela jako winnej latorośli. Interesujące nas wizerunki ciała Ukrzyżowanego rozumieć można zatem również jako symboliczny pień winnego krzewu, którego krwawe rany i siatki żył oplatają niczym gałązki i pędy z owocami. Św. Bonawentura woła do Zbawiciela: „Przyjdź, o Jezu, owocujący Krzewie Winny! Panie Jezu Chryste, Drzewo życia stojące w środku Raju, którego liście są lekarstwem, owoce zaś życiem wiecznym“.⁵⁵ Mając w pamięci barokową metaforykę, nie unikającą użycia hiperboli, wyjaśnić można eskalację zmysłowych metafor stosowanych w nowożytnych tekstach mistyków i poezji religijnej, wzywających „do przekroczenia – przez wiarę – granic sensualnej percepcji, do aktywizacji »zmysłów duchowych«“.⁵⁶ Do takich rozwiązań, zakorzenionych w średniowiecznych traktatach mistycznych, nawiązuje chociażby liryka polskiego poety barokowego Klemensa Bolesławiusza, który zachęca czytelnika, by przyłożył „usta, gdzie gwoździe raniące“ lub wyznaje: „Lizałbym krew z boku zranionego...“.⁵⁷

Wpływ na interesujące nas przedstawienia mogła mieć także popularna w późnym średniowieczu metafora ciała Chrystusa, jako dokumentu spisane go dla Zbawienia ludzkości, swistego testamentu wiary. Studiowanie tekstów średniowiecznych mistyków, podobnie jak działania zmierzające do ich reedycji, były w dobie kontrreformacji dość częste (szczególnie instruktywny jest tu, przebadany gruntownie przez Andrzeja Koziela *casus* opata Bernarda Rosy). Wspomniana metafora opierała się na przekonaniu, że umęczone ciało Zbawcy – chirograph było wiążącym prawnie dowodem zbawczej umowy. Oryginał zapisany ranami i krwią przestał istnieć w chwili Zmartwychwstania, jednak zgodnie z zasadami dyplomatyki pozostała jego kopia w postaci Eucharystii. W najstarszych tekstach dotyczących tego zagadnienia, powstałych w Anglii wieku XIV, krew określana jest jako atrament i воск służący do przypieczutowania przymierza: *He was stretched on a tree – as parchment*

---

53 Thieme, Ulrich – Becker, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 34, red. H. Vollmer, Leipzig 1940, s. 383.

54 Misiurek, Jerzy: Mistyka św. Weroniki Giuliani, kapucynki. In: *Mistyka franciszkańska*, ed. A. Derdziuk, Lublin 1999, s. 77–88; Cargnoni, Constanzo: *Doświadczenie modlitwy mistycznej u brata Tomasza Acerbis z Olera*. In: *Mistyka franciszkańska*, ed. A. Derdziuk, Lublin 1999, s. 89–126.

55 Św. Bonawentura, Trzy drogi albo inaczej ogień miłości. In: *Pisma ascetyczno-mistyczne*, przeł. C. Niezgoda, Warszawa 1984, s. 163; por. Kopeć, *Interpretacja malowideł* (przyp. 52), s. 160, przyp. 106, gdzie zamieszczono literaturę przedmiotu; idem: *Związki myśli bonawenturiańskiej z modelem pasyjnej religijności polskiej*, [w:] *Św. Bonawentura życie i myśl*, red. S. C. Napiórkowski – E. I. Zieliński, Niepokalanów–Warszawa 1976, s. 493–502.

56 Por. Hanusiewicz, Mirosława: *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Lublin 1998, s. 278. Uczona przywołuje cytaty z Kwintyliana, uzasadniające stosowanie hiperboli w opracowaniach tematów religijnych, ibidem, s. 276, przyp. 80 („Hiperbola jest wówczas zaletą, gdy sama rzecz, o której mamy mówić, przechodzi naturalną miarę. Możemy bowiem powiększać w mowie, jeśli wielkość przewyższa słowa“, Quintilianus, Marcus Fabius: *Institutio Oratoria*, London–Cambridge 1958, t. III, s. 344).

57 Cyt. za: Hanusiewicz, *Święte i zmysłowe* (przyp. 56), s. 280 (por. Bolesławiusz, Klemens: *Rzewnostódki głos łabędzia umierającego albo pienia wdzięcznego wielbego ojca Jana Hondemiusza (...) o żywocie i Męce Chrystusowej, z tacińskiego na polski świeżo przetłumaczony i do uszu nabożnych przywrócony (...)*, Poznań 1665, ks. V, konc. V).

ought to be; the ink flowed from his face – blood from the thorns piercing it; the pens with which the letters were written – were the scourges beating it; the letters there – as all can see 5460 –; the wax sealing the document – the blood flowing from them. W innym miejscu krew to miniatura zdobiąca księgę napisaną przez Marię, której tekst wypowiedział Bóg: *Christ is a sort of book written by the virgin [...] spoken by the Father [...] punctuated in the imprint of the wounds [...] illustrated by the outpouring of blood.*⁵⁸ Z drugiej strony w nowożytnych piśmiennictwie żywe było przekonanie o permanentnej obecności krzyża i znaków męki Chrystusa w przyrodzie i życiu człowieka. W ostatnim z trzech tomów kompendium Jakuba Gretsera *De sancta Cruce* (Ingolstadt 1605) znalazły się ryciny ukazujące znamiona w formie *Arma Passionis* pojawiające się na ciałach ludzi. Przedrukowywano je w późniejszych wiekach i powtarzano w innych wydawnictwach, np. w dziele polskiego jezuitę Andrzeja Wargockiego *O krzyżu i Ukrzyżowanym Zamość 1620*).⁵⁹ Obraz męki i śmierci Zbawiciela powinien być jednak odcisnięty przede wszystkim w sercu człowieka. Tę myśl obrazuje słowna rycina Philippa Kiliana według Karla Škréty st. w dziele François le Roy *Occupatio Animae Jesu Christo Crucifixo devotae* (Praga 1666), gdzie dwie upersonifikowane dusze zajmują się naśladowaniem Chrystusa. Jedna z nich maluje Ukrzyżowanego w sercu ustawionym na sztalugach, a druga dłutem odwzorowuje Jego postać w kamieniu.⁶⁰ Zaledwie kilka lat wcześniej Bernard Rosa sporządził swój pierwszy duchowy testament: „(...) w cieniu wizerunku krucyfiksu, ze skruchą i żarem w sercu, mając spływające krople krwi zamiast swego atramentu, ostre gwoździe zamiast swego pióra, a otwarte serce zamiast delikatnego pergaminu“.⁶¹

Jeszcze przed zakończeniem obrad soboru Trydenckiego (1564) Gulio da Fabriano w *Due Dialogi* podjął krytykę sposobu ukazywania przedstawień z Pasji, potępiając tych artystów, którzy przedkładają walory i urodę ciała nad okrutną prawdę o Męce Zbawiciela.⁶² W warunkach potrydenckich rywalizowały ze sobą chrystocentryzm Kościoła oficjalnego, zbyt abstrakcyjny dla większości wiernych i rozbudowany kult Matki Boskiej i świętych, typowym dla kultury ludowej, a skoncentrowany na tym co konkretne i widzialne.⁶³ O działaniach zmierzających do zniesienia tej dychotomii w dziedzinie sztuki świadczy m.in. dekret Urbana VIII z roku 1638 przeciwko przedstawieniom żyjącego Chrystusa na krzyżu (*Cristo vivo*), a także wcześniejszy o kilka lat dokument z roku 1623 zakazujący powielania wizerunków Chrystusa z rękoma uniesionymi do góry.⁶⁴ W kontrreformacyjnej teorii sztuki doszło do rozróżnienia pomiędzy „artystą uprawiającym sztukę czystą“ (*puro artefice*), którego zadaniem była *pura arte* lub *arte sola*, od twórcy sztuki chrześcijańskiej (*artefice cristiano*), którego zadaniem było perswazyjne oddziaływanie na widza z zastosowaniem wszystkich dostępnych środków retorycznych.⁶⁵ Konkretnie postulaty do spełnienia przez artystę streścić można, cytując zdanie hiszpańskiego malarza i teoretyka potrydenckiego, Francisca Pacheco (1564–1644): „(...) głównym celem obrazów

58 Rubin, , *Die Körper...*(przyp. 31), s. 33–34.

59 Wojciechowski, Leszek: *Drzewo Przenajszlachetniejsze. Problematyka Drzewa Krzyża w chrześcijaństwie zachodnim (IV – połowa XVII wieku). Od legend do kontrowersji wyznaniowych i piśmiennictwa specjalistycznego*, Lublin 2003, s. 359, il. 41–43.

60 Dobalová, Sylva: *Pašijový cyklus Karla Škréty. Mezi výtvarnou tradicí a jezuitskou spiritualitou*, Praha 2004, s. 58, il. 30; Šroněk, Michal: *Jan Jiří Heinsch. Malíř barokní zbožnosti (1647–1712)*, Praha 2006, s. 15.

61 Por. Kozieł, *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann...*(przyp. 2), s. 78; przyp. 47.

62 Dobalová, *Pašijový cyklus Karla Škréty* (przyp. 60), s. 62.

63 Carroll, *Veiled Threats* (przyp. 42), s. 79.

64 Organisty – Walczak, *Krucyfiks w arkadzie tęczowej kościoła św. Floriana w Krakowie...*(przyp. 9), s. 54; Organisty – Walczak, *Die Reflexe der Werke des Veit Stoß...* (przyp. 9), s. 282–283.

65 Stoichita, Victor I.: *Visionary Experience in the Golden Age of Spanish Art*, London 1995, s. 23; ostatnio: Dobalová, *Pašijový cyklus Karla Škréty* (przyp. 60); Nevimová, Petra: Funkce obrazu v umění jezuitského řádu. In: *Dějiny umění v české společnosti: otázky, problémy, výzvy. Příspěvky přednesené na Prvním sjezdu českých historiků umění*, ed. M. Bartlová, Praha 2004, s. 107–115; Šroněk, *Jan Jiří Heinsch* (przyp. 60), s. 14–24.

chrześcijańskich będzie zawsze to, by przekonać ludzi, by byli pobożni, i doprowadzić ich do Boga“.⁶⁶ W kontrakcie na krucyfiks do katedry w Sewilli z roku 1603 (*Cristo de la Clemencia*) zastrzeżono, żeby Juan Martínez Montañés wyrzeźbił go w taki sposób, aby Zbawiciel „spoglądał na każdego, kto zbliży się do Jego stóp na modlitwę, tak ja gdyby przemawiał do tej osoby, oplakując swe cierpienia, które ponosi właśnie dla modlącego się“.⁶⁷

Omówione przez nas krucyfiksy, podobnie jak średniowieczne *Andachtsbilder*, zwracały się więc do serc, a nie do umysłów wiernych, przypominając nieustannie bezmiar cierpień podjętych za grzechy tak przeszłych, jak i przyszłych pokoleń, aż do skończenia świata. O tym jak skuteczne było to oddziaływanie, świadczy najlepiej *casus* opisany w duchowej autobiografii św. Teresy z Ávila: „W takim żyjąc znękaniu, choć dusza moja pragnęła odpocznienia, nie dawały jej znaleźć złe nałogi moje, w których ciągle trwałam. Pewnego dnia zdarzyło mi się, że wszedłszy do kaplicy domowej, ujrzałam obraz sprowadzony na jakąś uroczystość mającą się odbyć w klasztorze i tam złożony na przechowanie. Obraz ten przedstawiał Chrystusa, całego okrytego ranami, tak wiernie oddanego, że na widok jego dusza moja wstrząsnęła się do głębi, oglądając Pana w takim stanie, bo obraz ten żywo przedstawiał, co Chrystus Pan dla nas ucierpiał. Tak wielki ogarnął mię żal na myśl, jak źle odwdzięczyłam się za te rany, że zdawało mi się, iż serce we mnie pęka [...]“.⁶⁸

---

66 Cytat z traktatu *Sztuka malarstwa* z roku 1649, por. Kramiszewska, Aneta: *Visio religiosa w polskiej sztuce barokowej. Ze studiów nad ikonografią hagiograficzną*, Lublin 2003, s. 224; przyp. 45.

67 Stoichita, *Visionary Experience* (przyp. 65), s. 20, il. 28.

68 Św. Teresa od Jezusa, *Księga życia*, [w:] eadem, *Dzieła*, t. 1, tłum., oprac. H.P. Kossowski, Kraków 1997, s. 179–180 (rozdz. 9).

RESUMÉ

„EGO SUM VITIS VERA”

PŘÍSPĚVEK K DĚJINÁM BAROKNÍ PAŠIJOVÉ ZBOŽNOSTI VE STŘEDNÍ EVROPE

Stať je věnována retrospektivním tendencím, které jsou postřehnutelné v plastických Ukřižovaného z období novověku. Pozornost se upírá zejména ke skupině, jež ohromuje drastickým realismem zobrazení Kristova utrpení. Jde jak o památky z oblasti Slezska a Čech (mj. krucifix z farního kostela Nanebevzetí P. Marie v Bytomi, před 1727), tak z ostatních regionů střední Evropy (např. krucifix z farního kostela v Niepołomicích u Krakova z počátku 17. století). Otřesnou expresivitu řezeb posiluje síť drobného žilkování pokrývající celé tělo a vytvářející neobvyklý a hrůzný „ornament“. Fascinace barokního diváka síť naběhlých žil na těle Ukřižovaného nachází vysvětlení netoliko v popularitě novověkých anatomických traktátů či v důležité roli, kterou sehrávaly antické vzory – mezi nimi helénistická socha nalezená před rokem 1594 a známá pod názvem Umírající Seneka. Při hledání zdrojů takového traktování Kristova těla je třeba obrátit pozornost i k pozdně středověkým představám (např. krucifix vyřezaný Gregoriem Petrovičem v katedrále v Šibeniku z roku 1455 nebo epitaf manželů Bockových z roku 1444 v mariánském kolegiálním kostele v Erfurtu). Tato díla jsou spojována s eucharistickým kultem, který byl kvintescencí úvah o tělesnosti. Navíc je třeba se odvolat také na středověké i novověké obrazy spásné krve Kristovy, která se vylévá na hříšníky a na svět (pozdním příkladem tohoto typu je sochařské sílo Gianlorenza Berniniho *Sangue di Christo* z roku 1670, jehož interpretace nacházíme např. na fasádě cisterciáckého kostela v Křesoboru v době kol. 1730–1733). Popularita kultu krve Kristovy se konečně pojila i s vírou, že přináší úlevu duším v očistci. Tato představa byla v habs-

burských zemích namířená proti protestantismu. Dotyčné krucifixy, stejně jako středověké *Andachtsbilde*, cílily na srdce, nikoli na mysl věřících, a neustále zpřítomňovaly nezměrné utrpení Kristovo, podstoupené za hříchy minulých i budoucích pokolení, až do skonání světa.

"EGO SUM VITIS VERA"

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF BAROQUE PASSION DEVOUTNESS IN CENTRAL EUROPE

The essay discusses the retrospective tendencies which can be observed in the sculptures of the Crucified Christ in the modern era. There is a group of such sculptures to which special attention is paid due to the astonishing, drastic realism of the representation of Christ's martyrdom. These monuments originate from the region of Silesia and Bohemia (including the crucifix from the parish church of the Assumption in Bytom, from before 1727) as well as from other regions in Central-Europe (e.g. the early 17th-century crucifix from the parish church in Niepołomice near Kraków).

The shocking expressiveness of the wood-carvings is emphasized by a net of delicate veining which covers the entire body, creating an unusual and almost terrifying ornament. The fascination for Baroque viewers, caused by the net of swollen veins on the body of the Crucified, can be explained not only by the popularity of modern anatomic tractates but also by the important role played by the prototypes from the Classical Antiquity – amongst them the Hellenist sculpture discovered before 1594 and known as *Dying Seneca*. The sources of this treatment of Christ's body can be found in late-medieval images (for example the crucifix from 1455, carved by Gregorius Petrovič, in the Šibenik cathedral, or the epitaph of the married couple of Bocks from 1444 in the Marian capitular church in Erfurt). These works are linked with the Eucharistic cult which represented the quintessence of thoughts on corporeality. Moreover, reference should also be made to both medieval and modern representations of Christ's redeeming blood which spills on the sinners and the world (a late example of this type is the sculptural work

by Gianlorenzo Bernini, *Sangue di Christo*, from 1670 whose interpretations could be found on, for instance, the façade of the Cistercian church in Krzeszów from between c. 1730 and 1733).

Finally, the popularity of the cult of Christ's blood was also connected with the belief that it brings alleviation to the souls in the purgatory. In the countries under the Habsburg reign, this idea was directed against Protestantism. The discussed crucifixes – equally as the medieval *Andachtsbilder* – aimed at the hearts instead of the minds of the worshippers, and they constantly gave a vivid picture of the immeasurable martyrdom of Christ, endured for the sins of both past and future generations, to the end of time.

SUMMARY

SLEZSKO – ZEMĚ KORUNY ČESKÉ HISTORIE A KULTURA 1300–1740

Editori:

Helena Dáňová, Jan Klípa, Lenka Stolárová

Redakce:

Lenka Zapletalová

Překlad resumé do angličtiny:

Lucie Vidmar

Překlad resumé do polštiny:

Vladimíra Švarcová

Překlad resumé z polštiny:

Ondřej Klípa

Grafická úprava:

Filip Heyduk, Martin Strnad

(Heyduk, Musil & Strnad, graphic design studio)

Sazba: Martin Brada

(Heyduk, Musil & Strnad, graphic design studio)

Tisk:

T. A. PRINT, s.r.o., Praha

Vydala Národní galerie v Praze v roce 2008.

© Národní galerie v Praze, 2008

ISBN 978-80-7035-396-7

Publikace „Slezsko – země Koruny české.

Historie a kultura 1300–1740“ vznikla

v rámci řešení vědeckovýzkumného záměru

0002328101 Ministerstva kultury České republiky.

Hlavní partner Národní galerie v Praze:

Mecenáš Národní galerie v Praze:

Hlavní mediální partner Národní galerie v Praze:

Partner Národní galerie v Praze:

